

ΕΡΝΣΤ ΚΑΣΣΙΡΕΡ

KANT

Η ΖΩΗ & ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ

Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια:
ΣΤΑΜΑΤΗΣ ΓΕΡΟΓΙΩΡΓΑΚΗΣ

ΙΝΔΙΚΤΟΣ

Τίτλος πρωτοτύπου:
ERNST CASSIRER
Kants Leben und Lehre

Ἡ παροῦσα ἔκδοση πραγματοποιήθηκε
μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τοῦ
Ἐθνικοῦ Κέντρου Βιβλίου.

ISBN 960-518-107-X

«ΙΝΔΙΚΤΟΣ» ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Καλλιδρομίου 64, 114 73 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 88.38.007, e-mail: indiktos@indiktos.gr

ΕΡΝΣΤ ΚΑΣΣΙΡΕΡ

KANT

Η ΖΩΗ & ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ

Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια:
ΣΤΑΜΑΤΗΣ ΓΕΡΟΓΙΩΡΓΑΚΗΣ

ΙΝΔΙΚΤΟΣ
ΑΘΗΝΑΙ 2001

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

I.	ΣΥΝΑΡΤΗΣΕΙΣ, ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΚΑΙ ΟΝΤΟΛΟΓΙΑ ΚΑΝΤΙΑΝΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΤΡΙΤΟΥ ΤΟΥ 20ου ΑΙΩΝΑ	7
II.	ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΛΟΓΟ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ	21
III.	ΕΙΣΑΓΩΓΗ	25
IV.	ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ – ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΝΕΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΜΑΘΗΤΕΙΑΣ	35
V.	ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ – ΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΚΑΝΤ ΩΣ ΜΑΓΙΣΤΡΟΥ ΚΑΙ Η ΑΠΑΡΧΗ ΤΗΣ ΚΑΝΤΙΑΝΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ	71
	1. ΤΟ ΦΥΣΙΚΟΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΚΟΣΜΟΕΙΔΩΛΟ - ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΚΟΣΜΟΦΥΣΙΚΗ	71
	2. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ ΤΗΣ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗΣ	96
	3. Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΔΟΓΜΑΤΙΚΗΣ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗΣ ΤΑ ΟΝΕΙΡΑ ΕΝΟΣ ΑΛΛΗΡΟΪΣΚΙΩΤΟΥ	125
	4. ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΑΙΣΘΗΤΟΥ ΚΑΙ ΝΟΗΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ	150
	5. Η ΑΝΑΚΑΛΥΨΗ ΤΟΥ ΒΑΣΙΚΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΚΡΙΤΙΚΙΣΜΟΥ ..	184
VI.	ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ – Η ΔΟΜΗ ΚΑΙ ΤΑ ΒΑΣΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΚΑΘΑΡΟΥ ΛΟΓΟΥ	217
VII.	ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ – ΠΡΩΤΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ	325
	ΤΑ ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ - ΟΙ ΙΔΕΕΣ ΤΟΥ ΧΕΡΝΤΕΡ ΚΑΙ Η ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ	325
VIII.	ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ – Η ΔΟΜΗΣΗ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΗΘΙΚΗΣ	345
IX.	ΕΚΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ – Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΙΚΑΝΟΤΗΤΑΣ	399
X.	ΕΒΔΟΜΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ – ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΓΡΑΠΤΑ ΚΑΙ ΑΓΩΝΕΣ Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΕΝΤΟΣ ΤΩΝ ΟΡΙΩΝ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ ΚΑΙ ΜΟΝΟ ΚΑΙ Η ΔΙΑΜΑΧΗ ΜΕ ΤΗΝ ΠΡΩΣΣΙΚΗ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ	521
XI.	ΓΛΩΣΣΑΡΙ ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΩΝ ΟΡΩΝ.....	603

ΣΥΝΑΡΤΗΣΕΙΣ, ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΚΑΙ ΟΝΤΟΛΟΓΙΑ
ΚΑΝΤΙΑΝΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ
ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΤΡΙΤΟΥ ΤΟΥ 20ΟΥ ΑΙΩΝΑ

Δύο βασικές αναγνώσεις του Κάντ [Kant] αντιπαρατίθενται ή μία στην άλλη με δξύτητα στο πρώτο τρίτο του 20ού αιώνα γράφοντας ιστορία – όχι μόνο τῆς φιλοσοφίας ἀλλὰ καὶ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῶν ιδεῶν. Ἀπὸ μία, ὄντως ἰδιάζουσα, ἱστορικὴ σύμπτωση, θέατρο αὐτῶν τῶν ἀναγνώσεων ἦταν κατ' ἀρχὴν ἡ μικρὴ πανεπιστημιούπολη τοῦ Μαρβούργου. Στὴ φορμαλιστικὴ ἀνάγνωση τῶν Χέρμαν Κόεν [Cohen] καὶ Πάουλ Νάτορπ [Natorp], οἱ ὁποῖοι ἤθελαν νὰ βλέπουν στὸ καντιανὸ σύστημα μία ἄλγεβρα τῆς χρήσης τοῦ λόγου, χρήσιμη γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, ἀντιπαρατέθηκε μετὰ ἀπὸ τὸ 1922, στοὺς ἴδιους αὐτοὺς χώρους καὶ αἴθουσες, ἡ ἔμφαση στὸ ἐξώλογο στοιχεῖο τοῦ Κάντ, ἡ ὁποία ὀφειλόταν στὸν νεαρὸ τότε ὑφηγητὴ Μάρτιν Χάιντεγκερ [Heidegger] καὶ καταστάλαξε στὸ ἔργο αὐτοῦ τοῦ τελευταίου: *Ὁ Κάντ καὶ τὸ πρόβλημα τῆς μεταφυσικῆς* (1929). Στους Ἀντιλόγους τοῦ Νταβός [Davoser Disputationen], ὅπως ἀποκλήθηκε ὁ δημόσιος διάλογος μετὰξὺ Χάιντεγκερ καὶ Ἔρνστ Κασσίρερ [Cassirer] στὰ πλαίσια τοῦ σεμιναρίου τοῦ Νταβός τοῦ 1929, ἀποκρυσταλλώθηκε καὶ σὲ διαλογικὴ μορφή ἡ ἀντιπαράθεση τῶν δύο ἰδανικῶν ποὺ ξεκίνησαν στὸ Μαρβούργο: τῆς ἰδέας τοῦ φορμαλισμοῦ καὶ τῆς οἰκουμενικῆς ἀνακοινωσιμότητος τοῦ γλωσσικοῦ ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ κινήματος τῆς ἐσωτερικότητος καὶ τῆς ἀπομόνωσης τοῦ νοήματος ἐντὸς μίας ἐμβιούσας ἔθνολαϊκῆς κοινότητος ἀφ' ἑτέρου. Τὰ ἰδανικὰ αὐτὰ ἀναπτύσσονταν ἀντίστοιχα ἀπὸ τὸν Κασσίρερ καὶ ἀπὸ τὸν Χάιντεγκερ ὑπὸ μορφή καντιανῆς (ὑπερ-) ἐρμηνείας.

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΚΑΙ FUNCTIO, ΣΥΝΔΕΣΗ ΚΑΙ CONJUNCTIO:
Η ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΚΑΙ Η ΛΑΤΙΝΙΚΗ ΟΡΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΚΑΝΤ

Στὰ πλαίσια τῶν Ἀντιλόγων τοῦ Νταβός τὸ μέρος τῆς φορμαλιστικῆς ἀνάγνωσης τῶν Κόεν καὶ Νάτορπ, ἡ ὁποία ἀπέμεινε νὰ ὀνομάζεται στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας «μαρβούργειος νεοκαντιανισμός», ἐκπροσώπησε στὸ πρόσωπο τοῦ Κασσίρερ ὁ μελετητῆς πού περισσότερο ἀπ' ὅλους κατηγορήθηκε ὅτι μαθηματικοποίησε τὸν Κάντ, ὁ πιὸ ἐνδεδειγμένος ἄρα ἀντίπαλος, ἀπὸ μία σκοπιά, τοῦ Χάιντεγгер.

Ἐνα ἀπ' ὅσα ὁ Κασσίρερ ὑποστήριξε τὸ 1929 στὸ Νταβός ἦταν ἡ ταύτιση μαθηματικῆς συνάρτησης, συνειδησιακῆς λειτουργίας καὶ ὄντολογικοῦ περιεχομένου (ὅ,τι κι ἂν εἶναι αὐτὸ τὸ τελευταῖο...). Ἐνῶ ἐκεῖ ὁ Χάιντεγгер θεωρεῖ πὼς ὁ Κάντ διερευνᾷ μία νέα «γενικὴ ὄντολογία», μέσα στὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος ἐπιτυγχάνει «μία κάποια ἀπειροσύνη» «κατανοώντας τὸ εἶναι»¹, ὁ Κασσίρερ ἀπαντᾷ: «Τὸ εἶναι τῆς παλαιᾶς μεταφυσικῆς εἶναι ἡ ὑπόσταση, τὸ ἓνα καὶ μοναδικὸ ὑπόστρωμα. Τὸ εἶναι τῆς νέας μεταφυσικῆς εἶναι στὴ γλῶσσα μου ὄχι πιά τὸ εἶναι μίας ὑπόστασης ἀλλὰ τὸ εἶναι τὸ ὁποῖο προκύπτει ἀπὸ μία πολλαπλότητα συναρτησιακῶν προσδιορισμῶν καὶ σημασιῶν»². Τὸ θεμέλιο αὐτῆς τῆς ἀντίληψης γιὰ τὸ εἶναι τῆς «νέας μεταφυσικῆς» εἶναι, λέει ὁ Κασσίρερ, ἡ «Κοπερνίκεια ἀντιστροφή» τοῦ Κάντ. Σημειωτέον ὅτι τὴν ἐποχὴ τῶν ἀντιλόγων τοῦ Νταβός ὁ Κασσίρερ ἔχει ἤδη ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὶς σκληροπυρηνικὲς νεοκαντιανὲς θέσεις τοῦ Κόεν κι ἔχει διαμορφώσει τὴ φιλοσοφία του τῶν συμβολικῶν μορφῶν (πρβλ. τὸ ὁμώνυμο ἔργο: *Φιλοσοφία τῶν συμβολικῶν μορφῶν*, 1923).

1. Πρβλ. τὰ πρακτικὰ τοῦ ἀντιλόγου τοῦ Νταβός μετὰξὺ Χάιντεγгер καὶ Κασσίρερ στὸ: HEIDEGGER, M., *Kant und das Problem der Metaphysik*, Frankfurt/M. 1973⁴, σελ. 252.

2. Ὁ.π., σελ. 266.

Παρ' ὅλ' αὐτὰ ὁ Κασσίρερ, ὁ ὁποῖος ἤδη ἀπὸ τὸ 1919 διδάσκει φιλοσοφία στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Ἀμβούργου, θεωρεῖ ἀκόμη τὸν ἑαυτό του ἐπίγονο ἑνὸς πνεύματος σαφήνειας καὶ ἀκριβολογίας, τὸ ὁποῖο βλέπει νὰ πραγματώνεται στὴ φιλοσοφία τοῦ διαφωτισμοῦ, ἰδιαίτερα δὲ στὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ. Γράφει ὁ Κασσίρερ στὸ ἄρθρο του στὰ *Kant-Studien*, στὸ ὁποῖο πραγματεύεται τὴ χαϊντεγκεριανὴ ἐρμηνεία τοῦ Κάντ, τὰ ἑξῆς:

«Ἡ θεμελιακὴ ὄντολογία τοῦ Χαϊντεγκερ, ἡ ὁποία θεμελιώνεται ἐκλαμβάνοντας τὴ μέριμνα ὡς “Εἶναι τοῦ Παρεῖναι”, καὶ ἡ ὁποία στὴ “θεμελιακὴ κατάσταση τοῦ φόβου” βλέπει ἕνα “ἐξαιρετὸ ξάνοιγμα τοῦ Παρεῖναι”, ἀναγκάστηκε, ὅσο κι ἂν προσπάθησε νὰ ἀνταποκριθεῖ στὴν καθαρὰ λογικὴ σημασία ὄλων τῶν ἐνοιῶν τοῦ Κάντ, νὰ τίς μετατοπίσει σὲ μία ἄλλη πνευματικὴ ἀτμόσφαιρα καὶ νὰ τίς συσκοτίσει κατὰ κάποιον τρόπο μέσα σ' αὐτὴν».³

Καὶ συνεχίζει ὁ Κασσίρερ ἰσχυριζόμενος ὅτι ὁ Κάντ ἀντιθέτως πρὸς τὴν ἐρμηνεία τοῦ Χαϊντεγκερ εἶναι:

«στοχαστὴς τοῦ διαφωτισμοῦ: ἐπιδιώκει τὸ φωτεινὸ καὶ τὸ διαυγὲς ἀκόμη κι ἐκεῖ ὅπου διαλογίζεται γιὰ τοὺς βαθύτερους καὶ πλέον κρυμμένους “λόγους” τοῦ Εἶναι».⁴

Ἡ αἰχμὴ τοῦ ἐπιχειρήματος τοῦ Κασσίρερ παραμένει λοιπὸν ἀκόμη καὶ σ' αὐτὴ τὴν ὕστερη στιγμή (βρισκόμαστε στὸ 1931) ἀπαρέγκλιτα ἐντὸς

3. CASSIRER, E., «Kant und das Problem der Metaphysik. Bemerkungen zu Martin Heideggers Kant-Interpretation», *Kant-Studien* 36 (1931), σελ. 23.

4. “Ο.π.», σελ. 24.

τῆς γραμμῆς τοῦ μαρβούργειου νεοκαντιανισμού: ἡ χαϊντεγκεριανὴ ἐρμηνεία καταγγέλλεται ὅτι δὲν κατέχει τὰ ἐργαλεῖα γιὰ νὰ λογοδοτήσῃ γιὰ τὸ λογικὸ περιεχόμενο τοῦ καντιανισμού. Ὁ χαϊντεγκεριανὸς εἶναι κατὰ τὸν Κασσίρερ ἕνας σκοταδιστής· μόνο ἡ λογικὴ (κι αὐτὸ σημαίνει στὸν Κασσίρερ: φορμαλιστικὴ) ἀνάγνωση τῆς ὁρολογίας τοῦ Κάντ ἀνοίγει, μαζί μὲ τὴν ἐρμηνεία, κι ἕναν ὀρίζοντα πρὸ τοῦ ὁποίου μπορεῖ νὰ λειτουργήσῃ ἡ γλώσσα ἀνακοινώσιμα.

Ἦδη στὸ *Οἱ ἔννοιες τῆς ὑπόστασης καὶ τῆς συνάρτησης* (1910) ὁ Κασσίρερ εἶχε ὑποστηρίξει ὅτι ἡ λογικὴ μορφή τῆς μαθηματικῆς γνώσης συνιστᾷ τοὺς ὅρους κάθε ἐπιστημονικῆς γνώσης. Γιὰ τὸ ὅτι οἱ νεοκαντιανοὶ ἀποδέχονται πλήρως αὐτὴ τὴν ἀντίληψη, μαρτυρία ἀποτελεῖ ἡ βιβλιοπαρουσίαση πού γράφει γιὰ τὸ βιβλίον τοῦ Κασσίρερ ὁ Ρίχαρτ Χένιξβαλτ [Hönigswald] στὴν *Deutsche Literaturzeitung*. Σ' αὐτὴν ὁ Χένιξβαλτ πάντως ἀφήνει νὰ διαφανῆ ὅτι ἡ λοιπὴ ἀκαδημαϊκὴ κοινότητα ἐπικρίνει τὸ ἔργο τοῦ Κασσίρερ⁵.

Ὁ Κασσίρερ «μαθηματικοποιώντας» τὸν Κάντ ἀνῆγε τὴ μεταφυσικὴ καὶ ὄντολογία πού φρόντιζε ὁ Γερμανικὸς Ἰδεαλισμὸς νὰ ἀποδίδῃ στὸν φιλόσοφο τῆς Καινιξβέργης σὲ πλέγμα λογικῶν σχέσεων, τόσο οὐδέτερον ὄντολογικά ὅσο καὶ χρηστικῶν γιὰ τὸ νοοῦν ὑποκείμενο. Μὲ ποιὰ τεκμήρια θὰ μπορούσε ὅμως νὰ ἐπιρρώσει κανεὶς τὴ νέα, τολμηρὴ ἀνάγνωση τῆς Κοπερνίκειας Ἀντιστροφῆς ἀπὸ τὸν Κασσίρερ;

5. HÖNIGSWALD, R., «Substanzbegriff und Funktionsbegriff. Kritische Betrachtungen zu Ernst Cassirers gleichnamigem Werk», *Deutsche Literaturzeitung* 33 (1912), στήλη 2891. Γιὰ τὴ μαθηματικοποίηση τοῦ Κάντ 6λ. καὶ τὸ ἄρθρο: CASSIRER, E., «Kant und die moderne Mathematik», *Kant-Studien* 12 (1907), σσ. 1-40.

Ἡ θεωρία τῶν κατηγοριῶν εἶναι τὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο βρισκόμαστε στὸν πυρήνα τῆς καντιανῆς κρίσης γιὰ τὸ «εἶναι». Οἱ κατηγορίες δὲν εἶναι ἄλλωστε παρὰ δώδεκα βασικά κατηγορούμενα πρὸς κάθε προτασιακὸ ὑποκείμενο κρίσης. Σὲ κάθε κρίση μεσολαβεῖ ἀναγκαῖα μία κατηγορία ἀπὸ τις τρεῖς πού ἀνήκουν σὲ κάθε μιὰ ἀπὸ τις τέσσερις κλάσεις κατηγοριῶν. Ἡ ἴδια ἢ «Ἑπερβατολογικὴ Παραγωγὴ», τὸ κεφάλαιο, δηλαδή, τῆς *Κριτικῆς τοῦ καθαρῶν λόγου*, στὸ ὁποῖο ὁ Κάντ ἀποδεικνύει ὅτι οἱ κατηγορίες ἀναγκαίως ἔχουν τὴ δυνατότητα ἀναφορᾶς κι ἐφαρμογῆς σὲ πραγματικὰ ἀντικείμενα, βασίζεται στὴν ἔννοια τῆς «σύνδεσης». Ἡ σύνδεση κάνει δυνατὴ, λέει ὁ Κάντ στὴν παράγραφο 15 τῆς Παραγωγῆς Β', κάθε ἐμπειρία, χωρὶς ὅμως ἢ ἴδια νὰ εἶναι ἐμπειρικὴ – ὑπονοώντας ὅτι ἡ ἐγκυρότητα τῆς γνώσης μας, ἢ ἐκ τῆς σύνδεσης ἑνὸς ὑποκειμένου μὲ μιὰ ἀπὸ τις δώδεκα κατηγορίες μέσῳ τοῦ συνδετικῶν ῥήματος, εἶναι *a priori* καὶ ἄρα ἀντικειμενικὴ. Κι ὄντως: ἡ ἀντικειμενικότητα τῆς γνώσης χάριν αὐτῆς τῆς σύνδεσης, μιὰ ἀντικειμενικότητα πού φέρνει τὴν ἐμπειρικὴ ἐπιστήμη πολὺ κοντὰ στὸ κύρος τῶν μαθηματικῶν, εἶναι τὸ συμπέρασμα τοῦ Κάντ στὸ τέλος τῆς Παραγωγῆς! Ὅμως τί ἔννοεῖ ὁ Κάντ μιλώντας γιὰ σύνδεση; Βεβαίως μιὰ «πράξι [actus] τῆς αὐτενέργειας», ὅπως λέει στὴν παράγραφο 15 τῆς Παραγωγῆς Β'. Ὅπερ σημαίνει ὅτι ὑπάρχει κάτι τι σὰν ἐλευθερία τοῦ ὑποκειμένου νὰ κατασκευάσει «πράττον» τὸν κόσμο «του». Ἡ ὀρολογία τοῦ Κάντ ἐγείρει τὴν ὑποψία μίας ὀντολογίας, ὅπου ἰδεατές, οὔτε ψυχολογικὲς, οὔτε μαθηματικὲς παρὰ ἰδιότυπες, μεταφυσικὲς ὀντότητες («ἐγώ», «πράξι», «αὐτενέργεια») εὐθύνονται γιὰ τὸ γεγονός τῆς σύνδεσης ἑνὸς ὑποκειμένου μ' ἕνα κατηγορήμα. Ἡ ἰδεαλιστικὴ ὀντολογικοποίηση τοῦ Κάντ μοιάζει νὰ δικαιώνεται. Ὅμως ἂς προσέξουμε ὅτι ἡ λατινικὴ ἔκφραση τὴν ὁποία παραθέτει ὁ Κάντ στὸν ὄρο του γιὰ τὴ «σύνδεση» εἶναι ὁ λατινικὸς ὄρος «conjunctio» (= ὑπόταξη/προτασιακὸς σύνδεσμος): σαφῶς ἕνας ὄρος τῆς σύνταξης μίας

πρότασης, μία έκφραση που χρησιμοποιείται για να δηλώσει έναν απλό τύπο, μία φόρμουλα. Η εὐλογία ὑποψία μάλιστα εἶναι ὅτι ὁ Κάντ χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο «Verbindung» γιὰ νὰ μεταφράσει στὴ Γερμανικὴ τὸν ὄρο «conjunctio» κι ὄχι ἀντίστροφα. Γιὰ κάποιον ὁ ὁποῖος ἔμαθε φιλοσοφία ὡς τὰ 57 του χρόνια (σ' αὐτὴ τὴν ἡλικία εἶχε φτάσει ὁ Κάντ ὅταν ἐκδόθηκε ἡ *Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου*) ἀπὸ τὰ λατινικὰ γραπτὰ τοῦ Wolff καὶ τοῦ Leibniz, ἔστω κι ἀπὸ τὰ γαλλικὰ γραπτὰ τοῦ δεύτερου, εἶναι σαφές ὅτι ὁ λατινικὸς ὄρος εἶναι ὁ πρωταρχικὸς, ὅτι ὁ γερμανικὸς γράφεται χάριν ἐκλαϊκείωσης... Νά λοιπὸν πού ὁ ὄρος «Verbindung», ἂν διαβαστεῖ παράλληλα μὲ τὸ λατινικὸ του πρωτότυπο, ἀπεκδύεται κάθε ὄντολογία καὶ γίνεται λογικὴ-γραμματικὴ κατηγορία· κι ἂν ἔτσι συμβαίνει, τότε στὸν Κάντ ὁ ρόλος τοῦ «εἶναι» μέσα στὴν πρόταση δὲν θεωρεῖται παρὰ ἀπλὰ καὶ μόνο συντακτικὸ σημεῖο πού παίρνει σημασία ἀνάλογα μὲ τὸ πλέγμα σχέσεων γύρω του. Ἡ «νέα μεταφυσικὴ» τοῦ Κασσίρερ βρίσκεται μόνο ἓνα βῆμα πιά ἀπ' αὐτὴ τὴ θέση. Αντίστοιχα, ἂν ξαναστοχάστει κανεὶς τὸ πιὸ οὐδέτερο νόημα τοῦ ἐκάστοτε λατινικοῦ ὄρου, θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ὡς μὴ ἐνέχοντες ὄντολογικὸ περιεχόμενο οἱ ὄροι γιὰ τὴ συναρμογὴ-ἀναγκαία σύνδεση (nexus=Verknüpfung – πρὸβλ. *Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου* B 202, ὑποσημείωση) καὶ γιὰ τὴν πράξη (actus=Handlung): αὐτὸς ὁ τελευταῖος ὄρος σαφέστατα σημαίνει τὴν πράξη τοῦ νὰ δίνω ἐλεημοσύνη σ' ἓναν ζητιάνο, ἀλλὰ καὶ τὴν «πράξη» τῆς πρόσθεσης, τῆς ἐξαγωγῆς τετραγωνικῆς ρίζας τοῦ x κ.ο.κ.!

Ἰδιαιτέρο τεκμήριο ὑπὲρ τῆς «μαθηματικοποιούσας» ἀνάγνωσης τοῦ Κάντ ἀπὸ τὸν Κασσίρερ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀκόμη ἡ χρῆση τοῦ ὄρου ἐκείνου ὁ ὁποῖος πολὺ συχνὰ μεταφράζεται στὰ Ἑλληνικὰ ὡς «λειτουργία» (=«Funktion»). «Ὡς λειτουργία», λέει ὁ Κάντ, «κατανοῶ τὴν ἐνότητα τῆς πράξης τοῦ νὰ ὑπάρχουν διάφορες παραστάσεις σὲ μία κοινή» (*Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου* A 68/B 93). Σαφῶς θὰ μπορούσε

κανείς να σκεφτεί σοβαρά μήπως ο όρισμός του Κάντ συνεχίζει να ισχύει με τὸ νὰ γράψει κανείς ὅπου «λειτουργία» τὸν ὄρο «συναρτηση»⁶. Σημειωτέον ὅτι αὐτὰ πού ἀποτελοῦν γιὰ τὸν Κάντ παραδείγματα «λειτουργιῶν» ὄντως ἀποτελοῦν συναρτήσεις: ἡ γενίκευση στὶς γενικὲς κρίσεις, ἡ ἄρνηση στὶς ἀποφατικὲς κρίσεις, ἡ ὑπόθεση στὶς ὑποθετικὲς κρίσεις κ.ο.κ., ὅπως ἄλλωστε καταφαίνεται στὴν Κριτικὴ τοῦ καθαρῷ λόγου στὶς σσ. Α 70/Β 95 κ.έ. Τὸ ὅτι ἡ λειτουργία τοῦ νοῦ ἔχει στὸν Κάντ ὄντολογικὸ περιεχόμενο, ὅπως θ' ἀπαιτοῦσε ὁ Χάιντεγκερ (ἐνῶ ἡ συναρτηση στὴν πρόταση δὲν ἀφορᾷ τάχα τὸν φιλόσοφο), μπορεῖ ἄλλωστε ν' ἀμφισβητηθεῖ εὐθέως ἐν ὄψει τοῦ ἐξῆς χωρίου:

«Οἱ λειτουργίες [“Funktionen”] τοῦ νοῦ μποροῦν λοιπὸν νὰ βρεθοῦν ὅλες, ἂν μπορέσει νὰ παραστήσει κανείς πλήρως τὶς συναρτήσεις [πάλι: “Funktionen”] τῆς ἐνότητος στὶς κρίσεις» (Κριτικὴ τοῦ καθαρῷ λόγου Α 69/Β 94 – Μεταφράζω τὸ δεύτερο «Funktionen» ὄχι ὅπως ὁ Γιανναρᾶς ὡς: «λειτουργίες» ἀλλὰ ὡς: «συναρτήσεις», σύμφωνα με τὸ πνεῦμα τῆς ἐρμηνείας πού δίνει ὁ Κασσίρερ στὴν ἔννοια τῆς συναρτησης-λειτουργίας ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία του τῆς Κοπερνίκειας Ἀντιστροφῆς).

Ὁ χαιντεγκεριανὸς θὰ προσέφευγε πιθανῶς ἐδῶ στὸ ὅτι ὁ Κάντ ἀκόμη καὶ στὴ χρῆση τοῦ δεύτερου «Funktionen» δὲν μιλάει περὶ «προτάσεων» ἀλλὰ περὶ «κρίσεων». Ὅμως ὁ ἴδιος ὁ Κάντ στὶς παραδόσεις του στὴ λογικὴ, διευκρίνιζε πῶς ἡ μόνη διαφορὰ μεταξὺ προτάσεων καὶ

6. Πρὸβλ. τὴν ἔκφραση τοῦ Κασσίρερ στὸ ἀνὰ χεῖρας βιβλίο: «funktionale Abhängigkeit». Τὴ μεταφράζω μὲν συντηρητικὰ ὡς «λειτουργικὴ ἐξάρτηση», ἀλλὰ ὁ ἀπροκατάληπτος ἀναγνώστης θ' ἀναγνωρίσει ὅτι μᾶλλον μία «συναρτησιακὴ ἐξάρτηση» ἐννοεῖται ἐδῶ.

κρίσεων είναι ότι οι πρώτες γίνονται μ' ένα «στοιχείο τροπικότητας» τὸ ὁποῖο προσδιορίζει τὴν ἀλήθεια τοῦ λεγομένου («βεβαιωτικές»), ἐνῶ οἱ δεύτερες ὄχι ἀκόμη – εἶναι, λέει, «προβληματικές» καὶ μποροῦν ἀργότερα νὰ «καθοριστοῦν ὡς προτάσεις» (*Jäsche-Logik* 30, 3). Σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴ χρήση τῶν ὄρων ὁ Κάντ μιλοῦσε στὶς παραδόσεις τοῦ ἀδιάκριτα πότε γιὰ «κρίσεις» καὶ πότε γιὰ «προτάσεις».

Ἀκόμη καὶ τὸν ἐλληνικὸ ὄρο «ἀναλογία» στὴν ἔκφραση «ἀναλογίες τῆς ἐμπειρίας» θεωρεῖ ὁ Κασσίρερ ὅτι ὁ Κάντ προσλαμβάνει ἀπὸ τὴ μαθηματικὴ ὁρολογία τοῦ καιροῦ του (πρβλ. σελ. 276, σημ. 251). Ὁ Ἕλληνας ἀναγνώστης μαθαίνει τὴ λέξη «ἀναλογία», σὲ ἀντίθεση μ' ἓναν μέσο ὁμιλητὴ τῆς Γερμανικῆς, μὲ τὸ γνήσιο, μαθηματικὸ τῆς νόημα, κι ἔτσι δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ κατανοεῖ αὐτὴ τὴν ἀνάγνωση τοῦ Κασσίρερ. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ Κάντ ἀπὸ τὸν Κασσίρερ δὲν ἦταν λοιπὸν ἀνεύλογη. Ἡ συλλήβδην τῆς ἀπόρριψη ὅμως ἀπὸ τὴν κοινωνία μέσα στὴν ὁποία παράχθηκε, τὴ γερμανικὴ τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 20οῦ αἰώνα, σχετιζόταν μὲ ἓνα πολιτικὸ slippery slope: ἂν ἡ μεταφυσικὴ εἶχε ἤδη ἀπὸ τὸν Κάντ τὴ μορφή τῶν μαθηματικῶν, τότε ἡ νέα –γιὰ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ– πολιτικὴ μεταφυσικὴ τῆς γερμανικῆς ἐθνικόφρονος «ἰντελιγκέντσιας» δὲν θὰ εἶχε κὰν τὴ θετικὴ μαρτυρία τοῦ σημαντικότερου φιλοσόφου τῆς Γερμανίας. Ὁ νεοκαντιανὸς τοῦ Μαρβούργου ἀσελγοῦσε μὲ τὸν φορμαλισμὸ του στὰ ἱερά καὶ ὅσια τῆς γερμανικῆς φυλῆς: κάπως ἔτσι θὰ ἀξιολογοῦσε ὁ ἐθνικόφρων τὴν κατὰσταση.

**Ο ΜΑΡΒΟΥΡΓΕΙΟΣ ΝΕΟΚΑΝΤΙΑΝΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΣΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΡΑΪΧ,
ΣΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΤΗΣ ΒΑΪΜΑΡΗΣ ΚΑΙ ΣΤΟ ΤΡΙΤΟ ΡΑΪΧ**

Ὁ Πάουλ Νάτορπ δὲν ἄφησε ἀμφιβολίες γιὰ τὸ πόσο καλὸ μαθητὴ τοῦ νεοκαντιανισμοῦ τοῦ Μαρβούργου θεωροῦσε τὸν Κασσίρερ: Ἦδη τὸ 1904

τὸν ἀποκαλοῦσε τὸν μόνον «ἐλπιδοφόρο ἄνθρωπο»⁷ ἐξ ὄλων τῶν νέων φιλοσόφων τοῦ Μαρβούργου. Τὸ 1908 προσπάθησε μὲ τὴ συνεργασία τοῦ Χούσσερλ [Husserl] νὰ τὸν βοηθήσει νὰ καταλάβει μία θέση στὸ Γκαϊτινγκεν. Τὸ 1908 καὶ τὸ 1911 τὸν προωθοῦσε μαζί μὲ τὸν Κόεν νὰ καταλάβει τὴ θέση ἑκτακτου καθηγητῆ στὸ Μαρβούργο, καθὼς καὶ τὸ 1912 γιὰ τὴ θέση τοῦ Κόεν ὅταν αὐτὸς συνταξιοδοτήθηκε – πάντοτε ἀνεπιτυχῶς. Πρέπει ἐδῶ νὰ εἰπωθεῖ ὅτι οἱ νεοκαντιανοὶ τοῦ Μαρβούργου καὶ ὁ Κασσίρερ ἔβλεπαν τὴ δυναμικὴ τοῦ καντιανοῦ φωτὸς κατὰ τοῦ ἐθνικιστικοῦ σκότους ἐν γένει ὡς πολιτικὴ αἰχμὴ τῆς ἐρμηνείας τους τοῦ Κάντ. Τόσο στὸ πολιτικὸ ὄραμα τοῦ Κόεν μίας ἐβραιογερμανικῆς κοινότητος⁸ ὅσο καὶ στὸν σοσιαλισμὸ τοῦ Νάτορπ, ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ θεωρήθηκε ὡς κήρυγμα ὑπὲρ τοῦ ρεπουμπλικανισμοῦ κι ἔτσι, δυνάμει, ὡς ἄρνηση τοῦ βίχελμινισμοῦ⁹. Ἔτσι ὅταν ὁ Κασσίρερ ἀποτύγχανε τὸ 1912 νὰ καταλάβει στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Μαρβούργου τὴ θέση τοῦ Κόεν, ἦταν κυρίως οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ ἀριστεροῦ φιλελευθερισμοῦ ποὺ διαμαρτύρονταν ἀπέναντι στὸ ἐπιγαῖρον «ἐθνικὸ» στρατόπεδο. Δὲν θὰ ἦταν προφανῶς μόνον ἡ ἐβραϊκὴ καταγωγὴ τοῦ Κασσίρερ ποὺ τοῦ ἐπέφερε τὴν ὑποστήριξη τοῦ ἐνὸς τρίτου τῶν γερμανόφωνων φιλοσόφων καὶ τὴν ἐχθρότητα τῶν ὑπολοίπων, ἀλλὰ καὶ ὁ πατριωτικὸς «σοσιαλισμὸς» ποὺ, μαζί μὲ μία ἀπέχθεια γιὰ τὸ Ράιχ τοῦ Κάιζερ Γουλιέλμου Β΄, εὐαγγελιζόταν ὁ Πάουλ Νάτορπ, ὁ ὁποῖος ὑποστήριζε τὸν Κασσίρερ. Οἱ ἀριστερές φωνές κάθε ἀπόχρωσης συντάσσονταν μὲν ὑπὲρ

7. Ἐπιστολὴ τοῦ Νάτορπ στὸν Görland, τῆς 24ης Σεπτεμβρίου 1904 (πρβλ. ὁ.π., σελ. 343, σημ. 193).

8. Πρβλ. COHEN, E., *Deutschtum und Judentum*, Gießen 1915.

9. Γιὰ μία ἐνδελεχῆ πραγμάτευση στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα τῆς νεοκαντιανῆς θεμελίωσης τοῦ πολιτικοῦ πράττειν στὴ σχέση της μὲ τὴν ἀντίστοιχη καντιανὴ πρβλ. ΨΥΧΟΠΑΙΔΗ, Κ., *Κανόνες καὶ ἀντινομίες στὴν πολιτικὴ*, Ἀθήνα 1999, σσ. 258-306.

του να συνεχιστεί ή παράδοση του νεοκαντιανισμού του Μαρβούργου, άπειχαν όμως από το να είναι ικανές να επιβληθούν. Όταν το 1916, μεσούντος του πολέμου θεαίως, ο Μπρούνο Μπάουχ [Bauch], συνεκδότης των *Kant-Studien*, έδωσε στη δημοσίότητα την πολεμική του κατά του Κόεν, όπου θεωρούσε τους Έβραίους ανίκανους να κατανοήσουν τη γερμανική φιλοσοφία, ο Κασσίρερ ανέλαβε να απαντήσει γραπτώς για λογαριασμό του δασκάλου του και παρατήρησε ότι μία γερμανική φιλοσοφία είναι κάτι τόσο άτοπο, όσο θα ήταν, π.χ., τα γερμανικά μαθηματικά...¹⁰ Η διαμάχη δέν έπρόκειτο όμως ν' άποβεί σέ δημόσιο διάλογο: ο Μπάουχ άπλά άπομακρύνθηκε από τη σύνταξη των *Kant-Studien* χωρίς όμως να δημοσιευθεί εκεί το κείμενο του Κασσίρερ. Το περιοδικό δέν είδε προφανώς με καλό μάτι την άξιοποίηση του νεοκαντιανού φορμαλισμού για την άπονεύρωση της ιδέας μίας έθνικης φιλοσοφίας, άξιοποίηση στην όποία σαφώς έμμένει το έπιχειρήμα του Κασσίρερ περί της «γερμανικής φιλοσοφίας», ιδίως για τον Κάντ δηλαδή. Η συνείδηση, όπως έρμηνεύει ο Κασσίρερ τον τρόπο πού την περιγράφει ο Κάντ, είναι άποκομμένη από τις ιστορικές της ρίζες: δέν είναι γερμανική ή έλληνική ή έβραϊκή ή ό,τιδήποτε άλλο· είναι πανανθρώπινη. Τις ιστορικές και βιογραφικές συνάψεις του έργου του Κάντ θεωρεί άλλωστε ο Κασσίρερ και το 1918, στο βιβλίο του *Η ζωή και το έργο του Κάντ*, δευτερεύον στοιχείο της φιλοσοφικής του παραγωγής. Ο Κασσίρερ είναι κι εδώ άντιιστοριστής και έμφαίνει κυρίως στα δομικά στοιχεία του καντιανού συστήματος.

10. Η πολεμική άπάντηση του Κασσίρερ δαυμονοποιεί την έννοια μίας γερμανικής φιλοσοφίας ως έκ των προτέρων ύπονοούσα ρατσιστικές προκειμένες. Πάντως με μία μη ρατσιστικά μολυσμένη έννοια του γερμανικού, κατ' έξοχήν γερμανική φιλοσοφία παρήγαγαν οι Έβραίοι φιλόσοφοι. Βλ. και HABERMAS, J., «Der deutsche Idealismus der jüdischen Philosophen», *Philosophisch-politische Profile*, Frankfurt/M. 1981³, σσ. 39-64.

Ἀντλώντας προφανῶς ἀπὸ ἐμπειρίες ἀπὸ τὸ πρῶτο του πόστο στὸ Μαρβούργο, πλάι στὸν Νάτορπ, καθὼς καὶ σὲ ἀντιπαράθεση μὲ τὸν Κασσίερ, τὸν σημαντικότερο ἀντίπαλό του καὶ πλέον φέρελπι γόνο, ἄλλωστε, αὐτῆς τῆς φιλοσοφικῆς παράδοσης τοῦ Μαρβούργου, ὁ Χάιντεγгер συντάσσει τὸ 1933, ἤδη πρῦτανις στὸ Φράιμπουργκ πιά, τὴν περὶ νεοκαντιανισμοῦ πραγματογνωμοσύνη του πρὸς τὸ ὑπουργεῖο Ἐπιστημῶν, Παιδείας καὶ Ἐθνικῆς Μόρφωσης· πραγματογνωμοσύνη ποὺ κόστισε στὸν Ρίχαρτ Χένιξβαλτ, τὸν συντάκτη τῆς μνημειώδους βιβλιοκρισίας τοῦ βιβλίου τοῦ Κασσίερ *Οἱ ἔννοιες τῆς ὑπόστασης καὶ τῆς συνάρτησης*, τὴν ἀπόλυσή του ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Μονάχου:

«Ὁ Χένιξβαλτ προέρχεται ἀπὸ τὴ σχολὴ τοῦ νεοκαντιανισμοῦ... Σ' αὐτὸν ἡ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου διαλύεται σὲ μία ἐλεύθερα αἰωρούμενη συνείδηση ἐν γένει καὶ μάλιστα ἐντὸς ἐνὸς γενικὰ λογικοῦ, ἐγκόσμιου λόγου. Ἔτσι μὲ αὐστηρῶς ἐπιστημονικὴ, ὑποτίθεται, θεμελίωση ἀποκόπηκε ἡ θεὰ πρὸς τὸν ἄνθρωπο μὲ τις ἱστορικές του ρίζες καὶ μὲ τὴν ἔθνολαϊκὴ [volkhaft] παράδοση τῆς καταγωγῆς του ἐξ αἵματος καὶ γῆς [Blut und Boden]. Συμπορεύεται πρὸς τοῦτο μία συνειδητὴ καταστολὴ κάθε μεταφυσικοῦ ἐρωτήματος κι ὁ ἄνθρωπος θεωρεῖτο πιά μόνο ὡς ὑπρέτης μιᾶς ἀδιάφορης γενικῆς κουλτούρας τοῦ κόσμου... Ὁ κίνδυνος συνίσταται πρὸ πάντων στὸ ὅτι αὐτὰ τὰ καμώματα δίνουν τὴν ἐντύπωση ὕψιστης ἀντικειμενικότητος καὶ παραπληροφόρησαν καὶ παραπλάνησαν ἤδη πολλοὺς νέους ἀθρώπους. Καὶ σήμερα ἀκόμη θὰ χαρακτήριζα σκανδαλώδη τὸν διορισμὸ αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Μονάχου... Χάιλ Χίτλερ! Ὁ πολὺ ἀφοσιωμένος σας Χάιντεγгер».¹¹

11. Χωρὶο στὸ ἄρθρο τοῦ KURT OBSTERLE, «Sokrates in München», *Süddeutsche Zeitung* 75 (1999), σελ. 19.

Ἀπὸ τὴν πραγματογνωμοσύνη τοῦ Χάιντεγгер ἀπουσιάζει ἕνα σημαντικό στοιχεῖο, τὸ ὁποῖο θὰ ἐπερρώνυε τὴν ἀπαίτησή του γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Χένιξβαλτ ἀπὸ τὸ πανεπιστήμιο. Ὁ Χένιξβαλτ ἦταν Ἑβραῖος καὶ ἡ φιλοσοφία του, ὁ νεοκαντιανισμός, σύμφωνα μὲ τὴν ἐρμηνεία τῆς ἐθνικοσοσιαλιστικῆς ἰντελλιγκέντσιας, ἐβραϊκὴ φιλοσοφία, καθ' ὅτι οἰκουμενικῶν ἀξιώσεων, φορμαλιστικὴ, ἀντιφυλετικὴ... Αὐτὸ τὸ προσωπικὸ στοιχεῖο δὲν τὸ χρησιμοποιοεῖ ὁ Χάιντεγгер, προτιμᾷ ἀπεναντίας νὰ μὴν καταφερθεῖ κατὰ τοῦ φορέα τῆς φιλοσοφίας αὐτῆς ὡς Ἑβραίου, παρὰ νὰ ἐκφέρει, στὰ πλαίσια μὲν τῆς ἰδεολογίας τοῦ Blut und Boden, ἕνα καθ' ὕλην, ὄχι κατ' ἄνθρωπον ἐπιχειρήμα, ἐπισημαίνοντας τὴν ἀσυμβατότητα τῆς σκέψης αὐτῆς πρὸς τὸν ἐθνικοσοσιαλισμό.

Τὸ 1933, σχεδὸν ταυτόχρονα μὲ τὸν Χένιξβαλτ, παύονται ἀπὸ τὶς ἔδρες τους καὶ οἱ νεοκαντιανοὶ Γιόνας Κόον [Cohn] στὸ Φράιμπουργκ, Ζίμφριτ Μάρκ [Marck] στὸ Βερολίνο καὶ Ἔρνστ Κασσίρερ (1874-1945) στὸ Ἀμβούργο, Ἑβραῖοι ἄλλωστε, ὅπως ἦταν κι ὁ ἕνας ἐκ τῶν «ἀρχηγῶν» τοῦ νεοκαντιανισμοῦ στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Μαρβούργου, Χέρμαν Κόεν.

Ἡ ταύτιση τοῦ φυσικοεπιστημονικοῦ νεοκαντιανισμοῦ τοῦ Μαρβούργου μὲ τοὺς Ἑβραίους ἔφτασε τελικὰ σὲ σημεῖο, ὥστε τὸ ὑπουργεῖο, μὴν δίνοντας πίστη στὰ στοιχεῖα τῶν νεοκαντιανῶν πού τὸ ἴδιο εἶχε στὴ διάθεσή του, νὰ ἀπευθυνθεῖ στὶς 13 Ἰουλίου 1940 γραπτῶς στὸν ἐπιτετραμμένο (Kurator) τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μαρβούργου μὲ τὴν ἐρώτηση ἂν ἀληθεύει πιά ὅτι ὁ —ἤδη πεθαμένος ἀπὸ τὸ 1924— «Πάουλ Νάτορπ ἦταν ὄντως ἀρείας καταγωγῆς»! Ἡ ἐρώτηση ἀπαντήθηκε καταφατικὰ μὲ κάποια ἐκπληξη γιὰ τὸ ὑπονοούμενο...¹²

12. Χωρὶο μὲ παραπομπή στό: STEG, U., *Aufstieg und Niedergang des Marburger Neokantianismus*, Königshausen und Neumann, Würzburg 1994, σσ. 16-7 καθὼς καὶ σελ. 17, σημ. 20.

ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΑΠΟ ΤΗ ΣΚΟΠΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ

Συμπερασματικά στη Γερμανία μεταξύ των ετών 1930 και 1945 ο Κάντ είναι πιά ένας μεταφυσικός στοχαστής που προετοιμάζει τη φιλοσοφία των μεγάλων της γερμανικής αυτοσυνείδησης Φίχτε [Fichte] και Έγκελου [Hegel]. Άν συνυπολογίσει κανείς ότι στο περιοδικό *Kant-Studien*, το οποίο μετά από το 1933 εϋθυγραμμίζεται πλήρως προς τις βασικές αρχές της «Bewegung», επιβάλλεται τελικά επί του έθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος ή έρμηνευτική σκοπιά του Μπρούνο Μπάουχ, γίνεται σαφές πώς ο Κάντ γίνεται συμβατός σιγά-σιγά μ' ένα πνεύμα έθνολαϊκής φιλοσοφικής υγιεινής. Το ως άνω χωρίο του Κασσίρερ για τον Κάντ ως φιλόσοφο του φωτός, το οποίο ύπονοει πώς κάθε άλλη καντιανή έρμηνεία οδηγεί στο σκότος και στην ακύρωση («Stornierung», όπως την έχει πει ο Dieter Henrich) του διαφωτιστικού πνεύματος, σκιαγραφεί πολύ εϋστοχα την πολιτική δυναμική του έρμηνευτικού αντιλόγου του Κασσίρερ κατά της γραμμής του Χάιντεγγερ, μία πολιτική δυναμική ή όποια, όπως και πιο πάνω σε άλλη συνάφεια ειπώθηκε, ήταν μακριά από το να έπιβληθεί. Με την επικράτηση της χάιντεγγεριανής έρμηνείας στις δεκαετίες του '30 και του '40 ή έρμηνεία του Κασσίρερ έμεινε «στ' άζήτητα» ύπερ μίας όμιχλώδους λαϊκοφυλετικής έμπάθειας. Σε φορέα αυτής της έμπάθειας αναδείχθηκε μία νεολαία, ή όποια εκφραζόμενη μέσα από τη μεταφυσική των «βαθύτερων λόγων» του Εΐναι και του μη-Εΐναι, ορθώνοντας «ήρωικά» το ανάστημά της απέναντι στον φόβο, έσπευσε να συμβάλει στο γενικό αίματοκύλισμα της Ευρώπης, για να κατακρεουργηθεί τελικά στα όδοφράγματα του Στάλινγκραντ και να καταπλακωθεί κάτω από τὰ έρείπια της βομβαρδισμένης Δρέσδης.

Μετά από τον πόλεμο και παρά την επανέκδοση των, αναμορφωμένων πλέον, *Kant-Studien* κατόπιν έγκρισης της γαλλικής στρατιω-

τικῆς διοίκησης κατοχῆς, ἡ ὁποία καὶ ἀπαγορεύει στὸν Χαίντεγгер νὰ διδάσκει ὡς τὸ 1951, ἡ καντιανὴ ἐρμηνεῖα παραμένει ἐν τούτοις ἐγκλωβισμένη στὸ σχῆμα «γερμανικὴ φιλοσοφία-ἄλλες φιλοσοφίες». Ὁ χαίντεγгерιανισμὸς, ὑποβοηθούμενος ἀπὸ τὸν θάνατο τῶν περισσοτέρων νεοκαντιανῶν ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς ἐνδοιασμοὺς ὅσων ἐπιβίωσαν τοῦ πολέμου νὰ ἐπιστρέψουν στὴ χώρα τῶν θυτῶν¹³, παρέμεινε καὶ γιὰ τὴ μεταπολεμικὴ γενιὰ τῆς ἡπειρωτικῆς φιλοσοφίας ἡ κυρίαρχη ἐρμηνεῖα τοῦ Κάντ. Ὁ Ἔρνστ Κασσίρερ εἶχε ἤδη πεθάνει τὸ 1945 στὴ Νέα Ὦρκη¹⁴.

ΣΤΑΜΑΤΗΣ ΓΕΡΟΓΙΩΡΓΑΚΗΣ

13. Γενικὰ γιὰ τοὺς ἐμιγχεῖδες φιλοσόφους καὶ τὴν προσωπικὴ μείρα τοῦ καθενὸς μπορεῖ νὰ διαβάσει κανεὶς στὸ, σχετικὰ δυσεύρετο ὄμιον: LOTTER, K., «Exil und Rückkehr. Deutsche Philosophie vor und nach 1945», *Widerspruch* 18 (1990), σσ. 10-25.

14. Γιὰ τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ Κασσίρερ ποὺ ἀναφέρονται ἐδῶ, ἡ ἀναφορὰ εἶναι, ὅπου δὲν δηλώνεται, στὸν SIEG, ὁ.π., καθὼς καὶ στὸν PAETZOLD, H., *Ernst Cassirer-Von Marburg nach New York: eine philosophische Biographie*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1995.

Τὸ κείμενο τὸ ὁποῖο δημοσιεύω ἐδῶ προορίζεται νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὴν ἔκδοση τῶν Ἀπάντων τοῦ Κάντ, τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ τὸ τελευταῖο μέρος, ὡς ἐπεξηγηματικὸς καὶ συμπληρωματικὸς τόμος. Ὡς ἐκ τούτου δὲν ἀπευθύνεται σὲ ἀναγνώστες πού πιστεύουν ὅτι μὲ ὁποιοδήποτε τρόπο ἔχουν πιά «τελειώσει» μὲ τὸν Κάντ καὶ τὴ φιλοσοφία του ἀλλὰ ὑπολογίζει ὅτι οἱ ἀναγνώστες βρίσκονται ἀκόμη στὸ στάδιο τῆς μελέτης τῶν ἔργων τοῦ Κάντ. Σ' αὐτούς θέλω νὰ δείξω ἕναν δρόμο, ὁ ὁποῖος ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴν περιφέρεια στὸ κέντρο τοῦ κριτικοῦ συστήματος, ἀπὸ τὴν πολυπλοκότητα τῶν ἐπὶ μέρους ἐρωτημάτων σὲ μίαν ἐλεύθερη καὶ πλήρη γενικὴ ἐποπτεία τοῦ συνόλου τῆς καντιανῆς σκέψης. Συνεπῶς ἡ πρόθεση ἦταν ἐξ ἀρχῆς νὰ μὴν χαθεῖ τὸ κείμενο μέσα στὴν πληθώρα τῶν εἰδικῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα ἡ φιλοσοφία τοῦ Κάντ παρουσιάζει σὲ κάθε τομέα της, ἀλλὰ νὰ δώσει ἔμφαση μόνο στὸν σκελετὸ τοῦ συστήματος καὶ στὶς ἀποφασιστικὲς κατευθυντήριες γραμμὲς τοῦ καντιανοῦ νοητικοῦ οἰκοδομήματος συμπυκνώνοντας ἔντονα. Ἡ ἀξία τῆς λεπτομερειακῆς ἐργασίας, ἡ ὁποία κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες ἀποδόθηκε ἀπὸ τὴν «καντιανὴ φιλολογία», δὲν θὰ ὑποτιμηθεῖ, καθὼς καὶ τὰ πορίσματα στὰ ὁποῖα, συστηματικὰ ἢ ἱστορικὰ, κατέληξε, πρέπει φυσικὰ νὰ ληφθοῦν σοβαρὰ ὑπ' ὄψιν σ' αὐτὴ τὴν παρουσίαση. Παρὰ ταῦτα ἔχω τὴν ἐντύπωση πὼς αὐτὴ ἡ κατεύθυνση τῆς ἔρευνας τῶν λεπτομερειῶν συχνὰ μᾶλλον ἐπέσχεσε παρὰ προώθησε τὴ ζωντανὴ θεώρηση τῆς σημασίας τῆς φιλοσοφίας τοῦ Κάντ ὡς ἐνόητας καὶ συνόλου. Ὅφειλουμε καὶ δικαιοῦμαστε νὰ κοπιᾶσουμε ἐκ νέου γιὰ νὰ ἀποκτήσουμε μίαν συνολικὴ ἀντίληψη τοῦ Κάντ καὶ τῆς φιλοσοφίας του, ὅπως τὴν κατεῖχαν ὁ Σίλλερ [Schiller], ἢ ὁ Βίλελμ φὸν Χούμπολτ [Humboldt], ἀπέναντι σὲ μίαν κατεύθυνση ἔρευνας καὶ ἐργασίας ἡ ὁποία μοιάζει νὰ ἀρέσκειται στὸ νὰ ἀνακαλύπτει πρὸ πάντων τὶς ἀντιφάσεις

τοῦ Κάντ ἀπειλώντας ἐν τέλει νὰ κάνει τὸ σύνολο κριτικό σύστημα ἕνα συνορθώσιμον τέτοιων «ἀντιφάσεων». Μ' αὐτὴ τὴν πρόθεση ἡ ἀκόλουθη θεώρηση προσπαθεῖ μονίμως νὰ ἀνάγεται ἀπὸ τὴν πολλαπλότητα καὶ τὴ σχεδὸν ἀδιαφανῆ πλοκὴ τῶν ἐπὶ μέρους ἐρωτημάτων, στὴ λιτότητα καὶ συντομία, στὴν ὑψηλὴ ἀπλότητα καὶ καθολικότητα τῶν θεμελιωδῶν σκέψεων ποὺ δίνουν τὸ περίγραμμα τοῦ καντιανοῦ συστήματος. Αὐτὸς ὁ στόχος κατέστη δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθεῖ (ὡς πρὸς τὰ ἐξωτερικὰ ὅρια τὰ ὁποῖα εἶχαν χαραχθεῖ γιὰ τὴν ἔκθεση αὐτὴ στὸν γενικὸ σχεδιασμὸ τῆς ἔκδοσης) μόνον ὅταν παραβλέφθηκε ἡ ἔκθεση τοῦ πλήρους εὗρους ποὺ καταλαμβάνει τελικὰ τὸ καντιανὸ διανοητικὸ ἔργο καθὼς καὶ ἡ λεπτομερὴς του ἀνάπτυξη ἐμπρὸς στὸν ἀναγνώστη. Τὸν ἴδιο περιορισμὸ ποὺ ἔθεσα γιὰ τὸ συστηματικὸ μέρος τοῦ κειμένου ἐπέβαλα στὸν ἑαυτὸ μου καὶ γιὰ τὸ βιογραφικὸ μέρος. Κι ἐδῶ ἔκανα συνειδητὸς ἀφαιρέσεις ἀπὸ τὴν πληθώρα τῶν λεπτομερειῶν καὶ τῶν ἀνεκδοτολογικῶν συμπαρομαρτούντων ποὺ παραδίδονται ἀπὸ τοὺς πρώτους βιογράφους τοῦ Κάντ καὶ ποὺ παραλαμβάνονται ἀπὸ τότε σὲ ὅλες τὶς περιγραφὰς τοῦ βίου τοῦ Κάντ. Προσπάθησα νὰ καταδείξω μόνον τὰ μεγάλα καὶ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ βίου τοῦ Κάντ καθὼς καὶ ὅ,τι, ὅλο καὶ πιὸ ἀποφασιστικά, ἐξάγεται ὡς ἐνιαῖο «νόημα» αὐτοῦ τοῦ βίου στὴν πορεία τῆς ἀνθρώπινης καὶ φιλοσοφικῆς ἐξέλιξης τοῦ Κάντ. Ἐλπίζω ἔτσι νὰ μὴν περιτμήθηκε ἡ γνώση τῆς ἀτομικότητος τοῦ Κάντ. Διότι ἡ ἰδιαίτερη καὶ πραγματικὴ ἀτομικότης τοῦ Κάντ μπορεῖ νὰ ἐρευνηθεῖ σ' ἐκεῖνα τὰ γνωρίσματα τῆς πνευματικότητος καὶ τοῦ χαρακτήρα του ὅπου ἐδράζεται καὶ ἡ ἐμπράγματη, φιλοσοφικὰ δημιουργικὴ πρωτοτυπία του. Δὲν συνίσταται σὲ κάποιες ἰδιαιτερότητες καὶ παραξενιὲς τοῦ προσωπικοῦ του τρόπου καὶ τῆς ἐξωτερικῆς του διαβίωσης, ἀλλὰ στὴν κατεύθυνση καὶ στὴν τάση τοῦ καθολικοῦ, ἡ ὁποία διαφαίνεται ὁμοίως στὴ βιοθεωρία καθὼς καὶ στὴ φιλοσοφία του. Προσπάθησα νὰ δείξω πῶς αὐτὰ τὰ δύο στοιχεῖα ἀλληλοκαθορίζονται καὶ ἀλληλοσυμπληρῶ-

νονται, πῶς παραπέμπουν στην ἴδια πρωταρχή, πῶς συνενώνονται σ' ἓνα ἑνιαῖο ἀποτέλεσμα καὶ πῶς κατὰ συνέπεια ἡ προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κάντ πράγματι εἶναι ἰδίας ὑφῆς. Σ' ὅ,τι ἀπεναντίας ἀφορᾷ τὸ ἐξωτερικὸ περιγράμμα τῆς ζωῆς τοῦ Κάντ: τοῦτο θὰ ἐκτεθεῖ μόνον ὑπὸ τὸν ὄρο ὅτι σ' αὐτὸ ἐκδηλώνεται καὶ ἐξωτερικεύεται τὸ πράγματι ἀποφασιστικὸ περιεχόμενον τῆς ὑπαρξῆς τοῦ Κάντ: ἡ οὐσία καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῶν βασικῶν καντιανῶν συλλήψεων...

Τὸ χειρόγραφο αὐτοῦ τοῦ κεκμένου ἦταν ἔτοιμο πρὸς ἐκτύπωση ἤδη τὴν Ἐνοιξὴ τοῦ 1916. Μόνον ἡ καθυστέρηση στὴν πρόοδο τῆς ἔκδοσης τῶν Ἀπάντων λόγῳ τοῦ πολέμου εὐθύνεται γιὰ τὸ ὅτι ἐμφανίζεται μόλις τώρα, πάνω ἀπὸ δύο χρόνια μετὰ ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωσή του. Ἡ ἀναβολὴ ποὺ πῆρε ἡ ἐκτύπωση μοῦ εἶναι τόσο μᾶλλον ὀδυνηρὴ ὅσο δὲν μπορῶ πιά νὰ θέσω τὸ κείμενο στὰ χέρια τοῦ ἀνδρὸς ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὸ πρῶτο ξεκίνημά του τὸ συνόδεψε μὲ τὴν πιὸ θερμὴ καὶ ἐποικοδομητικὴ συμμετοχή. Ὁ Χέρμαν Κόεν [Cohen] πέθανε στὶς 4 Ἀπριλίου 1918. Προσπάθησα ἄλλοῦ νὰ ἐκθέσω τί σήμαιναν τὰ ἔργα του γιὰ τὴν ἀνανέωση καὶ τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξη τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας στὴ Γερμανία καὶ δὲν θὰ ἤθελα νὰ ἀναφερθῶ ἐδῶ καὶ πάλι*. Ἀλλὰ μὲ βαθεῖα εὐγνωμοσύνη πρέπει ἐδῶ νὰ μνησθῶ τῆς προσωπικῆς ἐντυπώσεως, τὴν ὁποία ἀπέκτησα ὁ ἴδιος ἀπὸ τὰ βιβλία τοῦ Κόεν γιὰ τὸν Κάντ ἐδῶ καὶ πάνω ἀπὸ εἴκοσι χρόνια. Εἶμαι βέβαιος ὅτι κατ' ἀρχὰς ἀπ' αὐτὰ τὰ βιβλία διείσδυσα στὴ σύνολη σοβαρότητα καὶ βάθος τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας. Ἀπὸ τότε ἐπέστρεφα συνεχῶς στὰ προβλήματα τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας σὲ δικές μου μελέτες κατ' ἐπανάληψη καὶ σὲ συνάφεια μὲ διάφορες συστηματικὲς ἔρευνες καὶ ἡ γνώμη μου γι' αὐτὰ τὰ προβλήματα διαμορφώ-

* «Ὁ Χέρμαν Κόεν καὶ ἡ ἀνανέωση τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας» [γερμανιστί], τόμος τῶν *Kant-Studien* πρὸς τιμὴν τοῦ Κόεν γιὰ τὰ 70στά του γενέθλια, *Kant-Studien* XVII (1912), σελ. 253 κ.κ.

θηκε σέ πολλά σημεῖα ἀποκλίνουσα ἀπ' ἐκείνη τοῦ Κόεν. Ὅμως ἡ βασική μεθοδολογική ἀντίληψη ἡ ὁποία ὀδηγοῦσε τὸν Κόεν, τὴν ὁποία αὐτὸς ἔθετε στὴ βάση τῆς ἐρμηνείας του τοῦ καντιανοῦ συστήματος, ἀποδεικνυόταν σέ μένα πάντοτε ὡς γόνιμη, παραγωγική καὶ ἐποικοδομητική. Γιὰ τὸν Κόεν τὸν ἴδιο αὐτὴ ἡ θεμελιώδης ἀντίληψη, ἡ ἀπαίτηση τῆς «ὑπερβατολογικῆς μεθόδου», ἔγινε ἡ πεμπτούσια τῆς ἐπιστημονικῆς φιλοσοφίας. Κι ἐπειδὴ κατανοοῦσε μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια τὴν καντιανὴ φιλοσοφία ὅχι ὡς κλειστὴ ἱστορικὴ ὁλότητα ἀλλὰ ὡς ἔκφραση τῶν ἐξελισσομένων προβλημάτων τῆς φιλοσοφίας καθ' ἑαυτήν, δὲν ἀποτέλεσε γι' αὐτὸν ἀπλὰ ἱστορικὸ δυναμικὸ, ἀλλὰ μὲ ἀμεσότητα δρῶσα ζωτικὴ δύναμη. Ὡς τέτοια τὴν κατανόησε καὶ τὴ δίδαξε καθὼς καὶ μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια κατανόησε τὴ συνάφεια μεταξὺ τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν γενικῶν θεμελιωδῶν προβλημάτων τοῦ γερμανικοῦ πνευματικοῦ βίου. Σέ πολλά γραπτὰ του εἶχε ἐπισημάνει αὐτὴ τὴ συνάφεια, ἀλλὰ ἡ πλήρης καὶ διεξοδικὴ τῆς παρουσίαση ἦταν τὸ μέλημα πού εἶχε θέσει γιὰ τὸν ἑαυτό του στὴν παροῦσα ἔκδοση τῶν Ἀπάντων τοῦ Κάντ. Ὅμως αὐτὸ τὸ ἐπιμακρὸν σχεδιαζόμενο κείμενο περὶ τῆς «σημασίας τοῦ Κάντ γιὰ τὴ γερμανικὴ κουλτούρα», τοῦ ὁποίου τὸν σκελετὸ καὶ τὴ δομὴ ἀνέπτυξε λίγες μόλις μέρες πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του, δὲν μπόρεσε νὰ πραγματοποιεῖ.

Ἀλλὰ μ' ὅλο πού δὲν μᾶς δόθηκε ἡ χαρὰ νὰ ἔχουμε τὸν Κόεν τὸν ἴδιο ὡς συνεργάτη αὐτῆς τῆς ἔκδοσης, τὸ ὄνομά του ὅμως ἄς μείνει γιὰ πάντα συνδεδεμένο μ' αὐτήν. Διότι παραμένοντας μέχρι τὸ τέλος συνδεδεμένος μὲ κάθε ἕναν ξεχωριστὰ ἀπὸ τοὺς συνεργάτες ὡς φίλος καὶ διδάσκαλος, ἡ σκέψη του ἀποτέλεσε τὴν ἰδεατὴ ἐνότητα καὶ ὑποδήλωνε τὴν κοινὴ βασικὴ πεποίθηση περὶ τοῦ ἀντικειμένου καὶ τῆς μεθόδου, ἡ ὁποία παρέμεινε καθοριστικὴ καὶ ὀδηγὸς γι' αὐτοὺς στὴν ἐργασία τους.

Σίρχε στό Χάρτς, 14 Αὐγούστου 1918

Ἔρνστ Κασσίφερ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Γκαϊτε εἶπε κάποτε ἀναφερόμενος στὸν Κάντ ὅτι κάθε φιλοσοφία πρέπει νὰ ἀγαπᾶται καὶ νὰ βιώνεται, ἂν εἶναι ν' ἀποκτήσει σημασία γιὰ τὴ ζωὴ. «Ὁ στωικός, ὁ πλατωνικός, ὁ ἐπικούρειος, ὅλοι πρέπει, ὁ καθένας μὲ τὸν τρόπο του, νὰ τὰ βγάλουν πέρα μὲ τὸν κόσμο. Γιατὶ αὐτὸ εἶναι τὸ μέλημα τῆς ζωῆς, ἀπὸ τὸ ὁποῖο δὲν ἀπαλλάσσεται κανεὶς σ' ὅποια σχολὴ κι ἂν ἀνήκει. Οἱ φιλόσοφοι ἀπὸ τὴν πλευρὰ τους δὲν ἔχουν νὰ μᾶς προσφέρουν παρὰ μορφὲς ζωῆς. Τὸ αὐστηρὸ μέτρο τοῦ Κάντ, π.χ., ἀπαιτοῦσε μία φιλοσοφία, ἡ ὁποία νὰ ἀντιστοιχεῖ στὶς ἔμφυτες τάσεις του. Διαβάστε τὸν βίο του καὶ θ' ἀνακαλύψετε σύντομα μὲ πόση ἐπιδεξιότητα ἀφαίρεσε τὴν ὀξύτητα τοῦ στωικισμοῦ του, ὁ ὁποῖος ἄλλωστε βρισκόταν σὲ βαθειὰ ἀντίθεση πρὸς τὶς κοινωνικὲς συνθήκες, τὸν ἀποκατέστησε καὶ τὸν ἰσορρόπησε μὲ τὸν κόσμο. Κάθε ἄτομο ἔχει ὡς ἐκ τῆς ροπῆς του δικαίωμα σὲ θεμελιώδεις ἀρχές, πού νὰ μὴν τὸ ἀναιροῦν ὡς ἄτομο. Ἡ πρωταρχὴ κάθε φιλοσοφίας πρέπει νὰ βρεθῆ ἢ ἐδῶ ἢ πουθενά. Κάθε σύστημα ἐπιτυγχάνει νὰ τὰ καταφέρει ἀπέναντι στὸν κόσμο, ἀρκεῖ νὰ ἐμφανιστεῖ στὰ πλαίσιά του ὁ σωστὸς ἥρωας. Μόνο τὸ ἐπίκτητο τῆς ἀνθρώπινης γνώσης ἀποτυγχάνει περιπίπτοντας σὲ ἀντιφάσεις. Τὸ ἔμφυτό της γνωρίζει νὰ εἰσχωρεῖ παντοῦ, κι ὄχι σπάνια νικᾷ τὸ ἀντίστροφό του, κατάγοντας πότε-πότε καὶ περιφανέστατους θριάμβους. Κατ' ἀρχὰς πρέπει νὰ εἴμαστε σὲ ἀρμονία μὲ τοὺς ἑαυτούς μας ἀφοῦ δυσαρμονίες οἱ ὁποῖες μᾶς ἐπιβάλλονται ἀπ' ἔξω, ὅπου δὲν μπορούμε νὰ τὶς ἄρουμε, εἴμαστε πάντως σὲ θέση τουλάχιστον κουτσά-στραβὰ νὰ τὶς ἰσοφαρίσουμε»¹.

Μ' αὐτὰ τὰ λόγια κατονομάζεται μὲ πλείστη σαφήνεια ἓνας ἀπὸ

1. Συζήτηση τοῦ Γκαϊτε μὲ τὸν Γ. Ντ. Φάλκ [Falk], *Goethes Gespräche*, νέα ἐκδοσις ἀπὸ τὸν βαρόνο Φ. φὸν Μπίντερμανν [F. Freiherr von Biedermann], IV, σελ. 468.

τούς ουσιώδεις στόχους, τὸν ὁποῖο θὰ ἔπρεπε νὰ θέσει ἡ ἐπιστημονικὴ διερεύνηση καὶ ἔκθεση τοῦ βίου τοῦ Κάντ. Δὲν μπορεῖ ἐδῶ νὰ πρόκειται γιὰ τὴν ἀπλὴ ἀφήγηση μιᾶς ἐξωτερικῆς μοίρας καὶ ἐξωτερικῶν συμβάντων. Τὸ πραγματικὸ ἐρέθισμα καὶ ἡ πραγματικὴ δυσκολία τοῦ μελήματος θὰ συνίστατο στὸ νὰ ἀνακαλυφθεῖ καὶ νὰ κατασταθεῖ ἐποπτεύσιμος ὁ «τρόπος ζωῆς» [Lebensform] ὁ ὁποῖος ν' ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτὴ τὴ θεωρία [Lehrform]. Ἡ θεωρία καθ' ἑαυτὴν ἔχει τὴ δική της ἱστορία ἡ ὁποία ὑπερβαίνει κάθε ὄριο ἀτομικότητας. Διότι τὰ προβλήματα τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας, ἐὰν θέλει κανεὶς νὰ τὰ παρακολουθήσει στὴν πρωταρχὴ καὶ στὴν ἀναμόρφωσή τους, δὲν μποροῦν νὰ περιοριστοῦν στὸν χῶρο τῆς προσωπικότητάς του. Σ' αὐτὰ διαφαίνεται πολὺ μᾶλλον μία αὐτόνομη λογικὴ τῶν πραγμάτων, σ' αὐτὰ ζεῖ ἓνα ἰδεατὸ περιεχόμενο τὸ ὁποῖο, ἀποκομμένο ἀπ' ὅλους τοὺς φραγμοὺς χρονικῆς καὶ ὑποκειμενικῆς-προσωπικῆς ὑφῆς, κατέχει μίαν ἐν ἑαυτῷ θεμελιωμένη ἀντικειμενικὴ ἐγκυρότητα. Κι ὅμως ἀπὸ τὴν ἄλλῃ πλευρὰ ἡ σχέση θεωρίας καὶ «τρόπου ζωῆς» στὸν Κάντ δὲν μπορεῖ νὰ συλληφθεῖ ἔτσι ὥστε ἡ τελευταία νὰ γίνεῖ ἀπλὰ φορέας καὶ παθητικὸ δοχεῖο τῆς πρώτης. Στὴν ὑπαρξὴ τοῦ Κάντ —ἐδῶ ἀναμφίβολα ὁ Γκαίτε ἔβλεπε σωστά— δὲν εἶναι ἀπλὰ ἡ σκέψη ἡ ὁποία στὸ ἀντικειμενικὸ της περιεχόμενο καὶ στὴν ἀντικειμενικὴ της «ἀλήθεια» ὑποτάσσει τὴ ζωὴ, ἀλλὰ παραλαμβάνει ἀπὸ τὴ ζωὴ, στὴν ὁποία δίνει τὸν τρόπο της, ταυτόχρονα ὡς ἐπιστροφή τὴν ἴδια τῆς τῆ μορφῆς. Ἐδῶ κυριαρχεῖ ἐκεῖνη ἡ ἰδιότυπη ἀλληλεπίδραση, στὴν ὁποία τὸ καθένα ἀπὸ τὰ δύο στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ἐπιδροῦν τὸ ἓνα στὸ ἄλλο, ἐμφανίζεται ταυτόχρονα ὡς καθορίζον καὶ καθοριζόμενο. Αὐτὸ ποῦ ὁ Κάντ εἶναι καὶ σημαίνει, ὄχι στὴν ὁλότητα τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας ἀλλὰ ὡς ἀτομικὴ προσωπικότητα στοχαστῆ, ἔρχεται στὸ φῶς κατ' ἀρχὴν σ' αὐτὴ τὴ διπλὴ σχέση. Τὸ πῶς αὐτὴ συνάπτεται καὶ τὸ πῶς ἡ ἐνότητα, ἡ ὁποία δημιουργεῖται ἀπ' αὐτὴν, παρίσταται πρὸς τὰ ἔξω ὄλο καὶ πιὸ ξεκάθαρα καὶ ἀπρόσμεικτα,

νά τί ἀποτελεῖ τὸ θεμελιώδες πνευματικὸ θέμα τῆς ζωῆς του καὶ συνεπῶς τὸ ἐπίκεντρο τῆς βιογραφίας του. Διότι αὐτὸ παραμένει ἐν τέλει τὸ οὐσιαστικὸ μέλημα κάθε ἔκθεσης τοῦ βίου ἐνὸς μεγάλου στοχαστῆ: νὰ παρακολουθηθεῖ πῶς ἡ ἀτομικότητα γίνεται ἓνα ὅλο καὶ ὁμοιογενέστερο κρᾶμα μὲ τὸ ἔργο της, πῶς φαινομενικὰ χάνεται ὀλοκληρωτικὰ μέσα του καὶ πῶς μ' ὅλον τοῦτο τὰ πνευματικὰ της χαρακτηριστικὰ διατηροῦνται στὸ ἔργο, γενόμενα μόνο μέσα σ' αὐτὸ ξεκάθαρα καὶ ὁρατά.

Στὴν κορυφὴ τῆς σύγχρονης φιλοσοφίας βρίσκεται ἓνα κείμενο, τὸ ὁποῖο ἐκθέτει αὐτὴ τὴ συνάφεια μὲ κλασικὸ τρόπο. Ὁ Λόγος περὶ τῆς μεθόδου τοῦ Καρτέσιου [Descartes] ἀναπτύσσει προφανῶς μία θεμελιώδη μέθοδο, δυνάμει τῆς ὁποίας ὅλες οἱ εἰδικὲς ἐπιστῆμες ὀφείλουν νὰ παράγονται καὶ νὰ ἀποδεικνύονται ἀπὸ τοὺς πρώτους καὶ καθολικοὺς «λόγους» τους. Ὅμως σὰν ἀπὸ ἐσωτερικὴ ἀναγκαιότητα αὐτὲς οἱ περὶ τοῦ ἀντικειμένου πραγματεύσεις γίνονται ἓνα κρᾶμα μὲ τὴ λογοδοσίαν τοῦ Καρτέσιου γιὰ τὴν ἴδια του τὴν ἐξέλιξη, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν πρώτη ριζικὴ ἀμφιβολία ἕως τὴν ἀμετακίνητη βεβαιότητα τῆς ὁποίας γίνεται μέτοχος μέσῳ τῆς σύλληψης τῶν «καθολικῶν μαθηματικῶν» καὶ μέσῳ τῶν ἀξιωμάτων καὶ θεωρημάτων τῆς μεταφυσικῆς του. Ὁ στόχος πρὸς τὸν ὁποῖο τείνει ἡ πραγματεία εἶναι μία αὐστηρὴ παραγωγὴ ἀντικειμενικῶν προτάσεων καὶ ἀληθειῶν. Ἀλλὰ συγχρόνως ἐδῶ ἐξάγεται καὶ σκιαγραφεῖται ὁ σύγχρονος τύπος τῆς φιλοσοφικῆς προσωπικότητας, ἄθελα καὶ μᾶλλον παρεπιπτόντως. Εἶναι σὰν νὰ ἐξετίθετο ἐκ νέου, ἀπὸ μία ἐντελῶς διαφορετικὴ σκοπιὰ καὶ μὲ ἄλλη ἔννοια, ἡ νέα ἐνότητα τοῦ «Ἰποκειμενικοῦ» καὶ τοῦ «Ἀντικειμενικοῦ», ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴ θεμελιώδη συστηματικὴ σύλληψη τῆς καρτεσιανῆς φιλοσοφίας. Καὶ τὸ δεύτερο βασικὸ ἔργο τοῦ Καρτέσιου, οἱ *Μεταφυσικοὶ στοχασμοὶ* δηλαδή, δείχνουν ἀκόμη αὐτὸ τὸν ἰδιότυπο ὑφολογικὸ χαρακτήρα. Εἶναι οἱ ὑψιστὲς ἀφαιρέσεις τῆς καρτεσιανῆς μεταφυσικῆς μὲ τίς ὁποῖες ἐρχόμαστε ἐδῶ ἀντιμέτωποι. Τὶς βλέπουμε ὅμως ταυτόχρονα

νά αναπτύσσονται από μία συγκεκριμένη, σαφή κατάσταση, ή οποία άπαθανατίζεται ως τις λεπτομέρειές της, μέχρι την πιο λεπτή χροιά τους. Το έγω, το «cogito», εξάγεται ως καθολική αρχή της φιλοσοφίας. Ταυτόχρονα όμως άπ' αυτό το θεματικό υπόβαθρο, εγείρεται ή εικόνα της νέας ζωής, την οποία δημιούργησε ο Καρτέσιος στην άλλανδική του μοναξιά συνειδητά στρέφοντας στην παράδοση και σε κάθε κοινωνικό δεσμό και σύμβαση την πλάτη. Η λογοτεχνική μορφή του έσωτερικού μονολόγου ίσως να παραπέμπει έδω σε παλαιότερα πρότυπα, ιδίως στα *Soliloquia* του Αύγουστίνου και στις φιλοσοφικές εις έαυτον όμολογίες του Πετράρχη. Το έσωτερικό περιεχόμενο όμως είναι παρ' όλ' αυτά νέο και ιδιαίτερο. Διότι ή πεποίθηση έδω δέν τινάσσεται στα ύψη από ήθικό ή θρησκευτικό πάθος, αλλά έκπηγάζει από την καθαρή και αδιάλειπτη ένέργεια της νόησης καθ' έαυτήν. Η σκέψη παρίσταται στην άντικειμενική της δομή ως συστηματική συνάφεια έννοιων και άληθειών, προϋποθέσεων και συνεπαγωγών - αλλά έτσι ταυτόχρονα αποκτá ζωή εμπρός μας όλη ή δράση του κρίνειν και του συλλογίζεσθαι. Μ' αυτή την έννοια καθίσταται έκδηλος μαζί με τον τύπο του συστήματος ο προσωπικός «τρόπος ζωής». Το έρώτημα εάν ο τελευταίος εξαρτάται από τον πρώτο ή ο πρώτος από τον τελευταίο δέν τίθεται καν σ' αυτή τη συνάφεια: το ιδανικό και το πραγματικό, το κοσμοείδωλο και ο τρόπος ζωής έχουν γίνει στιγμές της μίας και μοναδικής αδιαχώριστης πνευματικής εξέλικτικης διαδικασίας.

Προσπαθώντας ν' άδράξει ένα όμοιο σημείο αναφοράς στη θεώρηση της ζωής και του έργου του Κάντ, φτάνει άμέσως κανείς εμπρός σε μία όπωσδήποτε ιδιότυπη δυσκολία. Διότι εκ πρώτης όψεως κι όλες δέν εξαρκει το βιογραφικό ύλικό που κατέχουμε με κανέναν τρόπο για τη συγκρότηση μίας γενικής άποψης. Ο δέκατος όγδοος αιώνας χαρακτηρίζεται από την όρμη της αυτοπαρατήρησης και της αυτογνωσίας. Αυτή ή όρμη τρέφεται αδιάκοπα από τις πιο παντοειδείς πηγές: ο συρ-

μός τῆς ψυχολογικῆς ἐμπειρίας, τῆς «ἐμπειρικῆς ψυχολογίας», ἐνώνεται μὲ τὰ θρησκευτικὰ κίνητρα πού ἐκπηγάζουν ἀπὸ τὸν εὐσεβισμό καὶ μὲ τὴ νέα λατρεία τοῦ συναισθήματος ἢ ὁποία ἐκκινεῖ ἀπὸ τὸν Ρουσσώ [Rousseau]. Ὅλες αὐτὲς οἱ πνευματικὲς τάσεις συγκινοῦν ἐσωτερικὰ τὸν Κάντ. Ὅπως ἡ παιδική του ἀγωγή βρίσκεται στὸν ἀστερισμὸ τοῦ εὐσεβισμοῦ, ἔτσι στρέφεται ὡς νέος καὶ ὠρμος ἄνδρας στὴν ψυχολογικὴ ἀνάλυση γιὰ ν' ἀνακαλύψει σ' αὐτὴν ἓνα νέο θεμέλιο τῆς μεταφυσικῆς. Ὁ Ρουσσώ εἶναι γι' αὐτὸν ὁ Νεύτων τοῦ ἡθικοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος ἀποκάλυψε τοὺς πιὸ μυστικούς της νόμους καὶ τὰ ἐλατήριά της. Παρ' ὅλ' αὐτὰ ὅ,τι ἔχουμε γιὰ τὸν Κάντ ἀπὸ δικῆς του μαρτυρίας εἶναι τόσο λίγο ὡς πρὸς τὴν ἔκταση ὅσο καὶ ἐλλιπὲς ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο. Πραγματικὲς ἐγγραφές ἡμερολογίου μᾶς εἶναι παντελῶς ἀγνωστες. Ἀλλὰ βέβαια ἐδῶ θὰ ἔπρεπε νὰ συνοπολογίσει κανεὶς τίς σημειώσεις καὶ παρατηρήσεις τίς ὁποῖες συνήθιζε νὰ παραθέτει στὸ κείμενο τῶν διδακτικῶν ἐγχειριδίων, στὰ ὁποῖα βάσιζε τίς πανεπιστημιακὲς του διαλέξεις. Σὲ μία ἐποχὴ ἢ ὁποία σὲ ἀλληλογραφίες μεταξύ φίλων ζητοῦσε κι ἐκτιμοῦσε πρὸ πάντων τοὺς συναισθηματικούς μελοδραματισμούς, ἀντιπαραθέτει τὸν ψύχραιμο σκεπτικισμό του πρὸς αὐτὰ τὰ περιπαθῆ. Οἱ ἐπιστολὲς του δὲν εἶναι παρὰ ἢ συμπλήρωση καὶ συνέχιση τῶν σκέψεων τίς ὁποῖες ὁ ἴδιος κατέθετε στὶς ἐπιστημονικὲς καὶ φιλοσοφικὲς του πραγματεῖες. Ὡς τέτοιες εἶναι ἐξαιρετικῆς σημασίας γιὰ τὴ γνώση τοῦ συστήματος καὶ τῆς ἱστορικῆς του ἐξέλιξης, ἐκφράζουν ὅμως μόνον κατ' ἐξάφρησιν καὶ συναίμα μὲ τὸ τσιγκέλι προσωπικὲς διαθέσεις καὶ προσωπικὰ ἐνδιαφέροντα. Ὅσο περισσότερο μεγαλώνει ὁ Κάντ, τόσο περισσότερο ἐδραϊώνεται μέσα του αὐτὸς ὁ χαρακτήρας. Τὸ πρωτόλειό του, οἱ Σκέψεις γιὰ τὴν ἀληθῆ ἐκτίμηση τῶν ζωντανῶν δυνάμεων, ξεκινάει μὲ μία σειρά καθαρὰ προσωπικῶν παρατηρήσεων, ὅπου προσπαθεῖ ἀκόμη νὰ ὀρίσει πρῶτα τὸ σημεῖο ἀπ' ὅπου θὰ κρίνει, αὐτὸς προσωπικά, τὸ ἀντικείμενο. Ἐδῶ, σ' ἓνα θέμα πού ἀνήκει καθαρὰ στὰ ἀφηρημένα μαθηματικὰ καὶ

στή μηχανική, δὲν ὀμιλεῖ μόνον ὁ ἐπιστημονικὸς ἐρευνητής. Εἶναι ἡ νεανικὴ αὐτοπεποίθηση τοῦ στοχαστῆ καὶ συγγραφέα ποὺ ἀγωνίζεται νὰ ξεπεράσει τὰ στενὰ ὄρια τοῦ συγκεκριμένου θέματος φέρνοντας τὴ διαπραγμάτευση καὶ τὴν ἔκθεση τοῦ συγκεκριμένου θέματος σὲ μεγαλύτερη ὑποκειμενικὴ ζωντάνια. Μέχρι τὰ γραπτὰ τῆς ἀνδρικῆς ὠριμότητας ἀντηγεῖ αὐτὸς ὁ τόνος: στὴν ἀντικειμενικὴ κριτικὴ τῆς μεταφυσικῆς, ἢ ὅποια πραγματοποιεῖται στὰ *Ὅνειρα ἐνὸς ἀλαφροῦσκιωτου*, νιώθει κανεὶς παντοῦ τὴν ἔκφραση τῆς προσωπικῆς αὐτοαπελευθέρωσης ἢ ὅποια πραγματώνεται ἐδῶ μέσα στὸν Κάντ. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ὅμως ποὺ ἀποφασίστηκε ἡ θεμελίωση τοῦ κριτικοῦ συστήματος, ὑπέστη καὶ τὸ ὕφος τοῦ Κάντ μία ἐσωτερικὴ μεταβολή. Ἡ ἔκφραση «περὶ ἡμῶν αὐτῶν σιωπῶμεν»², τὴν ὅποια παραλαμβάνει ἀπὸ τὸν Μπέικον [Bacon/Βάκωνα] γιὰ νὰ τὴν προτάξει ὡς μόντο στὴν *Κριτικὴ τοῦ καθαρῶν λόγου*, ἀποκτᾶ τώρα ὄλο καὶ μεγαλύτερη ἐγκυρότητα. Ὅσο πιὸ ἀποφασιστικὰ καὶ ξεκάθαρα συλλαμβάνει ὁ Κάντ τὸ μεγάλο τοῦ ἔργου ἀπέναντι στοῦ ἀντικείμενο, τόσο λακωνικότερος γίνεται γιὰ ὅλα ὅσα ἀφοροῦν τὸ πρόσωπό του. Γιὰ τὸν βιογράφο τοῦ Κάντ ἡ πηγὴ μοιάζει νὰ στερεῦει ἐκεῖ ἀκριβῶς ὅπου πράγματι ἀρχίζει ν' ἀποκτᾶ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ συστηματικὴ ἔρευνα καὶ ἔκθεση τοῦ ἔργου του.

Ἐν τούτοις αὐτὴ ἡ δυσκολία δὲν μπορεῖ καὶ δὲν ἐπιτρέπεται ν' ἀποτελεῖ ἀποφασιστικὸ ἐμπόδιο ἀπὸ μόνη τῆς, διότι τὸ μέρος ἐκεῖνο τοῦ βίου τοῦ Κάντ τὸ ὅποιο κινεῖται ἐκτὸς τοῦ ἔργου του, ὅπωςδὴποτε δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι καθοριστικῆς σημασίας γιὰ τὸ βαθύτερο ἔργο στοῦ ὁποῖο ὀφείλει νὰ ἀποδυθεῖ ἡ φιλοσοφικὴ βιογραφία. Αὐτὸ ποὺ δὲν μᾶς λείει ἐδῶ τὸ ἔργο ἀπὸ μόνο του, δὲν θὰ μπορούσε νὰ μᾶς τὸ ὑποκαταστήσει καθ' οἴονδ' ἕνα τρόπο καμμία γνώση τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ ἐξωτερικοῦ βίου

2. [Σ.τ.Μ.] De nobis ipsis silemus: Λατινικὴ ἔκφραση πού, ὡς μέρος ἐνὸς μακροῦ δανείου ἀπὸ τὸν Μπέικον, ἐμφανίζεται στὴν *Κριτικὴ τοῦ καθαρῶν λόγου* Β II.

τοῦ συγγραφέα, ὅσο εὐρεία κι ἂν εἶναι αὐτὴ ἡ γνώση. Δὲν εἶναι λοιπὸν αὐτὴ ἡ ἔλλειψη ποὺ νοιώθουμε ἐδῶ ὡς πραγματικὸ περιορισμὸ τῆς γνώσης μας γιὰ τὸν χαρακτήρα τοῦ Κάντ, ἀλλὰ εἶναι μᾶλλον τὸ ἀντίθετό της —ὅσο κι ἂν φαίνεται παράδοξο— ποὺ ἐμποδίζει σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τὴν ἐλευθερία καὶ τὸ εὖρος τῆς ματιᾶς. Ἡ ὀρθὴ συμπεριληψὴ τῆς προσωπικότητος τοῦ Κάντ δὲν πάσχει ἀπὸ τὴ σπάνιδα ἀλλὰ ἀπὸ τὴν πληθώρα πληροφοριῶν καὶ εἰδήσεων ποὺ μᾶς ἔχουν παραδοθεῖ γι' αὐτόν. Οἱ πρῶτοι βιογράφοι τοῦ Κάντ, στοὺς ὁποίους ἀνάγεται ὅλη μας ἡ γνώση περὶ τοῦ βίου του, δὲν ἀκολουθοῦν ἄλλον στόχο ἀπὸ τὴν ἀκριβέστατη ἀπόδοση ὅλων ἐκεῖνων τῶν ἐλαχίστων λεπτομερειῶν ἀπὸ τίς ὁποῖες συντίθεται ὁ ἐξωτερικὸς βίος τοῦ Κάντ. Πίστευαν ὅτι συλλαμβάνουν τὸν ἄνθρωπο Κάντ ἀναπαριστώντας τον διεξοδικὰ καὶ πιστὰ σ' ὅλη τὴν ἰδιαιτερότητα τῶν πράξεών του, στὸν καταμερισμὸ καὶ στὴν ὀργάνωση τῆς καθημερινῆς του παρουσίας, στὶς πιὸ ἰδιαίτερες κλίσεις καὶ συνήθειες. Μέχρι τὸ τί ροῦχα φοροῦσε, μέχρι τὸ τί ἔτρωγε καὶ τί ἔπινε ἔφτασαν ν' ἀναπαραστήσουν. Μὲ τίς χρονογραφίες τους μποροῦμε νὰ ὑπολογίσουμε μὲ τὸ ρολοῖ στὸ χέρι, ὥρα μὲ τὴν ὥρα καὶ λεπτὸ πρὸς λεπτό, τὴν καθημερινὴ ἐργασία τοῦ Κάντ. Γνωρίζουμε κάθε γωνιὰ τοῦ σπιτιοῦ του καὶ τὴν οἰκονομικὴ του κατάσταση. Εἴμαστε ἐνήμεροι ὡς τὴν πιὸ μικρὴ λεπτομέρεια γιὰ ὅλες τίς ἀρχές τῆς φυσικῆς καὶ ἠθικῆς του διαίτας. Κι ὅπως σκιαγραφήθηκε ἐδῶ ἡ μορφή τοῦ Κάντ, ἔτσι πέρασε στὴν παράδοση καὶ στὴ συλλογικὴ μνήμη. Ποιὸς θὰ μποροῦσε νὰ τὸν φανταστεῖ δίχως νὰ σκεφτεῖ συγχρόνως μία ἀπὸ τίς ἰδιαιτερότητες καὶ παραξενιές, ἓνα ἀπὸ τὰ χίλια ἀνεκδοτολογικὰ χαρακτηριστικὰ τὰ ὁποῖα αὐτὴ ἡ παράδοση μὲ τόσο ζῆλο συγκέντρωσε; Ὅποιος ὅμως ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ πασχίζει νὰ σχηματίζει μία πνευματικὴ γενικὴ εἰκόνα τοῦ Κάντ, ἡ ὁποία νὰ ἐξάγεται καθαρὰ ἀπὸ τὴ γνώση τοῦ ἔργου του, αὐτὸς πρέπει νὰ αἰσθάνεται ἐδῶ ἀμέσως μία ἐσωτερικὴ ἀντίφαση. Διότι πῶς νὰ γίνεи καταληπτὸ ὅτι αὐτὴ ἡ φιλοσοφία, ὅσο μακρύτερα

πορεύεται στον δρόμο της, τόσο πιό άποφασιστικά εΐσχωρεΐ με την τάση πρὸς καθαρὴ καθολικότητα μέσα στὴν ἀντικειμενικὴ ἀναγκαιότητα καὶ καθολικὴ ἐγκυρότητα, ἐνῶ κατὰ τὴν ἴδια στιγμή τὸ ἄτομο μοιάζει νὰ περιπίπτει ὡς πρὸς τὸν τρόπο ζωῆς του στὴν πλήρη ἰδιαιτερότητα, στὴν παραξενιά, στὸ κραυγαλέο; Πρόκειται ἐδῶ γιὰ μία πραγματικὰ ἀξεπέραστη ἀντίθεση μεταξύ τῆς μορφῆς τοῦ κριτικοῦ συστήματος καὶ τοῦ «τρόπου ζωῆς» τοῦ ἴδιου τοῦ Κάντ, ἢ μήπως αὐτὴ ἡ ἀντίθεση ἐξαφανίζεται ἐὰν ἀπλὰ καὶ μόνο παραπέμψουμε τὴ βιογραφικὴ μας θεώρηση σ' ἓναν ἄλλον τόπο κι ἂν ἐπιλέξουμε μία νέα κατευθυντήρια γραμμὴ γι' αὐτήν; Αὐτὸ εἶναι τὸ ζήτημα με τὸ ὁποῖο βλέπει ἐαυτὴν ἀντιμέτωπη ἡ βιογραφία τοῦ Κάντ. Τὸ ἔργο της θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς περατωθὲν ἐὰν τὰ κατάφερνε νὰ ταξινομήσει καὶ νὰ ἐρμηνεύσει τὸ ὕλικὸ χάος σημειώσεων καὶ εἰδήσεων πού κατέχουμε γιὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὸν τρόπο ζωῆς τοῦ Κάντ, ἔτσι ὥστε αὐτὸ τὸ συνονθύλευμα λεπτομερειῶν νὰ συγκερασθεῖ ξανά σὲ μία ἀληθῶς ἐνιαία πνευματικὴ-καθολικὴ εἰκόνα, ὅχι μόνο στὴν ἐνότητα ἐνὸς ἠθικοῦ χαρακτήρα. Αὐτὸ τὸν στόχο οἱ πρῶτοι βιογράφοι τοῦ Κάντ, ὅσο ἐλκυστικὲς κι ἂν εἶναι σποραδικὰ οἱ ἀπλοϊκὲς καὶ εὐμενεῖς παρουσιάσεις τους, δὲν τὸν πετυχαίνουν ποτέ. Καὶ μάλιστα οὔτε καν κάποιον μεθοδικὸ ἦθος δὲν πῆραν ἀπ' αὐτόν. Ὁ τρόπος τους νὰ τὸν θεωροῦν παρέμεινε στὴν πραγματικότητα «ἐκκεντρικός», καθὼς ἀρκεῖτο στὸ νὰ ἐπιλέγει μεμονωμένα περιφερειακὰ στοιχεῖα καὶ νὰ τὰ συλλέγει χωρὶς καν νὰ ψάχνει ἢ νὰ ὑποπτεύεται τὸ πραγματικὸ πνευματικὸ-ζωτικὸ κέντρο ἀπὸ τὸ ὁποῖο οἱ ἴδιοι ἔμμεσα ἢ ἄμεσα ἐκκινούσαν. Ἐὰν σήμερα πολλὰ ἀπ' ὅσα γνωρίζουμε ἢ πιστεύουμε ὅτι γνωρίζουμε μᾶς φαίνονται ἰδιόρρυθμα καὶ παράδοξα, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναρωτιόμαστε ἂν αὐτὴ ἡ παραξενოსύνῃ ἐδράζεται εὐθέως στὸ ἀντικείμενο τοῦ καντιανοῦ βίου ἢ στὴν ὑποκειμενικὴ θεώρηση, στὴν ὁποία ὑπόκειται κατ' ἀρχὴν καὶ ἐν πολλοῖς αὐτὸς ὁ βίος. Μήπως, μ' ἄλλα λόγια, δὲν εἶναι κατὰ μέγα μέρος παρὰ τὸ ἐκκεν-

τρικό τῆς σύλληψης καὶ τῆς κρίσης πού εὐθύνεται γιὰ τὴν ἐπίφαση τῆς ἐκκεντρικότητας στὸν Κάντ.

“Ὅμως ὅπωςδήποτε αὐτὴ ἡ ἐξωτερικὴ ὀπτικὴ γωνία, ἀπὸ τὴν ὁποία κυρίως λαμβάνει χώρα ἡ παρατήρηση, δὲν εἶναι ἀποκλειστικά ὑπεύθνη γιὰ τὸ ὅτι πιστεύουμε ὅτι νοιώθουμε ἕναν ἔσχατο, ἄνισο δυϊσμό μεταξύ ἐσωτερικοῦ κι ἐξωτερικοῦ στὴ ζωὴ τοῦ Κάντ, ὅσο κι ἂν τοῦτο εἶναι εὐκόλο. Αὐτὴ ἡ ἀντίθεση δὲν εἶναι ἀπλὰ φαινομενικὴ, ριζώνει στοὺς ἴδιους τοὺς ὅρους πού ἔπρεπε νὰ πληροῖ αὐτὴ ἡ ζωὴ καὶ ἀπὸ τοὺς ὁποῖους δὲν ἀπελευθερώθηκε οὔτε μὲ τὴ συνεχῆ τῆς ἀνέλιξη. Τῆς πλήρους καὶ ὁμοιόμορφης ἀνάπτυξης τῆς ζωῆς καὶ τῆς δημιουργικότητας, τῆς ὁποίας χαίρουν οἱ πλέον τυχεροὶ ἀνάμεσα στοὺς μεγάλους, δὲν ἦταν μέτοχος ὁ Κάντ. Διαμόρφωσε μὲν μὲ τὴ δύναμη καὶ τὴν καθαρότητα μίας ἀκαμπτης βούλησης τὴ σύνολή του ὑπαρξὴ καὶ τὴ διαπέρασε μὲ μίᾳ κυρίαρχη ἰδέα, αὐτὴ ἡ βούληση ὅμως, ἡ ὁποία ἀποδείχθηκε κατὰ τὰ μέγιστα θετικὴ καὶ δημιουργικὴ κατὰ τὴ δόμηση τῆς φιλοσοφίας του, ἐπέδρασε περιοριστικά καὶ ἀρνητικά στὴν προσωπικὴ του ζωὴ. “Ὅλα τὰ ἐρεθίσματα τοῦ ὑποκειμενικοῦ συναισθήματος καὶ τοῦ ὑποκειμενικοῦ πάθους ἀποτελοῦν γι’ αὐτὸν μόνον τὸ ὑλικὸ τὸ ὁποῖο πασχίζει ὅλο καὶ πιὸ ἀποφασιστικά νὰ ὑποτάξει στὴν κυριαρχία τοῦ «λόγου», καὶ τῆς ἀντικειμενικῆς ἐπιταγῆς τοῦ καθήκοντος. Ἐὰν ἡ ζωὴ τοῦ Κάντ σ’ αὐτὸ τὸν ἀγῶνα χάνει σὲ πληρότητα καὶ ἁρμονία, κερδίζει πάντως, ἴσα-ἴσα μάλιστα, λόγῳ τοῦ ἀγῶνα αὐτοῦ, τὸν πράγματι ἥρωικό της χαρακτήρα. Καὶ τούτῃ ἡ διαδικασία τῆς ἐσωτερικῆς αὐτοδιαμόρφωσης γίνεται ἐν τέλει ὁρατὴ μόνον ἂν συνενώσει κανεὶς τὴν ἱστορία τῆς ζωῆς τοῦ Κάντ καὶ τὴ συστηματικὴ ἐξέλιξη τῆς φιλοσοφίας του. Ἡ χαρακτηριστικὴ κλειστότητα καὶ ὁλότητα, ἡ ὁποία ἐκδηλώνεται στὴν ὑπαρξὴ τοῦ Κάντ, δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἐποπτεύσιμη ὅταν προσπαθεῖ κανεὶς νὰ συνθέσῃ αὐτὸ τὸ ὅλον ἀπὸ τὰ ἐπὶ μέρους «κομμάτια» του. Πρέπει νὰ τὸ νοήσει κανεὶς ὡς πρῶτο καὶ πρωταρχικὸ καὶ ὡς ὑποκείμενο εἰς ἀμφό-

τερα: ἔργο καὶ ζωὴ. Τὸ πῶς αὐτὸ τό, ἀκαθόριστο ἀρχικά, θεμέλιο ἀναπτύσσεται καὶ ἀποκαλύπτεται ὁμοίως στὴν καθαρὴ ἐνέργεια τῆς σκέψης καὶ στὴν ἐνέργεια τοῦ προσωπικοῦ τρόπου ζωῆς, ἀποτελεῖ τὸ οὐσιαστικὸ περιεχόμενο τῆς ἐξελικτικῆς πορείας τοῦ Κάντ.

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ
ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΝΕΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΜΑΘΗΤΕΙΑΣ

1.

Ἡ παιδικὴ ἡλικία καὶ τὰ σχολικὰ χρόνια τοῦ Κάντ μποροῦν νὰ εἰπωθοῦν μὲ λίγα λόγια.

Στὸ φτωχικὸ μιᾶς γερμανικῆς οἰκογένειας χειρονακτῶν γεννήθηκε ὡς τέταρτο παιδί τοῦ σαμαρᾶ Γιόχανν Γκέορκ Κάντ ὁ Ἰμμάνουελ Κάντ, στίς 22 Ἀπριλίου 1724. Σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν καταγωγὴ τῆς οἰκογένειας ὁ ἴδιος ὁ Κάντ ἀναφέρει σ' ἓνα γράμμα, τὸ ὁποῖο ἔγραψε σὲ μεγάλη ἡλικία, ὅτι ὁ παππούς του, ὁ ὁποῖος τελευταίως ζοῦσε στὸ Τίλζιτ³, καταγόταν ἀπὸ τὴ Σκωτία, πὼς ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς πολλοὺς οἱ ὁποῖοι μετανάστευσαν πολυπληθεῖς ἀπ' ἐκεῖ κατὰ τὸ τέλος τοῦ 17ου, ἀρχῆς τοῦ 18ου αἰῶνα καὶ ἐγκαταστάθηκαν ἐν μέρει στὴ Σουηδία καὶ ἐν μέρει στὴν Ἀνατολικὴ Πρωσσία⁴. Ἀντικειμενικὰ ἡ ἔρευνα δὲν ἐπαλήθευσε αὐτὴ τὴ θέση, τουλάχιστον ὅχι στὴ μορφή αὐτὴ μὲ τὴν ὁποία ἀπαντᾷ στὸν Κάντ: ἡρῆ ὁ προπάππος τοῦ Κάντ, ὅπως ἔχει διαπιστωθεῖ σήμερα, κατοικοεῶρε ὡς πανδοχέας στὸ Βέρντεν κοντὰ στὸ Χάιντεκρουκ⁵. Ἀκόμη καὶ ἡ εἰδησι

3. [Σ.τ.Μ.]: Κατόπιν Σοβέτσκ. Πόλη τῆς σημερινῆς νομαρχίας (ὀμπλαστ) τοῦ Καλίνινγκραντ, στὸν ποταμὸ Μέμελ, στὰ σημερινὰ σύνορα μεταξύ αὐτοῦ τοῦ ρωσικοῦ θύλακου μὲ τὴ Λιθουανία. Στὴ μεγαλούπολη τῆς περιοχῆς, 150 ὀδικὰ χιλιόμετρα δυτικὰ τοῦ Τίλζιτ, στὸ σημερινὸ Καλίνινγκραντ, τὸ ὁποῖο τότε ἦταν ἡ πανεπιστημιούπολη καὶ χανσεατικὴ πόλη τῆς Καινξβέργης στὴν ἐκβολὴ τοῦ ποταμοῦ Πρέγκελ στὴ Βόρειο Θάλασσα, γεννήθηκε, ἔζησε καὶ ἐδράσε ὁ Κάντ.

4. Ἐπιστολὴ στὸν ἐπίσκοπο Λίντμπλομ [Lindblom], τῆς 13ης Ὀκτωβρίου 1797.

5. Πρβλ. σχετικὰ *JOH. SEMBRITZKI, Altpreußische Monatsschrift XXXVI, σελ. 469 κ.κ. καὶ XXXVII, σελ. 139 κ.κ.* Βλ. περαιτέρω *EMIL ARNOLDT, «Kants Jugend und die fünf ersten Jahre seiner Privatdozentur im Umriß dargestellt»* [«Ἡ νεότητα τοῦ Κάντ καὶ τὰ πέντε πρώτα χρόνια τῆς ὑφηγεσίας του ἐν περιλήψει»], στό: *E. ARNOLDT, Gesammelte Schriften*, ἐκδ. ἀπὸ τὸν Otto Schöndörffer, τόμος III, σελ. 105 κ.κ.

του Μπορόφσκι [Borowski], του πρώτου βιογράφου του Κάντ, ότι το οικογενειακό όνομα αρχικά γραφόταν «Cant» και ότι πρώτος ο Κάντ ο ίδιος εισήγαγε την τώρα συνηθισμένη γραφή του ονόματος ως Kant⁶, δὲν αποδείχθηκε ὡς ἀκριβής. Καὶ στις παλαιότερες εὐρισκόμενες μαρτυρίες σὲ μητρῶα, τὸ ὄνομα ἀπαντᾷ ὡς «Kant» ἢ «Kandt». Εἶναι ἄρα πιθανὸ ἢ θέση περὶ σκωτικῆς καταγωγῆς, τὴν ὁποία ὁ Κάντ ἀντλεῖ προφανῶς ἀπὸ κάποια παλιὰ οἰκογενειακὴ παράδοση, νὰ εἶναι πέρα γιὰ πέρα ἀστήρικτη. Ὅπως κι ἂν ἔχει τὸ πράγμα, δὲν μπόρεσε ὡς τώρα νὰ ἀποδειχθεῖ μὲ καμμία ἐπαρκῆ βεβαιότητα. Σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τοὺς γονεῖς τοῦ Κάντ, γνωρίζουμε γι' αὐτοὺς σχεδὸν μόνον τὰ λίγα πού διηγεῖτο ὁ γιὸς γι' αὐτοὺς ἀργότερα, ἀπὸ τίς λιγοστὲς παιδικῆς του ἀναμνήσεις. Βαθύτερα ἀπ' τὴ μορφή τοῦ πατέρα μοιάζει νὰ χαράχθηκε μέσα του ἡ εἰκόνα τῆς μητέρας. Γι' αὐτὴν, τὴν ὁποία ἔχασε μόλις στὰ δεκατέσσερά του, μιλοῦσε, γέρος πιά, μὲ βαθιὰ ἀγάπη καὶ συγκίνηση. Εἶχε συνείδηση τοῦ ὅτι ἀπ' αὐτὴν ἔλαβε τίς πρῶτες του πνευματικῆς ἐπιρροές οἱ ὁποῖες ἔμειναν ἀποφασιστικῆς γιὰ ὅλη του τὴ βιοαντίληψη καὶ τὸν τρόπο ζωῆς του. «Ποτὲ δὲν θὰ ξεχάσω τὴ μητέρα μου», εἶχε γράψει στὸν Γιάχμανν [Jachmann], «διότι ἐμφύτευε καὶ ἀνάθρεψε μέσα μου τὸν πρῶτο βλαστὸ τοῦ ἀγαθοῦ, ἄνοιξε τὴν καρδιά μου στις ἐντυπώσεις τῆς φύσης, ἐξήγειρε καὶ διεύρυνε τίς ἐννοίές μου, καὶ τὰ διδάγματα πού μοῦ ἔδωσε εἶχαν μίαν μονίμως σωτήρια ἐπίδραση στὴ ζωὴ μου»⁷. Φαίνεται ὅτι ἦταν ἐπίσης ἡ μητέρα του ἢ ὁποία πρώτη ἀναγνώρισε τὸ διανοητικὸ τάλαντο τοῦ παιδιοῦ καὶ ἡ ὁποία ἀκολουθώντας τὴ συμβουλή τοῦ πνευματικοῦ τῆς ταγοῦ, τοῦ καθηγητῆ

6. [Σ.·.Μ.]: Τὸ C χρησιμοποιεῖται στὰ γερμανικὰ σχεδὸν ἀποκλειστικὰ σὲ ξένες λέξεις ἢ ξενικὰ ὀνόματα, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ ἡ χρῆση του φθίνει. Π.χ. Cäsar, Centa, Claus, Carl (ἀλλὰ καὶ Klaus, Karl). Ἡ χρῆση του στὸ ἐπώνυμο Cant θὰ ἦταν λοιπὸν δηλωτικὸ ξένης καταγωγῆς.

7. REINHOLD BERNHARD JACHMANN, *Immanuel Kant geschildert in Briefen an einen Freund*, Königsberg 1804, ἐπιστολὴ 8, σελ. 99 κ.κ.

θεολογίας και ιεροκήρυκα Φράντς Άλμπερτ Σούλτς [Schultz], αποφάσισε να τον εισαγάγει στο Λόγιο Σχολείο. Με τον Σούλτς μπήκε στη ζωή του Κάντ ένας άνθρωπος, ο οποίος απέκτησε αποφασιστική σημασία για όλη του τη μόρφωση ως νέου. Άνηκε ως προς τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις στον ευσεβισμό, όπως και οι γονείς του Κάντ. Ταυτόχρονα ήταν όμως, ως πρώιμος μαθητής του Βόλφ [Wolff]⁸, τον οποίο λέγεται ότι τουτός ιδιαίτερα εκτιμούσε, πλήρως εξοικειωμένος με το περιεχόμενο της σύγχρονης του γερμανικής φιλοσοφίας κι εξ αυτού με τις τάσεις της εγκόσμιας μόρφωσης εν γένει. Το φθινόπωρο του 1732 ο Κάντ εισήλθε ως οκτάχρονο παιδί στο *Collegium Fridericianum*, του οποίου τη διεύθυνση ανέλαβε το επόμενο έτος ο Σούλτς. Αυτά που του πρόσφερε αυτό το σχολείο αφορούσαν άπλωσ τή διδακτική ύλη κι έμειναν, ακόμη και ύπ' αυτή τήν έννοια, πολύ περιορισμένα. Κυρίαρχος τύπος σχολείου, ιδίως στην Πρωσσία, ήταν το παλαιό Λατινικό και Λόγιο Σχολείο. "Όλος ο σκοπός του μαθήματος προσανατολιζόταν σχεδόν αποκλειστικά στη γνώση κι επιδέξια χρήση τῶν λατινικῶν. Μόλις κατά τὸ ἔτος 1690 ἐπανήλθε στην Πομμερανία ἐν χρήσει μία παλαιὰ ἐκκλησιαστικὴ ὁδηγία τοῦ 1535, ἡ ὁποία ἀπαγόρευε ρητὰ τὴ χρήση τῆς γερμανικῆς γλώσσας κατὰ τίς ὥρες τῶν μαθημάτων: «Οἱ *praeceptores* ὀφείλουν νὰ μιλοῦν καθ' ὅλου μετὰ τῶν *discipulorum* τὴ λατινικὴ καὶ ὄχι τὴ γερμανικὴ, ἡ ὁποία καθ' ἑαυτὴ εἶναι ὑπὲρ τὸ δέον εὐκόλη καὶ ἀνώφελη καὶ βλαπτικὴ γιὰ τὰ παιδιὰ»⁹. Ἡ κατάσταση καὶ ἡ ἐσωτερικὴ ὀργάνωση στοῦ *Fridericianum* αὐτῆ

8. [Σ.τ.Μ.]: Ὁ Κρίστιαν, βαρῶνος τοῦ Βόλφ (1679-1754), καθηγητὴς μαθηματικῶν καὶ φιλοσοφίας στὴ Χάλλη καὶ στοῦ Μαρβούργου, ἦταν ὁ πιὸ πλούσιος σ' ἐπιρροὲς Γερμανὸς φιλόσοφος τῆς ἐποχῆς τοῦ Κάντ καὶ συγχρόνως ὁ διαπρεπέστερος καὶ πολυγραφώτερος ἐκπρόσωπος τοῦ ρασιοναλισμοῦ στὴ Γερμανία. Ἡ εὐρεία ἐπέκταση καὶ ἡ συστηματοποίηση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Λάιμπνιτς ὀφείλεται σὲ πολὺ μεγάλο βαθμὸ στοῦν Βόλφ.

9. Βλ. KARL BIEDERMANN, *Deutschlands geistige, sittliche und gesellige Zustände im achtzehnten Jahrhundert*, 2η ἐκδοση, Λειψία 1880, τόμος II, μέρος I, σελ. 480.

τὴν ἐποχὴ πού ὁ Κάντ ἦταν μαθητὴς θυμίζει—ἂν κανεὶς παραβλέψει τὴν εἰδικὰ θεολογικὴ κατεύθυνση τοῦ ιδρύματος—ἀπὸ πολλές ἀπόψεις τὸ Λατινικὸ Σχολεῖο στὸ Στένταλ ὅπου ἀνδρώθηκε ὁ κατὰ ὀκτὼ χρόνια μεγαλύτερος Βίνκελμανν [Winckelmann]. Ἐκεῖ, ὅπως κι ἐδῶ, τὸ μάθημα γραμματικῆς καὶ φιλολογίας ἀποτελοῦσε τὸν πραγματικὸ σκελετὸ τῆς μελέτης. Ἐνῶ τὰ μαθηματικὰ καὶ ἡ λογικὴ ἦταν μὲν μέρος τοῦ προγράμματος μαθημάτων, ἀλλὰ προσφέρονταν μόνο σὲ ἐλλιπέστατη μορφή. Τὸ σύνολο τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, ἡ ἱστορία καὶ ἡ γεωγραφία ἦταν οὐσιαστικὰ πλήρως ἀποκλεισμένες¹⁰. Ἄν σκεφτεῖ κανεὶς ὅτι εἶναι ἀκριβῶς αὐτὰ τὰ πεδία, τῶν ὁποίων τὴν ἔλξη αἰσθάνεται ὁ Κάντ ἀργότερα καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς πρώτης ἐποχῆς δημιουργίας του καὶ στὰ ὁποῖα παραδίδεται. Ἐφ' ὅσον τοῦ δίδεται ἡ ἐλευθερία νὰ ἐπιλέξει, μὲ τὸν πρώτο νεανικὸ γνωστικὸ ζῆλο, μπορεῖ νὰ μετρήσει πόσο λίγα σήμαιναν γιὰ τὴ βαθύτερη πνευματικὴ πεποίθηση τὰ μαθήματα πού παρακολοῦθοῦσε στὸ Fridericianum. Μόνο τὸν καθηγητὴ τῶν λατινικῶν στὶς τελευταῖες τάξεις τοῦ γυμνασίου¹¹, τὸν φιλόλογο Χάιντενραϊχ [Heydenreich], θυμόταν μ' εὐχαρίστηση, διότι σ' αὐτὸν βρῆκε μία μέθοδο ἐρμηνείας τῶν κλασικῶν συγγραφέων ἡ ὁποία δὲν βάλτωνε στὰ γραμματικὰ καὶ στὰ τυπολογικὰ ἀλλὰ ἐπεκτεινόταν στὸ περιεχόμενο, ἐπέμενε στὴν καθαρότητα καὶ στὴν «ὀρθότητα» τῶν ἐνοιῶν. Γιὰ τοὺς ἄλλους διδασκάλους ὅμως ἔλεγε ἀργότερα ρητὰ ὅτι μᾶλλον δὲν μπορούσαν νὰ μετατρέψουν σὲ φλόγα τὴ σπίθα πού εἶχε γιὰ τὴ μελέτη τῆς φιλοσοφίας ἢ τῆς γενικῆς μάθησης. Ἔτσι ἔμεινε ἐδῶ

10. Γιὰ τὰ μαθητικὰ χρόνια τοῦ Βίνκελμανν πρβλ. JUSTI, *Winckelmann*, I, σελ. 23 κ.κ.

11. [Σ.τ.Μ.]: Ἄν ὁ ὅρος τοῦ συγγραφέα: *Prima* εἶναι συμπεριληπτικὸς τῶν δύο τελευταίων τάξεων τοῦ λατινικοῦ γυμνασίου, οἱ ὁποῖες στὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα τοῦ Βασιλείου τῆς Πρωσσίας ἔφεραν ὄντως τὶς μεικτὲς λατινογερμανικὲς ὀνομασίαις *Unterprima* καὶ *Oberprima*, τότε ὁ Κάντ θὰ πρέπει νὰ ἦταν 17 καὶ 18 χρόνων ὅταν παρακολοῦθοῦσε τὰ μαθήματα στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται ἐδῶ ὁ Κασσίερε.

πλήρως κρυμμένη μία ιδιαίτατη πρωταρχική προδιάθεση. Ακόμη κι εκείνοι ανάμεσα στους φίλους τῆς νεότητάς του, πού πίστευαν ὅτι ἔβλεπαν μέσα του τὰ χαρακτηριστικὰ ἐνὸς μελλοντικοῦ μεγαλείου, εἶδαν τότε σ' αὐτὸν τὸν μεγάλο φιλόσοφο τοῦ μέλλοντος καὶ μόνο. Αὐτὸ πού παρέλαβε ἀπ' τὸ σχολεῖο ὡς πραγματικὸ συστατικὸ τῆς πνευματικῆς του μόρφωσης ἀργότερα, περιορίζεται ὄντως στὸν θαυμασμό καὶ στὴν ἀκριβῆ γνώση τῶν Λατίνων κλασικῶν, τὴν ὁποία διατήρησε καὶ σὲ προχωρημένη ἡλικία. Τὸ πνεῦμα τῶν Ἑλληνικῶν, τὰ ὁποῖα διδάσκονταν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη, φαίνεται νὰ μὴν τὸν ἄγγιξε κατὰ κανέναν τρόπο.

Οἱ πρώιμες ἀναμνήσεις τῆς παιδικῆς καὶ νεανικῆς ἡλικίας τῶν περισσότερων μεγάλων ἀνδρῶν ἢ γυναικῶν ἀναδίδουν μία ιδιαίτερη λάμψη ἢ ὁποῖα μοιάζει νὰ τοὺς φωτίζει ἀπὸ μέσα ἀκόμη κι ἐκεῖ ὅπου ἡ νεότητά τους βρισκόταν ὑπὸ τὴν πίεση τῆς ἀνέχειας καὶ τῆς σκληρῆς ἀνωτέρας βίας. Αὐτὴ ἡ μαγεία μοιάζει νὰ προσιδιάζει συνήθως στὶς νεανικὲς ἀναμνήσεις τῶν μεγάλων καλλιτεχνῶν. Γιὰ τὸν Κάντ ἀπεναντίας ἡ νεότητα, ἐπισκοπούμενη ἐκ τῶν ὑστέρων, δὲν φωτίζεται ἀπὸ τὴ φαντασία, δὲν ἐξιδανικεύεται ἀπὸ τὴ μνήμη. Ὁ Κάντ βλέπει σ' αὐτὴν, κρίνοντας μὲ ὠρμησιὰ νοῦ, ἀπλὰ τὴν ἐποχὴ τῆς διανοητικῆς ἀνωριμότητος καὶ τῆς ἡθικῆς ἀνελευθερίας. Ὅσο κι ἂν διαποτίσθηκε ἀργότερα μὲ τὴ βασικὴ θεωρητικὴ σύλληψη τοῦ Ρουσσώ: τὸ συναίσθημα τῆς παιδικότητος καὶ τῆς νεότητος τὸ ὁποῖο εἶναι ζωντανὸ σ' αὐτὸν ποτὲ δὲν μπόρεσε νὰ τὸ ἀφύπνισι μέσα του. Ὁ Ρίνκ [Rink] παραδίδει μία ἀπόφανση τοῦ Κάντ, ὅτι ὁποῖος ὡς ἄνδρας νοσταλγεῖ τὴν παιδικὴ ἡλικία, μᾶλλον ἔχει παραμείνει παιδί¹². Ακόμη πιὸ χαρακτηριστικὸ καὶ συνταρακτικὸ εἶναι ὅτι ὁ Χίππελ [Hippel] λέει γιὰ τὸν ἄνδρα αὐτὸν, τὸν τόσο συγκρατημένο σὲ κάθε θυμικὴ ἐκδήλωση, ὅτι συνήθιζε νὰ διηγεῖται πῶς ποτὲ δὲν ἔπαψε νὰ τὸν καταλαμβάνει φόβος καὶ ἀνησυχία ὅταν σκεφόταν τὴν παλιὰ «σκλαβία

12. Πρὸβλ. RINK, *Ansichten aus Immanuel Kants Leben*, Königsberg 1805, σελ. 22.

της νεότητας»¹³. Αναγνωρίζει κανείς μέσα στα πικρά αυτά λόγια ότι η νεανική αγωγή άφησε στον Κάντ μία εντύπωση την οποία ποτέ πιά δεν μπόρεσε να σβήσει από τη ζωή του. Το αποφασιστικό γι' αυτόν δεν ήταν η άνωτέρα βία της θέσης του ούτε οι κόποι και οι στερήσεις που του επέβαλλε, διότι αυτά όλα τὰ άντεξε καθ' ὄλη τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του μ' ἕναν τέτοιο στωικισμό, ὥστε τοῦ φαινόταν ἀπορίας ἄξιο καὶ ἐπιλήψιμο ὅταν ἄλλοι ἀργότερα μιλοῦσαν σχετικά. "Ὅτι ἡ ἀξία τῆς ζωῆς, ἐκτιμώμενη κατὰ τὸ μέτρο τῆς ἀπόλαυσης, «πέφτει κάτω τοῦ μηδενός»¹⁴, δὲν εἶναι εἰδικὸ θεώρημα τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας ἀλλὰ τὸ ἴδιο τὸ μόνττο τῆς κοσμοθεωρίας καὶ τοῦ τρόπου ζωῆς τοῦ Κάντ. Ἀπὸ τίς πρωταρχές του αὐτὸς ὁ βίος δὲν εἶχε ὡς στόχο τὴν εὐτυχία ἀλλὰ τὴν ἀνεξαρτησία στὴ σκέψη καὶ τὴν ἀδέσμευτη βούληση. Ἀκριβῶς σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὅμως ἐπενέβη ἡ πνευματικὴ πειθαρχία, στὴν ὁποία ὑπέκειτο ἡ νεότητα τοῦ Κάντ. Δὲν ἀρκέστηκε στὴν ἐπὶ τοῦ θέματος ἐκπλήρωση καθορισμένων ἐπιταγῶν καὶ καθηκόντων παρὰ ποθοῦσε νὰ κατακτήσει ὁλόκληρο τὸν ἄνθρωπο, τὰ πιστεύω καὶ τίς πεποιθήσεις του, τὸ συναίσθημα καὶ τὴ βούλησή του. Ἀδιάκοπα ἔλεγε ὁ Κάντ, σύμφωνα μὲ τὸν εὐσεβισμό, τὴν καρδιά του. Καμμία συναισθηματικὴ κατάσταση δὲν ὑπῆρχε, ὅσο κι ἂν ἦταν κρυφὴ, πού νὰ μποροῦσε νὰ διαφύγει αὐτὸ τὸν ἔλεγχο καὶ πού νὰ μὴν ὑπῆρχε ἡ προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου νὰ τὴν ὑποβάλει σὲ παραμόνιμο ἔλεγχο. Τριάνα χρόνια ἀργότερα ὁ Ντάβιτ Ροῦνκεν [Ruhnken], διάσημος καθηγητὴς φιλοσοφίας τότε στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Λάιντεν [Leiden], μαθητὴς στὸ Fridericianum ταυτόχρονα μὲ τὸν Κάντ, μιλοῦσε ἀκόμη γιὰ τὴ «σχολαστικὴ καὶ ὀμηγλώδη φάρα τῶν φανατικῶν» ἡ ὁποία ὄριζε τίς ζωές τους στὸ σχολεῖο¹⁵. Μία ματιὰ μόνον στὸ πρόγραμμα μαθημάτων τοῦ

13. *Biographie Hippiels*, Gotha 1801, σελ. 78.

14. Βλ. *Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἐιανότητας* 83, ἔκδοση Ἀκαδημίας, τόμος V, σελ. 514.

15. *Γράμμα τοῦ Ροῦνκεν στὸν Κάντ*, τῆς 10ης Μαρτίου 1771 (IX, σελ. 94).

ιδρύματος πού ἦταν πλήρες ἀδιακόπων προσευχῶν καί ἀσκήσεων κατα-
νύξεως, ὥρων ἠθικῆς διαπλάσεως, κηρυγμάτων καί κατηχήσεων, ἐπιθε-
βαιώνει αὐτὴ τὴν κρίση. Ἀπ' ἐδῶ λάμβανε τὸ μάθημα ὅχι μόνο τὸν ἠθικό
ἀλλὰ καί τὸν διανοητικό του χαρακτήρα διότι καί οἱ θεωρητικὲς ὥρες
προορίζονταν στὸ νὰ τηρήσουν σὲ μόνιμη ἐγρήγορη τὴν ἐπαφή μὲ τὰ
θρησκευτικὰ καί θεολογικὰ ζητήματα.

Ἐάν θέλει κανεὶς νὰ φτιάξει μίαν συμπεριληπτικὴ εἰκόνα τοῦ πνεύμα-
τος αὐτῶν τῶν μαθημάτων, πρέπει νὰ συμπληρώσει τίς λιγοστὲς πλη-
ροφορίες πού διαθέτουμε γιὰ τὸ μάθημα στὸ Fridericianum μὲ τίς πολ-
λαπλὲς καί χαρακτηριστικὲς μαρτυρίες οἱ ὁποῖες μᾶς πληροφοροῦν γιὰ
τὴν ἀνάπτυξη καί τὸ γίνεσθαι τοῦ εὐσεβιστικοῦ πνεύματος στὴ Γερμα-
νία. Οἱ ἀτομικὲς διαφορὲς ἐπὶ τοῦ προκειμένου βαρύνουν πράγματι λίγο.
Διότι αὐτὴ ἦταν ἀκριβῶς ἡ μοῖρα τοῦ εὐσεβισμού: ἐνῶ προσανατολιζε-
ται στὸ ζωντάνεμα μίας ἐσωτερικῆς προσωπικῆς θρησκευτικότητος, πα-
γώνεται ἀναπτυσσόμενος σχεδὸν τελείως σὲ γενικὴ συνταγή. Αὐτὸ πού
ὁ καθένας λείει γιὰ τὴ μεταστροφή του παίρνει σιγὰ-σιγὰ τὴ μορφή ἐνὸς
προκαθορισμένου σχήματος τὸ ὁποῖο ἐπαναλαμβάνεται συνεχῶς μὲ μι-
κρὲς παραλλαγές. Ὅλο καί πιὸ ἀμετάκλητα αὐτὸ τὸ σχῆμα γινόταν ὁ
ἄρος πού ἔδινε τὸ ἔπαθλο τῆς σωτηρίας. Μία ἀπὸ τίς γυναῖκες πού ἀλλη-
λογραφοῦσαν μὲ τὴ Σουζάννε φὸν Κλέττενμπερκ [von Klettenberg] ἔχει
ἐπιθυμήσει, παρ' ὅλη τὴν πραγματικὰ βαθειὰ θρησκευτικὴ τῆς φύση,
τὸν «τυπικὸ ἀγώνα τῆς μεταμέλειας» χωρὶς τὸν ὁποῖο, ὅπως λείει, ἡ
ἐσωτερικὴ μεταβολὴ μένει κατ' ἀνάγκη ἀπίθανη κι ἀμφίβολη¹⁶. Ἀπέναν-

16. Γενικὰ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ εὐσεβισμού βλ. στὸν RITSCHL, *Geschichte des Pietismus* [*Ἱστορία τοῦ εὐσεβισμού*], 2 τόμοι· JULIAN SCHMIDT, *Geschichte des geistigen Lebens in Deutschland von Leibniz bis auf Lessings Tod* [*Ἱστορία τοῦ πνευματικοῦ βίου στὴ Γερμανία ἀπὸ τὸν Λάιμπνιτς ὡς τὸν θάνατο τοῦ Λέσσινγκ*]: K. BIEDERMANN, *Deutschland im achtzehnten Jahrhundert* [*Ἡ Γερμανία κατὰ τὸν δέκατο ὄγδοο αἰῶνα*], τόμος II, μέρος I.

τι στο άρχικό θρησκευτικό περιεχόμενο του εὐσεβισμού, διαφαίνεται τώρα ὄλο και πιό συνειδητά και απαιτητικά μία συγκεκριμένη θρησκευτικο-ψυχολογική τεχνική. Δέν μπορεί κανείς νά ἐντυφῆσει σέ μία βιογραφία τῆς ἐποχῆς δίχως ν' ἀπαντήσει παντοῦ τὰ χνάρια τῆς. Ὑπό τὴν ἐπιρροή τῆς δὲν ἦταν αὐτὴ τὴν ἐποχὴ μόνον ἡ γενικὴ θεολογικὴ ἀγωγὴ τῆς νεολαίας, ὅπως ζωηρά κι ἐντυπωσιακὰ τὴν περιέγραψε, π.χ., ὁ Ζέμλερ [Semler] στὴν αὐτοβιογραφία του. "Ἄνδρες ὅπως ὁ "Ἀλμπρεχτ φὸν Χάλλερ [von Haller], οἱ ὁποῖοι ἐκπροσωποῦν ὄλο τὸ εὖρος και τὸ περιεχόμενο τῆς τότε γερμανικῆς μόρφωσης, προσπαθοῦσαν κι αὐτοί, μάταια, μία ὀλόκληρη ζωὴ ν' ἀπελευθερωθοῦν ἐσωτερικά ἀπ' αὐτὴν. Στὸ κριτικὸ πνεῦμα τοῦ Κάντ ὅμως τὸ διαζύγιο ἐδῶ μοιάζει νά ἔχει βγεῖ ἀπὸ νωρίς. "Ἡδὴ στὸ παιδί και στὸν νεανία προετοιμάζεται ὁ διαχωρισμός, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τίς χαρακτηριστικὲς βασικὲς στιγμὲς τοῦ συστήματος: τὸν διαχωρισμὸ τοῦ ἠθικοῦ νοήματος τῆς θρησκείας ἀπὸ ὄλες τίς ἐξωτερικὲς τῆς φαινομενικότητες ὅπως αὐτὲς ἐκδηλώνονται στὸ δόγμα και στὸ λειτουργικό. Αὐτὸς ὁ διαχωρισμὸς δὲν ἦταν ἀκόμη ἀφηρημένη ἐννοιολογικὴ σύλληψη, ἦταν ἀντιθέτως ἓνα συναίσθημα τὸ ὁποῖο ὄλο και πιό πολὺ σταθεροποιεῖτο μέσα του, ὅσο συνέκρινε και ζύγιζε τίς δύο μορφὲς θρησκευτικότητας, τίς ὁποῖες εἶχε γνωρίσει στὸ γονικὸ του σπίτι και στὸ πρόγραμμα τοῦ Fridericianum. Οἱ γνῶμες πού ἐξέφραζε ὁ Κάντ σὲ πιό προχωρημένη ἡλικία γιὰ τὸν εὐσεβισμό φαίνονται, ἂν ἀντιπαρατεθοῦν καθαρὰ ἐξωτερικά, κατ' ἀρχὴν διχασμένες και ἀντιφατικὲς. Ἀποκοῦν ὅμως ἀμέσως μία πέρα γιὰ πέρα συγκεκριμένη σημασία ἂν σκεπτῆ κανεῖς ὅτι ἀναφέρεται σὲ ἐντελῶς διαφορετικὲς ἀπόψεις τῆς εὐσεβιστικῆς θεωρίας και τοῦ εὐσεβιστικοῦ τρόπου ζωῆς. Τὴν πρώτη, τὴν ὁποία ἔβλεπε νά πραγματώνεται στὸ πατρικό, τὴν ἐκτιμοῦσε και σεβόταν και ἀργότερα, ἔχοντας ἤδη πάρει ἐσωτερικὰ ἀπόσταση ἀπ' αὐτὴν ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς δικῆς του κοσμοαντίληψης. Στὸν Ρίνκ εἶπε κάποτε τὰ ἐξῆς: «Μὰ οἱ θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς ἐκείνης και οἱ ἔννοιες αὐτοῦ

πού τότε ονομαζόταν ἀρετή κι εὐσέβεια δὲν ἦταν λιγότερο ἀπὸ σαφεῖς κι ἐπαρκεῖς, ὥστε ὄντως νὰ θρῖσκει κανεὶς αὐτὸ περὶ οὗ ὁ λόγος. Ἄς λένε ἐκ τῶν ὑστέρων γιὰ τὸν εὐσεβισμό ὅ,τι θέλουν. Ἀρκετὰ πλέον! Οἱ ἄνθρωποι πού τὸν ἔπαιρναν σοβαρὰ διακρίνονταν ὡς ἀξιότιμοι. Κατεῖχαν τὸ ὕψιστο πού μπορεῖ ν' ἀποκτήσει ὁ ἄνθρωπος: ἡρεμία, χαρὰ, ἐσωτερικὴ εἰρήνη πού δὲν ταρασσόταν ἀπὸ πάθος. Πενόμενοι καὶ διωκόμενοι δὲν δυσθυμοῦσαν, δὲν ὑπῆρχε διαμάχη πού νὰ μπορεῖ νὰ ἐρεθίσει τὴν ὀργή καὶ τὴν ἐχθρότητά τους. Μὲ μία κουβέντα: καὶ ὁ ἀπλὸς παρατηρητὴς ἀναγκαζόταν ἄθελα νὰ τοὺς σεβαστεῖ. Θυμᾶμαι ἀκόμη πῶς ξέσπασε ἡ διαμάχη κάποτε μεταξὺ ζωναράδων καὶ σαμαράδων λόγῳ τῶν ἀντιστοιχῶν δικαιωμάτων ἐπικαρπίας πού εἶχαν, διαμάχη ἀπὸ τὴν ὁποία ὑπέφερε κι ὁ πατέρας μου τὰ πάνδεινα. Ἀνεξαρτήτως αὐτοῦ, ἡ ἀντιπαλότητα αὐτὴ ἀντιμετωπιζόταν ἀπὸ τοὺς γονεῖς μου, ἀκόμη καὶ στὶς συζητήσεις στὸ σπίτι μας, μὲ τόση ἀνεκτικότητα κι ἀγάπη πρὸς τοὺς ἀντιπάλους..., ὥστε ἡ ἀνάμνηση νὰ μὴν μὲ ἀφήσει ποτέ, μολονότι ἤμουν τότε παιδί»¹⁷. Τόσο βαθύτερη ἦταν ὅμως ἡ ἀπέχθεια πού ὁ Κὰντ ἔνοιωθε πάντοτε ἀπέναντι στὴν τυπολατρία καὶ τὴ μηχανοποίηση τῆς εὐσέβειας ὡς πρότυπο τῆς ὁποίας θεωρεῖται ἐπίσης ὁ εὐσεβισμός. "Ὅχι μόνον ἀπέριπτε, ἀναφερόμενος ρητὰ στὸν Χάλλερ, ἐκεῖνη τὴν αὐτοβασανιστικὴ ἀνατομία τοῦ ἰδίου ψυχικοῦ βίου ὡς τὸν καλύτερο τρόπο «χάνοντας κανεὶς τὸ μυαλό του μὲ δῆθεν ἄνωθεν πρεσβεῖες... νὰ θεωρήσει τὸν ἑαυτὸ του φωτισμένο ἢ νὰ γίνεи τρομοκράτης»¹⁸, ἀλλὰ καὶ ἀπέριπτε καὶ καυτηρίαζε ἀργότερα κάθε ἐξωτερικὴ ἐπίδειξη θρησκευτικοῦ φρονήματος ἐν γένει ὡς ὑποκριτικὴ. Ἡ γνώμη του ὅτι ἡ προσευχὴ δὲν ἔχει καμμία ἀξία, γνώμη πού δῆλωνε σὲ προσωπικὲς συζητήσεις ὅπως καὶ σὲ γραπτὰ, εἶναι γνωστὴ.

17. RINK, ὁ.π., σελ. 13 κ.κ. Πρὸλ. ἀνάλογη δῆλωση στὸν Κράους [Kraus], στὸ: REICKE, *Kantiana*, Königsberg 1860, σελ. 5.

18. Ἀνθρωπολογία, σελ. 4.

Νοιώθει κανείς σ' αυτήν, όπου τήν εκδηλώνει, μία συγκρατημένη συναισθηματική φόρτιση, στην οποία μοιάζει ν' άντηχει μία ανάμνηση τῆς «φανατικῆς πειθαρχίας» τῶν χρόνων τῆς νεότητάς του¹⁹. Βλέπουμε ἐδῶ γιά πρώτη φορά πῶς μία θεμελιώδης διδασκαλία τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας, ἡ αντίθεση τῆν ὅποια κάνει μεταξύ θρησκείας ἠθικότητας καί θρησκείας «πού ζητεῖ τήν ἐλεημοσύνη», ριζώνει σέ μίαν ἀπό τίς πρωιμότερες καί βαθύτερες ἐμπειρίες τοῦ βίου τοῦ στοχαστῆ²⁰. Ἦταν ὁ Σίλλερ ὁ ὁποῖος, ὅταν ἐκδόθηκε ἡ Ἀνθρωπολογία, παραπονέθηκε σ' ἕνα γράμμα στὸν Γκαίτε πῶς ἀκόμη κι αὐτὸ τὸ «χαρούμενο καί ὀλύμπιο πνεῦμα» δὲν τίναξε τὰ φτερά του τελείως ἀπὸ τὸν «ρύπο τῆς ζωῆς» καί πῶς ὀρι-

19. Βλ. τὴ βιογραφία τοῦ Χίππελ, σελ. 34. Πρβλ. ἰδιαίτερα τὸ δοκίμιο «Περὶ προσευχῆς» (IV, σελ. 525 κ.κ.).

20. Δὲν ἀμφισβητεῖται ὅτι τὸ ἰδανικὸ τοῦ Κάντ περὶ θρησκευτικῆς ἀγωγῆς ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τίς ἐμπειρίες τῆς παιδικῆς του ἡλικίας κατ' ἀντίφρασιν [(Σ.τ.Μ.): Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.] «Ὡς πρὸς τὴ θρησκεία», γράφει στὸν Βόλκε [Wolke], διευθυντῆ στὸ Ντέσσαου τοῦ *Philanthropin*, συνιστώντας του τὸν γιὸ τοῦ φίλου του Μότερμπι [Motherby] ὡς προστατευόμενον, «τὸ πνεῦμα τοῦ *Philanthropin* εἶναι πέρα γιὰ πέρα σύμφωνο μ' ἐκεῖνο τοῦ πατρός, τόσο, ὥστε ἰδιαίτερος ἐπιθυμεῖ, ἡ φυσικὴ γνώση τοῦ Θεοῦ, ὅσο μπορεῖ νὰ τήν ἀποκτᾷ καθὼς μεγαλώνει καί ὀριμάζει ὁ νοῦς του, νὰ μὴν κατευθύνεται σὲ πρακτικὲς κατάνυξης, παρὰ μόνον, ἀφ' ὅτου καταλάβει ὅτι αὐτὲς ἔχουν ἀξία ὡς μέσον καί μόνον γιὰ τὴν ἀναζωπύρωση ἑνὸς ἐνεργοῦ φόβου τοῦ Θεοῦ καί συνειδητότητας στὴν ἐκπλήρωση τῶν καθηκόντων του ὡς θείων ἐπιταγῶν. Διότι ἡ ἰδέα ὅτι ἡ θρησκεία δὲν εἶναι παρὰ ἕνα εἶδος αἰτήσεως ἐλέους καί κολακείας τοῦ ὑψίστου ὄντος, στὴν ὅποια οἱ ἄνθρωποι διακρίνονται μόνον βάσει τῶν διαφορετικῶν γνωμῶν τους μὲ τρόπο ἀδιάφορο γιὰ τὸ παιδί, εἶναι μία ἰδεοληψία, εἴτε γραπτὴ εἴτε ἄγραφη. Αὐτὴ κάνει ἀβέβαιη κάθε ἠθικὴ πεποιθήση καί τὴ σχετικοποιεῖ, καθὼς ὑποθέτει ὡς μέσο ἐκτὸς τοῦ ἀγαθοῦ βίου καί κάτι ἄλλο, γιὰ νὰ κολακέψει κανεὶς ταυτόχρονα τὴν εὐμένεια τοῦ Ὑψίστου κι ἔτσι νὰ εἶναι ὑπεράνω τῆς ἀκριβέστατης μέριμνας ὡς πρὸς τὸν ἀγαθὸ βίον κατὰ περίπτωσι, ἔχοντας σὲ περίστασι ἀνάγκης ἔτοιμη μίαν σίγουρη διαφυγῆ» (Γράμμα στὸν Βόλκε, 28 Μαρτίου 1776, IX, σελ. 149).

σμένες δυσάρεστες έντυπώσεις τῆς νεότητάς του ἐγγράχθηκαν ἀνεξίτηλα. Αὐτὴ ἡ γνώμη βασίζεται σὲ μία ὀρθὴ συναίσθησι, ἀλλὰ ἐν τούτοις συγκρατεῖ μονομερῶς μόνον τὴν ἀρνητικὴν πλευρὰ αὐτῆς τῆς σχέσης. Ἡ ἀντιπαλότητα μέσα στὴν ὁποία ὁ Κάντ εἶδε νὰ τοποθετεῖται, σημαίνει συγχρόνως καὶ τὴν πρώτην παιδείου τοῦ χαρακτήρα καὶ τῆς βούλησός του. Ἀποσπώντας τον ἀπὸ τὶς πεποιθήσεις καὶ τὴ βιοαντίληψή του καθόρισε ἔτσι ταυτόχρονα μία βασικὴ ροπή τοῦ χαρακτήρα του καὶ τῆς μελλοντικῆς του ἐξέλιξης.

Καὶ τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ Κάντ στὸ πανεπιστήμιον σημαίνουν κάτι, κρίνοντας ἀπὸ τὶς λιγιστὲς πληροφορίες πού ἔχουν παραδοθεῖ γι' αὐτά, μᾶλλον ὡς πρὸς τὴ διαμόρφωσιν τῆς βούλησος παρά ὡς πρὸς τὶς γνώσεις πού μπόρεσαν νὰ τοῦ μεταδώσουν κατὰ τὴν κανονικὴ παρακολούθησιν τῶν μαθημάτων. Τὸ σχολεῖο καὶ τὸ πανεπιστήμιον δὲν διέφεραν οὐσιωδῶς ἐκείνη τὴν ἐποχὴν στὴν Πρωσσία. Τὸ 1778 ἀκόμη, ἀπὸ τὸν Φρειδερίκον τὸν Μέγα, ἀπαγορεύθηκε ρητὰ μὲ ὑπουργικὴ ἐντολή τοὺς καθηγητὰς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Καινιξβέργης²¹ νὰ διαμορφώσουν ἐλεύθερα τὸ πανεπιστημιακὸ μάθημα καὶ ἀπαιτήθηκε ἡ στενὴ σύνδεσις τοῦ μαθήματος μὲ ἓνα συγκεκριμένον ἐγχειρίδιον μὲ τὴν ἐξήγησιν ὅτι καὶ οἱ χειρότερες σημειώσεις εἶναι καλύτερες ἀπὸ τὸ τίποτε· ὅτι οἱ καθηγητὰς θὰ ἤθελαν, ἂν ἦταν ἀρκετὰ ἔξυπνοι, νὰ βελτιώσουν τὶς σημειώσεις, ἀλλὰ ἡ ἀνάγνωσις ἰδίων περιεχομένων (Dictata) πρέπει νὰ καταργηθεῖ ὀριστικὰ. Τὸ πρόγραμμα σπουδῶν ἦταν ἐπὶ πλέον δεδομένον γιὰ

21. [Σ.τ.Μ.]: Ἡ πόλις πού μετονομασμένη σὲ Καλίνινγκραντ ἀποτελεῖ σήμερον πρωτεύουσα τοῦ ὁμώνυμου παράκτιου ρωσικοῦ διαμερίσματος (ὄμπλαστ) ἦταν τὸν 17ο αἰῶνα ἡ πανεπιστημιούπολις τῆς Καινιξβέργης/Καινιξμπεργκ (Königsberg), πρωτεύουσα τῆς Ἀνατολικῆς Πρωσσίας, στὴν ἐκβολὴ τοῦ ποταμοῦ Πρέγκελ στὴ Βόρειον Θάλασσαν, μεταξύ Λιθουανίας καὶ Πολωνίας. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα μόλις τώρα, καθὼς αὐτὸς προϋποθέτει ὅτι ἡ γενέτειρα τοῦ Κάντ δὲν χρειάζεται εἰδικὲς συστάσεις.

κάθε μάθημα μέχρι τις λεπτομέρειες, και ιδιαίτερη αξία δινόταν στην τακτική διοργάνωση εξετάσεων από τους διδάσκοντες «ἐν μέρει γὰρ νὰ πληροφορηθεῖ ὁ διδάσκων πῶς οἱ ἀκροατὲς συνέλαβαν τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο, ἐν μέρει γὰρ νὰ ἐνισχύσουν τὴν ἐργατικότητα καὶ τὴν προσοχή τους καὶ γὰρ νὰ γνωρίσουν τοὺς ἱκανοὺς καὶ ἐργατικούς»²². Τὰ πλαίσια, λοιπὸν, μέσα στὰ ὁποῖα ἔπρεπε νὰ κινηθεῖ ἡ πανεπιστημιακὴ φοίτηση ἦταν, γιὰ διδασκάλους καὶ μαθητεύοντες, ἀρκετὰ στενά. Ἀκόμη καὶ ὁ Κάντ, ὁ ὁποῖος σύμφωνα μὲ μία βασικὴ ροπή τοῦ χαρακτήρα του φρόντιζε νὰ συμμορφώνεται στὶς ἔτσι καὶ ἀλλιῶς δεδομένες ἐξωτερικὲς συνθήκες τῆς ζωῆς καὶ νὰ εἶναι μετρημένος ἀπέναντί τους, φαίνεται ὅτι ὑπερέβη αὐτὰ τὰ στενά ὅρια δίχως νὰ τὸ πάρει εἶδηση. Ἀλλὰ εἶναι ἀκόμη πιὸ χαρακτηριστικὸ ὅτι θραυεῖ τὰ σύνορα ἐξ ἀρχῆς ἄθελά του. Ἔτσι ὅπως ἀργότερα ὡς διδάσκων θὰ διευρύνει τὸ προβλεπόμενο πρότυπο μαθήματος (τὸ ὡς ἄνω ὑπουργικὸ διάταγμα ρητῶς ἐξαιρεῖ τὸν κύριον καθηγητὴ Κάντ καὶ τὸ σεμινάριό του τῆς Φυσικῆς Γεωγραφίας, διότι ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο δὲν ὑπῆρχε ἀκόμη ἐντελῶς κατάλληλο ἐγχειρίδιο), δείχνει ὁ οὔτε καν δεκαεπτὰχροнос φοιτητῆς στὴν ὁργάνωση καὶ στὸν προγραμματισμὸ τῶν σπουδῶν τοῦ ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ μίας πρώιμης ὀρμότητος καὶ πνευματικῆς ἀνεξαρτησίας. Τὸ «διαλέξτε μου μία σχολή!» ἀποτελοῦσε γιὰ τὴν τότε ἀντίληψη περὶ πανεπιστημίου καθολικὴ κατευθυντήρια ἀρχὴ καὶ σύνθημα. Εἶχε ἐπιταθεῖ, π.χ., γιὰ τὴν Πρωσσία ἐκ νέου πρὶν ἀπὸ λίγο καιρὸ μὲ τὸ διάταγμα τοῦ Φρειδερίκου Γουλιέλμου Α΄ τῆς 25ης Ὀκτωβρίου 1735. Διαβάζουμε σ' αὐτό: «Ἄς μὴν φέρουν εἰς τὸ ἐξῆς ὡς πρόσχημα, ὅτι ὀρισμένοι νέοι δὲν γνωρίζουν εἰσερχόμενοι στὴν Ἀκαδημία ἐὰν θὰ ἐγγραφοῦν στὴ Θεολογικὴ, στὴ Νομικὴ ἢ στὴν Ἱατρικὴ ἐφ' ὅσον οἱ φοιτητὲς ὀφείλουν νὰ γνωρίζουν αὐτό. Μι-

22. Περί τῶν συνθηκῶν καὶ τῶν ἐγκαταστάσεων στοῦ Πανεπιστημίου τῆς Καϊνιξ-βέργης πρὸς DAN. H. ARNOLDT, *Historie der Königsbergischen Universität*, 1776.

κρή ή ἐλπίδα ή ἀρούμενη ἐξ αὐτῶν, ἐάν κάνουν τὸ χρέος τους τόσο κακῶς, χωρὶς νὰ γνωρίζουν τί νὰ κάνουν στὴν Ἀκαδημία ἀφοῦ μπήκαν σ' αὐτήν. Δὲν εἶναι διόλου ἀνεκτὸ τὸ πρόσχημα ὅτι θέλουν νὰ διατρίβουν περὶ τῆ φιλοσοφία ἢ ἓνα μέρος αὐτῆς. Ὁ καθένας ὀφείλει νὰ ὑπαχθεῖ σὲ μία ἀπὸ τὶς ἀνώτερες σχολές καὶ τουλάχιστον νὰ ἐπιχειρήσει νὰ ὠφεληθεῖ κάτι ἐξ αὐτῶν»²³. Σὲ ἀντίθεση πρὸς αὐτὴ τὴν ἀντίληψη, ἡ ὁποία κατὰ τὸ θέλημα τοῦ Φρειδερίκου Γουλιέλμου Α' ἔβλεπε στὸ πανεπιστήμιο μόνον τὸ σχολεῖο γιὰ τὸν μελλοντικὸ κρατικὸ ὑπάλληλο, ὁ ὁποῖος θὰ φανεῖ χρειαζόμενος καὶ χρήσιμος σὲ κάποιον συγκεκριμένο κλάδο δραστηριοτήτων, γιὰ τὸν Κάντ εἶχε κύρος ἐξ ἀρχῆς, μ' ὅλα ὅσα γνωρίζουμε σχετικὰ, μία ἄλλη θεμελιώδης γνώμη, τὴν ὁποία συγκράτησε δίχως ἀμφιταλαντεύσεις καὶ δικαίωσε παρ' ὅλους τοὺς ἐξαναγκασμοὺς λόγῳ ἀνωτέρας βίας. Ὅταν ἐνεγράφη στὶς 24 Σεπτεμβρίου 1740 στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Καινιξβέργης πιεζόταν ἀπὸ τὶς πιὸ περιοριστικὲς καὶ ἐνδεεῖς συνθηκὲς ζωῆς. «Φτωχὰ» καὶ «σιωπηλά», δηλαδὴ δίχως τὴν παρουσία πνευματικοῦ καὶ κατόπιν ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τὰ τέλη, εἶχε κηδευθεῖ τρία χρόνια πιὸ πρὶν ἢ μητέρα του μετὰ ἀπὸ μία ἐγγραφή στὸ ἐκκλησιαστικὸ ἀρχεῖο. Στὴν κηδεῖα τοῦ πατέρα, στὶς 24 Μαρτίου 1746, ὑπάρχει ἡ ἴδια παρατήρησις. Ὅμως μὲ τὴν αὐτοπεποίθησι καὶ τὴ χαλαρότητα τῆς μεγαλοφυΐας, ὁ Κάντ δείχνει νὰ ἔχει ἀποτινάξει ἀπὸ πάνω του κάθε σκέψη σπουδῶν γιὰ νὰ κερδίζει τὸ ψωμί του. Ἡ παράδοσι τὸν ἔχρισε γιὰ καιρό, σύμφωνα μὲ ἀβέβαιες πληροφορίες, φοιτητὴ θεολογίας. Μετὰ ἀπὸ τὴ διεξοδικὴ καὶ ἐπισταμένη διερεύνησι αὐτοῦ τοῦ ζητήματος ἀπὸ τὸν Ἕμιλ Ἀρνολτ γνωρίζουμε ὅμως ὅτι ὁ Κάντ ποτὲ δὲν ἦταν ἐγγεγραμμένος στὴ θεολογικὴ σχολὴ καὶ ὅτι μᾶλλον ποτὲ δὲν προτίθετο νὰ καταρτιστεῖ ὡς κατ' ἐπάγγελμα θεολόγος. Τὴ σχετικὴ εἰδησι ὅπως

23. Βλ. DAN. H. ARNOLDT, *Historie der Königsbergischen Universität* πρὸλ. στὸ ἐξῆς ἰδιατέρως καὶ τὸ EMIL ARNOLDT, *Kants Jugend*, Ἄπαντα III, σελ. 115 κ.κ.

υπάρχει στον Μπορόφσκι τή διέγραψε ο ίδιος ο Κάντ κατά τόν έλεγχο που έκανε όταν του υποβλήθηκε τò βιογραφικό σχεδίασμα του Μπορόφσκι. Απ' αυτή τήν άποψη ιδιαίτερος χαρακτηριστική είναι ή έκθεση ενός από τούς πιό στενούς νεανικούς φίλους του Κάντ, του συμβούλου σέ ζητήματα πολέμου και κτήσεων Χάιλσμπερκ [Heilsberg], όπου ρητώς μαρτυρείται ότι ο Κάντ δέν ήταν ποτέ «συνειδητώς φοιτητής θεολογίας». "Όταν επισκεπτόταν θεολογικές παραδόσεις τò έκανε μόνον έπειδή ήταν τής γνώμης (τήν όποία πάντοτε υπέβαλλε στους συμφοιτητές του) ότι πρέπει κανείς νά προσπαθει νά γνωρίσει όλες τες έπιστήμες και δέν επιτρέπεται τότε νά άγνοει καμμία, ούτε τή θεολογία, «άκόμη κι άν δέν κερδίζει τò ψωμί του έτσι». Κατόπιν διηγείται ο Χάιλσμπερκ πώς ο Κάντ και ο ίδιος μαζί μ' έναν άκόμη φίλο τής νεότητάς τους, τόν Βλέμερ [Wlömer], παρακολουθούσαν τες παραδόσεις του Φρ. Άλμπερτ Σούλτς, προτινου δασκάλου του Κάντ στο Fridericianum, και πώς διακρίθηκαν σ' αυτήν από ζέση και κατανόηση τόσο, ώστε ο Σούλτς στο τέλος τής τελευταίας ώρας τούς κάλεσε στο σπίτι του και τούς ρωτούσε για τες προσωπικές τους υποθέσεις και προθέσεις. Παίρνοντας από τόν Κάντ τήν άπάντηση ότι «ήθελε νά γίνει ιατρός»²⁴, ένω ο Βλέμερ δήλωσε τήν προτίμησή του για τή νομική, ο Σούλτς θέλησε νά μάθει γιατί σ' αυτή τήν περίπτωση παρακολούθησαν θεολογικές παραδόσεις. 'Ο Κάντ έδωσε τήν άπλή άπάντηση: «άπό ζέση για μάθηση». Σ' αυτή τήν άπάντηση υπάρχει μία ιδιαίτερα άπλή δύναμη και καθαρότητα. Περιέχει ήδη τήν πρώτη συνείδηση μίας θεμελιώδους πνευματικής τάσης, ή

24. Θα μείνει άγνωστο άν ή άπάντηση του Κάντ είχε μία «δόση κουτοπόνηρου χιούμορ», όπως νομίζει ο Άρνολντ. Είναι πιό εύλογη ή υπόθεση ότι είναι ή μοναδική άπάντηση μέ τήν όποία ο Κάντ μπορούσε έντός του ύφισταμένου σχήματος διάκρισης των σχολών, νά εκδηλώσει τò υπερέχον ενδιαφέρον του για τή φυσική έπιστήμη.

ὅποια δὲν κατονομάζεται μὲ κανέναν ἐξωτερικὸ στόχο σπουδῶν καὶ δὲν ἱκανοποιεῖται μὲ κανέναν τέτοιο στόχο. Ὡς ἀθέλητη ἀναγνώριση αὐτοῦ τοῦ δεδομένου μοιάζει ἡ παρατήρηση τοῦ Γιάχμανν ἀργότερα στὴ βιογραφία τοῦ Κάντ, ὅτι μάταια ρωτοῦσε νὰ μάθει τὸ «πλάνο σπουδῶν» ποὺ ἀκολούθησε ὁ Κάντ στὸ πανεπιστήμιο. Ἀκόμη καὶ ὁ μόνος γνωστός σ' αὐτὸν ἀδελφικὸς φίλος τοῦ Κάντ, ὁ δόκτωρ Τρουῦμμερ [Trummer] στὸ Καϊνίξμπερκ, δὲν ἤξερε νὰ τοῦ ἀπαντήσει ὡς πρὸς αὐτό. Τὸ μόνον βέβαιον εἶναι ὅτι ὁ Κάντ στὸ πανεπιστήμιο σπούδασε πρὸ πάντων *Humaniora* (ἀνθρωπιστικά) καὶ δὲν ἀφιερώθηκε σὲ καμμία «θετικὴ» ἐπιστήμη²⁵. Ἡ ἀμηχανία στὴν ὁποία βρέθηκαν ἐδῶ ὁ βιογράφος καὶ οἱ φίλοι τοῦ Κάντ περιέχει μίαν δόση ἀσύνηθης εἰρωνίας: κρύβει ὅλη τὴν ἀντίθεση μεταξὺ τῶν ὑλικῶν σκοπῶν τοῦ ἀνθρώπου τῆς καθημερινότητος καὶ ἐκείνης τῆς σκοπιμότητος δίχως σκοπό, ἡ ὁποία καθορίζει τὴ ζωὴ ἀκόμη καὶ τῆς πιὸ σῶφρονος καὶ βέβαιης γιὰ τὸν ἑαυτὸ τῆς μεγαλοφυΐας. Ἡ ἀποστροφή τοῦ Κάντ ἀπὸ τὸ παραδεδομένο σχολικὸ καὶ ἐρευνητικὸ ἔργο τοῦ πανεπιστημίου τοῦ καιροῦ του καὶ ἡ στροφή του ὑπὲρ τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν χαρακτηρίζει ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς βιογραφίας του ἕναν ἀπὸ τοὺς βλαστοὺς πρὸς ἐκείνη τὴν πιὸ ἐλεύθερη «ἀνθρωπιστικὴ» μορφή παιδείας, ἡ ὁποία δικαιώθηκε καὶ πραγματώθηκε ἀργότερα στὴ Γερμανία ὑπὸ τὴν ἀποφασιστικὴ ἐπιρροή τῆς φιλοσοφίας του. Στὴν ἀνάπτυξη αὐτοῦ τοῦ νέου ἀνθρωπιστικοῦ ἰδανικοῦ συμπλέκονται ὄντως μὲ ἄμεσο τρόπο τὸ πιὸ ἰδιωτικὸ καὶ τὸ πιὸ καθολικὸ, τὸ προσωπικὸ καὶ τὸ ἰδανικὸ. Στὶς πανεπιστημιακὰς παραδόσεις τοῦ Κάντ ἐνσωματώθηκε πέρα γιὰ πέρα, γιὰ τὸν νεαρὸ Χέρντερ [Herder], ὁ ὁποῖος μόλις ποὺ εἶχε ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ τὸν καταπιεστικὸ πνευματικὸ καταναγκασμὸ τῶν παιδικῶν καὶ σχολικῶν του χρόνων, γιὰ πρώτη φορὰ ἐκείνη ἡ νέα ἀπαίτηση

25. JACHMANN, ὁ.π., ἐπιστολὴ 2, σελ. 10 κ.κ.

για «μόρφωση του ανθρώπου». Αυτή αποτέλεσε στο έζης τη βάση και την ώθηση για τη δημιουργία του.

Για τον Κάντ το κέρδος αυτών των φοιτητικῶν χρόνων βρίσκεται, πρέπει να εἰπωθεῖ, λιγότερο στις θεωρητικές γνώσεις και συλλήψεις, ὅσο στην πνευματική και ἠθική πειθαρχία, με τὴν ὁποία εἶχε ἐξ ἀρχῆς ἀνατραφεῖ. Οἱ στερήσεις τῆς ὁποῖας ἔπρεπε καθημερινὰ νὰ ὑπερβεῖ μετὴν μεγαλύτερη ὑπομονετικότητα, καὶ στὰ μικρὰ καὶ στὰ ἐλάχιστα ἀκόμη, ποτὲ δὲν ἀπέιλησαν τὴν ἐσωτερική του ἀταραξία σύμφωνα με ὅσα γνωρίζουμε γι' αὐτὰ τὰ χρόνια. Ἐμβάθυναν μόνον αὐτὸ τὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ «στωικισμοῦ», ὁ ὁποῖος ἐξ ἀρχῆς τοῦ ἦταν ἔμφυτος. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ αὐτὸς ὁ στωικισμὸς δὲν ἦταν ἐπιβεβλημένος ἀπ' ἑξῆς ἀλλὰ ἐπὶ τῆς μίας ροπῆς τοῦ ἑαυτοῦ του, αὐτὴ ἡ περίοδος τῆς ζωῆς του ἀπέκτησε μία κάποια ἀπλοϊκὴ φρεσκάδα καὶ ξεγνοιασιά. Στὶς ἀφηγήσεις τῶν τότε συμφοιτητῶν τοῦ Κάντ, ἰδίως στὶς ἀναμνήσεις τῆς ὁποῖας σημείωσε ὁ ὀδοντάχρονος Χάιλσμπερκ ὡς ὑλικὸ γιὰ τὴν ἐπιμνημόσυνη διάλεξη τοῦ Βάλτ [Wald] πρὸς τιμὴν τοῦ Κάντ, αὐτὸ τὸ χαρακτηριστικὸ ἐμφανίζεται παντοῦ καὶ μετὰ σαφήνεια. Βλέπει κανεὶς πῶς συμπηγνύεται μία στενὴ προσωπικὴ καὶ πνευματικὴ κοινότητα, ἡ ὁποία συγχρόνως παίρνει ἐξωτερικὰ τὴ μορφή μίας πρωτόγονης κοινοκτημοσύνης: ὁ Κάντ ὑποστηρίζει τοὺς ἄλλους ὡς σύμβουλος καὶ δάσκαλος ἐνῶ ἀντίστοιχα γίνεται ἀποδέκτης τῆς βοήθειάς τους στὶς μικρὲς δυσκολίες τῆς ἐξωτερικῆς, ὑλικῆς ζωῆς του²⁶. Ἔτσι σ' αὐτὸ τὸν κύκλο κυριαρχεῖ ἓνα πραγματικὸ πνεῦμα ἀλληλεγγύης, ἓνα «ἐλεύθερο δοῦναι καὶ λαβεῖν», στὸ ὁποῖο ὅμως κανεὶς δὲν γίνεται ὀφειλέτης τοῦ ἄλλου²⁷. Διότι σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὁ Κάντ ἦταν ὡς τὸ ἔπακρο, ἀπὸ τὴν πρῶμην νεότητά του, αὐστηρὸς μετὰ τὸν ἑαυτό του. Μετὰ βασικὸ γνώμονα,

26. Βλ. τὴ μαρτυρία τοῦ Χάιλσμπερκ, στό: REICKE, *Kantiana*, σελ. 48 κ.κ.

27. Βλ. ἐδῶ τὴ μαρτυρία τοῦ E. ARNOLDT, ὁ.π., σελ. 146 κ.κ.

διατυπωμένο από νωρίς, τὸ νὰ διατηρήσει τὴν οικονομικὴ του ἀνεξαρτησία, διότι ἐκεῖ εἶδε τὸν ὄρο γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ χαρακτήρα του. Ἀλλὰ ἐὰν αὐτὴ ἡ ἀπροϋπόθετη αἴσθησις ἀνεξαρτησίας ἔφερε σιγά-σιγά, προκεχωρηκότος τοῦ γήρατος, ἀκαμψία καὶ ἀπόλυτες ἀπόψεις στὸν Κάντ, ἡ νεότητά του ὅμως δείχνει ἐδῶ ἀκόμη μία πιὸ ἐλεύθερη καὶ ἀπροκατάληπτη κινητικότητα, ὅπως αὐτὴ ἦταν φυσικὴ γιὰ τὸν κοινωνικὸ του χαρακτήρα καὶ τὸ κοινωνικὸ του τάλαντο. Ἡ ἄρμονία αὐτῶν τῶν δύο στοιχείων: τῆς ὁρμῆς γιὰ σχέσεις καὶ γιὰ ζωηρὴ ἐπαφὴ καὶ ταυτόχρονα ἡ ἀσφαλὴς τήρησις τῆς ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς ἐλευθερίας, εἶναι πού ἔδωσε στὴ φοιτητικὴ ζωὴ τοῦ Κάντ τὴ συνέπειά της. Γιὰ τὸν Βίνκελμανν, τοῦ ὁποίου ἡ μαθητεία σὲ κάποια ἰδιαίτερα σημεῖα τῆς πνευματικῆς ἀνάπτυξης καὶ τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς ζωῆς μοιάζει χαρακτηριστικὰ μὲ τοῦ Κάντ²⁸, ὁ βιογράφος του εἶπε ὅτι ὡς πρὸς τὸν χαρακτήρα του δὲν εἶχε τίποτε τὸ νεανικὸ πλὴν τῆς δυνάμεις ν' ἀντέχει σὲ πολλὴ δουλειά²⁹. Αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ προβληθεῖ καὶ στὸν Κάντ, διότι ἀκόμη καὶ ὁ ἀλληλέγγυος βίος μὲ τοὺς συνομηλικούς του, γιὰ τὸν ὁποῖο μᾶς ἔχουν παραδοθεῖ ὀρισμένες εὐθυμες λεπτομέρειες, ἀναπτύχθηκε ἀπὸ μίαν κοινότητα μελέτης καὶ ἐργασίας, μέσα στὴν ὁποία ἀναγνωρίζει κανεὶς ἤδη στὸν Κάντ, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται συνεχῶς ὡς ὁ πνευματικὸς ταγὸς καὶ ὁ πνευματικὰ ἀνώτερος, ὀρισμένα γνωρίσματα πού προαναγγέλλουν τὸν μελλοντικὸ ἀκαδημαϊκὸ διδάσκαλο. Ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Κάντ δὲν ἀγαποῦσε «τὴ φαιδρότητα καὶ ἀκόμη λιγότερο τοὺς συνεπαρμένους ἐνθουσιασμούς», ἔτσι λέει

28. Ἐς συγκριθεῖν πρὸς αὐτὸ ἰδιαίτερος ἡ μαρτυρία τοῦ Πάαλτσο [Paalzow] γιὰ τὰ φοιτητικὰ χρόνια τοῦ Βίνκελμανν (στό: JUSTI, I, σελ. 46 κ.κ.) μὲ ὅσα ἀφηγεῖται ὁ Χάιλσμπερκ γιὰ τὸν Κάντ. Ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι καὶ ὁ Βίνκελμανν ἀντιστάθηκε στὴν ἀξίωσις νὰ ὑπαχθεῖ σὲ μίαν ἀπὸ τὶς τρεῖς «ἀνώτερες σχολές».

29. JUSTI, *Winckelmann*, I, σελ. 44.

ὁ Χάιλσμπερκ ὅτι συνήθιζε τούς ἀκροατές του — ἡ ἔκφραση εἶναι χαρακτηριστική— σιγά-σιγά στό νά μὴν ἔχουν ἐσωτερικὲς μεταπτώσεις. Ἡ μοναδικὴ ἀνάπαυλα τὴν ὁποία ἐπέτρεπε στόν ἑαυτό του καὶ σ' αὐτούς, συνίστατο, λέει, στό μπιλιάρδο καὶ στό παιχνίδι «L'Homme», στό ὁποῖο εἶχαν ἀποκτήσει μία τέτοια δεξιότητα, ὥστε θὰ μπορούσε ν' ἀποτελέσει γι' αὐτούς κάποια στιγμή μίαν εὐπρόσδεκτη πηγὴ εἰσοδήματος.

Ἐν τούτοις, προκειμένου γιὰ τὴν πνευματικὴ ἀνασυγκρότηση αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, τὸ νά παραμένει κανεὶς στὴν ἐξωτερικὴ σκιαγράφηση τῆς ζωῆς ἐπιτρέπεται ἀκόμη λιγότερο ἀπ' ὅ,τι συνήθως. Ὅ,τι μαρτυρεῖται σχετικὰ ὑπολείπεται ἐντελῶς σὲ σημασία ἀπέναντι στὴ νέα ἐσωτερικὴ κτήση, ἡ ὁποία τότε κατ' ἀρχὰς πρέπει ν' ἀπέτελεσε κτῆμα τοῦ Κάντ. Γιὰ τὸν Κάντ ἡ ἔννοια τῆς ἐπιστήμης ἀπέκτησε ἀφρημένη καθολικότητα, πληρώθηκε σαφῶς ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο κι ἀπέκτησε σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ γιὰ πρώτη φορὰ πράγματι ζωὴ. Αὐτὸ πού τοῦ εἶχε προσφέρει τὸ σχολεῖο ἐξ ἐπόψεως γνώσης δὲν ἦταν τελικὰ πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὑλικὸ γιὰ τὴ μνήμη, ἐνῶ τώρα γιὰ πρώτη φορὰ βρίσκεται ἀντιμέτωπος μὲ τὴ «φιλοσοφία καὶ τὴ μάθηση» καὶ μάλιστα ταυτόχρονα σὲ βαθύτατη σχέση καὶ ἀλληλεπίδραση. Ὁ ἀκαδημαϊκὸς διδάσκαλος πού τοῦ δίδαξε αὐτὰ τὰ δύο ἄσκησε ἔτσι ταυτόχρονα καθοριστικὴ ἐπιρροὴ στὴν ὅλη κατεύθυνση τῶν σπουδῶν του. Αὐτὰ πού γνωρίζουμε γιὰ τὸν Μάρτιν Κνουτсен [Knutzen] καὶ τὸ ἔργο του ὡς ἀκαδημαϊκοῦ διδασκάλου καὶ συγγραφέα ὅπωςδήποτε δὲν μᾶς βοηθᾶ νά κατανοήσουμε ἄμεσα τὸ βάθος αὐτῆς τῆς ἐπιρροῆς. Διότι ὁ Κνουτсен φαίνεται μὲν στὰ γράπτὰ του σοβαρὸς καὶ ὀξύμους διανοητής, ἀλλὰ τὰ προβλήματα μὲ τὰ ὁποῖα ἀσχολεῖται δὲν ὑπερβαίνουν οὐσιωδῶς τὸ πλαίσιο τοῦ τότε σχολαστικισμοῦ στὴ φιλοσοφία. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο δὲν δεσμεύεται ὑπὲρ καμμίας πλευρᾶς ὀλοκληρωτικῆς, ἀλλὰ προσπαθεῖ νά ἔχει δική του κρίσιν καὶ ἀνεξάρτητη ἄποψη. Ὅμως πράγματι ἰδιαίτερες ἰδέες καὶ ἀποφασι-

στικά νέα ώθηση δὲν μπόρεσε ν' ανακαλύψει μὲ κανέναν τρόπο ἢ ὀξεία παρατηρητικότητα τὴν ὁποία εἴλωσε τὸ ὅτι ἦταν δάσκαλος τοῦ Κάντ³⁰. Ὅταν ὁ Κρίστοφ Γιάκοπ Κράους [Kraus] —ἐκεῖνος ἐξ ὄλων τῶν φίλων καὶ μαθητῶν τοῦ Κάντ ὁ ὁποῖος εἶχε τὴ βαθύτερη κατανόηση γιὰ τὴ σημασία καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς φιλοσοφίας του— λέει ἐν τούτοις γιὰ τὸν Κνοῦτσεν ὅτι ἦταν ὁ μόνος στὸ Καϊνίξμπερκ τότε, πού θά μπορούσε νὰ ἐπηρεάσει τὴ μεγαλοφυΐα τοῦ Κάντ, αὐτὸ ἀφορᾷ λιγότερο στὸ περιεχόμενο τῆς φιλοσοφίας του παρά πολὺ περισσότερο στὸ πνεῦμα τὸ ὁποῖο ἀπέπνεαν οἱ παραδόσεις του. Ἀνάμεσα στοὺς πανεπιστημιακοὺς τοῦ Καϊνίξμπερκ ὁ Κνοῦτσεν ἦταν ὁ μόνος ἐκπρόσωπος τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀντίληψης περὶ ἐπιστήμης ἐν γένει. Μόνος αὐτὸς ἔβλεπε πρὸ μακριὰ ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς συνήθους λογιότητος τῶν πανεπιστημιακῶν σημειώσεων, αὐτὸς βρισκόταν ἐντὸς τῶν γενικῶν συζητήσεων πού γίνονταν γιὰ τὰ θεμελιώδη ζητήματα τῆς ὀρθολογικῆς γνώσης καὶ τῆς γνώσης τῆς πραγματικότητος, ἀκριβῶς ὅπως ἐνδιαφερόταν τὸ ἴδιο γιὰ τὰ γραπτὰ τοῦ Βόλφ καὶ γιὰ τὰ γραπτὰ τοῦ Νεύτωνα [Newton]. Μὲ τίς παραδόσεις καὶ τίς ἀσκήσεις αὐτοῦ τοῦ δασκάλου ὁ Κάντ εἰσῆλθε σὲ μία νέα πνευματικὴ ἀτμόσφαιρα. Τὸ γεγονός καὶ μόνον ὅτι ὁ Κνοῦτσεν ἦταν ὁ πρῶτος πού τοῦ δάνεισε τὰ ἔργα τοῦ Νεύτωνος εἶναι ἀνεκτίμητης σημασίας ἀπὸ βιογραφικῆς σκοπιᾶς διότι ὁ Νεύτων ἀποτελοῦσε γιὰ τὸν Κάντ γιὰ ὅλη του τὴ ζωὴ τὴν προσωποποιημένη ἔννοια τῆς ἴδιας τῆς ἐπιστήμης. Ἐνα συναίσθημα πῶς τώρα γιὰ πρώτη φορὰ εἶχε βάλει πόδι στὸν κόσμον τοῦ πνεύματος πρέπει ὁ Κάντ νὰ τὸ ἔνοιωθε ἐξ ἀρχῆς ζωηρά. Ὅπως γράφει ὁ Μπορόφσκι, ἀπὸ αὐτὴ τὴ στιγμή «παρακολουθοῦσε ἀνελλιπῶς τὰ μαθήματα φιλοσοφίας καὶ μαθηματικῶν τοῦ Κνοῦτσεν»³¹. Αὐτὰ τὰ μα-

30. Γιὰ τὸν Κνοῦτσεν πρβλ. B. ERDMANN, *Martin Knutzen und seine Zeit*, Berlin 1878.

31. BOROWSKI, ὁ.π., σελ. 28 κ.κ.

θήματα περιελάμβαναν τόσο λογική όσο και φυσική φιλοσοφία, τόσο πρακτική φιλοσοφία όσο και φυσικό δίκαιο, τόσο αλγεβρα και άπειροστικό λογισμό όσο και γενική αστρονομία. Ο Κάντ οικειοποιήθηκε έτσι ένα νέο πεδίο γνώσης, έπρεπε όμως συγχρόνως να δώσει στη γνώση ένα διαφοροποιημένο περιεχόμενο και νόημα για τὸ πνεῦμα του πού ἦταν ἐξ ἀρχῆς συστηματικά και μεθοδικά προσανατολισμένο.

Πεντακάθαρα αναφαίνεται αὐτὴ ἡ τάση ἐσωτερικῆς ἐξέλιξης στὸ πρῶτο του γραπτὸ μὲ τὸ ὁποῖο περατώνει τὰ χρόνια μαθητείας του. Ὡς φοιτητῆς ἀκόμη πρέπει νὰ ἔγραφε αὐτὸ τὸ γραπτὸ: τὰ πρακτικά τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Καινιξβέργης περιέχουν κατὰ τὸ θερινὸ ἐξάμηνο τοῦ ἔτους 1746 τὴν ὑπόδειξη ὅτι οἱ *Σκέψεις περὶ τῆς ἀληθοῦς ἀποτίμησής τῶν ζωντανῶν δυνάμεων* [*Gedancken (sic) von der wahren Schätzung der lebendigen Kräfte*] τοῦ «φοιτητοῦ Ἰμάνουελ Κάντ» ὑποβλήθηκαν στὴ λογοκρισία τοῦ κοσμητόρα. Ἡ ἐκτύπωση τῆς πραγματείας ὅπωςδήποτε ἐπρόκειτο νὰ καθυστερήσει πολὺ, ξεκίνησε τὸ ἔτος 1746 ἀλλὰ μόλις τρία χρόνια ἀργότερα ἔλαβε τέλος. Δὲν ὑπάρχουν λεπτομερειακότερα βιογραφικὰ δεδομένα γιὰ τὰ ἐρεθίσματα τῆς σκέψης πού ὁδήγησαν τὸν Κάντ στὴν ἐπιλογή τοῦ θέματος. Ὅμως τὸ ἴδιο τὸ περιεχόμενο τοῦ γραπτοῦ ὑποβάλλει ὡς ὑπόψια τὴν ὁδὸ διὰ τῆς ὁποίας ὁ νεαρὸς Κάντ ἔφτασε στὸ πρόβλημα τοῦ μέτρου τῆς δυνάμεις. Ἐπισκοπώντας τὴ βιβλιογραφία τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνα περὶ φυσικῆς φιλοσοφίας καὶ φυσικῆς ἀναγνωρίζουμε ὅτι στὴν ἔριδα περὶ μεγέθους τῆς δυνάμεις, ὅπως αὐτὴ ἐκτυλίσσεται μὲ μεγάλο ζῆλο στὴ Γερμανία, ὑπόκειται ἓνα καθολικὸ ἐρώτημα. Οἱ ὑπέρμαχοι τοῦ μεγέθους τῆς δυνάμεις κατὰ Λάιμπνιτς [Leibniz] προσπαθοῦσαν νὰ διατηρήσουν ταυτόχρονα τὴν ἔννοια τῆς δυνάμεις κατὰ Λάιμπνιτς. Ἀπ' ὅλες τὶς πλευρὲς ἡ ἔννοια αὐτῆς τῆς δυνάμεις ἀντιμετώπιζε ἀπειλή: διότι ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ ἀπέναντί της βρισκόταν ἡ «γεωμετρικὴ» ἀντίληψη τοῦ Καρτέσιου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ ὕλη καὶ ἡ κίνηση δὲν εἶναι

παρά παραλλαγές τῆς ἀπλῆς «ἕκτασης», ἀπό τὴν ἄλλη πλευρὰ κέρδιζε ὄλο καὶ πιὸ πολὺ ἔδαφος καὶ ἀποκλειστικότητα ἢ βασικὴ ἀντιλήψη τῆς νευτώνειας μηχανικῆς, ἢ ὅποια ἀπορρίπτει κάθε πρόταση περὶ τῆς «οὐσίας» τῆς δύναμης ἐν γένει καὶ βλέπει ὡς μόνον ἔργο τῆς ἐμπειρικῆς ἐπιστήμης τὴν περιγραφή καὶ μέτρηση τῶν φαινομένων³². Καθὼς ἡ διαμάχη συνεχίστηκε, οἱ ρόλοι τῶν ἀντιπάλων σιγά-σιγά εἶχαν συγχυστεῖ καὶ μπλεχτεῖ περίεργα. Διότι μὲ κανέναν τρόπο δὲν ἐπρόκειτο πλέον γιὰ καθαρὴ καὶ καθορισμένη ἀντιπαράθεση τοῦ «μεταφυσικοῦ» κατὰ τοῦ «μαθηματικοῦ», ὅπως μπορούσε νὰ φανεῖ στὸ ξεκίνημα ἀκόμη τῆς συζήτησης. Εἶναι καὶ οἱ δύο ἀντιμαχόμενοι ποὺ ἐπιτίθενται μὲ τὰ ὄπλα τῆς «μεταφυσικῆς» γιὰ νὰ ἐπιρρίψουν, ἀργότερα θεβαίως, τὴ χρήση τῆς εἰς ἀλλήλους. Ἐνῶ ὁ Νεύτων καὶ ὁ Κλάρκ [Clarke] βλέπουν στὴν ἔννοια τῆς μονάδας τοῦ Λάμπνιτς μία ἀνανέωση τῆς ἀριστοτελικῆς-μεσαιωνικῆς ἔννοιας τῆς ὑπόστασης, ἢ ὅποια συγκρούεται μὲ τοὺς βασικούς κανόνες τοῦ νεωτερικοῦ, μαθηματικοῦ-φυσικοεπιστημονικοῦ τρόπου γνώσης, ὁ Λάμπνιτς ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ δὲν ξεχνᾷ νὰ μάχεται συνεχῶς κατὰ τῆς ἔννοιας τῶν δυνάμεων οἱ ὅποιες ἐπιδρῶν μακρόθεν, ἢ ὅποια ἀναβιώνει, ὅπως πιστεύει, τὴν παλιὰ «βαρβαρότητα» τῆς σχολαστικῆς φυσικῆς μὲ τις καθ' ὑπόστασιν μορφές καὶ τις σκοτεινές ποιότητες τῆς. Τὸ θέμα ἄρχισε λοιπὸν νὰ μετατοπιζέται ὄλο καὶ πιὸ πολὺ ἀπὸ τὸ καθαρὰ φυσικοθεωρητικὸ στὸ ἐν γένει μεθοδολογικὸ πεδίο. Αὐτὴ λοιπὸν ἡ πλευρὰ τοῦ προβλήματος ἦταν δυνάμει τῆς ὁποίας ὁ Κάντ ἔνοιωθε νὰ ἔλκεται πρὸς αὐτό. Ἐδῶ ἐπρόκειτο ὅχι πιά περὶ παρατήρησης καὶ διαπίστωσης συγκεκριμένων μεμονωμένων γεγονότων, ἀλλὰ περὶ θεμελιώδους ἀντιθέσεως στὴν ἐρμηνεία τῶν γνωστῶν καὶ δεδομένων θεμελιωδῶν φαινομένων τῆς κίνησης ἐν γένει. Ἐδῶ ἔπρεπε νὰ ζυ-

32. Πιὸ πολλὰ σχετικὰ στὸ βιβλίον μου *Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit*, 2ῃ ἔκδοσι, Βερολίνο 1911 κ.έ., τόμος II, σελ. 400 κ.κ.

γιστούν όχι μόνον οί καθ' ἕκαστον παρατηρήσεις καὶ τὰ καθ' ἕκαστον γεγονότα ἀλλὰ οἱ ἀρχές στίς ὁποῖες ὑπόκειται ἡ παρατήρηση τῆς φύσης καὶ οἱ διάφορες ἀρμολογίες τῆς μίας ἀπέναντι στήν ἄλλη. Ὁ Κάντ καθόριζε τὸ εἰδικό του ἐρώτημα ἐν σχέσει πρὸς αὐτὸ τὸ γενικὸ μέλημα. Τὸ περίεργο αὐτοῦ τοῦ πρωτόλειου εἶναι ὅτι τὸ πρῶτο βῆμα πού κάνει ὁ Κάντ μέσα στὸ πεδίο τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας ἀποβαίνει γι' αὐτὸν προσπάθεια καθορισμοῦ τῆς μεθόδου τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας. Ἡ σύνολη κριτικὴ του πρὸς τὴν ἀντίληψη τοῦ Λάιμπνιτς δὲν ὑπόκειται σ' αὐτὴ τὴ σκοπία: σ' ἓνα σημεῖο ἐξηγεῖται ρητῶς πὺς δὲν ἀμφισβητεῖ καὶ τὸ συμπέρασμα τοῦ Λάιμπνιτς καὶ τὸν τρόπο πού τὸ θεμελιώνει καὶ τὸ συνάγει, «ὄχι δηλαδὴ τὸ ἴδιο τὸ ζήτημα ἀλλὰ τὸν λόγο ἐκ τοῦ ὁποίου γίνεται γνωστό» [modum cognoscendi]³³. Αὐτὴ ἡ ἀσφαλῆς καὶ συνειδητὴ ἐπικέντρωση τοῦ περίπλοκου αὐτοῦ προβλήματος στὸν «modus cognoscendi» εἶναι αὐτὸ πού προσδίδει στὴν πραγματεία τοῦ Κάντ τὴ χαρακτηριστικὴ τῆς σφραγίδα. «Πρέπει νὰ ἔχουμε μία μέθοδο διὰ τῆς ὁποίας στοχαζόμενοι τίς γενικὲς ἀρχές, ἐπὶ τῶν ὁποίων δομεῖται μία συγκεκριμένη γνώμη, καὶ συγκρίνοντάς τε μετὰ τὸ συμπέρασμα, τὸ ὁποῖο ἐξάγεται ἀπ' αὐτές, νὰ μπορούμε νὰ συναγάγουμε ἂν ἡ φύση τῶν προκειμένων περιέχει τὰ πάντα, ὅσα ἀπαιτοῦνται ἀναφορικὰ μετὰ τίς ἐξαγόμενες προτάσεις. Αὐτὸ γίνεται παρατηρώντας ἐπακριβῶς τοὺς καθορισμοὺς πού εἶναι σύμφυτοι τῆς φύσης τοῦ συμπεράσματος καὶ προσέχοντας μήπως στὴν κατασκευὴ τῆς ἀπόδειξης ἐπιλέχθησαν τέτοιες γενικὲς ἀρχές οἱ ὁποῖες νὰ περιορίζονται στοὺς εἰδικούς καθορισμούς, οἱ ὁποῖοι βρίσκονται μέσα στὸ συμπέρασμα. Ἐὰν δὲν τὸ βροῦμε αὐτὸ νὰ ἔχει ἔτσι, δικαιούμαστε ἀμέσως νὰ πιστεύουμε ἀσφαλῶς ὅτι αὐτὰ τὰ συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα ἔτσι εἶναι ἔλλιπῆ, δὲν ἀποδεικνύουν τίποτε... Μετὰ μία

33. Σκέψεις περὶ τῆς ἀληθοῦς ἀποτίμησής τῶν ζωντανῶν δυνάμεων, 2ο μέρος. 5(1) (I, σελ. 60).

λέξη: ὅλη αὐτὴ ἡ πραγματεία εἶναι μόνο καὶ μόνο πλάσμα αὐτῆς τῆς μεθόδου τοῦ σκέπτεσθαι»³⁴. «Πραγματεία περὶ τῆς μεθόδου» ὀνόμαζε ὁ Κάντ τὸ πρωτόλειό του στὴ φιλοσοφία τῆς φύσης. Καὶ «πραγματεία περὶ τῆς μεθόδου» ὀνόμαζε ἀργότερα, στὸ ἀπόγειο τῆς ζωῆς καὶ τῆς δημιουργίας του, τὴν *Κριτικὴ τοῦ καθαρῶ ἰσχύου*. Στὴν ἀλλαγὴ τὴν ὁποία ὑπέστη τὸ νόημα αὐτοῦ τοῦ καθορισμοῦ γι' αὐτὸ τὸν ἴδιο βρῖσκονται τὸ πᾶν τῆς φιλοσοφίας του καὶ τῆς ἐξέλιξής της.

Ὅπως δὲ ὁ Κάντ ἐδῶ εἶναι ἀκόμη πολὺ ἀπομακρυσμένος ἀπὸ μία «κριτικὴ» θεώρηση μὲ τὴν ἔννοια τῆς ὑστερότερης θεωρίας του. Θὰ ἦταν αὐθαίρετο νὰ θελήσουμε νὰ τὴν προβάλλουμε στὴν πραγματεία. Ἦδη ἔχει ἐγερθεῖ μέσα του ἡ ἀμφιβολία γιὰ τὴ σταθερότητα καὶ τὴ βαθύτητα τῆς σχολαστικῆς μεταφυσικῆς, βασίζεται ὅμως μᾶλλον σὲ ἓνα γενικὸ αἶσθημα παρὰ σὲ ἐννοιολογικὴ δξύτητα καὶ σαφήνεια. «Ἡ μεταφυσικὴ μας», ἀποφαίνεται τὸ κείμενο, «ἔχει μείνει πράγματι, ὅπως καὶ πολλὲς ἄλλες ἐπιστῆμες, στὸ κατώφλι μίας ὄντως ἐπισταμένης γνώσης. Θεὸς οἶδεν πότε θὰ τὴ δοῦμε νὰ τὸ δρασκελίζει. Δὲν εἶναι δύσκολο νὰ δοῦμε σὲ ὀρισμένα ἀπ' ὅσα ἐπιχειρεῖ τὴν ἀδυναμία της. [...] Τίποτε δὲν φταίει ἐπὶ τοῦ προκειμένου τόσο, ὅσο ἡ κυρίαρχη τάση ὅσων προσπαθοῦν νὰ ἐπεκτείνουν τὴν ἀνθρώπινη γνώση. Θὰ ἤθελαν νὰ ἔχουν μία μεγάλη ἐγκόσμια σοφία, τὸ ζητούμενο θὰ ἦταν ὅμως νὰ εἶναι καὶ ἐπισταμένη. Γιὰ ἓναν φιλόσοφο ἡ μόνη ἀποζημίωση γιὰ τὸν κόπο του εἶναι νὰ μπορεῖ νὰ καθησυχάσει τὸν ἑαυτό του μετὰ ἀπὸ μία κοπιώδη ἔρευνα ὅτι ἐπὶ τέλους κατέχει μίαν ὄντως ἐπισταμένη ἐπιστήμη. Συνεπῶς εἶναι πολὺ μεγάλη ἀπαιτήση νὰ τοῦ ζητήσουμε νὰ ἐμπιστευέται σπάνια τὸν ἐνθουσιασμό του, νὰ μὴν ἀποσιωπᾷ τίς ἀτέλειες τῶν ἀνακαλύψεών του, τίς ὁποῖες εἶναι σὲ θέση νὰ βελτιώσει. [...] Ὁ νοῦς τείνει νὰ ἐνθουσιάζεται καὶ εἶναι ὅπως δὲ ὅποτε πολὺ δύσκολο νὰ συγκρατηθεῖ ἐπὶ πολὺ. Ὅμως

34. Ὁ.π., 88 (I, σελ. 95 κ.κ.).

ὀφείλει κανείς νά ὑποστῆ ἐπὶ τέλος αὐτὸ τὸν καταναγκασμὸ ὥστε νά θυσιάσει στὸν βωμὸ μίας ἔλλογης γνώσης ὅ,τι ἐρεθιστικὸ ἔχει μία περιηγόμενη»³⁵. Ὅμως στὴν ἴδια αὐτὴ πραγματεία τοῦ Κάντ αὐτὴ ἡ σώφρων καὶ πρόωρα ὠρμη παραίτηση διασταυρώνεται διαρκῶς μὲ τὴν ὀρμὴ καὶ μὲ τὴ νεανικὴ τὸλμη τῆς εἰκοτολογίας. Δὲν εἶναι μόνο ἡ διάκριση τῆς «ζωντανῆς» ἀπὸ τὴ «νεκρῆ» δύναμη, στὴν ὁποία βασίζεται ὅλο τὸ γραπτό, πολὺ μᾶλλον «μεταφυσικοῦ» παρὰ «φυσικοεπιστημονικοῦ» ὕφους. Μέσα τῆς κυριαρχεῖ γενικὰ ἡ ζέση νά ἀνυψωθεῖ ἀπὸ τὴν ἀπλὴ περιγραφή τοῦ εἰδικοῦ καὶ πραγματικοῦ στὴν ἐποπτεία τῶν γενικώτατων «δυνατοτήτων» τῆς νόησης. Ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὴ ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι ἡ σκέψη ὅτι ὁ δεδομένος τρισδιάστατος χῶρος τοῦ ἐμπειρικοῦ μας κόσμου ἀποτελεῖ μόνον μία εἰδικὴ περίπτωση σ' ἓνα σύστημα μορφῶν χώρου, οἱ ὁποῖες στὴ δομὴ καὶ στὴ μέτρησή τους μποροῦν νά εἶναι διαφορετικές. «Μία ἐπιστῆμη ὅλων αὐτῶν τῶν δυνατῶν μορφῶν χώρου θὰ ἦταν», προσθέτει ἡ πραγματεία, «χωρὶς ἀμφιβολία ἢ ὑψιστὴ γεωμετρία πού θὰ μπορούσε νά ἐπιχειρήσει ἓνας πεπερασμένος νοῦς». Ταυτόχρονα θὰ συνεπαγόταν τὴ σκέψη ὅτι οἱ διαφορὲς μορφές τοῦ χώρου θὰ ἀντιστοιχοῦσαν σὲ ἴσο ἀριθμὸ διαφορετικῶν κόσμων, οἱ ὁποῖοι ὅμως οὐδόλως δὲν βρίσκονται σὲ δυναμικὴ σύνδεση καὶ ἀλληλεπίδραση³⁶. Ἐν γένει στὸ ἔργο ἐπιχειρεῖται μία συμφιλίωση καὶ σύνθεση μαθηματικῶν καὶ μεταφυσικῆς, γιὰ τὴν ὁποία ὁ Κάντ ἔχει ὅπως ὀδηγεῖ τὸν ὅτι δὲν ἀκολουθεῖ τὴν κυριαρχοῦσα μόδα τῆς ἐπιστῆμης, τὴν ὁποία ὅμως θεωρεῖ παρ' ὅλ' αὐτὰ ὡς ἀπαραίτητη, διότι εἶναι, λέει, προφανές ὅτι οἱ «πρώτιστες πηγές γιὰ τὶς ἐπιδράσεις τῆς φύσης» θὰ ἔπρεπε νά ἀποτελοῦν «πέρα γιὰ πέρα ἐπίκριση τῆς μεταφυσικῆς»³⁷.

35. Ὁ.π., πρῶτο μέρος, 19 (I, σελ. 29 κ.κ.).

36. Ὁ.π., 8-11 (I, σελ. 20 κ.κ.).

37. Δεύτερο μέρος, 51 (I, σελ. 61).

Αυτό που ἐν τούτοις ἀπὸ τὴν ὀπτική γωνία τῆς βιογραφίας τοῦ Κάντ ἀποτελεῖ τὸ καθ' ἑαυτὸ ἐνδιαφέρον στὶς Σκέψεις περὶ τῆς ἀληθοῦς ἀποτίμησης τῶν ζωντανῶν δυνάμεων, δὲν εἶναι τόσο τὸ περιεχόμενο τοῦ ἔργου ὅσο μάλλον ὁ τόνος στὸν ὁποῖο εἶναι αὐτὸ γραμμένο. Τὸ περιεχόμενο του μοιάζει, ἂν ἰδίως συγκριθεῖ μὲ προηγούμενα καὶ σύγχρονα ἔργα τῆς κλασσικῆς μηχανικῆς, μὲ τὸ ἔργο τοῦ Ὁίλερ [Euler] *Μηχανικὴ ἤτοι ἐπιστήμη τῆς κινήσεως* [Mechanica sive motus scientia], γραμμένο τὸ ἔτος 1736, καὶ τὸ *Δοκίμιο δυναμικῆς* [Essai de Dynamique] τοῦ Νταλαμπέρ [d'Alembert], γραμμένο τὸ 1743, μοιάζει λοιπὸν ἀπὸ καθαρῶς φυσικοεπιστημονικῆς σκοπιᾶς ἀναμφίβολα ἀνεπαρκές. Βλέπει κανεὶς ὅτι ὁ εἰκοσιδιετῆς φοιτητῆς, μ' ὅλη τὴν ἐντυπωσιακὴ γνώση πού ἔχει ἀποκτήσει στὴ μαθηματικὴ-φυσικοεπιστημονικὴ γραμματεία, δὲν ἔχει ἀκόμη πραγματικὰ ἀφομοιώσει τὸ βαθύτερο περιεχόμενο τῆς μαθηματικῆς κατάρτισης τῆς ἐποχῆς. Οἱ διακρίσεις μεταξὺ νεκρῆς καὶ ζωντανῆς δύναμης, μεταξὺ τῶν σχέσεων τῆς «νεκρῆς πίεσης» καὶ τῆς «ζωντανῆς κίνησης», στὶς ὁποῖες βασίζεται πέρα γιὰ πέρα ἡ καντιανὴ ἀντίληψη, ἤδη ἐστεροῦντο στερεᾶς βάσης στὴ σύγχρονη μηχανικὴ, ἢ ὅποια ἀπαιτοῦσε τὸν σαφῆ ὀρισμὸ ὄλων τῶν θεμελιωδῶν ἐνοιῶν καὶ τὴν ἀκριβῆ μετρησιμότητα ὄλων τῶν σχέσεων. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη δὲν εἶναι ἄστοχο τὸ γνωστὸ δηκτικὸ ἐπίγραμμα τοῦ Λέσσινγκ [Lessing] περὶ τῆς Ἀποτίμησης τῶν ζωντανῶν δυνάμεων, ὅπου λέει ὁ Λέσσινγκ ὅτι ὁ Κάντ ξέχασε νὰ ἀποτιμήσει τὴ δική του δύναμη. Κι ὅμως αὐτὸ τὸ γραπτὸ, ἐνῶ σχεδὸν ὅλα του τὰ συμπεράσματα εἶναι πεπαλαιωμένα, ἀναδίδει μία ἰδιόρρυθμη γοητεία, ἢ ὅποια δὲν βρίσκεται σὲ ὅσα περιέχει καὶ δίνει θετικά, ἀλλὰ σὲ ὅσα ἐπιζητεῖ καὶ ὑπόσχεται. Γιὰ πρώτη φορὰ ἀντιμετωπίζουμε ἐδῶ τὸ ὑποκειμενικὸ πάθος τῆς καντιανῆς σκέψης σὲ πλήρη ἰσχὺ καὶ ἀνάπτυξη. Αὐτὴ ἡ σκέψη ἀναφέρεται ἀποκλειστικὰ στὸ θέμα ἀπέναντι στὸ ὁποῖο κάθε «γνώμη» χάνει κάθε βαρύτητα, ὅσο κι ἂν μοιάζει πιστοποιημένη ἀπὸ τὴν παράδοση κι ἀπὸ τὴ λάμψη ἐνός

ἐνδόξου ὀνόματος. « Ἦταν μία ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἐπιχειρώντας κανεὶς κάτι τέτοιο εἶχε νὰ φοβηθεῖ πολλά. Ὅμως ἡ ἐντύπωσή μου εἶναι ὅτι αὐτὴ ἡ ἐποχὴ πέρασε πλέον καὶ ὁ ἀνθρώπινος νοῦς ἀπαλλάχτηκε ἤδη ἀπὸ τὶς ἀλυσίδες στὶς ὁποῖες τὸν εἶχαν ρίξει ἡ ἄγνοια καὶ ὁ θαυμασμός. Μπορεῖ κανεὶς εὐθαρσῶς νὰ τολμήσει πλέον νὰ μὴν ὑπολογίσει τὸ κύρος τῶν Νευτώνων καὶ τῶν Λάιμπνιτς, ἐὰν τὸ κύρος αὐτὸ συμβεῖ ν' ἀντιτίθεται στὴν ἀνακάλυψη τῆς ἀλήθειας, μὴν ὑπακούοντας ἔτσι σὲ ἄλλες ὑπαγορεύσεις ἀπὸ τὸν συρμό τοῦ νοῦ». Ἡ ἔρευνα τῆς θεωρίας περὶ τῶν ζωντανῶν δυνάμεων προσλαμβάνει ὑπ' αὐτὴ τὴν ὀπτική γωνία ἓνα νέο νόημα. Ὁ νεαρὸς κριτικὸς δὲν ἐμφανίζεται πιά ὡς ἐκπρόσωπος μίας συγκεκριμένης πλευρᾶς ἀλλὰ ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ «νοῦ». Ὁφείλουμε νὰ προστατεύουμε τὴν «τιμὴ τοῦ ἀνθρώπινου λόγου» ταυτίζοντάς τὴν στὸ πρόσωπο ὀξύνων ἀνδρῶν³⁸. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ προστασία δὲν μένει ἀπλὰ ἐκλεκτικὴ: ἂν ὁ Κάντ κατευθύνει τὴν προσοχή του κυρίως πρὸς ἓναν συγκεκριμένο «μέσον ὄρο» ὅπου οἱ ἰσχυρισμοὶ τῶν δύο ἀντιπάλων θὰ συνάδουν³⁹, αὐτὴ ἡ ἀπαιτούμενη διαμεσολάβηση πρέπει νὰ μὴν σημαίνει ἓναν συμβιβασμὸ ἀπλὰ ὡς πρὸς τὶς ἀντιτιθέμενες ἀντιλήψεις, ἀλλὰ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν ἀκριβῆ ἔλεγχο καὶ τὴ διάκριση τῶν ὄρων στοὺς ὁποίους ὑπόκεινται θέση καὶ ἀντίθεση καὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους προσλαμβάνουν κατ' ἀρχὰς τὸ εἰδικὸ τους κύρος. Ἐτσι νοιώθει κανεὶς ἡδὴ ἐδῶ πῶς σὲ κάθε μεμονωμένη πρόταση συγχρόνως ἀναπτύσσεται καὶ καθορίζεται τὸ γενικὸ ὕφος τοῦ τρόπου σκέψης τοῦ Κάντ, ἂν καὶ ἀπ' αὐτὸ τὸ ὕφος λείπει ἓνα θέμα ποὺ θὰ φαινόταν πράγματι ἀντάξιο του. Καὶ εἶναι τόσο ἰσχυρὴ ἡ συνειδηση ποὺ ἔχει ὁ Κάντ τῆς ἰδιαιτερότητας καὶ τῆς πηγαϊότητάς του ὥστε νὰ διαφαίνεται καὶ στὶς ὑποκειμενικὲς του ἐκδηλώσεις. «Θαρρῶ», ἔτσι λέει στὸν πρόλογο τοῦ

38. Πρόλογος, ἀρ. 1, τρίτο μέρος, 125 (I, σσ. 5 κ. 152).

39. Δεύτερο μέρος, 20 (I, σελ. 31).

ἔργου, «πὼς ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν δὲν εἶναι ἀνώφελο νὰ ἔχει κανεὶς κάποια εὐγενῆ ἐμπιστοσύνη στὶς ἴδιες δυνάμεις. Μία ἐμπιστοσύνη αὐτοῦ τοῦ εἶδους ζωοποιεῖ ὅλες μας τὶς προσπάθειες καὶ τοὺς δίνει μία κάποια ὁρμὴ ἢ ὁποῖα ὑποβοηθεῖ πολὺ τὴν ἔρευνα τῆς ἀλήθειας. Ἐὰν βρίσκεται κανεὶς στὴ θέση νὰ πείθει τὸν ἑαυτό του ὅτι οἱ παρατηρήσεις του ἀξίζουν λίγη ἀκόμη ἐμπιστοσύνη καὶ ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ συλλάβει ἕναν κύρη φὸν Λάμπνιτς ὑποπίπτοντα σὲ σφάλματα, τότε ἐπιχειρεῖ τὰ πάντα ὥστε νὰ ἐπαληθεύσει τὴν ὑπόθεσή του. Κι ἂν χιλίες φορές ἀκόμη πλανηθεῖ ἐπιχειρώντας κάτι τέτοιο, τὸ κέρδος τὸ ὁποῖο θὰ ἔχει προστεθεῖ στὴ γνώση τῶν ἀληθειῶν ἐξ αὐτοῦ θὰ εἶναι ἐν τούτοις πολὺ μεγαλύτερο ἀπ' ὅ,τι ἂν ἔπαιρνε κανεὶς μονίμως κι ἀποκλειστικὰ τὴν πεπατημένη. Ἐδῶ εἶναι ἡ βάση μου. Ἐχω ἤδη προδιαγράψει τὴν τροχιά τὴν ὁποῖα θέλω νὰ τηρήσω. Θὰ πάρω τὸν δρόμο μου καὶ τίποτε δὲν θὰ μ' ἐμποδίσει νὰ τὸν συνεχίσω»⁴⁰.

Τόσο ξεκάθαρα καὶ δυνατὰ ἤχει πέρα γιὰ πέρα στὶς πρώτες προτάσεις τοῦ πρώτου καντιανοῦ γραπτοῦ ὁ ἦχος τῆς ὑπόσχεσης. Τὴ στιγμή κατὰ τὴν ὁποῖα ὁ Κάντ ἐμφανίζεται ὡς φιλοσοφικὸς συγγραφέας, εἶναι σὰν νὰ ἐξαφανίζεται κάθε στενότητα καὶ μιζέρια τῆς ἐξωτερικῆς του ὑπαρξῆς καὶ μὲ σχεδὸν ἀφηρημένη καθαρότητα ἐξέρχεται ἀπλῶς ὁ καθοριστικὸς νόμος στὸν ὁποῖο ὑπόκειται ὁ χαρακτήρας καὶ ἡ νοτροπία του. Ἀπὸ τοῦδε καὶ στὸ ἐξῆς μπαίνει στὴ ζωὴ του αὐτὸ τὸ ἐξαιρετικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς συνέπειας, τὸ ὁποῖο τὴν ἀποζημιώνει γιὰ τὴν ἔλλειψη πληρότητας καὶ ἐξωτερικῆς πολυσχιδίας. Ὁ Κάντ βρῆκε τὴ μορφή ὄχι μίας καθορισμένης διδασχῆς, σαφῶς ὅμως τὴ μορφή τῆς δικῆς του νόησης καὶ βούλησης. Ὅτι αὐτὴ ἡ μορφή θὰ ἐπιβιώσει καὶ θὰ ἐπιβληθεῖ, τὸ γνωρίζει ἤδη ὡς εἰκοσάχρονος μὲ τὴν ἀπόλυτη αὐτοπεποίθησή τῆς μεγαλοφυΐας. «Nihil magis praestandum est quam ne pecorum ritu sequamur

40. Πρόλογος, VII (I, σελ. 8).

antecedentium gregem, pergentes non qua eundum est, sed qua itur»⁴¹.
 αυτό είναι τὸ ρητὸ τοῦ Σενέκα, τὸ ὁποῖο προτάσσει στίς *Σκέψεις περὶ τῆς ἀποτίμησής τῶν ζωντανῶν δυνάμεων*. Αὐτὸς ὁ λόγος, τὸν ὁποῖο ὁ Κάντ ἐπιλέγει ὡς γνώμονα τῆς σκέψης του, ἔπρεπε ὅμως συγχρόνως νὰ πραγματωθεῖ ὡς γνώμονας τοῦ βίου. Τῇ μελλοντικῇ ἐλεύθερῃ ἐξάσκηση τοῦ συγγραφικοῦ τοῦ ἐπαγγέλματος μπόρεσε ὁ Κάντ νὰ τὴν ἀποκτήσει καὶ νὰ τὴν ἐξασφαλίσει παραιτούμενος κατ' ἀρχὰς γιὰ καιρὸ ἀπ' αὐτὴν. Προτοῦ κὰν περατωθεῖ ἡ ἐκτύπωση τοῦ πρωτόλειου του φεύγει ἀπὸ τὸ Καϊνίξμπερκ γιὰ ν' ἀναλάβει –ὅπως παραδίδει ὁ Μπορόφσκι: «ἐξαναγκασμένος ἀπὸ τίς βιοτικές του συνθῆκες»– μία θέση οἰκοδιδασκάλου στὸ σπίτι ἐνὸς ἱεροκήρυκα στὴν ὕπαιθρο⁴². Αὐτὴ ἡ ἐξορία στὸ λειτούργημα τοῦ «αὐλάρχου» διήρκεσε ὄχι λιγότερο ἀπὸ ἑπτὰ χρόνια (ἂν ὄχι ἐννέα). Σ' αὐτὴν ὅμως ὁ Κάντ κέρδισε τὴν κοινωνικὴ ἀνεξαρτησία καὶ τὸν ἐλεύθερο αὐτοπροσδιορισμὸ, πράγματα ποῦ γι' αὐτὸν ἀποτελοῦσαν τὸ περιεχόμενο κάθε εὐδαιμονίας ποῦ ἐπιζητοῦσε ἢ ἀνέμενε⁴³.

2.

Στὰ χρόνια ποῦ ἀκολούθησαν ἡ ζωὴ τοῦ Κάντ χάνεται σχεδὸν ὀλοκληρωτικὰ στὸ σκοτάδι τόσο ὥστε ἀκόμη καὶ ἡ ἐξωτερικὴ τῆς σκια-

41. [Σ.τ.Μ.]: Δοκιμάζω μία, ὁμολογουμένως, ἐλαφρῶς ἀρχαῖζουσα μετάφραση προσπαθώντας νὰ περισώσω τὸ ὕφος τῆς λατινικῆς: «Τίποτε δὲν κατέστη σπουδαιότερον ἀπὸ τὸ νὰ μὴν ἐπόμεθα ἡμαρτημένως τῶν προπατόρων τῆς ἀγέλης, πορευόμενοι [ἔτσι] ὄχι ὅπως πρέπει ἀλλὰ τὴν πεπατημένην ὁδόν».

42. Βλ. BOROWSKI, ὁ.π., σελ. 30 κ.κ.

43. «Ἦδη ἀπὸ τῆ νεότητά του ὁ μέγας αὐτὸς ἄνδρας προσπαθοῦσε νὰ ἀνεξαρτητοποιηθεῖ καὶ νὰ ἀπαγγιστρωθεῖ ἀπ' ὅλους γιὰ νὰ μὴν ζεῖ χάριν τῶν ἀνθρώπων ἀλλὰ χάριν ἑαυτοῦ καὶ τοῦ καθήκοντός του. Αὐτὴ τὴν ἐλεύθερη ἀνεξαρτησία θεωροῦσε, γέροντας πιά, ὡς θεμέλιο κάθε εὐδαιμονίας καὶ διαβεβαίωσε ὅτι οἱ στερήσεις τὸν ἔκαναν πάντα πιὸ εὐτυχῆ ἀπὸ τὸ νὰ γίνεται ὀφειλέτης τοῦ ἄλλου ἀπολαμβάνοντας» (JACHMANN, σελ. 65 κ.κ.).

γραφία να μην είναι πλέον με βεβαιότητα δυνατή, ὥστε ἀκόμη καὶ τὰ γεωγραφικὰ καὶ χρονολογικὰ δεδομένα γιὰ τὶς ἐπὶ μέρους περιόδους αὐτῆς τῆς ἐποχῆς νὰ γίνονται ἀσαφῆ καὶ ἀντιφατικά. Ἡ πλειοψηφία τῶν βιογράφων παραδίδει χωρὶς διαφορὰς ὅτι ὁ Κάντ παρέμεινε ἀρχικὰ στὸν ἱεροκλήρυκα τῆς ἐκκλησίας τῶν ρεφορμιστῶν Ἄντερς [Andersch] στὸ Γιουτσεν [Judschen] ὡς οἰκοδιάσκαλος καὶ ἀπ' ἐκεῖ μεταφέρθηκε στὸ ὑποστατικὸ τοῦ κύρη φὸν Χύλζεν [von Hülsen] στὸ Γκρός Ἄρνσντορφ [Groß-Arnsdorf] κοντὰ στὸ Ζάαλφελτ [Saalfeld]. Ἦδη ὅμως ἡ ἐπόμενη εἰδῆση ὅτι ἐργάστηκε στὸ σπίτι τοῦ κόμητος Γιόχανν Γκέπχαρτ φὸν Κάιζερλινγκ [Graf Johann Gebhardt von Keyserling] στὸ Ράουτενμπουργκ [Rautenburg] κοντὰ στὸ Τίλζιτ [Tilsit] ὡς αὐλάρχης δὲν εἶναι ἐντελῶς βέβαιη καὶ σαφής. Ὁ Κρ. Γιάκ. Κράους, πάντως, παραδίδει ρητὰ ὅτι ποτὲ δὲν ἄκουσε κάτι γιὰ μίαν τέτοιου εἶδους σχέση καὶ ἡ μαρτυρία του βαρύνει ἐδῶ ἰδιαιτέρως, ἀφοῦ ὁ ἴδιος μετὰ ἀπὸ τὸν γάμο τῆς κόμησας Κάιζερλινγκ μὲ τὸν δεῦτερο σύζυγό της Χάινριχ Κρίστιαν Κάιζερλινγκ, παρέλαβε τὴ θέση τοῦ παιδαγωγοῦ καὶ οἰκοδιδασκάλου στὸ σπίτι τῶν Κάιζερλινγκ στὸ Καϊνίξμπερκ. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴν ἡλικία τῶν γιῶν τοῦ οἴκου Κάιζερλινγκ, δὲν τίθεται θέμα γιὰ μίαν δραστηριότητα τοῦ Κάντ ὡς αὐλάρχη πρὸ τοῦ ἔτους 1753. Ἀλλὰ ἤδη ἓναν χρόνο μετὰ ὁ Κάντ πρέπει νὰ βρισκόταν ξανά στὸ Καϊνίξμπερκ ἀφοῦ αὐτὴ τῆ χρονιά στέλνει μίαν ἐπιστολὴ ἀπ' ἐκεῖ. Ὅπως καὶ ἂν ἔχει τὸ πρᾶγμα⁴⁴ εἶναι σαφές ὅτι ἐπὶ τῆ βάσει τόσο λίγων δεδομένων δὲν μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ κάποιος τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο νὰ φωτιστεῖ ἡ ἐσωτερικὴ ἐξέλιξη τοῦ Κάντ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ. Μόνον ὁ Μπορόφσκι μᾶς ἔδωσε λιγιστὲς πληροφορίες σχετικὰ: «Ἡ ἥσυχη διαμονή

44. Τὸ σύνολο τοῦ ὕλικου γιὰ ν' ἀπαντηθεῖ αὐτὴ ἡ ἐρώτηση ἔχει συνεραμισθεῖ καὶ βρίσκεται στὸ: EMIL ARNOLDT, ὁ.π., σελ. 168 κ.κ. Πρβλ. καὶ E. FROMM, «Das Kantbildnis der Gräfin K.Ch.A. von Keyserling», *Kant-Studien* II, σελ. 145 κ.κ.

στην έξοχή», λέει αυτός, «τὸν βοήθησε νὰ ἀναπτύξει τὴν ἐργατικότητα του. Στὸ μυαλό του εἶχε ἤδη σύρει τὶς βασικὲς γραμμὲς γιὰ κάποιες διερευνήσεις, εἶχε δὲ φέρει πλήρως εἰς πέρας ὀρισμὲνα πράγματα μὲ τὰ ὁποῖα ἐμφανίστηκε ξαφνικὰ καὶ γρήγορα συνάμα πρὸς ἔκπληξη πολλῶν ἀπὸ τὸ ἔτος 1754 καὶ μετὰ. Συνέλεξε ἐκεῖ στὰ διάφορὰ του ἀπ' ὅλες τὶς εἰδικότητες τοῦ ἐπιστητοῦ ὅ,τι τοῦ φαινόταν μὲ ὅποιονδήποτε τρόπο σημαντικὸ γιὰ τὴν ἀνθρώπινη γνώση. Ἀκόμη σήμερα θυμᾶται μὲ ἱκανοποίηση ἐκεῖνα τὰ χρόνια τῆς παραμονῆς καὶ δουλειᾶς στὴν έξοχή»⁴⁵.

Ἐὰν αὐτὴ ἡ μαρτυρία βασίζεται σὲ δηλώσεις τοῦ ἴδιου τοῦ Κάντ, ὅπως μᾶλλον μὲ βεβαιότητα μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε (ὁ Κάντ τὴν πιστοποίησε τουλάχιστον ἔμμεσα ἀφήνοντάς την κατὰ τὴν ἀνάγνωση τοῦ βιογραφικοῦ σχεδίασματος τοῦ Μπορόφσκι), τότε τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι καὶ τὸ νέο πεδίο δραστηριότητος, στὸ ὁποῖο ἐξαναγκάστηκε ἐξ αἰτίας τῶν βιοτικῶν συνθηκῶν, δὲν μπόρεσε νὰ διαταράξει τὴν ἡρεμία καὶ τὴ σταθερότητά του. Ἡ ἄρμονία μεταξὺ ἐσωτερικοῦ καὶ ἐξωτερικοῦ ὅπως-δήποτε δὲν θὰ συστάθηκε μέσα του τόσο ἐντελῶς ἀμαχητί, ὅπως ἐμφανίζεται στὶς γεροντικὲς ἀναμνήσεις τοῦ Κάντ. Διότι τὰ χρόνια ὡς αὐτάρχεις, τυπικὴ μοῖρα τῶν διανοουμένων ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, σήμαιναν ὅπως-δήποτε γιὰ ὅλους τοὺς πιὸ βαθεῖς νόες ἓνα αὐστηρὸ σχολεῖο πνευματικῆς στέρησης. Ἀκόμη καὶ ἡ ἐξωτερικὴ, κοινωνικὴ θέση τοῦ «αὐτάρχου» ἦταν, ὅπως κι ἂν τὸ ἔπαιρνε κανεὶς, πειστικὴ καὶ ἀπογοητευτικὴ. «Περισσότερα ἀπὸ σαράντα τάλλητρα», γράφει ἡ κυρία Γκόττσετ [Gottsched] στὰ γράμματά της, «δὲν ἔδινε κανεὶς σ' ἓναν αὐτάρχη κι αὐτὸς ἔπρεπε ἐπὶ πλέον νὰ κάνει καὶ τοὺς διαχειριστικούς λογαριασμούς»⁴⁶. Γιὰ τὸ πῶς εἶχε ἡ σχετικὴ κατάστασις στὴν Ἀνατολικὴ

45. BOROWSKI, σελ. 30 κ.κ.

46. *Briefe der Frau Gottsched*, τόμος II, σελ. 97 (παραπομπὴ στό: BIEDERMANN, ὁ.π., II, 1, σελ. 552).

Πρωσοσία αποκοτούμε μία ζωηρή ἐντύπωση ἀνασκοπώντας τὴν εἰκόνα τῶν συνθηκῶν αὐτῶν ποὺ σκιαγράφησε ὁ Λέντς [Lenz]⁴⁷ ἕνα τέταρτο τοῦ αἰῶνα ἀργότερα στὴν κωμωδία του Ὁ αὐλάρχης, ἡ ὁποία ἐκτυλίσσεται σ' ἕνα ὑποστατικὸ κοντὰ στὸ Ἴνστερμπουργκ [Insterburg]. «Ἐ, ὄχι δά, παππά μου», λέει ἐδῶ ὁ μυστικισὺμβουλος στὸν ἱερέα, ὁ ὁποῖος βάζει τὸν γιό του αὐλάρχη, «ἀκόμη κι ἂν δὲν τὸν ἀναθρέψατε γιὰ ὑπηρέτη, ὅμως τί ἄλλο ἀπὸ ὑπηρέτης εἶναι ἀφοῦ πουλάει τὴν ἐλευθερία του ὡς ιδιώτης γιὰ μία χούφτα δουκάτα; Σκλάβος εἶναι, τὸν ὁποῖο ἐξουσιάζουν τ' ἀφεντικά χωρὶς περιορισμούς, μόνο ποὺ πρέπει νὰ ἔχει σπουδάσει στὴν ἀκαδημία τόσα πολλὰ ὥστε νὰ προλαμβάνει τὶς ἀφρονες ἀπαιτήσεις τοὺς ἀπὸ πολὺ πιὸ πρὶν, γιὰ νὰ λουστράρει ἔτσι τὶς ὑπηρεσίες του... Παραπονεῖσθε συνεχῶς γιὰ τοὺς εὐγενεῖς καὶ τὴν ὑπερηφάνειά τους, ὅτι ὁ κόσμος θεωρεῖ τοὺς αὐλάρχες θεράποντες... Ἀλλὰ ποιὸς σᾶς λέει νὰ δίνετε τροφή στὴν ὑπερηφάνειά τους; Ποιὸς σᾶς λέει νὰ γίνεστε θεράποντες ἀφοῦ ἔχετε σπουδάσει κάτι καὶ νὰ γίνεστε ὑποχείριοι ἐνὸς εὐγενοῦς μὲ ἀγύριστο κεφάλι, ὁ ὁποῖος ὅλη του τὴ ζωὴ δὲν ἔχει συνηθίσει ἀπὸ τοὺς συγκατοίκους του ἄλλο ἀπὸ δουλικὴ ὑποταγή;» Οἱ εὐγενέστεροι καὶ δυνατότεροι χαρακτήρες —ὅπως π.χ. ὁ Φίχτε [Fichte]— πικραίνονταν βαθιὰ ἀπ' αὐτὴ τὴ σκλαβιά τῆς δουλειᾶς τους ὡς αὐλαρχῶν. Ὁ Κάντ ὁπωσδήποτε ἀπ' ὅσο ξέρουμε δὲν εἶχε οὔτε κατὰ προσέγγιση τέτοιες ἐμπειρίες. Ὁπωσδήποτε συναισθανόταν πόσο ξένος ἦταν πρὸς τὸ ἐπάγγελμά του καὶ πόσο ξένο τὸ ἐπάγγελμά του πρὸς αὐτὸν καὶ

47. [Σ.τ.Μ.]: Ὁ προερχόμενος ἀπὸ τὴ σημερινὴ Λιθουανία Γερμανὸς ποιητὴς Ράινχαρντ Μίχαελ Λέντς (1751-1792) ὑπῆρξε, ὅπως θὰ δεῖ ὁ ἀναγνώστης καὶ πιὸ κάτω, ἤδη τὸ 1770 φοιτητὴς τοῦ Κάντ. Ἦταν σημαντικὸς ἐκπρόσωπος τῆς λογοτεχνικῆς κίνησης «Θύελλα καὶ Ὁρμή» [«Sturm und Drang»], ἡ ὁποία ἐνέφανε σ' ἕνα εἶδος ἔνθετης ἐμπνευσης καὶ μεταφυσικῆς ἔκστασης. Παρανόησε κι ἔζησε μία ζωὴ πλάνητος, ὥσπου βρέθηκε νεκρὸς σ' ἕναν δρόμο τῆς Μόσχας.

αργότερα πιά διαβεβαίωσε με χαμόγελο ότι μάλλον ποτέ δὲν ὑπῆρξε στὸν κόσμο χειρότερος αὐλάρχης ἀπὸ τὸν ἴδιο⁴⁸. Ἐν τούτοις ὅλα ὅσα γνωρίζουμε γιὰ τὶς σχέσεις του μὲ τὶς οἰκογένειες στὶς ὁποῖες δούλεψε, ἀποδεικνύουν τὴν ὑψηλὴ προσωπικὴ ἐκτίμηση τῆς ὁποίας ἔχαιρε σ' αὐτές. Μετὰ ἀπὸ λίγο καιρὸ μοιάζει ὅτι κι ἐδῶ ἐντὸς τοῦ κύκλου στὸν ὁποῖο ζοῦσε, κέρδισε τὴν πνευματικὴ ἡγεσία κι ἓνα εἶδος ἠθικῆς καθοδήγησης. Ἡ προσωπικότητά του ἀκτινοβολοῦσε ἀπὸ τὴν πρώιμη νεότητά του μία δύναμη ἢ ὁποία μπορούσε ν' ἀντιμετωπίσει κάθε κατάσταση τῆς ζωῆς, ἢ ὁποία προέκυπτε καὶ ἢ ὁποία ἐξανάγκαζε σὲ πλήρη σεβασμὸ. Ἡ φύση του ἔδινε ὡς ἀφ' ἑαυτῆς τὴν καθοριστικὴ μορφή στὸ περιβάλλον του καὶ στὶς ἐξωτερικὲς συνθήκες. Μὲ τὴν οἰκογένεια τοῦ κόμητος φὸν Χύλζεν ὁ Κάντ διατήρησε μία φιλικότατη ἐπαφή πολὺ καιρὸ ἀφ' ὅτου ἔφυγε ἀπ' αὐτήν. Οἱ ἐπιστολὲς ποὺ ἀπευθύνθηκαν ἀπ' ἐδῶ σ' αὐτὸν περιεῖχαν σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Ρίνκ «τὴν πιὸ αἰσθητὴ ἔκφραση εὐγνωμοσύνης, σεβασμοῦ καὶ ἀγάπης ποὺ δηλωνόταν καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι τὸν ἔκαναν μέτοχο κάθε ἐνδιαφέροντος συμβάντος στὴν οἰκογένεια». «Δὲν εἶναι ἴσως περιττὸ νὰ παρατηρήσουμε», προσθέτει ὁ Ρίνκ, «ὅτι οἱ κύρηδες τοῦ Χύλζεν ὑπὸ τὴ διακυβέρνηση τοῦ τωρινοῦ βασιλέως τῆς Πρωσσίας (τοῦ Φρειδερίκου Γουλιέλμου Γ΄) χάριζαν στοὺς ὑποτακτικούς τους τὴν ἐλευθερία καί, ὅπως λέει ἡ ἐπίσημη διακήρυξη, ἀποζημιώθηκαν ἀντ' αὐτοῦ ἀπὸ τὸν φιλόνητρο μονάρχη μὲ τὴν ἀναγόρευσίν τους σὲ κόμητες»⁴⁹. Μ' ὅλο τὸν οἶκο τῶν Κάιζερλινγκ ὁ Κάντ παρέμενε συνεχῶς, ἀφ' ὅτου ἡ κόμησσα φὸν Κάιζερλινγκ μετὰ ἀπὸ τὸν δεύτερο γάμο της μετακόμισε στὸ Καϊνίξμπερκ, σὲ στενότατη προσωπικὴ καὶ πνευματικὴ ἐπαφή. Ὁ Κράους παραδίδει πῶς ὁ Κάντ στὸ τραπέζι ἔπρεπε νὰ καταλαμβάνει τὴν τιμητικὴ θέση ἀκριβῶς

48. Πρβλ. JACHMANN, σελ. 11 κ.κ. (ἐπιστολὴ 2).

49. RINK, ὁ.π., σελ. 28 κ.κ.

δίπλα στην κόμησσα, «ἐκτὸς κι ἂν παρευρισκόταν κάποιος ἐντελῶς ξένος, στὸν ὁποῖον ἔπρεπε λόγῳ εὐγενείας νὰ παραχωρηθεῖ αὐτὴ ἡ θέση»⁵⁰. Ἄν συνοψίσει κανεὶς τὸ σύμβολο αὐτῶν τῶν μαρτυριῶν, προκύπτει ἐξ αὐτῶν ἐν πάσῃ περιπτώσει ὅτι καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ τῶν ἐτῶν κατὰ τὰ ὁποῖα ἦταν οἰκοδιδάσκαλος, ὅσο κι ἂν μοιάζει ξένη καὶ ἀπαίριαστη πρὸς τὸν βαθύτερο χαρακτήρα του, δόθηκε τὸ ἔναυσμα μιᾶς βαθειᾶς καὶ διαρκοῦς ἐπενέργειας γι' αὐτὸν καὶ γιὰ ἄλλους. Ἡ ἀνάγκη ὑπὸ τὴν ὁποία ὁ Κάντ ξεκίνησε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ αὐλάρχῃ κατ' ἀρχὴν δὲν ἀνείρεσε μέσα του τὸ συναίσθημα τῆς ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας, ἀφοῦ ἀπαρέγκλιτα εἶχε θεθεῖ γι' αὐτὸν ὁ στόχος γιὰ χάρη τοῦ ὁποίου εἶχε τολμήσει νὰ παίξει τὰ καλύτερα χρόνια τῆς νεότητάς του. Σὲ καθολικὴ εὐρύτητα τῆς θέασης, σὲ βάθος καὶ τόλμη τῆς σύλληψης, σὲ ὄρμη καὶ δύναμη τῆς γλώσσας, ἡ Γενικὴ ἱστορία τῆς φύσης καὶ θεωρία τοῦ οὐρανοῦ, ἡ ὁποία κατὰ μέγα μέρος πρέπει νὰ γράφτηκε ἢ τουλάχιστον νὰ προετοιμάστηκε κατὰ τὴν ἐποχὴ ποῦ ὁ Κάντ ἦταν οἰκοδιδάσκαλος⁵¹, ὑπολείπεται μόνο λίγων ὕστερων ἔργων τοῦ Κάντ. Συνεπῶς ἦταν κάτι παραπάνω ἀπὸ «ἀνάμεικτα τῆς λογιισύνης», ὅσα ὁ Κάντ ἀπέ-

50. Πρὸβλ. τὴ μαρτυρία τοῦ Κράους στό: REICKE, *Kantiana*, σελ. 60. Βλ. καὶ τὴ διήγησι τῆς Ἐλιζαμπετ φὸν ντέρ Ρέκε [von der Recke], τῆς κόρης τοῦ κόμητος φὸν Κάιζερλινγκ (*Bruchstücke aus Neanders Leben*, Berlin 1804, σελ. 108 κ.κ.). Πιὸ πολλὰ γιὰ τὴν κόμησσα φὸν Κάιζερλινγκ καὶ τὸν κύκλο της στὸν E. FROMM, *Kant-Studien* II, σελ. 150 κ.κ.

51. Ὁ ἄρτουρ Βάρντα [Warda] (*Altpreußische Monatsschrift* XXXVIII, σελ. 404) ἔδειξε ὅτι εἶναι πολὺ πιθανὸ ὁ Κάντ νὰ παρέμεινε μέχρι τὸ 1750 ὡς οἰκοδιδάσκαλος στὸ Γιουτσην καὶ ἀπὸ τὸ 1750 ὡς τὸ Πάσχα τοῦ 1754 νὰ δούλεψε στὰ ὑποστατικά τῆς οἰκογένειας φὸν Χύλζεν στὸ Γκρός-Ἄρσντορφ. Ἀφοῦ λοιπὸν ἡ ἀφιέρωσι στὴ Γενικὴ ἱστορία τῆς φύσης καὶ θεωρία τοῦ οὐρανοῦ γράφεται τὴ 14η Μαρτίου 1755 καὶ τὸ ἔργο χωρὶς ἀμφιβολία ἀπαίτησε πολυετὴ προετοιμασία, συνάγεται ὅτι ἡ σύλληψι καὶ ἐπεξεργασία του συμπίπτει κατὰ μέγα μέρος μὲ τὰ χρόνια τοῦ Κάντ ὡς οἰκοδιδασκάλου.

κτησε αυτά τα χρόνια. Αυτό που πέτυχε ήταν η ελεύθερη διανοητική ματιά και η ώριμη κρίση περί του συνόλου των επιστημονικών προβλημάτων, τα οποία έλειπαν αμφότερα από τους Στοχασμούς για την πραγματική εκτίμηση των ζωντανών δυνάμεων. Με τη συναίσθηση της έσωτερικής και έξωτερικής βεβαιότητας μπορούσε τώρα πια να επιστρέψει στο πανεπιστήμιο. Κατάφερε να «συλλέξει τα μέσα ώστε να προβεί προς συνάντηση του μελλοντικού του προορισμού έχοντας λιγότερες έγνοιες». Συγχρόνως κατείχε τώρα ένα εύρος γνώσης που θα τον έφερνε σε θέση στα πρώτα του χρόνια ως ύφηγητή να κάνει πανεπιστημιακές διαλέξεις περί φυσικής γεωγραφίας και γενικής ιστορίας της φύσης, περί προβλημάτων των θεωρητικών και εφαρμοσμένων μαθηματικών, καθώς και θεωρητικής και εφαρμοσμένης μηχανικής. Στις 12 Ιουνίου 1755 αναγορεύεται σε διδάκτορα της φιλοσοφίας με τη διατριβή του *Περί πυρός [De igne]*. Στις 27 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους του επιτρέπεται να κάνει πανεπιστημιακές παραδόσεις κατόπιν της δημόσιας ύποστήριξης του έργου του: *Νέα καταύγαση των πρώτων αρχών της μεταφυσικής γνώσης [Principiorum primorum cognitionis Metaphysicae nova dilucidatio]*. Μ' ένα φυσικοθεωρητικό κι ένα μεταφυσικό θέμα ξεκίνησε συνεπώς ο Κάντ τη νέα του σταδιοδρομία.

Όμως το πνεύμα του, που πίεζε στα πάντα για οργάνωση και κριτική δόμηση, δεν μπορούσε να παραμείνει σ' αυτή την απλή σύναξη διαφορετικών επιστημών. Βρισκόταν αντιμέτωπος με το αίτημα να διαπιστωθούν οι αρχές της φυσικής και της μεταφυσικής από μία νέα σκοπιά και να οριοθετηθεί διακριτικά ο τρόπος της προβληματοθεσίας και των γνωσιακών τους μέσων. Μόνο αφ' ότου περατώθηκε αυτός ο χωρισμός, μπόρεσε να διαμορφωθεί αυτή η συνάφεια φιλοσοφίας και φυσικής επιστήμης, «έμπειρίας» και «νόησης», ή συνάφεια όπου εδράζεται ή νέα έννοια της γνώσης καθ' έαυτήν, την οποία εισάγει και θεμελιώνει ή κριτική φιλοσοφία.

Ἐὰν ὅμως ἀνασκοπήσουμε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ξανά τὸ σύνολο τῆς νεότητας τοῦ Κάντ, προτοῦ ἀσχοληθοῦμε μ' αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη, μίᾳ γενικῇ παρατήρηση τίθεται ἀφ' ἑαυτῆς: Ἡ ζωὴ τῶν μεγάλων προσωπικοτήτων εἶναι ἐσωτερικὰ συνδεδεμένη μὲ τὴ ζωὴ τοῦ ἔθνους ὡς σύνολο καὶ τὴν ἐποχὴ ἀκόμη ὅπου μοιάζει νὰ ρέει ἐντελῶς ἀποκομμένη ἀπὸ τὰ μεγάλα ἱστορικὰ κινήματα τοῦ καιροῦ τους. Σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τις πρωτότυπες πνευματικὲς δυνάμεις τῆς Πρωσσίας τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνα, αὐτὲς συνοψίζονται σὲ τρία ὀνόματα: Βίνκελμανν, Κάντ καὶ Χέρντερ. Οἱ ἱστορίες τῆς νεότητος καὶ τῶν τριῶν ὅμως, μ' ὅλες τις διαφορὰς ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἰδιαιτερότητα τῆς βασικῆς κατεύθυνσης τοῦ καθενός, ἀναδεικνύουν ἐν τούτοις μίᾳ κοινῇ γραμμῇ, μίᾳ γραμμῇ ὅπου ἀντικατοπτρίζεται ἡ γενικὴ πνευματικὴ καὶ ὕλική θέση τῆς τοπικῆς Πρωσσίας. Αὐτὸ ποὺ ἔγινε ἡ Πρωσσία κατὰ τὴ βασιλεία τοῦ Φρειδερίκου Γουλιέλμου Α', ἔγινε μὲ σιδηρὰ πειθαρχία, μὲ τὴ δύναμη τῆς καταστολῆς καὶ τῆς στέρξης. Σ' ἓνα καθεστῶς σκληρότατης καταπίεσης καὶ ἔσχατης ἀνέχειας συγκεντρώθηκαν ἐδῶ οἱ δυνάμεις ἀπὸ τὴν ὁποῖα θὰ ἔπαιρνε μορφή ἡ νέα πολιτικὴ ὄψη τῆς χώρας. Ὅπως αὐτὴ ἡ ἀνέχεια ἐπενέβαινε σ' ὅλες τις ἐπὶ μέρους συνθήκες τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου, ἔτσι καθόριζε κιόλας μὲ τὴ διαμεσολάβηση τῆς ἀγωγῆς καὶ τοῦ μαθήματος τὴ γενικὴ βιοθεωρία, στὴν ὁποία καὶ ἐπέβαλλε τὴ σφραγίδα τῆς. Ἡ ζωὴ τῶν μεγάλων προσωπικοτήτων ἔπρεπε κατ' ἀρχὰς νὰ ἀπαγιστρωθεῖ ἀπὸ τὴν πεζότητα, στενότητα καὶ ἀνελευθερία αὐτοῦ τοῦ πολιτικοπνευματικοῦ περιγυροῦ. Ὁ Βίνκελμανν κι ὁ Χέρντερ ἀγωνίστηκαν αὐτὸ τὸν ἀγῶνα μὲ αὐξανόμενη λύσσα. Ὁ Βίνκελμανν, εὐρισκόμενος ὁ ἴδιος πιά στὴ Ρώμη, γυρνᾷ νὰ κοιτάξει βαθιὰ ἐξοργισμένος τὴ σκλαβιά τῆς νεότητός του καὶ τὴ «βάρβαρη χώρα» τῆς Πρωσσίας. Ὁ Χέρντερ νοιώθει ἐπίσης τὴν πλήρη ἀνάπτυξη τῶν πνευματικῶν του δυνάμεων ἀκριβῶς ἐκεῖνη τὴ στιγμή κατὰ τὴν ὁποία προτίθεται νὰ ἀπομακρυνθεῖ γιὰ πάντα ἀπὸ τὴν παλαιὰ γενέτειρα. Μόνο στὴν ἐπαφὴ μὲ

τὸν ἔξω κόσμο καὶ τὴν πληθωρική ζωὴ ἀνοίγεται τὸ σύνολο τοῦ χαρακτήρα του, μόνο τὸ *Ταξιδιωτικὸ ἡμερολόγιό του [Reisejournal]* δίνει μία γενική εἰκόνα τῆς προσωπικῆς καὶ λογοτεχνικῆς του αὐθεντικότητας. Καὶ τώρα δὲν τὸν συνδέει κανένα συναίσθημα πιά μὲ τὴν παλιὰ πατρίδα: «Οἱ διοικητικὲς περιοχὲς τοῦ βασιλέα τῆς Πρωσσίας δὲν θὰ εὐτυχίσουν ὥσπου νὰ διασπαστοῦν μέσα στὴν ἀδελφοποίησή τους», εἶναι ἓνας ψυχρὸς ἀφορισμὸς ποὺ δίνει ἐκεῖ. Ἀντιπαραθέτοντας ἐξ αὐτῆς τῆς ἐπόψεως τὸ φρόνημα τοῦ Κάντ μὲ τὸ φρόνημα τοῦ Βίνκελμαν καὶ τοῦ Χέρντερ, τὸ γεγονός ὅτι ὁ Κάντ ἀφιέρωσε τὸ πρῶτο ἔργο του ποὺ τὸν καταδεικνύει ὡς ὄρμη καὶ οἰκουμενικὸ διανοητὴ, τὴ *Γενικὴ ἱστορία τῆς φύσης καὶ θεωρία τοῦ οὐρανοῦ*, στὸν Φρειδερίκο Β', ἀποκτᾶ τὴ σημασία ἑνὸς καθολικοῦ συμβόλου. Ἀκολουθώντας αὐτὴ τὴ γραμμὴ στὸ σύνολο τῆς μελλοντικῆς ζωῆς τοῦ Κάντ, εἶναι σὰν νὰ δεσμεύθηκε αὐτὸς γιὰ πάντα μὲ τὴν πατρίδα σ' ὅλη της τὴ στενότητα καὶ τὸν περιορισμὸ. Δὲν μπορούμε νὰ μετρήσουμε τὸ τί χάθηκε ἀπὸ τὴν πνευματικὴ του ἐξέλιξη σ' αὐτὴ τὴ διαδικασία ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν Βίνκελμαν καὶ τὸν Χέρντερ – ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἄπειρης σημασίας ἦταν τὸ κέρδος ποὺ ἀπέκτησε ἢ διαμόρφωση τοῦ χαρακτήρα καὶ τῆς θέλησής του. Ὁ Κάντ παρέμεινε στὸ ἔδαφος ὅπου τὸν εἶχαν τάξει ἢ γέννησή του καὶ ἄλλες βιοτικὲς συνθήκες. Μὲ τὴ δύναμη τοῦ αὐτοπεριορισμοῦ, μίας προσωπικῆς ἰδιαιτερότητας τῆς διανοητικῆς καὶ ἠθικῆς του ιδιοφυΐας, ἀποκόμισε ἀπ' αὐτὰ τὰ χῶματα ὅλα ὅσα μπορούσαν νὰ ἀποφέρουν ὡς πνευματικὴ ἔσοδεία. Παρέμεινε ὡς τὸ τέλος πιστὸς στὸ καθήκον τοῦ ἀνδρα ὅπως εἶχε μάθει νὰ τὸ ἐκπληρώνει ὡς παιδί καὶ ὡς ἔφηβος. Ἀπὸ τὴν ἐνέργεια αὐτῆς τῆς ἠθικῆς βούλησης ἀναπτύχθηκε ἡ νέα θεωρητικὴ κοσμοθεωρία καὶ βιοθεωρία τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ
ΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΚΑΝΤ ΩΣ ΜΑΓΙΣΤΡΟΥ⁵²
ΚΑΙ Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΚΑΝΤΙΑΝΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

1. ΤΟ ΦΥΣΙΚΟΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΚΟΣΜΟΕΙΔΩΛΟ
ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΚΟΣΜΟΦΥΣΙΚΗ

Τὸ φθινόπωρο τοῦ ἔτους 1755 ὁ μάγιστρος Κάντ ἔκανε τὴν πρώτη του διάλεξη στὸ σπῆτι τοῦ καθηγητῆ Κύπκε [Kyrke], ὅπου κατοικοῦσε τότε. Ἡ εὐρύχωρη αἴθουσα διαλέξεων ποὺ διέθετε αὐτὸ τὸ σπῆτι ἦταν «γεμάτη ἀπὸ ἕναν σχεδὸν ἀπίστευτο ἀριθμὸ φοιτητῶν», συμπεριλαμβανομένων τοῦ προθαλάμου καὶ τῆς σκάλας. Ὁ Κάντ, ὁ ὁποῖος δὲν περίμενε αὐτὸ τὸ πλῆθος ἀκροατῶν, βρέθηκε γι' αὐτὸ τὸν λόγο σὲ ιδιαίτερη ἀμηχανία. Παρ' ὀλίγο νὰ χάσει τὴν ψυχραιμία του, μιλοῦσε ἀκόμη πιὸ χαμηλόφωνα ἀπ' ὅ,τι συνήθως καὶ διόρθωνε συχνὰ τὸν ἑαυτό του. Ὅμως αὐτὰ τὰ ρητορικά σφάλματα δὲν ἐπηρέασαν ἀρνητικὰ μὲ κανέναν τρόπο τὴν ἐντύπωση ποὺ δημιούργησε ἡ διάλεξη στὸ πολυἀριθμο ἀκροατήριο. Ἀντιθέτως ἔδωσαν «μία ἀκόμη δυνατότερη ὁρμὴ στὸν θαυμασμό» τοῦ κόσμου γιὰ τὸν μετρίοφρονα διανοητῆ. Ἡ «ὑπόθεση τῆς ἐξαιρέτης εὐρυμάθειας» τοῦ Κάντ εἶχε ἤδη διαμορφωθεῖ καὶ μὲ ὑπομονετικὴ προσμονὴ παρακολουθοῦσαν τίς ἐκθέσεις του τῶν πραγμάτων. Στὴν πραγματικότητά ἡ δευτέρα παράδοσή του ἄλλαξε τὴν εἰκόνα: ἡ διάλεξη τοῦ Κάντ δὲν ἦταν ἀπλὰ ἐμβριθῆς ἀλλὰ καὶ ἀνετη καὶ εὐχάριστη. Ἔτσι καὶ παρέμεινε ὁ Κάντ στὴ συνέχεια.

Ἀντλοῦμε αὐτὴ τὴν περιγραφή ἀπὸ τὴν πρώτη βιογραφία τοῦ Μπο-

52. [Σ.τ.Μ.]: «Magister» (artium) εἶναι τὸ δίπλωμα, τὸ ὁποῖο στὸν ἀγγλοσαξωνικὸ χῶρο ὀνομάζεται «master of arts» καὶ ποὺ ἔχει καθιερωθεῖ στὰ σύγχρονα ἑλληνικὰ νὰ ὀνομάζεται «μάστερς».

ρόφοσι.⁵³, ὁ ὁποῖος ἦταν ὁ ἴδιος παρὼν στὴν πρώτη διάλεξη τοῦ Κάντ, διότι κι αὐτὴ εἶναι χαρακτηριστικὴ μαρτυρία τῆς ἰσχυρῆς προσωπικῆς ἐντύπωσης τὴν ὁποία μονίμως ἀκτινοβολοῦσε ὁ Κάντ. Ἡ «ὕπόθεση τῆς ἐξαιρετικῆς εὐρυμάθειας» μὲ τὴν ὁποία ὁ Κάντ συναντᾶ ἐξ ἀρχῆς τὸ κοινὸ του δὲν μπορεῖ νὰ ὀφείλεται στὴ φήμη του ἀπὸ τὴν παρουσία του στὴ βιβλιογραφία, ἀφοῦ ἀκριβῶς ἐκεῖνο τὸ ἔργο, τὸ ὁποῖο ἤδη αὐτὴ τὴν ἐποχὴ θὰ μπορούσε νὰ δικαιολογήσει γιὰ πάντα τὴ φήμη του στὸν χῶρο τῶν βιβλίων, ἡ *Γενικὴ ἱστορία τῆς φύσης καὶ θεωρία τοῦ οὐρανοῦ*, ἔμεινε στὸ κοινὸ ἐντελῶς ἄγνωστο λόγῳ μίας περιέργης ἀντιξοότη-
 τας. Ὁ ἐκδότης κήρυξε πτώχευση ὅταν τὸ ἔργο βρισκόταν ἐπὶ τοῦ πιεστηρίου. Ἡ ἀποθήκη ἐμπορευμάτων του σφραγίστηκε κι ἔτσι τὸ βιβλίο δὲν ἐμφανίστηκε καν στὴν ἔκθεση⁵⁴. Ὅ,τι ἦταν γνωστὸ ἀπὸ τὶς ἐπιστημονικὲς του ἐργασίες τὴν ἐποχὴ πού ξεκίνησε τὶς διαλέξεις του περιορίζεται συνεπῶς, ἐξαιρουμένου τοῦ φυσικοφιλοσοφικοῦ του πρωτολείου, σὲ λίγα σύντομα ἄρθρα του πού δημοσιεύθηκαν στὶς *Ἑβδομαδιαῖες ἀπορητικὲς εἰδήσεις καὶ ἀνακοινώσεις τοῦ Καίνξμπερκ* τὸ ἔτος 1754⁵⁵. Δὲν μπορούσαν νὰ εἶναι αὐτὰ τὰ λίγα τυπογραφικὰ φύλλα ὅπου συζητοῦνταν ἐπὶ μέρους ζητήματα φυσικῆς γεωγραφίας, τὰ ὁποῖα αὔξησαν τὴν ἀνυπομονησία τῶν ἀκροατῶν γιὰ τὸ τί θὰ πεῖ ὁ νεαρὸς ὑψηγῆτης λογικῆς καὶ μεταφυσικῆς. Κι ὅμως στὴν ἀναγόρευση τοῦ Κάντ σὲ μάγιστρο τὴν 12ῃ Ἰουνίου 1755 παρευρισκόταν ἐκεῖ μεγά-

53. BOROWSKI, ὁ.π., σελ. 185 κ.κ.

54. BOROWSKI, ὁ.π., σελ. 194 κ.κ.

55. Ἔρευνα γιὰ τὸ ἂν ἡ Γῆ λόγῳ τῆς περιστροφῆς της γύρω ἀπὸ τὸν ἄξονά της, ἡ ὁποία προκαλεῖ τὴν ἐναλλαγὴ ἡμέρας καὶ νύχτας, ὑπέστη κάποια μεταβολὴ ἀπὸ τὸν πρῶτο καιρὸ τῆς ὑπαρξῆς της (*Wöchentl. Königsb. Frag- und Anzeigungsnachrichten*, τῆς 8ης καὶ 15ης Ἰουνίου 1754). *Τὸ ἐρώτημα ἂν ἡ Γῆ γεννᾶ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς φυσικῆς* (ὁ.π., 10ῃ Αὐγούστου καὶ 14ῃ Σεπτεμβρίου). Βλ. I, σελ. 189 κ.κ. καθὼς καὶ σελ. 199 κ.κ.)

λος αριθμός λογίων και προκρίτων τῆς πόλης, οἱ ὅποιοι «μέ ἐξαιρετη σιωπή και προσοχή ἐκδήλωναν τὸν σεβασμὸ» τοῦ ὁποίου τύγγανε ὁ Κάντ⁵⁶. Πρέπει νὰ ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα τῶν συζητήσεων και τῶν συναστροφῶν τοῦ Κάντ διὰ τῶν ὁποίων ἀπέκτησε τὸν σεβασμὸ αὐτόν. Ἀργότερα, ἀφ' ὅτου εἶχαν ἤδη ἀπὸ καιρὸ ἐκδοθεῖ ὅλα τὰ κύρια ἔργα τοῦ Κάντ, οἱ πιὸ στενοὶ του φίλοι και μαθητὲς ἐπέμεναν νὰ τονίζουν ὅτι ὁ Κάντ στὴν προσωπικὴ συναναστροφή «εἶναι πολὺ πιὸ πνευματώδης ἀπ' ὅ,τι στα βιβλία του», ὅτι «πετάει ἰδιοφυεῖς συλλήψεις κατὰ χιλιάδες» και ξοδεύει «ἀπροσμέτρητο πλοῦτο ἰδεῶν». Ἀκριβῶς ἐδῶ εὔρισκαν τὸ πραγματικὸ δηλωτικὸ τῆς αὐθεντικότητάς του: βιβλία τῆς πλειοψηφίας τῶν συνήθων λογίων εἶναι κατὰ κανόνα πιὸ λόγια ἀπὸ τὸν συγγραφέα, ἐνῶ τὸ βάθος και ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ γνήσιου «πρωτότυπου στοχαστῆ» διαφαίνεται ἀκριβῶς στὸ ὅτι τὰ ἔργα του δὲν ὑπερβαίνουν τὸν δημιουργὸ τους, ἀλλὰ ὑπολείπονται αὐτοῦ⁵⁷. Ὅπως δὴποτε ἂν ὑπῆρχε κάτι ποὺ θὰ μπορούσε μέσα σὲ συνήθη μέτρα νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ καταστρέψει αὐτὴ τὴ φρεσκάδα και τὴν ἀμεσότητα τοῦ καντιανοῦ πνεύματος, αὐτὸ θὰ ἦταν ἡ ζωὴ τὴν ὁποία ξεκινοῦσε κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς διδασκτικῆς του δραστηριότητας. Δὲν εἶχε πάψει νὰ παλεύει ἐνάντια στὴν ἀβεβαιότητα τῆς διαβίωσής του και συχνὰ μὲ τὴν ἔγνοια γιὰ τὸ ἄμεσο μέλλον. Εἶχε ἀποταμιεύσει 20 χρυσὰ Φρειδερίκου γιὰ νὰ εἶναι ἐξασφαλισμένος ἀπὸ τὴν τέλεια στέρηση σὲ περίπτωσι ἀσθένειας. Γιὰ νὰ μὴν βάζει ὅμως χέρι σ' αὐτὴ τὴν «περιουσία», ἦταν ὑποχρεωμένος, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Γιάχμαν, «σιγά-σιγά νὰ ἐκποιεῖ μέρη τῆς ἀξιολογῆς και ἐκλεκτῆς βιβλιοθήκης του, ἐπειδὴ γιὰ κάποια χρόνια δὲν μπορούσε νὰ ἀντιμετωπίσει οὔτε

56. BOROWSKI, σελ. 32.

57. Βλ. τὴν παρουσίαση και τὴν κρίση τοῦ Παῖρσχε [Poerschke] στὴ διάλεξή του κατὰ τὸν ἑορτασμὸ τῶν γενεθλίων τοῦ Κάντ στὶς 22 Ἀπριλίου 1812.

τις άμεσότητες ανάγκες του με τὰ χρήματα πού κέρδιζε»⁵⁸. Μερικές δεκαετίες αργότερα ο Κράους έλεγε στον Παίρσκε ότι όποιος άποφασίζει να αφιερωθεί στο Πανεπιστήμιο του Καίνιξμπερκ δίνει μοναστικό όρκο πενίας⁵⁹. Το πραγματικά πιστικό δέν ήταν όμως οι έξωτερικές στερήσεις, στις όποιες ο Κάντ από καιρό ήταν συνηθισμένος· ήταν μάλλον ο τεράστιος φόρτος έργασίας στο πανεπιστήμιο, τόν όποιο έπωμίσθηκε αναγκασμένος από την κατάσταση του και ο όποιος θα κατέβαλλε κάθε άλλη κράση από τή δική του. Τόν χειμώνα 1755-56 έκανε παραδόσεις λογικής, μαθηματικών και μεταφυσικής. Το έπόμενο εξάμηνο φέρνει ήδη, πλάι στην επανάληψη των προηγουμένων παραδόσεων, ένα σεμινάριο φυσικής γεωγραφίας και θεμελίων τής γενικής φυσικής έπιστήμης. Άπ' έδω και στο έξής αύξάνεται όλο και πιό πολύ τó εύρος των δραστηριοτήτων του ως διδάσκοντας. Τόν χειμώνα του έτους 1756-57, όποτε και προστέθηκε και ή ήθικη στον κύκλο των παραδόσεων, ο Κάντ διδάσκει ήδη 20 ώρες τή βδομάδα έναντι 12 και 16 στα προηγούμενα εξάμηνα. Προχωρώντας μερικά χρόνια βρίσκει κανείς, π.χ. για τó θερινό εξάμηνο του 1761, δίπλα στη λογική να ανακοινώνονται και παραδόσεις μεταφυσικής, μηχανικής και θεωρητικής φυσικής, δίπλα στη φυσική γεωγραφία παραδόσεις αριθμητικής, γεωμετρίας και τριγωνομετρίας. Σ' αυτά προστίθενται κάθε Τετάρτη και Σάββατο ένα φροντιστήριο για έρωτήσεις [Disputatorium] καθώς και οι υπόλοιπες ώρες μαθημάτων τις δύο αυτές μέρες, «αφιερωμένες εν μέρει σε επαναλήψεις, εν μέρει στην απάντηση έρωτημάτων». Αυτή ή ανακοίνωση περιλαμβάνει συνολικά όχι λιγότερες από 34-36 ώρες τή βδομάδα. Άλλά είναι άμφίβολο αν αυτό τó πρόγραμμα

58. JACHMANN, ό.π., σελ. 13.

59. Βλ. VOIGT, *Das Leben des Prof. Christian Jacob Kraus*, Königsberg 1819, σελ. 437.

πραγματώθηκε ποτέ σ' όλο του τὸ εὔρος⁶⁰. Ἐκπλήσσει μήπως τὸ ὅτι ὁ Κάντ ἔνοιωθε συχνὰ αὐτὴ τὴν ἐργασία, τὴν ὁποία ἔφερε εἰς πέρας μὲ τὴν πιὸ σχολαστικὴ συνέπεια καὶ ἀκρίβεια, ὡς βαρεῖα πνευματικὴ σκλαβιά, καὶ παραπονοῖόταν σχετικὰ; «Ἐγὼ ἀπὸ τὴν πλευρά μου κάθομαι καθημερινὰ ἐμπρὸς στὸ ἀμόνι τῆς καθέδρας μου καὶ χτυπῶ τὸ σφυρὶ πανομοιότυπων παραδόσεων μὲ μονότονο ρυθμὸ. Ἄραια καὶ ποῦ διεγείρει τὸ ἐνδιαφέρον μου μία κλίση εὐγενέστερου εἶδους νὰ ἐπεκταθῶ πέρα ἀπὸ αὐτὴ τὴ στενὴ σφαῖρα, ὅμως ἡ ἔλλειψη μὲ τὴν ὀρμητικὴ φωνὴ τῆς μονίμως παροῦσα ἀπειλεῖ νὰ ἐπιπέσει πάνω μου καί, πάντα εἰλικρινῆς στὶς ἀπειλές τῆς, μὲ σπρώχνει ἀμέσως στὴ σκληρὴ δουλειά. *Intentat angues atque intonat ore*»⁶¹. Ὄντως συνταρακτικὴ ἀκούγεται αὐτὴ ἡ ὁμολογία κι ὅμως τείνει κανεὶς νὰ τὴν ξεχνᾶ, λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τὰ γραπτὰ τοῦ Κάντ ἀπ' αὐτὴ τὴν περίοδο. Διότι ὅσο σύντομα κι ἂν εἶναι (ἡ παραγωγὴ γραπτῶν τοῦ Κάντ κατὰ τὰ ἔτη 1756-63 περιλαμβάνει λίγα μόνο τυπογραφικὰ φύλλα), κάθε ἓνα ἔργο δείχνει ἐν τούτοις ἀνώτερη πνευματικὴ κυριαρχία γιὰ τὸ ἐκάστοτε θέμα καὶ μία νέα, πρωτότυπη σκοπιὰ ἀπὸ τὴν ὁποία γίνεται ἡ διαπραγμάτευση. Στὴ *Φυσικὴ μοναδολογία [Monadologia physica]* κατασκευάζει μία θεωρία τῶν «ἀπλῶν» ἀτόμων καὶ τῶν δυνάμεων ποὺ δροῦν ἐξ ἀποστάσεως, ἡ ὁποία παρεμβαίνει στὰ βασικὰ ἐρωτήματα τῆς τότε φυσικῆς φιλοσοφίας, ὅπως αὐτὰ γίνονταν ἀντιληπτὰ καὶ ταυτόχρονα ἐξετίθεντο συστηματικὰ κυρίως ἀπὸ τὸν Μπόσκοβιτς

60. Κατάλογος ὄλων τῶν ἀνακοινωμένων παραδόσεων τοῦ Κάντ γιὰ τὰ ἔτη 1755-96 καταρτίστηκε ἀπὸ τὸν Ἕμιλ Ἄρνολτ καὶ συμπληρώθηκε μὲ σημαντικὲς ἐπιμέρους προσθήκες ἀπὸ τὸν Ὄττο Σαίννταιρφερ [Schöndörffer], τὸν ἐκδότῃ τῶν Ἀπάντων τοῦ Ἄρνολτ. Ὡς πρὸς αὐτὸ βλ. *Ges. Schriften*, τόμος V, μέρος 2, σσ. 177 κ.κ., 193 κ.κ.

61. Ἐπιστολὴ στὸν Λίνντερ.

[Boscovich]⁶². Στις *Νέες παρατηρήσεις για την εξήγηση τῆς θεωρίας τῶν ἀνέμων* [*Neue Anmerkungen zur Erläuterung der Theorie der Winde*] προλαμβάνει τὴν ἐξήγηση τοῦ νόμου Μαριόττ [Mariott] περὶ περιστροφῆς τῶν ἀνέμων, τὴν ὁποία ἔδωσε ἀργότερα, τὸ ἔτος 1835, ὁ Ντόουβ [Dove]. Στὴ *Νέα διδαχὴ τῆς κίνησης καὶ τῆς ἡρεμίας* [*Neuer Lehrbegriff der Bewegung und Ruhe*] τοῦ ἔτους 1758 ἀναπτύσσει μίαν ἀντίληψη τῆς σχετικότητας τῆς κίνησης, ἡ ὁποία ἦταν πέρα γιὰ πέρα ἀντίθετη πρὸς τὴν κυρίαρχη ἀντίληψη ποὺ βρισκόταν ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ ὀνόματος καὶ τῆς αὐθεντίας τοῦ Νεύτωνος. Ἄπ' ὅλα μιλάει μία πνευματικὴ δύναμη πού, παρὰ τὸ ἀκαδημαϊκὸ μεροδούλι, μένει ἀδιάλειπτη, μιλάει μία καθολικὴ κινητικότητα, ἡ ὁποία μόνον προσωρινὰ φυλακίζοταν στὸ στενὸ πεδίο τὸ ὁποῖο τῆς ἐπέβαλλε ἡ συνήθης ὀργάνωση τοῦ πανεπιστημιακοῦ ἔργου.

Θεμελιώδεις καὶ τελειωτικὲς φιλοσοφικὲς κρίσεις σαφῶς δὲν μπορεῖ νὰ ζητεῖ κανεὶς σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, διότι ἀνήκει κατὰ τὸ περιεχόμενό της ὁλόκληρο στὸν διανοητικὸ προσανατολισμό, τὸν ὁποῖο ὁ Κὰντ ἔπρεπε κατ' ἀρχὰς νὰ φέρει εἰς πέρας γιὰ τὸν ἑαυτό του. Στὸ δοκίμιο ποὺ ἔγραψε ἀργότερα μὲ τίτλο: *Τί σημαίνει προσανατολιζόμαι στὴ σκέψη;* [*Was heißt, sich im Denken orientieren?*] (1768), ὁ Κὰντ ἐνέφανε σὲ τρεῖς διαφορετικὲς βασικὲς σημασίες τῆς ἔννοιας τοῦ προσανατολισμοῦ. Ἡ πρώτη σημασία, ὅπου ἡ αἰσθητηριακὴ ρίζα τῆς λέξης εἶναι σαφῶς διακριτὴ, ἀφορᾷ τὸν προσανατολισμὸ ἐν χώρῳ. Παραπέμπει στὸν καθορισμὸ τῶν

62. [Σ.π.Μ.]: Ὁ Ροῦτζερ Μπόσκοβιτς [σύγχρονη κροατικὴ ὀρθογραφία: Boskovic], ἓνας Δαλματὸς Ἰησουΐτης τοῦ 18ου αἰῶνα, δημιούργησε μὲ τὸ ἔργο του *Theoria philosophiae naturalis* (1763) [*Θεωρία τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας*] μία λειβνίτεια φυσικὴ φιλοσοφία στὴν ὁποία ἡ ὕλη ἀνάγεται σὲ σύστημα δυνάμεων κατανεμομένων σὲ μονάδες, ὅπου ὅμως δὲν ἰσχύει ἡ προκατεστημένη ἁρμονία. Ὁ Νίτσε [Nietzsche] ἀναφέρεται στὸν Μπόσκοβιτς στὸ *Πέραν τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ* [*Jenseits von Gut und Bose*], ἀλλὰ ἐσφαλμένα τὸν ἀποκαλεῖ ἐκεῖ «Πολωνό».

σημείων του ὀρίζοντα, τὸν ὁποῖο πραγματοποιοῦμε μὲ βάση τὴ θέση ὅπου ἀνατέλλει ὁ ἥλιος. Αὐτὴ τὴ γεωγραφικὴ ἔννοια πλησιάζει κατόπιν ἡ μαθηματικὴ σημασία, ἡ ὁποία συνίσταται στὸ νὰ γίνῃ μία διάκριση τῶν κατευθύνσεων σ' ἓναν καθορισμένο χῶρο ἐν γένει, χωρὶς νὰ εἶναι ἀναγκαῖο ν' ἀποτελοῦν τὸ σημεῖο ἐκκίνησης ἓνα συγκεκριμένο ἀντικείμενο καὶ ἡ θέση του (ὅπως, π.χ., ἡ θέση τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου). Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια «προσανατολιζόμεστε» σ' ἓνα γνωστὸ μας σκοτεινὸ δωμάτιο, δεδομένης τῆς θέσης καὶ μόνον ἐνὸς κάποιου ἀντικειμένου (ὅποιου λάχει), διότι διαπιστώνοντας τὴ θέση του μποροῦν νὰ συναχθοῦν οἱ θέσεις καὶ τῶν ἄλλων, σύμφωνα μὲ τὴ γνωστὴ σχέση «ἀριστερὰ» καὶ «δεξιὰ». Καὶ στίς δύο περιπτώσεις τὸ θεμέλιο τῆς διαδικασίας τῆς ὁποίας μετερχόμεστε, παραμένει ἀπλὰ αἰσθητηριακό. Διότι ἡ ἀντίθεση κατευθύνσεων μεταξύ «δεξιὰ» καὶ «ἀριστερὰ» βασίζεται ἀπλὰ στὸ συναίσθημα μίας διάκρισης στὴν ἴδια μας τὴν ὑποκειμενικότητα, δηλαδὴ ἐκείνης τοῦ δεξιοῦ καὶ τοῦ ἀριστεροῦ χερσιοῦ. Ἡ τελευταία καὶ ὑψίστη βαθμίδα ἐπιτυγχάνεται ὅταν περνοῦμε ἀπὸ τὸν «γεωγραφικὸ» καὶ «μαθηματικὸ» προσανατολισμὸ στὸν λογικὸ προσανατολισμὸ μὲ τὴ γενικότερη σημασία τοῦ ὅρου, ἡ ὁποία δὲν συνίσταται πιά στὸ νὰ καθορίζουμε τὸν τόπο ἐνὸς πράγματος ἐν χῶρῳ, ἀλλὴ τὴ θέση μίας κρίσης ἢ μίας γνώσης στὸ καθολικὸ σύστημα τοῦ λόγου⁶³. Ἡ διάκριση καὶ ἡ διαβάθμιση ποῦ ἀναφέρει ἐδῶ ὁ Καντ μπορεῖ νὰ ἐφαρμοστῆ στὴ δικὴ του διανοητικὴ ἐξέλιξη. Κι αὐτὸς ξεκινάει μὲ τὸν φυσικὸ-γεωγραφικὸ προσανατολισμὸ ὅτι εἶναι ἡ Γῆ στὴν πολλαπλότητα καὶ τὴν πρωταρχὴ τῶν μορφῶν της καθὼς καὶ στὴ θέση της στὸν κόσμον, ποῦ ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο ἀντικείμενο τοῦ φυσικοεπιστημονικοῦ τοῦ ἐνδιαφέροντος. Ἡ Διερεύνηση τοῦ ἐρωτήματος ἂν ἡ Γῆ λόγῳ τῆς περιστροφῆς της γύρω ἀπὸ τὸν ἄξονά της... ὑπέστη κάποια μεταβολὴ ἀπὸ τὴν πρώτη ἐποχὴ τῆς ὑπαρξῆς της

63. *Was heißt, sich im Denken orientieren?*, βλ. τόμο IV, σελ. 352 κ.κ.

καθώς και ἡ λύση τοῦ προβλήματος ἂν μπορούμε νὰ μιλοῦμε φυσικοεπιστημονικά γιὰ γήρανση τῆς Γῆς, ἀποτελεῖ τὸ ἔτος 1754 τὸ ξεκίνημα τῆς δραστηριότητάς του ὡς φυσικοεπιστημονικοῦ συγγραφέα. Ἐπιπροσθέτως τὴν ἀκολουθοῦν κατόπιν εἰδικές διερευνήσεις γιὰ τὴ θεωρία τῶν ἀνέμων καθὼς και γιὰ τὰ αἷτια τῶν σεισμῶν και τῶν ἠφαιστειακῶν φαινομένων. Ὅμως ὅλα αὐτὰ τὰ ἐπὶ μέρους ἐρωτήματα ἔχουν συναφθεῖ ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἓνα, μεγάλο, βασικὸ θέμα τῆς τότε ἐποχῆς: τῆς κοσμογονίας, θέμα τὸ ὁποῖο βρίσκει στὴ Γενικὴ ἱστορία τῆς φύσης και θεωρία τοῦ οὐρανοῦ τὴν ὀλόπλευρη ἔκθεσή του. Ὅμως ἀκόμη κι αὐτὴ ἡ προσπάθεια μίας γενικότατης ἐξήγησης τῶν φυσικῶν φαινομένων παραμένει, ὅπως ἀποδεικνύεται, ἀνεπαρκής, καθ' ὅσον δὲν συμπεριλαμβάνονται σαφῶς οἱ ἀρχές και τὰ ἔσχατα ἐμπειρικοθεωρητικὰ «θεμέλια» τοῦ φυσικοῦ γεγονότος. Κατ' ἀρχὰς πρὸς αὐτὰ στρέφεται στὸ ἐξῆς τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ «προσανατολισμοῦ». Ἀπὸ τὸν κύκλο τῆς φυσικῆς περιγραφῆς και τῆς γενικῆς ἱστορίας τῆς φύσης ὁ Κάντ βλέπει νὰ ὠθεῖται ὄλο και πιὸ πολὺ στὸν κύκλο τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας. Ἡ Φυσικὴ μοναδολογία θεμελιώνει και ὑπερασπίζει μίαν νέα μορφή τῆς θεωρίας τῶν ἀτόμων, ἐνῶ ἡ Νέα διδαχὴ τῆς κίνησης και τῆς ἡρεμίας φιλοδοξεῖ νὰ ἄρει μίαν ἀσάφεια ἡ ὁποία παρέμεινε στὰ θεμέλια τῆς φυσικῆς και ἀφοροῦσε στὸν ὀρισμὸ τῶν πρώτων μηχανικῶν θεμελιωδῶν ἐνοιῶν. Καὶ ξανά διευρύνεται και ἐμβαθύνεται ἡ ἀνάλυση καθὼς ἀνάγεται ἀπὸ τις ἀρχές τῆς φυσικῆς στις ἀρχές τῶν μαθηματικῶν. Πλήρης διαλεύκανση γιὰ τις σχέσεις μεγεθῶν και τοὺς νόμους τους, περὶ τὰ ὁποῖα τυρβάζει ἡ φυσικὴ ἐπιστῆμη, μπορεῖ νὰ ἀναμένεται ἐὰν οἱ ἴδιοι οἱ ὄροι τοῦ ὑπολογισμοῦ τῶν μεγεθῶν, ἐὰν οἱ προϋποθέσεις τοῦ μαθηματικοῦ καθορισμοῦ και τῆς μέτρησης γίνουν ἐντελῶς διαφανεῖς. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη ἡ Δοκιμὴ γιὰ τὴν εἰσαγωγή τῆς ἔννοιας τῶν ἀρνητικῶν μεγεθῶν στὴν ἐγκόσμια σοφία [Versuch, den Begriff der negativen Größen in die Weltweisheit einzuführen] τοῦ ἔτους 1763 ὀδηγεῖ σ' ἓνα πρῶτο σημαντικὸ συμπέρασμα: Ἡ ἔννοια

τῆς «κατεύθυνσης» καὶ τῆς «ἀντίθεσης τῆς κατεύθυνσης» ὀρίζεται καὶ χρησιμοποιεῖται ἐδῶ μ' ἓνα νέο, γόνιμο νόημα. Συγχρόνως ὅμως καταδεικνύεται διακριτὰ καὶ σαφῶς ἡ ἀντίθεση ἡ ὁποία ὑφίσταται μεταξύ συλλογιστικῆς καὶ μαθηματικῆς σκέψης, μεταξύ σχολαστικῆς λογικῆς καὶ λογικῆς τῆς ἀριθμητικῆς, γεωμετρίας καὶ φυσικῆς ἐπιστήμης. Τὸ παλιὸ ἐρώτημα γιὰ τὰ «ὄρια» μεταξύ μαθηματικῶν καὶ μεταφυσικῆς προσλαμβάνει ἔτσι ἓνα νέο περιεχόμενο. "Ὅλες οἱ ἐργασίες τῶν ἐπομένων ἐτῶν ἀφοροῦν, ἔμμεσα ἢ ἄμεσα, σ' αὐτὸ τὸ κεντρικὸ πρόβλημα, τὸ ὁποῖο βρῖσκει ἐπὶ τέλους τὴν πλήρη συστηματικὴ ἔκφρασή του στὸ ἔργο *Περὶ τῆς μορφῆς καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ νοητοῦ κόσμου* [*De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principii*] (1770). Γιὰ μίαν ἀκόμη φορὰ διαφαίνεται ξεκάθαρα πὼς αὐτὸ πού ἀρχικὰ προτείνεται ὡς τελειωτικὴ λύση ἀναλύεται μὲ τὴ σειρά του σ' ἓνα σύμπλεγμα δυσχερέστατων ἐρωτημάτων. "Ὅμως ἡ γενικὴ κατεύθυνση ἔχει πιά καθοριστεῖ μίαν γιὰ πάντα καὶ θὰ τηρηθεῖ στὸ ἐξῆς μὲ ἀσφάλεια. Στὴ θέση τοῦ προορισμοῦ τοῦ κόσμου ἐν χώρῳ μπῆκε τώρα πιά ὁ προορισμὸς τοῦ «νοητοῦ» κόσμου. Ὁ ἐμπειρικὸς γεωγράφος ἔγινε «γεωγράφος τοῦ λόγου», ὁ ὁποῖος ἐπιχειρεῖ νὰ προσμετρήσει τὴ σύνολη περίμετρο τῶν δυνατοτήτων τοῦ λόγου σύμφωνα μὲ καθορισμένες ἀρχές⁶⁴. Ἐπιστρέφοντας ὅμως ἀπὸ αὐτὴ τὴν προεπισκόπηση τῆς γενικῆς διανοητικῆς ἐξέλιξης τοῦ Κάντ καὶ πάλι στὰ εἰδικὰ μελήματα τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζουν καὶ γεμίζουν τὴν πρώτη δεκαετία τῆς διδακτικῆς του δραστηριότητας, ἐδῶ ἦταν πού πρωτοαπαντήθηκαν τὰ ὄρια τοῦ κόσμου, τὰ ὁποῖα ἔπρεπε νὰ προσκτιθοῦν ἀπὸ τὴ νόηση. Καμμία ἄλλη ἐποχὴ στὴ ζωὴ τοῦ Κάντ δὲν εἶναι τόσο καθορισμένη καὶ σημαδεμένη ἀπὸ τὴν καθαρὴ «ὀρμὴ τῆς ὕλης» ὅσο αὐτή. Τώρα ξεκινάει μίαν γιγάντια ἐργασία, ἡ ὁποία δεδηλω-

64. Βλ. σχετικὰ *Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου* [*Kritik der reinen Vernunft*], τόμος III, σελ. 513.

μένα αποσκοπεῖ στο να κερδίσει και να παρατηρήσει τὸ ὑλικὸ τῆς ἐποπτείας, τὸ ὁποῖο θὰ χρησιμεύσει ὡς θεμέλιο τῆς νέας γενικῆς ἀντίληψης τοῦ κόσμου. Ὅσα λείπουν ἀπὸ τὸν Κάντ, προσωπικὲς ἐντυπώσεις καὶ ἐμπειρίες, πρέπει νὰ ἀντικατασταθοῦν ἀπὸ δευτερεύοντα μέσα παντὸς εἶδους: γεωγραφικὰ καὶ φυσικοεπιστημονικὰ ἔργα, ταξιδιωτικὲς ἐντυπώσεις καὶ ἐρευνητικὰ πορίσματα. Οὔτε τὸ πιὸ μικρὸ ἀπ' αὐτὸ τὸν κύκλο δὲν ἐκφεύγει τῆς μονίμως τεταμένης καὶ ζωηρῆς παρατηρητικότητάς του. Ὅπως δὴποτε αὐτὸς ὁ τρόπος πρόσληψης ὑλικοῦ μοιάζει νὰ κρύβει ὅλους τοὺς κινδύνους ποὺ συνδέονται μὲ τὴν ἀπλή ἀποδοχὴ ξένων παρατηρήσεων, ἀλλὰ ἡ ἀμεσότητά τῆς αἰσθητηριακῆς αἴσθησης ἐξισοροπεῖται ἐδῶ ἀπ' ἐκεῖνο τὸ χάρισμα τῆς «ἀκριβοῦς αἰσθητηριακῆς φαντασίας [Phantasie]» ἢ ὅποια εἶναι χαρακτηριστικὴ τοῦ Κάντ. Ἐξ αἰτίας τῆς προσετιθέντο καὶ ἐκεῖνες οἱ λεπτομέρειες τὶς ὁποῖες ἀρχικὰ εἶχε προσλάβει μόνον ἀπὸ μία πλειάδα σκόρπιων ἐκθέσεων τρίτων, σὲ ἐνόητα καὶ ἀκρίβεια μίας εἰκόνας. Πρὸ πάντων γνωστὸ εἶναι αὐτὸ ποὺ εἶπε σχετικὰ ὁ Γιάχμανν γιὰ τὴν «ἀξιοθαύμαστη ἐσωτερικὴ ἐποπτεία καὶ φαντασία» του. «Περιέγραφε, π.χ., μία μέρα παρουσίας ἐνὸς ἐκ γενετῆς Λονδρέζου στὴ γέφυρα τοῦ Γουέστμινστερ κατὰ τὴ μορφή καὶ τὴ δομὴ τῆς, τὸ μῆκος, τὸ πλάτος καὶ τὸ ὕψος καὶ τὰ μετρικὰ δεδομένα ὄλων τῶν μερῶν τῆς καθ' ἕκαστον μὲ τόση ἀκρίβεια, ὥστε ὁ Ἄγγλος τὸν ρώτησε πόσα χρόνια ἔζησε στὸ Λονδίνο κι ἂν ἔκανε εἰδικὲς σπουδὲς ἀρχιτεκτονικῆς, γιὰ νὰ λάβει τὴν ἀπάντησιν ὅτι ὁ Κάντ οὔτε εἶχε διαβεῖ ποτὲ τὰ σύνορα τῆς Πρωσσίας οὔτε ἦταν ἐπαγγελματίας ἀρχιτέκτονας. Τὸ ἴδιο λεπτομερειακὰ λέγεται ὅτι συζήτησε μὲ τὸν Brydone γιὰ τὴν Ἰταλία, ὥστε κι αὐτὸς νὰ τὸν ρωτῆσει πόσον καιρὸ ἔμεινε στὴν Ἰταλία»⁶⁵. Παίρνοντας ἕνα-ἕνα χαρακτηριστικὰ καὶ στοιχεῖα χτίζει τώρα ἐπὶ τῆ

65. JACHMANN, ἐπιστολὴ III, σελ. 18 κ.κ.

βάσει αὐτοῦ τοῦ πνευματικοῦ του χαρίσματος τὴν ὁλότητα τοῦ ὁρατοῦ κόσμου. Ἡ ἔσωτερικὴ δύναμη τῆς παράστασης καὶ τῆς νόησης συγκροτεῖ ἀπὸ τὸ ἑλλιπὲς ὑλικὸ τῶν δεδομένων μὲ ἄμεσο τρόπο, ἓνα κοσμοεῖδωλο τὸ ὁποῖο συνενώνει μέσα του πληρότητα καὶ συστηματικὴ κλειστότητα. Στὴν ἐποχὴ τὴν ὁποία ἐδῶ ἀνασκοποῦμε, ἡ δύναμη τῆς σύνθεσης βαρύνει πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀναλυτικὴ καὶ κριτικὴ, παρ' ὅλη τὴν ἐντύπωση πού ἔχουν οἱ περισσότεροι γιὰ τὸν Κάντ. Αὐτὴ ἡ ὁρμὴ πρὸς τὴν ὁλότητα εἶναι στὸ πνεῦμα τοῦ Κάντ τόσο ἰσχυρὴ ὥστε ἡ κατασκευαστικὴ φαντασία σχεδὸν πάντα προλαμβάνει τὸν ὑπομονετικὸ ἔλεγχο τῶν ἐπὶ μέρους δεδομένων. Ἡ πρόταση: «δῶστε μου ὕλη κι ἐγὼ θὰ φτιάξω ἓναν κόσμον μ' αὐτὴν», τὴν ὁποία ἐξηγεῖ καὶ παραλλάσσει ὁ πρόλογος τῆς Γενικῆς φυσικῆς ἱστορίας καὶ θεωρίας τοῦ οὐρανοῦ, δὲν ὑποδηλοῖ μόνον τὸ εἰδικὸ θέμα τῆς καντιανῆς κοσμογονίας ἀλλὰ τὸ πιὸ γενικὸ μέλημα πού τίθεται ὑπὸ τὴν παρατήρησή του σ' αὐτὴ τὴν περίοδο. Ἡ ἀστρονομικὴ-κοσμικὴ δόμησις εἶναι ἀπλὰ τὸ ἀποτέλεσμα καὶ ἡ αἰσθητηριακὴ ἔκφρασις συνάμα μίας συγκεκριμένης βασικῆς δυνάμεως τῆς καντιανῆς σκέψης. Αὐτὴ ἡ σκέψις θέτει ἐρωτήματα πέραν τῶν ὁρίων τοῦ ἐμπειρικῶς γνωστοῦ καὶ τοῦ δεδομένου, σὲ σχέσιν μὲ τὸν χῶρον καὶ τὸν χρόνον. Νά πῶς ξεκινάει τὸ ἕβδομο μέρος τοῦ ἔργου Γενικὴ ἱστορία τῆς φύσεως καὶ θεωρία τοῦ οὐρανοῦ, τὸ ὁποῖο πραγματεύεται τὴ «δημιουργία σ' ὅλο τὸ εὖρος τῆς ἀπεραντοσύνης της τόσο ὡς πρὸς τὸν χῶρον ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὸν χρόνον»: «Τὸ κοσμικὸ οἰκοδόμημα μᾶς κάνει νὰ μένουμε σιωπηρὰ ἔκθαμβοι μὲ τὸ ἀπροσμέτρητο μεγαλεῖο καθὼς καὶ τὴν ἀπέραντη πολλαπλότητα καὶ ὁμορφιὰ ἣ ὁποία λαμπυρίζει παντοῦ ἀπὸ κάθε γωνία του. Ἐὰν ἡ παράστασις ὅλης αὐτῆς τῆς πληρότητας συγκινεῖ μόνον τὴ φαντασία, ὁ νοῦς ὅμως συλλαμβάνει ἓνα ἄλλο εἶδος συγκίνησης παρατηρώντας πόση λάμψη, πόσο μεγαλεῖο ἀναβλύζει ἀπὸ ἓναν καὶ μοναδικὸ γενικὸ κανόνα μὲ μία αἰώνια καὶ ὀρθὴ τάξι. Ἡ πλανητικὴ δομὴ τοῦ κόσμου ὅπου ὁ ἥλιος ἀπὸ τὸ κέντρο ὄλων τῶν κύκλων κάνει

μέ την ισχυρή του ἔλξη τις κατοικούμενες σφαῖρες τοῦ συστήματός του νὰ περιστρέφονται, ἔχει διαμορφωθεῖ ἐντελῶς... ἀπὸ τὸ ἀρχικὰ ἐκτεταμένο ὕλικὸ πὺ ἀποτελέσει τὴ βάση γιὰ ὅλη τὴν κοσμικὴ ὕλη. "Ὅλοι οἱ ἀστέρες τοὺς ὁποίους ὁ ὀφθαλμὸς ἀνακαλύπτει στὰ κενὰ βάθη τοῦ οὐρανοῦ καὶ πὺ μοιάζουν νὰ καταδεικνύουν ἓνα εἶδος σπατάλης, εἶναι ἥλιοι καὶ κέντρα ὁμοίων συστημάτων... Ἐὰν τώρα ὅλοι οἱ κόσμοι καὶ κοσμικὲς τάξεις ἀναγνωρίζουν τὸ ἴδιο εἶδος πρωταρχῆς, ἐὰν ἡ ἔλξη εἶναι ἀπεριόριστη καὶ καθολικὴ, ἡ ἀπώθηση τῶν στοιχείων δρᾷ ὅμως ἐπίσης πέρα ὡς πέρα, ἐὰν ἀπέναντι στοῦ ἀπειρο, τὸ μεγάλο καὶ τὸ μικρὸ εἶναι ἀμφοτέρα μικρά, τότε δὲν ἔχουν ὅλα τὰ κοσμικὰ οἰκοδομήματα ἓνα σύνταγμα στοῦ ὁποῖο νὰ ἀναφέρονται, οὔτε συστηματικὴ σχέση τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο μὲ τὸν ἴδιο τρόπο πὺ τὰ οὐράνια σώματα τοῦ δικοῦ μας ἡλιακοῦ συστήματος, ὁ Ἐρμῆς, ὁ Δίας καὶ ἡ Γῆ, εἶναι εἰλημμένα ἀφ' ἑαυτῶν, συστήματα κατ' ἐξοχὴν, καὶ συνεπῶς βρίσκονται σὲ μικρὴ κλίμακα σὲ συνάφεια μεταξύ τους... "Ὅμως ποῖο θὰ εἶναι ἐπὶ τέλος τὸ πέρασ τῶν συστηματικῶν ὀργανώσεων; Ποῦ θὰ σταματήσει ἡ δημιουργία; Ἄς μὴν ξεχνοῦμε ὅτι γιὰ νὰ τὴ νοήσουμε ἐν σχέσει πρὸς τὴ δύναμη τοῦ ἀπείρου ὄντος δὲν εἶναι ἀνάγκη ἡ δημιουργία νὰ ἔχει ὅρια. Δὲν πλησιάζουμε τὴν ἀπεραντοσύνη τῆς δημιουργικῆς δύναμης τοῦ Θεοῦ ἐγκλείοντας τὸν χῶρο τῆς ἀποκάλυψής της σὲ μία σφαῖρα μὲ τὴν ἀκτῖνα τοῦ Γαλαξία ὡς διαβήτη, περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ἐὰν θέλαμε νὰ τὴν περιορίσουμε σὲ μία σφαῖρα μὲ διάμετρο μίας ἴντσας. «Σ' αὐτὸ τὸ ἀπροσμέτρητο τοῦ ὑπάρχοντος μέσα στοῦν κόσμῳ ἀντιστοιχεῖ ἡ ἀπεραντοσύνη τοῦ γίνεσθαί του. Ἡ δημιουργία δὲν εἶναι ἔργο μίας στιγμῆς. Ἄφ' ὅτου ἔκανε τὸ ξεκίνημα παράγοντας ἄπειρες ὑποστάσεις καὶ ὕλη, εἶναι δραστήρια καθ' ὅλη τὴν αἰωνιότητα μὲ συνεχῶς αὐξανόμενους βαθμοὺς γονιμότητας. Ἡ αὐξητικὴ ἀρχὴ δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ σταματήσει νὰ δρᾷ καὶ θὰ εἶναι συνεχῶς ἀπασχολημένη μὲ τὸ νὰ παράγει πιὸ πολλὰς ἐκδηλώσεις τῆς φύσης, νέα πράγματα καὶ νέους κόσμους. Ἐὰν ἡ σκέψη, ἡ ὁποία κατευθύνεται στοῦ

παρελθόν και στην πρωταρχή των πραγμάτων, σταματήσει οριστικά σε μία ὕλη ἄνευ μορφῆς, σ' ἓνα «χάος», τὸ ὁποῖο μορφοποιεῖται προοδευτικά σε «κόσμο», σε ἐνιαῖο σύνταγμα ἐν χώρῳ καὶ σε μηχανικὴ ταξινόμηση τοῦ ὅλου, ἀπὸ τις αὐξητικὲς δυνάμεις τῆς ἐλξης καὶ τῆς ἀπώσης, τότε ἡ θεὰ τοῦ μέλλοντος τοῦ γίνεσθαι εἶναι ἀπεριόριστη γιὰ μᾶς. Διότι ἐφ' ὅσον στή χρονικὴ πρόοδο τῆς αἰωνιότητος τὸ ὑπολειπόμενο μέρος εἶναι ἄπειρο καὶ τὸ παρελθόν πεπερασμένο, ἡ σφαῖρα τῆς πλήρως ἀνεπτυγμένης φύσης εἶναι ἓνα μόνο μέρος ἐκείνης τῆς πεμπτουσίας, ἡ ὁποία ἔχει μέσα της τὸ σπέρμα μελλοντικῶν κόσμων καὶ πασχίζει νὰ ἐκδιπλωθεῖ ἀπὸ τὴν ὠμὴ κατάστασι τοῦ χάους σε μακρότερες ἢ βραχυτέρες περιόδους⁶⁶. Ἡ σημασία τῆς θεωρίας αὐτῆς, τῆς ἀποκαλούμενης «ὑπόθεσις Κάντ-Λαπλάς» [Laplace], γιὰ τὸ σύνολο τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, ἄς μὴν ἀναλυθεῖ ἐδῶ. Γιὰ τὴν πνευματικὴ ἐξέλιξη τοῦ Κάντ, καὶ αὐτὸ τὸ ἔργο, τὸ ὁποῖο περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο ἐμβαθύνει στὴν ἐμπειρικὴ, φυσικοεπιστημονικὴ λεπτομέρεια, εἶναι λιγότερο σημαντικό γιὰ τὸ περιεχόμενό του παρά γιὰ τὴν μεθόδόν του. Ἐὰν θελήσει κανεὶς νὰ χαρακτηρίσει τὴν ἰδιαιτερότητα αὐτῆς τῆς μεθόδου, πρέπει τότε ὅπως δὴποτε νὰ ξεχάσει ἐξ ἀρχῆς τοὺς χαρακτηρισμοὺς συγκεκριμένων φιλοσοφικῶν λέξεων-κλειδιῶν, ὅπως τῶν ἐμβλημάτων τῆς νοησιαρχίας [Rationalismus] ἢ τοῦ ἐμπειρισμοῦ. Αὐτὴ ἡ σχηματικὴ ἀντίθεσι, ὅσο κι ἂν γίνεται προσπάθεια νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς κατευθυντήριον νῆμα γιὰ τὴν ἐκθεσι τῆς πνευματικῆς ἐξέλιξης τοῦ Κάντ, χρησίμευσε πολὺ μᾶλλον ὥστε νὰ συγχυθεῖ ἡ εἰκόνα αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης παρά γιὰ νὰ ξεκαθαριστεῖ. Διότι τὴν ἀρχικὴ κυρίως κατεύθυνσι τῆς ἔρευνας καὶ τῆς σκέψης τοῦ Κάντ χαρακτηρίζει ἀκριβῶς τὸ ὅτι αὐτὸς ἔχει ἐξ ἀρχῆς ὑπ' ὄψιν μίαν βαθύτερη ἐνότητα τοῦ ἐμπειρικοῦ καὶ τοῦ νοητικοῦ, ἀπὸ τὴν ἐνό-

66. Γενικὴ ἱστορία τῆς φύσης καὶ θεωρία τοῦ οὐρανοῦ I, σσ. 309-25.

τητα που ως εκείνη τη στιγμή ίσχυε και αναγνωριζόταν κατά την έριδα των φιλοσοφικών σχολών. Μ' αυτή την έννοια και η Γενική φυσική ιστορία και θεωρία του ουρανού, όπως υποδεικνύει και ο τίτλος της, υποστηρίζει μία πλήρη αλληλεπίδραση μεταξύ εμπειρίας και θεωρίας, μεταξύ «Erfahrung» και «Spekulation». Το έργο πιάνει το νήμα του έρωτήματος περί της δημιουργίας του κόσμου ακριβώς εκεί όπου το είχε αφήσει ο Νεύτων. Έξι πλανήτες με τους δέκα συνοδούς τους κινούνται όλοι μαζί κατά την ίδια φορά γύρω από τον ήλιο ως κέντρο τους και μάλιστα προς την πλευρά κατά την οποία στρέφεται και ο ίδιος ο ήλιος. Η περιστροφή τους είναι έτσι κανονισμένη ώστε οι τροχιές όλων τους να βρίσκονται σε ένα και μοναδικό επίπεδο, δηλαδή στην επέκταση του επιπέδου που ορίζει ο ισημερινός του ήλιου. Έκκινώντας από αυτό το φαινόμενο, οδηγείται κανείς αυτομάτως στο έρώτημα περί της αιτίας αυτής της πλήρους συμφωνίας, μίας αιτίας ή οποία να εξηγήει την «ομόνοια της κατεύθυνσης και θέσης των πλανητικών κύκλων». Ο Νεύτων, ο οποίος είδε αυτό το πρόβλημα, δεν μπόρεσε εν τούτοις να το λύσει: καθώς, ορθώς άλλωστε από τη σκοπιά της τωρινής κατάστασης του κόσμου, θεώρησε ως πλήρως κενό τον χώρο μέσα στον οποίο κινούνται οι πλανήτες· δεν υπήρχε εδώ υλικό αίτιο, το οποίο εκτεινόμενο στον χώρο του πλανητικού οικοδομήματος να μπορεί να διατηρήσει την κοινότητα της κίνησης. Ήταν λοιπόν αναγκασμένος να ισχυριστεί ότι το χέρι του Θεού οργάνωσε άμεσα αυτή τη διάταξη δίχως χρήση των δυνάμεων της φύσης. Σ' αυτό το «θλιβερό για φιλόσοφο συμπέρασμα» δεν θα χρειαζόταν όμως να επιμείνει εάν, αντί να ψάχνει τους φυσικούς «λόγους» του συστήματος των αστρονομικών φαινομένων αποκλειστικά στην παρούσα μορφή του, κατηύθυνε το βλέμμα του ταυτόχρονα στο παρελθόν αυτού του συστήματος, αν από την παρατήρηση του συστηματικού καθεστώτος του κόσμου είχε αναχθεί στο γίνεσθαι του συστήματος. Μόνον ο νόμος του γίνεσθαι εξηγήει πραγματικά την ύπαρξη του Είναι

καὶ τὴν κάνει πλήρως κατανοητὴ σύμφωνα μὲ ἐμπειρικοὺς νόμους. Ἐνῶ λοιπὸν στὸν Νεύτωνα παραμένει μία ἰδιόρρυθμη συμπλοκὴ ἐμπειρίας καὶ μεταφυσικῆς, ἐνῶ ἡ ἐμπειρικὴ αἰτιότητα σ' αὐτὸν φτάνει σ' ἓνα σημεῖο στὸ ὁποῖο χωρὶς ἐνδιάμεσο στάδιο μεταβάλλεται καὶ μετατίθεται σὲ μεταφυσικὴ αἰτιότητα, ὁ Κάντ ξαναθέτει ἀπεναντίας ἐκείνη τὴν ἀπαιτήση περὶ ἐνιαίας μεθόδου, μὲ τὴν ὁποία ὁ Καρτέσιος εἶχε θεμελιώσει τὴ νεώτερη φιλοσοφία. Ἡδὴ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς μεθόδου στὸ ἀστρονομικὸ-κοσμολογικὸ πρόβλημα δὲν εἶναι ξένη στὴ θεμελίωση αὐτῆ. Τὸ σχεδίασμα μίας ἐξήγησης τοῦ κόσμου, ἔτσι ὅπως περιέχεται στὸ κατάλοιπο ἔργο τοῦ Καρτέσιου *Le Monde*, προβάλλει ρητῶς τὴ θέση ὅτι μπορούμε νὰ κατανοήσουμε τὸν κόσμον στὴ δομῇ ποὺ ὄντως ἔχει, μόνον ὅταν τὸν ἀφήσουμε νὰ γίνῃ γιὰ λογαριασμό μας. Ἡ Γενικὴ ἱστορία τῆς φύσης καὶ θεωρία τοῦ οὐρανοῦ δίνει σ' αὐτὴ τὴ σκέψη τὴν ἀξία μίας γενικῆς ἀρχῆς τῆς «φιλοσοφικῆς» ἐξήγησης τῆς φύσης. Αὐτὸ ποὺ γιὰ τὸν φυσικό, γιὰ τὸν Νεύτωνα, ἀποτέλεσε τὸ ἔσχατο «δεδομένο» μέσα στὴ φύση, πρέπει ἢ φιλοσοφικὴ θεώρηση τοῦ κόσμου νὰ τὸ ἀναπτύξει ἐμπρὸς στὸν πνευματικὸ μας ὀφθαλμὸ καὶ νὰ τὸ συναγάγει γενετικά. Ἡ ὑπόθεση, ἡ ἴδια ἢ εἰκασία, δὲν ἔχει ἐδῶ ἀπλὰ τὸ δικαίωμα νὰ ὑπερβεῖ τὸ περιεχόμενο τοῦ δεδομένου: πρέπει νὰ τὸ κάνει, ὑπὸ τὸν ὄρον ὅμως ὅτι ὑποτάσσεται στὸν ἔλεγχο αὐτοῦ τοῦ περιεχομένου ἐφ' ὅσον τὰ ἀποτελέσματα ποὺ συνάγονται νοητικὰ ἀπ' αὐτὴν ὀφείλουν νὰ συμφωνοῦν μὲ τὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας καὶ τῆς παρατήρησης.

Ἡδὴ σ' αὐτὴ τὴ συνάφεια γίνεται σαφές ὅτι ὁ Κάντ, μ' ὅλη τὴν ἐκτίμησή του γιὰ τὶς μεθόδους τῆς ἐμπειρικῆς καθ' ἕκαστον ἔρευνας, ἐν τούτοις δὲν χρησιμοποιοῖ καὶ δὲν ἀναγνωρίζει αὐτὲς κατὰ κανέναν τρόπο ἀποκλειστικά. Τοῦτο διαφαίνεται ἐπίσης τόσο ἐναργέστερα στὴ γενικὴ τάση, ἢ ὁποία κυριαρχεῖ πλήρως στὴν κατεύθυνση τῶν ἐρευνῶν του αὐτὴ τὴν ἐποχὴ. Ὅχι μόνον ἡ Γενικὴ ἱστορία τῆς φύσης καὶ θεωρία τοῦ οὐρανοῦ ἀλλὰ καὶ σύμπας ὁ φυσικοεπιστημονικὸς προσανα-

τολισμός τῆς ἐπόμενης δεκαετίας καθοδηγεῖται ἀπὸ ἓνα ἠθικο-πνευματικὸ γενικὸ ἐνδιαφέρον: ψάχνει τὴ «φύση» γιὰ νὰ βρεῖ μέσα τῆς τὸν «ἄνθρωπο». «Ὅταν ξεκινώντας τὴν ἀκαδημαϊκὴ μου διδασκαλία κατὰλαβα», λέει ὁ Κάντ στὴν ἀνακοίνωση γιὰ τὴν ἔναρξη τῶν παραδόσεων του, τοῦ ἔτους 1765-66, «πὼς μία μεγάλη παράλειψη τῆς σπουδάζουσας νεολαίας συνίσταται κατὰ βάση στὸ ὅτι μαθαίνει νωρὶς στὶς λογικὲς ἀσκήσεις δίχως νὰ ἔχει ἐπαρκεῖς ἱστορικὲς γνώσεις, οἱ ὁποῖες νὰ μποροῦν νὰ ὑποκαταστήσουν τὴν ἐμπειρικὴ τριβή, συνέλαβα τὸ σχέδιο νὰ καταστήσω τὴν ἱστορία τῆς τωρινῆς κατάστασης τῆς Γῆς ἢ τὴ γεωγραφία μὲ τὴν εὐρύτερή της ἔννοια, μίαν εὐχάριστη καὶ ἀπλὴ σύνοψη τῆς προπαιδείας καὶ τοῦ ὀφέλους ἑνὸς πρακτικοῦ λόγου ποῦ ἡ νεολαία θὰ προσκοῦσε, σκέφτηκα νὰ διεγείρω τὴν εὐχαρίστηση γιὰ τὴν ὄλο καὶ μεγαλύτερη ἐπέκταση τῶν γνώσεων ποῦ θὰ εὑρισκαν ἐκεῖ τὴν ἀρχὴ τους»⁶⁷. Ὁ «πρακτικὸς λόγος» λαμβάνεται ἐδῶ στὴν εὐρύτερη σημασία του: περιλαμβάνει τὸν καθολικὸ ἠθικὸ προορισμὸ τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως καὶ ἐκεῖνο τὸ σύνολο «γνώσεων περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου», οἱ ὁποῖες ἔπαιζαν ἓναν τόσο σπουδαῖο ρόλο σὲ κάθε παιδαγωγικὸ πρόγραμμα τῆς ἐποχῆς τοῦ διαφωτισμοῦ. Γιὰ νὰ πάρει τὴν προσήκουσα θέση του στὴ δημιουργία, ὁ ἄνθρωπος πρέπει κατ' ἀρχὰς νὰ τὴν ἀναγνωρίσει, πρέπει νὰ ἔχει κατανοήσει ἑαυτὸν ὡς μέλος τῆς φύσης καὶ μ' ὄλον τοῦτο ὡς κατὰ τὸν προορισμὸ του ἐξυψωμένον πάνω ἀπ' αὐτήν. Ἔτσι γίνονται ἐδῶ ἡ αἰτιακὴ καὶ ἡ τελεολογικὴ παρατήρηση μὲ ἄμεσο τρόπο συνάλληλες. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Κάντ –στὸν πρόλογο τῆς Γενικῆς ἱστορίας τῆς φύσης καὶ θεωρίας τοῦ οὐρανοῦ– ζητεῖ νὰ συμφιλώσῃ αὐτὲς τὶς δύο μεταξύ τους καὶ πασχίζει στὴν καθολικὴ μηχανικὴ νομοτέλεια τοῦ σύμπαντος νὰ ἀνακαλύψῃ τὴν ἴδια τὴν ἀπόδειξη γιὰ τὴ θεία καταγωγή του, δὲν ἀποτελεῖ ἐδῶ πρωτοτυπία

67. II, σελ. 326.

ἀπέναντι στη γενική πνευματική κατεύθυνση τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰώνα. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐπαναλαμβάνεται ἀπλὰ ἡ βασικὴ σκέψη τῆς φιλοσοφίας τοῦ Λάιμπνιτς, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ ἀδιάλειπτη αἰτιακὴ τάξη τοῦ σύμπαντος εἶναι ἡ ὕψιστη καὶ ἐγκυρότατη ἀπόδειξη γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ του «ἀρμονία» καὶ τὴ διανοητικὴ καὶ ἠθικὴ του «νομοτέλεια». Ὁ κόσμος εἶναι πλήρης θαυμάτων, ἀλλὰ «θαυμάτων τοῦ λόγου». Διότι δὲν εἶναι στὴν ἐξάιρεση τῶν κανόνων τῆς φύσης παρὰ στὴν καθολικότητα καὶ ἀδιάκοπη ἰσχὺ αὐτῶν ἀκριβῶς τῶν κανόνων ποὺ βρίσκεται τὸ πραγματικὸ θαῦμα· ἐκεῖ βρίσκεται ἡ ἀπόδειξη καὶ ἡ σφραγίδα τοῦ θείου χαρακτήρα ποὺ ἔχει τὸ εἶναι. Ὅπου κι ἂν προσανατολίζεται καὶ θεμελιώνεται φιλοσοφικὰ ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη τοῦ καιροῦ αὐτοῦ, αὐτὴ τὴ βασικὴ ἀντίληψη τὴν τηρεῖ. Δὲν ἀπαντᾶται μόνον στὴ σχολαστικὴ θεωρία τῶν ὀπαδῶν τοῦ Βόλφ, ἀλλὰ καὶ στὴ γαλλικὴ φιλοσοφία, συγκεκριμένα στὸν Νταλαμπέρ καὶ τὸν Μωπερτί [Mauperuis]. Ἀποδεχόμενος ἀπροκατάληπτα ἀκόμη αὐτὴ τὴ μορφή τελεολογικῆς ἀπόδειξης, ὁ Κάντ βλέπει νὰ συμπλέκονται οἱ πνευματικοὶ τοῦ κόποι σὲ μία ἄθραυστη ἐνότητα. Γιὰ ἓναν δυῖσμό μεταξὺ τοῦ κόσμου τοῦ εἶναι καὶ τοῦ κόσμου τοῦ δέοντος, μεταξὺ φυσικῆς καὶ ἠθικῆς, δὲν γίνεται ἐδῶ πουθενὰ ἀκόμη λόγος, παντοῦ ἡ θεώρηση διατρέχει τὰ δύο αὐτὰ πεδία, χωρὶς νὰ γίνονται αἰσθητὰ γιὰ τὸν Κάντ μία στροφή ἢ ἓνα ἄλλα.

Ἡ θέση ποὺ ἔχει λάβει μὲ τὴ σκέψη του βρίσκει τὴ χαρακτηριστικὴ τῆς ἔκφραση στὴ διάθεση καὶ βιοθεωρία αὐτῆς τῆς ἐποχῆς. Ἀργότερα ὁ Κάντ, ἀνασκοπώντας αὐτὴ τὴν ἐποχὴ του ὡς «μάγιστρο», τὴν ἀποκαλοῦσε τὴν πιὸ εὐτυχισμένη τῆς ζωῆς του⁶⁸. Ὅπως ἰσχυροῦσα ἀκόμη βασανίζοταν ἀπὸ ἀνέχεια καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ὑπερβολικὴ ἐργασία ποὺ τοῦ εἶχε ἀνατεθεῖ στὸ πανεπιστήμιο. Ὅμως, μετὰ ἀπὸ μικρὸ χρονικὸ διά-

68. Βλ. γράμμα στὸν Λαγκάρντ [Lagarde], τῆς 25ης Μαρτίου 1790.

στημα, ἡ ἀξιοθαύμαστη πνευματικὴ ἐλαστικότητα αὐτῶν τῶν χρόνων τῆς νεότητάς του εἶχε ὑπερβεῖ, εὐκόλα καὶ πλήρως, ὅλα τὰ ἐμπόδια αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Ἐὰν γιὰ τὸν ὕστερο βίο τοῦ Κάντ, ἰδίως γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς διαμόρφωσης καὶ τῆς παρουσίας τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας, εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἐπικέντρωση ὅλων τῶν νοητικῶν καὶ ζωτικῶν δυνάμεων σὲ ἓνα σημεῖο, τότε ἐδῶ ἀκόμη κυριαρχεῖ πολὺ μᾶλλον ἓνα ἐλεύθερο δόσιμο στὸ εὖρος τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἐμπειρίας. Ὅπως ἄφηγε νὰ ἐπηρεαστεῖ στίς μελέτες καὶ στὰ διαβάσματά του ἀπὸ ἐποπτικὸ ὕλικὸ τῆς πλέον ἐτερόκλητης φύσης καὶ προέλευσης, ἔτσι ζητοῦσε ὁ Κάντ σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ καὶ τὰ πολλαπλὰ ἐρεθίσματα τῆς κοινωνικῆς συναναστροφῆς. «Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο», παραδίδει ὁ Ρίνκ, «ὁ Κάντ διῆγε παλαιότερα ἴσως τὰ περισσότερα μεσημέρια καὶ βράδια σὲ κοινωνικὸ περίγυρο ἐκτὸς τῆς οἰκίας του, ὅποτε καὶ ἐλάμβανε μέρος ὅχι σπάνια ἀκόμη καὶ σὲ χαρτοπαίγνια, γιὰ νὰ ἐπιστρέψει κατὰ τὰ μεσάνυχτα πιά. Ἐὰν δὲν τὸν προσκαλοῦσαν γιὰ φαγητό, συνέντρωγε στὸ πανδοχεῖο σ' ἓνα τραπέζι πολλῶν μορφωμένων ἀνθρώπων»⁶⁹. Τόσο ἀνενδοίαστα καὶ χαλαρὰ ἀφέθηκε ὁ Κάντ σ' αὐτὸ τὸν τρόπο ζωῆς, ὥστε ἀκόμη καὶ οἱ πιὸ λεπτολόγοι ὡς πρὸς τὴν ψυχολογία παρατηρητὲς ἀπὸ τὸν ἄμεσο περίγυρό του βρίσκονταν φορὲς-φορὲς σὲ σύγχυση ἐξ αἰτίας του. Ὁ Χάμανν [Hamann]⁷⁰ παραδίδει τὸ ἔτος 1764 ὅτι ὁ Κάντ εἶχε στὸν νοῦ του ἓναν σωρὸ μικρὲς καὶ μεγάλες ἐργασίες, τίς ὅποιες ὅμως μέσα στὸν «στρόβιλο κοινωνικῶν διασκεδάσεων», στίς ὅποιες, λέει, περισπᾶται, δὲν ἐπρόκειτο νὰ φέρει ποτὲ εἰς πέρας⁷¹. Καὶ τὸ πανεπιστημιακὸ μάθημα τοῦ

69. RINK, ὁ.π., σελ. 80 κ.κ.

70. [Σ.τ.Μ.]: Διάσημος μυστικιστής, ἀποκαλούμενος καὶ μάγος τοῦ βορρᾶ. Προσωπικὸς φίλος τοῦ Κάντ, ἀλλὰ τόσο μὲ τὴν ἀντιληψή του περὶ μίας ἐμφυτῆς σωκρατικῆς φιλοσοφίας, ὅσο καὶ μὲ τὴν ἔμφασή του στὸ μυστικὸ βίωμα, βρίσκεται στοὺς ἀντίποδες τῆς καντιανῆς κριτικῆς φιλοσοφίας.

71. *Hamanns Schriften*, ἐκδ. ὑπὸ Roth, III, σελ. 213.

Κάντ αυτή την εποχή ήταν χαραγμένο άκομη, σύμφωνα με τους κανόνες που ο Κάντ είχε καταρτίσει για τον έαυτό του, από αυτό τον κοσμικό «άστισμό». Τό ότι εκθέτει τή Φυσική γεωγραφία «όχι με τήν πληρότητα και φιλοσοφική ακρίβεια εκείνη ως προς τὰ μέρη της, τήν όποία έχουν μία υπόθεση τής φυσικής και τής φυσικής ιστορίας, αλλά με τή λογική περιέργεια ενός ταξιδιώτη ό όποιος ψάχνει παντού για τό παράξενο, τό ιδιαίτερο, τό ώραϊο, συγκρίνει τό σύνολο τών παρατηρήσεών του και ξανασκέφτεται τό πλάνο»⁷², δέν είναι άξιο θαυμασμού για τόν εκλαϊκευτικό-έγκυκλοπαιδικό χαρακτήρα, τόν όποιο έδωσε σ' αυτό τόν κλάδο. Άκόμη και για τή διδασκαλία τών άφηρημένων σχολαστικών κλάδων έξηγει ότι αυτοί όφείλουν νά διαμορφώσουν τόν άκροατή «πρώτα σέ άνθρωπο μέ κατανόηση, κατόπιν σέ άνθρωπο τής λογικής και μόνον στό τέλος πιά σέ λόγιο. Εϊδικά για τή φιλοσοφία αυτή ή μεταρρύθμιση τού συνήθους τρόπου διδασκαλίας τού φαίνεται άπαραίτητη διότι δέν μπορεί κανείς νά μάθει «φιλοσοφία», παρά μόνο «νά μάθει νά φιλοσοφεί». Η ίδια ή λογική πρέπει, προτού νά έμφανισθει ως «κριτική και κανονισμός τής κατ' έξοχήν λογιότητας», νά γίνει άντικείμενο πραγμάτευσης σέ ένα προπαρασκευαστικό μέρος ως κριτική και κανονισμός τού «ύγιους νοῦ», «έτσι όπως αυτός συνορεύει άφ' ενός μέ τις άνεπεξέργαστες έννοιες και τήν άγνοια, άφ' έτέρου μέ τήν έπιστήμη και τή λογιότητα». Ούτε κι ή ήθικη επιτρέπεται νά ξεκινάει μέ άφηρημένους και τυπικούς κανονισμούς περι τού δέοντος, αντιθέτως πρέπει ανά πάσα στιγμή νά λαμβάνει ύπ' όψιν τί συμβαίνει, προτού καταδείξει, τί όφείλει νά συμβεί⁷³.

72. Σχεδιάσμα και ανακοίνωση ενός κολλεγίου φυσικής γεωγραφίας [Entwurf und Ankündigung eines Collegii der physischen Geographie] (1757), II, σελ. 3.

73. Βλ. Άνακοίνωση τής έναρξης τών παραδόσεών του κατά τό χειμερινό έξάμηνο 1765-66 [Nachricht von der Einrichtung seiner Vorlesungen im Winterhalbjahre 1765-66], II, σσ. 319-28.

Ἔτσι ὁ Κάντ στοχεύει μονίμως, τόσο στή μόρφωση αὐτοῦ τοῦ ἰδίου ὅσο καί στὰ πανεπιστημιακά του μαθήματα, σέ ἓνα ἰδανικό εὐρείας πρακτικῆς ἀνθρωπογνωσίας. Ὅπως ἔθεσαν αὐτὸ τὸν στόχο στὴν ἀρχὴ οἱ παραδόσεις φυσικῆς γεωγραφίας, ἔτσι τὸ ἔκαναν ἀργότερα κατὰ γράμμα οἱ παραδόσεις ἀνθρωπολογίας. Ὁ πραγματικός, βαθύτερος λόγος τῆς κοινωνικῆς ἐλαφρότητας ποὺ προσέκτησε ἡ φιλοσοφία τοῦ Κάντ αὐτῆ τὴν ἐποχὴ, βρίσκεται ἐν τούτοις στὴ γενικὴ σχέση ποὺ ὑποτέθηκε ἐδῶ ἀνάμεσα στὴν «ἐμπειρία» καί στὴ «νόηση», μεταξύ «γνώσης» καί «ζωῆς». Ἀκόμη δὲν ὑφίστατο ἐσωτερικὴ ἔνταση καί ἀντίθεση ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς τοὺς δύο πόλους. Ἡ νόηση ἢ ἴδια καί ἡ συστηματικὴ τῆς ὅπως γίνεται ἐδῶ κατανοητὴ, δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴν ἀποκεκαθαρωμένη, ἀπελευθερωμένη ἀπὸ δεισιδαιμονία καί προκατάληψη καί διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ κατ' ἀναλογία συμπερασμοῦ συμπληρωμένη καί ἐπεκτεταμένη ἐμπειρία. Δὲν φιλοδοξεῖ νὰ ξεπεράσει αὐτὸ τὸν προσδιορισμὸ ἢ νόηση. Πουθενὰ δὲν βρίσκεται συνεπῶς ὁ Κάντ κοντύτερα στὸ κυρίαρχο ἰδανικὸ τῆς «ἐγκόσμιας σοφίας» τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰώνα, στὸ ἰδανικὸ τῆς «ἐκλαϊκευμένης φιλοσοφίας», ἀπ' ὅ,τι ἐδῶ. Ἀκόμη κι ἂν ἐκφέρει καί ἐκθέτει αὐτὸ τὸ ἰδανικὸ πνευμάτωδέστερα, ζωηρότερα, κινητικότερα ἀπ' τοὺς ἄλλους ἐκπροσώπους αὐτῆς τῆς ἰδεολογικῆς κατεύθυνσης, πάντως προφανῶς δὲν ἔχει μεταβάλλει ἐπὶ τῆς ἀρχῆς. Ἀπὸ τὴ θεώρηση καί τὴν κάθαρση τῶν ἐνοιῶν τοῦ «κοινοῦ νοῦ» μοιάζει κι αὐτὸς νὰ προσδοκᾷ τὴ λύση τῶν θεμελιωδῶν ἐρωτημάτων τῆς φιλοσοφίας. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ἐπιδιώκει μὲ τὴ *Δοκιμὴ ὀρισμένων παρατηρήσεων περὶ τῆς αἰσιοδοξίας* [*Versuch einiger Betrachtungen über den Optimismus*], ἓνα ἔργο τοῦ ἔτους 1759, νὰ διαμορφώσει μία λύση τοῦ προβλήματος τοῦ «ἄριστου κόσμου», ἢ ὅποια ὅμως μοιάζει μᾶλλον μὲ μία καταφανῆ λήψη τοῦ ζητουμένου. «Ἐὰν κάποιος καταπιαστῆ μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ», λέει ἐδῶ ὁ Κάντ, «ὅτι ἡ ὑψίστη σοφία μπορεῖ δῆθεν νὰ καταλήξει πιὸ εὐκολα στὸ χειρότερο παρά στὸ ἄριστο, ἢ ὅτι ἡ ὑψίστη καλοσύνη ἀρέσκεται μᾶλλον

σ' ένα μικρότερο καλό απ' ό,τι σ' ένα μεγαλύτερο καλό, τὸ ὁποῖο ὅμως ἦταν ἐπίσης ἐντὸς τῶν δυνατοτήτων τῆς, δὲν χάνω ἄλλο τὸν χρόνο μου. Ἡ ἐγκόσμια σοφία χρησιμοποιεῖται πολὺ κακά, ἐὰν τῇ μεταχειρίζεται κανεὶς γιὰ νὰ ἀντιστρέψει τὶς ἀρχές τῆς ὑγιoῦς λογικῆς, καὶ δὲν τὴν τιμᾶ κανεὶς, ὅταν θρῖσκεται στὴν ἀνάγκη νὰ ἐνισχύσει τὰ ὄπλα τῆς, γιὰ νὰ ἀντικρούσει τέτοιες προσπάθειες»⁷⁴.

Πραγματικὸς ριζοσπαστισμὸς ὑπὸ αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις δὲν μπορεῖ νὰ ὑφίσταται οὔτε στὴ νόηση οὔτε στὴ ζωὴ. Ἔτσι ἐξηγεῖται τὸ ὅτι ὁ Κάντ, σὲ μία ἐποχὴ μάλιστα κατὰ τὴν ὁποία εἶχε ἤδη ἀπὸ καιρὸ μεταβάλλει πλήρως τὸν τρόπο σκέψης καὶ ζωῆς του, συνέχισε νὰ γίνεται ἀντιληπτὸς ἀπὸ ὅσους θρῖσκονταν πιὸ μακριὰ του ὡς ὁ «κοσμικὸς φιλόσοφος», τὸν ὁποῖο συνήθιζε κανεὶς νὰ συμβουλευέται πρὸ πάντων σὲ ζητήματα γούστου καὶ ὕφους ζωῆς. Ὁ Μπορόφσκι λέει ὅτι οἱ φοιτητὲς του εἶχαν συνηθίσει νὰ ἀπαιτοῦν ἀπ' αὐτὸν «ὄλα μὰ ὄλα» ὅσα χρειάζονταν νὰ μάθουν στὴ ζωὴ καὶ στὴ γνώση. Ὁχι μόνον τὸν παρακάλεσαν τὸ 1759 νὰ δώσει ἓνα πανεπιστημιακὸ μάθημα «εὐγλωττίας καὶ ὕφους στὴ γερμανικὴ», τὸ ὁποῖο ὁ Κάντ ἀντὶ νὰ τὸ ἀναλάβει ὁ ἴδιος τὸ ἐμπιστεύτηκε στὸν Μπορόφσκι, ἀλλὰ ἀπευθύνθησαν σ' αὐτὸν τὸ 1764 γιὰ τὸ μνημόσυνο ἐνὸς καθηγητῆ τῆς Καινιξβέργης, γιὰ νὰ τοὺς βοηθήσει «νὰ ὀργανώσουν μία μεγαλειώδη τελετὴ»⁷⁵. Οἱ μορφωμένοι κύκλοι τῆς Καινιξβέργης προσπαθοῦσαν ὅλο καὶ περισσότερο νὰ τὸν ἔχουν στοὺς κόλπους τους. «Ἀκόμη κι ἂν κάποιος δὲν μποροῦσε νὰ ἐκτιμῆσει τὴν ἀξία του», παρατηρεῖ ἀπλοϊκᾶ ὁ Ρίνκ, «προσπαθοῦσε τουλάχιστον νὰ τιμηθεῖ ἔχοντας ὡς προσκεκλημένο ἓναν τόσο σεβαστὸ στὸν κοινωνικὸ του κύκλο ἄνθρωπο»⁷⁶. Μὲ τοὺς ἀξιωματικὸς τῆς φρουρᾶς τῆς Καινιξβέργης

74. Π, σελ. 35 κ.κ.

75. BOROWSKI, σελ. 189 κ.κ., γράμμα τοῦ Χάμαν στὸν Λίνντνερ (Lindner), Δευτέρα τοῦ Πάσχα 1764.

76. RINK, σελ. 80.

είχε ο Κάντ έντονες προσωπικές έπαφές και για έναν καιρό συνέτρωγε σχεδόν καθημερινά μαζί τους. Ίδίως για τόν στρατηγό φόν Μάιερ [von Meyer], έναν «άνθρωπο με ξεκάθαρο μυαλό», ήταν μεγάλη εύχαρίστηση να βλέπει τους αξιωματικούς που είχε υπό τή διοίκησή του να παίρνουν μαθήματα μαθηματικών, φυσικής γεωγραφίας και θεωρίας οχυρώσεως από τόν Κάντ⁷⁷. Είναι γνωστές οι σχέσεις του με όνομαστές οικογένειες εμπόρων, ιδίως με τόν εκκεντρικό Γκρήν [Green], τó πρότυπο του «ανθρώπου-ρολόι» του Χίππελ, και με τόν συνεταίρο του Μότερμπυ [Motherby]. Οι πιό αξιαγάπητες πλευρές του χαρακτήρα του Κάντ κατηύγασαν σ' αυτές τις έπαφές, τις όποιες ήδη οι σύγχρονοί του αγαπούσαν να διηγούνται με μία πληθώρα διασκεδαστικών ανέκδοτων παρεμπιπτόντως⁷⁸. Μία παράξενη απόδειξη για τó μέτρο στο όποιο έφτασε ή φήμη του Κάντ κατά τά χρόνια στα όποια εκπονούσε τó *Magister* του, έδωσε τελικά και ή πρωσική κυβέρνηση, προσφέροντάς του, τó έτος 1764, μετά από τόν θάνατο του καθηγητή Μπόκ [Bock], τήν καθηγητική έδρα στην Καινιξέεργη για... ποιητική τέχνη, μία θέση ή όποία ήταν συνδεδεμένη με τó δικαίωμα λογοκρισίας όλων των επίκαιρων ποιημάτων και με τήν υποχρέωση συγγραφής γερμανικών και λατινικών ποιημάτων για όλους τούς πανεπιστημιακούς έορτασμούς⁷⁹. Έάν ο Κάντ, παρ' όλη τή δυσχερή οικονομική κατάσταση του, δέν είχε τόσο σταθερότητα χαρακτήρος, ώστε να αποκρούσει αύτη τή μορφή προσόδων, δέν θα είχε γλυτώσει από τή μοίρα που θα τόν ήθελε διάδοχο στην Καινιξ-

77. RINK, σελ. 32, γράμμα του Χάμαν στον Λίντνερ, τής 1ης Φεβρουαρίου 1764· REICKE, *Kantiana*, σελ. 11.

78. Για τις έπαφές με τούς Γκρήν και Μότερμπυ πρβλ. ιδίως JACHMANN, έπιστολή 8, σελ. 75 κ.κ.

79. Ο σχετικός φάκελλος έγγραφων παρουσιάζεται στη βιογραφία του Κάντ που συνέγραψε ο Σούμπερτ (Schubert), σελ. 49 κ.κ.

βέργη του Γιοχάννες Βαλ. Πίιτς [Pietsch], του γνωστού δασκάλου του Γκόττσετ. 'Ο ίδιος ο Κάντ, όχι πολύ καιρό μετά απ' αυτή την προσφορά, μιλάει, εξ αιτίας της υποψηφιότητάς του για μία θέση ως πανεπιστημιακού βιβλιοθηκαρίου με ετήσιο μισθό 62 τάλληρα, για την «πολύ αντίξοχη διαβίωσή» του «στο έδω πανεπιστήμιο»⁸⁰.

Κι όμως η διανοητική εξέλιξη του Κάντ σ' αυτήν ακριβώς την εποχή είχε πάρει ήδη εκείνη την κατεύθυνση, η οποία επρόκειτο τελικά να αναμορφώσει όλο τον τύπο της σκέψης και ζωής της. Για τὸ έτος 1763 ἡ βερολινέζικη Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν ἔθεσε ἕνα θέμα, τὸ ὁποῖο προσεῖλκυσε τὴν παρατηρητικότητα ὄλου τοῦ φιλοσοφικοῦ κόσμου στὴ Γερμανία. Ἡ ἐρώτηση ἦταν: «Εἶναι οἱ μεταφυσικὲς ἐπιστῆμες δεκτικὲς τῆς ἴδιας εὐκρίνειας ὅπως οἱ μαθηματικὲς;» Σχεδὸν ὄλοι οἱ σημαντικοὶ διανοητὲς τῆς Γερμανίας, δίπλα στὸν Κάντ πρὸ πάντων ὁ Λάμπερτ [Lambert], ὁ Τέτενς [Tetens] καὶ ὁ Μέντελσον [Mendelssohn]⁸¹, δοκίμασαν τὶς δυνάμεις τους στὴ λύση αὐτοῦ τοῦ ἐρωτήματος. Αὐτὸ τοῦς ἔδωσε ὅμως στὶς πλεῖστες τῶν περιπτώσεων ἀπλὰ τὴν εὐκαιρία νὰ ἐκθέσουν στὸ κοινὸ μὲ μεγαλύτερη σαφήνεια τὴ στερεότερη ἄποψη ἐπὶ τοῦ θέματος ποὺ προερχόταν εἴτε ἀπὸ τὴν παράδοση εἴτε ἀπὸ ἴδια ἔρευνα καὶ νὰ τὴ θεμελιώσουν. Για τὸν Κάντ ἀπεναντίας ἡ πραγματεύση τοῦ ζητήματος ἀποτέλεσε σημεῖο ἑναρξῆς γιὰ μίαν συνεχῶς ἐξελισσόμενη καὶ διαρκοῦσα διανοητικὴ κίνηση. Τὸ πρόβλημα ἔδω δὲν ἐξαντλήθηκε στὴν ἀπάντησιν τὴν ὁποία ἔδωσε στὸ ἐρώτημα τῆς Ἀκαδημίας, παρὰ τέθηκε γι' αὐτὸν τὸν ἴδιο στὴν πραγματικότητα μόνον ὅταν εἶχε πιά δώσει τὴν ἀπάντησιν αὐτή. Τὸ ἐξωτερικὸ πλαίσιο τῶν ἐνδιαφερόντων

80. Ἐπιστολὴ στὸν βασιλιά τῆς Πρωσίας Φρειδερίκο Β' [(Σ.τ.Μ.): τὸν ἀποκαλούμενο Μέγα], τῆς 24ης Ὀκτωβρίου 1765 (IX, σελ. 40).

81. [Σ.τ.Μ.]: Πρὸβλ. τὶς κατωτέρω σημειώσεις μου γιὰ τοῦς Λάμπερτ καὶ Μέντελσον.

καί τῶν προσπαθειῶν του μοιάζει ὅπως ὅποτε κατ' ἀρχάς νά μὴν ἔχει ἀλλάξει διόλου αἰσθητὰ ἀπ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα. Εἶναι πάλι τὰ φυσικο-επιστημονικά, ψυχολογικά καὶ ἀνθρωπολογικά ζητήματα ποῦ ἔλκουν τὴν παρατήρησή του. Κι ἂν σιγά-σιγά μετατοπίστηκε τὸ κέντρο βάρους αὐτῆς τῆς παρατήρησης ἀπὸ τὴν «ἐξωτερικὴ ἐμπειρία» πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς «ἐσωτερικῆς ἐμπειρίας», αὐτὸ μεταβάλλει μόνον τὸ ἀντικείμενό της, ὄχι τὴν ἀρχή της. Τὸ χαρακτηριστικὰ νέο συνίσταται στὸ ὅτι ὁ Κάντ στὸ ἐξῆς δὲν ζητεῖ ποτὲ τὸ ἀντικείμενο μόνου του, ὅπου κι ἂν στραφεῖ πρὸς ἓνα συγκεκριμένο τέτοιο, ἀλλὰ στὸ ὅτι συγχρόνως ἀπαιτεῖ ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του μία λογοδοσία γιὰ τὴν ἰδιαιτερότητα τοῦ τρόπου γνώσης, μὲ τὸν ὁποῖο τὸ ἀντικείμενο προσφέρεται καὶ διαμεσολαβεῖται στὴ γνώση. Ἡ Γενικὴ ἱστορία τῆς φύσης καὶ θεωρία τοῦ οὐρανοῦ ἀπεῖχε ἀκόμη πολὺ ἀπὸ μία τέτοια διάκριση τρόπων γνώσης. Συνεφάρμοζε πλάι-πλάι δίχως ἐνδοιασμούς τὴ μέθοδο τῆς φυσικοεπιστημονικῆς ἐπαγωγῆς, τὴ μέθοδο τῆς μαθηματικῆς μέτρησης καὶ ὑπολογισμοῦ καί, τέλος, τὴ μέθοδο τῆς μεταφυσικῆς σκέψης. Ἡ δομὴ τοῦ ὕλικου κόσμου καὶ οἱ καθολικοὶ νόμοι τῆς κίνησης οἱ ὁποῖοι κυριαρχοῦν μέσα του καθίστανται βάση τῆς ἀπόδειξης γιὰ τὴν ὕπαρξη τοῦ Θεοῦ καὶ ἀπὸ ἓναν ὑπολογισμό τῶν διαφορῶν πυκνότητος τῶν πλανητῶν ἡ σκέψη κάνει ξαφνικὰ ἄλματα σὲ εἰκασίες περὶ τῆς σωματικῆς καὶ πνευματικῆς διαφορᾶς τῶν κατοίκων τους καὶ σὲ θεωρήσεις περὶ ἀθανασίας⁸². Διότι ἀφοῦ ἐδῶ συμφύρονται ἐντελῶς ἡ αἰτιακὴ καὶ ἡ τελεολογικὴ ἀντίληψη, ἡ ἐποπτεία τῆς φύσης ὁδηγεῖται ἀμέσως σὲ μία θεωρία

82. Βλ. τὴ Δοκιμὴ γιὰ τίς ἀσθένειες τοῦ μυαλοῦ [*Versuch über die Krankheiten des Kopfes*], 1764, II, σελ. 301 κ.κ. καθὼς καὶ τὴ βιβλιοκρισία γιὰ τὸ ἔργο τοῦ ΜΟΣΚΑΤΙ [*Moscatti*] *Περὶ τῆς σωματικῆς κατ' οὐσίαν διαφορᾶς μεταξύ τῆς δομῆς τῶν ζώων καὶ τῶν ἀνθρώπων* [*Von dem körperlichen wesentlichen Unterschiede zwischen der Struktur der Tiere und Menschen*], 1771, II, σελ. 437 κ.κ. καὶ ἄλλου.

περί τοῦ ἠθικοῦ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία πάλι μέ τῆ σειρά τῆς βρίσκει τὴν τελειωτικὴ τῆς ἔκφραση σὲ συγκεκριμένες μεταφυσικὲς προτάσεις καὶ αἰτήματα. «Ἐχοντας γεμίσει τὸ πνεῦμα μας μέ τέτοιες θεωρήσεις», ἔτσι τελειώνει ὁ Κάντ τὴ Γενικὴ ἱστορία τῆς φύσης καὶ θεωρία τοῦ οὐρανοῦ, «ἡ ὄψη τοῦ ἑναστρου οὐρανοῦ σὲ μιὰ ξάστερη νύχτα μᾶς δίνει μιὰ ἀπόλαυση τὴν ὁποία νοιώθουν μόνον εὐγενικὲς ψυχές. Στὴ γενικὴ ἡρεμία τῆς φύσης καὶ στὴν ἡσυχία τῶν αἰσθήσεων ἡ κρυμμένη γνωστικὴ ἱκανότητα τοῦ ἀθανάτου πνεύματος μιλάει μιὰ ἄφατη γλῶσσα καὶ ἐκφέρει ἔννοιες πού ἀκόμη δὲν ἔχουν ἀναπτυχθεῖ, οἱ ὁποῖες βεβαίως γίνονται αἰσθητὲς ἀλλὰ δὲν περιγράφονται. Ὅταν ἀνάμεσα στὰ νοήμονα πλάσματα αὐτοῦ τοῦ πλανήτη ὑπάρχουν ρυπαρὰ ὄντα, τὰ ὁποῖα παρ' ὅλα τὰ ἐρεθίσματα μέ τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ τὰ ἐλκύσει ἓνα τόσο μεγάλο ἀντικείμενο εἶναι ἐν τούτοις σὲ θέση νὰ προσκολλῶνται στὰ ὀφελήματα τῆς ματαιοδοξίας, πόσο ἀτυχῆς εἶναι ἡ γήινη σφαῖρα πού ἔθρεψε τόσο ἄθλια πλάσματα! Πόσο εὐτυχῆς εἶναι ὁμως ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, πού τῆς ἀνοίχτηκε ἓνας δρόμος ὑπὸ τις εὐνοϊκότερες συνθήκες, γιὰ νὰ φτάσει σὲ εὐδαιμονία καὶ ὕψος ἀπείρως ἀνώτερα ἀπὸ τὰ ἀγαθὰ πού μπορεῖ νὰ φτάσει καὶ ἡ πλέον εὐνοϊκὴ ὀργάνωση τῆς φύσης σὲ ὅλα τὰ οὐράνια σώματα»⁸³. Ὅμως τὸ πνεῦμα ἐνὸς Κάντ δὲν μποροῦσε νὰ παραμένει διαρκῶς σὲ ἔννοιες οἱ ὁποῖες «εἶναι αἰσθητὲς» ἀλλὰ δὲν «περιγράφονται». Ἀπαιτοῦσε ἀκόμη κι ἐκεῖ ὅπου ἔσυρε καὶ ἀναγνώριζε τὰ ὅρια τῆς κατανόησης, τὴν ἀπόδειξη καὶ τὸν λόγο πού κάτι εἶναι «ἀσύλληπτο». Δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ διεγείρεται ὅλο καὶ πιὸ ἐπειγόντως ἡ ἀνάγκη νὰ μεταφραστεῖ ἡ ἄφατη γλῶσσα τοῦ συναισθήματος στὴν κοφτερὴ καὶ ξεκάθαρη γλῶσσα τοῦ νοῦ καὶ νὰ γίνεαι σαφῆς καὶ διαφανῆς στὸν ἴδιο ἡ «κρυφὴ γνωστικὴ ἱκανότητα». Εἶναι ἡ μέθοδος τῆς μεταφυσικῆς —νὰ πῶς ἔπρεπε νὰ τεθεῖ τώρα τὸ ἐρώ-

83. I, σελ. 369 κ.κ.

τημα—ένιαία με τή μέθοδο τῶν μαθηματικῶν καί τῆς ἐμπειρικῆς ἐπιστήμης, ἢ μήπως ὑπάρχει μᾶλλον μεταξύ τους μία κατ’ ἀρχάς ἀντίθεση; Κι ἂν ἰσχύει αὐτό τὸ τελευταῖο, ἔχουμε καμμιᾶ ἐγγύηση γιά τὸ ὅτι ἡ νόηση, ὅτι ἡ καθαρῶς λογικὴ «ἐννοια» καί ὁ λογικὸς «συμπερασμὸς» εἶναι σὲ θέση νὰ ἐκφράσουν πλήρως τὸ πλέγμα τῆς «πραγματικότητας»: Ἡ τελικὴ λύση αὐτῶν τῶν ἐρωτημάτων βρίσκεται γιά τὸν Κάντ ἀκόμη πολὺ μακριά. Ὅμως ἤδη τὸ ὅτι ἔχουν τεθεῖ, καταδεικνύει ἕναν νέο γενικὸ προσανατολισμὸ γιά τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξη τοῦ συστήματός του.

2. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ ΤΗΣ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗΣ

Τὸ πρῶτο βῆμα γιά νὰ χαλαρώσουν σιγά-σιγά τὰ θεμέλια πάνω στὰ ὁποῖα ἐδράζεται τὸ οἰκοδόμημα τῆς Γενικῆς ἱστορίας τῆς φύσης καί θεωρίας τοῦ οὐρανοῦ βρισκόταν στὴν κατεύθυνση τοῦ προβλήματος τῆς τελεολογίας. Ἡ βασικὴ ἐποπτεία ἡ ὁποία καθοδηγεῖ τὸν Κάντ στὴν κατεύθυνση τῶν κοσμολογικῶν του σκέψεων ἔχει πέρα γιά πέρα αἰσιόδοξο χαρακτήρα. Εἶναι τὸ σύστημα τῆς «ἁρμονίας» τοῦ Λάιμπνιτς, τὸ ὁποῖο ὁ Κάντ πιστεύει ὅτι τὸ ξαναβρίσκει μετὰ τὴ μορφή τῆς φυσικῆς καί μηχανικῆς τοῦ Νεύτωνος. Στὴ μηχανικὴ δημιουργία τοῦ κόσμου ὑπόκειται ἕνα μυστικὸ σχέδιο, ἕνα σχέδιο τὸ ὁποῖο ναί μὲν δὲν μπορούμε νὰ παρακολουθήσουμε στὶς λεπτομέρειές του, γιά τὸ ὁποῖο ἐν τούτοις ἔχουμε τὴ βεβαιότητα ὅτι ὁδηγεῖ τὸ σύνολο τοῦ σύμπαντος ὅλο καί κοντύτερα στὸν ὑψιστὸ στόχο του, σὲ μία συνεχῶς αὐξανόμενη πληρότητα. Καί ἐκεῖ ἀκόμη ὅπου αὐτὴ ἡ πίστη εἶναι ἐνδεδυμένη τὴ συνήθη μορφή τῆς τελεολογικῆς ἀπόδειξης γιά τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ, ὁ Κάντ κατ’ ἀρχάς δὲν τῆς φέρει ἀκόμη ἀντίσταση. «Ἀναγνωρίζω ὅλη τὴν ἀξία αὐτῶν τῶν ἀποδείξεων» —ἐπισημαίνει ρητὰ στὸν πρόλογο τῆς Γενικῆς ἱστορίας τῆς φύσης— «στὴν ἐξαγωγή συμπερασμάτων πὸ νὰ ἐπιβεβαιώνουν τὴν ὑψιστὴ σοφία τοῦ δημιουργοῦ τοῦ

κόσμοι, από την όμορφη και πλήρη τάξη του οικοδομήματος. "Αν κάποιος δὲν ἀνθίσταται ἐξ ἐπίτηδες, εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ὁμολογῆ τὴν ἀνωτερότητα τόσο ἀναντίρρητων λόγων. "Ὅμως θεωρῶ ὅτι οἱ ὑπερασπιστὲς τῆς θρησκείας διακωιδίζουν τὴν ἔριδα μὲ τοὺς φυσιοκράτες κἀνοντας κακὴ χρῆση τῶν λόγων αὐτῶν, κι ἔτσι χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἀνάγκη παρουσιάζουν σ' αὐτοὺς ἓνα ἀδύνατο σημεῖο». Αὐτὸ τὸ ἀδύνατο σημεῖο συνίσταται στὴ σύγχυση «ὕλικῆς» καὶ «τυπικῆς» τελεολογίας, ἐσωτερικῆς «σκοπιμότητος» καὶ ἐξωτερικῆς «πρόθεσης». Δὲν ἔχουμε τὸ δικαίωμα παντοῦ ὅπου παρατηροῦμε ἄρμονία τῶν μερῶν σὲ ἓνα ὄλο καὶ συμφωνία γιὰ ἓναν κοινὸ σκοπὸ, νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὅσα συμφωνοῦν μ' αὐτὸ τὸν τρόπο προσαρμόζονται τεχνητὰ μεταξὺ τους ἀπὸ μία διάνοια ἢ ὁποία ὑπερβαίνει τὰ μέρη. Διότι τὸ ἀντικείμενο τὸ ἴδιο ἐκ τῆς «φύσεως» του θὰ μπορούσε κάλλιστα νὰ συνεπάγεται μία τέτοια συμφωνία ἢ ἡ ἀρχικὴ ἐνότητα μίας μορφοποιητικῆς ἀρχῆς, ἢ ὁποία σιγά-σιγά διαμοιράζεται σὲ μία πολλαπλότητα συνεπειῶν, θὰ μπορούσε νὰ ἔχει ὡς συνέπεια μία τέτοια ἐσωτερικὴ σύνδεση τοῦ εἰδικοῦ. Μία σύνδεση αὐτῆς τῆς τελευταίας μορφῆς βρίσκουμε ὄχι μόνον σ' ὄλες τὶς ὀργανικὲς μορφώσεις, ἀλλὰ καὶ στὶς καθαρὲς μορφὲς ἀκόμη, τὶς ὁποῖες μᾶς γνωστοποιεῖ ἡ λογικὴ-γεωμετρικὴ νομοτέλεια τοῦ χώρου: διότι καὶ ἐδῶ, ἀπὸ κάποιον μεμονωμένο θεμελιώδη καθορισμὸ ἢ ἀπὸ κάποια μεμονωμένη σχέση ἀπορρέει μία πληθώρα νέων καὶ ἀναπάντεχων συνεπειῶν, οἱ ὁποῖες μοιάζουν νὰ ὀφείλουν τὴ συνσχὴ τους σ' ἓνα ὕψιστο «σχέδιο» καὶ νὰ τελεσφοροῦν στὴ λύση τῶν πιὸ ἐτερόκλητων προβλημάτων. Δυνάμει αὐτῆς τῆς διάκρισης «τυπικῆς» καὶ «ὕλικῆς», «ἐξωτερικῆς» καὶ «ἐσωτερικῆς» σκοπιμότητος καταφέρει ὁ Κἀντ πρὸ πάντων νὰ ἀποφεύγει κάθε σύγχυση τῆς ιδέας τοῦ σκοποῦ μὲ τὴν πεζὴ ἔννοια τῆς ὠφελιμότητος. "Ἦδη ἡ Γενικὴ ἱστορία τῆς φύσης καὶ θεωρία τοῦ οὐρανοῦ στηλίτευσε αὐτὴ τὴ σύγχυση καὶ τὴν πολέμησε μὲ ὄλα τὰ ὄπλα σατιρικῆς ἔμπνευσης. 'Ο

Ἀγαθούλης [*Candide*] τοῦ Βολταίρου [*Voltaire*], στὸν ὁποῖο ὁ Κάντ θὰ ἀρέσκειται ἀργότερα νὰ παραπέμπει⁸⁴, ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη δὲν μπόρεσε νὰ διδάξει τὸν Κάντ τίποτε τὸ νέο. Στὸ σχέδιο τῆς φύσης καὶ τῆς «πρόνοιας» κάθε πλάσμα, ἀκόμη καὶ τὸ πιὸ ἀσήμεντο, εἶναι ἴσο μὲ τὸν ἄνθρωπο. Διότι ἡ ἀπειρότητα τῆς δημιουργίας συμπεριλαμβάνει μὲ τὴν ἴδια ἀναγκαιότητα ὅλες τὶς φύσεις, τὶς ὁποῖες παράγει ὁ ἐντυπωσιακὸς τῆς πλοῦτος: «ἀπὸ τὸ ἀνώτερο εἶδος ἀνάμεσα στὰ νοήμονα ὄντα μέχρι τὸ πιὸ ταπεινὸ ἔντομο δὲν τῆς εἶναι ἀδιάφορο κανένα μέλος καὶ κανένα δὲν μπορεῖ νὰ λείπει, δίχως νὰ χαλάσει ἡ ὁμορφιά τοῦ συνόλου, ἡ ὁποία συνίσταται στὴ συνοχή»⁸⁵. Ἐδῶ δὲν ἔχουμε ἀκόμη ἐν τούτοις νὰ κάνουμε μὲ αὐστηρὸ λογικὸ συστηματικὸ ἔλεγχο παρὰ μὲ μία μάλλον προσωπικὴ ἀντίδραση, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ τὸν Κάντ νὰ ὑπερασπιστεῖ τὴν ἐκλαϊκευτικὴ φιλοσοφικὴ ἀντίληψη τῆς τελεολογίας. Σιγά-σιγά ἐγκαινιάζεται καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἡ ὀξύτερη κριτικὴ ἀνάλυση τῶν ἐννοιῶν καὶ ἀποδείξεων, ἡ ὁποία σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι ἔλαβε ἐνδεχομένως ἔξωθεν τὴν πρώτη ἀποφασιστικὴ ἀφορμὴ. Ἔτσι ὅπως τὸν Γκαίτε ὡς ἐπτάχρονο ἀγόρι τὸν συντάραξε τὸ «ἀλλόκοτο παγκοσμίου σημασίας γεγονὸς» τοῦ σεισμοῦ τῆς Λισσαβώνας καὶ γιὰ πρώτη φορὰ τὸν συνεπῆρε βαθύτερη πνευματικὴ θέαση, ἔτσι ὅπως ἀναπτύχθηκε ἀπ' ἀφορμῆς αὐτοῦ τοῦ γεγονότος ἡ διαμάχη Ρουσσώ καὶ Βολταίρου γιὰ τὸν «ἄριστο κόσμο», ἔτσι κι ὁ Κάντ ἔνοιωσε παρακινημένος νὰ δώσει λόγο μὲ τὶς σκέψεις του. Ζήτησε νὰ ἐκπληρώσει τὸ καθήκον τῆς διδασκαλίας καὶ τῆς διαφώτισης σὲ τρία ἄρθρα, τὰ ὁποῖα ἐν μέρει ἔδωσε πρὸς δημοσίευσιν στὰ Ἑβδομαδιαῖα Ἀπορήματα καὶ Ἀγγέλματα τῆς Καινιξβέργης [*Königsbergische wöchentliche Frage und Anzeigungsnachrichten*] καὶ ἐν

84. Βλ. II, σσ. 138, 390.

85. Γενικὴ ἱστορία τῆς φύσης καὶ θεωρία τοῦ οὐρανοῦ, μέρος III (I, σελ. 355 κ.κ.).

μέρει εξέδωσε μόνος του τὸ ἔτος 1756⁸⁶. Ὅμως γιὰ τὸν ἴδιο τὸ γενικὸ πρόβλημα δὲν διευθετήθηκε μ' αὐτὸ τὸν τρόπο. Καὶ ἡ Δοκιμὴ ὀρισμένων παρατηρήσεων περὶ αἰσιοδοξίας [*Versuch einiger Betrachtungen über den Optimismus*], τοῦ ἔτους 1759, ἓνα περιστασιακὸ σύγγραμμα γραμμένο βιαστικὰ στὸ πόδι⁸⁷, δὲν μπόρεσε νὰ τὸν ἱκανοποιήσει μακροπρόθεσμα. Ξαναπιάνει ἀκόμη μία φορά τὸ ἐρώτημα τέσσερα χρόνια ἀργότερα στὸ *Περὶ τοῦ μοναδικοῦ δυνατοῦ ἀποδεικτικοῦ λόγου γιὰ τὴν καταδήλωση τῆς ὑπαρξης τοῦ Θεοῦ* [*Über den einzig möglichen Beweisgrund zu einer Demonstration des Daseins Gottes*] γιὰ νὰ ἐκθέσει τώρα μὲ συστηματικὴ πληρότητα καὶ νὰ θεμελιώσῃ τὴν ἀποψή του σχετικὰ μὲ τὴν τελεολογία, τόσο θετικὰ ὅσο καὶ ἀρνητικὰ. Θεωρεῖ ἐδῶ τὴν ἀπόδειξη, ἡ ὁποία συνήθως προσφέρεται γιὰ τὴν ὑπαρξη τοῦ πρωταρχικοῦ ὄντος, τοῦ Θεοῦ δηλαδή, ἐκκινουσα ἀπὸ τὴν ἐνσκοπητὰξ τῆς ἀτέλεια τοῦ κόσμου, ὡς τὴν πιὸ σύμμετρη «τόσο πρὸς τὴν τιμὴ ὅσο καὶ πρὸς τὴν ἀτέλεια τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ». Ὅμως, μὲ μεγαλύτερη ὀξύτητα ἀπ' ὅ,τι μέχρι τότε, ἐμφαίνει στὴν ἀτέλεια, ὑποδηλώνει τὸ ἐπὶ τῆς ἀρχῆς ἐλάττωμα, τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζει τὴ σύνολη μεθοδολογία τῆς φυσικῆς θεολογίας. Ἡ πεποίθηση ἡ ὁποία ἀναβλύζει ἀπ' αὐτὴν εἶναι ἴσως «πέρα γιὰ πέρα αἰσθητὴ καὶ κατὰ συνέπεια πολὺ ζωνηρὴ καὶ γι' αὐτὸ κερδίζει κάποιον ὄντας εὐκολὴ καὶ καταληπτὴ γιὰ τὸν κοινὸ νοῦ». Ὅμως δὲν ἀντέχει πουθενὰ στὶς αὐστηρὲς ἀξιώσεις τῆς ἐννοιολογικῆς γνώσης. Διότι κι ἂν ἀκόμη προϋποθεθεῖ ὅτι ἀποδεικνύεται πὼς μὲ εἰδικὲς θεϊκὲς ἐνέργειες ἐγένετο τάξη ἀπὸ τὴν ἀταξία, «κόσμος» ἀπὸ τὸ «χάος», αὐτὴ ἡ ἴδια προϋπόθεση ἐπιδαψιλεύει τὸν Θεό, τὸν ὁποῖο ὑποτίθεται ὅτι φανταζόμαστε ὡς ἄπειρο καὶ αὐτάρκη,

86. Βλ. τόμο I, σσ. 427 κ.κ., 439 κ.κ., 475 κ.κ.

87. Γιὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ ἔργου αὐτοῦ μᾶς δίνει πληροφορίες μία ἐπιστολὴ τοῦ Κάντ στὸν Λίντνερ, τῆς 28ης Ὀκτωβρίου 1759, βλ. τόμο IX, σελ. 16.

μέ μία αρχική ἔλλειψη, ἡ ὁποία τοῦ⁸⁸ ἐπιβάλλεται ἔξωθεν. Ἐὰν ἡ «τραχειά» ὕλη εἶναι ἡ ἀντίθεση, στήν ὁποία αὐτὸ τὸ ὄν πρέπει νὰ ἀντιπαρέλθει καὶ ὑπερβαίνοντάς την νὰ ἀποκαλύψει τὴν ἴδια του τὴν ἀγαθότητα καὶ σοφία, τότε πρέπει ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ὕλη νὰ παραμείνει ἀναγνωρισμένη ὡς κάτι αὐτοδύναμο: ὡς δεδομένο ὕλικὸ ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπιδρᾷ ἡ ἔνσκηπη δύναμη, ὥστε νὰ μὴν χάσει ἡ ἀπόδειξη ὅλη τῆς τῆ σημασία καὶ πειστικότητα. Αὐτὴ ἡ διαδικασία μπορεῖ λοιπὸν νὰ χρησιμεύει μόνον στὸ «νὰ ἀποδείξουμε ἕναν δράστη τῶν συνδέσεων καὶ τῶν τεχνητῶν συνδυασμῶν τοῦ κόσμου, ἀλλὰ ὄχι τὸν πλάστη τῆς ἴδιας τῆς ὕλης οὔτε τὴν πρωταρχὴ τῶν συστατικῶν τοῦ σύμπαντος». Ὁ Θεὸς μ' αὐτὸ τὸν τρόπο καταδεικνύεται ὡς ἀρχιτέκτονας, ὄχι ὡς δημιουργὸς τοῦ κόσμου. Ἡ τάξη καὶ ἡ διαμόρφωση τῆς ὕλης, ὄχι ὅμως ἡ γένεσή της, ἐμφανίζεται ὡς τὸ ἔργο ποῦ τοῦ καταλογίζεται. Ἔτσι ὅμως οὐσιαστικὰ διακυβεύεται σὲ ὄριακὸ σημεῖο ἡ σκέψη τῆς πλήρους σκοπιμότητας τοῦ κόσμου, ἡ ὁποία ὑποτίθεται ὅτι ἀποδεικνύεται ἐδῶ. Διότι τώρα εἰσέρχεται στὸν κόσμὸ ἕνας πρωταρχικὸς δυῖσμός, ὁ ὁποῖος δὲν μπορεῖ πιά σὲ τελικὴ ἀνάλυση νὰ ἐξαλειφθεῖ, ὅσο κι ἂν προσπαθεῖ κανεὶς νὰ τὸν ἐπικαλύψει. Ἡ διαμόρφωση τοῦ ἀπλοῦ ὕλικου τοῦ εἶναι διὰ τῆς σκοποθετούσας βούλησης δὲν εἶναι ποτὲ ἀπόλυτη, ἀλλὰ σταθερὰ καὶ μόνο σχε-

88. [Σ.τ.Μ.]: Ὅποτε πρόκειται γιὰ τὸν Θεὸ δὲν θὰ γράφω «Τοῦ» μὲ κεφαλαῖο ἀρχικό, καθὼς ὁ συγγραφεὺς ἀπορρίπτει αὐτὴ τὴν ὀρθογραφία – παρὰ τὸν σαφῆ κανόνα καὶ τῆς Γερμανικῆς, οἱ ἀντωνυμίες ποῦ ἀναφέρονται στὸν Θεὸ νὰ γράφονται μὲ κεφαλαῖο ἀρχικό. Θεώρησα πάντως ὅτι δὲν θὰ ἔπρεπε γι' αὐτὸ τὸν λόγο νὰ γράφω καὶ τὸ οὐσιαστικὸ «θεός» μὲ μικρὸ ἀρχικό διότι ἡ ὀπτική τῆς λέξης θὰ προκαλοῦσε ἐννοιολογικὴ σύγχυση στὸν Ἕλληνα ἀναγνώστη, καθὼς στὰ ἑλληνικὰ ἡ λέξη γράφεται μὲ μικρὸ μόνον προκειμένου περὶ θεῶν πολυθεϊκῶν θρησκειῶν. Στὸ πρωτότυπο ἡ λέξη «Gott» γράφεται μὲν μὲ κεφαλαῖο, ἀλλὰ γιὰ τὸν λόγο καὶ μόνον ὅτι στὰ γερμανικὰ ὅλα τὰ οὐσιαστικὰ ἔχουν κεφαλαῖο ἀρχικό.

τική και υπό όρους. Ὑπάρχει σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν ἀντίληψη τουλάχιστον ἓνα καθορισμένο ὑπόστρωμα τοῦ εἶναι, τὸ ὁποῖο ὡς τέτοιο δὲν φέρει ἐντὸς του τὴ μορφή τοῦ «λόγου», ἀλλὰ πολλῶ μάλλον ἀντίκειται πρὸς αὐτόν. Τὸ ἔλλειμμα τῶν ἀποδείξεων τῆς φυσικῆς θεολογίας γίνεται σαφῶς ὁρατὸ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο. Θὰ μπορούσε νὰ ἐξαλειφθεῖ μόνον ἂν πετύχαινε κανεὶς νὰ δείξει ὅτι αὐτὸ πού πρέπει νὰ ἀποδεχθοῦμε ὡς ἰδιάζουσα καὶ ἀνεξάρτητη «οὐσία» τῆς ὕλης, ἐκ τοῦ ὁποῖου συναγοῦμε τοὺς γενικοὺς νόμους τῆς κίνησής της, δὲν εἶναι ξένο πρὸς τοὺς κανόνες τοῦ λόγου ἀλλὰ ἔκφραση καὶ εἰδικὴ ἐκδήλωση ἀκριβῶς αὐτῶν τῶν κανόνων⁸⁹.

Αὐτὴ ἡ ἐκδοχὴ τοῦ ἐρωτήματος μεταβάλλει ὅμως τώρα γιὰ τὸν Κάντ τὸν σύνολο στόχο καὶ τὴ συνολὴ μορφή τῆς ἀπόδειξης γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ. Διότι τώρα πιά δὲν θὰ λαμβάνουμε ὡς βάση τὴ διαμόρφωση τοῦ πραγματικοῦ, ὥστε νὰ ἀνακαλύψουμε μέσα της τὴ μαρτυρία μίας ἀνώτατης βούλησης, ἡ ὁποία κατασκεύασε τὸ πραγματικὸ ὅπως τῆς ἄρεσε. Ἀντιθέτως θὰ στηριχτοῦμε στὴν ἐγκυρότητα τῶν ἀνωτάτων ἀληθειῶν καὶ μόνο, καὶ θὰ ἀναζητήσουμε μέσα ἀπ' αὐτὲς τὴν πρόσβαση στὴ βεβαιότητα περὶ ἀπολύτου ὄντος. Τὴν ἀφετηρία μας στὸ ἐξῆς θὰ πρέπει νὰ τὴν ἐπιλέξουμε ὄχι στὸ βασίλειο τῶν πραγμάτων τῆς ἐμπειρικῆς τυχαιότητας παρὰ στὸ βασίλειο τῶν ἀναγκαίων νόμων ὄχι στὸ πεδίο τοῦ ὑπάρχοντος, ἀλλὰ στὸ πεδίο τοῦ ἀπλῶς «ἐφικτοῦ». Ἐκφέροντας τὸ πρόβλημα κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὁ Κάντ ἔχει ὁπωσδήποτε συνείδηση τοῦ ὅτι ὑπερβαίνει πλέον τὰ ὅρια τῆς ἐκλαϊκευτικῆς ἐκθεσης θεμελιωδῶν φιλοσοφικῶν σκέψεων, τακτικῆς πού ἀκολουθοῦσε μέχρι τότε στὰ συγγράμματά του. «Θὰ μπορούσα νὰ φοβᾶμαι», παρατηροῦσε, «μήπως πληγῶσω τὴν εὐαισθησία ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι πρὸ πάντων παραπονοῦνται γιὰ τὴν ξη-

89. Γιὰ μία σύνοψη πρβλ. τὸ σύγγραμμα: *Περὶ τοῦ μοναδικοῦ δυνατοῦ ἀποδεικτικοῦ λόγου*, τόμος II, σελ. 122-144.

ρότητα [ένος συγγράμματος]. "Όμως, δίχως να θέλω να παραστήσω αυτό τον φόγο ως κάτι μικρό, πρέπει αυτή τη φορά να δώσω στον έαυτό μου τη σχετική άδεια. Διότι μολονότι δέν βρίσκω περισσότερη γεύση από κανέναν άλλον, στην υπερεκλεπτυσμένη σοφία όσων έπισωρεύουν, αφαιρούν και διυλιζούν ασφαλείς και χρήσιμες έννοιες στην παρασκευή της λογικής τους σάλτσας, μέχρις ότου αυτές εξατμισθούν και γίνουν καπνός σέ άχνούς και αιθήρια άλατα, όμως τó αντίκειμένο παρατήρησης πού έχω εμπρός μου είναι τέτοιου είδους ώστε είτε πρέπει να παραιτηθώ έντελώς από τó να αποκτήσω ποτέ αποδεικτική βεβαιότητά του, είτε να ανεχθώ να αναλυθούν οι έννοιές του ως τά άτμητα μέρη του»⁹⁰. Δέν επιτρέπεται ή αφαίρεση να λάβει έδω τέλος προτού να είσχωρήσει άφ' ενός στην καθαρή και άπλή έννοια της «παρουσίας» και στην καθαρή και άπλή έννοια της λογικής «δυνατότητας» άφ' έτέρου. Μ' αυτή τη διατύπωση της αντίθεσης ó Κάντ παραπέμπει ταυτόχρονα και μέ σαφήνεια στην ιστορική καταγωγή τού προβλήματος, τó όποιο υπόκειται έδω. Είναι ή γλώσσα της φιλοσοφίας τού Λάμπνιτς τήν όποία μιλάει καθ' όλη τή διάρκεια τού Μοναδικού δυνατού αποδεικτικού λόγου. Σ' εκείνην όμως ή διαφορά μεταξύ «πραγματικού» και «δυνατού» ανάγεται στη βαθύτερη μεθοδολογική διάκριση μεταξύ «τυχαίων» και «άναγκαίων» γνώσεων, μεταξύ «άληθειών πού άφορούν γεγονότα» και «άληθειών τού λόγου». Οι τελευταίες, στις όποιες ανήκουν όλες οι προτάσεις της λογικής και τών μαθηματικών, είναι ανεξάρτητες από τó καθεστώς τού έκάστοτε υπάρχοντος. Διότι δέν έκφράζουν τó μοναδικό, έδω και τώρα, σέ καθορισμένη περιοχή τού χώρου και σέ καθορισμένη στιγμή τού χρόνου υπάρχον. Άντιθέτως ύποσημαίνουν σχέσεις, οι όποιες είναι άπολύτως και καθολικά έγκυρες και δεσμευτικές για όποιοδήποτε περιεχόμενο. Τò 7+5=12, τó

90. II, σελ. 79.

ὅτι ἡ γωνία ἢ ἐγγεγραμμένη σὲ ἡμικύκλιο εἶναι ὀρθή, εἶναι «αἰώνιες ἀλήθειες», οἱ ὁποῖες δὲν ἐξαρτῶνται ἀπὸ τῆ φύση τῶν χωροχρονικῶν, ἀτομικῶν πραγμάτων, καὶ οἱ ὁποῖες θὰ παρέμεναν ἀληθεῖς ἀκόμη κι ἂν δὲν ὑπῆρχαν τέτοια πράγματα, ἀκόμη κι ἂν δὲν ὑπῆρχε ὕλη καὶ σωματικός κόσμος. Στὴ λογική, στὴν καθαρὴ γεωμετρία καὶ ἀριθμητικὴ κι ἀκόμη στὶς θεμελιώδεις ἀρχές τῆς καθαρῆς μηχανικῆς ἔχουμε νὰ κάνουμε συνειπῶς μὲ γνώσεις, οἱ ὁποῖες ναι μὲν ἐκφράζουν μίαν καθαρῶς ἰδανικὴν ἐξάρτηση μεταξύ περιεχομένων ἐν γένει, ἀλλὰ ὄχι τὴ σύνδεση μεταξύ καθορισμένων ἐμπειρικῶν-πραγματικῶν ἀντικειμένων ἢ γεγονότων. Ἐὰν μεταφράσουμε αὐτὴ τὴ λογικὴ ἐνόραση στὴν ὁρολογία τῆς μεταφυσικῆς τοῦ Λάιμπνιτς, τότε θὰ μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ ὅτι ἡ πρώτη κλάση προτάσεων, οἱ καθαρὲς ἀλήθειες τοῦ λόγου ἰσχύουν γιὰ ὅλους τοὺς δυνατοὺς κόσμους οἱ ὁποῖοι περικλείονται στὸν θεῖο νοῦ, ἐνῶ οἱ ἀπλὲς ἀλήθειες τῶν γεγονότων ἀφοροῦν μόνον καθορισμοὺς τοῦ ἐνός «πραγματικοῦ» κόσμου, ὁ ὁποῖος μὲ μίαν ἀπόφαση τῆς θείας βούλησης ἐξαιρέται ἀπὸ αὐτὸ τὸν κύκλο γενικῶν δυνατοτήτων καὶ «ἐγκρίνεται» νὰ ὑπάρξει ὄντως. Ἐδῶ πρωτοσυλλαμβάνει κανεὶς τὴν ἰδιαίτερη μορφή, τὴν ὁποία δίνει ὁ Κάντ στὸ πρόβλημα τῆς ἀπόδειξης περὶ ὑπαρξῆς τοῦ Θεοῦ. Θέλει νὰ ἀντικαταστήσει τὴν «ἠθικὴ» ἐξάρτηση τῶν πραγμάτων ἀπὸ τὸν Θεό, στὴν ὁποία ἀναφέρεται κανεὶς συνήθως σ' αὐτὴ τὴν ἀπόδειξη, μὲ τὴν «ἀνήθικη» (καλύτερη ἔκφραση: τὴν «ἐξωθητικὴ») ἐξάρτηση, θέλει δηλαδὴ νὰ λάβει τὰ ἐπιχειρήματά του ὄχι ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν εἰδικῶν φαινομένων τὰ ὁποῖα μοιάζουν νὰ περιέχουν μίαν ἐνδειξὴ περὶ μίας καθορισμένης θεϊκῆς πράξης τῆς βούλησης. Ἀντιθέτως θέλει νὰ στηριχθεῖ σὲ καθολικὲς καὶ ἀναγκαιῆς συνάφειες, οἱ ὁποῖες ὡς τέτοιες ἀποτελοῦν ἄθραυστους κανόνες κάθε πεπερασμένου καθὼς καὶ τοῦ ἄπειρου νοῦ⁹¹. Δὲν θέλει νὰ λάβει ὡς

91. Πρὸβλ. σχετικὰ *Περὶ τοῦ μοναδικοῦ δυνατοῦ ἀποδεικτικοῦ λόγου*, II. Abteilung, 2. Betrachtung, II, σελ. 106.

δεδομένα τὰ πράγματα, ὡς ἤδη δεδομένη τάξη, ἀλλὰ νὰ ἀνατρέξει στις καθολικές δυνατότητες, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν προϋπόθεση γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ὄλων τῶν ἰδανικῶν ἀληθειῶν καὶ συνεπῶς ἔμμεσα γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ὅπως-δήποτε κάθε τι τοῦ «πραγματικοῦ» ἐπίσης. Ὁ ἀποδεικτικὸς λόγος τὸν ὁποῖο ἐπιχειρεῖ ὁ Κάντ προσλαμβάνει ὡς ἐκ τούτου βεβαίωτατα «ἀπριωρικὸ» χαρακτήρα: διότι δὲν ἐξάγει συμπεράσματα ἀπὸ τὴν «τυχαία» ὑπαρξὴ ἑνὸς ἀτομικοῦ πράγματος, τῆ βασιζόμενη ἀπλὰ στὰ γεγονότα, οὔτε ἀπὸ τῆ σειρὰ ἐμπειρικῶν ἀτομικῶν πραγμάτων τὴν ὁποία συνήθως ὀνομάζουμε «κόσμο», ἀλλὰ ἀπὸ μία συνάφεια ἐννοιῶν, οἱ ὁποῖες, ὅμοια μὲ τις ἐννοιες τῆς γεωμετρίας καὶ τῆς ἀριθμητικῆς, συνιστοῦν ἕνα συστηματικὸ μῶρφωμα ἀπαράλλακτο, ἀνεξάρτητο ἀπὸ κάθε αὐθαιρεσία⁹². Τὸ ἐρώτημα τοῦ Κάντ τώρα ἔχει τὴν ἐξῆς διατύπωση: εἶναι δυνατόν νὰ εἰσχωρήσουμε ὡς τῆ βεβαιότητα περὶ ἀπολύτου ὄντος—αὐτὸ ὅμως, ὅπως θὰ δειχθεῖ, σημαίνει ὡς τῆ βεβαιότητα περὶ ὑπαρξὸς τοῦ Θεοῦ—ἔχοντας προϋποθέσει οἱ ἴδιοι μόνο καὶ μόνο τῆ βεβαιότητα περὶ τῶν ἰδανικῶν ἀληθειῶν ἢ τῶν «γενικῶν δυνατοτήτων»; Ὑπὸ τὸν ὄρο ὅχι ὅτι ἡ ὑπαρξὴ ἑνὸς ἄλλου πράγματος εἶναι βεβαία ἢ ὅτι μία καθορισμένη, τυχαία ἀκολουθία γεγονότων εἶναι πραγματική, ἀλλὰ ὑπὸ τὸν ὄρο καὶ μόνο ὅτι μπορούμε γενικὰ νὰ διακρίνουμε μεταξύ ἀληθοῦς καὶ ψευδοῦς, ὑπὸ τὸν ὄρο ὅτι ὑπάρχουν κάποιοι κανόνες σύμφωνα μὲ τοὺς ὁποίους νὰ ὑφίσταται μὲ ἀποδεικτικὴ ἀναγκαιότητα συμφωνία μεταξύ καθορισμένων περιεχομένων τῶν ἐννοιῶν, ἐνῶ αὐτὴ μεταξύ ἄλλων περιεχομένων, ἄλλων ἐννοιῶν, μπορεῖ νὰ διαψευσθεῖ τὸ ἴδιο προφανῶς καὶ ἀναγκαιῶς, ὑπὸ τοὺς τελευταίους ὄρους λοιπὸν, εἶναι ἡ ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ βεβαία;

Σ' αὐτὴ τὴν ἐρώτηση πιστεύει λοιπὸν ὁ Κάντ ὅτι μπορεῖ ὄντως νὰ δώσει καταφατικὴ ἀπάντηση. Διότι—ἔτσι συμπεραίνει—ἐὰν δὲν ὑπῆρχε μὲ κανέναν τρόπο ἀπόλυτο ὄν, δὲν θὰ ὑπῆρχαν μὲ κανέναν τρόπο ἰδα-

92. Ὁ.π., I. Abteilung, Beschl, II, σελ. 96.

νικές σχέσεις, οὔτε συμφωνία ἢ ἀντίθεση μεταξύ καθαρῶν ἐννοιῶν. Ἄς προσεχθεῖ ὅτι γιὰ τὴ θεμελίωση καὶ ἐξασφάλιση τέτοιων σχέσεων μὲ κανέναν τρόπο δὲν ἐπαρκεῖ ἡ καθαρὰ τυπικὴ ἐνόητα, ἡ ὁποία ἐκφράζεται στὴ λογικὴ ἀρχὴ τῆς ταυτότητας καὶ τῆς ἀντίφασης, ἀλλὰ προϋποτίθενται ἀναγκαίως ὀρισμένοι καθ' ὕλην προσδιορισμοὶ τῆς νόησης. Τοῦ ὅτι ἓνα τετράγωνο δὲν εἶναι κύκλος ἔχω σαφῶς τὴ βεβαιότητα δυνάμει τῆς ἀρχῆς τῆς μὴ ἀντίφασης. Ὅτι ὅμως ὑπάρχουν ἐν γένει σχήματα ὅπως τὸ τετράγωνο καὶ ὁ κύκλος, ὅτι εἶναι ἐφικτὴ μία τέτοια ποιητικὴ διάκριση περιεχομένων, περὶ αὐτοῦ δὲν μὲ διδάσκει ἡ ἐντελῶς γενικὴ καὶ τυπικὴ λογικὴ ἀρχή, ἀλλὰ ἐκεῖνη ἡ εἰδικὴ ἐννομη τάξη τὴν ὁποία καλοῦμε χῶρο. Ἐὰν δὲν ὑπῆρχαν προσδιορισμοὶ ὅπως ὁ χῶρος καὶ οἱ μορφές μέσα σ' αὐτόν, ὅπως ὁ ἀριθμὸς καὶ οἱ διαφορές του, ὅπως ἡ κίνηση καὶ οἱ διαφορές της ὡς πρὸς τὸ μέγεθος καὶ τὴ φορά. ἂν δηλαδὴ δὲν μπορούσαμε ὅλα αὐτὰ νὰ τὰ διακρίνουμε τὸ ἓνα ἀπ' τὸ ἄλλο καὶ νὰ τὰ ἀντιτάξουμε τὸ ἓνα πρὸς τὸ ἄλλο ὡς ἀπλὰ νοητικὰ περιεχόμενα, τότε καὶ ἡ ὕλη θὰ κατέπιπτε στὴν ὁλότητα τῶν «δυνατοτήτων», τότε ὄχι μόνον δὲν θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἰσχυριστεῖ τὴν πραγματικότητα τῆς ἐμπειρικῆς ὑπαρξῆς, ἀλλὰ οὔτε καν τὴν ἀλήθεια μίας πρότασης. Ἡ νόηση θὰ ἀναιρεῖτο, ὄχι ἐπειδὴ θὰ εἶχε καταρριφθεῖ συνεπειὰ κάποιας τυπικῆς ἀντίφασης, ἀλλὰ διότι δὲν θὰ εἶχε πλέον στὴ διάθεσή της «δεδομένα» καὶ συνεπῶς δὲν θὰ ὑπῆρχε τίποτε πλέον πού νὰ ἔχει τεθεῖ, πρὸς τὸ ὁποῖο νὰ μπορεῖ νὰ ἔλθει κάτι ἄλλο σὲ ἀντίφαση. Διότι ἡ δυνατότητα ὡς τέτοια καταπίπτει «ὄχι μόνον ὅταν ἀπαντᾶται μίᾳ ἐσωτερικῇ ἀντίφαση ὡς λογικὴ ἔκφραση τοῦ ἀδύνατου, ἀλλὰ καὶ ὅταν δὲν εἶναι διανοητὸ κανένα ὑλικό, κανένα δεδομένο. Τότε δηλαδὴ δὲν ὑπάρχει ἀντικείμενο τοῦ νοῦ, τὸ δυνατὸ ὅμως εἶναι κάτι τὸ ὁποῖο μπορεῖ κανεὶς νὰ διανοηθεῖ καὶ στὸ ὁποῖο ἀποδίδεται ἡ λογικὴ σχέση σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς μὴ ἀντίφασης» — ὄχι ὅμως μὲ μόνη αὐτὴ τὴν ἀρχή. Ἐδῶ βρίσκεται τώρα ἡ αἰχμὴ τῆς καντιανῆς ἀπόδειξης: πρέπει νὰ δειχθεῖ

ὅτι ἡ ἄρση ὄχι μόνον ἐτούτου ἢ ἐκείνου τοῦ ὄντος ἀλλὰ κάθε ὄντος ἀπολύτως, θὰ ἀναιροῦσε καὶ κάθε «ὕλικό» τῆς νόησης, μὲ τὴν ἔννοια ποῦ μόλις ἀναφέρθηκε. «Ἐὰν ἄρουμε τὸ σύνολο τοῦ ὄντος, τότε δὲν ὑπάρχει τίποτε ποῦ νὰ ἔχει τεθεῖ, δὲν ὑπάρχει ἐν γένει ἀπολύτως τίποτε, δὲν ὑπάρχει ὑλικό ποῦ ν' ἀντιστοιχεῖ σ' ὅ,τιδήποτε νοητὸ καὶ κάθε δυνατότητα ἐκπίπτει πλήρως. Ναι μὲν δὲν ὑπάρχει ἐσωτερικὴ ἀντίφαση στὴν ἄρνηση κάθε ὑπαρξῆς, διότι γιὰ νὰ ἔχουμε ἀντίφαση ἀπαιτεῖται νὰ τεθεῖ κάτι καὶ ταυτοχρόνως κατ' ἀνάγκη νὰ ἀρθεῖ. Ἐδῶ ὅμως πούθενά δὲν ἔχει τεθεῖ τίποτε, ὥστε ὅπωςδήποτε νὰ μὴν μπορεῖ νὰ πεῖ κάποιος ὅτι αὐτὴ ἡ ἄρση περιέχει μίᾳ ἐσωτερικὴ ἀντίφαση. Ὅμως τὸ ὅτι ὑπάρχει κάποια δυνατότητα κι ὅμως ἀπολύτως τίποτε πραγματικὸ, αὐτὸ εἶναι ἀντιφατικὸ, διότι ἂν δὲν ὑπάρχει τίποτε, τότε δὲν ὑπάρχει καὶ δεδομένο τὸ ὁποῖο θὰ ἦταν νοητὸ καὶ βρίσκεται κανεὶς σὲ δυσαρμονία ἰσχυριζόμενος ἐν τούτοις ὅτι κάτι εἶναι δυνατό»⁹³.

Ὅπωςδήποτε δὲν τελειώνει ἐδῶ ἀκόμη ἡ ἀπόδειξη τοῦ Κάντ: διότι κι ἂν ἀκόμη κανεὶς ἀναγνωρίσει τὴ λογικὴ τῆς μέχρι τώρα ἐπιχειρηματολογίας, αὐτὴ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἔχει μόνον δεῖξει ὅτι πρέπει ἀπολύτως καὶ ἀναγκαίως νὰ διατελεῖ ὡς ὄν «ἓνα κάτι τι», ἓνα κάποιο περιεχόμενο ἐν γένει, ὄχι ὅμως ὅτι αὐτὸ τὸ περιεχόμενο εἶναι «ὁ Θεός». Τοῦτο τὸ μέρος τοῦ καντιανοῦ συλλογισμοῦ ὅμως θὰ παρουσιαστῆ τώρα μὲ σχετικὴ συντομία. Ἐφ' ὅσον εἴμαστε πιά βέβαιοι γιὰ μίᾳ ἀπολύτως ἀναγκαίᾳ ὑπαρξῆ, μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ ὅτι αὐτὴ ἡ ὑπαρξὴ ὀφείλει νὰ εἶναι μοναδικὴ καὶ ἀπλή, ἀναλλοίωτη καὶ αἰώνια, ὅτι περικλείει ἐντός της ὅλη τὴν πραγματικότητά καὶ ὅτι εἶναι καθαρὰ πνευματικῆς φύσης – ἐν συντομίᾳ ὅτι πρέπει νὰ τῆς ἀποδοθοῦν ὅλοι ἐκεῖνοι οἱ προσδιορισμοί, τοὺς ὁποίους φροντίζουμε νὰ συνοψίζουμε μὲ τὸ ὄνομα καὶ τὴν

93. II, σελ. 82 κ.κ.

ἔννοια τοῦ Θεοῦ⁹⁴. Ἔτσι στὸ ἐξῆς δὲν λαμβάνεται ὡς δεδομένη ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ, γιὰ νὰ τῆς ἀποδοθεῖ ἀνάμεσα σὲ ἄλλα κατηγορήματα τὸ κατηγορήμα τῆς ὑπαρξης. Διότι τὸ ὅτι κάτι εἶναι ὄν διόλου δὲν ἀποτελεῖ ἔννοιολογικὸ κατηγορήμα, τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ προστεθεῖ σὲ ἄλλα κατηγορήματα, ἀλλὰ περιέχει τὴν ἀπολύτως ἀπλή, ὅχι περαιτέρω ἀναλύσιμη «ἀπόλυτη θέση» ἐνὸς πράγματος⁹⁵. Ἡ ἀποδεικτικὴ ὁδὸς εἶναι μᾶλλον ἢ ἀντίστροφη: ἀφοῦ ἔχει ἐπικυρωθεῖ καὶ ἐξασφαλισθεῖ τὸ ἀπόλυτο εἶναι, ζητεῖται νὰ ἐξαχθοῦν οἱ λεπτομερειακότεροί του προσδιορισμοί, τὸ χαρακτηριστικὸ του «Τί». Ταυτόχρονα ἀνακαλύπτεται καὶ καταδεικνύεται ὅτι αὐτές του οἱ ποιότητες παρουσιάζουν ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν γιὰ μᾶς τὸ εἰδικὸ περιεχόμενο τῆς ἔννοιας τοῦ Θεοῦ. Σαφῶς ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀκολουθεῖται στενὰ τὸ ὄντολογικὸ ἐπιχείρημα καθ' ἑαυτό, ἐνῶ ἡ κοσμολογικὴ καθὼς καὶ ἡ φυσικοθεολογικὴ ἀπόδειξη ἀνάγονται σ' αὐτό⁹⁶. Ὅμως στὴ μεθοδολογία τοῦ ὄντολογικοῦ σκέπτεσθαι ἔχει παρ' ὅλα ταῦτα παρεισφρήσει μίᾳ ἀλλαγῇ, μὲ τὴν ὁποία προϋδεάζεται κανεὶς τὴν πλήρη ὑπέρβασή της

94. Βλ. *Περὶ τοῦ μοναδικοῦ δυνατοῦ ἀποδεικτικοῦ λόγου*, I. Abteilung, 3. Betrachtung, II, σσ. 86-95.

95. II, σελ. 76 κ.κ.

96. [Σ.τ.Μ.]: Τὸ ὄντολογικὸ ἐπιχείρημα γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ, παρὸν ἤδη στὴ μεσαιωνικὴ παράδοση καὶ ἀποδεκτὸ μὲ παραλλαγές καὶ ἀπὸ τὸν Ντεκάρτ, συμπεραίνει ὅτι τὸ τέλειον ὄν (δηλ. ὁ Θεός) ὑπάρχει βάσει τῆς ἔννοιας ποὺ ἔχουμε περὶ τελειότητας, ἡ ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ ἐμφυτεύθηκε στὸν (ἀτελεῖ) νοῦ μας μὲ ἄλλον τρόπο παρὰ ἀπὸ κάτι πιὸ τέλειον ἀπὸ μᾶς καὶ μάλιστα, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ὑψιστὴ τελειότητα, ἀπὸ τὸ ὑψιστὸ τέλειον ὄν. Τὸ κοσμολογικὸ ἐπιχείρημα, πιὸ οἰκεῖο συνήθως γιὰ τοὺς πιστοὺς ἀλλὰ καὶ τὸ ἴδιο παραδοσιακὸ στὰ πλαίσια τῆς μεσαιωνικῆς φιλοσοφίας, ἀποτολμᾷ τὴν ἀναλογία ὅτι ἐφ' ὅσον κάθε κτιστὸ (δηλ. πρᾶγμα) ἔχει τὴν αἰτία του, ἔτσι καὶ ὁ κόσμος ὡς ὁλότητα πρέπει νὰ ἔχει τὸν δημιουργό του, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν Θεό. Γιὰ τὴ φυσικὴ θεολογία μίλησε ὁ συγγραφέας στὶς προηγούμενες σελίδες.

στο μέλλον. Ἐνώ ἡ ὄντολογικὴ ἀπόδειξη, στὴ μορφὴ ποὺ τῆς εἶχε δώσει ὁ Ἄνσελμος ὁ ἐκ Κανταβρυγίας [Anselm of Canterbury] καὶ ποὺ εἶχε ἀνανεώσει σχετικὰ πρόσφατα ὁ Καρτέσιος, ξεκινάει μὲ τὴν ἔννοια τοῦ τελειοτάτου ὄντος γιὰ νὰ συναγάγει ἐξ αὐτοῦ τὴν ὕπαρξή του, συμπεραίνοντας ἀπὸ τὴν οὐσία [Essenz] συνθετικὰ τὴν ὕπαρξή [Existenz], ὁ Κάντ ξεκινάει πολὺ περισσότερο μὲ τίς καθαρές, ἰδανικὲς δυνατότητες, μὲ τὸ σύστημα τῶν αἰωνίων ἀληθειῶν ἐν γένει, γιὰ νὰ δείξει κατόπιν κατὰ τὴν ἀνάλυσή του ὅτι ἕνα ἀπόλυτο εἶναι ὀφείλει νὰ ἀπαιτηθεῖ ὡς ἄρος τῆς δυνατότητας αὐτοῦ τοῦ συστήματος. Αὐτὸ ποὺ ἔχουμε ἐδῶ ἐμπρὸς μας εἶναι ἕνα ἰδιόμορφο πρελούδιο τῆς μελλοντικῆς ὑπερβατολογικῆς μεθόδου: διότι ἡ ἔσχατη δικαίωση τῆς ἀναγωγῆς τῆς ὕπαρξος σὲ ἀπόλυτη θέση θρῖσκεται ἤδη ἐδῶ στὸ ὅτι χωρὶς αὐτὴ τὴν ἀναγωγή δὲν θὰ ἦταν κατανοητὴ ἡ δυνατότητα τῆς γνώσης. Μὲ τὴν ἐπιφύλαξη βέβαια ὅτι ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ γωνία τοῦ κριτικοῦ συστήματος ἀργότερα, ὅλες οἱ «θέσεις» οἱ ὅποιες ἐπικυρώνονται μ' αὐτὸ τὸν τρόπο δὲν εἶναι ἀπόλυτες ἀλλὰ σχετικὲς, ὅτι παραμένουν περιορισμένες στὴν ἐμπειρία ποὺ καθιστοῦν δυνατὴ, τόσο ὡς πρὸς τὴν ἐγκυρότητά τους ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴ χρήση τους.

Ἄς παραβλέψουμε ὅμως πρὸς τὸ παρὸν μία ἀκριβέστερη συστηματικὴ ἐκθεσὴ τοῦ βασικοῦ προβλήματος τοῦ Μοναδικοῦ δυνατοῦ ἀποδεικτικοῦ λόγου, καθὼς ἡ περαιτέρω ἐξέλιξη τοῦ ἴδιου τοῦ Κάντ θὰ ξεκαθαρίζει καὶ θὰ προσδιορίζει αὐτὸ τὸ πρόβλημα ὅλο καὶ περισσότερο. Ἄν παραμείνουμε κατ' ἀρχὰς στὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο μᾶς ὀδήγησε αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη, τότε ἡ διαφορὰ τοῦ Ἀποδεικτικοῦ λόγου ἀπέναντι σ' ὅλα τὰ προηγούμενα γραπτὰ τοῦ Κάντ θρῖσκεται στὸ ὅτι ἀνήκει σὲ μία ἀνώτερη βαθμίδα ἀνασκόπησης καὶ κριτικῆς αὐτογνωσίας. Ὁ Κάντ δὲν ἀρκεῖται πλέον ἐκφέροντας παρατηρήσεις καὶ ἀποδεικτικὸς λόγους ἐν ὄψει τοῦ ἀντικειμένου ποὺ θρῖσκεται ἐμπρὸς του. Ταυτοχρόνως ρωτάει πάντα γιὰ τὴ λογικὴ πρωταρχί τους καὶ γιὰ τὸν εἰδικὸ χαρακτήρα τῆς

ἀλήθειας πού τους προσιδιάζει. Συνεπῶς ὁ Κάντ ἦταν προετοιμασμένος καὶ ἐξοπλισμένος γιὰ νὰ ἀπαντήσει στὸ ἐρώτημα τὸ ὁποῖο εἶχε θέσει ἡ Ἀκαδημία τοῦ Βερολίνου τὸν προηγούμενο χρόνο, ὅσο κανεὶς ἄλλος διανοητὴς αὐτῆς τῆς ἐποχῆς. Μοιάζει πράγματι ὅτι ἀποφάσισε νὰ πραγματευθεῖ τὸ ζήτημα ὄχι ἀμέσως μὲν μόλις δόθηκε στὴ δημοσιότητα ὁ διαγωνισμός, ἀλλὰ μετὰ ἀπὸ τὴν περάτωση τοῦ Ἀποδεικτικοῦ λόγου, νοιώθοντας πιά παρακινημένος ἀπὸ τὴ θεματικὴ συνάφεια, τὴν ὁποία ἀνακάλυψε ἀνάμεσα στὸ πρόβλημα αὐτοῦ τοῦ συγγράμματος καὶ στὸ ἐρώτημα τῆς Ἀκαδημίας⁹⁷. Ἡ διατύπωση τοῦ ζητήματος ἦταν ἡ ἐξῆς: «Θέλουμε νὰ γνωρίσουμε ἂν οἱ μεταφυσικὲς ἀλήθειες ἐν γένει καὶ ἰδιαιτέρως οἱ πρῶτες ἀρχὲς τῆς φυσικῆς θεολογίας καὶ τῆς ἠθικῆς εἶναι ἐπιδεικτικὲς τόσο ξεκάθαρων ἀποδείξεων, ὅσο οἱ γεωμετρικὲς ἀλήθειες καί, ἐὰν δὲν εἶναι ἐπιδεικτικὲς αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῶν ἀποδείξεων, ποιά εἶναι τότε ἡ πραγματικὴ φύση τῆς βεβαιότητάς τους, μέχρι ποῖον βαθμὸ μπορεῖ κανεὶς νὰ φέρει τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος βεβαιότητα καὶ ἂν αὐτὸς ὁ βαθμὸς εἶναι ἐπαρκὴς γιὰ νὰ πειστεῖ πλήρως κάποιος». Ἡ κρίση τῶν ἐργασιῶν πού ἀπεστάλησαν ἔλαβε χώρα στὴ συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας

97. Ἡ ἀνακοίνωση τοῦ διαγωνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας δημοσιεύθηκε ἤδη τὸν Ἰούλιο τοῦ 1761, ἐνῶ ὁ Κάντ ξεκίνησε νὰ πραγματεύεται τὸ θέμα λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ λήξη τῆς προθεσμίας ὑποβολῆς, τέλη τοῦ 1762. Ὁ ἴδιος ὀνομάζει αὐτὴ τὴν πραγματεία «συγγραμμά πού συντάχθηκε στὰ γρήγορα» (II, σελ. 322· πρβλ. καὶ II, σελ. 202). Ὁ Ἀποδεικτικὸς λόγος ἐκδόθηκε ἤδη τέλη Δεκεμβρίου τοῦ 1762. Στις 21 Δεκεμβρίου τοῦ 1762 βρισκόταν στὰ χέρια τοῦ Χάμαν, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ πού ἔγραψε αὐτὸς τὴν ἴδια μέρα στὸν Νικολαί [Nicolai]. Τὸ χειρόγραφο τοῦ συγγράμματος θὰ ἦταν ἄρα ἔτοιμο, ὑποθέτουμε, τὸ ἀργότερο τὸ φθινόπωρο τοῦ 1762 (πρβλ. τίς παρατηρήσεις τοῦ Κούρτ Λάσσβιτς [Lasswitz] καὶ τοῦ Πάουλ Μέντσερ [Menzler] στὴν Ἔκδοση Ἀκαδημίας (Akademie-Ausgabe) τῶν Ἔργων τοῦ Κάντ [Kants Schriften], II, σσ. 470, 492 κ.κ. Βλ. καὶ ΧΑΡΝΑΚ [Harnack], *Geschichte der Königlichen Preussischen Akademie der Wissenschaften*, Βερολίνο 1901, σελ. 315).

του Μαΐου του 1763. Τò πρώτο βραβεῖο ἔλαβε ἡ πραγματεία του Μόζες Μέντελσον⁹⁸, ὅμως ρητῶς δηλώθηκε ὅτι τὸ καντιανὸ σύγγραμμα πλησίασε τόσο τῇ βραβευμένη ἐργασία ὅσο εἶναι ἀνθρωπίνως δυνατόν καὶ ἀξίζει μέγιστο ἔπαινο. Καὶ οἱ δύο πραγματεῖες, καὶ τοῦ Κάντ καὶ τοῦ Μέντελσον, δημοσιεύθηκαν μαζί στὰ γραπτὰ τῆς Ἀκαδημίας⁹⁹. Ἐδῶ βρίσκεται μία περιέργη εἰρωνεία τῆς ἱστορίας, καθ' ὅσον ὁ πρῶτος πού με ἐπιστολή του τὸν Ἰούλιο τοῦ 1763 συνεχάρη τὸν Κάντ γιὰ τὴν ἐπιτυχία του ἦταν ὁ Φόρμαϊ [Formey] ὡς μόνιμος γραμματέας τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου. Διότι αὐτὸς ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐκλεκτικισμοῦ χρωστοῦσε τῇ φιλοσοφικῇ του φήμῃ στὴν ἐκλαϊκίευση τοῦ συστήματος τοῦ Βόλφ, τὴν ὁποία εἶχε προσπαθήσει νὰ κάνει σ' ἓνα πολύτομο, ἐπίπεδο καὶ πολυλογαδικο ἔργο¹⁰⁰. Ἐὰν εἶχε μπορέσει νὰ ἐκτιμήσει τὸ περιεχόμενο τῆς καντιανῆς πραγματείας, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε προῖδαστεῖ ὅτι τὸ σύγγραμμα τὸ ὁποῖο γιὰ λογαριασμὸ τῆς Ἀκαδημίας προωθοῦσε πρὸς δημοσίευση περιεῖχε τὸν βλαστὸ γιὰ τὴν ἀναμόρφωση τῆς φιλοσοφίας, μετὰ τὴν ὁποία ἐπρόκειτο κάποτε νὰ ἐκμηδενισθεῖ «ἢ κομπάζουσα οἴηση ὀλοκλήρων τόμων πλήρων ἐμπνεύσεων» δογματικῆς μεταφυσικῆς¹⁰¹.

Σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν Κάντ, ὁ ἴδιος εἶχε ἐξ ἀρχῆς συνείδηση τοῦ περὶ τίνος ἐπρόκειτο ἐδῶ: «τὸ ζήτημα πού τέθηκε» —ἔτσι ξεκινάει τὴν ἀνά-

98. [Σ.τ.Μ.]: Φιλόσοφος με ἔντονη τὴ δέσμευσή του στὴν ἐβραϊκὴ του καταγωγή, ὁ Μωυσῆς Μέντελσον (1729-1786) ἦταν στενὸς φίλος τοῦ Λέσσιγκ, λιγότερο φιλικὰ συνδεδεμένος ἀπ' ὅ,τι εἰκάζεται μετὰ τὸν Κάντ, τέλος παππούς τοῦ μουσικοσυνθέτη Φέλξ Μέντελσον-Μπαρτόλντ καὶ τοῦ φιλέλληνα ἱστορικοῦ Κάρλ Μέντελσον-Μπαρτόλντ.

99. Πρὸβλ. II, σελ. 475.

100. FORMEY, *La belle Wolfienne*, σσ. 1741-53.

101. Πρὸβλ. ἐπιστολή τοῦ Κάντ στὸν Μέντελσον, τῆς 8ης Ἀπριλίου 1766 (IX, σελ. 55).

λυσή του— «είναι τέτοιου είδους ώστε εάν απαντηθεί σωστά, τότε ή ανώτερη φιλοσοφία όφείλει να λάβει λόγω αυτής τής απάντησης μία συγκεκριμένη μορφή. Εάν βρεθεί ή μέθοδος, σύμφωνα με την όποία να μπορεί να αποκτηθεί ή μεγαλύτερη δυνατή βεβαιότητα σ' αυτό τó είδος γνώσης και να είναι καταφανής ή φύση αυτής τής πειθούς, τότε ένας απαραίλλακτος κανονισμός τού τρόπου διδασκαλίας πρέπει να συνενώσει τὰ σκεπτόμενα μωαλά σέ ενιαίες προσπάθειες, άντι τής αιώνιας μεταβολής γνωμών και οίονει θρησκευτικῶν σχολῶν. Με τόν ίδιο τρόπο ή μέθοδος τού Νεύτωνος στή φυσική έπιστήμη μετέβαλε τήν ασυνδετότητα τῶν φυσικῶν ύποθέσεων σέ μία ασφαλῆ μέθοδο πού αφορά τήν έμπειρία και τή γεωμετρία». Ποιά ήταν όμως τώρα ή αποφασιστική σκέψη με τήν όποία ό Νεύτων πέτυχε αυτή τήν αναμόρφωση; Τί διακρίνει τις φυσικές ύποθέσεις οί όποίες ήταν εν χρήσει πριν απ' αυτόν, από τούς κανόνες και τούς νόμους, τούς όποιους έθεσε; Θέτοντας αυτή τήν έρώτηση αναγνωρίζουμε ότι, στή μαθηματική φυσική τῶν νεωτέρων χρόνων, ό τρόπος με τόν όποιο τó καθόλου σχετίζεται με τó επί μέρους και συνδέεται μαζί του έχει μεταβληθεί σέ σχέση με τή θεωρησιακή φυσική τού Άριστοτέλη και τού Μεσαίωνα. Ό Γαλιλαίος και ό Νεύτων δέν λαμβάνουν ως δεδομένη τήν καθολική έννοια τής βαρύτητας ώστε να «έξηγήσουν» με αυτήν ως βάση τὰ φαινόμενα τού βάρους ούτε συμπεραίνουν από τήν ούσία και τή φύση τής ύλης και τής κίνησης τί πρέπει να συμβεί όταν ένα σώμα βρίσκεται σέ ελεύθερη πτώση, αλλά αρκοῦνται κατ' αρχάς να επιβεβαιώσουν τὰ «δεδομένα» τού προβλήματος όπως τὰ παρέχει ή έμπειρία. Η πτώση πρὸς τó κέντρο τής Γῆς, ή τροχιά μιάς βολής, ή κίνηση τής σελήνης γύρω από τή Γῆ, τέλος ή περιστροφή τῶν πλανητῶν γύρω από τόν Ήλιο σέ έλλειπτικές τροχιές, όλα αυτά είναι φαινόμενα, τὰ όποια γίνονται κατ' αρχάς αντικείμενα έμπειρίας και διαπιστώνονται ως πρὸς τούς καθαρώς ποσοτικούς τους προσδιορισμούς. Τώρα μόλις τίθεται τó έρώτημα, μήπως

αυτό το σύνολο σύμπλεγμα γεγονότων, το εξασφαλισμένο τώρα πιά, μπορεί νά αναχθῆ σέ μία κοινή «έννοια». Ἐν δηλαδή ὑπάρχει μαθηματική σχέση, ἀναλυτική συνάρτηση πού νά ἐμπεριέχει καί νά ἐκφράζει ὅλες αὐτές τίς εἰδικές σχέσεις. Μὲ ἄλλα λόγια ἐδῶ δὲν ἀποτελεῖ σημεῖο ἐκκίνησης μία ἐπινοημένη ἢ ὑποτιθέμενη «δύναμη», ἀπὸ τὴν ὁποία νά συνάγονται συγκεκριμένες κινήσεις (ὅπως «ἐξηγεῖται», π.χ., ἡ πτώση τῶν σωμάτων στὸ ἀριστοτελικὸ σύστημα τῆς φυσικῆς ἀπὸ τὴ φυσικὴ τάση κάθε σώματος ὕλης νά ἐπιζητῆ τὸν «οἰκείο τόπο» του). Ἐδῶ αὐτὸ πού ὀνομάζουμε «βάρος» εἶναι μόνο μία ἄλλη ἐκφραση καί σύντμηση γιὰ γνωστὲς καί μετρήσιμες σχέσεις μεγεθῶν. Ἐὰν ἐφαρμόσουμε τώρα αὐτὸ πού μᾶς διδάσκει αὐτὴ ἡ κατάσταση στὴ μεταφυσική, τότε παρατηροῦμε βεβαίως ὅτι ἡ μεταφυσικὴ ἀναφέρεται σ' ἓνα ἄλλο κύκλο συμβάντων ἀπ' ὅ,τι ἡ μαθηματικὴ φυσικὴ. Διότι τὸ ἀντικείμενό της τὸ ἀποτελεῖ ἡ «ἐσωτερικὴ ἐμπειρία», ὅχι ἡ ἐξωτερικὴ. Σ' αὐτὴν ὑπόκεινται ὡς θέμα της: γνώσεις, πράξεις βούλησης, συναισθήματα καί κλίσεις, ὅχι σώματα καί οἱ κινήσεις τους. Ὁ τρόπος σύλληψης αὐτῶν δὲν καθορίζεται οὔτε ἀλλάζει ἀπὸ αὐτὴ τὴ διαφορὰ τοῦ ἀντικειμένου. Τὸ μοναδικὸ ζήτημα μπορεῖ κι ἐδῶ νά εἶναι ἡ ἀνάλυση τῶν δεδομένων περιπλοκῶν τῆς γνώσης σὲ ἀπλές βασικὲς σχέσεις καί ἡ παραμονὴ σ' αὐτὲς ὡς ἔσχατα, μὴ περαιτέρω συναγόμενα, δεδομένα. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καί γιὰ τὸ ὅτι σ' αὐτὰ τὰ δεδομένα εἰσχωροῦν προσδιορισμοί, τοὺς ὁποίους δὲν μποροῦμε νά τοὺς ἀνατάμουμε περαιτέρω σὲ ἀπλούστερα μέρη καί οἱ ὁποῖοι, ὅσο κι ἂν θέλουμε, δὲν εἶναι ἐπιδεικτικοὶ ὀρισμοῦ τοῦ εἶδους πού παρέχει ἡ σχολαστικὴ παιδεία (σύμφωνα μὲ τὸ «προσεχὲς γένος» καί τὴν «εἰδοποιὸ διαφορὰ»). Διότι ὑπάρχει ἓνα εἶδος «προσδιορισμότητας» καί «προφάνειας» —καί μάλιστα αὐτὴ διατελεῖ ἐντὸς τῶν θεμελιωδῶν ἐννοιῶν καί σχέσεων— ἡ ὁποία μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια δὲν μπορεῖ πιά νά φωτισθῆ μὲ τὸν λογικὸ ὀρισμὸ, ἀλλὰ μόνο νά συσκοτισθῆ. «Ὁ Αὐγουστίνος ἔλεγε: ξέρω πολὺ καλὰ τί εἶναι ὁ χρῶ-

νος, ἀλλὰ ἂν μὲ ρωτήσῃ κανεῖς, τότε δὲν ξέρω». Ἔτσι μπορεῖ κανεῖς γενικὰ στὴ φιλοσοφία πολὺ συχνὰ νὰ ἀναγνωρίσει ξεκάθαρα καὶ μὲ βεβαιότητα πάρα πολλὰ χαρακτηριστικὰ ἐνὸς ἀντικειμένου καθὼς ἐπίσης καὶ νὰ συναγάγει ἀσφαλῆ συμπεράσματα ἐξ αὐτοῦ, προτοῦ νὰ γνωρίσει τὸν ὄρισμό του ἢ ἀκόμη κι ἂν δὲν ἐπιχειρεῖ καν νὰ τὸν δώσει. «Μπορῶ νὰ εἶμαι ἄμεσα βέβαιος γιὰ τὰ διάφορα κατηγορήματα κάθε πράγματος, ἔστω κι ἂν δὲν τὰ γνωρίζω ἀκόμη ἀρκετά, ὥστε νὰ δώσω τὴ διεξοδικὰ καθορισμένη ἔννοια τοῦ πράγματος, δηλαδὴ τὸν ὄρισμό. Ἄν καὶ ποτὲ δὲν ἐξήγησα τί εἶναι ὁ πόθος, θὰ μπορούσα νὰ πῶ ὅμως μὲ βεβαιότητα ὅτι κάθε πόθος προϋποθέτει μία παράσταση τοῦ ἀντικειμένου τοῦ πόθου, ὅτι αὐτὴ ἡ παράσταση εἶναι πρόβλεψη τοῦ μέλλοντος, ὅτι μ' αὐτὴν συνδέεται τὸ συναίσθημα τῆς ἡδονῆς κ.ο.κ. Ὅλα τοῦτα τὰ αἰσθάνεται ὁ καθένας μας σταθερὰ ἔχοντας ἄμεση συνείδηση τοῦ πόθου. Ἀπὸ παρόμοιες συγκρινόμενες παρατηρήσεις θὰ μπορούσε κανεῖς στὸ τέλος νὰ δώσει ἴσως τὸν ὄρισμό τοῦ πόθου. Ὅμως ἐφ' ὅσον τὸ ζητούμενο μπορεῖ νὰ συναχθεῖ καὶ χωρὶς ὄρισμό, ἀπὸ ὀρισμένα γνωρίσματα τῶν ὁποίων ὑπάρχει ἄμεση βεβαιότητα, δὲν εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἀποτολμήσουμε ἓνα ἐγχείρημα τόσο ὀλισθηρὸ»¹⁰². Ὅπως λοιπὸν στὴ φυσικὴ ἐπιστήμη δὲν ξεκινῶμε πιά ἐξηγώντας τὴν «ὄντοτητα» τῆς δύναμης, ἀλλὰ ἀντιθέτως θεωροῦμε αὐτὸ πού ἐμεῖς ὀνομάζουμε δύναμη ὡς τὴν ἔσχατη ἀναλυτικὴ ἔκφραση γιὰ γνωστὲς σχέσεις μεγέθους τῶν κινήσεων, ἔτσι καὶ ἡ λογικὴ ὄντοτητα τὴν ὁποία ἀναζητεῖ ἡ μεταφυσικὴ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀποτελεῖ τὸ ξεκίνημα τῆς διερεύνησης ἀλλὰ μόνον τὸ πέρασ. Ὅποιοδήποτε ἐγχειρίδιο μεταφυσικῆς δείχνει ὅμως πόσο ἀντιφάσκει πρὸς αὐτὴ τὴν ὁδηγία ἢ συνήθη καὶ δίκην συνθηεῖας καὶ παραδόσεως καθιερωμένη ὁδὸς διερεύνησης. Ἡ ἐξήγηση τοῦ καθολικότατου —χαρακτηριστικῆ εἶναι σχετικὰ, ἰδιαίτερα ἡ *Μεταφυσικὴ*

102. II, σελ. 184.

[*Metaphysica*] τοῦ Ἀλεξάντερ Μπάουμγκαρτεν [Baumgarten], τὴν ὁποία ὁ Κάντ συνήθιζε νὰ μεταχειρίζεται ὡς διδακτικὸ σύγγραμμα στὶς παραδόσεις του—, ὁ ὀρισμὸς τοῦ εἶναι, τῆς ὄντοτητας, τῆς ὑπόστασης, τῆς αἰτίας ἢ τοῦ ἀποτελέσματος, κι ἀκόμη τοῦ πόθου, τοποθετεῖται ἐδῶ στὴν κορυφὴ καὶ ἀπὸ τὴ σύνδεση αὐτῶν τῶν προσδιορισμῶν ζητεῖται ἡ συναγωγὴ τοῦ ἐπὶ μέρους. Ἐὰν ὅμως κοιτάξει κανεὶς πρὸ προσεκτικὰ αὐτὴ τὴ δῆθεν συναγωγὴ, ἀναγνωρίζει ὅπωςδὴποτε ὅτι στὴν πραγματικότητα μονίμως προϋποθέτει ἤδη σιωπηρὰ καὶ μεταχειρίζεται τὴ γνώση τοῦ εἰδικοῦ, τὴν ὁποία ὑποτίθεται ὅτι συνάγει, ἔτσι ὥστε ἡ δῆθεν φιλοσοφικὴ «θεμελίωση» νὰ ἀποβαίνει ἀπλὸς κύκλος. Ἐὰν θέλουμε νὰ ἀποκτήσουμε πραγματικὴ εὐκρίνεια γιὰ τὸ τί ἀρμόζει καὶ τί δὲν ἀρμόζει στὴ μεταφυσικὴ, μπορεῖ ἐπὶ τοῦ προκειμένου νὰ μᾶς βοηθήσει μόνον ἡ ὑποχώρηση στὴν πρὸ μετρημένη μὲν, ἀλλὰ συγχρόνως πολὺ πρὸ ἀξιοπρεπῆ μέθοδο τῆς φυσικῆς. Τὸ ζήτημα καὶ στὶς δύο περιπτώσεις δὲν εἶναι νὰ ζητήσουμε νὰ ἐπεκτείνουμε πάσῃ θυσίᾳ τὸ περιεχόμενο τῆς γνώσης μας, ἀλλὰ νὰ τηρήσουμε αὐστηρὰ τὰ ὅρια τοῦ γνωστοῦ καὶ τοῦ ἄγνωστο, τοῦ δεδομένου καὶ τοῦ ζητουμένου καὶ οὔτε νὰ πλανηθοῦμε οἱ ἴδιοι οὔτε νὰ παραπλανήσουμε ἄλλους παραβαίνοντάς τα. Φτάνουμε στὴν οὐσία καὶ στὶς δύο περιπτώσεις μόνον ἀναλύοντας ὑπομονετικὰ καὶ μὲ σταθερὴ πρόοδο τὰ φαινόμενα, ὅπου βεβαίως ὀφείλουμε νὰ ὁμολογήσουμε τὸ ἐξῆς: καθὼς, τουλάχιστον στὴ σημερινὴ κατάστασι τῆς μεταφυσικῆς, δὲν μπορούμε ποτὲ νὰ ἰσχυριστοῦμε μὲ βεβαιότητα ὅτι περατώθηκε ἡ ἀνάλυσι, κανέναν προσδιορισμὸς πού δίνουμε στὴν οὐσία δὲν εἶναι, σ' αὐτὸ τὸ πεδίο, ἀπόλυτος, ἀλλὰ παραμένει σχετικὸς καὶ προσωρινός. «Ἡ αὐθεντικὴ μέθοδος τῆς μεταφυσικῆς»—ἔτσι συνοψίζει ἡ ἐργασία τοῦ Κάντ γιὰ τὸν διαγωνισμὸ τῆς Ἀκαδημίας τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν παρατηρήσεων μὲ συντομία καὶ περιεκτικότητα— «εἶναι κατὰ βάσιν ἡ ἴδια μ' ἐκείνην πού εἰσήγαγε ὁ Νεύτων στὴ φυσικὴ ἐπιστήμη καὶ ἡ ὁποία ἐκεῖ εἶχε τόσο χρῆσιμα ἀποτελέσματα. Ἐκεῖ μα-

θαίνουμε ότι πρέπει ν' αναζητήσει κανείς με ασφαλείς εμπειρίες, αλλά και με τή βοήθεια όπωσδήποτε τῆς γεωμετρίας, τούς κανόνες σύμφωνα με τούς όποιους εξελίσσονται συγκεκριμένα φαινόμενα μέσα στη φύση. "Αν και τόν πρώτο λόγο του κανόνα δέν τόν κατανοοῦμε μέσα στα σώματα, εἶναι ἐν τούτοις σαφές ότι αὐτά κινοῦνται σύμφωνα μ' αὐτό τόν νόμο, και οἱ περίπλοκες φυσικές διεργασίες ἐξηγοῦνται, όταν δείχνει κανείς ξεκάθαρα πῶς συμπεριλαμβάνονται σ' αὐτούς τούς ὀρθῶς αποδεδειγμένους κανόνες. "Ἔτσι και στη μεταφυσική: ζητήστε με ἀσφαλῆ ἐσωτερική ἐμπειρία, δηλαδή ἄμεση στιγμιαία συνείδηση, ἐκεῖνα τὰ γνωρίσματα τὰ όποια σαφῶς περιέχονται στην ἔννοια κάποιας καθολικῆς ιδιότητας κι ἀκόμη κι ἂν δέν γνωρίζετε ὅλη τήν οὐσία του πράγματος, μπορεῖτε ὅμως ἀσφαλῶς νά τὰ χρησιμοποιήσετε, γιά νά συναγάγετε πολλά ἐξ αὐτῶν, τὰ όποια ἀνήκουν στοῦ πράγμα»¹⁰³.

Τόν Κάντ διαφοροποιεῖ πρό πάντων ἕνα βασικό χαρακτηριστικό ἀπό τή συνήθη μεταφυσική ὡς τήν ὁδό, τήν όποία εἶχε ἀσκήσει κατ' ἀρχήν. Ἡ μεταφυσική δέν μπορεῖ νά «ἐφεύρει» τίποτα, μπορεῖ μόνο νά ἐκφέρει τίς καθαρές βασικές σχέσεις τῆς ἴδιας τῆς ἐμπειρίας. Ξεκαθαρίζει και διευκρινίζει ἐκεῖνο πού κατ' ἀρχήν μᾶς εἶναι δεδομένο μόνον ὡς σκοτεινή, ἀκόμη, και περίπλοκη ὁλότητα και κάνει διαφανή τή δομή του, ὅμως δέν τοῦ προσθέτει οὔτε ἕνα στοιχεῖο ἐξ ἴδιας περιουσίας. Ἀκόμη και ἐκείνη ἢ προηγούμενη περίοδος τῆς σκέψης του Κάντ, ἡ όποία βρήκε τήν ἐκφρασή της στη Γενική ἱστορία τῆς φύσης και θεωρία του οὐρανοῦ, πίστευε ότι βρισκόταν πέρα γιά πέρα στοῦ ἔδαφος τῆς «ἐμπειρίας». Δέν δέλιασε ὅμως ἐκεῖ ὅπου τὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας δέν ἐπαρκοῦσαν, νά συμπληρώσει και νά ὑπερβεῖ τὸ ἐμπειρικά δεδομένο με τή συνθετική δύ-

103. II, σελ. 186. Γιά πῶς πολλά περί τῆς ἱστορικῆς συνάφειας αὐτῶν τῶν προτάσεων με τή μεθοδολογία του Νεύτωνος και τῆς σχολῆς του βλ. CASSIRER, *Τὸ πρόβλημα τῆς γνώσης*, II, σσ. 402 κ.κ., 590.

ναμη τῆς φαντασίας καὶ τοῦ λογικοῦ συμπερασμοῦ. Ἔλαβε ὡς σημεῖο ἐκκίνησης τὸν κόσμον, τὸ τεταγμένο σύμπαν τοῦ ἐρευνητῆ τῆς φύσης. Ἄπο ἐδῶ ὅμως ὁδηγήθηκε μὲ συνεχῆ καὶ ἀδιόρατη γιὰ τὴν ἴδια πρόοδο σὲ ὑποθέσεις γιὰ τὸ θεϊκὸ πρωταρχικὸ ὄν, γιὰ τὴ σκοπιμότητα στὴν τάξη τοῦ σύμπαντος, γιὰ τὴ συνέχεια καὶ τὴν ἀθανασία τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Μόλις τώρα ἀποκτᾶ ὁ Κάντ συνείδηση ὅλης τῆς ἐσωτερικῆς προβληματικῆς αὐτοῦ τοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι. Ρωτᾶει λοιπόν: μπορεῖ ἄραγε ἡ μεταφυσικὴ νὰ προχωρήσει συνθετικὰ ἢ, ἀκόμη, κατασκευαστικά¹⁰⁴; Κατὰ τὴ στιγμή πού τίθεται τὸ ἐρώτημα τόσο ἀδήριτα, τὸ ἴδιο ἀδήριτα ἀπαντᾶται μὲ ὄχι. Διότι ἡ «σύνθεση» ἔχει χῶρο μόνον ἐκεῖ ὅπου τὰ περιεχόμενα πού μᾶς ἀφοροῦν εἶναι αὐτοποιούμενα μορφώματα τοῦ νοῦ, τὰ ὁποῖα στὸ ἐξῆς ὑπόκεινται καθαρὰ καὶ ἀποκλειστικὰ στὸν νόμο τοῦ νοῦ. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ἐπιτρέπεται καὶ ἀπαιτεῖται νὰ προχωροῦν «συνθετικὰ» τὰ μαθηματικὰ καὶ πρὸ πάντων ἡ καθαρὴ γωμετρία, καθὼς οἱ μορφές τῆς ὁποῖας πραγματεύεται γεννῶνται μόνον κατασκευαζόμενες καὶ κατὰ τὴν πράξη ἀκριβῶς τῆς κατασκευῆς. Δὲν εἶναι ἔκτυπα κάποιου φυσικὰ δεδομένου καὶ θὰ διατηροῦσαν τὴ σημασία καὶ τὴν ἀλήθεια τους ἀκόμη κι ἂν δὲν ὑπῆρχε ἀπολύτως τίποτε τὸ φυσικὸ, τίποτε τὸ ὑλικὰ πραγματικὸ. Ὁ κύκλος «εἶναι» κύκλος καὶ τὸ τρίγωνο «εἶναι» τρίγωνο δυνάμει τῆς διανοητικῆς καὶ ἐποπτικῆς πράξης καὶ μόνο, στὴν ὁποῖα τοὺς δίνουμε ὑπαρξὴ συναιρῶντας ἐπὶ μέρους στοιχεῖα τοῦ χώρου καὶ δὲν ὑπάρχει γνῶρισμα, οὔτε ἔξωθεν ἐπιπροστιθέμενος προσδιορισμὸς

104. [Σ.τ.Μ.]: «Konstruktiv» στὸ κείμενο. Δὲν μεταφράζω «ἐποικοδομητικὰ» διότι ὁ συγγραφέας δὲν ἔννοεῖ κάτι τόσο γενικὸ κι ἀφρημένο σὰν τὴν ἐποικοδομητικὴ κριτικὴ. Γνωρίζει πολὺ μᾶλλον πὼς ἓνα ἐντελῶς τεχνικὸ καὶ λεπτομερειακὸ ἀλλὰ ὄχι λιγότερο βασικὸ πρόβλημα τοῦ Κάντ ἀπὸ τώρα καὶ στὸ ἐξῆς θὰ εἶναι τὸ κατὰ πόσο μπορεῖ ἡ φιλοσοφία νὰ συστήσει ἐννοιολογικὲς κατασκευές κατὰ τὸ πρότυπο τῆς γεωμετρίας. Βλ. *Κριτικὴ τοῦ καθαρῶν λόγου* A 732-3/B 760-1· *Μεταφυσικὰ θεμέλια τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης* A, XIV.

αὐτῶν τῶν μορφωμάτων, πού νά μὴν περατώνεται καὶ νά μὴν συνάγεται πλήρως μέσα σ' αὐτὴ τὴ θεμελιώδη πράξη. «Ἐνας κῶνος μπορεῖ νά σημαίνει ὁ,τιδήποτε ἐκτὸς τῶν μαθηματικῶν. Ἀλλὰ μέσα στὰ μαθηματικά γεννᾶται ἀπὸ τὴν αὐθαίρετη παράσταση ἑνὸς ὀρθογωνίου τριγώνου, τὸ ὁποῖο στρέφεται γύρω ἀπὸ μία πλευρά. Ἡ ἐξηγήση ἐκπηγάζει ἐδῶ καθὼς καὶ σ' ὅλες τὶς ἄλλες περιπτώσεις προφανῶς διὰ τῆς συνθέσεως». Ὡς πρὸς τὶς ἔννοιες καὶ τὶς ἐξηγήσεις τῆς «ἐγκόσμιας σοφίας», ὅμως, ἡ κατάσταση δὲν εἶναι διαφορετικὴ. Ναι μὲν ἔχει δειχθεῖ γιὰ τὰ μαθηματικά ὅτι τὸ καθορισμένο ἀντικείμενό τους τὸ ὁποῖο πρέπει νά ἐξηγηθεῖ (π.χ. ἔλλειψη ἢ παραβολή) δὲν τὸ κατέχομε κἂν πρὶν ἀπὸ τὴ γενετικὴ κατασκευὴ τοῦ σχήματος, ὅτι ἀντιθέτως ἐκπηγάζει, οὕτως εἶπεῖν, ἀπὸ αὐτὴν. Ἐν τούτοις ἡ μεταφυσικὴ ἐξαρτᾶται ἐξ ἀρχῆς ἀπὸ ἕνα καθορισμένο, στερεὸ ὑλικὸ πού ἀποτελεῖ κτῆμα τῆς. Διότι δὲν εἶναι καθαρὰ ἰδεατοὶ προσδιορισμοὶ αὐτὸ πού θέλει νά ξεδιπλώσει μπροστὰ στὸ πνεῦμα μας, ἀλλὰ οἱ ιδιότητες καὶ οἱ σχέσεις τοῦ «πραγματικοῦ». Ὅπως καὶ ἡ φυσικὴ, ἔτσι οὔτε κι αὐτὴ μπορεῖ νά παραγάγει τὸ ἀντικείμενό της, παρὰ μπορεῖ ἀπλᾶ νά τὸ συλλάβει μὲ τὸ ποιὸν πού ὄντως αὐτὸ ἔχει. Δὲν τὸ «περιγράφει» μὲ τὴν ἔννοια πού ὁ γεωμέτρης περιγράφει ἕνα καθορισμένο σχῆμα, παράγοντάς το δηλαδὴ διὰ τῆς κατασκευῆς, ἀλλὰ μπορεῖ ἀπλᾶ νά τὸ «σκιαγραφήσει», δηλαδὴ νά δώσει ἔμφαση σὲ κάποιον χαρακτηριστικὸ γνώρισμά του καὶ νά τὸ συλλάβει μεμονωμένα. Μόνο μ' αὐτὴ τὴ διαρκῆ σχέση πρὸς τὸ «δεδομένο» τῆς ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς ἐμπειρίας προσλαμβάνει τὴ σχετικὴ τῆς ἐγκυρότητα ἢ μεταφυσικὴ ἔννοια. Ἡ μεταφυσικὴ νόηση δὲν ἐπιτρέπεται σὲ καμμία περίπτωσι νά ἐμφανίζεται ὡς ἐπίνοηση. Δὲν συμπεραίνει προοδευτικὰ ὅπως στὴ γεωμετρία, ὅπου ἀπὸ ἕναν ἀρχικὸ ὄρισμὸ διαμορφώνουμε, προχωρώντας πρὸς τὰ ἐμπρός, διαρκῶς νέα συμπεράσματα, ἀντιθέτως συνάγει τὸ πρότερο ἐκ τῶν ὑστέρων, μὲ ἀποτέλεσμα νά ζητεῖ γιὰ μία δεδομένη κατάσταση πραγμάτων τοὺς ὅρους ὑπὸ τοὺς ὁποίους ἐπι-

συμβαίνει, να ζητεί για ένα σύνολο φαινομένων τους δυνατούς «ἐξηγητικούς λόγους»¹⁰⁵. Αὐτοὶ οἱ ἐξηγητικοὶ λόγοι εἶναι κατ' ἀρχὰς ὀπωσδήποτε ὑποθετικοὶ καὶ μόνον, ἀλλὰ φθάνουν στὴ βεβαιότητα ἐὰν καὶ ἐφ' ὅσον καταστεῖ δυνατόν νὰ συμπεριληφθεῖ μ' αὐτούς ἡ ὁλότητα τῶν γνωστῶν φαινομένων καὶ νὰ παραστεῖ δυνάμει αὐτῶν ὡς προσδιορισμένη ἀπὸ νόμους ἐνότητα. Ὁ Κάντ δὲν ἀμφέβαλλε ὅτι αὐτὸ τὸ ἔργο δὲν εἶχε βρεῖ ἀκόμη κανενὸς εἶδους λύση, ὅσον ἀφοροῦσε τουλάχιστον τὴ μέχρι ἐκείνη τὴ στιγμή ἀντίληψη καὶ πραγμάτευση τῆς μεταφυσικῆς: «ἡ μεταφυσικὴ εἶναι ἀναμφιδόλως ὁ δυσκολότερος ἀπ' ὅλους τοὺς φωτισμοὺς τοῦ ἀνθρώπου, μὲ τὴ διαφορὰ ὅμως ὅτι μέχρι τώρα δὲν ἔχει γραφτεῖ ποτέ μία μεταφυσικὴ»¹⁰⁶.

Καὶ ὄντως δὲν ἦταν δυνατόν νὰ γραφτεῖ ἐφ' ὅσον τὰ ἐργαλεῖα πού κατεῖχε ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἡ νόηση δὲν ἦταν ἄλλα ἀπ' ἐκείνη τὴ συνήθη μέθοδο τῆς ἀπαγωγῆς καὶ συμπερασμοῦ πού εἶναι ἐν χρήσει στὴ σχολαστικὴ φιλοσοφία. Διότι τὸ μέσον τὸ ὁποῖο οὐσιωδῶς καὶ σχεδὸν ἀποκλειστικὰ χρησιμοποιοῦν αὐτὴ ἡ μέθοδος εἶναι ὁ συλλογισμὸς: ὁ κόσμος θεωρεῖται γνωστὸς καὶ κατανοημένος ὅταν ἀναλυθεῖ σὲ μία σειρά συμπερασμάτων τοῦ λόγου. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια εἶχε ἀναπτύξει ὁ Βόλφ, σὲ μία σειρά ἐγχειριδίων τὰ ὁποῖα στὸν καιρὸ του θεωροῦνταν κλασικά, τοὺς «λογικοὺς στοχασμοὺς» του περὶ Θεοῦ, κόσμου καὶ ψυχῆς, περὶ δικαίου καὶ κράτους καὶ κοινωνίας, περὶ τῶν ἐπιδράσεων τῆς φύσης καὶ τῶν συναφειῶν τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἐν συντομίᾳ «περὶ τοῦ παντὸς ἐν γένει». Ὁ Κάντ ἐκτιμοῦσε τὴ μεθοδολογικὴ αὐστηρότητα καὶ νηφαλιότητα πού σφραγίζει αὐτὰ τὰ ἔργα καὶ τὰ ὑπερασπιζόταν εὐρισκόμενος πιά στὴν κορυφὴ τοῦ κριτικοῦ του συστήματος ἐνάντια στίς ἀντιρρήσεις

105. Γιά μία πιὸ συνολικὴ ἀποψη βλ. ἰδίως τὴν ἐργασία τοῦ Κάντ γιὰ τὸν διαγωγισμό τῆς Ἀκαδημίας, *erste Betrachtung*, 1. καὶ 3 (II, σελ. 176 κ.κ.).

106. II, σελ. 183.

τῆς ἐκλεκτικῆς φιλοσοφίας: τῆς ἐκλαϊκευτικῆς καθὼς καὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ συρμοῦ. Στὸν πρόλογο ἀκόμη τῆς *Κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου* γίνεται εὐφημη μνεία τοῦ Βόλφ ὡς «δημιουργοῦ τοῦ μέχρι τώρα ἄσβεστου πνεύματος τῆς ἐμβρίθειας στὴ Γερμανία», διότι συντάσσοντας σύννομα τὶς ἀρχές, ὀρίζοντας εὐκρινῶς τὶς ἔννοιες καὶ προφυλάσσοντας ἀπὸ τολμηρὰ ἄλματα κατὰ τοὺς συμπερασμούς, προσπάθησε πρῶτος νὰ κάνει τὴ μεταφυσικὴ νὰ ὀδεύσει μὲ τὴν ἀσφάλεια μίας ἐπιστήμης¹⁰⁷. Κι ὅμως σ' ὅλη τὴ φιλοσοφικὴ ἐξέλιξη τοῦ Κάντ δὲν ὑπάρχει οὔτε μίᾳ ἔνδειξη ὅτι θρέθηκε ποτὲ σὲ σχέση πνευματικῆς ἐξάρτησης ἀπὸ τὸ βόλφειο σχολαστικὸ σύστημα, πού ὅμως εἶναι τάση χαρακτηριστικὴ, π.χ. γιὰ τὸν Μέντελσον καὶ γιὰ τὸν Ζουλτσερ [Sulzer]. Ἡ περίτεχνη τεχνικὴ τῆς συλλογιστικῆς ἀπόδειξης ποτὲ δὲν τὸν τύφλωσε, καὶ σ' ἓνα σύγγραμμά του προσπάθησε ὁ ἴδιος, τὸ 1762, νὰ ἀποκαλύψει τὴν «ἐσφαλμένη ἀγχίνονια» ἢ ὁποία περιέχεται μέσα της¹⁰⁸. Ἡ ἀντίρρηση ὅμως πού ὁ Κάντ τώρα ἐξάγει ἀπὸ τὴ νέα του θεμελιώδη ἀντίληψη σχετικὰ μὲ τὸ ἔργο τῆς μεταφυσικῆς, εἰσχωρεῖ πιὸ βαθιὰ ἀπ' αὐτὴ τὴν τυπικὴ πραγματεία. Ἡ μέθοδος τοῦ συλλογισμοῦ εἶναι «συνθετικὴ» μὲ τὴ συγκεκριμένη ἔννοια τὴν ὁποία ἔδωσε σ' αὐτὸ τὸν ὄρο ἢ ἐργασία του γιὰ τὸν διαγωνισμὸ τῆς Ἀκαδημίας *Περὶ τῆς εὐκρίνειας τῶν ἀρχῶν τῆς φυσικῆς θεολογίας καὶ ἠθικῆς* [Untersuchung über die Deutlichkeit der Grundsätze der Naturtheologie und der Moral]. Προχωρεῖ ἀπὸ τὶς προϋποθέσεις πρὸς τὶς συνέπειες, ἀπὸ καθολικὲς ἔννοιες καὶ ὀρισμούς, πού τίθενται στὴν ἀρχή, πρὸς τοὺς εἰδικούς προορισμούς. Μία τέτοια μέθοδος ὅμως συνάδει, ἄραγε, πρὸς τὴ γνωστικὴ ὁδὸ, τὴν ὁποία εἴμαστε, ὅπως εἶδαμε, ὑποχρεωμένοι νὰ πά-

107. III, σελ. 28 κ.κ.

108. Ἡ ἐσφαλμένη ἀγχίνονια τῶν τεσσάρων συλλογιστικῶν σχημάτων ἀποδεδειγμένη [Die falsche Spitzfindigkeit der vier syllogistischen Figuren erwiesen], μέρος II, σελ. 49 κ.κ.

ρούμε σέ κάθε διερεύνηση τοῦ πραγματικοῦ; Ἡ ἀρχές, ἐπὶ πλεόν, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐδράζεται κάθε λογικὴ μέθοδος συμπερασμοῦ, εἶναι οἱ ἀρχές τῆς ταυτότητας καὶ τῆς ἀντίφασης – ἡ πρώτη, ὅπως δείχνει ὁ Κάντ σ' ἓνα δικό του λογικὸ ἔργο, στὴ *Νέα καταύγαση* [*Nova dilucidatio*] τοῦ ἔτους 1755, ὡς μεγίστη ἀρχὴ ὄλων τῶν καταφατικῶν κρίσεων, ἡ δεύτερη ὡς μεγίστη ἀρχὴ ὄλων τῶν ἀποφατικῶν¹⁰⁹. Κάθε συμπερασμὸς δὲν ἀποσκοπεῖ ἄλλο ἀπὸ τὴν ἔμμεση ἀπόδειξη τῆς ταυτότητας μεταξύ δύο περιεχομένων, α καὶ β, ἐμβάλλοντας μία σειρά ἐννοιολογικῶν μελῶν, ἐκεῖ ὅπου ἡ ταυτότητα δὲν εἶναι ἄμεσα ὁρατὴ. Τὸ σύστημα τῶν πραγμάτων καὶ συμβάντων ὑποτίθεται ὅτι ἐκτίθεται ἔτσι, σύμφωνα μὲ τὴ θεμελιώδη ἀντίληψη τῆς νοησιαρχίας, ὅλο καὶ ἀκριβέστερα καὶ πιὸ προσδιορισμένα ὡς σύστημα προκειμένων καὶ συμπερασμάτων. Σ' αὐτὴ τὴν ἐκδοχὴ τοῦ ἔργου τῆς φιλοσοφίας ὁ Βόλφ ἀνατρέχει ἐμφανεστάτα στὸν Λάμπνιτς. Ὅμως διαμορφώνοντας περαιτέρω τὸ σύστημά του ἔσθησε τὸ λεπτὸ μεθοδολογικὸ ὄριο, πού καὶ στὸν Λάμπνιτς ὑφίστατο ἀκόμη μεταξύ τῆς «ἀρχῆς τῆς ἀντίφασης» καὶ τῆς «ἀρχῆς τοῦ ἀποχρῶντος λόγου». Ἡ πρώτη εἶναι σύμφωνα μὲ τὸν Λάμπνιτς ἡ ἀρχὴ τῶν «ἀναγκαίων» ἀληθειῶν, ἡ δεύτερη τῶν «τυχαίων». Ἡ πρώτη ἀφορᾷ τίς προτάσεις τῆς λογικῆς καὶ τῶν μαθηματικῶν, ἐνῶ ἡ δεύτερη ὑποστηρίζει μὲ ἓνα εἰδικὸ νόημα τίς προτάσεις τῆς φυσικῆς. Ἐντὸς τοῦ βόλφειου σχολαστικοῦ συστήματος, ὅμως, ἡ μονοτυπία τοῦ ἀποδεικτικοῦ σχήματος ὠθοῦσε πρὸς τὴ μονοτυπία τῶν ἰδίων τῶν ἀρχῶν. Ἔτσι ἐδῶ κυριαρχεῖ παντοῦ ἡ προσπάθεια νὰ ξεπεραστεῖ ἡ ἰδιαιτερότητα τῶν «καθ' ὕλην» γνωστικῶν περιεχομένων καὶ ἀρχῶν μὲ τὴν ἀναγωγὴ τους στὴ λογικὴ ἀρχὴ τῆς ταυτότητας καὶ μὲ τὸ πρόγραμμα νὰ «ἀποδειχθοῦν» ἀπὸ αὐτὴν. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ὁ Βόλφ, π.χ., εἶχε ἐπιχειρήσει μία ἀπόδειξη τῆς «προτάσεως

109. *Νέα καταύγαση τῶν πρώτων ἀρχῶν τῆς μεταφυσικῆς γνώσης* [*Principiorum primorum cognitionis metaphysicae nova dilucidatio*], sectio I, propositio II (I, σελ. 393).

του λόγου», ή οποία όμως κατέληγε σέ φαῦλο κύκλο. Τό ἐπιχείρημά του ἦταν ὅτι ἐάν ὑπῆρχε κάτι χωρίς λόγο, τότε τό τίποτε θά ἦταν ὁ λόγος γιά κάτι τι, πράγμα ἀντιφατικό. Ἀκόμη καί τήν ἀναγκαιότητα τῆς τάξης τῶν φαινομένων ἐν χώρῳ προσπαθοῦσαν μ' αὐτό τόν τρόπο νά τήν παραγάγουν δυνάμει τῆς ἐγκυρότητας καί μόνον τῆς μέγιστης λογικῆς ἀρχῆς: διότι ὅ,τι νοοῦμε ὡς διαφορετικό ἀπό ἐμαῖς —ἔτσι συμπεραίνουν— πρέπει νά τό νοήσουμε ὡς ὑπάρχον ἐκτός ἡμῶν, δηλαδή ὡς ἐν χώρῳ διακεκριμένο ἀπό μᾶς. Τό «ἐκτός ἡμῶν» μεθερμηνεύθηκε ἐδῶ ἄμεσα σέ ἓνα «ἔξωθεν ἡμῶν», ή ἀφρημένη ἔννοια τῆς διαφορᾶς σέ συγκεκριμένη ἐποπτική παραλληλία τῶν περιοχῶν τοῦ χώρου.

Τό ἐλάττωμα αὐτοῦ τοῦ τρόπου σκέψης ὅπωςδῆποτε δὲν εἶχε μείνει ἀπαρατήρητο οὔτε στά ἴδια τὰ πλαίσια τῆς γερμανικῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας. Ὁ Κρούσιος [Crusius/Κρούζιους], ὁ σημαντικότερος ἀνάμεσα στοὺς ἀντιπάλους τοῦ Βόλφ, ἐμφαίνει στήν κριτική του πάρα πολὺ στό ὅτι ἡ ἀρχή τῆς ἀντίφασης, ὡς ἀπλῶς τυπική ἀρχή, ἀπό μόνη της δὲν μπορεῖ νά δώσει καμμία καθορισμένη καί συγκεκριμένη γνώση, ὅτι πολλῶ μᾶλλον εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητη μία σειρά πρωταρχικῶν καί μὴ ἀπαγώγιμων, ὄχι ὅμως γι' αὐτό καί λιγότερο βεβαίῶν «καθ' ὕλην ἀρχῶν»¹¹⁰. Τό τελευταῖο ὅμως ἀποφασιστικό βῆμα πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση τό ἔκανε ὁ Κάντ στήν πραγματεία ή ὅποια μᾶλλον ἀκολούθησε ἀμέσως μετὰ ἀπό τό ξαναδούλεμα τῆς ἐργασίας γιά τὸν διαγωνισμό τῆς Ἀκαδημίας¹¹¹, στή *Δοκιμὴ εἰσαγωγῆς τῆς ἔννοιας τῶν ἀρνητικῶν μεγεθῶν*

110. Βλ. CASSIRER, ERNST, *Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit* II, σσ. 527-534, 587 κ.κ. Πρὸλ. τίς ἀπόψεις τοῦ Κάντ γιά τὸν Κρούσιο στήν ἐργασία του γιά τὸν διαγωνισμό τῆς Ἀκαδημίας, *dritte Betrachtung*, 3 (II, σελ. 194 κ.κ.).

111. Ἡ παράδοση τῆς πραγματείας εἶναι καταχωρημένη στά πρακτικά τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς τοῦ Καϊνίξμπερκ στίς 3 Ἰουνίου 1763, ἐνῶ ἡ ἐργασία γιά τὸν διαγωνισμό τῆς Ἀκαδημίας περατώθηκε κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1762.

στην ἐγκόσμια σοφία [*Versuch den Begriff der negativen Größen in die Weltweisheit einzuführen*]. Ἐδῶ ἤδη στὸ ξεκίνημα διατυπώνεται ἡ αὐστηρὴ διάκριση μεταξύ λογικῆς καὶ πραγματικῆς ἀντίθεσης. Ἡ πρώτη βρίσκειται ὅπουδῆποτε· δύο κατηγορήματα σχετίζονται τὸ ἓνα πρὸς τὸ ἄλλο ὅπως τὸ Α καὶ τὸ ὄχι-Α — ἐκεῖ ὅπου δηλαδή ἡ λογικὴ λήψη τοῦ ἑνὸς ἐμπεριέχει τὴ λογικὴ ἐκμηδένιση τοῦ ἄλλου. Τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἀντίθεσης εἶναι συνεπῶς τὸ καθαρὸ μηδέν. Ἄν προσπαθῆσω νὰ νοήσω ἓναν ἄνθρωπο ὡς λόγιο καὶ ὑπὸ τὴν ἴδια ἔννοια ὡς ἀμόρφωτο, ἓνα σῶμα ὡς κινούμενο καὶ συνάμα ὡς ἀκίνητο, τότε αὐτὴ ἡ σκέψη ἀποδεικνύεται ἐντελῶς κενὴ καὶ μὴ ἀσκήσιμη. Διαφορετικὴ εἶναι ὅμως ἡ κατάσταση σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις τῆς πραγματικῆς ἀντίθεσης — σ' ἐκεῖνες τὶς περιπτώσεις ὅπου, γιὰ νὰ μιλήσουμε ἐκλαϊκευτικά, δὲν πρόκειται γιὰ μιὰ ἀντίθεση ἐννοιολογικῶν γνωρισμάτων καὶ προσδιορισμῶν ἀλλὰ γιὰ ἀντίθεση «δυνάμεων». Ἡ ταχύτητα τὴν ὁποία ἔχει ἓνα κινούμενο σῶμα ἐλεύθερο ἀπὸ ἐξωτερικὰ ἐμπόδια μπορεῖ νὰ ἀναιρεθεῖ ἀπὸ μιὰ ἄλλη, τὸ ἴδιο μεγάλη ἀλλὰ μὲ ἀντίθετη κατεύθυνση. Τὸ ἀποτέλεσμα ἐδῶ δὲν εἶναι ὅπως στὴν πρώτη περίπτωσι μιὰ λογικὴ ἀντίφαση, ἀλλὰ ἐκεῖνη ἡ ἐντελῶς καθορισμένη καὶ χαρακτηριστικὴ φυσικοθεωρητικὴ κατάσταση, τὴν ὁποία χαρακτηρίζουμε μὲ τὴν ἔκφραση τῆς «ἡρεμίας» ἢ τῆς «ἰσορροπίας». Ἐνῶ στὴν πρώτη περίπτωσι, στὴν προσπάθεια μιᾶς συλλογιστικῆς σύνδεσης τοῦ Α καὶ τοῦ ὄχι-Α, τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν μιὰ παράνοια, ἐδῶ εἶναι ἓνας στέρεος καὶ ἐντελῶς μονοσήμαντος προσδιορισμὸς μεγέθους. Διότι τὸ μέγεθος «μηδέν» δὲν εἶναι λιγότερο προσδιορισμένο ἀπ' ὅ,τι ὅποιοδῆποτε ἄλλο, τὸ ὁποῖο προσδιορίζεται μὲ ἓναν θετικὸ ἢ ἀρνητικὸ ἀριθμὸ. Ὁ τρόπος, συνεπῶς, μὲ τὸν ὁποῖο διάφορες πραγματικὲς αἰτίες ἀλληλοκαθορίζονται ἀμοιβαῖα καὶ συνδέονται σὲ ἐνότητα μιᾶς ἐπίδρασης — μιὰ σχέση ἢ ὁποία μπορεῖ νὰ παρασταθεῖ κάλλιστα μὲ τὸ παραλληλόγραμμο τῶν κινήσεων ἢ τῶν δυνάμεων — δὲν εἶναι σὲ καμμία περίπτωσι συνώνυμος μὲ τὴν σχέση, ἢ ὁποία ὑφίσταται μεταξύ σκέ-

των λογικῶν κατηγορημάτων καὶ κρίσεων. Ὁ «ἐμπράγματος λόγος» εἶναι μία ἀνεξάρτητη, ποιοτικὰ ἰδιόμορφη σχέση, ἡ ὁποία ὄχι μόνο δὲν ἐξαντλεῖται στὴ σχέση τοῦ λόγου τῆς λογικῆς ὡς πρὸς τὴ λογικὰ ἐπόμενη πρόταση, στὴ σχέση τῆς πρότερης πρὸς τὴν ὕστερη στὸ συμπέρασμα, ἀλλὰ οὔτε κὰν ἐκφράζεται μ' αὐτήν. Ἔτσι καὶ μόνο διακρίνεται ὀριστικὰ ἡ μέθοδος τῆς μεταφυσικῆς ἀπὸ ἐκείνην τῆς συλλογιστικῆς: διότι ἡ μεταφυσικὴ ὑποτίθεται, σύμφωνα μὲ τὸν ὀρισμὸ πού τῆς ἔδωσε ὁ Κάντ, νὰ εἶναι ἡ θεωρία τῶν «ἐμπράγματος λόγων». Ἡ διάλυση τοῦ συμπλέγματος τοῦ συμβάντος ὀδηγεῖ στὰ πλαίσιά της, ὅπως καὶ στὴ φυσικὴ ἐπιστήμη, σὲ καθορισμένες ἀπλούστατες σχέσεις μεγεθῶν, οἱ ὁποῖες συλλαμβάνονται μόνον πιά στὴν καθαρὴ τους ὄντικότητα ἀλλὰ δὲν γίνονται πλέον ἀντιληπτές ἀπὸ γυμνές ἔννοιες.

Αὐτὸ πρωταρχικὰ ἰσχύει γιὰ τὴ σχέση τῆς αἰτιότητας, ἡ ὁποία εἶναι μὲν γιὰ μᾶς ἀδιαμφισβήτητη, ἀλλὰ ὄχι γι' αὐτὸ καὶ πιὸ ἀποδείξιμη λογικά. Πόσο μᾶλλον πού δὲν ὑπάρχει οὔτε τρόπος χειρισμοῦ οὔτε νοητικὸ μέσο ὥστε νὰ τὴν ὀρίσουμε μέσα στὸ τυπικὸ ἐννοιολογικὸ σύστημα τῆς λογικῆς. Τὸ πῶς μία πρόταση ἔπεται τοῦ ἐννοιολογικοῦ της λόγου, τὸ πῶς διαπιστώνεται ἓνα συμπέρασμα διὰ μίας προκειμένης σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς ταυτότητας, εἶναι ὅπωςδὴποτε εὐληπτο, διότι σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ἀρκεῖ ἀπλᾶ νὰ ἀναλύσουμε τίς δύο ἔννοιες, οἱ ὁποῖες σχετίζονται ἢ μία πρὸς τὴν ἄλλη, γιὰ νὰ θροῦμε μέσα τους τὸ ἴδιο γνώρισμα. Τὸ πῶς ὅμως κάτι ἀπορρέει ἀπὸ κάτι ἄλλο κι ὄχι σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς ταυτότητας εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὸ ζήτημα, γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ Κάντ ὁμολογεῖ πῶς κανεὶς ἀπὸ τοὺς «ἐμβριθεῖς φιλοσόφους» δὲν μπόρεσε νὰ τοῦ τὸ διασαφηνίσει μέχρι στιγμῆς. Οἱ λέξεις «αἰτία» καὶ «ἀποτέλεσμα», «δύναμη» καὶ «δράση» δὲν περιέχουν ἐδῶ λύση, ἀπλῶς ἐπιναλαμβάνουν τὸ πρόβλημα. Λένε μόνον ὅτι ἐπειδὴ κάτι ὑπάρχει, πρέπει νὰ ὑπάρχει κάτι ἄλλο διάφορο ἀπ' αὐτὸ καὶ ὄχι, ὅπως προσηκόντως λέει ὁ λογικὸς στοχασμός, ὅτι ἐπειδὴ νοεῖται κάτι, πρέπει νὰ νοηθεῖ κάτι ἄλλο

κατ' ουσίαν ταυτόσημο μ' αυτό¹¹². Έτσι εμφανίζεται στην εξέλιξη του καντιανού συστήματος ο πρώτος αυστηρός διόσμος. Η άποψη ότι η λογική θα μπορούσε να άρκέσει στη συνήθη της μορφή ως συλλογιστική ώστε να «άπεικονίζει» το σύστημα της πραγματικότητας, απορρίφθηκε μία και καλή: διότι αυτή και η μεγίστη άρχή της, η άρχή της αντίφασης, δέν άρκοῦν καν για να εκφράσουν στην ιδιαιτερότητά της και την απλούστατη εμπράγματη σχέση, τη σχέση της αίτίας προς τὸ ἀποτέλεσμα. Πρέπει λοιπόν η νόηση να παραιτηθεί γι' αυτό τὸν λόγο ἀπὸ τὸ να κατανοήσει τὴν ὑφή και τὴ δομὴ τοῦ Εἶναι, πρέπει να παραδοθοῦμε σ' ἓναν «ἐμπειρισμό» ὁ ὁποῖος ἀρκεῖται στὸ να ἐπισωρεύει ἐντύπωση στὴν ἐντύπωση, συμβάν πρὸς συμβάν; Ἀσφαλῶς αὐτὸ δέν μπορεῖ να εἶναι ἡ γνώμη τοῦ Κάντ και ποτὲ δέν ἦταν, σὲ καμμία ἐποχὴ τῆς διανοητικῆς του εξέλιξης. Ἡ παραίτηση ἀπὸ τὴ συλλογιστικὴ και τὴ μέθοδό της, πὸ ἐμμεῖτο τὴ συνθετικὴ ἀποδεικτικὴ μέθοδο τῆς γεωμετρίας, δέν ἐμπεριέχει γι' αὐτὸν μὲ κανέναν τρόπο τὴν παραίτηση ἀπὸ μίαν ὀρθολογικὴ θεμελίωση τῆς φιλοσοφίας στὸν ἑαυτὸ της: διότι ἡ ἀνάλυση τῆς ἴδιας τῆς ἐμπειρίας, τὴν ὁποία θεωρεῖ πιά ὡς τὸ οὐσιαστικὸ μέλημα κάθε μεταφυσικῆς, εἶναι γι' αὐτὸν πέρα για πέρα ἔργο τοῦ λόγου. Ἀνασκοπώντας τις ικανότητες τοῦ λόγου ἀπέναντι στὴν πραγματικότητα σύμφωνα μὲ τὴ γενικὴ ἀντίληψη αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, συνάγουμε μίαν διπλὴ σχέση: Ὁ λόγος ὀφείλει ἀφ' ἑνὸς να ἀναλύσει τὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας εἰς τὰ ἐξ ὧν συνίστανται, δηλαδὴ μέχρι ν' ἀνακαλύψει τις ἔσχατες στοιχειώδεις σχέσεις, σχέσεις τις ὁποῖες μπορεῖ μὲν να εκφράσει ὡς κάτι τὸ καθαρῶς ὑπαρκτό, ἀλλὰ ὄχι να τις συναγάγει ἀπὸ κάτι ἄλλο. Μπορεῖ ἀφ' ἑτέρου να θεμελιώσει και να ἀποδείξει τὴν ἀναγκαιότητα ἑνὸς ἀπολύτου ὄντος καθ' ἑαυτὸ—και τοῦτο εἶναι ἓνα ἀποφασιστικὸ ἔργο και πρόνομο, τὸ ὁποῖο ἐδῶ ἀκόμη τῆς παραχωρεῖται— διότι ἀπὸ τις καθαρὲς

112. Βλ. ἰδίως II, σελ. 240 κ.κ.

ιδανικές δυνατότητες, οι οποίες αποτελούν τὸ εἰδικό της πεδίο, ἔπεται, μὲ τὸν τρόπο πὺ κατέδειξε ὁ Μοναδικὸς δυνατὸς ἀποδεικτικὸς λόγος, ἢ ὑπαρξη καὶ ὁ προσδιορισμὸς τῆς ὕψιστης πραγματικότητας, αὐτοῦ τοῦ πανδέκτη, τὸν ὁποῖο ἐκφράζουμε μὲ τὴν ἔννοια τοῦ Θεοῦ. Παραθέτοντας κανεὶς αὐτὲς τὶς δύο ιδιότητες, ἀνακαλύπτει βεβαίως ὅτι ἀνήκουν σὲ διαφορετικές κατευθύνσεις τῆς νόησης. Πρόκειται γιὰ ἕνα ἰδιόμορφο διχασμό, ὅταν ὁ Κάντ ἀφ' ἑνὸς κατὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς πραγματικότητας παραπέμπει τὸν λόγο συνεχῶς στὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας, ἐνῶ ὅμως ἀφ' ἑτέρου τὸν θεωρεῖ ἱκανὸ νὰ μᾶς καταστήσει πλήρως βέβαιους γιὰ ἕνα ἄπειρο εἶναι, τὸ ὁποῖο ὡς τέτοιο ὑπερβαίνει κάθε δυνατότητα ἐμπειρίας. Ὁ ἀναλυτικὸς τῆς «ἔσωτερικῆς ἐμπειρίας», ὁ ὁποῖος προσπαθεῖ νὰ καλλιεργηθεῖ κατὰ τὸ πρότυπο τῆς νευτώνειας μεθόδου, καὶ ὁ εἰκοτολογικὸς φιλόσοφος, ὁ ὁποῖος παραμένει προσκολλημένος στὸν πυρήνα κάθε νοσηριαρχικῆς μεταφυσικῆς, στὴν ὄντολογικὴ ἀπόδειξη γιὰ τὴν ὑπαρξη τοῦ Θεοῦ, ἂν καὶ σὲ παραλλαγμένη μορφή, δὲν ἔχουν ἐδῶ ἀκόμη διαχωριστεῖ καθαρὰ καὶ εὐκρινῶς. Σ' αὐτὴ τὴν ἀντίθεση, βρισκόταν ὁ βλαστὸς καὶ ὁ ὅρος τῆς περαιτέρω φιλοσοφικῆς ἐξέλιξης τοῦ Κάντ: ἀπ' τὴ στιγμὴ πὺ ἔγινε ξεκάθαρα καταληπτὴ, ἀπαίτησε μία συγκεκριμένη ἀπόφαση, ἢ ὁποῖα κατ' ἀνάγκη θὰ ἀπομάκρυνε τὸν Κάντ ὄλο καὶ πῶ πολὺ ἀπὸ τὰ συστήματα τῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας.

3. Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΔΟΓΜΑΤΙΚΗΣ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗΣ ΤΑ ΟΝΕΙΡΑ ΕΝΟΣ ΑΛΑΦΡΟΪΣΚΙΩΤΟΥ¹¹³

Μὲ τὰ συγγράμματα τοῦ ἔτους 1763 ὁ Κάντ θεμελίωσε τὴ φήμη του

113. [Σ.τ.Μ.]: Γιὰ τὸν τίτλο τοῦ συγγράμματος τοῦ Κάντ *Träume eines Geistersehers*, ἔχουν προταθεῖ στὰ ἑλληνικὰ οἱ μεταφράσεις «Ὁνειρα ἐνὸς ὀραματιστῆ» καὶ «Ὁνειρα ἐνὸς ὄνειροπόλου». «Geisterseher» ὅμως στὰ γερμανικὰ σημαίνει αὐτὸν πὺ ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα τῆς ὑπαίθρου ἀποκαλεῖ «ἀλαφροῖσκιωτο», ἐκεῖνον δηλαδὴ πὺ βλέπει («Seher») πνεύματα («Geister»), ξωτικά, νεράιδες καὶ παντὸς εἶδους ὄντα τῆς

στον γερμανικό κόσμο τῶν γραμμάτων καὶ τῆς λογοτεχνίας. Τὸ *Περὶ τοῦ μοναδικοῦ δυνατοῦ ἀποδεικτικοῦ λόγου γιὰ τὴν καταδῆλωση τῆς ὑπαρξῆς τοῦ Θεοῦ* παρουσιάστηκε βιβλιοκριτικὰ στὶς γραμματολογικὲς ἐπιστολές¹¹⁴ ἀπὸ τὸν Μέντελσον, ὁ ὁποῖος ναὶ μὲν δὲν τὰ κατάφερε πλήρως μὲ τὴν ἰδιαιτερότητα στὴν τροπὴ τῶν σκέψεων καὶ τῶν ἀποδείξεων τοῦ συγγράμματος, ἀλλὰ ἀναγνώριζε δίχως φθόνο καὶ ὑστεροβουλία τὸν «ἀνεξάρτητο στοχαστὴ» Κάντ ἀκόμη καὶ ἐκεῖ ὅπου δὲν μποροῦσε νὰ τὸν παρακολουθήσει. Ὁ Κάντ εἶπε ἀργότερα γι' αὐτὴ τὴ βιβλιοπαρουσίαση ὅτι ἦταν ἐκείνη ποὺ τὸν ἔκανε πρώτη γνωστὸ στὸ κοινό. Ἡ κρίση πάλι τῆς Βερολινέζικης Ἀκαδημίας γιὰ τὴν *Ἔρευνα περὶ τῆς εὐκρίνειας τῶν ἀρχῶν τῆς φυσικῆς θεολογίας καὶ τῆς ἠθικῆς* καὶ τὸ γεγονός ὅτι αὐτὴ ἡ πραγματεία δημοσιεύθηκε στὰ πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας πλᾶι στὴν ἐργασία ποὺ εἶχε γράψει ὁ Μέντελσον γιὰ τὸν διαγωνισμό, ἔκανε τὸ ὄνομα τοῦ Κάντ γνωστὸ καὶ ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς Γερμανίας. Ἀπὸ τώρα καὶ στὸ ἐξῆς ὁ Κάντ εἶναι κατὰ τὴν κρίση τῶν ἀνθρώπων τῶν γραμμάτων ἓνα ἀπὸ τὰ πρωτοπόρα πνεύματα τῆς Γερμανίας, ἂν καὶ ἡ θέση του ἀπέναντι στὴ σύγχρονή του

φαντασίας. Ἀρκετὰ χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι τὸ οὐσιαστικὸ «Seher», ἀσύνθετο (κατὰ λέξη: ὄρων), ἡ γερμανικὴ γλῶσσα τὸ ἐπιφυλάσσει γιὰ τὴ σημασία «πνευματιστής», «μάντης». Ἡ μετάφρασή μου: «ἀλαφροῖσκιωτος», ἀνατρέχει μὲν σὲ μία λέξη ποὺ ἀπαντᾶται μόνον σὲ τοπικὲς διαλέκτους τῆς Ἑλλάδας, ἐν τούτοις δὲν βλέπω γιατί θὰ ἔπρεπε νὰ προτιμηθεῖ αὐτῆς μία ἀνακριβὴς μετάφραση... Συμπαθητικὴ εἶναι βεβαίως καὶ ἡ μετάφραση «Ὀνειρα ἐνὸς ὀπτασιαστῆ». Ὁ Ἐμάνουελ Σβέντενμποργ [Swedenborg, 1688-1772], ὁ Σουηδὸς φυσιοδίφης καὶ προφήτης, ὁπαδὸς τοῦ Λάμπιντς καὶ τοῦ Βόλφ, ὁ ὁποῖος μὲ τὸ συγγραφικὸ του ἔργο ἔδωσε τὴν ἀφορμὴ στὸν Κάντ νὰ γράψει τὸ σύγγραμμά του, ἦταν ἀκριβῶς κάποιος ὁ ὁποῖος κατ' ἰδίαν ὁμολογία ἔβλεπε πνεύματα καὶ ἐρχόταν σὲ ἐπαφὴ μὲ ψυχὲς νεκρῶν.

114. [Σ.τ.Μ.]: Στὰ γερμανικά: *Literaturbriefe*. Ἔτσι ὀνομάζονταν κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα βιβλιοκρισίες οἱ ὁποῖες δημοσιεύονταν ὑπὸ μορφὴ ἐπιστολῶν, δηλαδὴ ἀποστέλλονταν κατ' εὐθείαν στὸν παραλήπτη.

φιλοσοφία δὲν εἶναι διόλου εὐκρινῶς ὀρισμένη καὶ διακεκριμένη γιὰ τὴν κοινὴ γνώμη. Ἐνθροπωι ὅπως ὁ Λάμπερτ¹¹⁵, ὁ ὁποῖος ἀναμφίβολα ἀνήκει στὰ πιὸ αὐθεντικὰ μυαλὰ τῆς ἐποχῆς καὶ ὁ ὁποῖος ἐκτιμᾶται ἀπὸ τὸν Κάντ τὸν ἴδιο ὡς ἡ «πρῶτη μεγαλοφυΐα τῆς Γερμανίας» στὴ μεταφυσικὴ, ἔρχονται σὲ ἀλληλογραφία μαζί του καὶ ὑποβάλλουν στὴν κρίση του τὰ φιλοσοφικά τους σχεδιάσματα. Ἐν γένει τώρα ἀρχίζει ὁ Κάντ νὰ θεωρεῖται ὡς ὁ μελλοντικὸς δημιουργὸς ἐνὸς νέου «συστήματος», συστήματος στοῦ ὁποῖου τὴ διεξοδικέση τὸν παρότρυνε ὁ Μέντελσον ἤδη στὴ μνησθεῖσα βιβλιοκριτικὴ τῶν γραμματολογικῶν ἐπιστολῶν τὸ 1763, δεκαοχτὼ χρόνια προτοῦ ἐμφανιστεῖ ἡ Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου.

Ἐν τούτοις ἡ ἐπόμενη φάση στὴν ὁποία εἰσέρχεται ὁ Κάντ στὴν ἐξέλιξή του ὡς διανοητῆς καὶ συγγραφέας μετὰ ἀπὸ τὰ γραπτὰ τοῦ 1763, ἀπογοητεύει μὲ τὸν πιὸ περιεργὸ τρόπο αὐτὴ τὴν ἐλπίδα τοῦ κόσμου καὶ τῶν φίλων. Ἀνέμεναν καὶ ἀπαιτοῦσαν ἀπ' αὐτὸν τὸ σχεδιάσμα μίας νέας, ἐμβριθέστερης καὶ πιὸ ἀποδεκτῆς μεταφυσικῆς, μία ἀφρημένη ἀναλυτικὴ ἀνασύνθεση τῶν προϋποθέσεων τῆς καὶ ἕναν σῶφρονα θεωρητικὸ ἔλεγχον τῶν πιὸ γενικῶν τῆς συμπερασμάτων. Αὐτὸ ὅμως πού κατ' ἀρχὰς εἶδαν ἀπ' αὐτὸν ἦταν ἕνα σύγγραμμα, τὸ ὁποῖο ἤδη ἀπὸ τὴ μορφὴ του ὡς γραμματολογικὸ εἶδος κι ἀπὸ τὴν ὑφολογικὴ του ἔνδυσση καταρρίπτει κάθε παράδοση τῆς φιλοσοφικο-επιστημονικῆς βιβλιογραφίας. Ὅνειρα ἐνὸς ἀλαφροῦσκιωτου ἐρμηνευμένα μὲ ὄνειρα τῆς μεταφυσικῆς

115. [Σ.τ.Μ.]: Ὁ Johann Heinrich Lambert (1728-1777), μαθηματικὸς, ἀστρονόμος, φυσικὸς καὶ φιλόσοφος, ἦταν ὁ σημαντικότερος κήρυκας τῆς ἐμπειρικῆς μεθόδου τοῦ Francis Bacon στὴ Γερμανία καὶ ταυτόχρονα ὁ σημαντικότερος φυσικὸς. Συλλήψεις του σ' αὐτὸ πού σήμερα θὰ ὀνομάζουμε φιλοσοφία τῶν μαθηματικῶν παραλαμβάνει, χωρὶς νὰ τὸ δηλώνει, ὁ Κάντ στὴν Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου καὶ τίς ἐπεξεργάζεται κριτικά. Οἱ λίγες ἐπιστολὲς πού ἀντάλλαξε μὲ τὸν Κάντ πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον.

τιτλοφορείται αυτό το σύγγραμμα το οποίο εκδόθηκε το έτος 1766 στην Καινιξβέργη δίχως όνομα συγγραφέα. Ήταν πράγματι ο λόγιος μαΐστωρ Κάντ, ο συγγραφέας της εργασίας για τον διαγωνισμό της Ακαδημίας, που συνέταξε αυτό το γραπτό; Θα μπορούσε να αμφιβάλλει κανείς, τόσο παραξένευε και ξένιζε το ύφος και μόνο στο οποίο είχε γραφτεί. Διότι εδώ δεν πρόκειται πια για τον θεωρητικό έλεγχο της μεταφυσικής και των βασικών της αρχών, εδώ είναι ένα υπέρτερο χιούμορ, με όλες τις έννοιες και τους διαχωρισμούς της μεταφυσικής, με τους όρισμούς της και τις διακρίσεις της, με τις κατηγορίες της και τις σειρές συλλογισμών της, που παίζει το αλαζονικό του παιχνίδι. Κι όμως, παρ' όλη τη χαλαρότητα της σάτιρας, το σύγγραμμα διαπερνά ένας άνεμος σοβαρότητας, ο οποίος παραμένει ευκρινώς αισθητός μ' όλο τον περίγελο κι όλη την αυτοειρωνεία. Πρόκειται άλλωστε για αμφιβολίες και σκεπτικισμούς που αγγίζουν τα ύψιστα πνευματικά και θρησκευτικά προβλήματα της ανθρωπότητας, για ζητήματα όπως αυτό της αθανασίας και της συνέχισης της προσωπικής ύπαρξης, στα όποια ο Κάντ σε κάθε εποχή της σκέψης του αναγνώριζε ένα αποφασιστικό ήθικo ενδιαφέρον, όποια κι αν ήταν ή θεωρητική απάντησή του σχετικά. Στο ίδιο το σύγγραμμα λέει κάπου: «Θα πει κανείς ότι αυτή είναι μία πολύ σοβαρή γλώσσα για ένα έργο πιο αδιάφορο απ' ό,τι η πραγματεύσή μας αυτού. Ένα έργο που αξίζει να ονομαστεί μάλλον παιχνίδι παρά σοβαρή ενασχόληση, και δεν θα είχε άδικο να κρίνει έτσι. Όμως αν και για φιλοπράγματα δεν είναι ανάγκη να θεωρητικολογούμε βαριά, θα μπορούσαμε όμως κατά περίπτωση να το κάνουμε κι αυτό... Δεν βρίσκω ότι κάποια προτίμηση ή κάποια άλλη ροπή που διέφυγε του ελέγχου υπέκλειψε από την ψυχή μου την ευκινησία να ζητεί παντοειδείς λόγους υπέρ και κατά, εκτός από μία. Η ζυγαριά του νοῦ δεν είναι έντελως αδέκαστη και ο ένας της βραχίονας, ο οποίος φέρει την επιγραφή: *ελπίδα του μέλλοντος*, έχει έναν μηχανισμό που κλέβει... Αυτή είναι ή μοναδική αδικία

τὴν ὁποία μᾶλλον δὲν μπορῶ νὰ ἄρω καὶ πού, γιὰ νὰ πῶ τὴν ἀλήθεια, δὲν θέλω καὶ ποτέ νὰ ἄρω»¹¹⁶.

Ποιὸ ἦταν τώρα τὸ πραγματικὰ καθοριστικὸ στοιχεῖο σ' αὐτὴ τὴν παράδοξη μείξη ἀστείου καὶ σοβαρότητας, ποιὸ ἦταν ἐδῶ τὸ πραγματικὸ πρόσωπο τοῦ συγγραφέα, ποιὸ τὸ προσωπεῖο πού φόρεσε; Μήπως τὸ σύγγραμμα ἦταν μόνο ἓνα στιγμιαῖο ἔκτρωμα παιχιδιάρικης διάθεσης ἢ μήπως πάλι πίσω ἀπὸ αὐτὸ τὸν χορὸ σατύρων τοῦ στοχασμοῦ κρυβόταν κάτι σὰν τραγωδία τῆς μεταφυσικῆς; Κανεῖς ἀπὸ τοὺς φίλους καὶ ἐπικριτὲς τοῦ Κάντ δὲν μποροῦσε νὰ ἀπαντήσῃ μὲ σιγουριά σ' αὐτὴ τὴν ἐρώτηση. Οἱ πιὸ εὐμενεῖς κριτὲς, ὅπως π.χ. ὁ Μέντελσον, δήλωναν χωρὶς ἐπιφύλαξη ὅτι τοὺς ξένισε αὐτὴ ἡ ἀμφισημία. Αὐτὸ πού τοὺς ἀπαντᾶ ὁ μὲν ὁ Κάντ ἀκούγεται κατ' ἀρχὰς σχεδὸν καὶ σὰν αἰνίγμα. «Ἡ ἔκπληξη πού λέτε ὅτι δοκιμάσατε ἀπὸ τὸ ὕφος τοῦ μικροῦ συγγραμματος», γράφει ὁ Κάντ στὸν Μέντελσον, «ἀποτελεῖ γιὰ μένα μίαν ἀπόδειξη γιὰ τὴν καλὴ γνώμη πού ἔχετε ἀποκτήσει γιὰ τὸ ἀκέραιο τοῦ χαρακτήρα μου, ὥστε ἀκόμη καὶ ἡ ἀπροθυμία σας νὰ τὸν δεῖτε νὰ ἐκφράζεται καὶ μόνον ἀμφίσημα, νὰ εἶναι γιὰ μένα ἀντικείμενο ἐκτίμησῆς καὶ εὐχάριστη. Καὶ πράγματι ποτέ δὲν θὰ ἔχετε τὴν ἀφορμὴ νὰ μεταβάλετε αὐτὴ σας τὴ γνώμη γιὰ μένα: διότι ὅσα κι ἂν εἶναι τὰ λάθη, τὰ ὁποῖα δὲν μποροῦν νὰ ἀποφευχθοῦν παντοῦ κι ἀπὸ τὴν πιὸ ἀμετακίνητη ἀκόμη ἀπόφαση, ἡ ψυχικὴ διάθεση πού ἀλλάζει μὲ τίς τροπὲς τοῦ καιροῦ καὶ πού ἐξαντλεῖται στὴ φαινομενικότητα εἶναι κάτι στὸ ὁποῖο δὲν θὰ φτάσω ποτέ, ἀφοῦ ἤδη ἔμαθα κατὰ τὸ μέγιστο μέρος τῆς ζωῆς μου νὰ στεροῦμαι καὶ νὰ περιφρονῶ τὰ περισσότερα ἀπ' ὅσα συνήθως διαφθεῖρουν τὸν χαρακτήρα. Συνεπῶς τὸ μεγαλύτερο κακὸ πού θὰ μποροῦσε ἐν πάσῃ περιπτώσει νὰ μὲ βρεῖ, ἀλλὰ πού ἀσφαλῶς δὲν πρόκειται νὰ μὲ βρεῖ ποτέ,

116. *᾽Ονειρα ἐνὸς ἀλαφροῦσκιωτου*, πρῶτο μέρος (1. Teil), τέταρτο κεφάλαιο (4. Hauptstück), II, σελ. 365.

θά ἦταν ἡ ἀπώλεια τῆς αὐτοδικαίωσης, μίας αὐτοδικαίωσης ἡ ὁποία ἐκπηγάζει ἀπὸ τῆ συνείδηση ἐνὸς ἀνυπόκριτου φρονήματος. Ναι μὲν σκέφτομαι πολλὰ μὲ τὴν πλέον ξεκάθαρη πεποίθηση καὶ πρὸς μεγάλη μου ἱκανοποίηση, πράγματα ποὺ ποτὲ δὲν θὰ ξεθαρρέψω νὰ πῶ. Ποτὲ ὅμως δὲν θὰ πῶ κάτι τὸ ὁποῖο δὲν σκέφτομαι»¹¹⁷.

Προσπαθώντας νὰ προσεγγίσει κανεὶς περισσότερο τὸ πρόβλημα γιὰ τὸν νοῦ καὶ γιὰ τὸν βίο, ποὺ βρίσκεται σαφῶς πίσω ἀπὸ τὸ καντιανὸ σύγγραμμα, προωθεῖται κατ' ἄρχας λίγο μοναχὰ ἀπὸ τὶς συνθήκες συγγραφῆς τῶν Ὀνειρῶν ἐνὸς ἀλαφροῖσκιωτου. Ὁ ἴδιος ὁ Κάντ γράφει διεξοδικὰ σ' ἓνα γνωστὸ γράμμα πρὸς τὴ Σαρλόττε φὸν Κνόπλοχ [von Knobloch] πῶς ἔδωσε γιὰ πρώτη φορὰ προσοχὴ στὶς ἀφηγήσεις περὶ θαυμάτων ποὺ κυκλοφοροῦσαν ἀπὸ τὸν «ἀλαφροῖσκιωτο» Σβέντενμποργ, καὶ ποῖα ὑπῆρξε ἡ ἀφορμὴ νὰ ἐντρυφήσει βαθύτερα στὸ κύριο ἔργο τοῦ Σβέντενμποργ, τὰ *Οὐράνια μυστήρια* [Arcana coelestia]. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπαναλάβουμε ἐδῶ αὐτὴ τὴ λογοδοσία, ἀρκούμεστε ἀπλὰ νὰ παραπέμψουμε σ' αὐτήν¹¹⁸. Ποιὸς ὅμως θὰ πιστέψει πραγματικά ὅτι ὁ Κάντ ἀποφάσισε δῆθεν νὰ ἀναμετρηθεῖ συγγραφικὰ μὲ τὸ ἔργο αὐτὸ μόνο καὶ μόνο ἐπειδὴ εἶχε ἀγοράσει πιά τοὺς ὀχτῶ τόμους τετάρτου σχήματος τοῦ ἔργου τοῦ Σβέντενμποργ, κάνοντας ἓνα μεγάλο ἔξοδο, καὶ κόπου καὶ χρημάτων; Ἡ μήπως πρέπει νὰ πάρουμε ἐδῶ κατὰ λέξη τὴν πνευματώδη προεισαγωγικὴ παρατήρηση τῶν Ὀνειρῶν ἐνὸς ἀλαφροῖσκιωτου; «Ὁ γράφων», ἔτσι μᾶς λέει ἐδῶ, «ὁμολογεῖ μὲ κάποια ντροπὴ ὅτι ἦταν τόσο εὐπιστος ὥστε νὰ ἀναζητήσει τὴν ἀλήθεια ὀρισμένων ἀφηγήσεων τοῦ ἀναφερθέντος εἴδους. Βρῆκε –ὅπως συμβαίνει πάντοτε ἐκεῖ ποὺ δὲν ὑπάρχει κάτι γιὰ νὰ ζητηθεῖ κανεὶς– βρῆκε ἓνα τίποτε. Αὐτὸ εἶναι τώρα μᾶλλον ἀπὸ μόνο του ἡδὴ ἐπαρκὴς αἰτία γιὰ νὰ γράψει κανεὶς ἓνα βιβλίον. Ὅμως συνέθη καὶ ἐκείνο

117. Στὸν Μέντελσον, 8 Ἀπριλίου 1766 (IX, σελ. 55).

118. Στὴ Σαρλόττε φὸν Κνόπλοχ (1763), βλ. τόμο IX, σελ. 34.

τὸ ὁποῖο ἔχει ἐξαναγκάσει ἀρκετὲς φορές μετριόφρονες συγγραφεῖς νὰ γράψουν βιβλία, ἢ ἀσυγκράτητη ὀρμὴ γνωστῶν κι ἀγνώστων φίλων νὰ σταματοῦν κάποιον». «Ὅλα τοῦτα δύσκολα θὰ ἔκαναν τὸν Κάντ, ὁ ὁποῖος δὲν παρασυρόταν εὐκολὰ ἀπὸ «συγγραφικὸ οἶστρο»¹¹⁸, ν' ἀσχοληθεῖ τόσο ἐνδελεχῶς μὲ τὸν «ἀρχιφαντασιόκοπο» Σβέντενμποργ, τὸν «ἀπ' ὅλους χειρότερο νεφελοβάτη», ἐὰν σ' αὐτὸ τὸ ὁποῖο βρῆκε σ' ἐκεῖνον δὲν ὑπῆρχε μία ἔμμεση, ἐνοχλητικὴ γι' αὐτόν, συνάφεια πρὸς τὸ κεντρικὸ καὶ ἀποφασιστικὸ φιλοσοφικὸ ζήτημα, πρὸς τὸ ὁποῖο τὸν εἶχε πλέον ὀδηγήσει ἡ ἴδια του ἢ ἐσωτερικὴ ἐξέλιξη. Ὁ Σβέντενμποργ εἶναι γιὰ τὸν Κάντ ἡ καρικατούρα κάθε μεταφυσικῆς τοῦ υπεραισθητοῦ: ὅμως ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶναι παραμορφωτικὸς καὶ υπερβάλλει ὡς πρὸς ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ της, εἶναι κατάλληλος γι' αὐτὴ τὴ μεταφυσικὴ ὥστε νὰ τῆς κρατήσῃ τὸν καθρέφτη. Ἐὰν δὲν ἀναγνώρισε τὸν ἑαυτὸ της στὴν ἡρεμὴ καὶ ἀντικειμενικὴ ἀνάλυση τῆς ἐργασίας γιὰ τὸν διαγωνισμὸ τῆς Ἀκαδημίας, τώρα σ' αὐτὸ τὸ παραμορφωμένο εἶδωλό της πρέπει νὰ τὸν ἀναγνωρίσει. Διότι πράγματι: σὲ τί διαφέρουν οἱ φανταστικὲς παρεκτροπὲς τῶν νεφελοβατῶν ἀπὸ τοὺς «ἀνεμοεργολάβους τῶν διαφόρων διανοητικῶν κόσμων», οἱ ὁποῖοι συνηθίζουν νὰ καλοῦν τὰ δημιουργήματά τους συστήματα τῆς φιλοσοφίας; Ποῦ εἶναι τὸ ὄριο, τὸ ὁποῖο χωρίζει τίς φαντασίες τοῦ δραματιστῆ ἀπ' ἐκεῖνη τὴν τάξιν πραγμάτων ὅπως αὐτὴν τοῦ Βόλφ, «τὴν πελεκημένη μὲ λίγα δομικὰ ὑλικά τῆς ἐμπειρίας ἀλλὰ μὲ πιὸ πολλές παρεισφρούσες ἔννοιες ἢ τοῦ Κρούσιου», τὴν σὰν ἀπὸ τὸ τίποτα παρηγγεμένη «ἀπὸ τῆ μαγικῆς δυνάμεως ὀρισμένων ῥήσεων περὶ νοητοῦ καὶ ἀδιανόητου»¹¹⁹; Ἐὰν

118a. Πρὸβλ. τὴν ἐπιστολὴ του στὸν Μάρκου Χέρτς, τοῦ Ἰανουαρίου 1773 (IX, σελ. 114).

119. Ὅνειρα ἐνὸς ἀλαφροῦσκιωτου, τρίτο κεφάλαιο, II, σελ. 357. Γιὰ τὸ πῶς πρέπει νὰ καταλάβουμε τὰ σχετικὰ μὲ τίς «περὶ τοῦ νοητοῦ καὶ ἀδιανόητου ῥήσεις τοῦ Κρούσιου», τὴν ἐρμηνεῖα δίνει ἓνα ἀπόσπασμα τῆς ἐργασίας γιὰ τὸν διαγωνισμὸ τῆς Ἀκαδημίας (II, σελ. 196 κ.κ.).

ὁ φιλόσοφος σκεφεῖ ἐδῶ νὰ βασιστεῖ στὴ μαρτυρία ἐμπειριῶν, πέρα ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ ἐπανελέγχος αὐτῆς τῆς ἀξίωσης θὰ ὀδηγήσει ἀρκετὰ συχνὰ σὲ ἀμφίβολες ἐλλείψεις τῆς θεμελίωσης, γιὰ τὸν νεφελοβάτη δὲν θὰ ὑπάρξει ἔλλειψη κάποιων ἐμπειρικῶν βαθμίδων, ἀσφαλῶς ἐγγυημένων ὑπεραισθητῶν δεδομένων καὶ γεγονότων. Ἡ μὴπως ἐδῶ τὸ διαφοροποιητικὸ εἶναι ἡ μορφή τοῦ συστήματος, ἡ λογικὴ συνάφεια ἐννοιῶν καὶ προτάσεων; Ὅμως ἡ ἐνδελεχὴς σπουδὴ τῶν Οὐρανίων μυστηρίων εἶχε διδάξει τὸν Κάντ ἐκ νέου γιὰ τὸ πόσο μακριὰ μπορεῖ νὰ τραβήξει ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ συστηματικὴ, μέσα στὸν ἐμφανῆ, ἀκόμη, παραλογισμό. Ὅπως σύμφωνα μὲ τὸ συμπέρασμα τῶν συγγραμμάτων τοῦ ἔτους 1763 καμμία συλλογιστικὴ δὲν ἐπαρκεῖ ὥστε νὰ μᾶς προσφέρει τὴν κατανόηση ἑνὸς μοναδικοῦ ἐμπράγματος λόγου, ἔτσι καὶ ἡ ἀπουσία ἀληθῶν ἐμπράγματος λόγων δὲν ἐμποδίζει τὴ μεταμφίεση τοῦ ἐπιχειρήματος σὲ ἓνα φαινομενικὰ συμπαγὲς καὶ ἀκέραιο σχῆμα σειρᾶς συλλογισμῶν. Ἀπ’ αὐτὴ τὴν ἀποψη οἱ «ὄνειροπόλοι τοῦ λόγου» δὲν βρίσκονται λοιπὸν σὲ καλύτερη θέση ἀπὸ τοὺς «ὄνειροπόλους τῆς αἴσθησης»: καὶ ἡ πιὸ περίτεχνη ἀρχιτεκτονικὴ τῆς δομῆς δὲν μπορεῖ νὰ ἀντικαταστήσει τὴν ἔλλειψη «δομικοῦ ὑλικοῦ». Ἀκόμη καὶ γιὰ τὸν φιλοσοφικὸ συστηματικὸ δὲν ὑπάρχει κατὰ συνέπεια ἄλλο κριτήριον τῆς «πραγματικότητας» τῶν συμπερασμάτων του ἀπὸ τὸν ἀκριβέστατο καὶ ὑπομονετικότερο ἐλεγχὸ τῶν «δεδομένων» τὰ ὅποια ἔχει στὴ διάθεσή του γιὰ κάθε μεμονωμένον ζήτημα. Ποιὰ μορφή παίρνει ὅμως ἡ συνήθης μεταφυσικὴ ἐὰν ἐφαρμόσουμε πάνω της αὐτὸ τὸ μέτρο! Παντοῦ ἐρχόμαστε ἀντιμέτωποι μὲ ἐρωτήματα τὰ ὅποια ἀποδεικνύεται ὅτι ὄχι μόνον δὲν ἔχουν κατανοηθεῖ ἀλλὰ, ὑπὸ πιὸ λεπτομερειακὴ παρατήρηση, ὅτι εἶναι ἀκατανόητα, διότι ἤδη ἡ μορφή τῆς προβληματοθεσίας ἔχει μολυνθεῖ ἀπὸ μία δίσημη ἔννοια ἢ μία παρεισφρήσασα ἀποδοχή¹²⁰. Μιλοῦμε

120. Πρβλ. ἐπιστολὴ τοῦ Κάντ στὸν Μέντελσον (8 Ἀπριλίου 1766): «Ἡ προσπάθεια νὰ φέρω σὲ ἀναλογία τὴν πραγματικὴ ἠθικὴ ἐπιρροὴ τῶν πνευματικῶν φύ-

ἐδῶ γιὰ τὴν «παρουσία» τῆς ψυχῆς στὸ σῶμα, διερευνοῦμε τὸν τρόπο πού τὸ «πνευματικὸ» ἐπιδρᾷ στὸ «ὕλικό» ἢ τανάπαλιν, χωρὶς ὅμως νὰ παρατηροῦμε ὅτι ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἢ σύνολη παράσταση τὴν ὁποία ἔχουμε γιὰ τὸ πνευματικὸ δὲν ὀφείλεται τόσο στὴν ἀκριβῆ ἐπιστημονικὴ ἀνάλυση, ὅσο πολὺ περισσότερο στὴ συνήθεια καὶ στὴν προκατάληψη. Αὐτὴ ἢ αὐταπάτη εἶναι μὲν χοντροκομμένη, ἀλλ' ὅμως ἀρκετὰ κατανοητὴ: «διότι γιὰ ὅσα νωρίς, ἀπὸ παιδί, γνωρίζει κανεὶς σὲ πολὺ μεγάλο βαθμὸ, γι' αὐτὰ εἶναι κανεὶς βέβαιος ἀργότερα καὶ στὰ γηρατεῖα ὅτι δὲν τὰ γνωρίζει καθόλου καὶ ὁ ἄνθρωπος τῆς ἐμβριθείας γίνεται στὰ τελευταῖα του τὸ πολὺ σοφιστὴς τοῦ νεανικοῦ του ἐνθουσιασμοῦ». Ὁ Κάντ πάντως ἤδη στὸ τέλος τῆς πραγματείας γιὰ τὰ «ἀρνητικὰ μεγέθη» εἶχε ὁμολογήσει εἰρωνικὰ τὴν «ἀδυναμία τῆς διορατικότητάς του», ἢ ὁποία τὸν «κάνει νὰ καταλαβαίνει λιγότερο ἀπ' ὅλα πάντοτε ἐκεῖνο πού ὁ κόσμος πιστεύει ὅτι εὐκολὰ καταλαβαίνει». Λόγω τῆς ἀδυναμίας του αὐτῆς, ὅλη ἡ σύγχρονή του μεταφυσικὴ «μὲ τὴν τόσο καταραμένη τῆς γονιμότητα» τοῦ φαίνεται ὅλο καὶ πῶ πολὺ ὡς ἐπτασφράγιστο βιβλίον, ὅσο περισσότερο ἐμβαθύνει σ' αὐτήν. Διαλύεται μπροστὰ στὰ μάτια του ὡς πλέγμα γνωμῶν, τίς ὁποῖες ναὶ μὲν μπορεῖ νὰ μάθει κανεὶς ἱστορικὰ ὅμοια μὲ τίς ἱστορίες πού δίνει ὁ Σβέντενμποργ ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν πνευμάτων, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ κατανοήσει ἀπὸ τοὺς πρώτους λόγους τους οὔτε νὰ ὀδηγηθεῖ στὸ νὰ τίς πιστέψει ἀληθινά. Μόνον μία καὶ μοναδικὴ ὀπτικὴ γωνία τοῦ ἐναπομένει:

σεων πρὸς τὸν νόμον τῆς καθολικῆς ἔλξης δὲν εἶναι ἀποψή μου πού πρέπει νὰ ληφθεῖ στὰ σοβαρὰ ἀλλὰ ἓνα παράδειγμα γιὰ τὸ πόσο μπορεῖ νὰ προχωρήσει κανεὶς ἀνεμπόδιστος σὲ φιλοσοφικὲς ἐπινοήσεις ἐκεῖ ὅπου λείπουν τὰ δεδομένα, καὶ πόσο ἀναγκαῖο εἶναι νὰ ὀρίσουμε ἔχοντας ἓνα τέτοιο ἔργον, τί ἀπαιτεῖται γιὰ τὴ λύση τοῦ προβλήματος καὶ μήπως λείπουν τὰ ἀναγκαῖα πρὸς αὐτὴν δεδομένα... Εἶναι τοῦ παρόντος νὰ ὀριστεῖ μήπως ἐδῶ ὑπάρχουν πραγματικὰ ὄρια, τὰ ὁποῖα μήπως ἔχουν χαραχθεῖ βάσει τῶν περιορισμῶν τοῦ λόγου μας, λάθος: τῆς ἐμπειρίας, ἢ ὁποῖα περιέχει τὰ δεδομένα γιὰ τὸν λόγον» (IX, σελ. 55).

μόνον ή ειλικρινής και χωρίς περιστροφές ομολογία ότι δεν γνωρίζει. Ός προς τὸ σύνολο τοῦ προβλήματος τοῦ κόσμου τῶν πνευμάτων, ἄρα και ὡς προς ὅλα τ' ἄλλα μελήματα ποῦ ἀφοροῦν σέ ἀντικείμενα πέραν κάθε ἐμπειρίας, δὲν τίθεται τώρα πιά ζήτημα για τὸν Κάντ ποῦ νὰ τὰ θέλει ὡς περιεχόμενα θεωρητικῆς εἰκοτολογίας. Αὐτὸ ποῦ ἡ φιλοσοφία μπορεῖ νὰ δώσει σ' αὐτὸ τὸ σημειὸ μοιάζει, για νὰ τὸ δοῦμε ἀπὸ τὴν ὑλική του σκοπιά, ὅπωςδὴποτε μικρῆς σημασίας, εἶναι ὅμως διαφοροποιητικὸ ὡς προς τὴ μεθοδολογική ἔννοια για τὴ σύνολη στάση τῆς γνώσης και τοῦ βίου. Μεταβάλλει τὸν ἐπιβεβλημένο σκεπτικισμό σὲ ἓναν ἐλεύθερο και ἠθελημένο. «Όταν ἡ ἐπιστήμη διαγράφει τὸν κύκλο της, φτάνει φυσικῶ τῷ τρόπῳ σ' ἓνα σημειὸ μετριόφρονος καχυποψίας και λέει, δυσθυμώντας με τὸν ἑαυτὸ της: πῶ, πῶ, πράγματα ποῦ ὑπάρχουν, ποῦ ἐγὼ δὲν τὰ διακρίνω! Όμως ὁ λόγος ποῦ ἔχει ὠριμάσει μέσα στὴν ἐμπειρία, γινόμενος ἔτσι σοφία, μιλάει με τὸ στόμα τοῦ Σωκράτη ἀνάμεσα στιςπραμάτειες μίας ἐποχιακῆς ἀγορᾶς με εὐθυμη ψυχή: πῶ, πῶ, πράγματα ποῦ ὑπάρχουν ποῦ δὲν τὰ χρειάζομαι! Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο συρρέουν ἐν τέλει δύο προστάθειες τόσο ἀνόμοιες φύσης σὲ μία, ἀν και ἀρχικὰ ξεκίνησαν προς πολὺ διαφορετικὲς κατευθύνσεις, ἐφ' ὅσον ἡ πρώτη εἶναι ματαιόδοξη και ἀνικανοποίητη, ἡ δεύτερη ὅμως συμμαζεμένη και ὀλιγαρχικῆς. Διότι για νὰ ἐπιλέξει κανεὶς λογικά, πρέπει νὰ γνωρίσει πρῶτα τὸ μὴ ἀπαραίτητο, ἀλλὰ και τὸ ἀνέφικτο ἀκόμη. Ἐν τέλει φτάνει ὅμως ἡ ἐπιστήμη στὸ νὰ ὀρίσει τὰ ὅρια ποῦ τῆς τίθενται ἀπὸ τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπινου λόγου. Όλα τὰ ἀνεδαφικά σχεδιάσματα ὅμως, τὰ ὅποια καθ' ἑαυτὰ ἴσως νὰ μὴ εἶναι ἀνάξια, μόνο ποῦ βρίσκονται ἐκτὸς τῆς σφαίρας τοῦ ἀνθρώπου, καταλήγουν στὰ ἀζήτητα τῆς ματαιοδοξίας. Κατόπιν ἡ ἴδια ἡ μεταφυσικὴ γίνεται ἐκεῖνο ἀπὸ τὸ ὅποιο εἶναι ἀκόμη πολὺ ἀπομακρυσμένη και τὸ ὅποιο θὰ ὑπέθετε κανεὶς γι' αὐτὴν λιγότερο ἀπὸ κάθε τι ἄλλο: συνοδὸς τῆς σοφίας»¹²¹.

121. II, σελ. 385 κ.κ.

Γιὰ τὴ συνολικὴ ἐξέλιξη τοῦ Κάντ αὐτὲς οἱ προτάσεις εἶναι γιὰ δύο λόγους ἐνδιαφέρουσες. Ἀφ' ἐνὸς τὸν δείχνουν ἀκόμη σὲ ἐγγύτατη συνάφεια μὲ τὶς βασικὲς τάσεις τοῦ διαφωτισμοῦ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο, ἀφ' ἑτέρου παραπέμπουν μ' ὄλον τοῦτο στὸ ὅτι αὐτὸ τὸ περιεχόμενο ἀπέκτησε στὸ πνεῦμα του μία νέα μορφή διότι ἀπέκτησε μία νέα θεμελίωση. Ἐνῶ ἡ φιλοσοφία τοῦ διαφωτισμοῦ προχωρεῖ ἀπλοϊκὰ ἀποκρούοντας τὸ ὑπεραισθητό, περιορίζοντας τὸν λόγο στὸ ἐμπειρικὰ καταληπτό καὶ ἐγκόσμιο, στὸν Κάντ τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα ἀποτελεῖ τὸ προϊόν μίας νοητικῆς διαδικασίας ἡ ὁποία διήλθε ὅλα τὰ στάδια κριτικῆς διανοητικῆς ἐπισκόπησης. Δὲν βρίσκεται στὸ ἔδαφος τῆς «ἐμπειρίας» ἀπλὰ καὶ μόνο ἀπὸ ἐπιφύλαξη ἢ γιὰ μεγαλύτερη εὐκολία: τὸ νὰ πατήσῃ στὴ γῆ ἦταν συνειδητὴ του ἐπιλογή. Ἔτσι ἡ μεταφυσικὴ εἶναι γι' αὐτὸν ἀκόμη ἐπιστήμη, ὄχι ὅμως πιά ἐπιστήμη πραγμάτων ἐνὸς ὑπεραισθητοῦ κόσμου ἀλλὰ τῶν ὀρίων τοῦ ἀνθρώπινου λόγου¹²². Αὐτὴ ἐπισημαίνει στὸν ἄνθρωπο τὴν ἐπιστροφή στὰ δικά του πλαίσια, τὰ σύμμετρα πρὸς αὐτόν, καθὼς αὐτὰ τὰ πλαίσια εἶναι τὰ μόνα πού χρειάζονται γιὰ τὸν ἠθικὸ προορισμὸ του, γιὰ τὸν προορισμὸ πού ἔχει νὰ πράξῃ. Ἡ σύνολη ἠθικὴ διάθεση τοῦ διαφωτισμοῦ, ὅπως εἶναι ζωντανὴ στὰ καθαρότερα καὶ μεγαλύτερα πνεύματά του, βρίσκει ἐδῶ στὸν Κάντ τὴ θεωρητικὴ τῆς δικαίωσης. «Ὅχι», ἀναφωνεῖ ὁ Λέσσιγ στὸ τέλος τῆς Ἀγωγῆς τοῦ ἀνθρώπινου γένους [*Erziehung des Menschengeschlechts*], «θὰ ἔλθει, ἀσφαλῶς καὶ θὰ ἔλθει ἡ ἐποχὴ τῆς πλήρωσης, ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος, ὅσο πιὸ πολὺ πεπεισμένος θὰ αἰσθάνεται ὁ νοῦς του γιὰ ἓνα μέλλον ὀλοένα καλότερο, δὲν θὰ ἔχει πλέον ἀνάγκη νὰ δανεῖζεται κίνητρα γιὰ τὶς πράξεις του, ἀφοῦ θὰ κάνει τὸ ἀγαθὸ ἐπειδὴ εἶναι τὸ ἀγαθὸ κι ὄχι ἐπειδὴ ἔχουν θεσπισθεῖ αὐθαίρετες ἀνταμοιβές γι' αὐτό, οἱ ὁποῖες ἔχουν σκοπὸ νὰ ἐξαρτοῦν καὶ νὰ ἐνισχύουν τὸ ἐπιπόλαιο βλέμμα του στὸ νὰ ἀναγνωρίζῃ

122. II, σελ. 384.

τις έσωτερικές καλύτερες ανταμοιβές του αγαθού». 'Η ίδια ήθικη θεμελιώδης αντίληψη και τὸ ἴδιο διανοητικὸ πάθος ἔκαναν τὸν Κάντ, μιάμιση δεκαετία πρὶν ἀπὸ τὴν Ἀγωγή τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, νὰ πάρει τὴν ἀπόφασή του ὑπὲρ καὶ κατὰ τῆς μεταφυσικῆς. «Τί; Μόνον γι' αὐτὸ εἶναι καλὸ νὰ εἶναι κανεὶς ἐνάρετος, ἐπειδὴ ὑπάρχει ἓνας ἄλλος κόσμος; Δηλαδή ὁ λόγος πού οἱ πράξεις κάποτε θὰ ἀνταμειφθοῦν δὲν εἶναι ἄραγε ὅτι αὐτὲς καθ' ἑαυτὲς εἶναι καλές καὶ ἐνάρετες;»¹²³ "Ὅποιος γὰρ νὰ θεμελιώσῃ τὸ ἠθικὸ χρειάζεται ἀκόμη νὰ θεαθεῖ τὴ μεταφυσικὴ, δὲν γνωρίζει τὸ ἴδιο τὸ ἠθικὸ σ' ἐκείνη τὴν καθαρὴν του αὐτάρκεια καὶ ἐν ἑαυτῶ πληρότητα, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ γνήσιο περιεχόμενό του. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια τῆς ἠθικῆς ἐμμένειας κλείνουν τὰ "Ὀνειρα ἐνὸς ἀλαφροῦσκιωτου μὲ τὴν ἐπίκληση τοῦ λόγου τοῦ «εἰλικρινοῦς Κανντίντ»¹²⁴: «Ἄς πᾶμε νὰ βροῦμε τὴν εὐτυχία μας, πᾶμε στὸν κῆπο νὰ δουλέψουμε».

Τὸ νέο φιλοσοφικὸ ἰδανικὸ καθίσταται λοιπὸν σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἄμεσα νέο ἰδανικὸ βίου. Ὁ τρόπος πού αὐτὰ τὰ δύο τότε σφράγιζαν τὴν ἴδια τὴ γενικὴ πνευματικὴ στάση τοῦ Κάντ καὶ τὴν ἐπιρροή του σὲ ἄλλους δίνεται σὲ μία κρίσιμη καὶ κλασικὴ μαρτυρία τὴν ὁποία ὡς γνωστὸν μᾶς

123. II, σελ. 389.

124. [Σ.τ.Μ.]: Τὸ ἔργο τοῦ Βολταίρου *Candide ou l'optimisme* [Ὁ Ἀγαθούλης ἢ: ἡ αἰσιοδοξία] εἶναι μίᾳ σατιρικὴ καὶ ἰδιαιτέρα διασκεδαστικὴ ἀναμέτρηση τοῦ διαφωτιστῆ μὲ τὴ φιλοσοφία τοῦ Λάμπνιτς, κυρίως μὲ τὴ διδασκαλία τῆς περὶ ἀναγκαιότητας, ἡ ὁποία, μὲ μίᾳ σειρά συλλογισμῶν, ὡδήγοῦσε στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ κόσμος μας εἶναι ὁ καλύτερος δυνατός (θεοδικία). Ἄς εἰπωθεῖ ἐδῶ μόνον ὅτι τὸ κείμενο τοῦ Βολταίρου κυκλοφόρησε τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1759, γιὰ νὰ καταδικαστεῖ καὶ νὰ καεῖ δημοσίως μὲ ἀπόφασή τοῦ δήμου τῆς Γενεύης μόλις τὸν Μάρτιο τοῦ ἴδιου ἔτους. Πάντως ἤδη τὸ 1759 κυκλοφόρησε ἡ γερμανικὴ μετάφραση τοῦ *Candide* στὸν ἐκδοτικὸ οἶκο Hartknoch τῆς Ρίγας, στὸν ἴδιο δηλαδή ὅπου κυκλοφόρησαν τὸ 1766 ἡ 2η καὶ ἡ 3η ἐκδόση τῶν Ὀνειρῶν ἐνὸς ἀλαφροῦσκιωτου. Ὁ Γερμανὸς μεταφραστῆς ἐκγερμανίζει ἐκεῖ τὸ ὄνομα *Candide* σὲ *Offenherz* (ἀνοιχτόκαρδος). Τὸ ὅτι ὁ Κάντ χρησιμοποιοῖ τὸ γαλλικὸ ὄνομα δείχνει ὅτι μᾶλλον γινώριζε τὸ ἔργο ἀπὸ τὸ πρωτότυπο.

εξέθεσε ο Χέρντερ [Herder], και την οποία καμμία βιογραφία του Καντ δεν μπορεί να προσπεράσει: «Απόλαυσα την τύχη να γνωρίζω έναν φιλόσοφο ο οποίος ήταν δάσκαλός μου. Στην πλήρη άνθιση της ηλικίας του είχε το χαρούμενο θάρρος ενός εφήβου το οποίο, όπως πιστεύω, τον συνοδεύει και στα χρόνια του πιο προχωρημένου γήρατος. Το μέτωπό του, φτιαγμένο για τη σκέψη, ήταν μία εστία ακατάλυτης ευθυμίας και χαράς, ή πιο βαθύνους όμιλία έρρεε από τα χείλη του, άστειο, πνεύμα και φαιδρότητα ήταν κτήματά του και η διδακτική του παράδοση ήταν ή πιο διασκεδαστική συναναστροφή. Με το ίδιο πνεύμα με το οποίο ήλεγχε τον Λάιμπνιτς, τον Βόλφ, τον Μπάουμγκάρτεν, τον Χιούμ [Hume] και παρακολουθούσε τους φυσικούς νόμους του Κέπλερ [Kepler], του Νεύτωνος [Newton], των φυσικών, αποδεχόταν και τα μόλις τότε δημοσιευόμενα συγγράμματα του Ρουσσώ, τον Αμίλιο [Emile] και την Έλοϊζα του [Heloise], καθώς και κάθε φυσική ανακάλυψη που του γινόταν γνωστή, την εκτιμούσε και επέστρεφε συνεχώς στην απροκατάληπτη γνώση της φύσης και στην ήθικη αξία του ανθρώπου. Ίστορία του ανθρώπου, των λαών, της φύσης, φυσιολογία, μαθηματικά και εμπειρία ήταν οί πηγές με τις οποίες ζώηρευε τις διαλέξεις και τις συζητήσεις του. Τίποτε το άξιο γνώσης δεν του ήταν αδιάφορο. Καμμία καθβάλα, καμμία αίρεση, κανένα προνόμιο, καμμία φιλοδοξία να κάνει όνομα δεν αποτελούσε γι' αυτόν το παραμικρό έρέθισμα ενάντια στην επέκταση και καταφώτιση της αλήθειας. Ένθάρρυνε και πίεζε με ευχάριστο τρόπο τους άλλους να σκέφτονται μόνοι τους, ο δεσποτισμός ήταν ξένος στο πνεύμα του. Αυτός ο άνθρωπος, του οποίου το όνομα καλώ με τη μέγιστη ευγνωμοσύνη και εκτίμηση είναι ο Ίμμάνουελ Καντ. Βλέπω εμπρός μου μ' ευχαρίστηση την εικόνα του»¹²⁵. Και στο Ταξιδιωτικό ήμερολόγιο ο Χέρντερ,

125. ΧΕΡΝΤΕΡ, Έπιστολές για τη διάδοση του ανθρωπισμού [Briefe zur Beförderung der Humanität], έπιστολή 79.

ένθουμούμενος τὴν ξηρή, ἀφηρημένη, ἀποσπασματική διδασκαλία τῶν πρώτων του μαθημάτων ὡς παιδιοῦ κι ὡς ἔφηβου, ἀντιπαραθέτει σ' αὐτὴν τὸ «ζωντανὸ μάθημα» καὶ τὴν καθαρὴ «ἀνθρώπινη φιλοσοφία» τοῦ Κάντ. Ἐμφαίνοντας ὁμως συνεχῶς στὴν ἐλευθερία καὶ τὴν εὐθυμία τῆς ψυχῆς ὡς τὸ βασικὸ γνῶρισμα τῆς πάστας τοῦ Κάντ, μοιάζει ἀκόμη κι αὐτὸς νὰ μὴν ἔχει πλήρη συνείδηση τοῦ ὅτι αὐτὴ ἡ ἀρμονικὴ ἀταραξία δὲν ἦταν ἄμεσο δῶρο τῆς φύσης καὶ τῆς τύχης στὸν Κάντ, ἀλλὰ ὅτι ἦταν κερδισμένη σὲ δεινούς διανοητικούς ἀγῶνες. Μὲ τὴν ἐποχὴ τῶν Ὀνειρῶν ἐνὸς ἀλαφροῦσκιωτου αὐτοὶ οἱ ἀγῶνες δείχνουν βεβαίως ὅτι κατ' ἀρχὰς περατώθηκαν. Ὁ Κάντ κέρδισε ὑπὸ τὴ θεωρητικὴ καὶ τὴν ἠθικὴ ἔννοια –γνωρίζοντας καθῶς καὶ πράττοντας– τὴν κατεύθυνση πρὸς τὸ καθαρὸ ἐγκόσμιο. Τώρα πιστεύει ὅτι ἀνῆλθε γιὰ πάντα μὲ ἀσφάλεια καὶ σταθερότητα «στὸ ἀνθρώπινο κύρος» καὶ ὅτι εἶναι ἐξασφαλισμένος ἀπέναντι σὲ κάθε πλανερὸ πειρασμὸ πού θὰ μπορούσε νὰ τὸν ἐξοβελίσει ἀπ' αὐτὴ τὴ θέση¹²⁶. Τόσο ἰσχυρὴ νοιώθει μέσα του αὐτὴ τὴν τάση, ὥστε τὴν ἀνακοίνωνε ἀπρόσκοπτα σὲ ὅλους ὅσοι τότε ἔρχονταν σὲ στενότερη ἐπαφὴ μαζί του. «Σὲ μάτια πολλὰ τὸ φῶς ἔχει ἤδη χαρίσει, στὴ σκέψη ἀπλότητα καὶ στὸν βίῳ φύση», λέει σ' ἓνα ποίημα ὁ νεαρὸς Ράινχαρτ Μίχαελ Λέντς [Lenz]¹²⁷ τὸ ἔτος 1770, τὸ ὁποῖο ἔγραψε «στὸ ὄνομα ὄλων τῶν καταγόμενων ἀπὸ τὴν Κουρλάνδη¹²⁸ καὶ τὴ Λιβονία¹²⁹ καὶ φοιτούν-

126. Βλ. Ἐποσπάσματα ἀπὸ τὰ κατάλοιπα [Fragmente aus dem Nachlaß], Ἔργα [Werke], ἔκδ. τοῦ Hartenstein, VIII, σελ. 625.

127. [Σ.τ.Μ.]: Γερμανὸς ποιητὴς (1751-1792), σημαντικὸς ἐκπρόσωπος τῆς λογοτεχνικῆς κίνησης «Θύελλα καὶ Ὁρμὴ» [«Sturm und Drang»], ἡ ὁποία ἐνέφαινε σ' ἓνα εἶδος ἔνθεης ἐμπνευσης καὶ μεταφυσικῆς ἔκστασης. Παρανόησε κι ἔζησε μία ζωὴ πλάνητος, ὥσπου βρέθηκε νεκρὸς σ' ἓναν δρόμο τῆς Μόσχας.

128. [Σ.τ.Μ.]: Ἱστορικὴ περιοχὴ τῆς Ἑσθονίας.

129. [Σ.τ.Μ.]: Ἱστορικὴ περιοχὴ τῆς Βαλτικῆς, χωρισμένη σήμερα μεταξύ Ἑσθονίας καὶ Λεττονίας.

των στην Καινιξβέργη» παραδίδοντάς το στον καθηγητή Κάντ κατά την ημέρα της αναγόρευσής του στη νέα του θέση¹³⁰. Στόν Κάντ αυτής της εποχής πραγματοποιείται το ιδανικό ενός βίου ταυτόχρονα ειδυλλιακού και δραστήριου, περιορισμένου τόσο στο πλαίσιο τῶν ἄμεσων καθηκόντων τῆς ἡμέρας ὅσο και ἱκανοῦ νὰ τρέφει τὶς πιὸ μακρόπνοες προοπτικές, προσανατολισμένου μονίμως στὶς γενικότερες πνευματικὲς συνάφειες κι ὅμως ἀνὰ πᾶσα στιγμή ἐνσυνείδητου ὡς πρὸς τὰ ὅρια τῆς ἀνθρώπινης θεώρησης. Ὁ ἴδιος ὁ Κάντ σ' ἓνα γράμμα του ποὺ στέλνει τὸ 1768 στὸν Χέρντερ, ὁ ὁποῖος βρισκόταν στὴ Ρίγα, σχεδιάζει τὴν εἰκόνα ἑνὸς τέτοιου βίου: «κατὰ τὴν πρώτημ ἐξέλιξη τῶν ταλάντων σας βλέπω μὲ μεγάλη ἱκανοποίηση στὸ τέλος τῆς στιγμῆς κατὰ τὴν ὁποία τὸ γόνιμο πνεῦμα, ὄχι πιὰ τόσο ὀρηκτικὸ ὑπὸ τῆς ζεστῆς ἐπίδραση τοῦ νεανικοῦ συναισθήματος, θὰ ἀποκτήσει ἐκείνη τὴν ἡρεμία, ἡ ὁποία εἶναι ἀτάραχη ἀλλὰ γεμάτη εὐαισθησία καὶ ταυτόχρονα ἀποτελεῖ τὸν ειδυλλιακὸ βίον τοῦ φιλοσόφου: ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο ἀπ' αὐτὸ ποὺ ὀνειρεύονται οἱ μυστικιστές. Ἔχω τὴν ἀσφαλῆ ἐλπίδα ὅτι γιὰ τὴν ἰδιοφυΐα σας θὰ ἔλθει αὐτὴ ἡ ἐποχὴ μὲ βάση ὅσα γνωρίζω γιὰ σᾶς: μία διάσταση ἡ ὁποία γι' αὐτὸν ποὺ τὴν κατέχει καὶ γιὰ τὸν κόσμον εἶναι ἀπ' ὅλες ἡ πιὸ ὠφέλιμη καὶ ποὺ ὡς πρὸς αὐτὴν ὁ Μονταὶν [Montaigne]¹³¹ καταλαμβάνει τὴν κατώτατη θέση καὶ ὁ Χιούμ, ἀπ' ὅσο ξέρω, τὴν ἀνώτατη»¹³².

Σ' ὅλες τὶς πνευματικὲς ἐπιρροὲς ποὺ ἔλαβε ὁ Κάντ σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, ἡ ἐπίδραση αὐτῆς τῆς «διάθεσης» εἶναι ἰδιαίτερα ἐμφανής. Γιὰ

130. Τὸ ποίημα ἔχει δημοσιευθεῖ, π.χ., στὴ συλλογὴ τοῦ λογοτεχνικοῦ κινήματος «Sturm und Drang» ποὺ ἐξέδωσε ὁ Α. Ζάουερ [Sauer], τόμος II, σελ. 215 (Kurschners Deutsche Nat.-Lit. Bd. 80).

131. [Σ.τ.Μ.]: Γάλλος φιλόσοφος (1533-1592) – τὸ τελευταῖο «ν» τοῦ ὀνόματός του προφέρεται ὅπως στὴ λέξη «νιάτα». Ἡθικολόγος καὶ ἐφευρέτης τοῦ γραμματολογικοῦ εἶδους τοῦ δοκιμίου.

132. Βλ. τόμο IX, σελ. 60 κ.κ.

νά τὸ ποῦμε πιὸ σωστά, εἶναι αὐτὴ ἡ ψυχικὴ στάση μὲ τὴν ὁποία τώρα παρατηρεῖ τὴ φιλοσοφικὴ βιβλιογραφία καὶ μὲ βάση τὴν ὁποία καθορίζει τὴ στάση του ἀπέναντί της. Ἀνάμεσα στὸν Κάντ καὶ στὸν Μονταίν, ἀνάμεσα στὸν «κριτικὸ» καὶ τὸν «σκεπτικὸ», ἀνάμεσα στὸν πιὸ αὐστηρὸ συστηματικὸ στοχαστὴ καὶ τὸν πιὸ στερημένο συστήματος ποὺ ὑπῆρξε ποτέ, ἡ ἀντίθεση μὲ τὴν πρώτη ματιὰ μοιάζει ὀπωσδήποτε ἀγεφύρωτη. Κι ὅμως, στὴν πνευματικὴ φάση στὴν ὁποία βρισκόμαστε ἐδῶ, ὑπῆρχε μεταξύ τους ἓνα συνδετικὸ γινώρισμα, τὸ ὁποῖο ἔχει τὶς ρίζες του στὴν κοινὴ τους στάση πρὸς τὴ λογιότητα. Ὅπως ὁ Μονταίν προειδοποιούσε συνεχῶς ἐκ νέου, ὅτι ἀδυνατίζουμε τὴν ἀντίληψή μας ὅταν ἀπαιτοῦμε ἀπ' αὐτὴν νὰ περιλάβει πάρα πολλὰ, ὅτι μπορούμε νὰ γίνουμε μὲν λόγιοι μὲ ξένη γνώση, ἀλλὰ ὅτι σοφοὶ θὰ μπορούσαμε νὰ γίνουμε μόνο μὲ τὴ δική μας, ἔτσι καὶ τὰ ὄνειρα ἐνὸς ἀλαφροῦσκιωτου τοῦ Κάντ εἶναι διαποτισμένα ἀπὸ τὴ θεωρία ὅτι ἡ ἀληθὴς σοφία εἶναι ἡ συνοδὸς τῆς ἀπλότητος καὶ ὅτι αὐτὴ, ἐφ' ὅσον μέσα της ἡ καρδιά δίνει ὁδηγίες στὸν νοῦ, κάνει περιττὲς τὶς μεγάλες θεωρητικολογίες τῆς λογιότητος κι ὅλα τὰ θορυβώδη δόγματα¹³³. Ὅπως ὁ Μονταίν ἀνῆγαγε τὸ «Que sais-je»¹³⁴ σὲ σύνθημα τῆς φιλοσοφίας τοῦ βίου του, ἔτσι καὶ ὁ Κάντ βλέπει στὴ μεθοδικὴ λογοδιάρροια τῶν μεγάλων σχολῶν συχνὰ μόνο μία συμφωνία νὰ ἀντιπαρέλθουν ἓνα ζήτημα δύσκολο στὴ λύση του χρησιμοποιώντας εὐμετάβλητες λεκτικὲς ἐκφράσεις, διότι τὸ εὐχάριστο καὶ στίς περισσότερες περιπτώσεις λογικὸ: δὲν γνωρίζω, δὲν ἀκούγεται εὐκολὰ σὲ ἀκαδημίες¹³⁵. Ἐνῶ ὁ Μονταίν, ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς πρώτους ἀνάμεσα στοὺς νεωτερι-

133. II, σελ. 389 κ.κ.

134. [Σ.τ.Μ.]: Ἡ σημασία τῆς γαλλικῆς ἐκφρασης εἶναι «ξέρω ἴγώ», μὲ ἓνα σχεδὸν ἀδιόρατο ἐρωτηματικὸ (καὶ ἐννοεῖται: «...δὲν ξέρω καὶ πολλὰ...»).

135. II, σελ. 333.

κούς στοχαστές, απαιτούσε την απελευθέρωση τῆς ἠθικότητας ἀπ' ὅλες τὶς θρησκευτικὲς δεσμεύσεις, ἐνῶ απαιτούσε μία ἠθικὴ ἢ ὁποία δὲν ἐπιβαλλόταν ἀπὸ νομικοὺς ἢ θρησκευτικοὺς κανόνες ἀλλὰ εὐδοκιμοῦσε «αὐτοφυῆς ἀπὸ τὸν σπόρο τοῦ πάγκοινοῦ λόγου», ὁ Κάντ ρωτᾷ ἐπίσης δύσθυμος, ἂν σάμπως δὲν εἶναι ἡ καρδιά τοῦ ἀνθρώπου ποὺ περιέχει ἄμεσους ἠθικοὺς κανόνες κι ἂν θὰ ἔπρεπε κανεῖς, γιὰ νὰ παρακινήσει τὸν ἄνθρωπο πρὸς τὸν προορισμό του, νὰ βάλει τὶς μηχανές νὰ φτιάξουν ἕναν ἄλλον κόσμον¹³⁶. Προσθέτοντας ὁμοίως ὁ Κάντ ὅτι οἱ ἀληθεῖς καὶ οὐσιαστικοὶ σκοποὶ τοῦ ἀνθρώπου δὲν δύνανται νὰ νοηθοῦν ὡς ἐξαρτημένοι ἀπὸ τέτοια μέσα ὥστε νὰ μὴ εἶναι πιά στὸ χέρι ὄλων τῶν ἀνθρώπων, μᾶς φέρνει ἀντιμέτωπους συγχρόνως μὲ ἕνα ἄλλο πλαίσιο στοχασμῶν καὶ ζωῆς: μεταφερόμαστε στὸ ὕφος καὶ στὸ «Πιστεύω τοῦ Βικαρίου τῆς Σαβοΐας»¹³⁷. Δὲν θὰ χρειάζοταν τὸ γνωστὸ ἀνέκδοτο, ποὺ λέει ὅτι ὁ Κάντ τὸ 1762 διαβάζοντας τὸν Αἰμίλιο, ὁ ὁποῖος μόλις εἶχε κυκλοφορήσει, ἀπίστησε γιὰ πρώτη φορὰ στὸ συνηθισμένο του ἡμερήσιο πρόγραμμα καὶ πρὸς μεγάλη ἐκπλήξη τῶν συμπολιτῶν του ξέχασε νὰ κάνει τὸν ἀπογευματινὸ του περίπατο, τὸ ὁποῖο μᾶς δείχνει τί σήμαινε γι' αὐτὸν ἐξ ἀρχῆς τὸ ἔργο τοῦ Ρουσσώ. Ὁ ἱστορικὸς νεωτερισμὸς στὴ μορφὴ τοῦ Ρουσσώ γίνεται ἴσως πιὸ ξεκάθαρα ἐμφανὴς στὸ ὅτι ὅλα τὰ σταθμὰ γιὰ τὴν κρίση, τὰ ὁποῖα κα-

136. Π, σελ. 389· πρὸβλ. MONTAIN, *Δοκίμια* [Essays] III, σελ. 12.

137. [Σ.τ.Μ.]: Ὑποκεφάλαιο τοῦ 4ου βιβλίου (=κεφαλαίου) τοῦ ἔργου τοῦ Ρουσσώ, *Αἰμίλιος*. Ἐκεῖ ὁ συγγραφέας παρουσιάζει τὸν ἑαυτό του ὡς εἰκοσάχρονο μαθητὴ ἑνὸς Βικαρίου ἀπὸ τὴ Σαβοΐα, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ ξέπεσε ἀπὸ τὸ λειτούργημα τοῦ λόγου ἑνὸς σκανδάλου, ζεῖ στὶς Ἄλπεις ὡς ἐρημίτης καὶ σώζει τὸν Ρουσσώ ἀπὸ τὴν πείνα. Στὸ «Πιστεύω» τοῦ ὁ Βικάριος τῆς Σαβοΐας μάχεται τὸν δογματισμὸ καὶ τὴν προκατάληψη, καταφάσκει τὴ φυσικὴ θρησκεία καὶ τὸν φυσικὸ φωτισμὸ τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Ρουσσώ ζοῦσε στὴ Σαβοΐα ἀπὸ τὸ 1728, ὅταν, φυγὰς ἀπὸ τὸ σπίτι του καὶ σὲ ἡλικία 16 ἐτῶν, προσχώρησε στὸν καθολικισμὸ.

τέχει ή εποχή, αποδεικνύονται στην περίπτωση του κατ' αρχήν έντελώς άνεπαρκή. Άνάλογα με την ιδιαίτερη σφραγίδα τών πνευμάτων ό Ρουσσώ άσκησε πάνω τους έντελώς αντίθετες έπιρροές. Σ' ό,τι άφορā την κατ' έξοχήν φιλοσοφία του διαφωτισμού, ό Ρουσσώ, παρ' όλα τå νήματα που συνεχίζουν να τον συνδέουν μ' αυτήν, παραμένει ουσιαστικά ένα ασύμβατο μ' αυτήν μέγεθος. Ένώ ό γερμανικός διαφωτισμός έδω κρατούσε όχι αυτόνοτητα τó ίσο στον Βολταίρο κι ενώ ό σώφρων και μετρημένος Μέντελσον άγωνιζόταν για μία ήρεμη και δίκαια μοιρασμένη κρίση, και αυτού όμως ή διορατικότητα δεν αποδεικνύεται ίκανή ν' άναγνωρίσει την πραγματική ιστορική πρωτοτυπία του Ρουσσώ. Έ βιβλιοκρισία του Μέντελσον για τή Νέα Έλοΐζα στις γραμματολογικές έπιστολές, στην όποία τοποθετεί τον Ρουσσώ σ' ό,τι άφορā τή «γνώση τής ανθρώπινης καρδιάς» πολύ κάτω από τον Ρίτσαρντσον [Richardson]¹³⁸, είναι χαρακτηριστική για τó μέσο γούστο εκείνων τών ήμερών όσον άφορā τå γράμματα. Μόνον ό Χάμαν τής είχε τότε αντίταχθει στις Χιμαϊρικές έμπνεύσεις του [Chimärische Einfälle] μ' όλο του τó τεμπεραμέντο και μ' όλη τή χολή του χιούμορ του και τήν παρώδησε πολύ αποτελεσματικά. Έ κατανόηση για τον καλλιτέχνη Ρουσσώ κατέλαβε μόλις τήν έπόμενη γενιά, τή γενιά τών νεαρών «ιδιοφυών». Άφέθηκε αυτόβουλα να καταληφθει από τή δύναμη τής ρουσσωϊκής ευαισθησίας και τής ρουσσωϊκής γλώσσας. Σε κάθε λέξη πίστευε ότι άκουγε τή φωνή τής ίδιας τής ζωής και τής «φύσης». Άλλά σ' αυτή τή λατρεία του συναισθήματος ή όποία έκρηγνύοταν τώρα στον Ρουσσώ χάνονταν κι οι αυστηρότερες διακρίσεις, χάνονταν όλα τå έννοιολογικά-διαλεκτικά προβλήματα, τå όποια δεν ήταν λιγότερο σημαντικά για τó σύνολο τής προσωπικότητάς του και

138. [Σ.τ.Μ.]: Σάμουελ Ρ. (1689-1761), "Άγγλος συγγραφέας." Έργα του: *Ίστορία τής Πάμελας* ή: *Έ άνταμοιβή τής άρετής μιās γυναίκας, Κλαρίσσα Χάρλου.*

για τὴν ἱστορικὴ του ἀποστολή. Ὁ Κάντ, κρίνοντας ὁ ἴδιος, τηρεῖ μία ἐντελῶς αὐτόνομη ὀπτικὴ ἀπέναντι σ' αὐτὲς τὶς δύο τυπικὲς ἀντιλήψεις κι ἐκτιμήσεις γιὰ τὸ τί ἦταν ὁ Ρουσσώ. Ἐνῶ ὁ διαφωτισμός, ὁ ὁποῖος ὑπερασπίζεται ἐνάντια στὸν Ρουσσώ τὸ δίκαιο μίας παγιωμένης καὶ ἡλικιωμένης καλλιέργειας τοῦ νοῦ, τὸν βλέπει μὲ μιὰς μὲ τὰ μάτια τοῦ γέροντα, ἐνῶ οἱ «ἰδιοφυεῖς» τὸν βλέπουν μὲ τὰ μάτια τοῦ ἐφήβου, ὁ Κάντ —μὲ τὸν ὁποῖο πάλι μόνον ὁ Λέσσιγκ μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ¹³⁹— στέκεται ἀπέναντί του ἐξ ἀρχῆς καὶ μὲ τὴ δεκτικότητα καὶ μὲ τὴν ὠριμὴ κρίση τοῦ ἀνδρα. Καὶ αὐτός, αὐτὸς ποὺ στὰ χρόνια κατὰ τὰ ὁποῖα γνωρίζει τὸν Ρουσσώ βρίσκεται στὴν κορυφὴ τῆς συγγραφικῆς του δύναμης —οἱ Παρατηρήσεις γιὰ τὸ συναίσθημα τοῦ ωραίου καὶ τοῦ ὑψηλοῦ [*Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen*]¹⁴⁰, οἱ ὁποῖες δημοσιεύονται τὸ 1764, εἶναι τὸ σύγγραμμα τὸ ὁποῖο μαζί μὲ τὰ *Ὀνειρα ἐνὸς ἀλαφροῦσκιουτου* δείχνει εὐκρινέστατα ποῖα ἦταν ἡ δύναμή του ὡς *στυλίστα*—, ἔχει τὴ ζωηρότερη εὐαισθησία καὶ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ νέο προσωπικὸ ὕφος τὸ ὁποῖο εἰσάγει ὁ Ρουσσώ στὰ φιλοσοφικὰ γράμματα. Ὅμως δὲν εἶναι δέσμιος αὐτῆς τῆς γοητείας. Διατάσσει τὸν ἑαυτό του λοιπόν: «Πρέπει νὰ διαβάζω τὸν Ρουσσώ τόσο πολὺ μέχρι νὰ μὴν μὲ ἐνοχλεῖ πιά ἡ ωραιότητα τῆς ἔκφρασης καὶ τότε μπορῶ μόνο νὰ τὸν προσπεράσω μὲ τὸ λογικόν». Ἀλλὰ ἡ αἰσθητικὴ γοητεία τῶν γραπτῶν τοῦ Ρουσσώ ὁπωσδήποτε δὲν εἶναι τὸ μόνο ποὺ δυσκολεύει ἐδῶ τὸν σῶφρονα καὶ νηφάλιο ἔλεγχόπισω ἀπ' αὐτὴν στέκει ἡ ὄχι λιγότερο ἐπικίνδυνη γοητεία τῆς διαλε-

139. Βλ. τὴν ἀγγελία τοῦ Λέσσιγκ γιὰ τὸ σύγγραμμα τοῦ Ρουσσώ γιὰ τὸν διαγωνισμό τῆς Ντιζόν, *Τὰ νέα τῆς ἡμέρας ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορία τοῦ πνευματώδους* [*Das Neueste aus dem Reich des Witzes*], Ἀπρίλιος 1751, Lachmann-Muncker, IV, σελ. 388.

140. Βλ. II, σελ. 243 κ.κ.

κτικῆς του. «Ἡ πρώτη ἐντύπωση τὴν ὁποία ἀποκομίζει ἀπὸ τὰ γραπτὰ τοῦ Ζ. Ζ. Ρουσσώ ἓνας ἀναγνώστης πού διαβάσει ὄχι ἀποματαιοδοξία καὶ γιὰ νὰ περάσει τὴν ὥρα του, εἶναι ὅτι ἀπαντᾷ μία ἐξαιρετικὴ πνευματικὴ ὀξυδέρκεια, μία εὐγενῆ ὀρμὴ τῆς ἰδιοφυΐας καὶ μία ψυχὴ μὲ αἰσθήματα σὲ τόσο ὑψηλὸ βαθμὸ, ὅσο δὲν συγκεντρώνει ἴσως στὸ πρόσωπό του κανεὶς ἄλλος συγγραφέας, ὁποιασδήποτε ἐποχῆς ἢ ὁποιοῦδήποτε λαοῦ. Ἡ ἐντύπωση πού ἔπεται αὐτῆς εἶναι ὅτι ξενίζεται κανεὶς ἀπὸ περίεργες καὶ παράδοξες γνῶμες, οἱ ὁποῖες ἀντιτίθενται τόσο πολὺ στὴν πεπατημένη ὁδὸ, ὥστε εὐκολὰ ὑποθέτει κανεὶς ὅτι ὁ συγγραφέας ἤθελε μὲ τὰ τόσα του ἐξαιρετικὰ τάλαντα καὶ τὴ μαγικὴ του δύναμη νὰ ἀποδείξει μόνον τὴν εὐγλωττία του καὶ νὰ δείξει ὅτι εἶναι ὁ διαφορετικὸς, ὁ ὁποῖος ξεχωρίζει ἀπ' ὄλο τὸν ὑπόλοιπο κόσμον μὲ μία καινοτομία πού κερδίζει καὶ ἐκπλήσσει». Καὶ στὰ δύο ὅμως ὁ Κάντ δὲν μένει ἀπραγὸς· διερευνᾷ βαθύτερα καὶ τὸν «μάγο» Ρουσσώ καὶ τὸν φιλόσοφο Ρουσσώ. Τὸ παράδοξο στὴν ἔκφραση καὶ στὸν χαρακτήρα αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου οὔτε τὸν τυφλώνει οὔτε τὸν παραπλανᾷ. Εἶναι πεπεισμένος ὅτι αὐτὴ ἡ παράξενη μορφή, ἡ ὁποία δὲν ὑπόκειται σὲ συμβάσεις καὶ πρότυπα, πρέπει ἐν τούτοις νὰ ἔχει τὸν δικὸ της ἐσωτερικὸ νόμον, τὸν ὁποῖο ὁ ἴδιος πασχίζει νὰ ἀνακαλύψει. Κι ἐδῶ εἶναι πού ἀποκομίζει μία ἐντελῶς καινούργια καὶ ἰδιότυπη ἀντίληψη γι' αὐτόν. Ἐὰν οἱ σύγχρονοὶ του ἦταν σύμφωνοι σὲ κάτι σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν κρίση τους γιὰ τὸν Ρουσσώ, αὐτὸ ἦταν τὸ ὅτι ἔβλεπαν σ' αὐτόν τὸν προστάρη ἐναντία στὴν τυραννία τῶν «κανόνων». Ὡς τέτοιοις πολεμιόταν ἀπὸ τοὺς μὲν, γιὰ λόγους πού παρεῖχαν ὁ ἐκλαίκευμένος «λόγος» καὶ ἡ ἀστικὴ ἠθικὴ, ὅπως χαιρετιζόταν ἐνθουσιωδῶς ἀπὸ τοὺς δὲ ὡς ἀπελευθερωτῆς. Ἡ ἐπιστροφή στὴ «φύση» ἔμοιαζε μ' ἐπιστροφή στὴν ἐλευθερία τοῦ προσωπικοῦ-ἐσωτερικοῦ βίου, στὴν ἀδέσμευτὴ ζωὴ τοῦ ὑποκειμενικοῦ συναισθήματος καὶ πάθους. Γιὰ τὸν Κάντ ἐν τούτοις, ὁ ὁποῖος βλέπει τὰ πράγματα ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ

Νεύτωνος, ή έννοια τής φύσης ήχει έξ αρχής διαφορετικά. Βλέπει σ' αὐτή τήν έκφραση τής ύψιστης αντικειμενικότητας, τήν έκφραση τής τάξης και τοῦ ἴδιου τοῦ νόμου. Μ' αὐτή τήν έννοια λοιπόν έρμηνεύει τώρα και τή βασική διανοητική τάση τοῦ Ρουσσώ. "Όπως ό Νεύτων ζητεῖ και συνθέτει τόν αντικειμενικό κανόνα τῶν τροχιῶν τῶν οὐρανίων σωμάτων, ἔτσι κι ό Ρουσσώ ζητεῖ και συνθέτει τήν αντικειμενική ήθική προδιαγραφή τῶν ανθρώπινων τάσεων και πράξεων. «'Ό Νεύτων εἶδε πρώτος τή σύνδεση τής τάξης και τής κανονικότητας με τή μεγάλη απλότητα, εκεί όπου πριν απ' αὐτόν απαντῶνταν ἀταξία και κακά ζευγαρωμένη πολλαπλότητα κι από τότε οί κομητες διαγράφουν γεωμετρικές τροχιές. 'Ό Ρουσσώ ἀνακάλυψε πρώτος κάτω από τήν πολλαπλότητα τῶν ανθρώπινων πλασμάτων πού υπέθετε, τή βαθιά θαμμένη φύση τοῦ ἀνθρώπου και τόν κρυμμένο νόμο σύμφωνα με τόν όποιο δικαίώνεται από τίς παρατηρήσεις του ή θεία πρόνοια». Αὐτή ή συμπαγής, σταθερή «φύση» πού παραμένει αὐτή έν εαυτῇ, εἶναι ἀνεξάρτητη τόσο από τή μεταβλητότητα τής υποκειμενικής ροπῆς, όσο κι από τή μεταβολή τῶν θεωρητικῶν «γνωμῶν»: εἶναι ό αὐτοδύναμος ήθικός νόμος στήν καθαρή του, ἀμετάβλητη έγκυρότητα και δεσμευτικότητα. Πρὸ τής λιτότητας και τής ύψηλῆς απλότητας και μοναδικότητας αὐτοῦ τοῦ νόμου εἶναι ἀνάγκη νά εξαφανιστοῦν όλες οί διαφορές, δυνάμει τῶν όποίων τὸ ἄτομο πιστεύει ότι διακρίνεται απ' ὄλους τούς ἄλλους διά προνομίων έκ γενετῆς, κοινωνικῆς τάξης ή διά τῶν δώρων τοῦ πνεύματος και τής λογιότητας. 'Ό Κάντ ό ἴδιος όμολογεῖ πώς ἔχει «κλίση πρὸς τήν έρευνα» και πώς νοιώθει μέσα του ὄλη τή δίψα για γνώση και τήν παθιασμένη ἀνησυχία νά κάνει πρόδους έρευνώντας. Ἄλλά τήν πραγματική ήθική ἀξία και τήν «τιμῆ τής ἀνθρωπότητας» δέν θέλει νά τίς ἀναζητεῖ πιά στήν καθαρῶς διανοητική τους δύναμη και στή διανοητική τους πρόοδο: ό Ρουσσώ τόν «έφερε στο σωστό». «Αὐτή ή τυφλωμένη προτίμηση εξαφανίζεται:

μαθαίνω να τιμῶ τὸν ἄνθρωπο καὶ θὰ μὲ εὔρισκα πολὺ πιὸ ἄχρηστο ἀπὸ τοὺς ἀπλοὺς ἐργάτες, ἐὰν δὲν πίστευα ὅτι αὐτὴ ἡ θεώρηση δίνει σ' ὅλες τὶς ἄλλες μία ἀξία ν' ἀποκαταστήσουν τὰ δίκαια τῆς ἀνθρωπότητας»¹⁴¹. Τώρα καταλαβαίνουμε γιατί ὁ Κάντ στὸ ἴδιο ἐκεῖνο γράμμα στὸν Μέντελσον, ὅπου τοῦ ἐξομολογεῖται ὅτι παρατηρεῖ τὴ φουσκωμένη ἔπαρση ὀλόκληρων τόμων πλήρων μεταφυσικῶν ἐμπνεύσεων, ἔτσι ὅπως θεωροῦνταν βατὲς ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, μὲ ἀηδία καὶ μάλιστα καὶ μὲ κάποιο μίσος, γιατί λοιπὸν σ' αὐτὸ τὸ γράμμα ἐξηγεῖ ταυτοχρόνως ὅτι, βλέποντάς το ἀντικειμενικά, ἀπέχει τόσο πολὺ ἀπὸ τὸ νὰ θεωρήσει τὴ μεταφυσικὴ ὡς ἀσήμαντη ἢ καταργήσιμη, ὅτι εἶναι μάλιστα πεπεισμένος πὺς ἡ ἀληθὴς καὶ διαρκὴς εὐδαιμονία τοῦ ἀνθρώπινου γένους ἐξαρτᾶται ἀπ' ἐκείνην¹⁴². Διότι ὁ στόχος καὶ ὁ προσανατολισμὸς τῆς μεταφυσικῆς τῆς ἴδιας ἔχουν πιὰ ἀλλάξει ἐντελῶς. Στὴ θέση τῶν πολλαπλῶν προβλημάτων τὰ ὁποῖα πραγματεύονται οἱ σχολές ὡς ὄντολογία, νοησιοκρατικὴ ψυχολογία καὶ θεολογία μπῆκε μία ἀπαίτηση ἀρχῶν νὰ θεμελιωθεῖ ἐκ νέου ἡ ἠθική. Ἐδῶ, ὅχι στὶς σχολαστικὲς ἔννοιες τῆς λογικῆς, ζητεῖται τὸ πραγματικὸ κλειδὶ γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ πνευματικοῦ κόσμου. Δανείστηκε ὁ Κάντ αὐτὴ τὴ βασικὴ σύλληψη ἀπὸ τὸν Ρουσσώ ἢ μήπως τὴν προέβαλε σ' αὐτόν; Τὸ ἐρώτημα αὐτὸ εἶναι ἄσκοπο, διότι ἀκριβῶς σ' αὐτὲς τὶς λεπτότατες σχέσεις πνευματικῆς καὶ ἰδεατῆς ὑφῆς ἰσχύει ἡ ἀρχή, τὴν ὁποία ἐξέ-

141. Τὰ λόγια τοῦ Κάντ γιὰ τὸν Ρουσσώ ποὺ παρατίθενται ἐδῶ βρίσκονται στὶς δημοσιευμένες κατ' ἀρχὴν ἀπὸ τὸν Σούμπερτ [Schubert] σημειώσεις, τὶς ὁποῖες ἔκανε ὁ Κάντ στὸ προσωπικὸ του ἀντίτυπο τοῦ ἔργου του *Παρατηρήσεις γιὰ τὸ συναίσθημα τοῦ κάλλους καὶ τοῦ ὑψηλοῦ* (1764). Στὶς περισσότερες στερεότυπες ἐκδόσεις ἔργων τοῦ Κάντ αὐτὲς οἱ σημειώσεις παραλαμβάνονται ὡς *Ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τοῦ Κάντ [Fragmente aus Kants Nachlaß]*. Πρβλ. τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Hartenstein, VII, σσ. 618, 624, 630.

142. Γράμμα στὸν Μέντελσον, 8 Ἀπριλίου 1766 (IX, σελ. 55).

φερε ο Κάντ για το *a priori* της θεωρητικής γνώσης: αναγνωρίζουμε πράγματι ανάμεσα στα πράγματα αυτό και μόνο, πού «εμείς οι ίδιοι τοποθετούμε μέσα τους». "Όπως ο Σίλλερ αργότερα κατανόησε το περίτεχνο πλέγμα της καντιανής φιλοσοφίας άμέσως μετά από την πρώτη του, σύντομη γνωριμία μαζί του, επειδή το συνέλαβε από τον δικό του προσωπικό πόλο έλξης, ξεκινώντας από την ιδέα της έλευθερίας, ή όποια ήταν ή ίδια ή θεμελιώδης ιδέα της ζωής του, έτσι κι ο Κάντ έδω διάβασε και κατάλαβε τον Ρουσσώ καθοδηγούμενος απ' αυτή την ουσιαστικά ανήκουσα στον ίδιο σκέψη. "Όπως ο Νεύτων τον βοήθησε να έρμηνεύσει το φαινόμενο του κόσμου, έτσι κι ο Ρουσσώ του δίδαξε τη βαθύτερη έρμηνεία του «νοουμένου» της έλευθερίας. "Ήδη όμως σ' αυτή την αντιπαράθεση βρίσκειται όπωσδήποτε με σαφήνεια ο γλαστός ενός νέου θεμελιώδους προβλήματος. Τώρα το ζήτημα είναι να δειχθεί, πώς είναι δυνατόν να μείνουμε σταθεροί στην όπτική γωνία του καθαρώς «έμμενοϋς»¹⁴³ κι όμως να τηρήσουμε την άπολυτότητα των ήθικων κανόνων· πώς να διατηρήσουμε το «νοητό» της ήθικης καθαρό κι όμως, ή μάλλον ακριβώς γι' αυτό, να παραιτηθούμε του υπεραισθητού του μυστικιστικού παραληρήματος και της είκοτολογικής μεταφυσικής.

Μέσα απ' αυτό το βασικό έρώτημα, το όποιο στο έξης γίνεται όλο και σαφέστερα κεντρικό και προσδιορίζει τη σύνολη διανοητική διαδρομή από τα *"Όνειρα ενός άλαφροϊσκιωτου* ως το σύγγραμμα *Περί της μορφής και των αρχών του αισθητού και νοητού κόσμου* [*De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis*] διασαφηνίζεται και ή θέση του Κάντ αυτή την εποχή, τόσο έξ έπόψεως θετικής όσο και άρνητικής, ως προς

143. [Σ.τ.Μ.]: «'Εμμενές» (immanent) είναι με την καντιανή όρολογία το αντίθετο του υπερβατικού (transzendent), δηλαδή το ένδοκόσμιο, αυτό πού δέν υπερβαίνει τα όρια της έμπειρίας μας.

τῆ φιλοσοφία τοῦ Χιούμ¹⁴⁴. Τὸ ὅτι μ' ὅλη του τῆ διανοητικὴ διάθεση αἰσθάνεται τώρα κοντὰ στὸν Χιούμ, ἐκφράζεται στὴν ἐπιστολὴ τοῦ 1768 στὸν Χέρντερ: ἐδῶ ὁ Χιούμ καταλαμβάνει τὴν ὑψιστὴ θέση ἀνάμεσα στοὺς δασκάλους καὶ κυρίους τῆς αὐθεντικῆς φιλοσοφικῆς «διάθεσης»¹⁴⁵. Κι ἀκόμη καθαρὰ θεωρητικὰ ὑπάρχει τουλάχιστον ἓνα σημαντικό θεμελιῶδες συμπέρασμα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Χιούμ πού ὁ Κάντ θὰ ἀποδέχεται στὸ ἐξῆς χωρὶς περιστροφές καὶ περιορισμούς: ὅτι ἀπὸ μία ἀπλὴ ἀνατομία ἐννοιῶν, ἡ ὁποία προχωρεῖ σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς ταυτότητας καὶ τῆς ἀντίφασης, δὲν προκύπτει ἡ παραμικρὴ σύλληψη ἐνὸς κάποιου «ἐμπράγματος λόγου»: αὐτὸ τὸ πόρισμα τὸ ὁποῖο εἶχε ἤδη ἐκφέρει ἡ ἐργασία γιὰ τὰ ἀρνητικὰ μεγέθη στερεώθηκε καὶ ἐμβαθύνθηκε τώρα ἀκόμη περισσότερο γιὰ τὸν Κάντ. Ἔχει πιά πειστεῖ γιὰ τὸ ὅτι τὸ «πῶς μπορεῖ κάτι νὰ εἶναι αἰτία ἢ νὰ ἔχει δύναμη» δὲν θὰ μπορέσει ποτὲ νὰ συλληφθεῖ μὲ τὸν «λόγο», δηλαδὴ συγκρίνοντας τίς ἐννοίες σύμφωνα μὲ τὸ γνῶρισμα τῆς ταυτότητας καὶ τῆς ἀντίφασης, ἀλλὰ γνωρίζοντας αὐτὴ τῆ θεμελιώδη σχέση μπορεῖ «νὰ ληφθεῖ ἀπλὰ ἀπὸ τὴν ἐμπειρία»¹⁴⁶. Ὅμως δύο σελίδες ἀργότερα περιορίζεται αὐτὴ ἡ συμφωνία μὲ τὸν Χιούμ. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἐντελῶς διαφορετικὸ θεωρητικὸ καὶ ἠθικὸ διαφέρον τὸ ὁποῖο ἐκφέρεται ἀπὸ τοὺς Κάντ καὶ Χιούμ. Ὁ σκεπτικισμὸς τοῦ Χιούμ εἶναι ὄντως ἡ πλήρης καὶ προσήκουσα ἐκφραση τῆς σύνολης πνευματικῆς του φύσης. Εἶναι ἡ χαρὰ τῆς ἀμφιβολίας χάριν ἀμφιβολίας, ἡ χαρὰ τῆς ἀπεριόριστης δραστη-

144. Δὲν θ' ἀσχοληθῶ ἐδῶ λεπτομερειακὰ μὲ τὸ διαμφισβητούμενο ζήτημα τῆς κατεύθυνσης, τοῦ εὗρους καὶ τῆς χρονικῆς στιγμῆς τῆς ἐπιρροῆς τοῦ Χιούμ στὸν Κάντ. Παραπέμπω, γιὰ ν' ἀποφευχθοῦν ἐπαναλήψεις, σὲ παλαιότερες πραγματεύσεις (CASSIRER, ERNST, *Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit*, 2η ἔκδοση, II, σελ. 606 κ.κ.).

145. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 139.

146. II, σελ. 387.

ριότητας του υπέρτερου αναλυτικού του νοῦ, ἡ ὁποία τὸν συνεπαίρνει καὶ τὸν γεμίζει. Ναὶ μὲν διαφαίνονται καὶ σ' αὐτὸν οἱ ἐκλαϊκευτικὲς τάσεις ἠθικολογίας τοῦ φιλοσόφου τοῦ διαφωτισμοῦ – κυρίως στοὺς Διαλόγους γιὰ τὴ φυσικὴ θρησκεία. Ὅμως συνολικὰ ἀντιπαράθεται καὶ στὰ κύρια ζητήματα τῆς ἠθικῆς μὲ ψυχρὴ καὶ κατὰ τὸ ἥμισυ εἰρωνικὴ ἀνωτερότητα. Ὁ Κάντ, ἀπεναντίας, ναὶ μὲν γίνεται ὄλο καὶ πιὸ σκεπτικιστὴς ἀπέναντι σὲ κάθε θρησκευτικὴ καὶ θεολογικὴ δογματικὴ, ἐφ' ὅσον αὐτὴ παριστάνει πὼς εἶναι θεμελίωση τῆς ἠθικότητος, ὅμως ἡ στάση του ἀπέναντι στοῦ περιεχόμενου τῆς ἠθικῆς καθ' ἑαυτὴν καὶ ἡ ἀναγνώριση ἐκ μέρους του τῆς ἀξίωσός της νὰ ἔχει ἀπόλυτη ἐγκυρότητα, παρέμεινε ἀπαράλλακτη γιὰ ὅλη του τὴ ζωὴ. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη ἀκόμη καὶ τὰ ὄνειρα ἐνός ἀλαφροῦσκωτου παραδέχονται ὅτι ἡ «ζυγαριὰ τοῦ νοῦ», τὴν ὁποία χρησιμοποιοῖ ὁ Κάντ, δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ εἶναι ἐντελῶς ἀδέκαστη, ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ἀποποιηθεῖ κάθε ἠθικὸ «διαφέρον». Ὁ ἀγῶνας ἐνάντια στὴ μεταφυσικὴ καὶ ἐνάντια στὴν ἀντίληψὴ τῆς γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ἔννοια ἐνός ὑπεραισθητοῦ κόσμου σημαίνει γι' αὐτὸν συγχρόνως τὸν ἀγῶνα γιὰ μίαν νέα θετικὴ θεμελίωση τῆς αὐτόνομης ἠθικότητος. Καὶ ἀκόμη μέσα στὴν περιοχὴ τῆς καθαρῆς λογικῆς ὑπάρχει μίαν ἀνάλογη σχέση. Καὶ ἡ ἔννοια τῆς ἐμπειρίας τοῦ Κάντ ἐνέχει μίαν θετικὴ ὑπόσταση, τὴν ὁποία δὲν προσεγγίζει κανεὶς σκεπτικισμὸς, διότι κάθε αὐθεντικὴ γνώση ἐξ ἐμπειρίας ἐμπεριέχει τὴν ἐφαρμογὴ μαθηματικῶν. Γιὰ τὸν Χιούμ ἡ ἐμπειρία, στὴν ὁποία ἀναφέρεται, διαλύεται ὡς ἀπλὸ παιχίδι παραστάσεων, τὸ ὁποῖο συνέχεται ἀπὸ τοὺς «ὑποκειμενικοὺς» κανόνες τῆς φαντασίας καὶ ἀπὸ τὸν ψυχολογικὸ μηχανισμό τοῦ συνειρμοῦ, ἐνῶ γιὰ τὸν Κάντ ἡ ἐμπειρία, στὴν ὁποία πρέπει νὰ ριζώσῃ ὅλη μας ἡ γνώση τῶν «ἐμπράγματων λόγων», εἶναι ἀντιθέτως ἡ μέθοδος τῆς ἐπαγωγῆς στὴ φυσικὴ, ὅπως δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸν Νεύτωνα μὲ τὴ βοήθεια μίας ἐπακριβῶς προσδιορισμένης μεθοδολογίας πειράματος καὶ μὲ τὴ συνεχῆ ἐφαρμογὴ τῆς μα-

θηματικῆς ἀνάλυσης καὶ τοῦ μαθηματικοῦ ὑπολογισμοῦ. Ἔτσι ἀκόμη καὶ ἐκεῖ ὅπου ὁ Κάντ νοιώθει παρακινημένος ἀπὸ τὸν Χιούμ σ' ἓναν ἀγῶνα ἐνάντια στὴ μεταφυσικὴ καὶ στὴν ἀμφισβήτηση κάθε «ὑπερβατικότητας», ἡ σκέψη του παίρνει ἀπέναντι στὸν Χιούμ μίαν νέα καὶ αὐτεξούσια τροπὴ. Διότι ὅσο πιὸ ξεκάθαρα πασχίζει νὰ παραμείνει πιὰ ἀποκλειστικὰ ἐντὸς τοῦ «γόνιμου βάθους τῆς ἐμπειρίας», τόσο πιὸ εὐκρινῶς βλέπει ὅτι αὐτὸ τὸ βάθος τῆς ἐμπειρίας τῆς ἴδιας ἐδράζεται σ' ἓνα στοιχεῖο τὸ ὁποῖο ἔχει τὶς ρίζες του ὄχι στὴν αἰσθητηριακὴ πρόσληψη ὡς τέτοια ἀλλὰ στὴ μαθηματικὴ ἔννοια. Ἔτσι, ἀκριβῶς ἡ αὐστηρότερη συμπερίληψη ἴσα-ἴσα τῆς ἔννοιας τῆς ἐμπειρίας ὀδηγεῖ σὲ ἀκριβέστερη διάκριση τῶν διαφορετικῶν προϋποθέσεων, στὶς ὁποῖες αὐτὴ ἡ ἔννοια βασίζεται, καὶ σὲ ἀμοιβαία ὁροθέτησή τους ἀνάλογα μὲ τὴν εἰδική τους ἐγκυρότητα.

4. ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΑΙΣΘΗΤΟΥ ΚΑΙ ΝΟΗΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

Ἐνας βιογράφος τῶν νεανικῶν χρόνων τοῦ Κάντ παρατήρησε κάποτε ὅτι ἡ συνηθισμένη ἀποψη ὅτι ἡ ζωὴ τοῦ Κάντ ἐξελίχθηκε ἐξαιρετικὰ εὐκόλα καὶ ἀναμενόμενα ἐπιβεβαιώνεται τόσο πιὸ λίγο, ὅσο πιὸ βαθιὰ ἀποκτᾶ κανεὶς οἰκειότητα μὲ τὶς λεπτομέρειες αὐτῆς τῆς ζωῆς. Πολὺ περισσότερο διαφαίνεται μὲ τρόπο πὺ ἐκπλήσσει ὅλο καὶ πιὸ πολὺ τὸ ὅτι ἡ ζωὴ τοῦ Κάντ, ἀκόμη καὶ μὲ τὸν τρόπο πὺ παρερχόταν ἐξωτερικά, δὲν μπορεῖ νὰ μετρηθεῖ καθόλου μὲ τὰ μέτρα καὶ τοὺς κανόνες τῆς καθημερινότητος. «Καὶ ὁ Κάντ σταδιοδρόμησε συνηθισμένα. [...] Ἄφ' ὅταν ξεκίνησε ἡ αὐτόνομη ἐξέλιξή του μέχρι τὸ γῆρας ποτὲ δὲν ἔκανε ὅ,τι θὰ ἔκαναν συνηθισμένοι ἄνθρωποι.» Ἔτσι ἡ ζωὴ του, ἂν ἰδωθεῖ ἀπὸ πιὸ κοντὰ, μὲ κανέναν τρόπο δὲν προχωροῦσε πρὸς τὰ ἐμπρὸς μὲ πλήρη κανονικότητα, ἀντιθέτως κινεῖτο σὲ ἐντελῶς ἀκανόνιστη μορφή πρὸς τοὺς στόχους του. Ἀντιπαρετίθετο στὴν κοινὴ γνώμη τῶν ἀνθρώπων καὶ ἐξαπατοῦσε τὶς προσμονές ὅσων τὸν περιέβαλλαν καὶ τὸν πα-

ρατηροῦσαν. Διότι ὅ,τι θὰ μπορούσε νὰ περιμένει κανεὶς ὅτι θὰ ἐπιχειροῦσε, εἴτε δὲν τὸ ἐπιχειροῦσε, ἢ τὸ ἐπιχειροῦσε ἀφοῦ πρῶτα οἱ ἄλλοι ἤδη εἶχαν παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν προσμονή του, καὶ κατόπιν τὸ ἔφερε εἰς πέρας μὲ τέτοιο μεγαλεῖο καὶ πληρότητα, ὥστε τὸ ἔργο του ἐξέπλησσε καὶ τότε πιά ἦταν πού ἦταν ἀντίθετο πρὸς κάθε ἀναμονή»¹⁴⁷.

Μ' ὄλο πού αὐτὴ ἡ ἄποψη, σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν πρόοδο τῆς ἐξωτερικῆς σταδιοδρομίας τοῦ Κάντ, ἔχει μία δόση παραδόξου, γιὰ τὴ διανοητικὴ ἐργασία μέσα στὴν ὁποία διαμορφώνεται τὸ σύστημα τοῦ Κάντ ἰσχύει σὲ ὅλα τὰ σημεῖα. "Ὅσο μεθοδικὴ κι ἂν εἶναι στὰ βαθύτατα ἐλατήριά της αὐτὴ ἡ ἐργασία, τόσο λίγο ἀπλά, κανονικὰ καὶ «εὐθέως» προχωρεῖ στὰ ἀποτελέσματά της. Παντοῦ ἀπαντᾷ κανεὶς σημεῖα, ὅπου ἡ σκέψη, ἐνῶ εἶχε τὴν πρόθεση νὰ δώσει τελειωτικὰ μία συγκεκριμένη λύση, παίρνει ξαφνικὰ τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση. "Ἐνα πρόβλημα παραλαμβάνεται, διερευνᾶται καὶ προωθεῖται πρὸς λύση, ξάφνου ὁμως δείχεται ὅτι οἱ ὅροι στοὺς ὁποίους ὑπόκειται δὲν ἔτυχαν διαπραγματεύσεως προσηκόντως καὶ μὲ ἀρκετὴ πληρότητα κατὰ τὴν πρώτη ἐπεξεργασία καὶ ὅτι συνεπῶς πρέπει νὰ σχεδιαστῆ ἔντελῶς ἐκ νέου ὅλη ἡ ἐρωτηματοθεσία κι ὄχι ἀπλά νὰ διορθωθεῖ ἓνα μεμονωμένο βῆμα τῆς λύσης. "Ὅσο σιωπηρὰ κι ἂν εἶναι συνήθως τὰ γράμματα τοῦ Κάντ σὲ ζητήματα τῆς ἐσωτερικῆς ἐξέλιξης, τέτοιες «ἀνατροπές» ἀναφέρουν συνεχῶς. Τὸ ὅλον τῶν ἐνοιῶν δὲν δομεῖται σιγὰ-σιγὰ σὲ συνεχῆ, ἀδιάκοπη πρόοδο, ἀλλὰ γίνονται συνεχῶς καινούργια νήματα, γιὰ νὰ διαλυθοῦν κατόπιν. Ἐνῶ ὁ Κάντ, ἀφ' ὅτου ἔφτασε στὴν πλήρη διαμόρφωση τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας, συγκρατεῖ καὶ ὑπερασπίζεται κάθε οὐσιαστικὴ της ἀρχὴ μὲ τὴν ἀπόλυτη δύναμη πού τοῦ δίνει ἡ πεποίθησι, σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ τῆς προετοιμασίας τὸν χαρακτηρίζει μᾶλλον μία κάποια ἀδιαφορία ἀπέναντι σ' ὅ,τιδήποτε ἀποτελεῖ ἀπλῶς «συμπέρασμα». Φοβᾶται τὴν πρώιμη κατάληξι μίας διανοητικῆς διαδι-

147. EMIL ARNOLDT, *Kants Jugend* (Ges. Werke III, σελ. 205).

κασίας περισσότερο απ' όσο την έπιζητεί. «Σί' ό,τι με άφορά», γράφει στον Χέρντερ τó 1768, «σέ πολλά σημεία έδωσα χώρο σέ άλλες συλλήψεις, από τήν έποχή πού έχουμε νά ιδωθούμε, διότι δέν έξαρτώμαι από τίποτε και στρέφω συχνά με βαθειά άδιαφορία όλο τó οίκοδόμημα ένάντια στις δικές μου ή σέ άλλες γνώμες και τó παρατηρώ από παντοδαπές όπτικές γωνίες για νά πετύχω στο τέλος περίπου εκείνη με τήν όποία μπορώ νά έλπίζω ότι τó σχεδιάζω σύμφωνα με τήν άλήθεια»¹⁴⁸. Άκόμη πιό συγκεκριμένα θέτει αυτό τόν «γνώμονα» τής καντιανής σκέψης μία ύστερότερη παρατήρηση: «Δέν είμαι τής γνώμης ένός έξόχου άνδρός, ό όποιος όμως συνιστά νά μήν άμφιβάλλουμε πιά κατόπιν για κάτι, όταν ήδη μία φορά έχουμε βεβαιωθεί γι' αυτό. Στην καθαρή φιλοσοφία αυτό δέν γίνεται. Ό ίδιος ό νοός φέρει έναντίον αυτού μία ήδη φυσική αντίσταση. Πρέπει κανείς αντίθετως νά δοκιμάζει τις άρχές σέ παντοειδείς έφαρμογές κι άκόμη νά προσπαθει νά ύποθέσει τó αντίθετο, όταν αυτές στερούνται μίας ειδικής άπόδειξης. Έτσι πρέπει κανείς νά αναβάλλει για πολύ τήν καταύγαση τής άλήθειας απ' όλες τις πλευρές»¹⁴⁹.

Μόνον έχοντας κατανοήσει αυτή τήν καθολική μέθοδο τού Κάντ συλλαμβάνει κανείς τόν πρώτο και συγχρόνως ύποκειμενικό λόγο για τήν έντελώς αϊφνιδιαστική στροφή πού πήρε ή φιλοσοφία του γι' άκόμη

148. Γράμμα στον Χέρντερ, 9 Μαΐου 1768: 6λ. τόμο ΙΧ, σελ. 59.

149. *Στοχασμοί τού Κάντ για τήν κριτική φιλοσοφία*, τόμος ΙΙ, *Στοχασμοί για τήν Κριτική τού καθαρού λόγου [Reflexionen Kants zur kritischen Philosophie, Bd. II: Reflexionen zur Kritik der reinen Vernunft]*, έκδ. από τόν Μπέννο Έρντμανν [Erdmann], Λειψία 1884, άρ. 5. Ένώ σέ μία παλαιότερη έκθεσή μου τής εξέλιξης τής κριτικής φιλοσοφίας διερεύνησα και χρησιμοποίησα διεξοδικά αυτούς τούς στοχασμούς (πρόκειται για χειρόγραφες σημειώσεις, τις όποιες ό Κάντ έκανε στα περιθώρια τών διδακτικών έγχειριδίων τά όποία χρησιμοποιούσε για τις παραδόσεις του, κυρίως στη *Μεταφυσική τού Μπάουμγκαρτεν*), έδώ παραπέμπω σ' αυτούς συνειδητά μόνον εκεί όπου μπορεί κανείς με βεβαιότητα νά συμπεράνει τή χρονική στιγμή τής καταγραφής τους, είτε έπειδή περιέχουν οι ίδιοι μία συγκεκριμένη χρο-

μία φορά μεταξύ τῶν ἐτῶν 1766-1770, στήν ἐποχή ἀνάμεσα στά Ὅνειρα ἐνός ἀλαφροῦσκιωτου καί στό σύγγραμμα *Περί τῆς μορφῆς καί τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰσθητοῦ καί τοῦ νοητοῦ κόσμου*. Καί πάλι ἀπογοητεύταν μέ τόν πῶ παραξένο τρόπο ἢ προσμονή πού ὁ κόσμος ἔτρεφε γιά τήν περαιτέρω ἐξέλιξη τοῦ Κάντ. Θυμόμαστε ὅτι τὸ 1763, ἀφ' ὅτου ἔγραψε τὸν *Μοναδικὸ δυνατὸ ἀποδεικτικὸ λόγο* καί τήν ἐργασία γιά τὸν διαγωνισμό τῆς Ἀκαδημίας, οἱ φιλοσοφικοὶ ἐπαῖοντες ἔβλεπαν στὸν Κάντ τὸν μελλοντικὸ δημιουργὸ μίας νέας, ἐμβριθέστερης μεταφυσικῆς – μίας μεταφυσικῆς τῆς ὁποίας τὸ θεμέλιο ὀφείλε νὰ εἶναι κριτικὰ ἠλεγμένο καί θεωρημένο, ἢ ὁποία ὅμως παρ' ὅλα ταῦτα ἐν γένει θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι δομημένη σύμφωνα μέ τὸν παλιὸ «νοησιοκρατικὸ» τύπο. Τώρα ὅμως αἰφνιδιάζονταν βλέποντας ὅτι ὁ Κάντ, τὸν ὁποῖο θεωροῦσαν ἐντελῶς δικὸν τους, ἔπαιρνε ἕναν δρόμο ὁ ὁποῖος φαινόταν νὰ τὸν χωρίζει μιά γιὰ πάντα ἀπὸ τὴ μεταφυσικὴ. Ναι μὲν ὁμολογοῦσε ἔνοχος παλαιᾶς συμπάθειας καί ἀδυναμίας γιὰ χάρη της, αὐτὸ ὅμως τὸ ἔκανε μέ τόση εἰρω-

νολόγηση, εἴτε ἐπειδὴ αὐτὴ προκύπτει κατὰ τρόπο ἄμεσο καί ἀναμφίβολο ἀπὸ τὸ περιεχόμενό τους. Ἐκεῖ ὅπου αὐτὴ ἡ χρονολόγησις εἶναι ἀμφίβολη, ἢ ἐκεῖ ὅπου μπορεῖ νὰ τεκμηριωθεῖ μόνο διαμεσολαβημένα ἀπὸ πολὺπλοκες ἔμμεσες ἀναφορὰς τῆς θεματικῆς, τὸ νὰ παραβλέψω αὐτὲς τίς ἐνδείξεις μοῦ φαίνεται καλύτερο ἀπὸ τὸ νὰ θαρῶν τὴ βιογραφικὴ παρουσίαση, ἢ ὁποία ἐξαρτᾶται πρὸ πάντων ἀπὸ ἀκριβεῖς καί σαφεῖς χρονολογήσεις, μέ ἕνα ὑλικὸ πού εἶναι γι' αὐτὴν ὄχι ἀναντικατάστατο καί ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις προβληματικὸ. Ἀκριβέστερα ἐργαλεῖα γιὰ τὴ χρονολόγησις τῶν στοχασμῶν θὰ δώσει μᾶλλον ἡ ἐκδόσις ὅλων τῶν *Χειρογράφων καταλοίπων τοῦ Κάντ*, τὴν ὁποία ξεκίνησε ὁ Ἔριχ Ἄντικες στὴν ἐκδόσις τῆς Ἀκαδημίας [Ἐπιστημῶν τοῦ Βερολίνου]. [(Σ.τ.Μ.): Ὁ συγγραφεὴς ἔγραφε αὐτὲς τίς γραμμὲς τὸ 1918, ὅταν ἡ Ἀκαδημία, μετὰ ἀπὸ τὴν ἐκδόσις τῶν Ἔργων, τῶν Ἐπιστολῶν καί τῶν Στοχασμῶν πού εἶχε ξεκινήσει ἀπὸ τὸ 1902 ὡς Βασιλικὴ Πρωσικὴ Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν, ξεκινοῦσε τὴν ἐκδόσις τῶν καταλοίπων. Μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου ἡ Ἀκαδημία ἔγινε Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν τῆς Λ.Γ.Δ. (μετονομασθεῖσα φυσικὰ καί πάλι ἀργότερα) καί ὁ τελευταῖος ὡς τώρα (2001) τόμος μέ κατάλοιπα τοῦ Κάντ (29ος τῆς συνόλης ἐκδόσης) ἐκδόθηκε τὸ 1983!]

νική ανωτερότητα, ὥστε ἔνοιωθε κανείς σέ τοῦτο τόσο πιό πολύ τήν ὑποκειμενική ἀπελευθέρωση, τήν ὁποία πίστευε πιά ὅτι εἶχε πετύχει τελειωτικά. «Ἡ μεταφυσική, πού ἡ μοίρα μου τὸ ἔφερε νά τήν ἔχω ἐρωτευθεῖ, μολονότι σπάνια μπόρεσα νά καυχηθῶ γιά κάποια εὐνοιά της, ἔχει δύο εἰδῶν προτερήματα. Τὸ πρῶτο εἶναι νά ἔξαρκῆ στὰ ἔργα πού σχεδιάζει τὸ ἐρευνητικὸ πνεῦμα κατασκοπεύοντας κρυμμένες ιδιότητες τῶν πραγμάτων μὲ τὸν λόγο. Ὅμως ἐδῶ ἡ κατάληξη ἔξαπατᾶ—καὶ μάλιστα πολὺ συχνά— τήν ἐλπίδα καὶ ξεγλιστράει σ' αὐτὴ τήν περίπτωση κι ἀπὸ τὰ παθιασμένα μας χέρια... Τὸ ἄλλο προτέρημα ἀναλογεῖ περισσότερο στὴ φύση τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ καὶ συνίσταται στὴ σύλληψη τοῦ ἄν τὸ ἔργο ἔχει προσδιοριστεῖ μὲ βάση καὶ ὅ,τι εἶναι δυνατὸν νά γνωσθεῖ· ἐπίσης συνίσταται στὴ σύλληψη τῆς σχέσης τοῦ ζητήματος πρὸς τίς ἐμπειρικές ἔννοιες στίς ὁποῖες πρέπει νά στηρίζονται ἀνά πᾶσα στιγμή ὅλες οἱ κρίσεις μας. Μ' αὐτὴ τήν ἔννοια ἡ μεταφυσική εἶναι ἐπιστήμη τῶν ὁρίων τοῦ ἀνθρώπινου λόγου... Αὐτὸ τὸ ὄριο δὲν τὸ ἔχω μὲν καθορίσει ἐδῶ ἐπακριβῶς, τὸ ἔχω ὅμως ὑποδηλώσει στὸ μέτρο πού ὁ ἀναγνώστης, συλλογιζόμενος περαιτέρω, θ' ἀνακαλύψει ὅτι μπορεῖ νά σταθεῖ ὑπεράνω κάθε μάταιας ἔρευνας σέ σχέση μ' ἓνα ζήτημα, ὅπου τὰ δεδομένα ἀπαντῶνται σ' ἓναν ἄλλο κόσμο ἀπ' αὐτὸν στὸν ὁποῖο αἰσθάνεται. Ἔχασα λοιπὸν τὸν χρόνο μου γιὰ νά τὸν κερδίσω. Εἶχα ὑποβολιμαῖες σκέψεις γιὰ τὸν ἀναγνώστη γιὰ νά τὸν ὠφελήσω, κι ἄν δὲν τοῦ προσέφερα καμμία νέα σύλληψη, ἔξαφάνισα τουλάχιστον τήν παράνοια καὶ τὴ δοκησιοσοφία, ἡ ὁποία παραφουσκώνει τὸν νοῦ καὶ γεμίζει ὅλο τὸν στενόχωρό του τόπο, πού θὰ μπορούσαν νά καταλάβουν διδαχὲς σοφίας καὶ ὠφέλιμης συμβουλῆς». Ἡ μεταφυσική, θεωρούμενη ὡς θεωρητικὸ ζήτημα καὶ ἔργο, μοιάζει ὅτι ἔτσι ἐγκαταλείπεται. Ὁ Κάντ δηλώνει ρητὰ ὅτι παραμερίζει στὸ ἐξῆς ὅλο τὸ ὑλικὸ περὶ τῶν πνευμάτων ὡς διεκπεραιωμένο καὶ τετελεσμένο. Δὲν θὰ τὸν ἀφορᾶ διόλου στὸ ἐξῆς, ἐφ' ὅσον δυνάμει τῶν προηγηθεισῶν παρατη-

ρήσεων όλες οι φιλοσοφικές συλλήψεις περί ομοίων όντων έχουν, καθώς λέει, πληρωθεί και μπορεί κανείς στο μέλλον να έχει μάλλον όλων των ειδών τις γνώμες σχετικά, δέν μπορεί ποτέ όμως πια να γνωρίζει. Αυτός ο ίσχυρισμός, προσθέτει, μοιάζει όπωσδήποτε έπληρωμένος. Δέν είναι όμως, διότι ή πλήρωση για την όποία μιλάει εδώ, είναι, λέει, πλήρωση μόνο στην άποφατική διάνοια, μέσω της όποίας δέν δίδεται ο προσδιορισμός του άντικειμένου, αλλά διαπιστώνονται άπλα τά εμπόδια της σύλληψής μας μέ ασφάλεια. Μ' αυτή την έννοια ή σύνολη πνευματολογία των ανθρώπων μπορεί να κληθεί διδαχή της αναγκαίας άγνοιά τους έν όψει μίας ύποτιθέμενης μορφής όντος και ως τέτοια εύκολα να θεωρηθεί κατάλληλη για τό έργο [της]¹⁵⁰.

Έντελώς άπροσδόκητα μετά άπ' αυτή την ύπαναχώρηση επέπρωτο ο Κάντ να υπερασπίσει στις 10 Αυγούστου 1770, αναλαμβάνοντας τή νέα του θέση ως τακτικός καθηγητής λογικής και μεταφυσικής, μία πραγματεία, ή όποία στον τίτλο της ήδη ύποσχόταν να καθορίσει τή μορφή του νοητού κόσμου και να τή διαχωρίσει από τον αισθητό κόσμο ως προς όλα τά ουσιαστικά γνωρίσματα. Διότι αυτό που περιλαμβάνεται εδώ μέσα στη γενικότατη έννοια του νοητού κόσμου δέν είναι στην πραγματικότητα άλλο από εκείνο τό βασίλειο των άυλων ύποστάσεων, ή πρόσβαση στο όποιο μόλις πριν φαινόταν να είναι άπαγορευμένη σέ μās. Έδώ δέν έπρόκειτο πια για ένα εύκαιριακό σύγγραμμα για τή βιβλιογραφία, τό όποιο ξεπερνούσε από τή διάθεση της στιγμής, άντιθέτως ένας αισθηρός, συστηματικός διανοητής ανέπτυσε βήμα-βήμα τό σύνολο πρόγραμμα της μελλοντικής του διδακτικής και έρευνητικής δραστηριότητας δίδοντας άκριβή λόγο. Αυτό που μās προσφέρεται τώρα είναι μία διεξοδική θεωρία του νοητού, βασισμένη σέ μία διερεύνηση των άρχων και προϋποθέσεων του και διαπεραιω-

150. *Όνειρα ενός άλαφροϊσκιωτου II*, σσ. 367 κ.κ., 384 κ.κ.

μένη μέσα απ' όλα τα κύρια μέρη τῆς γνωστῆς μεταφυσικῆς. Ούτε στιγμή πιά δὲν ἀμφιβάλλει ὁ Κάντ γιὰ τὸ ὅτι ὅλη αὐτὴ ἡ διερεύνηση μετακινεῖται ὀλοκληρωτικὰ μέσα στὰ πλαίσια ἐρωτημάτων, τὰ δεδομένα τῶν ὁποίων βρίσκονται σ' ἓναν ἄλλο κόσμο ἀπ' αὐτὸν μέσα στὸν ὁποῖο νοιώθουμε. Ἀπέχει ὅμως τώρα πολὺ ἀπὸ τὸ νὰ παραιτηθεῖ ἀπ' αὐτὴ τὴ διερεύνηση ὡς «μάταιη ἀναζήτηση». Μὲ ἀσφάλεια καὶ δίχως νὰ παρακάμπτει, προχωρεῖ ἔμπρός, κι ἂν δὲν σχεδιάζει καμμία τελειωμένη εἰκόνα τοῦ νοητοῦ κόσμου, ὅπως εἶναι φυσικὸ σ' ἓνα προπαρασκευαστικὸ σύγγραμμα, εἶναι πάντως πεπεισμένος ὅτι ἔσυρε τὸ γενικὸ του περίγραμμα μὲ σαφήνεια κι εὐκρίνεια. Τίποτε δὲν παραπέμπει σ' αὐτὸ τὸ σκίτσο στὰ παλαιότερα σχεδιάσματα καὶ δοκιμές: σὰν νὰ ξεπήδησε ἀπὸ τὸ τίποτε στέκει ἔμπρός μας ἡ νέα εἰκόνα τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ ὑπεραισθητοῦ κόσμου.

Κι ὅμως πρέπει καὶ γι' αὐτὸ τὸ σύγγραμμα νὰ φάξουμε μία συλλογιστικὴ διαμεσολάβηση ἢ ὁποῖα νὰ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τὸ συνδέσουμε τουλάχιστον μὲ τὰ προηγηθέντα προβλήματα τῆς καντιανῆς σκέψης, ἂν ὄχι μὲ τίς προηγηθεῖσες λύσεις. Ποιὰ σχέση ὑπάρχει μεταξύ τῆς ἀποφατικῆς στάσης τῶν Ὀνειρῶν ἐνὸς ἀλαφροῦσκιωτου καὶ τῆς καταφατικῆς στάσης τοῦ συγγράμματος περὶ «τῆς μορφῆς καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ νοητοῦ κόσμου»; Ἀφοροῦν καὶ οἱ δύο τὸ ἴδιο ἀντικείμενο ἢ μήπως ἔχει ἀλλάξει τὸ θέμα τῆς μεταφυσικῆς; Κι ἂν συμβαίνει τὸ τελευταῖο, ποιὰ εἶναι τὰ νέα μελήματα ποὺ ἐν τῷ μεταξύ ἔχουν λάβει ὑπαρξὴ μέσα στὸν Κάντ καὶ ποὺ βρίσκονται τώρα στὸ ἐπίκεντρο τοῦ θεωρητικοῦ του ἐνδιαφέροντος; Γιὰ ὅλες αὐτὲς τίς ἐρωτήσεις οἱ μαρτυρίες ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ Κάντ κατὰ τὰ ἔτη 1766 ἕως 1770 δὲν μᾶς δίνουν ἄμεση ἢ τουλάχιστον πλήρη ἀπάντηση. Ὅμως τὸ ἴδιο τὸ περιεχόμενο τῆς ἐναίσιμης διατριβῆς ὑποκαθιστᾷ αὐτὸ τὸ κενό, καθὼς ἐπισημαίνει εὐκρινῶς καὶ ἀπαράβλεπτα τὸ νέο πλαίσιο στοχασμῶν, μέσα στὸ ὁποῖο εἰσῆλθε τώρα ὁ Κάντ. Γιὰ πρώτη φορὰ ἀπο-

δεικνύεται ἐδῶ ἡ φιλοσοφία τοῦ Λάιμπνιτς ὡς δύναμη ποῦ ἐσωτερικά τὸν καθορίζει. Αὐτὸς ὁ ἰσχυρισμὸς μοιάζει ὀπωσδήποτε παράδοξος. Μήπως ἄλλωστε δὲν πραγματεύεται ἤδη τὸ πρωτόλειο τοῦ Κάντ γιὰ τὴν ἐκτίμηση τῶν ζωντανῶν δυνάμεων ἓνα θέμα παρμένο ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τῆς φύσης τοῦ Λάιμπνιτς καὶ μήπως δὲν τὸν ἔχει συνοδεύσει ἀπὸ τότε σὲ κάθε του βῆμα ἡ ὁλότητα τῶν θεωριῶν τοῦ Λάιμπνιτς – τουλάχιστον στὴ μορφή ποῦ εἶχαν προσλάβει στὸν Βόλφ καὶ τὸν σχολαστικισμό; Στὴν πραγματικότητα ὅμως, ἴσα-ἴσα ἡ συχνὴ μνεία τοῦ περιεχομένου αὐτῶν τῶν θεωριῶν στὸν Κάντ δείχνει ὅτι τὸ ἰδιαίτάτο τους φιλοσοφικὸ πνεῦμα ἔμεινε γι' αὐτὸν ἀπόρητο. Κι ἡ Φυσικὴ μοναδολογία ἀκόμη [*Monadologia physica*], ἡ ὁποία μοιάζει νὰ ἴγῃ συγγενέστατη πρὸς τὸν Λάιμπνιτς, δὲν ἀποτελεῖ ἐξάιρεση ἐδῶ. Διότι ὡς φυσικὴ μοναδολογία ζητεῖ ν' ἀποκτήσει τις ἔσχατες μονάδες στὸ πεδίο τοῦ σωματικοῦ Εἶναι. Οἱ μονάδες γίνονται ἐδῶ κατανοητὲς ὡς κέντρα δυνάμης, ἐκ τῶν ὁποίων τὴν ἀμοιβαία ἀλληλεπίδραση, ἔλξη καὶ ἄπωση συνίσταται ἡ ὕλη ὡς ἐκτεταμένη μάζα. Αὐτὴ ἡ δυναμικὴ κατασκευὴ χρησιμοποιεῖ συνεπῶς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μέχρι τὸ τέλος ἔννοιες, οἱ ὁποῖες (ὅπως ἡ ἔννοια τοῦ σωματικοῦ στοιχείου, ἡ ἔννοια τῆς τηλόθεν δυνάμης καὶ τῆς φυσικῆς ἐπίδρασης) θὰ μπορούσαν νὰ χαρακτηριστοῦν ἀπολύτως φανταστικὰ ὄντα. Σύμφωνα ὅμως μὲ τὸ ἰδιαίτερό της μεταφυσικὸ περιεχόμενο ἡ ἔννοια τῆς μονάδας –στὴ Δοκιμὴ γιὰ τὴν εὐκρίνεια τῶν ἀρχῶν τῆς φυσικῆς θεολογίας καὶ τῆς ἠθικῆς– ἀποτελεῖ ὑπόδειγμα ἐκείνης τῆς συνθετικῆς μεθόδου τῆς μεταφυσικῆς, τὴν ὁποία πολέμησε ὁ Κάντ καὶ στὴν ὁποία οἱ θεμελιώδεις ἔννοιες δὲν συνάγονται τόσο ἀπὸ τὴν ἀνατομία τῶν φαινομένων στὰ στοιχεῖά τους, παρὰ μᾶλλον ἐπινοοῦνται αὐθαίρετα¹⁵¹. Καὶ αὐτὴ ἡ κρίση δείχνει ὅτι ὁ Κάντ δὲν βρισκόταν ἀκόμη σὲ καμμία περίπτωση σὲ θέση νὰ κατοπτρεύσει οὔτε νὰ

151. II, σελ. 177.

έκτιμήσει τή γιγάντια αναλυτική διανοητική ἐργασία με τήν ὁποία ὁ Λάιμπνιτς εἶχε συμπεράνει ἀπό τήν παρατήρηση τῶν φαινομένων τήν ἔννοιάν του τῆς ὑπόστασης¹⁵², ὡς «ἀρχή» καί «θεμέλιο» ἐκείνων. Πρέπει κανεῖς νά φέρει στόν νοῦ του αὐτή τή μέχρι τώρα στάση τοῦ Κάντ πρὸς τή φιλοσοφία τοῦ Λάιμπνιτς γιά νά ἀντιληφθεῖ πόσο ἀποφασιστική μεταστροφή θά προκαλοῦσε τώρα πιά μοιραῖα στή γενική ἀντίληψη τοῦ Κάντ γιά τὸ σύστημα τοῦ Λάιμπνιτς τὸ βιβλίο τοῦ τελευταίου *Νέα δοκίμια γιά τήν ἀνθρώπινη νόηση* [*Nouveaux Essais sur l'entendement humain*], ὅταν τὸ πρωτογνώρισε. Πάνω ἀπὸ ἐξήντα χρόνια ἔμεινε αὐτὸ τὸ ἔργο κρυμμένο στὰ χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἄννοβέρου μέχρι πού ὁ φὸν Ράσπε [von Raspe] τὸ προώθησε πρὸς ἐκτύπωση στήν ἐκδόσή του τῶν *Φιλοσοφικῶν ἔργων* [*Oeuvres philosophiques*]. Τώρα ὅμως θά ἐπιδροῦσε στήν ἐποχὴ του μ' ὅλη τή δύναμη μιᾶς ἐντελῶς νέας ἐντύπωσης. Σὰν ἀναστάς ἐκ νεκρῶν ὀρθώθηκε ὁ Λάιμπνιτς καί πάλι ἀνάμεσα στοὺς συγχρόνους. Τώρα μόλις φάνηκε καθαρά καί σαφῶς ὅλο τὸ εὖρος αὐθεντικότητος πού εἶχε ἡ νόησή του, ἡ ὁποία μέχρι τώρα εἶχε σκοτισθεῖ ἀπὸ τήν σχολαστικὴ παράδοση. Αὐτὸ τὸ ἔργο —πράγμα πού ἔνοιωθε κανεῖς ἀόριστα— δὲν ἀποτελοῦσε μεμονωμένο λόγιο προϊόν, ἀλλὰ ἓνα γεγονός τὸ ὁποῖο ἐπενέβη ἀποφασιστικά στήν γενικὴ πνευματικὴ ἱστορία κι ὅλα τῆς τὰ προβλήματα κι ἐνδιαφέροντα. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο κατάλαβαν καί ἀποδέχθησαν τὸ ἔργο ὁ Χέρντερ κι ὁ Λέσσιγκ, ὁ ὁποῖος σχεδίαζε —καί εἶχε ξεκινήσει— τὴ μετάφραση τῶν *Nouveaux Essais* στὰ γερμανικά^{152α}. Ἐξ ἄλλου ἦταν ἀκριβῶς αὐτὰ τὰ χρόνια, ἀπὸ τὸ 1765 ὡς τὸ 1770, πού συνέβαλαν κατὰ μέγιστο μέρος

152. Περισσότερα σχετικά στὸ ἔργο μου: *Τὸ σύστημα τοῦ Λάιμπνιτς στὰ ἐπιστημονικά του θεμέλια* [*Leibniz' System in seinen wissenschaftlichen Grundlagen*], Μαρβούργο 1902, ἰδιαίτερα κεφ. 6.

152a. Βλ. *Lessings Werke*, ἔκδ. Lachmann-Muncher, XV, σελ. 521 κ.κ.

για να κατανοηθεί βαθύτερα στη Γερμανία ή φιλοσοφία του Λάμπνιτς. Διότι μόνον αφ' ότου εμφανίστηκε ή μεγάλη έκδοση του Ντούτεν [Duten] το 1768 βρισκόταν κανείς σε θέση να έχει με κάποια ακρίβεια και πληρότητα μία γενική έποπτεία του συνόλου τών φιλοσοφικών κι έπιστημονικών έργασιών του Λάμπνιτς, οί όποίες πιό πριν ήταν διεσπαρμένες ή άγνωστες. Και για τον Κάντ αυτή ή έκδοση προσέφερε μία έντελώς καινούργια πηγή. Οί σημειώσεις του απ' αυτή την έποχή δίνουν διάφορες αναμφισβήτητες ένδειξεις για το ότι ασχολήθηκε διεξοδικά ιδιαίτερα με τα *Νέα δοκίμια*¹⁵³. Για πρώτη φορά αντιμετώπιζε εδώ τον Λάμπνιτς όχι μόνον ως φυσικό φιλόσοφο ή ως θεωρησιακό μεταφυσικό αλλά ως κριτικό τής γνώσης. Τώρα καταλάβαινε με ποιά έννοια υπάρχει συνάφεια τής θεωρίας τών έμφυτων ιδεών και αληθειών προς το σύστημα τής μοναδολογίας· πώς πάλι ή θεωρία αυτή θεμελιώνει αυτό το σύστημα, κι από την άλλη πλευρά επιβεβαιωνόταν κατ' αρχάς σ' αυτήν. Άκόμη μία φορά βλέπει εδώ ο Κάντ πώς οφείλει μία απάντηση στην έρώτηση που άφορα τή σχέση μεταξύ τής μεθοδολογίας τής έπιστημονικής γνώσης κι εκείνης τής μεταφυσικής. Ο Λάμπνιτς τον γυρνά πίσω στο δικό του βασικό πρόβλημα, το όποιο όμως τώρα έχει απεγκλωβιστεί από κάθε έπαφή με συγκεκριμένα έπι μέρους ζητήματα και προσλαμβάνει μία απολύτως καθολική έκδοχή.

Έάν θελήσει κανείς να φέρει στον νοϋ του αυτή τή διαδικασία δέν επιτρέπεται να ξεκινήσει από τή σημασία του συστήματος του Λάμπνιτς σύμφωνα με τήν πραγματική του ιστορική ιδιοσυστασία, αλλά αντιθέτως από τήν πρόσληψή του στο πνεϋμα του Κάντ. Η έρμηνεία που έδωσε ο Κάντ για μεμονωμένες έννοιες και αρχές του Λάμπνιτς

153. Πρβλ. τούς *Στοχασμούς* του Κάντ, άρ. 513, σσ. 273-278· για τον χρονικό καθορισμό αυτών τών στοχασμών βλ. ADICKES, *Kant-Studien*, σελ. 164 κ.κ. και *Erkenntnisproblem*, 2η έκδοση, II, σελ. 622 κ.κ.

δὲν εἶναι ἐλεύθερη παρερμηνειῶν καὶ δὲν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἀφοῦ, παρὰ τὴν ἔκδοση τῶν Ἀπάντων ἀπὸ τὸν Ντοῦτεν, οἱ πιὸ σημαντικὲς πηγὲς τῆς φιλοσοφίας τοῦ Λάιμπνιτς τίς ὁποῖες κατέχουμε σήμερα –ιδίως τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς φιλοσοφικῆς καὶ μαθηματικῆς ἀλληλογραφίας– δὲν εἶχαν ἐκδοθεῖ. Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς πνευματικῆς ἐξέλιξης τοῦ Κάντ αὐτὸ λίγο μᾶς ἀφορᾶ: διότι ἐδῶ τὸ ζήτημα δὲν εἶναι τί ἦταν ὁ Λάιμπνιτς, ἀλλὰ τὸ πῶς τὸν ἐρμήνευσε καὶ πῶς τὸν εἶδε ὁ Κάντ. Ὅταν ὁ Κάντ ἀργότερα στὰ *Μεταφυσικὰ θεμέλια τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης* [*Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*] θεώρησε συνολικὰ γι' ἀκόμη μία φορὰ τὸ σύστημα τοῦ Λάιμπνιτς σ' ὄλη του τὴ συνάφεια, ἔδωσε ὄλη του τὴν ἔμφαση στὸ ὅτι ἡ *Μοναδολογία* δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ κριθεῖ ὡς προσπάθεια ἐξήγησης τῆς φύσης, ἀλλὰ ὅτι εἶναι μία καθ' ἑαυτὴν ὀρθὴ πλατωνικὴ ἔννοια τοῦ κόσμου, ἐφ' ὅσον αὐτός, θεωρούμενος ὄχι ὡς ἀντικείμενο τῶν αἰσθήσεων ἀλλὰ ὡς πράγμα αὐτὸ καθ' ἑαυτό, ἀποτελεῖ ἀπλὰ ἀντικείμενο τοῦ νοῦ, τὸ ὁποῖο ὅμως ὑπόκειται στὰ φαινόμενα τῶν αἰσθήσεων¹⁵⁴. Ἦταν πράγματι αὐτὴ ἡ σκοπιὰ ὑπὸ τὴν ὁποία καταδίκασε τὴ φιλοσοφία τοῦ Λάιμπνιτς ἐξ ἀρχῆς. Οἱ μονάδες εἶναι τὸ «ἀπλό» τῶν πραγμάτων· ὅμως αὐτὴ ἡ ἀπλότητά τους μὲ κανέναν τρόπο δὲν ἀποτελεῖ ἐκείνην ἐνὸς φυσικοῦ μέρους τὸ ὁποῖο εἰσχωρεῖ ὡς συστατικὸ στὴ σύνθεση τῶν σωμάτων, ἀντιθέτως ἀποτελεῖ ἐκείνη τὴν ἔσχατη, ὅχι περαιτέρω ἀναλύσιμη μονάδα, τῆς ὁποίας ἔχουμε συνείδηση ὡς πνευματικὰ ὑποκείμενα στὴ σκέψη τοῦ Ἐγώ¹⁵⁵. Στὴ δράση τῆς αὐτοσυνειδησίας, μᾶς ἔχει δοθεῖ μία μονάδα ἡ ὁποία δὲν εἶναι περαιτέρω ἀπαγωγίμη, ἀλλὰ πολὺ πε-

154. *Μεταφυσικὲς πρωταρχεὲς τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης*, 2ο μέρος (Hauptstück), θεώρημα (Lehrsatz) 4ο, σημείωση (Anmerkung) 2η (IV, σελ. 413).

155. Πρβλ. *Κριτικὴ τοῦ καθαρῶ ἰσχύου*, «Σημείωση τῆς Δεύτερης Ἀντινομίας» (III, σελ. 318).

ρισσότερο ἢ ἀρχὴ κάθε ἀπαγωγῆς – ἡ ὁποία δὲν προκύπτει πιά ἀπὸ μία πρωταρχικότερη πολλότητα ἢ ὁποία νὰ βρίσκεται πιὸ πίσω, ἀλλὰ ἀποτελεῖ τὴν ἀναγκαία προϋπόθεση τῆς παράστασης κάθε πολλότητας. Διότι γιὰ νὰ νοοῦμε τὸ πολὺ ἢ γιὰ νὰ ἔχουμε τὴν παράστασή του πρέπει νὰ νοοῦμε τὶς διαφορετικὲς του στιγμὲς στὴν ἀμοιβαία σχέση τους καὶ ὡς συνεχὲς ὄλο – αὐτὴ ὅμως ἢ σύνοψη εἶναι δυνατὸ νὰ λάβει χώρα μόνον ὑπὸ τὸν ὄρο ὅτι θέτουμε ὡς βάση ἐκείνη τὴ γενικὴ δυνατότητα τοῦ νὰ βλέπουμε τὸ «ἓνα μέσα στὰ πολλὰ», τὴν ὁποία συνηθίζουμε νὰ ὀνομάζουμε «πρόσληψη» ἢ «συνειδήση». Δύο ἀπόψεις τοῦ κόσμου εἶναι, οἱ ὁποῖες ἀντιπαρατίθενται ἢ μία στὴν ἄλλη σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ καὶ τὴν καταγωγὴ τους, ἂν καὶ εἶναι συνδεδεμένες μεταξύ τους στὸ συγκεκριμένο ὄλο τῆς ἐμπειρίας μας. Σύμφωνα μὲ τὴν πρώτη συλλαμβάνουμε τὸν ἑαυτό μας ὡς πνευματικὲς ὀντότητες: ὡς συμπεριληψὴ ψυχικῶν φαινομένων, τὰ ὁποῖα στὴν πολλαπλότητά τους ἀναφέρονται στὸ ἴδιο ταυτόσημο Ἐγὼ καὶ συνεπῶς ἀποτελοῦν μία καὶ μοναδικὴ σειρά βιωμάτων, μία ἐνιαία «ὑπόσταση». Μετὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη βλέπουμε τὸν ἑαυτό μας καθὼς καὶ τὸν κόσμον τοῦ περιβάλλοντός μας ὡς συναφὲς σωματικὸ ὄλο, τὸ ὁποῖο κυβερνᾶται ἀπὸ μηχανικοὺς νόμους, ἀπὸ τοὺς νόμους τῆς πίεσης καὶ τῆς ὕθσης. Στὴν πρώτη μορφὴ τῆς ἀντίληψης, αὐτὸ πὸν ὀνομάζουμε «κόσμον» εἶναι γιὰ μᾶς ἓνα ὄλο καθαρῶς ἐσωτερικῶν καταστάσεων, μία συμπεριληψὴ παραστάσεων καὶ ροπῶν – στὴ δεῦτερη μορφὴ παρατηροῦμε αὐτὲς ἀκριβῶς τὶς καταστάσεις ἔτσι ὅπως μποροῦν ἀκριβῶς νὰ παρασταθοῦν μόνον γιὰ ἓναν ἐξωτερικὸ παρατηρητὴ. Γι' αὐτὸν ἢ εἰς βάθος πολλαπλότητα πρέπει νὰ μετατραπῆ σὲ πολλαπλότητα εἰς πλάτος. Ἡ ἐξάρτηση τῶν ἐσωτερικῶν φαινομένων τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τὸ ἄλλο καὶ ἡ ποιοτικὴ τους συγγένεια ἢ ὁμοιότητα πρέπει νὰ τοῦ ἐμφανιστεῖ ὡς ἐξωτερικὴ ταξινόμηση, ὅπως τὴ νοοῦμε στὴν ἔννοια τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου. Ἄν ρωτήσουμε ὅμως ποιά ἀπὸ τὶς δύο ἀντιλήψεις τῆς πραγματικότητας

επιδέχεται τὴν ὑψίστη «ἀλήθεια», ἡ ἀπάντησις δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀμφίβολη. Διότι σ' ἐκείνην ἀντιλαμβανόμαστε τοὺς ἑαυτοὺς μας σύμφωνα μὲ ὅ,τι εἴμαστε καθαρῶς γιὰ τοὺς ἑαυτοὺς μας, σ' αὐτὴν ὅμως παρίσταται μόνον ἡ σκοπιά, στὴν ὁποία ὑπόκειται τὸ εἶναι μας, ἂν γίνῃ ἀντιληπτὸ ταυτόχρονα ἀπ' ἔξω. Στὴν πρώτη περίπτωση ἐκφράζεται καὶ παρίσταται ἓνα καθαρῶς πνευματικὸ εἶναι μὲ καθαρῶς πνευματικὲς ἔννοιες – ὅπως ἡ ἔννοια τοῦ δυναμικοῦ διακαθορισμοῦ τῆς μίας κατάστασις ἀπὸ μίαν ἄλλη. Στὴν ἄλλη περίπτωση πρέπει νὰ μεταφέρουμε στὴν ἐξωτερικότητα τῶν μορφῶν τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου αὐτὸ πού στὴν πραγματικότητα εἶναι ἐσωτερικὴ σχέση, γιὰ νὰ τὸ κάνουμε ἐν γένει ἀναγνωρίσιμο. Ἔτσι στὴ μίαν περίπτωση λαμβάνουμε τὴν εἰκόνα ἑνὸς καθαρῶν κόσμου τοῦ νοῦ, μίας κοινότητος μεταξύ διαφορετικῶν πνευματικῶν ὑποστάσεων, στὴν ἄλλη περίπτωση τὴν εἰκόνα ἑνὸς κόσμου τῆς αἴσθησις, δηλαδὴ μίας σύνδεσις φαινομένων, τῶν ὁποίων τὸ συνέιναι καὶ ἡ διαδοχὴ εἶναι ἐμπειρικὰ παρατηρήσιμα καὶ περιγράψιμα. Σ' αὐτὴ τὴ βασικὴ σύλληψιν βρίσκει πιά ὁ Κάντ – ὅπως δείχνει ἡ σύγκρισή του τοῦ Λάιμπνιτς καὶ τοῦ Πλάτωνος – τὴν παλιὰ ἀντίθεσιν τοῦ «φαινομένου» καὶ τοῦ «νοουμένου» κατανοημένη καὶ ἐρμηνευμένη ἀπὸ μίαν νέα πλευρά. Σ' αὐτὴ τὴν καθολικὴ συνάφεια τῆς ἱστορίας τοῦ πνεύματος – συνάφεια στὴν ὁποία ὁ Λάιμπνιτς ὁ ἴδιος παρέπεμπε, ἃς σημειωθεῖ, μὲ ἔμφαση¹⁵⁶ – ἀντικρύζει τῶρα πιά τὸ σύστημα τῆς μοναδολογίας. Ἡ «κλασικὴ» διάκρισις μεταξύ τοῦ κόσμου τοῦ νοητοῦ καὶ τοῦ αἰσθητοῦ¹⁵⁷ ἔμοιαζε ἐδῶ νὰ συνάγεται ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς θεμελιώδεις

156. Βλ. Ἐπιστολὴ στὸν Χάινς περὶ πλατωνικῆς φιλοσοφίας ἢ περὶ πλατωνικοῦ ἐνθουσιασμοῦ [Epistola ad Hanschium de Philosophia Platonica sive de Enthusiasmo Platonico], Ἔργα [Opera], ἐκδ. Dutens, τόμος II, σελ. 1.

157. Περὶ τῆς μορφῆς καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ νοητοῦ κόσμου 7 (II, σελ. 411) καθὼς καὶ Κριτικὴ τοῦ καθαρῶν λόγου III, σελ. 212 κ.κ.

νόμους τῆς γνώσης καὶ συνεπῶς μόνον ἔτσι νὰ συλλαμβάνεται στὴν ἀναγκαιότητά του. Καὶ ἡ προσωπικὴ σκοπιὰ τοῦ Κάντ ὡς πρὸς τὸ ζήτημα εἶχε ἔτσι μετατοπιστεῖ. Στὴν κριτικὴ του τῆς μεταφυσικῆς – ἀπὸ τὴν ἐργασία γιὰ τὸν διαγωνισμό τῆς Ἀκαδημίας μέχρι τὰ *Ἵναιρα ἐνὸς ἀλαφροῦσκιωτου*– ζητοῦσε συνεχῶς τὰ «δεδομένα», στὰ ὁποῖα θὰ μπορούσε νὰ στηρίζεται ἡ γνώση ἐνὸς ὑπεραίσθητου κόσμου – καὶ δὲν εἶχε καταφέρει νὰ ἀνακαλύψει πουθενὰ αὐτὰ τὰ δεδομένα στοὺς συνήθεις ὀρισμούς τῆς σχολαστικῆς μεταφυσικῆς, πόσο μᾶλλον στὶς θεωρίες καὶ τὶς ἀφηγήσεις ἐνὸς Σβέντενμποργ. Τώρα ὅμως βρῆκε ἓνα νέο σημεῖο ἐκκίνησης: τὸ κρίσιμο δεδομένο –πλήρη συνείδηση αὐτοῦ ἀπέκτησε ὁ Κάντ μόνον μελετώντας τὸν Λάιμπνιτς– βρίσκεται στὴ διαφορετικὴ καταγωγή καὶ τὸ διαφορετικὸ κύρος τῶν ἀρχῶν τῆς γνώσης μας. Ἐὰν ἔχει κάπου θέση ὁ τρόπος παρατήρησης τῆς μεταφυσικῆς, τότε ἐδῶ. Τὸ ἀληθῶς πνευματικὸ δὲν εἶναι τὸ πληθωρικό, τὸ ὑπερβαῖνον κάθε μορφῆ τῆς γνώσης μας, ἀλλὰ βρίσκεται ἐγκλειστο σ' αὐτὴ τὴν ἴδια τὴ μορφῆ τῆς γνώσης. Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα σὲ γενικῶς ἐγκυρες καὶ εἰδικές, ἀνάμεσα σὲ ἀναγκαῖες καὶ τυχαῖες ἀλήθειες εἶναι «δεδομένη», εἶναι ἀναμφίβολα σαφής. Ἴσως δοκιμάσει κανεὶς, ἂν εἶναι δυνατόν, νὰ καθορίσει τὰ ὅρια τοῦ αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ κόσμου δίχως νὰ προϋποθέσει κάτι ἄλλο πέρα ἀπ' αὐτὴ τὴ διάκριση.

Διότι στὴ διαμάχη μεταξύ Λάιμπνιτς καὶ Λόκ [Locke], ὁ Κάντ ἦταν ὀπωσδήποτε μὲ τὸ μέρος τοῦ πρώτου καί, ὅπως μοιάζει, δίχως ἀμφιταλαντεύσεις. Ἡ παραγωγή τῶν καθαρῶν ἐννοιῶν τῆς διάνοιας ἀπὸ τὴν «ἐμπειρία» ἐκ μέρους τοῦ Λόκ, τοῦ φαινόταν ὡς ἓνα εἶδος παρθενογένεσης [generatio aequivoca]. Σὲ καμμία ἐποχὴ τῆς σκέψης του δὲν ἠσύχασε μ' αὐτὸ τὸ εἶδος «πιστοποιητικοῦ γεννήσεως»¹⁵⁸. Ἐὰν ὁ Κάντ

158. Πρβλ. ἐδῶ τὴν *Κριτικὴν τοῦ καθαρῶν λόγου*, 2ῃ ἔκδοσι, σσ. 119 καὶ 167 (III, σσ. 106 καὶ 135).

ὑπῆρξε ποτέ «ἐμπειριστής», αὐτὸ δὲν σήμαινε γι' αὐτὸν παρὰ μόνον τὴν ἀξίωση νὰ καταδειχθεῖ πῶς θεμελιώνεται ἡ ἐγκυρότητα τῶν ἔννοιῶν στὴν ἀνάλυση τοῦ ἀντικειμενικοῦ περιεχομένου τῆς ἐμπειρίας. Ἄλλὰ ποτὲ δὲν θεώρησε τὴν ἀποδείξη τῆς ὑποκειμενικῆς ψυχολογικῆς καταγωγῆς μίας ἔννοιας καὶ τὴν παραγωγή της ἀπὸ ἀπλὰ «αἰσθήματα» ὡς τὴν ἐπαρκῆ ἢ ὡς τὴν ἀναγκαία συνθήκη τῆς ἀλήθειας της. Γιὰ τὸ ὅτι ἰδίως ἔννοιες ὅπως ἡ δυνατότητα, ἡ ὕπαρξη, ἡ ἀναγκαιότητα, ἡ ὑπόσταση, ἡ αἰτία κ.ο.κ. δίπλα σ' ὅλα ὅσα συνάπτονται μ' αὐτὲς καὶ ἔπονται ἀπ' αὐτὲς δὲν μποροῦν μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ποτὲ νὰ προσκτηθοῦν καὶ νὰ συναχθοῦν, ἀπέκτησε τώρα πλήρη βεβαιότητα. Διότι, ἐπειδὴ οἱ σχέσεις τῆς ὁποῖας ἐκφράζουν δὲν εἶναι οἱ ἴδιες αἰσθητῆς φύσης, δὲν μποροῦν νὰ ἐξαχθοῦν ἀπὸ τὸ ὑλικὸ τῶν αἰσθημάτων, ἀν' ἀθροισθοῦν ἀπλὰ τὰ ἐπὶ μέρους αἰσθητὰ περιεχόμενα¹⁵⁹. Ἐὰν θέλει κανεὶς ἐδῶ νὰ μιλήσει γιὰ τὸ ὅτι αὐτὲς οἱ καθαρὲς ἔννοιες σχέσεων προκύπτουν μὲ «ἀφαίρεση» ἀπὸ τῆς εἰδικῆς αἰσθήσεως τῆς ὄρασης, τῆς ἀκοῆς κ.ο.κ., πρέπει πιὸ πρὶν νὰ παραμεριστεῖ ἡ δισημία ἢ ὁποῖα συνάπτεται πρὸς τὴν ἴδια τὴν ἔννοια τῆς ἀφαίρεσης. Ἡ αὐθεντικὴ λογικὴ ἢ μαθηματικὴ ἔννοια δὲν ἀφαιρεῖται ἀπὸ τὰ αἰσθητὰ φαινόμενα (διότι τότε δὲν θὰ περιεῖχε τίποτε πού νὰ μὴν ἦταν καὶ στὴ διάθεσή τους ὡς μὲ κάποιον τρόπο παρὸν συστατικόν), ἀλλὰ πολὺ περισσότερο ἀφαιρεῖ ἀπ' αὐτά, δηλαδὴ θέτει μίαν γενικὴν σχέση δίχως νὰ νοιάζεται ἀν' αὐτὴ ἀποδεικνύεται ἢ παρίσταται σὲ κάποια μεμονωμένα αἰσθητὰ παραδείγματα. Θὰ ἦταν συνεπῶς ὀρθότερο νὰ μὴν καλεῖται «ἀφηρημένη ἔννοια», ἀλλὰ «ἀφαιρούσα ἔννοια»¹⁶⁰. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια καὶ οἱ θεμελιώδεις γεωμετρικῆς ἔννοιες, προτοῦ ὁ Κάντ καταλήξει στὴ διατριβὴ στὴ χαρακτηριστικὴ μεθοδικὴ ὀνομασία «καθαρὴ ἐποπτεία» γιὰ τὸν χῶρο καὶ τὸν χρόνο, ἀποκαλοῦνται ἀπ' αὐτὸν γιὰ

159. *Περὶ τῆς μορφῆς κ.λπ.* 8 (II, σελ. 411).

160. *Περὶ τῆς μορφῆς κ.λπ.* 6 (II, σελ. 410).

κάποια εποχή ακόμη «ιδέες του καθαρού νοῦ». Διότι και αυτές είναι εκφράσεις σχέσεων, τις οποίες για να τις γνωρίσουμε ἐν γένει δὲν χρειάζεται πιὸ πρὶν να τις ἔχουμε δοκιμάσει σὲ εἰδικές ἐπὶ μέρους περιπτώσεις. Ὁπωσδήποτε και αυτές τις κερδίζουμε μὲ μία συγκεκριμένη ἔννοια «ἀφαιρώντας», τὸ ὑλικὸ ὅμως τὸ ὁποῖο ὑπόκειται σ' αὐτὴ τὴν ἀφαίρεση δὲν εἶναι τὰ αἰσθήματα ἀλλὰ οἱ δραστηριότητες τοῦ ἴδιου τοῦ πνεύματος, τις ὁποῖες τις συλλαμβάνουμε στὴν ἐμμενῆ τους νομοτυπία καὶ συνεπῶς στὴν ἀναγκαιότητά τους. «Μερικὲς ἔννοιες» —ἔτσι διαβάζουμε σὲ μία σημείωση ἀπὸ ἐκεῖνο τὸν καιρὸ— «ἀφαιροῦνται ἀπὸ τὰ αἰσθήματα, ἄλλες μόνον ἀπὸ τὸν νόμο τοῦ νοῦ σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο οἱ ἀφηρημένες ἔννοιες συγκρίνονται, συνδέονται ἢ διακρίνονται. Ἡ πρωταρχὴ τῶν τελευταίων εἶναι στὸν νοῦ, τῶν πρώτων στὰ αἰσθητήρια. Ὅλες οἱ ἔννοιες αὐτοῦ τοῦ εἴδους καλοῦνται καθαρὲς ἔννοιες τοῦ νοῦ: *conceptus intellectus puri*¹⁶¹. Ναι μὲν μπορούμε μόνον κατὰ περίπτωσιν μέσα στὰ αἰσθήματα τῶν αἰσθητηρίων νὰ κινήσουμε αὐτὲς τις δραστηριότητες τοῦ νοῦ καὶ νὰ συνειδητοποιήσουμε ὀρισμένες ἔννοιες ἀπὸ τις γενικὲς συνθήκες τῶν ἀφηρημένων ἰδεῶν σύμφωνα μὲ νόμους τοῦ νοῦ, κι ἔτσι ἰσχύει κι ἐδῶ ὁ κανόνας τοῦ Λόκ, ὅτι δίχως αἶσθημα ἀπὸ τὰ αἰσθητήρια δὲν γίνεται ξεκάθαρη γιὰ μᾶς καμμία ἰδέα. Ὅμως οἱ νοητικὲς ἔννοιες [*notiones rationales*] μᾶλλον ἐκπηγάζουν μὲσω τοῦ αἰσθήματος καὶ μποροῦν νὰ νοηθοῦν μόνον ἐφαρμοζόμενες στὶς ἰδέες οἱ ὁποῖες ἀφαιροῦνται ἀπ' αὐτὲς, ὅμως δὲν βρίσκονται μέσα σ' αὐτὲς καὶ δὲν ἀφαιροῦνται ἀπ' αὐτὲς ἔτσι ὅπως στὴ γεωμετρία δὲν δανειζόμαστε τὴν ἰδέα τοῦ χώρου ἀπὸ τὸ αἶσθημα ἐκτατῶν ὄντων, ἂν καὶ θὰ μπο-

161. [Σ.τ.Μ.]: Ἡ λατινικὴ ὀρολογία ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ Κάντ προσπαθεῖ συνήθως νὰ δημιουργήσει γερμανικοὺς ὄρους εἶναι σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν παραπλανητικὴ. Ἔτσι κατὰ λέξιν ἢ λατινικὴ ἔκφραση θὰ ἔπρεπε νὰ μεταφραστεῖ: «ἐννοιες τοῦ καθαροῦ νοῦ» (ἢ διάνοιας).

ρούσαμε να διασαφηνίσουμε αυτή την έννοια μόνο στην περίπτωση του αισθήματος ενσώματων πραγμάτων. Συνεπώς η ιδέα του χώρου είναι *notio intellectus puri*, ή όποια μπορεί να εφαρμοσθεί στην άφρημένη ιδέα των βουνών και των βαρελιών. Η φιλοσοφία για τις έννοιες του *intellectus puri* είναι ή μεταφυσική, σχετίζεται προς την υπόλοιπη φιλοσοφία όπως ή καθαρή μάθηση [*mathesis pura*] προς την εφαρμοσμένη μάθηση [*mathesis applicata*]. Οί έννοιες της ύπαρξης (πραγματικότητας), της δυνατότητας, της αναγκαιότητας, του λόγου, της ένότητας και πολλαπλότητας, των μερών, του όλου, του μηδενός, του σύνθετου και άπλου, του χώρου, του χρόνου, της μεταβολής, της κίνησης, της ύποστασης και του συμβεβηκότος, της δύναμης και της δράσης κι όλα όσα ανήκουν κατ' έξοχήν στην οντολογία είναι σε σχέση με την υπόλοιπη μεταφυσική όπως ή γενική αριθμητική στην *mathesis pura*¹⁶². Το σύγγραμμα *Περί των μορφών και των αρχών του αισθητού και του νοητού κόσμου* προσθέτει σ' αυτές τις σκέψεις άμέσως τόν καταληκτικό προσ-

162. *Στοχασμοί στην Κριτική του καθαρού λόγου [Reflexionen]*, άρ. 513 (για τόν προσδιορισμό του χρόνου πρβλ. άνωτέρω, σελ. 159, σημ. 153). Για να δεί κανείς την ιστορική συνάφεια με τόν Λάμπνιτς, άς αντιπαραθέσει αυτές τις προτάσεις με τις προτάσεις άπό τόν πρόλογο των *Νέων Δοκιμών*: «Ίσως να μήν βρίσκεται ό άξιος συγγραφέας μας (ό Λόκ [Locke]) τόσο άπομακρυσμένος άπό τό δικό μου αίσθημα. Διότι άφού του πήρε όλο του τό πρώτο βιβλίο να καταρρίψει, υπό μία συγκεκριμένη έννοια, τά έμφυτα φώτα, παραδέχεται όμως στην αρχή του δευτέρου και στο έξής ότι οι ιδέες που δέν έχουν την πρωταρχή τους στην πρόσληψη κατάγονται άπό τή [διανοητική] επισκόπηση. Όμως ή [διανοητική] επισκόπηση δέν είναι παρά παρατηρητικότητα ως προς ό,τι είναι μέσα μας και ή αίσθηση διόλου δέν μάς δίνει όσα ήδη φέρουμε μέσα μας. Μετά άπ' αυτό τό γεγονός μπορεί κανείς ν' άρνηθεί ότι υπάρχουν πολλά έμφυτα στο πνεύμα μας, άφού κι έμεις οι ίδιοι, ούτως ειπείν, είμαστε έμφυτοι για μάς; Κι ότι μέσα σε μάς τούς ίδιους είναι τό Είναι, ή ένότητα, ή ύπόσταση, ή διάρκεια, ή μεταβολή, ή δράση, ή αντίληψη, ή ήδονή και χιλιά άλλα αντικείμενα των νοητών ιδεών μας; Κι άφού αυτά τά αντικείμενα είναι

διορισμό αναφορικά με την όρολογία, με τόν οποίο αποφεύγεται η δίσημη έννοια τῶν ἔμφυτων ιδεῶν. Οἱ θεμελιώδεις κατηγορίες τοῦ νοῦ δὲν εἶναι «ἔμφυτες ιδέες» [conceptus connati], εἶναι ὅμως πρωταρχικοί νόμοι τοῦ πνεύματος [leges menti insitae], οἱ ὅποιοι γίνονται συνειδητοὶ ὅπωςδήποτε μόνο με τὴν παρατήρηση τῶν πράξεών του κι ἔτσι ἀνάλογα με τὴν ἐμπειρία¹⁶³. Κι ἐδῶ ὁ Κάντ δὲν προχωρεῖ κατ' οὐσίαν πέρα ἀπὸ τὸν Λάμπνιτς, ὅμως, γιὰ νὰ ἐκφράσει τὴ θεμελιώδη σκέψη πού ἐκεῖνος ἐκπροσωπεῖ, ἔχει πιά διαμορφώσει μία νέα χαρακτηριστικὴ ἔκφραση, ἡ ὁποία μᾶς καθοδηγεῖ ἀπὸ μόνη τῆς στὴν περιεκτικότητά καὶ σαφήνειά της, σὲ μία ὄξυνση καὶ ἐμβάθυνση τοῦ προβλήματος τῆς «ἀπριορικότητας».

Προεῖχε ὅμως ἀκόμη μία ἄλλη κρίσιμη ἀπόφαση, ἡ ὁποία ἐμελλε νὰ εἰσαγάγει τὸν Κάντ σὲ πολὺ περιπλοκότερα ἐρωτήματα ἀπ' ὅ,τι ἦταν ἡ ἀντίθεση μεταξύ Λάμπνιτς καὶ Λόκ. Τὸ ὅτι ἡ κρίση του στράφηκε ἐναντία στὸν Λόκ δὲν παρουσίαζε δυσκολίες γιὰ τὸν ἴδιο, διότι ὁ ἴδιος διαχώριζε πάντοτε με μεγάλη ἔμφαση μεταξύ «ἐμπειρισμοῦ» καὶ «ἐμπειρίας». Ἀλλὰ εἶχε τὸ δικαίωμα, χτίζοντας τὴν καθαρὴ διανοητικὴ γνώση, πράγμα πού τώρα ἐπιχειροῦσε, κοντὰ στὸν Λόκ νὰ ἀπορρίψει καὶ τὸν Νεύτωνα; Μήπως δὲν ὑφίσταντο ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ στὸν Λάμπνιτς συγχρόνως οἱ βαρύτερες ἀντιθέσεις πού ἀκόμη δὲν εἶχαν ἐξομαλυνθεῖ κι ἦταν, ὅπως ἔμοιαζε, ἀνεξομάλυντες; Ἄφ' ὅτου αὐτὲς οἱ ἀντιθέσεις εἶχαν

ἄμεσα στὸ διανοητικὸ μας καὶ διαρκῶς παρόντα (ἂν καὶ δὲν γίνονται πάντοτε ἀντιληπτά λόγῳ τοῦ ὅτι περισπώμαστε κι ἔχουμε ἀνάγκες), γιατί νὰ μὴ ἐκπλησσεταὶ κανεὶς ὅταν λέμε ὅτι αὐτὲς οἱ παραστάσεις, μ' ὅ,τι ἐξαρτᾶται ἀπ' αὐτὲς, μᾶς εἶναι ἔμφυτες;». Γιὰ τὸν χῶρο καὶ τὸν χρόνο βλ. ἰδίως *Nouveaux Essais* II, σελ. 5: «Οἱ ιδέες... ὅπως τοῦ χώρου, τῆς μορφῆς, τῆς κίνησης, τῆς ἡρεμίας εἶναι... τοῦ πνεύματος τοῦ ἰδίου, διότι εἶναι ιδέες τοῦ καθαροῦ διανοητικοῦ πού ὅμως σχετίζονται πρὸς τὸ ἔξωθεν καὶ γίνονται ἀντιληπτές ἀπὸ τίς αἰσθήσεις».

163. *Περὶ τῆς μορφῆς* κ.λπ. 8 (III, σελ. 411).

ὄξυνθῆι στὸ ἔπακρο στὴν πολεμικὴ ἀλληλογραφία μεταξὺ Λάιμπνιτς καὶ Κλάρκ [Clarke], δὲν εἶχαν ἡρεμήσει. Ὁλὴ ἡ φιλοσοφικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ βιβλιογραφία τοῦ 18ου αἰῶνα ἦταν ἀκόμη γεμάτη ἀπ' αὐτές. Παντοῦ ἀντίκεινται ἐδῶ ἄτεγκτα καὶ ἀσυμφιλίωτα ἡ ἔννοια τοῦ κόσμου τοῦ μεταφυσικοῦ καὶ ὄντολόγου καὶ ἡ ἔννοια τοῦ κόσμου τοῦ φυσικομαθηματικοῦ. Αὐτὸς ὁ διαχωρισμὸς γίνεται γενικὸ σύνθημα μὲ τὸ ὁποῖο διεξάγονται οἱ πνευματικοὶ ἀγῶνες τῆς ἐποχῆς. Ἡ μεγαλύτερη ἐπιστημονικὴ ἰδιοφυΐα τῆς Γερμανίας, ὁ Λέοναρτ "Οἰλερ, εἶχε μόλις ἀναπτύξει διεξοδικὰ γι' ἀκόμη μία φορὰ αὐτὴ τὴ διαμάχη τὸ ἔτος 1768, σ' ἓνα ἐκλαίκευτικό του ἔργο: στίς Ἐπιστολὲς πρὸς μία Γερμανίδα πριγκίπισσα [*Briefe an eine deutsche Prinzessin*]. Ἐὰν ὁ μεταφυσικός, ὅπως ἐπιχειρηματολογοῦσε ἐδῶ, ἀνατέμνει τὸν κόσμον σὲ ἔσχατα ἀπλὰ μέρη γιὰ νὰ τὸν καταλάβει, ἔτσι πρέπει κι ὁ μαθηματικὸς ἀντιθέτως νὰ ἐπιμένει ὅτι ἡ διασπασιμότητα τῆς ὕλης, ὅπως καὶ τοῦ χώρου, προχωρεῖ ἐπ' ἄπειρον καὶ ὅτι συνεπῶς ἐδῶ δὲν φτάνουμε ποτὲ σ' ἓνα ἄτμητο ἀπλό. Ἐνῶ ὁ πρῶτος διαλύει τὸ πραγματικὸ σ' ἓνα ἄθροισμα συντιθέμενων ἀπὸ σημεῖα ὑποστάσεων ποὺ ὑπάρχουν δι' ἑαυτές, οἱ ὁποῖες ὑποτίθεται ὅμως ὅτι στὴ σύνθεσή τους παράγουν τὸ φαινόμενο (ἢ μᾶλλον τὴν ἐπίφαση) τῆς ἔκτασης, ὁ δεῦτερος γνωρίζει ὅτι μπορεῖ μὲν νὰ ἀναχθεῖ κανεὶς σὲ μία ἄλλη, ἀπλούστερη σχέση ἀπὸ μία περιπλοκότερη χωρικὴ ἢ χρονικὴ σχέση καὶ μόνο, δυνάμει τῆς συνέχειας τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου, ὅτι ὅμως ποτὲ δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ τὸ νὰ προκύπτει ἡ ἴδια ἡ ἔκταση ἀπὸ σημεῖα, τὸ ἐκτεταμένο ἀπὸ τὸ μὴ ἐκτατό. Ἐνῶ παραπέρα, σύμφωνα μὲ τὰ διαδεδομένα δόγματα τῆς μεταφυσικῆς, ὁ καθαρὸς χώρος καὶ ὁ καθαρὸς χρόνος δὲν εἶναι δι' ἑαυτοὺς τίποτε, ἀλλὰ νοοῦνται μόνον ὡς προσδιορισμοί, ὡς «συμβεβηκότα» τῶν σωμάτων καὶ τῶν κινήσεών τους, τῶν μόνων πραγματικῶν, ὁ μαθηματικὸς καὶ ὁ φυσικὸς δὲν θὰ πασχίσουν ἀπὸ τὴν πλευρὰ τους νὰ διαπιστώσουν τὸ εἶδος τῆς πραγματικότητος ποὺ προσιδιάζει στὸν ἄωρον

καὶ στὸν χρόνο. Ἀπαραιτήτως θὰ στηριχθῶν ὁμως στὸ ὅτι πρέπει νὰ τοῦς ἀποδοθεῖ κάποια τέτοια πραγματικότητα καὶ ὅτι συνεπῶς ἡ ἕκταση καὶ ἡ διάρκεια, ἀκόμη κι ἂν ἀποχωριστοῦν ἀπὸ τὸ ἐκτεταμένο καὶ τὸ διαρκές, ἔχουν ἓνα αὐτόνομο εἶναι, διότι δίχως αὐτὴ τὴν ἀποδοχὴ δὲν θὰ κατάφερναν νὰ δώσουν στοὺς ἀνώτερους νόμους τῆς κίνησης ἓνα καθαρὸ καὶ καθορισμένο νόημα. Ὁ νόμος τῆς διατήρησης τῆς ὕλης, π.χ., δὲν μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ μονοσήμαντα καὶ σαφῶς ἐὰν δὲν διακριθεῖ ὁ καθαρὸς, ἢ, ὅπως τὸν ὀνόμασε ὁ Νεύτων, ὁ ἀπόλυτος χῶρος ἀπ' ὅλα ὅσα περιέχονται σ' αὐτόν, κι ἂν δὲν τὸν ἀναγνωρίσει ὡς αὐτόνομο ὄλο, ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ γίνεῖ λόγος γιὰ τὴν ἡρεμία ἢ κίνηση ἑνὸς ὕλικου συστήματος¹⁶⁴.

Ἡ ὀξύτερη καὶ αὐστηρότερη ἔνσταση ἐνάντια σὲ κάθε ἔπαρση τῆς μεταφυσικῆς νὰ ἔχει λόγο σὲ ζητήματα τῆς θεωρίας τῆς φύσης ὑποβαλλόταν ἐδῶ συνεπῶς ἀπὸ ἓναν διανοητὴ, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Κάντ ἔνοιωθε τὴ βαθύτερη ἐκτίμηση καὶ τὸν ὁποῖο ἦταν συνηθισμένος νὰ θεωρεῖ ὡς τὸν μετὰ τὸν Νεύτωνα κατ' ἐξοχὴν κριτὴ σ' ὅλα τὰ ζητήματα τῶν ἀκριβῶν καὶ ἐμπειρικῶν ἐπιστημῶν. Ὁ Κάντ εἶχε ἤδη στὸν πρόλογο τῆς *Δοκιμῆς γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς ἔννοιας τῶν ἀρνητικῶν μεγεθῶν* στὴν ἐγκόσμια σοφία ἀναφερθεῖ στὴ μέθοδο τοῦ Ὁίλερ νὰ ἐκλαμβάνει

164. LEONHARD EULER, Ἐπιστολές σὲ μία Γερμανίδα πριγκίπισσα [*Briefe an eine deutsche Prinzessin*], Πετρούπολη 1768· Θεωρία τῆς κίνησης τῶν στερεῶν ἢ ἄκαμπτων σωμάτων [*Theoria motus corporum solidorum seu rigidorum*], Rostock καὶ Greifswald 1765· Στοχασμοὶ περὶ χώρου καὶ χρόνου [*Reflexions sur l'espace et le temps*], *Histoire de l'Académie des Sciences et Belles Lettres*, Βερολίνο 1748· Μηχανικὴ ἢ ἐπιστήμη τῆς κίνησης ἐκτεθειμένη ἀναλυτικῶς [*Mechanica sive motus scientia analytice exposita*], 2 τόμοι, Πετρούπολη 1736-42. Γιὰ περισσότερα γιὰ τὸν Ὁίλερ καὶ τὸν ἀγῶνα του ἐνάντια στὶς μεταφυσικὲς ἀντιλήψεις περὶ χώρου καὶ χρόνου βλ. CASSIRER, ERNST, *Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit* 2, II, σσ. 472 κ.κ., 501 κ.κ.

τὰ ἀσφαλῆ πορίσματα τῶν μαθηματικῶν ὡς λυθία λίθο γιὰ γενικὲς φιλοσοφικὲς προτάσεις, τῶν ὁποίων ἡ ἀλήθεια ἢ τὸ ψεῦδος ὀφείλει νὰ κριθεῖ ἐπὶ τῇ βάσει ἐκείνων. Σ' αὐτὸν βασιζόταν στὴν πραγματεία *Περὶ τοῦ πρώτου λόγου τῆς διαφορᾶς τῶν περιοχῶν στὸν χῶρο* [Von dem ersten Grunde des Unterschiedes der Gegenden im Raume] τοῦ ἔτους 1768, ἡ ὁποία δηλώνεται ὡς προέκταση τῶν *Στοχασμῶν περὶ χώρου καὶ χρόνου* ἐκείνου. Στὸ σύγγραμμα *Περὶ τῆς μορφῆς καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ νοητοῦ κόσμου* χαιρετίζεται πάλι ὡς μέγας ἰχνευτὴς καὶ κριτὴς τῶν φαινομένων [phaenomenorum magnus indagator et arbiter]^{164a}. Γιὰ τὸν Κάντ ἀκόμη καὶ τώρα, τὴν ὥρα ποὺ ἐργαζόταν ἀναμορφώνοντας τὴ φιλοσοφία του ἐρχόμενος καὶ πάλι κοντὰ στὴ μεταφυσική, ἴσχυε ἐν τέλει ἀναμφίβολα τὸ ἐξῆς: ὅτι ὅσο κύρος καὶ νὰ ἀπέδιδε κανεὶς στὶς μεταφυσικὲς ἀρχές, ἢ ἀπόλυτη ἐγκυρότητα τῶν μαθηματικῶν ὡς καθαρῆς καὶ ὡς ἐφαρμοσμένης ἐπιστήμης ἔπρεπε νὰ ἐξασφαλιστεῖ καὶ νὰ προστατευθεῖ ἀπέναντι σ' ὅλα τὰ «καψώνια» τῆς μεταφυσικῆς. Πῶς ὅμως ἐπιτυγχανόταν αὐτὸς ὁ σκοπός, ἐὰν βασιζόταν κανεὶς μὲ κάθε αὐστηρότητα, ὅπως ὁ Κάντ ἀπ' ἐδῶ καὶ πέρα, στὴν ἀντίθεση μεταξὺ τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ νοητοῦ κόσμου; Ἦταν δυνατὸ νὰ ἐπιτρέψει τὴν πλήρη ἐφαρμοστικότητα τοῦ μαθηματικοῦ στὸ φυσικοθεωρητικὸ, δίχως νὰ δηλωθοῦν ἔτσι αὐτὰ τὰ δύο ὡς ὁμοειδῆ στὴ φύση καὶ τὴν οὐσία τους; Ἐδῶ ἡ σκέψη φτάνει σ' ἓνα ἰδιότυπο δίλημμα. Ἄν ἀποφασίσει νὰ ἰσχυριστεῖ τὴν πλήρη ἀντιστοιχία μεταξὺ μαθηματικοῦ καὶ ἐμπειρικοῦ, οὕτως ὥστε νὰ μὴν ὑπάρχει στὸ ἐξῆς πρόταση τῶν καθαρῶν μαθηματικῶν ἡ ὁποία νὰ μὴν διαθέτει ὅλη της τὴν ἐγκυρότητα καὶ στὰ ἐφαρμοσμένα, τότε ἡ πρωταρχὴ τῶν μαθηματικῶν ἐννοιῶν καὶ ἡ γνωστικὴ τους ἀξία δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ ἐκείνη τῶν ἐμπειρικοῦ ἐννοιῶν. Ἐὰν ἀπεναντίας οἱ μαθηματικὲς ἀλήθειες θεωρηθοῦν ὡς

164a. II, σσ. 206, 394, 431.

καθαρές ἀλήθειες τοῦ νοῦ, οἱ ὁποῖες δὲν συνάγονται ἀπὸ τὰ πράγματα ἀλλὰ ἀπὸ τοὺς νόμους καὶ τὶς δραστηριότητες τοῦ «ἰδίου τοῦ νοητικοῦ», τότε τί μᾶς ἐγγυᾶται ὅτι τὰ πράγματα εἶναι πλήρως συμβατὰ πρὸς τὶς καθαρές ἔννοιες, ὅτι τὸ αἰσθητὸ εἶναι πλήρως συμβατὸ πρὸς τὸ νοητό; Ἄν ἀνατρέξουμε σὲ μία «προκατεστημένη ἄρμονία» μεταξύ τῶν δύο πεδίων, θὰ κερδίζαμε στὴν πραγματικότητα μόνο μία λέξη, ὅχι ὅμως λύση τοῦ προβλήματος¹⁶⁵.

Καὶ ὄντως τὸ μεταφυσικὸ σύστημα τοῦ Λάιμπνιτς ἀποτυγχάνει ἀκριβῶς σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο. Ἡ κυρίως ἀτέλεια αὐτοῦ τοῦ συστήματος εἶναι, σύμφωνα μὲ τὴν κρίση τοῦ Κάντ, ἀκριβῶς ὅτι ἡ μορφή τοῦ «ὀρθολογικοῦ», ἡ ὁποία ὀρθώνεται μέσα του καὶ ἀναγνωρίζεται μόνο ἀπ' αὐτό, μπορεῖ νὰ διατηρήσει τὴν ἐφαρμοσιμότητά της στὸ ἐμπειρικὸ εἶναι μόνο ὑποβάλλοντας σ' αὐτὸ τὸ τελευταῖο μία ἐσφαλμένη ἔννοια. Διότι ἡ μορφή στὴν ὁποία ὑπόκειται τὸ ἐμπειρικὸ-πραγματικὸ εἶναι ὁ χῶρος καὶ ὁ χρόνος. Καὶ οἱ δύο ὅμως ἀναγνωρίζονται στὸν Λάιμπνιτς ὅχι ὡς κατ' εἶδος ἰδιάζοντα καὶ καθαρὰ γνωστικά μέσα ἀλλὰ ἀντιμετωπίζονται ὡς ἀπλῶς «συγκεχυμένες παραστάσεις». Ἡ εἰδικὴ καὶ αὐστηρὴ «ἀλήθεια» προσιδιάζει σ' αὐτὸ τὸ σύστημα μόνο στίς δυναμικὲς σχέσεις μεταξύ τῶν ὑποστάσεων, στίς σχέσεις τῶν ἀπλῶν μονάδων, ἐνῶ ὅλα ὅσα ἐκφέρουμε στὴ γλώσσα τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου δὲν μᾶς δίνει ποτὲ αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν ἀλήθεια ἀλλὰ μονίμως μίαν ἔμμεση καὶ θολὴ εἰκόνα της. Ἐὰν ὅμως ἰσχύει αὐτὴ ἡ ἀντίληψη, τότε ἡ φιλοσοφία τῶν Λάιμπνιτς-Βόλφ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο αὐτοαναιρεῖται. Διότι ἐὰν οἱ ὑποστάσεις εἶναι τὸ πρῶτο, ὁ χῶρος καὶ ὁ χρόνος ὅμως τὸ δεύτερο καὶ συναχθέν (καὶ μάλιστα ἓνα συναχθέν τὸ ὁποῖο ποτὲ δὲν ἀντι-

165. Πρβλ. τὴν κρίση τοῦ Κάντ στὴν ἐπιστολὴ πού ἔγραψε ἀργότερα στὸν Μάρκου Χέρτζ [Herz], τῆς 21ης Φεβρουαρίου 1772 (τόμος IX, σελ. 102) καὶ *Περὶ τῆς μορφῆς* κ.λπ. 22, Scholion (II, σελ. 426).

στοιχεί πλήρως στο πρότυπό του), τότε κάθε περιεχόμενο τῶν μαθηματικῶν εξαρτᾶται ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τῶν πραγμάτων. Ἔτσι ὁμως, ἂν ὑποχωρήσουμε στὴ συνέπεια αὐτῆς τῆς σκέψης καὶ δὲν θελήσουμε νὰ τὴν κάμψουμε αὐθαίρετα, θὰ ὀδηγούμασταν ὄντως ξανὰ στὴ θέση μίας ἐμπειριστικῆς θεμελίωσης τῶν μαθηματικῶν. Καὶ ἀντικειμενικὰ τὸ ὅτι αὐτὴ προκύπτει ἐδῶ ἀπὸ ἐντελῶς ἄλλες προκείμενες ἀπ’ ὅ,τι στὸν Λόκ δὲν κάνει διάφορο. Διότι ὅπου τὰ «πράγματα» ὀρίζουν τὴν «ἐννοια» κι ὄχι ἡ ἐννοια τὰ πράγματα, ἡ γνώση πὺ ἀποκτᾶται εἶναι τυχαία, ὄχι γενικῶς ἔγκυρη καὶ ἀναγκαία. Ἐὰν ἰσχύουν λοιπὸν οἱ προϋποθέσεις τοῦ συστήματος Λάμπνιτς-Βόλφ καὶ ἐὰν ὁ χῶρος καὶ ὁ χρόνος ἐκφράζουν τὴ δομὴ τῆς «πραγματικότητας» –ἐν τούτοις ὄχι μὲ τὸν ἐνδεικνυόμενο τρόπο παρὰ σκοτεινὰ καὶ συγκεχυμένα–, τότε νοσεῖ ἡ ἀκρίβεια καὶ ἡ ἀπόλυτη βεβαιότητα κάθε μαθηματικοῦ ἀντικειμένου. Οἱ προτάσεις τῶν μαθηματικῶν θὰ μπορούσαν στὸ ἐξῆς νὰ ἀξιῶνουν νὰ ἔχουν σχετικὴ καὶ «συγκριτικὴ» καὶ μόνον, ὄχι ὁμως ἀπόλυτη καθολικότητα καὶ ἀλήθεια, ἡ δὲ σκέψη ὅτι τὸ περιεχόμενο τῶν γεωμετρικῶν ἀξιωματικῶν καὶ θεωρημάτων, προΐούσης τῆς ἐμπειρίας μας, θὰ μπορούσε νὰ μεταβληθεῖ ἢ νὰ καταρριφθεῖ, δὲν θὰ ἦταν πιά ἄτοπη¹⁶⁶. Μόνον ἓνας δρόμος μᾶς ἀπέμεινε πιά γιὰ νὰ ξεφύγουμε ἀπ’ ὅλες αὐτὲς τὶς δυσκολίες, γιὰ νὰ δώσουμε μὲν στὰ μαθηματικά τὴν πλήρη τους ἐλευθερία, τὴν ἀνεξαρτησία τους ἀπὸ τὸ ἐμπειρικὸ πραγματικὸ, ἐξασφαλίζοντάς τους ὁμως ἀφ’ ἐτέρου τὴν πλήρη τους συμφωνία μ’ ἐκεῖνο τὸ ἐμπειρικὸ πραγματικὸ. Τὰ μαθηματικά θὰ ὀφείλαν νὰ συνεχίσουν νὰ ἀνήκουν

166. Βλ. κυρίως *Περὶ τῆς μορφῆς κ.λπ.* 15 (II, σελ. 420) – ἄς τονισθεῖ καὶ πάλι ὅτι ἐδῶ δὲν ἔχουμε φυσικὰ νὰ κάνουμε μὲ τὴν πραγματικὴ ἱστορικὴ ἀποψη, τὴν ὁποία ἔτρεφε ὁ Λάμπνιτς γιὰ τὸν χῶρο καὶ τὸν χρόνο καὶ γιὰ τὴ γνωστικὴ ἀξία τῶν μαθηματικῶν, ἀλλὰ γιὰ ὑποθετικὰ συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα ὁ Κάντ ἰσχυρίζεται ὅτι ἐδράζονται στὶς προκείμενες τοῦ συστήματος τοῦ Λάμπνιτς.

στό πεδίο τῶν καθαρῶν πνευματικῶν μορφῶν ἀλλὰ νὰ ἀφοροῦν ἰδιαζόντως καὶ κατ' εἶδος, τόσο ὅσο σὲ καμμία ἄλλη σκέτη «ἐννοια τοῦ νοῦ» δὲν προσήκει, τὸ πεδίο τοῦ αἰσθητοῦ. Θὰ ἔπρεπε νὰ βασίζονται σὲ μία γνωσιακὴ ἀρχή, ἡ ὁποία θὰ ἦταν ταυτόχρονα «ὀρθολογικὴ» καὶ «αἰσθητηριακὴ», ταυτόχρονα «καθολικὴ» καὶ «ἀτομικὴ», ταυτόχρονα «συμπαντικὴ» καὶ «ἐντοπισμένη».

Ἐδῶ ὅμως δὲν ἔχουμε νὰ κάνουμε ἀπλὰ μὲ μία αὐθαίρετη καὶ παράδοξη ἀξίωση· ἀντιθέτως, σ' αὐτὸ τὸ ὁποῖο ἀπαιτεῖται, ἀντιστοιχεῖ ἓνα αὐθεντικὸ «δεδομένο» τῆς γνώσης, κι αὐτὸ φαίνεται ὅταν προσεγγίζουμε πιά τὴν ἀκριβῆ κριτικὴ ἀνάλυση τῶν μορφῶν τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου. Διότι σ' αὐτὲς τὶς μορφές θρῖσκουν ὄντως τὴν πλήρη καὶ ἀκριβῆ πλήρωσή τους ὅλα ὅσα ἤδη ἀναφέρθησαν ὡς ἀπλὸ αἶτημα. Ὁ χῶρος καὶ ὁ χρόνος εἶναι «καθόλου»: διότι αὐτοὶ εἶναι ἐπὶ τῶν ὁποίων βασίζεται κάθε δυνατότητα διαμόρφωσης καὶ ἱεράρχησης ἐν γένει καὶ πού συνεπῶς πρέπει νὰ προϋποθετοῦν σὲ κάθε ἀπόφανση περὶ μίας συγκεκριμένης καὶ εἰδικῆς μορφῆς τοῦ ὄντος, περὶ μίας μεμονωμένης ἐμπειρικῆς δομῆς. Συγχρόνως εἶναι ὅμως «ἐντοπισμένοι»: διότι ὅταν πρόκειται γι' αὐτούς δὲν ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἔννοιες γένους, οἱ ὁποῖες νὰμποροῦν νὰ πραγματωθοῦν σὲ μία πλειάδα ἐπὶ μέρους παραδειγμάτων, ἀλλὰ πρέπει νὰ νοήσουμε καὶ τοὺς δύο, ἐφ' ὅσον ἐπιθυμοῦμε νὰ τοὺς συλλάβουμε σ' ὅσα χαρακτηριστικὰ τοὺς προσδιορίζουν, ἀπολύτως ὡς καθ' ἕκαστους καὶ «μοναδικούς». Στὸ περιεχόμενο τῆς ἔννοιας γένους «ὑπάγονται» τὰ διαφορετικὰ τῆς σύνολα, ὅπως π.χ. στὴν ἔννοια τοῦ δέντρου περιέχονται τὰ «κύποιδῆ» τοῦ ἐλάτου, τῆς φλαμουριάς, τῆς δρυὸς κ.ο.κ. Ἐδῶ ὅμως, στὸν χῶρο καὶ στὸν χρόνο δὲν ὑπάρχει τέτοια κατάβαση σὲ ὑπαγόμενα εἶδη. Ἄς ἀνατάμουμε τὸ ὅλο τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου ὅσο θέλουμε· σὲ κάτι νοητικὰ «ἀπλοῦστερο», σὲ κάποια ἔννοια λιγότερο σύνθετου περιεχομένου δὲν θὰ ἀναχθοῦμε ἔτσι. Ἀντιθέτως σὲ κάθε πόδα καὶ κάθε πτήχῃ, σὲ κάθε λεπτὸ καὶ δευτερόλεπτο πρέ-

πει να έννοούμε, για να μπορέσουμε να τους συλλάβουμε και μόνο, την όλότητα του χωρικού συνείναι και τής χρονικής διαδοχής. Ούτε ο πήχυς θά νοείτο «έν» χώρω ούτε τὸ δευτερόλεπτο «έν» χρόνω, ἂν δὲν ἐπληρωτο αὐτὸ τὸ αἴτημα. Διότι ἐδῶ πρέπει να ὀριοθετηθῶν ὁ πήχυς και τὸ δευτερόλεπτο ἔναντι ὄλων τῶν ὑπολοίπων μερῶν τοῦ χώρου και τοῦ χρόνου, τὰ μέρη λοιπὸν πρέπει να παρασταθῶν ταυτόχρονα με τὸν πήχυ και τὸ δευτερόλεπτο. Γι' αὐτὸ τὸν ἰδιότυπο τρόπο συσχετισμοῦ τοῦ καθ' ἕκαστον πρὸς τὸ καθόλου και αὐτοῦ πρὸς ἐκεῖνο, σύλληψης τοῦ ὄλου σὲ κάθε μέρος και με κάθε μέρος, εἰσάγεται τώρα ἕνας νέος ψυχολογικός και γνωσιοθεωρητικός ὅρος. Ὅπου ἀπαιτεῖται και εἶναι δυνατὸ αὐτὸ τὸ εἶδος κατάληψης δὲν ἔχουμε να κάνουμε με τὴ μορφή τῆς γυμνῆς ἔννοιας ἀλλὰ με τὴ μορφή τῆς ἐποπτείας^{166α}. Καὶ τώρα βρέθηκε για τὸν Κάντ ἡ ἀποφασιστικὴ σκέψη ἡ ὁποία περικλείει γι' αὐτὸν τὴ λύση κάθε πρότερης ἀμφιβολίας. Διότι τώρα μόλις δημιουργεῖ ὄντως ἡ ἐποπτεία τοῦ χώρου και τοῦ χρόνου, τὴν ὁποία πρέπει να ἀναγνωρίσει κανεὶς ὡς αὐτόνομο και ἰδιάζον «δεδομένο» τῆς γνώσης, τὴν αὐθεντικὴ διαμεσολάβηση για τὶς ἀπαιτήσεις, οἱ ὁποῖες ὡς τώρα ἐμφανίζονταν ἀλληλοαποκλειόμενες. Σ' αὐτὴν συνδέεται ἡ στιγμή τῆς καθαρότητας με τὴ στιγμή τῆς αἰσθητικότητας. Αἰσθητηριακοὶ εἶναι ὁ χώρος και ὁ χρόνος διότι τὸ συνείναι και ἡ διαδοχὴ δὲν μποροῦν ποτὲ να ἀναλυθῶν, ὅσο ἐνδελεχῆς κι ἂν εἶναι ἡ ἀνάλυση, σὲ γυμνοὺς ἐννοιολογικοὺς προσδιορισμοὺς. «Καθαροὶ» εἶναι και οἱ δύο, διότι, ἀκόμη και δίχως να ἐπιχειρήσουμε να τοὺς ἀνατάμουμε με ὁποιοδήποτε τρόπο σὲ ἐννοιολογικὰ στοιχεῖα, ἀποκτοῦμε πλῆρη «εὐκρίνεια» τῆς λειτουργίας, τὴν ὁποία ὑπέχουν ὡς όλότητες, και μποροῦμε να τοὺς συλλαμβάνουμε στὴν ἀπόλυτη, ἀνώτερη κάθε γεγονότος και ἐμπειρίας ἐγκυρότητά τους.

166α. Βλ. *Περὶ τῆς μορφῆς κ.λπ.* 13-15 (II, σσ. 414-22).

Τώρα όμως, ἀφ' ὅτου προχωρήσαμε ὡς αὐτὸ τὸ σημεῖο, ὑπάρχει γιὰ μᾶς μία ἐπιστήμη τοῦ αἰσθητηριακοῦ, ὑπάρχει μία αὐστηρὴ καὶ ἀκριβὴς ἐφαρμογὴ τῶν μαθηματικῶν καὶ τῶν ἀναγκαίων προσδιορισμῶν στὰ φαινόμενα καθὼς καὶ στὴν τροπὴ καὶ στὴν παρέλευσή τους. Δύο θεμελιώδη εἶδη τῆς καθαρῆς γνώσης χωρίσαν γιὰ μᾶς: τὸ ἓνα, δυνάμει τοῦ ὁποῖου προσδιορίζουμε τίς σχέσεις τοῦ «νοητοῦ», τὸ ἄλλο, δυνάμει τοῦ ὁποῖου προσδιορίζουμε τὴν τάξιν στὸ αἰσθητηριακό. Μόνο τὸ πρῶτο εἶδος, μόνο οἱ καθαρὲς νοητικὲς ἔννοιες μᾶς διδάσκουν νὰ γνωρίζουμε τὰ πράγματα ὅπως εἶναι, ἐνῶ τὸ δεύτερο, ἡ ἐποπτικὴ γνώση ἐν χώρῳ καὶ ἐν χρόνῳ, μᾶς κάνει ἀπλὰ τὸν κόσμον τοῦ «φαινομένου» προσπελάσιμο καὶ ἐρμηνεύσιμο. Ὅμως ἐντὸς αὐτοῦ τοῦ πεδίου τῆς μένει ἡ πλήρης καθολικότητα καὶ ἀναγκαιότητα, ἡ ὁποία ἐγγυᾶται ἀπεριόριστη ἀκρίβεια καὶ βεβαιότητα¹⁶⁷.

Ἔτσι ἔχει κριθεῖ ὀριστικὰ ἡ ἀντίθεση μεταξὺ Λάιμπνιτς καὶ Νεύτωνος, ἂν καὶ αὐτὴ ἡ κρίση δὲν μπορεῖ ἐδῶ νὰ ξεστομιστεῖ σὲ τόσο ἀπλή μορφή ὅπως στὴ διαμάχη μεταξὺ Λάιμπνιτς καὶ Λόκ. Διότι σ' αὐτὴ τὴν τελευταία διαμάχη ὁ Κάντ μποροῦσε σ' ὅλα τὰ οὐσιώδη σημεῖα νὰ συμμεριστεῖ τὴν ἀποψη τοῦ Λάιμπνιτς. Ἀπορρίπτοντας τὸν ὄρο «ἔμφυτος» καὶ ἀντικαθιστώντας τον μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ περὶ ἀρχικῶν νόμων τοῦ πνεύματος, οἱ ὁποῖοι ὅμως ἀναγνωρίζονται πρῶτα-πρῶτα κατὰ τὴν ἐφαρμογὴ τους, μᾶλλον βελτιώνει τὴν ὁρολογία χωρὶς νὰ δίνει ἐντελῶς καινούργια τροπὴ στὸ περιεχόμενο τῆς σκέψης τοῦ Λάιμπνιτς. Στὸν ἀγῶνα μεταξὺ Λάιμπνιτς καὶ Νεύτωνος δὲν ἦταν πιά δυνατὸν γι' αὐτὸν νὰ δηλώσει τὴν ὑποστήριξή του ὑπὲρ τῆς μίας ἐκ τῶν δύο ἀπόψεων διότι τώρα ξεπερνοῦσε στὴν προβλημαθοθεσία του, τόσο τὴ μίαν ὅσο καὶ τὴν ἄλλη. Ἐνῶ ὁ Ὁίλερ ὑποστηρίζοντας τὸν Νεύτωνα ἐκπροσωποῦσε

167. Βλ. *Περὶ τῆς μορφῆς κ.λπ.*, ἰδίως 11 καὶ 12 (II, σελ. 413 κ.κ. 4, II, σελ. 408 κ.κ.).

τὸ διαφέρον τῆς ἐμπειρικῆς ἔρευνας, ἡ ὁποία ὄφειλε νὰ προστατευθεῖ ἀπὸ κάθε ξένη ἀπαίτηση, σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο προέκυψε γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ κριτικὴ τοῦ Κάντ ἓνα δυσκολότερο καὶ πολυπλοκότερο πρόβλημα. Διότι ἡ φιλοσοφικὴ κριτικὴ ἔπρεπε νὰ θέσει τὴν ἀποδοχὴ στὴ θέση τῆς ἀπόρριψης. Δὲν ἔπρεπε ἀπλὰ καὶ μόνο νὰ διασφαλίσει καὶ νὰ ἐγκαταστήσει τὴν ἐπιστήμη στὰ ὅριά της, ἔπρεπε ταυτοχρόνως νὰ καθορίσει ἐπακριβῶς αὐτὸ πού βρισκόταν πέραν τῶν ὁρίων της ὡς τὸ ἰδιάζον πεδίο τῆς μεταφυσικῆς. Μόνο μ' αὐτὸ τὸν τρόπο μποροῦσε νὰ καταφέρει νὰ ἀποκρούσει ὄχι μόνο τὴν προσβολὴ τῆς φυσικῆς θεωρίας ἀπὸ τὴ μεταφυσικὴ ἀλλὰ καὶ ἀντιστρόφως τὴν προσβολὴ τῆς δεύτερης ἀπὸ τὴν πρώτη. Ἀκόμη καὶ γι' αὐτὲς τὶς τελευταῖες ἐπεμβάσεις ὅμως ἡ ἐξέλιξη τῆς μαθηματικῆς φυσικῆς κατὰ τὸν δέκατο ὄγδοο αἰῶνα συνιστοῦσε παράδειγμα πρὸς ἀποφυγὴ. Ὁ Κάντ εὐχαρίστως ἐπέτρεπε στὸν γεωμέτρῃ καὶ στὸν φυσικὸ κατὰ τὴν ἀπόδειξη τῶν θεωρημάτων τους τὴ χρῆση τῆς ἔννοιας τοῦ «ἀπόλυτου χώρου». Διότι οὐσιαστικὰ αὐτὴ ἡ χρῆση ἐξαντλεῖτο στὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι ἡ πεμπτουσία ἐκείνου τὸ ὁποῖο καλοῦμε στὴ γεωμετρία ἢ στὴ μηχανικὴ «χῶρο» δὲν συμπίπτει μὲ τὴν πεμπτουσία ἐκείνου τὸ ὁποῖο καλοῦμε σύνολο τοῦ ὑλικοῦ κόσμου, ἀλλὰ ἀντίκειται πρὸς ἐκείνη ὡς ἀσύμφurτα ἴδιον. Μ' αὐτὴ τὴ θέση ὅμως συνάδει ἐντελῶς ἡ ἀντίληψη τοῦ ἴδιου τοῦ Κάντ· αὐτὸς ὁ ἴδιος εἶχε προσπαθήσει νὰ τὴ στηρίξει τὸ 1768 στὴν πραγματεία *Περὶ τοῦ πρώτου λόγου τῆς διαφορᾶς τῶν περιοχῶν στὸν χῶρο παρατηρώντας καθαρά γεωμετρικὲς σχέσεις*¹⁶⁸. Αὐτὸ πού πάντως δὲν μποροῦσε νὰ ἐπιτρέψει καὶ πού συγχρόνως συνέβαινε συνεχῶς ἦταν ἡ συναγωγὴ συμπερασμάτων ἀπὸ τὴ φύση αὐτοῦ τοῦ καθαροῦ μαθηματικοῦ χώρου· συμπερασμάτων πού ἀφοροῦσαν τὰ βασικὰ προβλήματα τῆς θεωρησιακῆς κοσμολογίας καὶ θεολογίας, πού ἀφοροῦσαν τὴ σχέση τοῦ Θεοῦ

168. Βλ. τόμο II, σελ. 391 κ.κ.

και του κόσμου, της κτίσης και της αιωνιότητας. Κι εδώ είχε προηγηθεί ο Νεύτων: στους ύπολογισμούς και στα πειράματα των Μαθηματικών αρχών της φυσικής και της Ὀπτικής είχε προσθέσει αποσπάσματα στα όποια εξέθετε, ναί μὲν προσεκτικὰ και μετρημένα στη μορφή ἀλλὰ πολὺ ἀποφασιστικὰ και δογματικὰ στὸ περιεχόμενο, τὴ θεωρία περὶ χώρου ὡς «αἰσθητηρίου» τῆς θεότητας και ὄργάνου τῆς θείας πανταχοῦ παρουσίας¹⁶⁹. Και στὴ γραπτὴ διαμάχη μεταξύ Λάιμπνιτς και Κλάρκ ἦταν ἐν τέλει ἐρωτήματα αὐτοῦ τοῦ εἶδους ποὺ ἐπιζῆσαν και ἐξεβέλισαν ὅλα τ' ἄλλα. Οἱ διαλεκτικὲς ἀντιφάσεις ὁμως στὶς ὁποῖες ἔπεσαν μ' αὐτὸ τὸν τρόπο εἶχαν ἤδη δειχθεῖ καθαρά και μὲ ὀξύνιοια ἀπὸ τὸν Λάιμπνιτς. Ἐὰν ὑποθέσει κανεῖς, συμπέρανε, ὅτι ὁ χώρος και ὁ χρόνος εἶναι κατηγορήματα τὰ ὁποῖα ἐκτείνονται ἀδιαφοροποίητα στὸ σύμπαν ὄν, τὰ ὁποῖα λοιπὸν ἀποδίδονται ὁμοίως σὲ πνευματικὰ και σωματικὰ, στὸν Θεὸ και στὸν κόσμος, ἡ δημιουργία ἐμφανίζεται ἀναγκαίως ὡς πράξη ἢ ὁποῖα λαμβάνει χώρα στὸν ἀπόλυτο χῶρο και στὸν ἀπόλυτο χρόνο. Ἐχει συνεπῶς τὸ καθορισμένο της ποῦ και πότε, δηλαδὴ ὑπάρχει μία σταθερὴ στιγμή κατὰ τὴν ὁποῖα γίνεται, και ἕνας σταθερὸς τόπος, ἕνα περιορισμένο ἀπόσπασμα τοῦ ἄπειρου σύμπαντος χώρου, ὁ ὁποῖος τῆς χρησιμεύει ὡς βάση, ὡς δοχεῖο γιὰ τὴν ὕλη ποὺ περιλαμβάνεται. Ἐὰν ὁμως προσπαθῆσει κανεῖς νὰ προσδιορίσει κατὰ κάποιον τρόπο αὐτὸ τὸν τόπο κι αὐτὸ τὸν χρόνο σὲ σκέψεις, τότε ἐμπλέκεται σ' ἕνα δίχτυ ἀντινομιῶν. Διότι ἐφ' ὅσον στὸν «κενὸ» χῶρο και στὸν «κενὸ» χρόνο δὲν ὑπάρχει ἀπολύτως καμμία προνομιακὴ θέση ἢ στιγμή ἀπέναντι στὶς ἄλλες και καμμία ποὺ νὰ προβάλλει μία ἐσωτερικὴ διαφορὰ, τότε κάθε σημεῖο τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσαμε νὰ ἀξιῶσουμε ἐδῶ ὑπο-

169. NEWTON, *Philosophiæ naturalis Principia mathematica*, Lib. III (ἐκδ. Le Seur και Jacquier, Γενεύη 1739, III, σελ. 673 κ.κ.)· *Optice*, lat. redd. Samuel Clarke, Λωζάννη 1740, σελ. 297 κ.κ.

θετικά ως «ἀρχή» τῆς δημιουργίας ἢ χωρικό «ὄριο» τῆς κτίσης εἶναι ἀνταλλάξιμο μὲ κάθε ἄλλο. Σ' ὅλην αὐτὴ τὴν ὀπτική δὲν εἶναι συνεπῶς δυνατό νὰ θέσουμε κάποιο συγκεκριμένο σημεῖο δίχως αὐτὸ νὰ μεταβληθεῖ γιὰ μᾶς ἄμεσα σ' ἓνα «'Εδῶ» δὲ κι ἓνα «'Εκεῖ», κάποιο «Τώρα» δίχως νὰ μεταβληθεῖ αὐτὸ ὑποβολιμαῖα στὸ ἀντίθετό του, σ' ἓνα «Πρωτότερα» κι ἓνα «Ύστερότερα»¹⁷⁰. Ὁ Κάντ, ὁ ὁποῖος ἀσχολεῖτο ἐντατικότερα μ' ὅλα τοῦτα τὰ προβλήματα — ἢ ἀλληλογραφία μεταξὺ Λάιμπνιτς καὶ Κλάρκ τοῦ ἔγινε καὶ πάλι προσιτὴ μὲ τὴν ἔκδοση τῶν ἔργων τοῦ Λάιμπνιτς ἀπὸ τὸν Ντοῦτεν τὸ 1768 καὶ οἱ σημειώσεις πού ἔκανε στὸ προσωπικό του ἀντίτυπο τῆς *Μεταφυσικῆς* τοῦ Μπάουμγκάρτεν δείχνουν πόσο διεξοδικὰ τὸν ἀπασχόλησε αὐτὴ στὸ ἐξῆς—, ἀποδέχεται τὸ ἐρώτημα πού τέθηκε ἐδῶ, τοῦ δίνει ὅμως μία πολὺ γενικότερη σημασία. Ἡ ἀντίφαση ἢ ὅποια ἀποκαλύφθηκε ἐδῶ ἀπὸ τὸν Λάιμπνιτς δὲν εἶναι μεμονωμένη: ἐμφανίζεται ὅπου ἀποδίδονται ἐν γένει αἰσθητηριακὰ κατηγορήματα σὲ νοητὰ ἀντικείμενα ἢ νοητικὰ κατηγορήματα σὲ αἰσθητὰ ἀντικείμενα. Ὅποτε συμβαίνει αὐτό, ἀντιπαράκειται σὲ κάθε «πρόταση» [Satz], τὴν ὅποια συντάσσουμε ἀμέσως, ἢ «ἀντιπρόταση» τῆς [Gegensatz-ἀντίθεση]. Καὶ οἱ δύο εἶναι ἀποδείξιμες μὲ τὴν ἴδια προφανῶς σταθερότητα καὶ ἀναγκαιότητα. Ὁ ἴδιος ὁ Κάντ δηλώνει ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴ πού προηγήθηκε τῆς ἐναίσιμης διατριβῆς τοῦ ἀσκήθηκε σὲ τέτοιες ἀντιθετικὲς ἀποδείξεις καὶ ὅτι κάνοντάς το αὐτὸ διαίσθανθηκε πλήρως τὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ νέου του δόγματος: τῆς ἐπὶ τῆς ἀρχῆς καὶ μεθοδικῆς διάκρισης τῶν περιεχομένων τοῦ αἰσθητοῦ

170. Βλ. τὴν ἀλληλογραφία μεταξὺ Λάιμπνιτς καὶ Κλάρκ (στὴν ἔκδοσή μου τῶν βασικῶν ἔργων τοῦ Λάιμπνιτς γιὰ τὴ θεμελίωση τῆς φιλοσοφίας, *Philosophische Bibliothek*, τόμος 107/8), τόμος I, σσ. 134 κ.κ., 147 κ.κ., 188, 190. [(Σ.τ.Μ.): Πρόκειται γιὰ ἓναν τόμο τῆς γνωστῆς φιλοσοφικῆς σειρᾶς τοῦ ἱστορικοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου *Meiner* τῆς Λειψίας (σήμερα στὸ Ἀμβούργο).]

κόσμου ἀπ' ἐκεῖνα τοῦ νοητοῦ κόσμου. «Κατ' ἀρχὰς εἶδα αὐτὸ τὸ δόγμα μόνο σ' ἓνα λυκόφως. Προσπάθησα ἐντελῶς σοβαρὰ νὰ ἀποδείξω προτάσεις καὶ τὸ ἀντίθετό τους, ὄχι γιὰ νὰ ἰδρῦσω μία διδασκαλία τῆς ἀμβολίας, ἀλλὰ διότι ὑπέθετα ὅτι ἀνακάλυπτα μία ψευδαίσθηση τοῦ νοῦ, ὅπου ἔγκειται αὐτό. Φωτίστηκα πολὺ τὸ '69»¹⁷¹. Ἡ ψευδαίσθηση διαλύθηκε ἐφ' ὅσον ἀναγνωρίστηκε ὅτι τὸ ἀντικείμενο κάθε κρίσης, γιὰ νὰ εἶναι πλήρως προσδιορισμένο, χρειάζοταν ἓνα ἀκόμη εἰδικὸ γνῶρισμα τὸ ὁποῖο μᾶς δείχνει ὑπὸ ποίους ὅρους γνώσης εἶναι στῆ διάθεσή μας. Ὅταν δὲν δίδεται αὐτό, τότε νόμοι, οἱ ὁποῖοι ριζώνουν στὴν ὑποκειμενικὴ μας «φκιασιὰ» (indoles) καὶ ἐδράζονται ὅπωςδήποτε ἀναγκαῖα σ' αὐτήν, ἐκλαμβάνονται ἐσφαλμένα ὡς προσδιορισμοὶ τῶν πραγμάτων, οἱ ὁποῖοι ὅμως ὀφείλουν νὰ προσιδιάζουν σὲ κάθε τρόπο θεώρησης καὶ τότε προκύπτει μία ιδιόρρυθμη «ὑποκλοπὴ» [Subreption] τῆς συνειδήσης. Ἐφ' ὅσον ξεθωριάζουν τὰ ὅρια τοῦ τρόπου γνώσης, ἐξαφανίζεται γιὰ μᾶς καὶ κάθε καθαρὸτητα καὶ μονοσημαντότητα τῶν αντικειμένων: δὲν ἔχουμε πιά σταθερὸ ὑποκείμενο κρίσης ἀλλὰ ἀγόμεστε καὶ φερόμαστε δίχως ἀσφαλῆ καθοδήγηση μεταξύ διαφορετικῶν ἐρμηνειῶν καὶ σημασιῶν τῆς. Τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα καθίσταται μαγικὸς φανός, ὁ ὁποῖος ἀνάλογα μὲ τὴ λάμψη ποῦ ρίχνει στὰ πράγματα ἀλλάζει καὶ παραμορφώνει παράξενα τὰ περιγράμματά τους. Ἀπ' αὐτὴ τὴ «θάμβωση τοῦ πνεύματος» προστατεύει ἢ ἀσφαλῆς ὀριοθέτηση τῶν δύο σφαιρῶν καὶ μόνο, στὶς ὁποῖες κινεῖται κάθε κρίση μας. Ἐὰν αὐτὴ ἡ διάκριση πραγματωθεῖ, δὲν μπορούμε πιά νὰ μποῦμε σὲ πειρασμὸ ν' ἀποδώσουμε τὸ κατηγορημα τοῦ «Ποῦ» καὶ τοῦ «Πότε» σὲ ἀντικείμενα τοῦ καθαροῦ νοητικοῦ κόσμου, ὅπως στὸν Θεὸ καὶ στὶς ἄυλες ὑποστάσεις, ὅπως ἐξ ἄλλου δὲν μπορούμε πιά νὰ συλλάβουμε ἀλλιῶς αἰσθητὰ ἀντικείμενα, παρὰ μόνο

171. Στοιχασμοὶ γιὰ τὴν Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου, ἀρ. 4.

ὑπὸ τοὺς εἰδικoὺς ὄρους τῆς αἰσθητικότητας, ὑπὸ τίς καθαρὲς μορφές ἐποπτείας τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου¹⁷².

Ἔτσι τὸ κέρδος εἶναι διπλό. Ἡ μὲν «μόλυνση», τὸ «contagium» τοῦ νοητοῦ ἀπὸ τὸ αἰσθητό, ὅπως αὐτὴ ἐμφανίστηκε τόσο εὐκρινῶς στὴ θεολογία τοῦ Νεύτωνος¹⁷³, ἔχει παραμεριστεῖ, ὑπάρχει δὲ ἡ ἐγγύηση τῆς ἀπόλυτης βεβαιότητας καὶ τῆς εὐρείας ἐφαρμοσιμότητας γιὰ τίς μορφές τῆς αἰσθητικότητας ἐντὸς τῆς ἐπαρχίας τους, γιὰ ὅλο δηλαδὴ τὸ πλαίσιο τῶν ἀντικειμένων τῆς ἐμπειρίας. Ἡ μεταφυσικὴ καθὼς καὶ ἡ μαθηματικὴ φυσικὴ ἱκανοποιοῦνται ὁμοίως. Ἡ κάθε μιά τους βρῆκε στὸν ἑαυτὸ της τὴν ἐξειδίκευσή της καὶ τὴν ἰδιαίτερη ἀρχὴ τῆς βεβαιότητάς της. Ἐδῶ ἔγκριται γιὰ τὸν Κάντ τὸ ἴδιο τὸ κεντρικὸ ζήτημα καὶ ὁ πραγματικὸς πυρήνας τῆς ἐναίσιμης διατριβῆς του. «Τὸ πρῶτο καὶ τὸ τέταρτο τμήμα», γράφει στὶς 2 Σεπτεμβρίου 1770 στὸν Λάμπερτ, στὸν ὁποῖο στέλνει τὸ βιβλίο, «μποροῦν ὡς ἀμελητέα νὰ παραβλεφθοῦν, στὸ δεύτερο, στὸ τρίτο καὶ στὸ πέμπτο τμήμα ὅμως, μολονότι λόγῳ τῆς ἀναποφασιστικότητάς μου δὲν τὰ ἔφερα σὲ ἱκανοποιητικὸ γιὰ μένα βαθμὸ εἰς πέρας, μοῦ φαίνεται ὅτι ὑπάρχει ὕλικὸ πού θὰ ἄξιζε ἐνδεχομένως μίᾳ ἐπιμελέστερη καὶ εὐρύτερη ἐνασχόληση. Οἱ γενικότατοι νόμοι τῆς αἰσθητικότητας παίζουν ἐσφαλμένα μεγάλο ρόλο στὴ μεταφυσικὴ, ὅπου ὅμως τὸ ζήτημα εἶναι οἱ ἐννοιες καὶ οἱ ἀρχές τοῦ καθαροῦ λόγου. Μοιάζει νὰ προπορευεῖται τῆς μεταφυσικῆς μίᾳ ἐντελῶς εἰδικῇ ἂν καὶ ἀπλᾶ ἀρνητικῇ ἐπιστήμῃ (phaenomenologia generalis), ὅπου καθορίζονται ἡ ἐγκυρότητα καὶ τὰ ὅρια αὐτῶν τῶν ἀρχῶν τῆς αἰσθητικότητας, ἔτσι ὥστε νὰ μὴν συγχέουν τίς κρίσεις περὶ ἀντικειμένων τοῦ καθαροῦ νοῦ, ὅπως σχεδὸν πάντοτε συν-

172. Βλ. *Περὶ τῆς μορφῆς κ.λπ.*, Sectio V: *De Methodo circa sensitiva et intellectualia in Metaphysicis* [*Περὶ τῆς μεθόδου σχετικά με τὰ αἰσθητὰ καὶ τὰ νοητὰ στὴ μεταφυσικῇ*], II, σελ. 427 κ.κ.

173. Βλ. *Περὶ τῆς μορφῆς κ.λπ.* 22 καὶ 23 (II, σσ. 426, 428).

έβαινε μέχρι τώρα. Διότι ο χώρος και ο χρόνος και τα αξιώματα, υπό τις σχέσεις τῶν ὁποίων πρέπει νὰ θεωροῦνται ὅλα τὰ πράγματα, εἶναι πολὺ πραγματικά ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῶν ἐμπειρικῶν γνώσεων καὶ ὄλων τῶν ἀντικειμένων τῶν αἰσθήσεων καὶ περιέχουν πραγματικά τις συνθήκες ὄλων τῶν φαινομένων καὶ ὄλων τῶν ἐμπειρικῶν κρίσεων. Ὅταν ὅμως νοεῖται κάτι τι ὄχι ὡς ἀντικείμενο τῶν αἰσθήσεων ἀλλὰ μὲ μία γενικὴ καὶ καθαρὴ ἔννοια τοῦ λόγου ὡς πράγμα ἢ ὑπόσταση ἐν γένει κ.λπ., τότε ἐξάγονται πολὺ λανθασμένες θέσεις ἐὰν θέλει κανεὶς νὰ τις ὑπαγάγει στὶς ὑπολαμβάνόμενες ὡς θεμελιώδεις ἔννοιες τῆς αἰσθητικότητας. Μοῦ φαίνεται ἐπίσης, κι ἴσως νὰ ἔχω τὴν εὐτυχία νὰ κερδίσω τὴν ἐπιδοκιμασίαν σου σ' αὐτὴ τὴ μ' ὄλον τοῦτο ἀκόμη πολὺ ἐλλιπὴ προσπάθεια, ὅτι μία τέτοια προπαιδευτικὴ ἐπιστήμη, ἢ ὁποία συντηρεῖ τὴν ὄντως μεταφυσικὴ ἐνάντια σὲ κάθε πρόσμειξη αἰσθητηριακοῦ, θὰ μπορούσε μ' εὐκολία νὰ ἀποκτήσει μὲ ὄχι μεγάλες, ὅπως εἶπαμε, προσπάθειες ὠφέλιμη διεξοδικότητα καὶ προφάνεια»¹⁷⁴. Αὐτὸ ποῦ ὁ Κάντ ἐδῶ θεωρεῖ ἀκόμη ὡς τὸ ἀντικείμενο μίας εὐκολῆς προσπάθειας θὰ ἀπαιτοῦσε τελικὰ, οὔτε λίγο οὔτε πολὺ, τὴ βαθύτατη καὶ ἐντατικότερη διανοητικὴ ἐργασία μίας δεκαετίας: Ἡ Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου, ἢ ὁποία δημοσιεύθηκε ἔντεκα χρόνια σχεδὸν μετὰ ἀπ' αὐτὸ τὸ γράμμα στὸν Λάμπερτ, ἔκανε πιά ὄντως «διεξοδικὴ καὶ προφανῆ» ἐκείνη τὴν προπαιδευτικὴ τῆς μεταφυσικῆς σκέψης, τὴν ὁποία ἔχει ἐδῶ στὸν νοῦ τοῦ ὁ Κάντ.

Προτοῦ ὅμως νὰ πάρουμε τὸν καινούργιο δρόμο ὁ ὁποῖος προσπερνᾷ τὴν ἐναίσιμο διατριβή, ἃς ἀνασκοπήσουμε γιὰ μίαν ἀκόμη φορὰ τὴ διανοητικὴ ἐξέλιξη στὴν ὁποία γεννήθηκαν τὰ πορίσματα αὐτοῦ τοῦ ἔργου. Μποροῦν νὰ διαπιστωθοῦν μὲ ἀσφάλεια σχετικὰ λίγα ἐξωτερικὰ γεγονότα γιὰ τὴ χρονικὴ περίοδο μετὰ τῶν Ὀνειρῶν ἐνὸς ἀλαφροῖσκιου καὶ τῆς διατριβῆς. Ἄν τὰ βάλει ὅμως κανεὶς στὴ σειρά ἀποκτᾷ παρ' ὄλ'

174. IX, σελ. 73.

αὐτὰ καθαρὴ εἰκόνα τῆς διανοητικῆς ἐξέλιξης αὐτῶν τῶν ἐτῶν. Γνωρίζουμε ὅτι ὁ Κάντ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ κάνει τὴ γνωριμία του μὲ τὸ ἔργο τοῦ Λάιμπνιτς *Νέα δοκίμια γιὰ τὴν ἀνθρώπινη νόηση*: ὅτι σὲ συσχετισμὸ πρὸς αὐτὸ τὸ ἔργο σχεδιάζει μία θεωρία τῶν καθαρῶν νοητικῶν ἐνοιῶν, ὅπου ὁ χῶρος καὶ ὁ χρόνος κατ' ἀρχὰς βρίσκονται ἀκόμη δίπλα στὶς καθαρὲς «ἐννοιες τοῦ λόγου», τῆς ὑπόστασης, τῆς αἰτίας, τῆς δυνατότητας καὶ ἀναγκαιότητας κ.ο.κ., καὶ ὅτι σιγά-σιγά δρομολογεῖται γι' αὐτὸν ἡ αὐστηρὴ διάκριση τῶν «στοιχειωδῶν ἐνοιῶν τῆς αἰσθητικότητας», τῶν «καθαρῶν ἐνοιῶν τῶν ἐποπειῶν». Μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο προσπαθεῖ νὰ λύσει μόνος του τὴ διαμάχη τῶν «μαθηματικῶν» καὶ τῶν «μεταφυσικῶν» γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ χῶρου καὶ τοῦ χρόνου στηριζόμενος κυρίως στὰ γραπτὰ τοῦ Ὁίλερ κι ἔχοντας κατὰ νοῦ τὴ συζήτηση μεταξὺ Λάιμπνιτς καὶ Κλάρκ, ἐμπλεκόμενος ὅμως ἐδῶ ὅλο καὶ πιὸ βαθιὰ σὲ διαλεκτικὲς ἀντιφάσεις, μέχρι ποῦ τὸ 1769 βλέπει πιά τὸ γενικὸ πρόβλημα τῶν ἀντινομιῶν στὴν κρίσιμη σημασία του¹⁷⁵. Μ' αὐτὴ τὴν αὐστηρὴ σύλληψη τοῦ ἐρωτήματος ὅμως τοῦ ἔχει πιά συγχρόνως δοθεῖ ἡ νέα λύση. Ἡ «θέση» καὶ ἡ «ἀντίθεση» τῶν ἀντινομιῶν μποροῦν νὰ συμβιβασθοῦν, ἐὰν κατανοήσει κανεὶς ὅτι ἀφοροῦν ἕναν διαφορετικὸ ἢ κάθε μιὰ κόσμο. Ἡ διαπίστωση τῆς διακρίσεως μεταξὺ αὐτῶν τῶν δύο κόσμων καὶ συνεπῶς ἡ πραγματικὴ θεμελίωση κι ἐξασφάλιση τοῦ καθενὸς στὸν ἑαυτὸ του ἀποτελεῖ στὸ ἐξῆς τὸ πραγματικὸ μέλημα τῆς μεταφυσικῆς. Γι' αὐτὴν δὲν ἰσχύει λοιπὸν ὅτι ἡ «ἐφαρμογὴ δίνει τὴ μέθοδο», ὅτι μποροῦμε ὅπως στὶς ἄλλες ἐπιστῆμες νὰ ξεκινήσουμε μὲ μεμονωμένες δοκιμὲς καὶ νοητικὰ βήματα ὥστε νὰ ρωτήσουμε ἐκ τῶν ὑστέρων μόνο περὶ τῶν ἀρχῶν ποῦ καθοδήγησαν τὴ

175. Γιὰ περισσότερα γιὰ τὴ σημασία τοῦ προβλήματος τῶν ἀντινομιῶν γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ Κάντ βλ. τὸν πρόλογο τοῦ Μπένο Ἔρντμαν [Erdmann] στὴν ἔκδοση τῶν *Στοχασμῶν [Reflexionen]*, σελ. XXIV κ.κ.

γνώση μας, όταν πια θά ἔχουμε ὡς κτῆμα μας ἓνα σύνολο παρατηρήσεων. Τὸ ζήτημα τῆς μεθόδου εἶναι ἐδῶ μᾶλλον ἢ πραγματικὴ καὶ ἡ μόνη σύννομη ἔναρξη κάθε γνώσης: *methodus antevortit omnem scientiam*¹⁷⁶. Ὅποια δογματικὴ ἀπόφαση λαμβάνεται, δίχως πρῶτα νὰ ἀπαντηθεῖ αὐτὸ τὸ θεμελιῶδες καὶ προκαταρκτικὸ ἐρώτημα, πρέπει νὰ ἀπορριφθεῖ ὡς κενὸ παιχνίδι τοῦ πνεύματος. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο πρέπει νὰ τονιστεῖ μὲ ἰδιαίτερη εὐκρίνεια ὅτι ὁ Κάντ κατασκευάζοντας μόνος του ἓνα νέο ἐνοίκημα τοῦ πνεύματος δὲν ἀπομακρύνεται ὅμως ταυτόχρονα ἀπὸ τὴ συνέχεια τῆς μέχρι τώρα διανοητικῆς του ἐξέλιξης. Ἡ φιλοσοφία παραμένει γι' αὐτὸν «ἐπιστήμη τῶν ὀρίων τοῦ ἀνθρώπινου λόγου». Ὅμως ἓνα νέο «δεδομένο», τὸ ὁποῖο ὁ Κάντ πρωτύτερα δὲν εἶχε συλλάβει οὔτε σ' ὄλο του τὸ εὖρος οὔτε σ' ὄλη του τὴν ἐμβέλεια, ἔχει πια προσκτιθεῖ ὡς θεμέλιο αὐτῆς τῆς ὀριοθέτησης. Τὸ σύστημα τῶν ἀπριορισκῶν γνώσεων εἶναι τὸ θεμέλιο, στὸ ὁποῖο ὀφείλει νὰ στηριχθεῖ κάθε διάκριση μεταξὺ τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ νοητοῦ κόσμου. Ὁ Λάιμπνιτς ἔδωσε ἓνα νέο σχεδιάσμα αὐτοῦ τοῦ συστήματος, ἀλλὰ δὲν εἶδε οὔτε κατέδειξε τίς λεπτότερες διακλαδώσεις καὶ περιπλοκές του διότι πέρα ἀπὸ τὴν κοινὴ ἀρχή, πέρα ἀπὸ τὴν «ὀρθολογικότητα», ἡ ὁποία προσιδιάζει ὁμοιόμορφα σ' ὄλα τὰ στοιχεῖα αὐτῆς τῆς πεμπτουσίας, τόσο στὶς λογικὲς-ὄντολογικὲς ἔννοιες ὅσο καὶ στὶς μαθηματικὲς, παρέβλεψε τίς εἰδικὲς διαφορὲς ἐγκυρότητας, οἱ ὁποῖες ὅμως ἐν τούτοις ὑφίστανται ἐδῶ. Ἡ ἐναίσιμος διατριβὴ ἔκανε τὸ πρῶτο κρίσιμο βῆμα φωτίζοντας αὐτὲς τίς διαφορὲς. Τὸ βασικὸ ἦταν τώρα νὰ μὴ μείνει κανεὶς ἐκεῖ ἀλλὰ νὰ συναγάγει ὄλο καὶ πιὸ αὐστηρὰ καὶ ἀποφασιστικὰ τὰ καθ' ἕκαστον σύνορα, μέχρι νὰ προκύψει ὁ «λόγος» ὡς πλήρης ἐνότητα κι ὅμως συγχρόνως διακεκριμένος καὶ ἐμμελής σ' ὄλα τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα του.

176. *Περὶ τῆς μορφῆς* κ.λπ. 23 (II, σελ. 427). [(Σ.τ.Μ.): Ἡ μέθοδος προηγεῖται κάθε ἐπιστήμης.]

5. Η ΑΝΑΚΑΛΥΨΗ ΤΟΥ ΒΑΣΙΚΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΚΡΙΤΙΚΙΣΜΟΥ

“Όταν ο Κάντ στην ηλικία των 46 ετών κατέλαβε με το σύγγραμμα *Περὶ τῆς μορφῆς καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ νοητοῦ κόσμου* τὴ νέα πανεπιστημιακὴ του θέση, θὰ μπορούσε νὰ μοιάζει ὅτι ἡ φιλοσοφικὴ του ἐξέλιξη ἔφτασε στὸ ὕψιστο δυνατὸ σημεῖο καὶ ὅτι ὁσονοῦπω θὰ περατωνόταν. Εἶχε τώρα πιά ἐκ νέου ἀντιπαραταχθεῖ σ’ ὅλα τὰ μεγάλα διανοητικὰ μεγέθη τοῦ καιροῦ του καὶ εἶχε προσλάβει ἀπέναντι σ’ ὅλα αὐτὰ μία ἰδιαίτερη καὶ αὐτόνομη θέση. Δὲν φαινόταν νὰ ὑπάρχει πιά ἄλλη ἀξίωση ἀπὸ τὴ σταθεροποίηση καὶ τὴν ὀλόπλευρη τελείωση τῆς κατορθωμένης πνευματικῆς κτήσης. Ὁ Κάντ ὁ ἴδιος πίστευε βαθιὰ ὅτι κάθε ἐργασία πὸ ἢ ἀκολουθοῦσε θὰ εἶχε αὐτὸν πιά τὸν στόχο καὶ μόνο, τὴ λεπτομερειακότερη καὶ μόνο ἐπεξεργασία καὶ θεμελίωση τῶν προσκεκτημένων συλλήψεων. Ὅμως ἀκριβῶς σ’ αὐτὸ τὸ σημεῖο εἰσῆλθε τώρα ἡ κρίσιμη καμπή, ἡ ὁποία καὶ μόνο δίνει στὸν βίο καὶ στὴ σκέψη του τὸ ἀληθινὸ τους βάθος. Αὐτὸ πὸ ἢ γιὰ ἄλλους, πὸ ἢ καὶ γιὰ μεγάλα φιλοσοφικὰ ταλέντα ἴσως, θὰ ἀποτελοῦσε τὸ πέρας, ἀποτελεῖ γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ μεγαλοφυΐα τοῦ Κάντ μόνο τὸ πρῶτο βῆμα γιὰ μία ἐντελῶς νέα πορεία. Ὁ ἴδιος ὁ Κάντ τοποθετοῦσε ἀργότερα τὴν ἔναρξη τοῦ αὐθεντικοῦ του ἔργου ὡς διανοητῆ καὶ συγγραφέα στὸ ἔτος 1770 – καὶ ὄντως ὅλα ὅσα βρίσκονται πρὶν ἀπὸ αὐτὴ τὴ χρονικὴ στιγμή, ὅσο πλούσια κι ἂν εἶναι σὲ εἰδικὸ περιεχόμενο, μοιάζουν ὑποδεέστερης σημασίας, ἐὰν τὰ μετρήσει κανεὶς μ’ ἐκεῖνα τὰ μέτρα, τὰ ὁποῖα τίθενται ἐκ νέου ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη ἀπὸ τὴν ἐναίσθητο διατριβὴ μέχρι τὴν *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου*. Προτοῦ ὅμως νὰ εἰσελθούμε στὴ θεώρηση αὐτῆς τῆς σημαντικότερης ἐποχῆς τῆς ἐσωτερικῆς αὐτοδιαμόρφωσης τοῦ Κάντ πρέπει νὰ θυμηθοῦμε γιὰ λίγο ὀρισμένα ἐξωτερικὰ δεδομένα πὸ ἢ ἀφοροῦν τὸν βίο τοῦ Κάντ καὶ τὴν ἀνέλιξη του στὸ ἀκαδημαϊκὸ ἐπάγγελμα. Ἡ κατάληψη τῆς ἔδρας τοῦ τακτικοῦ καθηγητῆ λογικῆς καὶ μεταφυσικῆς διαμόρφωσε ἀπ’ αὐτὴ τὴν ἀποψη ἕναν σημαντικὸ σταθμὸ. Διότι μ’ αὐτὴ μόνο ἀπέκτησε ὁ Κάντ τὴν ἀνε-

όχλητη σχόλη για τὴ δόμηση τοῦ φιλοσοφικοῦ του ἔργου. Τὸ πόσο πολὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ βαραίνει πάνω του, παρὰ τὴν τρομακτικὴ του λιτότητα, ἡ ἔγνοια γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τοῦ μέλλοντός του, μαρτυροῦν οἱ ἐπιστολές, τὶς ὁποῖες ἀπέστειλε κατὰ τὴν ὑποβολὴ τῆς ὑποψηφιότητάς του γιὰ τὴν ἔδρα στὸν ὑπουργὸ καὶ στὸν βασιλιά. «Αὐτὴ τὴν ἀνοιξη», γράφει, «εἰσέρχομαι στὸ 47ο ἔτος τῆς ἡλικίας μου, ἡ ὁποία προοιῶσα κάνει ὅλο καὶ πιὸ ἀνησυχητικὲς τὶς μέριμνες μίας μελλοντικῆς ἔνδειας· [...] Τὰ χρόνια μου καὶ ἡ σπανιότητα τῶν περιπτώσεων κατὰ τὶς ὁποῖες κατέστη δυνατός ἕνας προσπορισμὸς στὴν Ἀκαδημία, ἐὰν προσθέσει κανεὶς καὶ τὴν ἠθικὴ συνειδήση νὰ θέτω ὑποψηφιότητες μόνο γιὰ ἐκεῖνες τὶς θέσεις πού μπορῶ νὰ ἐκπροσωπήσω τιμώντας τες, θὰ κατέστρεφαν καὶ θὰ ἀναιροῦσαν μὲ βεβαιότητα κάθε ἀμυδρὴ ἐλπίδα μέσα μου, νὰ συντηρηθῶ στὸ μέλλον στὴν πατρίδα μου, στὴν περίπτωση πού τὸ ὑπηκοότατο αἴτημά μου καθίστατο ἄγονο»¹⁷⁷. Ὅντως ὅλα τὰ βήματα τοῦ Κάντ πού εἶχαν προηγηθεῖ πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση ἔμειναν ἀνεπιτυχεῖ. Στὰ πρῶτα του χρόνια ὡς μάγιστρο τοῦ εἶχαν ἀρνηθεῖ μέχρι καὶ μία θέση δασκάλου στὸ σχολεῖο τοῦ καθεδρικοῦ τοῦ Κνάιπχοφ [Kneiphöfische Domschule] στὴν Καινιξβέργη, ὅπου εἶχε ὑποβάλλει ὑποψηφιότητα. Σ' αὐτὴ τὴ θέση εἶχε διοριστεῖ, ὅπως παραδίδει ὁ Βάλτ [Wald] στὴν ὁμιλία του στὸ μνημόσυνο, ἕνας «ἀπερίγραπτος ἀδαής» ὀνόματι Κάανερτ [Kahnert]¹⁷⁸. Ἡ προσπά-

177. Ἐπιστολὴ στὸν ὑπουργὸ φὸν Φύρστ [von Fürst], τῆς 16ης Μαρτίου 1770-στὸν Φρειδερίκο Β', τῆς 19ης Μαρτίου 1770 (IX, σσ. 68 καὶ 70).

178. Βλ. REICKE, *Kantiana*, σελ. 7· BOROWSKI, ὁ.π., σελ. 31. Δὲν ὑπάρχει λόγος ἀμφιβολίας πιά γιὰ τὸ περιεχόμενο αὐτῶν τῶν μαρτυριῶν ἀφ' ὅτου ὁ Ἄρτουρ Βάρντα [Warda] ἀπέδειξε βάσει τῶν ἀρχείων τοῦ σχολείου στὸ Κνάιπχοφ ὅτι ὁ Κάανερτ ἦταν ἐκεῖ ὡς δάσκαλος ἀπὸ τὸ 1757 («Zur Frage nach Kants Bewerbung um eine Lehrstelle an der Kneiphöfischen Schule», *Altpreußische Monatsschrift* XXXV, σελ. 578 κ.κ.). Ἐν τούτοις δὲν βρέθηκε στὰ ἀρχεῖα κάποιο θετικὸ στοιχεῖο γιὰ τὸ ὅτι ὁ Κάντ εἶχε θέσει ὑποψηφιότητα γιὰ τὴ θέση.

θεια λίγα χρόνια μετά απ' τόν θάνατο του Μάρτιν Κνουτσεν νά τόν δεχθεῖ στή θέση του ὡς ἔκτακτου καθηγητῆ λογικῆς καί μεταφυσικῆς ἀπέτυχε ἐπίσης. Ὄταν ὁ Κάντ ὑπέβαλε τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1756 τῆ σχετική ὑποψηφιότητα προβλεπόταν ἄμεσα καί πάλι νά ξεσπάσει πόλεμος καί ἡ πρωσική κυβέρνησις ἄφησε τῆ θέση ἄγνοη λόγω μέτρων λιτότητας¹⁷⁹. Ἀκόμη χειρότερα ἦταν τὰ σημάδια γιά τήν ἐπόμενη αἴτησι τήν ὁποία ὁ Κάντ εἶχε ὑποβάλει δύο χρόνια ἀργότερα καί ἀφοροῦσε τήν τακτική ἔδρα λογικῆς καί μεταφυσικῆς. Ἡ θέση εἶχε χηρέψει ἀπό τόν θάνατο τοῦ καθηγητῆ Κύπκε τὸ 1758, σέ μία ἐποχή κατὰ τήν ὁποία ὅλη ἡ Ἀνατολική Πρωσία εἶχε καταληφθεῖ ἀπό τοὺς Ρώσους καί διοικεῖτο ὑπὸ ρωσικῆ στρατιωτικῆς διοίκησης. Ἐτσι ἡ ὑποψηφιότητα ἔπρεπε νά συνταχθεῖ ὄχι μόνο πρὸς τῆ φιλοσοφικῆ σχολῆ τῆς Καινιξβέργης ἀλλὰ ταυτόχρονα καί πρὸς τῆ «μεγαλειοτάτη παντοδύναμη τσαρίνα καί αὐτοκράτειρα πασῶν τῶν Ρωσιῶν», πρὸς τήν τσαρίνα Ἐλισάβετ. Ὁ ἀντιπρόσωπός της, ὁ Ρώσος κυβερνήτης τῆς Καινιξβέργης, ἀποφάσισε κατὰ τοῦ Κάντ. Ἄντ' αὐτοῦ τῆ θέσι πῆρε ὁ συνάδελφός του Μπούκ [Buck], ὁ ὁποῖος συστήθηκε κατὰ προτίμησι ἀπὸ τήν πρυτανεία τοῦ πανεπιστημίου καί μάλιστα γιά τόν λόγο ὅτι εἶχε δώδεκα χρόνια μεγαλύτερη προϋπηρεσία ἀπὸ τόν Κάντ¹⁸⁰. Ὅμως ἀκόμη κι ἀφ' ὅτου ἡ Καινιξβέργη ἐπέστρεψε καί πάλι ὑπὸ πρωσικῆ διοίκηση κι ἀφ' ὅτου, μετὰ ἀπὸ τῆ λήξι τοῦ ἑπταετοῦς πολέμου, ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα νά θεραπευθοῦν μὲ μεγα-

179. Πρὸς τὴν ὑποψηφιότητα τοῦ Κάντ στὸν βασιλιά Φρειδερίκο Β', τῆς 8ης Ἀπριλίου 1756, τόμος ΙΧ, σελ. 2.

180. Γιά τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Κάντ στὸν πρύτανη καί τὴν πρυτανεία, πρὸς τῆ φιλοσοφικῆ σχολῆ τῆς Καινιξβέργης καί πρὸς τὴν αὐτοκράτειρα Ἐλισάβετ τῆς Ρωσίας βλ. τόμο ΙΧ, σσ. 3-5. Τὸ ὅτι ἡ ἐπιστολὴ ἔπρεπε νά ἀπευθύνεται πρὸς τὴν αὐτοκράτειρα τῆς Ρωσίας ἦταν ἕνας τύπος ποῦ ἀπαιτεῖτο ρητὰ ἀπὸ τίς ρωσικῆς ὑπηρεσίες, γιά τὸν ὁποῖο ὑπῆρχε διαταγὴ σὲ κανονισμό ποῦ εἶχε εἰδικὰ γι' αὐτὸ τὸν σκοπὸ ἐκδοθεῖ βλ. σχετικὰ ARTHUR WARDA, *Altpreußische Monatsschrift* XXXVI, σελ. 498.

λύτερο ζήλο τὰ ζητήματα τῆς ἀνώτατης ἐκπαίδευσης, τὸ ὑπουργεῖο Δικαιοσύνης, τὸ ὁποῖο τότε διοικοῦσε τὰ ζητήματα τῆς παιδείας, δὲν βρῆκε τὴν εὐκαιρία νὰ προαγάγει τὸν Κάντ. Ναὶ μὲν ρητῶς σημειώνεται σὲ μία ἀναφορὰ τῆς 5ης Αὐγούστου 1764 πρὸς τὴν Κυβέρνηση τῆς Ἀνατολικῆς Πρωσσίας στὴν Καινιξβέργη ὅτι ἓνας «κάποιος ἐντόπιος μάγιστρος ὀνόματι Ἰμμάνουελ Κάντ ἔχει κινήσει τὸ ἐνδιαφέρον μὲ ὀρισμένα ἐκ τῶν γραπτῶν του ἐκ τῶν ὁποίων ἀναδύεται ἐμβριθεστάτη λογιότης», πλὴν ὅμως ἡ μοναδικὴ θέση ποὺ μπορούσε τότε νὰ τοῦ προσφερθεῖ ἦταν μία καθηγητικὴ εἶδρα ποιητικῆς τέχνης στὴν Καινιξβέργη. «Ὅταν ὁ Κάντ ἀπέρριψε αὐτὴ τὴ θέση, ἔλαβε τουλάχιστον τὴ διαβεβαίωση ὅτι δοθεῖσθαι ἄλλης εὐκαιρίας «ἐπρόκειτο νὰ διορισθεῖ»^{180α}. Διήρκεσε ὅμως πάνω ἀπὸ ἕξι χρόνια μέχρι νὰ δοθεῖ αὐτὴ ἡ εὐκαιρία. Κατ' ἀρχὰς ὁ Κάντ ἔπρεπε νὰ συμφιλιωθεῖ μὲ τὴν ἰδέα νὰ κάνει μία αἴτηση ὥστε νὰ ἀναλάβει τὴ θέση τοῦ ὑποβιβλιοθηκάρου στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Αὐλῆς τοῦ Βασιλέως μὲ ἐτήσιο μισθὸ 62 τάλληρα, ἓνα ποσὸ τὸ ὁποῖο ὅσο καταφρονητέο κι ἂν ἦταν θὰ τὸν «βοηθοῦσε κάπως στὴν πολὺ ἀνασφαλῆ ἀκαδημαϊκὴ διαβίωση»¹⁸¹, ὅπως ἔλεγε στὴν ὑποψηφιότητά του. Ἐκπροσώπησε γιὰ χρόνια αὐτὴ τὴ θέση, ἡ ὁποία λόγῳ τῆς ἀνικανότητος τοῦ προϊσταμένου του, τοῦ ἀρχιβιβλιοθηκάρου Μπόκ [Bock], ἔριξε πάνω του σχεδὸν ὅλη τὴν ἐργασία ποὺ ὑπῆρχε γιὰ νὰ γίνῃ στὴ βιβλιοθήκη, μὲ τὴν ἐπιμέλεια καὶ ἀκρίβεια ποὺ τηροῦσε παντοῦ, τόσο στὰ μικρὰ ὅσο καὶ στὰ μεγάλα. Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1772 πιά, δύο χρόνια ἀφ' ὅτου εἶχε ἀναλάβει τὴ θέση τοῦ

180α. Γιὰ τὸ σχέδιο νὰ ἀναληφθεῖ ἀπὸ τὸν Κάντ ἡ εἶδρα Ποιητικῆς καθὼς καὶ γιὰ τὰ σχετικὰ ἔγγραφα καὶ κονδύλια βλ. τὴ βιογραφία τοῦ Κάντ ἀπὸ τὸν Σούμπερτ, σελ. 49 κ.κ.

181. Γιὰ τὴν ὑποβολὴ ὑποψηφιότητος στὸν βασιλιὰ Φρειδερίκο Β' καὶ στὸν ὑπουργὸ βαρῶνο τοῦ Φύρστ, τῆς 24ης καὶ 29ης Ὀκτωβρίου 1765 ἀντίστοιχα, βλ. τόμο ΙΧ, σσ. 40-41 (πρβλ. καὶ ARTHUR WARDA, *Altpreußische Monatsschrift* XXXV, σελ. 477 κ.κ.).

τακτικού καθηγητή, παρακάλεσε να τον απαλλάξουν από τη θέση του υποβιβλιοθηκαρίου, αφού αυτή δεν ήταν πλέον συμβατή με τις νέες του ακαδημαϊκές υποχρεώσεις και με το καθημερινό του πλάνο¹⁸². Τη μέριμνα του Κάντ τα τελευταία του χρόνια ως μάγιστρον για την υλική εξασφάλισή του μεγαλώνοντας, αποδεικνύει εξ' άλλου εμφανέστερα απ' ό,τι-δήποτε άλλο το γεγονός πως όταν προσφέρθηκε το 1769 η προοπτική για μία έδρα στην Έρλάγγη [Erlangen] δεν θέλησε απερίσκεπτα να απορρίψει αυτή την «ευκαιρία μίας μικρής αλλά σίγουρης ευτυχίας». Τρόμαξε όμως όταν το πανεπιστήμιο αμέσως μόλις εκφράστηκε έτσι ενέκρινε την αναγόρευσή του και τον προσκάλεσε με τον καθηγητή των μαθηματικών και της φυσικής Σιμ. Γαβρ. Ζούκοο [Suckow] να καταλάβει τη θέση του. Τώρα μόλις αισθανόταν τί θα σήμαινε γι' αυτόν η μεταβολή του περιβάλλοντος και του συνηθισμένου τρόπου ζωής του. «Ανανεωμένες και ισχυρές εξασφαλίσεις», έγραψε στον Ζούκοο, «μία εμφανιζόμενη δυνατότητα μίας ίσως προσεχώς κενής θέσης, ή αγάπη της γενέτειρας πόλης κι ένας αρκετά έκτεταμένος κύκλος γνωστών και φίλων, κυρίως όμως η αδύνατη κράση μου αντίκεινται εντός μου τόσο πολύ και απροσδόκητα σ' αυτή μου την επιθυμία, ώστε θα ελπίζω πλέον την ήρεμία μόνον εκεί, όπου την έβρισκα πάντοτε μέχρι τώρα, αν και υπό δυσχερείς συνθήκες... Στενοχωρούμαι, έξοχάτα... πως προκαλώ δυσθυμία λόγω της μάταιης αναμονής, της οποίας είμαι υπαίτιος. Όμως τις αδυναμίες του χαρακτήρα των ανθρώπων ή εξοχότης σας τις γνωρίζει πάνω από καλά, για να μην κατανοήσει με επιείκεια τα εμπόδια που παρουσιάζονται για ένα θυμικό, το οποίο είναι αναποφάσιστο να κάνει αλλαγές οι οποίες θα φαινονταν μικρές σε άλλους· εμπόδια τα όποια μπορεί κανείς τόσο δύσκολα

182. Έπιστολή στον βασιλιά Φρειδερίκο Β', της 14ης Απριλίου 1772, τόμος ΙΧ, σελ. 109. Για περισσότερα για τη θέση και τη δραστηριότητα του Κάντ ως υποβιβλιοθηκαρίου βλ. στον ΦΟΡΛΑΙΝΤΕΡ [Vorländer], *Kants Leben*, Λειψία 1911, σελ. 79 κ.κ.

νά υπερβεί όσο δύσκολα κερδίζεται ή εύτυχία, μολονότι οι συνέπειες ἐξ αὐτοῦ εἶναι συχὰ πρὸς τὸ χειρόν»¹⁸³. Ἀκόμη περισσότερο ἐδραιώθηκε μέσα του αὐτὴ ἡ νοοτροπία κατὰ τὰ ἐπόμενα χρόνια, κατὰ τὰ ὅποια, ἀφοῦ κατέλαβε τὴν ἔδρα τοῦ τακτικοῦ καθηγητῆ λογικῆς καὶ μεταφυσικῆς δὲν στενοχωρεῖτο ἀπὸ πιεστικὲς ὑλικὲς ἐγνοίες. «Ὅταν ὁ ὑπουργὸς φὸν Τσέντλιτς [von Zedlitz], ὁ ὁποῖος δὲν τὸν ἐκτιμοῦσε ἀπλὰ ὡς ἀκαδημαϊκὸ δάσκαλο ἀλλὰ καὶ τὸν θαύμαζε ὡς φιλόσοφο, προσπάθησε τὸ 1778 νὰ τὸν ὀρίσει ὡς ὑποψήφιο τῆς καθηγητικῆς ἔδρας στὴ Χάλλη [Halle], ὅταν, μετὰ ἀπὸ τὴν πρώτη ἀρνηση τοῦ Κάντ, ὄχι μόνον ἔθεσε ὑπ' ὄψιν του τὴ «διορθωτικὴ μισθολογικὴ βελτίωση», ἡ ὁποία συνδεόταν μ' αὐτὴ τὴν ἀλλαγὴ θέσης, ἀλλὰ καὶ τοῦ ὑπενθύμισε ὅτι γιὰ ἓναν ἄνδρα ὅπως αὐτὸς εἶναι καθῆκον νὰ μὴν ἀπορρίπτει τὸν μεγαλύτερο κύκλο ἐπιρροῶν πού τοῦ ἀνοίγεται, ὁ Κάντ ἔμεινε παρ' ὄλ' αὐτὰ σταθερὸς στὴν ἀπόφασή του. «Θὰ ἐπιθυμοῦσα», ἔγραφε τότε ὁ Τσέντλιτς, «ἄνθρωποι μὲ τίς γνώσεις καὶ τὰ χαρίσματά σας νὰ μὴν ἦταν τόσο σπάνιοι στὴν εἰδικότητά σας, δὲν ἤθελα νὰ σᾶς βασανίζω τόσο, ἤθελα ὅμως καὶ νὰ μὴν παραγνωρίζατε τὸ καθῆκον νὰ ὀφελήσετε τόσο ὅσο μπορεῖτε ἀνάλογα μὲ τίς δυνατότητες πού θὰ σᾶς προσφέρονταν καὶ νὰ σκεφετῆτε ὅτι οἱ 1.000 ὡς 1.200 φοιτητὲς τῆς Χάλλης ἔχουν δικαίωμα νὰ ἀπαιτοῦν νὰ μάθουν ἀπὸ σᾶς καὶ δὲν θὰ ἤθελα νὰ βαρύνομαι ἐγὼ γιὰ τὴ ματαιώση αὐτοῦ»¹⁸⁴. Ὅντως ἡ Χάλλη, ὅπου εἶχε διδάξει γιὰ δεκατέσσερα χρόνια ὁ Βόλφ ἀφοῦ τὸν ἐπανεφέρε ἐκεῖ ὁ Φρειδερίκος ὁ Μέγας, ἀπέλαυε τὴ φήμη τοῦ πρώτου πανε-

183. Στὸν Suckow, 15 Δεκεμβρίου 1769, IX, σελ. 66. [(Σ.τ.Μ.): Τὸ Ἔρλαγγεν βρίσκεται στὴ Φραγκονία (σήμερα τμήμα τῆς Βαυαρίας), πολὺ κοντὰ στὴ Νυρεμβέργη, σ' ἓναν τόπο δηλαδὴ πού ἀπεῖχε πάνω ἀπὸ χίλια διακόσια χιλιόμετρα ἀπὸ τὴν πατρίδα τοῦ Κάντ στὴ Βαλτικὴ Θάλασσα, μὲ ἄλλη νοοτροπία ἀνθρώπων καὶ ἄλλο κλίμα. Ὁ Κάντ δὲν ἐγκατέλειψε τελικὰ ἐφ' ὄρου ζωῆς τίς ὄχθες τοῦ ποταμοῦ Πρέγκελ οὔτε κἀν γιὰ ἓνα σύντομο ταξίδι.]

184. Γράμμα τοῦ Zedlitz στὸν Κάντ, 28 Μαρτίου 1778, τόμος IX, σελ. 171.

πιστημίου τῆς Γερμανίας στή φιλοσοφία κι ἀκόμη καί στίς ὑπόλοιπες εἰδικότητες. Ὁ Τσέεντλιτς, ὁ ὁποῖος πάσχιζε ν' ἀναβαθμίσει τὸ πανεπιστήμιο, μποροῦσε νὰ ἐπιστήσει τὴν προσοχὴ τοῦ Κάντ σὲ μερικὰ μεγάλα ὀνόματα. Ὁ ἴδιος ὁ Βολταῖρος εἶχε πεῖ ὅτι γιὰ νὰ δεῖ κανεὶς τὴν κορωνίδα τῶν Γερμανῶν λογίων ἔπρεπε νὰ πάει στὴ Χάλλη. Ὁ Κάντ πάντως ἀντιστάθηκε ὄχι μόνο σ' ὅλους τοὺς πειρασμοὺς τῆς ματαιοδοξίας –ἀκόμη καὶ τὸν τίτλο τοῦ βασιλικοῦ συμβούλου τοῦ εἶχε προτείνει ὁ Τσέεντλιτς γιὰ τὴν περίπτωση κατὰ τὴν ὁποία «δευτερεύουσες περιστάσεις, τίς ὁποῖες οὔτε ὁ φιλόσοφος μπορεῖ ν' ἀποχωριστεῖ» τοῦ ἔκαναν εὐχάριστο αὐτὸ τὸν τίτλο— ἀλλὰ, πράγμα πὺ ὅπωςδὴποτε τοῦ στοίχιζε περισσότερο, καὶ σ' ὄλες τίς ἐλπίδες πὺ ἔτρεφε ὁ Τσέεντλιτς ὅσον ἀφοροῦσε τὸ καθήκον του ἀπέναντι στοῦ κοινὸ καὶ στὴν φοιτητικῶσα νεολαία. «Οἱ ἀποδοχὲς καὶ ἡ ἐντυπωσιακὴ σκηρικὴ παρουσία», ἔγραφε τότε στὸν Μάρκου Χέρτς, «ἀποτελοῦν, ὅπως γνωρίζετε, μικρὸ κίνητρο γιὰ μένα. Μία εἰρηνικὴ καὶ ἴσα-ἴσα ἐνδεδειγμένη γιὰ τίς ἀνάγκες μου κατάσταση, ὅπου ἐναλλάσσονται ἐργασία, στοχασμὸς καὶ συναναστροφές, ὅπου τὸ πολὺ εὐπαθὲς πλὴν ὅμως ἀνέγνοιαστο θυμικὸ μου καὶ τὸ ἀκόμη πιὸ ἀπρόβλεπτο ἀλλὰ ποτὲ ἄρρωστο σῶμα μου συντηροῦνται δίχως κόπο ἐν δράσει, εἶναι ὅ,τι ἐπιθυμοῦσα καὶ ἀπέκτησα. Κάθε μεταβολὴ μ' ἀνησυχεῖ, ἀκόμη κι ἂν πάρα πολὺ φαίνεται νὰ βελτιώνει τὴν κατάστασή μου καὶ πιστεύω ὅτι πρέπει νὰ προσέξω αὐτὸ τὸ ἐνστικτο τῆς φύσης μου, ἐὰν θέλω ἐξ ἄλλου νὰ ἐπιμηκύνω κάπως τὸ νῆμα, τὸ ὁποῖο μοῦ γνέθουν πολὺ λεπτὸ καὶ εὐθραυστο οἱ Μοῖρες. Εὐχαριστῶ λοιπὸν τὰ μέγιστα τοὺς ὑποστηρικτὲς καὶ φίλους μου, οἱ ὁποῖοι εἶναι τόσο φιλικὰ διακειμένοι ἀπέναντί μου, ὥστε νὰ μοχθοῦν γιὰ τὴν εὐτυχία μου, ἀλλὰ τοὺς παρακαλῶ ταυτόχρονα ὡς ἀφοσιωμένος φίλος νὰ χρησιμοποιοῦσιν αὐτὴ τὴ διάθεση γιὰ νὰ ἀποτρέψουν κάθε ἀνησυχία μου στὴν παροῦσα μου κατάσταση»¹⁸⁵. Συχνὰ ὑπῆρχαν

185. Γράμμα στὸν Μάρκου Χέρτς, Ἀπρίλιος 1778, τόμος ΙΧ, σελ. 174.

παράπονα γι' αυτή την απόφαση. Ίσως και να περιγελάστηκε ή υπερ-ευπαθής ευαισθησία και η τρομοκρατημένη στάση του φιλοσόφου σε άλλα ζητήματα που αφορούσαν τη ζωή έξω. Και στίς δύο περιπτώσεις όμως έκριναν περισσότερο για λόγους αφηρημένους και γενικούς παρά ύπολογίζοντας τη συγκεκριμένη κατάσταση μέσα στην οποία ζούσε, λόγω της οποίας ο Κάντ είχε πάρει την απόφασή του. Βρισκόταν τότε ακριβώς πριν από την επεξεργασία του έργου, το οποίο, τόσο από άποψη διανοητική όσο και συγγραφική, του επέβαλλε δουλειά, μεγαλύτερη της οποίας ίσως ποτέ δέν είχε να φέρει εις πέρας στοχαστής. Από τη στιγμή κατά την οποία ο Κάντ συλλαμβάνει το πλάνο αυτού του έργου, η ζωή του δέν έχει γι' αυτόν πιά αυτόνομη και ξέχωρη σημασία απ' αυτό· αποτελεί τώρα πιά μόνο το υπόβαθρο για το πνευματικό έργο, το οποίο οφείλει να φέρει εις πέρας. "Όλες οι προσωπικές δυνάμεις σχετίζονται απλά και μόνο με την αφηρημένη διανοητική διαδικασία και βρίσκονται στην υπηρεσία της. Συνεχώς παραπονεϊται αυτή την εποχή για την αδύναμη, τη «διαρκώς διακοπτόμενη» υγεία, το σώμα του όμως άντέχει, λόγω μίας μελετημένης και σχολαστικά τηρούμενης διαίτας, τόν ακόμη και για τόν Κάντ ανήκουστο κόπο. Καταλαβαίνει κανείς γιατί ο Κάντ ένοιωθε αυτή την εποχή κάθε μεταβολή, όσο κι αν φαινόταν έξωτερικά ως βελτίωση της κατάστασής του, μόνο ως κίνδυνο και όχληση. Το γράμμα του Κάντ στον Μάρκουσ Χέρτς θυμίζει στίς λεπτομέρειες, πρό πάντων όμως στη διάθεση που αποπνέει συνολικά, την άλληλογραφία που είχε ο Καρτέσιος με τόν Σανύ [Chanut], τόν Γάλλο πρέσβη στη Στοκχόλμη, όταν ο τελευταίος τόν προσκάλεσε στην αυλή της Χριστίνας της Σουηδίας. Και ο Καρτέσιος ένοιωθε μία ισχυρή αντίσταση προς αυτή την πρόσκληση, ή οποία τόν έβαζε να παραιτηθεί από το πλάνο του βίου του, το οποίο είχε μεθοδικά επιλέξει και μέχρι τότε ακολουθούσε με μεθοδική αυστηρότητα – μιάν αντίσταση ή οποία έν τέλει κάμφθηκε λιγότερο από έσωτερική πεποίθηση απ' ό,τι από έξωτερικούς λόγους. 'Ο Κάντ απεναντίας έμεινε

αταλάντευτα πιστός στον έσωτερικό νόμο — και μπορούμε όντως να είμαστε πεπεισμένοι ότι το «ένστικτο τῆς φύσης του» στο όποιο αναφερόταν, στην πραγματικότητα ήταν το δαιμόνιο του μεγάλου ανθρώπου, το όποιο καθόριζε την έξωτερική πορεία του βίου του ξεκάθαρα και με ασφάλεια, σύμφωνα με τις καθαρά θεματικές απαιτήσεις του έργου του. Για το πώς διαμορφώθηκε αυτό το έργο μέσα του, σε μία άρμονική πρόοδο τῆς σκέψης παρ' όλες τις έσωτερικές δυσκολίες και συστολές, κατέχουμε με την άλληλογραφία την όποία είχε τῆ δεκαετία 1770 έως 1780 με τόν Μάρκου Χέρτς, μία μαρτυρία ασύγκριτης αξίας, μία μαρτυρία ἡ όποία όπωσδήποτε είναι από μόνη τῆς αὐταξία, αφού άλλες ειδῆσεις γι' αὐτή τῆν εποχή ἔλλείπουν σχεδόν έντελῶς. Διότι προσπαθώντας κανείς να συναγάγει ἔμμεσα μία εικόνα τῆς γενικῆς φιλοσοφικῆς αντίληψης ἐκείνης τῆς εποχῆς από τις φοιτητικῆς σημειώσεις πού σώθηκαν από τις παραδόσεις του Κάντ περί μεταφυσικῆς, ἡ μέθοδος αὐτή είναι ἀνασφαλῆς σε πιό πολλές από μία ἄποψη. Ἄσχετα από τὸ ὅτι ἡ χρονολόγηση αὐτῶν τῶν σημειώσεων με δυσκολία μπορεί να διακριθῆ με ἐπαρκῆ βεβαιότητα, ἔχουν εἰσρεύσει μέσα τους, ἐν μέρει από φταιξίμο του γράφοντος, ἐν μέρει από τὸ ἐγχειρίδιο τὸ όποιο χρησιμοποιοῦσε ὁ Κάντ ὡς βάση για τις παραδόσεις του ἀνάλογα με τῆν προέλευση, τόσα ξένα συστατικά, ὡστε ἡ αξία τους ὡς πηγῶν τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας γίνεται γι' αὐτὸ τὸν λόγο ἰδιαιτέρως προβληματικῆ. Οἱ ἐπιστολές στον Χέρτς ἀπεναντίας δὲν ἀποδίδουν ἀπλᾶ τῆν ἀντικειμενικῆ πρόοδο τῆς ἴδιας τῆς σκέψης του Κάντ ἀλλὰ ἀποτελοῦν καὶ πιστῆ ἀπεικόνιση τῶν ἐναλλασσομένων προσωπικῶν καὶ διανοητικῶν διαθέσεων πού τὸν συνόδευαν. Ὁ Μάρκου Χέρτς συμμετεῖχε στῆ δημόσια συζήτηση για τὸ σύγγραμμα του Κάντ *Περὶ τῆς μορφῆς καὶ τῶν ἀρχῶν του αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ κόσμου ὡς ἀντεπιστέλλων* καὶ τὸν εἶχε εἰσαγάγει σ' όλες τις λεπτομέρειες αὐτοῦ του έργου διδάσκοντάς τον προσωπικᾶ ὁ Κάντ. Ἐὰν ἐπρόκειτο ἄρα ὁ Κάντ να ἀναμένει από κάποιον κατανόηση για τις περαιτέρω διανοητικῆς ἐξελίξεις πού

ἔπονταν αὐτοῦ τοῦ ἔργου, τότε ἀπ' αὐτόν. Οἱ ἐπιστολές πού κάνουν τὸν Χέρτς κοινωνοὺ αὐτῶν, συχνὰ διακόπηκαν καὶ γιὰ κάποιον καιρὸ ἔμοιαζε αὐτὴ ἡ διακοπὴ νὰ εἶναι ὀριστική. Πάντοτε ὅμως ἔνοιωθε ὁ Κάντ, ὁ ὁποῖος μ' αὐτὲς ταυτόχρονα λογοδοτοῦσε στὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτὸ γιὰ τὴν πρόοδο τῆς σκέψης του, τὴν ἀνάγκη νὰ τὶς συνεχίσει. Καὶ ἡ προσωπικὴ ἐπαφὴ μεταξύ δασκάλου καὶ μαθητῆ διαμορφωνόταν σ' αὐτὴ τὴν ἀλληλογραφία ὅλο καὶ πιὸ οἰκεία καὶ ἐγκάρδια. «Ἐκλεκτὲ καὶ ἀνεκτίμητε φίλε», «ἐντιμότητε καὶ ἀξίότιμε φίλε», ἔτσι προσφωνοῦσε ὁ Κάντ, ὁ ὁποῖος ἦταν φειδωλὸς μ' αὐτὸ τὸν τίτλο, τὸν Χέρτς στὰ γράμματά του. Διανοούμενος ἔτσι ἐπέτρεψε στὸν Χέρτς νὰ κοιτάξει βαθύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλον πιὸ πρὶν στὸ ἐργαστήρι τῆς νόησής του. Ἦδη ἡ πρώτη ἐπιστολὴ τὸν μῆνα Ἰουνίου τοῦ 1771 δὲν δηλώνει μόνο τὰ νέα πορίσματα στὰ ὁποῖα εἶχε ἐν τῷ μεταξύ καταλήξει, ἀλλὰ ρίχνει συγχρόνως ἄπλετο φῶς στὴν υποκειμενικὴ μεθοδολογία τῆς σκέψης τὴν ὁποία ἀσκεῖ ἀπὸ δῶ καὶ πέρα. «Ὅτι λογικὲς ἐνοστάσεις», γράφει ὁ Κάντ στὸν Χέρτς δικαιολογώντας τὴν καθυστέρηση μὲ τὴν ὁποία ἀπάντησε στὶς ἀντιρρήσεις τοῦ Λάμπερτ καὶ τοῦ Μέντελσον στὴ διατριβὴ του, «δὲν τὶς θεωρῶ ἀπλὰ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ πῶς νὰ τὶς καταρρίψω, ἀλλὰ πάντα τὶς κλώθω στὴν κρίση μου, ὅταν ξανασκέφτομαι τὰ πράγματα, καὶ ὅτι τοὺς δίνω τὸ δικαίωμα νὰ ἀπωθοῦν στὰ ἄχρηστα ὅλες τὶς προκαταλήψεις τὶς ὁποῖες ἔτρεφα, τὸ γνωρίζετε. Μ' αὐτὸ ἐπιθυμῶ πάντα νὰ θεωρῶ ἀμερόληπτα τὶς κρίσεις μου ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ γωνία ἄλλων, νὰ ἐξάγω μίαν τρίτη ἄποψη, καλύτερη ἀπὸ τὴν προηγούμενὴ μου. Πέρα ἀπ' αὐτὸ ἀκόμη καὶ ἡ ἀποτυχία μου νὰ πείσω ἄνδρες τέτοιας ὀξυδέρκειας διατελεῖ ὡς ἀπόδειξη γιὰ μένα γιὰ τὸ ὅτι στὶς θεωρίες μου πρέπει στὴν καλύτερη περίπτωσιν νὰ λείπει σαφήνεια, εὐκρίνεια ἢ, στὴ χειρότερη, κάτι οὐσιαστικότερο. Μακρὰ ἐμπειρία μὲ ἔχει λοιπὸν διδάξει ὅτι ἡ ὀξυδέρκεια στὰ ὑψηλὰ ζητήματά μας δὲν μπορεῖ νὰ καταναγκαστεῖ καὶ νὰ ἐπιταχυνθεῖ μὲ κόπο, ἀλλὰ ὅτι χρειάζεται ἀρκετὸ χρόνο, ἐπειδὴ ὄχι ἀδιάλειπτα θεωρεῖ κανεὶς ἔννοιες ἐνὸς εἶδους

σὲ παντοειδεῖς σχέσεις καὶ σὲ ὅσο τὸ δυνατόν πιὸ εὐρεῖες συνάψεις, καὶ αὐτὸ πάνω ἀπ' ὅλα γιὰ νὰ ξυπνήσει ἐν τῷ μεταξύ τὸ σκεπτικὸ πνεῦμα καὶ νὰ δοκιμάσει νὰ δεῖ ἂν τὸ διανοηθὲν κατακυροῦται ἀπέναντι στὶς ὀξύτατες τῶν ἀμφιβολιῶν. Βασιζόμενος ἐδῶ ἔκανα, πιστεύω, καλὴ χρῆση τοῦ χρόνου, τὸν ὁποῖο παρεῖχα στὸν ἑαυτό μου, κινδυνεύοντας νὰ μοῦ ἀποδοθοῦν ἐπικρίσεις ὡς ἀγενεοῦς μὲν, ὄντως σεβόμενος τὴν κρίση τῶν δύο λογίων δέ. Ἔσεῖς γνωρίζετε ἀνάμεσα στὴ σύνολη ἐγκόσμια σοφία καὶ μάλιστα στοὺς σημαντικότερους σκοποὺς τῶν ἀνθρώπων πόσο πολὺ ἐπηρεάζει ἡ σαφὴς καὶ διακριτὴ εὐκρίνεια τὴ διαφορὰ μεταξύ τοῦ βασιζομένου σὲ ὑποκειμενικὲς ἀρχές τῶν ἀνθρωπίνων δυνάμεων τῆς ψυχῆς, ὄχι μόνο τῆς αἰσθητικότητας ἀλλὰ καὶ τοῦ νοῦ ἀφ' ἑνός, καὶ τοῦ ἀφορῶντος εὐθέως τὰ ἀντικείμενα ἀφ' ἑτέρου. Ἐὰν δὲν παρασυρθεῖ κανεὶς ἀπὸ τὴ μανία τῶν συστημάτων, τότε οἱ ἔρευνες πού κάνει γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν θεμελιώδη κανόνα στὴν εὐρύτατη χρῆση ἀλληλοεπαληθεύονται. Ἔτσι ἀσχολοῦμαι τώρα μὲ τὴν κάπως διεξοδικὴ ἐπεξεργασία ἑνὸς ἔργου, τὸ ὁποῖο ὑπὸ τὸν τίτλο "Τὰ ὅρια τῆς αἰσθητικότητας καὶ τοῦ λόγου"¹⁸⁶ θὰ περιέχει τὴ σχέση τῶν θεμελιωδῶν ἐννοιῶν καὶ νόμων πού προορίζονται γιὰ τὸν αἰσθητὸ κόσμο μαζί μὲ ἕνα σχεδιάσμα γιὰ τὸ τί ἀποτελεῖ τὴ φύση τῆς καλαισθησίας, τῆς μεταφυσικῆς καὶ τῆς ἠθικῆς. "Ὅλο τὸν χειμῶνα διέτρεξα ὅλο τὸ ὑλικό, ἔλεγξα, ζύγισα, προσάρμοσα τὰ πάντα, τὸ πλάνο ὅμως τὸ τέλειωσα μόλις πρὶν ἀπὸ λίγο καιρό»¹⁸⁷.

Ποιὸ ἦταν τὸ καινούργιο στοιχεῖο τὸ ὁποῖο διέκρινε αὐτὸ τὸ πλάνο ἀπὸ τὰ περιεχόμενα τῆς ἐναίσιμης διατριβῆς; "Ὅτι ἡ διατριβὴ ἐπρόκειτο ἀκόμη νὰ ἀποτελέσει κατ' οὐσίαν τὴν κειμενικὴ βάση γιὰ τὸ μελλοντικὸ ἔργο τὸ ὁποῖο ἀποσκοποῦσε τώρα νὰ γράψει ὁ Κάντ, ἂν καὶ

186. [Σ.τ.Μ.]: *Die Grenzen der Sinnlichkeit und der Vernunft*. Πρόκειται γιὰ τὸν τίτλο πού ἀρχικὰ σκόπευε νὰ δώσει ὁ Κάντ στὴν *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου*.

187. Γράμμα στὸν Μάρκου Χέρτσ, 7 Ἰουνίου 1771, IX, σελ. 96.

στις ειδικές της διατυπώσεις την είχε ήδη αναγνωρίσει ως εσφαλμένη, προκύπτει χωρίς αμφιβολία από τις περαιτέρω παρατηρήσεις του Καντ στο ίδιο γράμμα προς τον Χέρτζ. Πρέπει λοιπόν εδώ να δεχθούμε μία τόσο θετική όσο και αρνητική σχέση – μία σύλληψη ή όποια θα εδραίωνε τη βασική μέθοδο του έργου *Περί τῆς μορφῆς καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ νοητοῦ κόσμου* ἀλλὰ καὶ θὰ ἦρε παρ' ὅλ' αὐτὰ τὸ κατακλειστικό της συμπέρασμα. Σὲ τί συνίσταται αὐτὴ ἡ σύλληψη; Ὡς πρὸς αὐτὸ ἔχουμε μία σαφῆ ἔνδειξη ἔχοντας κατὰ νοῦ ἐκεῖνες τις ἐνστάσεις τοῦ Λάμπερτ καὶ τοῦ Μέντελσον οἱ ὁποῖες ἀποτέλεσαν τὴν ἔναρξή γιὰ τὶς περαιτέρω θεωρήσεις τοῦ Καντ καὶ οἱ ὁποῖες ἀποσκοποῦσαν ἀρχικὰ στὸ νὰ ἐγείρουν μέσα του τὸ «σκεπτικὸ πνεῦμα». Οἱ ἀντιρρήσεις τῶν δύο αὐτῶν στοχαστῶν συμφωνοῦσαν στὴ στροφή τους ἐναντία στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἔβλεπαν ὅτι ἐκφράστηκε ἡ θεωρία τῆς «ιδανικότητας τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου» στὴ διατριβή. Αὐτὴ καθ' ἑαυτὴ ἡ θεωρία δὲν περιεῖχε τίποτε πού νὰ ἐξέπληττε, τίποτε παράδοξο οὔτε γιὰ τὸν χῶρο οὔτε γιὰ τὸν χρόνο. Διότι τὸ ὅτι ὁ χῶρος καὶ ὁ χρόνος εἶναι, ὑποτίθεται, μόνον εὐταξίες τῶν «φαινομένων» θεωρεῖτο ἔκφραση συρμοῦ τῆς μεταφυσικῆς τοῦ Λάμπνιτς, ἡ ὁποία ἀπαντιόταν συνεχῶς στὴ φιλοσοφικὴ γραμματεία τοῦ 18ου αἰώνα στὶς πιὸ ἑτερόκλητες ὄψεις. Ὡς πρὸς αὐτὴν λοιπὸν καὶ μόνον παρατηροῦν κριτικὰ ὁ Λάμπερτ καὶ ὁ Μέντελσον, ὅτι αὐτὴ ἡ ιδανικότητα τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου στὴ διατριβὴ ἔμοιαζε νὰ μεθερμηνεύεται ὡς ἀπλὴ «ὑποκειμενικότητα». «Ὁ χρόνος», ἔγραφε ὁ Μέντελσον, «εἶναι φαινόμενο κατὰ τὸν Λάμπνιτς καὶ ἔχει ὅπως ὅλα τὰ φαινόμενα κάτι ἀντικειμενικὸ καὶ κάτι ὑποκειμενικὸ». Κι ὁ Λάμπερτ τονίζει πῶς δὲν μπόρεσε νὰ πεισθεῖ μέχρι ἐκείνη τὴ στιγμή ἀπὸ τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι ὁ χρόνος δὲν εἶναι «τίποτε πραγματικό»: διότι ἐὰν οἱ μεταβολές εἶναι πραγματικές (πράγμα τὸ ὁποῖο ἀκόμη καὶ ἓνας ἰδεαλιστὴς πρέπει νὰ ὁμολογήσει, καθὼς τὶς ἀντιλαμβάνεται ἄμεσα στὴν ἐσωτερικὴ μεταβολὴ τῶν παραστάσεων

του), τότε πρέπει κι ο χρόνος να είναι πραγματικός, ἐφ' ὅσον ὅλες οἱ μεταβολές ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸν χρόνο καὶ χωρὶς αὐτὸν δὲν εἶναι ἀνακλήτες [gedenkbar]¹⁸⁸. Τὸ ὅτι καὶ οἱ δύο ἐνστάσεις δὲν προσέβαλλαν τὸ οὐσιαστικό, βαθύτερο νόημα τῆς θεωρίας τοῦ Κάντ, τὸ ὅτι, γιὰ νὰ τὸ ἐκφράσουμε στὴ γλώσσα τοῦ μελλοντικοῦ συστήματος, συνέχεαν τὸν «ὑπερβατολογικό» ἰδεαλισμὸ μ' ἕναν «ψυχολογικό» ἰδεαλισμὸ εἶναι εὐκόλο γιὰ μᾶς σήμερα νὰ τὸ διαβλέψουμε, κι ὁ ἴδιος ὁ Κάντ τὸ ἐπεσήμανε τοῦτο σ' ἕνα γνωστὸ χωρίο τῆς *Κριτικῆς τοῦ καθαρῦ λόγου*¹⁸⁹. Ὅμως δὲν ἦταν ἄραγε συγγνωστὴ αὐτὴ ἡ παρανόηση, δὲν ἦταν μήπως σχεδὸν ἀναγκαία, δεδομένου τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο γίνεται ἡ πραγμάτευση τῆς θεωρίας τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου στὴ διατριβή; Δὲν ἦταν ἄραγε ἀναγκαῖο νὰ παρουσιαστῆ ἡ «ὑποκειμενικότητα» τῶν μορφῶν τῆς ἐποπτείας, παρ' ὅλη τὴν εἶδραση τῆς ἀκρίβειας τῶν μαθηματικῶν καὶ τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης πάνω τους, μ' ὅλα ταῦτα ὡς ψεγάδι τὸ ὁποῖο τίς διέκρινε ἀπὸ τίς «καθαρές ἔννοιες τοῦ νοῦ», κἀνοντάς τε νὰ μειονεκτοῦν; Διότι στὶς τελευταῖες αὐτὲς ρητῶς ἀναγνωρίζοταν ὅτι μᾶς κἀνουν ν' ἀναγνωρίζουμε τὰ πράγματα ὄχι μόνο ὅπως ἐμφανίζονται ἀλλὰ ὅπως εἶναι καθ' ἑαυτὰ καὶ δι' ἑαυτὰ. Κι ἔτσι δὲν πάει νὰ τονίζει ὅτι, μολονότι δὲν εἶναι ὁ χῶρος καὶ ὁ χρόνος ἀπόλυτα ἀντικείμενα, ἡ ἔννοιά τους ὅμως εἶναι, λέει, «ἀληθεστάτη»¹⁹⁰; Αὐτὴ ἡ

188. Βλ. γράμμα τοῦ Μέντελσον στὸν Κάντ, 25 Δεκεμβρίου 1770, IX, σελ. 90 κ.κ.· γράμμα τοῦ Λάμπερτ στὸν Κάντ, 13 Ὀκτωβρίου 1770, IX, σελ. 80 κ.κ.

189. Βλ. τὴν *Υπερβατολογικὴ Αἰσθητικὴ* 7, τόμος III, σελ. 67 κ.κ.

190. Πρὸβλ. Διατριβὴ 14, ἀρ. 6. Βλ. καὶ τὴν ἀνάλογη πρόταση περὶ χώρου: Διατριβὴ 15 E. [(Σ.τ.Μ.): Μιλώντας γιὰ τὴ διατριβὴ (Dissertatio) τοῦ Κάντ ἐννοοῦμε τὸ *Περὶ τῆς μορφῆς καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ νοητοῦ κόσμου*: «Ἔτσι ἂν καὶ ὁ χρόνος τεθεῖς καθ' ἑαυτὸν καὶ ἀπολύτως εἶναι τῆς φαντασίας ὄν (ens imaginarium), ὅμως εἶναι ἔννοια ἀληθεστάτη (conceptus verissimus) καὶ ὄρος τῆς ἐποπτικῆς ἀναπαράστασης (intuitivae representationis conditio) ὑποκείμενος ἀπεί-

ἀλήθεια παρέμενε ἀλήθεια δεύτερης τάξης, ἐφ' ὅσον ὑπῆρχαν ἄλλες ἔννοιες, οἱ ὁποῖες ἤγειραν τὴν ἀπαίτηση νὰ ἀφοροῦν «ἄμεσα στὰ πράγματα», ὄχι ἀπλῶς στὰ «φαινόμενα» καὶ τὸν συνδυασμὸ τους.

Τὸ γράμμα τοῦ Καντ στὸν Χέρτς μᾶς δείχνει πῶς ἐκκινεῖ ἡ προϊούσα θεώρησή του ἀκριβῶς σ' αὐτὸ τὸ δυσχερέστατο σημεῖο. Κρατάει ὡς ἀπαρέγκλιτα βέβαιο ἀποτέλεσμα τὴ διάκριση μεταξὺ «αἰσθητῶν» καὶ «νοητῶν» ἐνοιῶν. Ταυτόχρονα ὅμως ἐπεκτείνει τὴ διάκριση μεταξὺ ὄσων βασίζονται σὲ κύποκεμενικὲς ἀρχές» κι ὄσων ἀφοροῦν «εὐθέως τὰ ἀντικείμενα» στὴν τελευταία σφαῖρα τὴν ὁποία ἡ κριτικὴ μέχρι τώρα δὲν εἶχε ἀγγίξει. Ἡ «κύποκεμενικότητα» «ὄχι μόνο τῆς αἰσθητικότητας ἀλλὰ καὶ τοῦ νοῦ» ἀρχίζει νὰ τοῦ παρίσταται ὅλο καὶ πιὸ συγκεκριμένα καὶ διακριτά. Ἄντὶ ὅμως νὰ περιπλακεῖ ἔτσι σὲ μία γενικὴ θεωρία τῆς ἀμφιβολίας, ἀντιστρόφως οἱ ἔννοιες τοῦ νοῦ παραλαμβάνουν τὸ ἴδιο χάραγμα τῆς «ἀλήθειας» ποὺ ἔχουν οἱ μορφές τῆς καθαρῆς ἐποπτείας. Καὶ αὐτὲς θεωροῦνται τώρα ὡς ἀληθεῖς ὄχι γιατί τάχα ἀπεικονίζουν σὲ μᾶς τὸν κόσμον τῶν ἀπολύτων ἀντικειμένων, ἀλλὰ γιατί στὸ σύστημα τῆς γνώσης, στὴ δόμηση τῆς ἐμπειρικῆς πραγματικότητας εἶναι ἀπαραίτητες ὡς ὅροι καὶ ἔχουν ὡς ἐκ τούτου καθολικὴ καὶ ἀναγκαία ἐγκυρότητα. Τὸ ὅτι αὐτὸ συμβαίνει, τὸ εἶχε ἀναγνωρίσει καὶ ἐκφέρει ἤδη ἡ διατριβή. Ὅμως ἀπέδιδε σ' αὐτὴ τὴν ἀπλῶς «λογικὴ» χρῆση τῶν ἐνοιῶν τοῦ νοῦ, τὴν ἀντιπαρατιθέμενη στὴν «ἐμπράγματη» χρῆση ἡ ὁποία ἀπευθύνεται στὴ γνώση ὑπεραισθητῶν ἀντικειμένων, σχετικὰ ὑποδεέστερη σημασία καὶ μόνο¹⁹¹. Τώρα ὅμως ἀρχίζει νὰ μετατίθεται τὸ κέντρο βάρους τοῦ προβλήματος. Στὴ θέση τοῦ χωρισμοῦ μέσα στὰ

πως σὲ ὅλα τὰ δυνατὰ ἀντικείμενα τῶν αἰσθήσεων, στὸ μέτρο ποὺ ἀφορᾷ τὸν ἀπαράλλακτο νόμον τῶν αἰσθητηρίων ὡς τέτοιων».]

191. Γιὰ τὴν ἀντίθεση μεταξὺ «λογικῆς χρήσης» [usus logicus] καὶ «πραγματικῆς χρήσης» [usus realis] τῶν ἐνοιῶν τοῦ νοῦ βλ. Διατριβὴ 5, II, σελ. 409 κ.κ.

ἀντικείμενα, στή θέση τοῦ δῆσιμου τοῦ αἰσθητοῦ καὶ ὑπεραίσθητοῦ κόσμου μπαίνει ὁ χωρισμός τῶν γνωστικῶν λειτουργιῶν, οἱ ὁποῖες θεμελιώνουν ἢ ἀπαιτοῦν κάποιου εἶδους «ἀντικειμενικότητα». Τὸ ὄριο δὲν σύρεται πλέον μεταξύ «νοητοῦ κόσμου» καὶ «αἰσθητοῦ κόσμου» ἀλλὰ μεταξύ «αἰσθητικότητας» καὶ «λόγου». Αὐτὸς ὁ τελευταῖος ἐκλαμβάνεται ἐδῶ ἀκόμη στὴν εὐρύτατη, περιεκτικότερη σημασία του. Ἔτσι ὅπως μπορούμε ἀφ' ἐνός νὰ ζητοῦμε τὴν ἰδιάζουσα μορφή ἀντικειμενικότητας ἢ ὁποία καὶ προσιδιάζει στὸν χῶρο καὶ στὸν χρόνο καὶ τὸν τρόπο ἀνακάλυψης αὐτῆς τῆς μορφῆς, διευκρινίζοντας τὴ δόμηση καὶ τὸν τρόπο γνώσης τῶν καθαρῶν μαθηματικῶν καὶ τῆς καθαρῆς μηχανικῆς, ἔτσι μπορούμε καὶ ὀφείλουμε ἀφ' ἑτέρου νὰ ζητοῦμε τὴν ἀρχὴ στὴν ὁποία βασίζεται ἢ ἀντικειμενικότητα τῆς καθαρῆς γνώσης τοῦ νοῦ ἢ ἡ δικαίωση καὶ ἡ ἐγκυρότητα τῶν πρώτων μας ἠθικῶν ἢ αισθητικῶν θεμελιωδῶν κρίσεων. Ἔργο, τὸ ὁποῖο ὀφείλει νὰ ἀπαντήσει σ' ὄλα αὐτὰ τὰ ζητήματα, νὰ διαπιστώσει καὶ νὰ ἀλληλοπεριορίσει τίς διαφορὲς ἀξιώσεις ἐγκυρότητας ἐντὸς τῆς θεωρητικῆς γνώσης ὅπως καὶ ἐντὸς τοῦ ἠθικοῦ καὶ καλαισθητικοῦ πεδίου, εἶναι αὐτὸ ποῦ βλέπει τώρα σαφῶς ὁ Κάντ νὰ διαμορφώνεται ἐμπρὸς του. Γιὰ νὰ ἔλθει εἰς πέρας τὸ πλάνο μοιάζει πιά νὰ ὑπολείπεται μόνο ἡ ἀνάπτυξή του ὡς πρὸς τίς λεπτομέρειες, ἀφοῦ αὐτὸ ἔχει πιά συλληφθεῖ μὲ σαφήνεια ὡς πρὸς ὄλα του τὰ βασικὰ χαρακτηριστικά.

Ὅμως μόλις προχωρήσουμε ὡς αὐτὸ τὸ σημεῖο εἶναι ποῦ ξεκινᾶ ἀνὰ πάντεχα τὸ πράγματι κρίσιμο ζήτημα. Ἄς δεχθοῦμε ὅτι καθορίσαμε τὰ σύνορα μεταξύ αἰσθητικότητας καὶ νοῦ καὶ ἀκόμη τὰ σύνορα μεταξύ θεωρητικῆς, ἠθικῆς καὶ καλαισθητικῆς κρίσης. Καθορίσαμε ὄντως ἓνα «σύστημα» τοῦ λόγου ἢ μήπως ἀπλᾶ καὶ μόνο ἓνα «συνονθύλευμα»; Ἄρχει νὰ παραθέσουμε καὶ νὰ συνθεωρήσουμε αὐτὰ τὰ πολλαπλὰ καὶ ἑτερογενῆ, ἢ μήπως πρέπει μᾶλλον νὰ ζητήσουμε μία κοινὴ σκοπιὰ ἢ ὁποία νὰ ὑπόκειται ὄλων αὐτῶν τῶν διαφορῶν ζητήσεων; Κάθε ὀριοθέ-

τηση θέτει ταυτοχρόνως, ἐπιτελώντας τὴ διάκριση, μία πρωταρχικὴ σύνδεση τοῦ διακεκριμένου, κάθε ἀνάλυση προϋποθέτει μία σύνθεση. Σὲ τί συνίσταται αὐτὸ τὸ συνδυαστικὸ μέλος, ἐὰν πρέπει νὰ τὸ ζητήσουμε, μετὰ ἀπὸ τὸ συμπέρασμα στὸ ὁποῖο μέχρι τώρα ἔχουμε φτάσει, ὄχι πιά ἀπολύτως στὸν κόσμον τῶν πραγμάτων ἀλλὰ στὴ δομὴ καὶ τὴν κανονικότητα τοῦ «καθαροῦ λόγου»; Σ' ὅλες αὐτὲς τὶς ἐρωτήσεις παρέχει τὸ γράμμα τοῦ Κάντ στὸν Μάρκου Χέρτς τῆς 21ης Φεβρουαρίου 1772 τὴν ἀπάντηση: μία ἀπάντηση, ἡ ὁποία μονομιᾶς διευκρινίζει καὶ διαφωτίζει σὰν ἀπὸ μέσα ὅλες τὶς προηγηθεῖσες κι ὅλες τὶς μελλοντικὲς ἐξελίξεις. Ὅχι, μὲ ἄδικο εἰπώθηκε γι' αὐτὴ τὴν ἐπιστολὴ ὅτι συνιστᾶ τὴν πραγματικὴ γενέθλια στιγμή τῆς *Κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου*. «Ἐὰν ἀθυμεῖτε πού παραλείπω ὅπως δι' ὄλου νὰ σᾶς ἀπαντῶ», ξεκινᾷ ὁ Κάντ, καὶ πρέπει κανεὶς ἐδῶ ν' ἀφήσει τὴν ἐπιστολὴ νὰ μιλήσει ἀπὸ μόνη τῆς σ' ὅλη τῆς τὴν ἔκταση ἂν θέλει νὰ συλλάβει ὅλες τὶς λεπτὲς ἀποχρώσεις τοῦ στοχασμοῦ, «δὲν εἶστε μὲν ἄδικος ἀπέναντί μου. Ἄν ὅμως συμπεραίνετε δυσάρεστα ἐξ αὐτοῦ, θὰ ἐπιθυμοῦσα νὰ ὑποβάλω ἔνσταση ἐνώπιον τῆς γνώσεώς σας περὶ τοῦ χαρακτήρα μου. Ἄντι συγγνώμης θὰ ἤθελα νὰ σᾶς διηγηθῶ βραχέως γιὰ τὸν τρόπο ἐνασχόλησης τῶν σκέψεών μου, οἱ ὁποῖες σὲ ὤρες ραστώνης φταῖνε γιὰ τὴν ἀναβολὴ τῆς συγγραφῆς ἐπιστολῶν ἐκ μέρους μου. Κατόπιν τῆς ἀναχωρήσεώς σας ἀπὸ τὴν Καινιξβέργη ξανακοιτῶ σ' αὐτὰ τὰ διαλείμματα ἐκ τῶν ἔργων καὶ τῶν ἀναπαύσεων, τῶν ὁποίων τόση ἀνάγκη ἔχω, τὸ σχεδίασμα τῶν θεωρήσεων γιὰ τὶς ὁποῖες διαλεγόμασταν, γιὰ νὰ τὸ προσαρμόσω στὴ σύνολη φιλοσοφία καὶ τῇ λοιπῇ γνώσει καὶ νὰ συλλάβω τὴν ἔκταση καὶ τὰ ὄρια του. Διακρίνοντας τὸ αἰσθητὸ ἀπὸ τὸ νοητὸ στὴν ἠθικὴ καὶ ἐξάγοντας ἐξ αὐτοῦ τὶς ἀντίστοιχες ἀρχές, εἶχα κάνει ἤδη ἀπὸ παλιὰ ἀρκετὰ μεγάλες προόδους. Τὶς ἀρχές τοῦ συναισθήματος, τῆς καλαισθησίας καὶ τῆς δύναμης νὰ κρίνουμε, μαζί μὲ τ' ἀποτελέσματά τους, τὸ εὐχάριστο, τὸ καλαίσθητο καὶ τὸ ἀγαθὸ, τὶς εἶχα σχεδιάσει ἤδη ἀπὸ καιρὸ καὶ εἶχα

μείνει πολύ ικανοποιημένος. Τώρα έκανα τὸ σχέδιο βιβλίου, τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε ἴσως νὰ τιτλοφορεῖται *Τὰ ὅρια τῆς αἰσθητικότητας καὶ τοῦ λόγου*. Σκέφτηκα νὰ ἔχει δύο μέρη, ἓνα θεωρητικὸ κι ἓνα πρακτικὸ. Τὸ πρῶτο νὰ περιέχει σὲ δύο κεφάλαια: 1) τὴ φαινομενολογία ἐν γένει, 2) τὴ μεταφυσική, καὶ μάλιστα μόνον ὅσον ἀφορᾷ τὸν τρόπο καὶ τὴ μέθοδό της. Τὸ δεύτερο μέρος καὶ πάλι σὲ δύο κεφάλαια: 1) γενικὲς ἀρχές τοῦ συναισθήματος, τῆς καλαισθησίας καὶ τοῦ αἰσθητικοῦ πόθου, 2) πρῶτα θεμέλια τῆς ἠθικότητας. Σκεπτόμενος τὸ θεωρητικὸ μέρος σ' ὅλο του τὸ εὖρος καὶ μὲ τίς ἐναλλασσόμενες σχέσεις ὄλων του τῶν μερῶν παρατήρησα ὅτι μοῦ ἔλειπε κάτι οὐσιώδες, τὸ ὁποῖο εἶχα ἀφήσει ἀπαρατήρητο στὶς μακρὲς μου μεταφυσικὲς ἔρευνες τόσο ὅσο καὶ ἄλλοι, καὶ τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ ὄντως τὸ κλειδὶ ὅλου τοῦ μυστικοῦ τῆς μεταφυσικῆς πού μέχρι τώρα κρύβεται ἀπὸ τὸν ἴδιο της τὸν ἑαυτό. Ἄναρωτιόμουν δηλαδή: ποῖο εἶναι τὸ θεμέλιο τῆς σχέσης ἐκείνου μέσα μας πού καλεῖται παράσταση πρὸς τὸ ἀντικείμενο; Αὐτὴ ἡ σχέση —ἔτσι συνεχίζει ἡ ἔκθεση— εἶναι σὲ δύο περιπτώσεις εὐδιάκριτη: στὴν παραγωγή τῆς παράστασης ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο ἢ ἀντιστρόφως ἐτούτου ἀπὸ ἐκείνην. Τότε συλλαμβάνουμε ἀπὸ ποῦ προέρχεται ἡ «συμμόρφωση» μεταξύ αὐτῶν τῶν δύο: ἀπὸ τὸ ὅτι πιστεύουμε ὅτι διακρίνουμε πῶς κάθε συνέπεια ἀναλογεῖ στὴν αἰτία της καὶ πῶς μὲ μία συγκεκριμένη ἔννοια πρέπει νὰ τὴν «ἀπεικονίζει». Τὸ πρόβλημα μοιάζει λοιπὸν νὰ ἔχει λυθεῖ, τόσο ὅταν τὸ θεωροῦμε ἀπλὰ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς αἰσθητηριακῆς ἀντίληψης, ὅσο κι ὅταν τοποθετηθῶμε στὴ σκοπιὰ ἐνὸς νοῦ, ὁ ὁποῖος παράγει ὁ ἴδιος τὰ ἀντικείμενα πού ἀναγνωρίζει. Διότι στὴν πρώτη περίπτωση τῆς καθαρῆς παθητικότητας δὲν γεννᾶται, γιὰ νὰ τὸ ποῦμε ἔτσι, κανενὸς εἴδους διαφορά καὶ ἔνταση μεταξύ τοῦ «ἔξωθεν» δεδομένου καὶ τοῦ ἀποτελέσματος μέσα μας: τὸ ἀντικείμενο μᾶς ἐντυπώνεται μὲ μιᾶς μ' ὅλο του τὸ εἶναι καὶ ἀφήνει ἓνα αἰσθητὸ ἴχνος, τὸ ὁποῖο μᾶς δίνει νὰ τὸ καταλάβουμε. Καὶ στὴ δεύτερη περίπτωση ὅμως, στὴν περίπτωση τοῦ «θεῖου νοῦ», ἡ συμ-

φωνία μεταξύ γνώσης και αντικειμένου είναι πάλι ευδιάκριτη: διότι ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὴ μία καὶ μοναδική πρωταρχική ταυτότητα τοῦ θείου ὄντος, ἡ ὁποία αὐτοεκτίθεται καὶ αὐτοεξηγεῖται ὁμοίμορφα στὴ γνώση καὶ κατασκευή, στὴ θέαση καὶ στὴ δημιουργία. Ἔτσι τόσο ἡ δυνατότητα ἑνὸς καθαρῶν δημιουργικοῦ νοῦ, ἑνὸς *intellectus archetypus*, ὅσο καὶ ἡ δυνατότητα ἑνὸς καθαρῶς δεκτικοῦ νοῦ, ἑνὸς *intellectus ectypus*, εἶναι κατὰ ταῦτα τουλάχιστον ἐν γένει καταληπτή. Ὅμως ὁ νοῦς μας δὲν ὑπάγεται οὔτε στὴν πρώτη οὔτε στὴ δεύτερη ἀπ' αὐτὲς τὶς κατηγορίες, διότι οὔτε παράγει τὰ ἀντικείμενα στὰ ὁποῖα γινώσκων ἀναφέρεται, οὔτε προσλαμβάνει ἀπλὰ τὶς συνέπειές τους, ὅπως αὐτὲς προσφέρονται ἄμεσα στὶς ἴδιες τὶς αἰσθητηριακὲς ἐντυπώσεις. Ὅτι ἡ δεύτερη περίπτωση ἀποκλείεται εἶχε ἤδη ἐξαντλητικὰ προβάλει ἡ διατριβή. «Οἱ καθαρὲς ἔννοιες τοῦ νοῦ», συμπεραίνει στὸ ἐξῆς παραπέρα ὁ Κάντ, «δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ προκύπτουν ἐξ ἀφαιρέσεως ἀπὸ τὰ αἰσθήματα τῶν αἰσθήσεων, οὔτε νὰ ἐκφράζουν τὴ δεκτικότητα τῶν παραστάσεων μέσῳ αἰσθήσεων. Ἀντιθέτως, ἔχουν μὲν τὴν πηγὴ τους στὴ φύση τῆς ψυχῆς, πλὴν οὔτε κατὰ τὸ ὅτι προκύπτουν ἀπὸ ἐπενέργεια τοῦ ἀντικειμένου, οὔτε κατὰ τὸ ὅτι παράγουν οἱ ἴδιες τὸ ἀντικείμενο. Στὴ διατριβὴ ἀρκέστηκα νὰ ἐκφράσω ἀπλὰ ἀρνητικὰ τὴ φύση τῶν διανοητικῶν παραστάσεων, ὅτι αὐτὲς δηλαδὴ δὲν εἶναι μετατροπὲς [Modifikationen] τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο. Τὸ πῶς ὅμως εἶναι δυνατὴ μία παράσταση, ἡ ὁποία ἀφορᾷ ἓνα ἀντικείμενο, δίχως ἔστω καὶ κατὰ τὸ παραμικρὸ νὰ πάσχει ἀπ' αὐτό, τὸ προσπέρασα σιωπηρά. Εἶχα πεῖ ὅτι οἱ αἰσθητηριακὲς παραστάσεις παριστοῦν τὰ πράγματα ὅπως αὐτὰ φαίνονται, οἱ διανοητικὲς ὅπως αὐτὰ εἶναι. Ποιὸ μέσο ὅμως μᾶς δίνει αὐτὰ τὰ πράγματα, ἐὰν δὲν συμβαίνει αὐτὸ μὲ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο [τὰ πράγματα] μᾶς κάνουν νὰ πάσχουμε; Κι ἂν τέτοιες διανοητικὲς παραστάσεις βασίζονται στὴν ἐσωτερικὴ μας δραστηριότητα, ἀπὸ ποῦ προέρχεται ἡ συμφωνία, τὴν ὁποία θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουν μὲ τὰ ἀντικείμενα;»

Στά μαθηματικά μοιάζει αυτό όπωσδήποτε νά ισχύει, διότι εδώ τό αντικείμενο «γεννάται» όντως τιθέμενο κατ' άρχήν έποπτικά και έννοιολογικά. Για τό τί «είναι» ένας κύκλος ή ένας κώνος, έτσι δίδασκε ήδη τό γραπτό του για τόν διαγωνισμό τής Άκαδημίας τό 1763, δέν χρειάζομαι παρά νά ρωτήσω τήν πράξη τής κατασκευής, κατά τήν όποία γεννάται τό αντικείμενο αυτό. Ποϋ φτάνουμε όμως αν επιτρέψουμε μία τέτοιου είδους «κατασκευαστική πράξη» [Konstruieren] και για τις «μεταφυσικές» έννοιες κι αν θέλουμε νά τις σχηματίσουμε μ' αυτή τήν έννοια «ανεξάρτητα απ' τήν έμπειρία»; Οι έννοιες του μεγέθους συγχωρείται νά είναι «αυτενεργές», διότι τό όλο του μεγέθους δομείται πρώτα-πρώτα για μās στη σύνθεση του πολλαπλου, «παίρνοντας αρκετές φορές τό ένα», και συγχωρείται κατά ταυτα νά ισχύουν οι άρχές τής καθαρής θεωρίας των μεγεθών a priori και με άδήριτη αναγκαιότητα. «Όμως όσον άφορα τις ποιότητες, για τό πώς δηλαδή όφείλει ό νοϋς μου νά δημιουργήσει μόνος του έννοιες αντικειμένων με τα όποια νά συμφωνούν κατ' ανάγκη τα πράγματα, πώς νά σχεδιάσει πραγματικές άρχές για τή δυνατότητά τους, με τις όποιες πρέπει νά συμφωνεί πιστά ή έμπειρία, μολονότι είναι ανεξάρτητες απ' αυτήν: αυτή ή έρώτηση αφήνει πάντα μία σκοτεινότητα εν σχέσει προς τή νοητική μας ικανότητα, ως προς τό εξής: από ποϋ έρχεται αυτή ή συμφωνία με τα ίδια τα πράγματα; Η σύνολη μέχρι τώρα μεταφυσική μās αφήνει εκθετους απέναντι σ' αυτή τήν έρώτηση». Διότι σε τί μās βοηθά τό νά πιστεύουμε ότι λύνουμε τό αίνιγμα παραπέμποντάς το στην έσχατη πηγή των πραγμάτων, σ' αυτή τή μυστηριώδη ένιαία στιγμή, στην όποία τό «είναι» και τό «νοείν» δέν έχουν ακόμη διαχωριστεί; Σε τί προσδύουμε όταν ό Πλάτων κάνει μία πνευματική θέαση τής θεότητας στο παρελθόν ανάβλυσμα των καθαρών έννοιων του νοϋ, όταν ό Μαλεμπράνς [Malebranche] υποθέτει μία διαρκούσα ακόμη ως τό παρόν σύνδεση μεταξύ ανθρώπινου και θείου πνεύματος, ή όποία κυροϋται και αποκαλύ-

πτεται σὲ κάθε γνώση καθαρῶν ἀρχῶν τοῦ λόγου, ὅταν ὁ Λάμπνιτς καὶ ὁ Κρούσιος ἀφήνουν τὴ συμφωνία μεταξύ τῆς τάξης τῶν πραγμάτων καὶ τῆς τάξης τῶν κανόνων τοῦ νοῦ νὰ θεμελιώνεται σὲ μία «προκατεστημένη ἀρμονία»; Δὲν χρησιμοποιεῖται σ' ὅλες αὐτὲς τίς φαινομενικὲς «ἐξηγήσεις» μᾶλλον ἓνα ἀπολύτως ἄγνωστο πρὸς ἐξήγησιν ἐνὸς σχετικὰ ἀγνώστου, ἓνα στὶς δικές μας ἔννοιες ἀκατάληπτο καὶ ἀκατανόητο πρὸς ἐρμηνεία ἐνὸς ἀπλῶς προβληματικοῦ; «Ὁμως ὁ ἀπὸ μηχανῆς θεός», εἶναι ἡ ἀντίρρηση τοῦ Κάντ ἐναντία σ' ὅλες τίς δοκιμὲς αὐτοῦ τοῦ εἶδους, εἶναι στὸν καθορισμὸ τῆς πρωταρχῆς καὶ τῆς ἐγκυρότητας τῶν γνώσεών μας ὅ,τι πιὸ ἀνακόλουθο μπορούμε νὰ ἐπιλέξουμε κι ἔχει πέρα ἀπὸ τὸν φαῦλο κύκλο στὴ συλλογιστικὴ σειρά τῶν γνώσεών μας καὶ τὸ ἐξῆς μειονέκτημα, ὅτι δίνει ὠθησὴν σὲ κάθε ἐμμονὴ ἢ τρέλλα, προῖον εὐλαθείας ἢ σπαζοκεφαλιᾶς. Τὸ θεμελιῶδες ζήτημα, τὸ ὁποῖο θέτει ἡ γνώση, τὸ ζήτημα τοῦ τί ἐξασφαλίζει τὴν ἀντικειμενικὴ τῆς ἐγκυρότητα, τὴ σχέση τῆς πρὸς τὸ ἀντικείμενο, πρέπει νὰ λυθεῖ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἴδιας τῆς γνώσης, πρέπει ν' ἀπαντηθεῖ στὸ ἄπλετο φῶς τοῦ λόγου καὶ ἀναγνωρίζοντας τοὺς εἰδικούς του ὅρους καὶ ὅρια.

Ἡ εἴσοδος στὴν Κριτικὴ τοῦ καθαρῶν λόγου ἦταν ὄντως δεδομένη, ἀφ' ὅτου γιὰ τὸν Κάντ τέθηκε ὀριστικὰ αὐτὴ ἡ μορφή τῆς ζήτησης. Δηλώνει ὁ ἴδιος στὶς περαιτέρω περιγραφὲς τοῦ γράμματος στὸν Χέρτς, πῶς, ἀνάγοντας «ὅλες τίς ἔννοιες τοῦ παντελῶς καθαρῶν λόγου» σ' ἓναν ὀρισμένο ἀριθμὸ κατηγοριῶν, σχεδίασε ἀπ' ἐδῶ ἓνα συνολικὸ σύστημα «ὑπερβατολογικῆς φιλοσοφίας», ὅχι ὅμως ὅπως ὁ Ἄριστοτέλης, ὁ ὁποῖος συνέταξε τὸν πίνακα τῶν κατηγοριῶν του ἀπλᾶ καὶ μόνο στὸ περίπου, ἀλλὰ ὅπως ὑπάγονται ἀφ' ἑαυτῶν σὲ ὑποσύνολα μὲ κάποιους λίγους θεμελιώδεις νόμους τοῦ νοῦ. «Δίχως τώρα ἐδῶ νὰ ἐξηγηθῶ», συνεχίζει, «διεξοδικὰ γιὰ ὅλη τὴ διαδικασία τῆς μέχρι τὸν ἔσχατο σκοπὸ συνεχιζόμενης ἔρευνας, μπορῶ νὰ πῶ ὅτι, σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὸ οὐσιῶδες τῆς πρόθεσής μου, κατάφερα καὶ τώρα εἶμαι σὲ θέσση νὰ θέσω ὑπ' ὄψιν

του κοινού μία κριτική του καθαρού λόγου, η οποία περιέχει τη φύση της θεωρητικής όσο και της πρακτικής γνώσης, στο μέτρο που αυτή είναι απλώς διανοητική, της οποίας θα εκδώσω αρχικά το πρώτο μέρος, το οποίο περιέχει τις πηγές της μεταφυσικής, τη μέθοδο και τα όριά της —αυτό εντός τριών περίπου μηνών— και κατόπιν τις καθαρές αρχές της ηθικότητας, αφού πρώτα τις επεξεργαστώ». Η ψευδαισθηση του Κάντ ότι, όπως πίστευε, θα μπορούσε να τελειώσει μέσα σε τρεις μήνες ένα έργο, το οποίο θα τον απασχολούσε αποκλειστικά για οκτώ ή εννιά χρόνια ακόμη, είναι, αν και μπορεί να φαίνεται με την πρώτη ματιά ιδιόρρυθμη, μ' όλον τοῦτο κατανοητή. Ὅποιος συνέλαβε τὸ νέο μέλημα τόσο συγκεκριμένα και καθαρά, θὰ εἶχε δίκιο νὰ ἐλπίζει ὅτι ἤδη ἀπ' αὐτὰ και μόνο κατέχει ὅλους τοὺς οὐσιώδεις ὅρους τῆς λύσης. Διότι πράγματι ἐδῶ ἔχουν κερδηθεῖ ὅλες οἱ θεμελιώδεις συλλήψεις ἐκ τῶν ὁποίων συστάθηκε ἡ *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου*. Αὐτὸ πού ὁ Κάντ ἀργότερα ὀνόμασε «ἀλλαγὴ τοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι», αὐτὸ πού ὀνόμασε «κοπερνίκεια» ἀντιστροφή τοῦ προβλήματος τῆς γνώσης¹⁹², ἔχει ἐδῶ περατωθεῖ. Ἡ θεώρηση δὲν ξεκινᾷ πιά ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο ὡς γνωστὸ και δεδομένο γιὰ νὰ δείξει παραπέρα πῶς αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο «μετακομίζει» στὴ γνωστικὴ μας δύναμη και ἀπεικονίζεται μέσα τῆς^{192α}, ἀλλὰ ζητεῖ τὸ νόημα και τὸ περιεχόμενο τῆς ἴδιας τῆς ἔννοιας τοῦ ἀντικειμένου, βάσει τοῦ ἐρωτήματος, τί σημαίνει ἐν γένει πιά ἡ ἀξίωση τῆς «ἀντικειμενικότητας» εἴτε στὰ μαθηματικά, εἴτε στὴ φυσικὴ ἐπιστήμη, εἴτε στὴ μεταφυσικὴ, εἴτε στὴν ἠθικὴ και τὴν καλαισθησία. Σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα βρέθηκε ὁ χαμένος κρίκος, ὁ ὁποῖος στὸ ἐξῆς συνέχει ὅλες τὶς ἔννοιες και τὰ προβλήματα τοῦ «καθαροῦ λόγου» ὡς σύστημα. Ἐνῶ κάθε πρωτύτερη μεταφυσικὴ ξεκινούσε μὲ τὸ «τί» τοῦ ἀντικειμένου, ὁ

192. Βλ. *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου*, πρόλογος τῆς 2ης ἔκδοσης, III, σελ. 15 κ.κ.

192α. Πρβλ. *Προλεγόμενα σὲ κάθε μελλοντικὴ μεταφυσικὴ* 9, IV, σελ. 31.

Κάντ ξεκινά με τὸ «πῶς» τῆς κρίσης περὶ τοῦ ἀντικειμένου. Ἐνῶ ἐκείνη ἤξερε νὰ δίνει λόγο πρῶτα καὶ ἀρχικὰ γιὰ μίαν κάποια ποιότητα τῶν πραγμάτων, ὁ Κάντ διερευνᾷ καὶ ἀνατέμνει κατ' ἀρχὰς ἀπλὰ τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι γνωρίζουμε ἀντικείμενα, γιὰ νὰ διαπιστώσει τί τίθεται καὶ τί ἐννοεῖται μ' αὐτόν, τί μὲ τὴ σχέση τὴν ὁποία ἐκφέρει.

Σ' αὐτὴ τὴν ἀναδιατύπωση τοῦ ζητήματος ἡ «μεταφυσικὴ» ἔγινε «ὑπερβατολογικὴ φιλοσοφία» – μὲ τὴν αὐστηρὴ ἔννοια μὲ τὴν ὁποία ὅρισε ἀργότερα τὸν νέο ὄρο ἡ *Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου*. «Καλῶ ὑπερβατολογικὴ κάθε γνώση, ἡ ὁποία ἐν γένει δὲν ἀσχολεῖται τόσο μὲ τὰ ἀντικείμενα, παρὰ μόνο μὲ τὸν τρόπο μας γνώσης τῶν ἀντικειμένων, ἐφ' ὅσον αὐτὸς θὰ εἶναι a priori δυνατός»¹⁹³. Ἕνα σύνολο ὄχι πραγμάτων ἀλλὰ «τρόπων γνώσης», ὅπου ἀνήκουν καὶ ἡ ἰδιαιτερότητα τῆς ἠθικῆς, τῆς τελεολογικῆς, τῆς καλαισθητικῆς «ικανότητας νὰ κρίνουμε», βρίσκεται μπροστὰ μας καὶ ἀπαιτεῖ σύνδεση καὶ διάκριση, συνάφεια σ' ἓνα κοινὸ ἔργο καὶ ἀναγνώριση τῶν εἰδικῶν ἐπιδόσεων. Καὶ συγχρόνως ἔχει προσεγγιστεῖ τώρα, ἂν καὶ ὄχι ἡ ἔκφραση, τουλάχιστον τὸ περιεχόμενο τοῦ ἄλλου μεγάλου θεμελιώδους ζητήματος τῆς *Κριτικῆς τοῦ καθαρῦ λόγου*, τοῦ ἐρωτήματος: «Πῶς εἶναι δυνατὲς συνθετικὲς κρίσεις a priori;» Διότι ἀκριβῶς αὐτὸ εἶναι τὸ πρόβλημα πὺ θέτει τὸ γράμμα τοῦ Κάντ στὸν Χέρτς: μὲ ποῖο δικαίωμα μποροῦμε νὰ μιλοῦμε γιὰ «ἀπριωρικὴ» γνώση ἡ ὁποία ὑπερβαίνει κάθε δεδομένο στὰ παθητικὰ στοιχεῖα τῆς ἀντίληψης καὶ τῆς αἰσθητικότητας καθὼς καὶ κάθε ἀπλὴ ἀνατομία ἐννοιῶν; Γιὰ γνώση ἡ ὁποία ὡς ἀπόφανση περὶ «πραγματικῆς» συναρμογῆς καὶ πραγματικῆς ἀντιδικίας ἀναφέρεται κατ' ἀνάγκη σὲ κάποια ἐμπειρία, ἡ ὁποία ὅμως, καθὼς ὑποτίθεται ὅτι ἰσχύει «γιὰ κάθε ἐμπειρία ἐν γένει», δὲν θεμελιώνεται πιά σὲ καμμία

193. *Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου*, εἰσαγωγὴ VII· III, σελ. 49.

ἐπὶ μέρους ἐμπειρία; Πρόβλημα ἔγινε τὸ καθολικὰ ἔγκυρο καὶ ἀναγκαῖο, τὸ ὁποῖο δὲν βρίσκεται μόνο στὴ γνώση τῶν ποσοτήτων ἀλλὰ καὶ τῶν ποιοτήτων, τὸ ὁποῖο δὲν ἀναφαίνεται μόνο στὴν ἐξέλιξη τῶν σχέσεων τοῦ συνεῖναι ἐν χώρῳ ἢ τῆς διαδοχῆς ἐν χρόνῳ, ἀλλὰ καὶ στὴ «δυναμικὴ συναρμογή», στὶς ἀποφάνσεις περὶ πραγμάτων καὶ ιδιοτήτων, περὶ αἰτίου καὶ αἰτιατοῦ. Ἔγινε πρόβλημα τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ ἀποσφραγιστεῖ μόνο μὲ τὴν ἴδια τὴ νέα ἐκδοχὴ τῆς «ἐννοίας τοῦ ἀντικειμένου», στὴν ὁποία γενικὰ πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ «τὸ κλειδὶ ὄλου τοῦ μυστικοῦ τῆς μεταφυσικῆς ποὺ μέχρι τώρα κρύβεται ἀπὸ τὸν ἴδιο της τὸν ἑαυτό».

Ἐν τούτοις ὅσο πιὸ πολὺ κοντεύει ὁ Κάντ πιά στὸν ἔλεγχο τῆς λεπτομέρειας, τόσο εὐκρινέστερα βρίσκεται ἀντιμέτωπος μ' ὅλη τὴν περιπλοκότητα τοῦ ἔργου ποὺ ἀνέλαβε. Πίσω ἀπὸ κάθε λύση βρίσκει ἐμπρὸς του νέες ἐρωτήσεις· πίσω ἀπὸ κάθε διαίρεση τῶν ἐνοιῶν τοῦ λόγου σὲ σταθερὰ ὑποσύνολα καὶ «ικανότητες» γεννῶνται καὶ πάλι ἄλλες ὑποδιαίρεσεις, κάθε μία ἐκ τῶν ὁποίων τὸν βγάζει σὲ μία νέα καὶ λεπτὴ διερεύνηση. Ἦδη ἔχει γνωστοποιηθεῖ τὸ πλάνο τῆς ἐργασίας του καὶ ἰδίως ὁ Χέρτς πιέζει μὲ κατανοητὴ ἀνυπομονησία ὥστε νὰ τελειώσει τὸ ὑπεσχημένο ἔργο. Ὁ Κάντ ὅμως ἀπὸ καμμία ἀδημονία, τὴν ὁποία εἶτε ὁ ἴδιος ἔτρεφε ἢ ἔθρεψε σὲ ἄλλους, δὲν πιέζεται ὥστε νὰ ξεφύγει ἀπὸ τίς καθαρὲς ἀξιώσεις τοῦ πράγματος καὶ ἀπὸ τὴ σταθερὴ τους πρόοδο. «Ἐφ' ὅσον προχώρησα πιά τόσο πολὺ», γράφει στὸ ἐπόμενο γράμμα του στὸν Χέρτς, τὸ ὁποῖο ἔπεται τοῦ προηγούμενου κατὰ δύο σχεδὸν χρόνια, «προτιθέμενος νὰ ἀναδημιουργήσω μία ἐπιστήμη, θεραπευόμενὴ μάταια ἀπὸ τὸν μισὸ φιλοσοφικὸ κόσμο, ὥστε νὰ μὲ βλέπω κάτοχο μίας θεωρίας ἢ ὁποία ἀποσφραγίζει ἐντελῶς τὸ ἰσχύον αἰνίγμα καὶ ὑπάγει τὴ μέθοδο τοῦ αὐτοαπομονωμένου λόγου σὲ ἀσφαλεῖς καὶ εὐχρηστους κανόνες, παραμένω σκληροτράχηλος στὴν πρόθεσή μου νὰ μὴν παρασυρθῶ ἀπὸ κανέναν συγγραφικὸ οἴστρο ζητώντας δόξα σὲ εὐκολότερο καὶ προσφιλέστερο πεδίο, προτοῦ ἰσοπεδώσω τὸ ἀκανθῶδες καὶ σκληρὸ ἔδαφος καὶ προτοῦ

τὸ ἀνοίξω στὴ γενικὴ διεργασία». Ὁ Κάντ ἐλπίζει ἀκόμη νὰ παραδώσει τὸ ἔτοιμο ἔργο «τὸ Πάσχα» τοῦ 1774 ἢ νὰ μπορεῖ νὰ τὸ ὑποσχεθεῖ γιὰ μία στιγμὴ λίγο μετὰ τὸ Πάσχα «σχεδὸν μὲ βεβαιότητα», συγχρόνως τονίζει ὅμως, τί κοστίζει ὡς πρὸς τὴ μέθοδο, τίς διακρίσεις, τὴν ἀκριβῶς ἐνδεδειγμένη ὁρολογία «ὁ σχεδιασμὸς μίας ἐντελῶς νέας ἐπιστήμης ἀπὸ τὴν ἰδέα περὶ αὐτῆς καὶ ἡ ταυτόχρονη πλήρης τῆς ἀναπτύξεως». Τὴν «ὑπερβατολογικὴ φιλοσοφία» θέλει πρῶτα νὰ τελειώσει· μετὰ θέλει νὰ πάει στὴ μεταφυσικὴ, τὴν ὁποία σκέφτεται νὰ τὴν ἀναπτύξει σὲ δύο μέρη: ὡς «μεταφυσικὴ τῆς φύσης» καὶ ὡς «μεταφυσικὴ τῶν ἡθῶν». Προσθέτει ὅτι σκέφτεται νὰ ἐκδώσει πρῶτα τὴν τελευταία καὶ ὅτι χαίρεται ἤδη ἐκ τῶν προτέρων γι' αὐτήν. Αὐτὸ ποῦ ἐνδιαφέρει ἐδῶ ἰδιαίτερα ἀπὸ συστηματικὴ ἀποψη εἶναι ὅτι μεταχειρίζεται στὸ ἐξῆς τὰ ζητήματα τῆς ἠθικῆς ὑπὸ τίς ἴδιες προϋποθέσεις καὶ μὲ τὸ ἴδιο θεμελιῶδες πλάνο. Ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ὁ Κάντ ἔμοιαζε νὰ προσεγγίζει τὴν ψυχολογικὴ μέθοδο τῆς ἠθικῆς ὅπως αὐτὴ θεραπευόταν ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους, καὶ στὴν ὁποία ἐπαινοῦσε τὴ μέθοδο ἐνὸς Σέιφτσμπιουρ [Shaftesbury], ἐνὸς Χάτσεσον [Hutcheson] καὶ ἐνὸς Χιούμ ὡς μίαν «ὁμορφὴ ἀνακάλυψη τῶν καιρῶν μας»^{193α}, ἔχει ἤδη ξεπεραστεῖ πολὺ πιά. Ἦδη ἡ ἐναίσχυσις διατριβῆς εἶχε φέρει τὸ πρόβλημα τῆς ἠθικότητος στὴν ὄχθη τοῦ «νοητοῦ» καὶ τὸ εἶχε διακρίνει σὲ ρητὴ ἀντίθεση πρὸς τὸν Σέιφτσμπιουρ ἀπὸ κάθε αἰσθητηριακὸ προσδιοριστικὸ λόγο τοῦ ἡδέου καὶ τοῦ ἀηδοῦς¹⁹⁴. Σ' αὐτὴ τὴν ἀναμόρφωση τῶν θεμελιῶν τῆς ἠθικῆς ἔβλεπε ὁ Κάντ συγχρόνως, ὅπως ἔγραφε στέλλοντας τὴ διατριβὴ στὸν Λάμπερτ, μίαν ἀπὸ τίς σημαντικότερες προθέσεις στὸ νὰ ἀλλάξει πιά μορφή ἡ μεταφυσικὴ^{194α}. Ἡ ἠθικὴ ἔγινε «ἀπριορικὴ» ἐπιστήμη, ὁμοια

193α. Βλ. Ἀνακοίνωση πλάνου παραδόσεων 1765-66, II, σελ. 326.

194. Περὶ τῆς μορφῆς κ.λπ. 9, II, σελ. 412.

194α. Στὸν Λάμπερτ, 2 Σεπτεμβρίου 1770, IX, σελ. 73.

μέ τη θεωρία του χώρου και του χρόνου κι ὅμοια μέ τη θεωρία περί καθαρῶν διανοητικῶν ἐννοιῶν. Ἡ εἰδική ἀντικειμενικότητα τοῦ «δέοντος» διακρίνεται ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικότητα τοῦ εἶναι ἀφ' ἐνός, τὴν ὁποία ἀφ' ἐτέρου διαφωτίζει ἐκλαμβάνοντας ἀπ' αὐτὴν ἀμφοιβαῖα φῶς.

Σὲ περισσότερες λεπτομέρειες τῆς ἀλληλογραφίας μεταξύ Κάντ και Χέρτς δὲν μπορούμε ἐν τούτοις νὰ εἰσέλθουμε ἐδῶ, διότι σ' ὅλες αὐτὲς ἐπαναλαμβάνεται συνεχῶς ἐκ νέου ἢ ἴδια γενικὴ εἰκόνα. Σ' ἓναν ἐξωτερικὸ θεατὴ θὰ φαινόταν ἴσως ὅτι αὐτὸ τὸ πλάνο πού ἔχει κατὰ νοῦ ὁ Κάντ δὲν εἶναι παρὰ μία ἀπατηλὴ λάμψη ἢ ὁποία τὸν παραπλάνησε μακριὰ ἀπὸ τὸν στόχο του, σὲ ἄγνωστα βάθη τοῦ νοεῖν. Συνεχῶς πιστεύει ὅτι βρίσκεται στὸ τέλος· ὅσο πιὸ πολὺ ὅμως προχωρεῖ, τόσο περισσότερο ἐκτείνεται ἐμπρὸς του ὁ δρόμος πού ἔχει ἀκόμη νὰ προσμετρήσει. Ἀφ' ὅτου, τέλη τοῦ 1773, πίστεψε ὅτι μπορούσε νὰ ὑποσχεθεῖ τὴν ὀριστικὴ κατάληξη τοῦ ἔργου του «σχεδὸν μέ βεβαιότητα» γιὰ τὴν ἐποχὴ μετὰ ἀπ' τὸ Πάσχα τοῦ 1774, πέρασαν πάλι τρία χρόνια κατὰ τὰ ὁποῖα προφανῶς δὲν εἶχε ξεκινήσει κὰν τὴν πρώτη συστηματικὴ ἐπεξεργασία καὶ συγγραφὴ, ὑπὸ τῆ διαρκῆ ἔλευση συνεχῶς νέων ἐρωτήσεων. Ὅλο καὶ πιὸ ἀνυπόμονες γίνονται οἱ ἀπαιτήσεις, ὅλο καὶ πιὸ πιστικὲς οἱ ἐρωτήσεις πού τοῦ ἀπευθύνονται ἀπὸ τοὺς κύκλους τοῦ καλλιεργημένου καὶ λόγιου κόσμου τῆς Γερμανίας. «Πεῖτε μου ἐπὶ τέλους ἔστω μέ λίγες γραμμές», τοῦ γράφει ὁ Λαβάτερ [Lavater] τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1774, «ἔχετε ἐγκαταλείψει τὰ ἐγκόσμια; Γιατί γράφουν τόσο πολλοὶ πού δὲν μπορούν νὰ γράψουν κι ὄχι ἐσεῖς πού μπορείτε τόσο καλά; Γιατί σιωπᾶτε ἐσεῖς εἰδικὰ σ' αὐτὴ τῆ νέα ἐποχὴ, γιατί δὲν λέτε κίχ; Κοιμάστε; Ὁχι, Κάντ, δὲν θέλω νὰ σᾶς ἐπαινέσω, ἀλλὰ πεῖτε μου ἐπὶ τέλους, γιατί σιωπᾶτε; Ἡ μᾶλλον πεῖτε μου ὅτι θέλετε νὰ μιλήσετε»¹⁹⁵. Ὅταν ἔγραφε αὐτὰ τὰ λόγια ὁ Λαβάτερ δὲν διανοεῖτο βεβαίως ὅτι ἦταν ἀκριβῶς τὸ ξε-

195. Γράμμα τοῦ Λαβάτερ στὸν Κάντ, 8 Φεβρουαρίου 1774, IX, σελ. 117.

κίνημα αὐτῆς τῆς νέας ἐποχῆς τὸ ὁποῖο ἐκφραζόταν μ' αὐτὴ τὴ σιωπῆ. «Ἐπικρίνομαι ἀπ' ὅλες τὶς πλευρὲς λόγῳ τῆς ἀδράνειας στὴν ὁποία μοιάζει ὅτι βρίσκομαι ἐδῶ καὶ πολὺ καιρὸ κι ὅμως ποτὲ δὲν ἤμουν στὴν πραγματικότητα συστηματικότερος καὶ διαρκέστερος ἀπ' ὅ,τι στὰ χρόνια αὐτὰ πού δὲν μὲ ἔχετε δεῖ. Τὰ ὑλικά ἐπεξεργαζόμενος, τὰ ὁποῖα θὰ μποροῦσα μᾶλλον νὰ ἐλπίζω ὅτι θὰ μοῦ ἀπέφεραν μία προσωρινὴ ἐπιδοκιμασία πληθαίνουν, ἀνάμεσα στὰ χέρια μου, ὅπως γίνεται συνήθως ὅταν ἔχει κανεὶς ἀνά χεῖρας ὀρισμένες γόνιμες ἀρχές. Ὑφίστανται ὅμως ὅλα μαζί ἐπίσχεση ἀπὸ ἓνα κύριο ἀντικείμενο σὰν ἀπὸ φράγμα, τὸ ὁποῖο ἐλπίζω ὅτι θὰ μοῦ δώσει διαρκὲς κέρδος, ἀντικείμενο τὸ ὁποῖο πιστεύω ὄντως ὅτι ἤδη τὸ κατέχω καὶ δὲν χρειάζεται πιά νὰ τὸ διανοηθῶ παρὰ μόνο νὰ τὸ ἀναπτύξω... Πρέπει νὰ εἶναι κανεὶς, θὰ ὄφειλα νὰ πῶ, σκληροτραχῆλος ὥστε νὰ ἀκολουθήσει χωρὶς παρεκκλίσεις ἓνα πλάνο ὅπως αὐτὸ καὶ δυσκολίες συχνὰ μὲ ἐξερέθιζαν νὰ ἀφοσιωθῶ σὲ ἄλλα, πιὸ εὐχάριστα ὑλικά. Ἄπ' αὐτὴ τὴν ἀπιστία ὅμως μὲ ἀπωθοῦσαν ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν πότε τὸ ξεπέρασμα ὀρισμένων ἐμποδίων, πότε ἡ σημασία τῆς ἴδιας τῆς δουλειᾶς. Γνωρίζετε ὅτι ἦταν ἀνάγκη νὰ μπορεῖ ν' ἀποκτηθεῖ γενικὴ ἐποπτεία τοῦ πεδίου, τοῦ ἀνεξαρτήτως ἀπ' ὅλες τὶς ἐμπειρικὲς ἀρχές κρίνοντος, τουτέστιν καθαροῦ λόγου, διότι αὐτὸ ἔγκειται μέσα σ' ἐμᾶς τοὺς ἴδιους a priori καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἐλπίζει σὲ ἀποκαλύψεις ἀπὸ τὴν ἐμπειρία. Γιὰ νὰ χαρτογραφήσουμε τώρα ὅλη τὴν ἔκτασή του, τὶς ὑποδιαρέσεις, τὰ ὅρια, ὅλο τὸ περιεχόμενό του σύμφωνα μὲ ἀσφαλεῖς ἀρχές καὶ γιὰ νὰ τοποθετήσουμε τοὺς ὁδοδείκτες ἔτσι ὥστε μελλοντικὰ νὰ γνωρίζει κανεὶς μὲ βεβαιότητα ἂν βρίσκεται στὸ ἔδαφος τοῦ λόγου ἢ τῆς σοφιστείας, χρειαζόμαστε μία κριτικὴ, μία ἐπιστήμη, ἓναν κανόνα καὶ μία ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου, συνεπῶς μία φορμαλιστικὴ ἐπιστήμη, γιὰ τὴν ὁποία ὅλα ὅσα ἔχουμε ἤδη διαθέσιμα εἶναι ἄχρηστα καὶ ἢ ὁποῖα γιὰ νὰ θεμελιωθεῖ χρειάζεται ἀκόμη καὶ ἐντελῶς ἰδιότυπους τεχνικούς ὄρους». Τώρα δὲν ἔχει λοιπὸν ὁ Κάντ κατὰ νοῦ μόνο τὸ συ-

στηματικό αλλά και τὸ τεχνικὸ βασικὸ πλάνο τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαρῶν λόγου. Πρὸ πάντων ἔχει καταλήξει σαφῶς στὴ διάκριση «ἀναλυτικῆς» καὶ «διαλεκτικῆς», πεδίου τοῦ «λόγου» καὶ πεδίου τῆς «σοφιστείας». Ὅμως ἀκόμη δὲν βρίσκεται σὲ θέση νὰ ἔχει γενικὴ ἐποπτεία τοῦ συνόλου τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου, διότι καὶ πάλι ἀκολουθεῖ ἢ τώρα πιά κάπως ἀμφίβολη διαβεβαίωση ὅτι ἐλπίζει νὰ ἔχει τελειώσει ὅλη τὴν ἐργασία, ναὶ μὲν ὄχι πρὶν ἀπ' τὸ Πάσχα, ὅπωςδήποτε ὅμως τὸ ἐρχόμενο καλοκαίρι. Πάντως παρακαλεῖ τὸν Χέρτς νὰ μὴν τρέφει σὲ ἄλλους σχετικὲς ἀναμονές «οἱ ὁποῖες ὡς τώρα συνήθως στενοχωροῦν καὶ συχνὰ ἔφεραν σὲ δύσκολη θέση»¹⁹⁶. Τρία τέταρτα τοῦ ἔτους ἀργότερα, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1777, ἀνακοινώνει ὅτι ἡ Κριτικὴ τοῦ καθαρῶν λόγου μπαίνει ἀκόμη «ἐμπόδιο στὸν δρόμο» ὄλων τῶν ἄλλων σχεδιασμάτων καὶ ἐργασιῶν ποὺ ἔχει στὸν νοῦ του, ὅμως ὅτι ἀσχολεῖται ἀκριβῶς μὲ τὸ νὰ τὴ βγάλει ἀπ' τὴ μέση. Πιστεύει τώρα ὅτι θὰ τὰ ἔχει καταφέρει ἤδη «αὐτὸ τὸν χειμῶνα». Αὐτὸ ποὺ τὸν ἐμποδίζει ἀκόμη δὲν εἶναι, λέει, ἄλλο ἀπὸ τὴν προσπάθεια νὰ δώσει στὶς σκέψεις του τὴ μεγαλύτερη εὐκρίνεια γιὰ ἄλλους, διότι ἀκόμη κι ὅ,τι ἔχει κάνει κανεὶς οἰκεῖο του κι ἔχει κατὰ τὰ μάλα διευκρινίσει, γνωρίζει ἐκ πείρας ὅτι ἂν βρίσκεται ἐντελῶς ἐκτὸς τῆς πεπατημένης παρανοεῖται κι ἀπὸ ἐπαῖοντες ἀκόμη¹⁹⁷. Ἦδη τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1778 ὅμως εἶναι ἀναγκασμένος νὰ διαψεύσει τὴ φήμη ὅτι τυπώθηκαν, λέει, ἤδη ὀρισμένα τυπογραφικὰ φύλλα τῆς «ἀνὰ χεῖρας οὔσης ἐργασίας». Ὅποιος ὅμως συμπεραίνει ἀπ' αὐτὸ τὸν τελευταῖο ἰσχυρισμὸ ὅτι τότε θὰ ἔπρεπε τουλάχιστον ὁ Κάντ νὰ εἶχε ὀριστικὰ ἀποφασίσει τουλάχιστον τίς γενικὲς γραμμὲς τοῦ ἔργου καὶ τὴ μελλοντικὴ συγγραφικὴ μορφή, θ' ἀλλάξει τὴ γνώμη του διαβάζοντας τίς ἀμέσως ἐπόμενες προτάσεις οἱ ὁποῖες μιλοῦν ρητὰ γιὰ ἓνα βιβλίο, «τὸ ὁποῖο δὲν

196. Γράμμα στὸν Χέρτς, 24 Νοεμβρίου 1776, IX, σελ. 151.

197. Γράμμα στὸν Χέρτς, 20 Αὐγούστου 1777, IX, σελ. 158.

θά βαρύνει πολύ σέ ἀριθμὸ σελίδων»¹⁹⁸. Τὸν Αὐγούστο τοῦ ἴδιου ἔτους ἀκοῦμε γιὰ τὸ ἔργο ὡς ἐγχειρίδιο ἐγκόσμιας σοφίας, στὸ ὁποῖο δουλεύει ἀκόμη ἄκοπα. Καὶ μετὰ ἀπὸ ἓναν χρόνο καθορίζεται ἡ περάτωσή του στὰ Χριστούγεννα τοῦ 1779¹⁹⁹. Ἡ τελικὴ ἐπεξεργασία πρέπει ὅπως δὴποτε νὰ ξεκίνησε τότε, διότι ἤδη τὸν Μάιο τοῦ 1779 ὁ Χάμαν ἔγραψε στὸν Χέρντερ ὅτι ὁ Κάντ δουλεύει μὲ φρέσκια ὀρμὴ τὴν Ἴθικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου²⁰⁰. Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1780 λέγεται ὅτι ὠφελεῖται, διότι αὐτὸ συμβάλλει στὴν πληρότητα τῆς πρόθεσής του²⁰¹. Ἡ τελικὴ συγγραφή ὅπως δὴποτε δὲν μπορεῖ νὰ ἀπαίτησε παρὰ πολὺ βραχὺ χρόνο, ἂν παραβλέψουμε σκαριφήματα καὶ σχεδιάσματα τῆς ἐποχῆς τῆς προετοιμασίας. Ὁ Κάντ, δίχως νὰ περιπίπτει σὲ ἀντιφάσεις, ἐκθέτει στὸν Γκάρφε [Garve] καὶ στὸν Μέντελσον ὅτι σὲ «τέσσερις ὡς πέντε περίπου μῆνες, στὰ πεταχτά», ἔφερε εἰς πέρας τὴν πραγμάτευση τοῦ ὕλικου ποῦ εἶχε σκεφτεῖ ἐπιμελῶς γιὰ περισσότερα ἀπὸ δώδεκα συναπτά ἔτη. Μετὰ ἀπὸ μία δεκαετία βαθύτατου διαλογισμοῦ, μετὰ ἀπὸ συνεχῶς ἀνανεούμενες παρατάσεις ἐπιτυγχάνεται ἡ περάτωση τοῦ ἔργου μόνο κατόπιν μίας ξαφνικῆς ἀπόφασης ἢ ὁποῖα διακόπτει βίαια τὸ γνέσιμο τῶν σκέψεων. Μόνον ὁ φόβος ὅτι ὁ θάνατος ἢ ἡ ἀδυναμία τοῦ γήρατος θὰ τὸν αἰφνι-

198. Γράμμα στὸν Χέρτε, Ἀπρίλιος 1778, IX, σελ. 174.

199. Γράμμα στὸν Ἐνγκελ [Engel], 4 Ἰουλίου 1779, IX, σελ. 191.

200. [Σ.τ.Μ.]: Ὁ Χάμαν, σωκρατικὸς καὶ μυστικιστῆς φιλόσοφος ὁ ἴδιος καθὼς καὶ ἀντίπαλος κάθε λογικῆς ἀκρίβειας, ἦταν γνωστὸς γιὰ τοὺς χολερικοὺς του ἀστεϊσμοὺς καὶ γιὰ τὸ, ὄχι πάντα λεπτὸ, πνεῦμα εἰρωνείας του, κυρίως σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὶς παρατηρήσεις του γιὰ τὸ ἔργο τοῦ φίλου του Ἰμμάνουελ Κάντ. Ἦταν ἄραγε ὁ κανονιστικὸς χαρακτήρας τοῦ ἔργου τοῦ Κάντ ποῦ τὸν ἔκανε νὰ τὸ παρομοιώσει μὲ μία Ἴθικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου ἢ πρόκειται ἐδῶ γιὰ ἀβέλγητο lapsus; Ἡ ἐρώτηση εἶναι φυσικὰ ἀναπάντητη...

201. Γράμμα τοῦ Χάμαν στὸν Χέρντερ, 17 Μαΐου 1779, 26 Ἰουνίου 1780, *Schriften* (ἐκδ. Roth) VI, σσ. 83, 146.

διάζε ὥστε νά μὴν τελειώσει, ἔφερε τελικὰ τὸν Κάντ νά δώσει μία ἐξωτερικὴ ὀλοκλήρωση στὶς σκέψεις του, τὴν ὁποία ὁ ἴδιος θεωροῦσε ὡς προσωρινή καὶ ἀνεπαρκῆ²⁰². Ὅμως κι ἐδῶ ἀποδεικνύεται ἡ Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου κλασικὸ βιβλίο: διότι σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ μεγάλα καλλιτεχνήματα πού εἶναι σφραγισμένα μὲ τὴ σφραγίδα τῆς τελειότητας, τὰ ἔργα τῶν μεγάλων διανοητῶν ἐμφανίζονται στὴν ἀληθέστατη μορφή τους ὅταν ἀπεικονίζουν ἀκόμη τὸ ἀδιάκοπο γίγνεσθαι καὶ τὴν ἐσωτερικὴ ἀνησυχία τῆς ἴδιας τῆς σκέψης.

Στὶς ἐπὶ μέρους προεργασίες τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαρῦ λόγου οἱ ὁποῖες ἔχουν σωθεῖ, ἐκδηλώνεται ἐμφανέστατα καὶ ζωηρότατα αὐτὴ ἡ διαδικασία. Οἱ ἐργασίες τὶς ὁποῖες δημοσίευσε ὁ Ροῦντολφ Ράικε [Reicke] ὡς Σκόρπιες σελίδες ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τοῦ Κάντ [Lose Blatter aus Kants Nachlaß], καθὼς καὶ οἱ *Reflexionen* πού ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸν Μπέννο Ἔρντμανν [Erdmann], περιέχουν σχεδιάσματα τὰ ὁποῖα χωρὶς ἀμφιβολία ἀνήκουν σ' αὐτὸ τὸ στάδιο προετοιμασίας. Μία ἀπὸ τὶς σελίδες τοῦ Ράικε μπορεῖ ἐκτὸς αὐτοῦ νά χρονολογηθεῖ μὲ ἀρκετὰ μεγάλη ἀκρίβεια, ἀφοῦ ὁ Κάντ χρησιμοποίησε ἐδῶ γιὰ νά γράψει τὰ κενὰ σημεῖα μίας σελίδας γράμματος μὲ τὴν ἡμερομηνία 20 Μαΐου 1775. Λαμβάνοντας αὐτὸ ὡς δεδομένο καὶ ὁμαδοποιώντας γύρω ἀπὸ τὸ φύλλο αὐτὸ τὶς ὑπόλοιπες προτάσεις οἱ ὁποῖες ἔχουν συνάφεια ἀντικειμένου μὲ τὸ περιεχόμενό του, παίρνομε μία ὁλότητα, ἡ ὁποία διαφωτίζει τὸν σταθμὸ τῆς σκέψης στὸν ὁποῖο ἔχει φτάσει ὁ Κάντ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἀπὸ τὶς πρὸ διαφορετικῆς σκοπιῆς²⁰³. Δὲν μπορούμε ἐδῶ νά ὑπεισέλθουμε διεξο-

202. Γράμμα στὸν Γκάρφε, 7 Αὐγούστου 1783· στὸν Μέντελσον, 16 Αὐγούστου 1783, IX, σσ. 223 καὶ 230.

203. Πιὸ πολλὰ σχετικὰ στὸ βιβλίο τοῦ ΤΕΟΝΤΟΡ ΧΑΙΡΙΝΓΚ [Haering], ὁ ὁποῖος ἐξέδωσε ἐκ νέου καὶ σχολίασε τὶς περὶ ὧν ὁ λόγος σελίδες: *Der Duisburgsche Nachlaß und Kants Kritizismus um 1775*, Tübingen 1910.

δικότερα στο περιεχόμενο αὐτῶν τῶν σχεδιασμάτων. Γιὰ τὴν κατανόησή του προϋποτίθενται ἀπαραιτήτως ἡ ζήτηση καὶ οἱ θεμελιώδεις ἔννοιες τῆς *Κριτικῆς τοῦ καθαρῦ λόγου*. Ὅμως σχεδὸν τὸ ἴδιο σημαντικὴ μὲ τὸ καθαρὰ ἀφορῶν στὸ ἀντικείμενο περιεχόμενο αὐτῶν τῶν σελίδων εἶναι ἡ ματιὰ πού μᾶς ἐπιτρέπουν αὐτὲς στὸν τρόπο ἐργασίας τοῦ Κάντ. «Ὁ Κάντ», γράφει ὁ Μπορόφσκι σχετικὰ, «ἔκανε ἀρχικὰ στὸν νοῦ του γενικὰ σχεδιάσματα. Κατόπιν τὰ ἐπεξεργάζοταν διεξοδικότερα, ἔγραφε τί ἔπρεπε νὰ προστεθεῖ ἢ νὰ συναφθεῖ ἐπεξηγηματικὰ σὲ μικρὰ ἀποκόμματα, τὰ ὁποῖα μετὰ τὰ συνῆπτε ἀπλὰ στὸ βιαστικὰ κατ' ἀρχὰς γραμμμένο χειρόγραφο. Μετὰ ἀπὸ λίγο καιρὸ ξαναδούλευε τὸ σύνολο ἀκόμη μία φορὰ καὶ τὸ καθαρὸ γράφε τότε, ὅπως συνήθιζε νὰ γράφει, γιὰ τὸν τυπογράφο»²⁰⁴. Τὰ σχεδιάσματα πού σώζονται ἀπὸ τὸ 1775 βρίσκονται ἀκόμη ὀλοκληρωτικὰ σ' ἐκεῖνο τὸ πρῶτο στάδιο προετοιμασίας, στὸ ὁποῖο ὁ Κάντ, δίχως νὰ λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τὸν ἀναγνώστη καὶ τὴ μελλοντικὴ γραμματολογικὴ μορφή τοῦ ἔργου, προσπαθεῖ νὰ συλλάβει τὴ σκέψη γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ νὰ κάνει πολυειδέστατες φρασσεολογικὲς παραλλαγές. Ἐδῶ δὲν κυριαρχεῖ καθορισμένο, αὐστηρὰ τηρούμενο σχῆμα παρουσίας οὔτε προσήλωσις σὲ μία σταθερὴ πρόθεσις ἢ ὁρολογία. Οἱ πιὸ διαφορετικὲς θέσεις καὶ δοκιμὲς ἀλληλοδιασταυρῶνται καὶ ἀλληλοαπωθῶνται, δίχως μία ἀπ' αὐτὲς νὰ κερδίζει τὴν ὀριστικὴν προτεραιότητα καὶ τελειωτικὴ σταθερὴν μορφή. Ὅποιος ἴσως φαντάζεται τὴ σκέψη τοῦ Κάντ μόνο ὡς βαριά θωρακισμένη σειρά ὀρισμῶν, σχολαστικῶν ἐννοιολογικῶν προσδιορισμῶν καὶ ἐννοιολογικῶν ὑποδιαρέσεων, θὰ ἐκπλήσσει ἀπὸ τὴν ἐλευθερία τῆς κίνησης πού βρίσκει ἐδῶ. Μὲ ἀδιαφορία πού δείχνει πράγματι ἀνωτερότητα ἀντιμετωπίζει κυρίως ὅλα τὰ ζητήματα ὁρολογίας. Ἀναλόγως μὲ τίς ἀπαιτήσεις τοῦ ἀντικειμένου στὸ ἐκάστοτε πρόβλημα κατασκευάζει ὄρους καὶ δια-

204. BOROWSKI, *ὁ.π.*, σελ. 191 κ.κ.

κρίσεις, τούς οποίους σύντομα απορρίπτει πάλι, όταν τὸ ἀπαιτεῖ μία νέα τροπή πού πῆρε ἡ σκέψη. Πουθενά δὲν ἐμποδίζεται ἡ πρόοδος τοῦ πράγματος ἐπειδὴ πρέπει νὰ προσεχθεῖ ἕνας στερεότυπος ὁ ὁποῖος εἶχε γίνεαι κάποια στιγμή ἀποδεκτός. Ἀντιθέτως, τὸ περιεχόμενο κατασκευάζει πρὸς ἰδία χρήση ἀνά πᾶσα στιγμή τὴ μορφή πού τοῦ ἀναλογεῖ. Ἔτσι συνάγεται, σὰν παρεπιπτόντως καὶ τυχαῖα, μία πληθώρα ἰδεῶν, οἱ ὁποῖες διατηροῦν ἀκόμη, ἀπέναντι στὴν ὑστερότερη, ὀριστικὴ ἐκδοχὴ τῶν σκέψεων στὴν *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου*, τὴν ἰδιαιτερότητα καὶ αὐταξία τους. Ὅποιοι ὅπωςδήποτε παρακολουθεῖ ἐδῶ τίς διαπιστώσεις τοῦ Κάντ μὲ ἐκεῖνο τὸν σχολαστικισμό πού ὀρισμένοι μοιάζει νὰ θεωροῦν ὡς τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς αὐθεντικῆς καὶ «ἀκριβολόγου» καντιανῆς φιλολογίας, γιὰ νὰ καταδείξει σὲ μεμονωμένες ἔννοιες κι ἐκφράσεις, οἱ ὁποῖες χρησιμοποιοῦνται, τίς διαφορὲς καὶ τίς ἀντιφάσεις, γι' αὐτὸν αὐτὲς οἱ σελίδες δὲν σημαίνουν παρά ἕνα χάος ἑτερογενῶν ἐμπνεύσεων. Ἐὰν ὅμως τίς διαβάξει κανεὶς, ἔτσι ὅπως πρέπει νὰ διαβαστοῦν: ὡς διαφορετικὲς προσπάθειες νὰ σπεριώσει τὴ σκέψη ἐν τῇ γενέσει της καὶ νὰ τῆς δώσει ἕνα πρῶτο προσωρινὸ σκαρίφημα, κερδίζει ἀπ' αὐτὲς ἴσως μία πιὸ ζωντανὴ εἰκόνα τῆς ἰδιαιτερότητας καὶ τοῦ ὕφους τῆς καντιανῆς σκέψης παρά ἀπὸ μερικά ἔτοιμα καὶ περατωμένα ἔργα. Ἐξ ἄλλου συλλαμβάνει ὅπωςδήποτε κανεὶς ποιὲς γιγάντιες ἐσωτερικὲς καὶ ἐξωτερικὲς δυσκολίες ἔπρεπε νὰ ξεπεραστοῦν προτοῦ ἕνα τέτοιου εἶδους ὑλικὸ σκέψης μπορέσει νὰ ἐκλάβει τὴ στερεὴ μορφή μὲ τὴν ὁποία τὸ συναντοῦμε στὴν *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου*. Ἔτσι ἴσως ὁ Κάντ ὄντως νὰ μὴν εἶχε ἄδικο ὅταν σὲ τελικὴ ἐκτίμηση θεωροῦσε τίς δυσκολίες τῆς ἐκθεσης ὑπεύθυνες γιὰ τὴν ἀργὴ πρόοδο τοῦ ἔργου. Ἀπ' ὅσο μπορούμε νὰ κρίνουμε ἀπὸ τὰ σχεδιάσματα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, ἤδη τὸ 1775 οἱ ἀδρὲς γραμμὲς τοῦ κριτικοῦ συστήματος ἔχουν διακριθῶθε. Ὅμως κατὰ τὰ ὑπονοούμενα πού περιέχει ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Χάμαν μὲ τὸν Χάρτκνοχ [Hartknoch], μόλις τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1780 φαίνεται νὰ ἔχει

ξεκινήσει ή εκτύπωση τῆς *Κριτικῆς τοῦ καθαρῦ λόγου*. Τὴν 1η Μαΐου 1781 ὁ Κάντ βρίσκεται σὲ θέση ν' ἀνακοινώσει, σ' ἓνα γράμμα στὸν Χέρτς, τὴν προσεχῆ ἐμφάνιση τοῦ ἔργου. «Αὐτὸ τὸ Πάσχα θὰ βγεῖ ἓνα βιβλίο μου μὲ τὸν τίτλο *Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου*. [...] Αὐτὸ τὸ βιβλίο περιέχει τὸ ἀπαύγασμα ὅλων τῶν πολλαπλῶν ἐρευνῶν, οἱ ὁποῖες ξεκίνησαν ἀπὸ τὶς ἔννοιες τὶς ὁποῖες συζητήσαμε ἐξαντλητικὰ ὀνομάζοντάς τε αἰσθητὸ καὶ νοητὸ κόσμο. Κι εἶναι γιὰ μένα σημαντικὴ ὑπόθεση, σ' ἐκείνου τοῦ ὄξυδερκοῦς ἀνδρὸς τὰ χέρια, ὁ ὁποῖος τὸ θεωροῦσε ἄξιο τιμῆς, νὰ ἐπεξεργάζεται τὶς ἰδέες μου καὶ ἦταν τόσο ὀξύνους, ὥστε νὰ εἰσχωρεῖ σ' αὐτὲς πιὸ βαθιὰ ἀπὸ κάθε ἄλλον, νὰ δίνω ὅλη αὐτὴ τὴ σύνοψη τῶν κόπων μου πρὸς κρίση». Ἔτσι συνδέει ὁ Κάντ τὸ ἔργο του μὲ τὸ φιλοσοφικὸ του παρελθόν, θεωρώντας το ἐκ τῶν ὑστέρων. Ὅμως, ἐνῶ ὁ πενήνταεπτάχρονος πιά Κάντ ἔλεγε νὰ θεωρήσει ἀρχικὰ τὸ βιβλίο, τὸ ὁποῖο εἶχε ἐκπηδήσει ἀπὸ τὸν στοχασμὸ δώδεκα ἐτῶν, ὡς κλείσιμο ἑνὸς ἔργου ζωῆς, ἀδίκησε ἐν τούτοις μ' αὐτὴ τοὺς τὴν κρίση τὸν ἑαυτὸ του: διότι ἔγινε τόσο γιὰ τὸν ἴδιο ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας τὸ ξεκίνημα μίας ἐντελῶς νέας ἐξέλιξης.

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ
Η ΔΟΜΗ ΚΑΙ ΤΑ ΒΑΣΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ
ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΚΑΘΑΡΟΥ ΛΟΓΟΥ

1.

Ἐν καὶ γιὰ τοὺς μεγάλους διανοητὲς ἰσχύει ὅτι τὸ ὕφος εἶναι ὁ ἄνθρωπος, ἤδη ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη ἢ *Κριτικὴ τοῦ καθάρου λόγου* φέρνει τὸν βιογράφο τοῦ Κάντ ἀντιμέτωπο μ' ἓνα δύσκολο πρόβλημα. Διότι στὴν ἱστορία τῶν γραμμάτων καὶ τῆς φιλοσοφίας πουθενὰ δὲν παρατηρεῖται βαθύτερη καὶ δραστικότερη ἀλλαγὴ ὕφους ἀπ' αὐτὴν ποὺ λαμβάνει χώρα στὸν Κάντ κατὰ τὴ δεκαετία μεταξὺ 1770 καὶ 1780, οὔτε κὰν στὸν Πλάτωνα, τὸ ὕφος τῆς ὠριμότητος τοῦ ὁποίου στὸν *Φίληβο*, στὸν *Σοφιστὴ* ἢ στὸν *Παρμενίδη* διαφέρει τόσο χαρακτηριστικὰ ἀπ' τὸν τρόπο ἔκθεσης τῶν πρώιμων διαλόγων. Μὲ κόπο καταφέρνει τώρα κανεὶς στὴν *Κριτικὴ τοῦ καθάρου λόγου* ν' ἀναγνωρίσει τὸν συγγραφέα ποὺ συνέταξε τὶς *Παρατηρήσεις γιὰ τὸ συναίσθημα τοῦ ὠραίου καὶ τοῦ ὑψηλοῦ* ἢ τὰ *Ὀνειρα* ἐνὸς ἀλαφροῦσκιωτου. Ἡ ἐλεύθερη κίνηση τοῦ πνεύματος καὶ τῆς φαντασίας ἀντικαθίσταται ἐδῶ ἀπὸ τὴν αὐστηρότητα τῆς ἀφηρημένης ἐννοιολογικῆς ἀνάλυσης, ἡ ἀνώτερη χάρις καὶ εὐδιαθεσία αὐτῶν τῶν γραπτῶν ἀπὸ τῆ βαρεῖα σχολαστικῆ σοβαρότητα. Ὅπωςδὴποτε ὅποιος ξέρει νὰ διαβάξει σωστὰ τὴν *Κριτικὴ τοῦ καθάρου λόγου* βρίσκει μέσα της κοντὰ στὴν ὀξύτητα καὶ βαθύτητα τῆς νόησης μία ἑκτακτὴ δύναμη ἐποπτείας καὶ μία ἀσυνήθιστη εἰκονικότητα τῆς γλώσσας. Ὁ Γκαϊτε εἶπε ὅτι ἡ διάθεσί του ὅταν διαβάξει μία σελίδα τοῦ Κάντ εἶναι σὰν νὰ μπαίνει σ' ἓνα φωτεινὸ δωμάτιο. Κοντὰ στὴν τέχνη τῆς ἐξαντλητικῆς ταξινομήσεως δυσχερέστατων περίπλοκων συμπλεγμάτων σκέψεων στέκει ἐδῶ τὸ χάρισμα τοῦ Κάντ νὰ καταδηλώνει μὲ μιᾶς χρησιμοποιώντας χαρακτηριστικὰ εἰκόνες, ἐπιγραμματικὰς ἐκφράσεις ποὺ ἐγχαράσσονται ἀνεξίτηλα στὴ μνήμη,

και να συνωθεῖ σὲ περιλήψεις τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα μίας μακροσκελοῦς παραγωγῆς και ἐννοιολογικῆς ἀνάλυσης. Γενικὰ ὅμως στοὺς περισσό-
 τερους ἀναγνώστες ἐπικρατεῖ ἡ ἐντύπωση ὅτι ἡ μορφή τῆς ἔκθεσης
 ποὺ ἐπέλεξε ὁ Κάντ μᾶλλον ἀλυσσοδένει τὴ σκέψη του παρά τὴ βοηθᾶ
 νὰ ἐκφραστῆ κατάλληλα και καθαρὰ. Στὸ μέλημά του γιὰ τὴν ταυτό-
 τητα και τὴ σαφήνεια τῆς ὁρολογίας, γιὰ τὴν ἀκρίβεια τῶν ἐννοιολο-
 γικῶν προσδιορισμῶν και ἐννοιολογικῶν ταξινομιῶν, γιὰ τὴ συμφωνία
 και τὴν παραλληλία τῶν σχημάτων μοιάζει νὰ παθαίνει σκληρῆνση ἢ
 φυσική, ζωηρὴ ὡς πρὸς τὸ πνεῦμα και τὴν προσωπικότητα, ἐκφρα-
 στικότητα τοῦ Κάντ. Ὁ ἴδιος τὸ συναισθάνθηκε και τὸ ἐκδήλωσε αὐτό.
 «Ἡ μέθοδος τῆς ἀνάλυσῆς μου», παρατηρεῖ σὲ μία σημείωση ἡμερο-
 λογίου, «ἔχει μία μειονεκτική μορφή. Μοιάζει σχολαστική, ἄρα σοφι-
 στικά ξηρή, και μάλιστα περιορισμένη και ἀπομακρυσμένη πολὺ ἀπὸ
 τὸ ὕφος τὴν εὐφυΐας». Αὐτὸ πάντως ποὺ μὲ κάθε τρόπο τὸν ἐμποδίζει
 νὰ προσεγγίσει, νὰ ἐνδώσει στὸ ὕφος τῆς «εὐφυΐας», εἶναι ὅμως συνει-
 δητὴ πρόθεση. «Ἐπέλεξα τὴ σχολαστικὴ μέθοδο», λέει σὲ ἓνα ἄλλο
 σημεῖο, «και τὴν προτίμησα ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη κίνηση τοῦ πνεύματος
 και τῆς σπιρτάδας, ἂν και ἀνακάλυψα, θέλοντας κάθε σκεπτόμενος νοῦς
 νὰ συμμετάσχει σ' αὐτὴ τὴν ἔρευνα, ὅτι ἡ ξηρότητα αὐτῆς τῆς μεθό-
 δου θὰ τρώμαζε ἀναγνώστες οἱ ὁποῖοι ζητοῦν ἴσα-ἴσα τὴ σύνδεση μὲ τὸ
 πρακτικὸ. Θὰ ἀπέκλεια ἀπ' ἐδῶ τὴ σπιρτάδα και τὰ συγγραφικὰ θέλ-
 γητρα ἀκόμη κι ἂν κατεῖχα αὐτὰ σὲ μέγιστο βαθμὸ, διότι μὲ ἐνδιαφέ-
 ρει πολὺ νὰ μὴν ἀφήσω νὰ γεννηθεῖ ὑποψία σὰν νὰ ἤθελα νὰ κερδίσω
 και νὰ παρασύρω τὸν ἀναγνώστη, πολὺ περισσότερο ἤθελα νὰ περιμένω
 νὰ συνταχθοῦν μαζί μου, γιὰ κανέναν ἄλλο λόγο παρά ἀπλὰ ἐπειδὴ ἡ
 σύλληψη εἶναι ἰσχυρή. Καὶ στὴ μέθοδο μόνο μὲ πειράματα κατέληξα»²⁰⁵.

205. *Reflexionen zur Kritik der reinen Vernunft*, ἀρ. 9 και 14.

Ἡ ἀξίωση τῆς αὐστηρῆς ἐννοιολογικῆς παραγωγῆς καὶ τῆς ἐννοιολογικῆς συστηματικῆς διαμορφώνει τώρα τὸ μοναδικὸ ἰδανικὸ πρὸ τοῦ ὁποίου ὅλες οἱ ἄλλες ἀπαιτήσεις πρέπει νὰ ἀποσυρθοῦν.

Κι ὅμως ὁ Κάντ δὲν παραιτήθηκε ἐλαφρᾶ τῇ καρδίᾳ αὐτῶν τῶν ἀπαιτήσεων. Στὰ χρόνια ποὺ προηγούνται ἄμεσα τῆς σύνταξης τῆς *Κριτικῆς τοῦ καθαρῦ λόγου* τὸν ἀπασχολεῖ ἀδιάκοπα ἡ σκέψη ἂν καὶ ὑπὸ ποίους ὅρους εἶναι δυνατὸν νὰ δώσει σὲ φιλοσοφικὲς σκέψεις τὴν ἐκλαικτικὴ μορφή δίχως νὰ βλάψει τὴν ἐμβριθείᾳ της. «Ἐδῶ καὶ λίγο καιρὸ», εἶχε γράψει ἤδη τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1779 στὸν Χέρτς, «βάζω μὲ τὸν νοῦ μου σὲ ὀρισμένες στιγμὲςσχόλης τὶς ἀρχὲς τοῦ ἐκλαικτικοῦ στὶς ἐπιστῆμες ἐν γένει (σὲ τέτοιες, ἐννοεῖται, οἱ ὁποῖες εἶναι ἐπιδεκτικὲς αὐτοῦ, διότι στὰ μαθηματικὰ δὲν γίνεται), πρὸ πάντων στὴ φιλοσοφία, καὶ πιστεύω ὅτι μπορῶ ἀπ' αὐτὴ τὴ σκοπιὰ ὄχι μόνον νὰ κάνω διαφορετικὲς ἐπιλογὲς ἀλλὰ καὶ νὰ καθορίζω καὶ μία ἐντελῶς ἄλλη τάξη ἀπ' ὅ,τι ἀπαιτεῖ ἡ σχολαστικὴ μέθοδος, ἡ ὁποία θεβαίως παραμένει τὸ θεμέλιο»²⁰⁶. Ὦντως τὰ πρῶτα σχεδιάσματα τῆς *Κριτικῆς τοῦ καθαρῦ λόγου* κυριαρχοῦν ἀπ' αὐτὴ τὴν ὀπτικὴ γωνία. Κοντὰ στὴν «ἐλλογή (λογικὴ) εὐκρίνεια μέσῳ ἐννοιῶν» μοχθοῦν καὶ γιὰ τὴν «ἐνορατικὴ (αἰσθητικὴ) εὐκρίνεια μέσῳ ἐποπτεῖων» καὶ συγκεκριμένων παραδειγμάτων. Ὁ πρόλογος τοῦ, ἔτοιμου πιά, ἔργου μιλάει γιὰ τοὺς λόγους οἱ ὁποῖοι παρακίνησαν τελικὰ τὸν Κάντ νὰ πάρει ἀπόσταση ἀπ' αὐτὴ τὴν πρόθεση. «Τὰ βοηθήματα τῆς εὐκρίνειας βοηθοῦν μὲν ὡς πρὸς τὰ μέρη, συχνὰ ὅμως διασκεδάζουν τὴν προσοχὴ ὡς πρὸς τὴν ὁλότητα ἐπειδὴ δὲν ἀφήνουν τὸν ἀναγνώστη νὰ φτάσει ἀρκετὰ γρήγορα στὴ γενικὴ ἐποπτεία τοῦ συνόλου κι ἐπειδὴ μ' ὅλα τους τὰ φωτεινὰ χρώματα ταυτόχρονα συγκολλοῦν καὶ παραμορφώνουν τὴν ἄρθρωση ἢ

206. Γράμμα στὸν Χέρτς, IX, σελ. 188.

τῆ δόμηση τῶν μερῶν τοῦ συστήματος, μία δόμηση ποῦ ὅμως εἶναι τὸ σημαντικότερο γιὰ νὰ κρίνει κανεὶς τὴν ἐνότητα καὶ τὴν ἐπιτυχία του»²⁰⁷. Ἔτσι ἡ συνειδητὴ παραίτηση ἀντικατέστησε ἐδῶ τὶς πρῶτες δοκιμὲς μίας ἐποπτικῆς-ἐκλαικτικῆς ἔκθεσης: ὅπως καὶ στὰ μαθηματικά, ἔχει κατανοήσει πιά ὁ Κάντ, ἔτσι καὶ στὴν ὑπερβατολογικὴ φιλοσοφία δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει βασιλικὴ ὁδός.

Ὁ βαθύτερος λόγος αὐτῆς τῆς μεταβολῆς ὕφους, ὅμως, βρίσκεται ὅπωςδήποτε στὸ ὅτι εἶναι ἓνας ἐντελῶς νέος τύπος τοῦ διανοεῖσθαι, τὸν ὁποῖο τώρα ὁ Κάντ ἐκπροσωπεῖ ἀπέναντι στὸ ἴδιο του τὸ παρελθόν κι ἀπέναντι στὴ φιλοσοφία τῆς ἐποχῆς τοῦ διαφωτισμοῦ, ἀπέναντι στὸν Χιούμ καὶ στὸν Μέντελσον, τοὺς ὁποίους ζηλεύει γιὰ τὴν τόσο ὁμορφὴ ὅσο καὶ ἐμβριθὴ τους γραφῆ. Στὶς δεκαετίες τοῦ πλέον ἀπομονωμένου μοναχικοῦ διαλογισμοῦ, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Κάντ διακρίβωσε τὴν ιδιαίτερη μέθοδο καὶ ζήτησή του, ἀπομακρυνόταν σιγά-σιγά ὅλο καὶ περισσότερο ἀπὸ τὶς κοινὲς θεμελιώδεις προϋποθέσεις, στὶς ὁποῖες στηρίχτηκε ἡ φιλοσοφικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ διάνοια τοῦ καιροῦ σὰν σὲ σιωπηρὴ συμφωνία. Μιλáει ὅπωςδήποτε ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις τῆ γλώσσα αὐτοῦ τοῦ καιροῦ. Χρησιμοποιεῖ ἀκόμη τὶς ἔννοιες τὶς ὁποῖες ὁ καιρὸς αὐτὸς χάραξε καὶ τὶς σχολαστικὲς ταξινομίες τὶς ὁποῖες προήγαγε στὰ διδακτικὰ ἐγχειρίδια τῆς ὄντολογίας, τῆς νοησιοκρατικῆς ψυχολογίας, κοσμολογίας καὶ θεολογίας. Ὅμως ὅλο αὐτὸ τὸ ἐκφραστικὸ καὶ διανοητικὸ ὕλικὸ ἐξυπηρετεῖ τώρα ἓναν ἐντελῶς διαφορετικὸ στόχο. Ὁ συγγραφέας γιὰ τὸν ὁποῖο προέχει αὐτὸς ὁ στόχος, μέσα καταδήλωσης καὶ κατάδειξης τέτοιας ὕψης ὥστε ὡς πρὸς τὴν αὐστηρότητα νὰ μὴν ἐνδείκνυνται πιά ἐντελῶς γιὰ τὴ δική του σκέψη, δὲν τὰ περιφρονεῖ. Ἄνατρέχει μάλιστα συχνὰ σ' αὐτὰ τὰ μέσα προτιμώντας τα, γιὰτὶ ἐλπίζει σ' αὐτὰ νὰ βρεῖ

207. Κριτικὴ τοῦ καθαρῶ λόγου, Πρόλογος τῆς πρώτης ἐκδόσεως.

πιό εύκολα μία άμεση σύνδεση στον κόσμο εννοιών στον οποίο είναι συνηθισμένος ο αναγνώστης. Όμως ακριβώς αυτή η υποχωρητικότητα θα γίνεται πια πηγή δυσκολιών πολλών ειδών. Ακριβώς εκεί όπου ο Κάντ καταδέχεται να κατέλθει στη σκοπιά της εποχής του, δεν καταφέρνει να ανασηκώσει την εποχή ως εκεί όπου στέκει ο ίδιος. Κι ακόμη ένα άλλο στοιχείο παρατηρείται εδώ, το οποίο όσο δυσκόλευε για τους συγχρόνους την εισχώρηση στη βασική σύλληψη του Κάντ, άλλο τόσο παρέμενε έκτοτε η πηγή πολυειδών σφαλμάτων και παρανοήσεων. Αν παρατηρήσει κανείς απλά την εξωτερική μορφή την οποία έδωσε ο Κάντ στα γραπτά του, μοιάζει να μην είναι τίποτε εύκρινεστερο από το ότι εδώ αναπτύσσεται εμπρός μας ένα σταθερό και κλειστό, ένα στο σύνολό του και σ' όλες του τις λεπτομέρειες έτοιμο θεωρητικό σύστημα. Τα υλικά για τη δόμηση μοιάζουν να είναι πλήρως διαθέσιμα, ή κάτοψη έχει σχεδιαστεί καθαρά και με ακρίβεια ως την τελευταία λεπτομέρεια. Έναπομένει τώρα να συντεθούν τα μεμονωμένα κομμάτια σύμφωνα μ' αυτό το υπάρχον πλάνο. Αλλά έφ' όσον λαμβάνει χώρα αυτό το έγχείρημα, μόλις τώρα διαφαίνεται όλο το μέγεθος του έργου. Παντού μᾶς συναντούν νέες αμφιβολίες και έρωτήματα. Παντού φαίνεται ότι οι μεμονωμένες έννοιες, τις οποίες πιστεύαμε ότι μᾶς χρειάζονταν ως προϋποθέσεις, χρήζουν μάλλον οί ίδιες όρισμοῦ. Έτσι οί έννοιες αλλάζουν συνεχῶς, ανάλογα με το χωρίο στο οποίο απαντούν κατά την προϊούσα συστηματική δόμηση του συνόλου. Δέν είναι έξ αρχής εκεί ως ήρεμοῦν υπόστρωμα τῆς κίνησης τῶν σκέψεων, αντίθετως αναπτύσσονται και σταθεροποιούνται με τὸ πού μπαίνουν πια σὲ κίνηση. Όποιος δέν λαμβάνει ὑπ' ὄψιν αὐτὸ τὸ στοιχείο, ὅποιος πιστεύει ὅτι ἡ σημασία μίας καθορισμένης θεμελιώδους έννοιᾶς ἐξαντλεῖται στὸν πρῶτο τῆς ὀρισμοῦ κι ὅποιος ζητεῖ τώρα μ' αὐτὴ τὴν έννοια νὰ τὴ συλλάβει ὡς κάτι ἀμετάβλητο καὶ ἀνέγγιχτο ἀπὸ τὴν πρόοδο τῆς σκέψης, κατ' ἀνάγκη θὰ σφάλει στὴν ἀντίληψή του. Ἡ συγ-

γραφική ιδιαιτερότητα του Κάντ συμφωνεί ἐδῶ μ' ὅ,τι παραδίδεται γιὰ τὴν ιδιαιτερότητά του ὡς ἀκαδημαϊκοῦ δασκάλου. «Ἡ παράδοσή του», ἀφηγεῖται ὁ Γιάχμανν, «ἀναλογοῦσε πάντοτε πλήρως στὸ ἀντικείμενο, δὲν ἦταν ὅμως ἀπομνημονευμένη ἀλλὰ διαρκῶς ἐκ νέου ἐπινοημένη νοητικὴ κατάθεση... Καὶ τὸ μάθημα τῆς μεταφυσικῆς ἦταν, ἂν ἀφαιρέσει κανεὶς τὴ δυσκολία τοῦ ἀντικειμένου γιὰ τὸν ἀρχάριο διανοητὴ, φωτεινὸ καὶ ἐλκυστικόν. Ἰδιαιτέρη τέχνη ἀποδείκνυε ὁ Κάντ κατασκευάζοντας καὶ ὀρίζοντας μεταφυσικὲς ἔννοιες, κάνοντας ἐμπρὸς στοὺς ἀκροατές του ταυτόχρονα πειράματα, σὰν νὰ ξεκινοῦσε ὁ ἴδιος νὰ ξανασκέφτεται τὸ ἀντικείμενο, προσθέτοντας σιγὰ-σιγὰ νέους ἐννοιολογικοὺς προσδιορισμούς, βελτιώνοντας λίγο-λίγο ἤδη ὑπάρχουσες δοκιμὲς ἐξηγήσεων, τέλος περνώντας στὴν τελικὴ ὀλοκλήρωση τῶν ἐντελῶς ἐξαντλημένων κι ἀπ' ὅλες τὶς πλευρὲς φωτισμένων ἐννοιῶν. Ἔτσι ὅχι μόνον ἔφερνε σὲ ἐπαφὴ τὸν αὐστηρὰ προσηλωμένο ἀκροατὴ μὲ τὸ ἀντικείμενο ἀλλὰ καὶ τὸν εἰσήγεε στὸ νὰ διανοεῖται μεθοδικά. Ὅποιος δὲν εἶχε μάθει ἀπὸ τὸν Κάντ αὐτὴ τὴν πορεία τῆς παράδοσης κι ἔπαιρνε τὴν πρώτη του ἐξήγηση ἐξ ἀρχῆς γιὰ τὴν ὀρθὴ καὶ ἐντελῶς ἐξαντλητικὴ, ὅποιος δὲν τὸν παρακολουθοῦσε μὲ ὑπερένταση, συνέλεγε μισὲς ἀλήθειες, ὅπως πείστηκα ἀπὸ πολλὲς ἱστορίες ἀκροατῶν του»²⁰⁸. Αὐτὴ ἡ μοῖρα τῶν ἀκροατῶν τοῦ Κάντ ἦταν καὶ μοῖρα πολλῶν ἐκ τῶν σχολιαστῶν του. Ὅποιος προσεγγίζει τὸν ὀρισμὸ τῶν ἀναλυτικῶν καὶ τῶν συνθετικῶν κρίσεων, τὴν ἔννοια τῆς ἐμπειρίας καὶ τοῦ *a priori*, τὶς ἔννοιες τοῦ ὑπερβατολογικοῦ καὶ τῆς ὑπερβατολογικῆς φιλοσοφίας, ἔτσι ὅπως ἐμφανίζονται στὴν ἀρχὴ τῆς *Κριτικῆς τοῦ καθαρῶν λόγου*, μὲ τὴ σκέψη ὅτι ἐδῶ βρίσκουμε κυριολεξίες τῶν ὁποίων ἡ ἀξία εἶναι μιὰ γιὰ πάντα δεδομένη, σίγουρα θὰ μεπερδευτεῖ καθὼς προχωρεῖ μέσα στὸ ἔργο. Διότι

208. JACHMANN, ὁ.π., σελ. 28 κ.κ.

είναι συνεχῶς ἐμφανῆς ὅτι μία φαινομενικά περατωθεῖσα ἔρευνα ξαναρχίζει ἀπ' τὴν ἀρχή, μία προηγούμενη ἐξήγηση συμπληρώνεται, ἐπεκτείνεται καὶ μάλιστα ἀναμορφώνεται ὀλοκληρωτικά, ὅτι προβλήματα, τὰ ὅποια θεωροῦνταν κατ' ἀρχὴν ξέχωρα, ἔξαφνα ἐγκαινιάζουν μία ἐντελῶς νέα σχέση τὸ ἓνα πρὸς τὸ ἄλλο, στὴν ὁποία μεταβάλλεται καὶ ἡ ἀρχικὴ τους σημασία. Κατὰ βάση ἢ μόνη φυσικὴ καὶ ἀναγκαία σχέση εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ εὐμεταβλητότητα, διότι αὐτὴ εἶναι μάρτυρας τοῦ ὅτι θρυσκόμαστε ἐδῶ ἀκόμη στὸ ἐπίκεντρο τῆς ζωντανῆς διαδικασίας καὶ στὴ συνεχῆ πρόοδο τῆς νόησης. Πολλὰ πού ἴσως νὰ φαίνονται ἀντιφατικά ὡς πρὸς τὸ συμπέρασμα πού ἔχει ἐξαχθεῖ, φωτίζονται μόνον ἂν τὰ τοποθετήσῃ κανεὶς καὶ πάλι σ' αὐτὴ τὴν κίνηση καὶ τὰ ἐρμηνεύσῃ συνολικά. Ἐκεῖ ὅπου ὁ Κάντ, μὲ βάση τὴ «συνθετικὴ» μέθοδο τὴν ὁποία χρησιμοποιοῖ στὴν Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου, προχωρεῖ σιγά-σιγά καὶ βῆμα-βῆμα ἀπὸ τὸ καθ' ἕκαστον στὸ καθόλου, μπορεῖ συνεπῶς ἢ ἐλεύθερη ἀναπαραγωγή τοῦ συστήματος ἀνάλογα μὲ τὴν ὁδὸ πού ὁ ἴδιος ἔδειξε στὰ Προλεγόμενα νὰ ξεκινήσῃ μὲ τὴ σκέψη τοῦ ὅλου καὶ νὰ προσπαθῆσῃ κατευθυνόμενος πρὸς αὐτὴ νὰ διακριβώσῃ τὴν ἔννοια τοῦ καθ' ἕκαστον. Ἐνῶ ἐκεῖ συμπλέκονται διαρκῶς νέα νήματα ὥσπου τελικὰ νὰ βρεθῆ ἔμπρός μας τὸ πιὸ περίτεχνο δίκτυο ἐννοιῶν, ἡ ἀναδρομικὴ ἀνάλυση ὀφείλει ἀντιστρόφως νὰ ἀφαιρέσῃ ἀπὸ τὰ περίπλοκα συμπλέγματα ἐννοιῶν μόνο τὰ μεγάλα προσδιοριστικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ νὰ ἀναχθεῖ στὶς γενικότερες κατευθυντήριες γραμμές, τίς ὁποῖες διέρρηε ἡ σκέψη διακλαδούμενη καὶ δικτυούμενη πρὸς ὅλες τίς κατευθύνσεις. Ἡ ὁλότητα τῶν ἐπὶ μέρους ἐρωτημάτων τὰ ὅποια περιέχει τὸ σύστημα τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας ὀπωσδήποτε δὲν ἐξαντλεῖται ἐδῶ. Πρέπει νὰ ἀρκεῖ νὰ εἶναι ὁρατὴ καὶ εὐκρινῆς ἐκείνη ἡ γενικὴ «δόμηση μερῶν» τὴν ὁποία ὁ ἴδιος ὁ Κάντ θεωροῦσε ὡς οὐσιῶδες στοιχεῖο καὶ ὡς ἀποφασιστικὸ κριτήριον γιὰ νὰ κρίνει περὶ ἐνότητας καὶ ἐπιτυχίας τῆς θεωρίας του.

2.

Ἡ θεώρηση τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαρῶν λόγου ξεκινάει ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς μεταφυσικῆς κι ἀπὸ τὴ μοίρα ποὺ περίμενε αὐτὴ τὴν ἔννοια καθὼς ἄλλαζαν οἱ καιροί. Ἡ ἔσωτερικὴ ἀντίφαση ἡ ὁποία διατρέχει τὴ σύνολη ἱστορία τῆς μεταφυσικῆς εἶναι ὅτι αὐτὴ, ἡ ὁποία ἐγείρει τὴν ἀπαίτηση νὰ σημαίνει τὸ ὕψιστο δικαστήριο γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ «εἶναι» καὶ τῆς «ἀλήθειας», δὲν ἔχει καταφέρει νὰ φτάσει ἡ ἴδια σὲ κανενὸς εἶδους κανονισμό βεβαιότητας. Ἡ μεταβολὴ τῶν συστημάτων μοιάζει νὰ περιγεῖλᾶ κάθε προσπάθεια νὰ ἀχθεῖ ἡ ἔννοια τῆς μεταφυσικῆς στὴν «ἀσφαλῆ ὁδὸ μίας ἐπιστήμης». Ὅμως ἂν καὶ ἡ μεταφυσικὴ μοιάζει ἀδύνατη ὡς ἐπιστήμη, κρίνοντας ἀπὸ τὴν πείρα ἐκ τῆς ἱστορίας της, παραμένει ἐν τούτοις ἀναγκαία ὡς «φυσικὴ καταβολή». Διότι κάθε προσπάθεια παραιτήσεως ὅσον ἀφορᾶ τὰ θεμελιώδη ζητήματά της ἀποδεικνύεται σύντομα πλανερὴ. Οὔτε ἀπόφαση τῆς βούλησης οὔτε λογικὴ ἀπόδειξη, ὅσο ἀγγίχουν κι ἂν εἶναι, δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς κάνει νὰ ἀπόσχουμε ἀπὸ τὰ θέματα τὰ ὁποῖα τίθενται ἐδῶ. Ὁ δογματισμός, ὁ ὁποῖος δὲν μᾶς διδάσκει τίποτε, καὶ ὁ σκεπτικισμός, ὁ ὁποῖος μάλιστα σὲ καμμία περίπτωση δὲν ὑπόσχεται κάτι, ἐμφανίζονται ὡς λύσεις τοῦ προβλήματος τῆς μεταφυσικῆς ὁμοίως ἀνεπαρκεῖς. Μετὰ ἀπ' ὅλους τοὺς πνευματικούς μὀχθους τῶν αἰώνων φτάσαμε λοιπὸν σ' ἓνα σημεῖο· στὸ ὁποῖο δὲν ὑπάρχει γιὰ μᾶς, καθὼς φαίνεται, οὔτε μπρὸς οὔτε πίσω στὸ ὁποῖο ὅσο δύσκολο εἶναι νὰ παραιτηθούμε ἀπὸ τὶς ἀξιώσεις οἱ ὁποῖες συνενώνονται στὴν ἔννοια καὶ στὴ λέξη τῆς μεταφυσικῆς τόσο δύσκολο εἶναι καὶ νὰ τὶς πληρώσουμε. «Ὁ μαθηματικὸς, τὸ εὐφάνταστο πνεῦμα, ὁ φιλόσοφος τῆς φύσης: τί μᾶς λένε περιγελώνοντας τὴ μεταφυσικὴ μὲ ἀλαζονεῖα; Στὰ σωθικά τους ὑπάρχει ἡ κλήση, ἡ ὁποία μονίμως τοὺς παροτρύνει νὰ τολμήσουν μία δοκιμὴ στὸ πεδίο τῆς μεταφυσικῆς. Ἄν ὡς ἄνθρωποι ζητοῦν τοὺς ἔσχατους σκοπούς τους ὄχι στὴν ἱκανοποίηση τῶν προθέσεων αὐτῆς τῆς ζωῆς, δὲν μποροῦν παρὰ νὰ ρωτήσουν: Ἀπὸ

πού έρχομαι; Από πού έρχονται όλα; Ο αστρονόμος παροτρύνεται σ' αυτές τις έρωτήσεις ακόμη περισσότερο. Δεν μπορεί να δραπετευτεί από τὸ νὰ ζητάει κάτι πού νὰ τὸν ἱκανοποιεῖ ὡς πρὸς αὐτό. Στὴν πρώτη κρίση τὴν ὁποία κάνει σχετικά, βρίσκεται στὸ πεδίο τῆς μεταφυσικῆς. Μήπως τώρα δίχως καμμία καθοδήγηση θέλει ἐδῶ νὰ ἐμπιστευθεῖ ἀπλὰ τις παρορμήσεις πού μπορεί νὰ γεννηθοῦν μέσα του, ἂν καὶ δὲν ἔχει ἑββαία χάρτη τοῦ πεδίου πού θέλει νὰ περιδιαβεῖ; Μέσα σ' αὐτὴ τὴ σκοτεινότητα ἀνάβει ἡ κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου τὸν δαυλό, δὲν φωτίζει ὅμως τοὺς ἄγνωστους σ' ἐμᾶς χώρους πέρα ἀπὸ τὸν αἰσθητηριακὸ κόσμο, παρὰ μόνο τὸν σκοτεινὸ θάλαμο τῆς ἴδιας μας τῆς διανόησης»²⁰⁹. Δεν εἶναι λοιπὸν τὸ ἀντικείμενο τῆς μεταφυσικῆς πού μὲ τὴν Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου παίρνει νέα θεώρηση καὶ φωτισμό. Εἶναι ὅμως τὸ ἐρώτημά της, τὸ ὁποῖο συλλαμβάνουμε βαθύτερα καὶ καλύτερα ἀπ' ὅ,τι παλιά καὶ τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ κατανοήσουμε ἀπὸ τις πρῶτες ἀπαρχές του, οἱ ὁποῖες ριζώνουν στὸν «νοῦ» μας.

Ἔτσι ἔχει ἐκφραστεῖ ἡ πρώτη χαρακτηριστικὴ ἀντίθεση, ἡ ὁποία διακρίνει τὴ θεωρία τοῦ Κάντ ἀπὸ τὰ συστήματα τοῦ παρελθόντος. Ἡ παλιά μεταφυσικὴ ἦταν ὄντολογία: ξεκινούσε μὲ συγκεκριμένες γενικὲς πεποιθήσεις περὶ τοῦ «Εἶναι» γενικὰ καὶ ζητοῦσε ἀπ' ἐδῶ νὰ εἰσχωρήσει στὴ γνώση τῶν εἰδικῶν προσδιορισμῶν τῶν πραγμάτων. Αὐτὸ ἰσχύει βασικὰ τόσο γιὰ κεῖνα τὰ συστήματα τὰ ὁποῖα αὐτοχαρακτηρίζονταν ὡς «ἐμπειριστικὲς» θεωρίες, ὅσο καὶ γιὰ ὅσα ὁμολογοῦσαν πίστη στὴ «νοησιοκρατία». Διότι ὁ «ἐμπειρισμὸς» καὶ ἡ «νοησιοκρατία» διακρίνονται μὲν ὡς πρὸς τις ἀντιλήψεις τους γιὰ τὰ ἐπὶ μέρος μέσα τῆς γνώσης, μὲ τὰ ὁποῖα οἰκειοποιούμεστε τὸ Εἶναι, ἢ βασικὴ θέση ὅμως ὅτι «ὑπάρχει» ἓνα τέτοιο Εἶναι, ὅτι διαθέτουμε μία πραγματικότητα πραγμάτων,

209. *Reflexionen zur Kritik der reinen Vernunft*, ἀρ. 128.

ή όποία μπορεί νά εἰσδεχθεῖ καί νά ἀπεικονίσει τὸ πνεῦμα, εἶναι κοινὴ σ' ἀμφοτέρους τὶς πλευρές. "Όπως κι ἂν συλληφθεῖ ἐδῶ στὰ ἐπὶ μέρους ἡ σχέση, ἓνα πάντα παραμένει: ὅτι καί οἱ δύο πλευρὲς ξεκινοῦν μ' ἓναν συγκεκριμένο ἰσχυρισμὸν περὶ τῆς πραγματικότητας, περὶ τῆς φύσης τῶν πραγμάτων ἢ τῆς ψυχῆς καί ἀπ' αὐτὸν συνάγουν ὅλες τὶς περαιτέρω προτάσεις ὡς συνέπειες. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο εἰσέρχεται ἡ πρώτη ἀμφιβολία τοῦ Κάντ κι ἡ πρώτη ἀξίωσή του. Τὸ ὑπερήφανο ὄνομα μίας ὄντολογίας, ἡ ὅποία ἐπαίρεται νά παρέχει καθολικὰ ἔγκυρες καί ἀναγκαῖες γνώσεις περὶ «πραγμάτων ἐν γένει» στὰ πλαίσια μίας συστηματικῆς διδασκαλίας, πρέπει νά κάνει χῶρο στὸν μετρίοφρονα τίτλο μίας ἀπλῆς ἀναλυτικῆς τοῦ καθαρῶ νοῦ²¹⁰. Ἐνῶ σ' ἐκείνην ἐρωτᾶται στὴν ἀρχή, τί εἶναι τὸ εἶναι, γιὰ νά δειχθεῖ ἀργότερα πῶς «φτάνει αὐτὸ στὸν νοῦ», δηλαδή πῶς ἐκδηλώνεται καί ἐκφράζεται μὲ ἔννοιες καί γνώσεις, ἐδῶ πρέπει ἀντιστρόφως νά ξεκινήσουμε διαπιστώνοντας τί σημαίνει τὸ ἐρώτημα περὶ τοῦ εἶναι ἐν γένει. Ἐνῶ ἐκεῖ τὸ εἶναι ἐθεωρεῖτο ὡς σημεῖο ἐκκίνησης, ἐδῶ στέκει ὡς πρόβλημα ἢ ὡς αἴτημα. Ἐνῶ πιὸ πρὶν κάποια καθορισμένη δομὴ τοῦ κόσμου τῶν ἀντικειμένων ἐκλαμβανόταν ὡς τὸ ἀσφαλὲς ξεκίνημα καί τὸ μέλημα συνίστατο μόνο στὸ νά δειχθεῖ πῶς αὐτὴ ἡ μορφή τῆς «ἀντικειμενικότητας» μεταβαίνει σὲ μορφή τῆς «ὑποκειμενικότητας», πῶς μεταβαίνει σὲ γνώση καί παράσταση, ἐδῶ ἀντιθέτως ἀπαιτεῖται νά δοθεῖ ἀρχικὰ μία ἐξήγηση γιὰ τὸ τί σημαίνει ἐν γένει ἡ ἔννοια τῆς πραγματικότητας καί ἡ ἀπαιτήση ἀντικειμενικότητας ἐν γένει, προτοῦ ὑποβληθεῖ κάποια θεωρία γι' αὐτὴ τὴ μετάβαση. Διότι ἡ ἀντικειμενικότητα, αὐτὸ τὸ γνωρίζουμε τώρα, δὲν εἶναι εὐθύς ἐξ ἀρχῆς δεδομένο, μὴ περαιτέρω ἀναλύσιμο γεγονός, ἀλλὰ ἀντιθέτως βασικότατο ζήτημα τοῦ «λόγου», ζήτημα τὸ ὅποιο εἶναι δυνατὸ νά μὴν μπορεῖ ν'

210. Κριτικὴ τοῦ καθαρῶ λόγου, σελ. 303 (III, σελ. 217).

ἀπαντηθεῖ ἐντελῶς, γιὰ τοῦ ὁποίου τὸ νόημα ὅμως εἶναι ἀνάγκη νὰ μπορεῖ ἀνὰ πᾶσα στιγμή νὰ δοθεῖ πλήρης καὶ ἐξαντλητικὸς λόγος.

Αὐτὸ θὰ μποροῦσε ὀπισθόρροπα νὰ φαίνεται μονίμως σκοτεινὸ. Ὅμως φωτίζεται ἀμέσως, ἐὰν κανεὶς πάει πίσω μέχρι ἐκεῖνο τὸν πρῶτο βλαστὸ τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαρῦ λόγου, ὁ ὁποῖος ἀναφάνηκε στὸ γράμμα στὸν Χερτς τοῦ ἔτους 1772. Κι ἂν ἐδῶ ὁ Κάντ χαρακτηρίζει τὸ πρόβλημα, στὸν πυθμένα τοῦ ὁποίου βασιζόταν ἡ σχέση αὐτοῦ ποὺ ὀνομάζουμε παράσταση μέσα μας ἀφ' ἑνός, πρὸς τὸ ἀντικείμενο ἀφ' ἑτέρου, ὡς τὸ «κλειδὶ ὅλου τοῦ μυστικοῦ τῆς μεταφυσικῆς ποὺ μέχρι τώρα κρύβεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τῆς τὸν ἑαυτό», δὲν εἶχε νὰ διδαχθεῖ τίποτε ἀπὸ τίς μέχρι τότε θεωρίες γι' αὐτὴ τὴ σχέση: διότι ὀδηγοῦσαν εἴτε σὲ ἀπλὴ εἰσδεκτικότητά τοῦ πνεύματος, ἢ ὁποία δὲν ἐξηγοῦσε τὴν ἰκανότητά του νὰ ἀνυψώνεται σὲ καθολικὲς καὶ ἀναγκαῖες γνώσεις, ἢ ἔρχονταν εἰς πέρας, ἐφ' ὅσον τοῦ ἀναγνώριζαν αὐτὲς τίς ἰκανότητες, ἐν τέλει ἐφ' ὅσον παραπέμπουν σ' ἕνα κάποιον «ἀπὸ μηχανῆς θεοῦ», ὁ ὁποῖος τοῦ τίς ἐμφύτευσε ἐξ ἀρχῆς σὲ συμφωνία μὲ τὴ «φύση τῶν πραγμάτων»²¹¹. Αὐτὴ ἡ μυστικὴ λύση ὅμως εἶναι κατὰ βάση τὸ ἴδιο μὴ ἀναγκαῖα ὅσο καὶ μὴ ἰκανοποιητικὴ, ἅπαξ καὶ κατανοηθεῖ τὸ ὅτι στὸ καθολικὸ ἐρώτημα ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενο τῆς γνώσης δὲν πρόκειται τόσο γιὰ ἕνα ἐρώτημα τῆς μεταφυσικῆς ὅσο πολὺ περισσότερο γιὰ ἕνα ἐρώτημα τῆς λογικῆς. Διότι στὴ διάκριση τὴν ὁποία κάνουμε μεταξύ «παράστασης» καὶ «ἀντικειμένου» δὲν πρόκειται γιὰ δύο ἐκ βάθρων διακεκριμένα χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀπόλυτου εἶναι ἀλλὰ γιὰ μία καθολισμένη ποιότητα καὶ κατεύθυνση τῆς κρίσης. Προσάπτουμε σὲ μία καθορισμένη σύνδεση περιεχομένων «ἀντικειμενικότητα», τὴ θεωροῦμε ὡς ἔκφραση τοῦ εἶναι, ἐὰν ἔχουμε λόγους νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἡ μορφή αὐτῆς τῆς σύνδεσης δὲν

211. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 203 κ.κ.

είναι άπλως τυχαία και αυθαίρετη αλλά αναγκαία και καθολική. Άς μὴν ασχοληθούμε ακόμη πρὸς τὸ παρὸν μὲ τὸ τί μᾶς δίνει τὸ δικαίωμα νὰ τὸ δεχθούμε αὐτό. Ἐν πάσῃ περιπτώσει αὐτὴ εἶναι ὅπου ἐδράζεται ὄχι μόνο ὅλη μας ἡ συνείδηση περὶ ἀλήθειας και ἐγκυρότητας μίας ἀποφανσης ὡς πρὸς τὰ «πράγματα», ἀλλὰ και αὐτὴ στὴν ὁποία στὴν πραγματικότητα συνίσταται αὐτὴ ἡ συνείδηση. Μ' ἄλλα λόγια τὰ δεδομένα μας δὲν εἶναι πράγματα, ἀπὸ τὰ ὁποία μποροῦν νὰ προσκτηθοῦν στὸ ἐξῆς σαφεῖς και ἀναγκαῖες γνώσεις, ἀντιθέτως εἶναι ἡ ἀσφάλεια αὐτῶν τῶν γνώσεων, ἡ ὁποία ἀπλᾶ ἐπιλέγει ἄλλη ἔκφραση διατεινόμενη ἕνα «Εἶναι», ἕναν «κόσμο» και μία «φύση». Ὡς αὐτὴ τὴν ὀξύτητα τῆς διατύπωσης και λύσης τοῦ προβλήματος ὁπωςδήποτε δὲν εἶχε εἰσέλθει ἡ ἐπιστολὴ στὸν Χέρτς. Πρῶτα ἡ Κριτικὴ τοῦ καθαρῶ λόγου τὴν ἔφτασε στὰ ἀποφασιστικὰ κεφάλαια περὶ «ὑπερβατολογικῆς παραγωγῆς τῶν κατηγοριῶν». «Ἐδῶ λοιπὸν εἶναι ἀνάγκη», λέει και πάλι σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο μὲ ἰδιαίτερα ἐμφατικὴ ἀκρίβεια, «νὰ γίνω καταννητὸς γιὰ τὸ τί ἐννοῶ μιλώντας γιὰ ἀντικείμενο τῶν παραστάσεων... Τί ἐννοεῖ κανεὶς μιλώντας γιὰ ἕνα ἀντίστοιχο στὴ γνώση και ἄρα ἀπ' αὐτὴν διακεκριμένο ἀντικείμενο; Εἶναι εὐκόλο νὰ καταλάβουμε ὅτι αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο πρέπει νὰ νοηθεῖ μόνον ὡς κάτι ἐν γένει=X, διότι ἔξω ἀπ' τὴ γνώση μας δὲν ἔχουμε τίποτε πού νὰ μποροῦμε νὰ ἀντιπαράθεσουμε ὡς ἀντίστοιχο σ' αὐτὴ τὴ γνώση. Βρίσκουμε ὅμως ὅτι αὐτὴ ἡ σκέψη περὶ τῆς σχέσης ὅλης τῆς γνώσης πρὸς τὸ ἀντικείμενό της συμπαράσει κάτι ἀπὸ ἀναγκαιότητα, ἀφοῦ ἄλλωστε ἡ σκέψη αὐτὴ θεωρεῖται ὡς αὐτὸ πού ἐναντιώνεται στὸ νὰ εἶναι οἱ γνώσεις μας ὄχι ὅ,τι τύχει ἢ ὁποιοσδήποτε, ἀλλὰ a priori προσδιορισμένες μ' ἕναν συγκεκριμένο τρόπο, διότι ὀφειλοντας νὰ ἀναφέρονται σ' ἕνα ἀντικείμενο, πρέπει κατ' ἀνάγκη και νὰ συμφωνοῦν μεταξύ τους ἀναφορικὰ μ' αὐτό, δηλαδὴ νὰ ἔχουν ἐκείνη τὴν ἐνότητα, τὴν ὁποία ἀποτελεῖ ἡ ἐννοια ἐνὸς ἀντικειμένου... Στὸ ἐξῆς λέμε: ἀναγνωρίζουμε τὸ ἀντικείμενο ἔχοντας

εἰσφέρει στὸ πολλαπλὸ τῆς ἐποπτείας συνθετικὴ ἐνότητα... Ἔτσι νοοῦμε ἓνα τρίγωνο ὡς ἀντικείμενο, ἐφ' ὅσον συνειδητοποιοῦμε τὴ σύνθεσι τριῶν εὐθειῶν γραμμῶν σύμφωνα μ' ἓναν κανόνα, κατὰ τὸν ὁποῖο μία τέτοια ἐποπτεία μπορεῖ νὰ παρασταθεῖ ἀνὰ πᾶσα στιγμή. Αὐτὴ ἡ ἐνό- τητα τοῦ κανόνα προσδιορίζει τώρα κάθε πολλαπλὸ καὶ τὸ περιορίζει σὲ ὄρους οἱ ὁποῖοι κάνουν ἐφικτὴ τὴν ἐνότητα τῆς αὐτοσυνειδησίας καὶ ἡ ἔννοια αὐτῆς τῆς ἐνότητας εἶναι ἡ παράστασι τοῦ ἀντικειμένου=X, τὸ ὁποῖο νοῦ μὲ τὰ νοούμενα κατηγορήματα ἐνός τριγώνου»²¹². Ἡ ἀναγκαιότητα τῆς κρίσης δὲν ἐκπορεύεται λοιπὸν ἀπὸ τὴν ἐνότητα ἐνός ἀντικειμένου ὅπισθεν καὶ πέραν τῆς γνώσεως, ἀντιθέτως αὐτὴ ἡ ἀναγκαι- ότητα εἶναι ἐκεῖνο πού συνιστᾶ γιὰ μᾶς τὸ μόνο καταληπτὸ νόημα τῆς σκέψης περὶ ἀντικείμενου. Ὅποιος συλλάβει πού ἐδράζεται αὐτὴ ἡ ἀναγκαιότητα καὶ σὲ ποιὸς συγκροτητικούς ὄρους εἶναι θεμελιωμένη, θὰ διέλθει καὶ θὰ λύσει ἐξ αὐτοῦ τὸ πρόβλημα τοῦ εἶναι σὲ τέτοιον βαθμό, ὅσο εἶναι ἐν γένει δυνατὸν νὰ λυθεῖ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς γνώσης. Διότι κόσμος γνώσεων δὲν ὑπάρχει γιὰ μᾶς ἐπειδὴ ὑπάρχει τάχα κό- σμος πραγμάτων, ὁ πρῶτος ὡς ἀποτύπωμα καὶ ἀπεικόνισσι τοῦ δεύτε- ρου· ἀντιστρόφως, ἐπειδὴ ὑπάρχουν ὅπωςδήποτε ὀρισμένες κρίσεις, κρί- σεις τῶν ὁποίων ἡ ἐγκυρότητα δὲν ἐξαρτᾶται οὔτε ἀπὸ τὸ ἐμπειρικὸ ἐπὶ μέρους ὑποκείμενο, τὸ ὁποῖο τίς ἐκφέρει, οὔτε ἀπὸ τοὺς εἰδικούς ἐμπει- ρικούς καὶ χρονικούς ὄρους ὑπὸ τοὺς ὁποίους ἐκφέρονται, διαθέτουμε μία τάξι, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ κληθεῖ ὄχι μόνο τάξι ἐντυπώσεων καὶ πα- ραστάσεων ἀλλὰ καὶ τάξι ἀντικειμένων.

Τὸ σημεῖο ἐκκίνησης τῆς καντιανῆς θεωρίας καὶ ἡ ἀντίθεσι στὴν ὁποία νοιῶθε ὅτι βρῖσκεται πρὸς κάθε μέχρι τώρα ἐκδοχὴ τῶν μετα- φυσικῶν προβλημάτων ἔχουν προσημειωθεῖ μὴ γιὰ πάντα. Ὁ ἴδιος ὁ

212. *Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου*, πρώτη ἔκδοσι, σελ. 103 κ.κ. (III, σελ. 615 κ.κ.).

Κάντ σχεδίασε στον πρόλογο της δεύτερης έκδοσης της *Κριτικής του καθαρού λόγου* εκείνη τη γνωστή εικόνα για την έκφραση αυτής της αντίθεσης, όπου συγκρίνει τη δική του «*άλλαγή του τρόπου του σκέπτεσθαι*» με την πράξη του Κοπέρνικου. «*Μέχρι τώρα υποθέταμε ότι όλη μας η γνώση έπρεπε να εϋθυγραμμίζεται προς τα αντικείμενα. Όμως όλες οι προσπάθειες να κανονίσουμε a priori κάτι γι' αυτές, μέσω έννοιων, πράγμα που θα επέκτεινε τη γνώση μας, πήγαν στράφι υπ' αυτή την προϋπόθεση. Άς προσπαθήσουμε συνεπώς για μια φορά μήπως και έχουμε μεγαλύτερη επιτυχία στα έργα της μεταφυσικής υποθέτοντας ότι τα αντικείμενα πρέπει να εϋθυγραμμιστούν με τη γνώση μας, πράγμα που ήδη συμφωνεί καλύτερα έτσι με την απαιτούμενη δυνατότητα μίας γνώσης τους a priori, ή οποία οφείλει να προσδιορίσει κάτι για αντικείμενα προτού αυτά μās δοθούν. Το θέμα έχει επί του προκειμένου όπως και η πρώτη σκέψη του Κοπέρνικου, ο οποίος αφού δεν είδε προκοπή στην εξήγηση των κινήσεων του ουρανού υποθέτοντας ότι όλο το στερέωμα στρέφεται γύρω από τον παρατηρητή, προσπάθησε να δει μήπως πετύχαινε περισσότερο αν έβαζε τον παρατηρητή να στρέφεται κι άφηνε τ' άστρα, αντίθετως, σε ήρεμία»²¹³. Η «*στροφή του παρατηρητή*», όπως κατανοείται εδώ, θα συνίσταται στο ότι αφήνουμε το σύνολο των γνωστικών λειτουργιών που διαθέτει εν γένει ο «*λόγος*» να προσπεράσει και ανακαλούμε κάθε μία κατά την αναγκαία του αλλά και χαρακτηριστικά προσδιορισμένη και περιορισμένη του εγκυρότητα. Ούτε στον κόσμο της έλλογης γνώσης επιτρέπεται να παραμένουμε σκληροί και άμετακίνητοι σ' ένα σημείο, αντίθετως πρέπει να προσμετρούμε διαδοχικά όλη την ακολουθία των στάσεων που μπορούμε να προσλάβουμε άπέναντι στην αλήθεια και στο αντικείμενο.*

213. *Κριτική του καθαρού λόγου*, δεύτερος πρόλογος, σελ. XVI (III, σελ. 18).

Ἔπάρχει γιὰ μᾶς μία καθορισμένη μορφή τῆς ἀντικειμενικότητας τὴν ὁποία καλοῦμε ἐν χώρῳ τάξῃ τῶν πραγμάτων: πρέπει νὰ ἐπιζητήσουμε νὰ τὴ συλλάβουμε καὶ νὰ τὴν προσδιορίσουμε ὄχι ἐκκινώντας ἐδῶ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς «ἀπόλυτου» χώρου στὸ διάστημα, ἀντιθέτως ἐπερωτώντας καὶ ἀναλύοντας τοὺς νόμους τῆς γεωμετρικῆς κατασκευῆς, ἐκείνους τοὺς νόμους σύμφωνα μὲ τοὺς ὁποίους γεννῶνται γιὰ μᾶς κατὰ τὸ πρῶτο, δομούμενα διαρκῶς, σημεῖα καὶ γραμμές, ἐπίπεδα καὶ σώματα. Ἔπάρχει μία συνάφεια γιὰ μᾶς καὶ μία συστηματικὴ σύνδεση μεταξὺ ἀριθμητικῶν δομῶν, ἔτσι ὥστε κάθε ἀριθμὸς νὰ ἔχει μέσα στὴ σύνολη ἔννοια τοῦ ἀριθμοῦ ἐν γένει τὴ σταθερὴ του θέση καὶ τὴ σχέση του πρὸς ὅλα τὰ ἄλλα μέλη αὐτῆς τῆς ἔννοιας. Πρέπει νὰ συλλαμβάνουμε αὐτὴ τὴ συνάφεια ὡς ἀναγκαία μὲ τὸ νὰ μὴν προϋποθέτουμε γι' αὐτὴν ἄλλο δεδομένο ἐξὸν ἀπὸ τὴν καθολικὴ μέθοδο σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ξεκινώντας ἀπὸ τὸ «ἕνα» δομοῦμε τὸ σύνολο βασιλεῖο τῶν ἀριθμῶν σύμφωνα μὲ μία παραμόνιμη ἀρχὴ ἀπὸ τὰ πρῶτα του στοιχεῖα. Ἐν τέλει ὑπάρχει ἐκεῖνο τὸ ὅλον φυσικῶν σωμάτων καὶ φυσικῶν δυνάμεων τὸ ὁποῖο συνθηζομε νὰ καλοῦμε κόσμο τῆς «φύσης» ὑπὸ τὴ στενὴ ἔννοια. Ὅμως κι ἐδῶ γιὰ νὰ τὸ καταλάβουμε πρέπει νὰ ξεκινήσουμε ὄχι ἀπὸ τὴν ἐμπειρικὴ ὑπαρξὴ τῶν ἀντικειμένων ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἰδιομορφία τῆς ἐμπειρικῆς γνωστικῆς λειτουργίας, ἀπ' ἐκεῖνο τὸν «λόγο» ὁ ὁποῖος βρίσκεται στὴν ἴδια τὴν ἐμπειρία καὶ σὲ κάθε μία ἀπ' τὶς κρίσεις τῆς. Ἀλλὰ κι ἔτσι δὲν ἔχει τελειώσει ἀκόμη ὁ δρόμος στὸν ὁποῖο μᾶς ὀδηγεῖ ἡ κριτικὴ «στροφή». Ἡ μεταφυσικὴ ὡς θεωρία τοῦ εἶναι, ὡς γενικὴ ὄντολογία, γνωρίζει κατὰ βάση μόνο ἓναν τρόπο τῆς ιδιότητος τοῦ νὰ εἶναι κάτι ἀντικείμενο, γνωρίζει μόνο ὕλικές ἢ αἷυλες ὑποστάσεις, οἱ ὁποῖες μὲ κάποια μορφή «εἶναι παροῦσες» καὶ διατελοῦν. Γιὰ τὸ σύστημα τοῦ λόγου ὅμως ὑπάρχουν καθαρὲς ἐμμενεῖς ἀναγκαιότητες, ὑπάρχουν συνεπῶς ἀξιώσεις ἀντικειμενικῆς ἐγκυρότητας, οἱ ὁποῖες ὡς τέτοιες δὲν εἶναι ἐκφράσιμες πλέον ὡς «παροῦσες», ἀλλὰ ἀνήκουν σ'

έναν έντελῶς διαφορετικὸ καὶ νέο τύπο. Αὐτοῦ τοῦ εἶδους εἶναι ἐκείνη ἡ ἀναγκαιότητα ἢ ὁποῖα ἐκφέρεται στὴν ἠθικὴ ἢ αἰσθητικὴ κρίση. Καὶ τὸ «βασίλειο τῶν σκοπῶν», τοῦ ὁποῖου τὴν εἰκόνα σκιαγραφεῖ ἡ ἠθικὴ, καθὼς καὶ τὸ βασίλειο τῶν καθαρῶν περιγραμμάτων καὶ μορφῶν, τὸ ὁποῖο μᾶς προσφέρεται στὴν τέχνη, μὲ κάποια ἔννοια «εἶναι», διότι ἔχει καθεστῶς σταθερὸ καὶ ἀνεξάρτητο ἀπὸ κάθε ἀτομικὴ αὐθαιρεσία. Ὅμως αὐτὸ τὸ καθεστῶς δὲν εἶναι οὔτε ὅμοιο μὲ τὴν ἐμπειρικὴ, χωροχρονικὴ ὑπαρξὴ τῶν πραγμάτων, οὔτε κατὰ βάση μ' ὁποιοδήποτε τρόπο συγκρίσιμο, ἐφ' ὅσον ἐδράζεται σὲ ἰδιαίτερες ἀρχές τῆς μορφοποίησης. Ἐπεταὶ ἀπ' αὐτὴ τὴ χαρακτηριστικὴ διαφορὰ ἐπὶ τῆς ἀρχῆς ὅτι γιὰ μᾶς ὁ κόσμος τοῦ δέοντος καὶ ὁ κόσμος τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς εἶναι κατ' ἀνάγκη διαφορετικὸς ἀπ' τὸν κόσμο τῆς ὑπαρξῆς. Βλέπουμε ὅτι εἶναι ἡ πολλαπλότητα ἢ ὁποῖα βρίσκεται στὸν λόγο στὶς θεμελιώδεις κατευθύνσεις καὶ ζητήσεις, πού, πρῶτα αὐτῆ, μᾶς μεσάζει καὶ ἐρμηνεύει τὴν πολλαπλότητα τῶν ἀντικειμένων. Πρέπει ὅμως νὰ παρασχεθεῖ ἀπ' αὐτὴν μία καθολικὴ καὶ ἐξαντλητικὴ συστηματικὴ γνώση, διότι ἡ ἔννοια τοῦ λόγου συνίσταται ἀκριβῶς στὸ ὅτι «μποροῦμε νὰ λογοδοτοῦμε γιὰ ὅλες τὶς ἔννοιες, γνώμες καὶ βεβαιότητές μας, θεμελιωμένες εἴτε ἀντικειμενικά, εἴτε, ἂν εἶναι ἀπλὲς ἐπιφάσεις, ὑποκειμενικά»²¹⁴. Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι συνίσταται στὸ νὰ ξεκινοῦμε μὲ τὴν ἀνασκόπηση τοῦ λόγου γιὰ τὸν ἑαυτό του, γιὰ τὶς προϋποθέσεις καὶ ἀρχές του, γιὰ τὰ προβλήματα καὶ τὰ ἔργα του. Ἡ ἐπισκόπηση τῶν «ἀντικειμένων» θὰ ἀκολουθήσει μόνον ὅταν ἐξασφαλιστεῖ αὐτὸ τὸ σημεῖο ἐκκίνησης.

Συγχρόνως σ' αὐτὸ τὸ ξεκίνημα χαρακτηρίζεται ἡ ἰδιομορφία δύο σημαντικῶν θεμελιωδῶν ἐννοιῶν, οἱ ὁποῖες ἔχουν ἀποφασιστικὴ σημασία

214. Κριτικὴ τοῦ καθαρῶ λόγου, σελ. 642 (III, σελ. 423).

για τὴ ζήτηση τῆς *Κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου*. Τηρώντας τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς «κοπερνίκειας στροφῆς» κατακτοῦμε μ' αὐτὴ τὴν πλήρη καὶ ἔξαντλητικὴ ἔρμηνεία τῆς καντιανῆς ἔννοιας τῆς «ὑποκειμενικότητας» καθὼς καὶ τῆς καντιανῆς ἔννοιας τοῦ «ὑπερβατολογικοῦ». Ἀπ' αὐτὴ τὴ σκοπιὰ συλλαμβάνουμε γιὰ πρώτη φορά πλήρως ὅτι αὐτὰ τὰ δύο συμπροσδιορίζονται καὶ ἀλληλοπροσδιορίζονται, διότι ἀκριβῶς ἡ νέα σχέση τὴν ὁποία συνάπτουν συνιστᾷ τὸ οὐσιῶδες καὶ ἰδιαίτερο τοῦ νέου περιεχομένου τὸ ὁποῖο προσλαμβάνουν ἀπὸ τὴν *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου*. Ἄν ξεκινήσουμε ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ «ὑπερβατολογικοῦ», ὁ Κάντ ἔξηγεῖ ὅτι καλεῖ ὑπερβατολογικὴ κάθε γνώση ἢ ὁποία δὲν ἀσχολεῖται τόσο μὲ ἀντικείμενα, παρὰ μὲ τὸν τρόπο πὺ γνωρίζουμε ἀντικείμενα ἐν γένει, στὸ μέτρο πὺ αὐτὴ ὑποτίθεται ὡς a priori δυνατὴ. «Συνεπῶς οὔτε ὁ χῶρος οὔτε κάποιος γεωμετρικὸς a priori προσδιορισμὸς τοῦ δὲν εἶναι ὑπερβατολογικὴ παράσταση. Ὑπερβατολογικὴ μπορεῖ πολὺ περισσότερο νὰ ὀνομαστῆ μόνον ἢ γνώση τοῦ ὅτι αὐτὲς οἱ παραστάσεις δὲν εἶναι διόλου ἐμπειρικῆς καταγωγῆς καθὼς καὶ ἡ δυνατότητα περὶ τοῦ πῶς μποροῦν αὐτὲς νὰ ἀφοροῦν συγχρόνως a priori ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας»²¹⁵. Ἐπίσης, ἂν πάρουμε περαιτέρω αὐτὴ τὴ σκέψη ὡς τίς συνέπειές της, μιλώντας αὐστηρὰ δὲν μποροῦμε νὰ ὀνομάσουμε «ὑπερβατολογικές», ἔννοιες ὅπως εἶναι τὸ μέγεθος καὶ ὁ ἀριθμὸς, ἢ ὑπόσταση ἢ ἡ αἰτιότητα, ἀντιθέτως αὐτὸς ὁ χαρακτηρισμὸς ἀνήκει μόνον σ' ἐκείνη τὴ θεωρία ἢ ὁποία μᾶς δείχνει πῶς ἐδράζεται σ' αὐτὲς, ὡς ἀναγκαίους ὄρους, ἢ δυνατότητα κάθε γνώσης τῆς φύσης. Ἡ ἴδια ἢ σκέψη τῆς ἐλευθερίας δὲν μπορεῖ νὰ ὀνομαστῆ δι' ἑαυτὴν «ὑπερβατολογικὴ», αὐτὸς ὁ ὅρος πρέπει νὰ διαφυλαχθεῖ γιὰ τὴ γνώση τοῦ ὅτι καὶ τοῦ πῶς θεμελιώνεται στὸ δεδομένο τῆς ἐλευθερίας ἢ ἰδιαιτερότητα τῆς συνείδησης

215. *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου*, σσ. 25 καὶ 80 κ.κ. (III, σσ. 49 καὶ 83).

του καθήκοντος και συνεπῶς ὅλη ἡ δομὴ τοῦ βασιλείου τοῦ «δέοντος». Καὶ συνεπῶς μόλις τώρα κατανοοῦμε μὲ ποιά ἔννοια μπορεῖ καὶ πρέπει ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς αὐστηρᾶ «ὑπερβατολογικῆς» θεώρησης νὰ προσαφθεῖ σ' ὅλες αὐτὲς τὶς θεμελιώδεις ἔννοιες: στὴν ἔννοια τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου, τοῦ μεγέθους καὶ τοῦ ἀριθμοῦ, τῆς ὑπόστασης καὶ τῆς αἰτιότητας κ.ο.κ. τὸ στοιχεῖο τῆς «ὑποκειμενικότητας». Αὐτὴ ἡ «ὑποκειμενικότητα» δὲν σημαίνει ἄλλο τίποτε ἀπὸ μία γενικὴ διατύπωση τῆς κοπερνίκειας στροφῆς. Σημαίνει τὴν ἀφετηρία ὅχι τοῦ ἀντικειμένου ἀλλὰ μίας εἰδικῆς νομοτέλειας τῆς γνώσης, στὴν ὁποία πρέπει νὰ ἀναχθεῖ μία συγκεκριμένη μορφή τοῦ ἀντικειμενικοῦ (εἴτε θεωρητικῆς, εἴτε ἠθικῆς, εἴτε αἰσθητικῆς μορφῆς). Ἐπαξ καὶ τὸ συλλάβουμε αὐτό, ἐξαφανίζεται εὐθὺς κάθε συμπαραδηλούμενο νόημα τοῦ «ὑποκειμενικοῦ», ποῦ ἀποδίδει σ' αὐτὸ τὴν ἐπίφαση τοῦ ἀτομικοῦ καὶ τοῦ αὐθαίρετου. Στὴ συνάφεια στὴν ὁποία βρισκόμαστε ἐδῶ, ἡ ἔννοια τοῦ ὑποκειμενικοῦ διατελεῖ ὡς ἔκφραση ποῦ δηλώνει τὴ θεμελίωση σὲ μία ἀναγκαῖα διαδικασία καὶ σ' ἓναν καθολικὸ νόμο τοῦ λόγου. Ἔτσι ἡ ὑποκειμενικὴ στροφή τὴν ὁποία δίνει ὁ Κάντ στὴ θεωρία τοῦ χώρου, δὲν σημαίνει, π.χ., ὅτι τὸ «ὄν» τοῦ χώρου ὀφείλει νὰ προσδιοριστῆ ἀπὸ μία ἀνάλυση τῆς «παράστασης τοῦ χώρου» καὶ ἀπὸ μία κατάδειξη τῶν καθ' ἕκαστον ψυχολογικῶν στοιχείων τὰ ὁποῖα συνέχονται ὥστε νὰ τὴν καταστήσουν. Ἀντιθέτως σημαίνει ὅτι ἡ σύλληψη αὐτοῦ τοῦ ὄντος ἔπεται τῆς σύλληψης τῆς φύσης τῆς γεωμετρικῆς γνώσης καὶ ἐξαρτᾶται ἀπ' αὐτήν. «Τί πρέπει νὰ εἶναι ὁ χώρος», ρωτᾶει ἡ ὑπερβατολογικὴ ἔκθεση, «γιὰ νὰ εἶναι δυνατὴ μία τέτοια γνώση, μία ἐπιστήμη, ἡ ὁποία νὰ εἶναι συγχρόνως ἀπολύτως βεβαία καὶ καθαρὰ ἐποπτικὴ ὅπως τὸ περιεχόμενο τῶν γεωμετρικῶν ἀξιωματῶν;»²¹⁶ Τὸ νὰ λαμβάνουμε ὡς ἀφετηρία τὴν ἰδιαιτερότητα τῆς λειτουργίας τῆς γνώσης ὥστε νὰ προσδιορίσουμε τὴν ἰδιαι-

216. *Κριτικὴ τοῦ καθαρῶν λόγου*, σελ. 40 (III, σελ. 59 κ.κ.).

τερρότητα του αντικειμένου της γνώσης είναι συνεπώς ή μόνη «υποκειμενικότητα» που τίθεται ως ζήτημα ἐδῶ. Ὅπως ή παρουσία τῶν ἀριθμῶν παράγεται ἀπό τήν «ἀρχή» της καταμέτρησης, ἔτσι κι ή μὲν τάξη τῶν ἀντικειμένων στὸν χῶρο καθὼς και ή δὲ τῶν συμβάντων στὸν χρόνο παράγονται ἀπὸ τις ἀρχές και τοὺς ὅρους της ἐμπειρικής γνώσης, ἀπὸ τις «κατηγορίες» της αἰτιότητας και της ἀλληλεπίδρασης – κι ἔτσι, σ' ἓνα ἄλλο πεδίο ζητημάτων, ἀπὸ τή θεμελιώδη βεβαιότητα, ή ὁποία μᾶς προσφέρεται στη σκέψη της ἐλευθερίας, γίνεται γιὰ μᾶς κατανοητὴ ή μορφή τῶν ἠθικῶν προσταγῶν στις ὁποῖες ἐδράζεται γιὰ μᾶς ὄλο τὸ δέον. Μία σύγχυση αὐτῆς της υποκειμενικότητας τοῦ «λόγου» μὲ τήν υποκειμενικότητα της αὐθαιρεσίας ή της ψυχοφυσικής «ὀργάνωσης» δὲν εἶναι πλέον δυνατή. Διότι ἀκριβῶς γιὰ νὰ ἀρθεῖ ή τελευταία προϋποτίθεται και καταδεικνύεται ή πρώτη.

Σαφέστερα κι ἀπὸ τήν ἴδια τήν Κριτική τοῦ καθαρῶ λόγου δηλώνεται αὐτὴ ή κεντρική σχέση σὲ μερικούς στοχασμούς και σημειώσεις τοῦ Κάντ, ὅπου μπορεῖ νὰ παρακολουθηθεῖ ἐπὶ μέρους ή κατασκευή της νέας σημασίας και ἀναφορᾶς τῶν κυρίως ἐνοιῶν. Ὅρισμένοι ἀπ' αὐτοὺς τοὺς στοχασμούς μοιάζουν ν' ἀνήκουν στήν ἐποχή πρὶν ἀκόμη ἀπὸ τήν ὀριστική περάτωση της Κριτικῆς τοῦ καθαρῶ λόγου, μοιάζουν νὰ χαρακτηρίζουν μᾶλλον τὸ στάδιο της γεννώμενης κι ὄχι της ἤδη ἀποκρυσταλλωμένης σκέψης. Ὅμως κι ἐκεῖ ὅπου δὲν μπορεῖ ν' ἀποδειχθεῖ τέτοιου εἴδους χρονική σχέση, ή ἐξέλιξη τῶν ἐπὶ μέρους ἐνοιῶν ἐκτίθεται σ' αὐτοὺς τοὺς σκόρπιους διαλογισμούς και θεωρήσεις ζωνρότερα και εὐκρινέστερα ἀπ' ὅ,τι στήν ἐκθεση τῶν ἔτοιμων συμπερασμάτων. «Μπορεῖ ἄραγε», λέει ἓνας ἀπ' αὐτοὺς τοὺς στοχασμούς, «νὰ ἐπινοηθεῖ κάτι ἀπὸ τή μεταφυσική; Ναι: ἐν ὄψει τοῦ υποκειμένου, ἀλλὰ ὄχι τοῦ ἀντικειμένου»²¹⁷. Ὅμως προφανῶς αὐτὴ ή πρόταση χαρακτηρίζει τή

217. *Reflexionen*, ἀρ. 102.

νέα στροφή μόνο έλλιπώς. Διότι παίρνοντας αυτήν και μόνο κατά γράμμα, θά είχαμε να περιμένουμε μία μεταφυσική, ή όποία δέν θά μᾶς ύποσχόταν μὲν νέες συλλήψεις γιά τὰ πράγματα, ἀντ' αὐτοῦ ὅμως γιά τήν «ψυχή» μία μεταφυσική γιά τήν όποία δέν θά μπορούσαμε νά διακρίνουμε σέ τί διαφέρει ἐπί τῆς ἀρχῆς ἀπό προηγούμενα δογματικά συστήματα τοῦ «πνευματισμοῦ». "Όταν λοιπόν σ' ἓνα ἄλλο χωρίο λέγεται σύντομα καί περιεκτικά ὅτι ἡ μεταφυσική πραγματεύεται ὄχι ἀντικείμενα ἀλλά γνώσεις, πρόκειται συνεπῶς γιά οὐσιωδῶς ἀκριβέστερη διατύπωση τῆς θεμελιώδους ἀντίθεσης²¹⁸. Μόλις ἐδῶ ολοκληρώνεται καί προσδιορίζεται ἀκριβέστερα ἡ «ὑποκειμενικότητα», πρὸς τήν όποία κατατείνει ἡ μεταφυσική. Δέν εἶναι ὁ προσδιορισμός τῆς «ἀνθρώπινης φύσης», ὅπως τήν κατανοοῦσαν ὁ Λόκ καί ὁ Χιούμ, ἀλλά ἐκεῖνος ὁ όποῖος ἀποκρυσταλλώνεται στίς ἐπιστῆμες, στή μέθοδο τῆς γεωμετρικῆς κατασκευῆς ἢ στήν ἀριθμητικῆ ἀρίθμηση, στήν ἐμπειρικῆ παρατήρηση καί μέτρηση ἢ στήν ὀργάνωση τοῦ φυσικοῦ πειράματος. «Στό σύνολο τῆς φιλοσοφίας», ἐξηγεῖ σύμφωνα μ' αὐτὰ μία ἄλλη παρατήρηση, «τὸ πράγματι φιλοσοφικό εἶναι ἡ μεταφυσική τῆς ἐπιστήμης. "Όλες οἱ ἐπιστῆμες ὅπου χρειάζεται λόγος ἔχουν τὴ μεταφυσική τους»²¹⁹.

218. *Reflexionen*, ἀρ. 91. Τὸ νά ἀνήκει αὐτὸς ὁ στοχασμὸς στήν ἐποχὴ τὴν όποία ὁ Ἔρντμανν χαρακτηρίζει ὡς κριτικὸ ἐμπειρισμό, στή δεκαετία τοῦ '60 δηλαδή, εἶναι πέρα γιά πέρα ἀπίθανο. Τὸ χωρίο τοῦ συγγράμματος γιά τὸν διαγωνισμό τῆς Ἀκαδημίας, ἔργου τοῦ 1763, στὸ όποῖο παραπέμπει ὁ Ἔρντμανν γιά νά ἐπιρρώσει τὴν ἀποψή του, δέν ἀποτελεῖ ἀπόδειξη σχετικά, διότι σ' αὐτὸ τὸ χωρίο καλεῖται μὲν ἡ μεταφυσική (μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἤδη στὸν Ἀριστοτέλη οἰκειᾶς ἐκδοχῆς τῆς «πρώτης φιλοσοφίας») φιλοσοφία τῶν πρώτων λόγων τῆς γνώσης μας, ὅτι ὅμως «δὲν πραγματεύεται ἀντικείμενα» δέν θά μπορούσε ἐδῶ ὁ Κάντ νά τὸ ἔχει πει, ὅπως ἄλλωστε δέν ἦταν ἐν γένει σέ θέση νά τὸ πει πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποφασιστικὴ ἀποστροφή στὸ γράμμα πρὸς τὸν Μάρκου Χέρτς, τὸ ἔτος 1772.

219. *Reflexionen*, ἀρ. 129.

Μόνο ἔτσι ἔχει δειχθεῖ ὀριστικὰ μὲ ποιά ἔννοια ἐγκαταλείπεται ἡ πρό-
 τερη, δογματικὴ-ἀντικειμενικὴ ὁδὸς τῆς παλαιᾶς ὄντολογίας, διατηρεῖται
 ἐν τούτοις ἡ ἔννοια τῆς μεταφυσικῆς καὶ ἐμβαθύνεται πρὸς τὴν κατεύ-
 θυνση τοῦ «ὑποκειμενικοῦ»²²⁰. Τὸ «ἀντικειμενικὸ» τῶν ἐπιστημῶν –θα
 μπορούσαμε πιά νὰ ποῦμε σύμφωνα μὲ τὸν Κάντ– εἶναι τὰ θεωρήματά
 της· τὸ «ὑποκειμενικὸ» οἱ ἀρχές της. «Ἀντικειμενικὰ» παρατηροῦμε,
 π.χ., τὴ γεωμετρία θεωρώντας τὴν καθαρὰ ὡς πρὸς τὸ θεωρητικὸ πε-
 ριεχόμενό της, τὸ ἀποτελούμενο ἀπὸ πράγματα, ὡς ὁλότητα προτάσεων
 περὶ σχημάτων ἐν χώρῳ καὶ σχέσεων ἐν χώρῳ. «Ἰποκειμενικὰ» τὴν
 παρατηροῦμε ζητώντας ἀντὶ τῶν συμπερασμάτων μᾶλλον τὰ βασικὰ
 ἀξιώματα, τὰ ὁποῖα ἰσχύουν ὄχι γιὰ τοῦτο ἢ γιὰ κείνο τὸ μῶρφωμα ἐν
 χώρῳ ἀλλὰ γιὰ κάθε λήψη ἐν χώρῳ ὡς τέτοια. Κι αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι
 ἡ κατεύθυνση τοῦ ζητήματος, ἡ ὁποία διατηρεῖται σταθερὴ δίχως πα-
 ρεκκλίσεις ἀπὸ τώρα καὶ στὸ ἐξῆς. «Ἡ μεταφυσικὴ εἶναι ἐπιστήμη περὶ
 τῶν ἀρχῶν κάθε γνώσης a priori καὶ κάθε γνώσης, ἡ ὁποία ἔπεται αὐτῶν
 τῶν ἀρχῶν. Τὰ μαθηματικὰ περιέχουν τέτοιες ἀρχές, δὲν εἶναι ὅμως ἐπι-
 στήμη περὶ τῆς δυνατότητας αὐτῶν τῶν ἀρχῶν»²²¹.

Συγχρόνως ἔργκεται ὅμως ἐδῶ ἓνα νέο στοιχεῖο, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ
 ἰδιαιτερότητα τοῦ καντιανοῦ ὀρισμοῦ ἐννοιῶν. Ἀκόμη καὶ ἡ ὑπερβατο-
 λογικὴ φιλοσοφία καὶ θέλει καὶ εἶναι ἀναγκασμένη νὰ πραγματεύεται
 τίς διαφορὲς μορφές τοῦ ἀντικειμενικοῦ. Ὅμως κάθε μορφή τοῦ ἀντι-
 κειμενικοῦ μέσα της εἶναι καταληπτὴ καὶ προσβατὴ μόνο διὰ τῆς με-
 σιτείας μίας καθορισμένης μορφῆς γνώσης. Τὸ ὑλικὸ στὸ ὁποῖο αὐτὴ
 ἀφορᾷ καὶ ἀναφέρεται εἶναι συνεπῶς ὑλικὸ τὸ ὁποῖο ἤδη ἔχει μὲ κά-

220. Πρὸβλ. ἀκόμη *Reflexionen*, ἀρ. 215: «Τὰ βήματα σὲ μεταφυσικὴ ἦταν ὡς τώρα μάταια· δὲν ἐπινοήθηκε τίποτε σ' αὐτὴν. Κι ὅμως δὲν μπορούμε νὰ τὴν ἐγκατα-
 λείψουμε. Ἰποκειμενικὰ ἀντὶ γιὰ ἀντικειμενικὰ!»

221. *Reflexionen*, ἀρ. 140.

ποιον τρόπο μορφοποιηθεί. Τὸ πῶς παρουσιάζεται ἡ «πραγματικότητα» ἰδωμένη μέσῳ τῆς γεωμετρίας ἢ τῆς μαθηματικῆς φυσικῆς ὡς μέσῳ ἢ τὸ τί σημαίνει ὑπὸ τὸ φῶς τῆς καλλιτεχνικῆς ἐποπτείας ἢ ἀπὸ τῆ σκοπιᾶ τοῦ ἠθικῶς δέοντος, εἶναι αὐτὸ πού θέλει νὰ ἀποκαλύψει καὶ νὰ παραστήσει ἡ ὑπερβατολογικὴ ἀνάλυση. Στὴν ἐρώτηση ἐν τούτοις, τί εἶναι αὐτὴ ἡ πραγματικότητα «καθ' ἑαυτὴν» κι ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε σχέση πρὸς τοὺς ἐπὶ μέρους πνευματικοὺς τρόπους σύλληψής της, δὲν ἔχει πιά τί νὰ ἀπαντήσει. Διότι ἤδη θέτοντας αὐτὴ τὴν ἐρώτηση ἡ φιλοσοφία θὰ ἔνοιωθε νὰ τοποθετεῖται καὶ πάλι στὸν κενὸ χῶρο τῆς ἀφαίρεσης, θὰ ἔχανε κάθε σταθερὸ στήριγμα καὶ ἔδαφος κάτω ἀπὸ τὰ πόδια της. Ἡ «μεταφυσικὴ», ἐὰν ἀπαιτεῖ ἐν γένει νὰ προσλαμβάνει ἕνα καθορισμένο περιεχόμενο, πρέπει νὰ εἶναι μεταφυσικὴ τῶν ἐπιστημῶν, θεωρία τῶν ἀρχῶν τῶν μαθηματικῶν καὶ τῆς φυσιογνωσίας ἢ καὶ μεταφυσικὴ τῆς ἠθικότητος, τοῦ δικαίου, τῆς θρησκείας, τῆς ἱστορίας. Συνενώνει τὴν προβληματικὴ αὐτῶν τῶν πολλαπλῶν κατευθύνσεων ἀντικειμενικῆς πνευματικότητος καὶ δραστηριοτήτων ὄχι γιὰ νὰ τίς ἐξαφανίσει μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἐνότητα, ἀλλὰ γιὰ νὰ φωτίσει κάθε μία ἀπ' αὐτὲς στὴ χαρακτηριστικὴ τῆς ἰδιαιτερότητα καὶ στὴν ἰδιότυπη ὀρθοθεσίᾳ της. Ἔτσι ἡ φιλοσοφία παραμένει σὲ σταθερὴ ἀναφορὰ πρὸς τὴ δεδομένη ὁλότητα τῆς πνευματικῆς κουλτούρας ὡς πρὸς μία ἀναγκαία ἀφετηρία. Δὲν θέλει ὅμως πιά νὰ ἀποδέχεται τὴν ὁλότητα ὡς δεδομένη, ἀντιθέτως θέλει νὰ κατανοήσει τὴ δομὴ της καὶ τίς καθολικὰ ἰσχύουσες κανονιστικότητες, οἱ ὁποῖες τὴ διέπουν καὶ τὴν καθοδηγοῦν. Τώρα μόλις κατανοοῦμε ἐντελῶς τὴν καντιανὴν ρῆση, ὅτι ὁ δαυλὸς τῆς κριτικῆς τοῦ λόγου ὀφείλει νὰ φωτίσει ὄχι τίς ἄγνωστες σὲ μᾶς περιοχὲς πέραν τοῦ κόσμου τῶν αἰσθήσεων, ἀλλὰ τὸν σκοτεινὸ χῶρο τοῦ ἴδιου μας τοῦ νοῦ. Ὁ «νοῦς» δὲν ἐπιτρέπεται μὲ κανέναν τρόπο νὰ ὑποληφθεῖ ἐδῶ ὡς ἡ ψυχολογικὴ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου νὰ σκέφτεται, ἀλλὰ στὴν καθαρὰ ὑπερβατολογικὴ του ἔννοια ὡς ἡ ὁλότητα τῆς πνευμα-

τικῆς κουλτούρας. Κατ' ἀρχὴν ὑποδηλώνει ἐκείνη τὴν ὄντοτητα τὴν ὁποία καλοῦμε μὲ τὸ ὄνομα τῆς «ἐπιστήμης» καθὼς καὶ τὶς ἀξιωματικές τῆς προϋποθέσεις ὅπως καὶ ὅλες ἐκείνες τὶς «τάξεις» διανοητικῆς, ἠθικῆς ἢ αἰσθητικῆς ὕψους, οἱ ὁποῖες ἀνευρίσκονται μέσα στὸν λόγο καὶ περατώνονται ἀπ' αὐτόν. "Ὅ,τι ἐξέρεχεται στὴν ἐμπειρικῆ-ἱστορικῆ ζωὴ τῆς ἀνθρωπότητος μεμονωμένο καὶ διακεκριμένο καὶ βεβαρημένο μὲ πολλαπλές τυχαιότητες, πρέπει ὡς παρεπόμενο ἀπὸ τοὺς πρώτους τοῦ «λόγους» νὰ θεωρηθεῖ καὶ νὰ παρασταθεῖ ἀπὸ τὴν ὑπερβατολογικὴ κριτικὴ ὡς ἀναγκαῖο καὶ ὡς σύστημα. "Ὅπως κάθε ἀτομικὴ μορφή ἐν χώρῳ εἶναι προσδεδεμένη πρὸς τὸν καθολικὸ νόμο, ὁ ὁποῖος θεμελιώνεται ἤδη στὴν καθαρὴ μορφή τοῦ «συνεῖναι», στὴ μορφή τῆς ἐποπτείας, ἔτσι καὶ κάθε «τι» τῶν λογικῶν ἐπιδόσεων ἀνάγεται τελικὰ σ' ἓνα ἰδιότυπο «πῶς» τοῦ λόγου, σὲ μία θεμελιώδη ἰδιαιτερότητα, ἣ ὁποία τὸν δουλεύει καὶ τὸν δικαιώνει σ' ὅλες τοὺς ἐπιδόσεις. Ἡ φιλοσοφία δὲν ἔχει τώρα πιά δικό τῆς πεδίο, εἰδικὸ κύκλο περιεχομένων καὶ ἀντικειμένων ὁ ὁποῖος νὰ τῆς ἀνήκει, σὲ μόνῃ αὐτὴν καὶ ἀποκλειστικά, ἀλλὰ μόλις τώρα συλλαμβάνει πῶς ἔχουν οἱ πνευματικὲς θεμελιώδεις λειτουργίες σ' ὅλη τους τὴν καθολικότητα καὶ σ' ὅλο τους τὸ βάθος. Ὁ κόσμος ἔχει παραδοθεῖ στοὺς καθ' ἕκαστον τομεῖς τῆς θεωρίας καὶ στὶς ἐπὶ μέρους παραγωγικὲς δυνάμεις τοῦ πνεύματος. Ὅμως ὁ κόσμος αὐτῶν τῶν δυνάμεων καθ' ἑαυτές, ἣ πολλαπλότητα καὶ ἣ συνάρθρωσή τους συνιστᾷ τὸ νέο «ἀντικείμενο», τὸ ὁποῖο ἣ φιλοσοφία ἔχει ὡς ἀντιχάρισμα.

Ἄν διασαφηνίζοντας αὐτὸ στὰ ἐπὶ μέρους ξεκινήσουμε μὲ τὴν δόμηση τῶν μαθηματικῶν, τότε ἐδῶ θὰ πρόκειται ὄχι τόσο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ περιεχομένου εἰδικὰ τῶν μαθηματικῶν ἀρχῶν, ὅσο μᾶλλον γιὰ τὴν κατάδειξη τῆς καθολικῆς μεθόδου, δυνάμει τῆς ὁποίας μποροῦν ἐν πρώτοις νὰ ὑπάρξουν γιὰ μᾶς μόνο καὶ μόνο «ἀρχές», δηλαδὴ δυνάμει τῆς ὁποίας μποροῦμε νὰ συλλάβουμε πῶς κάθε ἐπὶ μέρους λήψη ἐν χώρῳ

ἢ κάθε ἐπὶ μέρος πράξι ἀρίθμησής καὶ καταμέτρησής παραμένει προσδεδεμένη σὲ πρωταρχικὲς καθολικὲς προϋποθέσεις, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ πράξι αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ ξεφύγει. Κάθε γεωμετρικὴ πρότασι ἢ ἀπόδειξι λαμβάνει ὡς βάση μία συγκεκριμένη καὶ ὡς ἐκ τούτου «καθ' ἕκαστον» ἐποπτεία. Καμμία τέτοια ἀπόδειξι ὅμως δὲν πραγματεύεται κάτι καθ' ἕκαστον, ἀντιθέτως περᾶ ἀμέσως ἀπ' αὐτὸ σὲ μία κρίσι γιὰ μία ἄπειρη ὁλότητα μορφωμάτων. Ὅχι σὲ τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ τρίγωνο, ὄχι σ' ἕνα καθορισμένο κύκλο, ἀλλὰ «στό» τρίγωνο ἢ «στόν» κύκλο ἐν γένει κατηγορεῖται μία συγκεκριμένη ιδιότητα. Τί μᾶς δίνει τὸ δικαίωμα σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι νὰ ἐπεκτεινόμαστε ἀπὸ τὸ παράδειγμα, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ μᾶς δοθεῖ στὴν αἰσθητικὴ παράστασι καὶ μόνο, στὴν ὁλότητα τῶν δυνατῶν περιπτώσεων, ἢ ὁποῖα ὡς ἀπεριόριστι εἶναι ἀσύλληπτη στὴν ἐμπειρικὴ παράστασι; Πῶς καταφέρνουμε νὰ κάνουμε τὸ περιορισμένο ἐπὶ μέρος περιεχόμενο φορέα μίας ἀπόφασις, ἢ ὁποῖα ὑποτίθεται ὡς τέτοια ὅτι ἰσχύει ὄχι γι' αὐτὸ ἀλλὰ γιὰ μία ἄπειρη ὄντοτητα, ἢ ὁποῖα μᾶς ἀναπαρίσταται μέσῳ αὐτοῦ; Γιὰ ν' ἀπαντηθοῦν αὐτὲς οἱ ἐρωτήσεις ἀρκεῖ ἀπλὰ κατὰ τὸν Κάντ νὰ ἔχουμε κατὰ νοῦ στὴν ἰδιαιτερότητά της τὴ μέθοδο τῆς ἐπιστημονικῆς γεωμετρίας, ὅπως αὐτὴ ἀσχεῖται στὴν πραγματικότητα κι ὅπως ἀναπτύχθηκε ἱστορικά. Τὸ ὅτι ἡ γεωμετρία ἔχει ἀναχθεῖ ἀπὸ τοὺς πρωτύτους της πλεονασμούς, ὅπου δὲν ἦταν παρὰ πρακτικὴ τέχνη μέτρησις, στὴν περιωπὴ μίας θεμελιώδους θεωρητικῆς γνώσις, τὸ χρωστᾶ σὲ μία «ἀλλαγὴ τοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι» καὶ μόνο, ἢ ὁποῖα εἶναι πλήρως ἀνάλογη πρὸς αὐτὴν ποὺ παρατηρήσαμε πιὸ πρὶν στὴν ὑπερβατολογικὴ φιλοσοφία. «Οὔτε ἡ ἱστορία αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς τοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι, ἢ ὁποῖα ἦταν πολὺ πιὸ σημαντικὴ ἀπ' ὅ,τι ἡ ἀνακάλυψις τοῦ δρόμου γύρω ἀπὸ τὸ φημισμένο ἀκρωτήρι, οὔτε ἡ ἱστορία τοῦ τυχεροῦ ποὺ τὴν ἔφερε εἰς πέρας ἔφτασε ὡς ἐμᾶς. Ὅμως ὁ θρύλος τὸν ὁποῖο μᾶς παραδίδει ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος, ὁ ὁποῖος κατονομάζει τὸν δῆθεν ἐφευρέτη τῶν μι-

κροτάτων και, κατά την κοινή αντίληψη, μη καν χρηζόντων αποδείξεως στοιχείων τῶν γεωμετρικῶν ἀποδείξεων, ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ἀνάμνηση τῆς ἀλλαγῆς ἢ ὅποια κατέστη ἀπὸ τὸ πρῶτο ἵχνος τῆς ἀνακάλυψης αὐτοῦ τοῦ νέου δρόμου πρέπει νὰ φάνηκε ἰδιαίτερα σημαντικὴ στοὺς μαθηματικούς καὶ συνεπῶς νὰ τοὺς ἔμεινε ἀξέχαστη. Ὁ πρῶτος πὺ ἀπέδειξε τὸ *ισόπλευρο τρίγωνο* (εἶτε λεγόταν *Θαλῆς* ἢ ὅποιο ὄνομα κι ἂν εἶχε) φωτίστηκε. Διότι ἀνακάλυψε ὅτι ἔπρεπε νὰ τὸ ἀνακαλέσει ὄχι μὲ βάση τοῦ τί ἔβλεπε στὸ σχῆμα ἢ τοῦ τί ἀκόμη ἔπρεπε νὰ συλλάβει καὶ στῆ σκέτη ἔννοιά του, ὀφείλοντας συγχρόνως νὰ ἐκμάθει τίς ιδιότητές του, ἀλλὰ ὅτι ἔπρεπε νὰ τὸ παραγάγει ἀπ' ὅ,τι ἐπινοοῦσε καὶ ἀναπαρίστανε (κατασκευάζοντας) σύμφωνα μὲ ἔννοιες καὶ μόνο *a priori*, καθὼς καὶ ὅτι γιὰ νὰ γνωρίζει κάτι μὲ βεβαιότητα *a priori* δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπισυναίψει τίποτε στὸ πράγμα πέρα ἀπ' ὅ,τι ἔπεται αὐτοῦ ἀναγκαιῶς, πράγμα πὺ ἔθεσε μέσα του σύμφωνα μὲ τὴν ἴδια τὴν ἔννοιά του»²²². Ἐὰν ἔπρεπε, γιὰ νὰ κάνουμε τὴ γεωμετρικὴ ἀπόδειξη, νὰ ἀνακαλέσουμε μὲ βάση τὸ σχῆμα, τότε θὰ τὸ εἶχαμε αὐτὸ προκειμένο ὡς ἔτοιμο ἀντικείμενο, ἀπὸ τὸ ὅποιο θὰ ἔπρεπε, ἀπλὰ παρατηρώντας, νὰ ἐκμάθουμε τίς ἐπὶ μέρους ιδιότητες, καὶ τότε ἡ γεωμετρικὴ κρίση ποτὲ δὲν θὰ μπορούσε νὰ προχωρήσει πέραν τοῦ ἀντικειμενικοῦ καθ' ἕκαστον περιεχομένου τῆς ἐπὶ μέρους μορφῆς. Διότι μὲ ποιοῦ δικαίωμα θὰ συμπεραίνει ὡστόσο ἀπὸ τὸ δεδομένο στὸ μὴ-δεδομένο, ἀπὸ τὴν προκειμένη καθ' ἕκαστον περίπτωσιν σ' ὅλο τὸ σύνολο τῶν μὴ-προκειμένων; Στὴν πραγματικότητα ὅμως ἕνας τέτοιος συλλογισμὸς δὲν εἶναι ἐδῶ οὔτε ἐφικτὸς οὔτε ἀπαραίτητος, διότι ἡ ὁλότητα τῶν ἀτομικῶν γεωμετρικῶν περιπτώσεων δὲν ὑπάρχει πρὸ καὶ ἐκτὸς τῆς κατασκευῆς, ἀντιθέτως γεννᾶται καθ' ἀρχὰς γιὰ μᾶς κατὰ τὴν πράξιν τῆς ἴδιας τῆς

222. *Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου*, δεῦτερος πρόλογος, σελ. XI κ.κ. (III, σελ. 15).

κατασκευής. Μὴν νοώντας τὴν παραβολή, τὴν ἔλλειψη μόνο ἐν γένει ἀφηρημένα [in abstracto], ἀντιθέτως κἀνοντάς τες νὰ γεννῶνται κατασκευαστικά ἀπὸ μία καθορισμένη προδιαγραφή (π.χ. ἐκ τοῦ ὀρισμοῦ τους ὡς τομῶν κώνου), δημιούργησα κατ' ἀρχὰς τὸν ὄρο ὑπὸ τὸν ὁποῖο καὶ μόνο μποροῦν νὰ νοηθοῦν καθ' ἕκαστον ἀτομικὲς παραβολὲς ἢ ἔλλειψεις. Τώρα κατανοοῦμε γιατί ἡ κατασκευαστικὴ γεωμετρικὴ ἔννοια δὲν ἔπεται, ἀντιθέτως προηγεῖται τῶν καθ' ἕκαστον περιπτώσεων. Γιατί, δηλαδή, πρέπει νὰ ἰσχύει ἀπέναντί τους ὡς πραγματικὸ «a priori». Αὐτὸς ὁ ὄρος ἰδωμένος σ' αὐτὴ τὴ συνάφεια σαφῶς μὲ κανέναν τρόπο δὲν ἀφορᾷ οὔτε ἓνα ἐμπειρικό-ψυχολογικὸ ὑποκείμενο οὔτε τὴ χρονικὴ ἀκολουθία, οὔτε δηλαδή τὸ προτοῦ καὶ τὸ μετὰ τῶν ἀτομικῶν παραστάσεων καὶ γνώσεων του, ἀλλὰ ἐκφράζει καθαρὰ καὶ ἀποκλειστικὰ μία σχέση ἐντὸς τοῦ ἐγνωσμένου, μία σχέση τοῦ «ἴδιου τοῦ πράγματος». Ἡ γεωμετρικὴ κατασκευὴ εἶναι πρότερη τοῦ ἀτομικοῦ γεωμετρικοῦ μορφώματος διότι εἶναι τὸ νόημα τοῦ ἀτομικοῦ μορφώματος ποὺ πρωτοδιαπιστώνεται ἀπὸ τὴν κατασκευή, κι ὄχι ἀντιστρόφως τὸ νόημα τῆς κατασκευῆς ἀπὸ τὸ ἀτομικὸ μῶρφωμα. Κάθε ἀναγκαιότητα ἡ ὁποία προσάπτεται στὶς γεωμετρικὲς κρίσεις ἐδράζεται σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση. Στὴ γεωμετρία οἱ περιπτώσεις δὲν ὑπάρχουν ὡς κεχωρισμένες καὶ ἀνεξάρτητες ἐκτὸς τοῦ νόμου, ἀντιθέτως ἐντὸς αὐτοῦ ἐκπορεύονται κατ' ἀρχὰς ἀπὸ τὴ συνείδηση τοῦ νόμου. Μέσα του τὸ «καθ' ἕκαστον» δὲν διαμορφώνει τὴν προϋπόθεση τοῦ «καθόλου» ἀλλὰ εἶναι ἐν γένει νοητὸ ἐκ τοῦ προσδιορισμοῦ καὶ τοῦ λεπτομερειακότερου καθορισμοῦ τοῦ καθολικοῦ ἐν γένει. Ὅ,τι ἔγκειται ἐν γένει στὴ διαδικασία τῆς τοποθέτησης ἐν χώρῳ ἢ στὴ σύνθεση τῆς ἀρίθμησης δὲν μπορεῖ νὰ διαψευσθεῖ ἀπὸ καμμία ἐπὶ μέρους μορφή κι ἀπὸ κανέναν ἐπὶ μέρους ἀριθμὸ, διότι μόνο σ' αὐτὴ τὴ διαδικασία γίνονται καὶ γεννῶνται ὅλα ὅσα μέτεχουν στὴν ἔννοια τοῦ ἐν χώρῳ, στὴν ἔννοια τοῦ ἀριθμοῦ. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ἢ γεωμετρία καὶ ἡ ἀριθμητικὴ προσφέρουν τὴν ἄμεση ἐπι-

βεβαίωση για μία αρχή την οποία ο Κάντ εκθέτει τώρα γενικά ως την κανονιστική και τη «λυδία λίθο» τῆς «μεθόδου τῆς ἀλλαγῆς τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι», «ὅτι δηλαδή γνωρίζουμε a priori ἀπὸ τὰ πράγματα μόνο ὅ,τι τοποθετοῦμε οἱ ἴδιοι μέσα τους»²²³.

Πλάι στις θεμελιώδεις ἔννοιες τοῦ «ὑποκειμενικοῦ» καὶ τοῦ «ὑπερβατολογικοῦ» ἐμφανίζεται ἔτσι συγχρόνως ἡ τρίτη κεντρικὴ καὶ βασικὴ ἔννοια τῆς *Κριτικῆς τοῦ καθαρῦ λόγου*, ἡ «σύνθεση a priori». Ἀμέσως γίνεται ἐμφανὲς τί σημαίνει αὐτὴ ἡ σύνθεση ἂν ἀντιπαραθέσουμε τὴ μέθοδο τῆς γεωμετρίας καὶ τῆς ἀριθμητικῆς, ὅπως αὐτὴ διαπιστώθηκε ὡς τώρα, πρὸς τὴ μέθοδο τῆς συνήθους ἐμπειρικῆς διαμόρφωσης ἐννοιῶν ὅπως θὰ κάναμε μὲ τὴ μέθοδο τῆς τυπικῆς λογικῆς. Στὴν ἐμπειρικὴ διαμόρφωση ἐννοιῶν (ιδίως σ' ἐκείνη ἡ ὁποία ἀσχεῖται σὲ καθαρά περιγραφικὲς καὶ ταξινομικὲς ἐπιστῆμες) ἀρκοῦμαστε νὰ βάζουμε δίπλα-δίπλα περίπτωση τὴν περίπτωση καὶ λεπτομέρεια τὴ λεπτομέρεια κι ἔτσι νὰ θεωροῦμε κατὰ συνέπεια τὸ συνιστώμενο σύνολο ὡς πρὸς τὸ ἔαν ἐμφανίζεται σ' αὐτὸ ἓνα «κοινὸ» χαρακτηριστικὸ, τὸ ὁποῖο νὰ προσάπτεται σ' ὅλα τὰ ἐπὶ μέρους. Σαφῶς γιὰ τὸ ἔαν ὑπάρχει συνάφεια αὐτοῦ τοῦ εἴδους μποροῦμε ν' ἀποφανθοῦμε μόνον ὅταν τὰ καθ' ἕκαστον στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ἀφορᾷ ἡ ζήτησή μας ἔχουν πιά ὄντως διανυθεῖ καὶ ἐλεγχθεῖ ἐκ μέρους μας. Διότι ἐφ' ὅσον τὸν ὀρισμὸ, τὸν ὁποῖο διατεινόμαστε ἐδῶ, δὲν τὸν γνωρίζουμε παρὰ ὡς παρατηρημένη «ιδιότητα» ἐνὸς δεδομένου πράγματος, εἶναι ξεκάθαρο ὅτι προτοῦ νὰ ὑπάρξει ὄντως τὸ πρᾶγμα ὡς τέτοιο, δηλαδή προτοῦ νὰ διαπιστωθεῖ στὴν ἐμπειρία, δὲν μποροῦν νὰ δοθοῦν καὶ λεπτομερειακότερα χαρακτηριστικά του. Ἡ γνώση μοιάζει συνεπῶς ἐδῶ νὰ ἐκβάλλει σὲ μία σύνοψη, σὲ ἀπλὸ συνονθύλευμα στοιχείων, τὰ ὁποῖα καὶ ἐκτὸς αὐτῆς

223. *Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου*, ὅ.π., σελ. XVIII (III, σελ. 19).

τῆς σύνδεσης καὶ πρὸ αὐτῆς διαθέτουν ἀνεξάρτητο εἶναι καὶ ἀνεξάρτητη σημασία²²⁴. Ἐντελῶς διαφορετικὰ θεβαίως μοιάζει κατ' ἀρχὰς νὰ ἔχουν ἐκεῖνες οἱ καθολικὲς προτάσεις τὶς ὁποῖες μᾶς δίνει ἀνὰ χεῖρας ἡ θεώρηση τῆς τυπικῆς λογικῆς. Διότι στὴν αὐθεντικὴ «καθολικὴ κρίση» αὐτῆς τῆς λογικῆς ἡ ὁλότητα δὲν ἀπάγεται ἀπὸ τὴ θεώρηση τῶν ἐπὶ μέρους, ἀλλὰ προηγεῖται αὐτῆς καὶ τὴ διακαθορίζει. Ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι θνητοὶ καὶ ἀπὸ τὴ θεβαιότητα ἡ ὁποία περιέχεται σ' αὐτὴ τὴν καθολικὴ μείζονα προκειμένη, «ἀποδεικνύεται» ὡς ἀναγκαῖα συνέπεια ἡ θνητότητα τοῦ Γαῖου. Ὅμως ἡ λογικὴ ἀρκεῖται νὰ ἀναπτύσσει τὴν τυποποίηση καὶ τοὺς τύπους αὐτῆς τῆς ἀπόδειξης, δίχως ἐδῶ νὰ ἐπισκοπεῖ οὔτε τὸ περιεχόμενο τῆς γνώσης οὔτε τὴν πρωταρχὴ τῆς καὶ τὸ θεμέλιο τῆς νομιμότητάς της. Προϋποθέτει συνεπῶς ὡς δεδομένες τὶς καθολικὲς μείζονες προκειμένες οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν τὴν ἀφετηρία ἑνὸς συγκεκριμένου συλλογισμοῦ της, δίχως νὰ ρωτᾶει παραπέρα γιὰ τὸν λόγο τῆς ἐγκυρότητάς τους. Δείχνει ὅτι, ἐὰν ὅλα τὰ *A* εἶναι *B*, τότε αὐτὸ πρέπει νὰ ἰσχύει καὶ γιὰ ἕνα συγκεκριμένο μεμονωμένο *A*, ἐνῶ τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ ἐὰν καὶ γιατί ἰσχύει ἡ εἰσαγωγικὴ ὑποθετικὴ πρόταση βρίσκεται ἐκτὸς τοῦ πεδίου τοῦ ἐνδιαφέροντός της.

224. Πρέπει ὁπωσδήποτε νὰ τονισθεῖ ὅτι σ' αὐτὴ τὴν ἔκθεση τῆς ἐμπειρικῆς γνώσης (τῆς σύνθεσης *a posteriori*) δὲν πρόκειται τόσο γιὰ τὴν περιγραφή ἑνὸς πραγματικοῦ συμβεβηκότος τῆς γνώσης, ὅσο μάλλον γιὰ τὴν κατασκευή μίας ὀριακῆς περίπτωσης τὴν ὁποία χρησιμοποιοῦμε γιὰ νὰ ὀρίσουμε σαφέστερα τὴν ἰδιαιτερότητα τῆς ἀπριορικῆς κρίσης μέσω τῆς ἀντιπαράθεσης καὶ τῆς ἀντίθεσής της. Ὁ ἴδιος ὁ Κάντ ἔκανε χρῆσιν αὐτῆς τῆς κατασκευῆς διακρίνοντας μεταξὺ κρίσεων ἀντίληψης καὶ κρίσεων ἐμπειρίας καὶ τονίζοντας τὸν καθαρὰ ὑποκειμενικὸ χαρακτήρα τῶν πρώτων (βλ. *Προλεγόμενα* 18). Οὐσιαστικὰ ὅμως δὲν ὑπάρχει κατὰ τὴν ἀποψή του μεμονωμένη κρίση ποὺ νὰ μὴν ἤγειρε με κάποιον τρόπο ἀξίωση καθολικότητας· δὲν ὑπάρχει ἐμπειρικὴ πρόταση, ἡ ὁποία νὰ περικλείει κάποιον ἀπριορικὸ ἰσχυρισμό, διότι ἤδη ἡ μορφή τῆς ἴδιας τῆς κρίσης περικλείει αὐτὴ τὴν ἀξίωση καθολικῆς ἀντικειμενικῆς ἐγκυρότητας.

Κατὰ βάση ἢ γενικὴ λογικὴ ἐδῶ δὲν κάνει τίποτ' ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ ἀναλύει ἀναδρομικὰ καὶ πάλι συγκεκριμένα συμπλέγματα ἐννοιῶν, τὰ ὁποῖα εἶχε συστήσει πιὸ πρὶν συνθέτοντας, εἰς τὰ ἐξ ὧν συνετέθησαν. «Ὅριζι» μία ἐννοια δίνοντας συγκεκριμένα «γνωρίσματα» ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό της καὶ κατόπιν ἐμφαίνει σ' ἓνα ἀτομικὸ στοιχεῖο τῆς οὕτως ἔχουσας λογικῆς ὁλότητας, τὸ ὁποῖο διαχωρίζει ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα, γιὰ νὰ τὸ «κατηγορήσει» καὶ πάλι στὸ ὅλο. Αὕτῃ ἢ ἀπόφανση δὲν μᾶς προσπορίζει μὲ νέες συλλήψεις, ἀπλὰ ἀνατέμνει καὶ πάλι ὅ,τι κατείχαμε ἤδη ἀπὸ πρὶν, γιὰ νὰ τὸ ἐξηγήσει καὶ νὰ τὸ διασαφηνίσει. Ἐξυπηρετεῖ τὴν «ἀνατομία ἐννοιῶν τὴν ὁποῖα ἤδη ἔχουμε γιὰ τὰ ἀντικείμενα», χωρὶς ὅμως νὰ ἐρευνᾷ περαιτέρω ἀπὸ ποιά πηγὴ γνώσης συνάγουμε ἐμεῖς αὐτὲς τίς ἐννοιες²²⁵.

Ἀναγνωρίζουμε πιά ἀπὸ τὴ διπλὴ ἀντίθεση ποὺ προκύπτει τὴ χαρακτηριστικὴ ἰδιαιτερότητα ἢ ὁποῖα εἶναι δηλωτικὴ τῆς «σύνθεσης a priori». Ἐνῶ στὴν ἀπλὴ κρίση ἐμπειρίας, ὅπου συνδέουμε a posteriori, τὸ «ὅλο», τὸ ὁποῖο ζητούσαμε νὰ προσκτήσουμε, περισυλλεγόταν ἀπλὰ καὶ μόνο ἀνάμεσα σὲ ἀτομικὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ἀπὸ πιὸ πρὶν ὄφειλαν νὰ διατίθενται ἀνεξάρτητα, ἐνῶ στὴν κρίση τῆς τυπικῆς λογικῆς διαλύεται καὶ ἀνατέμνεται ἀπλὰ στὰ μέρη τοῦ ἓνα δεδομένο λογικὸ ὅλο, ἢ ἀπριορικὴ σύνθεση δείχνει ἐντελῶς διαφορετικὴ σειρά. Ἐδῶ ἢ ἀφετηρία εἶναι μία συγκεκριμένη κατασκευαστικὴ σύνδεση στὴν ὁποῖα καὶ διὰ τῆς ὁποίας γεννᾶται γιὰ μᾶς συγχρόνως μία πληθώρα ἐπὶ μέρους στοιχείων, ἢ δυνατότητα τῶν ὁποίων ὀφείλεται στὴν καθολικὴ μορφή τῆς σύνδεσης. Συμπεριλαμβάνουμε μὲ τὴ νόηση σὲ ἓναν καὶ μοναδικό, συμπεριληπτικό ἐξαντλητικὸ κανόνα, τίς διαφορὲς δυνατότητες τομῆς ἑνὸς κώνου ἀπὸ ἐπίπεδα. Ἔτσι ἤδη ἔχουμε παραγάγει ταυτόχρονα τὴν ὁλότητα ἐκεῖνων

225. Πρβλ. *Κριτικὴ τοῦ καθαρῶ ἰσχυροῦ λόγου*, εἰσαγωγή ἀρ. III, σελ. 9 (III, σελ. 39)· βλ. καὶ *Προλεγόμενα* 26 (IV, σελ. 15).

τῶν γεωμετρικῶν σχημάτων πού ὀνομάζουμε καμπύλες δεύτερης τάξης: κύκλους, ἔλλειψεις, παραβολές καί ὑπερβολές. Νοοῦμε τή δομή τοῦ «συστήματος φυσικῶν ἀριθμῶν» σύμφωνα μέ μία θεμελιώδη ἀρχή καί περικλείσαμε ἐξ ἀρχῆς σέ συγκεκριμένους ὅρους μέσα τῆς συγχρόνως καί ὄλες τίς ἐφικτές σχέσεις μεταξύ τῶν μελῶν αὐτῆς τῆς ὄντοτητας. Γι' αὐτή τή μορφή τῆς σχέσης μεταξύ τῶν «μερῶν» καί τοῦ «ὄλου» ὅμως ἤδη ἡ ἐναίσιμος διατριβή τοῦ Κάντ εἶχε εἰσαγάγει τή χαρακτηριστική ἔκφραση τῆς «καθαρῆς ἐποπτείας». Ἐπεταί λοιπόν ὅτι κάθε σύνθεση αἰριοῖ βρίσκεται σέ ἀδιαχώριστη συνάφεια μέ τή μορφή τῆς καθαρῆς ἐποπτείας, ὅτι εἴτε εἶναι ἡ ἴδια καθαρῆ ἐποπτεία ἢ ἀφορᾶ καί στηρίζεται ἔμμεσα μία τέτοια. Ὅταν ὁ Ἔμπερχαρτ [Eberhard] ἀργότερα στήν πολεμική του ἐνάντια στόν Κάντ ἔλεγε ὅτι ἀπό τήν Κριτική τοῦ καθαρῶ λόγου ἔλειπε μία ἐνιαία, ξεκάθαρα ὀρισμένη ἀρχή τῶν συνθετικῶν κρίσεων, παραπέμφθηκε ἀπό τόν Κάντ σ' αὐτή τή συνάφεια. «Ὅλες οἱ συνθετικές κρίσεις τῆς θεωρητικῆς γνώσης», διατυπώνει τώρα ὁ Κάντ αὐτή τήν ἀρχή, «εἶναι δυνατές μόνο μέ τή σχέση τῆς δεδομένης ἔννοιας πρὸς μία ἐποπτεία»²²⁶. Ὁ χῶρος καί ὁ χρόνος παραμένουν συνεπῶς τὸ πραγματικό δείγμα καί πρωτότυπο, στό ὁποῖο παρίσταται καθαρὰ καί πλήρως ἡ εἰδική σχέση, ἡ ὁποία ὑφίσταται σέ κάθε ἀπριορική-συνθετική γνώση μεταξύ ἀπείρου καί πεπερασμένου, τοῦ καθόλου καί τοῦ ἐπὶ μέρους καί ἀτομικοῦ. Ἡ ἀπειρότητα τοῦ χῶρου καί τοῦ χρόνου δέν σημαίνει τίποτ' ἄλλο ἀπὸ τὸ ὅτι ὅλα τὰ καθορισμένα, καθ' ἕκαστον μεγέθη ἐν χῶρῳ καί ἐν χρόνῳ εἶναι δυνατὰ μόνον περιορίζοντας τὸν «μοναδικό», πανδέκτη χῶρο ἢ τήν ἐνιαία, ἀπεριόριστη παράσταση τοῦ χρόνου²²⁷. Ὁ χῶρος δέν

226. Πρβλ. τήν ἐπιστολή τοῦ Κάντ στόν Ράινχολτ [Reinhold], τῆς 12ης Μαΐου 1789 (IX, σελ. 402): βλ. καί τὸ σύγγραμμα ἐνάντια στόν Ἔμπερχαρτ (VI, σελ. 59 κ.κ.).

227. Πρβλ. Ὑπερβατολογική Αἰσθητική 4, σελ. 47 κ.κ. (III, σελ. 64).

γεννᾶται γιὰ μᾶς μὲ τὸ νὰ τὸν συνθέτουμε ἑμεῖς ἀπὸ σημεῖα, οὔτε ὁ χρόνος μὲ τὸ νὰ τὸν συνθέτουμε ἀπὸ στιγμὲς, ὅμοια σὰν νὰ ἐπρόκειτο γιὰ ἀπτά συστατικά. Σημεῖα καὶ στιγμὲς (καὶ συνεπῶς ἔμμεσα συλλήβδην κάθε μὀρφωμα ἐν χώρῳ καὶ ἐν χρόνῳ) μποροῦν πολλῶ μᾶλλον νὰ τεθοῦν μόνο ἀπὸ μία σύνθεση κατὰ τὴν ὁποία γεννᾶται γιὰ μᾶς κατ' ἀρχὰς ἡ μορφή τοῦ συνεῖναι ἐν γένει ἢ τῆς διαδοχῆς ἐν γένει. Δὲν θέτουμε λοιπὸν αὐτὰ τὰ μορφώματα στὸν ἔτομο χῶρο καὶ στὸν ἔτομο χρόνο, ἀντιθέτως τὰ παράγουμε ἴσα-ἴσα μέσῳ «τοῦ» χώρου καὶ μέσῳ «τοῦ» χρόνου, κατανοώντας καὶ τοὺς δύο ὡς θεμελιώδεις κατασκευαστικές πράξεις τῆς ἐποπτείας τῆς ἴδιας. «Τὰ μαθηματικά πρέπει νὰ ἐκθέτουν ὅλες τὶς ἔννοιές τους κατ' ἀρχὰς στὴν ἐποπτεία, καὶ τὰ καθαρὰ μαθηματικά στὴν καθαρὴ ἐποπτεία, δηλαδὴ νὰ τὶς κατασκευάζουν. Χωρὶς τὴν ἐποπτεία (ἐπειδὴ δὲν μποροῦν νὰ προχωρήσουν ἀναλυτικά, δηλαδὴ ἀναλύοντας τὶς ἔννοιες, παρὰ μόνο συνθετικά) τοὺς εἶναι ἀδύνατο νὰ κάνουν ἓνα βῆμα... Ἡ γεωμετρία θέτει ὡς βάση τὴν καθαρὴ ἐποπτεία τοῦ χώρου, ἡ ἀριθμητικὴ ὀρθώνει ἡ ἴδια τὶς ἔννοιές τῆς τῶν ἀριθμῶν τοποθετώντας διαδοχικὰ μονάδες ἐν χρόνῳ, ἰδίως ὅμως τὰ καθαρὰ μαθηματικά μποροῦν νὰ ὀρθώσουν τὶς ἔννοιές τους μόνο μέσῳ τῆς παράστασης τοῦ χρόνου». Ἐπειδὴ τὰ περιεχόμενα τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν ἡ γεωμετρία, ἡ ἀριθμητικὴ καὶ ἡ μηχανικὴ, δὲν εἶναι μὲ κανέναν τρόπο ὀρθωμένα, ἐπειδὴ δὲν εἶναι φυσικὰ πράγματα, τῶν ὁποίων τὶς ιδιότητες νὰ ὀφείλουμε νὰ ἐκμάθουμε ἐκ τῶν ὑστέρων, ἀλλὰ ὀριοθετήσεις, τὶς ὁποῖες κάνουμε στὸ ἰδεατὸ ὄλον τῆς ἔκτασης καὶ τῆς διάρκειας, γι' αὐτὸ ἰσχύουν γι' αὐτὰ καὶ ἀναγκαῖα καὶ καθολικὰ ὅλες οἱ προτάσεις οἱ ὁποῖες ἤδη περιέχονται ὑποδήλως σ' αὐτὲς τὶς θεμελιώδεις μορφές.

Ὅμως ἐνῶ αὐτὴ ἡ θεώρηση μοιάζει νὰ μᾶς ἐξηγεῖ τὴ χρῆση καὶ τὴν ἐγκυρότητα τῆς ἀπριωρικῆς σύνθεσης στὰ μαθηματικά, μοιάζει ἀκριβῶς ὡς ἐκ τούτου νὰ ἀποκλείει συγχρόνως κάθε ὁδὸ πρὸς τὶς ὑπηρεσίες πού θὰ μπορούσε νὰ ἐκτελέσει μία τέτοιου εἴδους ἐγκυρότητα γιὰ

τὴν ἐπικράτεια τοῦ πραγματικοῦ, γιὰ τὴν περιοχὴ τῆς ἐμπειρικῆς ἐπι-
στήμης. Διότι ἀκριβῶς αὐτὴ ἦταν ἄλλωστε ἡ «λυδιά λίθος» στὴν ὁποία
μᾶς παρέπεμψε ὁ Κάντ: «ὅτι ἀναγνωρίζουμε a priori στὰ πράγματα
μόνον ὅ,τι οἱ ἴδιοι τοποθετοῦμε σ' αὐτά». Μία τέτοια «κατάθεση» τῶν
νόμων στὰ ἀντικείμενα ἦταν κατανοητὴ στὶς ἰδεατὲς μαθηματικὲς κα-
τασκευές. Ποῦ θὰ φτάναμε ὅμως ἐὰν τὴν ἐπιτρέπαμε μὲ κάποιον τρόπο
καὶ γιὰ τὰ ἐμπειρικὰ ἀντικείμενα; Τὸ ὅτι τὰ ἀντικείμενα παρ' ὅλη τους
τὴ μερικότητα, προτοῦ ἢ νόηση ν' ἀναπτύξει καὶ λάβει ὅ,τιδήποτε,
«εἶναι παρόντα», τὸ ὅτι δηλαδὴ διακαθορίζουν πρωταρχικὰ τὴν παρά-
σταση καὶ νόησή μας καὶ δὲν διακαθορίζονται αὐτὰ ἀπ' αὐτές, σάμπως
αὐτὸ δὲν εἶναι ἀκριβῶς τοῦτο τὸ ἀποφασιστικὸ γνῶρισμα τὸ ὁποῖο τὰ
χαρακτηρίζει κατ' ἀρχὰς ὡς ὑπαρκτά, ὡς «πραγματικά»; Δὲν θὰ χά-
ναμε ἄραγε ἀμέσως τὸ ἔδαφος κάτω ἀπ' τὰ πόδια μας μὲ τὴν πρώτη-
πρῶτη προσπάθεια νὰ ἀντιστρέψουμε αὐτὴ τὴ σχέση; Ἔστω ὅτι ὁ
χώρος καὶ ὁ χρόνος εἶναι καταληπτοὶ μολαταῦτα σὲ καθολικὲς ἀρχές,
ἀφοῦ ἀπ' αὐτὲς τὶς ἀρχές εἶναι κατασκευάσιμοι. Ἡ παρουσία τῶν πρα-
γμάτων ἐν χώρῳ καὶ ἐν χρόνῳ, ἢ ὑπαρξὴ τῶν σωμάτων καὶ τῶν κινή-
σεων τους μοιάζει νὰ ἀποτελεῖ γιὰ ὅλες τὶς κατασκευές τέτοιου εἶδους
τὸ ἀξεπέραστο ἐμπόδιο. Μοιάζει ἐδῶ νὰ μὴν ὑπάρχει ἄλλος δρόμος ἀπὸ
τὸ νὰ ἀναμένουμε τὴν ἐπίδραση τῶν πραγμάτων καὶ νὰ τὴν ἐπιβεβαι-
ώσουμε ἀπλὰ στὴν αἰσθητικὴ ἀντίληψη. Τὰ ἀντικείμενα καλοῦνται
πραγματικὰ γιὰ μᾶς ἐφ' ὅσον μᾶς ἔχουν κοινοποιηθεῖ σ' αὐτὴ τὴ μορφή
κι ἐφ' ὅσον ἔτσι μᾶς ἔχουν γνωστοποιηθεῖ μὲ τὶς ἀτομικὲς ιδιότητες
πού τοὺς προσάπτονται. Ἔστω ὅτι ἔτσι εἶναι δυνατὴ μία καθολικὴ ἀπό-
φανση γιὰ φυσικὲς ὑπαρξεις: σὲ καμμία περίπτωσι δὲν εἶναι καταλη-
πτὸ πῶς θὰ μπορούσε νὰ εἶναι δυνατὴ μὲ ἄλλον τρόπο ἀπ' ὅ,τι μὲ τὴν
ἄθροιση τῶν καθ' ἕκαστον περιπτώσεων, μὲ τὴν παράθεση καὶ σύγ-
κριση τῶν πολλαπλῶν ἐντυπώσεων τῶν ὁποίων ἔχουμε ἐμπειρία ἀπὸ
τὰ πράγματα.

Πράγματι ὁ «ὑπερβατολογικός ἰδεαλισμός» τοῦ Κάντ ἔχει κατὰ νοῦ νὰ μὴν σβῆσει ἡ ἰδιαιτερότητα τῆς ἐμπειρικῆς γνώσης, ἀντιθέτως ἐπιδιώκει τὸ οὐσιαστικό του μέλημα νὰ εἶναι ἡ δικαίωση αὐτῆς τῆς ἰδιαιτερότητας. Ἡ καντιανὴ ῥήση ὅτι τὸ πεδίο του εἶναι τὸ «γόνιμο βάθος [Bathos] τῆς ἐμπειρίας» εἶναι γνωστὴ. Ὅμως ὅπως ὅποτε ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν νέο κριτικὸ προσδιορισμὸ τῆς ἔννοιας τῆς ἐμπειρίας τῆς ἴδιας ἢ γενικῆ ἐντολῆ νὰ ξεκινοῦμε καὶ ἐδῶ ὄχι θεωρώντας τὸ ἀντικείμενο ἀλλὰ ἀναλύοντας τὴ γνώση. Τὸ ἐρώτημα λοιπὸν τί εἶναι τὸ ἐμπειρικὸ ἀντικείμενο, τί εἶναι τὸ ἀτομικὸ πράγμα τῆς φύσης καὶ μήπως μᾶς εἶναι ἀλλιῶς προσβατὸ ἀπ' ὅ,τι μὲ ἄμεση ἀντίληψη τῶν ἀτομικῶν γνωρισμάτων του, πρέπει λοιπὸν νὰ μείνει κατ' ἀρχὰς ἀναπάντητο. Διότι προτοῦ νὰ μπορέσει νὰ τεθεῖ κὰν μὲ νόημα πρέπει νὰ ἀποκτήσουμε πλήρη εὐκρίνεια ὡς πρὸς τὸ τί σημαίνει ὁ «γνωστικὸς τρόπος» τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, τί εἶναι ἡ φυσικὴ σύμφωνα μὲ τὴ δομὴ καὶ τὴ συστηματικὴ τῆς. Κι ἐδῶ μᾶς δείχνεται τῶρα ἀμέσως μία θεμελιώδης δυσκολία τοῦ συνήθους τρόπου θεώρησης. Ἄς ἀκολουθήσουμε αὐτὸ τὸν τρόπο θεώρησης ὥσπου νὰ ἀποδεχθοῦμε ὅτι τὸ ἀντικείμενο τῶν μαθηματικῶν ἐδράζεται ὄντως στὰ καθαρὰ καταστατικὰ τῆς νόησης κι ἔχει μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ἀπλὰ «ἰδεατὴ» ἐγκυρότητα, ἐνῶ τὸ «φυσικὸ» ἀντικείμενο μᾶς εἶναι δεδομένο καὶ συλληπτό μέσῳ τῶν διαφορῶν τάξεων τῆς αἰσθητικῆς ἀντίληψης: ἐπ' αὐτῆς τῆς βάσεως θὰ μπορούσαμε, π.χ., νὰ συλλάβουμε πῶς εἶναι ἀφ' ἑνὸς δυνατὴ μία καθαρὴ μαθηματικὴ θεωρία, ἀφ' ἑτέρου μία «καθαρὴ ἐμπειρία», δηλαδὴ πῶς μπορεῖ ἀφ' ἑνὸς νὰ ὑπάρχει ἓνα σύμπλεγμα προτάσεων τὸ ὁποῖο νὰ πραγματεύεται ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε ἐμπειρία μόνον τέτοια περιεχόμενα πού νὰ μπορούμε νὰ δημιουργήσουμε σὲ ἐλεύθερη κατασκευὴ καὶ πῶς ἀφ' ἑτέρου θὰ μπορούσε νὰ δομηθεῖ μία περιγραφικὴ ἐπιστήμη, ἡ ὁποία νὰ ὑφίσταται μόνον καὶ μόνον ἀπὸ γενόμενες ἀτομικὲς παρατηρήσεις δεδομένων πραγμάτων. Αὐτὸ πού ἀντιθέτως

θά ἔμενε ἐντελῶς ἀνεξήγητο ὑπ' αὐτὴ τὴν προϋπόθεση εἶναι ἡ ἰδιόμορφη συναλληλία αὐτῶν τῶν δύο στοιχείων, τὴν ὁποία ἀντιμετωπίζουμε στὴν πραγματικὴ δομὴ τῆς μαθηματικῆς φυσικῆς ἐπιστήμης. Διότι σ' αὐτὴν δὲν προχωρεῖ ἀπλὰ ἡ «μέτρηση» πλὴν στὴν «παρατήρηση», σ' αὐτὴν δὲν ἀντιπαρατίθενται ἀπλὰ «πείραμα» καὶ «θεωρία» οὔτε ἐναλλάσσονται, ἀντιθέτως ὀφείλονται ἀμοιβαῖα ὡς πρὸς τὴ δυνατότητά τους τὸ ἓνα στὸ ἄλλο. Ἡ θεωρία ὁδηγεῖ στὸ πείραμα καὶ προσδιορίζει τὸν χαρακτήρα τοῦ πειράματος ὅπως καὶ τὸ πείραμα προσδιορίζει τὸ περιεχόμενο τῆς θεωρίας. Καὶ πάλι αὐτὴ τὴ σχέση τὴν ἐξέθεσε ὁ πρόλογος τῆς δεύτερης ἐκδόσης τῆς *Κριτικῆς τοῦ καθαρῶ ἰσχύου*, στὴν καθολικὴ ὑπερβατολογικὴ του γενικῆ ἐποψῆ τοῦ σύνολου πεδίου τῆς γνώσης, μὲ μαεστρικὴ, ἀνυπέβλητὴ καθαρότητα. «Ὅταν ὁ Γαλιλαῖος [Galilei] ἄφηνε τὶς σφαῖρες του νὰ κυλοῦν στὸ κεκλιμένο ἐπίπεδο μὲ βάρος πού ὁ ἴδιος εἶχε ἐπιλέξει, ἢ ὅταν ὁ Τορριτσέλλι [Torricelli] ἔβαζε τὸν ἀέρα νὰ φέρει ἓνα βάρος τὸ ὁποῖο εἶχε σκεφτεῖ ἐκ τῶν προτέρων νὰ ἔχει τὸ ἴδιο βάρος μὲ μία γνωστὴ του στήλη ὕδατος, ἢ ὅταν ὁ Στάαλ [Stahl], ἀργότερα ἀκόμη, μετέβαλλε μέταλλα σὲ ἀσβέστιο κι αὐτὸ πάλι σὲ μέταλλο, ἀφαιρώντας καὶ ξαναδίνοντάς τους κάτι, ὅλοι οἱ φυσιοδίφες φωτίστηκαν. Κατάλαβαν ὅτι ὁ λόγος συλλαμβάνει μόνον ὅ,τι ὁ ἴδιος παράγει σύμφωνα μὲ τὸ σχέδιό του· ὅτι πρέπει νὰ προηγεῖται ἔχοντας ἀρχές τῶν κρίσεών του, σύμφωνα μὲ σταθεροὺς νόμους, καὶ νὰ ἐξαναγκάζει τὴ φύση ν' ἀπαντᾷ στὶς ἐρωτήσεις του, ὅτι ὅμως δὲν πρέπει νὰ τὸν σέρνει αὐτὴ συγχρόνως ἀπὸ τὸ λουρί, διότι εἰδᾶλλως τυχαῖες παρατηρήσεις, δίχως νὰ ἔχουν σχεδιαστῆ προηγουμένως σύμφωνα μὲ κανένα πλάνο, δὲν ἔχουν καμμία συνάφεια ἐντὸς κανενὸς ἀναγκαίου νόμου, πράγμα πού ὅμως ὁ λόγος ζητεῖ καὶ ἔχει ἀνάγκη. Ὁ λόγος, ἀπὸ τὸ ἓνα χερί μὲ τὶς ἀρχές του, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες μποροῦν νὰ ἰσχύουν ὡς νόμοι μόνον συνάδοντα φαινόμενα, κι ἀπὸ τὸ ἄλλο μὲ τὸ πείραμα, τὸ ὁποῖο ἐπινόησε σύμφωνα μ' ἐκεῖνες, πρέ-

πει να πάει στη φύση, ναί μὲν γιὰ νὰ διδαχθεῖ ἀπ' αὐτήν, ὄχι ὅμως σὰν τὸν μαθητῆ, ὁ ὁποῖος ἀφήνει τὸν δάσκαλο νὰ ὑπαγορεύει ὅλα ὅσα τοῦτος θέλει, ἀλλὰ σὰν τὸν δικαστῆ τῆς ἔδρας ὁ ὁποῖος ἐξαναγκάζει τοὺς μάρτυρες νὰ ἀπαντοῦν στὶς ἐρωτήσεις πού τοὺς θέτει. Ἔτσι ἀκόμη καὶ ἡ φυσικὴ ὀφείλει τὴν τόσο εὐεργετικὴ ἀλλαγὴ τοῦ τρόπου τῆς πού σκεφτόταν ἀπλᾶ στὴν ἔμπνευση νὰ ζητεῖ μέσα στὴ φύση, σύμφωνα μὲ ὅσα θέτει ὁ ἴδιος ὁ λόγος στὴ φύση, ὅ,τι πρέπει αὐτὸς νὰ μάθει ἀπ' αὐτήν (ὄχι νὰ τῆς τὸ δημιουργεῖ ποιητικὰ) καθὼς καὶ νὰ ζητεῖ μέσα τῆς ἐκεῖνα γιὰ τὰ ὁποῖα τίποτε δὲν θὰ μπορούσε νὰ γνωρίζει σ' ὅ,τι ἐξαρτᾶται ἀπ' τὴν ἴδια. Ὡς ἐκ τούτου μπῆκε πιά ἡ φυσικὴ ἐπιστῆμη στὸν ἀσφαλῆ δρόμο μίας ἐπιστήμης, ἀφοῦ γιὰ αἰῶνες ὀλόκληρους δὲν ἔκανε ἄλλο τίποτε ἀπὸ τὸ νὰ ψαχουλεύει καὶ μόνο στὰ τυφλά»²²⁸. Ἔστω λοιπὸν ὅτι ἡ ἀτομικὴ αἰσθητικὴ ἀντιλήψη ἢ ἓνα ἀπλὸ ἄθροισμα τέτοιων ἀντιλήψεων μποροῦν νὰ στερηθοῦν τὸ προηγηθὲν «σχεδιάγραμμα» τοῦ λόγου, ὅμως εἶναι αὐτὸ τὸ σχεδιάγραμμα πού προσδιορίζει καὶ κάνει δυνατὸ κατ' ἀρχὴν τὸ πείραμα, τὴν «ἐμπειρία» μὲ τὴν ἔννοια τῆς φυσικοθεωρητικῆς γνώσης. Γιὰ νὰ συσταθοῦν φυσικοθεωρητικὲς «παρατηρήσεις» καὶ «γεγονότα» ἀπὸ ἀπομονωμένους αἰσθητηριακὲς ἐντυπώσεις πρέπει κατ' ἀρχὰς νὰ ἐφαρμοστεῖ ἡ ἀρχικὰ καθαρῶς ποιητικὴ πολλαπλότητα καὶ διαφορὰ τῶν ἀντιλήψεων σὲ μίαν ποσοτικὴ πολλαπλότητα, πρέπει τὸ συνονθύλευμα τῶν αἰσθημάτων νὰ σχετιστεῖ πρὸς ἓνα σύστημα μετρήσιμων μεγεθῶν. Ἡ ἰδέα ἑνὸς τέτοιου συστήματος εἶναι ἡ βάση τοῦ καθενὸς πειράματος. Προτοῦ νὰ μπορέσει ὁ Γαλιλαῖος νὰ «μετρήσει» τὸ μέγεθος τῆς ἐπιτάχυνσης κατὰ τὴν ἐλεύθερη πτώση, ἔπρεπε νὰ προηγηθεῖ ἡ σύλληψη τῆς ἐπιτάχυνσης τῆς ἴδιας, ὅμοια μὲ τὴ σύλληψη τοῦ ἐργαλείου τῆς μέτρησης. Κι ἦταν ἡδὴ

228. *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου*, δεῦτερος πρόλογος, σελ. XII κ.κ. (III, σελ. 16 κ.κ.).

αὐτὴ ἡ μαθηματικὴ σύλληψη ποὺ διαχώρισε γιὰ πάντα τὴ ζήτηση τοῦ Γαλιλαίου ἀπὸ τὴ μεσαιωνικὴ, σχολαστικὴ φυσικὴ. Τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ πειράματος ἀποφάσιζε τώρα πιά μόνο ποιά μεγέθη ἰσχύουν γιὰ τὴν ἐλεύθερη πτώση, τὸ ὅτι ὅμως πρέπει νὰ ζητοῦνται καὶ νὰ ἀπαιτοῦνται τέτοια μεγέθη ἐν γένει ἦταν ποὺ κατίσχυε γιὰ τὸν Γαλιλαῖο ἀπὸ πρὶν, σύμφωνα μ' ἐκεῖνο τὸ «σχεδιάσμα τοῦ λόγου», μὲ τὸ ὁποῖο ὡς ἀφετηρία μποροῦσε πιά νὰ ἐπινοηθεῖ καὶ νὰ ὀργανωθεῖ τὸ πείραμα. Ἄπ' ἐδῶ ξεκινώντας γίνεται πιά ἡ δομὴ τῆς μαθηματικῆς φυσικῆς πράγματι διαφανής. Ἡ ἐπιστημονικὴ θεωρία τῆς φύσης δὲν εἶναι λογικὸς Ἑρμαφρόδιτος, δὲν συνήχθη ἀπὸ τὸν ἐκλεκτικὸ συνδυασμὸ γνωσιοθεωρητικὰ ἑτερογενῶν συστατικῶν, ἀντιθέτως ἀποτελεῖ μέθοδο κλειστὴ καὶ ἐνιαία. Ἡ σύλληψη αὐτῆς τῆς ἐνότητας καὶ ἡ ἐξήγησή της κατ' ἀναλογία πρὸς τὴν ἐνότητα τῶν καθαρῶν μαθηματικῶν ἀπὸ μία καθολικὴ ἀρχὴ εἶναι τὸ μέλημα μὲ τὸ ὁποῖο ἀπασχολεῖται ἡ ὑπερβατολογικὴ κριτικὴ. Διατυπώνοντας αὐτὸ τὸ μέλημα ὑπερέβη τὴ μονομέρεια τῆς νοησιοκρατίας τόσο, ὅσο καὶ τοῦ ἐμπειρισμοῦ. Οὔτε ἡ ἔκκληση τῆς ἔννοιας οὔτε ἡ ἔκκληση τῆς ἀντίληψης καὶ τῆς ἐμπειρίας πετυχαίνει νὰ περιγράψει τὴν οὐσία, ὅπως διαφαίνεται τώρα, τῆς θεωρίας τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, διότι καὶ οἱ δύο ἐπισημαίνουν μόνο ἓνα μεμονωμένο στοιχεῖο ἀντὶ νὰ προσδιορίσουν τὴν εἰδικὴ σχέση τῶν στοιχείων, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξαρτᾶται ἐδῶ ἡ σύνολη ἀπόφαση.

Μὲ τοῦτα δὲν λύθηκε ὅμως ἀκόμη τὸ ἐρώτημα, ἀπλᾶ σκιαγραφήθηκε μόλις γενικότερα. Διότι αὐτὸ ποὺ ἐξήγησε καὶ ἔκανε κατανοητὸ ἡ σύνθεση α ῤιογι ἐντὸς τῶν καθαρῶν μαθηματικῶν ἦταν τὸ ὅτι τὸ «ὄλον» τῆς μορφῆς τῆς ἐποπτείας, τὸ ὄλον τοῦ καθαροῦ χώρου καὶ τοῦ καθαρῶ χρόνου προηγήθηκε καὶ προϋποτέθηκε κάθε ἐπὶ μέρους μορφώματος ἐν χώρῳ καὶ ἐν χρόνῳ. Μποροῦμε νὰ ἰσχυριστοῦμε μία ὁμοειδῆ ἢ προσομοιάζουσα σχέση καὶ γιὰ τὸ πεδίο τῆς φύσης; Εἶναι δυνατὴ μία ἀπόφαση καὶ περὶ τῆς φύσης ὡς ὁλότητος, ἡ ὁποία νὰ μὴν

είναι απλῶς αναδρομική σύνοψη ἀτομικῶν παρατηρήσεων ἀλλὰ πολὺ περισσότερο νὰ ὀφείλεται σ' αὐτὴν ἐν πρώτοις ἡ δυνατότητα τῆς ἴδιας τῆς παρατήρησης τοῦ καθ' ἕκαστον; Ὑπάρχει μήπως κι ἐδῶ ἓνα ἐπὶ μέρους τὸ ὁποῖο δὲν μπορεῖ νὰ προσκτηθεῖ καὶ νὰ διαπιστωθεῖ παρὰ μόνον μέσῳ «περιορισμοῦ» μίας πρωταρχικῆς ὁλότητος; Νοώντας τὴ «φύση» κατὰ τὴ συνήθη ἔννοια ὡς τὴ συμπερίληψη τῶν φυσικοῦλικῶν πραγμάτων πρέπει ἀναγκαίως νὰ ἀπαντήσουμε σ' ὅλες αὐτὲς τίς ἐρωτήσεις μὲ ὄχι. Διότι πῶς θὰ μπορούσαμε νὰ ἀποφανθοῦμε κάτι γιὰ μίαν ὁλότητα πραγμάτων δίχως νὰ τὰ ἔχουμε διανύσει καὶ ἐλέγξει καθ' ἕκαστον; Ὅμως ἤδη στὸ περιεχόμενο τῆς ἴδιας τῆς ἔννοιας τῆς φύσης βρίσκεται ἓνας προσδιορισμὸς ὁ ὁποῖος παραπέμπει πρὸς μίαν ἄλλη κατεύθυνση τὴ θεώρησή μας. Διότι «φύση» δὲν καλοῦμε κάθε σύμπλεγμα πραγμάτων· μόνον ὅ,τι ἐννοεῖται ἔτσι εἶναι σύνολο τεταγμένων καὶ μὲ καθολικοὺς κανόνες προσδιορισμένων στοιχείων καὶ συμβάντων. «Ἡ φύση», ὀρίζει συνεπῶς ὁ Κάντ, «εἶναι ἡ παρουσία τῶν πραγμάτων στὸ μέτρο ποὺ αὐτὴ εἶναι προσδιορισμένη κατὰ καθολικοὺς νόμους». Ἐνῶ ἄρα φύση κατὰ τὴν ὑλικὴ ἔννοια σημαίνει τὴ συμπερίληψη ὅλων τῶν ἀντικειμένων τῆς ἐμπειρίας, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ θεωρούμενη τυπικὰ σημαίνει τὴ νομοτέλεια ὅλων αὐτῶν τῶν ἀντικειμένων. Τὸ γενικὸ μέλημα προσλαμβάνει ἔτσι ἄλλη μορφή: ἀντὶ νὰ ρωτᾶμε ποῦ ἐδράζεται ἡ ἀναγκαία νομοτέλειά της τῶν πραγμάτων ὡς ἀντικειμένων τῆς ἐμπειρίας, ρωτᾶμε πῶς εἶναι δυνατὴ ἡ ἀναγνώριση τῆς ἀναγκαίας νομοτέλειας τῆς ἴδιας τῆς ἐμπειρίας ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἀντικειμενὰ της. «Ἐδῶ λοιπὸν θὰ ἔχουμε νὰ κάνουμε», λέει στὰ Προλεγόμενα, «ἀπλὰ μὲ τὴν ἐμπειρία καὶ τοὺς καθολικοὺς καὶ a priori δεδομένους ὅρους τῆς δυνατότητάς της κι ὡς ἐκ τούτου νὰ ὀρίσουμε τὴ φύση ὡς τὸ σύνολο ἀντικείμενο κάθε δυνατῆς ἐμπειρίας. Νομίζω ὅτι θὰ γίνω κατανοητός: δὲν κατανοῶ ἐδῶ τοὺς κανόνες τῆς παρατήρησης μίας φύσης ἡ ὁποία εἶναι ἤδη δεδομένη... ἀλλὰ τὸ πῶς οἱ a priori ὅροι τῆς δυνατότητας τῆς ἐμπει-

ρίας είναι ταυτόχρονα οι πηγές από τις οποίες πρέπει να συναχθούν όλοι οι καθολικοί νόμοι της φύσης»²²⁹. Από τα περιεχόμενα της έμπειρίας, από τα έμπειρικά αντικείμενα, η ζήτηση εκτρέπεται στη λειτουργία της έμπειρίας. Αυτή η λειτουργία διαθέτει έναν πρωταρχικό καθορισμό, ο οποίος πρέπει να συγκριθεί προς εκείνον ο οποίος μάς διανοίχθηκε στην καθαρή μορφή του χώρου και του χρόνου. Δεν μπορεί να περατωθεί δίχως να εφαρμοστούν εδώ συγκεκριμένες έννοιες, όπως άλλωστε και στην ίδια την όργανωση κάθε επιστημονικού πειράματος, στο έρώτημα ήδη, το οποίο απευθύνουμε στη φύση πειραματιζόμενοι, έμπειρείεται η προϋπόθεση ενός διακαθορισμού μεγεθών της φύσης, η προϋπόθεση της σταθερότητας και της διατήρησης συγκεκριμένων στοιχείων μέσα της και η προϋπόθεση μίας κανονικής ακολουθίας των συμβάντων. Δίχως τη σκέψη μίας εξίσωσης, η οποία προσδιορίζει τη σχέση των περιπτωσιακών χώρων και χρόνων, δίχως τη σκέψη ότι η ποσότητα της κίνησης είναι παραμόνιμη, δίχως την καθολική έννοια και την καθολική μέθοδο της μέτρησης και της αρίθμησης δεν θά ήταν δυνατό ούτε ένα πείραμα του Γαλιλαίου, διότι δίχως αυτές τις προϋποθέσεις θά έμενε πέρα για πέρα ακατανόητο το σύνολο πρόβλημα του Γαλιλαίου. Έτσι η έμπειρία ή ίδια είναι ένας «τρόπος γνώσης, ο οποίος απαιτεί νοῦ», δηλαδή μία διαδικασία συναγωγής και κρίσης, η οποία εδράζεται σε καθορισμένες λογικές προϋποθέσεις²³⁰. Έτσι όντως μάς εμφανίζεται και πάλι ένα «σύνολο», το οποίο δεν έχει συλλεγεί από ατομικά μέρη, αλλά επί τη βάσει του οποίου η λήψη «μερών», επί μέρους περιεχομένων, είναι κατ' αρχάς δυνατή. Και η φύση πρέπει να νοείται ως σύστημα προτού μπορέσει να παρατηρηθεί στις λεπτομέρειές της.

229. Προλεγόμενα 14, 17 (IV, σσ. 44, 46 κ.κ.).

230. Βλ. Κριτική του καθαρού λόγου, πρόλογος στη 2η έκδοση, σελ. XVIII (III, σελ. 18).

“Όπως έμφανίστηκε πιό πριν τὸ ἐπὶ μέρους μὀρφωμα ἐν χώρῳ ὡς περιορισμὸς τοῦ «μοναδικοῦ χώρου», ὅπως ἡ συγκεκριμένη διάρκεια ἐμφανίστηκε ὡς περιορισμὸς τῆς αἰωνιότητος, ἔτσι καὶ ὄλοι οἱ ἐπὶ μέρους νόμοι τῆς φύσης ἰδωμένοι σ’ αὐτῇ τῇ συνάφεια ἐμφανίζονται πιά μόνον ὡς «ἐξειδικεύσεις» καθολικῶν ἀρχῶν τοῦ νοῦ. Διότι εἶναι πολλοὶ νόμοι τοὺς ὁποίους μπορούμε νὰ γνωρίζουμε μόνο μέσω τῆς ἐμπειρίας, «ἀλλὰ τῇ νομοτέλεια στῇ σύνδεση τῶν φαινομένων, δηλαδῆ τῇ φύση ἐν γένει δὲν μπορούμε νὰ τῇ γνωρίζουμε ἀπὸ καμμία ἐμπειρία, διότι ἡ ἐμπειρία ἡ ἴδια χρῆζει τέτοιων νόμων, οἱ ὁποῖοι ὑπόκεινται τῆς δυνατότητάς της a priori»²³¹. “Όσο ὑπερβολικό, ὅσο παράδοξο κι ἂν ἀκούγεται νὰ λέει κανεὶς ὅτι ὁ νοῦς εἶναι ἀφ’ ἑαυτοῦ ἡ πηγὴ τῶν νόμων τῆς φύσης καὶ συνεπῶς τῆς τυπικῆς ἐνότητάς τῆς φύσης, τόσο ὀρθὸς καὶ προσήκων πρὸς τὸ ἀντικείμενο, τῆς ἐμπειρίας ἐννοεῖται, εἶναι ἕνας τέτοιος ἰσχυρισμὸς. «Ναὶ μὲν ἐμπειρικοὶ νόμοι ὡς τέτοιοι ἐπ’ οὐδενὶ δὲν μπορούν νὰ συναγάγουν τὴν πρωταρχὴ τους ἀπὸ τὸν καθαρὸ νοῦ, ὅπως δὲν μπορεῖ νὰ συλληφθεῖ ἐπαρκῶς ἡ ἀπροσμέτρητη πολλαπλότητα τῶν φαινομένων ἐκ τῆς καθαρῆς μορφῆς τῆς αἰσθητικῆς ἐποπτείας. “Όμως ὄλοι οἱ ἐμπειρικοὶ νόμοι εἶναι μόνον ἐπὶ μέρους προσδιορισμοὶ τῶν καθαρῶν νόμων τοῦ νοῦ, ὑπὸ τοὺς ὁποίους καὶ κατὰ τὴν κανονιστικὴτητα τῶν ὁποίων οἱ ἐμπειρικοὶ νόμοι εἶναι δυνατοὶ κατ’ ἀρχάς καὶ τὰ φαινόμενα προσλαμβάνουν σύννομη μορφή, καθὼς καὶ ὄλα τὰ φαινόμενα, ἂν παραβλέψουμε τίς διαφορὲς τῆς ἐμπειρικῆς μορφῆς τους, πρέπει νὰ ἀντιστοιχοῦν ἀνὰ πᾶσα στιγμή στους ὅρους τῆς καθαρῆς μορφῆς τῆς αἰσθητικότητάς»²³². Τίς καθορισμένες ἀριθμητικὲς σταθερὲς οἱ ὁποῖες εἶναι χαρακτηριστικὲς γιὰ ἕνα ἐπὶ μέρους πεδίο τῆς φύσης μπορούμε νὰ τίς διαπιστώσουμε μόνο μετρώντας ἐμπειρικά, τίς δὲ ἀτομικὲς αἰτιατικὲς

231. Προλεγόμενα 36 (IV, σελ. 71).

232. Κριτικὴ τοῦ καθαρῶν λόγου, 1η ἔκδοσι, σελ. 127 κ.κ. (III, σελ. 627 κ.κ.).

συναρμογές μπορούμε να τις ανεύρουμε μόνο παρατηρώντας· ότι όμως ζητούμε εν γένει τέτοιες σταθερές, ότι απαιτούμε και προϋποθέτουμε εν γένει αιτιακή νομοτέλεια στην ακολουθία τών συμβάντων, προέρχεται από εκείνο το «σχεδιάσμα του λόγου» το οποίο δεν συνάγουμε από τη φύση αλλά τοποθετούμε μέσα της. «Άπριορική» γνώση υπάρχει αποκλειστικά για ό,τι περικλείεται μέσα σ' αυτό το σχέδιασμα.

Έτσι διαπιστώνεται η δεύτερη θεμελιώδης κατεύθυνση τής «σύνθεσης a priori», ή σύνθεση τών καθαρών έννοιών του νοῦ ἢ τών κατηγοριῶν και δικαιολογείται από τὴν ἴδια ἀρχὴ ἀπὸ τὴν ὁποία δικαιολογείται ἡ καθαρὴ ἐποπτεία. Διότι καὶ ἡ καθαρὴ ἔννοια δὲν ἐκτυλίσσει τὸ ἀληθές καὶ χαρακτηριστικὸ ἔργο τῆς ἐκεῖ ὅπου περιγράφει μόνον τὸ δεδομένο τῆς ἐμπειρίας, ἀλλὰ ἐκεῖ ὅπου δομεῖ τὴν καθαρὴ τῆς «μορφῆς» ὅχι ἐκεῖ ὅπου βάζει στὴ σειρά καὶ ταξινομεῖ τὰ περιεχόμενά της, ἀλλὰ ἐκεῖ ὅπου θεμελιώνει τὴ συστηματικὴ ἐνότητα τοῦ τρόπου γνώσης της. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι μὲ κανέναν τρόπο δὲν ἀρκεῖ γιὰ τὴν ἐμπειρία, ὅπως φαντάζονται συνήθως, νὰ συγκρίνει κανεὶς ἀντιλήψεις καὶ νὰ τις συναρμόζει σὲ μία συνείδηση μέσω τοῦ κρίνειν, διότι ἔτσι ποτὲ δὲν θὰ ξεπερνιόταν ἢ κατ' εἶδος ἐγκυρότητα τῆς συνείδησης τῆς ἀντίληψης, δὲν θὰ ἐπιτυγχάνοταν ἡ καθολικὴ ἐγκυρότητα καὶ ἀναγκαιότητα μίας ἐπιστημονικῆς ἀρχῆς. «Προτοῦ μπορέσει ἡ ἀντίληψη νὰ γίνῃ ἐμπειρία προηγείται μία ἐντελῶς διαφορετικὴ κρίση. Ἡ δεδομένη ἐποπτεία πρέπει νὰ ὑπαχθεῖ σὲ μία ἔννοια, ἡ ὁποία ἀποβλέποντας στὴν ἐποπτεία προσδιορίζει τὴν ἐν γένει μορφὴ τοῦ κρίνειν, συνδέει τὴν ἐμπειρικὴ συνείδηση τῆς ἐποπτείας σὲ μία συνείδηση ἐν γένει καὶ ἔτσι προσδίδει στίς ἐμπειρικὲς κρίσεις καθολικὴ ἐγκυρότητα. Ἡ ἔννοια αὐτοῦ τοῦ εἶδους εἶναι καθαρὴ a priori ἔννοια τοῦ νοῦ, ἡ ὁποία δὲν κάνει ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ προσδιορίζει ἐν γένει ἀπλὰ τὸν τρόπο μίας ἐποπτείας, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο μπορεῖ αὐτὴ νὰ ἐξυπηρετήσῃ στὴ δημιουργία κρίσεων». Ἀκόμη καὶ οἱ κρίσεις τών καθαρών μαθηματικῶν δὲν ἐξαιροῦνται ἀπ' αὐτὸ τὸν

όρο: ή πρόταση, π.χ., ότι ή εύθεια γραμμή είναι ή συντομότερη μεταξύ δύο σημείων προϋποθέτει ότι ή γραμμή εν γενεί γίνεται κατανοητή από τή σκοπιά και τήν έννοια του μεγέθους: μία έννοια «ή όποία σαφώς δέν είναι σκέτη έποπτεία αλλά έχει τήν έδρα της άπλά και μόνο στον νοϋ και έξυπηρετεί στο να καθοριστεί ή έποπτεία (της γραμμής) με σκοπό [τήν έξαγωγή] κρίσεων, οι όποιες αποβλέποντας στην ποσότητα της έποπτείας, δηλαδή της πολλότητας, προκύπτουν ένδεχομένως άπ' αυτήν [τήν έποπτεία], έφ' όσον έννοείται μ' αυτές [τις κρίσεις] ότι σέ μία δεδομένη έποπτεία περιέχονται πολλά όμοιοιδή»²³³. Ακόμη πιο σαφώς διαυγάζεται αυτή ή συνάφεια εκεί όπου δέν πρόκειται για άπλως μαθηματικό αλλά για «δυναμικό» προσδιορισμό του αντικειμένου, δηλαδή εκεί όπου υποτίθεται ότι δέν παράγεται μόνο ένα άτομικό μόρφωμα εν χώρω και εν χρόνω ως ποσότητα μέσω διαδοχικής σύνθεσης του όμοιοιδους²³⁴, αλλά ότι διαπιστώνεται και ή σχέση του προς ένα άλλο. Διότι θα δειχθεί ότι κάθε τέτοιος προσδιορισμός σχέσης, ότι ή τάξη τήν όποία δίνουμε στα άτομικά σώματα εν χώρω και στα άτομικά συμβάντα εν χρόνω, στηρίζεται μονίμως σέ μία μορφή ένέργειας, τήν όποία υποθέτουμε ανάμεσά τους: ή ιδέα της επένέργειας όμως προϋποθέτει εκείνην της λειτουργικής έξάρτησης και συνεπώς μία καθαρή έννοια του νοϋ.

Ένω μ' όλα ταϋτα ή συνέργεια και ή άμοιβαία σχέση των δύο θεμελιωδών μορφών της άπριορικής σύνθεσης είναι λόγω αυτών των άπλών παραδειγμάτων εύλογη, λείπει όμως προς τό παρόν κάθε λεπτομερειακότερη άρχή για τήν πλήρη ανάπτυξη της συστηματικής της δεύτε-

233. Προλεγόμενα 20 (IV, σελ. 51 κ.κ.).

234. Πρβλ. *Κριτική του καθαρού λόγου*, «Μεθοδολογία», σελ. 751: «(Έτσι) μπορούμε να προσδιορίσουμε τις έννοιές μας στην έποπτεία a priori, έφ' όσον δημιουργούμε εν χώρω και εν χρόνω τά ίδια τά αντικείμενα για μās διά όμοιόμορφης σύνθεσης, θεωρώντας τα άπλά ως ποσότητες» (III, σελ. 491).

ρης μορφής. Ίσως νά μπορούμε ἐπὶ μέρους νά καταδείξουμε καὶ νά κατονομάσουμε ἀτομικὲς περιπτώσεις ἐφαρμογῆς τῶν καθαρῶν ἐννοιῶν τοῦ νοῦ, ὅμως δὲν κατέχουμε κανενὸς εἴδους κριτήριου ποῦ νά μᾶς ἐξασφαλίζει σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὡς πρὸς τὸ ἐὰν ἡ σύλληψή μας εἶναι συμπαγῆς καὶ πλήρης. Ἀκριβῶς ἡ τελευταία αὐτὴ ἀξίωση ὅμως ἦταν στὴν ὁποία σύρθηκε ὁ Κάντ, ὅπως θυμόμαστε, κατὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν σκέψεων του ἡ ὁποία ἔλαβε χώρα ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὴν ἐναίσιμο διατριβή. Ἦδὴ τὸ γράμμα στὸν Μάρκου Χέρτς τὸ 1772 θέτει ὡς μέλημα τῆς νεοανακαλυφθείσας ἐπιστήμης τῆς «ὑπερβατολογικῆς φιλοσοφίας» «νά ἀναγάγει ὅλες τὶς ἔννοιες τοῦ ἐντελῶς καθαρῶ λόγου σ' ἓναν συγκεκριμένο ἀριθμὸ κατηγοριῶν, ὅχι ὅμως ὅπως ὁ Ἀριστοτέλης ὁ ὁποῖος στὰ δέκα *praedicamenta* του τὶς παρέθεσε στὸ περίπου, ὅπως τὶς εὑρίσκει μπροστά του, ἀλλὰ ὅπως αὐτοδιαιροῦνται σὲ κλάσεις ἀπὸ ὀρισμένες ὀλιγάριθμες ἀρχές τοῦ νοῦ»²³⁵. Γιὰ τούτῃ τὴν παλιὰ ἀξίωση ὅμως κατακτῆθηκε τώρα στὸ πλήρες σύστημα ἓνα νέο θεμέλιο διαίρεσης [*fundamentum divisionis*]. «Ἡ δυνατότητα τῆς ἐμπειρίας», ἔτσι ὀνομάζει τὸ ὑποκεφάλαιο «Περὶ τῆς ὕψιστης ἀρχῆς ὄλων τῶν συνθετικῶν κρίσεων» αὐτὸ τὸ θεμέλιο διαίρεσης, «εἶναι λοιπὸν αὐτὸ ποῦ δίνει σ' ὅλες τὶς γνώσεις μας *a priori* ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα. Τώρα ἡ ἐμπειρία ἐδράζεται στὴ συνθετικὴ ἐνότητα τῶν φαινομένων, δηλαδὴ σὲ μία σύνθεση κατ' ἔννοιες περὶ τοῦ ἀντικειμένου τῶν φαινομένων ἐν γένει, δίχως τὴν ὁποία δὲν θὰ ὑπῆρχε καὶ γνώση παρὰ μόνο ραιψωδία ἀντιλήψεων οἱ ὁποῖες δὲν θὰ ἐναρμονίζονταν σὲ κανένα πλαίσιο σύμφωνα μὲ κανόνες μίας παντοδαπῶς συνδεδεμένης (δυνατῆς) συνείδησης, δηλαδὴ οὔτε πρὸς τὴν ὑπερβατολογικὴ καὶ ἀναγκαία ἐνότητα τῆς αὐτοσυνειδησίας. Στὴν ἐμπειρία ὑπόκειται λοιπὸν ἀρχὲς τῆς μορφῆς τῆς *a priori*,

235. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 203.

δηλαδή καθολικοί κανόνες τῆς ἐνότητας στή σύνθεση τῶν φαινομένων, τῶν ὁποίων ἡ ἀντικειμενική πραγματικότητα ὡς ἀναγκαίων ὄρων μπορεῖ ἀνά πᾶσα στιγμή νά ἀποδειχθεῖ ὡς ἐκ τῆς ἐμπειρίας, ἀκόμη καί ὡς ἐκ τῆς δυνατότητάς τους. Ἐξω ἀπ' αὐτή τή σχέση ὅμως συνθετικές κρίσεις a priori εἶναι ἐντελῶς ἀδύνατες διότι δέν ἔχουν τρίτο ὄρο σύγκρισης, δέν ἔχουν δηλαδή ἀντικείμενο στό ὁποῖο θά μπορούσε νά προσπορίσει ἀντικειμενική πραγματικότητα ἡ συνθετική ἐνότητα τῶν ἐνοιῶν τους... Ἀφοῦ λοιπόν ἡ ἐμπειρία ὡς ἐμπειρική σύνθεση στή δυνατότητα της εἶναι ὁ μοναδικός τρόπος γνώσης ὁ ὁποῖος δίνει πραγματικότητα σέ κάθε ἄλλη σύνθεση, ἀληθεύει (συμφωνεῖ μέ τὸ ἀντικείμενο) ὡς γνώση a priori μόνον ἐάν δέν περιέχει τίποτε περισσότερο ἀπ' ὅ,τι εἶναι γιά τή συνθετική ἐνότητα τῆς ἐμπειρίας ἐν γένει ἀναγκαῖο... Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο εἶναι δυνατές συνθετικές κρίσεις a priori, ἐάν... ποῦμε ὅτι οἱ ὄροι τῆς δυνατότητας τῆς ἐμπειρίας ἐν γένει εἶναι ταυτοχρόνως ὄροι τῆς δυνατότητας τῶν ἀντικειμένων τῆς ἐμπειρίας κι ἔχουν γι' αὐτὸ ἀντικειμενική ἐγκυρότητα σέ μία συνθετική κρίση a priori»²³⁶. Ἡ σύνολη ἐσωτερική δικτύωση τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαρῦ λόγου ἀποκαλύπτεται ἐμπρός μας σ' αὐτὲς τίς προτάσεις. Ἀφετηρία ἀποτελεῖ ἡ ἐμπειρία, ὄχι ὅμως ὡς σύνολο ἑτοιμῶν πραγμάτων μέ καθορισμένες, ὁμοίως ἑτοιμες ιδιότητες, οὔτε ὡς ἀπλή ραφωδία τῶν ἀντιλήψεων ἀντιθέτως εἶναι ἡ ἀναγκαιότητα στή σύνδεση, εἶναι ἡ κυριότητα ἀντικειμενικῶν νόμων πού χαρακτηρίζει καί προσδιορίζει τὴν ἐννοία της. Μέχρι ἐδῶ ἡ ὑπερβατολογική μεθοδικὴ διαπίστωση ἀπλὰ τί εἶχε ἀπὸ καιρὸ ἐγκυρότητα στή μαθηματικὴ φυσικὴ καὶ ἀναγνωρίζοταν μέσα της εἴτε συνειδητὰ εἴτε ἀσύνειδα. Ἡ πρόταση τοῦ Κάντ ὅτι κάθε αὐθεντικὴ κρίση ἐμπειρίας πρέπει νά περιέχει ἀναγκαιότητα μέσα στή σύνθεση τῶν ἀντιλή-

236. Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου, σελ. 195 κ.κ. (III, σελ. 152 κ.κ.).

ψεων, εκφράζει ὄντως μὲ τὸν συντομότερο καὶ εὐστοχότερο τρόπο ἀπλὰ μίαν ἀξίωση ἢ ὁποία εἶχε ἤδη γίνει ρητὴ ἀπὸ τὸν Γαλιλαῖο. Σ' αὐτὴν ἀντικαθίσταται ἀπλὰ ἡ ἔννοια τῆς ἐμπειρίας τῆς φιλοσοφικῆς αἰσθησιοκρατίας ἀπὸ ἐκείνην τῆς μαθηματικῆς ἐμπειρίας²³⁷. Τώρα ὁμως ξεκινáει ἀπ' αὐτὸ τὸ σημεῖο συγχρόνως ἡ χαρακτηριστικὴ «ἀλλαγὴ τοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι». Ἐνῶ ὡς τώρα ἡ ἀναγκαιότητα ἐθεωρεῖτο ὡς θεμελιωμένη στὰ ἀντικείμενα καὶ μετέβαινε μόνο ἔμμεσα ἀπὸ αὐτὰ στὴ γνώση, τώρα συνειδητοποιοῦμε ὅτι κάθε σκέψη περὶ «ἀντικειμένου» μᾶλλον ἀντιγράφεται ἀντιστρόφως μέσα ἀπὸ μίαν πρωταρχικὴ ἀναγκαιότητα τῆς γνώσης τῆς ἴδιας: «διότι τὸ ἀντικείμενο δὲν εἶναι τίποτε περισσότερο ἀπὸ κάτι τι, ἡ ἔννοια τοῦ ὁποίου ἐκφράζει μίαν τέτοια ἀναγκαιότητα τῆς σύνθεσης»²³⁸. Ἐπειδὴ στὴν ἀκολουθία τῶν αἰσθημάτων καὶ παραστάσεων μας δὲν κυριαρχεῖ αὐθαιρεσία, ἀλλὰ ἀντιθέτως ἐδῶ ἀκριβῶς ἐξουσιάζει μίαν αὐστηρὴ ἀναγκαιότητα, ἡ ὁποία ἀποκλείει κάθε ὑποκειμενικὴ τάξη κατὰ βούληση, γι' αὐτὸ τὸν λόγο καὶ μόνο γι' αὐτὸν ὑπάρχουν γιὰ μᾶς «ἀντικειμενικὲς» συνάψεις τῶν φαινομένων. Ἡ δυνατότητα λήψης ἐμπειρικῶν ἀντικειμένων ὀφείλεται σ' αὐτὸ ποῦ ἡ ἐμπειρία ἐξαιρεῖ καὶ συγκροτεῖ ὡς «τρόπο γνώσης» καὶ ἔλκει συνεπῶς κατ' ἀρχὰς τὴ δυνατότητά της ἀπ' αὐτό. Τὸ ἐὰν θὰ μπορούσαν νὰ ὑπάρξουν γιὰ μᾶς κι ἄλλα ἀντικείμενα ἐκτὸς αὐτῆς τῆς σχέσης εἶναι ὡς ἐρώτηση γιὰ μᾶς κατ' ἀρχὰς τελείως δευτερεύουσα καὶ πρέπει νὰ εἶναι σύμφωνα μὲ τὴν ὑπερβατολογικὴ θεμελιώδη σύλληψη, ἐφ' ὅσον δὲν διατίθεται γιὰ τοῦτο τὸν ὑποτιθέμενο ἄλλο τρόπο ἀντικειμένου ἄλλος τρόπος γνώσης, τοῦ ὁποίου ἡ δομὴ νὰ διακρίνεται χαρακτηριστικὰ ἀπὸ τὴν

237. Προλεγόμενα 22· πρβλ. *Κριτικὴ τοῦ καθαρῶν λόγου*, σελ. 218 (III, σελ. 166): «Ἡ ἐμπειρία εἶναι δυνατὴ μόνο μὲ τὴν παράσταση μίας ἀναγκαιᾶς σύνδεσης τῶν ἀντιλήψεων».

238. *Κριτικὴ τοῦ καθαρῶν λόγου*, 1η ἐκδόση, σελ. 106 (III, σελ. 616).

ἐμπειρία. Ἐδῶ ὅμως ὅπου σὲ μᾶς τοὺς ἰδίους δὲν εἶναι ἀκόμη κατανοητὴ ἡ ἀξίωση ἐνὸς τέτοιου εἴδους τρόπου γνώσης ἢ ὅπου τουλάχιστον ἡ ἐκπλήρωσή της ἔστω παραμένει ἐντελῶς προβληματικὴ, δὲν εἶναι δυνατὸ ἄλλο συμπέρασμα ἀπ' αὐτὸ τὸ ὁποῖο ἐξάγεται ἀπὸ τὴν ὑψιστὴ ἀρχή. Οἱ ὅροι στοὺς ὁποίους ἐδράζεται ἡ ἐμπειρία ὡς λειτουργία εἶναι συγχρόνως οἱ ὅροι γιὰ ὅλα ὅσα μπορούμε νὰ προσκτῆσουμε ἀπ' αὐτὴν ὡς πόρισμα διότι κάθε προσδιορισμὸς τοῦ ἀντικειμένου ἐδράζεται στὴν ἐπαλληλία τῶν καθαρῶν μορφῶν τῆς ἐποπτείας καὶ τῶν καθαρῶν ἐννοιῶν τοῦ νοῦ, μέσῳ τῶν ὁποίων τὸ πολλαπλὸ τῆς ἀπλῆς αἴσθησης διαπλάθεται ἐν πρώτοις συνδεδεμένο ὡς σύστημα κανόνων κι ἔτσι ὡς ἀντικείμενο.

3.

Ἐνῶ στὶς προηγηθεῖσες παρατηρήσεις μας ἐκφράσαμε ἀπλὰ τὶς μεγάλες κλασικὲς θεμελιώδεις σκέψεις τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαρῶ ἰσχυροῦ λόγου, μὲ τὸ ἐρώτημα τῆς ταξινόμησης καὶ τῆς συστηματικῆς διαίρεσης τῶν καθαρῶν ἐννοιῶν τοῦ νοῦ, εἰσερχόμαστε γιὰ πρώτη φορὰ στὶς λεπτομέρειες αὐτοῦ τοῦ συγγράμματος. Μοιάζει ὅμως σὰν νὰ στεκόμαστε ἔτσι συγχρόνως σὲ ἄλλο ἔδαφος, σὰν νὰ μὴν κυριαρχοῦσε ἐδῶ πιά καθαρὰ καὶ ἀποκλειστικὰ ἡ ἀντικειμενικὴ ἀντικειμενικότητα τοῦ πράγματος ἀλλὰ ἕνας τρόπος ἀνάπτυξης καὶ ἔκθεσης, ἡ ὁποία ἐν τέλει μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ καὶ νὰ ἀξιολογηθεῖ πλήρως μόνον ὅταν ἀναχθεῖ σὲ συγκεκριμένους ἰδιότητες τοῦ πνεύματος τοῦ Κάντ. Ἡ χαρὰ τῆς ἐποπτείας ἀρχιτεκτονικῆς δομῆς, τοῦ παραλληλισμοῦ τῆς συστηματικῆς μορφῆς τέχνης, τῆς ἐνιαίας σχηματοποίησης τῶν ἐννοιῶν μοιάζει νὰ συμμετέχει στὴν ἐπὶ μέρους διεξοδίκευση τῆς θεωρίας τῶν κατηγοριῶν πιο πολὺ ἀπὸ ἔγκριτα. Ὅντως εἶναι μία ἀπὸ τὶς οὐσιαστικὲς ἐπικρίσεις πού ἀπευθυνόταν ἀπὸ πάντα ἐναντία στὴ συνολικὴ διαμόρφωση τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαρῶ ἰσχυροῦ λόγου, ὅτι ὁ πίνακας τῶν καθαρῶν ἐννοιῶν τοῦ νοῦ, τὸν

όποιο καταρτίζει, είναι μὲν μὲ μεγάλη ἀναλυτικὴ τέχνη κατασκευασμένος κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ λογικοῦ πίνακα τῶν κρίσεων, δὲν εἶναι ὅμως γι' αὐτὸ καὶ λιγότερο τεχνητός. Ὅπως διαιροῦνται οἱ κρίσεις ἀπὸ τῆ σκοπιᾶ τῆς παραδοσιακῆς λογικῆς ἢ ὁποῖα προηγήθηκε τοῦ Κάντ, στὶς τέσσερις κλάσεις τῆς ποσότητας, ποιότητας, σχέσης καὶ τροπικότητας, ἔτσι καὶ οἱ ἔννοιες τοῦ νοῦ πρέπει νὰ παρουσιάζουν τὴν ἴδια ταξινομήση. Ὅπως στὶς κρίσεις δεχόμεστε σὲ κάθε κύρια κλάση μία τριάδα ἐπὶ μέρους θέσεων, ὅπου ἡ τρίτη προκύπτει μονίμως ἀπὸ τὴ συνθετικὴ ἔνωση τῆς πρώτης καὶ τῆς δεύτερης, ἔτσι καὶ στὴ δομὴ τῶν κατηγοριῶν διατηρεῖται καὶ διεξοδικεῖται αὐτὴ ἡ σκοπιᾶ μὲ κάθε αὐστηρότητα. Ἔτσι προκύπτουν ἐντὸς τῆς ποσότητας τὰ ὑποεῖδη τῆς ἐνότητας, πολλότητας καὶ ὀλότητας, στὸ πεδίο τῆς ποιότητας οἱ ἔννοιες τῆς πραγματικότητας, τῆς ἄρνησης καὶ τοῦ περιορισμοῦ, ἐνῶ ἡ σχέση ἀνατέμνεται στὴν ὑπόσταση, τὴν αἰτιότητα καὶ τὴν κοινότητα, ἡ τροπικότητα σὲ δυνατότητα, παρουσία καὶ ἀναγκαιότητα.

Ἐποῖες ἀντιρρήσεις κι ἂν ἐγείρει κανεὶς ἐναντία σ' αὐτὴ τὴ μορφὴ συναγωγῆς, κάθε πολεμικὴ κατευθυνόμενη ἐν γένει ἐναντία στὴ συστηματικὴ σχέση μεταξύ «κατηγορίας» καὶ «κρίσης» ξεφεύγει ἀπὸ τὸν στόχο τῆς. Διότι ἀφήνει ἀμέσως τὸ πραγματικὸ νόημα τοῦ κυρίου καὶ θεμελιώδους ζητήματος ἀπαρατήρητο. Παραβλέπει ὅτι ἡ περιεκτικὴ καὶ περίοπτη θέση ποῦ ἀποδίδει ὁ Κάντ στὴν κρίση εἶναι ἤδη κατ' ἀνάγκη θεμελιωμένη στὶς πρῶτες προϋποθέσεις τῆς ζήτησῆς του. Ἡ κρίση εἶναι τὸ φυσικὸ, τὸ ἐξ ἀντικειμένου ἀπαιτούμενο ἀντίστοιχο τοῦ «ἀντικειμένου», διότι ἐκφράζει μόνον καθολικότατα τὴν ἐκπλήρωση καὶ τὴν ἀπαίτηση ἐκείνης τῆς «συναρμογῆς» στὴν ὁποῖα ἀνάχθηκε γιὰ μᾶς ἡ ἔννοια τοῦ ἀντικειμένου. «Λέμε ἀκολούθως ὅτι ἀναγνωρίζουμε τὸ ἀντικείμενο ἐὰν προκαλέσαμε συνθετικὴ ἐνότητα στὸ πολλαπλὸ τῆς ἐποπτείας». Ὅμως εἶναι ἀκριβῶς οἱ τρόποι καὶ οἱ μορφές τῆς συνθετικῆς ἐνότητας ἀπ' ὅπου προκύπτουν οἱ μορφές τῆς κρίσης, ἀφοῦ προσ-

λάβουν συγκεκριμένες λογικές ονομασίες. Μόνο μία αντίρρηση θά μπορούσε να ισχύσει ακόμη εδώ, ότι δηλαδή ακόμη κι όταν ομολογοῦμε αυτή τὴ συνάφεια, τὸ σύστημα τῆς «τυπικῆς λογικῆς» δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἔδρα ἐκείνη πρὸ τῆς ὁποίας ὀφείλουν νὰ δικαιολογηθοῦν οἱ μορφές τῆς συναρμογῆς τῶν ἀντικειμένων. Μήπως ἄλλωστε καὶ ἡ οὐσία αὐτῆς τῆς λογικῆς καὶ τῆς θεμελιώδους μεθόδου τῆς δὲν εἶναι μᾶλλον ἀνάλυση παρὰ σύνθεση; Μήπως δὲν ἀφαιρεῖ ἴσα-ἴσα ἀπὸ ἐκείνη τὴ σχέση, ἀπ' ἐκεῖνο τὸ «περιεχόμενο» τῆς γνώσης, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ εἶναι γιὰ μᾶς τὸ ἀποφασιστικὸ καὶ τὸ οὐσιαστικὸ; Ἐδῶ ἀπεναντίας τὸ ζήτημα εἶναι νὰ ἀνακαλέσουμε τὸ ὅτι ὑπάρχει μὲν μία τέτοια ἀφαίρεση σύμφωνα μὲ τὸν Κάντ, ὅτι ὅμως αὐτὴ πρέπει νὰ ἐννοεῖται μόνο σχετικά, ὄχι ἀπολύτως. Μία ἀνάλυση ἢ ὁποία θὰ ἦταν ἐξαντλητικὰ καὶ σκέτα ἀνάλυση, πού δὲν θὰ ἀφοροῦσε μία ὑποκείμενη σύνθεση καὶ δὲν θὰ στηριζόταν σ' αὐτήν, ἔστω ἔμμεσα, εἶναι ἀδύνατη, «διότι ἐκεῖ ὅπου ὁ νοῦς δὲν ἔχει ἀπ' τὰ πρὶν συνδέσει κάτι, δὲν μπορεῖ καὶ νὰ ἀναλύσει τίποτε, ἀφοῦ μόνο ἀπ' αὐτὸν μπόρεσε νὰ δοθεῖ στὴ φαντασία ὡς συνδεδεμένο»²³⁹. Ἔτσι ἡ «γενικὴ λογικὴ» ἀσχολεῖται ὁπωςδήποτε μὲ «κατατμήσεις τῶν ἐννοιῶν, τίς ὁποῖες ἔχουμε ἤδη γιὰ τὰ ἀντικείμενα»^{239α}, καὶ ἀναπτύσσει τίς κρίσεις οἱ ὁποῖες προκύπτουν ὅταν προϋποθέτουμε στὴν ἀπόφανση τέτοιου εἶδους ἀντικείμενα ὅμοια μὲ ἔτοιμα ὑποστρώματα. Μόλις ὅμως ἀνασκοπήσουμε τὴν πρωταρχὴ αὐτῶν τῶν ὑποστρωμάτων καὶ ζητοῦμε τὴ δυνατότητα αὐτῆς τῆς πραγματείας πού ἔχει δεχτεῖ ἡ λογικὴ, πράγμα πού ξεπερνᾷ ὁπωςδήποτε τὴν ἐπικρατείά μας, εἰσερχόμαστε αὐτόματα στὸν κύκλο μίας ἄλλης θεώρησης ἢ ὁποία ἀπαιτεῖ βαθύτερη ἐξήγηση καὶ θεμελιωδέστερη συναγωγὴ τῆς ἴδιας τῆς κρίσης. Τώρα δείχνεται ὅτι ἡ λειτουργία ἢ ὁποία δίνει ἐνό-

239. *Κριτικὴ τοῦ καθάρου λόγου*, σελ. 130 (III, σελ. 113).

239α. *Ὁ.π.*, σελ. 9 (III, σελ. 39).

τητα στις διάφορες παραστάσεις σέ μία κρίση εἶναι ἓνα μ' ἐκείνην ἢ ὁποία συνδέει καί τήν πολλαπλότητα τῶν αἰσθητηριακῶν στοιχείων μέ τρόπο ὥστε αὐτά ἔτσι ν' ἀποκτοῦν ἀντικειμενική ἐγκυρότητα. «Ὁ ἴδιος νοῦς λοιπόν, καί μάλιστα μέ τίς ἴδιες ἀκριβῶς πράξεις μέ τίς ὁποῖες, στό ἐπίπεδο τῶν ἐννοιῶν μέσῳ τῆς ἀναλυτικῆς ἐνότητας, ἔδωσε στήν κρίση τή λογική της μορφή, εἰσφέρει καί στις παραστάσεις του μέσῳ τῆς συνθετικῆς ἐνότητας τοῦ πολλαπλοῦ στήν ἐποπτεία ἐν γένει, ἓνα ὑπερβατολογικό περιεχόμενο, λόγῳ τοῦ ὁποίου [οἱ παραστάσεις του] ὀνομάζονται καθαρῆς ἐννοιες τοῦ νοῦ, οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν a priori σέ ἀντικείμενα, πράγμα πού δέν μπορεῖ νά καταφέρει ἡ γενική λογική»²⁴⁰. Ἐάν αὐτή ἡ τελευταία μπορεῖ παρ' ὄλ' αὐτά νά χρησιμοποιηθεῖ ὡς «μίτος τῆς ἀνακάλυψης ὄλων τῶν καθαρῶν ἐννοιῶν τοῦ νοῦ», αὐτό δέν συμβαίνει μέ τήν πρόθεση νά στηριχτοῦν οἱ «ὑπερβατολογικές» ἐννοιες στίς «τυπικές», ἀλλά ἀντιθέτως οἱ δεύτερες νά στηριχτοῦν στίς πρῶτες καί νά κατανοηθοῦν ἔτσι βαθύτερα ὡς πρὸς τόν ἔσχατο λόγο τῆς ἐγκυρότητάς τους. «Ὁ Ἀριστοτέλης», ἔτσι συνοψίζει ὁ ἴδιος ὁ Κάντ τὸ σύνολο αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης στά Προλεγόμενα, «εἶχε συναξει δέκα καθαρῆς στοιχειώδεις ἐννοιες τοῦ εἶδους αὐτοῦ ὀνομάζοντάς τες κατηγορίες. Σ' αὐτές, πού ὀνομάστηκαν καί praedicamenta, ἐνοιωσε νά ἐξαναγκάζεται κατόπιν νά προσθέσει ἀκόμη πέντε “μετὰ τὰς κατηγορίας” [Postprädicamente], οἱ ὁποῖες ὅμως ἐν μέρει θρῖσκονται μέσα σ' ἐκεῖνες (π.χ. πρότερο, σύγχρονο, κίνηση). Μ' ὄλον τοῦτο αὐτή ἡ ραψωδία μποροῦσε μᾶλλον νά θεωρηθεῖ ὡς νεῦμα γιά τόν μελλοντικό φυσιοδίφη παρὰ ὡς κανονικά τελείως ἀνεπτυγμένη ἰδέα... Σέ μία διερεύνηση τῶν καθαρῶν (μὴ περιεχόντων τίποτε ἐμπειρικό) στοιχείων τῆς ἀνθρώπινης γνώσης κατάφερα μετὰ ἀπὸ μακρὺ στοχασμὸ πρῶτος ἐγὼ νά δια-

240. Κριτική τοῦ καθαρῶ λόγου, σελ. 105 (III, σελ. 98).

κρίνω και να διαχωρίσω αξιόπιστα τις καθαρές στοιχειώδεις έννοιες τῆς αἰσθητικότητας (χῶρο και χρόνο) ἀπ' ἐκεῖνες τοῦ νοῦ... Ἔτσι ἀπὸ ἐκεῖνον τὸν κατάλογο ἀποκλείσθηκαν τώρα ἡ 7η, ἡ 8η καὶ ἡ 9η κατηγορία. Οἱ ὑπόλοιπες δὲν μπορούσαν νὰ μοῦ χρησιμεύσουν διότι δὲν ὑπῆρχε ἀρχὴ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ νοῦς σὲ πλήρη ἐκτίμηση καὶ ὅλες οἱ λειτουργίες του, ἀπ' ὅπου ἐκπηγάζουν οἱ καθαρές του έννοιες, νὰ μπορούν νὰ προσδιοριστοῦν σὲ πλήρη ἀπαρτία καὶ μὲ ἀκρίβεια. Γιὰ νὰ βρῶ ὅμως μία τέτοια ἀρχὴ κοίταξα γύρω μου γιὰ νοητικὴ πράξη ἢ ὁποία νὰ περιέχει ὅλα τὰ λοιπὰ καὶ νὰ διακρίνεται μόνο ἀπὸ διάφορες τροπικότητες ἢ στοιχεῖα, ὥστε νὰ ἐνοποιήσει τὸ πολλαπλὸ τῆς παραστάσεως στὴ νόηση ἐν γένει, καὶ βρῆκα ὅτι αὐτὴ ἡ πράξη τοῦ νοῦ συνίσταται στὸ κρίνειν. Ἐδῶ εἶχα λοιπὸν τώρα ἐμπρὸς μου ἔτοιμη, ἂν κι ὄχι ἐντελῶς ἀπαλλαγμένη ἀπὸ σφάλματα, δουλειὰ τῶν λογικῶν, μὲ τὴν ὁποία κατάφερα νὰ παραστήσω ἕναν πλήρη πίνακα καθαρῶν λειτουργιῶν τοῦ νοῦ, οἱ ὁποῖες δὲν εἶχαν ὅμως προσδιοριστεῖ σὲ σχέση μὲ κανένα ἀντικείμενο. Συσχέτισα τελικὰ αὐτὲς τὶς λειτουργίες τοῦ κρίνειν μὲ ἀντικείμενα ἐν γένει ἢ μᾶλλον μὲ τὸν ὄρο τοῦ προσδιορισμοῦ κρίσεων ὡς ἀντικειμενικὰ ἔγκυρων, καὶ ξεπήγασαν καθαρές έννοιες τοῦ νοῦ, γιὰ τίς ὁποῖες δὲν μπορούσα νὰ ἔχω ἀμφιβολία ὅτι ἀκριβῶς αὐτὲς ἀπὸ μόνες τους μπορούν νὰ συστήσουν ὅλη μας τὴ γνώση τῶν πραγμάτων ἐκ τοῦ νοῦ καὶ μόνο, καὶ μάλιστα τόσες ὅσες εἶναι, οὔτε περισσότερες οὔτε λιγότερες»²⁴¹. Ἡ πορεία τῆς συναγωγῆς τὴν ὁποία περιγράφει ἐδῶ ὁ Κἀντ ἀνταποκρίνεται πέρα γιὰ πέρα στὴ γενικὴ θεμελιώδη τάση του. Ἐνῶ ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε καθορίσει «στοιχεῖα» τῆς γνώσεως, αὐτὸς θέλει νὰ ἀνακαλύψει τὴν «ἀρχὴν» αὐτῶν τῶν στοιχείων. Ἐνῶ ὁ Ἀριστοτέλης λάμβανε ὡς ἀφετηρία πρωταρχικὲς ιδιότητες τοῦ εἶναι, αὐτὸς

241. Προλεγόμενα 39 (IV, σελ. 75 κ.κ.).

γυρνά πίσω στην κρίση ως ένότητα τῆς λογικῆς πράξης²⁴², στην ὁποία τὸ περιεχόμενο τῆς παράστασης προσκτᾶ γιὰ πρώτη φορά σύσταση καὶ ἀναγκαιότητα καὶ συνεπῶς ἀντικειμενικὴ ἐγκυρότητα.

Ἡ πραγματικὴ σημασία κάθε μιᾶς κατηγορίας ὅπωςδήποτε δὲν μπορεῖ νὰ προσμετρηθεῖ πλήρως, συσχετίζοντάς την ἀπλὰ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, πρὸς τὰ πίσω, μὲ τὴν μορφή τῆς λογικῆς κρίσης ἢ ὁποία ἀντιστοιχεῖ πρὸς αὐτήν. Ἀντιθέτως πρέπει νὰ προβλέψουμε συγχρόνως πρὸς τὰ ἐμπρὸς τὸ ἔργο τὸ ὁποῖο τῆς προσάπτεται μέσα στὴ δομὴ τῆς ἐμπειρίας τῶν ἀντικειμένων. Αὐτὸ τὸ ἔργο δὲν εἶναι ἐν τούτοις ἴδιον τῆς ἀφηρημένης κατηγορίας ὡς τέτοιας, ἀπεναντίας πρωτοεμφανίζεται σ' ἐκείνη τῇ συγκεκριμένη ἐκδοχή, τὴν ὁποία προσλαμβάνουν οἱ ἔννοιες τοῦ καθαρῶ νου μεταμορφωνόμενες σὲ ἀρχές τοῦ καθαρῶ νου. Ὁ πεντακάθαρος προσδιορισμὸς αὐτῆς τῆς σχέσης γιὰ πρώτη φορά εἶναι θεμελιώδης προσφορὰ τῶν ἔργων τοῦ Κόεν²⁴³ γιὰ τὸν Κάντ. Τὸ σύστημα τῶν συνθετικῶν ἀρχῶν—τοῦτο ὑπενθυμίζεται ἐδῶ συνεχῶς ἐκ νέου^{243α}—ἀποτελεῖ τὴν πραγματικὴ λυδία λίθο τῆς ἐγκυρότητας καὶ τῆς ἀλήθειας τοῦ συστήματος τῶν κατηγοριῶν. Διότι ἡ συνθετικὴ ἀρχὴ γεννᾶται ἐφ' ὅσον ἡ λειτουργία ὑποσημαίνεται ἀπὸ μία καθορισμένη κατηγορία, σχετίζεται πρὸς τὴ μορφή τῆς καθαρῆς ἐποπτείας καὶ εἰσχωρεῖ μαζί της ὡς τὴ συστηματικὴ ένότητα. Ἐμπειρικὰ ἀντικείμενα—αὐτὸ εἶναι διαπιστωμένο ἀπὸ τὶς πρώτες προτάσεις τῆς Ἵπερβατολογικῆς Αἰσθη-

242. Πρὸς ἰδίως *Κριτικὴ τοῦ καθαρῶ λόγου*, σελ. 93 κ.κ. (III, σελ. 90 κ.κ.) καὶ σελ. 140 κ.κ. (III, σελ. 120 κ.κ.).

243. [Σ.τ.Μ.]: Χέρμανν Κόεν (1848-1918), γνωστὸς νεοκαντιανὸς, ἐγκαινίασε τὴν παράδοση καντιανῆς ἐρμηνείας ποὺ ἔμεινε γνωστὴ ὡς σχολὴ τοῦ Μαρβούργου, ἢ ὁποία ἔδινε ἔμφαση στὴ συμβολὴ τοῦ Κάντ γιὰ τὴν ἔννοια τῆς ἐξήγησης μέσα στὶς θετικὲς ἐπιστῆμες καθὼς καὶ στὴν ἀνάπτυξη μιᾶς φορμαλιστικῆς θεωρίας. Τυπικὸς ἐκπρόσωπος τῆς σχολῆς ἦταν καὶ ὁ Κασσίρερ.

243α. Βλ. ἰδίως COHEN, H., *Kants Theorie der Erfahrung*, 2η ἐκδοσις, σελ. 242 κ.κ.

τικῆς— δὲν μποροῦν νὰ μᾶς δοθοῦν παρὰ μὲ τὴ διαμεσολάβηση τῆς ἐποπτείας, μὲ τὴ διαμεσολάβηση τῶν μορφῶν τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου. Ὅμως αὐτὸς ὁ ἀναγκαῖος ὅρος δὲν εἶναι μὲ κανέναν τρόπο ἐπαρκῆς. Διότι ἡ ἐποπτεία ὡς τέτοια περιέχει μόνο τὴν καθαρὴν πολλαπλότητα τοῦ συνεῖναι καὶ τῆς διαδοχῆς. Γιὰ νὰ ξεχωριστοῦν ὅμως σ' αὐτὸ τὸ πολλαπλὸ ὀρισμένα μορφώματα, σαφῶς διακεκριμένα μεταξύ τους, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ διανυθοῦν τὰ στοιχεῖα τους, νὰ συνοψισθοῦν σὲ σχετικὰ αὐτοδύναμες ἐνότητες ὄντας συναρμοσμένα ἀπὸ μία συγκεκριμένη σκοπιὰ καὶ κατὰ ἕναν σταθερὸ κανόνα. Αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι ὅμως τὸ ἔργο τοῦ νοῦ ὁ ὁποῖος δὲν βρίσκει δῆθεν ἤδη ἔτοιμη τὴ σύνδεση τοῦ πολλαπλοῦ ἐν χώρῳ καὶ ἐν χρόνῳ, ἀλλὰ ἀντιθέτως τὴν ἐπιτελεῖ πρῶτος αὐτὸς «ἐπηρεάζοντας» αὐτοὺς τοὺς δύο²⁴⁴. Ἐὰν μία τέτοια σύνθεση εἶναι ἀπαραίτητη ἤδη γιὰ τὴν ἐξαγωγή τῶν συγκεκριμένων γεωμετρικῶν μορφῶν²⁴⁵, ἀποδεικνύεται πέρα γιὰ πέρα ἀναντικατάστατη ὅταν πρόκειται γιὰ τὸν καθορισμὸ φυσικῶν ἀντικειμένων. Διότι γιὰ νὰ καθορίσω ἕνα φυσικὸ ἀντικείμενο πρέπει νὰ δώσω τὸ «ποῦ» καὶ τὸ «πότε» του, πρέπει νὰ δώσω ὁδηγίες γιὰ τὸ ποῦ βρίσκεται ὁ συγκεκριμένος «τόπος» του στὴν ὁλότητα τοῦ χώρου καὶ στὴν αἰωνιότητα. Αὐτὸ ὅμως εἶναι καὶ πάλι δυνατὸ μόνο μὲ τὸ νὰ δίνω ἕναν σταθερὸ κανόνα ἢ μᾶλλον μία ὁλόκληρη σειρά κι ἕνα σύστημα κανόνων, μὲ τοὺς ὁποίους ὅλο τὸ περιεχόμενο, τὸ ὁποῖο πρέπει ἐδῶ νὰ καθηλωθεῖ, νὰ ἀναγνωρίζεται στὴ συνάφειά του μὲ ἄλλα καὶ στὴ λειτουργικὴ του ἐξάρτηση ἀπὸ ἄλλα. Τόποι ἐν χώρῳ, στιγμῆς ἐν χρόνῳ ὀρίζονται ὑπὸ τὴν ἔννοια τῆς φυσικῆς μόνο ἐπὶ τῆ βάσει «δυνάμεων» καὶ συσχετισμῶν δυνάμεων· ἡ εὐταξία τοῦ συνεῖναι καὶ τῆς ἀκολουθίας διαπιστώνεται μόνο ἂν προϋποθέσουμε μεταξύ τῶν ἀτο-

244. *Κριτικὴ τοῦ καθαρῷ λόγου*, σελ. 155 (III, σελ. 128 κ.κ.): πρβλ. ἰδίως σελ. 160, ὑποσημείωση (III, σελ. 132).

245. Πρβλ. κυρίως *Προλεγόμενα* 38 (IV, σελ. 73).

μικῶν στοιχείων τῆς ἐμπειρίας καθορισμένες, καθολικὰ ἰσχύουσες δυναμικὲς σχέσεις. Ἡ διαπίστωση τῆς μορφῆς αὐτῶν τῶν προϋποθέσεων καὶ συνεπῶς ἡ κατάδειξη τῶν ὄρων ὑπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι ἐν γένει δυνατὴ μία ἀμοιβαία σύνδεση «ἀντικειμένων» ἐν χώρῳ καὶ ἐν χρόνῳ εἶναι τὸ γενικὸ μέλημα ποὺ ἀναλαμβάνει ἀπὸ μόνο του τὸ σύστημα τῶν συνθετικῶν ἀρχῶν. Μ' αὐτὸ τὸν στόχο κατὰ νοῦ, φανερῶνεται ταυτόχρονα ἡ ἀρχὴ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ σύστημα αὐτὸ εἶναι τεταγμένο καὶ κατὰ τὴν ὁποία προχωρεῖ ἀπὸ τὸ ἀπλὸ στὸ σύνθετο.

Τὸ πρῶτο βῆμα πρέπει χωρὶς ἀμφιβολία νὰ συνίσταται στὸ ὅτι ἐν γένει τὸ ἀντικείμενο, στὸ μέτρο ποὺ ὑποτίθεται ὡς ἐποπτευόμενο ἐν χώρῳ καὶ ἐν χρόνῳ, προσκτᾶ συμμετοχὴ στὸν θεμελιώδη χαρακτήρα ἀμφοτέρων τῶν τάξεων, δηλαδὴ στὸ ὅτι ὀρίζεται ὡς ἕκτατὸ μέγεθος. Ἐνῶ ὅμως, σύμφωνα μὲ τὴ συνήθη θεώρηση, τὸ συγκεκριμένο, φυσικὸ περιεχόμενο «ἔχει» μέγεθος, ἐδῶ πρέπει σύμφωνα μὲ τὴν ἰδιαιτερότητα τῆς κριτικῆς-ὑπερβατολογικῆς ἄποψης νὰ ἀντιστραφεῖ μᾶλλον αὐτὴ ἡ πρόταση. Δὲν εἶναι πρὸς τὰ πράγματα ποὺ προσάπτεται τὸ κατηγορημα τοῦ μεγέθους ὡς γενικότερη καὶ οὐσιώδης ἰδιότητά τους, ἀντιθέτως ἡ σύνθεσις, στὴν ὁποία γεννᾶται γιὰ μᾶς ἡ ἔννοια τῆς ποσότητας, εἶναι ἡ ἴδια ἐκείνη μὲ τὴν ὁποία ἡ πολλαπλότητα τῶν ἀπλῶν ἀντιλήψεων γίνεται κανονισμένη καὶ μεμελημένη, μὲ τὴν ὁποία πρωτογίνεται τάξι ἀντικειμένων. Τὸ μέγεθος δὲν εἶναι θεμελιώδης ὄντολογικὸς προσδιορισμὸς ποὺ διὰ συγκρίσεως καὶ ἀφαιρέσεως μπορούμε νὰ τὸν διαχωρίσουμε ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα, ἀφοῦ τὸν προσλάβουμε. Οὔτε εἶναι τάχα ἀπλὴ ἀντιλήψη ποὺ μᾶς δίνεται ὅμοια μὲ τὸ χρῶμα ἢ τὸν ἦχο. Εἶναι μᾶλλον ἐργαλεῖο τοῦ ἴδιου τοῦ νοεῖν: καθαρὸ μέσο γνώσης μὲ τὸ ὁποῖο χιτίζουμε πρῶτα-πρῶτα γιὰ μᾶς τὴ φύση ὡς καθολικὴ ἔννομο τάξι τῶν φαινομένων. Διότι «τὰ φαινόμενα δὲν μποροῦν νὰ προσληφθοῦν ἀλλιῶς, δηλαδὴ νὰ γίνουν δεκτὰ στὴν ἐμπειρικὴ συνείδηση, ἀπ' ὅ,τι μὲ τὴ σύνθεσις [Synthesis] τοῦ πολλαπλοῦ, μὲ τὴν ὁποία παράγον-

ται οί παραστάσεις ενός καθορισμένου χώρου ή χρόνου, δηλαδή με τή σύνθεση [Zusammensetzung]²⁴⁶ του ὁμοειδούς καί τή συνείδηση τῆς συνθετικῆς ἐνότητος αὐτοῦ τοῦ πολλαπλοῦ (ὁμοειδοῦς): ἀκριβῶς αὐτή ὅμως ἡ συνείδηση τοῦ πολλαπλοῦ ὁμοειδοῦς, ἐφ' ὅσον ἔτσι πρωτογίνε-ται δυνατή ἡ παράσταση ἐνός ἀντικειμένου, εἶναι ἐν γένει ἡ ἔννοια τοῦ ποσοῦ. «Συνεπῶς ἡ ἴδια ἡ ἐντύπωση ἐνός ἀντικειμένου ὡς φαινομένου εἶναι δυνατή μόνο ἀπό τήν ἴδια τή συνθετικῆ ἐνότητα τοῦ πολλαπλοῦ τῆς δεδομένης αἰσθητικῆς ἐποπτείας, μέσω τῆς ὁποίας ἡ ἐνότητα τῆς σύνθεσης τοῦ πολλαπλοῦ ὁμοειδοῦς νοεῖται στήν ἔννοια ἐνός μεγέθους, δηλαδή τὰ φαινόμενα εἶναι μηδενός ἐξαιρουμένου μεγέθη καί μάλιστα ἐκτατά μεγέθη, διότι πρέπει νά παρασταθοῦν ὡς ἐποπτεῖες ἐν χώρῳ ἢ ἐν χρόνῳ ἀπό τήν ἴδια σύνθεση μέσω τῆς ὁποίας προσδιορίζονται ἐν γέ-νει ὁ χώρος καί ὁ χρόνος». Τό ζήτημα τῆς δυνατότητος τῆς ἐφαρμογῆς τῶν ἀκριβῶν μαθηματικῶν ἐνοιῶν στά φαινόμενα τῆς φύσης, αὐτό τό ζήτημα τό ὁποῖο ἀπασχόλησε ὄχι μόνο τή σύνολη φιλοσοφική παρά-δοση ἀλλά καί διαρκῶς τόν ἴδιο τόν Κάντ στήν προκριτική του περίοδο, λύθηκε ἔτσι ἅπαξ καί διὰ παντός. Διότι τώρα ἔχει ἀναγνωριστεῖ ὅτι ἔχει τεθεῖ ἐσφαλμένα: δέν πρόκειται γιά τήν ἐφαρμογή δεδομένων ἐνοιῶν σ' ἕναν κόσμον ὁμοίως δεδομένων, παράξενα σ' αὐτόν ἀντιτιθεμένων πραγμάτων, ἀλλά γιά ἰδιάζοντα τρόπο διαμόρφωσης, στήν ὁποία ὑπο-τάσσουμε τὰ «ἀπλά» αἰσθήματα καί μέ τήν ὁποία τὰ ἀναμορφώνουμε σέ ἀντικειμενικές ἐποπτεῖες. «Θά παραμείνει διὰ παντός ἀξιοθαύμαστο φαινόμενο στήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας», παρατηρεῖ ὁ Κάντ στά Προ-λεγόμενα, «ὅτι ὑπῆρξε ἐποχή κατὰ τήν ὁποία καί μαθηματικοί ἀκόμη, οἱ ὁποῖοι ἦταν συγχρόνως φιλόσοφοι, ναι μέν δέν ἀμφέβαλλαν γιά τήν

246. [Σ.τ.Μ.]: Προφανῶς ἐδῶ ὁ Κάντ ἀπλά παρέχει χάριν τοῦ μή ἐλληνομαθοῦς ἀναγνώστη μία γερμανική μετάφραση γιά τόν ἑλληνικό ὄρο «σύνθεσις», τόν ὁποῖο χρησιμοποιεῖ συνεχῶς ἀναφερόμενος στό ἔργο τοῦ Ἐγώ.

ὀρθότητα τῶν γεωμετρικῶν τους προτάσεων στό μέτρο πού ἀφοροῦσαν ἀπλῶς τόν χῶρο, ἄρχισαν ὅμως νά ἀμφιβάλλουν γιά τήν ἀντικειμενική ἐγκυρότητα καί ἐφαρμογή αὐτῆς τῆς ἔννοιας τῆς ἴδιας καί ὄλων τῶν γεωμετρικῶν προσδιορισμῶν τῶν προτάσεων στή φύση, ἀφοῦ ἀνησυχοῦσαν γιά τὸ ὅτι μία γραμμὴ στή φύση μπορούσε βεβαίως ἢ ἴδια νά συνίσταται ἀπὸ φυσικά σημεῖα καί συνεπῶς νά συνίσταται καί ὁ πραγματικός χῶρος στό ἀντικείμενο ἀπὸ ἀπλά μέρη, μολονότι ὁ χῶρος, τὸν ὁποῖο ἔχει ὁ γεωμέτρης σέ σκέψεις, δὲν μπορεῖ νά συνίσταται ἀπ' αὐτά»²⁴⁷. Παραγνωρίστηκε σχετικὰ τὸ γεγονός ὅτι αὐτὸς ἀκριβῶς ὁ χῶρος τῆς σκέψης κάνει δυνατὸ τὸν φυσικὸ χῶρο, δηλαδὴ τὴν ἴδια τὴν ἔκταση τῆς ὕλης. «Ὅτι ἡ ἴδια διαδικασία δυνάμει τῆς ὁποίας σχεδιάζουμε τὴν εἰκόνα τοῦ «ἰδεατοῦ» χώρου στήν καθαρὴ γεωμετρία μᾶς χρησιμεύει καί γιά νά συστήσουμε μία συνάφεια μεγεθῶν καί μία σχέση μεγεθῶν ἀνάμεσα στὰ αἰσθητικὰ-ἐμπειρικὰ στοιχεῖα. «Ὅλοι οἱ σχετικοὶ ἐνδοιασμοὶ ὀφείλονται στό ὅτι μᾶς «πιλατεῦει ἕνας κακῶς δασκαλεμένος λόγος», ὁ ὁποῖος δὲν μπορεῖ νά βρεῖ τὸ πραγματικὸ θεμέλιο τῶν ἰδίων του τῶν γνώσεων διότι τὸ ψάχνει ἐσφαλμένα σ' ἕναν κόσμον ὑπερβατικῶν πραγμάτων ἀντὶ νά τὸ ψάξει στὶς ἴδιες του τὶς ἀρχές. «Ὅσο θεωροῦμε τοὺς καθαρὸς μαθηματικούς προσδιορισμοὺς ὡς δεδομένα τῆς ἐμπειρίας δὲν μπορούμε νά προσκτῆσουμε πλήρη ἀσφάλεια περὶ τῆς ἀκρίβειας αὐτῶν τῶν προσδιορισμῶν, ἀφοῦ κάθε ἐμπειρικὴ μέτρηση εἶναι κατ' ἀνάγκη ἀνακριβὴς καί περιέχει ὀρισμένες πηγές σφαλμάτων. Ἡ ἀσφάλεια ὅμως μᾶς παρέχεται ἀμέσως μόλις μάθουμε νά κατανοοῦμε τὸ μέγεθος ὡς ἀρχὴ καὶ ὄχι ὡς ιδιότητα. «Ὅτι ὁ χῶρος εἶναι τυπικὸς a priori ὅρος ἐξωτερικῶν ἐμπειριῶν, ὅτι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἴδια εἰκονίζουσα σύνθεση μὲσω τῆς ὁποίας κατασκευάζουμε ἕνα τρίγωνο στή

247. Προλεγόμενα 13, ὑποσημείωση I (IV, σελ. 37).

φαντασία είναι έντελῶς ἢ ἴδια μὲ κείνην τὴν ὁποία τελοῦμε κατὰ τὴν κατάληψη ἑνὸς φαινομένου, γιὰ νὰ φτιάξουμε μίαν ἔννοια ἐμπειρίας: αὐτὸ μόνο του εἶναι πού συνδέει μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια τὴν παράσταση τῆς δυνατότητας ἑνὸς τέτοιου πράγματος²⁴⁸.

Δυσκολότερη μοιάζει ἡ παραγωγή τῆς δεύτερης συνθετικῆς ἀρχῆς τὴν ὁποία ὁ Κάντ χαρακτηρίζει ὡς ἀρχὴ τῶν «προλήψεων τῆς ἀντίληψης». Διότι ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ χαρακτηρισμὸ τῆς γυμνῆς μορφῆς τῆς ἀντίληψης ἀλλὰ, ὅπως ὑπονοεῖ κι αὐτὸς ὁ χαρακτηρισμὸς, μία καὶ καλὴ τοῦ περιεχομένου τῆς σὲ μία καθολικὴ πρόταση. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἀντίληψη εἶναι ἡ ἐμπειρικὴ συνείδηση ἀπολύτως, πρέπει κάθε ἀξίωση τοῦ εἶδους νὰ φαίνεται παράδοξη: πῶς θὰ μπορούσε νὰ προ-ληφθεῖ [sich antizipieren lassen] κάτι, πού μπορεῖ νὰ μᾶς δοθεῖ μόνο a posteriori; Ἡ ποσότητα ἴσως νὰ εἶναι ἱκανὴ γιὰ καθολικὰ ἔγκυρες θεωρητικὲς προτάσεις – ἀρχικὰ δὲν μπορεῖ ὅμως μὲ καμμία δύναμη νὰ συλληφθεῖ ὁ τρόπος πού εἶναι δυνατὲς κρίσεις περὶ τῆς ποιότητας, ἡ ὁποία μᾶς διαμεσολαβεῖται ἀπλὰ μὲ τὸ αἶσθημα. Ἐνῶ διακρίνουμε τὰ ἔκτατὰ μεγέθη κατὰ τὸ πόσο ἐκτείνονται ἐν χώρῳ καὶ ἐν χρόνῳ, ἐνῶ τοὺς ἀποδίδουμε διαφορετικὴ «ἔκταση» καὶ «διάρκεια», αὐτὸ τὸ μέσο μέτρησης καὶ σύγκρισης μᾶς ἀφήνει ἔκθετους ὡς πρὸς τίς ποιότητες. Διότι ἂν φανταστοῦμε μία τέτοια ποιότητα (ὅπως, π.χ., τῆς ταχύτητας ἑνὸς σώματος ἢ τῆς θερμοκρασίας του, τὸ ἠλεκτρικὸ ἢ μαγνητικὸ του φορτίο κ.ο.κ.), αὐτὴ δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ μορφή του «ἐκτὸς ἀλλήλων», ἡ ὁποία εἶναι οὐσιώδης γιὰ τὸν χῶρο καὶ τὸν χρόνο. Τὴν ταχύτητα ἑνὸς κινουμένου σώματος μπορούμε νὰ τὴ νοήσουμε ὡς μεταβλητὴ στὴν ἀνισομερῆ κίνηση ἀπὸ τόπο σὲ τόπο, ἀπὸ στιγμή σὲ στιγμή, δίχως καὶ νὰ σταματοῦμε γι' αὐτὸ τὸν λόγο νὰ τὴ συλλαμβάνουμε σὲ κάθε ἀτομικὴ

248. Βλ. *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου*, σσ. 202-207 (III, σσ. 157-159) καὶ σελ. 271 (III, σελ. 198).

στιγμή χώρου και χρόνου ως μέγεθος και να τῆς ἀποδίδουμε σέ σχέση με ἄλλες ταχύτητες ἕνα καθορισμένο μέτρο. Τὸ ἴδιο κι αὐτὸ πού καλοῦμε θερμοκρασία ἢ ἠλεκτρικὴ ἐνέργεια ἐνὸς σώματος μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σέ ἕνα ἀπλὸ σημεῖο ὡς καθορισμένη κι ἀπὸ τὸ ἕνα σημεῖο στὸ ἄλλο ὡς διαφορετικὴ. Αὐτὸ τὸ μέγεθος τῆς ποιότητας, τὸ καθηλωμένο στὸ σημεῖο, δὲν συνίσταται λοιπὸν ὅπως τὸ μέγεθος ἀποστάσεων ἀπὸ καθ' ἕκαστον «μέρη» ἐκτὸς ἀλλήλων, ἀντιθέτως εἶναι ὅλο και ἀχώριστο μιὰ γιὰ πάντα ἐκεῖ, στὸ σημεῖο, ἐπιδεικνύοντας ὅμως ἐν σχέσει πρὸς ἄλλα μεγέθη τοῦ ἴδιου εἶδους ἕνα καθορισμένο «περισσότερο» ἢ «λιγότερο», ἐπιτρέποντας δηλαδὴ ἀκριβῆ σύγκριση. Στὸ μέγεθος τῆς ἔκτασης ἀντίκειται ἐδῶ τὸ μέγεθος τῆς ἔντασης, στὸ μέγεθος τοῦ ἐκτεταμένου ἢ τῆς διάρκειας ἀντίκειται τὸ μέγεθος τοῦ βαθμοῦ, τὸ ὁποῖο προσλαμβάνει μιὰ σταθερὴ, ἀνακοινώσιμη τιμὴ στῆ διαφορά τοῦ χώρου ἢ τοῦ χρόνου. Τὸ ὅτι αὐτὴ ἡ τιμὴ, τὸ ὅτι οἱ ἐπὶ μέρους ποιότητες ἐπὶ μέρους σωμάτων δὲν μποροῦν ὅπωςδὴποτε νὰ διαπιστωθοῦν παρὰ μὲ ἐμπειρικὴ μέτρηση, δὲν εἶναι αὐτονόητα σαφές. Κι ὅμως εἶναι ἐκδηλο ὅταν ἀναλύουμε τὸ σύνολο τῆς φυσικῆς γνώσης μας, ὅτι ναί μὲν στὰ σώματα δὲν ἀνευρίσκεται ἡ ἀμετακλητότητα τῶν καθ' ἕκαστον ποιοτήτων και βαθμῶν, ἀνευρίσκεται ὅμως μιὰ θεμελιώδης καθολικὴ σχέση, μιὰ καθολικὴ ἀξίωση τὴν ὁποία ὅλα ἱκανοποιοῦν. Προϋποθέτουμε ὅτι ἡ μεταβάση ἀπὸ τὸν ἕνα βαθμὸ στὸν ἄλλο δὲν λαμβάνει χώρα με ἄλματα, ἀλλὰ ὁμαλά, ὅτι δὲν ὑπάρχει ἄλλος, μεγαλύτερος ἢ μικρότερος βαθμὸς πού νὰ ἀντικαθιστᾶ ἄμεσα ἕναν καθορισμένο βαθμὸ α , ἀντιθέτως σὲ μιὰ τέτοιου εἶδους μεταβολὴ διανύονται και γίνονται ὄντως κάποια στιγμὴ ἀποδεκτές ὅλες οἱ διανοητές ἐνδιάμεσες τιμές μεταξύ α και β . Κι αὐτὴ ἡ πρόταση ἐδράζεται ἄραγε σὲ ἐμπειρικὴ παρατήρηση; Μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ ἢ νὰ διαψευσθεῖ ἀπὸ τὸ αἰσθημα; Προφανῶς ὄχι· διότι ὅπως κι ἂν προσδιορίζει κανεὶς τὴ σχέση τοῦ αἰσθήματος πρὸς τὴν «ἀντικειμενικὴ» ποιότητα, ἕνα εἶναι πάντως σαφές: ὅτι ἡ ἔνδειξη τοῦ αἰσθήματος

αναφέρεται πάντα στην ἐπὶ τοῦ προκειμένου δεδομένη καθ' ἕκαστον κατάσταση καὶ μόνο, κι ὅτι συνεπῶς ἀκόμη κι ἂν συναρμολογήσουμε κι ἄλλα τόσα δεδομένα σχετικὰ μ' αὐτήν, δὲν ξεπερνᾷ ποτὲ ἕναν καθορισμένο πεπερασμένο κύκλο ὀρισμῶν. Ἡ ἀρχὴ τῆς συνέχειας ὅλων τῶν φυσικῶν μεταβολῶν ὅμως εἶναι μία ἀπόφαση ἢ ὁποία δὲν ἀφορᾷ ἕνα σύνολο πεπερασμένων στοιχείων, ἀλλὰ μία ὄντοτητα ἀπείρως πολλῶν στοιχείων. Ἀνάμεσα σὲ ἐκάστοτε δύο στιγμὲς, τίς ὁποῖες νοοῦμε ὡς ἀφετηρία καὶ τέρμα μίας καθορισμένης διαδικασίας μεταβολῆς, μποροῦν πάντα νὰ διακριθοῦν, ὅσο κοντὰ κι ἂν βρίσκονται, ἀπείρως πολλές χρονικὲς στιγμὲς λόγω τῆς ἀπεριόριστης τμητότητας τοῦ χρόνου. Σὲ κάθε μία ἀπ' αὐτὲς τίς στιγμὲς ἀντιστοιχεῖ, ὅπως λέει ὁ ἰσχυρισμὸς τῆς σταθερότητας τῆς μεταβολῆς, μία καθορισμένη μονοσήμαντη τιμὴ μεγέθους τῆς μεταβλητῆς ποιότητας, ἢ ὁποία [τιμὴ] ὄντως ἔχει γίνεи κάθε στιγμὴ ἀποδεκτὴ κατὰ τὴ σύνολη διαδικασία. Γιὰ ὅσες τιμὲς κι ἂν ἔχει ἀποδειχθεῖ ἢ κι ἂν εἶναι ἀποδείξιμο τοῦτο, ἐναπομένει ἀκόμη μία ἀπειρότητα τιμῶν γιὰ τίς ὁποῖες δὲν ἔχει γίνεи αὐτὴ ἢ ἀπόδειξη καὶ γιὰ τίς ὁποῖες ἐν τούτοις ἰσχυριζόμαστε ἐμεῖς, ὅτι ὑπόκεινται στὸν ἴδιο καθολικὸ κανόνα. Διότι ἂν σκεφτόμασταν ὅτι ἢ σταθερότητα τῆς μεταβολῆς σὲ κάποιον σημεῖο αἴρεται, δὲν θὰ ὑπῆρχε πιά μέσο γιὰ μᾶς ὥστε νὰ ἐξαρτήσουμε τὴ μεταβολὴ ἀπὸ ἕνα ἐνιαῖο ὑποκείμενο, τὸ ἴδιο πάντα. Ἔστω ὅτι ἕνα σῶμα κατὰ τὴ στιγμὴ α ἐπιδεικνύει κατάσταση x , κατὰ τὴ στιγμὴ β κατάσταση x' , δίχως νὰ ἔχει διανύσει τίς ἐνδιάμεσες τιμὲς μεταξύ τῶν δύο αὐτῶν· θὰ συμπεραίναμε ἀπ' αὐτὸ ὅτι δὲν πρόκειται πιά γιὰ τὸ «ἴδιο» σῶμα. Θὰ ἰσχυριζόμασταν ὅτι κατὰ τὴ στιγμὴ α ἐξαφανίστηκε ἕνα σῶμα μὲ τὴν κατάσταση x κι ὅτι κατὰ τὴ στιγμὴ β συστάθηκε ἕνα ἄλλο μὲ τὴν κατάσταση x' . Βλέπει κανεῖς ὅτι κατὰ τὴν παραδοχὴ τῆς σταθερότητας τῶν φυσικῶν μεταβολῶν δὲν πρόκειται γιὰ ἀτομικὸ ἀποτέλεσμα τῆς παρατήρησης ἀλλὰ γιὰ προϋπόθεση τῆς ἐν γένει γνώσης τῆς φύσης, ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ θεώρημα ἀλλὰ γιὰ

αὐθεντική ἀρχή. Ὅπως ἡ πρώτη συνθετική ἀρχή, ὅπως ἡ ἀρχή τῶν «ἀξιωμαίων τῆς ἐποπτείας» θέτει τὸ φυσικὸ ἀντικείμενο ὑπὸ ὄρους γεωμετρικοῦ καὶ ἀριθμητικοῦ μεγέθους, ἔτσι καὶ σ' αὐτὴ τῇ δεύτερῃ ἀρχῇ τίθεται τὸ ἀντικείμενο τῆς φύσης ὑπὸ τοὺς ὄρους ποὺ βρίσκουν τὴν ἔκφρασή τους καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ τους ἀνάπτυξη στὴν ἀνάλυση τοῦ ἀπείρου. Αὐτὴ ἡ ἀνάλυση εἶναι ἡ αὐθεντικὴ «μάθησις ἐντατῶν» [mathesis intensorum], τὰ μαθηματικὰ τῶν βαθμιαίων μεγεθῶν²⁴⁹. Ἐνῶ πιὸ πρὶν τὰ φαινόμενα καθορίστηκαν ὡς ποσότητες ἐν χώρῳ καὶ ἐν χρόνῳ, τώρα ἡ ποιότητά τους, ἡ ὁποία κατέχει τὴν ὑποκειμενικὴ-ψυχολογικὴ ἔκφρασή τους στὸ αἶσθημα, συλλαμβάνεται σὲ καθαρὴ ἔννοια καὶ συνεπῶς τὸ «πραγματικὸ» τοῦ φαινομένου φτάνει στὴν ἐπιστημονικὴ ὁρολογία καὶ ἐξαντικειμενίστη.

«Σ' ὅλα τὰ φαινόμενα», ἔτσι διατυπώνει λοιπὸν ὁ Κάντ τὴν ἀρχὴ τῶν προλήψεων τῆς ἀντίληψης, «τὸ πραγματικὸ, τὸ ὁποῖο εἶναι ἀντικείμενο τοῦ αἰσθήματος, ἔχει μέγεθος ἐντασης, δηλαδὴ ἕναν βαθμῶ». Οἱ κενές θέσεις τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου θὰ ἦταν, λόγῳ τῆς συλλήβδην ὁμοιογένειας τοῦ καθαροῦ χώρου καὶ τοῦ καθαροῦ χρόνου, ἐντελῶς ὁμοειδεῖς ἢ μία πρὸς τὴν ἄλλη καὶ συνεπῶς ὡς τέτοιες ἀδιάκριτες. Ἐνα γνῶρισμα τῆς διάκρισής τους προσκτᾶται ἐὰν τοποθετήσουμε μέσα τους ἕνα καθορισμένο περιεχόμενο καὶ νοήσουμε σ' αὐτὸ μία διαφορὰ τοῦ «μεγάλου» καὶ τοῦ «μικροῦ», τοῦ «πολλοῦ» καὶ τοῦ «λίγου». Ἡ κατάληψη ἀπὸ μόνῃ τῆς μετὰ τὴ βοήθεια τοῦ αἰσθήματος ὅμως πληροῖ, ἂν εἴμαστε αὐστηροί, μόνο μία στιγμὴ: σ' ἕνα ἄτομο «τώρα», ἀντιστοιχεῖ ἕνα ἄτομο περιεχόμενο αἰσθήματος, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ νοήσει κανεὶς ἐναλλασσόμενο ἀπὸ στιγμὴ σὲ στιγμὴ. «Ὡς κάτι λοιπὸν μέσα στὸ φαι-

249. Βλ. ἰδίως COHEN, *Kants Theorie der Erfahrung* [Ἡ θεωρία τῆς ἐμπειρίας τοῦ Κάντ], 2η ἔκδοση, σελ. 422. *Das Prinzip der Infinitesimalmethode und seine Geschichte* [Ἡ ἀρχὴ τῆς ἀπειροστικῆς μεθόδου καὶ ἡ ἱστορία τῆς], Βερολίνο 1883, σελ. 105 κ.κ.

νόμενο του οποίου ή κατάληψη δὲν εἶναι διαδοχική σύνθεση, ἡ ὁποία νὰ ἐπεκτείνεται ἀπὸ μέρη σ' ὅλη τὴν παράσταση, τὸ αἶσθημα δὲν ἔχει ἕκτατὸ μέγεθος· ἡ ἔλλειψη τοῦ αἰσθήματος κατὰ τὴν ἴδια στιγμή θὰ παρίστανε αὐτὴν ὡς κενή, δηλαδή= 0. Αὐτὸ λοιπὸν πὸ ἀντιστοιχεῖ στὴν ἐμπειρική ἐποπτεία τοῦ αἰσθήματος εἶναι πραγματικότητα (realitas phaenomenon)· αὐτὸ πὸ ἀντιστοιχεῖ στὴν ἔλλειψή του εἶναι ἄρνηση= 0. Τώρα ὅμως κάθε αἶσθημα εἶναι ἱκανὸ νὰ ἐλαττωθεῖ, ἔτσι ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ μειωθεῖ κι ἔτσι σιγά-σιγά νὰ ἐκλείψει. Συνεπῶς μεταξύ πραγματικότητας στὸ φαινόμενο καὶ ἄρνησης ὑπάρχει συνεχῆς συνάφεια πολλῶν δυνατῶν ἐνδιάμεσων αἰσθημάτων, ἡ διαφορὰ μεταξύ τῶν ὁποίων εἶναι ὄλο καὶ μικρότερη ἀπ' ἐκείνη μεταξύ τοῦ δεδομένου καὶ τοῦ μηδενός, δηλαδή τῆς πλήρους ἄρνησης. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὸ πραγματικὸ στὸ φαινόμενο ἔχει πάντα ἓνα μέγεθος..., ἀλλὰ ὄχι ἕκτατο». Ναι μὲν ὄλα τὰ αἰσθήματα δίδονται συνεπῶς ὡς τέτοια ἀπλὰ a posteriori, ἀλλὰ ἡ ιδιότητά τους νὰ ἔχουν ἓναν βαθμὸ καὶ ἐπίσης αὐτὸς ὁ βαθμὸς, ὑφιστάμενος μεταβολή, νὰ ἀλλάζει συνεχῶς, μπορεῖ νὰ συλλαμβάνεται a priori ὡς ἀναγκαία. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια γίνεται λοιπὸν «ἀντιληπτὸ» τὸ ποιὸν τοῦ ἐμπειρικοῦ, ἡ ἰδιάζουσα ἀμετακλήτοτητα τῶν ἴδιων τῶν ἀντιλήψεων. «Εἶναι παράξενο», ἔτσι κλίνει ὁ Κάντ τὴν παρουσίαση αὐτῆς τῆς ἀρχῆς, «ὅτι σὲ μεγέθη ἐν γένει μπορούμε νὰ ἀναγνωρίσουμε a priori μόνον μία καὶ μοναδικὴ ποιότητα, δηλαδή τὴ συνέχεια, σὲ κάθε ποιότητα ὅμως (στὸ πραγματικὸ τῶν φαινομένων) δὲν μπορούμε ν' ἀναγνωρίσουμε a priori τίποτ' ἄλλο πέρα ἀπὸ τὴν ποσότητα τῆς ἔντασῆς της, δηλαδή ὅτι ἔχει ἓναν βαθμὸ. "Ὅλα τὰ ὑπόλοιπα ἐπαφίενται στὴν ἐμπειρία»²⁵⁰. "Ὅ,τι πιὸ πρὶν ἴσχυε γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ μεγέθους ἐν χώρῳ καὶ ἐν χρόνῳ, ἴσχυει καὶ τώρα γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ βαθμοῦ: οὔτε κι αὐτὴ

250. Κριτικὴ τοῦ καθαρῷ λόγου, σελ. 217 κ.κ. (III, σελ. 166).

δὲν δίνει τόσο πρὸς ἀναγνώριση μία καθολικὴ ιδιότητα τοῦ πράγματος, ὅσο μᾶλλον ἓναν συγκροτητικὸ ὄρο, ὑπὸ τὸν ὁποῖο πρωτογίνεται δυνατὴ ἡ λήψη καὶ ἡ διάκριση ἐμπειρικῶν ἀντικειμένων.

Ἐὰν ἐν τούτοις ληφθεῖ τὸ καθ' ἕκαστον ἀντικείμενο μόνον στὴ μερικότητά του, δὲν πληροῖ ἔτσι ἀκόμη τὴν ὄντως ἔννοια τῆς φύσης. Διότι τὸ σύστημα τῆς «φύσης» ὑποτίθεται πὼς εἶναι σύστημα νόμων, δὲν ἀφορᾶ λοιπὸν τὸ ἀπομονωμένο ἀντικείμενο ὡς τέτοιο ἀλλὰ τὴν παντοδαπὴ σύνδεση τῶν φαινομένων καὶ τὴ μορφή ἀμοιβαίας ἐξάρτησης στὴν ὁποία βρίσκονται. Μ' αὐτὲς τίς σκέψεις ὁδηγοῦμαστε σὲ μία νέα ομάδα ἀρχῶν οἱ ὁποῖες ὀφείλουν νὰ ἐκφράζουν τὴν ἐπὶ τῆς ἀρχῆς προϋπόθεση ὅχι τόσο γιὰ τὴ λήψη ἀτομικῶν πραγμάτων, ὅσο μᾶλλον γιὰ τὴ λήψη σχέσεων. Ὁ Κάντ καλώντας αὐτὲς τίς ἀρχές «ἀναλογίες [Analogien] τῆς ἐμπειρίας», ἀκολουθεῖ ἐδῶ τὴ μαθηματικὴ ἔκφραση τῆς ἐποχῆς, κατὰ τὴν ὁποία ἡ [λέξη] «Analogie» χρησιμοποιεῖτο ὡς ἡ γενικὴ ἔκφραση γιὰ κάθε [τι πού σήμερα ὀνομάζεται] *Proportion*²⁵¹. Ἡ θεμελιώδης ἀναλογία ὅμως, τὴν ὁποία ὑποχρεοῦται κανεὶς νὰ διαπιστώσει, εἶναι ἡ ἀμοιβαία θέση τὴν ὁποία ἐπέχουν τὰ ἀτομικὰ φαινόμενα ἐν χώρῳ καὶ ἐν χρόνῳ, δηλαδὴ ἡ ἀντικειμενικὴ σχέση τοῦ συνεῖναι τους ἐν χώρῳ καὶ τῆς χρονικῆς διαδοχῆς τους. Γιὰ νὰ ἐκφραστεῖ μία τέτοια σχέση μοιάζει κατ' ἀρχὴν ἀπαραιτήτῃ ἡ ἐγκατάσταση τῶν καθ' ἕκαστον πραγμάτων, τοῦ καθενὸς ξεχωριστά, συγχρόνως ἐν χώρῳ καὶ ἐν χρόνῳ, δηλαδὴ ὁ καταλογισμὸς σ'

251. [Σ.τ.Μ.]: Ἡ παρατήρηση εἶναι αὐτονόητη γιὰ τὸν Ἕλληνα ἀναγνώστη, ἀφοῦ ἡ «ἀναλογία» στὰ ἑλληνικὰ ἀναφέρεται ὄντως καὶ σὲ κάθε μαθηματικὴ ἀναλογία, κλάσμα, λόγο. Γίνεται ὅμως ἀναγκαῖα ἂν σκεφθεῖ κανεὶς ὅτι στὰ σημερινὰ γερμανικὰ ὁ ἑλληνικὸς ὄρος χρησιμοποιεῖται μὲ κάποια ἀσάφεια καὶ μᾶλλον ὡς ὑφολογικὸ στοιχεῖο κουλτούρας καὶ εὐγλωττίας τοῦ ἐκάστοτε ὁμιλητῆ, ὅπως καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἑλληνικοὶ ὄροι. Ὁ Κασσίρερ ὑπενθυμίζει λοιπὸν ὅτι γιὰ τὸν Κάντ ἦταν ἓνας τεχνικὸς ὄρος, μὲ τίς συνυποδηλώσεις πού τοῦ δίνει ἡ ἑλληνικὴ κι ὄχι ἡ γερμανικὴ γλώσσα.

αυτά, στη δεδομένη πολλαπλότητα του χώρου και του χρόνου ἐν γένει, ἐνὸς καθορισμένου σημείου, τὸ ὁποῖο ὀνομάζει τὸ ἀτομικὸ τους «ἐδῶ» καὶ «τώρα». Ἐδῶ ὅμως προσκρούουμε ἀμέσως σὲ μία ἰδιάζουσα δυσκολία. Γιὰ νὰ μεταχειριστοῦμε τὸν χῶρο καὶ ἰδίως τὸν χρόνο μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὡς βάση τοῦ προσδιορισμοῦ θὰ ἔπρεπε κατ' ἀρχὴν νὰ κατέχουμε καὶ τοὺς δύο ὡς ἀπόλυτες καὶ σταθερὲς τάξεις. Θὰ ἔπρεπε νὰ μᾶς εἶναι δεδομένη μία σταθερὴ συνάρθρωση τῶν «τόπων», μία σταθερὴ διαδοχὴ τῶν «χρονικῶν στιγμῶν», στήν ὁποία, ὅμοια μὲ μία σταθερὴ θεμελιώδη κλίμακα, νὰ μπορούμε νὰ σχετίσουμε κάθε κίνηση ἐν χώρῳ καὶ κάθε ποιητικὴ μεταβολή. Ὅμως ἔστω ὅτι ἔχουμε πρόχειρη μία τέτοια κλίμακα: εἶναι μὲ κάποιον τρόπο γνώσιμη γιὰ μᾶς; Ὁ Νεύτων μιλά βεβαίως γιὰ τὸν ἀπόλυτο, ἀληθῆ καὶ μαθηματικὸ χρόνο, ὁ ὁποῖος καθ' ἑαυτὸν καὶ δυνάμει τῆς φύσης του ρεῖει ὁμοιόμορφα καὶ δίχως σχέση πρὸς κάποιο ἐξωτερικὸ ἀντικείμενο. Ὅμως, ἔστω ὅτι καὶ ἐνδίδουμε σ' αὐτὴ τὴν ἐξήγηση; καὶ οἱ στιγμὲς αὐτοῦ τοῦ ὁμοιόμορφου χρόνου εἶναι ἄραγε διακριτὲς ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε σχέση πρὸς φυσικὰ ἀντικείμενα; Ἐχουμε ἄραγε ἄμεση γνώση χρονικῶν στιγμῶν καὶ τῆς διαδοχῆς τους, ἢ μήπως ὅλη ἡ σχετικὴ γνώση, τὴν ὁποία πιστεύουμε ὅτι κατέχουμε, εἶναι διαμεσολαβημένη ἀπὸ τὴ γνώση μας τῶν χωροχρονικῶν περιεχομένων καὶ ἀπὸ τὴ δυναμικὴ συναρμογὴ, τὴν ὁποία δεχόμαστε μεταξὺ τους; Δὲν εἶναι τὸ ἀπόλυτο «πῶ» καὶ «πότε» τῶν πραγμάτων ἐκεῖνο ἀπὸ τὸ ὁποῖο μπορούμε νὰ ἐξαγάγουμε συμπεράσματα γιὰ τὸν τρόπο ἐπίδρασῆς τους. Ἀντιστρόφως, ἢ μορφή τῆς ἐπίδρασης, τὴν ὁποία ἀποδεχόμαστε μεταξὺ τους ἐπὶ τῆ βάσει τῆς ἐμπειρίας ἢ τοῦ συμπεράσματος, εἶναι πού μᾶς ἐξωθεῖ νὰ τοὺς ἀποδώσουμε μία συγκεκριμένη τάξη ἐν χώρῳ καὶ ἐν χρόνῳ. Στηριγμένοι στὸν νόμο τῆς βαρύτητας, στηριγμένοι λοιπὸν σὲ ἕναν ἰσχυρισμὸ περὶ τῆς κατανομῆς καὶ ἐξάρτησης τῶν «δυνάμεων», σκιαγραφοῦμε σκεπτόμενοι τὴν εἰκόνα τοῦ κόσμου, ἔτσι ὅπως αὐτὸς ὑφίσταται ἐν χώρῳ καὶ ἔχει ἐξελιχθεῖ ἐν χρόνῳ. Σ' αὐτὴ τὴ θεωρητικὴ δομὴ ὀρισμένα ἀπ'

ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα κατὰ τὴν πρώτη αἰσθητικὴ ἀντίληψη, στὸ ἀπλὸ συνεῖναι καὶ στὴ διαδοχὴ τῶν ἐντυπώσεων ἄπτονται ἀλλήλων ἄμεσα, χωροῦν ἐκτὸς ἀλλήλων ἐν χώρῳ καὶ ἐν χρόνῳ (ὅπως, π.χ., συσχετίζουμε στὴν κατὰ τὸν νοῦ ἐρμηνεία μας τὸ φῶς σῆσμένων ἀπλανῶν, τὴν ἐντύπωση τοῦ ὁποίου ἀπαντοῦμε ταυτόχρονα μὲ τὴν ἐντύπωση κάποιου συγχρόνου σώματος, πρὸς ἓνα «ἀντικείμενο», τὸ ὁποῖο ἔχει ξεπεραστεῖ κατὰ αἰῶνες ἢ χιλιετίες). Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ πολλὰ ἀπ' ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα εἶναι χωρισμένα στὸ αἶσθημα συλλαμβάνονται καὶ ἀναμορφώνονται ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴ ἐπιστημονικὴ κρίση ὡς ἐνότητα.

“Ὅμως ἐνῷ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο δεῖχεται ὅτι ἡ ἐπὶ μέρους τάξη, τὴν ὁποία ἀποδίδουμε στὰ περιεχόμενα ἐν χώρῳ καὶ ἐν χρόνῳ, ἐδράζεται σὲ συγκεκριμένους ἐπὶ μέρους νόμους ἐπίδρασης, τοὺς ὁποίους ἀποδεχόμεστε μεταξὺ τῶν περιεχομένων, τὸ ζήτημα τῶρα ἀπὸ τὴν ὑπερβατολογικὴ σκοπιὰ εἶναι νὰ ἐφαρμόσουμε αὐτὴ τὴν κατανόηση στὴν καθολικότητα. Τρεῖς διαφορετικοὶ θεμελιώδεις προσδιορισμοί, τρεῖς τρόποι εἶναι, οἱ ὁποῖοι διακρίνονται ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χρόνου καὶ στοὺς ὁποίους πληροῦται κατ' ἀρχὴν ἡ ἴδια ἡ ἰδέα τοῦ χρόνου: ἡ παραμονή, ἡ ἀκολουθία καὶ ἡ συγχρονικότητα. Πρέπει νὰ καταλάβουμε ὅτι αὐτοὶ οἱ τρεῖς προσδιορισμοὶ δὲν εἶναι ἄμεσα δεδομένοι ἀπὸ μόνοι τους, ὅτι δὲν εἶναι ἀπλῶς ἀναγνώσιμοι ἀπὸ τίς ἐντυπώσεις, ἀντιθέτως κάθε ἓνας ἀπ' αὐτοὺς χρήζει, γιὰ νὰ εἶναι καταληπτὸς ἀπὸ μᾶς, μίας καθορισμένης σύνθεσης τοῦ νοῦ, ἡ ὁποία ἀπ' τὴν πλευρὰ τῆς εἶναι καθολικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴ μορφή τῆς ἴδιας τῆς ἐμπειρίας. «Συνεπῶς θὰ προηγηθοῦν κάθε ἐμπειρίας καὶ θὰ τὴν πρωτοκάνουν δυνατὴ τρεῖς κανόνες ὄλων τῶν χρονικῶν σχέσεων τῶν φαινομένων, κατὰ τοὺς ὁποίους μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ ἡ παρουσία τοῦ καθενὸς φαινομένου ἐν ὄψει τῆς ἐνότητας τῆς ὁλότητας τοῦ χρόνου»²⁵². Αὐτοὶ οἱ τρεῖς θεμελιώδεις κανόνες εἶναι τοὺς ὁποίους

252. Κριτικὴ τοῦ καθαρῷ λόγου, σελ. 219 (III, σελ. 167).

καταρτίζει ο Κάντ στις τρεις του «ἀναλογίες τῆς ἐμπειρίας». Ἀποτελοῦν τὴν προϋπόθεση γιὰ τὸ ὅτι ἐν γένει καταφέρνουμε νὰ προσδιορίζουμε ἀντικειμενικές χρονικές σχέσεις, δηλαδή γιὰ τὸ ὅτι ἐξάγουμε καθολικά ἰσχύουσες κρίσεις περὶ χρονικῶν σχέσεων, ἀντὶ τοῦ νὰ ἐπαφιέμεθα ἀπλὰ στὴν τυχαία ἀκολουθία τῶν ἐντυπώσεων μέσα μας σύμφωνα μὲ τὸ παιχνίδι τοῦ συνειρμοῦ καὶ μόνο, τὸ ὁποῖο διαφέρει γιὰ κάθε ἄτομο ἀνάλογα μὲ τοὺς ἐπὶ μέρους ὄρους ὑπὸ τοὺς ὁποίους αὐτὸ βρῖσκεται. Γιὰ νὰ διαπιστώσουμε, π.χ., τὴν ἐμφάνιση μίας μεταβολῆς μὲ τὴν ἀντικειμενικὴ ἔννοια, δὲν ἀρκεῖ νὰ λάβουμε διαφορετικὰ περιεχόμενα καὶ νὰ τὰ ἐπικολλήσουμε ἄμεσα σὲ διαφορετικὲς χρονικὲς στιγμές, διότι ὁ χρόνος καὶ ἡ στιγμή ἀπὸ μόνη τῆς δὲν εἶναι ἀντικείμενα δυνατῆς ἀντίληψης. Ἀντιθέτως, γιὰ νὰ τὸ κάνουμε αὐτό, πρέπει νὰ καταδείξουμε κάτι παραμόνιμο καὶ ἀναλλοίωτο μέσα στὰ ἴδια τὰ φαινόμενα, τέτοιο ὥστε ἡ μεταβολὴ ὡς πρὸς ἄλλους συγκεκριμένους προσδιορισμούς νὰ μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ μόλις ἔλθει σὲ σχέση πρὸς αὐτό. Αὐτὴ ἡ σκέψη ἑνὸς σχετικὰ σταθεροῦ καὶ σχετικὰ μεταβλητοῦ μέσα στὰ φαινόμενα, αὐτὴ ἡ κατηγορία τῆς «ὑπόστασης» καὶ τοῦ «συμβεβηκότος» εἶναι συνεπῶς ὁ ἀναγκαῖος ὄρος ὑπὸ τὸν ὁποῖο ἐξαιρεται γιὰ μᾶς ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν παραστάσεών μας ἐν γένει κατ' ἀρχὴν ἡ ἔννοια τῆς ἐνότητας τοῦ χρόνου, τῆς διάρκειας κατὰ τὴ μεταβολή. Τὸ παραμόνιμο εἶναι τὸ «ὑπόβαθρο τῆς ἐμπειρικῆς παράστασης τοῦ ἴδιου τοῦ χρόνου, ἐπὶ τῆ βάσει τοῦ ὁποίου καὶ μόνο εἶναι δυνατὸς κάθε χρονικὸς προσδιορισμός». Τὸ ποῖο ποσὸ πρέπει νὰ θεωροῦμε ἀναλλοίωτο στὴ φύση παραμένει ὅπωςδὴποτε ἓνα ἐρώτημα, τὴν ἀπάντηση τοῦ ὁποίου ὀφείλουμε νὰ ἀφήσουμε στὴν πραγματικὴ παρατήρηση. Τὸ ὅτι ὅμως πρέπει ἐν γένει νὰ γίνῃ ἀποδεκτὸ κάποιο ποσὸ, τὸ ὁποῖο νὰ διατηρεῖται μ' αὐτὸ τὸν τρόπο σταθερὸ εἶναι βασικὴ προϋπόθεση δίχως τὴν ὁποία ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τῆς «φύσης» καὶ τῆς φυσικῆς γνώσης θὰ κατέρρεε γιὰ μᾶς.

Ἡ ἴδια σκέψη ἰσχύει γιὰ τὴ σχέση τῆς αἰτιότητας καὶ τῆς ἄλλη-

λεπίδρασης, οι οποίες προσδιορίζονται στη δεύτερη και στην τρίτη «αναλογία της έμπειρίας». Η αισθησιοκρατική κριτική της έννοιας της αιτιότητας από τον Χιούμ είχε ως άφετηρία την καταπολέμηση της αντικειμενικής και αναγκαίας έγκυρότητας αυτής της έννοιας ζητώντας να αναγάγει όλα όσα περιέχονταν μέσα της σε απόφαση για την περισσότερο ή λιγότερο κανονική ακολουθία των παραστάσεων. Η αλληλεξάρτηση φαινομένων τα όποια πιστεύουμε ότι συλλαμβάνουμε στη σκέψη της αιτιακής σύνδεσης, στην πραγματικότητα δεν λέει σύμφωνα μ' αυτή τη γνώμη τίποτε άλλο απ' το ότι βρίσκονται σε συχνή αλληλοδιαδοχή και γι' αυτό τον λόγο έχουν γίνει για τη «φαντασία» μας ένα κράμα σχετικά στερεών ψυχολογικών δεσμών παραστάσεων. Εάν πρόκειται να διαψευσθεί αυτή ή άποψη επί της αρχής και εκ βάθρων, αυτό μπορεί να γίνει και πάλι μόνο μ' εκείνη την αντιστροφή της έρώτησης, ή όποια είναι χαρακτηριστική για τη θεμελιώδη υπερβατολογική σύλληψη: πρέπει να δειχθεί ότι δεν παράγει ή κανονικότητα στην ακολουθία των αισθημάτων και παραστάσεών μας την έννοια της αιτιότητας, αλλά ότι αντιστρόφως σ' αυτή την έννοια, στην ιδέα και στην άπαιτηση ενός κανόνα, τον όποιο εφαρμόζουμε στις αντιλήψεις, όφειλουμε κατ' αρχήν το ότι είναι δυνατό να εξαίρουμε συγκεκριμένα «μορφώματα», συγκεκριμένες εκ των πραγμάτων αναγκαίες συναρμογές από τη ρέουσα και απαράλλακτη σειρά των αντιλήψεων, και το ότι δίνουμε έτσι ένα «αντικείμενο» στην παράστασή μας. Διότι όντως όταν έρευνήσουμε τί ποιόν προσδίδει στις παραστάσεις μας ή σχέση προς ένα αντικείμενο και ποιό είναι το κύρος, ή ιδιάζουσα λογική έγκυρότητα, την όποια προσλαμβάνουν έτσι, ανακαλύπτουμε «ότι δεν κάνει τίποτε πέρα από το να κάνει με έναν συγκεκριμένο τρόπο αναγκαία τη σύνδεση των παραστάσεων και να τις ύποτάσσει σ' έναν κανόνα: ότι αντιστρόφως στις παραστάσεις μας αποδίδεται αντικειμενική σημασία μόνο εάν είναι αναγκαία μία όρισμένη τάξη στη χρονική σχέση τους».

Όμως αυτό είναι ἴσα-ἴσα τὸ ἔργο τῆς ἔννοιας τῆς αἰτιότητας. Διότι βάζοντας δύο φαινόμενα, α και β, στὴ σχέση τῆς «αἰτίας» πρὸς τὸ «αἰτιατό», αὐτὸ δὲν σημαίνει παρὰ ὅτι ὁ ἰσχυρισμὸς πὺς ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο δὲν μπορεῖ νὰ περατωθεῖ κατὰ τὸ δοκοῦν – ὅπως θὰ μπορούσαμε ὄνειρευόμενοι ἢ φαντασιωνόμενοι ὑποκειμενικά, νὰ ἄγουμε καὶ νὰ φέρουμε αὐθαίρετα τὰ ἀτομικὰ στοιχεῖα, ὅμοια μὲ τὶς ψηφίδες ἑνὸς καλειδοσκοπίου καὶ νὰ τὰ ὁμαδοποιούμε ἔτσι ἢ ἄλλιως. Σημαίνει ὅτι ἡ μετάβαση ὑπακούει ἀντιθέτως σ' ἓναν στερεὸ νόμο, κατὰ τὸν ὁποῖο τὸ β ἀκολουθεῖ πάντα καὶ ἀναγκαίως τὸ α, δὲν μπορεῖ ὅμως, π.χ., καὶ νὰ προηγῆται αὐτοῦ. Ἰσχύοντας λοιπὸν μία δεδομένη ἐμπειρικὴ σχέση στὴν ἔννοια τῆς αἰτιότητας καθηλώσαμε γιὰ πρώτη φορὰ ἀληθινὰ καὶ ὄρισάμε μονοσήμαντα τὴ χρονικὴ τάξη στὴν ἀκολουθία τῶν μελῶν τῆς σχέσης. «Ἔστω ὅτι δὲν προηγῆται ἑνὸς συμβάντος τίποτε, τοῦ ὁποῖου τὸ συμβάν νὰ ἔπρεπε νὰ ἔπεται κατὰ ἓναν κανόνα, τότε κάθε ἐπόμενο τῆς ἀντίληψης ὡς πρὸς τὸ ποιὸ εἶναι οὐσιαστικὰ τὸ προηγούμενο καὶ ποιὸ τὸ παρεπόμενο θὰ ἦταν ἀπλὰ στὴν κατάληψη, δηλαδὴ ἀπλὰ ὑποκειμενικὸ κι ἔτσι διόλου ἀντικειμενικὰ προσδιορισμένο. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο θὰ εἴχαμε μόνον ἓνα παιχνίδι τῶν παραστάσεων τὸ ὁποῖο δὲν θὰ ἀναφερόταν σ' ἀπολύτως κανένα ἀντικείμενο, δηλαδὴ ἡ ἀντίληψή μας δὲν θὰ διέκρινε κανένα φαινόμενο ἀπὸ κανένα ἄλλο ὡς πρὸς τὴ χρονικὴ σχέση... Δὲν θὰ πῶ λοιπὸν ὅτι στὸ φαινόμενο ἀλληλοέπονται δύο καταστάσεις, παρὰ ἀπλὰ ὅτι μία κατάληψη ἔπεται τῆς ἄλλης, πράγμα πού εἶναι ἀπλὰ ὑποκειμενικὸ καὶ δὲν προσδιορίζει ἀντικείμενο, συνεπῶς οὔτε καὶ γιὰ γνώση κάποιου ἀντικειμένου... μπορεῖ νὰ ἰσχύει... Τὸ ζήτημα εἶναι λοιπὸν... νὰ δεიχθεῖ ὅτι ποτὲ κατὰ τὴν ἐμπειρία δὲν μπορούμε κἀν... νὰ ἐπισυνάψουμε στὸ ἀντικείμενο ὅ,τι [ὄντως] ἔπεται καὶ νὰ τὸ διακρίνουμε αὐτὸ ἀπ' ὅ,τι ἔπεται ὑποκειμενικὰ τῆς κατάληψής μας, σὰν νὰ ὑπέκειτο κανόνας πού νὰ μᾶς ἐξανόγκαζε νὰ παρατηροῦμε αὐτὴ τὴν τάξη τῶν ἀντιλήψεων κι ὄχι κάποια ἄλλη, ὅτι μάλιστα αὐτὸς ὁ

ἐξαναγκασμός εἶναι στήν πραγματικότητα, ὅπου ὀφείλεται κατ' ἀρχήν ἢ δυνατότητα τῆς παράστασης μίας διαδοχῆς στοῦ ἀντικείμενου». Κι ἔτσι μόνο λύνεται πιά τὸ πρόβλημα τοῦ Χιούμ – ὅπωςδῆποτε πολὺ κενάντια στήν ὑπόθεση αὐτοῦ πού τὸ πρωτοδιατύπωσε». Ὁ Χιούμ προϋπέθεσε δίχως ἐνδοιασμούς σ' ὅλη του τὴν ψυχολογικὴ ἀνάλυση τὸ ἐξῆς, ὅτι εἶναι δεδομένες ἐξαντλητικὰ συγκεκριμένες ἐντυπώσεις σὲ ἀντικειμενικὴ καὶ κανονικὴ ἀλληλοδιαδοχῇ. Διότι ἐὰν δὲν συνέβαινε αὐτό, τὸ περιεχόμενο α θὰ προηγεῖτο κάποτε καθαρῶς κατὰ τὸ δοκοῦν τοῦ περιεχομένου β, κι ἄλλοτε πάλι δὲν θὰ συνδεόταν μαζί του, ἢ ναὶ μὲν θὰ συνδεόταν ἀλλὰ μὲ ἄλλη σειρά, καὶ τότε δὲν θὰ μπορούσε μεταξὺ α καὶ β νὰ συσταθεῖ «συνειρμός» κατὰ τὴ συνήθεια, ὁ ὁποῖος νὰ ἔχει ὡς ὄρο τὴν ἐπανεληθμένη ἐμφάνιση τῶν ἴδιων περιεχομένων ἐμπειρίας σὲ ὁμοειδῆ σύνδεση²⁵³. Σ' αὐτὴ τὴ μία προϋπόθεση στοιχείων τῆς ἐμπειρίας, πού τὸ ἓνα νὰ ἔπεται ἀντικειμενικὰ τοῦ ἄλλου, ἔχουμε ὅμως ἤδη ἐνδώσει, ἀντιτάσσει ὁ Κάντ, στοῦ οὐσιαστικὸ περιεχόμενο τῆς καταπολεμώμενης ἔννοιας τῆς αἰτιότητος, ἔτσι ὥστε νὰ καταρρέει καὶ κάθε ὑστερότερη δοκιμὴ σκεπτικιστικῆς κριτικῆς ἐναντία σ' αὐτὴ τὴν ἔννοια. Μόνο μὲ τὴν ἐφαρμογὴ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς αἰτίας καὶ τοῦ αἰτιατοῦ, μόνο μὲ τὴν ἰδέα ἐνὸς κανόνα στοὺν ὁποῖο ὑπάγονται τὰ «φαινόμενα» ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ χάριν ἑαυτοῦ συνειδήση τοῦ μεμονωμένου ὑποκειμένου τοῦ παρατηρητῆ, μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος γιὰ συνέπεια στὴ «φύση» ἢ στὰ «πράγματα» σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ ἀπλὸ μωσαϊκὸ τῶν παραστάσεων «μέσα μας». «Ἔχει ἐπὶ τοῦ προκειμένου», παρατηρεῖ ὁ Κάντ, «ὡς καὶ ἐφ' ἐτέρων καθαρῶν παραστάσεων a priori (π.χ. τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου), τίς ὁποῖες μπορούμε νὰ ἐξαγάγουμε ἀπὸ τὴν ἐμπειρία ὡς καθαρὰς ἔννοιες γιὰ τὸν λόγο καὶ μόνο ὅτι τίς εἴχαμε τοποθετήσῃ στὴν ἐμπειρία, ὀρθώνοντάς την κατ' ἀρχὴν μ' αὐτές». Γιὰ τὴ δογμα-

253. Πρβλ. ἰδίως *Κριτικὴ τοῦ καθαρῶς λόγου*, σελ. 100 κ.κ. (III, σελ. 613 κ.κ.).

τική μεταφυσική ή αιτιότητα έθεωρείτο ως αντικειμενική δύναμη, ως ένα είδος μοίρας, ή οποία έχει τή ρίζα της μέσα στα ίδια τὰ πράγματα ή στο έσχατο θεμέλιο τών πραγμάτων. Η σκεπτικιστική-ψυχολογική κριτική ήρε αυτή τήν άποψη, αλλά αντικατέστησε τὸ κράτος [Zwang] τών πραγμάτων άπλά με τὸ κράτος τὸ ὁποῖο βρίσκεται στὸν μηχανισμό τών παραστάσεων και τών συναρμογών τών παραστάσεων. Η κριτική μεθοδολογία άπεναντίας θεμελιώνει τήν αναγκαιότητα τήν ὁποία νοούμε στή σχέση αίτίας και αίτιατοῦ αποκλειστικά σέ μία αναγκαία σύνθεση τοῦ νοῦ, δυνάμει τῆς ὁποίας πρωτοδιαμορφώνονται ως «έμπειρίες» οί διακεκριμένες και άπομονωμένες έντυπώσεις. Μία ἄλλη, πιὸ συγκεκριμένη και σταθερή αντικειμενικότητα, ὅπωςδῆποτε δέν εἶναι σέ θέση νά τήν παράσχει αλλά δέν υφίσταται γι' αὐτήν οὔτε ανάγκη αὐτοῦ τοῦ πράγματος, διότι ἡ ὕψιστη ἀρχή της ἀποφαίνεται ὅτι γιά μᾶς ὑπάρχουν αντικείμενα μόνο στήν έμπειρία και μέσω τών ὄρων της. Η έννοια τῆς αίτίας δέν προσκτᾶται κατά τὸ πρῶτον «ἀπό τήν έμπειρία», δηλαδή ἀπό τις αἰσθητηριακές έντυπώσεις, ἐπειδῆ τάχα ὅ,τι ἔπεται ἀπό πολλά συμβάντα έχει γίνει ἀντιληπτό και βρεθεῖ σύμφωνο κατά τή σύγκρισή του. Ἀντιθέτως ἡ ἀρχή τῆς αίτιότητας δείχνει «πῶς μπορεί κανείς κατά τὸ πρῶτον νά ἀποκτήσει ἀπ' ὅ,τι συμβαίνει μία καθορισμένη έννοια τῆς έμπειρίας»²⁵⁴.

Εἶναι ἡ ἴδια ἐπὶ τῆς ἀρχῆς σκέψη πού πάνω της ἐδράζεται ἡ τρίτη «ἀναλογία τῆς έμπειρίας», τήν ὁποία ὁ Κάντ καλεῖ «ἀρχή τῆς συγχρονικότητας κατά τὸν νόμο τῆς ἀλληλεπίδρασης ἢ τῆς κοινότητας». «Όλες οί ὑποστάσεις, ἐφ' ὅσον μποροῦν νά γίνουν ἀντιληπτές ως σύγχρονες, βρίσκονται σέ παντοδαπή ἀλληλεπίδραση». Διότι ὅπως ἡ μόνη δυνατότητα νά ἐξαντικειμενίσουμε ὅ,τι ἔπεται, ἦταν νά συναρμόσουμε

254. *Κριτική τοῦ καθαρῦ λόγου*, σελ. 357 (III, σελ. 249)· γιά τή συνάφεια βλ. σελ. 232 κ.κ. (III, σελ. 175 κ.κ.).

τὰ στοιχεῖα τῶν ὁποίων τὸ ἐπόμενο ὄφειλε νὰ θεωρηθεῖ ὡς κατ' ἀνάγκη, μὲ ἓναν αἰτιακὸ κανόνα, ἔτσι καὶ ἡ ἀντικειμενικότητα τῆς «συγχρονικότητας» μπορεῖ νὰ ἐξασφαλιστεῖ μόνον ὅταν τὰ δύο μέλη στὰ ὁποῖα ἀποδίδουμε αὐτὴ τὴ σχέση βρῖσκονται σὲ δυναμικὸ συσχετισμὸ, δυνάμει τοῦ ὁποίου τὸ ἓνα φαίνεται τόσο ὡς ἡ αἰτία ὅσο καὶ ὡς τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ ἄλλου. Ἐφ' ὅσον ἐπαφιέμεθα ἀπλὰ στὸ ρεῦμα τῶν αἰσθημάτων καὶ ἐντυπώσεων, δὲν ὑπάρχει γιὰ μᾶς αὐστηρὰ εἰπωμένα καμμία «συγχρονικότητα»: διότι ἡ «κατάληψή» μας εἶναι κάτι ἀπλὰ ρέον καὶ διαδοχικὸ ἐντὸς τοῦ ὁποίου μπορεῖ νὰ «εἶναι παρὸν» ἓνα περιεχόμενο, ἀπλὰ καὶ μόνο ἀπωθώντας καὶ ἀποκλείοντας τὸ ἄλλο πού ἦταν πρὶν ἀπ' αὐτό. «Ἡ σύνθεση τῆς φαντασίας στὴν κατάληψη θὰ ἔδινε λοιπὸν μόνον κάθε μιὰ ἀπ' αὐτὲς τὶς ἀντιλήψεις ὡς τέτοια, ἡ ὁποία εἶναι παρούσα στὸ ὑποκείμενο, ὅταν δὲν εἶναι ἡ ἄλλη καὶ ἀντιστρόφως, ὅχι ὅμως ὅτι τὰ ἀντικείμενα εἶναι δῆθεν σύγχρονα, δηλαδὴ νὰ εἶναι τὸ ἓνα καὶ νὰ εἶναι κατὰ τὸν ἴδιον χρόνον καὶ τὸ ἄλλο... Συνεπῶς γιὰ νὰ λέμε πῶς: ὅ,τι ἐναλλασσόμενα ἔπεται τῶν ἀντιλήψεων εἶναι θεμελιωμένο στὸ ἀντικείμενο καθὼς καὶ γιὰ νὰ φανταζόμαστε ἔτσι τὴ συγχρονικότητα ὡς ἀντικειμενική, τότε ἐκεῖνο πού ἐναλλασσόμενα ἔπεται τῶν προσδιορισμῶν, αὐτῶν τῶν ἐκτὸς ἀλλήλων συγχρόνως ὑφισταμένων πραγμάτων, ἀπαιτεῖ μιὰ ἔννοια τοῦ νοῦ». Ὁ καθολικὸς χαρακτήρας αὐτῆς τῆς ἔννοιας τοῦ νοῦ εἶναι ἤδη διαπιστωμένος ἀπὸ τὴν προηγηθεῖσα ἀρχή: ἡ ἴδια ἡ μορφή τῆς «ἐπίδρασης» ἢ τῆς λειτουργικῆς ἐξάρτησης εἶναι πού ἀποτελεῖ γιὰ μᾶς τὸν «λόγον» πού ἀποδεχόμαστε μιὰ καθορισμένη χρονικὴ συναρμογὴ στὸ ἀντικείμενο. Ἐδῶ ὅμως τὰ στοιχεῖα δὲν βρῖσκονται στὴ σχέση μίας μονόπλευρης ἐξάρτησης ὅπως στὴν αἰτιότητα, ἔτσι ὥστε τὸ ἓνα στοιχεῖο α νὰ «προϋποθέτει» τὸ ἄλλο β, οὔτε μὲ τὴν ἔννοια τῆς χρονικῆς οὔτε μὲ τὴν ὕλική. Ἡ μετάβαση ἀνάμεσά τους, ἐφ' ὅσον πρέπει νὰ συμβαίνουν «συγχρόνως», πρέπει νὰ μπορεῖ νὰ περατώνεται τόσο ἀπὸ τὸ α στὸ β ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ β στὸ α. Ἐτσι φτάνουμε

σ' ένα αιτιακό σύστημα στο οποίο και τὰ δύο τὰ μέλη εἶναι τῆς ὑφῆς ὥστε ἡ μετάβαση νὰ μπορεῖ νὰ γίνεῖ τόσο ἀπὸ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο ὅσο και κατὰ τὴν ἀντίστροφη κατεύθυνση, ἀπὸ τὸ δεύτερο στὸ πρῶτο. Ἐνα τέτοιο σύστημα παρίσταται, π.χ., στὴν ἰδέα τῶν μαθηματικῶν-φυσικοθεωρητικῶν ἐξισώσεων πού συναγονται ἀπὸ τὸν νόμο τῆς ἑλξης τοῦ Νεύτωνος. Μ' αὐτὲς κάθε μέλος τοῦ κόσμου ἐξηγεῖται στὴ θέση καὶ κίνησή του ἐν χώρῳ ὡς συναρτήρησιν ὄλων τῶν ὑπολοίπων καθὼς κι αὐτὲς πάλι ὡς συναρτήρησις αὐτοῦ. Σ' αὐτὴ τὴ συλλήβδην ἀλληλεπίδραση, ἡ ὁποία λαμβάνει χώρα ἀπὸ μάζα σὲ μάζα, πρωτοσυγκροτεῖται γιὰ μᾶς τὸ ἀντικειμενικὸ ὄλον τοῦ φυσικοῦ χώρου τοῦ ἴδιου καὶ ἡ κατάταξη καὶ συνάρθρωση τῶν καθ' ἕκαστον μερῶν του²⁵⁵.

Αὐτὸ τὸ τελευταῖο μεγάλο παράδειγμα ὅμως, τὸ ὁποῖο σήμαινε ἐξ ἀρχῆς γιὰ τὸν Κάντ τὸ πραγματικὸ πρωτότυπο κάθε φυσικῆς γνώσης, εἶναι συγχρόνως ἓνα σημεῖο γιὰ τὸ ὅτι ἐπιτεύχθηκε μὲ τὴν ἀρχὴ πού ἔχουμε ἐδῶ ἐμπρὸς μας τὸ ἔργο τοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ ἀντικειμένου τῆς φύσης. Οἱ ἀρχὲς οἱ ὁποῖες ἔπονται τώρα καὶ τίς ὁποῖες ὁ Κάντ συνοψίζει ὑπὸ τὸν τίτλο «αἰτήματα τῆς ἐμπειρικῆς νόησης», πράγματι δὲν προσθέτουν τίποτε νέο πιά σ' αὐτὸ τὸν προσδιορισμὸ, καθὼς ἀφοροῦν ὄχι τόσο τὸ περιεχόμενο τοῦ ἴδιου τοῦ ἀντικειμενικοῦ φαινομένου, ὅσο μᾶλλον τὴ σχέση πού τοῦ ἀποδίδουμε ἐμεῖς, νοώντας οἱ ἴδιοι ἐμπειρικά. Εἴτε θεωρήσουμε ἓνα περιεχόμενο ἀπλὰ ὡς «δυνατό», εἴτε τὸ θεωρήσουμε ὡς «ἐμπειρικὰ πραγματικόν», ἢ καὶ ὡς «ἀναγκαῖον», αὐτὸ δὲν ἀλλάζει τίποτε κατὰ τὸ ποιόν του ὡς τέτοιο καὶ δὲν συνεπιφέρει στὴν ἔννοιά του οὔτε ἓνα νέο γνώρισμα. Ὅμως περιχλείει μίαν διαφορετικὴν θέσιν, τὴν ὁποία τοῦ δίνουμε στὴν ὁλότητα τῆς γνώσης μας. Ἔτσι λοιπὸν κι οἱ κατηγορίαι τῆς τροπικότητος στὶς ὁποῖες βρίσκει αὐτὴ ἡ τριπλὴ λήψη τὴν ἔκφρασή της ἔχουν τὴν ἰδιαιτερότητα «νὰ μὴν αὐξάνουν ὡς προσ-

255. *Κριτικὴ τοῦ καθάρου λόγου*, σελ. 256 κ.κ. (III, σελ. 189 κ.κ.).

διορισμοί του αντικειμένου ούτε κατά το ελάχιστο την έννοια στην οποία κατηγορούνται, αντιθέτως να εκφράζουν μόνο τη σχέση προς τη γνωστική ικανότητα. Ένω η έννοια ενός πράγματος είναι ήδη έντελως πλήρης, μπορώ ακόμη να ρωτώ σχετικά μ' αυτό το αντικείμενο αν είναι απλά δυνατό ή και πραγματικό ή, αν συμβαίνει αυτό το τελευταίο, αν είναι ακόμη και αναγκαίο. Μ' αυτό τον τρόπο δέν νοούνται περαιτέρω προσδιορισμοί εντός του ίδιου του αντικειμένου, το μόνο ζήτημα που τίθεται είναι ποιά είναι η σχέση αυτού κι όλων των προσδιορισμών του προς τον νοῦ και την εμπειρική του χρήση, προς την εμπειρική δύναμη του κρίνειν και προς τον λόγο (κατά τη χρήση αυτού του τελευταίου στην εμπειρία)»²⁵⁶. Η σχέση προς τον «νοῦ» σημαίνει συνεπῶς, αν θεωρηθεῖ ἀπο κοντύτερα και σημαυθεῖ ἀκριβέστερα, τη σχέση προς τὸ σύστημα τῆς ἐμπειρίας, μέσα στοῦ ὁποῖο και μόνο μποροῦν νὰ ἀναγνωριστοῦν ἀντικείμενα [Objekte] ὡς δεδομένα ἀντι-κείμενα [Gegenstände] και συνεπῶς ὡς «πραγματικά», «δυνατά» ἢ «ἀναγκαῖα». "Ο,τι συμφωνεῖ πρὸς τοὺς τυπικοὺς ὄρους τῆς ἐμπειρίας (σύμφωνα μὲ τὴν ἐποπτεία και τὶς ἐννοίες) —αὐτὸ εἶναι τὸ γράμμα τῶν τριῶν τροπικῶν αἰτημάτων— εἶναι δυνατό. "Ο,τι βρῖσκεται σὲ συνάφεια μὲ τοὺς ὑλικοὺς ὄρους τῆς ἐμπειρίας (τοῦ αἰσθήματος) εἶναι πραγματικό, κι ἂν ἡ συνάφειά του μὲ τὴν πραγματικότητα προσδιορίζεται σύμφωνα μὲ καθολικοὺς ὄρους τῆς ἐμπειρίας, εἶναι ἀναγκαῖο ἢ ὑπάρχει ἀναγκαῖα. Ἀναγνωρίζουμε ἐδῶ ὅτι μὲ κανέναν τρόπο δὲν πρόκειται γιὰ ἕναν ἀπλὸ ὄρισμὸ τῆς ἐννοίας τοῦ δυνατοῦ, πραγματικοῦ και ἀναγκαῖου ὅπως τὸν παρέχει ἡ τυπικὴ λογικὴ, ὅτι ἡ ἀντίθεση τῶν τριῶν βαθμίδων λαμβάνει χώρα σύμφωνα μὲ ἕνα ἐντελῶς εἰδικὸ γνωστικὸ διαφέρον. «Δυνατὸ» μὲ τὴν ἐννοια τῆς «γενικῆς λογικῆς» θὰ καλεῖτο κάθε περιεχόμενο τὸ ὁποῖο δὲν περιέχει ἀντιφατικά ἀντιτιθέμενα γνωρίσματα και συνεπῶς δὲν περιέχει ἐσωτερικὴ

256. *Κριτικὴ τοῦ καθαρῶ ἰόγου*, σελ. 266 (III, σελ. 195).

αντίφαση. "Όμως σύμφωνα με τὸ κριτήριο τὸ ὁποῖο ἔχουμε ἐδῶ ἐμπρός μας, ἡ ἐξασφάλιση ὅτι αὐτὸ δὲν συμβαίνει, ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι ἐπαρκῆς. Διότι καὶ χωρὶς νὰ ὑφίσταται ἓνα τέτοιο τυπικὸ ἐλάττωμα, ἓνα συγκεκριμένο περιεχόμενο μπορεῖ νὰ εἶναι γιὰ μᾶς ἐν τούτοις ἐντελῶς κενό, ἔτσι ὥστε νὰ μὴν προσδιορίζεται ἀπ' αὐτὸ κανενὸς εἶδους γνωστικὸ ἀντικείμενο. "Ἔτσι καὶ στὴν ἔννοια ἑνὸς σχήματος τὸ ὁποῖο περιέχεται σὲ δύο εὐθεῖες γραμμὲς δὲν εἶναι αντίφαση διότι οἱ ἔννοιες δύο εὐθειῶν γραμμῶν καὶ τῆς τομῆς τους δὲν περιέχουν ἄρνηση ἑνὸς σχήματος. Κι ὅμως μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια δὲν δηλώνεται ἐπὶ μέρους *μόρφωμα* ἐν χώρῳ, τὸ ὁποῖο νὰ διαφέρει χαρακτηριστικὰ ἀπὸ ἄλλα. Γιὰ νὰ φτάσουμε σ' ἓνα τέτοιο πρέπει νὰ προχωρήσουμε μᾶλλον ἀπὸ τοὺς ἀναλυτικὸς κανόνες τῆς λογικῆς στοὺς συνθετικὸς ὅρους τῆς κατασκευῆς στὴν καθαρὴ ἐποπτεία. "Όμως ἀκόμη κι ἡ συμβατότητα πρὸς αὐτοὺς τοὺς τελευταίους ὅρους δὲν εἶναι ἀκόμη ἐπαρκῆς ὥστε νὰ προσπορίσει τὴν πλήρη, σαφῆ ἔννοια τοῦ δυνατοῦ, ἡ ὁποία πρέπει νὰ ὀριστεῖ ἐδῶ. Αὐτὴ ἐπιτυγχάνεται μόνο ὅταν συλλάβουμε πιά ὅτι ἡ καθαρὴ σύνθεση τοῦ χώρου ὡς τέτοια περιέχεται ἀναγκαίως καὶ σὲ κάθε ἐμπειρικὴ σύνθεση τῶν ἀντιλήψεων, ἀπὸ τὴν ὁποία γεννᾶται γιὰ μᾶς πρῶτα-πρῶτα ἡ σκέψη ἑνὸς φυσικοῦ-αἰσθητοῦ «πράγματος», ὅταν συλλάβουμε δηλαδὴ ὅτι ἡ πράξη τῆς κατασκευῆς, π.χ., μετὴν ὁποία σκιαγραφοῦμε στὴ φαντασία τὴ μορφή ἑνὸς τριγώνου, εἶναι ἐντελῶς ἡ ἴδια μ' ἐκείνην τὴν ὁποία ἀσκοῦμε κατὰ τὴν κατάληψη ἑνὸς φαινομένου γιὰ ν' ἀποκτήσουμε μία ἔννοια ἐμπειρίας ἀπ' αὐτό²⁵⁷. "Όχι ἡ ἐκπλήρωση ἐτούτου ἢ ἐκεῖνου τοῦ ἐπὶ μέρους ὅρου, ἀλλὰ ἡ ἐκπλήρωση ὅλων τῶν ὅρων οἱ ὁποῖοι εἶναι οὐσιώδεις γιὰ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐμπειρίας, ἀποτελεῖ λοιπὸν τὴν αὐθεντικὴ ἔννοια τοῦ «δυνατοῦ».

257. *Κριτικὴ τοῦ καθαρῶ λόγου*, σελ. 271 κ.κ. (III, σελ. 198)· πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 270.

Ὅπωςδήποτε ὅμως εἶναι μόνο οἱ «τυπικοί» ὄροι τῆς ἐμπειρίας, εἶναι μόνο ἡ καθαρὴ ἐποπτεία καὶ ἡ καθαρὴ ἔννοια τοῦ νοῦ, τῶν ὁποίων τὴν ἐγκυρότητα διαβεβαιώνει ἡ πρώτη τροπικὴ ἀρχή. Προχωρώντας ἀπεναντίας ἀπὸ τὴ διαβεβαίωση τοῦ δυνατοῦ σ' ἐκείνην τοῦ «πραγματικοῦ», βλέπουμε ὅτι καθοδηγούμαστε ἔτσι σ' ἓναν ἐντελῶς διαφορετικὸ συντελεστὴ γνώσης. Μία πραγματικότητα *in concreto*, ἓνα καθορισμένο καθ' ἕκαστον πράγμα δὲν μᾶς δίνεται οὔτε ἀπὸ τὴν καθαρὴ ἔννοια οὔτε ἀπὸ τὴν καθαρὴ ἐποπτεία. Διότι στὴ γυμνὴ ἔννοια ἑνὸς πράγματος δὲν ἀπαντᾶται μὲ κανέναν τρόπο χαρακτηριστικὸ τῆς παρουσίας του, καὶ σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν κατασκευαστικὴ σύνθεση στὴν ὁποία γεννᾶμε τίς γεωμετρικὲς μορφές, οὔτε αὐτὴ φτάνει ποτὲ μέχρι τοὺς ἀτομικοὺς προσδιορισμοὺς τοὺς ὁποίους ἐννοοῦμε ὅταν μιλάμε γιὰ τὴν «ὑπαρξή» ἑνὸς ἐπὶ μέρους ἀντικειμένου. Κατασκευάζουμε «τὸ» τρίγωνο ἢ «τὸν» κύκλο ὡς σχῆμα καὶ καθολικὸ μοντέλο τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθῆ σὲ ἄπειρα πολλὰ ἀντίτυπα μὲ ἀτομικὲς διαφορές. Ὅμως θέλοντας νὰ ἐξάρουμε ἀπὸ αὐτὴ τὴ σύνοψη τοῦ δυνατοῦ μία πραγματικὴ καθ' ἕκαστον περίπτωσι, ἢ ἐκλαμβάνοντας μία μορφή σύμφωνα μὲ ὅλους τοὺς ἐπιμερισμοὺς τῶν στοιχείων τῆς, ὅπως π.χ. τὸ μῆκος τῶν πλευρῶν τῆς καὶ τὸ μέγεθος τῶν γωνιῶν, ἢ στὸ ὀριστικὸ τῆς «ἐδῶ», στὴ θέση τῆς ἐντὸς τοῦ ἀπολύτου χώρου, ὑπερβαίνουμε πιά τὴ ζήτησι καὶ τὰ γνωστικὰ θεμέλια τῶν μαθηματικῶν. Μόνο τὸ αἶσθημα εἶναι ποὺ ἐνέχει τὴ μαρτυρία μίας τέτοιας λήψης τοῦ ἀτομικοῦ. «Τὸ αἶτημα νὰ γνωρίσουμε τὴν πραγματικότητά τῶν πραγμάτων ἀπαιτεῖ ἀντίληψη, δηλαδὴ αἶσθημα τοῦ ὁποίου ἔχουμε συνειδήσι, καὶ μὲν ὄχι ἄμεσα ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο τοῦ ὁποίου τὴν παρουσία πρέπει νὰ γνωρίσουμε, ἀλλὰ τουλάχιστον στὴ συνάφειά του μὲ κάποια πραγματικὴ ἀντίληψη κατὰ τίς ἀναλογίες τῆς ἐμπειρίας, οἱ ὁποῖες παριστοῦν ἐν γένει κάθε πραγματικὴ σύνδεσι σὲ μία ἐμπειρία». Ἔτσι ἓνα καθορισμένο περιεχόμενο καὶ μὲν δὲν παρίσταται καμμία ἀνάγκη νὰ εἶναι αἰσθητὸ γιὰ νὰ δηλωθῆ ὡς

πραγματικό, ως «παρ-όν», αλλά πρέπει τουλάχιστον να επιδεικνύει με κάποιες τέλος πάντων δεδομένες αντιλήψεις εκείνη τη συναρμογή, την οποία καλούμε σύστημα και τάξη τῆς ἐμπειρικῆς αἰτιότητας με τὴν εὐρύτατη ἔννοια. Ἡ παρουσία μίας μαγνητικῆς ὕλης ἢ ὅποια διαπερνᾷ ὅλα τὰ σώματα, π.χ., ὅπωςδήποτε δὲν εἶναι ἀποδείξιμη με ἄμεσο αἶσθημα τῶν αἰσθητηρίων. Ἀρκεῖ ὅμως νὰ «καλυφθεῖ» ἐπὶ τῇ βάσει παρατηρήσιμων δεδομένων (ὅπως εἶναι, π.χ., ἡ ἔλξη τῶν ψηγμάτων σιδήρου) μέσῳ αἰτιατικῶν νόμων. Ἡ συσχέτιση τῶν αντιλήψεων πρὸς τέτοιου εἴδους νόμους καὶ ἀντιστρόφως ἢ συσχέτιση τῶν νόμων πρὸς τὴν ἀντίληψη εἶναι λοιπὸν ὅ,τι ἀποτελεῖ τὸ ὄντως θεμελιῶδες χαρακτηριστικὸ τῆς ἐμπειρικῆς πραγματικότητας. «Τὸ ὅτι θὰ μπορούσαν νὰ ὑπάρχουν κάτοικοι τῆς σελήνης ἂν καὶ κανεὶς ἄνθρωπος δὲν τοὺς ἔχει ποτὲ ἀντιληφθεῖ, πρέπει νὰ γίνεῖ ὅπωςδήποτε παραδεκτό. Σημαίνει ὅμως μόνο ὅτι μπορούμε νὰ τοὺς ἀπαντήσουμε κατὰ τὴ δυνατὴ πρόοδο τῆς ἐμπειρίας. Διότι ὅλα ὅσα βρίσκονται στὸ ἴδιο πλαίσιο με μίαν ἀντίληψη σύμφωνα με νόμους τῆς κίνησης τῆς ἐμπειρίας, εἶναι πραγματικά»²⁵⁸. Καὶ γιὰ τὴ διαφορὰ μεταξύ ὄνειρου καὶ ζύπνιου δὲν ἔχουμε ἄλλο σταθερότερο κριτήριον ἀπ' ὅ,τι διαπιστώνεται σ' αὐτὴ τὴν πρόταση. Διότι στὸ σκέτο ποιὸν τῶν περιεχομένων τῆς συνείδησης ὡς τέτοιων, στὴν ἰδιαιτερότητα τῶν καθ' ἕκαστον παραστάσεων οἱ ὅποιες δίδονται στὴ μίαν καὶ στὴν ἄλλη κατάσταση, δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ἐπιδειχθεῖ αὐτὴ ἢ διαφορὰ, ἀφοῦ αὐτὰ τὰ δεδομένα εἶναι τὰ ἴδια καὶ στὶς δύο τὶς πλευρές. Αὐτὸ ἀπὸ μόνο του συνεπάγεται τὴν ἐξῆς κρίσιμη διαφορὰ: ὅτι στὴ μίαν περίπτωσιν εἴμαστε σὲ θέση νὰ συνοψίσουμε τὴν ὁλότητα αὐτῶν τῶν δεδομένων σὲ ἓνα συνεπὲς πρὸς τὸν ἑαυτὸ του ἔννομο ὅλο, ἐνῶ στὴν

258. Βλ. *Κριτικὴ τοῦ καθαρῷ λόγου*, σελ. 272 κ.κ. (III, σελ. 198 κ.κ.) καὶ σελ. 521 (III, σελ. 350).

ἄλλη περίπτωση παραμένου ἔμπρός μας ἀπλᾶ ὡς χωρίς συνάφεια συν-
ονθύλευμα ἀλληλοαπθωθόμενων καθ' ἕκαστον ἐντυπώσεων²⁵⁹.

Στὰ πλαίσια αὐτοῦ τοῦ προσδιορισμοῦ συνορεύει συγχρόνως τὸ αἴτημα
τῆς πραγματικότητος ἄμεσα πρὸς ἐκεῖνο τῆς ἀναγκαιότητος. Διότι ἡ
ἀναγκαιότητα, ὅπως κατανοεῖται ἐδῶ, μὲ κανέναν τρόπο δὲν ὑποτίθε-
ται ὅτι σημαίνει τὴν τυπικὴ καὶ λογικὴ στή συναρμογὴ τῶν ἐνοιῶν,
ἀλλὰ ὅτι δηλώνει μία γνωστικὴ τιμὴ, ἡ ὁποία λαμβάνεται καὶ θεμε-
λιώνεται στὴν ἐμπειρικὴ νόηση, δηλαδή στὴ νόηση τῆς φυσικῆς. Ἐντὸς
αὐτῆς τῆς νόησης ὅμως δηλώνουμε ἓνα συγκεκριμένο συμβάν ὡς «ἀναγκαι-
οῦ», ἐφ' ὅσον δὲν ἰσχυρίζομαστε ἀπλᾶ ὅτι ὄντως συνέβη ἐπὶ τῇ βάσει
τῆς παρατήρησης, ἀλλὰ ἐφ' ὅσον θεωροῦμε καὶ καταδεικνύουμε τὴν
ἐμφάνισή αὐτοῦ τοῦ ὄντως ὡς συνέπεια ἐνός καθολικοῦ νόμου. Μ' αὐτὴ
τὴν ἔννοια οἱ κανόνες, π.χ., τῆς κίνησης τῶν πλανητῶν στὴ μορφὴ μὲ
τὴν ὁποία τοὺς ἐξέφρασε ὁ Κέπλερ [Kepler] σημαίνουν κατ' ἀρχὴν μία
καθαρὴ διαπίστωση περὶ τοῦ ὄντος. Ἀναβιάστηκαν ὅμως στὴ βαθμίδα
τῆς ἐμπειρικῆς «ἀναγκαιότητος» μόλις κατάφερε ὁ Νεύτων νὰ βρεῖ τὸν
γενικὸ τύπο τοῦ νόμου τῆς βαρύτητας, στὸν ὁποῖο [τύπο] ἐκεῖνοι οἱ κα-
νόνες περιέχονται ὡς εἰδικὲς περιπτώσεις καὶ ἀπὸ τὸν ὁποῖομποροῦν νὰ
συναχθοῦν μαθηματικά. Τὸ ὅτι αὐτὴ ἡ ἀναγκαιότητα ὀπωσδήποτε δὲν
εἶναι «ἀπόλυτη» ἀλλὰ ἀπλᾶ «ὑποθετικὴ» εἶναι πέραν ἀμφιβολίας. Ἰσχύει
μόνον ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι ἡ μείζων προκειμένη τῆς συναγωγῆς
—στὴν προκειμένη περίπτωσιν λοιπὸν ὁ νευτώνειος νόμος τῆς ἔλξης ὡς
εὐθέως ἀνάλογος πρὸς τὶς μάζες καὶ ἀντιστρόφως ἀνάλογος πρὸς τὰ
τετράγωνα τῶν ἀποστάσεων— θεωρεῖται ὑφιστάμενη καὶ ἔγκυρη. Ἔτσι
ὀπωσδήποτε δὲν μπορεῖ νὰ ἀναγνωριστεῖ ὕπαρξις τῶν ἀντικειμένων τῶν
αἰσθήσεων ἐντελῶς a priori, «ἀλλὰ μ' ὄλον τοῦτο comparative a priori,

259. Προλεγόμενα 13, σημείωσις III (IV, σελ. 40).

ἐν σχέσει πρὸς μία ἄλλη ἤδη δεδομένη παρουσία»²⁶⁰. Περὶ τοῦ συσχετισμοῦ τῶν ἀντιλήψεων πρὸς νόμους πρόκειται λοιπόν, τόσο στὸ αἴτημα τῆς ἀναγκαιότητας ὅσο καὶ στὸ αἴτημα τῆς πραγματικότητας. Ὅμως ἡ κατεύθυνση αὐτοῦ τοῦ συσχετισμοῦ διαφέρει σὲ κάθε περίπτωση. Ἐνῶ στὸ ἓνα προχωροῦμε ἀπὸ τὸ «ἐπὶ μέρους» στὸ «καθόλου», στὸ ἄλλο ὁ δρόμος ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸ καθόλου στὸ ἐπὶ μέρους. Ἐνῶ ἐκεῖ προσκολλώμαστε στὴν καθ' ἕκαστον περίπτωση, ὅπως αὐτὴ παριστάνεται στὸ αἶσθημα καὶ στὴν ἀντίληψη, ἐδῶ ἡ θεώρηση φτάνει ἀπὸ τὸν νόμο στὴν καθ' ἕκαστον περίπτωση. Ἡ ἀρχὴ τοῦ πραγματικοῦ ὑποδηλώνει ἔτσι τὴ μορφή τῆς φυσικοθεωρητικῆς ἐπαγωγῆς, ἐκείνη τοῦ ἀναγκαιῦ τὴ μορφή τῆς φυσικοθεωρητικῆς παραγωγῆς, ἂν καὶ πρέπει νὰ ἔχουμε βεβαίως κατὰ νοῦ ὅτι αὐτὲς οἱ δύο δὲν εἶναι ἀνεξάρτητες μέθοδοι, ἀλλὰ ὅτι ἀλληλοσυσχετίζονται καὶ μόλις σ' αὐτὸ τὸν συσχετισμὸ ὁρίζουν τὴ συνολικὴ μορφή τῆς «ἐν γένει ἐμπειρίας». Σ' αὐτὴ τὴ συνάφεια ἀναγνωρίζουμε ἀκόμη μιὰ φορὰ τὴν ἰδιάζουσα θέση τῆ ὁποία προσλαμβάνουν τὰ τροπικὰ αἰτήματα ἐντὸς τοῦ συστήματος τῶν συνθετικῶν ἀρχῶν: δὲν ἀφοροῦν πιά εὐθέως τὴ σύνδεση τῶν ἐμπειρικῶν ἀντικειμένων ἀλλὰ τὴ συνάφεια τῶν ἐμπειρικῶν μεθόδων, τὴ σχετικὴ νομιμοποίηση καὶ τὴ σημασία κάθε μίας ἀπὸ τίς μεθόδους αὐτὲς θέλουν νὰ ὀρίσουν [τὰ τροπικὰ αἰτήματα] γιὰ τὸ ὅλον τῆς ἐμπειρικῆς γνώσης.

4.

Ἡ «ὑποκειμενικότητα» τὴν ὁποία ἐξέλαβε ὡς ἀφετηρία ἡ ὑπερβατολογικὴ θεώρηση, μᾶς παραστάθηκε μέχρι τώρα μὲ μιὰ ἀκριβῶς προσδιορισμένη, ὡς πρὸς τὴν ὁρολογία ὀριοθετημένη, ἔννοια. Δὲν σήμαινε μὲ κανέναν τρόπο τὴν ἐκκίνηση οὔτε ἀπὸ τὴν ὀργάνωση τοῦ γινώσκοντος

260. *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου*, σελ. 279 (III, σελ. 203).

ατόμου, οὔτε ἀπὸ τὶς ψυχολογικὲς διαδικασίες, κατὰ τὶς ὁποῖες γεννᾶται γι' αὐτὸ ὁ κόσμος τῶν αἰσθημάτων, τῶν παραστάσεων καὶ τῶν συνδέσεων παραστάσεων. Μόνο τοῦτο παρέμεινε μέσα στὴν ὑποκειμενικότητα: ὁ προσδιορισμὸς τῆς καθαρῆς μορφῆς τῆς γνώσης πρέπει νὰ προηγεῖται κάθε προσδιορισμοῦ τοῦ ἀντικειμένου τῆς γνώσης. Μὲ τὸ νὰ συλλαμβάνουμε τὸν «χώρο» ὡς ἐνιαία συνθετικὴ διαδικασία, καλύπτουμε τὴ νομοτέλεια τῶν γεωμετρικῶν καὶ τῶν γεωμετρικῶν-φυσικοθεωρητικῶν μορφωμάτων. Ἀναλύοντας τὴ μεθοδολογία τοῦ πειράματος καὶ καταδεικνύοντας μέσα της τὶς καθαρὲς ἔννοιες τοῦ μεγέθους καὶ τοῦ μέτρου, τὶς καθολικὲς προϋποθέσεις τῆς παραμονῆς καὶ τῆς αἰτιακῆς ἐξάρτησης, ἀναγνωρίσαμε ἤδη τὴν καθολικότητα καὶ τὴν ἀντικειμενικὴ ἐγκυρότητα τῶν κρίσεων ἐμπειρίας στὴν ἀληθινὴ τους πρωταρχή. Τὸ «ὑποκείμενο», περὶ τοῦ ὁποῖου γίνεται ἐδῶ παντοῦ λόγος, δὲν εἶναι ἄρα ἄλλο ἀπὸ τὸν «λόγο» τὸν ἴδιο στὶς θεμελιώδεις καθολικὲς καὶ ἐπὶ μέρους του λειτουργίες. Καὶ μόνο μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια μποροῦμε νὰ χαρακτηρίσουμε τὸ σύστημα τοῦ Κάντ ὡς σύστημα «ιδεαλισμοῦ»: ἡ ιδεαιτότητα στὴν ὁποία ἀναφέρεται καὶ στηρίζεται εἶναι ἐκείνη τῶν ἀνωτάτων ἀρχῶν τοῦ λόγου, στὴν ὁποία μὲ κάποιον τρόπο πρέπει νὰ ἔχουν τὸ πρότυπό τους καὶ ἀπὸ τὴν ὁποία πρέπει νὰ «ορίζονται a priori» ὅλα τὰ εἰδικὰ καὶ συναγόμενα συμπεράσματα ἀπὸ πρῖν.

Ὅμως, δὲν ὑπάρχει ἐντελῶς διαφορετικὴ ἔννοια «ὑποκειμενικότητας» ἢ ὁποία, ἂν καὶ δὲν ἀποτέλεσε τὴν ἀφετηρία τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαρῶν λόγου, νὰ ἀπαιτεῖ τουλάχιστον νὰ ληφθεῖ ἀπ' αὐτὴν ὑπ' ὄψιν; Καὶ δὲν ὑπάρχουν ἄραγε ἄλλες μορφὲς «ιδεαλισμοῦ», οἱ ὁποῖες νὰ εἶναι ἐπαρκῶς γνωστὲς ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας κι ἐνάντια στὶς ὁποῖες πρέπει νὰ ὀριοθετηθεῖ ἡ νέα τεχνικὴ ἔννοια μὲ ἀκρίβεια καὶ ἀσφάλεια, ἂν πρόκειται νὰ μὴν εἶναι ἐκτεθειμένη σὲ διαρκεῖς παρανοήσεις; Κανένα πρόβλημα παρουσίας τῶν σκέψεών του δὲν ἀπασχόλησε τὸν Κάντ τόσο βαθιὰ καὶ τόσο διαρκῶς ὅπως αὐτό. Συνεχῶς ζητεῖ νὰ ὀριοθετή-

σει τὴν ἰδιαιτερότητα τοῦ «κριτικοῦ» τοῦ ἰδεαλισμοῦ ἐνάντια στὸν «σkeptικό» ἢ «προβληματικό» ἰδεαλισμὸ τοῦ Καρτέσιου, καθὼς καὶ ἐνάντια στὸν «δογματικό» ἰδεαλισμὸ τοῦ Μπάρκλεϊ, ζητεῖ νὰ προστατέψει τὴ δική του θεμελιώδη σκέψη, ἢ ὅποια ἀφορᾶ ἀπλᾶ τὸν προσδιορισμὸ τῆς «μορφῆς» τῆς ἐμπειρίας, ἀπὸ τὸ νὰ συγχέεται μὲ τὸν «κοινὸ» καὶ «ὕλικὸ» ψυχολογικὸ ἰδεαλισμὸ. Ἐνῶ ὅμως ὁ ἴδιος ὁ Κάντ βρέθηκε στὴ θέση νὰ ἐξηγήσει στὸν ἑαυτὸ του τὸν λόγο κάθε σύγχυσης τοῦ εἶδους μόνον ὡς «σχεδὸν ἐσκεμμένη παρερμηνεία», γιὰ τὴν καθαρὰ ἱστορικὴ κρίση ἐμφανίζεται ὅπως ὅποτε ὑπὸ ἄλλο φῶς. Διότι ἀκριβῶς αὐτὸ ἀποτελέσει ἕνα θεμελιῶδες χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαρῶ ἰδεολογίου, ὅτι δηλαδὴ ἐμπεριεῖχε τόσο μίαν νέα θεωρία περὶ τῆς συνείδησης ὅσο καὶ περὶ τοῦ ἀντικειμένου. Ἐνῶ οἱ σύγχρονοὶ τοῦ ξήλωσαν πρὸ πάντων αὐτὸ τὸ πρῶτο συστατικὸ ἀπὸ τὸ ὅλον τοῦ κριτικοῦ συστήματος καὶ προσπάθησαν νὰ ἐρμηνεύσουν στοὺς ἑαυτοὺς τους ἐξ αὐτοῦ αὐτὸ τὸ ὅλον, αὐτὸ συνέβη πρὸ πάντων γιὰ τὸν λόγο ὅτι ἐδῶ ἀνευρέθηκα μίαν φιλοσοφικὴ ἐννοιολογικὴ γλῶσσα ἢ ὅποια ἔμοιαζε νὰ ἐπιτρέπει πιὸ πολὺ παραπομπὲς πρὸς γνωστὰ εἶδη παράστασης. Διότι ἐνῶ ὁ Κάντ στὴν «ἀντικειμενικὴ παραγωγή» τῶν κατηγοριῶν —στὴν ἀπόδειξη ὅτι οἱ ὅροι τῆς δυνατότητας τῆς ἐμπειρίας εἶναι ταυτόχρονα ὅροι τῆς δυνατότητας τῶν ἀντικειμένων τῆς ἐμπειρίας— δὲν εἶχε νὰ δημιουργήσει ἐξ ἰδίων δυνάμεων μόνον τὶς ἔννοιες τὶς ἴδιες, ἀλλὰ καὶ τὴ λογικὴ τους ἔκφραση, στὴν «ὑποκειμενικὴ παραγωγή» ἀκολουθεῖ μονίμως τὴ συνήθη ὁρολογία τῆς ψυχολογίας τοῦ καιροῦ του. "Ὅτι τὸ βασικὸ ἔργο τοῦ Τέτενς [Tetens], οἱ Φιλοσοφικὲς δοκιμὲς γιὰ τὴν ἀνθρώπινη φύση [*Philosophische Versuche über die menschliche Natur*], ἦταν ἀνοιχτὸ πάντως στὸ τραπέζι τοῦ ὅταν δούλευε στὴν Κριτικὴ τοῦ καθαρῶ ἰδεολογίου, τὸ παραδίδει ὁ Χάμανν σὲ μίαν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Χέρντερ²⁶¹. "Ἐτσι στάθηκε

261. Βλ. *Hamanns Schriften*, τόμος VI, σελ. 83.

δυνατό να νομιστεί ότι ἐδῶ παρέχεται ἀπλὰ μία νέα «ὑπερβατολογική» ὑποδομή γιὰ τὴν ἐμπειρική ψυχολογία, σὰν νὰ μεταφράζονταν ἐδῶ συγκεκριμένα ψυχολογικά συμβάντα καὶ σχέσεις ἀπλὰ σὲ μία ἄλλη, μεταφυσική γλώσσα.

Στὴν πραγματικότητα ἡ *Κριτική τοῦ καθαροῦ λόγου*, θέλοντας κοντὰ σὲ κριτικὴ τῆς ἔννοιας τοῦ ἀντικειμένου νὰ εἶναι καὶ κριτικὴ τῆς ἔννοιας τοῦ Ἐγῶ, ἐναντιώνεται τόσο πρὸς τὸν ψυχολογικὸ «ἰδεαλισμὸ» ὅσο καὶ πρὸς τὸν δογματικὸ «ρεαλισμὸ». Ἡ ψυχολογικὴ μεταφυσική, ἡ ὁποία βρῆκε τὴν τυπικὴ ἱστορικὴ τῆς ἔκφραση στὸ σύστημα τοῦ Μπάρκλεϋ, χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ ὅτι διατείνεται τῇ μὲν βεβαιότητά τοῦ Ἐγῶ ὡς πρωταρχικοῦ, τῇ δὲ βεβαιότητά τῶν «ἐξωτερικῶν πραγμάτων» ὡς ἀπλῶς παρεπόμενο δεδομένο. Ὑπάρχοντας τοῦ Ἐγῶ κατέχουμε μία ἄμεση καὶ ἀδιαμφισβήτητη παρουσία, ἐνῶ ὅλα ὅσα καλοῦμε ἐπὶ πλέον πραγματικότητας, ὅπως ἰδίως τὸ εἶναι τῶν πραγμάτων ἐν χώρῳ, ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ θεμελιῶδες γεγονός τοῦ Ἐγῶ. Ἔτσι ἡ «ψυχὴ» καὶ τὸ ἄπειρο πνεῦμα τοῦ Θεοῦ ἀπέναντί τῆς ἀποτελοῦν τὴ μοναδικὴ πράγματι «οὐσιαστικὴ» [substantielle] πραγματικότητα. Τὸ σύνολο περιεχόμενο αὐτοῦ ποῦ ὀνομάζουμε παρουσία δὲν μπορεῖ νὰ ἐκφρασθῆ καὶ νὰ κατανοηθῆ παρὰ ὡς ψυχικὸ περιεχόμενο, ὡς «προσλαμβάνον» ἢ «προσειλημμένο». Ὁ Κάντ ἔχει διαχωρίσει τὴ θέση τοῦ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη πρὸ πάντων ἐπειδὴ καὶ τὸ «Ἐγῶ», ἡ ψυχολογικὴ ἐνότητα τῆς αὐτοσυνειδήσεως, ἀποτελεῖ γι' αὐτὸν τέρμα, ὅχι ἀφετηρία τῆς παραγωγῆς. Ἐὰν δὲν κρίνουμε ἀπὸ τὴ σκοπιὰ μίας ἀπόλυτης μεταφυσικῆς ἀλλὰ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἐμπειρίας καὶ τῆς δυνατότητάς τῆς, μοιάζει ὅτι τὸ γεγονός τοῦ Ἐγῶ δὲν ἔχει προτεραιότητα καὶ δὲν παρέχει κανένα πρόκριμα. Διότι καὶ τὸ Ἐγῶ δὲν μᾶς δίδεται πρωταρχικὰ ὡς ἀπλὴ ὑπόσταση ἀλλὰ ἡ σκέψη γι' αὐτὸ γεννᾶται μέσα μας ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἰδίων συνθέσεων, τῶν ἰδίων λειτουργιῶν τῆς ἔνωσης τοῦ πολυπλαποῦ, μὲ τίς ὁποῖες τὸ περιεχόμενο τοῦ αἰσθήματος γίνεται περιεχό-

μενο τῆς ἐμπειρίας, ἡ «ἐντύπωση» γίνεται «ἀντικείμενο». Ἡ ἐμπειρική αὐτοσυνείδηση δὲν προηγεῖται τῆς ἐμπειρικῆς συνείδησης τοῦ ἀντικειμένου χρονικά κι ἀνεπηρέαστα. Ἀντιθέτως τὸ ὅλον τῆς ἐμπειρίας ἐπιμερίζεται γιὰ μᾶς στὴ σφαῖρα τοῦ «ἑσωτερικοῦ» καὶ τοῦ «ἐξωτερικοῦ», τοῦ «Ἐγὼ» καὶ τοῦ «κόσμου», σὲ μία καὶ τὴν αὐτὴ διαδικασία ἔξαντικειμένησης καὶ προσδιορισμοῦ²⁶².

Ἦδη ἡ Ὑπερβατολογικὴ Αἰσθητικὴ εἶχε ἀποκαλέσει τὸν χρόνο: «μορφή τῆς ἑσωτερικῆς αἰσθησης, δηλαδὴ τῆς ἐποπτείας τοῦ ἑαυτοῦ μας καὶ τῆς ἑσωτερικῆς μας κατάστασης»²⁶³. Σ' αὐτὸ τὸν πρῶτο ὄρο εἶναι τώρα κατὰ βάση τεθειμένοι καὶ ὅλοι οἱ ὑπόλοιποι: διότι τὸ ζήτημα γίνεται τώρα μόνο καὶ μόνο νὰ ἀναλύσουμε τὴν ἴδια τὴ συνείδηση τοῦ χρόνου, ὥστε νὰ ἐξάρουμε ὅλα τὰ καθοριστικὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα τὴ συγκροτοῦν. Μπορεῖ νὰ γίνῃ πιὸ σαφές ὅτι ἐδῶ ἔχουμε ἓνα πρόβλημα, ἂν ἀναρωτηθοῦμε σὲ τί ἐδράζεται ἡ δυνατότητα νὰ συλλαμβάνουμε καὶ νὰ ἔχουμε κατὰ νοῦ ὡς καθορισμένη ἐνότητα ἓνα ὅλον ἐν χρόνῳ. Στὸν χῶρο ἴσως νὰ εἶναι κατανοητὴ αὐτὴ ἡ δυνατότητα, διότι ἐπειδὴ σύμφωνα μὲ τὴν ἐννοιά του ὑποτίθεται ὅτι τὰ μέρη του ἔχουν «συγχρόνως», ἐδῶ μοιάζει νὰ μὴν εἶναι πιά ἀπαραίτητο τίποτε πέρα ἀπὸ τὴ σύναξη τοῦ συγχρόνως ὑφισταμένου καὶ στὴν παράσταση, ὥστε νὰ κερδηθεῖ ἡ ἐποπτεία μίας καθορισμένης ἔκτασης ἐν χώρῳ. Ἡ καθ' ἑκαστον στιγμὴ τοῦ χρόνου χαρακτηρίζεται ἀπεναντίας ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ ὅτι εἶναι δεδομένη καὶ μόνο πάντα ὡς τὸ παροδικὸ σημεῖο τοῦ ὀρίου μεταξὺ παρελθόντος καὶ μέλλοντος, ἀπὸ τὸ ὅτι δηλαδὴ ἡ στιγμὴ εἶναι

262. Βλ. «Διάψευση τοῦ Ἰδεαλισμοῦ» [«Widerlegung des Idealismus»], *Κριτικὴ τοῦ καθάρου λόγου*, σελ. 274 κ.κ. (III, σελ. 200 κ.κ.). [(Σ.τ.Μ.): Ὁ Ἀναστάσιος Γιανναράς μεταφράζει τὸν τίτλο τοῦ γνωστοῦ αὐτοῦ κεφαλαίου τῆς *Κριτικῆς τοῦ καθάρου λόγου* ποῦ ἔπεται τῶν «Αἰτημάτων τῆς Ἐμπειρικῆς Νόησης»: «Ἀνασκευὴ τοῦ Ἰδεαλισμοῦ».

263. Ὑπερβατολογικὴ Αἰσθητικὴ 6 (III, σελ. 65).

κατὰ βάση παρούσα αποκλειστικά και μόνο ως μοναδική και αποκλείει ἀφ' ἑαυτῆς ὅλες τις ἄλλες στιγμές. Μόνο τὸ ἄτμητο, παρὸν «τώρα» εἶναι ἐδῶ πραγματικά, ἐνῶ κάθε ἄλλο χρονικὸ σημεῖο εἶναι ἀνάγκη νὰ θεωρεῖται εἴτε ὡς ἐπερχόμενο εἴτε ὡς παρελθὸν ὄν. Ἐδῶ προφανῶς δὲν εἶναι δυνατόν οὔτε συννοθύλευμα οὔτε ἄθροισμα ἐκ τῶν καθ' ἕκαστον στοιχείων μὲ τὴ συνήθη σημασία τοῦ ὅρου: διότι πῶς θὰ μπορούσε νὰ σχηματιστεῖ ἄθροισμα ὅταν ἐξαφανίζεται τὸ πρῶτο μέλος μεταβαίνοντας στὸ δεύτερο; Ἐὰν ἐν τούτοις ὑποτίθεται πῶς μπορούμε νὰ λάβουμε ἕνα ὅλον ἐν χρόνῳ, τὴν ὁλότητα μίας συνολικῆς σειρᾶς μέσα του —ἀκριβῶς αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴν ἀναγκαῖα προϋπόθεση γιὰ ἐκείνη τὴν ἐνότητα τὴν ὁποία καλοῦμε ἐνότητα τῆς αὐτοσυνειδησίας—, πρέπει νὰ εἶναι τουλάχιστον ἔμμεσα δυνατό νὰ ἔχουμε κατὰ νοῦ τὴ στιγμή δίχως νὰ πάει χαμένος ἔτσι ὁ καθολικὸς χαρακτήρας τοῦ χρόνου ὡς διαρκῆς παρέλευση καὶ μετάβαση. Οἱ στιγμές τοῦ χρόνου δὲν ἐπιτρέπεται ἀπλᾶ νὰ λαμβάνονται καὶ νὰ «καταλαβαίνονται», ἀντιθέτως πρέπει νὰ δημιουργοῦνται συνεχῶς καὶ ἐκ νέου: ἡ «σύνθεση τῆς κατάληψης» πρέπει συγχρόνως νὰ εἶναι ἐνεργή ὡς «σύνθεση τῆς ἀναπαραγωγῆς» σὲ μία καὶ τὴν αὐτὴ ἄτμητη θεμελιώδη πράξη²⁶⁴. Μόλις τότε μπορεῖ νὰ παρατεθεῖ τὸ παρὸν στὸ παρελθὸν καὶ τὸ παρελθὸν νὰ τηρηθεῖ καὶ νὰ συννοηθεῖ στὸ παρὸν. Κατὰ βάση ὅμως ἡ χρονικὴ διαδικασία ἔστω καὶ τότε δὲν θὰ εἶχε συλληφθεῖ ἀκόμη ὡς ἐνότητα, ἐὰν ἡ ἀναπαραγωγή, περατωνόμενη, δὲν εἶχε γίνεи γνωστὴ ὡς ἀναπαραγωγή, δηλαδὴ ἐὰν αὐτὸ ποῦ λήφθηκε πολλαπλῶς καὶ σὲ διάφορες χρονικὲς στιγμές δὲν καθοριζόταν ἀπὸ τὴ σκέψη ἐν τούτοις ὡς ἕνα, ὡς ταυτόν. Πέρα ἀπ' ὅλες τις διαφορὲς τῶν ποιοτικῶν περιεχομένων τοῦ αἰσθήματος καὶ πέρα ἀπὸ κάθε πολλαπλότητα τῶν θέσεων, ὅπως αὐτὴ εἶναι οὐσιώδης γιὰ τὴν καθαρὴ ἐποπτεία, ἡ

264. Βλ. *Κριτικὴ τοῦ καθαρῶ ἰόγου*, 1η ἔκδοση, σελ. 100 κ.κ. (III, σελ. 613).

ένότητα τῆς σύνθεσης τοῦ νοῦ πρέπει νὰ συναρμοσθεῖ. «Δίχως συνείδηση τοῦ ὅτι τὸ διανοητὸ εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἴδιο μ' ὅ,τι σκεφτήκαμε μίαν στιγμή πῶς πρὶν, κάθε ἀναπαραγωγή στὴ σειρά τῶν ἀναπαραστάσεων θὰ ἦταν μάταιη. Διότι θὰ ὑπῆρχε μίαν νέα παράσταση στὴν τωρινὴ κατάσταση ἢ ὅποια διόλου δὲν ἀνήκε στὴν πράξη ἀπὸ τὴν ὅποια ἔπρεπε σιγά-σιγά νὰ παραχθεῖ, καὶ τὸ πολλαπλὸ τῆς [παράστασης] δὲν θὰ συνιστοῦσε ποτὲ ὅλον, ὡς μὴ ἔχον τὴν ένότητα τὴν ὅποια μπορεῖ νὰ τοῦ προσπορίσει μόνον ἡ συνείδηση. Ἄν ξεχνοῦσα κατὰ τὴ μέτρηση ὅτι οἱ μονάδες οἱ ὁποῖες αἰωροῦνται ἐμπρὸς στὶς αἰσθήσεις μου προστέθηκαν σιγά-σιγά ἢ μίαν στὴν ἄλλη ἀπὸ μένα, θ' ἀναγνώριζα τὴν παραγωγή τοῦ συνόλου ἀπ' αὐτὴ τὴ διαδοχικὴ πρόσθεση ἑνὸς σὲ ἕνα, ἀλλὰ δὲν θὰ γνῶριζα γι' αὐτὸ τὸν λόγο καὶ τὸν ἀριθμὸ. Ἡ λέξη "έννοια" θὰ μπορούσε νὰ μᾶς δώσει ἀπὸ μόνη τὴν ὁδηγίαν σ' αὐτὴ τὴν παρατήρηση. Διότι αὐτὴ ἢ μίαν συνείδηση εἶναι ποὺ ένώνει τὸ πολλαπλὸ, ποὺ ἐποπτευόταν σιγά-σιγά καὶ κατόπιν ἀναπαράχθηκε, σὲ μίαν παράσταση. Αὐτὴ ἢ συνείδηση μπορεῖ νὰ εἶναι συχνὰ ἀπλὰ καὶ μόνον ἀδύναμη ἔτσι ὥστε νὰ τὴ συναρμόζουμε μόνον μέσα στοῦ ἀποτέλεσμα, ὅχι ὅμως στὴν ἴδια τὴν πράξη, ὅχι δηλαδὴ ἄμεσα μὲ τὴν παραγωγή τῆς παράστασης. Πέρα ὅμως ἀπ' αὐτὲς τὶς διαφορὰς πρέπει πάντως νὰ ἀπαντᾶται *Μίαν* συνείδηση, ἀκόμη κι ἂν τῆς λείπει ἢ ἐξαιρετικὴ καθαρὸτητα, καὶ χωρὶς αὐτὴν εἶναι οἱ έννοιες, καὶ μαζί μ' αὐτὲς ἢ ὅποια γνώση ἀντικειμένων, έντελῶς ἀδύνατες»²⁶⁵. Μόλις σ' αὐτὴ τὴν τελευταία βαθμίδα τῆς σύνθεσης, σ' αὐτὴ τὴν «ἀναγνώριση μέσα στὴν έννοια» γεννᾶται γιὰ μᾶς ἐκεῖνο τὸ περιεχόμενο τὸ ὁποῖο ἀντιπαραθέτουμε ὡς τὸ «ἰστάμενον καὶ παραμένον Ἐγὼ» στὴν ἀπλή ροὴ καὶ ἐναλλαγὴ τῶν αἰσθητηριακῶν έντυπώσεων καὶ παραστάσεων. Στὴν αἰσθησιοκρατία, ἢ ὅποια πίστευε ὅτι εἶχε δώσει τὴν

265. *Κριτικὴ τοῦ καθάρου λόγου*, 1η ἔκδοση, σελ. 103 κ.κ. (III, σελ. 614 κ.κ.).

ἐπαρκῆ ἐξήγηση τῆς ἔννοιας τοῦ Ἐγὼ χαρακτηρίζοντας τὸ Ἐγὼ χαλαρῆ ἀκολουθία μεμονωμένων ψυχικῶν περιεχομένων, σκέτη «δέσμη ἀντιλήψεων», ὑπόκειται, ὅπως ἔχει ἀποδειχθεῖ τώρα, μία ὠμότατη καὶ ἀτελέστατη ἀνάλυση. Διότι πέρα ἀπ' τὸ ὅτι ἀκόμη καὶ ἡ χαλαρότατη καὶ ἐξώτατη μορφή τῆς σύνδεσης θὰ περιέκλειε ἤδη ἓνα πρόβλημα κριτικῆς τῆς γνώσης, καὶ ἐδῶ ἰσχύει ξανά ἡ ὑπερβατολογικὴ ἀντιστροφή. Τὸ Ἐγὼ ὄχι μόνο δὲν εἶναι τὸ προϊόν τῶν μεμονωμένων ἀντιλήψεων, πολὺ περισσότερο ἀποτελεῖ τὴ θεμελιώδη προϋπόθεση γιὰ τὸ ὅτι κάτι μπορεῖ ἐν γένει νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς «ἀντιλήψη». Τὸ ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ σημεῖο ἀναφορᾶς τοῦ «ἑαυτοῦ» δίνει στὸ ἐπὶ μέρους καὶ διαφορετικὸ κατ' ἀρχὴν τὴν ποιοτικὴ σημασία του ὡς περιεχομένου τῆς συνείδησης. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια τὸ Ἐγὼ τῆς καθαρῆς συναντίληψης ἀποτελεῖ «τὸ ἀντίστοιχο ὅλων τῶν παραστάσεών μας», καθ' ὅσον εἶναι ἀπλὰ δυνατὸ ν' ἀποκτήσουμε συνειδησὴ τους: «καὶ ἡ σύμπασα συνείδηση ἀνήκει τόσο σὲ μία καθαρὴ συναντίληψη πού ἀγκαλιάζει τὰ πάντα, ὅπως καὶ κάθε αἰσθητηριακὴ ἐποπτεία ὡς παράσταση ἀνήκει σὲ μία καθαρὴ ἐσωτερικὴ ἐποπτεία, δηλαδὴ στὸν χρόνο»²⁶⁶. Ἡ ἐνότητα τοῦ χρόνου, στὴν ὁποία καὶ δυνάμει τῆς ὁποίας ὑπάρχει γιὰ μᾶς μόνο μία ἐνότητα τῆς ἐμπειρικῆς συνείδησης, ἀνάγεται λοιπὸν ἐδῶ σὲ καθολικοὺς ὅρους καὶ αὐτοὶ οἱ ὅροι πλᾶι στὶς ἀρχές οἱ ὁποῖες ἐκρέουν ἀπ' αὐτούς, ἀποδεικνύονται ἀναλυόμενοι λεπτότερα ὡς οἱ ἴδιοι μ' ἐκείνους στοὺς ὁποίους ἐδράζεται κάθε λήψη ἀντικειμενικὰ ἔγκυρων συναρμογῶν καὶ συνεπῶς κάθε «γνώση ἐκ τοῦ ἀντικειμένου». Τώρα μόνις ξεκαθαρίζεται ἡ σχέση μεταξύ τῆς ἐσωτερικῆς καὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐμπειρίας, μεταξύ τῆς «αὐτοσυνείδησης» καὶ τῆς «συνείδησης τοῦ ἀντικειμένου». Οἱ δύο τους δὲν ἀποτελοῦν δι' ἑαυτὰ ὑφιστάμενα καὶ ἀπέναντι στὸ ἐκάστοτε ἄλλο

266. Κριτικὴ τοῦ καθαρῶς λόγου, 1η ἐκδοσις, σελ. 123 κ.κ. (III, σελ. 625).

ανεξάρτητα μισά τῆς συνολικῆς ἐμπειρίας, ἀντιθέτως εἶναι συναρμοσμένες στὴν ἴδια συμπερίληψη καθολικὰ ἔγκυρων καὶ ἀναγκαίων λογικῶν προϋποθέσεων κι ἀφοροῦν ἀξεδιάλυντα ἢ μία τὴν ἄλλη ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον μέσα σ' αὐτὴ τὴ συμπερίληψη. Δὲν ρωτοῦμε τώρα πιά πῶς φτάνει τὸ Ἐγὼ στὰ ἀπόλυτα πράγματα οὔτε πῶς τὰ ἀπόλυτα πράγματα ξεκινοῦν νὰ κοινοποιοῦν ἑαυτὰ στὸ Ἐγὼ, διότι καὶ τὸ δύο, καὶ ὁ «ἑαυτὸς» καὶ τὸ «ἀντικείμενο», εἶναι γιὰ μᾶς τώρα πιά ἡ ἔκφραση μίας καὶ τῆς αὐτῆς θεμελιώδους νομοτέλειας τῆς «ἐμπειρίας ἐν γένει», ἢ ὁποῖα [νομοτέλεια] ἐκφράζεται μὲ τὴν ἔννοια τῆς ὑπερβατολογικῆς συναντίληψης, καὶ ὑπὸ τὴ διαμεσολάβηση τῆς ὁποίας ὑπάρχουν γιὰ μᾶς καὶ μόνο περιεχόμενα κάποιου εἶδους, εἴτε τῆς ἐσωτερικῆς εἴτε τῆς ἐξωτερικῆς αἴσθησης.

Ἐφ' ὅσον αὐτὴ ἡ αἴσθηση κι αὐτὴ ἡ πρωταρχὴ τῆς ἔννοιας τοῦ Ἐγὼ ὅπωςδὴποτε παραγνωρίζεται, θεωροῦμε ἑαυτοὺς ταυτόχρονα κατ' ἀνάγκη ἐμπλεκόμενους σ' ὅλα τὰ ἄλυτα προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἐπιστρέφουν σὲ κάθε μεταφυσικὴ ψυχολογία. Ἄν πάψουμε νὰ νοοῦμε τὴν «ὑπερβατολογικὴ ἐνότητα τῆς συναντίληψης» στὴ μορφή τοῦ καθαρῶ ὄρου, ἂν προσπαθήσουμε νὰ τὴν ἐποπτεύσουμε καὶ νὰ τὴ φανταστοῦμε ὡς δεδομένο, δι' ἑαυτὸ διαθέσιμο πράγμα, τότε μπαίνουμε ἔτσι στὴν τροχιά μίας διαλεκτικῆς ἢ ὁποῖα διαμορφώνεται τώρα βῆμα-βῆμα κι ἀπὸ συμπέρασμα σὲ συμπέρασμα ὄλο καὶ πιὸ δύσκολη καὶ περίπλοκη. Ἀπαντοῦμε αὐτὴ τὴ διαλεκτικὴ ὅποτε προσπαθοῦμε νὰ μετατρέψουμε σὲ προηγούμενη κάθε ἐμπειρίας, ἀνεξάρτητη ὄντοτητα, μίᾳ συγκεκριμένη σχέσης, ἢ ὁποῖα ἰσχύει ἐντὸς τῆς ἐμπειρίας καὶ γιὰ τὴ συναρμογὴ τῶν καθ' ἕκαστον μελῶν τῆς τελευταίας. Σ' αὐτὴ τὴ μεταλλαγὴ μίας καθαρῆς σχέσης σὲ ἀπόλυτη ὄντοτητα ὅπωςδὴποτε δὲν ὑπάρχει ἀπλὰ τυχαία ἢ ἀτομικὴ πλάνη γιὰ τὴν ὁποῖα νὰ εὐθύνεται τὸ μεμονωμένο ἐμπειρικὸ ὑποκείμενο. Ἀντιθέτως ἐδῶ πρόκειται γιὰ μίᾳ ἐκσοφίστευση τοῦ λόγου τοῦ ἴδιου, ἢ ὁποῖα δὲν μπορεῖ νὰ ἀποφευχθεῖ προτοῦ ἀποκα-

λυφθεῖ πλήρως καὶ διαβλεφθεῖ στὰ ἔσχατά της ἐλατήρια ἀπὸ τὴν ὑπερβατολογικὴ κριτικὴ. Ἐνα νέο πεδίο ζητημάτων καὶ μελημάτων ἀνοίγεται ἔτσι στὴν κριτικὴ τοῦ λόγου. Ἐνῶ ἡ Ἵπερβατολογικὴ Αἰσθητικὴ καὶ Ἀναλυτικὴ κατευθύνονταν νὰ δείξουν τοὺς ὅρους τῆς γνήσιας λήψης ἀντικειμένων ἢ ὁποῖα ἔχει κύρος στὴν ἐμπειρία καὶ μέσῳ τῶν ἀρχῶν της, ἡ Ἵπερβατολογικὴ Διαλεκτικὴ θέλει νὰ ἀποκρούσει σὲ ἀρνητικὴ κατεύθυνση τὰ ψευδο-«ἀντικείμενα», τὰ ὁποῖα μᾶς γεννιοῦνται ὅταν ὑπερβαίνουμε αὐτοὺς τοὺς ὅρους. Ἐνῶ ἐκείνη ἔλεγε ὅτι εἶναι ἡ «λογικὴ τῆς ἀλήθειας», τούτῃ ἐδῶ εἶναι ἡ «λογικὴ τῆς ἐπίφασης»²⁶⁷. Ἐὰν ἐφαρμόσουμε αὐτὸ τὸν ὀρισμὸ τῆς ἔννοιας κατ' ἀρχὴν ἀπλὰ στὸ ψυχολογικὸ πρόβλημα, τότε τὸ σχετικὸ ζήτημα θὰ εἶναι νὰ σηματοδοτήσουμε τὴν πλάνη ἢ ὁποῖα προκύπτει ἀπὸ τὴν ὑποστασιοποίηση τῆς καθολικῆς ἐνιαίας λειτουργίας τῆς συνείδησης ὡς ἐπὶ μέρους ἀπλῆς «ὑπόστασης» τῆς ψυχῆς. Ὅλοι οἱ παραλογισμοὶ τῆς νοησιοκρατικῆς ψυχολογίας, ὅλα τὰ συλλογιστικὰ σφάλματα τῆς καθαρῆς μεταφυσικῆς θεωρίας γιὰ τὴν ψυχὴ ἔχουν τὴ ρίζα τους σ' αὐτὴ τὴν ὑποστασιοποίηση. Διότι ἡ σύνολη συνήθης ἔννοια τῆς ψυχῆς ἐδράζεται στὸ ὅτι ἐξαιρούμε ἀπὸ τὸ ὅλον τῆς σειρᾶς τῶν ἰδίων τῶν φαινομένων τῆς συνείδησης μία ἐνότητα, ἢ ὁποῖα εἶναι δυνατό νὰ δειχθεῖ σ' αὐτὴ τὴ σειρά, καὶ τῆς ὁποίας ἡ ἀναγκαιότητα ἐντὸς αὐτῆς τῆς ἐπικράτειας εἶναι ἀποδείξιμη. Ἐδράζεται ἀκόμη στὸ νὰ προσγράψουμε αὐτὴ τὴ σειρά σ' ἓνα δι' ἑαυτὸ ὑφιστάμενο ὑπόστρωμα τοῦ ὁποίου ἀπλὰ ἔμμεσα ὑποτίθεται ὅτι ἔπονται τὰ ἐπὶ μέρους φαινόμενα τῆς συνείδησης. Ἐντὶ λοιπὸν νὰ νοοῦμε τὰ ἴδια τὰ φαινόμενα στὴ συνάφειά τους, προσθέτουμε σ' αὐτὰ τώρα μὲ τὴ νόσή μας ἓνα ὑπερεμπειρικὸ «λόγο», ἀπ' τὸν ὁποῖο ζητοῦμε νὰ ἐξηγήσουμε καὶ νὰ συναγάγουμε τὴν πολλαπλότητά τους. Ἐνα

267. Βλ. *Κριτικὴ τοῦ καθαρῶ λόγου*, σσ. 85 κ.κ., 348 κ.κ. (III, σσ. 86, 244 κ.κ.).

άπλό, άτομο και αιώνιο «κάτι τι» λαμβάνεται, τὸ ὅποιο, ἐνῶ εἶναι ἀνάλογο και συγκρίσιμο μὲ τὴν καθολική του ἐμπράγματη μορφή κατὰ τὰ ἐν χώρῳ πράγματα, ὑποτίθεται ὅτι ὡς πρὸς τὸ εἰδικὸ του ποιὸν εἶναι οὐσιωδῶς διάφορο ἀπ' αὐτὰ και συνεπῶς δὲν θὰ μπορέσει, δῆθεν, ποτὲ νὰ συστήσει ἄλλη σχέση πρὸς αὐτὰ ἀπὸ μία ἀπλά τυχαία και ξανά ὑπὸ αἴρεση. Στὴ βάση αὐτοῦ τοῦ ἰσχυρισμοῦ ὅμως –κι ἔτσι και ὄλων τῶν προτάσεων γιὰ τὴν «ἄυλη» φύση και γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς– βρίσκεται πάντα ἡ ἴδια ἄλυτη ἀντίφαση. Τὸ «μοναδικὸ κείμενο» τῆς νοησιοκρατικῆς ψυχολογίας εἶναι ἡ πρόταση «ἐγὼ νοῶ», ἡ ὁποία ὅπως δῆποτε πρέπει νὰ μπορεῖ νὰ συνοδεύει ὄλες μας τὶς παραστάσεις στὸ μέτρο ποῦ ἐξηγοῦνται ὡς ἀνήκουσες σὲ μία και τὴν αὐτὴ αὐτοσυνείδηση, εἴτε τώρα ἔχει ληφθεῖ και αὐτὴ [ἡ πρόταση] ρητὰ εἴτε και περιέχεται σ' αὐτὲς λανθάνοντως. Ἀλλὰ ἀπ' αὐτὴ τὴ συσχέτιση ὄλων τῶν ψυχικῶν περιεχομένων σὲ ἓνα κοινὸ κέντρο οὔτε λέγεται τὸ παραμικρὸ γιὰ τὸ ὅτι ὑπάρχει κάποια παραμόνιμη παρουσία, στὴν ὁποία ἀπευθύνεται [ἡ συσχέτιση], οὔτε προσδιορίζεται ἔστω και ἓνα πραγματικὸ κατηγορήμα τὸ ὅποιο ν' ἀνήκει σ' αὐτὴ τὴν παρουσία. Τὸ ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ Ἐγὼ ὡς ἔννοια σταθερῆς, ταυτόσημης μὲ τὸν ἑαυτὸ της ἐνότητας ἐμφανίζεται συνεχῶς σὲ κάθε ἐπὶ μέρους παράσταση και νοητικὴ πράξη εἶναι ὅπως δῆποτε ἀδιαμφισβήτητα σαφές· ὅμως ἡ ἐποπτεία ἐνὸς δι' ἑαυτὸ ὑφισταμένου ἀντικειμένου, τὸ ὅποιο ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, δὲν κερδίζεται ἔτσι οὔτε στὸ παραμικρὸ. Κάθε συμπερασμὸς ἀπὸ τὴ λογικὴ ἐνότητα τῆς νοητικῆς λειτουργίας στὴν πραγματικὴ και μεταφυσικὴ ἐνότητα τῆς ὑπόστασης τῆς ψυχῆς σημαίνει μᾶλλον «μετάβασι εἰς ἄλλο γένος»²⁶⁸, μὴ νόμιμη μετάβαση σὲ μία ἐντελῶς διαφορετικὴ ἐπικράτεια προβλημάτων. «Ἐπιτετα ἔξ αὐτοῦ ὅτι τὸ πρῶτο λογικὸ συμ-

268. [Σ.τ.Μ.]: Ἑλληνικά στὸ κείμενο.

πέραςμα τῆς ὑπερβατολογικῆς ψυχολογίας μᾶς ἐπιβάλλει μόνο μία δῆθεν νέα σύλληψη, προσφέροντας τὸ σταθερὸ λογικὸ ὑποκειμένο τῆς νόησης ὡς τὴ γνώση τοῦ πραγματικοῦ ὑποκειμένου τῆς ἐνύπαρξης, περὶ τοῦ ὁποίου δὲν μπορέσαμε ἀκόμη ν' ἀποκτήσουμε ὅμως οὔτε τὴν παραμικρὴ γνώση, διότι ἡ συνείδηση εἶναι τὸ μόνο ποὺ κάνει ὄλες τὶς παραστάσεις σκέψεις καὶ ὅπου μποροῦν συνεπῶς νὰ βρεθοῦν ὄλες οἱ ἀντιλήψεις μας ὡς στὸ ὑπερβατολογικὸ ὑποκειμένο, καὶ ὅπου ἐμεῖς πέρα ἀπὸ αὐτὴ τὴ λογικὴ σημασία τοῦ Ἐγὼ δὲν ἔχουμε γνώση τοῦ ὑποκειμένου αὐτοῦ καθ' ἑαυτό, τὸ ὁποῖο ὑπόκειται τόσο στὸ Ἐγὼ ὅσο καὶ σὲ κάθε σκέψη ὡς ὑπόστρωμα. Ὅπως δὴποτε μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε τὴν πρόταση «ἡ ψυχὴ εἶναι ὑπόσταση» ὡς ἰσχύουσα, ὑπὸ τὸν ὄρο βεβαίως ὅτι σεμνυνόμαστε ὅτι αὐτὴ ἡ ἔννοια δὲν μᾶς βοηθαίει περαιτέρω ἢ ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ διδάξει κάποιον ἀπ' τὰ συνήθη συμπεράσματα τῆς σοφιστικῆς ψυχολογίας, ὅπως π.χ. τὴν αἰδία διάρκειά τῆς ψυχῆς πέρ' ἀπ' ὅποιαδήποτε μεταβολὴ καὶ πέρ' ἀπ' τὸν θάνατο τοῦ ἀνθρώπου τὸν ἴδιο· ὅτι τελικὰ σημαίνει μόνο ὑπόσταση στὴν ἰδέα, ὄχι ὅμως στὴν πραγματικότητα»²⁶⁹. Κι ἐδῶ ἀκριβῶς συνίσταται τώρα ἡ διανοητικὴ ἐργασία τὴν ὁποία ὀφείλει νὰ ἐκτελέσει ἡ ὑπερβατολογικὴ διαλεκτικὴ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο: ὅτι ἀναμορφώνει πέρα ὡς πέρα τοὺς συνήθεις μεταφυσικοὺς προσδιορισμοὺς τῆς ὑπόστασης-ψυχῆ, σὲ γνωστικοὺς προσδιορισμοὺς τῆς ἰδέας-ψυχῆ. Τὸ «Ἐγὼ», ἡ «ὑπερβατολογικὴ συναντίληψη», εἶναι παραμόνιμο καὶ ἀμετάβλητο. Εἶναι ὅμως μόνο μία ἀμετάβλητη σχέση μεταξύ τῶν περιεχομένων τῆς συνείδησης, ὄχι τὸ ἀμετάβλητο ὑπόστρωμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐκπηγάζουν. Εἶναι «ἀπλό» καὶ «ἄτμητο»: αὐτὸ ὅμως ἀφορᾷ μόνο τὴ συνθετικὴ δραστηριότητα τῆς συναρμογῆς τοῦ πολλαπλοῦ, ἡ ὁποία ὡς τέτοια μπορεῖ νὰ νοηθεῖ ἢ ἐντελῶς καὶ πλήρως

269. *Κριτικὴ τοῦ καθαρῶ λόγου*, 1η ἔκδοση, σελ. 350 κ.κ. (III, σελ. 637).

ἢ, ἂν ὄχι, τότε διόλου. Ἀπὸ τὴν ἀτμητότητα αὐτῆς τῆς δραστηριότη-
 τας ὡς τὸν ἰσχυρισμὸν ὅτι ὑπάρχει κάτι ἀτμητὸ τὸ ὁποῖο τὴ στηρίζει καὶ
 ὑπόκειται σ' αὐτήν, δὲν ὑπάρχει γέφυρα. Συνεπῶς ἡ ἀπλότητα τοῦ
 ἑαυτοῦ μου (ὡς ψυχῆς) δὲν συμπεραίνεται ἀπὸ τὴν πρόταση «ἐγὼ νοῶ»,
 ἀντιθέτως ἐνέχεται σ' αὐτὴ τὴν ἴδια τὴ σκέψη. «Ἡ πρόταση “εἶμαι
 κάτι ἀπλό” πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἄμεση ἔκφραση τῆς συναντίληψης,
 ἔτσι ὅπως καὶ ὁ δῆθεν καρτεσιανὸς συλλογισμὸς “σκέπτομαι, ἄρα
 ὑπάρχω” εἶναι πράγματι ταυτολογία, ἐφ' ὅσον τὸ cogito (εἶμαι σκε-
 πτόμενος) ἐκφράζει ἄμεσα τὴν πραγματικότητα. [Ἡ πρόταση] “ἐγὼ
 εἶμαι κάτι ἀπλό” δὲν σημαίνει ὅμως τίποτε πέρα ἀπ' τὸ ὅτι αὐτὴ ἡ πα-
 ράσταση τοῦ “Ἐγὼ” δὲν περιέχει τὴν παραμικρὴν πολλαπλότητα καὶ
 ὅτι εἶναι ἀπόλυτη (ἂν καὶ ἀπλά λογικὴ) ἐνότητα»²⁷⁰.

Σαφέστερα ἀπ' ὅ,τι καὶ στὴν κριτικὴ τῆς ἔννοιας τῆς ψυχῆς ἐμφα-
 νίζεται ἡ ζήτηση καὶ ἡ βασικὴ ροπὴ τῆς Ἵπερβατολογικῆς Διαλεκτικῆς
 κατὰ τὴν κριτικὴ τῆς ἔννοιας τοῦ κόσμου. Ἐδῶ μοιάζει ὅπωςδὴποτε
 κατ' ἀρχὴν ὅτι ἡ Ἵπερβατολογικὴ Ἀναλυτικὴ ἔφερε τὸ ἐρώτημα ὀρι-
 στικὰ εἰς πέρας. Διότι τί ἄλλο σημαίνει ἡ ἔννοια τοῦ κόσμου πέρα ἀπὸ
 τὴν ἔννοια τῆς «φύσης» καὶ τί ἄλλο εἶναι ἡ φύση, σύμφωνα μὲ τὴ μεί-
 ζονα ἀρχὴ ὄλων τῶν συνθετικῶν κρίσεων, πέρα ἀπ' τὸ σύνολο τῆς δυ-
 νατῆς ἐμπειρίας, τῆς ὁποίας ἡ δομὴ καὶ τὰ ὅρια ἔχουν ἀκριβῶς διαπι-
 στωθεῖ ἀπ' τὸ σύστημα τῶν καθαρῶν ἀρχῶν τοῦ νοῦ; Ἦδη ὅμως μιλώντας
 γιὰ τὸ ὄλον τῆς ἐμπειρίας ὑπονοήσαμε τὸ νέο πρόβλημα τὸ ὁποῖο ξεχει-
 λίζει ἔξω ἀπὸ τὰ στεγανὰ τῆς ἀναλυτικῆς. Τὴν «ἐμπειρία», γιὰ τὴ δυ-
 νατότητα τῆς ὁποίας μιλῆσαμε, δὲν τὴν ὑπολάβαμε ὡς ἐπὶ μέρους εἶδος
 πράγματος, παρὰ ὡς εἰδικὸ «τρόπο γνώσης». Σήμαινε μία σύνοψη με-
 θοδικῶν τρόπων, τῶν ὁποίων χρῆση κάνει ἡ ἐπιστήμη, ὄχι τόσο γιὰ νὰ

270. *Κριτικὴ τοῦ καθαρῶν λόγου*, 1η ἔκδοση, σελ. 354 κ.κ. (III, σελ. 639).

ἀπεικονίζει ἓνα διαθέσιμο πραγματικό ὅσο γιὰ νὰ φέρει εἰς πέρας τὴν καθολικὰ ἔγκυρη καὶ ἀναγκαία συναρμογὴ τῶν φαινομένων, τὴν ὁποία ὀνομάζουμε «ἀλήθεια» τους. Θεωρημένη ὅμως ἀπ' αὐτὴ τὴ σκοπιὰ δὲν εἶναι γιὰ μᾶς πεπερασμένο προϊόν, ἀλλὰ μόνο διαδικασία ἡ ὁποία αὐτοδιαμορφώνεται προοδευτικά. Οἱ ὅροι αὐτῆς τῆς διαδικασίας, ὅχι τὸ πέρας τῆς, εἶναι πού μποροῦμε ἐμεῖς νὰ προσδιορίσουμε. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο προδιαγράφεται μὲν μία μονοσήμαντη κατεύθυνση στὴν ἐμπειρική μας γνώση ἀφοῦ ὑπάρχουν καθολικὲς καὶ ἀπαράλλακτες θεμελιώδεις μέθοδοι, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες περατώνεται ἡ πρόοδός τῆς· ἐδῶ μέσα, ὅμως δὲν ὑποδηλώνεται καὶ δὲν διατηρεῖται ταυτόχρονα τὸ ἄθροισμα καὶ τὸ συνολικὸ τῆς ἔσοδο. Εἶναι μία σύνοψη διαφορετικῶν δρόμων ἀντικειμενικοῦ προσδιορισμοῦ, στὴν ὁποία ἀποκτοῦμε ἐδῶ πρόσβαση. Ὁ προσρισμός ὅμως πρὸς τὸν ὁποῖο ἀπὸ κοινοῦ κατατείνουν, δὲν προσεγγίζεται ποτὲ πραγματικά ἀπ' αὐτούς. Ὅπως διαθέτουμε τὶς θεμελιώδεις μορφὲς τοῦ καθαρῦ χώρου καὶ τοῦ καθαρῦ χρόνου, δυνάμει τῶν ὁποίων συναρμόζουμε τὰ φαινόμενα σὲ τάξεις τοῦ συνεῖναι καὶ τῆς διαδοχῆς, ἔτσι ἐξαίρουμε δυνάμει τῆς νοητικῆς ἔννοιας τῆς αἰτίας καθορισμένες αἰτιακὲς ἀλυσίδες καὶ ομάδες αἰτιακῶν ἀλυσίδων ἔξω ἀπὸ τὴν πολλαπλότητα τοῦ συμβάντος. Ὅμως μία ὀριστικὴ λήξη τοῦ προσδιορισμοῦ δὲν προσπελάζεται ποτὲ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, διότι ναί μὲν σὲ κάθε ἐπὶ μέρους ἀλυσίδα ἓνα καθ' ἕκαστον μέλος ὁδηγεῖ πάντα σ' ἓνα ἄλλο, μεθεπόμενο αὐτοῦ, δίχως νὰ φτάνουμε ποτὲ σ' ἓνα ἔσχατο μέλος, ἀλλὰ ὅχι μόνο αὐτό: ἀκόμη καὶ ὅταν συλλαμβάνουμε κάθε ἀλυσίδα ὡς ἐνότητα, προκύπτει γιὰ μᾶς, ἐφ' ὅσον θέλουμε νὰ δηλώσουμε τὴν ἀντιστοιχία τῆς πρὸς ἄλλες ἀλυσίδες καὶ τὴν ἐξάρτησή τῆς ἀπὸ ἐκεῖνες, ἓνα σύμπλεγμα συνεχῶς νέων λειτουργικῶν συναφειῶν, τὸ ὁποῖο ἐπίσης μᾶς παίρνει ἔξω, στὴν ἀόριστη ἀπεραντοσύνη, ὅταν ζητοῦμε νὰ τὸ παρακολουθήσουμε καὶ νὰ τὸ ἐκφέρουμε. Σὲ μία τέτοια σύνοψη προϊούσων σχέσεων, ὅχι σ' ἓνα ὄλον ἀπολύτων δεδομένων, συνίσταται αὐτὸ πού ὀνομάζουμε ἐμπειρία.

Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο βεβαίως διόλου δὲν πληροῦνται οἱ ἀξιώσεις τις ὅποιες σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἐγείρει ὄχι μόνον ἡ δογματικὴ μεταφυσικὴ ἀλλὰ καὶ ὁ «ἀπλοϊκὸς ρεαλισμὸς» τοῦ συνήθους κοσμοειδῶλου. Διότι αὐτὸ τὸ κοσμοειδῶλο χαρακτηρίζεται ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ ὅτι ὑποτίθεται πὼς νοεῖ τὸ ἀντικείμενο ὄχι μόνον στὸν προϊόντα προσδιορισμὸ τῆς γνώσης ἐξ ἐμπειρίας, ἀλλὰ ὅτι προϋποθέτει τὸν κόσμον ὡς ὁλότητα στὴ διαδικασία αὐτοῦ τοῦ προσδιορισμοῦ. Ἀνίσως συλλαμβάνουμε πάντως τὸν κόσμον στὴν ἐμπειρικὴ μας γνώση, διαρκῶς κομματιαστὰ καὶ ἀποσπασματικά, τοῦτος εἶναι ἐν τούτοις διαθέσιμος ὡς ἀπὸ κάθε ἄποψη περατωμένο καὶ ἔτοιμο ὄλον. Ἀλλὰ τί σημαίνει λοιπόν, ἐρωτᾷ τώρα ἡ ὑπερβατολογικὴ κριτικὴ, αὐτὴ ἡ «διαθεσιμότητα»; Ὅτι μ' αὐτὴν δὲν ἐννοεῖται ἡ καταδειξιμότητα μέσα στὸ ἄμεσο αἶσθημα καὶ τὴν ἀντίληψη εἶναι σαφές, διότι ἀκριβῶς αὐτὸ ὀφείλει βεβαίως νὰ τονιστεῖ ἐδῶ, ὅτι ἐκεῖνο τὸ μέρος τοῦ εἶναι, τὸ ὁποῖο μᾶς εἶναι ἐκάστοτε δεδομένο στὴν πραγματικὴ ἀντίληψη, ἀποτελεῖ μόνον ἀπειροελάχιστα μικρὸ ἀπόσπασμα τοῦ «ὄλου». Ἔτσι εἶναι πάλι μία καθορισμένη μορφή καὶ ἀπόχρωση τῆς κρίσης περὶ ἀντικειμενικότητας πὺ ἔχουμε ἐμπρὸς μας ἰσχυριζόμενοι αὐτὰ τὰ περὶ διαθέσιμου καὶ τετελεσμένου κόσμου. Τὸ θέμα εἶναι τουλάχιστον νὰ κατανοήσουμε αὐτὴ τὴν κρίση καὶ νὰ τὴν ἐκτιμήσουμε ὡς πρὸς τὴ λογικὴ τῆς ἰδιομορφία, ἀκόμη κι ἂν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀπορρίψουμε τὴν ἀπόλυτη ὑπαρξὴ τοῦ ἀντικειμένου, στὴν ὁποία μᾶς ὀδηγεῖ.

Ἐδῶ πρέπει τώρα, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ὑπερβατολογικῆς θεώρησης, νὰ ξεκινήσουμε πρὸ πάντων μὲ τὴν ὁμολογία ὅτι ἡ ἐξίσωση μεταξὺ «ἐμπειρίας» καὶ «ἀντικειμένου», ὅπως τὴ συλλαμβάναμε καὶ κατανοούσαμε μέχρι τώρα, ὄντως δὲν περιέχει ὀριστικὴ καὶ μονοσήμαντὴ λύση τοῦ ζητήματός μας. Διότι ἡ ἀναγκαιότητα νὰ φτάσουμε σχεπτόμενοι πέρα ἀπ' τὸ ἐμπειρικὰ γνωστὸ καὶ δεδομένο εἶναι ἀδιαμφισβήτητη. Θεωρώντας κριτικὰ τὴν ἐμπειρία ὡς «προῖον» τῆς ἐποπτείας καὶ τοῦ νοῦ, ἀπομονώνοντας μέσα τῆς τοὺς καθ' ἕνα ὅρους τοῦ χώρου, τοῦ χρό-

νου, τοῦ μεγέθους, τῆς ὑποστασιακότητος καὶ αἰτιότητος κ.ο.κ., τότε εἶναι ἐμφανές, ἐὰν λάβουμε κάποια ἀπ' αὐτὲς τὶς λειτουργίες, ὅτι δὲν θὰ ἐξαντληθεῖ ποτὲ σὲ κάποιο καθορισμένο πόρισμα. Ὅπως, π.χ., σύμφωνα μὲ μία πρότασι τῆς Ὑπερβατολογικῆς Αἰσθητικῆς, ἡ ἀπειροσύνη τοῦ χρόνου δὲν σημαίνει τίποτε πέρα ἀπ' τὸ ὅτι κάθε καθορισμένο μέγεθος τοῦ χρόνου εἶναι δυνατὸ μόνον περιοριζομένου τοῦ ἐνὸς μοναδικοῦ υποκειμένου χρόνου, ἔτσι καὶ σὲ κάθε ἐπὶ μέρους μορφὴ τῆς καθαρῆς σύνθεσης ἀποδίδεται μία ἀνάλογη ἀπειροσύνη. Κάθε προσδιορισμένο ποσὸ εἶναι νοητὸ ἐν γένει μόνον ἐπὶ τῇ βάσει τῆς καθολικῆς μεθόδου τῆς λήψης μίας ποσότητος καὶ τοῦ προσδιορισμοῦ μίας ποσότητος — κάθε μεμονωμένη περίπτωση αἰτιακῆς συναρμογῆς μόνον ὡς «ἐξειδίκευσις» τῆς ἀρχῆς τῆς αἰτιότητος. Κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ συγκροτητικὰ στοιχεῖα τῆς γνώσης τῆς ἐμπειρίας ἀξιῶναι, δυνάμει αὐτῆς τῆς ἀπειροσύνης ἢ ὅποια ἐνέχεται στὴν καθαρὴ λογικὴ του μορφῆ, τὴν ἐξαντλητικὴ ἐφαρμογὴ του, ἢ ὅποια ὑπερβαίνει κάθε ὄριο πού προσεγγίζεται πραγματικά. Κάθε αἰτία, τὴν ὅποια μπορούμε νὰ καταδείξουμε στὴν ἐμπειρία, ἔχει μόνον περιορισμένο καὶ σχετικὸ εἶναι, διότι μόνον συσχετίζοντάς τὴν πρὸς μιὰν ἄλλη πιὸ προηγούμενη μπορούμε νὰ τὴ λαμβάνουμε ὡς καθ' ἕκαστον. Ὅμως ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ σκέψις τῆς αἰτιότητος ἰσχύει δίχως περιορισμούς. Ὅτι αὐτὴ ἡ ἀρχὴ ἀσκεῖται σὲ συστηματικὴ πληρότητα διαμέσου τῆς σύνολης ἐπικράτειας τῶν φαινομένων, ὅτι δηλαδὴ κανένα ἀτομικὸ φαινόμενο δὲν τῆς ἀντίκειται καὶ δὲν προσπαθεῖ νὰ συγκρατῆσει τὴν προέλασή της ὡς «ἔσχατο» τάχα κι ἔτσι σὲ τίποτ' ἄλλο πιά ἀναγόμενο, εἶναι μία ἀξίωσι τὴν ὅποια ἤγειρε ὁ ἴδιος ὁ λόγος καὶ θεμελιωμένη μέσα σ' αὐτόν. Ὁ «λόγος» μὲ τὸ εἰδικὸ νόημα, τὸ ὅποιο αὐτὴ ἡ ἔννοια προσλαμβάνει ἀπὸ τὴν Ὑπερβατολογικὴ Διαλεκτικὴ, δὲν σημαίνει τίποτ' ἄλλο πέρα ἀπ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἴδια τὴν ἀξίωσι. «Ἄν ὁ νοῦς εἶναι ἰκανότητα τῆς ἐνότητος τῶν φαινομένων μέσῳ τῶν κανόνων, τότε ὁ λόγος εἶναι ἡ ἰκανότητα τῆς ἐνότητος

των κανόνων του νοῦ ὑπὸ ἀρχές. Κατ' ἀρχὴν δὲν ἀφορᾶ λοιπὸν ποτὲ ἐμπειρία ἢ κάποιον ἀντικείμενο παρὰ τὸν νοῦ, γιὰ νὰ δώσει στὶς πολλαπλές γνώσεις του ἐνότητα a priori δι' ἐννοιῶν, ἢ ὁποία μπορεῖ νὰ ὀνομαστεῖ ἐνότητα τοῦ λόγου καὶ εἶναι ἐντελῶς ἄλλου εἴδους ἀπ' ὅ,τι μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἀπὸ τὸν νοῦ»²⁷¹. Οἱ κατηγορίες τοῦ νοῦ εἶναι ὅλες ἀνεξαιρέτως μόνο μέσο ἀναγωγῆς μας ἀπὸ ἓνα ὑπὸ ὄρους κείμενο στὸ ἄλλο, ἐνῶ ἡ ὑπερβατολογικὴ ἔννοια τοῦ λόγου ἀφορᾶ μονίμως τὴν ἀπόλυτη ὁλότητα στὴ σύνθεση τῶν ὄρων καὶ συνεπῶς ποτὲ δὲν λήγει παρὰ στὸ ἀπολύτως, δηλαδὴ στὸ ἀπὸ κάθε ἀποψη ἄνευ ὄρων. «Ἔτσι ὁ λόγος ἀφορᾶ μόνον τὴ χρήση τοῦ νοῦ καὶ μάλιστα ὄχι τόσο στὸ μέτρο πού αὐτὴ περιέχει τὸν λόγο τῆς δυνατῆς ἐμπειρίας (καθ' ὅτι ἡ ἀπόλυτη ὁλότητα τῶν ὄρων δὲν εἶναι χρησίμη ἔννοια σὲ μία ἐμπειρία, ἀφοῦ καμμία ἐμπειρία δὲν εἶναι ἄνευ ὄρων), παρὰ γιὰ νὰ προδιαγράψει στὴ χρήση τὴν κατεύθυνση πρὸς μία ὀρισμένη ἐνότητα περὶ τῆς ὁποίας ὁ νοῦς δὲν ἔχει ἔννοια καὶ ἡ ὁποία ἀπολήγει στὴ συμπερίληψη ὅλων τῶν πράξεων τοῦ νοῦ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ καθενὸς ἀντικειμένου σ' ἓνα ἀπόλυτο ὅλον»²⁷². Ὅμως ἡ δίκαιη ὑπερβατολογικὴ ἀπαιτήση ἡ ὁποία ἔγκειται ἐδῶ γίνεται ἀμέσως ὑπερβατικὴ ἐὰν ἐπιχειρήσουμε νὰ τὴν παραστήσουμε στὴν εἰκόνα ἐνὸς ἀπολύτου πράγματος ἐὰν κάνουμε τὴν ὁλότητα τοῦ εἶναι, ἢ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ μόνιμο μέλημα τῆς γνώσης τῆς ἐμπειρίας, μόνιμο καὶ δεδομένο ἀντικείμενο. Αὐτὸ πὺ θεωρούμενο ὡς γνώμονας καὶ μίτος τῆς ἐμπειρικῆς ἔρευνας δὲν ἦταν μόνον ἐπιτρεπτό ἀλλὰ καὶ ἀναγκαῖο, μοιάζει τώρα περιεχόμενο τὸ ὅποιο καταρρέει στὰ πέρα γιὰ πέρα ἀντιφατικά του στοιχεῖα καὶ ἀτομικὰ γνωρίσματα, μόλις ἀναλυθεῖ πιὸ προσεκτικά. Ἔτσι μπορούμε μὲ τὴν ἴδια λογικὴ νομιμοποίηση ν' ἀποδείξουμε λίγο-λίγο γιὰ τὸν κόσμον ὡς δεδομένο ὅλο, ὅτι ἔχει ἀρχὴ στὸν

271. *Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου*, σελ. 359 (III, σελ. 250).

272. *Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου*, σελ. 382 κ.κ. (III, σελ. 264).

χρόνο και ὄριο στὸν χῶρο, καθὼς και ὅτι εἶναι ἄπειρος, τόσο σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν χρόνο ὅσο και τὸν χῶρο. Ἔτσι μπορεῖ νὰ δειχθεῖ τὸ ἴδιο περιεκτικὰ ὅτι ὁ κόσμος συνίσταται ἀπὸ παντελῶς ἀπλές ὑποστάσεις, καθὼς και ὅτι ἡ διαίρεση, τόσο στὸ φυσικὸ πεδίο ὅσο και στὸν καθαρὸ χῶρο, δὲν φτάνει ποτὲ σὲ πέρας και ὅτι συνεπῶς τὸ ἀπολύτως ἀπλὸ εἶναι σκέψη πού δὲν τελεύει.

Ὁ πραγματικὸς λόγος ὄλων αὐτῶν τῶν ἀντινομιῶν τῆς ἔννοιας τοῦ κόσμου, τοῦ ὁποῖου τὸ περιεχόμενο και ἡ συστηματικὴ σημασία εἶχε κάνει τὴν ἐμφάνισή της ἤδη στὴν ἐξελικτικὴ ἱστορία τῆς σκέψης τοῦ Κάντ²⁷³, μπορεῖ πάντως τώρα νὰ ὑποσημανθεῖ σὲ πλήρη περιεκτικότητα και ἀπλότητα, ξεκινώντας ἀπὸ τίς καθολικὲς προϋποθέσεις τοῦ κριτικοῦ συστήματος. Τὸ ὅτι ἀπὸ μία ἔννοια μποροῦν νὰ συναχθοῦν δύο ἀλληλοδιαμαχόμενοι προσδιορισμοὶ και συμπερασμοί, εἶναι δυνατόν μόνο ὅταν ἡ ἴδια ἡ ἔννοια ἤδη στὴ δόμησή της και στὴν πρωταρχικὴ σύνθεση στὴν ὁποία στηρίζεται, ἐμπεριέχει ἐσωτερικὴ ἀντίφαση. Στὴν περίπτωση μας ὅμως αὐτὴ ἡ ἀντίφαση βρίσκεται, ἂν ἐξετάσουμε ἀκριβέστερα, ἤδη στὸ ὅτι τὸ περιεχόμενο τῆς ἔννοιας τοῦ κόσμου συνδέεται ἐν γένει μὲ τὸ ὀριστικὸ ἄρθρο, μὲ τὸ ὅτι «ὁ» κόσμος χρησιμοποιεῖται ὡς οὐσιαστικὸ. Διότι τὸ ὄλον τῆς ἐμπειρίας γιὰ μᾶς δὲν εἶναι δεδομένο ποτὲ ὡς ἀκαμπτο, περατωμένο εἶναι, ἀλλὰ ἀντιθέτως ὡς ἓνα γίγνεσθαι: ὄχι ὡς πόρισμα πού προσπεράσαμε, ἀλλὰ ὡς στόχος ἐμπρός μας. Τὸ «καθεστῶς» πού τοῦ ἀποδίδουμε, συνεπῶς, δὲν εἶναι τελικὰ θεμελιωμένο παρὰ στὸν ἴδιο τὸν κανόνα τῆς προόδου, κατὰ τὴν ὁποία ξεκινώντας ἀπὸ τὸ καθ' ἕνα στὸν προχωροῦμε ἀνοδικὰ στὴν ἔννοια τοῦ κόσμου, ὡς τοῦ σύνολου συμπλέγματος τοῦ ἐμπειρικοῦ εἶναι. Αὐτὸς ὁ κανόνας ἔχει ὅπωςδήποτε κι ἀπὸ τὴν πλευρὰ του τὴν καθορισμένη ἀντι-

273. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 177 κ.κ.

κειμενική του ἐγκυρότητα, δὲν νοεῖται ὅμως ὁ ἴδιος στὴ μορφή ἐνὸς ὅλου πού ἔχει γίνει πράγμα καὶ τὸ ὁποῖο θὰ ἦταν δεδομένο ταυτόχρονα μὲ τὰ μέρη του. Δὲν μπορεῖ νὰ προσδιορίσει τί νὰ εἶναι ἄραγε τὸ ἀντικείμενο, παρὰ μόνο πῶς μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθῆ ἢ ἐμπειρικὴ ἀναθεώρηση, γιὰ νὰ φτάσουμε στὴν πλήρη ἔννοια τοῦ ἀντικειμένου²⁷⁴. Μὲ κανέναν τρόπο δὲν μπορεῖ λοιπὸν κανεὶς ἔτσι νὰ προτίθεται νὰ λείει πῶς ἢ σειρά τῶν ὄρων ἐνὸς δεδομένου ὑπὸ ὄρους εἶναι πεπερασμένη ἢ ἄπειρη διότι ἔτσι μία ἀπλή ἰδέα τῆς ἀπόλυτης ὁλότητας ἢ ὁποία ἔχει δημιουργηθῆ μέσα σ' αὐτὸν [στὸν λόγο] τὸν ἴδιο θὰ σκεφτόταν ἕνα ἀντικείμενο, τὸ ὁποῖο δὲν μπορεῖ ἀπὸ καμμία ἐμπειρία νὰ δοθεῖ, ἀφοῦ ἔτσι θὰ παρεχόταν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα σὲ μία σειρά φαινομένων ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἐμπειρικὴ σύνθεση. Ἡ ἰδέα τοῦ λόγου θὰ προδιαγράψει λοιπὸν μόνο στὴν ἀναθεωρητικὴ σύνθεση τῆς σειρᾶς τῶν ὄρων ἕναν κανόνα, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο προχωρεῖ ἀπὸ τὸ ὑπὸ ὄρους, μέσω ὅλων τῶν ὑπαγόμενων ὄρων, πρὸς τὸ ἄνευ ὄρων, ἂν κι αὐτὸ δὲν προσεγγίζεται ποτέ. Διότι τὸ ἀπολύτως ἄνευ ὄρων δὲν ἀπαντᾶται κἀν στὴν ἐμπειρία. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ἢ ἰδέα τῆς ὁλότητας εἶναι «ρυθμιστικὴ», ὄχι «συγκροτητικὴ», διότι περιέχει μόνο μία προδιαγραφὴ γιὰ τὸ τί πρέπει ἐμεῖς νὰ κάνουμε ἀναθεωρώντας, πού δὲν προσδιορίζει ὅμως οὔτε προκαταλαμβάνει τί εἶναι δεδομένο στὸ ἀντικείμενο πρὶν ἀπὸ κάθε ἀναθεώρηση. Ἡ διαφορὰ ἢ ὁποία διαπιστώνεται ἐδῶ, ἀφορᾶ μόνο τὸ τί φρονοῦμε «ὑπερβατολογικὰ» περὶ τῆς καταγωγῆς τῆς ἀρχῆς, ὄχι ὅμως τὴν ἐμπειρικὴ ὄντως χρῆση τῆς. Γι' αὐτὴ τὴν τελευταία εἶναι «στὸ τέλος-τέλος ἀδιάφορο ἂν θὰ πῶ ὅτι μπορῶ νὰ ἀπαντήσω ἄστρα κατὰ τὴν ἐμπειρικὴ περιπλάνηση στὸν χῶρο, τὰ ὁποῖα εἶναι ἑκατὸ φορές πιὸ μακρινὰ ἀπὸ τὰ ἐξώτερα πού βλέπω, ἢ ἂν θὰ πῶ ὅτι ἴσως νὰ μπορούν

274. *Κριτικὴ τοῦ καθαρῶ λόγου*, σελ. 538 (III, σελ. 360 κ.κ.).

ν' ἀπαντηθῶν τέτοια στό διάστημα, ἄν καί ποτέ δὲν μπόρεσε νὰ τὰ ἀντιληφθεῖ ἄνθρωπος καί ποτέ δὲν θὰ τ' ἀντιληφθεῖ». Διότι ἡ διαθεσιμότητα ἐνὸς ἐμπειρικοῦ ἀντικειμένου, ὑπὸ πῶς προσεκτικὴ παρατήρηση, δὲν σημαίνει τίποτε ἄλλο καί δὲν μπορεῖ νὰ ὑποτίθεται ὅτι σημαίνει τίποτ' ἄλλο ἀπὸ τὴν ἄμεση ἢ ἔμμεση προσδιορισιμότητά του μὲ τὰ μέσα τῆς ἐμπειρικῆς μεθόδου: μὲ τὸ αἶσθημα ἢ τὴν καθαρὴ ἐποπτεία, μὲ τίς «ἀναλογίες τῆς ἐμπειρίας» ἢ μὲ τὰ «αἰτήματα τοῦ ἐμπειρικοῦ νοεῖν», μὲ τίς συνθετικὲς ἀρχές ἢ τίς ρυθμιστικὲς ιδέες τοῦ λόγου. Ἐνῶ φαντάζομαι, ἄρα ὅλα τὰ ὑπαρκτὰ ἀντικείμενα τῶν αἰσθήσεων συνολικά, στὴν ὁλότητα τοῦ χρόνου καί τοῦ χώρου, δὲν τὰ λαμβάνω μέσα σ' αὐτὲς τίς δύο ἐποπτεῖες πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, ἀντιθέτως αὐτὴ ἡ παράσταση δὲν εἶναι παρὰ ἡ σκέψη περὶ μίας δυνατῆς ἐμπειρίας στὴν ἀπόλυτη πληρότητά της²⁷⁵. Αὐτὴ ἡ σκέψη εἶναι ὡς τέτοια ἀπαραίτητη ἀλλὰ μᾶς κάνει νὰ περιπίπτουμε ταυτόχρονα σὲ ἀντιφάσεις μὲ μὲν ἀπομονώσουμε καί ὑποστασιοποιήσουμε αὐθαίρετα τὸ περιεχόμενό της, ἐφ' ὅσον δηλαδή, ἀντὶ νὰ τὴ χρησιμοποιήσουμε καί νὰ τὴν ἔχουμε κατὰ νοῦ ἐντὸς τῆς ἐμπειρικῆς ἔρευνας, ἐπινοοῦμε ἓνα πράγμα πέρα ἀπὸ κάθε σχέση μαζί της, τὸ ὁποῖο ὑποτίθεται ὅτι τῆς ἀντιστοιχεῖ.

Ἐχοντας καταλάβει αὐτὸ δώσαμε συγχρόνως ἤδη τὴν ἐπὶ τῆς ἀρχῆς λύση γιὰ ἐκεῖνα τὰ προβλήματα τὰ ὁποῖα ἡ Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου συνοψίζει στό τρίτο καί κατακλειστικό μέρος τῆς Ἵπερβατολογικῆς Διαλεκτικῆς. Στὴν κριτικὴ τῆς νοησιοκρατικῆς ψυχολογίας καί κοσμολογίας προστίθεται αὐτὴ τῆς νοησιοκρατικῆς θεολογίας: ἡ ἀνάλυση τῆς ιδέας τῆς ψυχῆς καί τοῦ κόσμου περατώνεται στὴν ἀνάλυση τῆς ιδέας τοῦ Θεοῦ. Καί ἐδῶ, σύμφωνα μὲ τὴν καθολικὴ μεθοδολογικὴ τάση, πρέπει νὰ δεიχθεῖ ὅτι στὴν ιδέα τοῦ Θεοῦ δὲν γίνεται νοητὴ τόσο

275. Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου, σελ. 523 κ.κ. (III, σελ. 352).

μία καθορισμένη απόλυτη οντότητα όσο πολύ περισσότερο λαμβάνεται μία ιδιόμορφη αρχή [*«principium»*] τῆς δυνατῆς ἐμπειρίας κι ἔτσι συνίσταται μία ἔμμεση σχέση πρὸς τὰ καθολικά μελήματα τῆς ἐμπειρικῆς ἔρευνας. Ὅμως αὐτὴ ἢ στροφή περιέχει ὅπωςδῆποτε ἓνα παράδοξο. Μήπως δὲν βρίσκεται ἄλλωστε τὸ σύνολο νόημα τῆς ἔννοιας τοῦ Θεοῦ στὴν «ὑπερβατότητά» του; Σάμπως δὲν βρίσκεται στὸ ὅτι ἴσα-ἴσα ἐδῶ δηλώνεται ἡ βεβαιότητα περὶ τοῦ πρωταρχικοῦ ὄντος, τὸ ὁποῖο ὑπάρχει ἀπομονωμένο ἀπὸ κάθε τυχαιότητα καὶ ὑπὸ ὄρους ὑπαρξῆς τοῦ πεπερασμένου, ἐμπειρικοῦ Εἶναι; Μ' αὐτὴ τὴ σημασία μοιάζει πάντως ὅτι λαμβανόταν ἀνέκαθεν ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ ἔννοια τῆς σύνολης ὡς τώρα μεταφυσικῆς. Ἐὰν δὲν ὑπάρχει ὄν, τὸ ὁποῖο νὰ εἶναι καθαρὰ «ἀφ' ἑαυτοῦ» καὶ «δι' ἑαυτό» —ἔτσι συμπέρανε ἡ μεταφυσικὴ ἀπὸ πάντα—, δὲν εἶναι νοητὸ οὔτε Εἶναι ἐνὸς διαμεσολαβημένου καὶ ἐξαρτώμενου πράγματος, συνεπῶς κάθε πραγματικότητα ξεχειλώνει ὡς ἐπίφαση δίχως ὄν. Καὶ τὸ ἴδιο τὸ προκριτικὸ γραπτὸ τοῦ Κάντ *Περὶ τοῦ μοναδικοῦ δυνατοῦ ἀποδεικτικοῦ λόγου γιὰ τὴν καταδῆλωση τῆς ὑπαρξῆς τοῦ Θεοῦ*, βρισκόταν ὀλοκληρωτικὰ μέσα σ' αὐτὸ τὸ κοσμοεἶδωλο, τὸ ἐνίσχυε μάλιστα καὶ τὸ ἐπιβεβαίωνε προσπαθώντας νὰ ἀποδείξει τὸ ἀπολύτως ἀναγκαῖο ὄν ὡς τὸν λόγο ὄχι μόνο κάθε πραγματικοῦ ἀλλὰ καὶ κάθε δυνατοῦ Εἶναι, κάθε ἀλήθειας τῶν ἐννοιολογικῶν καὶ ἰδεατῶν σχέσεων²⁷⁶. Ἡ κριτικὴ σκοπιὰ ὁμως πρέπει νὰ ἀντιστρέψει τώρα κι αὐτὴ τὴ θεώρηση. Ἐντὶ νὰ προχωρήσει ἀπὸ μία καθόλου ἔννοια τοῦ λογικὰ δυνατοῦ πρὸς τὴν εἰδικὴ ἔννοια τῆς δυνατότητας τῆς ἐμπειρίας, τώρα θεωρεῖ πολὺ περισσότερο τὴ δυνατὴ ἐμπειρία ὡς τὸ θεμέλιο, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ πρωτοπροσδώσει σ' ὅλες τὶς ἔννοιες ὡς ἔννοιες γνώσης τὴν τιμὴ τους καὶ τὴν ἀντικειμενικὴ τους ἐγκυρότητα. Κι ἔτσι τώρα σύμ-

276. Πρὸβλ. ἀνωτέρω, σελ. 104 κ.κ.

πασα ἡ ὄντολογικὴ ἀπόδειξη, στὴν ὁποία ἐδραζόταν ὡς τῶρα ὅλη ἡ νοησιοκρατικὴ θεολογία, κατέρρευε. Διότι ὁ πυρήνας κάθε ὄντολογίας συνίσταται στὸ νὰ συμπεραίνουμε τὴν ὑπαρξὴ τοῦ τελειοτάτου πάντων ὄντος ἀπὸ τὴν ἔννοιά του, γιὰ τὸν λόγο ὅτι ἡ «ὑπαρξὴ» ἡ ἴδια εἶναι, λείπει, μία τελειότητα, ἡ ὁποία δὲν μπορεῖ, ὑποτίθεται, νὰ ἀποκλεισθεῖ ἀπὸ τὰ γνωρίσματα αὐτῆς τῆς ἔννοιας δίχως νὰ περιπέσουμε σὲ ἀντίφαση. Ἀπὸ τὴν ὑπερβατολογικὴ σκοπιὰ ἔχει ἀναγνωρισθεῖ ὅμως ἀπὸ καιρὸ ὅτι ἡ «ὑπαρξὴ» ἐν γένει δὲν εἶναι μεμονωμένο ἐννοιολογικὸ κατηγορήμα τὸ ὁποῖο νὰ στέκει ὁμοειδῶς πλάι σ' ἄλλα, ὅτι ἀντιθέτως εἶναι πρόβλημα τῆς γνώσης τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ προσδιοριστεῖ καὶ νὰ διευθετηθεῖ προϊόντως μὲ τὸ σύνολο ὅλων τῶν μέσων τῆς. Μόνο τὸ ἐνωμένο ὄλο αὐτῶν τῶν μέσων μπορεῖ νὰ περιγράψει ἐκεῖνο ποῦ σημαίνει γιὰ μᾶς ἡ ἐμπειρικὴ παρουσία ἐν γένει. Ἐδῶ δὲν ἀρκεῖ οὔτε ἡ σκέτη ἀναλυτικὴ-λογικὴ ἔννοια, οὔτε ἡ καθαρὴ ἐποπτεία τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου, οὔτε πιά τὸ αἶσθημα καὶ ἡ ἀντίληψη τῶν αἰσθητηρίων ὄχι: ἡ ἀμοιβαία σχέση ὅλων αὐτῶν τῶν συντελεστῶν εἶναι ποῦ ἐπάνω τῆς πρωτοθεμελιώνεται γιὰ μᾶς ἡ ἐμπειρία καὶ μέσα σ' αὐτὴν κι ἀπ' αὐτὴν τὸ «ἀντικείμενο». Ἐντὸς τοῦ συστήματος τῶν συνθετικῶν ἀρχῶν ἦταν πρὸ πάντων τὰ «αἰτήματα τῆς ἐμπειρικῆς νόησης» καὶ ὑπ' αὐτὰ εἰδικὰ τὸ «αἶτημα τῆς πραγματικότητος», τὸ ὁποῖο διαπίστωσε αὐτὴ τῆ συνάφεια, τὸ ὁποῖο μᾶς δίδαξε πόσο στενὰ μποροῦν νὰ συνεργαστοῦν αἶσθημα, ἐποπτεία καὶ ἔννοια ὥστε νὰ συμπεράνουν κάποια ἐγκυρὴ ἀπόφανση γιὰ ἓνα «παρ-όν». Ἡ ὄντολογία ὅμως δὲν ἀποκαλύπτει ἀπ' ὄλο αὐτὸ τὸ σύμπλεγμα μόνο αὐθαίρετα καὶ μονομερῶς τὴ λειτουργία τῆς νόησης. Ἡ ὄντολογία ἀντὶ νὰ ἐκλάβει καὶ τὴν ἴδια τὴ «νόηση» ὡς τὴ συνθετικὴ λειτουργία τῆς συναρμογῆς, τὴν ἀφορῶσα τὸ πολλαπλὸ τῆς ἐποπτείας, τὴν ἐκλαμβάνει ὡς τὴν ἀπλῶς ἀναλυτικὴ ἀνατομία ἐνὸς δεδομένου ἐννοιολογικοῦ περιεχομένου. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη κάθε πρόσβαση καὶ προχώρημα τῆς νόησης πρὸς τὸ «εἶναι» ἔχουν φραγεῖ. Τώρα πιά τὰ

μόνα συμπεράσματα πού μπορούν νά προκύψουν εἶναι ἀπό τὸ «δυνατό» στο «πραγματικό» μέσφ λήψης τοῦ ζητουμένου, γιὰ τὸν ἀπλὸ λόγο ὅτι ἡ νόηση καθαρὰ ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ της οὔτε γνωρίζει οὔτε κατανοεῖ ὅλη τὴ διαφορὰ μεταξύ δυνατότητας καὶ πραγματικότητας. Ἐκατὸ πραγματικὰ τάλληρα δὲν περιέχουν, ἂν θεωρήσω ἀπλὰ τὴν ἔννοια καὶ τὰ κατηγορήματα, τὰ ὅποια μπορούν νά ἐξαχθοῦν ἀναλυτικὰ ἀπ' αὐτὴν, οὔτε στο ἔλαχιστο κάτι παραπάνω ἀπὸ ἑκατὸ δυνατά. «Ὅταν νοῶ ἓνα πράγμα, ἀπ' ὅποια κι ὅσα κατηγορήματα κι ἂν θέλω..., προσεπιφέροντας ὅτι “αὐτὸ τὸ πράγμα ὑπάρχει”, δὲν προστίθεται μήτε τὸ παραμικρὸ στοῦ πράγμα. Διότι εἰδάλλως δὲν θὰ ὑπῆρχε αὐτό, ἀλλὰ πιὸ πολὺ ἀπ' ὅ,τι νοῶσα στὴν ἔννοια καὶ δὲν θὰ μπορούσα νά πῶ ὅτι ὑπάρχει ἴσα-ἴσα τὸ ἀντικείμενο τῆς ἔννοιάς μου... Ἄν νοήσω τώρα ἓνα ὄν ὡς τὴν ὑψιστὴ πραγματικότητα (δίχως ἐλάττωμα), θὰ ἑναπομένει ἡ ἐρώτηση ἂν αὐτὸ ὑπάρχει ἢ ὄχι. Διότι ἂν καὶ στὴν ἔννοιά μου τοῦ δυνατοῦ πραγματικοῦ περιεχομένου ἑνὸς πράγματος ἐν γένει δὲν λείπει τίποτε ἀπολύτως, λείπει ὅμως ἐν τούτοις κάτι ἀπὸ τὴ σχέση πρὸς ὅλη μου τὴν κατάσταση νά νοῶ, δηλαδὴ ὅτι ἡ γνώση ἐκείνου τοῦ ἀντικειμένου εἶναι καὶ a posteriori δυνατὴ... Διότι ἀπὸ τὴν ἔννοια τὸ ἀντικείμενο νοεῖται μόνο ὡς συνάδον μὲ τὸν καθολικὸ ὄρο μίας δυνατῆς ἐμπειρικῆς γνώσης ἐν γένει, ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ὅμως νοεῖται ὡς περιεχόμενο στοῦ πλαίσιο τῆς σύνολης ἐμπειρίας, καθὼς καὶ μὲν ἡ ἔννοια τοῦ ἀντικειμένου δὲν αὐξάνεται οὔτε κατὰ τὸ ἔλαχιστο διὰ τῆς συναρμογῆς μὲ τὸ περιεχόμενο τῆς σύνολης ἐμπειρίας, ἡ νόησή μας ὅμως προσλαμβάνει ἀπ' αὐτὸ [τὸ περιεχόμενο] μίᾳ δυνατῇ ἀντίληψῃ παραπάνω»²⁷⁷.

Ἡ συνάφεια μὲ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐμπειρίας καὶ τὸ «πλαίσιο» τῶν λήψεων καὶ τῶν κρίσεων τῆς ἐμπειρίας εἶναι πού εἶναι σὲ θέση ἀφ'

277. *Κριτικὴ τοῦ καθαρῶ λόγου*, σελ. 627 κ.κ. (III, σελ. 414 κ.κ.).

ἐαυτῶν νὰ δικαιολογήσουν κάθε ἀπόφαση περὶ πραγματικότητας. Ἀπὸ τὴν «ἀπριωρικὴ» ἀπόδειξη τῆς ὄντολογίας μοιάζει νὰ ὀδηγούμαστε ἔτσι, ἂν ὀφείλει ἐν γένει νὰ καταδειχθεῖ ἀποδεικτικὰ ἡ ὕπαρξη τοῦ Θεοῦ, στοὺς ἀποστεριοτικούς ἀποδεικτικούς τύπους: στὴν «κοσμολογικὴ» καὶ τὴ «φυσικοθεολογικὴ» ἀπόδειξη. Ἡ πρώτη ἀπὸ τὸ γεγονός πῶς ἐντὸς τῆς ἀκολουθίας κοσμικῶν αἰτιῶν φτάνουμε ἀπὸ μία ὕπαρξη ὑπὸ ὄρους καὶ ἐξαρτημένη, σὲ μία ἄλλη, συμπεραίνει ὅτι μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὁ ἀπόλυτος λόγος τῆς σύνολης ἀκολουθίας δὲν θὰ γίνεи ποτὲ ὁρατός, ὅτι αὐτὸς ὁ λόγος πρέπει νὰ ζητηθεῖ ἐκτὸς τῆς ἀκολουθίας στὴν ὕπαρξη ἐνὸς ὄντος, τὸ ὁποῖο εἶναι παρόν, ὡς «αἰτία ἑαυτοῦ» [causa sui], ὀφειλόμενο ὄχι πιά σ' ἓνα ἄλλο ἀλλὰ στὸν ἑαυτό του. Ἡ δεύτερη ἀπόδειξη, ἀπὸ τὴν ἔλλογη καὶ ἔνσκηπη τάξη, ἡ ὁποία γίνεται ὁρατὴ σὲ μεμονωμένα μέρη τοῦ σύμπαντος καὶ στὴ σύνολη δομὴ του, συμπεραίνει μία ὕψιστη διάνοια μέσ' ἀπὸ τὴν ὁποία αὐτὸ προέκυψε ἀρχικὰ καὶ ἀπὸ τὴν ὁποία συντηρεῖται διατελοῦν περαιτέρω. Ξέχωρα ὅμως ἀπὸ τὰ ἐσωτερικὰ λογικὰ ἐλαττώματα αὐτῶν τῶν ἀποδείξεων, τὰ ὁποία ἤδη ἀπὸ νωρὶς ἀναγνώρισε καὶ ἀποκάλυψε ὁ Κάντ²⁷⁸, αὐτὲς καταρρέουν μόνο καὶ μόνο γιὰτὶ εἶναι μόνο φαινομενικὰ αὐτοδύναμες καὶ αὐτάρχεις. Στὴ συνθησιμένη μεταφυσικὴ αὐτοσυστήνονται ὡς στήριγμα καὶ συμπλήρωμα τῆς ὄντολογικῆς ἀπόδειξης, στὴν πραγματικότητα ὅμως τὴν προϋποθέτουν ἤδη πλήρως στὸ σύνολο περιεχόμενό της. Διότι ἀκόμη καὶ ἂν δεχτοῦμε ὅτι μπορούμε μὲ τὸν τρόπο τῆς κοσμολογικῆς ἀπόδειξης νὰ φτάσουμε σὲ μία ὕψιστη κοσμικὴ αἰτία ἢ ὅτι ἀπὸ τὴ σκοπιμότητα ἐντὸς τῶν φαινομένων θὰ μπορούσε νὰ προκύψει ὡς συμπέρασμα ἓνα ἔλλογο θεμέλιο τοῦ κόσμου, ἀκόμη καὶ τότε δὲν θὰ εἶχε ἀποδειχθεῖ ὅτι αὐτὴ ἡ αἰτία καὶ αὐτὸς ὁ κοσμικὸς λόγος εἶναι τὰ αὐτὰ μὲ αὐτὸ πού συνήθως

278. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 99 κ.κ.

δηλώνουμε με την έννοια και τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ. Γιὰ νὰ φτάσουμε σ' αὐτὴ τὴν ταυτότητα, ὄχι μόνο στὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ἔσχατου λόγου ἀλλὰ καὶ στὸν λεπτομερειακότερο χαρακτηρισμὸ του, σὲ σταθερὰ κατηγορημὰτά του, βλέπουμε νὰ ἀπωθούμαστε καὶ πάλι στὴν τροχιά τῆς ὄντολογικῆς ἀπόδειξης. Πρέπει νὰ προσπαθήσουμε νὰ δείξουμε ὅτι τὸ ἀπολύτως αὐτοδύναμο καὶ ἀναγκαῖο ὄν εἶναι συγχρόνως τὸ πραγματικότερο, ὅτι κάθε πραγματικότητα καὶ τελειότητα ἐνέχεται μέσα του καὶ συνάγεται ἀπ' αὐτό. Ὁ φαῦλος κύκλος τῆς ἀπόδειξης γίνεται ὅμως ὀφθαλμοφανῆς ἔτσι διότι αὐτὸ ποὺ προσάγεται ἐδῶ γιὰ τὴν ἐπίρρωση τῆς ὄντολογικῆς ἀπόδειξης μένει δίχως ἀκριβῆ καὶ μονοσήμαντο προσδιορισμὸ, ὅσο δὲν γίνεται ἀποδεκτὴ ὡς ἔγκυρη κι ὅσο δὲν προκαταλαμβάνεται ἢ ἴδια ἢ ἀπόδειξη²⁷⁹. Ἐν γένει λοιπὸν ἡ κριτικὴ τῶν ἀποδείξεων τοῦ Θεοῦ ἀποκαλύπτει τὸ βασικὸ ἐλάττωμα γιὰ τὸ ὁποῖο ἐπικρίνει ὁ Κἀντ ὅλη τὴ μέχρι τότε μεταφυσικὴ: ὅτι μέσα της ἡ ἀληθὴς σχέση ἐμπειρίας καὶ νόησης δὲν γνωρίζεται μὲ ἀσφάλεια οὔτε ἐκφέρεται ξεκάθαρα συνειδητά. Ἡ σκέψη ἡ ὁποία κλείστηκε καθαρὰ στὸν ἑαυτὸ της θεωρεῖ ἑαυτὴν ἐν τέλει ἐξαναγκασμένη γιὰ νὰ ξετυλίξει ἀπὸ μέσα της τὸ πραγματικὸ, νὰ ξεκουραστεῖ στὸ πραγματικὸ ἀναλαμβάνοντας στὶς προϋποθέσεις της, δίχως νὰ τὸ δηλώσει, ὀρισμένους θεμελιώδεις ἐμπειρικοὺς προσδιορισμούς. Μ' αὐτὴ τὴ στάση τόσο θολώνει ἀφ' ἐνὸς ὁ χαρακτήρας τῆς καθαρῆς νόησης, ὅσο κι ἀστοχεῖται ἀφ' ἐτέρου ἡ καθαρὴ έννοια τῆς ἐμπειρίας.

Ἄντ' αὐτοῦ ἡ Ἵπερβατολογικὴ Διαλεκτικὴ πασχίζει πιά καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο νὰ μετατρέψει τὸ ἀρνητικὸ ἀποτέλεσμα τῆς κριτικῆς τῶν ἀποδείξεων τοῦ Θεοῦ σὲ θετικὴ σύλληψη, ἐφ' ὅσον ἐξαίρει ἕνα στοιχεῖο τῆς συνήθους ἐκδοχῆς τῆς έννοιας τοῦ Θεοῦ, τὸ ὁποῖο, με-

279. *Κριτικὴ τοῦ καθαρῶ λόγου*, σελ. 634 κ.κ. (III, σελ. 418 κ.κ.)· γιὰ συνολικὴ ἐπισκόπηση βλ. σσ. 631-658 (III, σσ. 416-433).

ταφρασμένο από τη γλώσσα τῆς μεταφυσικῆς σ' αὐτὴν τῆς ὑπερβατολογικῆς φιλοσοφίας, εἶναι οὐσιώδους σημασίας γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς ἐμπειρίας τῆς ἴδιας καὶ τῆς προϊούσας διαδικασίας τῆς. Ὁ Θεὸς νοεῖται ἐντὸς τῆς μεταφυσικῆς ὡς τὸ πραγματικότερο ὄν, δηλαδὴ ὡς ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο ἐνώνει μέσα του ὅλες τὶς καθαρὲς θετικότητες καὶ τελειότητες, ἐνῶ ἀποκλείει ὅλες τὶς ἀρνητικότητες καὶ ὅλα τὰ ἐλαττώματα. Μ' αὐτὸν λαμβάνεται στεγνὰ τὸ ἀπόλυτο εἶναι δίχως καθόλου μὴ-εἶναι: διότι τὸ ὅτι ἓνα πράγμα εἶναι κάτι, ἐνῶ δὲν εἶναι κάτι ἄλλο, τὸ ὅτι κατηγορεῖται σ' αὐτὸ ἓνα καθορισμένο κατηγορήμα α, ἐνῶ ἄλλα κατηγορήματα β, γ, δ... ἀποφάσκονται ὡς πρὸς αὐτό, εἶναι μόνο ἡ ἔκφραση γιὰ τὸ ὅτι νοεῖται ὡς περιορισμένο καὶ πεπερασμένο. Ἡ πρόταση «κάθε προσδιορισμὸς εἶναι ἄρνηση» [*omnis determinatio est negatio*)] δηλώνει μὲ ἀκρίβεια τὸν χαρακτήρα καὶ τὸν τρόπο ἐκείνου τοῦ προσδιορισμοῦ ὁ ὁποῖος ἐδῶ, στὴν ἐπικράτεια τῆς ἐμπειρικῆς-πεπερασμένης παρουσίας, εἶναι, μόνο αὐτός, δυνατός. Λαμβάνοντας μία τέτοια παρουσία τὴν ἀπομονώσαμε ταυτοχρόνως ἀπὸ τὸ σύμπαν τῆς πραγματικότητας καὶ τῆς προσδώσαμε μέσα σ' αὐτὸ μία μόνο περιορισμένη σφαῖρα. Στὸν Θεὸ ἀπεναντίας δὲν νοοῦμε πιά μία μεμονωμένη ἀμετακλητότητα σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλες, ἀλλὰ σ' αὐτὸν νοοῦμε τὸ τέλει ἰδανικὸ τοῦ ἴδιου τοῦ ἐξαντλητικοῦ προσδιορισμοῦ. Ἐδῶ συλλαμβάνουμε τὴ σκέψη μίας «πεμπτουσίας κάθε πραγματικότητας», ἡ ὁποία δὲν περιέχει μόνο «ὅλα τὰ κατηγορήματα κατὰ τὸ ὑπερβατολογικὸ τους περιεχόμενο ὑφ' ἑαυτὴν, ἀλλὰ τὰ συλλαμβάνει ἐν ἑαυτῇ, καὶ ὁ ἐξαντλητικὸς προσδιορισμὸς κάθε πράγματος ἐδράζεται στὸν περιορισμὸ αὐτοῦ τοῦ σύμπαντος τῆς πραγματικότητας, ἐφ' ὅσον κάτι ἀπ' αὐτὸν καταγράφεται στὸ πράγμα, τὸ ὑπόλοιπο ὅμως ἀποκλείεται». Σ' αὐτὴν του τὴν πρόθεση ὅμως ὁ λόγος ὁπωσδήποτε μὲ κανέναν τρόπο δὲν ἔχει ἀνάγκη τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς τέτοιου ὄντος, τὸ ὁποῖο νὰ ἀναλογεῖ στὸ ἰδανικὸ, παρὰ μόνο τὴν ἰδέα του. «Τὸ ἰδανικὸ

είναι λοιπόν για τὸν λόγο τὸ “πρωτότυπον”²⁸⁰ ὄλων τῶν πραγμάτων, τὰ ὅποια ὅλα μαζί ὡς ἐλαττωματικές κόπιες (ἔκτυπα²⁸¹) λαμβάνουν τὸ ὑλικὸ τῆς δυνατότητάς τους ἀπ’ ἐκεῖνο καί, προσεγγίζοντάς το λίγο ὡς πολύ, θὰ ἀπέχουν ἐν τούτοις ἄπειρα ἀπὸ τὸ νὰ τὸ φτάσουν. Ἔτσι κάθε δυνατότητα τῶν πραγμάτων... θεωρεῖται ἐπαγόμενη καὶ μόνο· αὐτὴ ἐκεῖνου πού ἐμπερικλείει κάθε πραγματικότητα θεωρεῖται ὡς πρωταρχική. Κάθε πολλαπλότητα τῶν πραγμάτων εἶναι ἀπλὰ ἴδιας πολυπλοκότητας τρόπος περιορισμοῦ τῆς ἔννοιας τῆς ὑψιστῆς πραγματικότητας, ἢ ὅποια [ἔννοια] εἶναι τὸ κοινὸ ὑπόστρωμά της [τῆς πολλαπλότητας], ἔτσι ὅπως καὶ ὅλα τὰ σχήματα εἶναι δυνατὰ μόνο ὡς διάφοροι τρόποι περιορισμοῦ τοῦ ἄπειρου χώρου. Γι’ αὐτὸ καλεῖται πρωταρχικὸ ὄν (ens originarium) τὸ ἀντικείμενο τοῦ ἰδανικοῦ τοῦ λόγου, τὸ ὁποῖο βρίσκεται ἀπλῶς μέσα στὸν λόγο· ὕψιστο ὄν (ens summum) ἐπειδὴ δὲν ἔχει ἄλλο ὄν ὑπερκείμενό του· ὄν ὄλων τῶν ὄντων (ens entium) ἐπειδὴ ὅλα ὑπάγονται σ’ αὐτὸ ὡς ὑπὸ ὄρους ὄντα²⁸². Ὅμως ἀκριβῶς ὅπως ὁ χώρος ὁ ὁποῖος «ὑπόκειται» [«zum Grunde liegt»] σ’ ὅλες τίς ἐπὶ μέρους μορφές δὲν νοεῖται ὡς αὐτοδύναμο, ἀπόλυτο πράγμα, ἀλλὰ ὡς μορφή τῆς καθαρῆς ἐποπτείας, ἔτσι καὶ αὐτὸ τὸ «πράγμα ὄλων τῶν πραγμάτων», τὸ ὁποῖο λαμβάνεται στὴν ἔννοια τοῦ Θεοῦ, εἶναι κατανοητὸ μὲ τὸ ὑπερβατολογικὸ νόημα ὡς «μορφή», μολονότι ὡς μορφή ἀνήκουσα σ’ ἐντελῶς διαφορετικὸ τομέα ἐγκυρότητας ἀπ’ ὅ,τι οἱ μορφές τῆς αἰσθητικότητας κι ἀπ’ ὅ,τι οἱ καθαρές ἔννοιες τοῦ νοῦ. Τὸ καταδικὸ τῆς, ὅπως κι ὄλων τῶν ιδεῶν τοῦ λόγου, τὸ περιεχόμενο βρίσκεται στὴ ρυθμιστικὴ τῆς σημασίας. Αὐτό, μέσα στὸ ὁποῖο καὶ μόνο μπορεῖ νὰ δοθεῖ γιὰ μᾶς τὸ πραγματικὸ ὄλων τῶν ἐπὶ μέρους

280. [Σ.τ.Μ.]: Ἑλληνικά στὸ κείμενο.

281. [Σ.τ.Μ.]: Ἑλληνικά στὸ κείμενο.

282. *Κριτική τοῦ καθαρῶ λόγου*, σελ. 606 κ.κ. (III, σελ. 401 κ.κ.).

φαινομένων, είναι ή *ένιαία συμπεριληπτική του παντός έμπειρία* και ή νομική συνάφειά της. "Ότι αυτό τὸ «ὄλον» τῆς έμπειρίας προηγείται ὄλων τῶν έμπειρικῶν λήψεων και τις ὀρίζει, ἦταν πράγματι ή σύλληψη στην ὁποία έδραζόταν για τήν *Κριτική του καθαρού λόγου* ή λύση του γρίφου τῶν συνθετικῶν κρίσεων *a priori*. Τώρα, ναί μὲν έπρεπε να νοηθεῖ αυτό τὸ ὄλον κατ' ἀρχήν ως σύνοψη ἀρχῶν και προκειμένων, ἀλλά ἐντός και δυνάμει αὐτῶν τῶν προκειμένων προσδιορίζεται συγχρόνως ως σύνοψη ἀντικειμένων. "Ένα ἐπὶ μέρους έμπειρικό ἀντικείμενο δὲν μπορούμε να τὸ καθηλώσουμε ἀλλιῶς, παρά προσδίδοντάς του ἐντός αὐτοῦ τοῦ συστήματος τῶν ἀντικειμένων τῆς δυνατῆς έμπειρίας ἐν γένει τὸν «τόπο» του και νούοντας το ἔτσι ως πέρα για πέρα συσχετιζόμενο πρὸς ὅλα τὰ ὑπόλοιπα στοιχεῖα (πραγματικά ἢ και ἀπλά δυνατά) αὐτῆς τῆς σύνοψης. Κι ἔτσι ἔχουμε πιά προσκτήσει τὸ ὑπερβατολογικὸ ἀνάλογο τῆς μεταφυσικῆς έννοιας τοῦ Θεοῦ ως «πραγματικότητας ὄντος»: ἐν τούτοις σαφῶς και κατανοοῦμε ταυτόχρονα ὅτι ή ὁλότητα, στην ὁποία βλέπουμε ἐδῶ ἑαυτοὺς ἀναδράμοντες ως προϋπόθεση, δὲν εἶναι μία ὁλότητα τῆς ἀπόλυτης ὑπαρξης, ἀλλά ἀπλά ἐκδηλώνει συγκεκριμένο αἴτημα τῆς γνώσης. Διότι τὸ ποιοτικὸ ὄλον τῶν ἀντικειμένων τῆς δυνατῆς έμπειρίας ἰσοῦται μὲ τὸ ποσοτικὸ ὄλον, τὸ ὁποῖο καλοῦμε συνήθως «κόσμος», δὲν εἶναι ποτέ δεδομένο, εἶναι ἀντιθέτως πάντοτε ἓνα ὄλον παραδεδομένο [έμπειπιστευμένο]. Ἡ διαλεκτικὴ ἐπίφαση τῆς ὑπερβατολογικῆς θεολογίας ἀπορρέει ἐφ' ὅσον ὑποστασιοποιοῦμε αὐτὴ τήν ἰδέα τῆς σύνοψης κάθε πραγματικότητας—παρασυρμένοι ἀπὸ μία ὁπωσδήποτε φυσικὴ πλάνη τοῦ νοῦ— μετατρέποντας διαλεκτικά «τὴ διανεμητικὴ ένότητα τῆς έμπειρικῆς χρήσης του στὴ συλλογικὴ ένότητα αὐτοῦ τοῦ ὄλου τῆς έμπειρίας και έννοώντας μέσα σ' αὐτὸ τὸ ὄλον τῆς έμπειρίας ἓνα καθ' ἑκαστον πράγμα τὸ ὁποῖο έμπεριέχει κάθε έμπειρικὴ πραγματικότητα, ἓνα πράγμα πού κατόπιν... συγγέεται μὲ τήν έννοια ἐνός πράγματος εύρισκόμενου στην

κορυφή τῆς δυνατότητας ὄλων τῶν πραγμάτων, γιὰ τῆς ὁποίας τὸν ἔξαντλητικὸ προσδιορισμὸ ἀποδίδει τοὺς πραγματικοὺς ὅρους». Διακριτὲς εἶναι τρεῖς βαθμίδες αὐτῆς τῆς ἐσφαλμένης διαλεκτικῆς πραγματοποίησης: τὸ ἰδανικὸ τοῦ πραγματικότετου ὄντος πραγματοποιεῖται κατ' ἀρχήν, δηλαδή περιλαμβάνεται ἐν γένει στὴν ἔννοια ἐνὸς ἀντικειμένου, κατόπιν ὑποστασιοποιεῖται καί, τέλος, προσωποποιεῖται κιόλας, ἐφ' ὅσον ἐμεῖς τοῦ ἀπονέμουμε διάνοια καὶ αὐτοσυνειδήση. Ἄλλὰ ἀπὸ τῆ σκοπιὰ τῆς καθαρὰ θεωρητικῆς παρατήρησης ἐκλύεται ἡ σύνολη, ἔτσι διαμορφωμένη ἰδέα τῆς θείας ὀντότητας καὶ ὑπέρτατης αὐτάρκειας, σὲ ἀπλή «ὑπερβατολογικὴ ὑποκλοπή», σὲ διανοητικὴ κατάχρηση, μὲ τὴν ὁποία ἀποδίδουμε ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα σὲ μία ἰδέα, ἡ ὁποία ἐξυπηρετεῖ μόνο ὡς κανόνας²⁸³.

Μ' αὐτὴ τὴ σύλληψη βρισκόμαστε στὸ τέρμα τῆς «Ἵπερβατολογικῆς Διαλεκτικῆς» καὶ ἄρα ὅλου τοῦ οἰκοδομήματος τῆς κριτικῆς τοῦ καθαρῶ, θεωρητικῶ λόγου. Αὐτὸ ποῦ ὄφειλε νὰ διερευνήσῃ αὐτὴ ἡ κριτικὴ ἦταν οἱ καθολικοὶ καὶ ἀναγκαῖοι ὅροι ὄλων τῶν ἀντικειμενικῶν κρίσεων καί, ἄρα, ὄλων τῶν ἀντικειμενικῶν λήψεων, οἱ ὁποῖες εἶναι δυνατὲς ἐντὸς τῆς ἐμπειρίας. Ἀνάγοντας καὶ περιορίζοντας τὸ ἐμπειρικὸ ἀντικείμενο σ' αὐτοὺς τοὺς ὅρους, τὸ προσδιόρισε ὡς ἀντικείμενο τοῦ «φαινομένου». Διότι «φαινόμενο» στὴν καθαρὰ ὑπερβατολογικὴ ἔννοια, δὲν σημαίνει παρὰ τὸ ἀντικείμενο μίας δυνατῆς ἐμπειρίας, τὸ ἀντικείμενο δηλαδή τὸ ὁποῖο δὲν νοεῖται καθ' ἑαυτὸ καὶ ἀποκομμένο ἀπὸ ὅλες τὶς λειτουργίες τῆς γνώσης, ἀλλὰ τὸ ὁποῖο μεσιτεύεται μέσῳ ἐκείνων ἀκριβῶς τῶν λειτουργιῶν, τῶν μορφῶν τῆς καθαρῆς ἐποπτείας καὶ τῆς καθαρῆς νόησης, καὶ «δίδεται» δυνάμει αὐτῶν καὶ μόνο. Ἐὰν ρωτοῦσε τώρα κανεὶς τί νὰ εἶναι ἄραγε τὸ ἀντικείμενο ἂν παραβλέψουμε ὅλ' αὐτὰ

283. *Κριτικὴ τοῦ καθαρῶ λόγου*, σελ. 610 κ.κ. (III, σελ. 404) καὶ σελ. 537 (III, σελ. 360).

τὰ συγκροτητικά του στοιχεῖα, ἂν δὲν τὸ νοοῦμε πιά ἐν χώρῳ καὶ ἐν χρόνῳ, οὔτε ὡς ἑκτατὸ καὶ ἑντατὸ μέγεθος, οὔτε σὲ σχέσεις ὑποστάσεως, αἰτιότητας, ἀλληλεπίδρασης κ.ο.κ., τότε αὐτὴ ἡ ἐρώτηση ὡς τέτοια πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι δὲν περιέχει ἐσωτερικὴ ἀντίφαση. Διότι τέτοια ὑπάρχει μόνο ἐκεῖ ὅπου ἐνώνω δύο ἀλληλοαντιτιθέμενα καταφάσκοντα κατηγορήματα σὲ μία ἔννοια καὶ τὰ λαμβάνω ἔτσι ἀπὸ κοινοῦ. Ἐδῶ ὅμως δὲν ἔλαβα ἀπολύτως τίποτε, ἀντιθέτως ἦρα ἀπλὰ τοὺς γνωστούς σὲ μένα ὄρους κάθε λήψης. Τὸ ἀποτέλεσμα συνεπῶς δὲν εἶναι ἀντίφαση, εἶναι ὅμως τὸ καθαρὸ μηδέν, ἐφ' ὅσον δὲν μπορεῖ νὰ δειχθεῖ ὁ παραμικρὸς λόγος πιά νὰ σκεφτόμαστε ἓνα τέτοιο, καθ' ἑαυτὸ ὑφιστάμενο ἀντικείμενο ἐκτὸς κάθε συσχετισμοῦ πρὸς τοὺς τυπικούς νόμους τῆς γνώσης. Ἡ σκέψη εἶναι μὲν δυνατὴ ὡς ἔχουσα ἀναλυτικὴ σημασία, σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες τῆς τυπικῆς λογικῆς, δὲν εἶναι ὅμως ἔγκυρη ὡς πραγματικὸ περιεχόμενο τῆς γνώσης, ἀφοῦ δὲν ἔχει συνθετικὴ σημασία. Ἀκόμη κι ὅταν δὲν ἐκλαμβάνουμε τὴν ἐννοιολογικὰ δυνατὴ ἀφαίρεση τῶν ὄρων τῆς γνώσης τόσο εὐρέως — ὅταν νοοῦμε δηλαδὴ ἓνα ἀπόλυτο ἀντικείμενο ὄχι μὲ τὴν ἔννοια ὅτι σ' αὐτὸ γίνεται ἐν γένει ἀφαίρεση τῶν τυπικῶν ἀρχῶν τῆς γνώσης, ἀλλὰ [μὲ τὴν ἔννοια] ὅτι μόνο μεταξύ τους γίνεται ἀποδεκτὴ μία ἄλλη σχέση ἀπ' αὐτὴν ποὺ ἔχει κύρος στὴ δεδομένη ἐμπειρικὴ γνώση — παραμένει ἡ ἴδια ἔνσταση. Διότι ὅ,τι γνωρίζουμε ὡς ἐμπειρία ἐδράζεται στὴν ἰδιάζουσα ἀλληλεπίδραση ἐκείνων τῶν δύο θεμελιωδῶν παραγόντων τοὺς ὁποίους ἡ κριτικὴ χαρακτήρισε ὡς αἰσθητικὴτητα καὶ νοῦ, ὡς καθαρὴ ἐποπτεία καὶ καθαρὴ νόηση. Ποιὰ μορφή θὰ κατεῖχε ἀπεναντίας μία ἐμπειρία στὴν ὁποία ἓνας ἀπ' αὐτούς τοὺς παράγοντες θὰ διακοπτόταν ἢ θὰ προσδιορίζοταν ἐντελῶς διαφορετικὰ στὴ σχέση του πρὸς τὸν ἄλλο, δὲν ἔχουμε περὶ τούτου κανενὸς εἴδους θετικῆς γνώσης, δὲν γνωρίζουμε μάλιστα ἂν ὑπ' αὐτὴ τὴν προϋπόθεση ἐναπέμενε πιά κάποια «μορφή», σταθερὴ σύννομη δομὴ τῆς ἐμπειρίας. Διότι μόνο ἡ σχέση μεταξύ νοῦ καὶ ἐπο-

πτείας, ὄχι τὸ καθένα ἐξ αὐτῶν μόνο του ὡς ἀπόλυτο στοιχεῖο καὶ ὑπό-
 στρωμα, εἶναι αὐτὸ πὺν γνωρίζουμε ἀληθινά. Ἐὰν ξεδιαλύνουμε τὴν
 καθαρὴ νόηση ἀπὸ τὴ σύνδεση στὴν ὁποία βρίσκεται μὲ τὴν καθαρὴ
 καὶ τὴν ἐμπειρικὴ αἰσθητικότητα, τὸ ἐξαντικεμενίζον περιεχόμενό της
 ἐκκενώνεται γιὰ μᾶς κι ἔτσι χάνει, ὅπως τὸ λέει χαρακτηριστικὰ κι ὁ
 λόγος, τὴν εἰδική της «ἔ(γ)ννοια» [Sinn]²⁸⁴ [καὶ γίνεται ἀναίσθητη].
 Ἡ λειτουργία τῆς ἐνότητας ἢ ὁποία βρίσκεται στὴν καθαρὴ κατηγο-
 ρία πρέπει πιά νὰ σχηματοποιηθεῖ στὴ μορφή τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρό-
 νου, ὥστε νὰ ἀποκτήσει γιὰ μᾶς θετικὸ περιεχόμενο. Ἔτσι ἡ ἔννοια
 τοῦ μεγέθους δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ παρὰ μόνο ἂν πάρει κανεὶς σ' αὐτὴ
 τὴν ἐξήγηση τὸ «πόσες φορές» λήφθηκε μία ὑποκειμένη μονάδα. Τὸ τί
 σημαίνει ὅμως αὐτὸ τὸ «πόσες φορές», γίνεταὶ κατανοητὸ μὴν πιά
 πορευτεῖ κανεὶς ἀναδρομικὰ στὴ διαδοχικὴ ἐπανάληψη, δηλαδὴ στὸν
 χρόνο καὶ στὴ σύνθεση τοῦ ὁμοειδοῦς ἐντὸς του. Ἔτσι ἀκριβῶς καὶ στὴ
 σκέψη τῆς ὑπόστασης, ἂν ἀφαιρέσω μέσα της τὸ στοιχεῖο τῆς χρο-
 νικῆς παραμονιμότητος, θὰ ἐναπέμενε μὲν ἀκόμη ἡ λογικὴ παράσταση
 ἐνὸς ὑποκειμένου τὸ ὁποῖο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι μὲ κανέναν τρόπο κατη-
 γόρημα κάποιου ἄλλου, διόλου δὲν καθορίζεται ὅμως ἀπ' αὐτὴ τὴν κα-
 θαρὰ τυπικὴ ἐξήγηση τὸ ἂν ἕνα τέτοιο περιεχόμενο μπορεῖ νὰ δοθεῖ ὡς
 ἀντικείμενο, εἴτε τῆς ἐξωτερικῆς εἴτε τῆς ἐσωτερικῆς ἐμπειρίας. Τὸ
 ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὶς ἔννοιες τῆς αἰτιότητος καὶ τῆς ἀλληλεπίδρασης οἱ
 ὁποῖες ἐπίσης μπόρεσαν ἀπὸ μᾶς μόνον ἔτσι νὰ «παραχθοῦν», ν' ἀπο-
 δειχθοῦν δηλαδὴ ὡς πρὸς τὴν ἐγκυρότητά τους γιὰ κάθε προσδιορισμὸ

284. Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου, σελ. 299 (III, σελ. 214 κ.κ.). [(Σ.τ.Μ.): Τὸ λο-
 γοπαίγνιο κινδυνεύει νὰ χαθεῖ στὰ Ἑλληνικά. «Sinn» σημαίνει στὴ Γερμανικὴ τόσο
 τὴν αἴσθηση ὅσο καὶ τὸ νόημα. Ὁ,τι δὲν εἶναι αἰσθητὸ, ὅ,τι εἶναι ἀναίσθητο γιὰ
 τὴν καθαρὴ κι ἐμπειρικὴ αἰσθητικότητα κι ἔτσι δὲν ἀποτελεῖ ἔγνοια γιὰ τὴν ἐπο-
 πτεία, αὐτὸ δὲν ἔχει ἔννοια, δὲν ἔχει νόημα: αὐτὸ σημαίνει κατὰ βάθος ἢ ἔκφραση.]

του ἔμπειρικου ἀντικειμένου, ἐφ' ὅσον ἐμεῖς τὶς συσχετίσαμε πρὸς τὴ χωροχρονικὴ ἐποπτεία καὶ τὶς ἀναγνωρίσαμε ὡς προϋποθέσεις γιὰ τὴν τάξιν ἐντὸς αὐτῆς. «Μὲ μίαν λέξη: ὅλες αὐτὲς οἱ ἔννοιες δὲν μποροῦν νὰ στοιχειοθετηθοῦν ἀπὸ τίποτε, οὔτε νὰ παραστήσουν τὴν πραγματικὴ δυνατότητά τους, ἂν ἀφαιρεθεῖ κάθε αἰσθητηριακὴ ἐποπτεία (ἢ μοναδικὴ πού ἔχουμε) καὶ ἐναπομένει τότε μόνο ἡ λογικὴ δυνατότητα, ὅτι δηλαδὴ ἡ ἔννοια (σκέψη) εἶναι δυνατὴ, πράγμα ὅμως γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν τίθεται θέμα· τὸ ζήτημα εἶναι ἀπεναντίας ἂν ἡ ἔννοια ἀναφέρεται σ' ἕνα ἀντικείμενο καὶ συνεπῶς ἂν σημαίνει κάτι τέλος πάντων». Ἔτσι οἱ καθαρὲς κατηγορίαι ἔχουν δίχως τυπικούς ὅρους τῆς αἰσθητικότητας μόνο καὶ μόνο ὑπερβατολογικὴ σημασία, δὲν εἶναι ὅμως ὑπερβατολογικῆς (προχωρούσας δηλαδὴ πέραν τῆς δυνατότητας τῆς ἐμπειρίας καὶ τῶν ἀντικειμένων της) χρήσης. Ἐνῶ ἡ πρωταρχὴ τους εἶναι ἀπριορικὴ, ἢ ἐφαρμογὴ ὅμως τὴν ὁποία μποροῦν νὰ βροῦν ἀπὸ μᾶς εἶναι πάντα ἐμπειρικὴ καὶ μόνο, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι εἶναι περιορισμένες στὰ ὅρια τῆς ἐμπειρίας καὶ ὅτι οἱ ἀρχές τοῦ καθαροῦ νοῦ μποροῦν νὰ ἔλθουν σὲ συσχέτισμό πρὸς τοὺς καθολικούς ὅρους μίας δυνατῆς ἐμπειρίας, πρὸς ἀντικείμενα τῶν αἰσθήσεων, ποτὲ ὅμως πρὸς πράγματα ἐν γένει — δίχως νὰ ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν ὁ τρόπος τοῦ πῶς μποροῦμε νὰ τὰ ἐποπτεύουμε. Ἡ ἔννοια ἐνὸς νοουμένου, ἐνὸς πράγματος δηλαδὴ τὸ ὁποῖο διόλου δὲν ὀφείλει νὰ νοηθεῖ ὡς ἀντικείμενο τῶν αἰσθήσεων, ἀλλὰ ὡς πράγμα αὐτὸ καθ' ἑαυτό, ἀπλῶς ἀπὸ τὸν καθαρὸ νοῦ, παραμένει συνεπῶς ἀκόμη καὶ ἂν παραδεχθοῦμε τὴ λογικὴ δυνατότητά του, ὅπωςδὴποτε μίαν ἔννοια καθαρῶς προβληματικὴ. Τὸ ἀντικείμενο πού συλλήφθηκε ἔτσι δὲν εἶναι λοιπὸν ἐπὶ μέρους διανοητὸ ἀντι-κείμενο γιὰ τὸν νοῦ μας, ἀντιθέτως: ἕνας νοῦς, στὸν ὁποῖο προσήκει, εἶναι ὁ ἴδιος πρόβλημα, εἶναι τρόπος γνώσης, τῆς ὁποίας τὴ δυνατότητα δὲν μποροῦμε οὔτε στὸ παραμικρὸ νὰ φανταστοῦμε. Μία τέτοια ἔννοια μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει ὡς ὀριακὴ ἔννοια γιὰ τὸν περιορισμὸ τῆς αἰσθητικότητας (κάνοντας λιανὰ ὅτι ἡ

σφαίρα τῶν ἀντικειμένων αὐτῆς τῆς τελευταίας δὲν συμπίπτει μ' αὐτὴν τῶν ἐν γένει διανοητῶν ἀντικειμένων), δὲν θὰ εἶναι ὅμως ποτὲ σὲ θέση νὰ λάβει κάτι θετικὸ πέρα ἀπὸ τὸ πλαίσιο τῆς ἐπικρατείας της²⁸⁵.

Μακρύτερα ἀπ' αὐτὴ τὴ σύλληψη, ἀπὸ τὴ θεωρία τοῦ νοουμένου «ὑπὸ ἀρνητικῆ ἔννοια», δὲν δύναται νὰ μᾶς ὀδηγήσει ἡ Κριτικὴ τοῦ καθαρῶ λόγου θεωρούμενη αὐστηρά. Ἡ δόμησὴ τῆς περατώνεται σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο καὶ θὰ ἐπιφυλαχθεῖ κατὰ βάση νὰ μᾶς προσφέρει ἀκόμη καὶ μία θέα σ' αὐτὴ τὴν προβληματικὴ ἐπικρατεία, ἡ ὁποία προορίζεται νὰ δώσει νέα θετικὴ σημασία στὴν προβληματικὴ ἔννοια. Ὁ ἴδιος ὁ Κάντ ὅπωςδῆποτε δὲν φοβήθηκε αὐτὴ τὴ θέα καὶ παρ' ὅλα τὰ ἐμπόδια καὶ τὰ δεσμά, πού εἶναι δεδομένα ἀπὸ τὴν τριχοτόμηση τοῦ συστήματος στὶς ἐπικρατείες τοῦ θεωρητικοῦ λόγου, τοῦ πρακτικοῦ λόγου καὶ τῆς κριτικῆς δύναμης, ὅλο καὶ πιὸ ἀποφασιστικὰ καὶ ἰσχυρὰ ἀνακοινώνει τὴ νέα κατεύθυνση τῆς ζήτησης, ἡ ὁποία συσχετίζεται ὄχι πιά πρὸς τὸ εἶναι παρὰ πρὸς τὸ δέον ὡς τὸ πράγματι καὶ ἀληθῶς «ἄνευ ὄρων». Ἦταν ὅμως οὐσιῶδες ἐλάττωμα τῆς παρουσίας τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαρῶ λόγου ἀπὸ τὸν Κάντ, τὸ ὅτι μπόρεσε μόνο νὰ προῖδεάσει ἀπλὰ γι' αὐτὴ τὴ σχέση μὲ πρόσκαιρες καὶ ἀπροσδιόριστες ὑπόνοιες κι ὄχι πλέον νὰ τὴ διαυγάσει. Ἔτσι ἡ θεωρία τοῦ Κάντ γιὰ τὸ «νοούμενο» καὶ γιὰ τὸ «πράγμα καθ' ἑαυτὸ» ἔμεινε, ὅσον ἀφορᾷ τὴ μορφή, μὲ τὴν ὁποία πρωτοεμφανίστηκε στὴν Κριτικὴ τοῦ καθαρῶ λόγου, πάσχουσα ἐξ ἀρχῆς ἀπὸ μία σκοτεινότητα ἡ ὁποία ἐπρόκειτο νὰ γίνει μοιραία γιὰ τὴν κατανόηση καὶ γιὰ τὴν ἱστορικὴ τῆς ἐξέλιξη. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο δὲν εἶναι ὥστόσο ἀνάγκη νὰ προσπαθήσουμε νὰ προκαταλάβουμε τὴ νέα διαμόρφωση καὶ τὴ νέα λύση τοῦ προβλήματος τοῦ «πράγματος καθ'

285. Κριτικὴ τοῦ καθαρῶ λόγου, σελ. 305 κ.κ. (III, σελ. 218 κ.κ.): γιὰ ὅλη τὴ συνάφεια πρβλ. ἰδίως τὸ κεφάλαιο: «Περὶ τοῦ λόγου τῆς διάκρισης ὄλων τῶν ἀντικειμένων ἐν γένει σὲ φαινόμενα καὶ νοούμενα», σελ. 294 κ.κ. (III, σσ. 212 κ.κ.).

εαυτό», ή οποία προσκτᾶται στην καντιανή θεωρία τῆς ἐλευθερίας: διότι ή θεωρία τοῦ «φαινομένου» ὡς τέτοια, ή συστηματική διάρθρωση τῆς καθαρῆς γνώσης τῆς ἐμπειρίας, δὲν ἀγγίζεται ἀπ' αὐτήν. Διαμορφώνει ἓνα ὄλον, αὐταρκές καὶ ἡρεμοῦν σὲ αὐτοδύναμες προϋποθέσεις, τὸ ὁποῖο μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ ἐκληφθεῖ ὡς παρατηρούμενο καθαρά ἐμμενῶς. Τὸ εἶν ἐξω ἀπ' αὐτὸ τὸν κύκλο τῆς ἐμπειρικῆς παρουσίας, ὁ ὁποῖος, μόνος αὐτός, μᾶς ἀποδείχθηκε ὡς τώρα ὡς προσδιορισμός, ὑπάρχει κι ἄλλη ἐπικράτεια ὄχι τόσο ἐξ ἀντικειμένων ὅσο μᾶλλον ἀξιῶν ἀντικειμενικοῦ κύρους καὶ τὸ ἄν ὅλη μας ή ὑπερβατολογικὴ ἔννοια τῆς ἀντικειμενικότητος πλουτίζεται μάλιστα καὶ ἐμβαθύνεται ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό της, εἶναι ἓνα ἐρώτημα στὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ δώσει τὴν ὀριστικὴ ἀπάντηση μόνο τὸ χτίσιμο τῆς κριτικῆς ἠθικῆς καὶ αἰσθητικῆς. Ἐδῶ θὰ ἀνακαλυφθεῖ πιά ή πράγματι θετικὴ ἔννοια τοῦ νοουμένου, ἐδῶ θὰ ἀνακαλυφθεῖ τὸ θεμελιῶδες «δεδομένο», στὸ ὁποῖο στὸ κάτω-κάτω ἐδράζεται ή διάκριση τοῦ αἰσθητοῦ ἀπὸ τὸ νοητό, τοῦ «φαινομένου» ἀπὸ τὸ πράγμα καθ' ἑαυτό.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ
ΠΡΩΤΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΤΑ ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ - ΟΙ ΙΔΕΕΣ ΤΟΥ ΧΕΡΝΤΕΡ
ΚΑΙ Η ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Μέ τη δύναμη που δίνει στη θέληση μία σταθερή απόφαση ρίχτηκε ο Κάντ λίγο πριν να κλείσει το 57ο έτος της ηλικίας του στη διανοητική εργασία που, συνεχίζοντας τη διατριβή του έτους 1770, ανανεωνόταν και κλωθογυριζόταν διαρκώς. Στη χρονική περίοδο μερικῶν μηνῶν, νά που είχε τελειώσει ἡ Κριτική τοῦ καθαροῦ λόγου, μία ἐπίδοση, ἡ ὁποία θεωρούμενη ὡς καθαρά γραμματολογικὸ γεγονός δὲν ἔχει ὅμοιο σ' ὅλη τὴν ἱστορία τοῦ πνεύματος. Σ' αὐτὴ τὴ χρονικὴ περίοδο τῆς ἐπεξεργασίας, σ' αὐτὴ τὴν ὑπέρτατη συγκέντρωση σκέψης καὶ βούλησης γιὰ τὸν στόχο τῆς περάτωσης τοῦ ἴδιου τοῦ ἔργου, πρέπει νὰ πέρασε σὲ δεύτερη μοῖρα γιὰ τὸν Κάντ κάθε ἐρώτηση περὶ τῆς ἐπίδρασης ποὺ θὰ εἶχε. Ἀκριβῶς ὅπως καὶ στὰ χρόνια τοῦ μοναχικοῦ διαλογισμοῦ ἀφέθηκε στὴν πρόοδο τοῦ ἴδιου τοῦ πράγματος καὶ μόνο, δίχως νὰ ἀναρωτιέται γιὰ τὰ μέσα μὲ τὰ ὁποῖα θὰ μπορούσε πιὸ εὐκολὰ νὰ κερδίσει τὴν πρόσβαση στὸν σύγχρονό του ἀναγνώστη καὶ στὶς φιλοσοφικὲς σχολές. Εἶχε ὄντως ἔτσι, ὅπως ἔλεγε τὸ μῦθτο ποὺ ὁ Κάντ ἀργότερα δανείστηκε ἀπὸ τὸν Μπέικον [Bacon] καὶ παρέθεσε στὴν ἀρχὴ τῆς δεύτερης ἐκδόσης τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου: «Γιὰ τὸν ἑαυτό μας σιωποῦμε· σ' ὅ,τι ἀφορᾷ ὅμως τὸ ἀντικείμενο αὐτῆς τῆς πραγματείας, παρακαλοῦμε οἱ ἄνθρωποι νὰ τὸ δοῦν ὄχι ὡς μία γνώμη ἀλλὰ ὡς ἀναγκαῖο ἔργο καὶ νὰ θεωρήσουν ἑαυτοὺς βέβαιους ὅτι δὲν τὸ ἐπιχειροῦμε ἐδῶ γιὰ νὰ θεμελιώσουμε μία αἴρεση ἢ ἓνα ὁποιοδήποτε ἐπινοημένο σύστημα, ἀλλὰ πρὸς δόξα καὶ ὄφελος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους». Αὐτὴν ὡστόσο τὴ διάθεση μὲ τὴν ὁποία εἶχε βγάλει ὁ Κάντ εἰς πέρας τὴν ἐργασία πάνω στὴν Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου, τοῦ τὴ χάλασαν δι-

χωρ περιστροφές τὰ πρῶτα δείγματα κρίσης πού βρῆκε τὸ ἔργο του. Διότι ὅπως κι ἂν κατέληγαν αὐτὲς οἱ κρίσεις, συμφωνοῦσαν ὅλες στὸ ἐξῆς ἓνα: ἐκεῖ ὅπου εἶχε πιστέψει πὼς ἔθετε ἓνα πέρα γιὰ πέρα ἀναγκαιό καὶ καθολικό πρόβλημα, ἔβλεπαν μόνο τὴν ἐκδήλωση μίας ἀτομικῆς «ἄποψης» καὶ θεωρητικῆς γνώμης. Ἀνάλογα μὲ τὸ ἔαν αὐτὴ ἡ ἄποψη φαινόταν συγγενῆς ἢ ἀντίπαλη πρὸς τὴ δική τους, αἰσθάνονταν νὰ ἔλκονται ἢ νὰ ἀπωθοῦνται ἀπὸ τὴν Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου. Πουθενὰ ὅμως δὲν ἀπαντοῦσε κατ' ἀρχὰς ἡ παραμικρὴ κατανόηση γιὰ τὸ ὅτι ἡ σύνολη ζήτηση τοῦ Κάντ δὲν χρεωνόταν μὲ κανέναν τρόπο πιά στὸ πλαίσιο, τὸ ὁποῖο ἦταν δεδομένο ἀπὸ τὶς παραδοσιακὲς διαφοροποιήσεις τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν. Γιὰ πολὺ καιρὸ τὸ μόνο μέλημα τῆς ἐρμηνείας ἦταν ἂν τὸ σύστημα ἔπρεπε νὰ ἐννοηθεῖ ἢ ν' ἀποκληθεῖ «ιδεαλισμός» ἢ «ρεαλισμός», «ἐμπειρισμός» ἢ «νοησιοκρατία». Ἀπέναντι σ' αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία τουλάχιστον ὁ Μέντελσον ἀπαιτοῦσε τὰ πρωτεῖα τῆς κριτικῆς, ἀποκαλώντας, ὡς γνωστόν, τὸν Κάντ «κονιορτοποιητὴ τοῦ παντός» [«Alleszermalmer»] κι ἔτσι δῆλωνε τὸ σωστὸ αἶσθημα γιὰ τὴν ἀπόσταση, ἔστω, μεταξύ τοῦ Κάντ καὶ τῆς παραδοσιακῆς φιλοσοφίας. Μὲ πλήρη σαφήνεια ὅμως εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας αὐτὸς ὁ τύπος ἀποδοχῆς καὶ κρίσης τοῦ Κάντ μόλις κατὰ τὴ διεξοδικὴ βιβλιοκριτικὴ ἢ ὁποῖα ἐμφανίστηκε στὸ φύλλο *Λόγιες Ἀναγγελίες τοῦ Γκαίτινγκεν* [Göttinger Gelehrten-Anzeigen], τῆς 19ης Ἰανουαρίου 1782. Ἡ ἱστορία τῆς γένεσης αὐτῆς τῆς βιβλιοπαρουσίασης εἶναι γνωστὴ²⁸⁶. Ὁ Κρίστιαν Γκάρφε [Garve], ἓνας καθολικὰ ἀποδεκτὸς συγγραφεὺς

286. Συζητεῖται διεξοδικότατα στὴν ἐργασία τοῦ EMIL ARNOLDT, «Vergleichung der Garveschen und der Federschen Rezension über die Kritik der reinen Vernunft» [«Σύγκριση τῆς βιβλιοπαρουσίασης τοῦ Γκάρφε καὶ τοῦ Φέεντερ γιὰ τὴν Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου»], *Arnoldts Gesammelte Schriften*, IV, σελ. 1 κ.κ.: βλ. καὶ ALBERT STERN, *Über die Beziehungen Chr. Garves zu Kant* [Περὶ τῶν σχέσεων τοῦ Κρίστιαν Γκάρφε πρὸς τὸν Κάντ], Λειψία 1884.

τῆς ἐκλαϊκευτικῆς φιλοσοφίας τοῦ 18ου αἰ., ἀνέλαβε σ' ἓνα ταξίδι πού τὸν ἔφερε στὸ Γκαίτινγκεν, ὡς εὐχαριστία γιὰ τὴν «ἀπότιση μεγάλης εὐγένειας καὶ φιλίας» τῆς ὁποίας ἔτυχε ἐκεῖ, νὰ δώσει μίᾳ ἀρκετὰ μεγάλη κριτικὴ ἐργασία γιὰ τὶς *Λόγιες Ἀναγγελίες τοῦ Γκαίτινγκεν*. Παρακάλεσε νὰ τοῦ δοθεῖ γι' αὐτὸ τὸν σκοπὸ ἡ *Κριτικὴ τοῦ καθαρῶ λόγου*, τὴν ὁποία δὲν εἶχε μὲν ὡς ἐκείνη τὴ στιγμὴ διαβάσει, ἡ ὁποία ὁμως «ὑποσχόταν πολὺ μεγάλη τέρψη», ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος στὴν ἐπιστολὴ του στὸν Κάντ τῆς 13ης Ἰουλίου 1783, ἀφοῦ τοῦ «εἶχαν ἄλλωστε τόσο πολὺ ἀρέσει τὰ προσηγηθέντα μικρὰ γραπτὰ τοῦ Κάντ». Οἱ πρώτες ὁμως σελίδες πού διάβασε ἀπὸ τὸ βιβλίον τὸν ἔπειθαν ὅτι ἔσφαλλε. Μὲ μίᾳ πληθώρα δυσκολιῶν ἦταν ἐξ ἀρχῆς ἀντιμέτωπος, αὐτὸς πού, ἔχοντας μελετήσῃ μέχρι τότε πρὸ πάντων τὰ πεδία τῆς αἰσθητικῆς καὶ τῆς ἠθικῆς ψυχολογίας, ἦταν παντελῶς ἀνέτοιμος γιὰ μίᾳ τέτοιου εἶδους μελέτη καὶ ἐπὶ πλέον ἔπασχε τότε ἀπὸ τὰ συμπτώματα μίᾳς βαρεῖᾳς ἀσθένειας. Μόνον ἡ σκέψη ὅτι εἶχε δώσει τὸν λόγο του τὸν παρότρυνε νὰ συνεχίσει τὴν ἐργασία του καὶ νὰ συντάξῃ μίᾳ διεξοδικὴ ἔκθεση τὴν ὁποία ἐπὶ τέλους ἀπέστειλε στὴν ἀρχισυνταξία τοῦ περιοδικοῦ, ἀφ' ὅτου τὴν εἶχε ξαναδουλέψῃ καὶ συντομεύσει πολλὰς φορές. Ἐδῶ ὁμως εἶχε τὸ ἐπάνω χέρι ἓνας καρεκλοκένταυρος, τὸν ὁποῖο διόλου δὲν εἶχε ἀγγίξει κανεὶς ἀπὸ τοὺς ἐνδοιασμοὺς καὶ καμμία ἀπὸ τὶς ἀμφιβολίες, πού εἶχε νοιώσει πάντως ὁ Γκάρφε κατὰ τὴ μελέτη τῆς *Κριτικῆς τοῦ καθαρῶ λόγου*. Ὁ Γιόχανν Γκέορκ Φέεντερ [Feder] ἀνῆκε σ' ἐκείνους τοὺς κύκλους καθηγητῶν τοῦ Γκαίτινγκεν, στοὺς ὁποίους πιστευόταν ὅτι εἶναι ἐντελῶς σαφὲς τὸ πῶς θὰ ἔπρεπε νὰ κριθεῖ ὁ Κάντ. Ὅταν ὁ Γιάκοπ Κρίστιαν Κράους, λίγο προτοῦ δημοσιευθεῖ ἡ *Κριτικὴ τοῦ καθαρῶ λόγου* ἐξέφρασε σ' αὐτὸ τὸν κύκλον τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Κάντ ἔχει στὸ συρτάρι του ἓνα ἔργο, τὸ ὁποῖο ὅπωςδήποτε θὰ κάνει τοὺς φιλοσόφους νὰ ἰδρώσουν καὶ πάλι ἀπὸ φόβον, τοῦ ἀπάντησαν γελώντας ὅτι ἀπὸ ἓναν «ἐρασιτέχνην τῆς φιλοσοφίας» δύσκολα μπορεῖ νὰ ἀναμένεται κάτι

τέτοιο²⁸⁷. Σ' αὐτὴ τὴν ἀμετακίνητη αὐτοπεποίθηση τῆς συντεχνίας τῶν λογίων προστέθηκε στὴν περίπτωση τοῦ Φέεντερ ἡ ἀσκημένη εὐκολία τοῦ «διευθυντῆ σύνταξης», ὁ ὁποῖος δίχως νὰ σκέφτεται ἐνεπηρέαστα γνώριζε νὰ προσαρμόζει κάθε ἄρθρο ὡς πρὸς τὸ μέγεθος καὶ τὸ περιεχόμενο στὴν ἐκάστοτε ἀνάγκη τοῦ περιοδικοῦ του. Μὲ γενναῖα σθησίματα περιορίστηκε τώρα ἡ βιβλιοκριτικὴ τοῦ Γκάρφε γιὰ τὴν *Κριτικὴ τοῦ καθάρου λόγου* στὸ ἓνα τρίτο σχεδὸν τοῦ ἀρχικοῦ τῆς μεγέθους καὶ παραλλάχθηκε σὲ πολλὰ σημεῖα ὡς πρὸς τὸ ὕφος. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ πάλι εὐρείες προσθήκες τοῦ ἴδιου τοῦ Φέεντερ φρόντισαν νὰ δώσουν στὸν ἀναγνώστη ἀμέσως μία καθορισμένη «ὀπτική γωνία» γιὰ τὴ μελέτη καὶ τὴν κατανόηση τοῦ καντιανοῦ ἔργου. Κι ὅμως τὰ συστηματικὰ μέσα τὰ ὁποῖα διατέθηκαν ἐδῶ ἦταν τὰ πιὸ περιορισμένα πού θὰ μπορούσε νὰ διανοηθεῖ κανεὶς: δὲν ἀφοροῦσαν ἄλλο ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν γνωστῶν συρταριῶν τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, ὅπως αὐτὰ ὀρίζονται σὲ κάθε ἐγχειρίδιο καὶ καθιερώνονται γιὰ τὴ χρήση. «Αὐτὸ τὸ ἔργο», ξεκινοῦσε τώρα στὴν ἐκδόχῃ τοῦ Φέεντερ ἡ βιβλιοκρισία τοῦ Γκαίτινγκεν, «τὸ ὁποῖο ἐξασκεῖ συχνὰ τὸν νοῦ τῶν ἀναγνωστῶν του ἂν καὶ δὲν τὸν διδάσκει πάντοτε καὶ ἐντείνει τὴν προσοχὴ μέχρι κοπώσεως προτοῦ τὴ βοηθήσει μὲ πετυχημένες εἰκόνες ἢ τὴν ἀνταμείψει, εἶναι ἓνα σύστημα τοῦ ἀνώτερου, ἢ, ὅπως τὸν ὀνομάζει ὁ συγγραφέας, τοῦ ὑπερβατολογικοῦ²⁸⁸ ἰδεαλισμοῦ. Ἐνὸς ἰδεαλισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἀγκαλιάζει πνεῦμα καὶ ὕλη, ὅμοια ὅπως μεταβάλλει τὸν κόσμον κι ἐμᾶς τοὺς ἰδίους σὲ παραστάσεις καὶ κάνει ὅλα τὰ ἀντικείμενα νὰ γενῶνται ἐπειδὴ ὁ νοῦς τὰ συναρμόζει πρὸς μίαν ἀκολουθία ἐμπειριῶν κι ἐπειδὴ προσπαθεῖ νὰ ἐκτείνει καὶ νὰ συνενώσει κατ' ἀνάγκη, ἀγκαλὰ μάταια, τὸν λόγο σὲ ἓνα ὅλο καὶ πλῆρες σύστημα τοῦ κόσμου». Καταλαβαίνουμε ἤδη ἀπ' αὐτὲς τὶς ἀρχικὲς προτάσεις τὴν ἐντύ-

287. Βλ. VOIGT, *Das Leben des Prof. Christian Jacob Kraus*, Καινιζβέργη 1819, σελ. 89.

288. [Σ.τ.Μ.]: Ὁ Φέεντερ ἔγραψε ἐδῶ «transzendentell» ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ «transzendental».

πωση πού δόθηκε στον Κάντ απ' αυτή τη βιβλιοκρισία. Από μία καθαρά ουδέτερη σκοπιά κανείς απ' τους σκληρότατους χαρακτηρισμούς πού είχε γι' αυτήν δεν είναι υπερβολικός. Το μόνο του σφάλμα ήταν ότι είδε την προσωπική πρόθεση διαβολής και παρερμηνείας εκεί όπου, απλόικα και αδιάντροπα, μιλούσε απλά και μόνο ή στενομυαλιά και ή ανιδεότητα. Αφ' ής στιγμής όμως, παρακινήμένος και όργισμένος πιά από την κριτική του Γκαίτινγκεν, αποφάσισε να αναπτύξει τις βασικές σκέψεις της θεωρίας του ακόμη μία φορά με περιεκτική συντομία, κι αυτή ή φαινομενικά τυχαία και περιθωριακή εργασία απέκτησε μέσα στα χέρια του γρήγορα οικουμενική συστηματική σημασία. Απαντώντας απλά στη βιβλιοκρισία των Γκάρφε-Φέεντερ έφτασε να γράψει τα Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική μεταφυσική ή όποια θα μπορεί να παρουσιάζεται ως επιστήμη.

Από τη σκοπιά της ιστορίας των γραμμάτων βρισκόμαστε εδώ μπροστά στην αποφασιστική κρίση της γερμανικής φιλοσοφίας του διαφωτισμού. Ο τύπος της μέχρι τότε εκλαϊκευτικής φιλοσοφίας, της φιλοσοφίας του υγιούς ανθρώπινου νου, όπως την εκπροσωπούσε με ειλικρίνεια και απροκατάληπτα ο Γκάρφε, εκμηδενίζεται από τα Προλεγόμενα με μιās. «Η σμίλη και ο κόπανος»²⁸⁹ μπορούν βεβαίωτα να χρησιμεύσουν

289. [Σ.τ.Μ.]: Σμίλη και κόπανος ή βαριοπούλα δεν είναι γνωστό ότι χρησιμοποιούνται για την κατεργασία ξύλινων δοκών. Ακριβώς ή σμίλη και ο κόπανος χρησιμοποιούνται για τη λάξευση λίθου και παλιότερα για τομές σε σοβάδες και τοίχους. "Έχει κατά νου ο Κάντ ένα άλλο, πιο αίχμηρό εργαλείο, με το όποιο κόβονταν έπιμηκώς οι δοκοί; Άλλά γιατί αυτή ή δουλειά να μην γίνεται απλά με ένα αξινάκι ή ένα σκαλιστήρι; "Έχει κατά νου την ξυλογλυπτική; Άλλά τότε γιατί αναφέρεται σε εργαλεία της λιθοξοϊκής; "Η μήπως απλά δεν είχε καλή γνώση των εργαλείων και των εργασιών του μαραγκού και του ξυλογλύπτη κι έκανε λόγο για τη σμίλη, εκεί πού θα έπρεπε να μιλήσει για τη ροκάνα ή την πλάνη; "Όπως κι αν έχει, το νόημα είναι το εξής: για τη χονδροειδή έπεξεργασία του ξύλου, είναι τα εργαλεία του λιθοξόου χρήσιμα, αλλά για τη λεπτοδουλειά της χαλκογραφίας χρειάζονται τα μικροσύνεργα του χαρακτή.

για την κατεργασία ενός κομματιού από ξύλινη δοκό, για τη χαλκογραφία θα χρειαστεί όμως κανείς τη γλυφίδα». Κι αυτή τη λεπτή τέχνη του να κάνει κανείς όρατες τις λεπτότατες διαφορές κι αποχρώσεις των θεμελιωδών έννοιων της γνώσης πλάι στις καθολικές τους συνάψεις, ο Κάντ ο ίδιος πουθενά δεν άσκησε με τέτοια ανωτερότητα όπως εδώ. Τώρα αντιμετώπιζε το περατωμένο έργο του ως αναγνώστης, και ως κριτικός ήταν τώρα σε θέση να ξεδιπλώσει και πάλι πλήρως το πολύπτυχο πλέγμα, να το ξεχειλώσει και να δείξει με ασφάλεια τα νήματα που χρησίμευσαν ως οδηγοί, τα όποια και το συνέχουν. Ένω ο Κάντ από καιρό πολύ, όπως γράφει σ' εκείνη την επιστολή στον Μάρκουσ Χέρτς τον Ιανουάριο του 1779, διαλογίζεται «για τις αρχές της εκλαΐκευσης στις επιστήμες εν γένει, κυρίως δέ στη φιλοσοφία», το πρόβλημα που θέτει στον εαυτό του τώρα ήταν λυμένο, ταυτόχρονα θεωρητικά και πρακτικά. Διότι είναι μία νέα μορφή αληθινά φιλοσοφικής εκλαΐκευσης που θεμελιώνεται στα Προλεγόμενα, μία εισαγωγή στο σύστημα της Κριτικής του καθαρού λόγου που δημιουργείται, στην οποία δεν παραβάλλεται καμμία ως προς την καθαρότητα και ακρίβειά της. Δεν θα αναπτύξουμε εδώ εκ νέου το ρητό περιεχόμενο του γραπτού· έπρεπε να έχει ήδη προσληφθεί κατά την έκθεση των θεμελιωδών σχέσεων της Κριτικής του καθαρού λόγου, αφού περιέχει την ασφαλέστατη αυθεντική έρμηνεία τους. Πλάι όμως σ' αυτό το ρητό περιεχόμενο προσάπτεται στα Προλεγόμενα μία προσωπική σημασία που αφορά την εξέλιξη του Κάντ. Από την ελεύθερη γενική εποπτεία των μέχρι τώρα πορισμάτων ένοιωθε τώρα τη διάθεση προς νέα διεξοδική παραγωγικότητα. Η εργασία της κριτικής δεν έχει τελειώσει, ξεκινάει όμως πια να ρίχνει το θεμέλιο για τις μελλοντικές «συστηματικές διεργασίες» οι όποιες θα ακολουθήσουν τις τρεις Κριτικές. Οι Μεταφυσικές πρωταρχές της φυσικής επιστήμης παρουσιάζουν το 1786 το σχέδιο της νέας καντιανής φιλοσοφίας της φύσης. Δίνουν έναν όρισμό της έννοιας της ύλης, ο όποιος

παραμένει υπερβατολογικός στο πνεῦμα στο μέτρο που τὸ εἶναι τῆς ὕλης παρουσιάζεται ἐδῶ ὄχι ὡς πρωταρχικὴ ἀλλὰ ὡς συναγόμενη λήψη: στο μέτρο που ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ὕλικου θεωρεῖται ἀπλὰ ὡς ἄλλη ἐκφραση γιὰ τὴ δράση καὶ τὴ νομοτέλεια τῶν δυνάμεων. Μία ὀρισμένη δυναμικὴ σχέση μεταξύ τῆς ἔλξης καὶ τῆς ἀπώσης, μία ἰσοροπία μεταξύ *attractio* καὶ *repulsio*, αὐτὸ εἶναι ὅπου ἐδράζεται ὡς πρὸς τὴν καθαρὴ ἔννοια τῆς ἐμπειρίας τῆς ἡ ὕλη. Ἡ ἀνάλυσή μας δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναδράμει κι ἄλλο καὶ πράγματι οὔτε μπορεῖ νὰ εἰσχωρήσει πιὸ βαθιά. Διότι ἡ ἀποκαλούμενη μεταφυσικὴ οὐσία τῆς ὕλης, τὸ «ἀπολύτως ἐσωτερικό», τὸ ὁποῖο π.χ. τῆς προϋποθέτουμε, εἶναι μία κενὴ ὄνειροφантаσία, εἶναι «ἐνα σκέτο κάτι τι, γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν θὰ καταλαβαίναμε κὰν τί εἶναι κι ἂν κάποιος μπορούσε καὶ μᾶς τὸ ἔλεγε». Αὐτὸ που μᾶς εἶναι καταληπτό περὶ αὐτῆς εἶναι μία μαθηματικὰ ὀρίσιμη ἀναλογία τῆς ἴδιας τῆς δράσης καὶ μόνο, δηλαδὴ ἓνα συγκριτικὰ ἐσωτερικό, τὸ ὁποῖο μὲ τὴ σειρά του συνίσταται ἀπὸ ἐξωτερικὲς σχέσεις²⁹⁰. Πῶς ὀργανώνονται αὐτὲς οἱ σχέσεις, πῶς ὑπάγονται καὶ ὑποτάσσονται σὲ καθολικὲς ἔννοιες νόμων, τὸ εἶχε ἤδη δεῖξει ἡ *Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου* στο κεφάλαιο περὶ τῶν «Ἀναλογιῶν τῆς Ἐμπειρίας». Οἱ *Μεταφυσικὲς πρωταρχὲς τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης* δίνουν τὴ σαφῆ συνέχιση τῶν ἀνεπτυγμένων ἐδῶ θεμελιωδῶν σκέψεων. Ἐκθέτουν τοὺς τρεῖς «νόμους τῆς κίνησης» [*«leges motus»*], τοὺς ὁποίους ἐξέλαβε ὡς δεδομένους ὁ Νεύτων: τὸν νόμο τῆς ἀδράνειας, τὸν νόμο τῆς ἀναλογίας αἰτίας καὶ αἰτιατοῦ καὶ τὸν νόμο τῆς ἰσότητος δράσης καὶ ἀντίδρασης ὡς συγκεκριμένες ἐκφάνσεις τῶν καθολικῶν ἀρχῶν σχέσεων. Πλὰι σ' αὐτὴ τὴν ἐργασία γιὰ τὴ «μεταφυσικὴ τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης» βρίσκεται ὅμως γιὰ τὸν Κάντ ἡ νέα κατεύθυνση

290. Βλ. *Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου*, 2η ἔκδοση, σελ. 333 (III, σελ. 237 κ.κ.)· γιὰ περισσότερα σχετικὰ μὲ τὴ δυναμικὴ κατασκευή τῆς ὕλης στὸν Κάντ βλ. AUGUST STADLER, *Kants Theorie der Materie*, Λειψία 1883.

πρὸς τὴ μεταφυσικὴ τῆς ἱστορίας. Στὸ τεύχος τοῦ Νοεμβρίου καὶ τοῦ Δεκεμβρίου τῆς ἐπιθεώρησης *Βερολινέζικη μηνιαία* [Berlinische Monatsschrift] τοῦ ἔτους 1784 δημοσιεύθηκαν οἱ δύο πραγματεῖες Ἰδέα μίας καθολικῆς ἱστορίας ἀπὸ κοσμοπολίτικη σκοπιά καὶ Ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα: «τί εἶναι διαφωτισμός;» καὶ τὴ ἀκολούθησε στὴ Γενικὴ ἐφημερίδα τῶν γραμμάτων τῆς Ἰένας [Jenaische Allgemeine Litteraturzeitung (sic)] τὸ 1785 ἡ βιβλιοκρισία τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δεύτερου μέρους τῶν Ἰδεῶν γιὰ τὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητας. Μοιάζει πὼς ἔχουμε ἐμπρὸς μας στὸ πρόσωπο αὐτῶν τῶν πραγματειῶν ἀπλῶς σύντομες, στὸ πόδι γραμμένες περιστασιακὲς ἐργασίες. Κι ὅμως μ' αὐτὲς δίδεται τὸ σύνολο θεμέλιο γιὰ τὴ νέα ἀντίληψη ποὺ ἀνέπτυξε ὁ Κάντ περὶ τῆς φύσης τοῦ κράτους καὶ περὶ τῆς φύσης τῆς ἱστορίας. Γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ πρόοδο τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ δὲν ἀρμόζει σ' αὐτὰ τὰ γραπτὰ μικρότερη σημασία κι ἀπ' αὐτὴν ἀκόμη ποὺ ἐπέχει ἡ Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου στὸ περιβάλλον τῶν προβλημάτων τῆς. Ἰδίως μὲ τὴν πρώτη τῶν μνησθειῶν πραγματειῶν, μὲ τὴν Ἰδέα μίας καθολικῆς ἱστορίας ἀπὸ κοσμοπολίτικη σκοπιά, διαπλάθεται ἓνας συνειρμὸς οἰκουμενικῆς σημασίας στὴν ἱστορία τοῦ πνεύματος: πρόκειται γιὰ τὸ πρῶτο γραπτὸ τοῦ Κάντ ποὺ διάβασε ὁ Σίλλερ καὶ ποὺ ἐξήγειρε μέσα του τὴν ἀπόφαση νὰ μελετήσει βαθύτερα τὴν καντιανὴ θεωρία²⁹¹.

Καὶ μὲ μία ἄλλη ἔννοια ὅμως ἀποτελεῖ αὐτὸ τὸ γραπτὸ μία σημαντικὴ ὀριοθέτηση στὴ σύνολη πνευματικὴ ἀνάπτυξη. Ἀφ' ἑνὸς βρίσκεται ἀκόμη ἐντὸς τῶν πολιτικῶν-ἱστορικῶν ἰδεῶν τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰῶνα, ἐνῶ ἀφ' ἑτέρου ἀναγγέλλονται μὲ σαφήνεια μέσα της οἱ νέες θεμελιώδεις ἀντιλήψεις τοῦ 19ου αἰῶνα. Ὁ Κάντ μιλάει ἐδῶ ἀκόμη τὴ γλῶσσα τοῦ Ρουσσώ, ὅμως στὴ συστηματικὴ καὶ μεθοδικὴ θεμελίωση τῶν σκέ-

291. Βλ. γράμμα τοῦ Σίλλερ στὸν Κέρνερ [Körner], 29 Αὐγούστου 1787.

ψεών του ἔχει ξεπεράσει τὸν Ρουσσώ. Ἐνῶ ἐκεῖνος θεωρεῖ τὴ σύνολη ἀνθρώπινη ἱστορία ὡς ἔκπτωση ἀπὸ τὴν κατάστασι τῆς ἀθωότητος καὶ εὐδαιμονίας, ὅπου ζοῦσαν οἱ ἄνθρωποι προτοῦ εἰσελθῶν στὴν κοινωνία, προτοῦ συνασπισθῶν σὲ κοινωνικούς δεσμούς, γιὰ τὸν Κάντ ἡ σκέψις ἐνὸς τέτοιου πρωτοστάδιου θεωρούμενου μὲν ὡς γεγονότος, ἐμφανίζεται οὐτοπική, θεωρούμενου δὲ ὡς ἠθικοῦ ἰδανικοῦ, ἀμφίσημη καὶ ἀσαφής. Διότι ἡ ἠθικὴ του ναὶ μὲν παραπέμπει στὸ ἄτομο καὶ στὴ βασικὴ ἔννοια τῆς ἠθικῆς προσωπικότητος καὶ τῆς αὐτονομίας της, ἀλλὰ ἡ ἱστορικὴ καὶ ἱστοριοφιλοσοφικὴ σύλληψή του ὁδηγεῖ στὴν πεποιθήσι ὅτι μόνο διὰ μέσου τῆς κοινωνίας μπορεῖ νὰ βρεῖ τὸ ἰδανικὸ μέλημα τῆς ἠθικῆς αὐτοσυνείδησις τὴν πραγματικὴ ἐμπειρικὴ πλήρωσή του. Ἡ ἀξία τῆς κοινωνίας ἴσως νὰ μοιάζει ἀρνητικὸ μέγεθος, προσμετρώμενη πρὸς τὴν εὐτυχία τοῦ ἀτόμου, αὐτὸ ὅμως ἀποδεικνύει μόνο ὅτι αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ σκοπιὰ τῆς μέτρησις καὶ τοῦ μέτρου εἶναι ἐσφαλμένη ἐπιλογή. Τὸ αὐθεντικὸ κριτήριον αὐτῆς τῆς ἀξίας δὲν ἔγκειται στὴ συμβολὴ τῶν κοινωνικῶν καὶ τῶν κρατικῶν δεσμῶν γιὰ τὴν ὠφέλεια τοῦ ἀτόμου, γιὰ τὴν ἐξασφάλισι τῆς ἐμπειρικῆς ὑπαρξίς καὶ τῆς εὐμάρειάς του, ἀλλὰ στὴ σημασία τους ὡς μέσων τῆς παιδεύσις του πρὸς τὴν ἐλευθερία. Ἐν ὄψει αὐτοῦ συνάγεται γιὰ τὸν Κάντ τώρα ἡ θεμελιώδης ἀντίθεσις ἡ ὁποία περιέχει τὸ περιεχόμενον τῆς συνολίς του ἀποφίς γιὰ τὴν ἱστορία. Ἡ θεοδικία, ἡ ἐσωτερικὴ ἠθικὴ δικαιολόγησις τῆς ἱστορίας, ἐπέρχεται ὅταν κατανοήσι κανεὶς ὅτι ὁ δρόμος πρὸς τὴν πραγματικὴ ἰδανικὴ ἐνότητι τοῦ ἀνθρώπινου γένους μπορεῖ νὰ περνᾷ μόνο μέσα ἀπὸ τὸν ἀγῶνα καὶ τὴν ἀντιπαλότητι, ὅτι ὁ δρόμος πρὸς τὴν αὐτονομία μπορεῖ νὰ περνᾷ μόνο μέσα ἀπ' τὸν καταναγκασμό. Ἐπειδὴ ἡ φύσις, ἐπειδὴ ἡ «πρόνοια» θέλησε ὁ ἄνθρωπος νὰ παράγει ἐντελῶς ἀφ' ἑαυτοῦ ὅ,τι ξεπερνᾷ τὴ μηχανικὴ ὀργάνωσι τῆς ζωικῆς του φύσις, καὶ νὰ μὴν μετέχει ἄλλης εὐδαιμονίας ἢ πληρότητας παρὰ ἐκείνης τὴν ὁποία ἔφταξε γιὰ τὸν ἑαυτοῦ με τὸν λόγον του, ἐλεύθερος ἀπὸ ἔνστικτο, ἦταν ἀναγκαῖον νὰ τὸν φέ-

ρει σέ μία θέση ὅπου ἀπό φυσική ἀποψη ὑπολειπόταν κάθε ἄλλου πλάσματος. Τὸν ἔφτιαξε ἐνδεέστερο καὶ πιὸ ἀπροστάτευτο ἀπὸ ἄλλα ὄντα γιὰ νὰ τοῦ γίνεῖ αὐτὴ του ἀκριβῶς ἡ ἔνδεια κίνητρο νὰ ἐξέλθει ἀπὸ τὸν φυσικό του περιορισμὸ καὶ τὴ φυσική του ἀπομόνωση. Δὲν ἦταν μία κοινωνική ὁρμὴ τοῦ ἀνθρώπου πού, ὡς πρωταρχική καταβολή, θεμελίωσε τοὺς πρώτους κοινωνικούς δεσμούς, ἀλλὰ ἡ ἀνάγκη, καὶ αὐτὴ διαμόρφωσε περαιτέρω ἕναν ἀπὸ τοὺς οὐσιώδεις ὄρους τῆς διατήρησης καὶ τῆς σταθερότητας τοῦ κοινωνικοῦ δικτύου. "Ὅ,τι διατείνονται οἱ Μεταφυσικὲς ἀρχὲς τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης γιὰ τὸ φυσικὸ σῶμα, ἰσχύει, ἀν κατανοηθεῖ σωστά, καὶ γιὰ τὸ κοινωνικὸ σῶμα. Οὔτε κι αὐτὸ συνέχεται ἀπλὰ ἀπὸ μία πρωταρχική ἐσωτερική ἀρμονία τῶν ἀτομικῶν βουλήσεων, ἀπὸ ἐκείνη τὴν ἠθικοκοινωνική θεμελιώδη καταβολή, στὴν ὁποία παρέπεμπε ἡ αἰσιοδοξία τοῦ Σέιφτσμπιουρι καὶ τοῦ Ρουσσώ. Ἀντιθέτως ἡ διατήρησή του ριζώνει, καθὼς κι ἐκείνη τῆς ὕλης, στὴν ἔλξη καὶ στὴν ἄπωση, σ' ἕναν ἀνταγωνισμὸ τῶν δυνάμεων. Αὐτὴ ἡ ἀντίθεση διαμορφώνει τὸν βλαστὸ καὶ τὴν προϋπόθεση κάθε κοινωνικῆς τάξης: "Ἐτσι γίνονται τώρα τὰ πρῶτα πραγματικὰ βήματα ἀπὸ τὴν ὠμότητα στὸν πολιτισμὸ, ὁ ὁποῖος συνίσταται ὄντως στὴν κοινωνικὴ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου. Ἐτσι ἀναπτύσσονται σιγά-σιγά ὅλα τὰ χαρίσματα, διαμορφώνεται ἡ καλαισθησία κι ἀκόμη γίνεται μὲ τὴν πρόοδο τῆς διαφώτισης ἡ ἀρχὴ γιὰ τὴ θεμελίωση ἑνὸς τρόπου σκέψης, ὁ ὁποῖος, μὲ τὸν καιρὸ, μπορεῖ νὰ μεταβάλεῖ τὴν ὠμὴ φυσικὴ καταβολὴ νὰ διακρίνουμε ἠθικά, σὲ καθορισμένες πρακτικὲς ἀρχὲς καὶ συνεπῶς μία παθολογικὰ ἀποσπασμένη συναίνεση πρὸς μία κοινωνία τελικὰ σὲ ἠθικὸ ὄλον. Δίχως ἐκεῖνες, τίς καθ' ἑαυτὲς ὄχι βέβαια ἀξιαγάπτες ιδιότητες τῆς ἀκοινωνησίας, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἐκπηδᾷ ἡ ἀντίσταση, τὴν ὁποία κατ' ἀνάγκη θ' ἀπαντήσει ἐγωπαθῶς ἐπαίρομενος ὁ καθέννας, θὰ παρέμεναν ὅλα τὰ χαρίσματα παντοτεινὰ κρυμμένα μέσα στὸν βλαστὸ τους, σὲ μία ἀρκαδικὴ ζωὴ βουκολικοῦ εἰδυλλίου, σὲ τέλεια ὁμόνοια, αὐτάρκεια καὶ ἀμοιβαία ἀγάπη. Οἱ

άνθρωποι, ἡσυχιοὶ σὰν τὰ πρόβατα τὰ ὁποῖα ὀδηγοῦν στὴ βοσκή, δὲν θὰ ἔδιναν στὴν ὑπαρξή τους ἀξία μεγαλύτερη ἀπ' ὅση ἔχει ἡ ζωὴ τοῦ κοπαδιοῦ τους. Δὲν θὰ ἐκπλήρωναν τὸ κενὸ τῆς δημιουργίας ὡς πρὸς τὸν σκοπὸ τους ὡς ἔλλογη φύση. Ἄς εὐγνωμονοῦμε τὴ φύση λοιπὸν ποὺ εἴμαστε ἀσυμβίβαστοι, δυσμενεῖς καὶ ζηλότυποι ματαιόδοξοι, ποὺ ἔχουμε τὸ ἀνικανοποίητο πάθος νὰ ἔχουμε ἢ καὶ νὰ ἄρχουμε! Δίχως αὐτὰ δὲν θὰ ὑπνωτταν ὅλες οἱ ἐξαίρετες καταβολές στὴν ἀνθρωπότητα γιὰ πάντα ἀνανάπτυκτες». Ἔτσι εἶναι τὸ ἴδιο τὸ κακὸ τὸ ὁποῖο κατὰ τὴν πορεία καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἱστορίας γίνεται ἐξ ἀνάγκης πηγὴ τοῦ ἀγαθοῦ. Εἶναι λοιπὸν ἡ διχόνοια ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ μόνο μπορεῖ νὰ γεννηθεῖ ἡ πραγματικὴ καὶ βέβαιη γιὰ τὸν ἑαυτὸ της ἠθικὴ ὁμόνοια. Ἡ πραγματικὴ ἰδέα τῆς κοινωνικῆς τάξης συνίσταται στὸ νὰ μὴν καταρρίπτει τὶς ἀτομικὲς βουλήσεις σὲ γενικὴ ἰσοπέδωση, ἀντιθέτως στὸ νὰ τὶς διατηρεῖ ὡς πρὸς τὴν ἰδιαιτερότητά τους καὶ συνεπῶς ὡς πρὸς τὴν ἀντίθεσή τους, στὸ νὰ ὀρίζει ὅμως συγχρόνως τὴν ἐλευθερία κάθε ἀτόμου, ὥστε αὐτὴ νὰ θρῖσκει σ' ἐκείνην τοῦ ἄλλου τὸ ὄριό της. Ἡ ἀποδοχὴ αὐτοῦ τοῦ ὀρισμοῦ, ὁ ὁποῖος κατ' ἀρχὴν μπορεῖ νὰ ἐπιβληθεῖ μόνο μὲ ἐξωτερικὴ βία, ἐκ μέρους τῆς ἴδιας τῆς βούλησης καθὼς καὶ ἡ ἀναγνώρισή του ὡς πραγματώσεως τῆς ἴδιας τῆς μορφῆς καὶ θεμελιώδους ἀξίωσής της, εἶναι ὁ ἠθικὸς στόχος ὁ ὁποῖος τίθεται σὲ κάθε ἱστορικὴ ἐξέλιξη. Ἐδῶ ἔγκριεται τὸ δύσκολο πρόβλημα, τὸ ὁποῖο ὀφείλει νὰ ἀντιμετωπίσει τὸ ἀνθρώπινο γένος καὶ πρὸς τὴν ἐπίλυση τοῦ ὁποίου ἀποτελοῦν ἀπλῶς μέσο ὄλοι οἱ ἐξωτερικοὶ πολιτικοκοινωνικοὶ θεσμοὶ καθὼς καὶ ἡ ἴδια ἡ εὐταξία τοῦ κράτους, σ' ὅλες τὶς μορφές τῆς κοινωνικῆς τῆς ὄντότητας. Μία φιλοσοφικὴ δοκιμὴ νὰ παρακολουθήσουμε τὴ γενικὴ ἱστορία τοῦ κόσμου ὑπ' αὐτὴ τὴ σκοπιὰ καὶ νὰ δοῦμε μέσα της συνεπῶς τὴν προοδευτικὴν πραγματώσιν ἑνὸς σχεδίου τῆς φύσης, τὸ ὁποῖο κατατείνει στὴν πλήρη πολιτικὴ ἔνωση στοὺς κόλπους τοῦ ἀνθρώπινου γένους, εἶναι συνεπῶς ὄχι μόνο δυνατὴ ἀλλὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς προωθητικὴ αὐτῆς τῆς πρό-

θεσης τῆς φύσης. «Μία τέτοια δικαιολόγηση τῆς φύσης ἢ μᾶλλον τῆς πρόνοιας (ἔτσι κλείνει ὁ Κάντ αὐτὴ τὴν πραγματεύση) δὲν εἶναι ἀσημαντο κίνητρο ἐπιλογῆς μίας εἰδικῆς ὀπτικῆς τῆς κοσμοθεώρησης. Διότι τί διάφορο ἔχει νὰ αἰνοῦμε τὴ μεγαλοσύνη καὶ σοφία τῆς δημιουργίας στὸ ἄλογο φυσικὸ βασίλειο καὶ νὰ συνιστοῦμε νὰ παρατηρεῖται, ὅταν τὸ μέρος τῆς μεγάλης σκηνῆς τῆς ὑψιστῆς σοφίας, τὸ ὁποῖο περιέχει τὸν σκοπὸ ὄλων αὐτῶν, ἢ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπινου γένους, πρέπει ἀπεναντίας νὰ παραμείνει συνεχῶς διακυβευόμενη καὶ ἡ ὄψη της νὰ μᾶς ἀναγκάζει νὰ στρέφουμε μὲ ἀπέχθεια τὰ μάτια μας ἀπ' αὐτὴν κἀνοντάς μας νὰ ἐλπίζουμε μίᾳ πλήρως ἔλλογη πρόθεση σ' ἓναν ἄλλον κόσμον, ἀπελλιπόμενοι ὅτι θὰ τὴν ἀπαντήσουμε ποτὲ μέσα της»²⁹².

Ὅταν τοποθετοῦμαστε στὴ σκοπιὰ τῆς ὑπερβατολογικῆς ἐρώτησης, καὶ πάλι δὲν εἶναι τὸ περιεχόμενο αὐτῆς τῆς ἱστορικῆς ἀποψῆς ποὺ ὀφείλει νὰ κινήσει κατ' ἀρχὰς τὸ ἐνδιαφέρον· ἀντιθέτως εἶναι ἡ εἰδικὴ τῆς μέθοδος ποὺ τὸ κάνει αὐτό. Αὐτὸ ποὺ ζητεῖται ἐδῶ πρῶτα-πρῶτα εἶναι μίᾳ νέα σκοπιὰ τῆς κοσμοθεώρησης, μίᾳ μεταλλαγμένη θέση, τὴν ὁποία νὰ παίρνει ἡ γνώση μας σὲ σχέση μὲ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἐμπειρικῶ-ἱστορικῶ ὄντος. Τὸ ὅτι μ' αὐτὴ τὴ θέση διόλου δὲν θὰ παραβλαφθεῖ οὔτε θ' ἀπωθηθεῖ ἡ συνήθης ἱστορικὴ θεώρηση, ἡ ὁποία ζητεῖ νὰ συλλάβει τὰ γεγονότα ὡς καθαρὰ συμβάντα καὶ νὰ τὰ ἐκθέσει ἀφηγούμενη, ρητὰ ἐξαίρεται ἀπὸ τὸν Κάντ στὸ τέλος τῆς πραγματείας του²⁹³. Πλαί ὅμως σ' αὐτὴ τὴ διαδικασία πρέπει νὰ ὑπάρχει ἓνα ἄλλο μὲ τὸ ὁποῖο πρῶτα-πρῶτα ξανοίγεται ἐμπρὸς μας τὸ νόημα τῶν ἱστορικῶν φαινομένων μὲ τὸ ὁποῖο ἡ σημασία τους ἐμφανίζεται μὲ ἐντελῶς διαφορετικὸ τρόπο ἀπ' ὅ,τι μὲ τὴν ἐμπειρικὴ παράθεση τῶν συμβάντων. Ἀκόμη δὲν ὑπάρχει ἐδῶ πλήρης εἰκόνα καὶ σαφῆς ὀρισμὸς ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ βασικοῦ χα-

292. Ἰδέα γενικῆς ἱστορίας ἐν ὅψει τοῦ κοσμοπολιτισμοῦ, W. IV, σσ. 151-166.

293. Ἰδέα γενικῆς ἱστορίας κ.λπ. (IV, σελ. 165 κ.κ.).

ρακτήρα αὐτῆς τῆς νέας διαδικασίας, διότι ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας τοῦ Κάντ ἀποτελεῖ ἀπλὰ ἓναν μεμονωμένο κρίκο μέσα στοῦ σύνολο σύστημά του τῆς τελεολογίας. Πρῶτα ἡ πλήρης ἐκδίπλωση τοῦ συστήματός του στα θεμελιώδη ἠθικά γραπτά καὶ στὴν *Κριτική τῆς κριτικῆς ἰκανότητας* [*Kritik der Urteilskraft*]²⁹⁴ θὰ ἀποδώσει καὶ τὴν τελευταία κριτικὴ ἀπόφαση ὑπὲρ τῶν θεμελιωδῶν ἐρωτημάτων τῆς ἱστορικῆς τελεολογίας. Εἶναι ὅμως ἀποφασιστικὴ ἡ στροφή αὐτὴ μετὰ τὴν ὁποία βρικόμαστε ἤδη ἐδῶ μετὰ πλήρη καθαρότητα ἀντιμέτωποι, σ' αὐτὸ τὸ ξεκίνημα τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας. Στις πρῶτες κιόλας προτάσεις τῆς καντιανῆς θεωρίας μετακινούμαστε ἀπὸ τὴν ἐπικράτεια τοῦ *Εἶναι*, στὴν ὁποία κινεῖτο μέχρι τώρα ἡ κριτικὴ ἔρευνα, στὴν ἐπικράτεια τοῦ *δέοντος*. «Ἱστορία» μετὰ τὴν αὐστηρὴ ἔννοια τοῦ ὅρου ὑπάρχει σύμφωνα μετὰ τὸν Κάντ γιὰ μᾶς μόνον ἐκεῖ ὅπου θεωροῦμε μίαν προσδιορισμένη σειρά συμβάντων τέτοιου εἶδους ὥστε δὲν παρατηροῦμε μόνον τὴ χρονικὴ ἀκολουθία τῶν ἀτομικῶν στιγμῶν ἢ τῆς αἰτιατικῆς συνάφειάς τους, ἀλλὰ τὰ συσχετίζουμε πρὸς τὴν ἰδανικὴ ἐνότητα ἐνὸς ἐμμενοῦς «στόχου». Μόνον ἐφαρμόζοντας καὶ φέροντας εἰς πέρας αὐτὴ τὴ σκέψη, αὐτὸ τὸν νέο τρόπο κρίσης, τὸ ἱστορικὸ γεγονός, ἰδιάζον καὶ ἀνεξάρτητο, ξεφεύγει ἀπὸ τὸ ὁμοίομορφο ρεῦμα τοῦ γίγνεσθαι, ἀπὸ τὸ σύμπλεγμα τῶν ἀπλῶν φυσικῶν αἰτιῶν καὶ φυσικῶν αἰτιατῶν. Σ' αὐτὴ τὴ συνάφεια ἀμέσως συλλαμβάνουμε ὅτι τὸ ἐρώτημα τοῦ «σκοποῦ τῆς ἱστορίας» γιὰ τὸν Κάντ σύμφωνα μετὰ τὴ βασικὴ του ὑπερβατολογικὴ θεώρηση ἀποκτᾶ ἓναν ἐντελῶς διαφοροτικὸ ἦχο ἀπ' ὅ,τι γιὰ τὴ συνήθη θεώρηση τοῦ κόσμου καὶ γιὰ

294. [Σ.τ.Μ.]: Χρησιμοποιοῦ αὐτὴ τὴ μετάφραση τοῦ τίτλου τῆς «Τρίτης Κριτικῆς» τοῦ Κάντ ἐπειδὴ ἔχει καθιερωθεῖ στα ἑλληνικά. Βρίσκω ὅτι σωστότερα ἑλληνικά καὶ μεγαλύτερη πίστη πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ πρωτοτύπου περιέχει ἡ μετάφραση: «Κριτικὴ τῆς ἰκανότητος τοῦ κρίναι», ἢ ἀκόμη πρὸς ῥηξικέλευθα δημοτικιστικά: «Κριτικὴ τῆς ἰκανότητος νὰ κρίνομε». Οἱ δύο τελευταῖες μεταφράσεις πάντως δὲν εἶναι καθιερωμένες καὶ ἀναφέρονται ἀπλὰ χάριν μεταφραστικῆς ὀξυδέρκειας.

τὴν παραδοσιακὴ μεταφυσικὴ. Ὅπως πετύχαμε νὰ συλλάβουμε πλήρως τὴν ἐγκυρότητα τῶν «φυσικῶν νόμων» συλλαμβάνοντας κατὰ τὸ πρῶτον ὅτι δὲν εἶναι ἡ δεδομένη φύση ποὺ «ἔχει» νόμους ἀλλὰ ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ νόμου εἶναι ποὺ ὀργανώνει καὶ συνιστᾷ ἐκείνην τῆς φύσης, ἔτσι καὶ ἡ ἱστορία: Naί μὲν ἀποτελεῖ ὑφιστάμενο περιεχόμενο γεγονότων καὶ συμβάντων, ἀλλὰ «νόημα» καὶ ἰδιάζον τέλος δὲν ἀποκτᾷ παραπλεύρως²⁹⁵: ἀντιθέτως ἡ ἴδια τῆς ἡ «δυνατότητα», ἡ κατ' εἶδος τῆς σημασία πρωτοθεμελιώνεται στὴν προϋπόθεση ἑνὸς τέτοιου νοήματος. Πραγματικὰ «ἱστορία» πρωτοϋφίσταται ἐκεῖ ὅπου ἔμεῖς μὲ τὴ θεώρησή μας στέκουμε ὄχι πιά στὴ σειρά τῶν ἀπλῶν συμβάντων ἀλλὰ στὴ σειρά τῶν πράξεων. Ἡ σκέψη τῆς πράξης ὅμως περικλείει τὴ σκέψη τῆς ἐλευθερίας. Ἔτσι ἡ ἀρχὴ τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας παραπέμπει στὴν ἀρχὴ τῆς καντιανῆς ἠθικῆς προλαμβάνοντάς την. Σ' αὐτὴν θὰ βρεῖ γιὰ πρώτη φορὰ τὴν περάτωση καὶ τὴν πλήρη ἐξήγησή της. Ἐπειδὴ γιὰ τὸν Κάντ αὐτὴ ἡ συσχέτιση μὲ τὴ μεθοδικὴ ἔννοια δὲν μπορεῖ νὰ ἀρθεῖ, ἐπειδὴ ἀποτελεῖ τὴν πρωταρχικὴ μορφή τῆς ἔννοιάς του τῆς ἱστορίας, γι' αὐτὸ τὸν λόγο γίνεται καθοριστικὴ γιὰ τὸ περιεχόμενο τῆς ἔννοιας τῆς ἱστορίας. Ἡ πνευματικὴ-ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς ἀνθρωπότητας συμπίπτει μὲ τὴν πρόοδο, μὲ τὸ ὅλο καὶ πιὸ ἐστιασμένο ἀγκάλιασμα καὶ μὲ τὴν προοδευτικὴ ἐμβάθυνση τῆς σκέψης τῆς ἐλευθερίας. Ἡ φιλοσοφία τοῦ διαφωτισμοῦ βρίσκεται ἐδῶ στὸν ὑψιστὸ τῆς στόχο καὶ στοῦ Κάντ τὴν Ἀπάντηση στοῦ ἐρώτημα: «Τί εἶναι διαφωτισμός;» βρίσκει πιά καὶ τὴν ξεκάθαρη προγραμματικὴ τῆς περάτωση. «Διαφωτισμός εἶναι ἡ ἔξοδος τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν ἀνευθυνότητά του γιὰ τὴν ὁποία φταίει ὁ ἴδιος. Ἀνευθυνότητα εἶναι ἡ ἀνικανότητα χρήσης τοῦ νοῦ μας δίχως καθοδήγηση ἑνὸς ἄλλου. Τὸ φταίξιμο γι' αὐτὴ τὴν ἀνευθυνότητα ἀνήκει στὸν

295. [Σ.τ.Μ.]: «Τέλος», στὸ πρωτότυπο, μὲ τὴν ἀρχικὴ ἔννοια τῆς ἐλληνικῆς λέξης, δηλαδὴ τοῦ «σκοποῦ» (καὶ ὄχι τοῦ «πέρατος»).

ἴδιο [τὸν παθόντα], ὅταν ἡ αἰτία τῆς δὲν ἔγκριται σὲ ἀνεπάρκεια νοῦ, ἀλλὰ σὲ ἀνεπαρκῆ ἀποφασιστικότητα καὶ θάρρος νὰ τὸν χρησιμοποιήσει δίχως καθοδήγηση ἄλλου. Τὸ σύνθημα τοῦ διαφωτισμοῦ εἶναι λοιπὸν: Θάρρει φρονῶν! "Ἐχε θάρρος, νὰ χρησιμοποιήσεις τὸν δικό σου νοῦ»²⁹⁶. Αὐτὸ τὸ σύνθημα εἶναι ὅμως συγχρόνως τὸ μὸττο σύμπασας τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας. Διότι στὴ διαδικασία τῆς αὐτοαπελευθέρωσης, στὴν πρόοδο ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς φύσης, στὴν αὐτόνομη συνείδηση τοῦ πνεύματος περὶ τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ τῆς ἀποστολῆς του συνίσταται αὐτὸ πού μὲ τὴν πνευματικὴ ἔννοια μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς, μόνο αὐτό, ἀληθὲς «συμβάν».

Μ' αὐτὴ τὴν πεποίθηση καὶ διάθεση προσεγγίζει ὁ Κάντ τὶς Ἰδέες περὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητας τοῦ Χέρντερ καὶ ἐδῶ πιά καταλαβαίνει κανεὶς ἀμέσως ὅλη τὴν ἀντίθεση ἢ ὅποια κατ' ἀνάγκη ἐκδηλώνεται ἀνάμεσα στὸν ἴδιο καὶ στὸν Χέρντερ. Διότι ὁ Χέρντερ παρέμεινε ὀπισθόρητο καὶ στὴ σύλληψη αὐτοῦ τοῦ θεμελιώδους ἔργου του μαθητῆς τοῦ Κάντ, ὁ ὁποῖος κατὰ τὰ ἔτη πού σπουδαζε στὴν Καινιξέβεργη τοῦ εἶχε δεῖξει πρῶτος τὸν δρόμο πρὸς ἐκείνη τὴν «ἀνθρώπινη» φιλοσοφία, ἢ ὅποια εἶναι παρούσα ἐμπρός του ὡς διαρκὲς ἰδανικό. Παρ' ὅλ' αὐτὰ βαθύτερα ἀπὸ τὸν Κάντ ἐπέδρασε ὅμως στὸ σύνολο τῆς

296. [Σ.τ.Μ.]: Δὲν μεταφράζω τὸ —πλάγια γραμμμένο ἐδῶ— ρητὸ «sapere aude!» ἀπὸ τὶς Ἐπιστολές (I, 2, 40) τοῦ Ὁρατίου ὡς «τόλμα νὰ μάθεις», ὅπως ὁ Εὐάγγελος Παπανούτσος, ἀφοῦ ὁ Κάντ δὲν μιλάει ἐδῶ γιὰ τὴ διαδικασία τῆς μάθησης ἀλλὰ γιὰ τόλμη χρήσης τοῦ ἤδη ὑπάρχοντος νοῦ — ἄλλωστε καὶ γλωσσικὰ ἢ ἀρχαία ἐλληνικὴ ἔκφραση πού χρησιμοποιήσα μεταφράζοντας, διατηρεῖ τὴν ἀρχαιότητα τοῦ λατινικοῦ πρωτοτύπου πού διανθίζει τὸ γερμανικὸ κείμενο τοῦ Κάντ, ἀλλὰ καὶ ἀποδίδει καλύτερα τὴ σημασία. Τὸ ρητὸ ἦταν ἀρκετὰ δημοφιλὲς ἀνάμεσα στοὺς Γερμανοὺς διαφωτιστὲς καθὼς κι ὁ ἴδιος ὁ Ὁρατίος ὡς συγγραφεὴς. Μὲ τὴ φράση του μετὰ ἀπὸ τὸ θαυμαστικὸ ὁ Κάντ δὲν μεταφράζει ἀπλᾶ τὸ ρητὸ τοῦ Ὁρατίου ἀλλὰ καὶ τὸ ἀναλύει, ὑπερερμηνεύοντάς το κάπως.

ἀντίληψής του γιὰ τὴν ἱστορία ἢ κοσμοθεωρία τοῦ Χάμαν πρὸς τὴν ὁποία πράγματι καὶ ἐσώτατα ἔνοιωθε μίᾳ πνευματικῇ ἐγγύτητά. Αὐτὸ πού ἔφαχνε μέσα στὴν ἱστορία ἦταν ἡ ἀντίληψη τῶν ἀπείρως πολλαπλῶν, ἀπείρως διαφορετικῶν ἐκδηλώσεων τοῦ βίου τῆς ἀνθρωπότητος. "Ὅσο βαθύτερα βυθίζεται σ' αὐτὸ τὸ ὅλον, ὅχι γιὰ νὰ τὸ ἀναγάγει σὲ ἔννοιες καὶ κανόνες παρὰ γιὰ νὰ τὸ νοιώσει καὶ νὰ τὸ ἐγκαταβιώσει, τόσο σαφέστερο τοῦ γίνεται ὅτι οὔτε ἀτομικὸ ἀφηρημένο μέτρο, οὔτε ὁμοίομορφη ἠθικὴ ἔννοια κανονιστικότητας καὶ ἰδεατότητας μπορεῖ νὰ ἐξαντλήσει τὸ περιεχόμενό του. Κάθε ἱστορικὴ καὶ χρονικὴ περίοδος, κάθε ἐποχὴ καὶ ἔθνος ἐμπεριέχει τὸ μέτρο τῆς «τελειότητας» καὶ τῆς πλήρωσής της/του. Δὲν ἰσχύει ἐδῶ καμμία «σύγκριση» μεταξὺ τοῦ τί εἶναι καὶ τί θέλουν· δὲν ὑπάρχει ἔμφαση κοινῶν γνωρισμάτων, στὰ ὁποῖα ἴσα-ἴσα τὸ χαρακτηριστικὸ, αὐτὸ πού κάνει τὸ ἐπὶ μέρους κατὰ πρῶτον ζωντανὴ μοναδικότητα, νὰ σβήνεται καὶ νὰ ἐκμηδενίζεται. "Ὅπως τὸ περιεχόμενον τοῦ βίου τοῦ παιδιοῦ δὲν μπορεῖ νὰ προσμετρηθεῖ πρὸς ἐκεῖνο τοῦ ἀνδρα ἢ τοῦ γέροντα ἀλλὰ κατέχει ἐν ἑαυτῶ τὸ ἐπίκεντρο τοῦ εἶναι του καὶ τῆς ἀξίας του, τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν ἱστορικὸ βίον τῶν λαῶν. Ἡ σκέψη τῆς διαρκῶς προχωρούσας διανοητικῆς καὶ ἠθικῆς «τελειοποίησης» τοῦ ἀνθρώπινου γένους δὲν εἶναι παρὰ ἀλαζονικὴ μυθοπλασία δυνάμει τῆς ὁποίας ἡ ἐκάστοτε ἔσχατη χρονικὴ περίοδος πιστεύει ὅτι δικαιούται νὰ κοιτᾷ ἀφ' ὑψηλοῦ ὄλες τὶς προηγούμενες ὡς παρατημένες καὶ ξεπερασμένες βαθμιῶδες μὲρφοσης. Τὴν ἀληθινὴν εἰκόνα τῆς ἱστορίας τὴ συλλαμβάνουμε ὅμως μόνον ὅταν τὴν ἀφήνουμε νὰ ἐπιδράσει πάνω μας μ' ὅλη της τὴ λάμψη, ὅλη της τὴν πολυχρωμία, συνεπῶς μ' ὅλη τὴ μὴ περαιτέρω ἀναγώγιμη πολλαπλότητα τῶν ἀτομικῶν της γνωρισμάτων. Ἐφ' ὅσον τὸ ἔργο τοῦ Χέρντερ ὑποτίθεται βέβαια ὅχι ὡς ἱστορία ἀλλὰ ὡς φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, τίθενται καὶ σ' αὐτό, λόγῳ τῆς ἀπειρῆς πολλαπλότητας τοῦ συμβάντος, ὀρισμένοι τελεολογικοὶ καθοδηγητικοὶ κανόνες καὶ κανονισμοί. Αὐτὸ πού καὶ γιὰ τὸν Χέρντερ ἀποκαλύπτεται

μέσα στην προοδευούσα πορεία τῆς ἱστορίας εἶναι ἓνα «σχέδιο» τῆς πρόνοιας, αὐτὸ τὸ σχέδιο ὅμως δὲν σημαίνει κάποιον ἐξωτερικὸ αὐτοσκοπὸ ὁ ὁποῖος νὰ τίθεται στὸ συμβάν, οὔτε καὶ γενικὸ στόχο στὸν ὁποῖο ἐνώνονται ὅλοι οἱ ἐπὶ μέρους. Πολὺ περισσότερο πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια τὴ διαρκῆ ἀτομικὴ διαμόρφωση στὴν ὁποία ἐν τέλει κερδίζεται ἡ μορφή τῆς ὁλότητας, στὴν ὁποία βρίσκει ἡ σκέψη τῆς ἀνθρωπότητας τὴ συγκεκριμένη πλήρωσή της. Στὴ διαδοχὴ ἐπεισοδίων καὶ σκηνῶν, ἐθνικῶν ἰδιαιτεροτήτων καὶ ἐθνικῶν πεπρωμένων, ἀκμῆς καὶ παρακμῆς συγκεκριμένων ἱστορικῶν μορφῶν παρουσίας, βρίσκεται τελικὰ μπροστὰ μας ἓνα ὅλον, τὸ ὁποῖο ὅμως γίνεται καταληπτὸ ὄχι ὡς ἀποκομμένο ἀποτέλεσμα ἐξ ὄλων αὐτῶν τῶν στοιχείων ἀλλὰ μόνο ὡς ἡ ἴδια ἡ ζωντανή τους πεμπτουσία. Πέρα ἀπ' τὴν ἐποπτεία αὐτῆς τῆς πεμπτουσίας δὲν ρωτᾶει ὁ Χέρντερ. Ὅποιος τὴν κατέχει, σ' αὐτὸν ἔχει ἀποκαλύψει ἡ ἱστορία τὸ μυστικὸ της καὶ δὲν ἔχει ἀνάγκη πιά κανέναν κανονισμὸ πού νὰ βρίσκεται ἔξω ἀπ' αὐτὴν πού νὰ τοῦ τὴν ἐρμηνεύει καὶ νὰ τὴν ἐξηγεῖ. Ἐνῶ λοιπὸν ὁ Κάντ γιὰ νὰ συλλάβει τὸ νόημα τῆς ἱστορίας χρειάζεται τὴν ἀφηρημένη ἐνότητα ἐνὸς ἠθικοῦ αἰτήματος, ἐνῶ βλέπει μέσα της τὴν ὅλο καὶ πληρέστερη λύση μίας ἀπειρης ἀποστολῆς, ὁ Χέρντερ ἀντιθέτως παρεπιδήμει τὴν καθαρὴ της γεγονότητα. Ἐνῶ ἐκεῖνος, γιὰ νὰ τοῦ γίνῃ τὸ γεγονὸς ἐσωτερικὰ κατανοητό, πρέπει νὰ τὸ προβάλλῃ σ' ἓνα νοητὸ «δέον», ὁ Χέρντερ παραμένει ἐν τῷ μεταξύ στάσιμος στὸ ἐπίπεδο τοῦ καθαρῷ «γίγνεσθαι». Στὴν ἠθικὴ κοσμοαντίληψη, ἡ ὁποία βασίζεται στὸν δυϊσμὸ «εἶναι» καὶ «δέοντος», «φύσης» καὶ «ἐλευθερίας», ἀντίκειται σὲ πλήρη ἀντίθεση ἡ ὀργανικὴ καὶ δυναμικὴ ἀντίληψη τῆς φύσης, ἡ ὁποία ζητεῖ νὰ περιλάβῃ ὡς στοιχεῖα μίᾳ καὶ τὴν αὐτὴ ἐξέλιξη. Μόνο θεωρώντας τὶς δύο βιβλιοκρισίες τοῦ Κάντ γιὰ τὶς Ἰδέες τοῦ Χέρντερ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ αὐτῆς τῆς θεμελιώδους ἀντίθεσης τῆς πνευματικῆς ἱστορίας μπορεῖ κανεὶς νὰ τὶς ἀποτιμήσῃ ὀρθά. Ἦταν ἡ τραγικὴ μοίρα τοῦ Χέρντερ ὅτι αὐτός, ὁ ὁποῖος δὲν μπόρεσε νὰ παρακολουθήσῃ

τὴν ἀνάπτυξη πού πῆρε ὁ Κάντ καὶ ἡ κριτικὴ φιλοσοφία ἀπὸ τῆ δεκαετία τοῦ '60, δὲν ἄρθηκε στὸ ὕψος αὐτῆς τῆς θεώρησης κι ὅτι ὡς ἐκ τούτου γι' αὐτὸν ἡ ἀντιδικία μὲ τὸν Κάντ μετατοπιζόταν ὅλο καὶ πῖο πολὺ σὲ μικρότητες καὶ στὰ προσωπικά. Ὁ Κάντ ἀπεναντίας, σ' ὅ,τι τὸν ἀφορᾷ, ἐὰν σὲ πνευματικούς ἀγῶνες αὐτοῦ τοῦ εἶδους μπορεῖ νὰ γίνεταί λόγος γιὰ «ἀδίκους» καὶ γιὰ «δικαίους», ὅπωςδήποτε δὲν μπορεῖ νὰ ἀπαλλαγθεῖ ἐντελῶς τῆς εὐθύνης ὅτι, μέσα στὴν ἀνωτερότητα πού τοῦ ἔδινε ἡ κριτικὴ του ἀνάλυση τῶν θεμελιωδῶν ἐννοιῶν, ἔκλεισε τὰ μάτια μπροστὰ στὴ μεγάλη συνολικὴ ἐποπτεία ἢ ὁποία ἦταν παντοῦ ζωντανή στὸν Χέρντερ, μ' ὅλες τίς ἐννοιολογικὲς ἀνεπάρκειες τῶν ἱστορικοφιλοσοφικῶν συναγωγῶν τοῦ τελευταίου. Αὐτός, ὁ ὁποῖος ἔβλεπε πρὸ πάντων τὴν αὐστηρότητα τοῦ ἀποδεικτικοῦ συλλογισμοῦ, τὴν ἀκριβῆ συναγωγή τῶν ἀρχῶν καὶ τὴν ξεκάθαρη διάκριση τῆς σφαίρας τῆς ἐγκυρότητάς τους, δὲν μπόρεσε νὰ παρατηρήσει στὴ μεθοδολογία τοῦ Χέρντερ παρὰ «μία παραμυθία ἰκανὴ στὴν εὔρεση ἀναλογιῶν, στὴ χρῆση τῶν ὁποίων ὅμως ἡ τολμηρὴ φαντασία, συνδεδεμένη μὲ τὴν ἐπιδεξιότητα τοῦ νὰ κερδίζει τὸν ἀναγνώστη γιὰ τὸ ἀντικείμενο τῆς σκοτεινῆς τῶ τρόπῳ διαπραγματεύσεώς του, μὲ συναισθήματα κι αἰσθήματα, τὰ ὁποῖα, ὑπὸ τύπον ἐπιδράσεων ἑνὸς μεγάλου περιεχομένου καὶ σκέψεων ἢ ὑπὸ τύπον πολυσήμων νευμάτων, κάνουν νὰ ὑποπτεύεται κανεὶς μᾶλλον περὶ αὐτῶν· ἐδῶ μᾶλλον ἀκριβῶς ψυχρὴ κρίση δὲν θ' ἀπαντηθεῖ». Ἄτεγκτα ἀπαίτησε ὁ φιλοσοφικὸς κριτικὸς καὶ ἀναλυτικὸς κι ἐδῶ τὴν παραίτηση ἀπὸ κάθε μορφή μεθοδολογικοῦ «συγκρητισμοῦ»²⁹⁷, παραίτηση

297. Πρβλ. τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Κάντ στὸν Φρίντριχ Χάινριχ Γιακόμπι [Jacobi], τῆς 30ῆς Αὐγούστου 1789 (IX, σελ. 431 κ.κ.). [(Σ.τ.Μ.): Ὁ Γιακόμπι (1743-1819), συγγραφέας καὶ φιλόσοφος, ἦταν μία ἀπὸ τίς σημαντικότερες μορφές τοῦ κινήματος «Θύελλα καὶ Ὁρμὴ» («Sturm und Drang») καὶ εἶχε λάβει σημαντικότερες ἐπιρροές ἀπὸ τὸν Χάμαν κι ἀπὸ τὸν Γκαϊτε. Ἦταν ἔτσι συνοδοιπόρος τοῦ σχεδὸν συνομήλικού του Χέρντερ.]

ή όποία έπρόκειτο νά άρει και τά ιδιαίτατα προσωπικά χαρίσματα τής όπτικής του Χέρντερ²⁹⁸. Διότι έδω άκριβώς συνίσταται αύτή ή όπτική, στό ότι διαρκώς μεταβαίνει από τήν έποπτεία άμεσα στην έννοια κι από τήν έννοια στην έποπτεία, στό ότι ό Χέρντερ ως ποιητής άναδεικνύεται μάλλον φιλόσοφος κι ως φιλόσοφος μάλλον ποιητής. Η ευερεθιστότητα μέ τήν όποία άρχισε ν' άντιμάχεται τόν Κάντ και ό διογκούμενος φανατισμός τής πολεμικής του γίνονται κατανοητά έξ αύτϊν. "Ενοιωθε και γνώριζε ότι δέν ήταν ένα μεμονωμένο ζήτημα πού κρινόταν έδω, αλλά ότι ή όντότητά του και τό δικό του ιδιαίτερο χάρισμα διαμφισθητοϋνταν από τίς θεμελιώδεις θεωρητικές αξιώσεις του Κάντ.

Σ' ό,τι άφορā τίς δύο καντιανές βιβλιοκρισίες τϊν Ίδεϊν του Χέρντερ από τόν Κάντ, ή άντίθεση μέσα σ' αυτές δέν έχει άναπτυχθεί πλήρως. Διότι όσο δέν έχει περατωθεί ή θεμελίωση τής ήθικής από τόν Κάντ, όσο ή έννοιά του τής έλευθερίας δέν έχει φτάσει σε όριστική καθάρότητα, έλειπε γι' αύτή τήν εξέλιξη μία από τίς οϋσιαστικές προϋποθέσεις. Ναι μέν ή Κριτική του καθαρου λόγου είχε ήδη εκθέσει τήν έννοια τής έλευθερίας και άναπτύξει τήν άντινομία μεταξύ έλευθερίας και αίτιότητας, έχει παραμείνει όμως συνολικά στόν καθαρά άποφατικό προσδιορισμό του περιεχομένου τής ιδέας τής έλευθερίας. Μόνο μέ τή Θεμελίωση τής μεταφυσικής τϊν ήθϊν του έτους 1785 γίνεται ή μετάβαση πρϊς μία νέα καταφατική θεώρηση: πρϊς μία θεώρηση ή όποία προοριζόταν νά άπελευθερώσει όριστικά από τά δεσμά της όλη τή μέχρι τότε άντίθεση «αίτιοκρατίας» και «άναιτιοκρατίας», στην όποία έμοιαζε νά βαλτώνει ή Κριτική του καθαρου λόγου. Μόλις τώρα διαφαίνεται ή σημασία πού είχάν οι πραγματείες φιλοσοφίας τής ιστορίας τϊν έτϊν 1784 και 1785 έντϊς του συνόλου τής δραστηριότητας

298. Για περισσότερα για τόν άγϊνα του Χέρντερ έναντια στόν Κάντ βλ. τήν εξαίρετη έκθεση του KÜHNEMANN, Herder, 2η έκδοση, σελ. 383 κ.κ.

τοῦ Κάντ ὡς φιλοσοφικοῦ συγγραφέα. Συνιστοῦν τὴ σύνδεση μὲ ἕναν ἐντελῶς νέο κύκλο προβλημάτων, στὸν ὁποῖο συγκεντρώνεται στὸ ἐξῆς ὅλο καὶ πιὸ ἰσχυρὰ τὸ συστηματικὸ ἐνδιαφέρον. Ἡ καντιανὴ ἔννοια τῆς ἱστορίας ἀποτελεῖ μόνον ἕνα μεμονωμένο συγκεκριμένο παράδειγμα ἐνὸς συμπλέγματος ἐρωτημάτων, τὰ ὁποῖα βρίσκουν ἀπὸ κοινοῦ τὸ πραγματικὸ τους ἐπίκεντρο στὴν ἔννοια τοῦ «πρακτικοῦ λόγου», στῆς ὁποίας τὸν σαφέστερο ὄρισμὸ προχωρεῖ πιά ὁ Κάντ.

ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ
Η ΔΟΜΗΣΗ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΗΘΙΚΗΣ

Ο Κάντ, μετά από την περάτωση τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου, δὲν παρέθεσε τὴν Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου στὸ θεωρητικὸ μέρος τοῦ «συστήματός» του ὡς δεύτερο κομμάτι του. Ἀντίθετα, ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή κατὰ τὴν ὁποία συνέλαβε τὸ ἔργο του ὡς αὐτοδύναμη ὁλότητα, τὰ ἠθικὰ προβλήματα ἀποτελέσαν οὐσιαστικὸ καὶ ὀργανικὸ μέρος μέσα του. Ἡ εἰδικὴ καὶ βαθύτατη ἔννοια τοῦ ἴδιου τοῦ «λόγου», ὅπως τὴν κατανοεῖ ὁ Κάντ, προσκτᾶται μόνον δυνάμει αὐτῆς τῆς σχέσης. Ὅταν ὁ Κάντ στὸ γραπτὸ γιὰ τὸν διαγωνισμό τῆς Ἀκαδημίας τοῦ 1763 ἔλεγε τὴν καθολικὴ μέθοδο τῆς μεταφυσικῆς καὶ τὴν τοποθέτησε σὲ νέο θεμέλιο, σ' αὐτὸ τὸν ἔλεγχο περιλαμβάνει, σύμφωνα μὲ τὴ διατύπωση τοῦ ἐρωτήματος τοῦ διαγωνισμοῦ ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία τοῦ Βερολίνου, πρὸ πάντων καὶ τίς βασικὲς ἔννοιες τῆς ἠθικῆς. Κι αὐτές, τῶν ὁποίων ἡ ἀξία καὶ ἡ χρῆση δὲν διαμφισβητοῦνται, πρέπει νὰ διερευνηθοῦν ἐδῶ ὡς πρὸς τὴν εὐκρίνειά τους, πρέπει νὰ κατανοηθοῦν στὴ βάση τῆς καθολικῆς τους ἐγκυρότητας. Ἐνῶ ἀκόμη κι ἓνας «ἐμπειριστής» ὅπως ὁ Λόκ ἐξίσωνε τὸ εἶδος συναρμογῆς, ἡ ὁποία κυριαρχεῖ στὶς ἠθικὲς ἀλήθειες, μὲ τὴ συνάφεια τῶν γεωμετρικῶν κρίσεων καὶ προτάσεων, ἐνῶ ἀπέδιδε στὴν ἠθικὴ τὴν ἴδια «καταδηλωτικὴ βεβαιότητα» ποὺ ἀπέδιδε στὴ μεταφυσικὴ, ὁ Κάντ ἀντιθέτως βρίσκει ὅτι οἱ πρῶτες ἀρχές τῆς ἠθικῆς κατὰ τὴν παρούσα τους ὑφὴ μὲ κανέναν τρόπο ἀκόμη δὲν εἶναι ἱκανὲς ὄλης τῆς ἀπαιτούμενης προφάνειας. Διότι ἡ ἴδια ἡ πρώτη ἔννοια τῆς δεσμευτικότητας (ἡ ὁποία εἶχε γίνει στὸ Φυσικὸ δίκαιο τοῦ Βόλφ προκειμένη ἀπὸ τὴν ὁποία συνάγονταν τὰ φυσικὰ δίκαια καὶ καθήκοντα) καλύπτεται ἀκόμη ἀπὸ σκοτάδι. «Εἶναι δέον νὰ πράττουμε ἐτοῦτο ἢ ἐκεῖνο καὶ νὰ μὴν κάνουμε τὸ ἄλλο· αὐτὸς εἶναι ὁ τύπος ὑπὸ τὸν ὁποῖο ἐκφέρεται κάθε δεσμευτικότητα. Ὅμως κάθε δέον

εκφράζει μία αναγκαιότητα πράξης και προσλαμβάνει διττή σημασία. Δηλαδή, είτε είναι δέον να πράξω κάτι (ως μέσο), θέλοντας κάτι άλλο (ως σκοπό), ή είναι άμεσα δέον να πράξω κάτι άλλο (ως σκοπό) και πράγματι να το κάνω. Το πρώτο θα μπορούσε κανείς να το ονομάσει αναγκαιότητα των μέσων (*necessitatem problematicam*)²⁹⁹, το δεύτερο αναγκαιότητα των σκοπών (*necessitatem legalem*). Το πρώτο είδος αναγκαιότητας δεν υποδεικνύει δεσμευτικότητα παρά μόνο την επιταγή για να λυθεί το πρόβλημα του ποιά είναι τα μέσα των οποίων θά 'πρεπε να μετέλθω, θέλοντας να επιτύχω έναν συγκεκριμένο σκοπό. "Οποιοσ επιτάσσει κάποιον άλλον ποιές πράξεις πρέπει να επιτελέσει ή να παραμελήσει θέλοντας ν' αυξήσει την ευτυχία του, θά μπορούσε μὲν ἴσως να συμπεριλάβει ἐδῶ ὅλες τις διδαχές τῆς ἠθικῆς, δὲν εἶναι ὅμως πιά δεσμευτικότητες παρά εἶναι σὰν να θεωρεῖτο δεσμευτικότητα τὸ να κάνω δύο τεμνόμενες καμπύλες μὲ τὸν διαβήτη για να σύρω τὴ μεσοκάθετο ἑνὸς εὐθύγραμμου τμήματος, δὲν εἶναι δηλαδή καν δεσμευτικότητες παρά ὀδηγίες φρόνιμης συμπεριφορᾶς, ἂν θέλει κανείς να πετύχει ἕναν σκοπό. Ἐπειδὴ τώρα ἡ χρήση τῶν μέσων δὲν ἔχει ἄλλη αναγκαιότητα ἀπ' ἐκείνη πού ἀποδίδεται στὸν σκοπό, ὅλες οἱ πράξεις τις ὁποῖες ἡ ἠθικὴ ἐπιτάσσει ὑπὸ τὸν ὄρο συγκεκριμένων σκοπῶν εἶναι κατ' αὐτὸ τὸ μέτρο τυχαῖες καὶ δὲν μποροῦν να καλοῦνται δεσμευτικότητες, ἐφ' ὅσον δὲν ὑπάγονται σ' ἕναν καθ' ἑαυτὸν ἀναγκαῖο σκοπό. Εἶναι δέον, π.χ., να προωθήσω τὴ σύνολη μέγιστη τελειότητα ἢ εἶναι δέον να πράττω κατὰ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ. Σ' ὅποια ἀπ' τις δύο αὐτὲς προτάσεις κι ἂν ὑπάρχηκε ἡ σύνολη πρακτικὴ ἐγκόσμια σοφία, αὐτὴ ἡ

299. [Σ.τ.Μ.]: «Problematica», δηλαδή προβληματική, σημαίνει στήν ὀρολογία τῆς λογικῆς ταξινομίας τῶν κρίσεων: ἀπλῶς ἐνδεχόμενη, ὄχι ἀναγκαία. Δὲν πρέπει δηλαδή να συγγέεται μ' αὐτὸ πού ὀνομάζουμε συνήθως στὰ ἑλληνικά «προβληματικό», ἂν καὶ βέβαια ὑπάρχει μία κάποια συνάφεια μεταξύ τῶν δύο σημασιῶν.

πρόταση, ἂν ὑποτεθεῖ ὅτι εἶναι κανόνας καὶ λόγος τῆς δεσμευτικότη-
 τας, πρέπει νὰ προστάσσει τὴν πράξη ὡς ἄμεσα ἀναγκαῖα καὶ ὄχι ὑπὸ
 τὸν ὄρο ἐνὸς συγκεκριμένου σκοποῦ. Κι ἐδῶ βρίσκουμε ὅτι ἕνας τέτοιος
 μείζων κανόνας, κάθε δεσμευτικότητας, πρέπει νὰ εἶναι ἀπολύτως ἀνα-
 πόδεικτος. Διότι ἀπὸ καμμία παρατήρηση πράγματος ἢ ἔννοιας, ὅποια
 καὶ ἂν εἶναι αὐτά, δὲν εἶναι δυνατὸ ν' ἀναγνωρίσουμε καὶ νὰ συμπερά-
 νουμε τί εἶναι πρακτέο, ἐὰν αὐτὸ πού προϋποτίθεται δὲν εἶναι σκοπὸς
 καὶ ἂν ἡ πράξη εἶναι μέσο. Αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι ἀνάγκη, διότι τότε δὲν
 θὰ ὑπῆρχε τύπος δεσμευτικότητας ἀλλ' ἀντιθέτως θὰ ἦταν τύπος τῆς
 προβληματικῆς ἐπιδεξιότητος»³⁰⁰.

Ἔτσι ὁ Κάντ ἔγραφε αὐτὰ τὰ λόγια, κανεὶς ἀπὸ τοὺς τότε ἀναγνώστες
 καὶ κριτικούς του δὲν μπορούσε νὰ προβλέψει ὅτι σ' αὐτὲς τὶς λίγες καὶ
 λιτὲς προτάσεις εἶχαν ἤδη ἐπὶ τῆς ἀρχῆς ξεπεραστεῖ ὅλα τὰ συστή-
 ματα ἠθικῆς πού παρήγαγε ὁ δέκατος ὄγδος αἰώνας. Ὅντως ἐδῶ ἤδη
 ἔγκειται ἡ θεμελιώδης ἰδέα τῆς μελλοντικῆς του ἠθικῆς, ἡ αὐστηρὴ
 διάκριση μεταξὺ τῆς «κατηγορικῆς προστακτικῆς» τοῦ ἠθικοῦ νόμου
 καὶ τῆς ὑποθετικῆς προστακτικῆς τῶν ἀπλῶς ἐμμέσων σκοπῶν σὲ
 πλήρη σαφήνεια καὶ καθαρότητα. Σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ περιεχόμενο τοῦ
 ἀπόλυτου ἠθικοῦ νόμου ὅπωςδήποτε δὲν μπορεῖ πιά, ὅπως τονίζει σ'
 αὐτῇ τῇ συνάφεια ὁ Κάντ, νὰ ὑπάρξει περαιτέρω συναγωγὴ καὶ θεμε-
 λίωσή του, καθὼς κάθε τέτοια συναγωγὴ θὰ μετέθετε καὶ πάλι τὸν
 ἠθικὸ νόμο, ἐξαρτώντας τὴν ἐγκυρότητα τῆς ἐντολῆς ἀπὸ κάτι ἄλλο
 —εἴτε ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς πράγματος εἴτε ἀπὸ τὴν προϋποτιθέμενη
 ἀναγκαιότητα μίας ἔννοιας— σ' ἐκείνη τῇ σφαίρα τοῦ ὑπὸ ὄρους, ἀπὸ
 τὴν ὅποια ἔπρεπε ἀκριβῶς νὰ ἐξυψωθεῖ. Ἔτσι ὁ τυπικὸς χαρακτήρας

300. Ἔρευνα περὶ τῆς εὐκρίνειας τῶν ἀρχῶν τῆς φυσικῆς θεολογίας καὶ τῆς ἠθικῆς
 [Untersuchung über die Deutlichkeit der Grundsätze der natürlichen Theologie und der
 Moral], 2 (II, σελ. 199 κ.κ.).

τῆς πρώτης θεμελιώδους ἠθικῆς βεβαιότητας ἐμπερικλείει ἄμεσα τὸ στοιχεῖο τοῦ «ἀναπόδεικτοῦ» τῆς. Ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχουν ἀπόλυτες ἠθικὲς ἀξίες, ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχει ἓνα ἀγαθὸ «καθ' ἑαυτό», ὄχι μόνο διὰ κάποιου ἄλλου, δὲν μπορεῖ νὰ συναχθεῖ καὶ νὰ συλληφθεῖ ἀπὸ γυμνὲς ἔννοιες: μποροῦμε νὰ προϋποθέσουμε αὐτὸ τὸν ἰσχυρισμὸ γιὰ τὸ χτίσιμο τῆς καθαρῆς ἠθικῆς μόνο μὲ τὸν ἴδιο τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο πρέπει καὶ στὸ χτίσιμο τῆς λογικῆς καὶ τῶν μαθηματικῶν νὰ λάβουμε ὡς δεδομένες, πλῆι στὶς καθαρὰ τυπικὲς ἀρχὲς τῆς ταυτότητας καὶ τῆς ἀντίφασης, προτάσεις ναι μὲν βέβαιες ὡς πρὸς τὴν ὕλη ἀλλὰ ἀναπόδεικτες. Γι' αὐτὸ τὸν ἰδιαίτερο τρόπο σύλληψης καὶ βεβαιότητας ὑποχωροῦμε ἐδῶ, σὲ σχέση μὲ τὰ ἠθικὰ προβλήματα, στὴν ψυχολογικὴ ἰκανότητα τοῦ «συναισθήματος». «Διότι μὲν στὶς μέρες μας ἀρχίσαμε νὰ τὸ καταλαβαίνουμε, ὅτι ἡ ἰκανότητα τοῦ νὰ φανταζόμεστε τὸ ἀληθὲς εἶναι ἡ γνώση, ἐκείνη ὅμως τοῦ νὰ νοιώθουμε τὸ ἀγαθὸ εἶναι τὸ συναίσθημα καθὼς καὶ ὅτι τὰ δύο τους δὲν εἶναι βέβαια ἀνάγκη νὰ συγχέονται. Ὅπως ὑπάρχουν λοιπὸν μὴ ἀναλύσιμες ἔννοιες τοῦ ἀληθοῦς, ἐκείνου δηλαδὴ ποῦ ἀπαντᾶται μέσα στὰ ἀντικείμενα τῆς γνώσης θεωρουμένων δι' ἑαυτά, ἔτσι ὑπάρχει καὶ μὴ ἀναλύσιμο συναίσθημα τοῦ ἀγαθοῦ... Εἶναι δουλειὰ τοῦ νοῦ νὰ ἀναλύει καὶ νὰ κάνει εὐκρινῆ τὴ σύνθετη καὶ συγκεχυμένη ἔννοια τοῦ ἀγαθοῦ, δείχνοντας πῶς αὐτὴ ἐκπηγάζει ἀπὸ ἀπλούστερα αἰσθήματα τοῦ ἀγαθοῦ. Ὅμως μ' ὅλο ποῦ τοῦτο εἶναι ἀπλό, ἡ κρίση: αὐτὸ εἶναι ἀγαθὸ, εἶναι ἐντελῶς ἀναπόδεικτη καὶ ἔπεται ἄμεσα ἀπὸ τὴ συνείδηση τοῦ συναισθήματος τοῦ ἡδέος μὲ τὴν παράσταση τοῦ ἀντικειμένου. Κι ἐπειδὴ μέσα μας ἀπαντῶνται ἀσφαλίστατα πολλὰ ἀπλὰ αἰσθήματα τοῦ ἀγαθοῦ, ὑπάρχουν πολλὲς μὴ ἀναλύσιμες παραστάσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους»³⁰¹.

301. Ὁ.π., II, σελ. 201.

Αυτή η παραπομπή στην ψυχολογική γλώσσα του δεκάτου ὀγδόου αἰώνα, ἡ ὁποία ἀνάγεται κυρίως στὴ θεωρία τοῦ «moral sentiment», ὅπως αὐτὴ εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἀπὸ τὸν Ἄνταμ. Σμιθ [Smith] καὶ τὴ σχολή του, κρύβει ὅπωςδῆποτε μέσα της τὸν κίνδυνο γιὰ τὸν Κάντ, μ' αὐτὴν νὰ σβῆσει σιγὰ-σιγὰ καὶ πάλι ἡ ἰδιαιτερότητα τῆς νέας πρόσβασης, τὴν ὁποία ἤδη ἔχει αὐτὸς διανοίξει γιὰ τὴ θεμελίωση τῆς ἠθικῆς. Ὅντως στὰ ἐπόμενα γραπτὰ ἡ ἀνάλυση τῆς καθαρῆς ἔννοιας τῆς «δεσμευτικότητας», στὴν ὁποία ὁ Κάντ εἶχε ἀποδώσει τὸ πραγματικὸ μέλημα τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας, ὀπισθοχωρεῖ ὄλο καὶ πιὸ πολὺ. Ἄντὶ τοῦ «δέοντος» τὸ ἐνδιαφέρον μοιάζει νὰ συγκεντρώνεται ὄλο καὶ πιὸ ἐνεργητικὰ στὸ εἶναι καὶ στὸ γίγνεσθαι, στὴ σκοπιὰ τῆς γενετικῆς ἐξέλιξης: τὸ ζήτημα τῆς ἠθικῆς ἀπωθεῖται ἀπὸ αὐτὰ τῆς ψυχολογίας καὶ τῆς ἀνθρωπολογίας. Στὴν «ἐξαγγελία προγράμματος παραδόσεων» τοῦ χειμερινοῦ ἐξαμήνου 1765-66 ὁ Κάντ ἐμφαίνει ρητὰ ὅτι προτίθεται νὰ χρησιμοποιήσει τὴ μέθοδο ἠθικῆς ἔρευνας ποὺ θεμελίωσαν, ὅπως λέει, ὁ Σέιφτ-σμπιουρυ, ὁ Χάτσεσον κι ὁ Χιούμ, ὡς μία «ὁμορφὴ ἀνακάλυψη τῆς ἐποχῆς μας»: ἐκεῖνη τὴ μέθοδο ἡ ὁποία προτοῦ νὰ δεῖξει τί δέον γενέσθαι, ἐκθέτει πάντοτε ἱστορικὰ καὶ φιλοσοφικὰ τί γίνεται καὶ ἡ ὁποία συνεπῶς δὲν ἐκκινεῖ ἀπὸ ἀφηρημένες ἐπιταγές ἀλλὰ ἀπὸ τὴν πραγματικὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου³⁰². Παρατηρώντας ὅπωςδῆποτε αὐτὲς τὶς προτάσεις ἀκριβέστερα καὶ σκεπτόμενος τὴ συνάφεια στὴν ὁποία βρίσκονται, ἀναγνωρίζει κανεὶς ὅτι ὁ Κάντ ἀκόμη κι ἐδῶ δὲν διανοεῖται νὰ συμμορφωθεῖ μὲ τὴ μέθοδο τῆς ἀγγλικῆς ἠθικῆς ψυχολογίας δίχως κάθε κριτικὴ ἐπιφύλαξη. Διότι ἐκεῖνη ἡ «φύση» τοῦ ἀνθρώπου στὴν ὁποία δὲν θέλει νὰ στηριχθεῖ, δὲν πρέπει νὰ γίνεται κατανοητὴ, ὅπως βιάζεται νὰ προσθέσει, ὡς μεταβλητὸ ἀλλὰ ὡς σταθερὸ μέγεθος. Ὁ

302. Ἔργα, II, σελ. 326.

ἄνθρωπος δὲν πρέπει νὰ συλλαμβάνεται καὶ νὰ παρίσταται στὴν εὐμετάβλητη μορφή πού τοῦ ἐντυπώνει ἡ ἐκάστοτε τυχαία κατάστασή του. Εἶναι ἡ διαρκῶς παραμόνιμη ὄντοτήτά του πού πρέπει νὰ διερευνᾶται καὶ νὰ καταδεικνύεται ὡς θεμέλιο γιὰ τοὺς ἠθικούς νόμους. Αὐτὸ πού ὁ Κάντ ἐννοεῖ ἐδῶ μὲ τὴ φύση καὶ μὲ τὸ «ἄνθρωπος τῆς φύσης» δὲν ἀνάγεται τόσο στὴν ἐπιρροή τῆς ἀγγλικῆς ψυχολογίας ὅσο στὴν ἐπιρροή τοῦ Ρουσσώ. Ἀπ' αὐτὸν διακαθορίζεται ἡ ἠθική του ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό της σ' αὐτὴ τὴν περίοδο. Εἶναι ὁ Ρουσσώ πού τὸν «ἐπανεφέρε στὴν εὐθεία», πού τὸν ἀπελευθέρωσε ἀπὸ τὴ διανοησιοκρατικὴ ὑπερεκτίμηση τῆς γυμνῆς νόησης καὶ ἔστρεψε τὴ φιλοσοφία του στὸ πράττειν. Ἡ τυφλωμένη προτίμηση, ἡ φαινομενικὴ λάμψη τῆς γυμνῆς γνώσης ἐξαφανίζεται: «μαθαίνω νὰ τιμῶ τοὺς ἀνθρώπους καὶ θὰ εὕρισκα τὸν ἑαυτό μου πολὺ πιὸ ἄχρηστο ἀπὸ τὸν κοινὸ ἐργάτη ἂν δὲν πίστευα ὅτι αὐτὴ ἡ θεώρηση δίνει σ' ὅλες τίς ὑπόλοιπες μίᾳ ἀξία νὰ συστήσει τὰ δίκαια τῆς ἀνθρωπότητας»³⁰³. Ἔτσι ὅμως ἔχει δρομολογηθεῖ ἀπὸ καθαρὰ μεθοδολογικὴ ἀποψη καὶ μιὰ ἄλλη κατεύθυνση θεώρησης: διότι ἡ ἔννοια τῆς φύσης τοῦ Ρουσσώ εἶναι ἔννοια τοῦ ὄντος μόνον ὡς γλωσσικὴ ἔκφραση, ἐνῶ ὡς πρὸς τὸ καθαρὸ της περιεχόμενο εἶναι ἀπαράβλεπτα ἔννοια ἰδεατὴ καὶ κανονιστικὴ. Στὸν ἴδιον τὸν Ρουσσώ ὅπως δὴποτε καὶ οἱ δύο σημασίες βρίσκονται ἀκόμη πλάι-πλάι πλήρως ἀδιάκριτες: ἡ φύση εἶναι ἡ πρωταρχικὴ κατάσταση ἀπὸ τὴν ὁποία προῆλθε ὁ ἄνθρωπος, ὅπως καὶ ὁ στόχος καὶ τὸ τέλος στὸ ὁποῖο ὀφείλει νὰ ἐπιστρέψει. Γιὰ τὸ ἀναλυτικὸ πνεῦμα τοῦ Κάντ ὅμως δὲν μπόρεσε νὰ διατηρηθεῖ αὐτὴ ἡ μίξις. Τοῦτος διέκρινε τὸ «ὄν» καὶ τὸ «δέον» καὶ ἐκεῖ ἀκόμη ὅπου φαινόταν νὰ θεμελιώνει τοῦτο σ' ἐκεῖνο. Ὅσο μακρύτερα προχωροῦσε δὲ ἀνατέμνοντας κριτικὰ τὴν καθαρὴ ἔννοια τῆς ἀλήθειας,

303. Ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τοῦ Κάντ. Γιὰ τὴ σχέση Κάντ καὶ Ρουσσώ βλ. ἄνωτέρω, σελ. 141 κ.κ.

ὅσο πιὸ ἀποφασιστικὰ διαχωρίζει καὶ στὴν καθαρὰ θεωρητικὴ ἐπικράτεια τὸ ζήτημα τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς γένεσης τῶν γνώσεων ἀπ' ἐκεῖνο τῆς ἀξίας τους καὶ τῆς ἀντικειμενικῆς τους ἐγκυρότητας, τόσο σαφέστερα καὶ καθαρότερα ἔβλεπε νὰ διαμορφώνεται ἐμπρὸς τοῦ αὐτῆ ἡ διάκριση.

Ἄφ' ὅτου αὐτὸς ὁ διαχωρισμὸς βρίσκει τὴν πρώτη του συνεπῆ συστηματικὴ ἔκφραση στὴ διατριβὴ τοῦ Κάντ *Περὶ τῆς μορφῆς καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ νοητοῦ κόσμου*, τίθεται καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς σ' ἐντελῶς νέα βάση. Ὅπως ὑπάρχει καθαρὸ «ἀπριόρι» τῆς γνώσης, ἔτσι ὑπάρχει τώρα καὶ «ἀπριόρι» τῆς ἠθικότητος: ὅπως ἐκεῖνο δὲν συνάγεται ἀπὸ τίς γυμνές αἰσθητηριακές ἀντιλήψεις, ἀλλὰ ριζώνει σὲ μία πρωταρχικὴ αὐτενέργεια τοῦ νοῦ, σὲ μία «πράξη τῆς ψυχῆς» [«actus animi»], πρέπει λοιπὸν κι αὐτό, ἐὰν εἶναι νὰ γίνῃ καταννητὸ κατὰ τὸ περιεχόμενό του καὶ τὴν ἐγκυρότητά του, νὰ ἀποσπασθεῖ ἀπὸ κάθε ἐξάρτηση ἀπ' τὸ αἰσθητηριακὸ συναίσθημα τοῦ ἡδέος καὶ τοῦ ἀηδοῦς καὶ νὰ μείνῃ ἀπαλλαγμένο ἀπὸ κάθε μείξι μ' αὐτό. Ἦδη ἀπ' ἐδῶ λοιπὸν κρίνεται γιὰ τὸν Κάντ ἡ ρῆξι μὲ κάθε εὐδαιμονιστικὴ θεμελίωσις τῆς ἠθικῆς. Ἡ στροφή εἶναι τόσο ἀπότομη ὥστε τώρα πιά ὑπάγει σ' ἐκείνους πού κάνουν τὴν «εὐδαιμονία» ἀρχὴ τῆς ἠθικῆς, καὶ τὸν Σείφτσμπιουρου ἀκόμη, στὸν ὁποῖο ἡ «εὐαρέσκεια» μὲ κανέναν τρόπο δὲν χρησιμοποιεῖται μὲ τὴν ἔννοια ἐνὸς ἄμεσα αἰσθητηριακοῦ συναισθήματος παρὰ στὴν ὑψιστὴ τῆς ἐκλέπτυνση καὶ ἐξιδανίκευση, ὡς καλαισθητικὸ κριτήριον ἠθικότητος. Στους συγχρόνους μία τέτοια ἐξίσωσις δημιουργοῦσε κατ' ἀνάγκη ἐκπληξὴ κι ὁ Μέντελσον δὲν ἔκρυψε τὸ πόσο ξείστηκε γιὰ τὸ ὅτι εἶδε τὸν Σείφτσμπιουρου ἐδῶ νὰ τοποθετεῖται πλάι στὸν Ἐπίκουρο³⁰⁴. Ὁ Κάντ ὅμως ἤδη δὲν

304. Βλ. *Περὶ τῆς μορφῆς* κ.λπ. 9, Ἔργα, II, σελ. 412· πρβλ. τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Μέντελσον στὸν Κάντ, τῆς 25ης Δεκεμβρίου 1770 (IX, σελ. 90).

ἔβλεπε πιά μεγάλη διαφορὰ περιεχομένου μεταξύ τοῦ ἑαυτοῦ του καί τῆς σύνολης μέχρι ἐκεῖνη τῆ στιγμῆ ἠθικῆς, παρά μόνο διαφορὰ νοήματος καί θεμελιώδους πρόθεσης. Ἐξ αὐτοῦ ἐνοιῶθε ὅπωςδήποτε ἀκόμη πιό πιεστικὴ τὴν ἀναγκαιότητα νὰ προσφέρει περισσότερο τις λιγοστὲς ὑπόνοιες τοῦ ἠθικοῦ του συστήματος πού περιεῖχε ἢ διατριβή. Ὅποτε κατέληγε ὁμως σὲ μία πιό λεπτομερειακὴ ἔκθεση καί θεμελίωση τῆς νέας βασικῆς ἀντίληψης –καί ἡ ἀλληλογραφία τῶν ἐτῶν 1772-81 περιέχει ἀδιαμφισβήτητα στοιχεῖα γιὰ τὸ ὅτι αὐτὴ τὴν ἐποχὴ δούλευε ἐπ’ αὐτοῦ ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρόν– ἢ δουλειὰ αὐτὴ λίμναζε πίσω ἀπ’ τὸ «κυρίως ἀντικείμενο» τὸ ὁποῖο ἀπασχολοῦσε τὸν νοῦ του αὐτὴ τὴν περίοδο «σὰν ἀπὸ φράγμα»³⁰⁵. Naί μὲν ὁ Κάντ φαινόταν κατ’ ἐπαλήγη νὰ βρίσκεται στὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο θὰ ξεπερνοῦσε αὐτὴ τὴν καθυστέρηση μὲ μία αἰφνιδιαστικὴ ἀπόφαση, νὰ θέσει πρὸς τὸ παρὸν κατὰ μέρος τὴν *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου*, τῆς ὁποίας ἡ περάτωση παρατεινόταν συνεχῶς, καί νὰ στραφεῖ στὸ τελείωμα τῆς ἠθικῆς του, ὡς καλὸδεχτὴς ξεκούρασης ἀπὸ τις δυσκολίες τῆς γνωσιοκριτικῆς ἔρευνας. «Ἡ πρόθεσή μου ἦταν» –ἔγραφε ἤδη τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1770 στέλνοντας τὴ διατριβὴ στὸν Λάμπερτ– «γιὰ νὰ ξεκουραστῶ ἀπὸ μία μακρὰ δυστοκία ἢ ὁποία μὲ βασάνισε αὐτὸ τὸ καλοκαίρι καί συγχρόνως γιὰ νὰ μὴν μένω δίχως ἀπασχόληση στις ἐλεύθερες ὥρες μου, αὐτὸ τὸν χειμῶνα νὰ βάλω σὲ τάξη καί νὰ περατώσω τις ἔρευνές μου γιὰ τὴν καθαρὴ ἠθικὴ ἐγκόσμια σοφία, στὴν ὁποία δὲν ἀπαντῶνται ἐμπειρικὲς ἀρχές, κι ἔτσι συγχρόνως τὴ μεταφυσικὴ τῶν ἠθῶν. Σὲ πολλὰ σημεῖα καί παρ’ ὅλη τὴ διαφορὰ τῆς μορφῆς θὰ δρομολογήσει τις σημαντικότερες προθέσεις τῆς μεταφυσικῆς καί μοιάζει ἐκτὸς αὐτοῦ νὰ μοῦ εἶναι τὸ ἴδιο ἀναγκαῖα, ἀφοῦ οἱ ἀρχές τῶν πρακτικῶν ἐπιστημῶν

305. Βλ. τὴν ἐπιστολὴ στὸν Μάρκου Χέρτς, τῆς 24ης Νοεμβρίου 1776 (IX, σελ. 151).

είναι πρὸς τὸ παρὸν τόσο παρεξηγημένες»³⁰⁶. Ὅσο συχνὰ ὅμως κι ἂν τοῦ μπῆκε αὐτὸς ὁ πειρασμὸς κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐπόμενης δεκαετίας, τῆς τόσο γεμάτης ἀπὸ τὶς πλέον ἀφηρημένες εἰκασίες, τὸ συστηματικὸ του πνεῦμα τῆς ἀντιστεκόταν ὅμως συνεχῶς ἐκ νέου. Ἄπαιτοῦσε ἀπ' τὸν ἑαυτό του ὡς ἀπαραίτητο μεθοδικὸ θεμέλιο τὸν σχεδιασμὸ καὶ τὴν περάτωση τῆς καθαρῆς ὑπερβατολογικῆς φιλοσοφίας, ὥστε τότε νὰ στραφεῖ πιά, ὅταν θὰ εἶχαν καὶ τὰ δύο τελειώσει, στὴ «μεταφυσικὴ τῆς φύσης καὶ τῶν ἡθῶν». Σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν τελευταία σκέφτηκε ὅπωςδῆποτε νὰ τὴν ἐκδώσει πρώτη, κι ἓνα γράμμα τοῦ ἔτους 1773 στὸν Χέρτς παραδίδει ὅτι ἤδη «χαιρόταν προκαταβολικὰ» γι' αὐτὴν³⁰⁷. Ἐτσι ἡ Θεμελίωση τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἡθῶν, ὅταν ἐμφανίστηκε τὸ ἔτος 1785, ἦταν, ὅπως καὶ ἡ Κριτικὴ τοῦ καθαρῶν λόγου, προῖον ὑπερδωδεκαετοῦς στοχασμοῦ. Ἡ ζωηρότητα ὅμως, ἡ ἐλαστικότητα καὶ ἡ ὁρμὴ τῆς ἀνάλυσης δὲν ὑπέστησαν τίποτε ἀπ' αὐτό. Σὲ κανένα ἀπὸ τὰ βασικὰ κριτικὰ ἔργα δὲν εἶναι τόσο ἄμεση ἡ προσωπικότητα τοῦ Κάντ ὅπως ἐδῶ, σὲ κανένα ἄλλο δὲν συνδυάζονται τὸ ἴδιο τέλεια: ἡ αὐστηρότητα τῆς [ὑπερβατολογικῆς] παραγωγῆς μὲ τέτοια ἐλεύθερη εὐκίνησιά τῆς διάνοιας, ἡ ἠθικὴ δύναμη καὶ μεγαλοσύνη μὲ τούτη τὴν ἔγνοια γιὰ τὴν ψυχολογικὴ λεπτομέρεια, ἡ ἀκρίβεια τοῦ ὀρισμοῦ τῶν ἐνοιῶν μὲ τὴ λεπτὴ εἰλικρίνεια μίας γλώσσας λαϊκῆς, πλούσιας σὲ πετυχημένες μεταφορὲς καὶ παραδείγματα. Γιὰ πρώτη φορὰ ἦταν ἐδῶ δυνατὴ ἡ καθαρὴ ἀνάπτυξη καὶ ἐκφορὰ καὶ τοῦ ὑποκειμενικοῦ ἥθους τοῦ Κάντ, τὸ ὁποῖο συνιστᾶ τὸν βαθύτερο πυρήνα τοῦ εἶναι του. Αὐτὸ τὸ ἥθος ὅπωςδῆποτε δὲν «ξεφύτρωσε», ἀλλὰ ἐμφανίζεται πλήρως εὐσταλὲς ἤδη στὰ γραπτὰ τῆς νεότητος, στὴ Γενικὴ ἱστορία τῆς φύσης καὶ θεωρία τοῦ οὐρανοῦ καὶ στὰ ὄνειρα ἐνός

306. Στὸν Λάμπερτ, 2 Σεπτεμβρίου 1770 (IX, σελ. 73).

307. Στὸν Χέρτς, τέλη 1773 (IX, σελ. 114).

ἀλαφροϊσκιωτου: μόλις ἐδῶ ὅμως θὰ βρεθεῖ σὲ πλήρη σύλληψη καὶ πλασμένο στὴν κατάλληλη γι' αὐτὸ φιλοσοφικὴ ἔκφραση, ἀντιτιθέμενο συνειδητὰ πρὸς τὴ φιλοσοφία τῆς ἐποχῆς τοῦ διαφωτισμοῦ.

Ἄν προσπαθῆσει κανεὶς νὰ δώσει ἕναν χαρακτηρισμὸ στὸ καθολικότατο περιεχόμενο τῆς κριτικῆς ἠθικῆς—προλαμβάνοντας ἤδη ἐδῶ, ὥστε νὰ μὴν χωρίσουμε τὰ θεματικὰ συναφῆ, τὴν *Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου*, ἢ ὅποια ἐμφανίστηκε τρία χρόνια ἀργότερα—οὔτε ἐδῶ ἐπιτρέπεται νὰ παραπλανηθεῖ καὶ νὰ διασκεδαστεῖ ἀπὸ τὰ εὐκόλα συνθήματα, τὰ ὅποια ἔχουν παίξει τόσο μεγάλο ρόλο στοὺς χαρακτηρισμοὺς θεωριῶν τοῦ Κάντ. Συνεχῶς γίνεται λόγος γιὰ τὸν «φορμαλιστικὸ» χαρακτήρα τῆς καντιανῆς ἠθικῆς καὶ τονίζεται ὅτι ἡ ἀρχὴ ἀπὸ τὴν ὅποια ξεκινάει παρέχει ἕναν καθολικὸ καὶ μόνο κι ὡς ἐκ τούτου κενὸν τύπο τῆς ἠθικῆς συμπεριφορᾶς, ὁ ὁποῖος εἶναι, ὑποτίθεται, ἀνεπαρκῆς γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῶν συγκεκριμένων εἰδικῶν περιπτώσεων καὶ εἰδικῶν ἀποφάσεων. Ἡδὴ ὁ ἴδιος ὁ Κάντ ἀνταπαντοῦσε σὲ ἐνστάσεις αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἀποδεχόμενος τὴν ἐπίκριση κι ἀναγνωρίζοντας τὴν μὲ μία ἔννοια. «Ἐνας βιβλιοκριτικὸς, ὁ ὁποῖος ἤθελε νὰ ψέξει αὐτὸ τὸ γραπτὸ», παρατηρεῖ, «ἦταν πιὸ εὐστοχος ἀπ' ὅσο ἐνόησε ἀκόμη κι ὁ ἴδιος, λέγοντας ὅτι ἐδῶ δὲν κατασκευάζεται μία νέα ἀρχὴ τῆς ἠθικότητος παρὰ μόνο ἕνας νέος τύπος. Καὶ ποιὸς θέλει ὅμως νὰ εἰσαγάγει μία νέα ἀρχὴ τῆς σύμπασας ἠθικότητος ἐφευρίσκοντάς τὴν συνάμα πρῶτα; Αὐτὸ θὰ ἔμοιαζε σὰν νὰ ἦταν ὁ κόσμος πρὶν ἀπ' αὐτὸν ἀδαῆς ἢ διαρκῶς σφάλλων, ὡς πρὸς ὅ,τι εἶναι καθῆκον. Ὅποιος ξέρει ὅμως τί σημαίνει γιὰ τὸν μαθηματικὸ ἕνας τύπος ὁ ὁποῖος καθορίζει ἐπακριβῶς καὶ δὲν παραπλανᾷ σχετικὰ μὲ τὸ τί πρέπει νὰ γίνει γιὰ νὰ λυθεῖ μία ἄσκηση, δὲν θὰ θεωρήσει τὸν τύπο, ὁ ὁποῖος κάνει τὸ ἴδιο ἐν ὄψει τοῦ συνόλου τῶν καθηκόντων ἐν γένει, ὡς κάτι ἀσήμαντο καὶ παραιτητό»³⁰⁸. Ἡ οὐσιαστικὴ θεμελίωση τοῦ «φορ-

308. *Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου*, Πρόλογος, τόμος V, σελ. 8.

μαλισμοῦ» τοῦ Κάντ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ ὅπωςδῆποτε σ' ἓνα βαθύ-τερο ἐπίπεδο τῶν σκέψεων του διότι ἔγκνεται σ' ἐκεῖνη τὴν καθολικὴ ὑπερβατολογικὴ ἔννοια τῆς μορφῆς, ἡ ὁποία προηγεῖται ἀκόμη καὶ τῶν μαθηματικῶν καὶ ὑπόκειται σ' αὐτά. Ἡ Κριτικὴ τοῦ καθαρῶ ἰόγου διαπίστωσε ὅτι ἡ ἀντικειμενικότητα τῆς γνώσης δὲν μπορεῖ νὰ θεμελιωθεῖ στὰ ὑλικά αἰσθητηριακά δεδομένα οὔτε στὸ «τί» τῶν ἀτομικῶν αἰσθημάτων. Τὸ αἶσθημα εἶναι, πολὺ περισσότερο, ἀπλὰ καὶ μόνο ἡ ἔκφραση γιὰ τὴν ἀπὸ στιγμή σὲ στιγμή μεταβαλλόμενη κατάσταση τῶν ἀτομικῶν ὑποκειμένων. Ἀποτελεῖ τὸ ἀπολύτως τυχαῖο, τὸ ἀπὸ περίπτωση σὲ περίπτωση, ἀπὸ ὑποκείμενο σὲ ὑποκείμενο διαφορετικὸ καὶ τὸ κατὰ συνέπεια ἀπροσδιόριστο ἀπὸ μονοσήμαντους κανόνες. Ἐνῶ ἀπὸ τέτοιες ἀπείρως διαφέρουσες περιπτωσιακότητες γεννῶνται κρίσεις καθολικά ἔγκυρου περιεχομένου ἀλήθειας, ἐνῶ τὰ κατ' ἀρχὴν ἐντελῶς ἀκαθόριστα φαινόμενα ὀφείλουν νὰ γίνουν ἀναγνώσιμα ὡς ἐμπειρίες, ἀπαιτεῖται ὅμως νὰ ὑπάρχουν ὀρισμένα βασικά εἶδη σύνδεσης, τὰ ὁποῖα, ἀναλλοίωτα ὡς τέτοια, κατασκευάζουν τὴν ἀντικειμενικὴ ἐνότητα τῆς γνώσης καὶ στὰ ὁποῖα συνεπῶς ὀφείλεται καὶ θεμελιώνεται τὸ «ἀντικείμενό» τῆς. Αὐτὲς οἱ θεμελιώδεις συνθέσεις ἦταν αὐτὲς τίς ὁποῖες ἀνακάλυψε καὶ τόνισε ἡ κριτικὴ θεωρία³⁰⁹ ὡς «μορφές» τῆς καθαρῆς ἐποπτείας, ὡς «μορφές» τῆς καθαρῆς γνώσης τοῦ νοῦ κ.ο.κ. Ἡ εἰσαγωγή τοῦ ἠθικοῦ προβλήματος βρίσκεται γιὰ τὸν Κάντ σὲ ἀκρίβεστατη ἀναλογία μὲ αὐτὴ τὴ θεμελιώδη σκέψη. Ὅπως πιὸ πρὶν γιὰ τὴν ἀπλή «παράσταση», ἔτσι

309. [Σ.τ.Μ.]: Ἐννοεῖται ἐδῶ, φυσικά, ἡ καντιανὴ ἔννοια τοῦ «κριτικισμοῦ». Στὸν ὄρο ἔδωσε ἰδιαίτερη ἔμφαση δικαιολογώντας τὸν ἀπὸ τὰ καντιανὰ κείμενα ὁ Ἄλοϊς Ρίλ [Riel]. Μετὰ ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ '60, «Κριτικὴ Θεωρία» ὀνομάστηκε τὸ σύνολο τοῦ ἔργου ποὺ παράχθηκε κυρίως ἀπὸ τὸν Μάξ Χόρχχάιμερ [Horkheimer] καὶ τὸν Τέοντορ Ἀντόρνο [Adorno] στὸ Ἰνστιτοῦτο Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Φρανκφούρτης. Ὁ ὄρος ἀπέκτησε, λοιπόν, ἓνα ἐκτὸς τοῦ αὐστηρῶς καντιανοῦ πλαισίου κείμενο νόημα: αὐτὸ διατηρεῖ ὡς σήμερα.

και τώρα το ζήτημα είναι να βρεθεί για την επικράτεια του πρακτικού, για τον πόθο και το πράττειν, το στοιχείο το οποίο της προσδίδει τον χαρακτήρα της αντικειμενικής έγκυρότητας. Μόνον όταν είναι αποδείξιμο ένα τέτοιο στοιχείο διαβαίνουμε έξω από τη σφαίρα της προαίρεσης³¹⁰ και μέσα σ' εκείνη της βούλησης. Η βούληση και η γνώση είναι ίσες απ' αυτή τη σκοπιά: υπάρχουν μόνον έφ' όσον είναι διαπιστώσιμος ένας διαρκής και παραμόνιμος κανόνας, ο οποίος συγκροτεί την ενότητα και την ταυτότητά τους. Όπως αυτός ο κανόνας δεν εισέρχεται στη γνώση από το αντικείμενο αλλά από την αναλυτική του νοῦ, όπως αποδείχθηκε ότι οι όροι της δυνατότητας της εμπειρίας ως σύνοψης ορισμένων γνωστικών λειτουργιών είναι συγχρόνως οι όροι υπό τους οποίους μπορούν εν γένει να ληφθούν από μᾶς συγκεκριμένα ατομικά αντικείμενα εν γένει, έτσι κι εδώ προσπαθούμε να μεταφέρουμε αυτή τη ζήτηση στην επικράτεια του ηθικού. Υπάρχει μήπως κι εδώ μία νομοτέλεια ή οποία να μὴν ριζώνει στο ὕλικο περιεχόμενο και στην ὕλική διαφορά του ηθελημένου, αλλά στην ιδιαίτερη βασική κατεύθυνση της βούλησης³¹¹ της

310. [Σ.τ.Μ.]: Έτσι μεταφράζω τὸν ὄρο «Willkür» στὴν τεχνική του σημασία τοῦ αἰρεῖσθαι γιὰ ὑποκειμενικούς λόγους. Ἡ ἄλλη συνήθης μετάφραση τοῦ ὄρου ὡς «αὐθαίρεσία» ἐνέχει ἀξιολόγηση καὶ γι' αὐτὸ δὲν τὴν προτιμῶ. Μπορεῖ δηλαδὴ νὰ προαιροῦμαι κάτι ὑποκειμενικά γιὰ τὸ ὅτιο κατὰ τύχη θὰ ὑπῆρχαν καὶ ἀντικειμενικοί λόγοι νὰ τὸ θέλω (πράγμα πού ὁ Κάντ σαφῶς καὶ δὲν ἀποκλείει), ἀλλὰ τὸ νὰ αὐθαίρετῶ ὡς πρὸς κάτι σημαίνει ὅτι κάνω κάτι πού δὲν δικαιούμαι μὲ κανέναν τρόπο.

311. [Σ.τ.Μ.]: Όπως καὶ ὅπου ἄλλου ἔχω μεταφράσει σχετικᾶ, δὲν διακρίνω κατ' οὐσίαν μεταξὺ τοῦ ἐνεργήματος τῆς θέλησης καὶ ἐκείνου τῆς βούλησης. Πιστεύω μάλιστα ὅτι μία ἐπὶ τῆς ἀρχῆς διάκρισή τους θὰ ἦταν «τραβηγμένη ἀπ' τὰ μαλλιά». Βρίσκω ὅτι ἀπλᾶ τὸ ἀποθετικὸ «βούλωμαι» μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν ἀμετάβλητη χρῆση τοῦ «wollen», ἐνῶ τὸ ἐνεργητικὸ «θέλω» μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴ μεταβατικὴ χρῆση του. Ἡ μὴ διακριτότητα μεταξὺ «θέλησης» καὶ «βούλησης» δὲν ἐπεκτείνεται καὶ στὴ σχέση αὐτῶν τῶν δύο μὲ τὸ οὐσιαστικὸ «θέλημα», τὸ ὅτιο ὄντως σημαίνει κάτι ἄλλο.

ΐδιας και ἡ ὁποία δυνάμει αὐτῆς τῆς πρωταρχῆς της νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ παρέχει τὸν λόγο τῆς ἠθικῆς ἀντικειμενικότητας, μὲ τὴν ὑπερβατολογικὴ ἔννοια τῆς λέξεως, δηλαδὴ τῆς ἀναγκαιότητας καὶ τῆς καθολικῆς ἐγκυρότητας τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν;

Θέτοντας ἐξ ἀρχῆς ἔτσι τὸ ἐρώτημα, καταλαβαίνει κανεὶς ἀμέσως γιὰ ποιὸν λόγο ἡ εὐαρέσκεια κι ἡ ἀπαρέσκεια ξέπεσαν γιὰ τὸν Κάντ ὡς ἠθικὲς ἀρχές, σ' ὁποιαδήποτε μορφή καὶ χροιά. Διότι ἡ εὐαρέσκεια, ὅπως κι ἂν συλληφθεῖ, βρίσκεται στὴν ἴδια καὶ τὴν αὐτὴ βαθμίδα ἐγκυρότητας μὲ τὸ αἶσθημα ποῦ μᾶς δίνουν οἱ αἰσθήσεις ἐφ' ὅσον μέσα της δηλώνεται ἡ γυμνὴ παθητικότητά της «ἐντύπωσης». Εἶναι, ἀνάλογα μὲ τὴν ὑφὴ τοῦ ἀτομικοῦ ὑποκειμένου κι ἀνάλογα μὲ τὸ ἐξωτερικὸ ἐρέθισμα ποῦ ἐπιδρᾷ πάνω του, μεταβαλλόμενη καί, βάσει τῆς διαφορᾶς αὐτῶν τῶν δύο στοιχείων, ἀπεριόριστα μεταβλητὴ. Naὶ μὲν ἡ φυσιοκρατικὴ μεταφυσικὴ, ἡ ὁποία συνηθίζει νὰ θέτει ὡς βάση τὴν ἠθικὴ τῆς ἀρχῆς τῆς εὐαρέσκειας, προσπαθεῖ νὰ ἀποκρύψει αὐτὸ τὸ γεγονός, προσφεύγοντας στὴν ψυχολογικὴ καθολικότητα αὐτῆς τῆς ἀρχῆς. Ὅμως κι ἀνίσως εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὅλα τὰ ὑποκείμενα ἔχουν ἐγγενῆ καὶ σύμφυτη τὴν ὁρμὴ πρὸς ὅ,τι τὰ εὐχαριστεῖ, δὲν ἔχει κατανοηθεῖ μ' αὐτὸ τὸ βιολογικὸ συμβᾶν τὸ παραμικρὸ γιὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ περιεχομένου, μέσα στοῦ ὁποῖο οἱ ἀτομικὲς βουλήσεις θὰ μπορούσαν νὰ βροῦν τὴν ἐνότητα καὶ τὴ συμφωνία τους. Διότι ἀποζητώντας ὁ καθένας ὅχι τόσο κατ' εὐαρέσκεια ὅσο μᾶλλον κατὰ τὴν ἑαυτοῦ εὐαρέσκεια ἢ καθ' ὅ,τι θεωρεῖ ὡς εὐχάριστο, τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν ὁρμῶν μᾶλλον διαλύεται σὲ χαοτικὴ μάζα, σὲ ἓνα φύρδην μείγδην διαφορετικῶν, διασταυρούμενων καὶ ἀλληλοαπωθούμενων τάσεων, κάθε μία ἀπὸ τίς ὁποῖες, ἀκόμη κι ἐκεῖ ὅπου κατευθύνονται φαινομενικὰ πρὸς τὸ ἴδιο ἀντικείμενο, εἶναι ποιοτικὰ ἐντελῶς ἀντίθετες. «Εἶναι συνεπῶς ἀξιοπεριέργο», παρατηρεῖ ὁ Κάντ, «πῶς σῶφρονες ἄνδρες εἶχαν τὴν ἰδέα ὅτι θὰ μπορούσαν νὰ παραστήσουν τὸν γνῶμονα, διὰ τοῦ ὁποῖου ὁ κα-

θένας καθορίζει την εὐδαιμονία ὡς προσδιοριστικό λόγο τῆς βούλησής του, γιὰ καθολικό πρακτικό νόμο, ἐπειδὴ ὁ πόθος τῆς εὐδαιμονίας, συνεπεία τοῦ ὁποίου γίνεται αὐτὴ γνώμονας, εἶναι καθολικός. Διότι ἀφοῦ ἓνας καθολικός φυσικός νόμος κάνει τὰ πάντα νὰ ὁμονοοῦν, ἔτσι κι ἐδῶ, ἂν ἤθελε κανεὶς νὰ δώσει στὸν γνώμονα τὴν καθολικότητα ἑνὸς νόμου, θὰ προέκυπτε ἴσα-ἴσα ἡ ἔσχατη ἀντίθεση τῆς ὁμόνοιας, ἡ ἀγριότερη διαμάχη καὶ ἡ ὀλοσχερῆς ἐκμηδένιση τοῦ ἴδιου τοῦ γνώμονα καὶ τῆς πρόθεσής του. Διότι ἡ βούληση ὅλων δὲν ἔχει λοιπὸν ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ ἀντικείμενο, ἀντιθέτως ὁ καθένας ἔχει τὸ δικό του (τὴ δική του βολή), τὸ ὁποῖο ναι μὲν μπορεῖ κατὰ τύχη νὰ εἶναι συμβατὸ καὶ μὲ ἄλλες τῶν προθέσεων τοῦ γνώμονα, τίς ὁποῖες ἐκεῖνοι ἐπίσης σχετίζουσι πρὸς τοὺς ἑαυτοὺς τους, ἀπέχει ὅμως πολὺ ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι ἐπαρκῆς ὥστε νὰ γίνῃ νόμος, ἀφοῦ οἱ ἐξαιρέσεις τίς ὁποῖες δικαιοῦται κανεὶς κατὰ περίπτωσιν νὰ κάνει εἶναι ἄπειρες καὶ δὲν εἶναι διόλου δεδομένο ὅτι μποροῦν νὰ συμπεριληφθοῦν σ' ἓναν καθολικὸ κανόνα. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο προκύπτει μία ἁρμονία ἢ ὁποῖα μοιάζει μ' ἐκείνην πού παρουσιάζει ἓνα συγκεκριμένο σκωπτικὸ ποίημα γιὰ τὴν ψυχικὴ ὁμόνοια δύο συζύγων πού ἀλληλοκαταρρακώνονται: "ὦ, τί θαυμαστὴ ἁρμονία, ὅ,τι θέλει ὁ κύριος τὸ θέλει κι ἡ κυρία κ.τ.λ., ἢ μὲ ὅ,τι λέγεται γιὰ τίς ἀπαιτήσεις τοῦ βασιλέως Φραγκίσκου τοῦ πρώτου ἐναντίον τοῦ αὐτοκράτορα Καρόλου τοῦ πέμπτου: ὅ,τι θέλει ὁ ἀδελφός μου ὁ Κάρολος (τὸ Μιλάνο), τὸ θέλω κι ἐγώ». Ὁ ἑναρμονισμὸς τῶν διαφορετικῶν ἀτομικῶν πράξεων τῆς βούλησης δὲν μπορεῖ συνεπῶς νὰ ἐπιτευχθεῖ κατευθυνόμενων αὐτῶν πρὸς τὸ ἴδιο ὑλικὸ περιεχόμενο, πρὸς ἓναν καὶ τὸν αὐτὸ ὑλικὸ στόχο τῆς θέλησης—διότι αὐτὸ θὰ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα μᾶλλον τὴ διαρκῆ τους διαμάχη—παρὰ μόνον ἐὰν κάθε μία ἀπ' αὐτὲς ὑποταχθεῖ στὴν καθοδήγησιν ἑνὸς οἰκουμενικοῦ καὶ περιεκτικοῦ καθοριστικοῦ λόγου. Μόνον σὲ μία τέτοια ἐνότητα τοῦ λογικοῦ θεμελίου θὰ μπορούσε νὰ θεμελιωθεῖ μία ἠθικὴ ἀξία ἠθικὰ ἀντικειμενικῆ, πράγματι αὐτόνομη καὶ ἄνευ ὄρων,

ὅπως ἦταν ἡ ἐνότητα καὶ ἡ ἀδιάρρηκτη ἀναγκαιότητα τῶν θεμελιωδῶν λογικῶν ἀρχῶν τῆς γνώσης πού μᾶς ἔκανε νὰ λάβουμε ἓνα ἀντικείμενο γιὰ τίς παραστάσεις μας.

Συνεπῶς δὲν εἶναι μία καθορισμένη ιδιότητα τῆς εὐαρέσκειας, παρὰ ὁ οὐσιώδης της χαρακτήρας, ὁ ὁποῖος τὴν κάνει ἀχρηστή γιὰ τὴ θεμελίωση τῆς ἠθικῆς. Ὅπως στὴν ἀνάλυση τοῦ προβλήματος τῆς γνώσης ἡ ἐπὶ μέρους φύση τῶν ἀτομικῶν αἰσθημάτων τῶν αἰσθήσεων μπόρεσε νὰ μείνει ἐκτὸς θέματος γιὰ τὸν Κάντ, ἐφ' ὅσον ἴσχυε γι' αὐτὸν ἡ ἀρχὴ ὅτι ἡ «ὠμότητα ἢ ἡ λεπτότητα τῶν αἰσθήσεων δὲν ἀφορᾷ διόλου τὴ μορφή τῆς δυνατῆς ἐμπειρίας», ἔτσι τὸ ἴδιο ἴσχύει καὶ γιὰ τὴν ἀνάλυση τῆς βούλησης. Εἴτε πάρουμε τὴν εὐαρέσκεια μὲ τὴ σημασία τῶν «ὠμῶν αἰσθήσεων», εἴτε κι ἂν προσπαθήσουμε νὰ τὴν ἐκλεπτύνουμε περνώντας τὴν ἀπ' ὅλες τίς βαθμίδες τοῦ φινιρίσματος ὡς τὴν ὑψιστὴ «διανοητικὴ» εὐαρέσκεια, τοῦτο ἴσως νὰ θεμελιώνει μία διάκριση περιεχομένου τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν, ὅχι ὅμως μεθόδου ἀπαγωγῆς καὶ δικαιολόγησής τους. Μὲ τὴν ἴδια ἔννοια πού κάθε αἴσθημα, ἀσχέτως καθαρότητας καὶ εὐκρινείας του, ἔχει ἓναν καθορισμένο γνωστικὸ χαρακτήρα ὁ ὁποῖος τὸ διακρίνει ἀπὸ τὴν καθαρὴ ἐποπτεία καὶ ἀπὸ τὴν καθαρὴ ἔννοια τοῦ νοῦ, ἔτσι καὶ στὴν πρακτικὴ σφαῖρα πρέπει νὰ διακριθεῖ ὁ χαρακτήρας τοῦ ὑποκειμενικοῦ πόθου ἀπ' ἐκεῖνον τῆς «καθαρῆς βούλησης». Μὴ κατευθυνόμενο καὶ μὴ προσανατολιζόμενο πρὸς ἄλλον στόχο παρὰ πρὸς τὴν ἐκπλήρωση τῆς ὑποκειμενικῆς του ὁρμῆς, τὸ ἐπιζητοῦν ἄτομο παραμένει, ὅ,τι κι ἂν ἀποτελεῖ ἐπὶ μέρους ἀντικείμενο ἐκείνης τῆς ὁρμῆς, προσδεδεμένο καὶ κλεισμένο στὸν ἐπιμερισμὸ του. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη ὅλες οἱ ὕλικές πρακτικὲς ἀρχές, ὅλες ὅσες τοποθετοῦν τὴν ἀξία τῆς βούλησης σ' ὅ,τι εἶναι τὸ ἠθελημένο, εἶναι «ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ εἶδους καὶ ὑπάγονται στὴν καθολικὴ ἀρχὴ τῆς φιλαυτίας ἢ τῆς ἰδίας εὐδαιμονίας». «Εἶναι ἀξιοθαύμαστο» — ἔτσι λογοδοτεῖ ὁ Κάντ γι' αὐτὴ τὴν πρόταση— «τὸ πῶς ὀξυδερκεῖς κατὰ τ' ἄλλα ἄνδρες εἶναι δυνατὸν νὰ

πιστεύουν ότι βρίσκουν μία διαφορά μεταξύ της κατώτερης και της ανώτερης ικανότητας του πόθου στο εάν οι παραστάσεις, οι οποίες συνδέονται με το συναίσθημα της ευαρέσκειας, έχουν την άπαρχή τους στις αισθήσεις ή στον νοῦ. Διότι ζητώντας τους καθοριστικούς λόγους του πόθου και λαμβάνοντάς τους έτσι ώστε να περιμένει για κάποιον λόγο ότι θα τον βολεύουν, το θέμα δεν είναι διόλου ή προέλευση της παράστασης αυτού του αντικειμένου που ευαρεστεί αλλά μόνο το πόσο αυτή ευχαριστεί. Εάν μία παράσταση, κι ἄς ἔχει στον νοῦ την ἑδρα και την άπαρχή της, μπορεί να προσδιορίσει την προαίρεση μόνο προϋποθέτοντας ένα συναίσθημα ευαρέσκειας στο ὑποκείμενο, τότε το εάν είναι καθοριστικός λόγος προαίρεσης εξαρτάται ολοκληρωτικά από την ὑφή της ἐσωτερικῆς αἰσθήσης, ἀπὸ τὸ εἶναι δηλαδή αὐτὴ μπορεί νὰ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν παράσταση ευαρεστούμενη. Οἱ παραστάσεις τῶν αντικειμένων ἄς εἶναι ὅσο ἑτερογενεῖς γίνεται, ἄς εἶναι οἱ μὲν παραστάσεις τοῦ νοῦ ἢ ἀκόμη και τοῦ λόγου και οἱ δὲ ἀπεναντίας παραστάσεις τῶν αἰσθήσεων· τὸ συναίσθημα τῆς ευαρέσκειας ὅμως, διὰ τοῦ ὁποῖου ἐκεῖνες ἀποτελοῦν ὄντως ἀπὸ μόνες τους τὸν καθοριστικὸ λόγος τῆς βούλησης (ἢ βολή, ἢ ευχαρίστηση ποὺ ἀναμένει κανεὶς ἀπ' αὐτὴν, πράγμα ποὺ προωθεῖ τὴ δραστηριότητα τῆς παραγωγῆς τοῦ αντικειμένου) δὲν εἶναι ἐνὸς και τοῦ αὐτοῦ εἶδους μόνον ἐπειδὴ μπορεί ν' ἀναγνωριστῆ ἀνὰ πᾶσα στιγμή μόνον ἐμπειρικά, ἀλλὰ και ἐπειδὴ ἐπηρεάζει μία και τὴν αὐτὴ ζωτικὴ δύναμη, ἢ ὁποία ἐκδηλώνεται στὴν ικανότητα τοῦ πόθου, κι ἐπειδὴ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη δὲν μπορεί νὰ διακρίνεται ἀπὸ ὄλους τοὺς ἄλλους καθοριστικούς λόγους παρὰ μόνον τὸν βαθμὸ... "Ἔτσι ὅπως ὅποιος χρειάζεται χρήματα για νὰ ξοδέψει δὲν νοιάζεται για τὸ ἂν τὸ ὑλικὸ τους, τὸ χρυσάφι, ἔχει ἐξορυχθῆ στο βουνὸ ἢ ἂν ἔχει ξεπλυθῆ μέσ' ἀπ' τὴν ἄμμο, ἐφ' ὅσον θεωρεῖται παντοῦ ἴδιας ἀξίας, ἔτσι και κανεὶς ἄνθρωπος δὲν ρωτᾷ, ἂν ἐνδιαφέρεται ἀπλᾶ για τὴ βολὴ τῆς ζωῆς του, ἂν τὴν ευχαρίστηση τοῦ τὴν παρέχουν παραστάσεις τοῦ νοῦ ἢ τῶν αἰσθήσεων, ἀλλὰ

πόση και πόσο έντονη ευχαρίστηση του παρέχουν για όσο δυνατόν μεγαλύτερο χρόνο»³¹².

Ο κοινός χαρακτήρας όλων των ειδών και ποιοτήτων ευαρέσκειας διακαθορίζεται λοιπόν με πλήρη ευκρίνεια: συνίσταται στο ότι η συνειδηση σ' όλες τους φέρεται απλά ως πάσχουσα απέναντι στα υλικά ἐρεθίσματα, ότι «ἐπηρεάζεται» και προσδιορίζεται από την ἐπίδρασή τους. Όπως όμως δὲν ἤρχεσε ἕνας «ἐπηρεασμός» τοῦ εἶδους γιὰ νὰ θεμελιώσει τὴν ἔννοια τῆς ἀλήθειας καὶ τὴν ἀντικειμενικὴ ἐγκυρότητα τῆς γνώσης, ἔτσι καὶ δὲν μπορεῖ νὰ προσκτηθεῖ ἀπ' αὐτὴν ἕνας ἀντικειμενικὸς κανονισμὸς τοῦ ἠθικοῦ. Λείπει πολὺ μᾶλλον γιὰ νὰ γίνεῖ αὐτὸ ἡ ἴδια συμπλήρωση, τὴν ὁποία ἀντιπαρήλθαμε στὴν πλήρη σημασία τῆς ἤδη στὴ θεωρητικὴ δόμηση τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαρῶ ἰσχυροῦ λόγου. Στὸν «ἐπηρεασμὸ» πρέπει νὰ ἀντιπαραταχθεῖ ἡ «λειτουργία», στὴν «εἰσδεκτικὸτητα τῶν ἐντυπώσεων» ἡ «ἐνεργητικὸτητα» τῶν ἐννοιῶν τοῦ λόγου. Πρέπει νὰ καταδειχθεῖ μίᾳ σχέσῃ τῆς βούλησης πρὸς τὸ ἀντικείμενό τῆς, στὴν ὁποία νὰ εἶναι μᾶλλον ἡ βούληση ποὺ καθορίζει τὸ ἀντικείμενο, τὴν ἐπὶ μέρος «ὑλῆ» τοῦ πόθου, παρὰ ἀντιστρόφως νὰ καθορίζεται ἀπ' αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο. Σ' αὐτὴ τὴν ἀξίωση δὲν μπορεῖ πιά νὰ βρεθεῖ παράδοξο, ἐὰν τηρήσουμε κατὰ νοῦ τὸ κριτικὸ πόρισμα τῆς ἀναλυτικῆς τοῦ νοῦ: διότι καὶ ἡ ὑλῆ τοῦ αἰσθήματος ἀπέκτησε ἀντικειμενικὴ γνωστικὴ ἀξία μόνο ἀφοῦ δείχτηκε στὴν «ὑπερβατολογικὴ συναντίληψη» ἡ θεμελιώδης νομοτέλεια στὴν ὁποία ἐδράζεται κάθε συναρμογὴ τοῦ πολλαπλοῦ καὶ συνεπῶς ὅλη του ἡ σημασία ἡ ἰσχύουσα μόνο γιὰ τὸ ἀντικείμενο.

Λείπει τώρα πιά μόνο ἡ ἐφαρμογὴ αὐτοῦ τοῦ πορίσματος ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ σφαῖρα στὴν πρακτικὴ, γιὰ νὰ προσεγγιστεῖ ἔτσι ἡ θεμελιώδης ἔννοια τῆς καντιανῆς ἠθικῆς: ἡ ἔννοια τῆς αὐτονομίας. Ἡ αὐτο-

312. Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου 3, θεώρημα II, σημείωση I (V, σελ. 25 κ.κ.).

νομία σημαίνει εκείνο τὸν δεσμό τοῦ θεωρητικοῦ καθὼς καὶ τοῦ ἠθικοῦ λόγου, στὸν ὁποῖο ὁ λόγος κατανοεῖ ἑαυτὸν ὡς προσδένοντα. Ἡ βούληση δὲν ὑπόκειται μέσα του σὲ ἄλλον κανόνα παρὰ σ' ἐκεῖνον τὸν ὁποῖο ἡ ἴδια ὄρθωσε καὶ τοποθέτησε πρὸ ἑαυτῆς ὡς καθολικὸ κανονισμό. "Ὅπου κι ἂν προσεγγίξεται αὐτὴ ἡ μορφή, στὴν ὁποία ὁ ἀτομικὸς πόθος καὶ ἡ ἀτομικὴ ἐπιθυμία ἀναγνωρίζουν τὴν ὑπαγωγή καὶ τὴν ὑποταγὴ τους σ' ἕναν νόμο πού ἰσχύει δίχως ἐξαιρέσεις γιὰ ὅλα τὰ ἠθικὰ ὑποκείμενα καὶ στὴν ὁποία ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ κατανοοῦν καὶ ἐπιδοκιμάζουν αὐτὸ τὸν νόμο παρ' ὅλ' αὐτὰ ὡς «δικόν τους»: ἐκεῖ μόλις βρισκόμαστε στὴν ἐπικράτεια τῆς προβληματικῆς τοῦ ἠθικοῦ. "Ἢδη ἡ λαϊκὴ ἠθικὴ συνείδηση, ἀπὸ τῆς ὁποίας τὴν κατάτμηση ξεκινᾷ ἡ Θεμελίωση τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἡθῶν, ὁδηγεῖ σ' αὐτὴ τὴ σύλληψη. Διότι ἡ ἔννοια τοῦ «καθῆκοντος», ἀπὸ τὴν ὁποία κυριαρχεῖται καὶ καθοδηγεῖται ἡ συνείδηση, ἐμπεριέχει ἤδη ὅλους τοὺς οὐσιώδεις προσδιορισμοὺς μὲ τοὺς ὁποίους βρεθήκαμε ὡς τώρα ἀντιμέτωποι. «Σύμφωνη πρὸς τὸ καθῆκον» καλεῖται μία πράξη μόνο ὅταν ἀποκλείεται κάθε σκέψη πλεονεκτήματος, τὸ ὁποῖο ἀναμένεται ἐξ αὐτῆς, κάθε ὑπολογισμὸς τωρινῆς ἢ μελλοντικῆς εὐαρέσκειας, ἡ ὁποία νὰ προκύπτει ἀπ' αὐτὴν, κι ἀκόμη κάθε ἄλλη ὑλικὴ σκοπιμότητα ἐν γένει κι ὅταν ἐναπομένει ὡς μοναδικὸς καθοριστικὸς λόγος μόνο ἡ ροπὴ πρὸς τὴν καθολικότητα τοῦ νόμου, ἡ ὁποία περιορίζει ὅλα τὰ τυχαῖα καὶ ἐπὶ μέρους ἐρεθίσματα. «Μία πράξη ἀπὸ καθῆκον ἔχει τὴν ἠθικὴ τῆς ἀξία ὅχι στὴν πρόθεση, ἡ ὁποία δέον ὅπως πραγματοποιηθεῖ μ' αὐτὴν, ἀλλὰ στὸν γνώμονα σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ἀποφασίζεται, δὲν ἐξαρτᾶται λοιπὸν ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τοῦ ἀντικειμένου τῆς πράξης, ἀλλὰ ἀπλὰ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς θέλησης σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία συνέβη ἡ πράξη, ἀνεξαρτήτως κάθε ἀντικειμένου τῆς ἰκανότητος τοῦ πόθου. "Ὅτι οἱ προθέσεις, τὶς ὁποῖες ἐνδεχομένως ἔχουμε πράττοντες, καθὼς καὶ τὰ ἀποτελέσματά τους, ὡς σκοποὶ καὶ ἐλατήρια τῆς βούλησης, δὲνμποροῦν νὰ προσδώσουν στὶς πράξεις ἀπα-

ραϊτήτητα και ἠθικὴ ἀξία, εἶναι... σαφές. Σὲ τί μπορεί λοιπὸν νὰ ἔγκειται αὐτὴ ἡ ἀξία, ἂν δὲν παρίσταται στὴ βούληση, σὲ σχέση μὲ τὸ ἐπιζόμενὸ τῆς ἀποτελεσμα; Δὲν μπορεί νὰ ἔγκειται πουθενὰ ἄλλου παρά στὴν ἀρχὴ τῆς βούλησης, ἀνεξαρτήτως τῶν σκοπῶν οἱ ὅποιοι μποροῦν νὰ ἐπιτευχθοῦν ἀπὸ μία τέτοια πράξη. Διότι ἡ βούληση εἶναι σὰν σὲ τρίστοντο, μέσ' στὴ μέση, μεταξύ τῆς a priori ἀρχῆς τῆς, ἡ ὁποία εἶναι ἡ μορφή, καὶ τῶν a posteriori ἐλατηρίων τῆς, τὰ ὅποια εἶναι ὑλικά, κι ἐφ' ὅσον ὅμως ἀπὸ κάτι πιά πρέπει νὰ προσδιοριστεῖ, τότε πρέπει νὰ προσδιοριστεῖ ἀπὸ τὴν τυπικὴ ἀρχὴ τῆς θέλησης ἐν γένει, ἐὰν μία πράξη συμβαίνει ἀπὸ καθῆκον, ἀφοῦ τῆς ἀφαιρέθηκε [τῆς βούλησης] κάθε ὑλικὴ ἀρχή»³¹³. Ἔτσι ὅπως ἡ ἀλήθεια μίας παράστασης γιὰ τὸν Κάντ δὲν συνίσταται στὸ ὅτι μοιάζει σ' ἓνα ἐξωτερικὸ ὑπερβατολογικὸ πρᾶγμα ὅπως ἓνα ἀντίτυπο στὸ πρότυπο, ἀλλὰ στὸ ὅτι τὸ περιεχόμενο τῆς παράστασης βρίσκεται σ' ἐκείνη τὴν παντοδαπὴ καὶ ἀναγκαῖα ἔννομη συνάφεια πρὸς ἄλλα ὁμοειδῆ στοιχεῖα, συνάφεια τὴν ὁποία καλοῦμε «ἐμπειρικὴ γνώση», ἔτσι καὶ τὸ κατηγορήμα τοῦ ἀγαθοῦ προσάπτεται σ' ἐκείνη τὴν πράξη τῆς βούλησης, ἡ ὁποία δὲν καθοδηγεῖται ἀπὸ μία τυχαία καὶ μεμονωμένη παρόρμηση, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ μέριμνα γιὰ τὸ σύνολο τῶν δυνατῶν προσδιορισμῶν τῆς βούλησης καὶ γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ τους συμφωνία. Ἡ «ἀγαθὴ» βούληση εἶναι ἡ βούληση τοῦ νόμου καὶ συνεπῶς τῆς ὁμοφωνίας, μίας ὁμοφωνίας ἡ ὁποία ἀφορᾷ τόσο τὴ σχέση τῶν διαφορετικῶν ἀτόμων ὅσο καὶ τὴν ἐσωτερικὴ συνέπεια τῶν πολλαπλῶν πράξεων τῆς βούλησης καὶ πράξεων ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ὑποκειμένου, στὸ μέτρο πού, πέρα ἀπὸ κάθε ἐναλλαγὴ τῶν ἐπὶ μέρους κινήτρων καὶ ἐρεθισμάτων, προβάλλουν ἐκείνη τὴν ἰδιόμορφη κλειστότητα τὴν ὁποία καλοῦμε συνήθως «χαρακτήρα». Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια καὶ μόνο μ' αὐτὴν εἶναι ἡ «μορφὴ» ἡ ὁποία θεμελιώνει τὴν ἀξία τῆς ἀλή-

313. Θεμελίωση τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἠθῶν, πρῶτο μέρος, IV, σελ. 256.

θειας καθώς και την αξία του αγαθού, ἐφ' ὅσον σ' αὐτὴν ὀφείλεται καὶ ἐμπεριέχεται ἀφ' ἐνὸς ἢ συνάφεια τῶν ἐμπειρικῶν ἀντιλήψεων πρὸς τὸ σύστημα τῆς ἀναγκαίας καὶ ἀπριορικῆς γνώσης, ἀφ' ἐτέρου ἢ συνάφεια τῶν ἐμπειρικῶν ἐπὶ μέρους σκοπῶν πρὸς τὴν ἐνότητα ἐνὸς στόχου καὶ ἐνὸς περιεκτικῶν προσδιορισμοῦ τῶν σκοπῶν.

Βρισκόμαστε ἐδῶ ἤδη μπροστὰ στὴν ἔκφραση ποὺ ἀποτελεῖ τὴν κατακλείδα τῆς θεμελιώδους ἀρχῆς τῆς κριτικῆς ἠθικῆς: ἐμπρὸς στον τύπο τῆς «κατηγορικῆς προσταγῆς». Μία προσταγὴ ὀνομάζεται ὑποθετικὴ ὅταν δείχνει ἀπλὰ ποιά χρῆση ἢ ποιά θέληση ποιοῦ μέσου εἶναι ἀναγκαία, γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ κάτι ἄλλο, τὸ ὁποῖο προϋποτίθεται ὡς στόχος· ὀνομάζεται κατηγορικὴ, ὅταν ἐμφανίζεται ὡς ἄνευ ὄρων ἀξίωση, ἢ ὁποία δὲν ἔχει νὰ δανειστεῖ τὸ κύρος της ἀπ' ἐκεῖνο ἐνὸς ἄλλου σκοποῦ, ἀντιθέτως τὸ κατέχει ἀφ' ἑαυτῆς, στὴν ὀρθωση μίας ἔσχατης, ἀφ' ἑαυτῆς βέβαιης ἀξίας. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ θεμελιώδης αὐτὴ ἀξία δὲν μπορεῖ πιά νὰ ζητηθεῖ σὲ κανένα ἐπὶ μέρους περιεχόμενο τῆς θέλησης παρὰ μόνο στὴν καθολικὴ τῆς νομοτέλεια, τὸ περιεχόμενο καὶ τὸ ἀντικείμενο τῆς μόνης δυνατῆς κατηγορικῆς προσταγῆς ἔχει ἤδη σκιαγραφηθεῖ πλήρως. «Πράττε μόνον κατ' ἐκεῖνον τὸν γνώμονα» —αὐτὸς εἶναι τώρα πιά ὁ θεμελιώδης κανόνας— «ὁ ὁποῖος μπορεῖ ταυτόχρονα νὰ σὲ κάνει νὰ θέλεις νὰ γίνεις καθολικὸς νόμος»³¹⁴. Ἡ μεθοδικὴ πρόοδος στὴν ὁποία ἐπιτεύχθηκε δυνάμει τῆς καθαρῆς ἀνάλυσης τῆς ἔννοιας τοῦ καθήκοντος αὐτὴ ἢ πρόταση, συνιστᾷ ταυτόχρονα γιὰ τὸ περιεχόμενό της τὴ σαφέστερη καὶ πιὸ καθορισμένη διασάφηση. Ἐὰν γινόταν ἀποδεκτὸς σ' αὐτὸ τὸ περιεχόμενο κάποιος ἐπὶ μέρους προσδιορισμὸς, ἐὰν σ' αὐτὸ ὑπῆρχε ὁ ἰσχυρισμὸς περὶ ἐνὸς ἀτομικοῦ ὕλικου αγαθοῦ ὡς τῆς ὑπέρτατης ἀξίας, ἐὰν δὲν θέλαμε νὰ παραδε-

314. Βλ. ἰδίως *Θεμελίωση τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἠθῶν*, δεύτερο μέρος, IV, σελ. 279 κ.κ.

χθοῦμε ὡς δόγμα αὐτὸ τὸν προσδιορισμὸ, δὲν θὰ μπορούσαμε ν' ἀπαρνηθοῦμε τὸ ἐρώτημα περὶ τοῦ λόγου γιὰ τὸν ὁποῖο αὐτὴ ἡ ἀξία ὑπερέχει. Κάθε προσπάθεια ὅμως νὰ ἀπαντήσουμε σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε ἀμέσως, ἴσα-ἴσα μέσα σ' αὐτὸ τὸν ἴδιο τὸν «λόγο», στὴ γνωριμία μ' ἓνα ἄλλο καὶ ὑψηλότερο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο θὰ συναγόταν ἡ ἐξ ἀρχῆς εἰλημμένη ἀξία. Ἡ «κατηγορική προσταγή» θὰ εἶχε ἔτσι καὶ πάλι μεταβληθεῖ σὲ μία ὑποθετική, τὸ ἄνευ ὄρων ἄξιο σὲ ἓνα ὑπὸ ὄρους ἄξιο. Μόνο στὴ σκέψη τῆς καθολικῆς νομοτέλειας ἐν γένει ὡς περιεχομένου τῆς ὕψιστης ἀξιακῆς ἀρχῆς ξεφεύγουμε ἀπ' αὐτὸ τὸ ὄλημμα. Διότι ἐδῶ βρισκόμαστε σ' ἓνα σημεῖο στὸ ὁποῖο βουβαίνεται κάθε ἐρώτηση περὶ ἐνὸς περαιτέρω «γιατί», στὸ ὁποῖο χάνει αὐτὴ τὸ νόημα καὶ τὴ σημασία της. Ὅπως στὴ θεωρητικὴ ἐπικράτεια προχωροῦμε ἀπὸ τὶς γυμνὲς ἀντιλήψεις συνθετικὰ στὶς κρίσεις καὶ στὰ συμπλέγματα κρίσεων, ἀπὸ τὰ ἀτομικὰ φαινόμενα σὲ ὄλο καὶ πῖο περιεκτικὸς συνδέσμους, ὥσπου τέλος νὰ βρίσκουμε στὶς ἀπριοριστὲς ἀρχές τοῦ καθαρῶ νοῦ τὸ πρότυπο καὶ πρωτότυπο σύμπασας θεωρητικῆς νομοτέλειας, στὸ ὁποῖο ἐξ ἀνάγκης παραμένουμε ὡς ἔσχατο λόγο πού δικαιολογεῖ τὴν ἐμπειρία, δίχως νὰ μπορούμε νὰ «συναγάγουμε» αὐτὴ τὴ νομοτέλεια τὴν ἴδια ἀπὸ κάτι τὸ περαιτέρω ὑποκείμενο, ἀπὸ κάτι τὸ ὑλικά ὑπερβατικὸ, ἔτσι κι ἐδῶ ἰσχύει ἡ ἴδια σχέση. Θεωροῦμε τὴν ἐνότητα ὡς μέτρο τῆς ἀτομικότητας, τὴν ὁλότητα τῶν δυνατῶν προσδιορισμῶν τῆς βούλησης ἐν γένει ὡς μέτρο τοῦ ἐπὶ μέρους ψυχολογικοῦ, πραγματικοῦ ἐρεθίσματος, στὸ ὁποῖο καὶ προσδιορίζουμε μία ἀξία δυνάμει τοῦ συσχετισμοῦ του πρὸς αὐτὴ τὴν ὁλότητα. Ὅμως γι' αὐτὸ τὸ μέτρο ὡς τέτοιο δὲν ἔχουμε ἄλλη πιστοποίηση ἀπ' ἐκείνη, ἡ ὁποία ἔγκριται μέσα σ' αὐτὸ τὸ ἴδιο. Γιατί εἶναι ἡ τάξη προτιμητέα τοῦ χάους; Γιατί εἶναι ἡ ἐλεύθερη ὑποταγὴ ὑπὸ τὴν καθολικότητα ἐνὸς ἐλεύθερα θεσπισμένου νόμου προτιμητέα τῆς προαίρεσης τῶν ἀτομικῶν πόθων; Ἡ κριτικὴ ἠθικὴ δὲν μᾶς παρέχει πιά ἀπάντηση σ' αὐτὰ τὰ ἐρωτή-

ματα³¹⁵. Στην κριτική του λόγου, τόσο στη θεωρητική όσο και στην πρακτική, προϋποτίθεται η ιδέα του λόγου, η ιδέα ενός ἔσχατου και ὕψιστου δεσμοῦ τῆς γνώσης και τῆς βούλησης. Ὅποιος δὲν ἀναγνωρίζει αὐτὴ τὴν ιδέα, θέτει ἑαυτὸν ἐκτὸς τοῦ περιβάλλοντος τῆς ζήτησής της – ἐκτὸς τῶν ἐννοιῶν τις ὁποῖες [ἡ ιδέα] κατέχει περὶ τοῦ «ἀληθοῦς» καὶ τοῦ «ψευδοῦς», περὶ «ἀγαθοῦ» καὶ «κακοῦ», καὶ τις ὁποῖες βρίσκεται σὲ θέση νὰ θεμελιώσει μόνη της δυνάμει τῆς ιδιομορφίας τῆς μεθόδου της³¹⁶.

Ἔτσι μία προκείμενη ἡ ὁποία ὑπόκειται σ' ὄλες τις μέχρι τώρα ἐξελίξεις, βρίσκει ἐδῶ μόλις τὴν ἀληθινὴ πλήρωσή της ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο. Στὸν αὐτοπροσδιορισμὸ τῆς βούλησης ὁ λόγος γνωρίζει καὶ συλλαμβάνει πρῶτα τὸν ἴδιο της τὸν ἑαυτό. Καὶ εἶναι αὐτὴ του ἡ γνώση ποὺ συνιστᾷ τὸ καταδικὸ του καὶ βαθύτατο περιεχόμενο τῆς οὐσίας του. Καὶ στὴν ἐπικράτεια τῆς θεωρητικῆς γνώσης βρεθήκαμε ἀντιμέτωποι μὲ τὴν καθαρὴ «ἐνεργητικότητα» τῆς νόησης. Αὐτὴ ὅμως ἡ ἐνεργητικότητα δὲν ἦταν ἐδῶ σὲ θέση συνάμα ν' ἀναγνωρίσει τὸν ἑαυτό της παρὰ μόνον στὸν ἀντικατοπτρισμὸ καὶ στὴν ἀπεικόνισή της. Τὸ τί εἶναι ὅμως ἡ ἐνότητα τῆς συναντίληψης καὶ τί οἱ μεμονωμένες ἐννοιες καὶ ἀρχές, οἱ ὁποῖες θεμελιώνονται μέσα της, ἐφανίστηκε μόλις στὴ δόμηση τοῦ κόσμου ἀντικειμένων, τὴν ὁποία αὐτὲς οἱ ἐννοιες βοήθησαν νὰ περατωθεῖ. Ἔνας κόσμος πραγμάτων ὁ ὁποῖος εἶναι τεταγμένος ἐντὸς χώρου καὶ χρόνου, καθοριζόμενος σύμφωνα μὲ τις «ἀναλογίες τῆς ἐμπειρίας», σύμ-

315. Πρβλ. ἐδῶ κυρίως τὸ ξεκίνημα τοῦ ἀποσπάσματος «Περὶ τοῦ διαφέροντος, τὸ ὁποῖο προσήκει στὶς ιδέες τῆς ἠθικότητας» (V, σελ. 308 κ.κ.).

316. Πρβλ. τὸν Πρόλογο τῆς Κριτικῆς τοῦ πρακτικοῦ λόγου (V, σελ. 12): «Τί χειρότερο θὰ μπορούσαν ὅμως νὰ ἀντιμετωπίσουν αὐτὲς οἱ προσπάθειες, ἀπὸ τὸ νὰ ἀνακαλύψει κάποιος ἀπρόσμενα ὅτι πουθενὰ οὔτε ὑπάρχει γνώση a priori, οὔτε μπορεῖ νὰ ὑπάρξει. Ὅμως δὲν ἔχει χρεῖα νὰ γίνῃ αὐτό. Θὰ ἦταν τὸ ἴδιο σὰν νὰ ἤθελε κανεὶς ν' ἀποδείξει διὰ τοῦ λόγου ὅτι δὲν ὑπάρχει λόγος».

φωνα με τις σχέσεις της ύποστασης, της αιτιότητας και της αλληλεπίδρασης, ήταν το αποτέλεσμα στο οποίο έγινε κατ' αρχήν για μας σαφής και δραστή ή τάξη του νοῦ και η ιδιόμορφη δομή του. Ἡ συνείδηση τοῦ ἐγῶ, τῆς καθαρῆς υπερβατολογικῆς συναντίληψης, εἶναι για μας δεδομένη μόνο ἐντὸς και μετὰ τῆς συνειδήσεως τοῦ ἀντι-κειμένου ὡς ἀντικειμενικοῦ «φαινομένου». Τώρα ὅμως βρισκόμαστε ἐμπρὸς σ' ἕνα πρόβλημα στὸ ὁποῖο ἐξαφανίζεται κι αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἐμπόδιο. Διότι ὁπωσδήποτε πρέπει νὰ νοήσουμε και τὴν καθαρὴ βούληση ὡς κάτι νομοθετημένο και ὡς πρὸς τοῦτο ὡς κάτι «ἀντικειμενικό»: ὅμως αὐτὴ ἡ ἀντικειμενικότητα ἀνήκει σὲ μία ἐντελῶς διαφορετικὴ σφαῖρα ἀπ' ἐκείνη πού βρῖσκει τὴν ἔκφρασή της στὸ χωροχρονικὸ φαινόμενο. Αὐτὸ τοῦ ὁποῖου βεβαιότητα ἀποκοῦμε ἐδῶ, εἶναι ὄχι κόσμος πραγμάτων ἀλλὰ κόσμος ἐλευθέρων προσωπικοτήτων, ὄχι σύνοψη και αἰτιακὴ συνάφεια ἀντικειμένων ἀλλὰ σύνταγμα και ἔνσκηπη ἐνότητα αὐτόνομων ὑποκειμένων. "Ο,τι πιὸ πρὶν ἀποκλήθηκε μετὰ τὴν καθολικὴ θεωρητικὴ ἔκφραση τοῦ φαινομένου ἢ τοῦ ἐμπειρικοῦ ἀντικειμένου, καταπίπτει σ' αὐτὴ τὴ θεώρηση στὴν ἀξία τοῦ ἀπλοῦ ὕλικου, στὸ ὁποῖο ἀντιπαρατίθεται τώρα τὸ πρόσωπο ὡς ἐνότητα βέβαιη για τὸν ἑαυτὸ της. Σ' αὐτὴν περατώνεται κατ' ἀρχὴν ἡ ἰδέα τοῦ αὐτοσκοποῦ και τοῦ τελικοῦ σκοποῦ. Μόνο ἀναφορικὰ μετὰ τὸ πρᾶγμα τῆς φύσης, τὸ ὁποῖο εἶναι ἐναρμολωμένο μέσα σ' ἕνα καθορισμένο περιβάλλον αἰτίων και αἰτιατῶν, μπορούμε νὰ θέσουμε τὸ ἐρώτημα περὶ τοῦ «πόθεν» και τοῦ «τίνος ἕνεκα». "Οσον ἀφορᾷ ἀπεναντίας τὸ πρόσωπο, τὸ ὁποῖο θέτει για τὸν ἑαυτὸ του, δυνάμει τῆς πρωταρχικῆς του νομοθεσίας, τὸν ἐνιαῖο γνώμονα τῆς θέλησῆς του κι ἐντὸς αὐτοῦ τὸν «νοητὸ χαρακτήρα» του, αὐτὸ τὸ ἐρώτημα καταπίπτει. Ἡ σχετικότητα, ἡ ἀμοιβαία ὑπὸ ὄρους ἐγκυρότητα τῶν μέσων ἔχει φτάσει ἐδῶ στὰ ὅριά της, τὰ ὁποῖα περικλείει μία ἀπόλυτη ἀξία. «Οἱ σκοποὶ τοὺς ὁποῖους θέτει ἕνα ἔλλογο ὄν ὡς ἀποτελέσματα τῆς πράξης του, καταπαῶς τὸ βολεύουν (ὕλικοι σκοποὶ), εἶναι στὸ σύνολό τους μόνο σχε-

τικοί· διότι απλά και μόνο η σχέση τους προς μίαν επί μέρους φτιαγμένη ικανότητα του υποκειμένου να ποθεῖ, τους δίνει την αξία ἢ ὁποία ὡς ἐκ τούτου δὲν μπορεῖ νὰ παράσχει ἀρχές καθολικές γιὰ ὅλα τὰ ἔλλογα ὄντα οὔτε καὶ ἔγκυρες καὶ ἀναγκαῖες γιὰ κάθε θέληση, [δὲν μπορεῖ νὰ παράσχει] δηλαδὴ πρακτικούς νόμους. Κατὰ συνέπεια ὅλοι αὐτοὶ οἱ σχετικοὶ σκοποὶ εἶναι μόνον ὁ λόγος γιὰ ὑποθετικές προσταγές... Συνεπῶς ἡ ἀξία ὄλων τῶν ἀντικειμένων πού πρέπει νὰ ἀποκτήσουμε πράττοντες ὑπόκειται ἀνά πᾶσα στιγμή σὲ ὄρους. Τὰ ὄντα τῶν ὁποίων ἡ παρουσία δὲν ἐδράζεται μὲν στὴ βούλησή μας ἀλλὰ στὴ φύση, ἔχουν μ' ὅλα ταῦτα, ἐφ' ὅσον εἶναι ἄλογα ὄντα, σχετικὴ καὶ μόνον ἀξία ὡς μέσα καὶ λέγονται ὡς ἐκ τούτου πράγματα [Sachen]³¹⁷, τὰ ἔλλογα ὄντα ἀπεναντίας πρόσωπα, διότι ἡ φύση τους τὰ διακρίνει ἤδη ὡς καθ' ἑαυτὰ σκοπούς, δηλαδὴ ὡς κάτι τὸ ὁποῖο δὲν ἐπιτρέπεται νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς μέσο, καὶ κατὰ συνέπεια στὸ μέτρο πού περιορίζει τὴν προαίρεση... Ἐὰν ὑπάρχει λοιπὸν ὑψιστὴ πρακτικὴ ἀρχὴ καὶ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἀνθρώπινης βούλησης κατηγορικὴ προσταγὴ, πρέπει αὐτὴ ἡ ἀρχὴ νὰ εἶναι τέτοια ὥστε ἀπὸ τὴν παράσταση ἐκείνου πού εἶναι ἀναγκαῖως γιὰ ὁποιοδήποτε σκοπὸς ἐπειδὴ εἶναι αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ σκοπός, νὰ κατασκευάζει μίαν ἀντικειμε-

317. [Σ.τ.Μ.]: Μεταφράζω συνήθως τὸν ὄρο «Sache» (=πράγμα) μὲ τὸ τεχνικὸ νόημα τῆς χύδην ὕλης πού τοῦ δίνει ὁ Κάντ, ὡς «ὕλικό». Στὴν παρούσα συνάφεια ἐν τούτοις, ὅπου ὁ Κάντ θεωρεῖ κάθε τι ἄλογο, ἄρα καὶ τὰ ζῶα, ὡς «πράγμα-ὕλικό», θέλησα νὰ ὑπενθυμίσω τὴν ἀκόμη καὶ σήμερα σὲ διαλέκτους τῆς Νέας Ἑλληνικῆς ἀπαντῶμενη σημασία τοῦ ἰδιωματισμοῦ: «πράγμα», ὡς ἄψυχο ἀντικείμενο καὶ ζῶο. Ἡ ἀπόδοση αὐτοῦ τοῦ χαρακτηρισμοῦ στὰ ζῶα δὲν δικαιώνει φιλοσοφικὰ μίαν γλωσσικὴ σύμβαση τῆς Γερμανικῆς καθὼς ὁ Γερμανὸς καλεῖ τὰ ἔμψυχα: «Viecher» ἢ (εὐγενέστερα): «Tiere», ἀλλὰ, μὲ τὴν ἐξαίρεση τοῦ Κάντ ἐδῶ, ποτέ: «Sachen» («πράγματα»). Προφανῶς ὁ Κάντ ἀκολουθεῖ ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὴ νεωτερικὴ ἀντιληψὴ πού ἐξέφραζε ἤδη τὸν 17ο αἰῶνα μὲ κάθε εὐκαιρία ὁ Ντεκάρτ, ὅτι τὰ ζῶα εἶναι αὐτόματα. Ἄς εἰπωθεῖ ἐν εἶδει ἀντίθεσης ὅτι ὁ φραγκισκανὸς σχολαστικὸς τοῦ 14ου αἰῶνα Γουλιέλμος τοῦ Ὀκκαμ ἀπέδιδε, π.χ., καὶ στὰ ζῶα νόηση.

νική αρχή τῆς βούλησης, δηλαδή νὰ μπορεῖ νὰ προσφέρει ὑπηρεσίες στὸν καθολικὸ πρακτικὸ νόμο. Ὁ λόγος αὐτῆς τῆς ἀρχῆς εἶναι: ἡ ἔλλογη φύση ὑπάρχει ὡς σκοπὸς αὐτῆ καθ' ἑαυτή... Ἡ πρακτικὴ προσταγὴ θὰ εἶναι λοιπὸν ἡ ἐξῆς: Πράττε ἔτσι, ὥστε νὰ χρησιμοποιεῖς τὴν ἀνθρωπότητα, τόσο στὸ πρόσωπό σου ὅσο καὶ στὸ πρόσωπο κάθε ἄλλου, ἀνὰ πᾶσα στιγμή καὶ ὡς σκοπὸ, ποτὲ ἀπλὰ ὡς μέσο».

Ἔτσι ἡ τάξη τῶν μέσων συμπίπτει μὲ τὴν τάξη τῶν φυσικῶν πραγμάτων, ἐνῶ ἡ τάξη τῶν σκοπῶν ἐξισώνεται μ' ἐκείνη τῶν καθαρῶν, δι' ἑαυτοὺς προσδιορισμένων «νοῶν». Ἡ ἔννοια κάθε ἔλλογου ὄντος τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ θεωρήσει ἑαυτὸ διὰ τῶν γνωμόνων τῆς βούλησός του ὡς καθολικὰ νομοθετοῦν γιὰ νὰ κρίνει ἀπ' αὐτὴ τὴ σκοπιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ τίς πράξεις του, ὁδηγεῖ ἄμεσα περαιτέρω στὴ συσχετικὴ ἔννοια μίας κοινότητος τῶν ἐλλόγων ὄντων ἐντὸς ἐνὸς «βασίλειου τῶν σκοπῶν». Ἐὰν ὅλα τὰ ἔλλογα ὄντα, συγκροτούμενα ὡς προσωπικότητες, ὑπάγονται στὸν νόμο νὰ ἀναφέρονται στὴν ἠθικὴ ἀτομικότητα ὅλων τῶν ἄλλων, νὰ ἀξιῶνουν κι ἀπ' ὅλα τ' ἄλλα ὑποκείμενα τὴ θεμελιώδη ἀξία τὴν ὁποία ἀποδίδουν ἔτσι στοὺς ἑαυτοὺς τους, ἐκπηγάζει ἀπ' αὐτὸ «μία συστηματικὴ σύνδεση ἔλλογων ὄντων ἀπὸ κοινούς ἀντικειμενικούς νόμους, δηλαδή ἓνα βασίλειο τὸ ὁποῖο, ἐπειδὴ αὐτοὶ οἱ νόμοι ἀποσκοποῦν ἀκριβῶς στὴ σχέση αὐτῶν τῶν ὄντων μεταξύ τους ὡς σκοπῶν καὶ μέσων, μπορεῖ νὰ ὀνομαστῆ βασίλειο τῶν σκοπῶν (πράγμα πού, ὅπωςδὴποτε, εἶναι ἀπλὰ ἓνα ἰδανικό)». Μέσα σ' αὐτὸ δὲν ἰσχύει πιά ἡ τιμὴ τῶν πραγμάτων, τὰ ὁποῖα ἐξυπηρετοῦν ἀπλὰ ὡς μέσα γιὰ ἓναν ἄλλο σκοπὸ ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ ἐπιτευχθεῖ, καὶ τῶν ὁποίων ὅλη ἡ ἀξία ἐξελίσσεται καὶ ἐγκριεῖται σ' αὐτὴ τὴν ἐμμεσότητα, ἀλλὰ ἡ ἀξιοπρέπεια, τὴν ὁποία δίνει κάθε ὑποκείμενο στὸν ἑαυτό του, συλλαμβάνοντάς τον ὡς αὐτουργὸ τοῦ ταυτοχρόνα ἀτομικοῦ καὶ καθολικοῦ προκαθορισμοῦ τῆς βούλησός του³¹⁸

318. Βλ. *Θεμελίωση τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἡθῶν*, δεύτερο μέρος, IV, σελ. 285 κ.κ.

Με τούτα μοιάζει όπωσδήποτε σάν νά βρισκόμαστε και πάλι μέσα στην τροχιά τῆς μεταφυσικῆς, ἀφοῦ στραφήκαμε σέ μία ἐντελῶς διαφορετική τάξη ἀπ' αὐτήν τῶν πραγμάτων πού ἀποτελοῦν ἐμπειρικά φαινόμενα: αὐτή ἡ μεταφυσική ὅμως δὲν ριζώνει σέ μία νέα ἔννοια πράγματος ἡ ὁποία νά ἀντίκειται και νά ἀντιπαρατίθεται πρὸς τὴν ἔννοια τοῦ ἐμπειρικοῦ ἀντικειμένου, οὔτε στὸν ἰσχυρισμὸ πρὸς ἑνὸς «ἐνδὸν τῆς φύσης», ἀλλὰ καθαρὰ κι ἀποκλειστικὰ σ' ἐκείνη τῆ θεμελιώδη βεβαιότητα τὴν ὁποία κερδίζουμε ἀποκτώντας συνείδηση τοῦ ἠθικοῦ νόμου ὡς συνείδηση τῆς ἐλευθερίας. Κάθε ἄλλη πρόσβαση στὸν κόσμο τοῦ «νοητοῦ» και τοῦ ἄνευ ὄρων εἶναι κλειστὴ γιὰ μᾶς. Ἡ νέα ὀπτική τὴν ὁποία ἐφαρμόζουμε στὸ δέον, εἶναι ἡ μοναδικὴ ἐγγύηση τὴν ὁποία κατέχουμε γιὰ μία σφαῖρα ἐγκυρότητας ἀνώτερης τάξης ἀπὸ τὴ σειρά τῶν καθαρὰ φαινομένων. Ἡ ἀντινομία μεταξὺ ἐλευθερίας και αἰτιότητας μᾶς παρίσταται ὅπωσδήποτε ἐδῶ γι' ἀκόμη μία φορὰ στὴν πλήρη της ὀξύτητα. Διότι ἀπὸ τὸ ἴδιο αὐτὸ συμβάν και ἀπὸ τὴν ἴδια αὐτὴ πράξη, τῶν ὁποίων τὴν «ἀναγκαιότητα», τῶν ὁποίων τὸ «δὲν μπορεῖ νά ἔχει διαφορετικὰ» ἰσχυρίζεται ἡ σκέψη τῆς αἰτιότητας, ἀξιώνει ἡ ἰδέα τῆς καθαρῆς βούλησης και τοῦ ἠθικοῦ νόμου νά εἶχαν συμβεῖ ἀλλιῶς ἀπ' ὅπως συνέβησαν. Ὅλη ἡ σειρά τῶν μεταξὺ τους συναρμοσμένων και ἐξηρημένων αἰτιῶν ἐκμηδενίζεται ἐδῶ σάν ἀπὸ μία διαταγή. Ἡ λογικὴ τῆς καθαρῆς γνώσης τῆς φύσης αἴρεται ὡς πρὸς τὴ θεμελιώδη ἀρχὴ της. Ὅμως κι ὅταν ἀκόμη θέτουμε τὸ ἐρώτημα μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, τὸ θέμα εἶναι κατ' ἀρχὴν νά διαβλέψουμε ὅτι ἐδῶ ναι μὲν μπορεῖ νά πρόκειται γιὰ τὴν ἀντίθεση δύο εἰδῶν προσδιορισμῶν, μὲ κανέναν ὅμως τρόπο γιὰ τὴν ἀντίθεση μεταξὺ προσδιορισμοῦ και ἀπόλυτης ἀπροσδιοριστίας. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ἡ ἐλευθερία εἰσάγεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Κάντ –μὲ μία ὅπωσδήποτε ἀνακριβῆ και κατ' ἀρχὴν δίσσημη ἔκφραση– ὡς «ιδιότροπο εἶδος αἰτιότητας». «Ἐπειδὴ ἡ ἔννοια μίας αἰτιότητας συνεπιφέρει ἐκείνη τῶν νόμων σύμφωνα μὲ τοὺς ὁποίους ἀπὸ κάτι, τὸ

ὁποῖο καλοῦμε αἰτία, λαμβάνεται ἐξ ἀνάγκης κάτι ἄλλο, δηλαδή ἡ συν-
 ἐπεια, γι' αὐτὸ τὸν λόγο καὶ ἡ ἐλευθερία, μολονότι δὲν εἶναι ιδιότητα
 τῆς βούλησης κατὰ φυσικούς νόμους, ἀλλὰ ὅχι γι' αὐτὸ κι ἐντελῶς
 ἐκτὸς νόμου, εἶναι ἀντιθέτως κατ' ἀνάγκη αἰτιότητα σύμφωνα μὲ ἀπα-
 ράλλακτους νόμους; μόνο ἰδιαίτερου εἶδους, εἰδάλλως ἡ ἐλεύθερη βού-
 ληση θὰ ἦταν κάτι ἀπίθανο. Ἡ φυσικὴ ἀναγκαιότητα ἦταν ἑτερονομία
 τῶν δρώντων αἰτίων διότι κάθε ἐπενέργεια ἦταν δυνατὴ μόνο κατὰ τὸν
 νόμο ὅτι κάτι ἄλλο ὀρίζει τὸ δρῶν αἴτιο τῆς αἰτιότητας. Καὶ τί ἄλλο
 μπορεῖ νὰ εἶναι ἄραγε ἡ ἐλευθερία τῆς βούλησης, ἔξω ἀπὸ αὐτονομία,
 δηλαδή ιδιότητα τῆς βούλησης νὰ εἶναι νόμος γιὰ τὸν ἑαυτὸ της; Ἡ
 πρόταση ὅμως: ἡ βούληση εἶναι σ' ὅλες τὶς πράξεις νόμος τοῦ ἑαυτοῦ
 της, χαρακτηρίζει μόνο τὴν ἀρχὴ κατὰ τὴν ὁποία δὲν πρέπει νὰ πράτ-
 τουμε μὲ κανέναν ἄλλον γνώμονα παρὰ μὲ ὅποιον ἔχει τὸν ἑαυτὸ του
 ὡς ἀντικείμενο καὶ ὑπὸ τὴ μορφὴ καθολικοῦ νόμου. Αὐτὸς εἶναι ὅμως
 ἴσα-ἴσα ὁ τύπος τῆς κατηγορικῆς προσταγῆς καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ἠθικό-
 τητας: συνεπῶς ἐλεύθερη βούληση καὶ βούληση ὑπὸ ἠθικούς νόμους
 εἶναι ἓνα καὶ τὸ αὐτό»³¹⁹. Ἡ βούληση καὶ ἡ πράξις εἶναι λοιπὸν «ἀνε-
 λεύθερες», ὅταν προσδιορίζονται ἀπὸ ἓνα ἀτομικὸ, δεδομένο ἀντικείμενο
 τοῦ πόθου, ἀπὸ ἓνα ἐπὶ μέρους «ὕλικὸ» ἐρέθισμα· εἶναι ἐλεύθερες ὅταν
 μποροῦν νὰ προσδιοριστοῦν ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς ὁλότητας τῶν προσδιο-
 ρισμῶν σκοποῦ καὶ ἀπὸ τὴν ἀξίωση νὰ εἶναι αὐτοὶ ἐνιαῖοι. Διότι στὴν
 πρώτη περίπτωσι δὲν ἔχει ξεπεραστεῖ ἀκόμη ἡ ἰδιομορφία τοῦ ἀπλὰ
 μηχανικοῦ γεγονότος, ὅπως τὸ ἀποδίδουμε στὸν φυσικὸ κόσμον τῶν
 πραγμάτων. Ὅπως ἀλληλοδιαδέχονται καὶ ἀλληλοσυνάγονται οἱ ιδιό-
 τητες καὶ μεταβολές ἡ μία (ἀπὸ) τὴν ἄλλη, ὅπως ἡ ὑστερότερη κατὰ-
 στασι περιέχεται ἤδη πλήρως στὴν προηγηθεῖσα καὶ προέρχεται ἀπ'
 αὐτὴν σύμφωνα μὲ ἓναν ποσοτικὸ κανόνα τῆς διατήρησης, ἔτσι ξετυ-

319. Θεμελίωσι τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἠθῶν, τρίτο μέρος, IV, σελ. 305 κ.κ.

λίγεται κι ἐδῶ ἡ ἀκολουθία τῶν «ἐσωτερικῶν» ἐρεθισμῶν καὶ παρορμήσεων. Τὸ δεδομένο ἀντικειμενικὸ ἐρέθισμα προκαλεῖ τὴν ἀντίστοιχη σ' αὐτὸ ὄρμη καὶ τούτη μία καθορισμένη πράξη μὲ τὴν ἴδια ἀναγκαιότητα μὲ τὴν ὁποία κατανοοῦμε τὴ δράση ὅσον ἀφορᾷ τὸ βάρος καὶ τὴν ὄρμη τῶν σωμάτων. Ἐκεῖ ἐν τούτοις ὅπου ἡ πράξη ὑπάγεται στὴ σκέψη τῆς αὐτονομίας, στὴν ἀξίωση τοῦ δέοντος, ἐκεῖ προσκρούει κάθε ἀναλογία τοῦ εἶδους στὰ ὄρια τῆς. Διότι ἐδῶ δὲν ἐκτυλίσσεται ἀπλὰ ἡ ἀκολουθία τῶν χρονικῶν στιγμῶν καὶ τῶν ἀτομικῶν ἐμπειρικῶν περιεχομένων, τὰ ὁποῖα λαμβάνονται μέσα σ' αὐτές· ἐδῶ δὲν μεταφέρεται ἀπλὰ αὐτὸ πού εἶχε ληφθεῖ σὲ μία προηγηθεῖσα χρονικὴ στιγμή σὲ μία ἄλλη ἢ ὁποία ἔπεται αὐτῆς· ἐδῶ ἀντιθέτως ἡ θεώρηση στὴν ὁποία βρισκόμαστε καὶ στὴν ὁποία συμπεριλαμβάνουμε τόσο τὸ παρελθὸν ὅσο καὶ τὸ παρόν, προκαταλαμβάνοντας μέσα τῆς τὸ μέλλον, εἶναι διαχρονική.

Σὲ κάθε ἀπλούστατη ἠθικὴ κρίση βρισκόμαστε κατὰ τὸν Κἀντ ἀντιμέτωποι μ' αὐτὸ τὸ θεμελιῶδες γνῶρισμα. Σὲ κάθε μιὰ εἶναι «ὁ καθαρὸς λόγος ἀφ' ἑαυτοῦ καὶ μόνο πρακτικὸς», δηλαδὴ κρίνει ὅ,τι συνέβη κι ὅ,τι συνεπῶς, κατὰ τὴν ἐμπειρικὴ-αἰτιατικὴ τάξη, ἔπρεπε νὰ συμβεῖ ὡς κάτι τὸ ὁποῖο ὁ λόγος, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ ἀπαρέγκλιτου χαρακτήρα τῶν κανονισμῶν του, ἔχει τὴν ἐλευθερία τόσο ν' ἀποδεχθεῖ ὅσο καὶ ν' ἀπορρίψει³²⁰. Συγχρόνως ἡ σχέση πρὸς ἓνα ὕψιστο ἀφ' ἑαυτοῦ βέβαιον κριτήριον ἀξίας δημιουργεῖ συνεπῶς γιὰ κάθε θεώρηση τοῦ γεγονότος μιὰ νέα διάσταση. Ἄντὶ τῆς διαρκῶς ἴδιας στὴ ροὴ τῆς σειρᾶς συμβάντων, τὴν ὁποία παρακολουθοῦμε ἀπλὰ στὴ διαδοχὴ τῆς καὶ μπορούμε νὰ διαμορφώσουμε σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ νοῦ πού καλεῖται αἰτιότητα ὡς τάξη τοῦ ἀντικειμενικοῦ χρόνου, μέσα στὴν ὁποία σὲ κάθε μέλος μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ σαφῶς τὸ «πρότερον» καὶ τὸ «ὔστε-

320. *Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου* 7, V, σελ. 36.

ρόν» του, εμφανίζεται ἐδῶ ἡ ἔννοια ἑνὸς τελεολογικοῦ συστήματος, προλαμβανομένου, στὸ ὁποῖο ἓνα στοιχεῖο εἶναι παρὸν «γιά» ἓνα ἄλλο καὶ στὸ ὁποῖο συνοψίζονται τελικὰ ὅλοι οἱ ἐπὶ μέρους ὑλικοὶ στόχοι στὴ μορφή μίας καὶ μοναδικῆς νομοτέλειας τῶν σκοπῶν, ἑνὸς καὶ μοναδικοῦ ἄνευ ὄρων ὄντος. Ἡ βούληση ἡ ὁποία εἶναι σὲ θέση νὰ συλλάβει αὐτὴ τὴν ἀξία καὶ νὰ τῆς ὑποταχθεῖ εἶναι ἡ ἀληθῶς ἐλεύθερη βούληση, διότι δὲν ὑπάγεται πιά στοὺς τυχαίους, μεταβαλλόμενους καὶ στιγμιαίους προσδιορισμούς, παρὰ τοὺς ἀντιπαρατίθεται ὡς καθαρὴ ἐνεργητικότητα. Καὶ μὲ τοῦτα δὲν ἔχει βέβαια συνάμα ξεπεραστεῖ ἡ τάξη τῆς «ἐμπειρίας» ἐντὸς τῆς ὁποίας ἡ «κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου» καὶ ἰδίως ἡ παραγωγή τῶν κατηγοριῶν μᾶς δέσμευε μὲ πλήρη αὐστηρότητα. Παραμένει ὅμως ἰσχύον ὅτι αὐτὴ ἡ ὑπέρβαση δὲν εἶναι παρεπόμενο κανενὸς θεωρητικοῦ δεδομένου καὶ συνεπῶς δὲν παραδίδει οὔτε ἓνα νέο θεωρητικὸ δεδομένο γιὰ τὸ χτίσιμο καὶ τὴ δόμηση τοῦ νέου «νοητοῦ» κόσμου γιὰ μᾶς. Ἡ ἀπαγγίστρωση ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, ἀπὸ τὴ σύνοψη τῶν ἐμπειρικῶν ἀντικειμένων ἐν χώρῳ καὶ ἐν χρόνῳ, δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸν νοῦ, ὡς ἐὰν αὐτὸς νὰ ἀνακάλυπτε τώρα μίαν ἄλλη ἐπικράτεια τῆς γνώσης, ἀνεξάρτητη ἀπὸ τοὺς ὄρους τῆς αἰσθητηριακῆς ἐποπτείας, ἀντιθέτως προέρχεται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴ βούληση, ἡ ὁποία βλέπει ἐμπρὸς τῆς μίας δυνατότητα ἐφαρμογῆς τῆς, ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε αἰσθητηριακὸ ἐρέθισμα καὶ ἀπὸ κάθε ἐμπειρικὰ ὑλικὸ κίνητρο. Ἡ βούληση εἶναι ἡ ὁποία ὑπερβαίνει τὴν ὄντως πραγματικότητα, ἡ ὁποία ὑπερβαίνει τὴ γυμνὴ «παρουσία» τῶν πραγμάτων ἤδη σὲ κάθε πράγματι αὐτόνομη πράξη τῆς: διότι δὲν δεσμεύεται στὸ δεδομένο, παρὰ εἶναι στραμμένη καθαρὰ καὶ ἀποκλειστικὰ στὸ ἠθικὸ ἔργο, τὸ ὁποῖο τὴν ἀνάγει καὶ τὴν ἐκτοξεύει πέραν κάθε δεδομένου. Μὲ πλήρη δύναμη καὶ καθαρότητα ὀρθώνει ἡ βούληση αὐτὸ τὸ ἔργο ἀνέγνωιαστη γιὰ τὴν ἔνσταση, τὴν ὁποία μοιάζει νὰ ἐγείρει ἐναντίον κάθε ἐκ τῶν ἐνότων διαθέσιμο τοῦ πραγματικοῦ. Εἶναι καὶ κάθε ὡς τώρα ἐμπει-

ρική διαδοχή τῶν πραγμάτων. "Οποῖος προσπάθησε νὰ καταστειλεῖ αὐτὴ τὴν ὀρμητικότητα τῆς βούλησης καὶ τῆς ἠθικῆς ἰδέας ἐπιστώντας τὴν προσοχὴν στὰ ἐμπόδια τῆς ἐμπειρίας, στὰ ἐμπόδια τῆς ἐφαρμοστικότητας, ἢ ἀπάντηση πού θὰ τοῦ ἄρμοζε θὰ ἦταν ἡ πρώτη θεμελιώδης σκέψη τοῦ ἰδεαλισμοῦ καὶ ἡ νέα σχέση ἢ ὁποῖα συνάπτεται ἀπ' αὐτὸν μεταξὺ ἰδέας καὶ πραγματικότητας. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἀκριβῶς σ' αὐτὴ τῇ συνάφεια παραπέμπει στὸν Πλάτωνα, ὅτι νοιώθει καὶ μιλάει ἐδῶ ἐντελῶς ὡς πλατωνικός. "Ἦδη στὴν *Κριτικὴ τοῦ καθαρῶ* λόγου λέει: «Ὁ Πλάτων παρατήρησε πολὺ σωστὰ ὅτι ἡ δύναμη τῆς γνώσης μας νοιώθει μία πολὺ ὑψηλότερη ἀνάγκη ἀπὸ τὸ νὰ συλλαβίζει καὶ μόνο φαινόμενα κατὰ τὴ συνθετικὴ ἐνότητα γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ τὰ διαβάξει ὡς ἐμπειρία καὶ ὅτι ὁ λόγος μας φυσικῶν τῶν τρόπων ἐκτινάσσεται ὡς γνώσεις οἱ ὁποῖες παραπᾶνε μακριὰ γιὰ νὰ μποροῦσε κάποιος ἀντικείμενο, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ δώσει ἢ ἐμπειρία, νὰ συμφωνήσει μαζί τους, οἱ ὁποῖες ὅμως παρ' ὅλ' αὐτὰ ἔχουν τὴν πραγματικότητά τους καὶ δὲν εἶναι μὲ κανέναν τρόπο ἀπλὲς ὄνειροφαντασίες. Ὁ Πλάτων εὔρισκε τίς ἰδέες του πρὸ πάντων σ' ὅ,τι εἶναι πρακτικό, σ' ὅ,τι δηλαδὴ βασίζεται σὲ ἐλευθερία ἢ ὁποῖα μὲ τὴ σειρά της ὑπάγεται σὲ γνώσεις πού εἶναι ἰδιόμορφο προϊόν τοῦ λόγου. Ὅποῖος θελήσει νὰ ἀντλήσει τίς ἐννοίες τῆς ἀρετῆς ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, ὅποῖος θελήσει νὰ κάνει πρότυπο τῆς πηγῆς τῆς γνώσης ὅ,τι μπορεῖ στὴν καλύτερη περίπτωση νὰ ἐξυπηρετήσῃ μόνο ὡς παράδειγμα ἀτελοῦς διασάφησης (ὅπως πολλοὶ ὄντως ἔχουν πράξει), θὰ μεταβάλλῃ τὴν ἀρετὴν σὲ ἀναλόγως ἐποχῆς καὶ συνθηκῶν μεταβλητό, ἀμφίσημο μηδενικό, ἄχρηστο γιὰ κανόνες... Ὅτι ποτὲ ἄνθρωπος δὲν θὰ μπορέσει νὰ πράξῃ σύμφωνα μ' ὅ,τι περιέχει ἡ καθαρὴ ἰδέα τῆς ἀρετῆς, δὲν ἀποδεικνύει καθόλου ὅτι σ' αὐτὴ τὴν ἐννοία ὑπάρχει χίμαιρα. Διότι μόνο μέσφ' αὐτῆς τῆς ἰδέας εἶναι δυνατὲς οἱ κρίσεις περὶ τῆς ἠθικῆς ἀξίας ἢ ἀπαξίας. Ὑπόκειται ἄρα ἀναγκαίως σὲ κάθε προσέγγιση τῆς ἠθικῆς τε-

λειότητας, όσο κι αν μᾶς κρατοῦν μακριά της τὰ κατὰ τὸν βαθμὸ της ἀπρόβλεπτα ἐμπόδια τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Ἡ πλατωνικὴ πολιτεία ἔχει γίνεαι παροιμιώδης ὡς δῆθεν παράξενο παράδειγμα ὄνειρώδους τελειότητας, ἔδρα ἐχούσης μόνο στὸ μυαλὸ τοῦ σχολάζοντος στοχαστῆ, καὶ ὁ Μπρούκερ [Brucker] τὸ θεωρεῖ γελοῖο νὰ ἰσχυρίζεται ὁ φιλόσοφος ὅτι ποτὲ δὲν θὰ μπορούσε νὰ κυβερνᾷ σωστὰ ὁ ἄρχων ἂν δὲν μετεῖχε τῶν ιδεῶν. Ὅμως καλὰ θὰ ἔκανε κανεὶς νὰ παρακολουθήσει περισσότερο αὐτὴ τὴ σκέψη καὶ νὰ τὴ φωτίσει (ἐκεῖ ὅπου ὁ ἔξοχος ἄνδρας μᾶς ἀφήνει ἀβοήθητους) κοπιᾶζοντας ἐκ νέου, παρὰ νὰ τὴν παραμερίζει ὡς ἄχρηστη ὑπὸ τὸ πολὺ φτωχὸ καὶ βλαβερὸ πρόσχημα τῆς ἀπραξίας. Διότι τίποτε δὲν μπορεῖ ν' ἀποβεῖ βλαβερότερο καὶ ἀναξιότερο ἑνὸς φιλοσόφου ἀπὸ τὴν ὀχλώδη ἀναφορὰ στὴ δῆθεν ἐμπειρικὴ διάψευση, ἢ ὅποια δὲν θὰ ὑπῆρχε κἀν, ἂν ἐκεῖνοι οἱ θεσμοὶ ἐπιτυχάνονταν σύμφωνα μὲ τις ιδέες καὶ στὴ θέση τους δὲν εἶχαν ἀκυρώσει κάθε καλὴ πρόθεση ὠμὲς ἔννοιες, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἀντλήθηκαν ἀπὸ τὴν ἐμπειρία... Ἄν ἀφαιρέσει κανεὶς τις ὑπερβολὲς τῆς ἔκφρασης, τότε ἡ πνευματικὴ πτῆση τοῦ φιλοσόφου, ἀπὸ τὴ σωματικὴ θεώρηση τοῦ φυσικοῦ τῆς ἐγκόσμιας τάξης ὡς τὴν ἀρχιτεκτονικὴ σύνδεση μὲ τὴν ὅποια αὐτὴ ἀνεβαίνει ὡς τοὺς σκοπούς, δηλαδὴ στις ιδέες, ἀξίζει τὸν κόπο, τὴν προσοχὴ καὶ τὴ μίμηση. Ἐν ὄψει ὅμως τῶν ζητημάτων ποὺ ἀφοροῦν οἱ ἀρχές τῆς ἠθικῆς, τῆς νομοθεσίας καὶ τῆς θρησκείας, ὅπου στις ιδέες ὀφείλεται κατ' ἀρχὰς ἡ ἴδια ἡ ἐμπειρία (τοῦ ἀγαθοῦ), ἂν καὶ ἐκεῖνες ποτὲ δὲν μπορούν νὰ ἐκφραστοῦν πλήρως σ' αὐτὴν, τὸ κέρδος εἶναι ἕνα τελείως ἰδιόμορφο, τὸ ὅποιο δὲν ἀναγνωρίζεται, ἀκριβῶς διότι κρίνεται διὰ τῶν ἐμπειρικῶν κανόνων, τῶν ὁποίων ἡ ἐγκυρότητα ὡς ἀρχῶν ἔπρεπε νὰ ἔχει ἀρθεῖ ἀπὸ τὴν ἐμπειρία. Διότι θεωρώντας τὴ φύση ἡ ἐμπειρία μᾶς δίνει ἀνὰ χειρας τὸν κανόνα καὶ εἶναι ἡ πηγὴ τῆς ἀλήθειας· ἐν ὄψει τῶν ἠθικῶν νόμων ὅμως ἡ ἐμπειρία εἶναι (δυστυχῶς!) ἡ μητέρα τῆς ἐπίφασης καὶ εἶναι πέρα γιὰ πέρα κατακριτέο νὰ προσ-

λάβω τούς νόμους περί τοῦ δέοντος πρακτέου ἀπ' ἐκεῖνο πού πράττεται, ἢ νὰ θελήσω νὰ τούς περιορίσω ἀπ' τὸ τελευταῖο»³²¹.

Ἡ θεμελιώδης διαφορὰ μεταξύ τῆς «αἰτιότητας τοῦ εἶναι» καὶ τῆς «αἰτιότητας τοῦ δέοντος», στὴν ὁποία ἐδράζεται ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας, ἔχει συνεπῶς διαπιστωθεῖ μὲ κάθε σαφήνεια. Ἡ αἰτιότητα τοῦ δέοντος δὲν περιορίζεται στὸ πραγματικό ἀλλὰ ἀπευθύνεται στὸ μὴ πραγματικό καὶ μάλιστα στὸ ἐμπειρικά ἀδύνατο. Τὸ καθαρὸ περιεχόμενο καὶ ἡ καθαρὴ ἰσχὺς τῆς «κατηγορικῆς προστακτικῆς» θὰ παρέμενε συνεπῶς ὑφιστάμενη ἀκόμη κι ἂν ἡ ἐμπειρία δὲν μᾶς παρεῖχε οὔτε μία ἔνδειξη γιὰ τὸ ὅτι κι ἓνα ἀκόμη ὑποκείμενο ἔπραξε ἔτσι – ἀφοῦ ἄλλωστε πράγματι ποτὲ δὲν καταφέρνει νὰ δώσει μία τέτοια ἔνδειξη μὲ πραγματικὴ αὐστηρότητα, ἐφ' ὅσον δὲν ἔχουμε τὸ χάρισμα νὰ εἰσορούμε στὴ φρόνηση τοῦ πράττοντος καὶ στὸν τρόπο τοῦ καθοδηγητικοῦ του γνώμονα. Ὁ ἠθικὸς νόμος παραμένει παρ' ὅλ' αὐτὰ δεδομένους «συνάμα ὡς γεγονός τοῦ καθαρῶν λόγου, τὸ ὁποῖο συνειδητοποιοῦμε a priori, τὸ ὁποῖο εἶναι ἀποδεικτικά σαφές, ὑπὸ τὸν ὅρο ὅτι οὔτε στὴν ἐμπειρία θὰ μπορούσε νὰ προσποριστεῖ κανεὶς παράδειγμα πού νὰ ἀκολουθεῖται μὲ ἀκρίβεια»³²². Τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς προστατέψει ἐδῶ ἀπὸ τὴν πλήρη ἔκπτωση ἐκ τῶν ἰδεῶν μας τοῦ καθήκοντος, πέραν τῆς καθαρῆς πεποίθησης ὅτι ἀκόμη καὶ ἂν δὲν ὑπῆρχαν ποτὲ πράξεις οἱ ὁποῖες νὰ ἐκπλήγαν ἀπὸ τέτοιες καθαρὲς πηγές, ἐν τούτοις ἐδῶ δὲν γίνεται διόλου λόγος ἂν συμβαίνει ἐτούτο ἢ ἐκεῖνο, «ἀλλὰ ὁ λόγος προστάσει δι' ἑαυτὸν καὶ ἀνεξάρτητα ἀπ' ὅλα τὰ φαινόμενα τί δέον γενέσθαι, πράξεις δηλαδή, παραδείγματα τῶν ὁποίων ἴσως ὁ κόσμος νὰ μὴν ἔχει μέχρι τώρα δώσει καν, στῶν ὁποίων τὴν ἐφικτότητα ἀκόμη κι ὅποιος θεμελιώνει τὰ πάντα στὴν ἐμπει-

321. *Κριτικὴ τοῦ καθαρῶν λόγου*, σελ. 370 κ.κ. (III, σελ. 257 κ.κ.).

322. *Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου*, «Περὶ τῆς παραγωγῆς τῶν ἀρχῶν τοῦ καθαρῶν πρακτικοῦ λόγου» (V, σελ. 53).

ρία μᾶλλον θὰ ἀμφέβαλλε πολύ, οἱ ὁποῖες ὅμως προστάσσονται ἀπαραίτητα ἀπὸ τὸν λόγο»³²³. Αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι ἡ ἰδιάζουσα, ἡ εἰδική «πραγματικότητα» τῆς ἰδέας τῆς ἐλευθερίας, ὅτι δηλαδή, μὴν τρομάζοντας ἀπὸ τὴν ἀξίωση τοῦ φαινομενικὰ ἀδύνατου, καλύπτει ἔτσι κατ' ἀρχὴν τὸ ἀληθές πλαίσιο τῆς ἴδιας τῆς δυνατότητας, τὸ ὁποῖο ὁ ἐμπειριστὴς πιστεύει γιὰ τελειωμένο στὸ μέχρι τώρα πραγματικό. Ἔτσι ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας γίνεται, ὅπως διαδηλώνει ὁ πρόλογος τῆς *Κριτικῆς τοῦ πρακτικοῦ λόγου*, «ἡ ἀφορμὴ ὅλων τῶν ἐμπειριστῶν ἀλλὰ καὶ τὸ κλειδὶ τῶν εὐγενεστάτων πρακτικῶν ἀρχῶν γιὰ κριτικούς ἠθικιστές, οἱ ὁποῖοι συνειδητοποιοῦν μέσῳ αὐτῆς ὅτι πρέπει ἀναγκαίως νὰ προχωροῦν ὀρθολογικά». Αὐτὴ ἡ εὐγένεια ἐκδηλώνεται καθαρότατα ἐκεῖ ὅπου ὁ νόμος στὸν ὁποῖο ὑποτάσσεται τὸ βουλόμενο ὑποκειμένο ἀρνεῖται καὶ αἶρει τὴν ἐμπειρικὴ ὑπαρξὴ ἴσα-ἴσα αὐτοῦ τοῦ ὑποκειμένου τοῦ ἴδιου – ἐκεῖ ὅπου ἡ ζωὴ, θεωρούμενη ὡς ἐμπειρικὴ παρουσία, θυσιάζεται στὴν ἰδέα. Τὸ ὑπεραισθητὸ εἶναι, τὸν κόσμον τοῦ «νοητοῦ» μὲ τὴν κριτικὴ ἔννοια, τὰ ἀγγίζουμε κατ' ἀρχὴν στ' ἀλήθεια ὡς ἔτσι προσδιορίσιμα: ἀπὸ ἐξωαισθητηριακὰ καὶ ὑπεραισθητὰ κίνητρα τῆς πράξης. Αὐτὸ τὸ εἶναι μπορεῖ νὰ συλληφθεῖ μέσῳ τῆς καθαρῆς βούλησης κι ὄχι ἀλλιῶς. Ἄν τὸ ἀγνοήσουμε αὐτό, τότε ὁ κόσμος τοῦ νοητοῦ θὰ βυθιστεῖ γιὰ μᾶς ἀκριβῶς ὅπως ἀφαιρουμένης τῆς καθαρῆς ἐποπτείας τοῦ χώρου δὲν θὰ ὑπάρχει γιὰ μᾶς κόσμος ἐμπειρικῶν μορφῶν – ὅπως καὶ δὲν ὑπάρχει «φύση» φυσικῶν πραγμάτων ἔξω ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ νοῦ πού λέγεται αἰτιότητα.

Καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, εὐρισκόμενοι στὴ μέση τῆς θεώρησης τοῦ μοναδικοῦ «ἀπολύτου» στὸ ὁποῖο καταφέρνει νὰ μᾶς ὀδηγεῖ ἡ κριτικὴ ἀντίληψη, διατηρεῖται ἄρα ἡ ἰδιομορφία τῆς ὑπερβατολογικῆς θεμελιώδους ἀντίληψης. Αὐτὴ ἡ ἀντίληψη συνίστατο στὸ ὅτι κάθε λήψη ἀντικειμενικοῦ σχετιζόταν πρὸς μία θεμελιώδη μορφή τῆς συνείδησης: ὅτι

323. Θεμελίωση τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἠθῶν, δεύτερο μέρος, IV, σελ. 264 κ.κ.

κάθε ισχυρισμός για ένα Είναι έπρεπε να ζητεί τη θεμελίωση και τη δικαιολόγησή του σε μία πρωταρχική λειτουργία του λόγου. Αυτή η σχέση έχει εδώ τηρηθεί πέρα για πέρα. Η έννοια ενός κόσμου του νοῦ –έξηγηῖ ὁ Κάντ με πλήρη σαφήνεια και ἀποφασιστικότητα– δὲν εἶναι παρὰ μία σκοπιά, τὴν ὁποία ὁ λόγος θεωρεῖ ἑαυτὸν ὑποχρεωμένο νὰ προσλάβει ἔξω ἀπὸ τὰ φαινόμενα γιὰ νὰ νοήσει τὸν ἑαυτὸ του ὡς πρακτικό: «πράγμα τὸ ὁποῖο, ἂν οἱ ἐπιρροές τῆς αἰσθητικότητας γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἦταν καθοριστικές, δὲν θὰ ἦταν δυνατὸ, πού ὅμως εἶναι ἐν τούτοις ἀναγκαῖο στὸ μέτρο πού δὲν τοῦ ἀφαιρεῖται ἡ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του ὡς διανόησης, ὡς ἔλλογης καὶ διὰ λόγου ἐνεργῆς, δηλαδὴ ἐλεύθερα ἐνεργούσας αἰτίας»³²⁴. Ἡ δυνατότητα μίας τέτοιας ὑπεραισθητῆς φύσης δὲν χρήζει συνεισώως ἀπριωρικῆς ἐποπτείας νοητοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι ὡς ὑπεραισθητὸς θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι καὶ ἀδύνατος γιὰ μᾶς. Τὸ ἀποκλειστικὸ ζήτημα πού πολὺ περισσότερο τίθεται γιὰ τοὺς γνώμονες τῆς θέλησης ἀφορᾷ τὸ ἂν προσδιοριστικὸς λόγος τῆς «εἶναι ἐμπειρικός ἢ ἂν εἶναι ἔννοια τοῦ καθαρῶ λόγου (τῆς νομοτέλειας τοῦ λόγου ἐν γένει), καὶ τὸ πῶς αὐτὴ ἡ ἔννοια θὰ μπορούσε νὰ εἶναι τὸ δεύτερο»³²⁵. Ἡ ἐξήγηση τῆς πολλαχῶς παραγνωρισμένης καὶ παρερμηνευμένης καντιανῆς πρότασης ὅτι ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ δεχόμαστε τὸ νοητὸ μόνο «ἐν ὄψει τῆς πράξης»³²⁶, δίνεται ἔτσι πλήρως. Ἡ «νοουμένη αἰτία» [«causa noumenon»] παραμένει ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς θεωρητικῆς χρήσης τοῦ λόγου, ἂν καὶ δυνατὴ καὶ διανοητὴ ἔννοια, παρὰ ταῦτα κενή. Τώρα ὅμως, χρησιμοποιώντας αὐτὴ τὴν ἔννοια γιὰ τὴ θεμελίωση τῆς ἠθικῆς, ἀπαιτοῦμε

324. Θεμελίωση τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἠθῶν, τρίτο μέρος, IV, σελ. 318 κ.κ.

325. Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου, «Περὶ τῆς παραγωγῆς τῶν ἀρχῶν τοῦ καθαρῶ πρακτικοῦ λόγου» (V, σελ. 52).

326. [Σ.τ.Μ.]: Ἡ καντιανὴ ἔκφραση «in praktischer Absicht» θὰ μπορούσε νὰ σημαίνει καὶ «σὲ πρακτικὴ πρόθεση».

συνάμα ὄχι νὰ γνωρίσουμε θεωρητικά τὸ ποιὸν ἐνὸς ὄντος ἐφ' ὅσον τὸ τελευταῖο ἔχει μία καθαρὴ βούληση, ἀλλὰ μᾶς ἀρκεῖ μᾶλλον νὰ τὸ χαρακτηρίζουμε μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἀπλὰ ὡς τέτοιο, δηλαδή νὰ συνδέουμε μόνο τὴν ἔννοια τῆς αἰτιότητας μ' ἐκείνη τῆς ἐλευθερίας (κι ὅ,τι εἶναι ἀξεδιάλυτο ἀπ' τὴν ἔννοια μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο ὡς προσδιοριστικὸ λόγος τῆς ἐλευθερίας)³²⁷. "Ὅποιος ξεφεύγει ἀπ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο ἢ καὶ ἔχει φιλοδοξίες νὰ ξεφύγει, ὅποιος προσπαθεῖ νὰ παραστήσει τὸν νοητὸ κόσμον ἀντὶ νὰ τὸν νοήσει ὡς κανονισμὸ καὶ μέλημα τοῦ πράττειν του, ὅποιος βλέπει μέσα του ἓνα πλήρωμα ἀντικειμένων ἀντὶ μίας τάξης σκοπῶν καὶ συνάφειας σκοπῶν ἐλευθέρων νοήσεων ὡς ἠθικῶν προσωπικοτήτων, ἔχει ἐγκαταλείψει αὐτομάτως τὸ ἔδαφος τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας. Ἡ ἐλευθερία, τῆς ὁποίας ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα μᾶς ἐκδηλώνεται στὸν ἠθικὸ νόμο «συνάμα μὲ ἓνα γεγονός», περιχαράσσει καὶ προσδιορίζει ἀπέναντι στὸν κόσμον τῶν φαινομένων ὅπωςδῆποτε μία σφαῖρα τοῦ «καθ' ἑαυτό». Ὅμως δὲν μπορούμε νὰ τὴν προσεγγίσουμε ἐποπτεύοντες καὶ νοοῦντες παρὰ γίνεται καταληπτὴ σὲ μᾶς μόνο ὅταν πράττουμε, ὄχι στὴ μορφὴ τοῦ «πράγματος», ἀλλὰ μόνο σ' ἐκείνη τοῦ στόχου καὶ τοῦ μελήματος. Θὰ εἶχαν ἀποφευχθεῖ ἢ μία ἢ ἡ ἄλλη δυσκολία καὶ λεπτὴ εἰκασία γιὰ τὴ θεωρία τοῦ Κάντ γιὰ τὸ «πράγμα καθ' ἑαυτό» —ἢ ὁποία ὅπωςδῆποτε εἶναι ἤδη ὡς πρὸς τὴν ἔκφρασή της παράδοξη καὶ ἀμφίσημη— ἀν τίθετο διαρκῶς ὑπ' ὄψιν αὐτὴ ἡ συνάφεια σὲ πλήρη σαφήνεια. Τὸ «καθ' ἑαυτό» στὴν πρακτικὴ του σημασία δὲν προσδιορίζει μὲ κανέναν τρόπο τὴν «ὑπερβατολογικὴ αἰτία» τοῦ κόσμου τῶν φαινομένων. Τὴν ὀδηγεῖ ὅμως στὸν «νοητὸ λόγον» της, ἐφ' ὅσον σ' αὐτὸν πρωτογίνεται ἐντελῶς ἀναγνωρίσιμη ἢ σημασία καὶ τὸ νόημά της, ἐφ' ὅσον ἔτσι μᾶς καταδεικνύεται ὁ τελικὸς σκοπὸς καὶ κάθε ἐμπειρικῆς θέλησης καὶ πράξης. Ἔτσι ὅ,τι προσκτᾶται ἐδῶ δὲν ἀποτελεῖ ἐπέκταση τῆς

327. Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου, V, σελ. 63.

γνώσης δεδομένων υπεραισθητῶν ἀντικειμένων, ἀλλὰ πάντως εἶναι ἐπέκταση τοῦ θεωρητικοῦ λόγου καὶ τῆς γνώσης του ἐν ᾧφει τοῦ υπεραισθητοῦ ἐν γένει. Οἱ ἰδέες χάνουν ἐδῶ τὸν υπερβατικό τους χαρακτήρα: γίνονται «έμμενείς καὶ συγκροτητικές, ἐφ' ὅσον εἶναι λόγοι τῆς δυνατότητας ὅχι μόνο τοῦ νὰ νοοῦμε τὸ ἀναγκαῖο ἀντικείμενο τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου, τὸν ἔσχατο τελικό σκοπὸ καὶ τὸ ὕψιστο ἀγαθό, ἀλλὰ καὶ νὰ τὸ κάνουμε πράγματι»³²⁸.

Ἡ θεωρία τοῦ Κάντ περὶ τῆς ἀντίθεσης τοῦ ἐμπειρικοῦ καὶ τοῦ νοητοῦ χαρακτήρα κατὰ τὸ πρῶτον προσλαμβάνει τὴν πλήρη σημασία της ἐντὸς αὐτοῦ τοῦ καθολικοῦ συνδυασμοῦ προβλημάτων. Εἰσερχόμεστε αὐτομάτως σὲ ἓναν πλήρως ἀξεδιάλυτο λαβύρινθο μεταφυσικῶν ἐρωτημάτων ἂν νοήσουμε τὸν νοητὸ χαρακτήρα μὲ τὸν τρόπο τοῦ Σόπενχουερ [Schopenhauer]: τὸ βουλόμενο ὑποκείμενο μὲ μία πρὸ τοῦ χρόνου πράξη, ὑποκείμενη στὴν ἐμπειρική του ὑπαρξή, ἔδωσε μία καὶ καλὴ τὸν προσδιορισμὸ τῆς οὐσίας του πρὸς τὸν ὁποῖο παραμένει τώρα ἄφευκτα δεσμευμένο στὸν κόσμο τῆς ἐμπειρίας. Διότι δὲν κατέχομε οὔτε μία κατηγορία ἢ ὁποῖα νὰ μπορούσε νὰ μᾶς ἐξηγήσει καὶ νὰ μᾶς ἐρμηνεύσει μία τέτοια σχέση τοῦ «καθ' ἑαυτὸ» πρὸς τὸ φαινόμενο, τοῦ ἀπολύτως ἄχρονου καὶ τοῦ ἐκτὸς χρόνου πρὸς τὴ σφαῖρα τῆς χρονικότητας. Ὅλες ὅμως αὐτὲς οἱ ἀμφιβολίες καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἐξαφανίζονται ἀμέσως μεταθέτοντας τὴ θεωρία τοῦ Κάντ καὶ πάλι ἀπὸ τὸ ἔδαφος τῆς μεταφυσικῆς καὶ τοῦ μυστικισμοῦ σ' ἐκεῖνο τῆς καθαρῆς ἠθικῆς, ἐκλαμβάνοντάς την μὲ τὸν τρόπο πού τὴν κατάλαβαν ὁ Φίχτε καὶ ὁ Σίλλερ. Τότε πρωτογίνεται σαφές ὅτι ἡ σημασία τοῦ νοητοῦ χαρακτήρα δὲν μᾶς πισωγυρίζει σ' ἓνα μυθικὸ παρελθὸν ἀλλὰ μᾶς προλέγει τὸ ἠθικὸ μέλλον. Τὸ δεδομένο στὸ ὁποῖο ὁ ἠθικός χαρακτήρας μᾶς

328. Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου, V, σελ. 146 κ.κ.: πρβλ. τὴν Εἰσαγωγή: «Περὶ τῆς ἰδέας μίας κριτικῆς τοῦ πρακτικοῦ λόγου» (V, σελ. 17), καθὼς καὶ V, σελ. 54.

ὁδηγεῖ καὶ τοῦ ὁποίου ὄντως ἀποκτοῦμε βεβαιότητα στὴν ἔννοια τοῦ ἠθικοῦ χαρακτήρα εἶναι, μὲ τὴ σειρά του, μόνο τὸ δεδομένο τοῦ ἄπειρου πρακτικοῦ μας μελήματος. Πρόκειται γιὰ μία καὶ τὴν αὐτὴ πράξη, ἡ ὁποία ἀφ' ἐνὸς ὑποτάσσεται στὶς παρελθούσες καὶ τετελεσμένες αἰτίες, ἐνῶ ἀφ' ἑτέρου ὑπόκειται στὴν ὀπτική γωνία τῶν μελλοντικῶν σκοπῶν καὶ τῆς συστηματικῆς τους ἐνότητας. Στὴ μὲν θεώρηση προσλαμβάνει τὴ σημασία τῆς ἐμπειρικῆς τῆς παρουσίας, στὴ δὲ τὸν ἀξιακὸ τῆς χαρακτήρα. Στὴ μὲν ὑπάγεται στὴ σειρά τῶν συμβάντων, στὴ δὲ στὴ νοητὴ τάξη τοῦ δέοντος καὶ τοῦ ἐλεύθερου ἰδεατοῦ προσδιορισμοῦ.

Ἄσπον ἀφορᾷ αὐτὴ τὴ διττὴ μορφή τοῦ νὰ κρίνουμε, ὁ Κάντ μπορεῖ ἐδῶ ν' ἀναφερθεῖ καὶ πάλι στὴ ρήση τῆς ἀπλῆς λαϊκῆς συνείδησης. Ἡ ἀξίωση τοῦ δικαιώματος καὶ τοῦ κοινοῦ ἀκόμη ἀνθρώπινου λόγου στὴν ἐλευθερία τῆς βούλησης —διατείνεται— ἐδράζεται στὴ συνείδηση καὶ στὴν παραχωρημένη προϋπόθεση ὅτι ὁ λόγος εἶναι ἀνεξάρτητος ἀπὸ ἀπλὰ ὑποκειμενικὰ προσδιοριστικὲς, αἰσθητηριακὲς αἰτίες καὶ ἐλατήρια. Ὁ ἄνθρωπος ὁ ὁποῖος νοεῖ τὸν ἑαυτό του ὡς ἔχοντα τὸ χάρισμα μίας αὐτόνομης βούλησης, αὐτοτοποθετεῖται ἔτσι σὲ ἄλλη τάξη πραγμάτων καὶ σὲ μία σχέση πρὸς προσδιοριστικούς λόγους ἐντελῶς διαφοροτικοῦ εἶδους ἀπ' ὅ,τι ἐκλαμβάνοντας ἑαυτόν ὡς φαινόμενο στὸν αἰσθητηριακὸ κόσμον καὶ ὑποτάσσοντας τὴν αἰτιότητά του σ' ἓναν ἐξωτερικὸ προσδιορισμὸν κατὰ φυσικούς νόμους. Τὸ ὅτι πρέπει νὰ φανταστῆ καὶ νὰ νοήσει τὸ πᾶν κατ' αὐτὸ τὸν διττὸ τρόπο, δὲν περιέχει τὴν παραμικρὴ ἀντίφαση, διότι ἐδράζεται στὴν πρώτη περίπτωση στὴ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του ὡς ἀντικειμένου τὸ ὁποῖο παθαίνει διὰ τῶν αἰσθήσεων, στὴ δευτέρῃ στὴ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του ὡς νόησης, δηλαδὴ ὡς ἐνεργοῦ ὑποκειμένου, τὸ ὁποῖο εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴν παθητικὴ δέσμευση σὲ αἰσθητηριακὲς ἐντυπώσεις³²⁹. Ὁ προσδιορισμὸς τοῦ ἀντι-

329. Θεμελίωση τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἠθῶν, τρίτο μέρος, IV, σελ. 317.

κειμένου προκύπτει συνεπῶς και ἐδῶ σύμφωνα μὲ τὸ βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ὑπερβατολογικῆς μεθοδολογίας, μὲ τὴ διαμεσολάβηση τῆς ἀνάλυσης τῆς κρίσης. Ἐὰν κρίνω ὅτι ἔπρεπε νὰ ἔχω παραλείψει ἐτούτη ἢ ἐκεῖνη τὴν πράξη τὴν ὁποία ἔπραξα, τότε μία τέτοια ἀπόφανση θὰ στερεῖτο νοήματος ἐὰν μέσα της λαμβανόταν τὸ «ἐγὼ» ὡς σημαίνον ἀπλὰ κάτι σύνηθες. Διότι τὸ ἐγὼ ὡς αἰσθητηριακὸ-ἐμπειρικὸ φαινόμενο, ὡς αὐτὴ ἡ καθορισμένη βούληση ὑπ' αὐτὲς τὶς καθορισμένες συνθήκες, ἦταν ἀνάγκη νὰ φέρει εἰς πέρας τὴν πράξη. Ἐὰν μᾶς ἦταν πλήρως γνωστὸς ὁ ἐμπειρικὸς χαρακτήρας ἑνὸς ἀνθρώπου, θὰ μπορούσαμε νὰ προσδιορίσουμε ἐκ τῶν προτέρων κάθε του πράξη και συνήθεια ὅπως μπορούμε νὰ προβλέψουμε μία ἔκλειψη ἡλίου ἢ σελήνης. Στὴν πραγματικότητα ὅμως λαμβάνεται καὶ ἐννοεῖται στὴν κρίση μία ἐντελῶς διαφορετικὴ συνάφεια. Ἡ πράξη ἐπικρίνεται ἐφ' ὅσον τὴν προσδιόρισαν μόνο ἀτομικὰ καὶ τυχαῖα κίνητρα, ἀνταποκρινόμενα στὴν ἐκάστοτε στιγμή, τὰ ὁποία ὑπερεῖχαν τοῦ συνυπολογισμοῦ τῆς ὁλότη-
 τας τῶν τελεολογικῶν προσδιοριστικῶν λόγων. Τὸ ἐγὼ ἀρνήθηκε τὴν ἀληθῆ του, τὴ νοητὴ του «οὐσία», ἐφ' ὅσον ἄφησε αὐτὴ τὴ στιγμιαία τυχειότητα μίας ἀτομικῆς κατάστασης καὶ παρακίνησης νὰ τὸ ἐξουσιάζει. Ὁρθώνει τὴν ἀληθῆ, νοητὴ του οὐσία ἐλέγχοντας καὶ ἐπικρίνοντας ἐκ τῆς ἀξιούμενης ἐνότητος τοῦ «χαρακτήρα του» τὸν ἐπὶ μέρους τρόπο πράξης. Ἔτσι τὸ «νοητό», ἡ νοούμενη ἐνότητα τῶν κανονιστικῶν προσδιορισμῶν, ἐμφανίζεται ὡς τὸ μέτρο πάντων, στὸ ὁποῖο ὑπάγουμε κάθε τι τὸ ἐμπειρικόν. Τὸ φαινόμενο συσχετίζεται πρὸς τὸ νοούμενο ὡσεὶ πρὸς τὸν εἰδικὸ του λόγο, ὅχι μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ὅτι ἔτσι ἀναγνωρίστηκε τάχα ἓνα δεδομένο ὑπεραισθητὸ ὑπόστρωμα, ἀλλὰ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ὅτι ἔτσι πρωτοεντοπίζεται ἡ οἰκεία του ἀξιακὴ σημασία, ἡ θέση του στὸ «βασίλειο τῶν σκοπῶν».

Ὁ λόγος ποῦ παρ' ὅλ' αὐτὰ ἡ ἰδέα τοῦ «νοητοῦ κόσμου», ὅπως αὐτὸς ὑφίστατο ἀπὸ τὴ διατριβὴ ἀκόμη, παραμένει ἐν ἰσχύι, ποῦ ἡ ἰδέα

του δέοντος καταφέρνει να στερεοποιείται παριστώντας έναν «κόσμο», είναι μεθοδολογικός. Διότι όπου η κριτική ανάλυση ανακαλύπτει και κάνει για χάρη μας διακριτό έναν τρόπο κρίσης ιδιάζοντα κατά το είδος, συντάσσει σ' αυτή τη μορφή κρίσης και μία επί μέρους μορφή «αντικειμένου». Αυτή η αντικειμενοποίηση είναι μία βασική λειτουργία του ίδιου του καθαρού θεωρητικού λόγου, την οποία δὲν μπορούμε να αποποιηθούμε. Όπωςδήποτε όμως πρόχειο να διακρίνουμε σὲ κάθε ατομική περίπτωση ἐπακριβῶς σὲ ποῖο πεδίο ἐγκυρότητας ἀνήκει ἡ γνώση καὶ ἡ κρίση καὶ ποιὸς εἶναι κατὰ συνέπεια ὁ τρόπος τοῦ εἶναι ὁ ὁποῖος θεμελιώνεται σ' αὐτήν. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐπικράτεια τοῦ πρακτικοῦ λόγου, ὁ Κἀντ τὸ ἐξέθεσε αὐτὸ ἐξαντλητικὰ σ' ἐκεῖνο τὸ σημαντικό μέρος στοῦ ὁποῖο δίνει τὴν ἐπικεφαλίδα ὡς «Τυπολογία τῆς καθαρῆς πρακτικῆς κριτικῆς ἰκανότητας». Στὴν ἀντίθεση «τύπου» καὶ «σχήματος» γίνεται ἐδῶ διακριτὴ ἡ ἀντίθεση κατὰ τὴν ἐξαντικειμενίση τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ ὑπεραἰσθητοῦ. Ὁ κόσμος τῆς ἐμπειρίας, ὁ κόσμος τῆς φυσικῆς καὶ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ἐν γένει γεννᾶται γιὰ μᾶς ἐφ' ὅσον ὁ νοῦς συσχετίζει τὶς καθολικὲς ἀρχές του πρὸς τὶς καθαρὲς ἐποπτεῖες τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου – ἐφ' ὅσον ὁ ἴδιος πάλι χαράζει αὐτὲς τὶς καθαρὲς θεμελιώδεις μορφές. Οἱ ἐμπειρικὲς ἔννοιες τοῦ «πράγματος» καὶ τῶν φυσικῶν του ἰδιοτήτων καὶ μεταβολῶν ἐγκαθίστανται, ἐφ' ὅσον πληροῦμε τὶς καθαρὲς κατηγορίες τῆς ὑπόστασης καὶ τοῦ συμβεβηκότος, τῆς αἰτίας καὶ τοῦ αἰτιατοῦ, μὲ συγκεκριμένο ἐποπτικὸ περιεχόμενο, ἐφ' ὅσον στὴν ὑπόσταση νοοῦμε ὄχι ἀπλὰ τὸν φορέα καὶ τὸ καθαρὰ λογικὸ ὑποκείμενο τῶν καθ' ἕκαστον γνωρισμάτων, ἀλλὰ τὴν ἐμμονὴ καὶ τὴ διάρκεια, στὴν αἰτιότητα ὄχι ἀπλὰ τὴ σχέση τοῦ «λόγου» πρὸς τὸ «ὑπολογιζόμενο» καὶ ἐξαρτώμενο, ἀλλὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς ἀντικειμενικῆς χρονικῆς σχέσης σὲ μία ἐμπειρικὴ ἀκολουθία φαινομένων. Κάθε τέτοιου εἶδους μορφή λήψης πραγμάτων εἶναι ἀπαγορευμένη γιὰ μᾶς, ὅταν πρόκειται γιὰ τὴ χαρακτηριστολογία τοῦ νοητοῦ.

“Ένα ανάλογο του φυσικού νόμου υφίσταται μὲν κι ἐδῶ: τὸ πῶς μία ἀπὸ τὶς πιὸ γνωστὲς μορφές τῆς «κατηγορικῆς προστακτικῆς» προστάσσει τὴ βούληση νὰ πράξει σὰν νὰ ἐπρόκειτο ὁ γνώμονας τῆς πράξης τῆς νὰ γίνεи λόγῳ τῆς κατηγορικῆς προστακτικῆς «καθολικὸς νόμος τῆς φύσης»³³⁰. “Ὁμως ἡ «φύση» ὅπως ἐννοεῖται ἐδῶ δὲν εἶναι ἡ αἰσθητὴ παρουσία τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ ἡ συστηματικὴ σχέση τῶν ἀτομικῶν σκοπῶν πρὸς ἀλλήλους καὶ ἡ ἀρμονικὴ τους συνόψιση σ’ ἓναν «τελικὸ σκοπὸ». Εἶναι ἓνα πρότυπο, ἓνας τύπος, μὲ τὸν ὁποῖο συγκρίνουμε κάθε ἐπὶ μέρος προσδιορισμὸ τῆς βούλησης, ὅχι ὑλικά ὑφιστάμενο πρωτότυπο τὸ ὁποῖο νὰ ἐποπτεύεται χάριν ἑαυτοῦ ἀποκομμένο ἀπ’ ἐκείνη τὴν πρακτικὴ σχέση. Αὐτὸ πού ἔχει κοινὸ μὲ τὸν αἰσθητὸ-φυσικὸ κόσμον εἶναι μόνον καὶ μόνον τὸ στοιχεῖο τοῦ «πληρώματος», τῆς μίας ἀδιάσειστης εὐταξίας, πράγμα πού νοοῦμε καὶ στὰ δύο ἐξ ἴσου – ἀλλὰ στὴ μία περίπτωση πρόκειται γιὰ μίαν εὐταξίαν τὴν ὁποία ἐποπτεύουμε ὡς εὐρισκόμενη ἐκτὸς ἡμῶν, στὴν ἄλλη γιὰ μίαν εὐταξίαν τὴν ὁποία παράγουμε ἐνεργᾶ δυνάμει τῆς αὐτονομίας τοῦ ἠθικοῦ νόμου.

”Ἔτσι ἐπιτρέπεται νὰ μεταχειρίζομαι τὴ φύση τοῦ κόσμου τῶν αἰσθησεων ὡς τύπο μίας νοητῆς φύσης, «ἐφ’ ὅσον καὶ μόνον δὲν προβάλλω τὶς ἐποπτεῖες καὶ ὅ,τι ἐξαρτᾶται ἀπ’ αὐτὲς σὲ τούτη, ἀλλὰ συσχετίζω μόνον τὴ μορφή τῆς νομοτέλειας ἐν γένει πρὸς αὐτὴν»³³¹. “Ὅταν ὅμως συμβαίνει αὐτὴ ἡ προβολή, συγχέουμε, χωρὶς νὰ τὸ διακρίνουμε, τὰ ὄρια τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ ὑπεραισθητοῦ κι ἔτσι προκύπτει μὲ ἐσωτερικὴ ἀναγκαιότητα καὶ πάλι ἐκείνη ἡ μορφή μυστικισμοῦ, τὴν ὁποία ὁ Κάντ ἀδιάκοπα πολεμοῦσε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Ὀνειρῶν ἐνός ἀλαφροῖσκιωτου. Ἐφ’ ὅσον τὸ δέον μετατρέπεται σὲ εἰκόνα, χάνει τὴν παραγωγικὴ

330. Πρὸβλ., π.χ., *Θεμελίωση τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἠθῶν*, δεύτερο μέρος, IV, σελ. 279.

331. *Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου*, «Περὶ τῆς τυπολογίας τῆς καθαρῆς πρακτικῆς κριτικῆς ικανότητος» (V, σελ. 78).

του, τὴ «ρυθμιστική» του δύναμη. Φτάνουμε μ' αὐτὸ τὸν τρόπο στὸν «μυστικισμό τοῦ πρακτικοῦ λόγου», ὁ ὁποῖος ὅ,τι ἐξυπηρετοῦσε μόνον ὡς σύμβολο τὸ κάνει σχῆμα, δηλαδὴ ὑποθέτει πραγματικές πλὴν μὴ αἰσθητηριακές ἐποπτεῖες (ἐνὸς ἀόρατου βασιλείου τοῦ Θεοῦ) στὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἠθικῶν ἐννοιῶν καὶ περιπλανιέται ἀσυγκράτητος. Εἶναι ἐδῶ σημαντικό καὶ χαρακτηριστικό γιὰ τὴ μεθοδολογία, ὅτι σὲ τέτοια μυστικιστικά παραληρήματα δὲν παραπλανᾶ, ὅπως θὰ νόμιζε κανεὶς, ἡ καθαρὴ θεωρία τῆς ἀπριορικότητας, ἀλλὰ ἀντιστρόφως σὲ συντριπτικό βαθμὸ ἡ καθαρὰ ἐμπειριστικὴ θεμελίωση τῆς ἠθικῆς, ἡ θεώρηση τῆς ἠθικῆς ὡς θεωρίας τῆς εὐδαιμονίας. Ἐπειδὴ αὐτὴ ἡ ἀποψη δὲν γνωρίζει ἄλλα κίνητρα ἀπὸ τὰ αἰσθητηριακά, στὴν πραγματικότητα δὲν μπορεῖ ποτέ, παρ' ὅλη τὴ φαινομενικὴ πληθωρικότητα, οὔτε ἀπ' τὴν ἐμπειρία νὰ ξεφύγει, καί, παρ' ὅλη τὴν παρουσίαση ἐνὸς «ἐπέκεινα» τῶν αἰσθήσεων, οὔτε ἀπὸ τὴν αἰσθητηριακὴ περιγραφὴ. Στὸ μέτρο πού ὁ πρακτικὸς λόγος τίθεται ὑπὸ ὄρους τῆς παθολογίας, μ' ἄλλα λόγια τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ροπῶν ὑπόκειται ἀπλᾶ διοικητικὰ στὴν αἰσθητηριακὴ ἀρχὴ τῆς εὐδαιμονίας, ὁ παράδεισος τοῦ Μωάμεθ ἢ ἡ αὐτοεκμηδενιστικὴ ἔνωση τῶν θεοσοφιστῶν καὶ τῶν μυστικῶν μὲ τὴ θεότητα—ὅπως τὸ σκέφτεται ὁ καθένας— θὰ φορτώνονταν στὸν λόγο μὲ τὴν τερατολογία τους. Καὶ τότε τὸ ἴδιο θὰ μᾶς ἔκανε νὰ μὴν ἔχουμε λόγο, ἀφοῦ εἰδάλλως θὰ τὸν καταθέταμε μὲ τέτοιο τρόπο ἐμπρὸς σὲ κάθε ὄνειροφαντασία³³². Κι ἂς μὴν φοβᾶται κανεὶς ὅτι, ἂν παραιτηθοῦμε ἀπὸ τέτοια στηρίγματα καὶ βοηθήματα θὰ μποροῦσε ἡ καθαρὴ ἠθικὴ προσταγὴ νὰ μείνει ἀφρημένη καὶ τυπικὴ κι ὡς ἐκ τούτου ἀνενεργή. «Εἶναι ἐντελῶς ἀβάσιμη ἀνησυχία», τονίζει ἡ Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἰκανότητας—καὶ σὲ ρήσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους κατέχει κανεὶς τὸν σύνολο Κάντ-

332. Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου, «Περὶ τοῦ πρωτείου τοῦ καθαρῶν πρακτικοῦ λόγου» (V, σελ. 131).

«ὅτι, ἀπογυμνώνοντας τὴν ἠθικότητα ἀπ' ὅ,τι μπορεῖ αὐτὴ νὰ συστήσει στὶς αἰσθήσεις, δὲν θὰ ἔφερε ἢ ἴδια πιά παρὰ ψυχρὴ, ἄψυχη ἔγκριση καὶ μῆτε κινητήρια δύναμη μῆτε συγκίνηση. Ἀκριβῶς ἀντιστρόφως εἶναι, διότι ἐκεῖ ὅπου τώρα οἱ αἰσθήσεις δὲν βλέπουν πιά τίποτε ἐμπρὸς τοὺς καὶ ἐναπομένει παρ' ὄλ' αὐτὰ ἡ ταυτίσιμη καὶ ἀνεξίτηλη ἰδέα τῆς ἠθικότητας, θὰ ἦταν μᾶλλον ἀναγκαῖο νὰ περισταλεῖ ἡ ὁρμὴ μίας ἀσυγκράτητης φαντασίας γιὰ νὰ μὴν ἀφεθεῖ νὰ ὑψωθεῖ ὡς τὸν ἐνθουσιασμό, παρὰ νὰ ζητηθεῖ βοήθεια γι' αὐτὲς τὶς ἰδέες σὲ εἰκόνες καὶ παιδιάστικα πράγματα, γιὰ τὸν φόβο τοῦ ὅτι [οἱ ἰδέες ἀπὸ μόνες τοὺς] εἶναι ἀνίσχυρες... Ἡ καθαρὴ ψυχαγωγός, ἀπλὰ ἀρνητικὴ ἔκθεση τῆς ἠθικότητας δὲν φέρνει... κίνδυνο παραληρήματος, τὴν παράνοια δηλαδὴ τοῦ νὰ διατείνεται κανεὶς πὼς βλέπει κάτι πέρα ἀπὸ κάθε ὄριο τῆς αἰσθητικότητας, ἤτοι πὼς ὀνειρεύεται σύμφωνα μὲ ἀρχές (πὼς διολισθαίνει μετὰ λόγου), ἀκριβῶς γιὰ τὸν λόγο ὅτι ἡ ἔκθεση σ' ἐκείνη εἶναι ἀπλὰ ἀρνητικὴ. Διότι ἡ ἀνεξερευνητότητα τῆς ἰδέας τῆς ἐλευθερίας κόβει ἐντελῶς τὸν δρόμο σὲ κάθε θετικὴ παρουσίαση: ὁ ἠθικὸς νόμος ὅμως εἶναι καθ' ἑαυτὸν μέσα μας ἐπαρκῶς καὶ πρωταρχικὰ προσδιοριστικὸς ἔτσι ὥστε νὰ μὴν εἶναι κὰν ἐπιτρεπτό νὰ ψάχνουμε γιὰ προσδιοριστικὸ λόγο ἔξω ἀπ' αὐτόν»³³³.

Ἔτσι λήγει κι ἐδῶ ἡ θεωρία τοῦ Κάντ σὲ ἓνα «ἀνεξερευνητο». Εἶναι ὅμως ἐν τούτοις ἐντελῶς διαφορετικὴ σχέση ἀπ' ἐκείνη τὴν ὁποία ἀντιμετωπίσαμε ἐντὸς τῆς κριτικῆς τοῦ σκέτου θεωρητικοῦ λόγου. Ἐνῶ γίνεται λόγος γιὰ τὸ «πράγμα καθ' ἑαυτό», ἐνῶ θεωρεῖται ὅτι αὐτὸ ἔχει μία μορφή. Εἶναι τὴ στιγμὴ πού ἡ γνωσιμότητά του ἀντιθέτως ἀμφισβητεῖται, βρίσκονται ἐδῶ προφανῶς ἄλλυτες δυσκολίες. Διότι καὶ ἡ λήψη τῆς γυμνῆς του διαθεσιμότητας, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν λεπτομε-

333. Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἐκαιότητος, «Ἀναλυτικὴ τοῦ ὕψηλοῦ», σελ. 29 (V, σελ. 347).

ρέστερο προσδιορισμό του, δὲν μπορεῖ νὰ ἔλθει εἰς πέρας παρὰ σ' ἐκεῖνες τὶς μορφές τῆς γνώσης, τῶν ὁποίων τὴν ὑπερβατικὴ χρῆση θέλει ἴσα-ἴσα νὰ περικόψει ἡ Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου. Στὴν ἐπικράτεια τῆς καντιανῆς θεωρίας περὶ ἐλευθερίας ἔχουμε ὅμως ἀποτραβηχτεῖ ἀπὸ αὐτὴ τὴ διαμάχη. Ἀκόμη καὶ ἡ ἐλευθερία καὶ ὁ ἠθικὸς νόμος ὁ ὁποῖος παρίσταται στὴν κατηγορικὴ προστακτικὴ πρέπει ὡπωσδήποτε νὰ ἀναγνωριστοῦν ὡς ἀνεξереύνητα μὲ τὴν ἔννοια τοῦ Κάντ. Σημαίνουν γιὰ μᾶς τὸ τελευταῖο «γιατί» τοῦ κάθε εἶναι καὶ συμβάντος, ἐφ' ὅσον συσχετίζουσι τὸ συμβάν πρὸς τὸν τελικὸ τοῦ σκοποῦ καὶ τὸ προσηλώνουσι πρὸς μία ὑψιστὴ ἀξία. Ἀλλὰ γι' αὐτὰ τὰ ἴδια δὲν μπορεῖ νὰ ζητηθεῖ ἄλλο περαιτέρω «γιατί» πιά. Ἔτσι κατὰ τὴν καθαρὰ λογικὴ ἔννοια ἐμπλεκόμεσθε ἐδῶ ὡπωσδήποτε σὲ «ένα εἶδος κύκλου», ἀπὸ τὸν ὁποῖο, ὅπως μοιάζει, δὲν μπορούμε νὰ βγοῦμε. Στὴν τάξη τῶν ποιητικῶν αἰτίων ἀποδεχόμεσθε ὅτι εἴμασθε ἐλεύθεροι, γιὰ νὰ νοήσουμε τοὺς ἑαυτοὺς μας στὴν τάξη τῶν σκοπῶν ὡς ὑποκείμενους σὲ ἠθικοὺς νόμους καὶ νοοῦμε ἑαυτοὺς κατόπιν ὡς ὑποταγμένους σ' αὐτοὺς τοὺς νόμους, διότι ἀποδώσαμε στοὺς ἑαυτοὺς μας τὴν ἐλευθερίαν τῆς βούλησης. «Διότι ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ἴδια νομοθεσία τῆς βούλησης εἶναι καὶ οἱ δύο αὐτονομία, δηλαδή ἀλληλοὑποκατάστατες ἔννοιες, πράγμα πού ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι χρησιμοποιοῦνται τάχα γιὰ νὰ ἐξηγοῦν ἡ μία τὴν ἄλλη καὶ γιὰ νὰ δίνουν λόγο γι' αὐτὴν, ἀλλὰ τὸ πολὺ-πολὺ γιὰ νὰ ἀνάγουν παραστάσεις τοῦ ἴδιου ἀκριβῶς ἀντικειμένου, οἱ ὁποῖες μοιάζουσι διαφορετικῶς, σὲ μία καὶ μοναδικὴ ἔννοια (ὅπως διαφορετικὰ κλάσματα ἴδιου περιεχομένου ἀπλοποιοῦνται ἐκφραζόμενα μὲ τοὺς μικρότερους ἀκεραίους)»³³⁴. Ὅμως αὐτὸ τὸ λογικὸ δίλημμα εἶναι δυνατὸν καὶ δεόν νὰ μᾶς παραπλανήσῃ στὴ θέληση καὶ στὴν πράξιν μας. Δὲν ἔχουμε ἐδῶ χρεῖαν περαιτέρω ἐξήγησης γιὰ τὸ «γεγονός» τῆς ἐλευθερίας, διότι αὐτὸ πού εἶναι

334. Θεμελίωση τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἠθῶν, τρίτο μέρος, IV, σελ. 310.

ἀπερίγραπτο είναι για μᾶς ἤδη καμωμένο. Τὸ ὄριο τῆς γνώσης δὲν εἶναι ὄριο τῆς βεβαιότητας, διότι μία ἀνώτερη βεβαιότητα ἀπὸ ἐκείνη ἢ ὁποία μᾶς διασφαλίζει για τὸν ἠθικό μας ἑαυτό, για τὴν ἴδια μας τὴν αὐτόνομη προσωπικότητα, δὲν μπορεί νὰ ὑπάρξει για μᾶς. Ὁ λόγος θὰ ὑπερέβαινε ὅλα του τὰ ὅρια, ἂν καταπιανόταν νὰ ἐξηγήσει πῶς μπορεί ὁ καθαρὸς λόγος νὰ εἶναι πρακτικός, πράγμα πλήρως ταυτόσημο μὲ τὸ ἔργο τῆς ἐξήγησης τοῦ πῶς εἶναι δυνατὴ ἡ ἐλευθερία. Διότι ὁ τρόπος πού ἕνας νόμος μπορεί νὰ εἶναι δι' ἑαυτὸν καὶ ἄμεσα προσδιοριστικός λόγος τῆς βούλησης, ὁ τρόπος πού φαντάζεται κανεὶς αὐτὸ τὸ εἶδος αἰτιότητας θεωρητικὰ καὶ θετικὰ, δὲν συλλαμβάνεται πιά ἀπὸ κάποιο ἄλλο, θεωρητικὰ καταδείξιμο δεδομένο, ἀντιθέτως τὸ μόνο πού μπορούμε καὶ πρέπει νὰ ἀποδεχοῦμε εἶναι ὅτι ὑπάρχει μία τέτοια αἰτιότητα διὰ τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ χάριν αὐτοῦ³³⁵. Ὅμως παρ' ὅλ' αὐτὰ βρισκόμαστε τώρα πιά ἀντιμέτωποι μὲ τὸ «ἀνεξερεύνητο» ὄχι ὡς ἀφηρημένη ὑλικότητα, οὔτε ὡς ἄγνωστη ὄντοτητα μὲ ὑπόσταση, ἀλλὰ τοῦτο μᾶς ἔχει ἀποκαλυφθεῖ ἐντὸς τοῦ ἔσχατου νόμου τῆς διανοίας μας ὡς ἐλεύθερης προσωπικότητας καὶ συνεπῶς μᾶς ἔγινε, μολονότι ὄχι περαιτέρω ἐξηγήσιμο, πάντως ἐσωτερικὰ κατανοητό. Ἔτσι ναὶ μὲν δὲν συλλαμβάνουμε τὴν πρακτικὴ ἄνευ ὄρων ἀναγκαιότητα τῆς ἠθικῆς προσταγῆς, «δὲν συλλαμβάνουμε ὅμως παρὰ μόνο πόσο ἀσύλληπτη εἶναι, πράγμα πού εἶναι ὅ,τι μπορεί νὰ ἀπαιτηθεῖ δικαίως ἀπὸ μία φιλοσοφία, ἢ ὁποία κατατείνει στὰ ὅρια τοῦ ἀνθρώπινου λόγου ἐντὸς ἀρχῶν». Ἡ εἰσχώρηση ὅμως ὡς αὐτὸ τὸ σημεῖο εἶναι ἀναγκαία, ἂν εἶναι νὰ μὴν φάχνει ὁ λόγος ἀφ' ἐνὸς στὸν αἰσθητὸ κόσμο τὴν ὑψιστὴ κινητήρια αἰτία καὶ ἕνα καταληπτό ἀλλὰ ἐμπειρικό διαφέρον βλάπτοντας τὰ ἦθη, «κι ἐπίσης ἂν εἶναι ἀφ' ἐτέρου νὰ μὴν ἀνεμίζει ἀδύναμα τὰ φτερά του στὸν

335. Θεμελίωση, ὁ.π., IV, σελ. 319 κ.κ.: Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου, V, σσ. 80 καὶ 145.

κενό γι' αὐτὸν χωρὸ ἐννοιῶν ὑπερβατικῶν, ὀνόματι “νοητὸς κόσμος”, χωρὶς νὰ κουνιέται ρούπι, περιπλανώμενος ὅμως σὲ ὄνειροφαντασίες»³³⁶. Πράττοντες ἐξερχόμαστε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἀπὸ τῆ σκοτεινιά τῆς θεωρητικῆς κατανόησης σὲ ξέφωτο. Αὐτοῦ τοῦ φωτὸς ὅμως μετέχουμε μόνο καθ' ὅσον βρισκόμαστε πράγματι ἐντὸς τῆς ἴδιας τῆς πράξης καὶ δὲν δοκιμάζουμε νὰ τὴν ἀναλύσουμε καὶ νὰ τὴ μεθερμηνεύσουμε καὶ πάλι σὲ γυμνὲς ἀφηρημένες εἰκασίες.

Ἔτσι ἐκεῖ ὅπου παύει ἡ γνώση ἐμφανίζεται ἡ «ἠθικὴ ἔλλογη πίστη», ἡ ὁποία λαμβάνει τὴν ἀφετηρία τῆς ἀπὸ τὴν ἐλευθερία ὡς θεμελιῶδες γεγονός, ἔτσι ὥστε τὴ βεβαιότητα τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀθανασίας ἀπ' ἐδῶ πιά, ὅχι νὰ τὴ συμπεραίνει ἀλλὰ νὰ τὴν ἀξιώνει. Ὁ χαρακτήρας αὐτῶν τῶν αἰτημάτων μὲ τὰ ὁποῖα ὁ Κάντ περατώνει τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἠθικῆς του μοιάζει ὁπωσδήποτε ἀπὸ καθαρὰ μεθοδολογικὴ σκοπιὰ, κατ' ἀρχὴν νὰ μὴν εἶναι ἀδιαμφισβήτητα προσδιορισμένος. Διότι ὅπως δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἀπὸ αὐστηρὴ σκοπιὰ περαιτέρω συμπλήρωση τῆς ἰδέας τῆς ἐλευθερίας, ἔτσι καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει περαιτέρω λογικὴ θεμελίωση. Τὸ βασίλειο τοῦ δέοντος ἔχει περιχαρακθεῖ καὶ πλήρως ἐξαντληθεῖ ἀπ' αὐτὴν, ὡς ἀνώτερη ἀρχή. Ἡ πρόσβαση ὅμως ἀπ' αὐτὸ πρὸς τὸ βασίλειο τοῦ εἶναι δὲν εἶναι δυνατὴ παρὰ μὲ πλήρη «μετάβασις εἰς ἄλλο γένος»³³⁷. Ὅπωσδήποτε ὁ Κάντ δὲν διατηρεῖ τὴν παραμικρὴ ἀμφιβολία σχετικὰ μὲ τὸ ὅτι στὴν ἔννοια τοῦ Θεοῦ δὲν μπορεῖ νὰ δοθεῖ νέος καὶ εὐσταθέστερος λόγος τῆς σκέψης τῆς ἐλευθερίας, ἀπ' ὅ,τι ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος μπορεῖ νὰ δοθεῖ στὴ συνείδηση καὶ στὴν ἐγκυρότητα τοῦ ἴδιου τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Αὐτὴ ἡ ἔννοια δὲν εἶναι γιὰ νὰ συναγάγει τὴν ἐγκυρότητα τῆς ἰδέας τῆς αὐτονομίας ἀπὸ μία ὕψιστη μεταφυσικὴ πραγματικότητα, ἀντιθέτως ὀφείλει νὰ ἐκφέρει καὶ νὰ

336. Θεμελίωση τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἠθῶν, IV, σελ. 322 κ.κ.

337. [Σ.τ.Μ.]: Ἑλληνικά στὸ πρωτότυπο.

έγγυηθεῖ τὴν ἐφαρμοσσιμότητα τούτης τῆς ἰδέας στὴν πραγματικότητα ἐμπειρικῶν φαινομένων καὶ μόνο. Ἡ καθαρὴ βούληση δὲν μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ σ' ὅ,τι ἀποφασίζει ἀπὸ τὴ σκέψη περὶ τοῦ ἐφικτοῦ οὔτε ἀπὸ τὴν πρόνοια περὶ ἐμπειρικῶν συνεπειῶν τῆς πράξης. Διότι ἀκριβῶς αὐτὸ τὴ χαρακτηρίζει, ὅτι προσλαμβάνει τὴν ἀξία τῆς ὄχι ἀπ' ὅ,τι ποιεῖ ἢ ρυθμίζει, ὄχι ἀπὸ τὴν ὠφελιμότητά της γιὰ τὴν ἐπίτευξη κάποιου θεμιμένου σκοποῦ, ἀλλὰ μόνο καὶ μόνο ἀπὸ τὴ μορφή τῆς θέλησης τῆς ἴδιας, ἀπὸ τὴ φρόνηση καὶ τὸν γνώμονα ἐξ ὧν ἀπορρέει. Τὸ ἂν εἶναι χρησιμὴ ἢ ἀτελέσφορη δὲν μπορεῖ οὔτε νὰ προσθέσει οὔτε ν' ἀφαιρέσει κάτι ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀξία³³⁸. Ἐν τούτοις ὅσο λίγο κι ἂν, σ' αὐτὴν τῆς τὴν ἀπόφαση ἢ βούληση, καθιστᾷ ἑαυτὴν ἐξαρτώμενη ἀπὸ τὴ μέριμνα τῆς ἐπιτυχίας, δὲν μπορούμε πάντως ν' ἀγνοήσουμε ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὡς πρακτικὰ διανοούμενοι καὶ πράττοντες, τὸ ζήτημα τοῦ ἂν ἡ δεδομένη ἐμπειρικὴ πραγματικότητα τῶν πραγμάτων εἶναι ἰκανὴ πιά νὰ πραγματώσει τὸν σκοπὸ τῆς καθαρῆς βούλησης. Ἄν τὸ εἶναι καὶ τὸ δεόν εἶναι πλήρως διακεκριμένες σφαῖρες, ἡ σκέψη ὅτι οἱ δύο τους θὰ μπορούσαν ν' ἀλληλοαποκλείονται στὸν αἰῶνα τὸν ἅπαντα, ὅτι τίθενται στὸ πεδίο τῆς ὑπαρξης ἀξεπέραστα ἐμπόδια γιὰ τὴν πραγμάτωση τῆς ἐπιταγῆς τοῦ δέοντος, ἀπὸ τὴν ἄνευ ὄρων ἐγκυρότητα τοῦ ὁποίου πάντως διόλου δὲν ὑποχωροῦμε, τουλάχιστον δὲν παρουσιάζει κανενὸς εἶδους λογικὴ ἀντίφαση. Ἡ τελικὴ ἁρμονία τῶν δύο σειρῶν, ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ἡ τάξη τῆς φύσης πρόκειται καὶ πρέπει νὰ ὀδηγήσει, προχωρώντας ἐμπειρικᾶ, σὲ μία τελικὴ ἐγκόσμια κατάσταση, ἡ ὁποία θ' ἀντιστοιχεῖ στὴν τάξη τῶν σκοπῶν, δὲν μπορεῖ συνεπῶς νὰ ἀποδειχθεῖ πιά παρὰ μόνο νὰ ἀπαιτηθεῖ. Καὶ τὸ περιεχόμενο αὐτῆς τῆς ἀξίωσης εἶναι τὸ ὁποῖο συνιστᾷ κατὰ τὸν Κάντ τὸ «πρακτικὸ» νόημα τῆς ἔννοιας τοῦ Θεοῦ. Οὔτε ὡς δημιουργός, οὔτε ὡς ἐξήγησις τῆς «ἀφετηρίας» τοῦ κό-

338. Θεμελίωση τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἡθῶν, IV, σελ. 250.

σμου νοείται ἐδῶ ὁ Θεός, ἀλλὰ ὡς ἐγγυητὴς τοῦ ἠθικοῦ στόχου καὶ «τέλους» τοῦ κόσμου. Τὸ ὕψιστο ἀγαθὸ στὸν κόσμο, ἡ πεπερασμένη συμφωνία μεταξύ «εὐδαιμονίας» καὶ «ἀξιοσύνης», εἶναι δυνατό μόνο ἐφ' ὅσον ἀποδεχόμαστε μία ὕψιστη αἰτία τοῦ κόσμου, ἡ ὁποία ἔχει αἰτιότητα ἀνάλογη πρὸς τὴν ἠθικὴ φρόνηση. Συνεπῶς τὸ αἴτημα τῆς δυνατότητας τοῦ ὕψιστου συναγόμενου ἀγαθοῦ (τοῦ καλύτερου κόσμου) εἶναι συγχρόνως τὸ αἴτημα τῆς πραγματικότητας ἐνὸς ὕψιστου πρωταρχικοῦ ἀγαθοῦ, δηλαδή τῆς ὑπαρξῆς τοῦ Θεοῦ³³⁹. Αὐτὴ ἡ παραδοχὴ δὲν εἶναι μὲ κανέναν τρόπο ἀναγκαία γιὰ τὴν ἠθικότητα, κάλλιστα ὅμως λόγῳ αὐτῆς. Πρέπει νὰ ἀποδεχθοῦμε μία ἠθικὴ αἰτία τοῦ κόσμου, ἔτσι ὥστε νὰ θέσουμε ἐμπρὸς μας ἕναν τελικὸ σκοπὸ σύμφωνα μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο. Καὶ στὸ μέτρο ποῦ εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἀποδεχθοῦμε ἕναν τελικὸ σκοπὸ, εἶναι καὶ ἡ παραδοχὴ τῆς ἠθικῆς αἰτίας ἀναγκαία (δηλαδή κατὰ τὸν ἴδιο βαθμὸ καὶ γιὰ τὸν ἴδιο λόγο)³⁴⁰. Ἡ πρόθεση ἐδῶ λοιπὸν δὲν εἶναι ἢ μὲ οἰονδήποτε τρόπο σύλληψη τοῦ Θεοῦ μὲ τὴν ἔννοια τῆς μεταφυσικῆς, ὡς τῆς ἀπειρης ὑπόστασης μὲ τὰ κατηγορήματα καὶ τίς ιδιότητές της, ἀλλὰ ὁ προσδιορισμὸς τῶν ἑαυτῶν μας καὶ τῆς βούλησῆς μας κατὰ ταῦτα³⁴¹. Ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ συγκεκριμένη μορφή μὲ τὴν ὁποία νοοῦμε τὸ νοητὸ ἠθικὸ ἔργο μας καὶ τὴν προοδεύουσα ἐμπειρικὴ πλήρωσή του.

Καὶ μία ἀνάλογη σημασία εἶναι ἐκεῖνη ἡ ὁποία ἀποδίδεται σύμφωνα μὲ τὸν Κάντ στὴν ἰδέα τῆς ἀθανασίας: διότι κι αὐτὴ γεννᾶται γιὰ μᾶς ἐφ' ὅσον τὴ σκέψη ὅτι ὁ προσδιορισμὸς ποῦ μᾶς ἀνατέθηκε εἶναι ἀπείρος, ὅτι τὸ ἔργο ποῦ ἀνατέθηκε στὸ ἔλλογο ὄν εἶναι ἀνεκπλήρωτο, τὴν

339. *Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου*, V, σελ. 136.

340. *Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἰκανότητος*, σελ. 87 (V, σελ. 531 κ.κ.): πρβλ. ἰδίως V, σελ. 553 σημ.

341. *Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἰκανότητος*, σελ. 88 (V, σελ. 538).

ἐπενδύουμε στη χρονική μορφή τῆς διάρκειας καὶ τῆς αἰωνιότητος. Ἡ πλήρης ἀντιστοιχία τῆς βούλησης πρὸς τὸν ἠθικὸ νόμο εἶναι μία τελειότητα γιὰ τὴν ὁποία τὸ ἔλλογο ὄν τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου σὲ καμμία στιγμή τῆς ὑπαρξῆς του δὲν εἶναι ἱκανό. «Ἐφ' ὅσον πάντως αὐτὴ ἀπαιτεῖται κατ' ἀνάγκη ὡς πρακτικὴ, μπορεῖ ν' ἀπαντηθεῖ μόνο σὲ μία πρόοδο τείνουσα πρὸς αὐτὴ τὴν τελειότητα ἐπ' ἀόριστο, καὶ ἡ παραδοχὴ ἐνὸς τέτοιου πρακτικοῦ προχωρήματος ὡς πραγματικοῦ ἀντικειμένου τῆς βούλησῆς μας εἶναι ἀναγκαῖα σύμφωνα μὲ ἀρχές τοῦ καθαρῶ πρακτικοῦ λόγου»³⁴². Πιὸ πολὺ ἀπ' ὅ,τι σ' ὁποιοδήποτε ἄλλο σημεῖο τῆς θεωρίας του ὁ Κάντ συνεχίζει ἐδῶ τὴ φιλοσοφικὴ κοσμοθεωρία τοῦ δέκατου ὄγδου αἰῶνα. Ὅπως ὁ Λέσσινγκ στὴν Ἄγωγὴ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἔτσι κι αὐτὸς κρατᾷ μὲν τὴν ἀξίωση μίας ἀπειρης δυνατότητας ἀνάπτυξης τοῦ ἠθικοῦ ὑποκειμένου στὴν ἰδέα τῆς ἀθανασίας, ἀλλὰ ὅπως ἐκεῖνος ἀπαξιῶι νὰ κάνει αὐτὴ τὴν ἰδέα προσδιοριστικὸ λόγον τῆς ἠθικῆς βούλησης, ἡ ὁποία ὀφείλει μᾶλλον, ξέγνοιαστη ἀπὸ τὴν προσδοκία τοῦ μέλλοντος, ν' ἀκολουθεῖ τὸν ἐμμενῆ νόμον τῆς αὐτονομίας³⁴³. Ἡ ἠθικὴ δυναμικότητα πρέπει σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ν' ἀποτελεῖ ἀρκετὴ μαρτυρία γιὰ τὸν ἑαυτὸ της. Κάθε ξένη καὶ ἐξωτερικὴ ὠθηση, ἡ ὁποία θὰ προστίθετο σ' αὐτὴν, μᾶλλον θὰ τὴ χαλάρωνε καὶ θὰ τὴν παραπλανοῦσε ὡς πρὸς τὸν ἑαυτὸ της καὶ τὴν ἴδια της τὴν ἐνέργεια. Κι ἂν ἔστω ὑπῆρχε τρόπος ἀλόδειξης τῆς προσωπικῆς μετὰ θάνατον ὑπαρξῆς τοῦ ἀτόμου μὲ ἀκέραια λογικὰ ἐπιχειρήματα, ἔτσι ὥστε νὰ μπορούσαμε συνάμα νὰ τὴ δοῦμε ἐμπρὸς μας ὡς ἀναμφίβολα ἀντικειμενικὸ γεγονός, θὰ χάναμε ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς πράξης πιὸ πολλὰ ἀπ' ὅσα θὰ κερδίζαμε. Ἡ παράβασις τοῦ ἠθικοῦ νόμου ναὶ μὲν τότε θὰ ἀποφευγόταν ὡς ἐκ τῆς βεβαιότητος μίας μελλοντικῆς τιμωροῦ δικαιοσύνης καὶ τὸ ἐπιβεβλημένο θὰ ἐπράττετο, «ἐπειδὴ

342. Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου, V, σελ. 132.

343. Πρβλ. ἰδίως ἀνωτέρω, σελ. 135 κ.κ.

ὅμως ἡ φρόνηση, λόγω τῆς ὁποίας εἶναι δέον νὰ συμβοῦν πράξεις, δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιβληθεῖ ἀπὸ καμμία ἐντολή,... οἱ περισσότερες ἔννομες πράξεις θὰ συνέβαιναν ἀπὸ φόβο, λίγες μόνο ἀπὸ ἐλπίδα καὶ καμμία ἀπολύτως ἀπὸ καθῆκον. Ἡθικὴ ἀξία τῶν πράξεων ὅμως, πού εἶναι ἄλλωστε τὸ μόνο σημαντικό τῆς ἀξίας τοῦ προσώπου καὶ τοῦ κόσμου ἀκόμη ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ὑψιστῆς σοφίας, δὲν θὰ ὑπῆρχε κἀν. Ἡ συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων, ἐφ' ὅσον θὰ παρέμενε ἡ φύση τους ὅπως εἶναι τώρα, θὰ μεταμορφωνόταν λοιπὸν σ' ἓναν γυμνὸ μηχανισμό, ὅπου ὅπως στὸ κουκλοθέατρο θὰ χειρονομοῦσαν ὅλοι καλά, ἀλλὰ στὶς φιγούρες δὲν θ' ἀπαντοῦσε βέβαια ζωὴ»³⁴⁴. Ἔτσι τὸ στοιχεῖο τῆς ἀβεβαιότητος, τὸ ὁποῖο ὑπὸ τὴν καθαρὰ θεωρητικὴν τοῦ ἔννοια προσιδιάζει στὴν ἰδέα τῆς ἀθανασίας, ἀπελευθερώνει συγχρόνως τὴ ζωὴ μας ἀπὸ τὴν ἀκαμψία τῆς ἀπλᾶ ἀφηρημένης γνώσης καὶ τῆς δίνει τὸ χρῶμα τῆς ἀπόφασης καὶ τοῦ πράττειν. Ἡ «πρακτικὴ ἔλλογη πίστη» μᾶς καθοδηγεῖ ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀσφαλέστερα ἀπ' ὅ,τι θὰ μπορούσε κάθε λογικὴ παραγωγή, διότι ἐπεμβαίνει, ἔχοντας ὡς ἀφετηρία τὸ κατ' ἐξοχὴν κέντρο τοῦ πράττειν, καὶ πάλι κατ' ἐξοχὴν στὴν ἐπικράτεια τοῦ πράττειν καὶ προσδιορίζει τὴν κατεύθυνσή του.

Ἡ θεωρία τῶν αἰτημάτων κλείνει τὸ κριτικὸ σύστημα τῆς ἠθικῆς καὶ μπορούμε ἐδῶ κοιτώντας πίσω νὰ ἔχουμε, γι' ἀκόμη μία φορὰ, γενικὴ ἐπισκόπηση τῶν κυρίως φάσεων στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἠθικῆς βιοθεωρίας τοῦ Κἀντ. Ἐπὶ τοῦ παρόντος μπορούμε νὰ θεωρήσουμε τὸ πρόβλημα τῆς ἀθανασίας ὡς μίτο, διότι διαπερνᾷ ὅλες τὶς περιόδους κατὰ τὶς ὁποῖες ὁ Κἀντ εἶκαζε ἀπαντήσεις. Ἡδὴ ἡ πρώτη περίοδος, ἡ οὐσιαστικὰ φυσικοεπιστημονικῆς καὶ φυσικοφιλοσοφικῆς κατεύθυνσης, καταπιάνεται μ' αὐτό. Ἡ κοσμολογία τῆς νεώτερης ἀστρονομίας, τῆς κοσμολογίας καὶ τῆς κοσμοφυσικῆς τοῦ Νεύτωνος ἐξυπηρετεῖ ὡς θε-

344. *Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου*, V, σελ. 159.

μέλιο για τις μεταφυσικές θεωρήσεις περί τῆς μετὰ θάνατο ζωῆς καὶ τὴν ἐξελεξιμότητα τῆς ἀτομικῆς ψυχῆς. Ὁ κόσμος τοῦ εἶναι κι αὐτὸς τοῦ δέοντος δὲν ἔχουν ἐδῶ διακριθεῖ ἀκόμη, ἀντιθέτως: δίχως μεσολάβηση περιπλανιέται τὸ βλέμμα ἀπὸ τὸν ἕναν στὸν ἄλλον. Οἱ ἀντιθέσεις μεταξύ αὐτῶν τῶν δύο αὐτοαίρονται στὴν ἐνότητα τῆς αἰσθητικῆς διάθεσης, ἡ ὁποία ὑπόκειται αὐτῆς τῆς κοσμοθεώρησης. «Νὰ παραμένει ἄραγε παντοτεινὰ ἡ ἀθάνατη ψυχὴ» —εἶναι ἡ κατακλείδα τοῦ Κάντ στὴ *Γενικὴ ἱστορία τῆς φύσης καὶ θεωρία τοῦ οὐρανοῦ*— «στὴ σύνολη ἀπειροσύνη τῆς μελλοντικῆς τῆς διάρκειας... σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τοῦ συμπαντος, στὴ Γῆ μας;... Ποιὸς ξέρει ἂν δὲν τῆς προώρισται νὰ γνωρίσει κάποτε ἀπὸ κοντὰ ἐκεῖνες τὶς ἀπομακρυσμένες σφαῖρες τοῦ ἐγκόσμιου οἰκοδομήματος καὶ τὴν ἀρτιότητα τῆς ὀργάνωσής τους, ἡ ὁποία ἀπὸ μακριὰ ἐρεθίζει τὴν περιέργειά της. Ἴσως νὰ διαμορφώνονται γι' αὐτὸ τὸν σκοπὸ ὀρισμένες ἀκόμη σφαῖρες τοῦ πλανητικοῦ συστήματος, ἔτσι ὥστε ἀφ' ὅτου πληρωθεῖ ὁ χρόνος ποὺ εἶναι προκαθορισμένος νὰ παραμείνουμε ἐδῶ πέρα, νὰ μᾶς παράσχουν νέες κατοικίες σ' ἄλλους οὐρανούς. Ποιὸς ξέρει ἂν ἐκεῖνοι οἱ δορυφόροι δὲν περιστρέφονται γύρω ἀπὸ τὸν Δία γιὰ νὰ μᾶς φωτίζουν κάποτε... Ὀντως, ἔχοντας κανεὶς πλήρως ἐγκολπωθεῖ τέτοιες παρατηρήσεις, τότε ἡ θεὰ ἐνὸς ἑναστρου οὐρανοῦ σὲ μία ξάστερη νύχτα δίνει ἕνα εἶδος χαρᾶς, τὴν ὁποία μόνον εὐγενεῖς ψυχὲς νοιώθουν. Μέσ' στὴν ἀπόλυτη σιγαλιὰ τῆς φύσης καὶ στὴν ἡρεμία τῶν αἰσθήσεων μιλάει ἡ κρυφὴ γνωστικὴ ἰκανότητα τοῦ ἀθάνατου πνεύματος μίαν ἄφατη γλώσσα καὶ δίνει ἀφανεῖς ἔνοιες, οἱ ὁποῖες νοιώθονται μὲν, ἀλλὰ δὲν περιγράφονται». Ἔτσι συγκροτεῖται ἤδη ἐδῶ γιὰ τὸν Κάντ ἐκείνη ἡ περιεκτικότερη ἀναλογία, τὴν ὁποία ἡ *Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου* ἀργότερα ἐξέφερε κι ἀνέπτυξε στὰ γνωστὰ καὶ διάσημα συμπεράσματά της. Ὁ ἑναστρος οὐρανὸς ὑπεράνω μου κι ὁ ἠθικὸς νόμος ἐντὸς μου» ἀλληλοπαραπέμπονται ἀμοιβαῖα καὶ ἀλληλοερμηνεύονται. «Κανέναν τους δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ζητῶ σὰν κρυμμένο

σὲ σκοτεινιές ἢ σὲ τέρατα πέραν τοῦ ὀπτικοῦ μου πεδίου. Τοὺς βλέπω ἔμπρός μου καὶ τοὺς συνδυάζω ἄμεσα μὲ τὴ συνείδηση τῆς ὑπαρξῆς μου. Ὁ πρῶτος ἔχει τὴν ἀφετηρία του σ' αὐτὸ πού προσλαμβάνω στὸν ἐξωτερικὸ κόσμο τῶν αἰσθήσεων καὶ ἐπεκτείνει τὸν κόμβο ὅπου βρίσκομαι στὸ ἀπροσμέτρητα μέγα, μὲ κόσμους ἐπὶ κόσμων καὶ συστήματα συστημάτων κι ἀκόμη πιὸ μακριὰ σὲ ἀπεριόριστους χρόνους περιοδικῆς κίνησης αὐτῶν των συστημάτων, ἀρχῆς καὶ πέρατος. Ὁ δεύτερος ἀρχίζει ἀπὸ τὸν ἀόρατο ἑαυτό μου, τὴν προσωπικότητά μου, καὶ μὲ παριστάνει σ' ἓναν κόσμο πού εἶναι ἀληθινὰ ἄπειρος ἀλλὰ τὸν νοιώθει μόνον ὁ νοῦς καὶ μὲ τὸν ὁποῖο [κόσμο] (ἀλλὰ αὐτομάτως καὶ μ' ὄλους τοὺς ὄρατους κόσμους συγχρόνως) ἀναγνωρίζω τὸν ἑαυτό μου ὄχι ὅπως ἐκεῖ, ὡς κόμβο τυχαίας, ἀλλὰ καθολικῆς καὶ ἀναγκαίας σύνδεσης». Ἀντιπαραβάλλοντας αὐτὰ τὰ λόγια μὲ τὴν κατακλειδα τῆς Γενικῆς ἱστορίας τῆς φύσης καὶ θεωρίας τοῦ οὐρανοῦ, τότε, μ' ὅλη τὴ βαθεῖα συγγένεια τῆς βασικῆς διανοητικῆς διάθεσης, γίνεται διακριτὸ ἓνα κρίσιμο βῆμα πρὸς τὰ ἔμπρός, τὸ ὁποῖο τελέσθηκε μὲ τὴν Κριτικὴ τοῦ καθαρῶ λόγου. Ἡ θεώρηση τῆς φύσης καὶ ἡ θεώρηση τῶν σκοπῶν εἶναι τώρα τόσο ἐνοποιημένες ὅσο καὶ διακεκριμένες ἀπ' ἀλλήλων, τόσο συσχετισμένες πρὸς ἀλληλες ὅσο καὶ ἀλληλοαντιτιθέμενες. Αὐτὸς ὁ διπλὸς προσδιορισμὸς πρέπει νὰ τηρηθεῖ, ἐὰν πρόκειται ἀφ' ἑνὸς ἢ ἐπιστήμη νὰ προστατευθεῖ στὴν οἰκεία τῆς ἐπικράτεια ἀπὸ ὅλες τῖς ξένες ἐπεμβάσεις, ἀπὸ κάθε ἐξήγηση ἐξ ὑπερβατικῶν σκοπῶν κι ἀφ' ἑτέρου ἢ ἠθικότητα νὰ διατηρήσει τὴ δύναμη τῶν καθαρῶν καὶ ἰδίων τῆς κινήτρων. Οὔτε τὸ ἀπολύτως ἄνευ ὄρων, πνευματικὸ «ἔνδον τῆς φύσης» ἐπιτρέπεται νὰ ζητοῦμε, τὸ ὁποῖο εἶναι καὶ παραμένει μᾶλλον «μανία καὶ μόνο» [«bloße Grille»]³⁴⁵, οὔτε ἀπ' τὴν ἄλλη πάλι νὰ ψάχνουμε γιὰ

345. Βλ. *Κριτικὴ τοῦ καθαρῶ λόγου*, 2η ἔκδοση, σελ. 333 (III, σελ. 235).

τὸ βασίλειο τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ δέοντος κατὰ κάποια ἄλλη θεμελίωση καὶ ἐξήγηση ἀπ’ ἐκείνη ἢ ὁποῖα βρίσκεται στὸ ἴδιο τὸ περιεχόμενο τοῦ ὑπέρτατου ἠθικοῦ νόμου. Στὸ διάβα τῆς κουλτούρας μέσα στὴν ἐμπειρική ἱστορία ἔχουν καταπατηθεῖ καὶ οἱ δύο ἀξιώσεις. «Ἡ κοσμοθεώρηση ξεκίνησε ἀπὸ τὴν πανέμορφη θεά, τὴν ὁποῖα μᾶς προσφέρουν οἱ ἀνθρώπινες αἰσθήσεις καὶ πού ὁ νοῦς μας ἴσα-ἴσα πού ἄντεχε νὰ παρακολουθεῖ στὸ εὐρύ της πεδίο καὶ κατέληξε στὴν... ἀστρολογία. Ἡ ἠθικὴ ξεκίνησε μὲ τὴν εὐγενέστατη ιδιότητα τῆς ἀνθρώπινης φύσης, ἢ ἀνάπτυξη καὶ ἢ καλλιέργεια τῆς ὁποίας ἀποβλέπει σὲ ἀπέραντα ὀφέλη καὶ κατέληξε... στὸ παραλήρημα καὶ στὴν πρόληψη». Ἡ κριτικὴ τοῦ θεωρητικοῦ ὅπως καὶ τοῦ ἠθικοῦ λόγου μπορεῖ νὰ προφυλάξει κι ἀπ’ τὶς δύο τὶς κακοτοπιές, μπορεῖ νὰ ἐμποδίσει τὴν ἀντὶ τῆς μαθηματικῆς καὶ μηχανικῆς ἐξήγησης, ἀναγωγὴ τῆς τροχιάς τῶν οὐρανίων σωμάτων σὲ πνευματικὲς θεμελιώδεις δυνάμεις καὶ καθοδηγητικὲς διάνοιες, ὅπως καὶ τὸ νὰ ζητοῦμε μὲ αἰσθητὲς εἰκόνες νὰ περιγράψουμε ἀπ’ τὴν ἄλλη πλευρὰ καθαρὸς νόμους τοῦ δέοντος καὶ τὴ νοητὴ τάξη, ἢ ὁποῖα μᾶς ξανοίγεται μέσα τους. Ἡ ἐμπέδωση αὐτῆς τῆς διαφορᾶς, αὐτοῦ τοῦ «δουίσμοῦ» μεταξύ ἰδέας καὶ ἐμπειρίας, μεταξύ εἶναι καὶ δέοντος καὶ ὁ δυσχρισμὸς τῆς ἐνότητας τοῦ λόγου ἴσα-ἴσα μέσα της καὶ μέσω αὐτῆς μπορεῖ ν’ ἀποκληθεῖ πιά καθολικότατο μέλημα πού τὸ κριτικὸ σύστημα θέτει στὸν ἑαυτό του.

Καὶ συγχρόνως μ’ αὐτὴ τὴν ἀντικειμενικὴ ἐνότητα τῆς θεωρίας του στέκει τώρα ξεκάθαρα ἐμπρὸς μας κι ἡ ἐνότητα τῆς προσωπικότητας τοῦ Κάντ, στέκει ὁ χαρακτήρας τοῦ ἀνδρὸς μὲ τὴν ἀδιάφορὴ του κριτικὴ αἴσθηση ἀλήθειας καὶ τὴν ἀσάλευτὴ του, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ πάθος ἀμφιβολίας, ἠθικὴ θεμελιώδη πεποίθησις, μὲ τὴ νηφάλια αὐστηρότητα τῆς νόησης καὶ τὴν ὀρμὴ καὶ τὸν ἐνθουσιασμὸ τῆς θέλησης. Ὅλο καὶ μὲ μεγαλύτερη σαφήνεια διαγράφεται στὴν πορεία τῆς ἐξέλιξης τοῦ Κάντ ὡς στοχαστὴ καὶ συγγραφέα αὐτὸ τὸ διπλὸ γνῶρισμα τοῦ εἶναι του. Στὰ

νεανικά γραπτά, στὰ ὁποῖα πλάι στὴν ὀξυδέρκεια καὶ σαφήνεια τῆς ἀναλυτικῆς διανόησης κυριαρχεῖ ἀκόμη ὅλη ἡ δύναμη τῆς συνθετικῆς φαντασίας, συχνὰ ἀφήνεται ἡ σκέψη τοῦ Κάντ νὰ παρασυρθεῖ σὲ σχεδὸν λυρικές, ἐνθουσιώδεις ὑπερβολές. Ἀκόμη τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο στοιχεῖο τῆς Γενικῆς ἱστορίας τῆς φύσης καὶ θεωρίας τοῦ οὐρανοῦ παραπέμπει στὸ ὅτι θρυσκόμαστε στὴν ἱστορικὴ ἐποχὴ τῆς εὐαισθησίας. "Ὅσο μακρύτερα προχωρεῖ ὁμως ὁ Κάντ, τόσο πιὸ πολὺ ἀπομακρύνεται ἀπ' αὐτὴ τὴ σκοπιὰ ἀπὸ τὴ συναισθηματικὴ κατεύθυνση τοῦ καιροῦ του. Στὸν ἀγώνα ἐναντία στὰ ἠθικὰ καὶ αἰσθητικὰ ἰδανικὰ τῆς ἐποχῆς τῶν συναισθηματισμῶν βρίσκεται τώρα πλάι-πλάι στὸν Λέσσινγκ. Χαρακτηριστικός ὡς πρὸς τοῦτο εἶναι ἰδίως ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἀποδέχεται καὶ ἐπιρρωνύει στὶς παραδόσεις του περὶ ἀνθρωπολογίας τὴν κρίση τοῦ Λέσσινγκ περὶ τοῦ Κλόπστοκ [Klopstock] στὶς Γραμματολογικὲς ἐπιστολές [Litteraturbriefe (sic)]. 'Ὁ Κλόπστοκ γι' αὐτὸν «ἀπέχει ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι πράγματι ποιητής», διότι τοῦ λείπει ἡ πραγματικὴ δύναμη σύνθεσης. Συγκινεῖ μόνο «λόγῳ συμπαθείας» [«per sympathie»] μιλώντας ὁ ἴδιος ὡς συγκινηθεῖς. Ἀκόμη πιὸ σκληρὰ καὶ ἀνελέητα ἐναντιώνεται ἡ γραμματολογικὴ καὶ ἠθικὴ κρίση τοῦ Κάντ σ' ὅλο τὸ εἶδος τῶν «μυθιστοριογράφων», οἱ ὁποῖοι σὰν τὸν Ρίτσαρντσον [Richardson] σχεδιάζουσε στοὺς χαρακτῆρες τους εἰκόνες μίας ὄνειρικῆς ἰδεατῆς τελειότητας πιστεύοντας ἔτσι ὅτι ἐρεθίζουν τὴ βούληση πρὸς μίμηση. "Ὅλοι αὐτοὶ οἱ «μάστορες τῆς συγγραφῆς τοῦ συναισθήματος καὶ τοῦ πάθους» εἶναι γι' αὐτὸν «μυστικιστὲς τῆς καλαισθησίας καὶ τοῦ συναισθηματισμοῦ» καὶ μόνο³⁴⁶. Διότι τὰ συναισθήματα φέρνουν μόνο δάκρυα καὶ τίποτε στὸν κόσμον δὲν στεγνώνει πιὸ γρήγορα ἀπ' τὰ δάκρυα: οἱ ἀρχὲς τῆς πράξης

346. Γιὰ τίς κρίσεις τοῦ Κάντ γιὰ τὸν Κλόπστοκ καὶ τὸν Ρίτσαρντσον βλ. SCHLAPP, *Kants Lehre vom Genie und die Entstehung der Kritik der Urteilskraft*, Göttingen 1901, σσ. 170, 175, 299.

ἀπεναντίας πρέπει νὰ χτιστοῦν πάνω σὲ ἔννοιες. «Σὲ κάθε ἄλλο θεμέλιο μποροῦν μόνο περιπάθειες νὰ στηθοῦν, οἱ ὁποῖες δὲν μποροῦν νὰ προσδώσουν ἠθικὴ ἀξία στὸ πρόσωπο, καὶ μάλιστα οὔτε κὰν βεβαιότητα γιὰ τὸν ἑαυτό του, δίχως τὴν ὁποία ἡ συνείδηση τῆς ἠθικῆς του φρόνησης κι ἐνὸς τέτοιου χαρακτήρα, τὸ ὕψιστο ἀγαθὸ στὸν ἄνθρωπο, δὲν μπορεῖ κὰν νὰ λάβει χώρα»³⁴⁷. Σ' αὐτὴ τὴ συνάφεια πρωτοδιαχέεται ἄπλετο φῶς στὸν πολυμασημένο καὶ ἐπικριμένο «ριγορισμὸ» τῆς καντιανῆς ἠθικῆς. Εἶναι ἡ ἀντίδραση τοῦ πέρα γιὰ πέρα ἀντρίκειου τρόπου σκέψης τοῦ Κάντ ἐνάντια στὴ μαλθακότητα καὶ στὶς τρυφεράδες πού εἶδε παντοῦ γύρω του νὰ κυριαρχοῦν. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ἔγινε ὄντως κατανοητὸς ἀπ' ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι εἶδαν στοὺς ἑαυτοὺς τους τὴν ἀξία καὶ τὴ δύναμη τοῦ καντιανοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἔργου. Ὁχι μόνον ὁ Σίλλερ, ὁ ὁποῖος σὲ μία ἐπιστολὴ στὸν Κάντ ρητὰ στενοχωρεῖται, πού γιὰ μία στιγμή στάθηκε δυνατὸ νὰ τοῦ ἀποδοθεῖ ἡ «φήμη ἐνὸς ἀντιπάλου» τῆς καντιανῆς ἠθικῆς³⁴⁸, ἀλλὰ καὶ ὁ Βίλχελμ φὸν Χοῦμπολτ, ὁ Γκαϊτε καὶ ὁ Χαϊλντερλιν [Hölderlin] συμφωνοῦν σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο. Ὁ Γκαϊτε ἐπαινεῖ ὡς «ἀθάνατο ἔργο» τοῦ Κάντ τὴ λύτρωση τῆς ἠθικῆς ἀπὸ τὴ χαλαρὴ καὶ δουλικὴ κατάσταση, στὴν ὁποία κατάντησε λόγω τοῦ σκέτου ὑπολογισμοῦ τῆς εὐδαιμονίας, «ἀνακαλώντας μας» ἔτσι «ὄλους ἀπ' ἐκείνη τὴ μαλθακότητα στὴν ὁποία εἴχαμε βυθιστεῖ»³⁴⁹. Ἔτσι ἱστορικὰ ἀποδείχθηκε ἴσα-ἴσα ὁ «τυπολατρικὸς» χαρακτήρας τῆς καντιανῆς ἠθικῆς ὡς τὸ πράγματι γόνιμο καὶ ἐνεργὸ στοιχεῖο. Συλλαμβάνοντας ἀκριβῶς τὸν ἠθικὸ νόμο στὴ μέγιστή του καθαρότητα καὶ ἀφαίρεση ἡ καντιανὴ ἠθικὴ ἐπενέβη ἄμεσα καὶ συγκεκριμένα στὸν βίον τοῦ ἔθνους καὶ τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς καὶ ἔδωσε σ' αὐτὸν νέα κατεύθυνση.

347. Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου, V, σελ. 166 κ.κ.

348. Σίλλερ στὸν Κάντ, 13 Ἰουνίου 1794.

349. Γκαϊτε στὸν καρχελάριο φὸν Μύλλερ [von Müller], 29 Ἀπριλίου 1818.

ΕΚΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ
Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΙΚΑΝΟΤΗΤΑΣ³⁵⁰

1.

Σὲ μία ἐπιστολὴ στὸν Σὺτς [Schütz] τῆς 25ης Ἰουνίου 1787, στὴν ὁποία ἀνακοινώνεται ἡ περάτωση τοῦ χειρογράφου τῆς *Κριτικῆς τοῦ πρακτικοῦ λόγου*, ὁ Κάντ ἀπορρίπτει τὴν πρόταση νὰ κάνει τὴ βιβλιοκρισία τοῦ δεύτερου μέρους τῶν Ἰδεῶν τοῦ Χέρντερ στὴν Ἐφημερίδα τῶν Γραμμάτων τῆς Ἰένης [Jenaer Literaturzeitung] αἰτιολογώντας ὅτι πρέπει νὰ ἀποστῆ ἀπὸ ὅλες τὶς δευτερεύουσες δουλειές γιὰ νὰ προχωρήσει σύντομα στὴ θεμελίωση τῆς κριτικῆς τῆς καλαισθησίας. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο τοῦ ἐπιβάλλονται σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ τῆς ζωῆς του, ἡ ὁποία ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ ὕλικου ἀπέφερε τὰ πιὸ πολλὰ καὶ ἦταν ἡ πιὸ γόνιμη, ὅλα μαζί τὰ μεγάλα ἔργα τῶν γραμμάτων καὶ τῆς φιλοσοφίας. Ἐδῶ δὲν ὑπάρχει στιγμὴ ἀνάπαυλας καὶ περιδιάβασης στὶς ἤδη κερδισμένες δάφνες, ἀντιθέτως δίχως διακοπὴ ὠθεῖ τὴν ἐσωτερικὴ συνέπεια τῆς διανοητικῆς ἐξέλιξης πρὸς νέα προβλήματα. Ἡ χάρη τὴν ὁποία συνήθως καὶ οἱ μεγάλες μορφές τῆς ἱστορίας ἔχουν μόνο στὶς εὐτυχεῖς ἐποχές τῆς νεότητος ἢ τῆς ἀνδρικῆς ὠριμότητος: τὸ διαρκές ξεπέρασμα τῶν ἑαυτῶν τους, ὁ Κάντ τὸ ἔνοιωσε κατὰ τὸν τελειότατο καὶ βαθύτατο τρόπο στὴ δεκαετία ἀπὸ ἐξηκοντούτης μέχρι ἐβδομηκοντούτης. Τὰ ἔργα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς δείχνουν τὴ δημιουργικὴ δύναμη τῆς νεότητος παντρεμένη μὲ τὴν ὠριμότητα καὶ πληρότητα τοῦ γήρατος. Εἶναι συγχρόνως ἐποικοδομητικὰ καὶ τελειοποιητικὰ· λαμβάνουν ὡς ἀφετηρία συγχρόνως τὸ ξάνοιγμα νέων προβληματικῶν

350. [Σ.τ.Μ.]: Τὸ τρίτο βιβλίον τῆς κριτικῆς τριλογίας τοῦ Κάντ μὲ τίτλον *Kritik der Urteilskraft* μεταφράζεται συνήθως στὰ ἑλληνικὰ ὡς *Κριτικὴ τῆς κριτικῆς δύναμης*. Μὲ τὸν ὄρο «δύναμη» ὅμως ὁ Κάντ πάντοτε ἐνοεῖ «ικανότητα», «περιορισία», «ἴδιον» τοῦ γνωστικοῦ μας.

ἐπικρατειῶν καὶ τὴν ὅλο καὶ πιὸ συγκεκριμένη ἀρχιτεκτονικὴ τάξη τοῦ προσκεκτημένου διανοητικοῦ ὕλικου. Σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἰκανότητος, αὐτὸ τὸ τελευταῖο γνώρισμα μοιάζει ὅπωςδὴποτε μὲ τὴν πρώτη ματιὰ νὰ ξεπερνᾷ τὸ πρῶτο. Ἡ σύλληψη τοῦ ἔργου μοιάζει κατ' ἀρχὴν νὰ προσδιορίζεται μᾶλλον ἀπὸ διαλογισμούς γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ συστηματικὴ ταξινόμηση τῶν κυριῶν καὶ θεμελιωδῶν ἐννοιῶν τῆς κριτικῆς παρὰ ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη μίας ἰδιαίτερης, εἰδοποιῶν νέας νομοτέλειας τῆς συνείδησης. Διότι ἡ ἴδια ἡ κριτικὴ ἰκανότητα αὐτοπαρίσταται κατὰ τὸν πρῶτο τῆς προσδιορισμὸ ὡς μεσολάβηση, ἡ ὁποία θέλει νὰ ὑπεισέλθει μεταξὺ τοῦ θεωρητικοῦ καὶ τοῦ πρακτικοῦ λόγου καὶ νὰ τοὺς συναρμόσει σὲ νέα ἐνότητα. Ἡ φύση καὶ ἡ ἐλευθερία, τὸ εἶναι καὶ τὸ δεόν πρέπει μὲν νὰ παραμείνουν διακεκριμένα ὡς πρὸς τὴ θεμελιώδη ἰδέα τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας, ἐν τούτοις θὰ ἀναζητεῖται μία σκοπιὰ ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ τὰ θεωροῦμε καὶ τὰ δύο ὅχι τόσο ὡς διαφέροντα ὅσο ὡς ἀμοιβαῖα σχετιζόμενα, ὅχι τόσο ὡς ἐννοιολογικὰ κεχωρισμένα ὅσο μᾶλλον ὡς ἀρμονικὰ συναπτόμενα. Ἦδη ὁ πρόλογος τῆς Κριτικῆς τῆς κριτικῆς ἰκανότητος πραγματεύεται τὴν τελευταία ὡς «καταλύτη τῶν δύο μερῶν τῆς φιλοσοφίας σὲ ἓνα ὅλον». «Οἱ ἔννοιες τῆς φύσης, οἱ ὁποῖες περιέχουν τὸν λόγο κάθε θεωρητικῆς γνώσης, βασίζονται στὴ νομοθεσία τοῦ νοῦ. Ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας, ἡ ὁποία περιεῖχε τὸν λόγο ὄλων τῶν ἄνευ αἰσθητηριακῶν ὄρων πρακτικῶν προδιαγραφῶν a priori, ἐδραζόταν στὴ νομοθεσία τοῦ λόγου... Ὅμως στὴν οἰκογένεια τῶν ἀνώτερων γνωστικῶν ἰκανοτήτων ὑπάρχει πάντως ἀκόμη ἓνα ἐνδιάμεσο μεταξὺ νοῦ καὶ λόγου. Αὐτὸ εἶναι ἡ κριτικὴ ἰκανότητα, γιὰ τὴν ὁποία ἔχουμε ἀφορμὴ νὰ υποθέτουμε ἐξ ἀναλογίας ὅτι αὐτὴ μὲν, μολονότι ὅχι καὶ ἡ ἴδια τῆς νομοθεσίας, θὰ μπορούσε νὰ περιεῖχε ὅπωςδὴποτε μίαν ἴδιαν ἀρχὴν ζήτησης κατὰ νόμους, ἂν καὶ ἀπλὰ ὑποκειμενικὴ a priori, ἡ ὁποία, μολονότι δὲν δικαιούται ἐπικράτεια ποὺ νὰ ὀρίζεται ἀπὸ πεδίο ἀντικειμένων, μπορεῖ πάντως νὰ ἔχει κάποιον ἔδα-

φος και ένα όρισμένο ποιόν, για την οποία ακριβώς αυτή ή αρχή να είναι ισχύουσα»³⁵¹.

Στόν σχολιασμό του Κάντ κατέστη στερεότυπη και καθολικά αποδεκτή άποψη ότι ή αναλογία, στην οποία παραπέμπει εδώ ο Κάντ, αποτέλεσε τόν πραγματικό μίτο τής ανακάλυψης τών προβλημάτων τής Κριτικής τής κριτικής ικανότητας. Η καντιανή αισθητική δὲν θεωρείται ανάπτυξη του άμεσου ενδιαφέροντος για τὰ προβλήματα τής τέχνης και τής καλλιτεχνικής κατασκευής, ούτε είναι ενσωματωμένη στο ίδιο έργο με τὸ πρόβλημα τής τελεολογίας τής φύσης λόγω αναγκαιότητας θεμελιωμένης στο πράγμα. Και στίς δύο περιπτώσεις υποτίθεται ότι επέδρασε ή αγάπη του Κάντ για τήν περίτεχνη και τεχνητή έξωτερική διάρθρωση του συστήματος, για τίς διακρίσεις και τίς υποδιακρίσεις τών έννοιων και για τήν κατηγορήση τών γνωστικῶν ικανοτήτων σὲ μεμονωμένες «οικογένειες». Ακολουθώντας όμως κανείς αυτή τήν άποψη για τήν ιστορική γένεση τής Κριτικής τής κριτικής ικανότητας, τότε ή ιστορική τής επίδραση μοιάζει κατ' ανάγκη σχεδόν θαύμα. Διότι τώρα ξεκινάει τὸ μυστήριο ότι ο Κάντ μ' αυτό τὸ έργο, τὸ όποιο έμοιαζε να άπορρέει έντελῶς από τίς ἐπὶ μέρους αξιώσεις του συστήματός του και να προορίζεται άπλά για να πληρώσει ένα κενό αυτού του συστήματος, επιδρά στο ὅλον τής πνευματικής μόρφωσης περισσότερο άπ' ὅ,τι μ' όποιοδήποτε άλλο. Από τήν Κριτική τής κριτικής ικανότητας ξεκινώντας βρήκαν και διαπίστωσαν ο Γκαϊτε και ο Σίλλερ —ό καθένας τους με τόν δικό του τρόπο— τήν ιδιαίτερή τους έσωτερική σχέση προς τόν Κάντ. Κι άπ' αυτήν έγκαινιαστήκε μία νέα συνολική κίνηση τής σκέψης, ή όποία προσδιόρισε τή σύνολη μετακαντιανή φιλοσοφία ως προς τήν κατεύθυνσή της. Η «ευτυχής σύζευξη», δυνάμει τής όποίας στάθηκε εδώ δυνατή ή μεταμόρφωση αυτού που αρχικά

351. Κριτική τής κριτικής ικανότητας, Είσαγωγή III (V, σελ. 245).

Ήταν απλά πόρισμα τῆς ἐξέλιξης τῆς ὑπερβατολογικῆς σχηματοποίησης, σὲ ἔκφραση τῶν βαθύτατων κατὰ τὴν ὕλη προβλημάτων τῆς πνευματικῆς μὀρφωσης τοῦ δεκάτου ὀγδόου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνα, ἔχει συχνὰ θαυμαστεῖ, ὅμως ἀπέχει ἀπὸ τὸ νὰ ἔχει ἐξηγηθεῖ ποτὲ πράγματι ἱκανοποιητικά. "Ὅτι ὁ Κάντ, ὀλοκληρώνοντας καὶ τελειοποιώντας ὑπὸ τὴν ἰδιότητά του ὡς ἐκπαιδευτικὸς τὸ θεωρητικὸ ἔργο τῆς εἰδικότητάς του, ὀδηγεῖται ἐδῶ σ' ἓνα σημεῖο τὸ ὀποῖο μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ διασταύρωση ὄλων τῶν ζωντανῶν πνευματικῶν ἐνδιαφερόντων τῆς ἐποχῆς του – ὅτι εἰδικὰ ἀπ' ἐδῶ κατάφερε «νὰ κατασκευάσει τὴν ἔννοια τῆς ποιήσης τοῦ Γκαῖτε»³⁵², εἶναι καὶ παραμένει ἓνα ἱστορικὸ παράδοξο τοῦ πιὸ ἀξιοθαύμαστου εἰδους.

Καὶ ἀκόμη ἓνα ἄλλο στοιχεῖο ἐπέρχεται ἐδῶ γιὰ νὰ μεγαλώσει τὸ παράδοξο. Αὐτὸ ποὺ ἀπορρόφησε τὸν Γκαῖτε στὴν Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἱκανότητος δὲν ἦταν ἀπλά τὸ περιεχόμενό της ἀλλὰ ὁ τρόπος τῆς δόμησῆς της καὶ τῆς καθ' ὕλην πρόθεσης. Χάριν αὐτῆς τῆς ἰδιομορφίας τῆς δόμησῆς δῆλωνε ὅτι ὄφειλε στὸ ἔργο «μία τρισευτυχημένη περίοδο στὴ ζωὴ του». «'Εδῶ εἶδα νὰ παρατίθενται οἱ πιὸ ἑτερόκλητες ἐνασχολήσεις μου, προϊόντα τῆς τέχνης καὶ τῆς φύσης νὰ γίνονται ἀδιακρίτως ἀντικείμενα πραγμάτευσης, αἰσθητικῆ καὶ τελεολογικῆ κριτικῆ ἱκανότητα ἀλληλοφωτίζονταν ἀμοιβαῖα... Μὲ χαροποίησε ὅτι ἡ ποιητικὴ καὶ ἡ συγκριτικὴ φυσικὴ εἶναι τόσο συγγενεῖς, ὑποτασσόμενες ἀμφοτέρες στὴν ἴδια κριτικὴ ἱκανότητα». "Ἰσα-ἴσα ὅμως αὐτὸ ἦταν στὸ ἔργο τὸ βασικὸ γνῶρισμα, αὐτὸ ποὺ εἶλκυσε τὸν Γκαῖτε, ποὺ ἀποτελοῦσε ἀνέκαθεν τὴν πέτρα τοῦ σκανδάλου γιὰ τὴν κρίση ποὺ λάμβανε ἀπὸ τὴν εἰδικὴ φιλοσοφικὴ κριτικὴ. "Ὅ,τι γιὰ τὸν Γκαῖτε ἀποτελοῦσε τὸ πραγματικὸ κλειδὶ τῆς κατανόησης ἰσχύει ἐν γένει καὶ πρὸ πάντων γιὰ τὴ

352. Πρὸβλ. WINDELBAND, *Ἱστορία τῆς νεώτερης φιλοσοφίας*, 3η ἔκδοσι, II, σελ. 173 [τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης].

νεώτερη αντίληψη ως ένα από τα πιό περίεργα γνωρίσματα τῆς καντιανῆς ἀποψης καὶ τοῦ καντιανοῦ τρόπου ἔκθεσης. Ἀκόμη κι ὁ Στάντλερ [Stadler], μὲ ὅση λεπτή κατανόηση κι ἂν παρακολουθεῖ ἐξ ἄλλου τὴ δόμηση τῆς κριτικῆς τῆς τελεολογικῆς κριτικῆς ἱκανότητος, ἐκφράζει πόσο τὸν ξενίζει αὐτὸ τὸ σημεῖο. Δὲν βρῖσκει σκόπιμη τὴ συμπραγματεύση τοῦ αἰσθητικοῦ προβλήματος μὲ τὸ πρόβλημα τῆς φυσικῆς τελεολογίας, διότι αὐτὴ ὀδήγησε στὴν ὑπερτίμησι σ' ἓνα στοιχεῖο καθαρὰ τυπικῆς σημασίας καὶ συνεπῶς στὴν παραγνώριση τῆς βαθύτερης ἀξίας τοῦ βιβλίου³⁵³. Ἔτσι βρισκόμαστε ἐδῶ πρὸ ἑνὸς ἰδιάζοντος διλήμματος: ἀκριβῶς αὐτὸ πὸν κατὰ τὴν καθαρὴ περιεχομενικὴ ἀνάλυση ὅσων φιλοσοφικῶν περιλαμβάνονται στὴν Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἱκανότητος μοιάζει νὰ ἀποδεικνύεται σχετικὰ τυχαῖο καὶ μὴ ἀπαραίτητο μέρος τοῦ ἔργου, μοιάζει ἀφ' ἑτέρου πὸς ἔχει ἀποτελέσει τὸ οὐσιαστικὸ στοιχεῖο τῆς ἄμεσης ἱστορικῆς του παρέμβασης καὶ τῆς καθολικῆς του ἐπίδρασης. Πρέπει μήπως νὰ κρατήσουμε μετριοπαθῆ στάση λόγῳ αὐτοῦ τοῦ πορίσματος, ἢ μήπως μεταξὺ τῆς τυπικῆς δομῆς τῆς Κριτικῆς τῆς κριτικῆς ἱκανότητος καὶ τοῦ θεμελιώδους καθ' ὕλην προβλήματός της ὑπάρχει παρ' ὅλ' αὐτὰ βαθύτερη συνάφεια, ἢ ὅποια σκοτείνιασε γιὰ μᾶς μόνο σιγὰ-σιγὰ, ἐνῶ γιὰ τὴν πνευματικὴ παιδεῖα τοῦ δεκάτου ὀγδοῦ αἰῶνα ἦταν ἄμεσα κοντινὴ καὶ βαθὴ λόγῳ τῶν ἰδιαίτουσων προϋποθέσεων αὐτῆς τῆς τελευταίας;

Θέτοντας αὐτὸ τὸ ἐρώτημα στὸν ἑαυτό του παραπέμπεται κανεὶς ἀπ' αὐτὸ συγχρόνως σὲ μία καθολικὴ δυσκολία ἢ ὅποια ἀντιστέκεται στὴν ἱστορικὴ καὶ συστηματικὴ κατανόηση τῆς Κριτικῆς τῆς κριτικῆς ἱκανότητος. Εἶναι ἓνα θεμελιῶδες γνώρισμα τῆς ὑπερβατολογικῆς μεθοδολογίας τοῦ Κάντ, ὅτι παντοῦ ἀναφέρεται σ' ἓνα συγκεκριμένο «γε-

353. STADLER, *Kants Teleologie und ihre erkenntnistheoretische Bedeutung*, Leipzig 1874, σελ. 25.

γονός», στο οποίο ασκείται ή φιλοσοφική κριτική. "Όσο δύσκολος και περίπλοκος κι αν είναι ο δρόμος αυτής της κριτικής, το αντικείμενο όμως στο οποίο απευθύνεται είναι έξ αρχής απόλυτα αμετάκλητο. Για την Κριτική του καθαρού λόγου αυτό το γεγονός ήταν δεδομένο στη μορφή και στη δομή των μαθηματικῶν και της μαθηματικῆς φυσικῆς· για την Κριτική του πρακτικῶν λόγου τὴν απαιτούμενη ἀφετηρία ἀποτελοῦσε ἡ συμπεριφορά τοῦ «κοινοῦ ἀνθρώπινου λόγου» καὶ τὸ κριτήριο, τοῦ ὁποῖου χρῆση κάνει αὐτὸς σὲ κάθε ἠθικὴ κρίση. Γιὰ τὰ ἐρωτήματα, ὅμως, τὰ ὁποῖα ὁ Κάντ συμπραγματεύεται στὴν ἐνιαία ἔννοια τῆς «κριτικῆς ἰκανότητος», μοιάζει κατ' ἀρχὴν νὰ λείπει κάθε τέτοιου εἶδους θεμέλιο ἔρευνας. Κάθε ἐπὶ μέρους ἐπιστημονικὴ εἰδίκευση πού θὰ μπορούσε νὰ φέρει ἐδῶ κανεὶς ὡς παράδειγμα καθὼς καὶ κάθε εἰδικὴ κατεύθυνση τῆς συνείδησης μὲ ψυχολογικοὺς χαρακτηρισμοὺς, στὴν ὁποία θὰ ἤθελε ἐνδεχομένως νὰ στηριχτεῖ κανεὶς, ἀποδεικνύεται ἀνεπαρκῆς ἂν ἐξεταστῆ πιὸ προσεκτικὰ, διότι ἀπὸ τὰ προβλήματα τῆς περιγραφικῆς καὶ ταξινομικῆς φυσικῆς ἐπιστήμης δὲν ὑπάρχει ἄμεση σύνδεση μὲ τὰ προβλήματα τῆς αἰσθητικῆς κατασκευῆς, ὅπως καὶ ἀντίστροφα ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴ συνείδηση δὲν μπορεῖ νὰ βρεθῆ πρόσβαση πρὸς τὴν ἔννοια τοῦ σκοποῦ ὡς ἰδιάζουσας μεθόδου φυσικῆς παρατήρησης. Ἐδῶ μοιάζει πὼς τὴν ἰκανότητα νὰ διασφαλίζουν ὑπερβατολογικὰ σὲ ἓνα ἐνιαῖο «δεδομένο» τοῦ λόγου τὴν ἔχουν μὲν ὅπωςδήποτε τὰ μέρη, ποτὲ ὅμως τὸ ὅλον πού ὅμως θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποτελεῖ τὸν πνευματικὸ δεσμὸ μεταξύ τους. Κι ὅμως πρέπει καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο νὰ ὑποθεθεῖ μία τέτοια καθ' ὕλην ἐνότητα, στὴν ὁποία νὰ μπορεῖ νὰ ἀφορᾶ καὶ νὰ στηρίζεται τὸ φιλοσοφικὸ ἐρώτημα, ἂν εἶναι ἡ Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἰκανότητος νὰ μὴν ἀποτελεῖ ἄλλα στὸ κενὸ ἀλλὰ νὰ ἀναπτύσσεται καὶ νὰ συνάγεται ἀπὸ τὰ μέχρι τώρα προβλήματα. Προσπαθοῦμε προτοῦ κά-
νουμε ἓνα ἀκόμη βῆμα ἐμπρὸς καὶ προτοῦ εἰσέλθουμε στὴν ἀνάλυση τῶν ἐπὶ μέρους ἐρωτημάτων τῆς Κριτικῆς τῆς κριτικῆς ἰκανότητος,

πρῶτα νὰ προσδιορίσουμε πιὸ λεπτομερειακὰ αὐτὴ τὴ βασικὴ ἐνότητα – προσπάθεια πὺ μᾶς ἀναγκάζει βεβαίως ν' ἀφήσουμε πρὸς στιγμὴ τοὺς δρόμους τοῦ κριτικοῦ συστήματος καὶ νὰ ἀναδράμουμε ὡς τις ιστορικές καὶ καθ' ὕλην πρωταρχές τῆς μεταφυσικῆς.

2.

Ὁ πρῶτος ὀρισμὸς τὸν ὁποῖο δίνει ὁ Κάντ γιὰ τὴν κριτικὴ ἰκανότητα ὡς a priori νομοθετοῦσα ἰκανότητα, παραπέμπει κατὰ τὸ γράμμα του μᾶλλον σ' ἓνα πρόβλημα τῆς γενικῆς «τυπικῆς» λογικῆς, παρὰ σ' ἓνα θεμελιῶδες ἐρώτημα τὸ ὁποῖο ν' ἀνήκει στὰ πλαίσια τῆς ὑπερβατολογικῆς φιλοσοφίας. «Ἡ κριτικὴ ἰκανότητα ἐν γένει», ἐξηγεῖ ὁ Κάντ, «εἶναι ἡ ἰκανότητα νὰ νοοῦμε τὸ ἐπὶ μέρους ὡς περιεχόμενο στὸ καθόλου. Ἄν τὸ καθόλου (ὁ κανόνας, ἡ ἀρχή, ὁ νόμος) εἶναι δεδομένο, τότε ἡ κριτικὴ ἰκανότητα, ἡ ὁποία ὑπάγει τὸ ἐπὶ μέρους σ' αὐτό (κι ἂν ἀκόμη ὡς ὑπερβατολογικὴ κριτικὴ ἰκανότητα a priori δίνει τοὺς ὅρους ὑπὸ τοὺς ὁποίους καὶ μόνο μπορεῖ νὰ ὑπαχθεῖ κάτι σ' ἐκεῖνο τὸ καθόλου), εἶναι ὀρίζουσα. Ἄν ὅμως δεδομένο εἶναι μόνο τὸ ἐπὶ μέρους καὶ αὐτοῦ τὸ καθόλου πρέπει ἡ κριτικὴ ἰκανότητα νὰ βρεῖ, τότε εἶναι ἐπισκοποῦσα καὶ μόνο»³⁵⁴. Τὸ πρόβλημα τῆς κριτικῆς ἰκανότητος θὰ συνέπιπτε σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν ἐξήγηση μὲ τὸ πρόβλημα τῆς κατασκευῆς ἐννοιῶν: διότι αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι τὸ ἔργο τῆς ἐννοίας, ὅτι συνοψίζει τὰ ἀτομικὰ δείγματα σὲ ἓνα ὑπερκείμενο γένος, ὑπὸ τοῦ ὁποίου τὴν καθολικότητα τὰ ἐννοεῖ. «Ὅτι ὅμως σ' αὐτὸ τὸ κατὰ τὰ φαινόμενα τόσο λιτὸ λογικὸ ἐρώτημα κρύβεται μία πληθώρα ἐρωτημάτων, τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν τῇ θεωρίᾳ τοῦ «ὄντος» καὶ τὰ ὁποῖα προσδιορίζουν ἀποφασιστικὰ αὐτὴ τὴ θεωρία, τὸ διδάσκει ἤδη ἡ ἀπλὴ ἱστορικὴ σωφροσύνη. Ὁ Σωκράτης ἀποκαλεῖται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη εἰσηγητῆς τῆς ἐννοίας, διότι ἀνα-

354. *Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἰκανότητος*, Εἰσαγωγή IV (V, σελ. 248).

γνώρισε πρώτος ως προβληματική τῆ σχέση τοῦ ἐπὶ μέρους καὶ τοῦ καθόλου, ἡ ὁποία ἐκφράζεται μὲ τὴν ἔννοια. Ρωτώντας «τί ἐστι»³⁵⁵ καὶ ἀπευθυνόμενος στὴν ἔννοια, τοῦ ἀποκαλύπτεται ἓνα νέο νόημα τοῦ καθολικοῦ ἐρωτήματος περὶ τοῦ Εἶναι. Καὶ αὐτὸ τὸ νόημα ἐξάχθηκε καθάρματα ἐφ' ὅσον τὸ σωκρατικὸ «εἶδος» ἐξελισσόταν σὲ πλατωνικὴ «ιδέα». Σ' αὐτὴ τὴν τελευταία ἐκδοχὴ ἀναβιβάζεται συνάμα καὶ τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης μεταξὺ τοῦ καθόλου καὶ τοῦ ἐπὶ μέρους σ' ἓνα νέο ἀναβαθμὸ θεώρησης. Διότι τώρα τὸ καθόλου δὲν ἐμφανίζεται πιά —ὅπως μπόρεσε νὰ κάνει στὴ σωκρατικὴ ἐρμηνεία— ὡς σκέτη σύνοψη, τὴν ὁποία τὰ καθ' ἕκαστον γνωρίζουν στὸ γένος καὶ ἀπὸ τὸ γένος, ἀντιθέτως θεωρεῖται ὡς πρότυπο κάθε ἐνὸς καθ' ἕκαστον πλάσματος. Ὡς «ἀπομιμήσεις» τοῦ καθόλου καὶ λόγῳ «μέθεξης» σ' αὐτὸ «ὑπάρχουν» τὰ ἐπὶ μέρους πράγματα ἐφ' ὅσον μπορεῖ νὰ τοὺς ἀποδοθεῖ ἐν γένει κάποιο εἶδος τοῦ Εἶναι. Γιὰ τὴ συνολικὴ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ξεκινᾷ μ' αὐτὴ τὴ θεμελιώδη σκέψη μία νέα ἐξέλιξη. Ἀναμφίβολα θὰ παραῆταν εὐκόλος ὁ τύπος ἂν ὀριοθετοῦσε κανεὶς αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη μεταθέτοντας μ' αὐτὴν τὸ ἐρώτημα τῆς συνάφειας τοῦ καθόλου καὶ τοῦ ἐπὶ μέρους ἀπὸ τὴ σφαῖρα τῆς λογικῆς σ' ἐκείνην τῆς μεταφυσικῆς. Διότι σὲ μία τέτοια ὀριοθέτηση θὰ προϋποτίθεντο ἡ λογικὴ καὶ ἡ μεταφυσικὴ οἱ ἴδιες ἤδη ὡς γνωστὰ μέλη, ἐνῶ τὸ πραγματικὸ ἐνδιαφέρον τῆς διανοητικῆς προόδου, τὸ ὁποῖο ἔχουμε ἐδῶ ἐμπρὸς μας, συνίσταται μᾶλλον στὴ γνώση τοῦ πῶς σιγά-σιγά πρωτοδιαμορφώνονται ἀλληλοεπιδρώντας ἀμοιβαῖα καὶ ἀλληλοκαθορίζουν τὰ ὅριά τους. Ἕνας τέτοιος καθορισμὸς συνόρων μόνον φαινομενικὰ ἔχει ἐπιτελεσθεῖ στὸν Ἀριστοτέλη. Ναι μὲν οὔτε ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι «ἐμπειριστῆς», ναι μὲν οὔτε γι' αὐτὸν στέκει, κάθε ἄλλο μάλιστα, ἡ διαπίστωση τοῦ καθ' ἕκαστον καὶ τῶν καθ' ἕκαστον, ἀλλὰ ἀντιθέτως ἡ σύλληψη, στὸ ἐπίκεντρο τῆς θεώρησης, ὅμως ἐκεῖ

355. [Σ.τ.Μ.]: Ἑλληνικὰ στὸ πρωτότυπο.

πού ο Σωκράτης και ο Πλάτων σχεδίασαν το ερώτημα τῆς ἔννοιας, βλέπει ἕνα σαφέστερο ὄντολογικό ερώτημα ἐμπρός του. Στὴ θέση τοῦ σωκρατικοῦ «τί ἐστὶ» μπαίνει τὸ «τί ἦν εἶναι»³⁵⁶: τὸ πρόβλημα τῆς ἔννοιας ἐπαναδιατυπώνεται ὡς πρόβλημα τοῦ σκοποῦ. Ὁ σκοπὸς ὅμως ὁ ἴδιος δὲν παραμένει ἐδῶ, ὅπως στὸν Σωκράτη, περιορισμένος στοὺς τεχνικοὺς στόχους καὶ στὴν ὀργάνωση τοῦ ἀνθρώπου, ἀντιθέτως ζητεῖται συνάμα ὡς ἔσχατος λόγος γιὰ κάθε συμβάν τῆς φύσης. Τὸ καθόλου τοῦ σκοποῦ περιέχει κατὰ πρῶτον τὸ κλειδί γιὰ τὴ γνώση τῆς καθολικότητος τοῦ ὄντος. Σ' ὅλη τὴν πολλαπλότητα καὶ σ' ὅλο τὸν ἐπιμερισμὸ τοῦ ἐμπειρικοῦ γίνεσθαι ἐξέρχεται κάτι τὸ οἰκουμενικὸ καὶ στερεότυπο, τὸ ὁποῖο προσδίδει σ' αὐτὸ τὸ γίνεσθαι τὴν κατεύθυνσή του. Ὁ κόσμος τῶν «μορφῶν» δὲν ὑφίσταται συνεπῶς πέραν τῶν φαινομένων ὡς κάτι τὸ δι' ἑαυτὸν διαθέσιμο καὶ κεχωρισμένο, ἀντιθέτως εἶναι γιὰ τὰ ἴδια τὰ φαινόμενα ἐσωτερικὰ παρὸν ὡς ὅλον ἔνσκοπων δυνάμεων, οἱ ὁποῖες ἐπεμβαίνουν στὴ ροὴ τοῦ ἀπλὰ καθ' ὕλην συμβάντος κανονίζοντας καὶ διευθετώντας. Συνεπῶς ἐντὸς τοῦ ἀριστοτελικοῦ συστήματος εἶναι ἡ ἔννοια τῆς ἐξέλιξης, ἡ ὁποία προορίζεται νὰ ἐξισώσει τὴν ἀντίθεση ὕλης καὶ μορφῆς, τοῦ ἐπὶ μέρους καὶ τοῦ καθόλου. Τὸ ἄτομο δὲν «εἶναι» τὸ καθόλου, τείνει ὅμως νὰ γίνῃ, διατρέχον τὸν κύκλο τῶν δυνατῶν του μορφῶν. Σ' αὐτὴ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ δυνατό στο πραγματικό, ἀπὸ τὸ δυνάμει στὴ δράση, συνίσταται ἐκεῖνο πού ὁ Ἀριστοτέλης καλεῖ ὑπὸ τὴ γενικότατὴ τῆς ἔννοια: κίνηση. Ἡ φυσικὴ κίνηση εἶναι συνεπῶς ἤδη κατὰ τὴν καθαρὴ τῆς ἔννοια ὀργανικὴ κίνηση. Ἔτσι καὶ ἡ ἀριστοτελικὴ ἐντελέχεια ὑποτίθεται ὅτι σημαίνει τὴν πλήρωση ὄσων ζητοῦνταν στὴν ἔννοια τοῦ σωκρατικοῦ εἶδους καὶ στὴν πλατωνικὴ ἰδέα. Τὸ ερώτημα τῆς σχέσης τοῦ ἐπὶ μέρους πρὸς τὸ καθόλου, πῶς εἶναι διαχωρισμένο κι ὅμως πάλι ἕνα καὶ τὸ αὐτὸ μὲ τοῦτο, ἀπαντᾶται γιὰ

356. [Σ.τ.Μ.]: Οἱ φράσεις στὰ εἰσαγωγικὰ παρατίθενται ἑλληνικὰ στο πρωτότυπο.

τὸν Ἀριστοτέλη στὴν ἰδέα τοῦ σκοποῦ, ἀφοῦ αὐτὴ ἡ ἰδέα εἶναι ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο συλλαμβάνουμε ἄμεσα πῶς κάθε ἀτομικὸ συμβᾶν συνοψίζεται στὸ ὄλον καὶ βρίσκεται ὑπὸ τοὺς ὅρους κι ἐπὶ τῶν χειρῶν ἐνὸς περιεκτικοῦ ὄλου. Στὸν σκοπὸ ἔχουν συνενωθεῖ κι ἐμφανίζονται: Εἶναι καὶ γίνεσθαι, μορφή καὶ ὕλη, νοητὸς καὶ αἰσθητὸς κόσμος· μοιάζει νὰ εἶναι δεδομένη ἡ πράγματι συγκεκριμένη πραγματικότητα, ἡ ὁποία ἐμπεριέχει ὅλες αὐτὲς τὶς ἀντιθέσεις.

Τὸ νεοπλατωνικὸ σύστημα, τὸ ὁποῖο ἀπευθύνεται παντοῦ σὲ μία συναρμογὴ ἀριστοτελικῶν καὶ πλατωνικῶν θεμελιωδῶν σκέψεων, ἀποδέχεται αὐτὸ τὸν προορισμό. Ὅμως ἡ ἔννοια τῆς ἐξέλιξης προσλαμβάνει μέσα του ἄλλη μορφή ἀπ' ὅ,τι στὸν Ἀριστοτέλη. Ἐνῶ γι' αὐτὸν ἡ ἐξέλιξη σχετιζόταν πρὸ πάντων μὲ τὸ φαινόμενο τοῦ ὀργανικοῦ βίου, ὁ Πλωτίνος ζητεῖ νὰ τὴν ἀποκαταστήσει ὑπὸ τὴν εὐρύτατη καὶ πιὸ ἀφηρημένη ἔννοιά της, κατανοώντας μ' αὐτὴν ὅχι τόσο τὸ φυσικὸ γίνεσθαι ὅσο μᾶλλον ἐκείνη τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ ἀπολύτως ἓνα καὶ πρῶτο στὸ διαμεσολαβημένο καὶ συναγόμενο εἶναι, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴ βασικὴ σύλληψη τοῦ συστήματός του. Ἡ ἐξέλιξη φαίνεται συνεπῶς ἐδῶ στὴ μεταφυσικὴ μορφή τῆς ἀπορροῆς, ἡ ὁποία εἶναι ἐκείνη ἡ πρωταρχικὴ διαδικασία μὲ τὴν ὁποία περατώνεται ἡ κάθοδος ἀπὸ τὸν νοητὸ ἀρχικὸ λόγο μέχρι κάτω στὸν αἰσθητὸ κόσμον σὲ καθορισμένες βαθμίδες καὶ φάσεις. Σ' αὐτὴ τὴν ἐκδοχὴ ὅμως τοῦ ἐρωτήματος μὲ πλήρη εὐκρίνεια κάνει τώρα τὴν ἐμφάνισή της ἐντὸς τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας γιὰ πρώτη φορὰ ἡ σχέση καὶ ὁ διανοητικὸς συσχετισμὸς μεταξὺ τοῦ βιολογικοῦ καὶ τοῦ αἰσθητικοῦ προβλήματος, μεταξὺ τῆς ἰδέας τοῦ ὀργανισμοῦ καὶ τῆς ἰδέας τοῦ κάλλους. Καὶ τὰ δύο ριζώνουν κατὰ τὸν Πλωτίνον στὸ πρόβλημα τῆς μορφῆς καὶ ἐκφράζουν, ἂν καὶ ὑπὸ διαφορετικὲς ἔννοιες, τὴν σχέση τοῦ καθαρῶν κόσμου μορφῶν πρὸς τὸν κόσμον τῶν φαινομένων. Ὅπως στὴ διασταύρωση τῶν ζώων δὲν παίζουν ρόλο καθαρῶς ὕλικές καὶ μηχανικὲς αἰτίες, ἀλλὰ ἐνεργεῖ καὶ μεταφέρει τὴ

χαρακτηριστική δομή του γένους στο νεογέννητο άτομο ο μορφοποιητικός «λόγος»³⁵⁷ εκ των ἔνδον ως τὸ πράγματι κινῶν, ἔτσι καὶ ἡ δημιουργική διαδικασία στὸν καλλιτέχνη παριστᾷ τὴν ἴδια συνάφεια ἰωμένη ἀπὸ ἄλλη σκοπιά. Διότι κι ἐδῶ ἐξαπλώνεται στὸν κόσμο τῆς ὕλης ἡ ἰδέα, ἡ ὁποία εἶναι διαθέσιμη κατ' ἀρχὴ μόνο ὡς κάτι τὸ πνευματικὸ καὶ ἄρα ὡς ἓνα καὶ ἄτμητο. Τὸ πνευματικὸ πρότυπο πὺ φέρει ἐντὸς του ὁ καλλιτέχνης ὑπερνικᾷ τὴν ὕλη καὶ τὴν κάνει ἀντανάκλαση τῆς ἐνότητας τῆς μορφῆς. Ὅσο πληρέστερα συμβεῖ αὐτό, τόσο καθαρότερα ἔχει πραγματοποιηθεῖ τὸ φαινόμενο τοῦ κάλλους. Σ' αὐτὴ τὴ μοναδικὴ σκέψη περικλείεται κατὰ βάση τὸ οὐσιῶδες κέρδος τῆς ἰδεαλιστικῆς αἰσθητικῆς, στὸ μέτρο πὺ εἶχε δώσει στὸν ἑαυτὸ τῆς πρὶν ἀπὸ τὸν Κάντ αὐστηρὴ συστηματικὴ διαμόρφωση. Ἡ εἰκάζουσα αἰσθητικὴ, ἡ ὁποία προῆλθε ἀπὸ τὸν κύκλο τῆς Φλωρεντινῆς Ἀκαδημίας γιὰ νὰ ἀναπτυχθεῖ περαιτέρω ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἰγγελο [Michelangelo] καὶ τὸν Τζιορντάνο Μπροῦνο [Giordano Bruno] μέχρι τὸν Σείφτσμπουρι καὶ τὸν Βίνκελμανν, δὲν ἀποτελεῖ παρὰ μετεξέλιξη καὶ διαμόρφωση τῶν βασικῶν γραμμῶν πὺ χάραξε ὁ Πλωτῖνος καὶ ὁ νεοπλατωνισμός. Τὸ ἔργο τέχνης θεωρεῖται ἐντὸς αὐτῆς τῆς συνολικῆς ἀποψῆς μόνο ὡς ἓνα καὶ μοναδικὸ ἰδιαίτερα ἐντυπωσιακὸ δεῖγμα ἐκείνης τῆς «ἐσωτερικῆς μορφῆς», ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐδράζεται ὅλη ἡ συνάφεια τοῦ σύμπαντος. Ἡ δόμηση καὶ ἡ ἐμμέλειά του εἶναι ἡ ἀτομικὴ ἄμεσα ἐποπτικὴ ἔκφραση γιὰ ὅ,τι εἶναι ὁ κόσμος ὡς ὅλον. Δείχνει πῶς βλέπουμε ἐμπρὸς μας στὸν ἴδιο τὸν κόσμο, σ' ἓνα ἀπόσπασμα τοῦ εἶναι, τὸν συλλήβδην νόμο τοῦ εἶναι· πῶς βλέπουμε ἐμπρὸς μας στὸν ἴδιο τὸν κόσμο τὸ ὕψιστο καὶ πλήρες παράδειγμα ὅλων τῶν ἀτομικῶν στοιχείων, τῶν ὁποίων καὶ συνιστᾷ τὴ συναρμογὴ ἐκείνη, ἡ ὁποία τὰ ἐξάντλει. Ἐκεῖ ὅπου ἡ ἐμπει-

357. [Σ.τ.Μ.]: Αὐτὴ καὶ οἱ δύο ἐπόμενες ἐμφάνσεις τοῦ ὄρου στὸ κείμενο ἀποδίδουν τὸν ὄρο τοῦ πρωτοτύπου: «Logos».

ρική θεώρηση συλλαμβάνει μόνο τὸ ἐν χώρῳ καὶ ἐν χρόνῳ παράλληλο, ἐκεῖ ὅπου συνεπῶς ὁ κόσμος ἀναλύεται γι' αὐτὴν σὲ μία πληθώρα ἀπλῶν μερῶν, ἡ αἰσθητικὴ ἐποπτεία βλέπει ἐκεῖνο τὸ ἐπαλλάσσον μορφοποιητικῶν δυνάμεων, στὸ ὁποῖο ἐδράζεται τόσο ἡ δυνατότητα τοῦ κάλλους ὅσο καὶ ἡ δυνατότητα τῆς ζωῆς. Διότι τὸ φαινόμενο τοῦ κάλλους καθὼς κι αὐτὸ τῆς ζωῆς ἐμπεριέχονται καὶ συνέχονται καὶ τὰ δύο στὸ ἓνα βασικὸ πρόβλημα τῆς διάπλασης.

Ἀπ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὅμως ὠθεῖται ἡ εἰκάζουσα μεταφυσικὴ σ' ἓνα περαιτέρω πόρισμα τὸ ὁποῖο φαίνεται ν' ἀπαιτεῖται καὶ νὰ προϋποτίθεται λόγῳ τῆς ἴδιας τῆς ζήτησης. Ἡ εὐ-μορφία τὴν ὁποία παρουσιάζει τὸ πραγματικὸ στὸ ὅλον ὅπως καὶ στὰ ἀτομικά του μέρη, στὸ καθόλου καὶ στὸ ἐπὶ μέρους, εἶναι κατανοητὴ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς μεταφυσικῆς μόνο ἂν ἡ αἰτία της μπορεῖ νὰ παρουσιαστῆ σ' ἓναν ὕψιστο ἀπόλυτο νοῦ. Ἡ ἀφηρημένη θεωρία τοῦ λόγου προσλαμβάνει ἔτσι τὴν εἰδικὴ της θεολογικὴ διαμόρφωση. Τὸ πραγματικὸ εἶναι μορφή καὶ ἔχει μορφή διότι πίσω του βρίσκονται μία μορφοποιουῦσα διάνοια καὶ μία ὕψιστη μορφικὴ βούληση. Ὁ λόγος εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς ἐξήγησης τοῦ κόσμου διότι καὶ ἐφ' ὅσον εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου. Αὐτὴ ἡ σκέψη δὲν προσδιορίζει στὸ ἐξῆς μόνο τὴ θεωρία τοῦ εἶναι ἀλλὰ μαζί μ' αὐτὴν καὶ τὴ σύνολο θεωρία τῆς γνώσης. Διότι τώρα προέχει νὰ διακριθοῦν δύο θεμελιωδῶς ἀντίπαλοι τρόποι γνώσης, ὁ ἓνας ἐκ τῶν ὁποίων ἀντιστοιχεῖ στὴ σκοπιὰ τῆς πεπερασμένης καὶ ἐξαρτημένης διάνοιας καὶ ὁ ἄλλος στὴ σκοπιὰ τῆς ἀνευ ὄρων καὶ δημιουργικῆς. Γιὰ τὸν ἐμπειρικὸ τρόπο θεώρησης, ὁ ὁποῖος ἔχει τὴν ἀφετηρίαν του ἀπὸ τὰ ἀτομικά πράγματα καὶ μένει κολλημένος στὴ σύγκριση καὶ σύνοψη τοῦ ἀτόμου, δὲν ὑπάρχει ἄλλος δρόμος νὰ εἰσχωρήσει ὡς τὴ νομοτέλεια τοῦ πραγματικοῦ ἀπὸ τὸ νὰ λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τὶς συμφωνίες καὶ τὶς διαφορὰς τοῦ ἐπὶ μέρους καὶ νὰ τὸ συνενώνει ἔτσι σὲ σύνολα καὶ εἶδη, σὲ ἐμπειρικὰ «ἐννοιες». Ἀλλὰ πῶς θὰ ἦταν ἡ ἴδια αὐτὴ ἐμπειρικὴ μορφή δυνατὴ ὡς

συναρμογή τῶν ἐπιμερισμῶν ἐν χώρῳ καὶ ἐν χρόνῳ ὡς λογικῶν γενῶν, ἐὰν δὲν ἦταν τὸ πραγματικὸ ὄντως ἔτσι τεταγμένο ὥστε νὰ εἶναι ἄρτιο καὶ ἐνδεδειγμένο νὰ εἶναι μορφή ἐνός συστήματος σκέψεων, "Ὅπου κατὰ τὰ φαινόμενα παραθέτουμε ἀπλὰ ἄτομο πρὸς ἄτομο γιὰ νὰ μεταβοῦμε ἀπὸ τὴν ἐπὶ μέρους περίπτωση στὸ γένος καὶ νὰ ἀνατάμουμε πάλι αὐτὸ σὲ εἶδη, ὑποφώσκει ἔμμεσα ἤδη μία βαθύτερη προϋπόθεση. Δίχως τὴν παραδοχὴ ὅτι ὁ κόσμος ὡς σύνολο κατέχει λογικὴ δομὴ ἐμφιλοχωροῦσα, ποὺ ἐμπεριέχει τὸ πᾶν, ἔτσι ὥστε νὰ μὴν μπορεῖ νὰ βρεθῆ σ' αὐτὸν στοιχεῖο τὸ ὁποῖο νὰ βρίσκεται ἐντελῶς ἐκτός τῆς συνάφειας μὲ ὅλα τ' ἄλλα, θὰ ἔχανε καὶ ἡ γυμνὴ ἐμπειρικὴ σύγκριση καὶ ταξινομήση κάθε στήριγμα. Ἄν ὅμως αὐτὸ ἀναγνωριστῆ κάποια στιγμή, θεμελιώνεται ταυτόχρονα τὸ δικαίωμα ἀντιστροφῆς τῆς σύνολης ὡς τώρα θεώρησης. Ἡ ἀλήθεια ὑπὸ τὴν ἰδιάζουσα καὶ πλήρη ἔννοιά της θὰ μᾶς ξανοιχτῆ μόνο ἂν δὲν ξεκινᾶμε πιά ἀπὸ τὸ καθ' ἕκαστον ὡς τὸ δεδομένο καὶ πραγματικὸ, ἀλλὰ ἐρχόμαστε σ' αὐτὸ στὸ πέρασ, ἐὰν ἀντὶ νὰ ταυτιζόμαστε μὲ τὴ διαπλασθεῖσα παρουσία, ἀναγόμεστε στὶς πρῶτες ἀρχές τῆς ἴδιας τῆς διάπλασης. Διότι αὐτὰ εἶναι τὰ «φύσει πρότερα», διὰ τῶν ὁποίων κάθε ἐπὶ μέρους προσδιορίζεται καὶ διακαθορίζεται κατὰ τὴν ἀτομικὴ του μορφή. Γι' αὐτὴ τὴ μορφή τῆς σύλληψης ἢ ὁποῖα περιβάλλει καὶ κατέχει συνάμα τὴν πληθώρα τοῦ παντός τῶν συναγόμενων στοιχείων τοῦ εἶναι, ὁ Πλωτῖνος διαμόρφωσε ἤδη τὴν ἔννοια καὶ τὸν ὄρο τοῦ «ἐνορατικοῦ νοῦ». Ἡ ἄπειρη, θεῖα διάνοια, ἢ ὁποῖα δὲν προσδέχεται κάτι τὸ ἐκτός αὐτῆς κείμενο ἀλλὰ παράγει τὸ ἀντικείμενο τῆς γνώσης της ἢ ἴδια, δὲν συνίσταται στὴ γυμνὴ ἐποπτεία ἐνός ἀτόμου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο συνάγει κατὰ τοὺς κανόνες τῆς ἐμπειρικῆς συναρμογῆς ἢ κατὰ τοὺς λογικοὺς κανόνες συμπερασμοῦ ἄλλο πάλι ἄτομο καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς ἐπ' ἄπειρον, ἀλλὰ σ' αὐτὴν ξανοίγεται καὶ δίδεται ἡ ὁλότητα τοῦ πραγματικοῦ καὶ δυνατοῦ μὲ μία καὶ μοναδικὴ ματιά. Δὲν ἔχει ἀνάγκη νὰ συναρμόζει ἔννοια πρὸς ἔννοια, θεώρημα πρὸς θεώρημα, γιὰ νὰ

προσκτήσει έτσι ένα φαινομενικό «όλον» τῆς γνώσης τὸ ὁποῖο θά 'πρεπε νὰ παραμείνει ἀπλὰ συνονθύλευμα κι ἀπόσπασμα, ἀντιθέτως γι' αὐτὴν τὸ καθ' ἕκαστον εἶναι ὅπως τὸ πᾶν, τὸ πλησίον ὅπως τὸ ἀπώτατο, οἱ προϋποθέσεις καὶ τὰ συμπεράσματα ἐμπεριέχονται σὲ μία καὶ μοναδικὴ ἄτμητη πνευματικὴ πράξη. Οἱ χρονικὲς διαφορὲς καταπίπτουν ἐπίσης, τηρώντας αὐτὴν τῆς σκέψης τοῦ θείου καὶ ἀρχέτυπου νοῦ, ὅπως καὶ οἱ διαφορὲς στὴν ἀκολουθία τῶν ἀναβαθμῶν μὲ τοὺς ὁποίους ἔχουν νὰ κάνουν ἢ λογικὴ κατηγοριοποίηση καὶ οἱ λογικοὶ κανόνες συμπερασμοῦ. Αὐτὸς ὁ νοῦς ἐποπτεύει τὴ συνολικὴ μορφή τοῦ πραγματικοῦ διότι τὴν παράγει ἐνεργὰ σὲ κάθε στιγμή καὶ διότι εἶναι συνεπῶς ἐσωτερικὰ παρὼν στὸν μορφοποιητικὸ νόμο, στὸν ὁποῖο ὑπόκειται κάθε ὄν³⁵⁸.

Διὰ μέσου τῆς σύνολης φιλοσοφίας τοῦ Μεσαίωνα διέρχεται αὐτὴ ἡ βασικὴ σύλληψη. Ἀπαράλλακτη τὴ διατηρεῖ καὶ ἡ νεώτερη φιλοσοφία τοῦ Καρτέσιου ἂν καὶ χαράσσει πάνω της τὸν χαρακτήρα τῆς ἐκάστοτε ἐπὶ μέρους ζήτησής της. "Ἐτσι στὸ ἔργο τοῦ Σπινόζα [Spinoza] *Περὶ τῆς βελτίωσης τοῦ νοῦ* [*De intellectus emendatione*] καὶ στὴ μορφή τῆς ὄντολογικῆς ἀπόδειξης τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία διακηρύσσεται σ' αὐτό, βρίσκουμε τὴ σκέψη τοῦ ἀρχέτυπου καὶ δημιουργικοῦ νοῦ νὰ ἰσχύει πλήρως. "Ὁμως ἡ συνολικὴ ἄποψη στὴν ὁποία εἶναι ὑφασμένη αὐτὴ ἡ σκέψη καὶ οἱ συνέπειες στὶς ὁποῖες στοχεύει ἔχουν ὅπωςδὴποτε ἀλλάξει. Ἡ κοσμικεῖκόνα, ἐντὸς τῆς ὁποίας βρίσκεται ὁ Σπινόζα, δὲν εἶναι ἡ ὀργανικὴ-τελεολογικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ νεοπλατωνισμοῦ ἀλλὰ εἶναι ὁ μηχανικὸς κόσμος τοῦ Καρτέσιου καὶ τῆς νεώτερης ἐπιστήμης. Ἀλλὰ ἀκόμη κι αὐτὸ τὸ πρόσφατα κερδισμένο περιεχόμενο ἀποδεικνύεται τώρα ὅσο περίεργο κι ἂν φαίνεται αὐτὸ μὲ τὴν πρώτη ματιὰ— ὑποταγμένο

358. Πρὸβλ. γι' αὐτὴ τὴν ἔννοια τοῦ «ἀρχέτυπου νοῦ» [*intellectus archetypus*] ὅσα ἐκθέτει ὁ Κάντ στὴν ἐπιστολὴ του στὸν Μάρκου Χέρτς, ἀνωτέρω, σελ. 200 κ.κ.

στήν παλιά μεταφυσική μορφή τῆς ἔννοιας. Διότι ἀκριβῶς ἡ μαθηματική σκέψη, ἡ ὁποία εἰδᾶλλως ἐρμηνευόταν συνήθως ὡς ἔνδειξη μίας συλλογιστικῆς καὶ ἄρα «ἐννοιολογικῆς» διαδικασίας, γιὰ τὸν Σπινόζα ἀποτελεῖ ἐγγύηση καὶ μαρτυρία τῆς δυνατότητας μίας διαφορετικῆς, καθαρὰ ἐνορατικῆς γνώσης. Κάθε γνήσια μαθηματικὴ γνώση ἔχει γενετική διαδικασία: προσδιορίζει τὶς ιδιότητες καὶ τὰ γνωρίσματα τοῦ ἀντικειμένου παράγοντας αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο τὸ ἴδιο. Ἀπὸ τὴν κατάλληλη ἔννοια τῆς σφαίρας στὸ μέτρο πὺ δὲν εἶναι σὰν βουβὴ εἰκόνα σ' ἕναν πίνακα ἀλλὰ ὑπολαμβάνεται ὡς ὁ κατασκευαστικὸς νόμος ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέρχεται ἡ σφαῖρα, συνάγονται ὅλοι οἱ ἀτομικοὶ προσδιορισμοὶ μὲ ἀδιάσπαστη ἀσφάλεια καὶ πληρότητα. Ἄν μεταφέρει κανεὶς τὴν ἀξίωση, ἡ ὁποία θρῖσκεται σ' αὐτὸ τὸ γεωμετρικὸ γνωστικὸ ἰδανικόν, στὸ σύνολο τοῦ περιεχομένου τοῦ κόσμου, τότε καὶ ἐδῶ θὰ προέχει νὰ συλλάβουμε μίαν ἰδέαν αὐτοῦ τοῦ συνόλου, στὴν ὁποία ἐμπεριέχονται ὅλες οἱ ἐπὶ μέρους ιδιότητες καὶ τροποποιήσεις. Ἡ σκέψη τῆς μίας ὑπόστασης μὲ ἀπειροσύνολο κατηγορημάτων ἀποτελεῖ τὴ λύση πὺ δίνει τὸ σύστημα τοῦ Σπινόζα σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα. Σημαίνει συνάμα τὸ ρεαλιστικὸ ἀντιπαράδειγμα πρὸς τὴ σκέψη τοῦ ἀρχέτυπου καὶ δημιουργικοῦ νοῦ. Ἐδῶ συλλαμβάνεται μίαν καθολικὴν ἔννοια τοῦ εἶναι, στὴν ὁποία κατὰ τὴν ἀπαίτηση τοῦ συστήματος τοῦ Σπινόζα περιέχονται ὅλες οἱ ἐπὶ μέρους ιδιότητες καὶ νόμου τοῦ εἶναι τὸ ἴδιο κατ' ἀνάγκη, ὅσο ἐμπεριέχεται στὴ φύση τοῦ τριγώνου οἱ γωνίες του νὰ ἰσοῦνται μὲ δύο ὀρθές. Ἡ ἀληθὴς εὐταξία καὶ συναρμογὴ τῶν πραγμάτων ἀποδεικνύεται συνεπῶς ὡς ταυτὴ μὲ τὴν εὐταξία καὶ τὴ συναρμογὴ τῶν ἰδεῶν. Ὅμως στὴ συναρμογὴ τῶν ἰδεῶν ἀντίκειται ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ καθαρὰ τυχαία ἀκολουθία τῶν ὑποκειμενικῶν μας παραστάσεων, στὴ σύλληψη τῆς δομῆς τοῦ ἐγκόσμου ὅλου ἀντίκειται ἡ σκέτη γνώση τῆς παρέλευσης τοῦ ἐμπειρικοῦ χρόνου τοῦ συμβάντος καὶ τοῦ συνεῖναι τῶν σωμάτων στὸν ἐμπειρικὸ χῶρο ἐντὸς ἐνὸς περιορισμένου ἀποσπάσμα-

τος του Εΐναι. Ένώ μὲ τὸν Σπινόζα χαρακτηρίζουμε τὴ γνώση αὐτῶν τῶν συναφειῶν τῶν φαινομένων ἐν χρόνῳ καὶ ἐν χώρῳ ὡς μορφὴ γνώσης τῆς «φαντασίας», ἡ μορφὴ τῆς καθαρῆς ἐνόρασης, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸν μοναδικὸ πρᾶγματι ἐνδεδειγμένο ἀναβαθμὸ γνώσης, διακρίνεται ἐδῶ πάλι ἀπ' αὐτὴν σὲ πιὸ αὐστηρὰ ἐμφιλοχωροῦσα ἀντιθετικότητα. Κι ὅπως ἐδῶ, ἔτσι καὶ παντοῦ στὴν ἱστορία τῆς νεώτερης φιλοσοφίας γίνεται σαφὲς ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ «ἐνορατικοῦ νοῦ» ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ γενικότερη ἔννοιά του, ἡ ὁποία εἶναι καθιερωμένη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πλωτίνου καὶ τοῦ νεοπλατωνισμοῦ, κατέχει συγχρόνως μία μεταβλητὴ σημασία διὰ τῆς ὁποίας ἐξυπηρετεῖ τὴν ἔκφραση τῆς ἐκάστοτε σαφοῦς κοσμοεικόνας στὴν ὁποία ὑπάγεται. Λόγῳ τῆς προϊούσας ἀναδιαμόρφωσης τὴν ὁποία πάσχει αὐτὴ ἡ ἰδέα στὴ νεωτερικὴ σκέψη, μπορεῖ νὰ παρακολουθηθεῖ ἡ σύνολη ἐξέλιξη τῶν νεώτερον εἰκαζόντων συστημάτων γενικῶς. Ἔτσι ἡ ἐκδοχὴ τῆς ἔννοιας τοῦ «δημιουργικοῦ νοῦ» ἀπὸ τὸν Κέπλερ, π.χ., ἀποκαλύπτει πλᾶι στὸ βασικὸ μαθηματικὸ μοτίβο συγχρόνως τὸ βασικὸ αἰσθητικὸ μοτίβο τῆς θεωρίας του: ἐπειδὴ ὁ πλάστης τοῦ παντός, ὁ «δημιουργός» [Demiurg], ἐκτὸς τῶν μαθηματικῶν ἀριθμῶν καὶ σχημάτων ἔφερε ἐντὸς του τίς αἰσθητικὲς ἀναλογίες καὶ «ἁρμονίες», γι' αὐτὸ ἀπαντοῦμε καὶ παντοῦ ἐντὸς τῆς ὑπὸ ὄρους καὶ ἐμπειρικῆς παρουσίας τὴν ἀντανάκλαση καὶ τὸ καθρέφτισμά τους. Αὐτὸς ὁ ἰδεαλισμὸς ἐπιστρέφει ἄμεσα καὶ πάλι στὶς ἀρχαῖες πηγές του στὸν Σείφτσμπιουρι, ἐφ' ὅσον ἐτοῦτος συναρμύζει ἐδῶ τὸ πρόβλημα τῆς ζωῆς καὶ τὴν ἀριστοτελικὴ-νεοπλατωνικὴ ἐκδοχὴ τῆς ἔννοιας τοῦ ὀργανισμοῦ. Ἐκ νέου προβάλλει ἔτσι ἡ ἔννοια τῆς «ἐσωτερικῆς μορφῆς» στὸ ἐπίκεντρο τῆς θεώρησης γιὰ νὰ ἀποδειχθεῖ σημαντικὴ καὶ γόνιμη γιὰ τὴν πρόοδο τῆς εἰκασίας τόσο, ὅσο καὶ γιὰ τὴν πρόοδο τῆς καλλιτεχνικῆς κοσμοεικόνας καὶ βιοαντίληψης. Ὅ,τι ζεῖ, χρωστᾷ τὴν ἀτομικὴ ἰδιομορφία τῆς παρουσίας του στὴν εἰδικὴ μορφὴ ἡ ὁποία ἐνεργεῖ μέσα του: ἡ ἐνότητα τοῦ σύμπαντος ἐδράζεται ὅμως στὸ ὅτι ὅλες οἱ εἰδικές

μορφές του περιχλείονται τελικά σὲ μία μορφή «ὄλων τῶν μορφῶν» καὶ συνεπῶς τὸ σύνολο τῆς φύσης μοιάζει ἔκφραση ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ζωοδότη, μίας καὶ τῆς αὐτῆς στοχοθετούσας «ἰδιοφυΐας» τοῦ παντός. Ὁ δέκατος ὄγδος αἰώνας βρίσκεται, ἰδίως στὴ Γερμανία, ἀκόμη μέσα στὸ ἐπίκεντρο αὐτῆς τῆς βασικῆς ἐποπτείας³⁵⁹ – καὶ συνιστᾶ καὶ μία ἐκ τῶν ἄρρητων προϋποθέσεων, στὶς ὁποῖες κατατείνει ἡ Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἰκανότητος.

Πρέπει κανεὶς νὰ ἔχει κατὰ νοῦ αὐτὸ τὸ καθολικὸ ἱστορικὸ ὑπόβαθρο τῆς καντιανῆς ζήτησης γιὰ νὰ κατανοήσει πλήρως ἔστω τὴν ἐξωτερικὴ δομὴ τῆς Κριτικῆς τῆς κριτικῆς ἰκανότητος. Οἱ μεμονωμένες θεμελιώδεις ἔννοιες, τῶν ὁποίων βρεθήκαμε ἀντιμέτωποι στὴν ἐξέλιξη τῆ σχετικῆ μὲ τὴ μεταφυσικὴ εἰκασία τοῦ προβλήματος τῆς μορφῆς ὡς κυρίως φάσεων ἑνὸς ἱστορικῶ δρόμου, ἀποτελοῦν συγχρόνως ἐντὸς τῆς συγγραφῆς τῆς Κριτικῆς τῆς κριτικῆς ἰκανότητος τοὺς πραγματικούς σταθμούς τῆς διανοητικῆς διαδικασίας τοῦ συστήματος. Ἡ σχέση τοῦ καθόλου καὶ τοῦ ἐπὶ μέρος τοποθετεῖται στὸ ἐπίκεντρο τῆς ἔρευνας ἤδη στὸν ὀρισμὸ τῆς ἴδιας τῆς κριτικῆς ἰκανότητος. Ἡ σχέση καὶ ἡ ἐσωτερικὴ συνάφεια ἢ ὁποία πρέπει νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ μεταξὺ τοῦ αἰσθητικοῦ καὶ τοῦ τελεολογικοῦ προβλήματος, μεταξὺ τῆς ἰδέας τοῦ κάλλους καὶ τῆς ἰδέας τοῦ ὀργανισμοῦ, ἐκφράζεται στὴ θέση τὴν ὁποία προσλαμβάνουν τὰ δύο συσχετικὰ μεταξὺ τους καὶ ἀμοιβαῖα ὀλοκληρωνόμενα κύρια μέρη τοῦ ἔργου πρὸς ἄλληλα. Ἀπ' αὐτὸ τὸ σημεῖο προχωρεῖ στὸ ἐξῆς ἡ σκέψη: τὸ πρόβλημα τῆς ἐμπειρικῆς ἔννοιας καὶ τὸ πρόβλημα τοῦ σκοποῦ ἐξέρχονται στὴ σχέση τους· ἡ ἔννοια τῆς ἰδέας τῆς ἐξέλιξης προσδιορίζεται ἀκριβέστερα, μέχρι ποῦ τελικὰ τὸ ὄλον τοῦ καντιανοῦ ἐρωτήματος συνοψίζεται σ' ἐκεῖνες τὶς βαθιεῖς διερευνήσεις

359. Πιὸ πολλὰ σχετικὰ στὴν ἐργασία μου: *Freiheit und Form. Studien zur deutschen Geistesgeschichte*, 2η ἔκδοση, Βερολίνο 1918, ἰδίως σελ. 206 κ.κ.

περί τῆς δυνατότητας ἑνὸς «ἀρχέτυπου νοῦ», γιὰ τίς ὁποῖες ὁ Φίχτε καὶ ὁ Σέλλινγκ ἔκριναν ὅτι σ' αὐτὲς ὁ φιλοσοφῶν λόγος ἔφτασε στὴν ψηλότερη κορυφή, πέραν τῆς ὁποίας δὲν εἶναι ἐφικτὴ πλέον πρόοδος. Δὲν ζητοῦμε τὸ ἀκριβέστερο καθ' ὕλην περιεχόμενο ὄλων αὐτῶν τῶν καθ' ἕκαστον προβλημάτων ἐφ' ἅπαξ, ἀντιθέτως ἐπιβλέπουμε καθ' ἀρχὴν μόνο τὴν καθολικὴ πρόθεση τοῦ ἔργου, τὴ συναρμογὴ τῶν ἐπὶ μέρους ἐρωτημάτων πρὸς ἓνα συνολικὸ ἐρώτημα. Ἡ σύγχρονη καντιανὴ φιλολογία καὶ καντιανὴ κριτικὴ γι' αὐτὸ τὸν λόγο πρὸ πάντων ἀπέτυχε νὰ θέσει αὐτὸ τὸ συνολικὸ ἐρώτημα, γιὰτὶ παραπροσηλώθηκε μονομερῶς στὴ συστηματικὴ κρίση τῶν καντιανῶν στοχασμῶν σ' ἐκείνη τὴ στενὴ ἔννοια τῆς «ἐξέλιξης», ἡ ὁποία κατίσχυσε στὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνα ἐντὸς τῆς ἐπιστημονικῆς βιολογίας. Ἀκόμη καὶ ἡ ἐξαίρετη ἔρευνα τοῦ Στάντλερ γιὰ τὴν τελεολογία τοῦ Κάντ εἶναι προσανατολισμένη σὲ μία σύγκριση Κάντ καὶ Δαρβίνου [Darwin]. Ὅπως νόμισαν ὅτι ἀποτίουν τιμὴ στὴ φυσιολογία τοῦ Γκαϊτε ἀναγορεύοντάς τον σὲ «δαρβινιστὴ πρὸ τοῦ Δαρβίνου», ἔτσι θέλησαν νὰ δώσουν καὶ στὸν Κάντ αὐτὸν τὸν ἴδιο χαρακτηρισμό, τοῦ ὁποίου ὅμως ἡ γνωστὴ ρήση ὅτι εἶναι «γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἀταίριαστο» νὰ συλλαμβάνει τὴν ἀρχὴ μίας μηχανικῆς ἐξήγησης τῶν ὀργανικῶν ὄντων καὶ νὰ προσδοκᾷ ἓναν «Νεύτωνα τῆς καλαμιᾶς», ἔπρεπε ἐδῶ ὅπωςδὴποτε νὰ τοὺς ἔχει κάνει ἰδιαίτερα προσεκτικούς. Στὴν πραγματικότητα ὅμως ἡ ἱστορικὴ θέση τῆς Κριτικῆς τῆς κριτικῆς ἰκανότητος μπορεῖ νὰ γίνῃ πλήρως διακριτὴ μόνο ἐὰν ἀντισταθεῖ κανεὶς στὴν προσπάθεια τῆς ἐκ τῶν προτέρων προβολῆς τοῦ ἔργου στὴ σκοπιὰ τῆς σύγχρονης βιολογίας, καὶ νὰ τὸ θεωρήσει ἀπλᾶ ἐντὸς τοῦ ἰδίου περιβάλλοντός του. Ἡ μεταφυσικὴ τελεολογία, ὅπως ἀναπτύχθηκε στὶς πολυειδέστατες μεταμορφώσεις καὶ διακλαδώσεις ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς τὸν δέκατο ὄγδοο αἰῶνα, ἀποτελεῖ τὸ ὑλικὸ γιὰ τὸ κριτικὸ ἐρώτημα τοῦ Κάντ. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι παραλαμβάνει ἀπ' αὐτὴν τίς ἀποφασιστικὲς κατευθυντήριες

γραμμές τῆς σκέψης του ἀλλὰ ἀπλᾶ ὅτι αὐτὴ ὑποδηλώνει τὸ σύνολο τῶν ἀντικειμένων τοῦ προβλήματος, γιὰ τὰ ὁποῖα ὀφείλει νὰ ἐξαρκεῖ ἡ λύση του. Μᾶλλον πουθενὰ δὲν ἀναφαίνεται τόσο σαφῶς καὶ διακριτὰ ἢ ἀντίθεση αὐτῆς τῆς λύσης πρὸς τὶς παραδεδομένες κατηγορίες τῆς μεταφυσικῆς σκέψης· πουθενὰ δὲν ἀποδεικνύεται ἡ κριτικὴ «ἀλλαγὴ τοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι» τόσο ἀποφασιστικῆ ὅπως ἐδῶ ὅπου ἡ μεταφυσικὴ ἀνευρίσκεται σὲ μία ἐπικράτεια, ἡ ὁποία παλαιόθεν θεωρεῖτο ὡς ἀποκλειστικὴ τῆς ἐπαρχία καὶ τὸ κατ' ἐξοχὴν τῆς δεσποτάτο. Ὁ Κάντ ξεκινᾷ κι ἐδῶ πάλι μὲ κάθε παραλλαγὴ τοῦ ἐρωτήματος τὸ ὁποῖο ἀντιστοιχεῖ στὸ καθολικὸ μεθοδικὸ πλάνο του. Δὲν εἶναι τὸ ἰδιάζον τῶν καθ' ὕλην πραγμάτων πού δεσμεύει τὸ βλέμμα του οὔτε τὸν μέλλον οἱ ὅροι τῆς παρουσίας τῶν ἐντελεχῶν μορφωμάτων τῆς φύσης καὶ τῆς τέχνης, ἀντιθέτως αὐτὸ πού θέλει νὰ διαπιστώσει εἶναι ἡ ἰδιάζουσα κατεύθυνση τὴν ὁποία παίρνει ἡ γνώση μας ὅταν κρίνει ἓνα ὄν ὡς ἐντελεχῆς, ὡς ἐκδήλωση μίας ἐσωτερικῆς μορφῆς. Μόνο τὸ δικαίωμα καὶ ἡ ἀντικειμενικὴ ἐγκυρότητα αὐτῆς τῆς κρίσης εἶναι τὰ ἀποδεικτέα. Ἡ ἀπόδοση τοῦ τελεολογικοῦ καὶ τοῦ αἰσθητικοῦ προβλήματος πρὸς μία ἐνιαία Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἰκανότητος βρίσκει ἐδῶ τὴ βαθύτερη ἐξήγηση καὶ θεμελίωσή της. Στὴ γερμανικὴ αἰσθητικὴ ὁ ὅρος τῆς «ἰκανότητος νὰ κρίνουμε», ὁ ὁποῖος εἶχε πρωτοεισαχθεῖ ἀπὸ τὸν μαθητὴ τοῦ Μπάουμγκαρτεν, Μάιερ [Meier], ἦταν ἤδη πρὸ τοῦ Κάντ εὐρέως ἐν χρήσει· μόνο ὅμως γι' αὐτόν, ἡ ἰδιάζουσα καὶ νέα σημασία τὴν ὁποία προσλαμβάνει τώρα, ἐπέρχεται κατὰ τὸ πρῶτον ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς ὑπερβατολογικῆς θεμελιώδους ἀντίληψης. Τρέφοντας τὴν κοσμοθεωρίαν τοῦ ἀπλοϊκοῦ ἢ τοῦ μεταφυσικοῦ ρεαλισμοῦ, ἡ ζήτηση ἢ ὁποῖα ἐκκινεῖ ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῆς κρίσης θὰ ἐμφανιστεῖ κατ' ἀνάγκη ὡς «ὑποκειμενιστικὴ». Ἡ ἔκβαση τῆς κρίσης μοιάζει ἐδῶ ν' ἀντιπαρτίθεται πρὸς τὴν ἔκβαση τοῦ ἀντικειμένου. Μία ἐντελῶς διαφορετικὴ εἰκόνα τῆς κατάστασης πραγμάτων ἐμφανίζεται ὅμως ἐφ' ὅσον φρονεῖ

κάνεις ότι για τον Κάντ σύμφωνα με την καθολική πεποίθηση, την οποία διαπίστωσε ήδη η *Κριτική του καθαρού λόγου*, κρίση και αντικείμενο είναι αυστηρά συσχετικές έννοιες, έτσι ώστε υπό την κριτική έννοια ή αλήθεια του αντικειμένου να μπορεί να συλληφθεί και να θεμελιωθεί μόνο από την αλήθεια της κρίσης. Ένω διερευνούμε τί εννοείται με τη σχέση μίας παράστασης προς ένα αντικείμενο και τί σημαίνει συνεπώς εν γένει η αποδοχή «πραγμάτων» ως περιεχομένων της εμπειρίας, εδώ ανακαλύπτουμε, ως έσχατο δεδομένο στο οποίο μπορούμε να στηριχτούμε, τη διαφορά έγκυρότητας ή οποία υφίσταται μεταξύ εκείνων των διαφόρων μορφών του κρίνειν τις οποίες τα *Προλεγόμενα* αντιπαραθέτουν τις μὲν στις δέ, ως κρίσεις αντίληψης ἀφ' ενός και εμπειρίας ἀφ' ετέρου. Η αναγκαιότητα και καθολική έγκυρότητα την οποία αποδίδουμε στις δεύτερες πρωτοκατασκευάζει το αντικείμενο της εμπειρικής γνώσης. Η άπριορική γνώση στην οποία εδράζεται ή μορφή και ή ένότητα της κρίσης είναι και το θεμέλιο για την ένότητα του αντικειμένου ἐφ' ὅσον αυτό νοείται ως «αντικείμενο δυνατής εμπειρίας». Έτσι εκείνο που καλούμε Είναι και εμπειρική πραγματικότητα αποδεικνύεται ήδη εντός της θεωρητικής πραγμάτευσης εδραιωμένο στην ειδική έγκυρότητα και ιδιομορφία συγκεκριμένων κρίσεων. Μία ανάλογη μορφή έρευνας ὀρθώθηκε εμπρός μας κατά το χτίσιμο της ήθικης. Στρέφοντας την ίδια πράξη, ἀφ' ενός ἐξ ἐπόψεως της εμπειρικής αιτιότητας, ἀφ' ετέρου ἐξ ἐπόψεως του ήθικου δέοντος, το βασίλειο της φύσης και το βασίλειο της ελευθερίας, ως αυστηρά διακεκριμένες επικράτειες, αντιπαρατέθηκαν κατά το πρώτον το μὲν στο δέ. Ἀπ' αυτές τις προϋποθέσεις συλλαμβάνει κανείς άμέσως ότι ἂν ὀφείλει εν γένει να δικαιωθεί ή αισθητική σφαίρα ως αυτόνομη και ιδιαίτερη κι ἂν ἀκόμη, πλάι στην αιτιακή και μηχανική ἐξήγηση τῶν φυσικῶν συμβάντων, ὀφείλει να τηρηθεί ή τελεολογική ἄποψη τῶν πραγμάτων ως «σκοπῶν της φύσης», αυτά τὰ δύο μπορούν να ἐπιτευχθοῦν μόνο ἂν ἀποκαλυ-

φθεῖ μία νέα επικράτεια κρίσεων, ἡ ὁποία ὡς πρὸς τὴ δομὴ τῆς καὶ τὴν ἀντικειμενικὴ τῆς ἐγκυρότητα διακρίνεται τόσο ἀπὸ τὶς θεωρητικὲς ὅσο κι ἀπὸ τὶς πρακτικὲς θεμελιώδεις κρίσεις. Τὸ βασίλειο τῆς τέχνης κι αὐτὸ τῶν ὀργανικῶν μορφῶν τῆς φύσης παριστᾶ ἕναν ἄλλον κόσμον ἀπ' ἐκεῖνον τῆς μηχανικῆς αἰτιότητας καὶ τὸν ἄλλον τῶν ἠθικῶν κανόνων, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ συναρμογὴ μεταξὺ τῶν καθ' ἕκαστον μορφωμάτων, τὴν ὁποία ἀποδεχόμεστε στοὺς δύο αὐτοὺς, ὑπόκειται σὲ μία ἰδιάζουσα μορφή νόμου, ἡ ὁποία οὔτε ἀπὸ τὶς θεωρητικὲς «ἀναλογίες τῆς ἐμπειρίας», δηλαδὴ ἀπὸ τὶς σχέσεις ὑπόστασης, αἰτιότητας καὶ ἀλληλεπίδρασης, οὔτε ἀπὸ τὶς ἠθικὲς προστακτικὲς εἶναι ἐκφράσιμη. Ποιὰ εἶναι αὐτὴ ἡ μορφή νόμου καὶ σὲ τί βασίζεται ἡ ἀναγκαιότητα τὴν ὁποία ἀποδίδουμε καὶ σ' αὐτήν; Εἶναι «ὑποκειμενικὴ» ἢ «ἀντικειμενικὴ» ἀναγκαιότητα; Βασίζεται σὲ μία συνάφεια ἡ ὁποία συνίσταται μόνο καὶ μόνο στὴν ἀνθρώπινὴ μας παράσταση καὶ ἐσφαλμένα ἐπικολλᾶται στὰ ἀντικείμενα, ἢ μήπως θεμελιώνεται στὴν οὐσία τῶν ἴδιων αὐτῶν τῶν ἀντικειμένων; Εἶναι ἡ ἰδέα τοῦ σκοποῦ, ὅπως λέει ὁ Σπινόζα, μόνο καὶ μόνο «ἄσυλο ἀγνοίας» [asylum ignorantiae] ἢ μήπως ἀποτελεῖ, ὅπως ἰσχυρίζονται ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Λάιμπνιτς, τὸ ἀντικειμενικὸ θεμέλιο κάθε βαθύτερης ἐξήγησης τῆς φύσης; Ἡ, ἂν μεταφέρουμε ὅλ' αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα ἀπὸ τὴν επικράτεια τῆς φύσης σ' ἐκείνη τῆς τέχνης, τότε ἄραγε ἡ τέχνη βρίσκεται στὸν ἀστερισμὸ τῆς «φυσικῆς ἀλήθειας» ἢ στὸν ἀστερισμὸ τῆς «ἐπίφασης»; Εἶναι μίμηση ὑφισταμένου ἢ ἐλεύθερο δημιούργημα τῆς φαντασίας, ἡ ὁποία χρησιμοποιοῖ τὸ δεδομένο κατὰ βούληση καὶ καθ' αἴρεση; Αὐτὰ τὰ προβλήματα διατρέχουν τὴ σύνολη ἐξέλιξη τῆς ὀργανικῆς φυσιολογίας καθὼς καὶ αὐτὴν τῆς αἰσθητικῆς. Τώρα ὅμως προέχει νὰ τοὺς προσδώσουμε ἕναν σταθερὸ συστηματικὸ τόπο κι ἔτσι ἤδη νὰ τὰ λύσουμε κατὰ τὸ ἥμισυ.

Μ' αὐτὸ τὸ μέλημα δὲν ὑπεισέρχεται ἕνα ἐντελῶς νέο στοιχεῖο στὴν πρόοδο τῆς κριτικῆς διδασκαλίας. Διότι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς κλασικῆς

ἐπιστολῆς τοῦ Κάντ στὸν Μάρκος Χέρτς, στὴν ὁποία ὁ Κάντ ἀξιῶ-
νει καὶ ἐπαγγέλλεται μία νέα θεμελίωση τῆς καλαισθητικῆς κρίσης, τὸ
καθολικὸ «ὑπερβατολογικὸ» ζήτημα διατυπώνεται ἔτσι, ὥστε νὰ ἐμπε-
ριέχει μέσα του ὡς εἰδικές μορφές ὅλους τοὺς διαφορετικοὺς τρόπους,
δυνάμει τῶν ὁποίων μπορεῖ νὰ θεμελιωθεῖ ἐν γένει κάποιο εἶδος ἀντι-
κειμενικῆς ἐγκυρότητας³⁶⁰. Αὐτὴ ἡ ἀντικειμενικότητα εἴτε ἀπὸ τὴν
ἀναγκαιότητα τῆς σκέψης εἴτε τῆς ἐποπτείας κι ἂν ἐκπηγάξει, εἴτε
ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ εἶναι εἴτε τοῦ δεόντος, ἀποτελεῖ πάντως
μονίμως ἓνα προσδιορισμένο ἐνιαῖο πρόβλημα. Ἡ Κριτικὴ τῆς κριτικῆς
ικανότητας φέρνει μία νέα διαφοροποίηση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος. Ἄνα-
καλύπτει ἓνα νέο εἶδος τῆς ἀπαίτησης ἐγκυρότητας ἐν γένει, παραμέ-
νει ὅμως σχετικὰ ἐντὸς τοῦ πλαισίου, τὸ ὁποῖο ἔχει ὀριστεῖ ἀπὸ τὸ πρῶτο
γενικὸ σχεδιάσμα τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας. Ἡ ἀληθῆς διαμεσολάβηση
μεταξὺ τοῦ κόσμου τῆς ἐλευθερίας καὶ αὐτοῦ τῆς φύσης δὲν μπορεῖ νὰ
συνίσταται στὸ νὰ ἐμβάλουμε μεταξὺ τοῦ βασιλείου τοῦ εἶναι κι ἐκεί-
νου τοῦ δεόντος κάποιο βασίλειο τοῦ διάμεσου ὄντος, ἀλλὰ στὸ νὰ ἀνα-
καλύψουμε ἓνα εἶδος θεώρησης, ἡ ὁποία νὰ μετέχει ὁμοίως τόσο τῆς
ἀρχῆς τῆς ἐμπειρικῆς φυσικῆς ἐξήγησης ὅσο καὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ἠθικῆς
κρίσης. Τὸ ζήτημα εἶναι μήπως μπορεῖ νὰ νοηθεῖ καὶ ἡ «φύση» ἔτσι
«ὥστε ἡ νομοτέλεια τῆς μορφῆς της νὰ συμφωνεῖ τουλάχιστον μὲ τὴ
δυνατότητα τῶν σκοπῶν πού πρέπει νὰ πραγματοποιηθοῦν κατὰ νόμους
τῆς ἐλευθερίας»³⁶¹. Ἄν ὅμως αὐτὸ τὸ ζήτημα ἀπαντηθεῖ καταφατικὰ
ξανοίγεται ἐμπρὸς μας ἀμέσως μία ἐντελῶς νέα προοπτικὴ – ἐμπερι-
κλείει, οὔτε λίγο οὔτε πολὺ, μία ἀλλαγὴ τῆς ἀμοιβαίας συστηματικῆς
θέσης ὅλων τῶν μέχρι τοῦδε προσχεκτικῶν καὶ καθιερωμένων κρι-
τικῶν θεμελιωδῶν ἐννοιῶν. Γεννᾶται τὸ μέλημα τῆς λεπτομερειακῆς

360. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 203 κ.κ.

361. Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ικανότητας, Εἰσαγωγὴ ἀρ. II (V, σελ. 244).

θεώρησης, τοῦ κατὰ πόσο αὐτὴ ἢ μεταμόρφωση ἐπιβεβαιώνει τὰ προηγούμενα θεμέλια καὶ κατὰ πόσο αὐτὰ διευρύνονται καὶ διορθώνονται.

3.

Τὸ πρόβλημα τῆς καθ' ἕκαστον μόρφωσης τοῦ πραγματικοῦ, πρόβλημα ποῦ βρίσκεται στὸ ἐπίκεντρο τῆς Κριτικῆς τῆς κριτικῆς ἰκανότητας, πληροῖ τὸν προσδιορισμὸ του ὡς πρὸς τὴ διάνοια καὶ τὴν ὁρολογία στὴν ἔννοια τῆς σκοπιμότητας, ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ Κάντ λαμβάνει τὴν ἀφετηρία του. Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ σύγχρονου γλωσσικοῦ ἤθους αὐτὸς ὁ πρῶτος χαρακτηρισμὸς τοῦ θεμελιώδους ζητήματος δὲν ἀνταποκρίνεται πλήρως στὸ πραγματικὸ του περιεχόμενο. Διότι μὲ τὴ σκοπιμότητα ἐνὸς καθορισμένου μορφώματος συνηθίζουμε νὰ συνδέουμε τὴν ἰδέα τοῦ συνειδητὰ ἐνσκόπου, τοῦ ἐξεπίτηδες καμωμένου, ἢ ὁποία ἐδῶ, ἂν θελήσουμε νὰ συλλάβουμε τὸ ζήτημα στὴν πραγματικὴ του καθολικότητα, κατ' ἀρχὴν πρέπει νὰ παραγκωνιστεῖ ἐντελῶς. Ἡ γλωσσικὴ χρῆση τοῦ δεκάτου ὀγδοῦ αἰῶνα παίρνει τὴ «σκοπιμότητα» μ' ἕνα ἐπὶ πλεόν νόημα: βλέπει μέσα τῆς τὴ γενικὴ ἔκφραση κάθε συμφωνίας τῶν μερῶν ἐνὸς πολλαπλοῦ σὲ μία ἐνότητα, ἀνεξαρτήτως τῶν λόγων στοὺς ὁποίους βασίζεται αὐτὴ ἢ συμφωνία καὶ τῶν πηγῶν τῆς προέλευσός της. (Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ὁ ὅρος «Zweckmäßigkeit» [σκοπιμότητα] ἀποτελεῖ μόνον τὴ μεταγραφὴ καὶ τὴ γερμανικὴ ἀπόδοση ἐκείνης τῆς ἔννοιας, τὴν ὁποία ὁ Λάιμπνιτς μέσα στὸ σύστημά του καλοῦσε μὲ τὸ ὄνομα τῆς «ἁρμονίας» [harmonia]). Ἐνα ὅλον ὀνομάζεται «σκόπιμο» ὅταν τὰ μέρη του εἶναι ἔτσι διαρθρωμένα ὥστε κάθε μέρος νὰ μὴν εἶναι ἀπλὰ παρακείμενο τοῦ ἄλλου, ἀλλὰ ὅταν εἶναι ἐαρμονισμένο ὡς πρὸς τὴν ἰδιάζουσα σημασία του πρὸς αὐτό. Πρῶτα σὲ μία τέτοιου εἶδους σχέση μεταβάλλεται τὸ ὅλον ἀπὸ ἀπλὸ συνονθύλευμα σὲ κλειστὸ σύστημα στὸ ὁποῖο κάθε μέλος ἐπέχει τὴν ἰδιάζουσα λειτουργία του, ὅλες ὁμως αὐτὲς οἱ λειτουργίες συνάδουν ἀναμεταξύ τους

μέ τέτοιον τρόπο, ώστε συνοψίζονται ἐξ ὀλοκλήρου σέ μία ἐνιαία συνολική ἐπίδοση καί συνολική σημασία. Γιὰ τὸν Λάμπνιτς τὸ πρότυπο παράδειγμα μίας τέτοιας συνάφειας οὐσιῶν ἦταν τὸ ἴδιο τὸ σύμπαν, μέσα στοῦ ὁποῖο κάθε μονάδα ἐκπροσωπεῖ τὸν ἑαυτό της καί, ἀπελευθερωμένη ἀπὸ κάθε ἐξωτερική φυσική ἐπιρροή, ἀκολουθεῖ ἀπλὰ τὸν δικό της νόμο, ἐνῶ ἀπεναντίας ὅλοι ἐκεῖνοι οἱ καθ' ἕκαστον νόμοι εἶναι ἐκ τῶν προτέρων κανονισμένοι ἔτσι ὥστε μεταξύ τους νὰ λαμβάνει χώρα ἡ ἀκριβεστάτη ἀντιστοιχίση καί νὰ συμφωνοῦν πρὸς ἀλλήλους κατὰ ταῦτα συλλήβδην στὰ ἀποτελέσματά τους.

Στοὺς ἀντίποδες αὐτῆς τῆς μεταφυσικῆς συνολικῆς σύλληψης ἡ κριτική θεώρηση μοιάζει ἀρχικά νὰ θέτει στὸν ἑαυτό της ἕνα οὐσιωδῶς λιτότερο καί ἀπλούστερο ἔργο. Δὲν ἀφορᾷ τόσο τὴ μορφή τῆς ἴδιας τῆς πραγματικότητας ὅσο, ὅπως ἀπαιτεῖ καί ἡ θεμελιώδης τάση της, τὴ μορφή τῶν ἐνοιῶν μας τοῦ πραγματικοῦ. Δὲν εἶναι ἡ συστηματοποίηση τοῦ κόσμου ἀλλὰ ἡ συστηματοποίηση αὐτῶν τῶν ἐνοιῶν πού ἀποτελεῖ γι' αὐτὴν τὸ σημεῖο ἐκκίνησης. Διότι παντοῦ ὅπου ἔχουμε ἐμπρὸς μας ἕνα σύνολο ὄχι πραγμάτων, ἀλλὰ γνώσεων καί ἀληθειῶν, τίθεται γιὰ μᾶς ἡ ἴδια ἐρώτηση. Κάθε τέτοιο λογικὸ ὄλον εἶναι συνάμα λογικὴ ἀλυσίδα, στὴν ὁποία κάθε κρίκος θέτει ὑπὸ ὄρους τὴν ὀλότητα ὄλων τῶν ἄλλων ὅπως συνάμα τίθεται κι ὁ ἴδιος ὑπὸ τοὺς ὄρους τους. Τὰ στοιχεῖα ἀλληλοπαράτιθενται ἐδῶ ὄχι ἀπολύτως, ἀντιθέτως διατίθενται ἀνάκατα καί μόνο. Ἡ σχέση τὴν ὁποία καταλαμβάνουν ἐντὸς τοῦ συμπλέγματος ἀνήκει ἀναγκαιῶς καί οὐσιαστικά στοῦ δικό τους λογικὸ πλήρωμα. Σαφῶς αὐτὸς ὁ τρόπος συνάφειας ἐμφανίζεται ἤδη στοῦ σύστημα τῶν καθαρῶν μαθηματικῶν γνώσεων. Θεωρώντας ἕνα τέτοιο σύστημα, ἐποπτεύοντας, π.χ., γενικά τὰ θεωρήματα, τὰ ὁποῖα συνήθως συγκεντρώνουμε γιὰ ν' ἀπαρτίσουμε τὴν Εὐκλείδεια Γεωμετρία, αὐτὴ ἀποδεικνύεται προοδευοῦσα δομὴ σὲ ἀναβαθμούς, στὴν ὁποία προχωροῦμε ξεκινώντας ἀπὸ τὰ σχετικὰ ἀπλὰ σύμφωνα μὲ μία σταθερὴ μορφή ἐποπτικῆς συναρμογῆς

καί παραγωγικού συμπερασμού, πρὸς ὄλο καί πλουσιότερα καί πολυπλοκότερα ἀποτελέσματα. Ὁ τρόπος αὐτῆς τῆς προόδου ἐγγυᾶται ὅτι ἐδῶ δὲν μπορούμε ποτὲ νὰ φτάσουμε σ' ἓνα μέλος, τὸ ὁποῖο δὲν θὰ ἦταν ἐντελῶς προσδιορισμένο ἀπὸ τὰ προηγηθέντα, ἀν καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλῃ πλευρὰ κάθε νέο βῆμα ἐπεκτείνει τὴ μέχρι τοῦδε γενικὴ ἐπισκόπηση τῆς γνώσης καὶ προσθέτει σ' αὐτὴν συνθετικὰ ἓναν νέο καθ' ἕκαστον προσδιορισμό. Ἐδῶ κυριαρχεῖ συνεπῶς ἐνότητα τῆς ἀρχῆς ἢ ὁποῖα ἀδιάκοπα καὶ σταθερὰ προοδεύει ὡς πολλαπλότητα συνεπειῶν, κυριαρχεῖ ἓνας ἀπλὸς ἐποπτικός βλαστός, ὁ ὁποῖος ἀναπτύσσεται γιὰ μᾶς ἐννοιολογικὰ καὶ κατανέμεται ὡς καθ' ἑαυτὴν ἀπεριόριστη κι ὅμως ἐντελῶς ἐλεγξίμη καὶ γενικὰ ἐποπτεύσιμη σειρὰ νέων μορφῶν. Μὲ τούτα ὅμως δίδεται ἐδῶ ἡδὴ ἐκείνη ἢ συνοχὴ κι ἐκείνη ἢ συσχέτιση τῶν μερῶν ἢ ὁποῖα συνιστᾶ τὸ οὐσιαστικὸ στοιχεῖο στὴν ἔννοια τῆς «σκοπιμότητας» τοῦ Κάντ. «Σκοπιμότητα» ὑπάρχει συνεπῶς ὄχι μόνον στὶς τυχαῖες μορφές τῆς φύσης ἀλλὰ καὶ στὶς αὐστηρὰ ἀναγκαῖες μορφές τῆς καθαρῆς ἐποπτείας καὶ τῆς καθαρῆς ἔννοιας. Τὸ ζητούμενο εἶναι νὰ τίς ἀνακαλύψουμε καὶ νὰ τίς συγκρατήσουμε στὴν ἐπικράτεια τῶν ἰδίων τῶν γεωμετρικῶν μορφῶν προτοῦ τίς ἀναζητήσουμε στὴν ἐπικράτεια τῶν φυσικῶν μορφῶν. «Σὲ ἓνα τόσο ἀπλὸ σχῆμα ὅπως εἶναι ὁ κύκλος, βρίσκεται ὁ λόγος πὺ λύνονται ἓνας σωρὸς προβλήματα, κάθε ἓνα ἐκ τῶν ὁποίων θ' ἀπαιτοῦσε γιὰ τὸν ἑαυτό του μπόλικες ὀχυρώσεις καὶ τὰ ὁποῖα προκύπτουν αὐτομάτως ὡς μία ἀπὸ τίς ἄπειρα πολλές, ἐξαιρετες ιδιότητες αὐτοῦ τοῦ σχήματος... Ὅλες οἱ τομὲς κίνων δι' ἑαυτὲς καὶ ἀλληλοσυγκρινόμενες εἶναι γόνιμες σὲ ἀρχές γιὰ τὴ λύση ἐνὸς σωροῦ δυνατῶν προβλημάτων, ὅσο ἀπλῆ κι ἂν εἶναι ἢ ἐξήγησή τους, ἢ ὁποῖα προσδιορίζει τὴν ἔννοιά τους. – Εἶναι πραγματικὴ χαρὰ νὰ βλέπει κανεὶς τὸν ζῆλο τῶν ἀρχαίων γεωμετρῶν, μὲ τὸν ὁποῖο διερεύνησαν αὐτὲς τίς ιδιότητες τῶν γραμμῶν αὐτοῦ τοῦ εἶδους, δίχως νὰ ἀποπροσανατολίζονται ἀπὸ τὴν ἐρώτηση περιορισμένων μυαλῶν, ποιά εἶναι ἡ χρησιμότητα αὐτῆς τῆς γνώσης. Π.χ.,

αυτῆς για τὴν παραβολὴ δίχως νὰ γνωρίζουν τὸν νόμο τῆς βαρύτητας τῆς Γῆς, πράγμα πού θὰ τοὺς εἶχε δώσει ἀνὰ χεῖρας τὴ χρῆση τῆς ὡς τροχιᾶς πρόσπτωσης βαρέων σωμάτων... Ἐνῶ δὲν εἶχαν συνειδηθῆ οἱ ἴδιοι τοῦ ὅτι ἐργάζονταν γιὰ τοὺς ἐπιγενόμενους, ἐνθουσιάζονταν ἀπὸ μία σκοπιμότητα τῆς οὐσίας τῶν πραγμάτων, τὴν ὁποία μπορούσαν ἄλλωστε νὰ παραστήσουν ἐντελῶς a priori στὴν ἀναγκαιότητά τους. Ὁ Πλάτων, κάτοχος ὁ ἴδιος αὐτῆς τῆς ἐπιστήμης, μέσῳ ἑνὸς τέτοιου πρωταρχικοῦ ποιῶ τῶν πραγμάτων, γιὰ τῆς ὁποίας τὴν ἀνακάλυψη μπορούμε νὰ στερηθοῦμε κάθε ἐμπειρία, καὶ μέσῳ τῆς ικανότητος τῆς ψυχῆς νὰ μπορεῖ ν' ἀντλεῖ τὴν ἁρμονία τῶν ὄντων ἀπὸ τὴν ὑπεραισθητὴ ἀρχή τους, ... ἔφτασε στὸν ἐνθουσιασμό, ὁ ὁποῖος μέσῳ τῶν ἐνοσιῶν τῆς ἐμπειρίας τὸν ἀναβίβασε σὲ ἰδέες, οἱ ὁποῖες μόνο μὲ τὴν ἀποδοχὴ διανοητικῆς κοινότητος μὲ τὴν πρωταρχὴ ὅλων τῶν ὄντων τοῦ ἔμοιαζαν ἐξηγήσιμες. Δὲν εἶναι θαῦμα ὅτι ἀπέβαλλε ἀπὸ τὴ σχολή του ὅλους τοὺς ἀπαιδευτοὺς στὴ γεωμετρία, ἐφ' ὅσον ἐνοουῶσε νὰ συνάγει ἀπὸ τὴν καθαρὴ ἐποπτεία, τὴν ἐνοικουσα ἐσωτερικὰ στὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα, ὅ,τι ὁ Ἀναξαγόρας συμπέρανε ἀπὸ ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας καὶ τὴν ἔνσκηπη σύνδεσή τους. Διότι στὴν ἀναγκαιότητα τοῦ σκόπμου καὶ τέτοιου ὥστε νὰ εἶναι σὰν νὰ ἀπαρτίστηκε ἐξεπίτηδες ἔτσι γιὰ τὴ χρῆση μας, πού μοιάζει ὅμως νὰ προσιδιάζει ἐξ ἀρχῆς στὴν οὐσία τῶν πραγμάτων δίχως νὰ ἔχει ληφθεῖ μέρμνα γιὰ τὴ χρῆση μας, βρίσκεται ἀκριβῶς ὁ λόγος πού θαυμάζουμε τόσο πολὺ τὴ φύση, ὅχι τόσο ἐκτὸς ἡμῶν ὅσο μέσα στὸν ἴδιο μας τὸν λόγο. Κι εἶναι βέβαια μᾶλλον συγγνωστό ὅτι αὐτὸς ὁ θαυμασμὸς λίγολίγο λόγω παρανόησης μπορεῖ νὰ ὑψωθεῖ ὡς τὸ παραλήρημα»³⁶².

Ὅμως αὐτὴ ἡ ἐνθουσιαστικὴ ὁρμὴ τοῦ πνεύματος, ἡ ὁποία προκύπτει ἀπὸ τὸν θαυμασμὸ γιὰ τὴν ἐσωτερικὰ ἁρμονικὴ δομὴ τῶν γεωμετρικῶν μορφωμάτων, ὑπεκφεύγει παρ' ὅλ' αὐτὰ τῆς ἡρεμῆς κριτικῆς

362. Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ικανότητος, σελ. 62 (V, σελ. 440 κ.κ.).

υπερβατολογικῆς σύλληψης, ὅταν κανεῖς διαπεραστεῖ πιά πλήρως ἀπὸ τὰ θεμελιώδη ἀποτελέσματα τῆς υπερβατολογικῆς αἰσθητικῆς. Διότι ἐδῶ ἀποδεικνύεται ὅτι τὴν εὐταξία καὶ κανονικότητα πού πιστεύουμε πῶς συνειδητοποιοῦμε στὰ μορφώματα ἐν χώρῳ, πολὺ μᾶλλον τὴν τοποθετήσαμε οἱ ἴδιοι ἐμεῖς μέσα τους. Ἡ «ἐνότητα τοῦ πολλαπλοῦ» τῆς γεωμετρικῆς ἐπικράτειας γίνεται κατανοητὴ ἐφ' ὅσον πείθεται κανεῖς ὅτι ἡ γεωμετρικὴ πολλαπλότητα δὲν εἶναι δεδομένη ἀλλὰ κατασκευαστικὰ παρηγημένη. Ὁ νόμος στὸν ὁποῖο ὑπάγεται ἐδῶ κάθε στοιχεῖο ἤδη ἀπὸ τὴν πρωταρχικὴ του μορφή ἐμφανίζεται ὡς ὁ ἀπριοριστὸς λόγος ἐκείνης τῆς συνάφειας καὶ ἐκείνης τῆς ἀδιάκοπης συμφωνίας, τὴν ὁποία θαυμάζουμε στὶς συναγόμενες συνέπειες. Μία ἐντελῶς διαφορετικὴ κατάσταση πραγμάτων ὅμως καὶ μαζί μ' αὐτὴν ἓνα ἐντελῶς νέο πρόβλημα μᾶς ξανοίγεται μόλις ἔχουμε νὰ κάνουμε ἀντὶ μὲ μία μαθηματικὴ πολλαπλότητα (ὅπως εἶναι αὐτὴ τοῦ καθαροῦ χώρου), μὲ μία ἐμπειρικὴ πολλαπλότητα. Ἡ προϋπόθεση τὴν ὁποία κάνουμε σὲ οἰανδήποτε ἐμπειρικὴ ἔρευνα εἶναι ἡ ἐξῆς: δὲν εἶναι μόνο ἡ συνολικὴ ἐπικράτεια τῶν «καθαρῶν ἐποπτειῶν» ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπικράτεια τῶν αἰσθημάτων καὶ τῶν ἀντιλήψεων τῶν ἰδίων πού ὑπάγεται σ' ἓνα σύστημα, τὸ ὁποῖο εἶναι ἀνάλογο καὶ συγκρίσιμο μ' ἐκεῖνο τῆς γεωμετρίας. Ὁ Κέπλερ δὲν φρονεῖ ἀπλὰ τὴ συνάφεια τῶν τομῶν κῶνων [μὲ τὴ φύση] ὡς αὐθαίρετα παρηγημένων γεωμετρικῶν μορφωμάτων, ἀλλὰ ἐμμένει ὅτι μ' αὐτὰ τὰ μορφώματα κατέχουμε τὸ μοντέλο καὶ τὸ κλειδί γιὰ τὴν κατανόηση καὶ γιὰ τὴν ἐκθεση τῆς κίνησης τῶν οὐρανίων σωμάτων. Ἀπὸ τοῦ ἐκπηγάξει αὐτὴ ἡ ἐμπιστοσύνη, νὰ μὴν εἶναι μόνο τὸ καθαρὰ παρηγημένο ἀλλὰ τὸ ἴδιο τὸ δεδομένο «καταληπτό» μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, δηλαδὴ νὰ μπορούμε νὰ θεωρήσουμε τὰ στοιχεῖα του σὰν νὰ μὴν ἦταν ἐντελῶς ξένα πρὸς ἄλληλα, ἀλλὰ σὰν νὰ βρίσκονταν σὲ μία πρωταρχικὴ διανοητικὴ «συγγένεια», ἡ ὁποία προέχει νὰ ἀνακαλυφθεῖ καὶ νὰ ὀριστεῖ πιὸ στενὰ καὶ μόνο;

Θὰ μπορούσε νὰ μοιάζει σὰν αὐτὴ ἡ ἐρώτηση, στὸ μέτρο πού ἐπι-

τρέπεται να τεθεῖ ἐν γένει, να εἶχε ἤδη ἀπαντηθεῖ ἀπὸ τὰ θεμελιώδη πορίσματα τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαρῦ λόγου. Διότι ἡ Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου εἶναι κριτικὴ τῆς ἐμπειρίας: ἀποβλέπει στὸ να ἀποδείξει πὼς ἡ ἔννομη τάξη, τὴν ὁποία ὁ νοῦς φαινομενικὰ βρίσκει να προϋπάρχει στὴν ἐμπειρία, εἶναι θεμελιωμένη ἀπὸ τὶς κατηγορίες καὶ τοὺς κανόνες τοῦ νοῦ τοῦ ἴδιου καὶ ὡς πρὸς τοῦτο ἀναγκαία. "Ὅτι τὰ φαινόμενα ὑπόκεινται στὶς συνθετικὲς ἐνότητες τῆς νόησης, τὸ ὅτι μέσα τους δὲν κυριαρχεῖ χάος ἀλλὰ ἡ σταθερότητα καὶ ἡ ἀμετακλητότητα μίας αἰτιατικῆς τάξης, ὅτι ἀπὸ τὴ μεταβολὴ τῶν «συμβεβηκότων» ἐξέχει ἓνα κάτι τι ὡς ὑφιστάμενο καὶ σταθερό, ὅλα τοῦτα τὰ κατανοοῦμε ἔχοντας δεῖ ὅτι ἡ σκέψη τῆς αἰτιότητας καὶ τῆς ὑπόστασης ἀνήκουν σ' ἐκείνη τὴν κατηγορία ἐννοιῶν μὲ τὶς ὁποῖες «συλλαβίζουμε φαινόμενα γιὰ να μπορέσουμε να τὰ διαβάσουμε ὡς ἐμπειρίες». Ἡ νομοτέλεια τῶν φαινομένων ἐν γένει παύει ἔτσι να εἶναι αἰνίγμα, διότι παρίσταται μόνο ὡς ἄλλη ἔκφραση τῆς νομοτέλειας τοῦ ἴδιου τοῦ νοῦ. Ἡ συγκεκριμένη δόμηση τῆς ἐμπειρικῆς ἐπιστήμης ὅμως μᾶς ἀναθέτει ἓνα ἄλλο ἔργο, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει ἀκόμη τελεσθεῖ καὶ ἐλεγχθεῖ μ' αὐτὴν. Διότι ἐδῶ δὲν βρίσκουμε μόνο μίαν νομοτέλεια τοῦ συμβάντος ἀπολύτως ἀλλὰ μίαν τέτοιου εἶδους συναρμογὴ καὶ μίαν τέτοια συναλληλία ἐπὶ μέρους νόμων, ὥστε ἔτσι τὸ ὄλον ἐνὸς καθορισμένου συμπλέγματος φαινομένων δομεῖται καὶ ταξινομεῖται προοδευτικὰ γιὰ τὴ νόησή μας σὲ μίαν βαθμιδωτὴ ἀκολουθία, σ' ἓνα προχώρημα ἀπὸ τὸ ἀπλὸ στὸ σύνθετο, ἀπὸ τὸ εὐκολότερο στὸ δυσκολότερο. Ἄν θεωρήσουμε, π.χ., τὸ κλασικὸ παράδειγμα τῆς σύγχρονης μηχανικῆς, ἔχει δειχθεῖ στὴν Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου καὶ στὶς Μεταφυσικὲς πρωταρχὲς τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, οἱ ὁποῖες τὴν ἀκολούθησαν, ὅτι στοὺς τρεῖς θεμελιώδεις νόμους πὺ ἐκφέρει ὁ Νεύτων, στὸν νόμο τῆς ἀδράνειας, στὸν νόμο τῆς ἀναλογικότητος αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος καὶ στὸν νόμο τῆς ἰσότητος δράσης καὶ ἀντίδρασης, ἀντιστοιχοῦν καὶ ὑπόκεινται τρεῖς καθολικοὶ νόμοι τοῦ νοῦ. "Ὅμως

ή δομή και τὸ ἱστορικό γίνεσθαι τῆς μηχανικῆς δὲν ἔχει ἀκόμη μὲ τούτα σκιαγραφηθεῖ και συλληφθεῖ ἐδῶ ἐπαρκῶς. Ἄν ἀκολουθήσει κανεὶς τὴν πρόοδό τῆς ἀπὸ τὸν Γαλιλαῖο ὡς τὸν Καρτέσιο και τὸν Κέπλερ, ἀπ' αὐτοὺς ὡς τὸν Χούιχενς [Huyghens] και τὸν Νεύτωνα, ἐμφανίζεται ἐδῶ ἀκόμη μία ἄλλη συνάφεια ἀπ' ἐκείνη ἢ ὁποία ἀπαιτεῖται ἀπὸ τὶς τρεῖς «ἀναλογίες τῆς ἐμπειρίας». Ὁ Γαλιλαῖος ξεκινᾷ μὲ τὴν παρατήρηση τῆς ἐλεύθερης πτώσης τῶν σωμάτων και τῆς κίνησης στὸ κεκλιμένο ἐπίπεδο ὅπως και μὲ τὴ διαπίστωση τῆς παραβολικῆς τροχιᾶς βολῆς. Στὸν Κέπλερ σωρεύονται οἱ ἐμπειρικὲς διαπιστώσεις γιὰ τὴν τροχιά τοῦ Ἄρη, στὸν Χούιχενς οἱ νόμοι τῆς φυγόκεντρης κίνησης και τῶν παλινδρομήσεων τοῦ ἐκκρεμοῦς, μέχρι τέλος ὅλα αὐτὰ τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα νὰ συνοψισθοῦν στὸν Νεύτωνα και νὰ ἀποδειχθοῦν σ' αὐτὴ τὴ σύνοψη ὡς ἱκανὰ νὰ ἀγκαλιάσουν τὸ σύνολο σύστημα τοῦ σύμπαντος. Ἀπὸ λίγα σχετικὰ εὐκόλα πρωτοστοιχεῖα και πρωτοφαινόμενα σχεδιάζεται ἐδῶ λοιπὸν διαρκῶς προοῖουσα ἢ συνολικὴ εἰκόνα τοῦ πραγματικοῦ, ὅπως μᾶς ἀντιπαρατίθεται στὴν κοσμικὴ μηχανικὴ. Φτάνουμε μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὄχι μόνο ἀπολύτως σὲ κάποια εὐταξία τοῦ συμβάντος ἀλλὰ σὲ μία γιὰ τὸν νοῦ μας γενικὰ ἐποπτεύσιμη και καταληπτὴ εὐταξία. Μία τέτοια καταληπτότητα δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ και νὰ συλληφθεῖ λόγῳ καθαρῶν νόμων τοῦ νοῦ a priori. Σύμφωνα μ' αὐτοὺς τοὺς νόμους θὰ ἦταν ἴσως διανοητὸ νὰ ὑπακούει μὲν τὸ ἐμπειρικὰ πραγματικὸ στὴν καθολικὴ ἀρχὴ τῆς αἰτιότητας, οἱ δὲ διαφορὲς αἰτιατικὲς ἀλυσίδες, οἱ ὁποῖες ἀλληλοδιαπερνῶνται κατὰ τὴ διαμόρφωσή του, νὰ προκαλοῦν ἐν τέλει μία τέτοια περιπλοκὴ στὸ ἐσωτερικὸ του, ὥστε νὰ εἶναι γιὰ μᾶς ἀδύνατο νὰ ξεμπλέξουμε ἀπὸ τὸ πολυκουλουριασμένο φύρδην-μείγδην τοῦ πραγματικοῦ τὰ ἐπὶ μέρους νήματα και νὰ τὰ ἀκολουθήσουμε τὸ καθένα ξεχωριστά. Καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι θὰ μᾶς ἦταν ἀδύνατο νὰ συλλάβουμε τὸ δεδομένο σ' ἐκείνη τὴ χαρακτηριστικὴ μορφὴ εὐταξίας στὴν ὁποία ἐδράζεται τὸ εἶδοποιὸ τῆς ἐμπειρικῆς μας ἐπιστήμης.

Διότι αυτή ή εύταξία απαιτεί πιό πολλά από σκέτη έναντίωση μεταξύ του εμπειρικού ἐπι μέρους και του ἀφηρημένου καθόλου, πιό πολλά από σκέτο ὕλικό, τὸ ὁποῖο νὰ ὑπόκειται στις καθαρές μορφές τῆς διάνοιας, ὅπως τις ὀρθώνει ή ὑπερβατολογική λογική, με κάποιον τρόπο πού νὰ εἶναι στὰ καθ' ἕκαστον ὄχι λεπτομερειακότερα προσδιορίσιμος. Ἡ ἐμπειρική ἔννοια πρέπει νὰ προσδιορίσει τὸ δεδομένο μεσολαβώντας προοδευτικά μεταξύ αὐτοῦ και τοῦ καθόλου, συσχετίζοντάς το πρὸς τὸ τελευταῖο διὰ μίας συνεχοῦς ἀκολουθίας ἐνδιάμεσων διανοητικῶν ἀναβαθμῶν. Οἱ ὕψιστοι και ἀνώτατοι νόμοι οἱ ἴδιοι πρέπει νὰ «ἐξειδικεύονται» ἀλληλοπεριχωρούμενοι ἀμοιβαῖα στοὺς ἐπιμερισμοὺς τῶν καθ' ἕκαστον νόμων και περιπτώσεων — ὅπως και αὐτοὶ οἱ τελευταῖοι ἀντιστρόφως, καθαρὰ παρατιθέμενοι και ἀλληλοφωτιζόμενοι κατ' ἀνάγκη ἐμφαίνουν τις καθολικές συνάψεις στις ὁποῖες βρίσκονται. Τότε πιά μόλις, προσλαμβάνουμε ἐκείνη τῆ συγκεκριμένη συναρμογή και ἔκθεση τοῦ γεγονότος ὅπως τῆ ζητεῖ και τὴν ἀπαιτεῖ ή σκέψη μας.

Τὸ πῶς περατώνεται αὐτὸ τὸ ἐγχείρημα ἐντὸς τοῦ οἰκοδομήματος τῆς φυσικῆς ὑπονοήθηκε ἤδη στὴν ἱστορία του. Ἀκόμη πιό καθαρὰ και ἀμετάκλητα ὅμως ἐμφανίζεται στὴ βιολογία και σὲ κάθε περιγραφική φυσική ἐπιστήμη. Ἐδῶ μοιάζει νὰ στέκουμε ἐμπρὸς σὲ ἓνα ἀπολύτως μὴ ἐποπτεύσιμο ὕλικὸ ἀτομικῶν γεγονότων, τὸ ὁποῖο ὀφείλουμε κατ' ἀρχὴν κομμάτι-κομμάτι νὰ τὸ προσλάβουμε και νὰ τὸ καταγράψουμε και μόνο. Ἡ σκέψη ὅτι αὐτὸ τὸ ὕλικὸ μπορεί νὰ ταξινομηθεῖ ἀπὸ συγκεκριμένες ὀπτικές, ὅτι μπορεί νὰ ταξινομηθεῖ σὲ «εἶδη» και «ὑποεἶδη», σημαίνει μόνο μία ἀξίωση πρὸς τὴν ἐμπειρία, στὴν ἐκπλήρωση τῆς ὁποίας μοιάζει νὰ μὴν δεσμεύεται διόλου. Ἐν τούτοις ή ἐπιστημονική σκέψη —δίχως ν' ἀποπροσανατολίζεται ἀπ' ὅλα τὰ διανοήματα φιλοσοφικῆς και γνωσιοκριτικῆς φύσης— δὲν διστάζει στὸ παραμικρὸ νὰ ἐγείρει αὐτὴ τὴν ἀξίωση και νὰ τὴν ἐφαρμόσει ἀμέσως στὸ δεδομένο. Ζητεῖ στὸ ἀπολύτως ἀτομικὸ ὁμοίότητες, κοινούς προσδιορισμοὺς και «γνωρίσματα» και

από καμμία φαινομενική επιτυχία δεν εκτρέπεται τῆς ἀρχικῆς κατεύθυνσῆς τῆς. Ὄταν μία συγκεκριμένη ἔννοια συνόλου δεν δικαιώνεται, ὅταν διαφεύδεται ἀπὸ νέες παρατηρήσεις πού προκύπτουν, πρέπει ὡπωσδήποτε νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ ἄλλη. Ἡ συναρμογὴ «γενῶν» καὶ ἡ διάκριση «εἰδῶν» ὡς τέτοιες μένουν ἀνέγγιχτες ἀπ' ὅλες αὐτὲς τὶς μοῖρες οἱ ὁποῖες κυβερνοῦν τὶς ἀτομικὲς ἔννοιες. Ἐδῶ ἀποκαλύπτεται λοιπὸν μία ἀμετάβλητη λειτουργία τῶν ἐννοιῶν μας, ἡ ὁποία δεν τοὺς προδιαγράφει μὲν προσδιορισμένο περιεχόμενο, ἡ ὁποία ὅμως εἶναι ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴ σύνολη μορφή τῶν περιγραφικῶν-ταξινομικῶν ἐπιστημῶν. Κι ἔτσι προσκλήσαμε τώρα καὶ νέα ὑπερβατολογικὴ σύλληψη οὐσιώδους σημασίας: διότι «ὑπερβατολογικός» πρέπει νὰ ὀνομάζεται κάθε προσδιορισμὸς ὁ ὁποῖος δεν ἀφορᾷ ἄμεσα τὰ ἴδια τὰ ἀντικείμενα ἀλλὰ τὸν τρόπο γνώσης ἀντικειμένων. Κι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο ὀνομάζουμε «συγγένεια» εἰδῶν καὶ φυσικῶν μορφῶν, τὸ βρῖσκουμε στὴ φύση μόνο γιὰ τὸν λόγο ὅτι πρέπει νὰ ζητήσουμε μέσα τῆς μία ἀρχὴ τῆς δυνάμῆς μας τοῦ κρίνειν. Εἶναι λοιπὸν ἐδῶ ὡπωσδήποτε ἐμφανὲς ὅτι ἡ σχέση μεταξὺ τῆς ἀρχῆς τῆς γνώσης καὶ τοῦ ἀντικειμένου, ὅταν συγκρίνουμε αὐτὴ τὴ σχέση μ' ἐκείνη ἡ ὁποία διαπιστώθηκε ἀπὸ τὴν ἀναλυτικὴ τοῦ καθαρῶ νοῦ, ἔχει μετατοπιστεῖ. Ἐνῶ ὁ καθαρὸς νοῦς ἀποκαλύφθηκε ὡς «νομοθεσία τῆς φύσης», καθὼς ἀποδείχθηκε ὅτι ἐμπεριέκλειε τοὺς ὅρους τῆς δυνατότητας τοῦ ἀντικειμένου τῆς, ἐδῶ ὁ λόγος προσεγγίζει τὸ ἐμπειρικὸ ὑλικὸ ὄχι διατάσσοντας ἀλλὰ ἐρωτώντας καὶ ἐρευνώντας. Ἔτσι φέρεται πρὸς αὐτὸ ὄχι συγκροτητικὰ ἀλλὰ ρυθμιστικὰ, ὄχι «ὀρίζων» ἀλλὰ «ἐπισκοπῶν». Διότι ἐδῶ δεν συνάγεται τὸ ἐπὶ μέρους ἀπὸ τὸ καθόλου, ὀριζόμενο ἔτσι ὡς πρὸς τὴ φύση του, ἀντιθέτως στοῦ ἴδιο τὸ ἐπὶ μέρους ζητεῖται ν' ἀνακαλυφθεῖ μία συνάφεια ἡ ὁποία νὰ μπορεῖ νὰ ἐκφρασθεῖ σὲ ἔννοιες καὶ κανόνες ὅλο καὶ εὐρύτερου εἶδους μέσω προϋούσας θεώρησης τῶν σχέσεων τὶς ὁποῖες ἐμπεριέχει, καὶ τῶν ὁμοιοτήτων καὶ διαφορῶν πού παρουσιάζουν τὰ καθ' ἕκαστον μέλη του. Ἡ περίστασις

ὅμως τῆς ὕπαρξης μίας ἐμπειρικῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦ ὅτι αὐτὴ προϋῶσα ἐκδιπλώνεται, μᾶς δίνει τὴν ἐγγύηση γιὰ τὸ ὅτι αὐτὴ ἢ προσπάθεια δὲν καταβάλλεται μάταια. Ἡ πολλαπλότητα τῶν γεγονότων μοιάζει συνάμα νὰ προκαλεῖ ἄνεση στὴν ἐπιστήμη, μοιάζει νὰ τῆς ἀνταποκρίνεται καὶ νὰ τῆς παρέχει χάρες. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ μία τέτοια συμφωνία τοῦ ὕλικου στὸ ὁποῖο στηρίζεται ἡ ἐμπειρικὴ μας γνώση, μὲ τὴν κατὰ τὴ μορφή βούληση, ἀπὸ τὴν ὁποία καθοδηγεῖται, δὲν εἶναι αὐτονόητη, ἐπειδὴ δὲν μπορεῖ νὰ συναχθεῖ ὡς ἀναγκαῖα ἀπὸ καθολικὰ λογικὲς ἀρχές, παρὰ μόνο νὰ ἀναγνωριστῆ ὡς τυχαία, δὲν μπορούμε ἐδῶ παρὰ νὰ διαβλέψουμε μία συμμετρία τῶν φαινομένων πρὸς τοὺς ὄρους τῆς δυνάμεις μας τοῦ κρίνουν. Αὐτὴ ἡ σκοπιμότητα εἶναι τῆς μορφῆς διότι δὲν ἀφορᾷ ἀμέσως πράγματα καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τους ποιόν, ἀλλὰ τίς ἔννοιες καὶ τὴ συνάρτησή τους ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι σ' αὐτὴν ἐδράζεται, οὔτε λίγο οὔτε πολὺ, τὸ πλήρωμα τῆς ἐμπειρικῆς ἐπιστήμης καὶ ἡ κατεύθυνση τῆς ἴδιας τῆς ἐμπειρικῆς ἔρευνας.

Ζητήσαμε νὰ ἀναπτύξουμε τὸ πρόβλημα μέχρι τώρα ἀπλὰ ὡς πρὸς τὸ καθαρὰ καθ' ὕλην περιεχόμενό του, δίχως ν' ἀσχοληθοῦμε μὲ τὴν ἐπὶ μέρους διατύπωσή του, μὲ τὴν ὁποία τὸ βρίσκουμε ἀντιμέτωπό μας. Διότι μόνο μ' αὐτὸ τὸν τρόπο θεώρησης μπορεῖ νὰ ἐξαχθεῖ ἀμετάκλητα ὅτι ἡ ἐμμενὴς πρόοδος τῶν καθ' ὕλην μελημάτων τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαρῶ λόγου εἶναι, κι ὄχι ἡ μεταμόρφωση καὶ ἡ περάτωση γιὰ τὴν καντιανὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐνοιῶν, πὺ ὁδηγεῖ στὴν Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ικανότητος ὡς ἐπὶ μέρους μέλος τοῦ συστήματος. Ἄπαξ καὶ συλληφθοῦν αὐτὰ τὰ μελήματα σὲ πλήρη αὐστηρότητα, παύει κι ὁ χαρακτηρισμὸς τὸν ὁποῖο ἐπιλέγει ὁ Κάντ γι' αὐτὴν, παύει καὶ ἡ συνάφεια στὴν ὁποία τὸν ἐντάσσει ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο καὶ τὴν ὁρολογία νὰ παρέχουν πιά οὐσιώδεις δυσκολίες. Ὁ Κάντ ἔδωσε τὴ βαθύτατη κι εὐρύτατη συνάμα ἔκθεση τοῦ θεμελιώδους ἐρωτήματος στὸ πρῶτο σχεδιάσμα εἰσαγωγῆς τῆς Κριτικῆς τῆς κριτικῆς ικανότητος, τὸ ὁποῖο ὅμως ἀπέρριψε

κατά την τελειωτική σύνταξη του έργου καθώς παραήταν έκτεταμένο, αντικαθιστώντας το με μία βραχύτερη έκδοχή. Μόνο εκ των υστέρων, όταν ο Γιόχαν Ζίγκισμουντ Μπέκ [Beck] τον παρακάλεσε να συμβάλει στον σχολιασμό των βασικών κριτικών έργων, τον όποιο σχεδίαζε, άνετρεξε πάλι σ' αυτό το πρώτο σχεδίασμα. "Όμως ο Μπέκ, τον όποιο ο Κάντ άφησε να χρησιμοποιήσει το σχεδίασμα κατά βούληση, το δημοσίευσε συντομευόντάς το πολύ και αυθαίρετα, δίνοντάς του έναν παραπλανητικό τίτλο. Πρέπει κανείς συνεπώς, για να διασαφηνίσει το πλήρες περιεχόμενο του τρόπου με τον όποιο ο Κάντ εκθέτει, να ανατρέξει στο χειρόγραφο πρωτότυπο τής εισαγωγής"³⁶³. Ο Κάντ, εισάγοντας μία νέα έννοια, λαμβάνει έδω ως σημείο εκκίνησης τή μεσολάβηση στην αντίθεση μεταξύ «θεωρητικού» και «πρακτικού», ή όποια μοιάζει να είναι θεμελιώδες συμπέρασμα τής σύνολης θεωρίας του. Άποσκοπώντας όμως σ' αυτή τή ζητούμενη συστηματική μεσολάβηση, προέχει κατ' αρχήν γι' αυτόν να αποκρούσει μίαν άλλη έκλαιικευτική μεσολάβηση, ή όποια με την πρώτη ματιά μοιάζει εύλογη. Πιστευόταν ως εκείνη τή στιγμή ότι «ένωση» τής πρακτικής και τής θεωρητικής σφαίρας επιτυγχανόταν ήδη, θεωρώντας κάποιιο θεωρητικό θεώρημα³⁶⁴, όχι μόνο

363. Δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά αυτό το χειρόγραφο στην παρούσα έκδοση των έργων του Κάντ. Βλ. τόμος V, σσ. 177-231. Για περισσότερα περί τής σύνταξης και των περαιτέρω ιστορικών παραλειπομένων της βλ. το υπόμνημα του τόμου V, σελ. 581 κ.κ. ([Σ.τ.Μ.]: Καθώς ή παρούσα μονογραφία ήταν μέρος τής έκδοσης των έργων του Κάντ από τον Κασσίερ, φυσικά αυτή ή έκδοση έννοείται.)

364. [Σ.τ.Μ.]: «...daß man irgendeinen theoretischen Lehrsatz ... betrachtet...» Η ελληνική αντίστοιχη έκφραση, με τὰ πολλά παράγωγα του «θεωρώ», συνδυάζει ένα σύστοιχο αντικείμενο μ' έναν επιθετικό προσδιορισμό ό όποιος έχει πάλι τήν ίδια ρίζα. Δέν είναι έν τούτοις τόσο τιποτολογική όσο φαίνεται με τήν πρώτη ματιά. Ο προσεκτικός αναγνώστης άς τή διαβάσει ξανά και ξανά. Τό «θεωρώ» έχει τήν έννοια του «παρατηρώ», τό «θεωρητικό» λαμβάνεται με τήν έννοια του «μη-πρακτικού», τό δέ «θεώρημα» είναι μία εκ των άξιωματων παραγόμενη πρόταση.

ανάλογα με τούς καθαρὰ ἐννοιολογικούς του λόγους και τις ἐννοιολογικές του συνέπειες, ἀλλὰ λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν και τις ἐφαρμογές πού αὐτὸ ἐπιτρέπει. Ὡς πρὸς τοῦτο θαρρεῖ κανεὶς πὼς μπορεῖ νὰ ὑπολαμβάνει τὴν κρατικὴ σωφροσύνη και οἰκονομία ὡς πρακτικὴ ἐπιστήμη, τὴν ὑγιεινὴ και τὴν διαιτητικὴ ὡς πρακτικὴ ἰατρικὴ, τὴν παιδαγωγικὴ ὡς πρακτικὴ ψυχολογία, διότι σ' ὅλες αὐτὲς τις εἰδικότητες ἔχει νὰ κάνει κανεὶς ὄχι τόσο μὲ τὴν πρόσκτηση θεωρημάτων ὅσο μὲ τὴν χρῆση συγκεκριμένων γνώσεων, θεμελιωμένων ἀπὸ ἄλλου. "Ὁμως πρακτικὲς προτάσεις τέτοιου εἶδους δὲν διαφέρουν ἀπὸ τις θεωρητικὲς ἀληθινὰ και ἐπὶ τῆς ἀρχῆς ἀλλὰ αὐτὴ ἡ διάκριση ἀνευρίσκεται, καθ' ὅσον ἐπιμένει αὐστηρά, μόνον ἐκεῖ ὅπου πρόκειται γιὰ τὴν ἀντίθεση τῶν προσδιοριστικῶν λόγων τῆς φυσικῆς αἰτιότητας και τῶν προσδιοριστικῶν λόγων διὰ τῆς ἐλευθερίας. "Ὅλες οἱ ὑπόλοιπες ἀποκαλούμενες πρακτικὲς προτάσεις δὲν εἶναι παρὰ ἡ θεωρία περὶ τοῦ τί ἀνήκει στὴ φύση τῶν πραγμάτων, ἐφαρμοσμένη στὸν τρόπο και μόνον μὲ τὸν ὁποῖο μποροῦν αὐτὰ νὰ παραχθοῦν ἀπὸ μᾶς σύμφωνα μὲ μία ἀρχή. "Ἔτσι ἡ ἀνάλυση κάποιου προβλήματος τῆς πρακτικῆς μηχανικῆς (π.χ. ἡ λύση τοῦ προβλήματος εὔρεσης τῆς σχέσης τῶν ἐκάστοτε ὑπομοχλίων γιὰ μία δεδομένη δύναμη, ἡ ὁποία νὰ ἰσορροπεῖ μὲ ἓνα δεδομένο βάρος) ὄντως δὲν ἐμπεριέχει ἄλλο οὔτε χρῆζει ἄλλων προϋποθέσεων, ἀπ' ἐκεῖνες πού ἤδη ἐκφέρονται ἀπὸ τὸν καθαρὸ τύπο τοῦ νόμου γιὰ τούς μοχλοὺς. Καὶ δείχνει ἀπλὰ διαφορετικὴ κατεύθυνση τοῦ ἐκάστοτε ὑποκειμενικοῦ ἐνδιαφέροντος, ὄχι ὅμως διαφορὰ στὸ περιεχόμενο τοῦ ἴδιου τοῦ προβλήματος, τὸ εἶναι τὸ ἐνδύει στὴ μία περίπτωση μὲ τὴ μορφή καθαρῆς κρίσης γνώσης, στὴν ἄλλη περίπτωση μὲ τὴ μορφή μίας ὁδηγίας πρὸς κατασκευὴ μίας καθορισμένης συνάφειας ὄρων. Τέτοιες προτάσεις θὰ ἔπρεπε νὰ ὀνομάζονται συνεπῶς ὄχι πρακτικὲς ἀλλὰ τεχνικὲς, ὅπου ὅμως ἡ τεχνικὴ δὲν ἀποτελεῖ τόσο ἀντίθεση τῆς θεωρίας ἀλλὰ μᾶλλον τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἐν ὄψει μίας καθορισμένης ἀτομικῆς περίπτωσης. Οἱ κανόνες τῆς ἀνήκουν

στην τέχνη τῆς κατασκευῆς αὐτοῦ πού θέλουμε νά υπάρξει, «ή ὅποια, ἂν ἡ θεωρία εἶναι πλήρης, εἶναι πάντοτε ἀπλή συνέπεια κι ὄχι δι' ἑαυτὸν ὑφιστάμενο μέρος κάποιου εἶδους ὁδηγίας».

Τώρα ὅμως ἀπ' αὐτὸν τὸν ἔτσι διαπιστωμένο μέσο ὄρο τῆς τεχνικῆς προωθείται ἡ καντιανή θεώρηση παραπέρα καὶ κερδίζει ὡς ἐκ τούτου μία νέα ἐπέκταση καὶ ἐμβάθυνση τῆς ἴδιας τῆς θεωρητικῆς ἐπικράτειας. Διότι, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Κάντ, ὑπάρχει πλάι στὴν τεχνικὴ ὡς τεχνητὴ ἀνθρώπινη ἀτομικὴ διοργάνωση, στὴν ὁποία ἔχει κολλήσει γιὰ πάντα ἡ ἐπίφαση τῆς αὐθαιρεσίας, καὶ μία τεχνικὴ τῆς φύσης τῆς ἴδιας, στὸ μέτρο δηλαδή πού θεωροῦμε τὴ φύση τῶν πραγμάτων σὰν νὰ βασίζοταν ἡ δυνατότητά τους σὲ τέχνη ἢ μ' ἄλλα λόγια σὰν νὰ ἦταν ἡ ἔκφραση μίας εἰκαστικῆς βούλησης. Ὅπωςδήποτε ἕνας τέτοιος τρόπος ἀντίληψης δὲν εἶναι δεδομένος ἤδη ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο, καθὼς ἰδωμένη ὡς ἀντικείμενο τῆς ἐμπειρίας ἡ «φύση» δὲν εἶναι παρὰ τὸ ὅλον τῶν φαινομένων τὸ ὁποῖο ὑπάγεται σὲ καθολικούς καὶ συνεπῶς μαθηματικούς-φυσικοθεωρητικούς νόμους. Ἀντιθέτως εἶναι μία σκοπιὰ, τὴν ὁποία καταλαμβάνουμε «ἐπισκοποῦντες». Δὲν ἐκπηγάζει συνεπῶς ἀπὸ τὴ σκέτη σύλληψη τοῦ δεδομένου οὔτε ἀπὸ τὴν παράθεσή του σὲ αἰτιακὲς συνάφειες, ἀλλὰ αὐτὸ πού τοῦ συνεπιφέρουμε εἶναι μία ἰδιάζουσα καὶ αὐτόνομη ἐρμηγεία. Μὲ μία ἔννοια μπορεῖ κανεὶς ὅπωςδήποτε νὰ ἰσχυριστῆ γενικὰ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς κριτικῆς κοσμοθεωρίας ὅτι ἡ μορφή τῆς γνώσης εἶναι πού προσδιορίζει τὴ μορφή τοῦ ἀντικειμενικοῦ. Ἐδῶ ὅμως αὕτὴ ἡ πρόταση ἰσχύει καὶ ὑπὸ μία στενότερη καὶ εἰδικότερη ἔννοια, διότι αὐτὸ πού βλέπουμε ἐδῶ ἐμπρὸς μας εἶναι συνάμα μία μορφοποίηση δεύτερης τάξης. Ἐνα ὄλο τὸ ὁποῖο ὡς τέτοιο συλλαμβάνεται ἤδη μὲ τίς καθαρὲς ἐποπτεῖες τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου καὶ μὲ τίς καθαρὲς ἔννοιες τοῦ νοῦ, καὶ ἔχει ὑποστῆ μέσα σ' αὐτὲς τὴν ἐξαντικειμενισῆ του, προσλαμβάνει τώρα νέο νόημα ἐφ' ὅσον ἡ σχέση καὶ ἡ ἀμοιβαία ἐξάρτηση τῶν μερῶν του ὑπόκειται μίας νέας ἀρχῆς θεώρη-

σης. Ὡς πρὸς τοῦτο ἡ σκέψη μίας «τεχνικῆς τῆς φύσης» εἶναι, σὲ ἀντίθεση μὲ αὐτὴν τῆς καθαρὰ μηχανικὰ αἰτιατικῆς ἀκολουθίας φαινομένων, τέτοια ὥστε «νὰ μὴν προσδιορίζεται τίποτε περὶ τοῦ ποιοῦ τοῦ ἀντικειμένου οὔτε γιὰ τὸν τρόπο παραγωγῆς του, ἀντιθέτως νὰ κρίνεται δι' αὐτῆς ἡ ἴδια ἡ φύση, ἀλλὰ ἀπλὰ κατ' ἀναλογία μὲ μία τέχνη καὶ μάλιστα ὑποκειμενικὰ σχετιζόμενη πρὸς τὴ γνωστικὴ μας ἰκανότητα, ὄχι ἀντικειμενικὰ σχετιζόμενη πρὸς τὰ ἀντικείμενα». Αὐτὸ ποῦ μπορεῖ καὶ πρέπει τώρα νὰ ἐρωτηθῆ εἶναι τὸ ἐὰν αὐτὴ ἡ κρίση εἶναι δυνατὴ, δηλαδὴ ἂν εἶναι συμβατὴ μὲ τὴν πρώτη κρίση διὰ τῆς ὁποίας συλλαμβάνεται τὸ πολλαπλὸ ἐντὸς τῶν μορφῶν ἐνότητας τοῦ καθαρῶ νοῦ. Δὲν μπορούμε ἐδῶ ἀκόμη νὰ προκαταλάβουμε τὴν ἀπάντηση ποῦ δίνει ὁ Κάντ σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα, μπορεῖ ὅμως νὰ προβλεφθῆ ὅτι μία τέτοια συμβατότητα τῆς ἀρχῆς τῆς γνώσης τοῦ νοῦ μὲ αὐτὴν τῆς ἐπισκοπούσας κριτικῆς ἰκανότητος θὰ μπορεῖ νὰ προκληθῆ μόνον ἂν ἡ νέα ἀρχὴ δὲν ἐπέμβει στὴ σφαῖρα τῆς παλαιᾶς ἀλλὰ ἐκπροσωπεῖ μία ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπ' αὐτὴν ἀξίωση ἐγκυρότητας, ἡ ὁποία προέχει νὰ προσδιοριστῆ καὶ νὰ ὀριοθετηθῆ ἔναντι τῆς προηγούμενης.

Ἡ σκέψη μίας «τεχνικῆς τῆς φύσης» καὶ αὐτοῦ ποῦ τὴ διακρίνει ἀπὸ τὴ σκέψη μίας ἐμπρόθετης διοργάνωσης πρὸς τὴν ἐπίτευξη κάποιου ἐξωτερικοῦ σκοποῦ, διαφαίνεται τόσο πιὸ σαφῶς κατ' ἀρχὴν ὅταν παραβλέψουμε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἐντελῶς κάθε σχέση πρὸς τὴ βούληση καὶ κρατήσουμε κατὰ νοῦ ἀπλὰ τὴ σχέση πρὸς τὸν νοῦ, ἐὰν δηλαδὴ ἐκφέρουμε τὴ μορφή [Form], ἡ ὁποία ἐντὸς του ἀπονέμεται στὴ φύση, ἀπλὰ κατ' ἀναλογία τῶν τυπικῶν λογικῶν συναφειῶν [Formzusammenhänge]. Τὸ ὅτι μία τέτοια ἀναλογία ὑφίσταται, εἶναι ξεκάθαρο ἐφ' ὅσον διανοηθοῦμε ὅτι ἡ φύση ὑπὸ κριτικὴ ἔννοια δὲν σημαίνει παρὰ τὴν ὁλότητα τῶν ἀντικειμένων δυνατῆς ἐμπειρίας καὶ ὅτι περαιτέρω ἡ ἐμπειρία οὔτε ἀπλή ἄθροιση συμπεκνωμένων ἀτομικῶν παρατηρήσεων εἶναι, οὔτε ἀπλὰ ἀφηρημένη σύνοψη καθολικῶν κανόνων καὶ ἀρχῶν. Ἡ συναρμογὴ τοῦ στοι-

χειού τῆς ἀτομικότητος μὲ ἐκεῖνο τῆς καθολικότητος ἀπαρτίζουσα τὴν ἔννοια μίας «ἐμπειρίας ὡς συστήματος κατὰ ἐμπειρικούς νόμους», ἀποτελεῖ τὸ συγκεκριμένο ὅλο τῆς ἐμπειρικῆς συνάφειας. «Διότι ἂν καὶ αὐτὴ ἀποτελεῖ σύστημα σύμφωνα μὲ ὑπερβατολογικούς νόμους, οἱ ὁποῖοι περιέχουν τὸν ὄρο τῆς δυνατότητος τῆς ἐμπειρίας ἐν γένει, εἶναι ὅμως δυνατὴ τόσο ἄπειρη πολλαπλότητα ἐμπειρικῶν νόμων καὶ τόσο μεγάλη ἑτερογένεια μορφῶν τῆς φύσης, οἱ ὁποῖες ὑποτίθεται ὅτι ἀνήκουν στὴν ἐπὶ μέρους ἐμπειρία, ὥστε ἡ ἔννοια ἐνὸς συστήματος κατ' αὐτοὺς τοὺς (ἐμπειρικούς) νόμους νὰ εἶναι κατ' ἀνάγκη ἐντελῶς ξένη στὸν νοῦ καὶ νὰ μὴν μπορεῖ νὰ συλληφθεῖ οὔτε ἡ δυνατότητα οὔτε, πόσο μάλλον, ἡ ἀναγκαιότητα ἐνὸς τέτοιου ὅλου. Συνάμα ὅμως ἡ ἐπὶ μέρους, συλλήβδην κατὰ παραμόνιμες ἀρχές, συναφῆς ἐμπειρία, ἔχει ἀνάγκη καὶ αὐτὴν τὴν συστηματικὴν συνάφεια, γὰρ νὰ γίνῃ δυνατό γιὰ τὴν κριτικὴν ἱκανότητά νὰ ὑπαγάγῃ τὸ ἐπὶ μέρους στὸ καθόλου καὶ ὅμως ἀκόμη ἐμπειρικό, καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς μέχρι τοὺς ἀνώτατους ἐμπειρικούς νόμους καὶ τὶς σύμφωνες μ' αὐτοὺς μορφές τῆς φύσης, δηλαδὴ νὰ θεωρήσῃ τὸ συνονθύλευμα ἰδιαιτέρων ἐμπειριῶν ὡς σύστημά τους. Διότι δίχως αὐτὴ τὴν προϋπόθεση δὲν μπορεῖ νὰ λάβῃ χώρα συλλήβδην ἔννομη συνάφεια, δηλαδὴ ἐμπειρικὴ ἐνότητά τους». Ἐὰν ἡ πολλαπλότητα καὶ ἀνισότητα τῶν ἐμπειρικῶν νόμων ἦταν τόσο μεγάλη ὥστε νὰ ἦταν μὲν δυνατό νὰ ὑπαγάγουμε μεμονωμένους ἀπ' αὐτοὺς σὲ μίαν κοινὴν ἔννοια εὐταξίας, ποτὲ ὅμως νὰ μὴν συλλαμβάνουμε τὴν ὁλότητά τους σὲ ἐνιαῖα βαθμιδωτὴ ἀκολουθία, τεταγμένη κατὰ βαθμούς καθολικότητος, θὰ εἴχαμε στὸ πρόσωπο τῆς φύσης, ἀκόμη καὶ ἂν τὴν ἐννοούσαμε ὑποταγμένη στὸν νόμο τῆς αἰτιότητος, παρὰ ταῦτα μόνον «ὠμό, χαῶδες συνονθύλευμα». Στὴ σκέψη μίας τέτοιας ἄμορφης κατάστασης ἀντιτάσσεται τώρα ἡ κριτικὴ ἱκανότητα, ὅχι μὲ ἀπόλυτη λογικὴ ἀπαίτηση ἐξουσίας, ἀλλὰ πάντως μὲ τὸν γνώμονα, ὁ ὁποῖος τὴν ἐξυπηρετεῖ ὡς ὠθησὴ καὶ ὡς ὁδοδείκτης σ' ὅλες τῆς τὶς διερευνήσεις. Προϋποθέτει [«präsumiert»] μίαν νομοτέλεια τῆς φύσης

πού πάει μακρύτερα, μίας φύσης πού κατ' ανάγκη ονομάζεται τυχαία σύμφωνα με άπλές έννοιες του νοῦ, ἡ ὅποια ὅμως τὴν «ἀποδέχεται γιὰ τὸ καλὸ τῆς» αὐτὴ τὴ νομοτέλεια. Ὅπωςδήποτε πρέπει ἐδῶ νὰ τηρήσει ἐνσυνείδητο ὅτι σ' αὐτὴ τὴν τυπικὴ σκοπιμότητα τῆς φύσης, δηλαδή στὴν καταλληλότητά της νὰ συγκροτηθεῖ ὡς διαρκῶς συνεχὲς ὄλον κατ' ἐξáιρεση νόμων καὶ κατ' ἐξáιρεση μορφῶν, δὲν λαμβάνει οὔτε θεμελιώνει: οὔτε θεωρητικὴ γνώση οὔτε πρακτικὴ ἀρχὴ τῆς ἐλευθερίας, ἀντιθέτως δίνει γιὰ νὰ κρίνουμε καὶ νὰ διερευνήσουμε ἕναν ἄσκοπο μίτο. Ἡ φιλοσοφία ὡς δογματικὸ σύστημα τῆς γνώσης τῆς φύσης καθὼς καὶ τῆς ἐλευθερίας δὲν προσλαμβάνει ἐδῶ συνεπῶς νέο μέρος. Ἀντιθέτως, ἡ ἔννοιά μας μίας τεχνικῆς τῆς φύσης θὰ ἀνήκει στὴν κριτικὴ τῆς γνωστικῆς μας δύναμης ὡς εὐρετικὴ ἀρχὴ γιὰ νὰ κρίνουμε τὴ φύση. Οἱ «ἀποφάνσεις τῆς μεταφυσικῆς γνώσης», μὲ τις ὁποῖες συνηθίζει νὰ ἐργάζεται κυρίως ἡ περιγραφικὴ φυσικὴ ἐπιστήμη καὶ στὶς ὁποῖες παρέπεμψε ἤδη ἡ Κριτικὴ τοῦ καθαρῶ λόγου στὸ ἀπόσπασμά της γιὰ τις ρυθμιστικὲς ἀρχὲς τοῦ λόγου, προσλαμβάνουν ἀπ' ἐδῶ τὸ πραγματικὸ τους φῶς. Ὅλοι ἐκεῖνοι οἱ τύποι, ὅτι ἡ φύση διαρκῶς ἐπιλέγει τὸν συντομότερο δρόμο, ὅτι δὲν κάνει τίποτε εἰς μάτην, ὅτι δὲν ἀνέχεται ἄλλατα στὴν πολλαπλότητα τῶν μορφῶν καί, μολονότι πλοῦσια σὲ εἶδη, εἶναι φειδωλὴ σὲ γένη, φαίνονται τώρα ὄχι τόσο ὡς ἀπόλυτοι προσδιορισμοὶ τῆς οὐσίας της ὅσο «ὑπερβατολογικὲς ἐκδηλώσεις τῆς κριτικῆς ἱκανότητας». «Κάθε σύγκριση ἐμπειρικῶν παραστάσεων, μὲ σκοπὸ ν' ἀναγνωριστοῦν ἐμπειρικοὶ νόμοι στὰ φυσικὰ πράγματα καί, σύμφωνα μ' αὐτούς, εἰδικὲς μορφές, πού ὅμως διὰ τῆς σύγκρισής τους νὰ συνάδουν καὶ ὡς πρὸς τὸ γένος μὲ ἄλλες, προϋποθέτει ἡ φύση νὰ παρατήρησε καὶ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῶν ἐμπειρικῶν της νόμων μίαν συγκεκριμένη οἰκονομία, σύμμετρη πρὸς τὴ δύναμή μας τοῦ κρίνειν καὶ μίαν συλληπτὴ γιὰ μᾶς ὁμοιομορφία, κι αὐτὴ ἡ προϋπόθεση πρέπει ὡς ἀρχὴ τῆς κριτικῆς ἱκανότητας νὰ προηγηθεῖ κάθε σύγκρισης a priori». Διότι περὶ ἀπριωρικῆς ἀρχῆς πρόκειται κι ἐδῶ, ἀφοῦ

αὐτὴ ἢ κλίμακα κι αὐτὴ ἢ τυπικὴ «ἀπλότητα» τῶν φυσικῶν νόμων δὲν μπορεῖ νὰ ἐξαχθεῖ ἀπὸ ἀτομικὲς ἐμπειρίες ἀλλὰ ἀποτελεῖ τὴν προϋπόθεση ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁποίας καὶ μόνο εἶναι δυνατὸ σὲ μᾶς νὰ βάζουμε ἐμπρὸς συστηματικὰ ἐμπειρίες³⁶⁵.

Τώρα μόλις ἐπισκοπεῖ κανεὶς ἐντελῶς τὸν ἐλιγμὸ λόγῳ τοῦ ὁποίου ἡ κριτικὴ καὶ ἡ μεταφυσικὴ διαφέρουν σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο. Ὅπου κι ἂν ἀναπτύχθηκε τὸ πρόβλημα τῆς ἀτομικῆς μορφῆς τοῦ πραγματικοῦ στὴν προκαντιανὴ μεταφυσικὴ, συναρμόσθηκε πρὸς τὴν ἰδέα ἐνὸς ἀπόλυτου, ἔνσκοπα δρῶντος νοῦ, ὁ ὁποῖος πρόβαλλε στὸ εἶναι μία πρωταρχικὴ ἐσωτερικὴ διαμόρφωση, τῆς ὁποίας ἀπλὴ μαρμαρυγὴ καὶ ἀντίγραφο εἶναι αὐτὴ πού περατώνουμε στὶς ἐμπειρικὲς μας ἔννοιες. Εἶδαμε πῶς ἡ θεωρία περὶ λόγου προσηλώθηκε ἤδη ἀπὸ τὶς πρωταρχεὲς τῆς στὸν Πλωτῖνο σ' αὐτὴ τὴ σκέψη καὶ πῶς τὴν ἐξέφρασε μὲ τὶς πιὸ ἑτερόκλητες παραλλαγές. Ὁ Κάντ ἐφαρμόζει κι ἐδῶ τὴ χαρακτηριστικὴ μεταμόρφωση, ἡ ὁποία εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴ σύνολη κατεύθυνση τοῦ ἰδεαλισμοῦ του: ἡ ἰδέα, ἀπὸ δύναμη τῆς ἀντικειμενικῆς δημιουργίας στὰ πράγματα, γίνεται ἀρχὴ καὶ θεμελιώδης κανόνας τῆς γνωσιμότητος τῶν πραγμάτων ὡς ἀντικειμένων τῆς ἐμπειρίας. Ναι μὲν ὁ νοῦς θαρρεῖ πῶς ὁ συσχετισμὸς τῆς σκόπιμης γι' αὐτὸν καὶ συνάδουσας πρὸς τὶς ἀξιώσεις του εὐταξίας φαινομένων ἐν γένει πρὸς μία σκοπιμότητα ἀνώτερης τάξης, πρὸς μία δημιουργικὴ καὶ «ἀρχέτυπη» διάνοια, εἶναι βῆμα πού ἀπαιτεῖ ἀναγκαῖα ὁ ἴδιος ὁ λόγος, ὅμως ἡ ψευδαίσθηση ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού μεταβάλλουμε τὴν ἰδέα μίας τέτοιου εἶδους σχέσης σὲ ἰδέα περὶ ὑπάρχοντος πρωταρχικοῦ ὄντος. Μεταθέτουμε λοιπὸν δυνάμει αὐτῆς τῆς φυσικῆς σοφιστείας τοῦ λόγου,

365. Γι' αὐτὴ τὴ συνάφεια βλ. τὴν Πρῶτη Εἰσαγωγὴ στὴν Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἰκανότητος, ἰδίως ἀρ. I, II, IV, V (τόμος V, σελ. 179 κ.κ.)· πρβλ. Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἰκανότητος, Εἰσαγωγὴ I, IV, V (τόμος V, σσ. 239 κ.κ., 248 κ.κ.).

τὴν ὁποία εἶχε ἤδη ἀποκαλύψει ἡ Ὑπερβατολογικὴ Διαλεκτικὴ, ἕναν στόχο, τὸν ὁποῖο βλέπει ἐμπρός της ἡ ἐμπειρικὴ γνῶση καὶ τὸν ὁποῖο δὲν μπορεῖ ν' ἀποχωριστεῖ, σὲ ὑπερβατικὸ εἶναι, τὸ ὁποῖο βρίσκεται πίσω της. Συλλαμβάνουμε μίαν τάξιν, ἡ ὁποία συνίσταται γιὰ μᾶς κατὰ τὴ διαδικασία τῆς γνῶσης καὶ ριζώνει μὲ κάθε νέο ἀναβαθμὸ σταθερότερα καὶ βαθύτερα, ὡς ἔτοιμο καθ' ὕλην καθεστῶς. Γιὰ νὰ κρίνουμε ὅμως αὐτὴ τὴ θέσιν ἀρκεῖ κι ἐδῶ νὰ ὑπενθυμίσουμε τὴν ὑπερβατολογικὴ σύλληψιν, ὅτι τὸ «ἀπόλυτο» δὲν εἶναι τόσο «δεδομένο» ὅσο μᾶλλον «παραδεδομένο». Καὶ ἡ συλλήβδην ἐνότητα τῶν ἐπὶ μέρους μορφῶν πραγματικότητος καὶ τῶν ἐπὶ μέρους νόμων ἐμπειρίας μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὰν νὰ τὴν εἶχε προκαλέσει ἕνας νοῦς (ἂν κι ὅχι ὁ δικός μας) πρὸς ὑποστήριξιν τῶν γνωστικῶν μας ἰκανοτήτων, γιὰ νὰ ποιήσῃ δυνατὸ ἕνα σύστημα ἐμπειρίας σύμφωνα μὲ ἐπὶ μέρους φυσικοὺς νόμους. Ὅμως δὲν ἔχουμε ἰσχυριστεῖ ἀκόμη ὅτι μ' αὐτὸ τὸν τρόπο θὰ ἔπρεπε νὰ ὑποτεθεῖ πράγματι ἕνας τέτοιος νοῦς, ἀλλὰ ἡ κριτικὴ ἰκανότητα θέτει ἔτσι νόμο μόνον στὸν ἑαυτὸ της, ὅχι στὴ φύσιν, ἀφοῦ ὀρίζει τὸν δρόμο τῆς ἴδιας τῆς δικῆς της θεώρησης. Στὰ ἴδια τὰ προϊόντα τῆς φύσης δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ προδιαγράψῃ σχέση πρὸς σκοπούς – οὔτε κἀν πρὸς τοὺς σκοπούς τῆς ἐξαντλητικῆς κατανοητότητος βάσει τοῦ συστήματος. Πολὺ περισσότερο αὐτὴ ἡ ἔννοια μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ νὰ ἐπισκοπήσουμε τοὺς σκοπούς ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς συναρμογῆς τῶν φαινομένων ἡ ὁποία εἶναι δεδομένη κατὰ ἐμπειρικοὺς νόμους. Ἡ κριτικὴ ἰκανότητα ἔχει λοιπὸν καὶ ἀρχὴ a priori γιὰ τὴ δυνατότητα τῆς φύσης, ὅμως μόνον ἀπὸ ὑποκειμενικὴ ἀποψη, μέσα της, διὰ τῆς ὁποίας προδιαγράφεi ἕναν νόμο ὅχι στὴ φύσιν ὡς αὐτονομία ἀλλὰ στὸν ἑαυτὸ της ὡς ἑαυτονομία. «Λέγοντας λοιπὸν ὅτι ἡ φύσιν ἐξειδικεύει τοὺς καθολικοὺς τῆς νόμους σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς σκοπιμότητος γιὰ τὴ γνωστικὴ μας δύναμιν, δηλαδὴ γιὰ νὰ βρεῖ στὴν ἀναγκαίαν του ἐργασίαν τὸ καθόλου τῆς συμμετρίας πρὸς τὸν ἀνθρώπινον

νοῦ, γιὰ νὰ βρεῖ τὸ καθόλου τοῦ ἐπὶ μέρους ποὺ παρέχεται σ' αὐτὸν ἀπὸ τὴν ἀντίληψη, καὶ γιὰ νὰ βρεῖ... στὴν ἐνότητα τῆς ἀρχῆς πάλι συναρμογή... τοῦ διαφοροτικοῦ, μ' αὐτὸ τὸν τρόπο οὔτε ἐμεῖς προδιαγράφουμε νόμο στὴ φύση οὔτε αὐτὴ μᾶς διδάσκει κανέναν νόμο παρατηρώντας τὴν (ἂν κι ἐκεῖνη ἡ ἀρχὴ μπορεῖ νὰ ἐπιρρωθεῖ ἀπὸ τὴ φύση). Διότι [ἡ σκοπιμότητα] δὲν εἶναι παρὰ ἀρχὴ τῆς ἐπισκοπούσας κριτικῆς ἰκανότητος κι ὄχι τῆς ὀρίζουσας. Θέλουμε τώρα ὅπωςδήποτε, πέρα γιὰ πέρα κατ' ἐκεῖνη τὴν ἀρχὴ καὶ τοὺς γνώμονες ποὺ ἐδράζονται σ' αὐτὴν, νὰ ἀνιχνεύσουμε τοὺς ἐμπειρικούς της νόμους, ὅπως κι ἂν εἶναι καμωμένη ἡ φύση ὡς πρὸς τοὺς καθολικούς της νόμους, ἐπειδὴ μόνο ὅσο λαμβάνει αὐτὸ χῶρα προχωροῦμε χρησιμοποιώντας τὸν νοῦ μας στὴν ἐμπειρία καὶ μποροῦμε νὰ προσκτήσουμε γνώση»³⁶⁶.

Ἡ ἀντίθεση τῶν μεθόδων εἶναι τώρα αὐστηρὰ καὶ ἀπαραγνώριστα σεσημασμένη. Ἡ εἰκάζουσα μεταφυσικὴ ζητεῖ νὰ ἐξηγήσει τὴν ἀτομικὴ διαμόρφωση τῆς φύσης, ἐφ' ὅσον τὴ γεννᾷ δι' ἐνὸς καθόλου τὸ ὁποῖο αὐτοεξειδικεύεται ὅλο καὶ πιὸ πολὺ. Ἡ κριτικὴ ἀποψη δὲν ξέρει νὰ λείει τίποτε γιὰ μία τέτοια αὐτοανάπτυξη τοῦ ἀπολύτου ὡς πραγματικῆς διαδικασίας, ἀλλὰ βλέπει ἐκεῖ ὅπου ἡ μεταφυσικὴ διαβλέπει μία ἔσχατη λύση, μόνον ἓνα ἐρώτημα πρὸς τὴ φύση, τὸ ὁποῖο πρέπει ἀναγκαίως νὰ θέσει, ἢ προϊούσα ἀπάντηση τῶν ὁποίων πρέπει νὰ ἀφεθεῖ στὴν ἐμπειρία. Μποροῦν νὰ ὑπάρξουν ὀλόκληρες περιοχὲς τῆς ἐμπειρίας (καὶ ὑπάρχουν ἀναμφίβολα σὲ κάθε μία ἐκ τῶν μεμονωμένων ἡμιτελῶν φάσεων της), ἐντὸς τῶν ὁποίων αὐτὴ ἡ ἀξίωση δὲν ἔχει ἀκόμη πληρωθεῖ, ὅπου δηλαδὴ τὸ «δεδομένο» ἐπὶ μέρους δὲν ἔχει πράγματι ὀσμηθεῖ μὲ τὸ νοούμενο «καθόλου», ἀντιθέτως τὰ δύο τους ἀλληλοαντιτίθενται ἀκόμη σχετικὰ ἀδιαμεσολάβητα. Σὲ τέτοια περίπτωση ἡ ἐμπειρικὴ κριτικὴ ἰκανότητα δὲν μπορεῖ ἀπλὰ νὰ ἐπιβάλλει τὴν ἀρχή

366. Βλ. *Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἰκανότητος*, Εἰσαγωγή V (τόμος V, σσ. 250-255).

της, δὲν μπορεῖ νὰ συγγυρίσει καὶ νὰ μεθερμηνεύσει τὸ ἐμπειρικό ὕλικό κατὰ τὸ δοκοῦν της. Ἐνα μόνον μπορεῖ νὰ ἰσχυριστεῖ καὶ θὰ τὸ ἰσχυριστεῖ: ὅτι τὸ ἐρώτημα δὲν ἐπιτρέπεται νὰ θεωρηθεῖ ἄλυτο ἐπειδὴ δὲν ἔχει λυθεῖ. Ἡ προσπάθειά της νὰ μεσολαβεῖ συνεχῶς μεταξὺ ἀτομικοῦ, ἐπὶ μέρους καὶ καθόλου δὲν διακόπτεται ποτέ καὶ δὲν ἀνεξαρτητοποιεῖται ἀπὸ τὴν ἐκάστοτε ἐπιτυχία, ἐπειδὴ αὐτὴ ἢ προσπάθεια δὲν καταβάλλεται καθ' αἴρεσιν ἀλλὰ θεμελιώνεται ἀπαρέγκλιτα σὲ μία οὐσιώδη λειτουργία τοῦ ἴδιου τοῦ λόγου.

Ἐδῶ πιά ἡ λογικὴ «τεχνικὴ τῆς φύσης», τὴν ὁποία ἀνακαλύψαμε, παραπέμπει συνάμα στὸ βαθύτερο κι εὐρύτερο ἐρώτημα, μὲ τὸ ὁποῖο μόλις πού περατώνεται πιά ἡ συνολικὴ πρόθεση τῆς Κριτικῆς τῆς κριτικῆς ἱκανότητος. Ἐνῶ θεωρήσαμε τὴ φύση στὴν ἐπισκοποῦσα κριτικὴ ἱκανότητα σὰν νὰ ἐξειδίκευε αὐτὴ τοὺς καθολικούς της θεμελιώδεις νόμους μὲ τρόπο ὥστε αὐτοὶ νὰ συνενωθοῦν γιὰ μᾶς σὲ πανταχόθεν καταληπτὴ βαθμιδωτὴ τάξη ἐμπειρικῶν ἐνοιῶν, ἐδῶ αὐτὴ θὰ θεωρηθεῖ ὡς τέχνη. Ἡ σκέψη τῆς «νομοθεσίας σύμφωνα μὲ ὑπερβατολογικούς νόμους τοῦ νοῦ», ἡ ὁποία ἀποτελέσει τὸ πραγματικὸ κλειδί τῆς Παραγωγῆς τῶν Κατηγοριῶν, δὲν ἐπαρκεῖ πιά, διότι ἡ νέα ὀπτικὴ γωνία πού ἐμφανίζεται τώρα μπορεῖ νὰ κάνει χρῆση τοῦ δικαιώματός της ὄχι πιά ὡς νόμος ἀλλὰ μόνον ὡς «προϋπόθεση»³⁶⁷. Πῶς ὅμως θὰ παρασταθεῖ τώρα ὑποκειμενικὰ ἡ κατάστασις πραγμάτων, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὡς πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ περιεχομένου καὶ τοῦ ἀντικειμένου; Πῶς θὰ ἐκφραστεῖ καὶ θ' ἀντικατοπτριστεῖ στὴ συνείδηση ἢ κατανόηση ἐκείνης τῆς εἰδικῆς «τεχνήσεως» ἰδιαιτερότητος τῶν φυσικῶν νόμων; Πρέπει ἀπαραιτήτως νὰ θέσουμε αὐτὴ τὴν ἐρώτησι, διότι εἶναι δεδομένο ἤδη ἀπὸ τὴ θεμελιώδη μεθοδικὴ σκέψη τῆς κριτικῆς φιλοσο-

367. Βλ. τὴν Πρῶτη Εἰσαγωγὴ τῆς Κριτικῆς τῆς κριτικῆς ἱκανότητος, ἀρ. V (τόμος V, σελ. 196).

φίας, ὅτι κάθε ἓνα ἀπ' τὰ προβλήματα τῆς ἐπιδέχεται καὶ χρήζει μίας τέτοιας διπλῆς χαρακτηρολογίας. Ὅπως ἡ ἐνότητα χώρου καὶ χρόνου ὀριζόταν συγχρόνως ὡς ἡ ἐνότητα τῆς «καθαρῆς ἐποπτείας» καὶ ἡ ἐνότητα τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἐμπειρίας συγχρόνως ὡς αὐτὴ τῆς «ὑπερβατολογικῆς συναντίληψης», ἔτσι οὔτε κι ἐδῶ δικαιούμαστε νὰ προσμονοῦμε πῶς γιὰ τὸν νέο ὀρισμὸ περιεχομένου πού μᾶς ξάνοιξε ἡ σκέψη τῆς «τεχνικῆς τῆς φύσης», θὰ μπορέσει νὰ καταδειχθεῖ συγχρόνως μία νέα, ἀντίστοιχη σ' αὐτὴ συνειδησιακὴ λειτουργία. Ἡ ἀπάντησις ὅμως τὴν ὁποία δίνει ὁ Κἀντ σ' αὐτὴ τὴν ἐρώτησις ὁπωςδήποτε κατ' ἀρχὴν ἐκπλήσσει καὶ ξενίζει. Διότι τὸ ψυχολογικὸ περιεχόμενον στὸ ὁποῖο παραπέμπει τώρα εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο ὑπὸ τὴ σύνολη προηγούμενη ἔννοιά του στὴν *Κριτικὴ τοῦ καθαρῶ λόγου* κι ἀκόμη πιὸ αὐστηρὰ καὶ ἐνεργητικὰ στὴν *Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου* εἶχε χαρακτηρίσει ὡς τὸ πραγματικὸ παράδειγμα ἐνὸς νομικὰ ἀπροσδιόριστου καὶ συνεπῶς διόλου ἐξαντικειμενίσμου περιεχομένου. Ἡ ὑποκειμενικὴ ἔκφρασις κάθε σκοπιμότητας, τὴν ὁποία ἀπαντοῦμε στὴν τάξιν τῶν φαινομένων, εἶναι τὸ συναίσθημα τοῦ ἡδέος τὸ ὁποῖο συνδέεται μαζί της. Ὅπου κι ἂν συνειδητοποιοῦμε συμφωνία, τῆς ὁποίας δὲν διορᾶται ἐπαρκῆς λόγος στους καθολικοὺς νόμους τοῦ νοῦ, πού ὅμως ἀναδεικνύεται προωθητικὴ τοῦ ὄλου τῶν γνωστικῶν μας δυνάμεων καὶ γιὰ τὴ συναφὴ τους χρῆσις, συνοδεύουμε αὐτὴ τὴν προώθησις, τῆς ὁποίας συνάμα μετέχουμε σὰν σ' ἐλεύθερη χάριτα ἡδούμενοι. Νοιώθουμε — ὅμοια σὰν νὰ ἐπρόκειτο σὲ μία ἀρμονικὴ συνάρθρωσις τῶν περιεχομένων τῆς ἐμπειρίας γιὰ εὐτυχῆ συμπτωσις πού εὐνοεῖ τὴν πρόθεσίν μας — χαρούμενοι γιὰ λόγου της καὶ ἀνακουφισμένοι ἀπὸ μία ἀνάγκη». Οἱ καθολικοὶ νόμοι τῆς φύσης, ὡς πρότυπα τῶν ὁποίων μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν οἱ θεμελιώδεις νόμοι τῆς μηχανικῆς, δὲν συνεπιφέρουν ἓναν προσδιορισμὸ αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Διότι γι' αὐτούς ἰσχύει τὸ ἴδιο καθὼς καὶ γιὰ τίς καθαρῶς μαθηματικῆς συναφείας: ὁ θαυμασμὸς περὶ αὐτῶν παύει ἅπαξ καὶ τοὺς συλλάβουμε ὡς

πρός τὴν ἀδιάλειπτη, αὐστηρὰ παραγόμενη ἀναγκαιότητα. «Ὅμως τὸ ὅτι ἡ εὐταξία τῆς φύσης κατὰ τοὺς ἐπὶ μέρους νόμους τῆς, παρ' ὅλη τὴν τουλάχιστον δυνατὴ πολλαπλότητα καὶ ἀνομοιομορφία, τὴν ὑπερβαίνουσα τὴν ἀντιληπτικὴ μας δύναμη, εἶναι ἐν τούτοις ὄντως σύμμετρη πρὸς τὴν πολλαπλότητα καὶ ἀνομοιομορφία, εἶναι, ἀπ' ὅσο καταλαβαίνουμε, τυχαῖο, καὶ ἡ εὐρεσίη τῆς εἶναι μία ἐργασία τοῦ νοῦ, ἡ ὁποία ὀδηγεῖται ἐξεπίτηδες σ' ἓναν ἀναγκαῖο σκοπὸ, δηλαδὴ νὰ εἰσαγάγει μέσα τῆς ἐνότητα τῶν ἀρχῶν. [...] Ἡ ἐπίτευξη κάθε πρόθεσης συνδέεται μὲ τὸ συναίσθημα τοῦ ἠδέος· κι ἂν ὁ ὅρος τῆς πρόθεσης εἶναι παράσταση a priori, ὅπως ἐδῶ, π.χ., εἶναι ἀρχὴ τῆς ἐπισκοπούσας κριτικῆς ἰκανότητος ἐν γένει, τότε καὶ τὸ συναίσθημα τοῦ ἠδέος προσδιορίζεται ἀπὸ ἓναν λόγον a priori καὶ γιὰ τὸν καθένα ἔγκυρα... Πράγματι, ἀφοῦ ἀπὸ τῆς συνάντησης τῶν ἀντιλήψεων μὲ τοὺς νόμους καὶ τὶς καθολικὲς ἔννοιες τῆς φύσης (τὶς κατηγορίες) δὲν ἀπαντοῦμε τὴν παραμικρὴ ἐπενέργεια ἐπὶ τοῦ συναίσθηματος τοῦ ἠδέος, οὔτε καὶ μπορούμε, διότι ὁ νοῦς λειτουργεῖ φύσει ἔτσι χωρὶς πρόθεση, αἴφνης ἢ ἀνακαλυμμένη συμβατότητα δύο ἢ περισσότερων ἐμπειρικῶν ἑτερογενῶν φυσικῶν νόμων ὑπὸ μία συμπεριληπτικὴ τους ἀρχὴ εἶναι ὁ λόγος ἐνὸς πολὺ ἔντονου ἠδέος συναίσθηματος... Naὶ μὲν τὸ ἠδὺ ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ φύση εἶναι αἰσθητὴ καθὼς καὶ ἀπὸ τῆς συναρθρωμένης ἐνότητος σὲ κλάσεις καὶ εἶδη, πράγματα στὰ ὁποῖα καὶ μόνον ὀφείλονται ἐμπειρικὲς ἔννοιες μὲ τὶς ὁποῖες τὴν ἀναγνωρίζουμε κατὰ τοὺς ἐπὶ μέρους νόμους τῆς, δὲν τὸ νοιώθουμε πιά ἔντονο· στὸν καιρὸ του ὅμως σαφῶς καὶ ἦταν, καὶ μόνον ἐπειδὴ ἡ ἐμπειρία ποὺ ἐννοεῖται ἐδῶ δὲν θὰ ἦταν δυνατὴ δίχως αὐτό, ἔχει συμπλακεῖ σιγά-σιγά μὲ τὴν ξερὴ ἐτυμηγορία καὶ δὲν ἔχει προσεχθεῖ ἰδιαιτέρως... Παράσταση τῆς φύσης, ἀπεναντίας, διὰ τῆς ὁποίας κάποιος θὰ μᾶς πρόβλεπε ὅτι διερευνώντας ἔστω καὶ ἐλάχιστα πέρα ἀπὸ τὴν κοινότετην ἐμπειρία, θὰ προσκρούσαμε σὲ μία τέτοια ἑτερογένεια τῶν νόμων τῆς ἡ ὁποία θὰ καθιστοῦσε ἀδύνατη γιὰ τὸν νοῦ μας τὴν ἔνωση τῶν ἐπὶ

μέρους νόμων της υπό καθολικούς εμπειρικούς, δὲν θὰ μᾶς ἄρесе, ἐπειδὴ τοῦτο ἀντιπαλαίει πρὸς τὴν ἀρχὴ τῆς ὑποκειμενικῆς-σκοπίμης ἐξειδίκευσης τῆς φύσης στὰ γένη της καὶ στὴν ἐπισκοποῦσα μας κριτικὴ ἰκανότητα ἐξ ἐπόψεως τῆς τελευταίας»³⁶⁸.

Συγκρατοῦμε ἀπ' αὐτὲς τὶς προτάσεις τοῦ Κάντ πρὸ πάντων ἐκεῖνο τὸ χαρακτηριστικὸ τὸ ὁποῖο τὶς καθιστᾷ μεθοδολογικὰ σημαντικὲς καὶ ἐξέχουσες. Τὸ «ἡδύ», τὸ ὁποῖο ὡς τώρα θεωρεῖτο ὡς τὸ ἀπολύτως ἐμπειρικό, συμπεριλαμβάνεται τώρα στὸ πλαίσιο τοῦ ἀπριορικὰ προσδιορίσιμου καὶ ἀπριορικὰ γνώσιμου. Αὐτὸ πού ὡς τώρα γινόταν ἀντιληπτὸ ἀπολύτως ὡς τὸ καθ' ἑαυτὸν προῖον προαίρεσης, κατὰ τὸ ὁποῖο κάθε ἀτομικὸ ὑποκείμενο διακρίνεται ἀπὸ ἄλλα, προσλαμβάνει τώρα —τουλάχιστον σὲ κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ θεμελιώδη στοιχεῖα του— καθολικὴ σημασία «γιά τὸν καθένα». Ἡ ἀρχὴ τῆς ὑπερβατολογικῆς κριτικῆς ἐφαρμόζεται ὡς ἐκ τούτου σὲ μία ἐπικράτεια, ἡ ὁποία ὡς τώρα φαινόταν νὰ τῆς ἀντιστέκεται πέρα γιὰ πέρα. Ἦδη ἡ πρώτη ἔκδοση τῆς *Κριτικῆς τοῦ καθαρῶς λόγου* χαρακτήριζε ὡς ἐσφαλμένη τὴν ἐλπίδα τοῦ «ἐξαιρετοῦ ἀναλυτῆ Μπάουμγκαρτεν» νὰ φτάσει σὲ μία ἐπιστημονικὰ θεμελιωμένη «κριτικὴ τῆς καλαισθησίας», ἐπειδὴ τὰ στοιχεῖα τῆς αἰσθητικῆς εὐαρέσκειας καὶ ἀπαρέσκειας συνίστανται στὸ ἡδὺ καὶ στὸ ἀηδές, τοῦτα ὅμως εἶναι, λέει, ὡς πρὸς τὶς πηγές τους ἐμπειρικὰ καὶ μόνο καὶ συνεπῶς ποτὲ δὲν μποροῦν νὰ χρησιμεύσουν σὲ νόμους a priori.³⁶⁹ Τώρα διορθώνεται αὐτὴ ἡ ἄποψη: ἡ ἰδιαιτερότητα αὐτῆς τῆς διόρθωσης συνίσταται ὅμως στὸ ὅτι δὲν εἶναι ἡ ἄμεση θεώρηση τῶν φαινομένων τῆς τέχνης καὶ τῆς καλλιτεχνικῆς διάπλασης, ἀλλὰ πρόοδος τῆς κριτικῆς τῆς θεωρητικῆς γνώσης, πού ὁδηγεῖ σ' αὐτήν. Σὲ ἐπέκταση καὶ ἐμβάθυνση τῆς ἔννοιας τῆς ἀπριορι-

368. *Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἰκανότητος*, Εἰσαγωγή ἀρ. V καὶ VI (τόμος V, σσ. 253-7).

369. Βλ. *Κριτικὴ τοῦ καθαρῶς λόγου*, «Ἑπερβατολογικὴ Αἰσθητικὴ», 1 (τόμος III, σελ. 56 κ.κ.).

κότητας τῆς θεωρίας ὀφείλεται κατὰ τὸ πρῶτον τὸ ἀπρίορι τῆς αἰσθητικῆς καὶ ἀπ' αὐτὲς καθοδηγεῖται ὁ προσδιορισμὸς καὶ ἡ τελείωση τῆς θεωρίας. Ἐπειδὴ καταδείχτηκε ὅτι γιὰ τὴν πλήρη μορφή τῆς ἐμπειρίας ὁ ὅρος τῶν καθολικῶν νόμων τοῦ νοῦ εἶναι μὲν ἀναγκαῖος, ὄχι ὅμως ἐπαρκής· ἐπειδὴ ἀνακαλύφθηκε ἰδιαίτερη μορφή καὶ ἰδιαίτερη σκόπιμη σύνδεση τοῦ ἐπὶ μέρους, ἡ ὁποία ἀπὸ τὴν πλευρά τῆς περατώνει κατὰ τὸ πρῶτον τὴ συστηματικὴ ἔννοια τῆς ἐμπειρίας, γι' αὐτὸ καὶ ζητεῖται καὶ στὴ συνειδήση στοιχεῖο στὸ ὁποῖο νὰ διαμορφώνεται ἡ νομοτέλεια τοῦ ἐπὶ μέρους καὶ τοῦ «τυχαίου». Ἐπαξ καὶ βρεθεῖ αὐτὸ τὸ στοιχεῖο ἔχουν αὐτομάτως μετατοπιστεῖ τὰ ὅρια τῆς μέχρι τώρα ἔρευνας. Δὲν σταματάει πλέον ἐμπρὸς στὸ ἐρώτημα τοῦ «ἀτομικοῦ» πραγματευόμενη τὸ ἀτομικὸ ὡς ἐκεῖνο ποὺ μεταβάλλεται ἀπὸ περίπτωσι σὲ περίπτωσι καὶ ποὺ συνεπῶς δὲν εἶναι προσδιορίσιμο παρὰ ὡς διὰ τῆς ἄμεσης ἀτομικῆς ἐμπειρίας καὶ διὰ τοῦ «ὕλικοῦ» παράγοντα τοῦ αἰσθήματος – ἀντιθέτως ζητεῖ ν' ἀνακαλύψει καὶ σ' αὐτὴν τὴ μέχρι τώρα κλειστὴ ἐπικράτεια, τὰ θεμελιώδη στοιχεῖα μίας ἀπριωρικῆς μορφολογίας.

Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὁ Κάντ φτάνει, μέσα ἀπὸ τὴν καθαρὰ λογικὴ θεωρία τῆς διαμόρφωσης τῶν ἐμπειρικῶν ἐνοιῶν καὶ μέσα ἀπὸ τὸ ἐρώτημα περὶ τῶν γνωσιοθεωρητικῶν ὄρων μίας συστηματοποίησης καὶ ταξινόμησης τῶν φυσικῶν μορφῶν ὡς τὸ κατώφλι τῆς κριτικῆς αἰσθητικῆς³⁷⁰. Ἡ ἔννοια μίας «τεχνικῆς τῆς φύσης» διαμόρφωσε ἐδῶ ἀπὸ

370. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια πρέπει νὰ κατανοήσῃ κανεὶς τὸ γνωστὸ γράμμα τοῦ Κάντ στὸν Ράινχολτ [Reinhold], τὸ ὁποῖο δίνει ἐξηγήσεις γιὰ τὴ γένεσι τῆς Κριτικῆς τῆς κριτικῆς ἰκανότητος. «Εἶμαι σὲ θέση νὰ σὰς διαβεβαιώσω», γράφει ὁ Κάντ ἐδῶ στὶς 18 Ὀκτωβρίου 1787, «δίχως νὰ μοῦ καταλογιστεῖ ὅτι εἶμαι ὑπερφίλιος, ὅτι ὅσο περισσότερο προχωρῶ στὴν πορεία μου, τόσο πιὸ ξέγνοιαστος γίνομαι γιὰ τὸ ὅτι καμμία ἀντίφασι [(Σ.τ.Μ.): "Widerspruch" σημαίνει καὶ "διένεξι"], οὔτε καν συμμαχία (πράγμα ποὺ τώρα δὲν εἶναι ἀσυνήθιστο) δὲν μπορεῖ νὰ ἀπειλήσῃ ἰδιαίτερα τὸ σύστημά μου. Αὐτὴ εἶναι ἐσώτερη πεποίθησι ἡ ὁποία γεννιέται μέσα

τὴν ἀντικειμενικὴ πλευρὰ τῆ μεσολάβηση, ἢ ὑπερβατολογικο-ψυχολογικὴ ἀνάλυση τῶν συναισθημάτων τοῦ ἡδέος καὶ τοῦ ἀηδοῦς διαμόρ-

μου ἐπειδὴ προχωρώντας σὲ ἄλλα ἐγχειρήματα δὲν βρίσκω τὸ σύστημα μου ἀπλὰ σὲ συμφωνία μὲ τὸν ἑαυτό του ἀλλὰ καὶ ὅταν ὡς τώρα δὲν ξέρω ποιά μέθοδο ἔρευνας νὰ πάρω γιὰ ἓνα ἀντικείμενο, ὀφείλω νὰ ἀνατρέχω σ' ἐκεῖνο τὸν καθολικὸ πίνακα στοιχείων τῆς γνώσης καὶ τῶν σχετικῶν ἰκανοτήτων τῆς ψυχῆς, γιὰ νὰ λάβω ἐξηγήσεις τις ὁποῖες δὲν διανοούμουν. Ἔτσι ἀσχολοῦμαι τώρα μὲ τὴν κριτικὴ τῆς καλαισθησίας, καὶ μὲ τὴν εὐκαιρία ἀνακαλύπτονται ἀρχές a priori ἄλλου εἶδους ἀπὸ τις μέχρι τώρα. Διότι οἱ ἰκανότητες τῆς ψυχῆς εἶναι τρεῖς: τὸ γνωστικόν, τὸ συναίσθημα τοῦ ἡδέος καὶ τοῦ ἀηδοῦς καὶ ὁ πόθος. Τοῦ πρώτου βρήκα ἀρχές a priori στὴν Κριτικὴ τοῦ καθαρῶ (θεωρητικῶ), τοῦ τρίτου στὴν Κριτικὴ τοῦ πρακτικῶ λόγου. Τὶς ἀναζήτησα καὶ γιὰ τὸ δεύτερο καὶ μολονότι θεωροῦσα μὲν ἀδύνατη τὴν ἀνεύρεση τέτοιων, τὸ συστηματικὸ μέρος, τὸ ὁποῖο μοῦ ἐπέτρεψε τὴν ἀνακάλυψη, ἐντὸς τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, τῆς ἀνατομίας τῶν ἰκανοτήτων, τῶν ὁποίων ἔκανα μνεῖα πρὶν, πράγμα ἀξιοθαύμαστο καὶ γόνιμο σὲ ὕλικόν πρὸς ἐλλογίκευση, ἀκόμη-ἀκόμη, γιὰ τὸ ὑπόλοιπον τῆς ζωῆς μου, ἔτσι τώρα ἀναγνωρίζω τρία μέρη τῆς φιλοσοφίας, τὸ κάθε ἓνα ἐκ τῶν ὁποίων ἔχει τις ἀρχές τοῦ a priori, τις ὁποῖες μπορεῖ κανεὶς νὰ προσμετρήσει προσδιορίζοντας μ' ἀσφάλεια τὸν ὄγκον τῆς μ' αὐτὸ τὸν τρόπο δυνατῆς γνώσης: τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας, τῆς τελεολογίας καὶ τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μεσαία ἀνευρίσκεται ὁπωσδήποτε ὡς ἡ φτωχότερη σὲ προσδιοριστικούς λόγους a priori». Ἄν δὲν πάρει κανεὶς ἐξωτερικὰ καὶ μόνο αὐτοὺς τοὺς καντιανούς ὀρισμούς κατὰ γράμμα, ἀλλὰ δεῖ τὴ συνοχὴν στὸ πνεῦμα τοῦ Κάντ ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καὶ σ' ὅ,τι προκύπτει ἀπὸ τὴν Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἰκανότητος τὴν ἴδια γιὰ τὴν καθ' ὕλην συνάφεια τῶν προβλημάτων, τότε δὲν μπορεῖ νὰ ἐναπομείνει ἀμφιβολία γιὰ τὸ ποῖόν ρόλον ἔπαιξε τὸ «συστηματικὸ μέρος» στὴν ἀνακάλυψη τῆς κριτικῆς αἰσθητικῆς. Ὁ Κάντ δὲν προσετέφερε στὶς δύο ἤδη προϋπάρχουσες ἀπριωρικὲς ἀρχές μίαν τρίτην ἀνακαλύπτοντάς τιν χάριν δομικῆς συμμετρίας, ἀντιθέτως ἦταν μίαν ἀναμόρφωση καὶ αὐστηρότερη σύλληψη τῆς ἴδιας τῆς ἔννοιας τῆς ἀπριωρικότητος τοῦ ἀντιμετώπισε κατ' ἀρχὴν στὴ θεωρητικὴ ἐπικράτεια — στὴ σκέψη ὅτι ἡ φύση εἶναι λογικὰ «σύμμετρη» πρὸς τὸ γνωστικὸ μας. Ἡ θεώρηση τῶν σκοπῶν ἐν γένει — ἢ, γιὰ νὰ τὸ ἐκφράσουμε ὑπερβατολογικο-ψυχολογικά: ἡ ἐπικράτεια τοῦ ἡδέος καὶ τοῦ ἀηδοῦς — ἀποδείχθηκε ὅμως μ' αὐτὸ τὸν τρόπο δυνατὸ ἀντικείμενο ἀπριωρικοῦ προσδιορισμοῦ· ἀπ' ἐδῶ πᾶς συνεχίζει ὁ δρόμος, στὸν ὁποῖο προέκυψε ἐν τέλει ἡ ἀπριωρικὴ θεμελίωση τῆς αἰσθητικῆς ὡς μέρους ἐνὸς συστήματος γενικῆς τελεολογίας.

φωσε τῆ μεσολάβηση ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικὴ πλευρά. Εἶδαμε ἤδη ὅτι ἡ φύση στὸ μέτρο πὺ νοεῖται ὡς ἐξειδικευόμενη στοὺς ἐπιμερισμοὺς κλάσεων καὶ εἰδῶν, σύμφωνα μὲ μία ἀρχὴ κατανοητὴ γιὰ τὴν κριτικὴ μας ἰκανότητα, γίνεται ἀντιληπτὴ ὡς πρὸς τοῦτο ὡς τέχνη. Αὐτὴ ὅμως ἡ περίτεχνη συνάρθρωση μοιάζει συνάμα ἀφ' ἑαυτῆς ὅπωςδῆποτε «τεχνητὴ»³⁷¹. Αὐτὸ ἰσχύει καὶ στὸ μέτρο πὺ δὲν ξανοίγεται ἄμεσα στὴ συνήθη συνείδηση καὶ πρέπει πρῶτα νὰ προσελκυθεῖ μέσα ἀπὸ μία ἐπὶ μέρους ἔκφραση τῆς γνωσιοθεωρητικῆς θεώρησης. Τὸ καθεστῶς καὶ τὴν ιδιότητα τῶν ἐπὶ μέρους νόμων τῆς φύσης νὰ ἐπέχουν θέση ὑπερκειμένου ἢ ὑπαγόμενου στὸ σύστημα ὡς δεδομένα γεγονότα, ἀποδέχεται ὁ κοινὸς νοῦς χωρὶς ν' ἀπαιτεῖ ἐξήγηση γι' αὐτό. Ἀκριβῶς ὅμως γιὰ τὸν λόγο ὅτι δὲν βλέπει ἐδῶ πρόβλημα, τοῦ ξεφεύγει καὶ ἡ λύση τοῦ προβλήματος καὶ τὸ εἰδικὸ ἠδὺ συναίσθημα πὺ συναρμόζεται μαζί της. Ἐὰν λοιπὸν ἡ φύση δὲν ἔδειχνε παρὰ αὐτὴ τὴ λογικὴ σκοπιμότητα, θὰ ὑφίστατο ὅπωςδῆποτε χάριν αὐτοῦ καὶ μόνο λόγος νὰ τὴ θαυμάζουμε γι' αὐτό: «νὰ θαυμάσει ὅμως ἔτσι δὲν θὰ μπορούσε παρὰ δύσκολα ἄλλος παρὰ, γιὰ παράδειγμα, ὁ ὑπερβατολογικὸς φιλόσοφος· ἀλλὰ κι αὐτός, μὴν μπορώντας νὰ πεῖ συγκεκριμένη περίπτωση ὅπου αὐτὴ ἡ σκοπιμότητα ν' ἀποδεικνύεται *in concreto*, θὰ τὴ νοῦσε μόνο καθολικά»³⁷². Σ' αὐτὸ τὸν περιορισμὸ τοῦ ὡς τώρα ἀποτελέσματος ἔχει συνάμα ὀριστεῖ σαφῶς ἡ κατεύθυνση στὴν ὁποία πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ ἡ συστηματικὴ του ἀναμόρφωση καὶ ἐπέκταση. Ὑπάρχει ἄραγε—θὰ πρέπει νὰ ρωτήσουμε— σκόπιμη μορφή τῶν φαινομένων ἡ ὁποία δὲν μᾶς πρωτοξανοίγεται ὑπὸ τὴ μεσολάβηση τῆς ἔννοιας καὶ τῆς ὑπερβατολογικῆς ἐπισκόπησης, ἀλλὰ μιᾶ πρὸς ἐμᾶς ἄμεσα μέσα στὸ συναίσθημα τοῦ

371. Πρὸβλ. Πρώτη Εἰσαγωγὴ τῆς Κριτικῆς τῆς κριτικῆς ἰκανότητος, ἀρ. V (τόμος V, σελ. 196).

372. Πρώτη Εἰσαγωγὴ τῆς Κριτικῆς τῆς κριτικῆς ἰκανότητος, ἀρ. V (τόμος V, σελ. 197).

ἠδέος καὶ τοῦ ἀηδοῦς; Ὑπάρχει ἀτομικὴ διάπλαση τοῦ εἶναι, συναρμογὴ τῶν φαινομένων, πού ἀπέναντι στὸν κόσμον τῆς καθαρῆς καὶ ἐμπειρικῆς νόησης νὰ συνιστᾷ κάτι ἀπαραγνώριστα ἰδιότυπο, πού συνεπῶς νὰ μὴν εἶναι διόλου καταληπτό μὲ τίς μεθόδους τῆς ταξινομήσεως καὶ συστηματοποίησης σὲ ἐπιστημονικοὺς νόμους – χωρὶς ὅμως νὰ στερεῖται αὐτόνομησ καὶ πρωταρχικῆς εἰδικῆς νομοτέλειας; Θέτοντας αὐτὰ τὰ δύο ἐρωτήματα ἔχουμε ὀδηγηθεῖ ἄμεσα καὶ αὐτομάτως ὡς τὸ σημεῖο ὅπου τὸ μεταφορικὸ νόημα τῆς τέχνης, ὅπως τὸ ἀντιμετωπίσαμε στὴν ἔννοια μίας «τεχνικῆς τῆς φύσεως», μεταβαίνει στὸ κυριολεκτικὸ νόημα, στὸ σημεῖο ὅπου συνεπῶς τὸ σύστημα τῆς γενικῆς τελεολογίας παραλαμβάνει ἐντὸς τοῦ τὴν κριτικὴ τῆς ἰκανότητος τοῦ νὰ διατυπώνουμε αἰσθητικὰ κρίσεις ὡς σημαντικότερο μέλος τοῦ.

4.

Ὅπως ἦταν τὸ ζήτημα τῆς ἀτομικῆς μορφολογίας αὐτὸ πού περάτωσε τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν καθαρῶν νόμων τοῦ νοῦ στὸν κόσμον τῶν ἐπὶ μέρους νόμων, ἔτσι αὐτὸ τὸ ζήτημα εἶναι πού μπορεῖ νὰ ἐξηγητηθεῖ καὶ τὴν ἐπόμενη καὶ ἄμεση εἰσαγωγή στὰ θεμελιώδη ἐρωτήματα τῆς κριτικῆς αἰσθητικῆς. Διότι τὸ βασίλειον τῆς τέχνης εἶναι βασίλειον καθαρῶν ἐπίπλαστων μορφῶν, κάθε μία ἀπ' τὶς ὁποῖες εἶναι κλειστὴ στὸν ἑαυτὸ της καὶ κατέχει ἓνα οἰκεῖον ἀτομικὸ κέντρο, ἐνῶ ἀνήκει συγχρόνως μαζί μὲ ἄλλες σὲ μίαν ἰδιάζουσα συνάφεια οὐσίας καὶ ἐπενέργειας. Πῶς μπορεῖ νὰ ὀριστεῖ αὐτὴ ἡ συνάφεια οὐσίας καὶ πῶς μποροῦμε νὰ τὴν ἐκφέρουμε καὶ νὰ τὴν χαρακτηρίσουμε ἔτσι ὥστε νὰ μὴν χαθεῖ ἡ αὐτόνομη ἰδιοτυπία της καὶ ἡ ἐσωτερικὴ ζωὴ τῆς ἐπὶ μέρους μορφῆς; Στὴν ἐπικράτεια τῆς καθαρῆς θεωρίας καὶ στὴν ἐπικράτεια τοῦ ἠθικοῦ-πρακτικοῦ λόγου δὲν κατέχουμε πράγματι ἐνδεδειγμένο καὶ εὐστοχο παράδειγμα θεμελιώδους σχέσεως αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Τὸ «καθ' ἕκαστον» τῆς θεωρίας εἶναι πάντα εἰδικὴ περίπτωσις καὶ μόνο ἐνὸς κα-

θολικού νόμου, από τὸν ὁποῖο περιμένει αὐτὸ νὰ προσλάβει τὴ σημασία του καὶ τὴν τιμὴ ἀλήθειας του, ὅπως καὶ τὸ ἀνθρώπινο ἄτομο, ὡς ἠθικὸ ὑποκείμενο, σύμφωνα μὲ τὴ βασικὴ ἀποψη τῆς καντιανῆς ἠθικῆς, θεωρεῖται διαρκῶς μόνο φορέας τῆς καθολικῶς ἰσχύουσας πρακτικῆς ἐπιταγῆς τοῦ λόγου. Ἡ ἐλεύθερη προσωπικότητα γίνεται αὐτὸ πού εἶναι μόνο θυσιάζοντας τὶς «τυχαῖες» ὁρμές καὶ ροπές της καὶ ὑποτασσόμενη στὸν καθολικῶς ἐπιτάσσοντα καὶ καθολικῶς δεσμευτικὸ κανόνα τοῦ δέοντος. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις τὸ ἀτομικὸ μοιάζει συνεπῶς νὰ πρωτοβρίσκει τὴν πραγματικὴ του θεμελίωση καὶ δικαιολόγηση στὸ ὅτι γίνεται ἓνα μὲ τὸ καθόλου. Στὴν καλλιτεχνικὴ ἐποπτεία πρωτοσυνάπτεται ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη μία ἐντελῶς καινούργια σχέση. Τὸ ἔργο τέχνης εἶναι κάτι καθ' ἕκαστον καὶ ἀποκομμένο τὸ ὁποῖο ἐδράζεται ἐφ' ἑαυτοῦ καὶ κατέχει τὸν σκοπὸ του καθαρὰ ἐν ἑαυτῷ. Κι ὅμως σ' αὐτὸ μέσα, μᾶς παρίσταται ταυτόχρονα ἓνα νέο «σύνολο», μία νέα συνολικὴ εἰκόνα τῆς πραγματικότητας καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ πνευματικοῦ κόσμου. Τὸ ἀτομικὸ δὲν παραπέμπει ἐδῶ σὲ κάτι ὑποκείμενό του ἀφηρημένο-οἰκουμενικὸ, ἀντιθέτως αὐτὸ εἶναι τοῦτο τὸ ἴδιο τὸ οἰκουμενικὸ, ἐπειδὴ συνοψίζει συμβολικῶς στὸν ἑαυτό του τὸ περιεχόμενο τοῦ οἰκουμενικοῦ.

Εἶδαμε πῶς ἡ ἔννοια ἐνὸς ὅλου τῆς ἐμπειρίας ἀποδεικνυόταν στὴ θεωρητικὴ-ἐπιστημονικὴ θεώρηση τόσο σαφέστερα ὡς ἀνεδαφικὴ ἀξίωση ὅσο πιὸ πολὺ προχωροῦσε ἡ κριτικὴ σύλληψη. Ἡ ἀπαίτηση νὰ περιληφθεῖ ἐξαντλητικὰ τὸ σύνολο τοῦ κόσμου μᾶς οδήγησε στὴν καρδιὰ τῶν διαλεκτικῶν ἀντινομιῶν τῆς ἔννοιας τοῦ ἀπείρου. Αὐτὸ τὸ ὅλον δὲν καταφέραμε νὰ τὸ κατανοήσουμε ὡς δεδομένο παρὰ μόνο ὡς «παραδεδομένο» δὲν παρουσιαζόταν ἐμπρὸς μας σὲ στερεὰ μορφή καὶ περιγράμμα ὡς ἀντικείμενο, ἀντιθέτως διαλυόταν σὲ μία ἀέναη διαδικασία τῆς ὁποίας οὔτε τὴν κατεύθυνση οὔτε τὸν στόχο μπορούσαμε νὰ προσδιορίσουμε. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια κάθε θεωρητικὴ κρίση ἐμπειρίας παραμένει κατ' ἀνάγκη ἀποσπασματικὴ καὶ ἔχει αὐτεπίγνωση ἀποσπάσματος, ἐφ' ὅσον ἔχει

προσκτήσει κριτική καθαρότητα περί του έαυτού της. Κάθε μέλος τής ακολουθίας τής έμπειρίας χρήζει, για να μπορεί να συλληφθεί έπισημονικά, ενός άλλου, τó όποιο, ως «αίτία» του, προσδιορίζει τή στερεά θέση του εν χώρω και εν χρόνῳ. Άλλά ακριβώς αυτό τó άλλο ύποπίπτει με τή σειρά του στην ίδια έξάρτηση, έτσι ώστε και πάλι «έκτός» έαυτού πρέπει ν' αναζητήσει τόν λόγο του. Συναρμοζόμενο μ' αυτό τόν τρόπο στοιχειό προς στοιχειό, ακολουθία προς ακολουθία, χιτίζεται επί του προκειμένου για μās τó αντικείμενο τής έμπειρίας, τó όποιο δέν είναι άλλο από «σύνοψη σχέσεων». Όμως ένας έντελώς διαφορετικός τρόπος συναρμογής του καθ' έκαστον προς τó όλον, του πολλαπλού προς τήν ενότητα δέν παρίσταται για μās όταν παίρνουμε ως δεδομένο τó γεγονός τής τέχνης και τής καλλιτεχνικής διάπλασης. Τó γεγονός τó ίδιο τó προϋποθέτουμε, όπως και παντού στην υπερβατολογική έρευνα. Δέν ρωτάμε για τó εάν αλλά για τó πώς είναι. Δέν παρακολουθοῦμε τήν ιστορική ή τήν ψυχολογική του γένεση αλλά ζητοῦμε να τó κατανοήσουμε ως προς τó καθαρό του καθεστώς και τούς όρους αυτού του καθεστῶτος. Έτσι κατανοοῦμε έαυτούς ως κατ' ανάγκη παραπεμφθέντες σε μία νέα μορφή κρίσης: διότι κάθε συναρμογή περιεχομένων τής συνειδήσης εκφράζεται από αντικειμενική σκοπιά ως κρίση. Η κρίση ή ίδια όμως έχει πιά υπερβεί τά όρια του ως τώρα καθαρά λογικού όρισμού της. Δέν προβάλλει πιά κατά τήν υπαγωγή του επί μέρους στο καθόλου ή κατά τή σκέτη εφαρμογή μίας καθολικής γνώσης στο επί μέρους, ή όποία διάχθηκε ως βασικό γνώρισμα τής «όρίζουσας κριτικής ικανότητας» στην *Κριτική του καθαρού λόγου* (πρό πάντων στο κεφάλαιο περί τής «Σχηματοποίησης τῶν καθαρῶν Έννοιῶν του Νοῦ»), αλλά παριστᾶ απεναντίας έναν πλήρως διαφορετικό τύπο σχέσης. Αυτός ό τύπος πρέπει αρχικά να σκιαγραφηθεί άδρά και να διακριθεί άπ' όλες τις άλλες συνθέσεις τής συνειδήσης, άν πρόκειται να έξαχθεί αύστηρά ή ιδιομορφία τής νέας επικράτειας προβλημάτων.

Προτού ωστόσο γίνει αυτή η διάκριση καθ' ἕναστον, προέχει νὰ προσέξουμε ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀρθοῦν ἀπ' αὐτὴν ἡ ἐνότητα τῆς ἴδιας τῆς λειτουργίας τῆς κρίσης καὶ οἱ οὐσιώδεις κριτικὲς συλλήψεις τις ὁποῖες προσλάβουμε γιὰ τὴ λειτουργία αὐτή. Κάθε κρίση εἶναι γιὰ τὸν Κάντ πράξη ὅχι τῆς «εἰσδεκτικότητας» ἀλλὰ τῆς καθαρῆς «ἐνεργητικότητας»: ὅσο ἔχει ἀληθινὴ «ἀπριορικὴ» ἐγκυρότητα δὲν παριστᾷ σχέση δεδομένων ἀντικειμένων ἀλλὰ εἶναι στοιχεῖο γενικᾶ τῆς λήψης ἀντικειμένων. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ὑφίσταται καὶ μία χαρακτηριστικὴ ἀντίθεση μεταξὺ τῆς «αἰσθητικῆς κριτικῆς ἰκανότητας» τοῦ Κάντ καὶ αὐτοῦ ποῦ ἡ γερμανικὴ αἰσθητικὴ τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰώνα ὀνόμαζε «ἰκανότητα νὰ κρίνουμε κάτι» προσπαθώντας νὰ τὸ ἀνατάμει. Ἡ ἰκανότητα νὰ κρίνουμε κάτι ξεκινᾷ ἀπὸ δεδομένα ἔργα «καλαισθησίας» καὶ θέλει νὰ δείξει τὸν δρόμο ἔτσι ὥστε ἀναλύοντας καὶ συγκρίνοντας νὰ εἰσχωρήσουμε σὲ καθολικοὺς κανόνες καὶ κριτήρια τῆς καλαισθησίας μὲ αὐτὰ ὡς ἀφετηρία. Ἡ θεώρηση τοῦ Κάντ περατώνεται ἀπεναντίας ἀντίστροφα: δὲν θέλει νὰ ἀφαιρέσει τὸν κανόνα ἀπὸ κάποια δεδομένα ἀντικείμενα —στὴν προκειμένη περίπτωσι ἀπὸ δεδομένα παραδείγματα καὶ δείγματα εἰκόνων—, ἀντιθέτως ζητεῖ τὴν πρωταρχικὴ νομοτέλεια τῆς συνείδησις στὴν ὁποία ἐδράζεται ἡ ὅποια αἰσθητικὴ ἀντίληψη, ὁ ὅποιος χαρακτηρισμὸς ἐνὸς περιεχομένου τῆς φύσις ἢ τῆς τέχνης ὡς «καλαισθητου» ἢ «ἀκαλαισθητου». Τὸ ἔτοιμο μορφοποιημένο εἶναι συνεπῶς γι' αὐτὴν μόνον ἡ ὑπόθεσις ἐργασίας, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐπιδιώκει νὰ φτάσει στοὺς ὅρους τῆς δυνατότητας τῆς μορφοποίησης τῆς ἴδιας. Αὐτοὶ οἱ ὅροι μποροῦν κατ' ἀρχὴ μόνον ἀρνητικᾶ νὰ ὀριστοῦν, ἀφοῦ δὲν προσδιορίζουμε τί εἶναι παρὰ τί δὲν εἶναι. "Ὅτι ἡ ἐνότητα τῆς αἰσθητικῆς διάθεσις καὶ τῆς αἰσθητικῆς μορφῆς ἐδράζεται σὲ ἄλλη ἀρχὴ ἀπ' ἐκείνη δυνάμει τῆς ὁποίας ἐνοποιούμε στὴν κοινὴ κι ἐπιστημονικὴ ἐμπειρία ἐπὶ μέρους στοιχεῖα σὲ συνολικὰ συμπλέγματα καὶ συνολικοὺς κανόνες, ἔχει ἤδη δειχθεῖ. Σ' αὐτὴ τὴν τελευταία ἐνο-

ποίηση πρόκειται ἐν τέλει πάντοτε γιὰ μία αιτιακή σχέση ὑπερκείμενου καὶ ὑπαγόμενου, γιὰ τὴν κατάρτιση μίας συλλήβδην συνάφειας ὄρων, ἢ ὅποια μπορεῖ νὰ συλληφθεῖ ὡς ἀνάλογο μίας συνάφειας ἐννοιῶν καὶ συμπερασμάτων. Τὸ ἓνα φαινόμενο ἀποκτᾷ ἓνα εἶδος σχέσης ἐξάρτησης ἀπὸ τὸ ἄλλο, στὴν ὁποία τὰ δύο τους συμπεριφέρονται ὡς «λόγος» καὶ «παρεπόμενο». Ἡ αἰσθητικὴ σύλληψη ἐνὸς ὅλου καὶ τῶν ἀτομικῶν ἐπὶ μέρους στοιχείων τοῦ ἀποκλείει ἀπεναντίας κάθε τοιαύτη ἀντίληψη. Ἐδῶ τὸ φαινόμενο δὲν ἀναλύεται στοὺς ὅρους του, ἀντιθέτως τηρεῖται ἔτσι ὅπως ἄμεσα ὑπάρχει. Ἐδῶ δὲν βυθίζομαστε στοὺς ἐννοιολογικοὺς λόγους ἢ τὰ παρεπόμενά του, παρὰ παραμένουμε σ' αὐτὸ τὸ ἴδιο γιὰ ν' ἀφεθοῦμε ἀπλᾶ στὴν ἐντύπωση ποὺ ἐγείρει αὐτὸ θεωρούμενο καὶ μόνο. Ἄντι τῆς ἐξατομίκευσης τῶν μερῶν καὶ τοῦ ἂν αὐτὰ ὑπέρκεινται ἢ ὑπάγονται πρὸς τὸν σκοπὸ μίας ἐννοιολογικῆς ταξινομήσεως, προέχει ἐδῶ νὰ καταληφθοῦν αὐτὰ μὲ μιᾶς καὶ νὰ συνασπισθοῦν σὲ μία συνολικὴ ἀντίληψη τῆς ἰκανότητάς μας νὰ φανταζόμαστε. Ἄντι τῶν αἰτιατῶν μὲ τὰ ὅποια ἐπεμβαίνουν τὰ μέρη στὴν αιτιακὴ ἀλυσίδα τῶν φαινομένων καὶ συνεχίζονται μέσα της, ἐμφαίνουμε σ' αὐτὰ μόνο τὴν καθαρὴ τους ἀξία τοῦ παρόντος, ὅπως αὐτὴν τὴν καλύπτει ἡ ἴδια ἡ ἐποπτεία.

Ἔτσι ὅμως ἔχει συγχρόνως χαρακτηριστεῖ ἡ διαφορά, ἢ ὅποια χωρίζει τὴν αἰσθητικὴ συνείδηση ἀπὸ τὴν πρακτικὴ συνείδηση, ἢ διαφορά ἢ ὅποια διαχωρίζει τὸν κόσμον τῆς καθαρῆς μορφῆς ἀπ' ἐκεῖνον τῆς πράξης καὶ τῆς βούλησης. Ὅπως ἡ θεωρητικὴ ἄποψη ἀνατέμνει τὸ ὄν σὲ σύμπλεγμα αἰτίων καὶ αἰτιατῶν, ὄρων καὶ τῶν ὑπὸ ὄρους, ἔτσι καὶ ἡ πρακτικὴ ἀντίληψη τὸ ἀνατέμνει σὲ πλέγμα σκοπῶν καὶ μέσων. Ἡ δεδομένη πολλαπλότητα περιεχομένου προσδιορίζεται καὶ συναρθρώνεται στὴ μία περίπτωσι ὑφισταμένου τοῦ ἐνὸς στοιχείου «διὰ» τοῦ ἄλλου, στὴν ἄλλη περίπτωσι ὑφισταμένου τοῦ ἐνὸς «χάριν» τοῦ ἄλλου. Στὴν καθαρὴ αἰσθητικὴ θεώρησι, ἀπεναντίας, κάθε τέτοιου εἶδους διάλυσι τοῦ περιεχομένου ἀποσυντίθεται σὲ συσχετικὰ μέρη καὶ ἀντιθέσεις. Τὸ

περιεχόμενο διαφαίνεται ἐδῶ σ' ἐκείνη τὴν ποιοτικὴ τελείωση, ἡ ὁποία δὲν χρῆζει ἐξωτερικοῦ συμπληρώματος, λόγου ἢ στόχου, κειμένων ἐκτὸς αὐτῆς, καὶ ἡ ὁποία δὲν ἀνέχεται τέτοιο συμπλήρωμα. Ἡ αἰσθητικὴ συνείδηση κατέχει ἐκείνη τὴ μορφή τῆς συγκεκριμένης πλήρωσης, διὰ τῆς ὁποίας παραδομένη ξεκάθαρα στὴν ἐκάστοτε περίσταση, συλλαμβάνει σ' ἐκείνη τὴν ἴδια στιγμιαία περίσταση ἓνα στοιχεῖο ἀπολύτως ἄχρονος σημασίας. Τὸ «πρὸ» καὶ τὸ «κατόπιν», τὸ ὁποῖο ἀντικειμενοποιούμε ἐννοιολογικὰ σκεπτόμενοι τὴν αἰτιατὴ σχέση καὶ διαμορφώνουμε ὡς ἐμπειρικὴ χρονικὴ ἀκολουθία καὶ χρονικὴ τάξη³⁷³, ἔχει ἐδῶ σῆσται καὶ συγχρόνως παυθεῖ, ἀκριβῶς ὅπως αὐτὴ ἡ πρόβλεψη καὶ «ἀποσκόπηση» ἐνὸς σκοποῦ, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὸν πόθο καὶ τὴ θέλησή μας. Κι ἔτσι ἔχουμε τώρα τὰ οὐσιώδη καὶ διακριτικὰ στοιχεῖα ἀνά χειρας, τὰ ὁποία ἀλληλοδιαπερνῶνται στὸν ὄρισμό τοῦ «κάλλους» πού δίνει ὁ Κάντ. Ἐνῶ καλοῦμε «εὐχάριστο» ἐκεῖνο πού ἐρεθίζει τίς αἰσθήσεις στὸ αἶσθημα καὶ τοὺς ἀρέσει, καὶ «ἀγαθὸ» ὅ,τι ἀρέσει βάσει ἐνὸς κανόνα τοῦ δέοντος, διὰ τοῦ λόγου, δηλαδή, ἀπὸ τὴ σκέτη ἔννοια, καλοῦμε «καλαίσθητο» ἐκεῖνο πού ἀρέσει στὴ «σκέτη θέαση». Σ' αὐτὴ τὴν ἔκφραση τῆς «σκέτης θέασης» ἐμπεριέχεται ἔμμεσα ὅ,τι ἀποτελεῖ τὴν ἰδιαιτερότητα τῆς αἰσθητικῆς ἀντίληψης ἐν γένει, ἀπ' αὐτὴν μποροῦν δὲ νὰ συναχθοῦν ὅλοι οἱ περαιτέρω προσδιορισμοὶ στοὺς ὁποίους ὑποβάλλεται ἡ αἰσθητικὴ κρίση.

Τίθεται ἐδῶ ἀρχικὰ ἓνα ἐρώτημα, τὸ ὁποῖο ἀπὸ μεθοδολογικὴ σκοπιὰ εἶναι τὸ ἀντίθετο καὶ τὸ ἀναγκαῖο συμπλήρωμα τοῦ ὡς τώρα ἀποτελέσματος. Ἐνῶ ὡς τώρα ὄφειλε νὰ δοθεῖ ἡ εἰδοποιὸς διαφορὰ τῆς

373. [Σ.τ.Μ.]: Ἡ χρονικὴ ἀκολουθία καὶ ἡ χρονικὴ τάξη εἶναι «σχήματα» ὅπως λέει ὁ Κάντ, δηλαδή, σύμφωνα μὲ τὴν ἀνάλυση στὴν Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου, ἔγχρονες ἀπεικονίσεις, ἢ ἄλλωὺς σημασιολογικὲς διασαφήσεις τῶν κατηγοριῶν τῆς ποσότητας καὶ τῆς σχέσης ἀντίστοιχα.

αίσθητικῆς ἀντίληψης, τὸ ζήτημα ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ εἶναι νὰ πιστωθεῖ μὲ ποιὰ ἔννοια τὸ ἀντικείμενο τῆς αἰσθητικῆς εἶναι ἀντικειμενικό. Διότι κάθε λειτουργία τῆς συνειδήσεως, ὅπως κι ἂν εἶναι στὰ καθ' ἕκαστον φτιαγμένη, ἐπιδεικνύει μία κατεύθυνση πρὸς τὸ ἀντικείμενό της καὶ τοῦ δίνει μία ἰδιαίτερη χάραξη. Καὶ ἀπ' αὐτὴ τὴ σκοπιὰ αὐτὸ λοιπὸν ποῦ ποριζόμεστε εἶναι κατ' ἀρχὴν ὁ ἀποφατικὸς ὁρισμὸς: ἡ ἀντικειμενικότητα τῆς αἰσθητικῆς κρίσεως διαφέρει ἐντελῶς ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, ὅπως τὴ λαμβάνουμε στὴν ἐμπειρικὴ κρίση ἢ τὴν ἐπιζητοῦμε στὸ ἐμπειρικὸ πάθος. Ἡ εὐαρέσκεια, ἡ ὁποία προσδιορίζει τὴν κρίση καλαισθησίας, στερεῖται παντελῶς διαφέροντος, ἐφ' ὅσον ὡς διαφέρουν κατανοοῦμε τὸ τῆς παρουσίας τοῦ πράγματος, τὸ τῆς κατασκευῆς ἢ ὑπαρξῆς τοῦ ὕλικου ποῦ παρατηρεῖται. «Ὅταν μὲ ρωτᾶει κανεὶς ἂν βρίσκω καλαισθητὸ τὸ ἀνάκτορο τὸ ὁποῖο βλέπω ἐμπρὸς μου. ἴσως νὰ πῶ: δὲν ἀγαπῶ τέτοια πράγματα ποῦ φτιάχνονται ἀπλὰ γιὰ νὰ χάσκει κανεὶς μπροστά τους μὲ ὀρθάνοιχτα μάτια, ἢ ὅπως ἐκεῖνος ὁ σάχημ τῶν Ἰροκῆζων, ποῦ εἶπε ὅτι τίποτε δὲν τοῦ ἄρεσε στὸ Παρίσι τόσο ὅσο τὰ γλυκίσματα, κι ἀκόμη νὰ ὑπεραυξήσω καθαρὰ ρουσσικὰ ἐπικρίνοντας τὴ ματαιοδοξία τῶν μεγάλων, οἱ ὁποῖοι καταχρῶνται σὲ τέτοια ἀνώφελα πράγματα τὸν ἰδρώτα τοῦ λαοῦ· εὐρισκόμενος, τέλος, σὲ μία ἀκατοίκητη νησίδα, δίχως ἐλπίδα νὰ φτάσω ποτὲ πιά στοὺς ἀνθρώπους, ἂν εἶχα τὴ δύναμη μὲ μαγικὰ ξόρκια νὰ κάνω νὰ γίνει ἓνα τέτοιο μεγαλοπρεπὲς κτίριο ἀπλὰ ἐπιθυμώντας το, μπορῶ εὐκολὰ νὰ πεισθῶ ἀκόμη ὅτι δὲν θὰ ἔμπαινα κὰν στὸν κόπο, ἂν εἶχα καὶ μόνο μία καλύβα ποῦ νὰ μοῦ εἶναι ἀρκετὰ εὐρύχωρη. Γιὰ ὅλ' αὐτὰ μπορεῖ νὰ μοῦ δίνουν τὸ ἐλεῦθερο καὶ τὸ δικαίωμα, ἀλλὰ ἐπὶ τοῦ προκειμένου δὲν εἶναι περὶ αὐτοῦ ὁ λόγος. Θέλουν νὰ ξέρουν ἀπλὰ ἂν ἡ σκέτη παράστασις τοῦ ἀντικειμένου ἐντὸς μου συνοδεύεται μὲ εὐαρέσκεια, ὅσο ἀδιάφορος κι ἂν εἶμαι σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀντικειμένου αὐτῆς τῆς παράστασης. Βλέπει κανεὶς εὐκολὰ ὅτι προέχει τὸ τί κάνω μέσα στὸν ἴδιο μου

τὸν ἑαυτὸ ἀπ' αὐτὴ τὴν παράσταση, ὅχι τὸ μέτρο ἐξάρτησής μου ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀντικειμένου, γιὰ νὰ εἰπωθεῖ ὅτι εἶναι καλαισθητο καὶ νὰ ἀποδειχθεῖ ὅτι ἔχω καλαισθησία. Ὁ καθένας πρέπει νὰ ὁμολογήσει ὅτι ἐκείνη ἡ κρίση περὶ κάλλους στὴν ὁποία ἐμπλέκεται καὶ τὸ παραμικρὸ διαφέρον, εἶναι πολὺ συμφεροντολογικὴ καὶ ὅχι καθαρὴ κρίση καλαισθησίας. Δὲν ἐπιτρέπεται νὰ εἴμαστε οὔτε στὸ ἐλάχιστο προκατειλημμένοι ὑπὲρ τῆς ὑπαρξὸς τοῦ πράγματος, ἀντιθέτως νὰ εἴμαστε ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη ἐντελῶς ἀδιάφοροι, γιὰ νὰ παίξουμε τοὺς δικαστὲς σὲ ζητήματα καλαισθησίας»³⁷⁴. Ἡ ἰδιαιτερότητα τῆς αἰσθητικῆς αὐτενέργειας καὶ ἡ παρεπόμενη ἰδιαιτερότητα τῆς αἰσθητικῆς «ὑποκειμενικότητας» διαφαίνονται σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἐμφανῶς. Ἡ λογικὴ ἐνεργητικότητα τοῦ νοῦ ἀφορᾷ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ ἀντικειμένου τοῦ φαινομένου ἀπὸ καθολικοὺς νόμους: ἡ ἠθικὴ αὐτονομία ἐκπηγάζει μὲν ἀπὸ τὴν πηγὴ τῆς ἐλεύθερης προσωπικότητας, ὅμως θέλει ἐν τούτοις νὰ εἰσαγάγει τὶς ἀξιώσεις, οἱ ὁποῖες θεμελιώνονται ἐδῶ, στὰ ἐμπειρικὰ δεδομένα πράγματα καὶ γεγονότα, καὶ νὰ τὶς ὀδηγήσει στὸ νὰ πραγματοποιῶν. Μόνο ἡ αἰσθητικὴ λειτουργία ἀντὶ τοῦ τί εἶναι καὶ τί καθιστᾷ τὸ ἀντικείμενο, ρωτᾷ τί κάνω μέσα μου ἀπὸ τὴν παράστασή του. Τὸ πραγματικὸ ὑποχωρεῖ στὸ πραγματικὸ του ποιὸν καὶ ἀντ' αὐτοῦ ἀναπτύσσεται ἡ ἰδανικὴ ἀμετακλητότητα καὶ ἡ ἰδανικὴ ἐνότητα τῆς καθαρῆς «εἰκόνας».

Ἰπ' αὐτὴ καὶ μόνο ὑπ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ὁ αἰσθητικὸς κόσμος εἶναι κόσμος τῆς ἐπίφασης. Ἡ ἔννοια τῆς ἐπίφασης ὑποτίθεται μόνο γιὰ ν' ἀποκρούσει τὴν ἐσφαλμένη ἔννοια μίας πραγματικότητας, ἡ ὁποία θὰ μᾶς μετέθετε πάλι στὴν ἐπενέργεια τῆς θεωρητικῆς φυσικῆς ἔννοιας ἢ τῆς πρακτικῆς ἔννοιας τοῦ λόγου. Ἐξαίρει τὸ κάλλος ἐκτὸς τῆς ἐπαρχίας τῆς αἰτιότητας —διότι καὶ ἡ ἐλευθερία κατὰ τὸν Κάντ ἓνα ἰδιαι-

374. Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἰκανότητας 2 (τόμος V, σελ. 273).

τερο είδος αιτιότητας είναι— για να την υπαγάγει ξεκάθαρα στον κανόνα της εσωτερικής διάπλασης. 'Οπωσδήποτε απ' εκείνη παραλαμβάνει τον νόμο της και η επίφαση, παραλαμβάνοντας την ουσιώδη συναισθητική των καθ' ἑκαστον στοιχείων της. "Όπως παντού ὅπου εφαρμόζουμε την αντίθεση «υποκειμενικού» και «ἀντικειμενικού», ἔτσι κι ἐδῶ προέχει ἄρα να ὀρίσουμε αὐτὴ τὴν ἀντίθεση σαφῶς κι ἐπιμελῶς ὥστε να ξεφύγουμε ἀπὸ τὴ διαλεκτικὴ ἢ ὁποία εἶναι κρυμμένη μέσα της. Τὸ ὅτι ἡ αἰσθητικὴ παράσταση παραβλέπει τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ὕλικου εἶναι ἀκριβῶς τὸ καθ' ὕλην χαρακτηριστικὸ καὶ ἰδιάζον τὸ ὁποῖο προσιδιάζει σ' αὐτὴν. Διότι ἀκριβῶς ὡς πρὸς τοῦτο συνιστᾶ ἐποπτεία τῆς καθαρῆς μορφῆς, ἀφήνοντας ταυτόχρονα ἀπαρατήρητους ὅλους τοὺς παραπλεύρωσ ὄρους καὶ τὶς παραπλεύρωσ συνέπειες πὺ ἀναπόφευκτα συνεπιφέρονται «ἐν τῷ πράγματι». Ἐκεῖ ὅπου ἀκόμη ἐμπλέκονται καὶ τὰ δύο, ὅπου τὸ διαφέρον να δομηθεῖ καὶ να συναρθρωθεῖ ἢ ἴδια ἡ μορφή ἐπικαλύπτεται καὶ ἀπωθεῖται ἀπὸ τὸ διαφέρον να πραγματωθεῖ αὐτὸ στὸ ὁποῖο εἰκονικὰ παραπέμπει ἢ μορφή, δὲν ἔχει προσεγγιστεῖ ἢ ἰδιάζουσα σκοπιὰ ἢ ὁποία συνιστᾶ καὶ χαρακτηρίζει τὸ αἰσθητικὸ ὡς τέτοιο.

Καὶ ἡ σκέψη τῆς «σκοπιμότητος δίχως σκοπό», μὲ τὴν ὁποία ὁ Κάντ χαρακτηρίζει καὶ περιβάλλει ὅλη τὴν ἐπικράτεια τοῦ αἰσθητικοῦ, ἀπεκδύθηκε πια τὸ τελευταῖο παράδοξο πὺ μπορούσε ἀκόμη να τῆς ἀποδίδεται. Διότι ὅπως ἀποδείχθηκε, σκοπιμότητα δὲν σημαίνει παρὰ τὴν ἀτομικὴ διαμόρφωση τὴν ὁποία ἐπιδεικνύει μίᾳ ὀλικῇ μορφῇ στὸν ἑαυτὸ της τὸν ἴδιο καὶ στὴ δομὴ της, ἐνῶ μὲ τὸν σκοπὸ ἐνοεῖται ὁ ἐξωτερικὸς προορισμὸς ὁ ὁποῖος τῆς ἀνατίθεται. Τὸ σκόπιμο μὸρφομα ἔχει τὸ κέντρο βάρους του μέσα του, τὸ σκοπεῖον τὸ ἔχει ἐκτός του. Ἡ ἀξία τοῦ ἐνὸς ἐδράζεται στὸ πλήρωμά του, αὐτὴ τοῦ ἄλλου στὶς συνέπειές του. Ἡ ἔννοια τῆς «εὐαρέσκειας δίχως συμφέρον» δὲν ἔχει ἄλλο μέλημα ἀπὸ τὸ να προσαγάγει αὐτὴ τὴν περίσταση κατὰ τὴν ὑποκειμενικὴ της πλευρὰ στὸ να ἐκτεθεῖ. Ἐαστοχάει κανεὶς στὸ πραγματικὸ

νόημα αὐτῆς τῆς κεντρικῆς ἔννοιας χαρακτηρίζοντας, ὅπως συνέβη, τὸ αἰσθητικὸ ἰδανικὸ τοῦ Κάντ ὡς αὐτὸ τῆς «ἀδρανοῦς ἡρεμίας» καὶ τοῦ ἀντιπαραθέτει ἀπ' αὐτῆ τὴν ἀποψη τὸ δυναμικὸ ἰδανικὸ κάλλους τοῦ Χέρντερ καὶ τοῦ Σίλλερ, τὸ ὁποῖο λαμβάνει τὸ κάλλος ὡς «ἔμβια μορφή»³⁷⁵. Ἡ καντιανὴ ἀξίωση νὰ παραβλέπουμε κάθε συμφέρον δίνει στὴν κίνηση τῆς φαντασίας πλήρη καὶ ἀπεριόριστο χῶρο: μόνο ἡ κίνηση τῆς βούλησης καὶ τοῦ αἰσθητηριακοῦ πόθου εἶναι πού γιὰ μεθοδολογικοὺς λόγους ἀπομακρύνει ἀπ' τὸ κατώφλι τοῦ αἰσθητικοῦ. Ἡ παραμονὴ στὸ ἄμεσο ἐρέθισμα καὶ στὴν ἄμεση ἀνάγκη ἀποκρούεται γιὰ τὸν λόγο ὅτι ἐκείνη ἡ ἄμεση ζωηρότητα τῆς «παράστασης», ἐκείνη ἡ ἐλεύθερη διάπλαση τῆς εἰκαστικῆς φαντασίας στὴν ὁποία συνίσταται γιὰ τὸν Κάντ ἡ ἰδιομορφία τοῦ καλλιτεχνικοῦ, καταστέλλει καὶ καταπνίγει. Ὡς πρὸς τοῦτο ὁ Κάντ ἐπ' οὐδενὶ δὲν ἀντιπαρατίθεται στὴν «ἐνεργητικὴ» αἰσθητικὴ τοῦ δεκάτου ὀγδοῦ αἰῶνα: ὅμως, ὅπως ἔχει μετατοπιστεῖ γι' αὐτὸν τὸ κέντρο τοῦ αἰσθητικοῦ διαφέροντος ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τοῦ ὑλικοῦ στὴν πραγματικότητά τῆς εἰκόνας, ἔτσι ἡ εὐσυγκινησία τῶν συναισθήσεων μετατοπίζεται γι' αὐτὸν σ' αὐτὴν τοῦ ἐλεύθερου παιχιδιοῦ τῶν συναισθήσεων. Στὴν ἐλευθερία τοῦ παιχιδιοῦ ἐνδιατελεῖ ὅλη ἡ ἐσωτερικὴ ἐμπαθῆς εὐσυγκινησία τῆς συναίσθησης. Σ' αὐτὴν ὅμως ἀπελευθερώνεται συνάμα ἀπ' τὸ σκέτα ὑλικὸ τῆς θεμέλιο. Συνεπῶς δὲν εἶναι ἐν τέλει ἡ ἴδια ἡ συναίσθηση ὡς μεμονωμένη ψυχολογικὴ κατάσταση πού τίθεται μέσα σ' αὐτὴ τὴν κίνηση, παρὰ τὰ στοιχεῖα τοῦ παιχιδιοῦ ἀποτελοῦν τὶς θεμελιώδεις καθολικὲς λειτουργίες τῆς συνείδησης, ἀπὸ τὶς ὁποῖες προκύπτει κάθε καθ' ἕκαστον ψυχικὸ περιεχόμενο καὶ στίς ὁποῖες παραπέμπει. Βάσει αὐτῆς τῆς καθολικότητος ἐξηγεῖται ἡ καθολικὴ ἀνακοινωσιμότητα τῆς αἰσθη-

375. Βλ. ROBERT SOMMER, *Geschichte der neueren deutschen Ästhetik und Psychologie*, σσ. 296, 337 κ.κ., 349.

τικῆς κατάστασης, τὴν ὁποία προϋποθέτουμε προσάπτοντας στὴν κρίση καλαισθησίας μία «ἐγκυρότητα γιὰ τὸν καθένα», παρ' ὅλο ὅτι δὲν καταφέρνουμε νὰ ἀναγάγουμε τοὺς λόγους αὐτῆς τῆς κατακυρούμενης ἐγκυρότητας σὲ ἔννοιες οὔτε νὰ τὴ συναγάγουμε ἀπὸ ἔννοιες. Ἡ θυμικὴ κατάσταση τῆς αἰσθητικῆς παράστασης εἶναι αὐτὴ «ἐνὸς συναισθήματος τοῦ ἐλεύθερου παιχιδιῦ τῶν παραστατικῶν ἱκανοτήτων στὴν περίπτωση μίας δεδομένης παράστασης μίας γνώσης ἐν γένει». «Ἔτσι σὲ μία παράσταση μὲ τὴν ὁποία δίδεται ἓνα ἀντικείμενο, ἀνήκου, γιὰ νὰ γίνει ἐν γένει γνώση ἀπ' αὐτὴν, φαντασία γιὰ τὴ σύνθεση τοῦ πολλαπλοῦ τῆς ἐποπτείας, καὶ νοῦς γιὰ τὴν ἐνότητα τῆς ἔννοιας, ἡ ὁποία συνενώνει τὶς παραστάσεις. Αὐτὴ ἡ κατάσταση ἐλεύθερου παιχιδιῦ τοῦ γνωστικοῦ κατὰ τὴν παράσταση, μὲ τὴν ὁποία δίνεται ἓνα ἀντικείμενο, πρέπει νὰ εἶναι καθολικὰ ἀνακοινώσιμη, καθὼς ἡ γνώση, ὡς προσδιορισμὸς τοῦ ἀντικειμένου, μὲ τὴν ὁποία δεδομένες παραστάσεις (ὁποιοῦδήποτε ὑποκειμένου) ὀφείλουν νὰ συμφωνοῦν, εἶναι ὁ μόνος τρόπος παράστασης ποὺ ἰσχύει γιὰ ὅλους. Καθὼς ἡ ὑποκειμενικὴ καθολικὴ ἀνακοινωσιμότητα τοῦ τρόπου παράστασης σὲ μία κρίση καλαισθησίας πρέπει νὰ λαμβάνει χώρα δίχως νὰ προϋποτίθεται μία συγκεκριμένη ἔννοια, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ παρὰ τὴ θυμικὴ κατάσταση τοῦ ἐλεύθερου παιχιδιῦ μεταξύ φαντασίας καὶ νοῦ (ἐφ' ὅσον αὐτὰ τὰ δύο συμφωνοῦν, πράγμα ἀπαραίτητο σ' ἓνα κομμάτι γνώσης ἐν γένει), τὴ στιγμὴ ποὺ ἐμεῖς ἔχουμε συνειδήση τόσο τοῦ ὅτι αὐτὴ ἡ γιὰ τὴ γνώση πέρα γιὰ πέρα ἐνδεδειγμένη ὑποκειμενικὴ σχέση πρέπει νὰ ἰσχύει καὶ συνεπῶς νὰ εἶναι καθολικὰ ἀνακοινώσιμη γιὰ τὸν καθένα, ὅσο καὶ τοῦ ὅτι κάθε καθορισμένη γνώση θὰ ἐδράζεται πάντα σ' αὐτὴ τὴ σχέση ὡς σὲ ὑποκειμενικὸ ὄρο»³⁷⁶.

Ὅπως δὴποτε μοιάζει μ' αὐτὴ τὴν ἐξήγηση τῆς καθολικῆς ἀνακοι-

376. *Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἱκανότητος*, 9 (V, σελ. 286 κ.κ.).

νωσιμότητας της αισθητικής κατάστασης να ξεφύγαμε από την ιδιάζουσα επικράτεια της τελευταίας, αφού η διάκριση αυτής της κατάστασης από το αισθητηριακό-άτομικό συναίσθημα της άρέσκειας και της απαρέσκειας μοιάζει εν τέλει να μπορεί να επιτευχθεί μόνο υπαναχωρώντας ξανά στον συρμό του λογικο-αντικειμενοποιητικού τρόπου θεωρήσης. Ήταν η φαντασία κι ο νους συνενώνονται έτσι όπως είναι απαραίτητο για ένα «κομμάτι γνώσης εν γένει», τότε από μία τέτοια συνένωση εξηγείται μάλλον η εμπειρική χρήση της παραγωγικής φαντασίας όπως την ανέπτυξε η Κριτική του καθαρού λόγου, κι όχι ως η είδοποιός αισθητική της χρήση. Όντως σύμφωνα με μία βασική ενόραση της Κριτικής, η οποία αναπτύχθηκε ιδίως στο κεφάλαιο περί «Σχηματοποίησης των καθαρών εννοιών του νου», είναι ήδη μία συνέργεια νου και φαντασίας στην οποία εδράζεται και η χωροχρονική συναρμογή των αντιλήψεων των αισθήσεων και η συνένωσή τους υπό αντικειμένων της εμπειρίας. Η αμοιβαία αμετακλητότητα αυτών των δύο λειτουργιών μοιάζει συνεπώς να μην αποτελεί πραγματικά νέα σχέση, όπως θ' αξιώναμε και θ' αναμέναμε για το νέο πρόβλημα, το έδω προκείμενο. Αξιοπρόσεκτο είναι εν τούτοις ότι σ' αυτό το σημείο η παλιά σύλληψη προσλαμβάνει συνάμα μία νέα χροιά. Μία είδοποιός «ένότητα της γνώσης» απαιτείται για τη θεωρητική καθώς και για την αισθητική παράσταση. Ένω όμως ο τόνος και η έμφαση στην περίπτωση της πρώτης βρίσκεται στο στοιχείο της γνώσης, στης δεύτερης βρίσκεται στο στοιχείο της ένότητας. Η αισθητική συμπεριφορά καλείται «σκόπιμη για τη γνώση του αντικειμένου εν γένει», παραιτούμενη όμως αυτομάτως μ' αυτό τον τρόπο της διάκρισης των αντικειμένων σ' επί μέρους κλάσεις και του χαρακτηρισμού και προσδιορισμού τους κατ' είδοποιούς διαφορές, όπως αυτές εκφράζονται σε εμπειρικές έννοιες. Η ένορατική ένότητα της μορφής δεν χρήζει πλέον αυτής της προϊούσας «έννοιολογικής» διάκρισης. Η ίδια ή ελεύθερη διαδικασία της απεικόνισης δεν δεσμεύεται ούτε

περιορίζεται ἐδῶ ἀπ' τὴν ἔγνοια περὶ τοῦ ἀντικειμενικοῦ καθεστῶτος τῶν πραγμάτων ὅπως τὸ τηροῦμε σὲ ἐπιστημονικὲς ἔννοιες καὶ νόμους. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὅπωςδὴποτε καὶ σ' αὐτὴ τῇ δημιουργικῇ ἐπενέργεια τῆς φαντασίας δὲν μπορεῖ ν' ἀγνοηθεῖ ὁ ρόλος τοῦ «νοῦ», ἐὰν ἐκλαμβάνει κανεὶς σχετικὰ τὴν ἴδια τὴν ἔννοια τοῦ νοῦ ὑπὸ εὐρύτερη ἔννοια ἀπὸ τὴν ἀποκλειστικὰ λογικοθεωρητικὴ. Ὁ νοῦς εἶναι, ὡς πρὸς τὴ γενικότατη σημασία του, ἡ ικανότητα τῆς ὀριοθέτησης ἀπολύτως. Εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο «ἀκίνητοποιεῖ» τὴ διαρκῆ δραστηριότητα τοῦ παρίστασθαι τοῦ ἰδίου καὶ πού τὴ βοηθαίει νὰ σκιαγραφῆσει μίαν καθορισμένη εἰκόνα. Ἐὰν ὀρθωθεῖ αὐτὴ ἡ σύνθεση, ἐὰν δίχως νὰ κάνουμε τὴν παράκαμψη μέσῳ τῶν ἐννοιολογικῶν ἀφαιρέσεων τῆς ἐμπειρικῆς νόησης φτάσουμε σὲ μίαν τέτοιου εἶδους προσήλωσι τῆς κίνησης τῆς φαντασίας ὥστε νὰ μὴν ξεφύγει στὸ ἄπειρο ἀλλ' ἀντιθέτως ν' ἀποκρυσταλλωθεῖ σὲ στερεὲς «μορφές» καὶ διαπλάσεις, τότε ἔχει ἐπιτευχθεῖ ἐκεῖνη ἡ ἁρμονία αὐτῶν τῶν δύο λειτουργιῶν ὡς ἐπαλλασσοῦσῶν, τὴν ὁποία ὁ Κάντ ἀξιώνει ὡς θεμελιῶδες στοιχεῖο τῆς γνήσιας αἰσθητικῆς συμπεριφορᾶς.

Διότι τώρα δὲν ἀντιπαράτιθενται πιά νοῦς κι ἐποπτεία ὡς κάτι τὸ «ἐντελῶς ἀνομοιόμορφο», ὥστε νὰ 'πρεπε νὰ σιμώσουν πιά μὲ ξένη μεσολάβηση καὶ ν' ἀλληλοσυναρμοσθοῦν μὲ μίαν περίτεχνη σχηματοποίηση, ἀντιθέτως εἶναι ὄντως ἓνα ἀμάλαγμα κι ἔχουν ὁμογενοποιηθεῖ. Ἡ περιορίζουσα ικανότητα ἐπενεργεῖ ἄμεσα στὴν πρόοδο τῆς ἴδιας τῆς εἰκόνας καὶ θέασης, κατατμῶντας ἀναζωογονητικὰ τὴν πανομοιότυπη ροὴ τῆς ἀκολουθίας. Στὴν ἐμπειρικὴ χρῆσι ὑπαγωγῆς εἶναι μίαν προσδιορισμένη ἀτομικὴ ἐποπτεία ἡ ὁποία συσχετίζεται πρὸς μίαν συγκεκριμένη ἔννοια καὶ ὑπάγεται σ' αὐτὴν, ὅπως π.χ. ἡ καμπύλη τοῦ πιάτου, τὸ ὁποῖο βλέπουμε ἐμπρὸς μας, συσχετίζεται πρὸς τὴ γεωμετρικὴ ἔννοια τοῦ κύκλου κι ἀναγνωρίζεται ἀπ' αὐτὴν³⁷⁷. Τίποτε τέτοιο δὲν λαμβά-

377. Βλ. *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου*, 2η ἔκδοσι, σελ. 176 (τόμος III, σελ. 141).

νει χώρα στην αισθητική συνείδηση. Διότι ἐδῶ δὲν παρατάσσονται κατ' ἀλλήλων ἢ καθ' ἕκαστον ἔννοια καὶ ἢ καθ' ἕκαστον ἐποπτεία, ἀντιθέτως ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὴν ἐναρμόνιση τῶν ἴδιων τῶν λειτουργιῶν τοῦ νοῦ καὶ τῆς θέασης. Τὸ «ἐλεύθερο παιχνίδι» ποῦ ἀξιώνεται ἀφορᾷ ὄχι τὶς παραστάσεις ἀλλὰ τὶς ἰκανότητες τοῦ νὰ ἔχουμε παραστάσεις, ὄχι τ' ἀποτελέσματα στὰ ὁποῖα προσηλώνονται ἢ ἐποπτεία καὶ ὁ νοῦς καὶ στὰ ὁποῖα συνάμα ἡρεμοῦν, ἀλλὰ τὴ ζωντανὴ συγκίνηση, στὴν ὁποῖα δραστηριοποιοῦνται. Ὡς πρὸς τοῦτο ἡ «ζωὴ ποῦ νοιώθει μέσα του» κάθε ὑποκείμενο καταλαμβάνεται ἀπὸ κάθε ἐκδήλωση αὐτοῦ τοῦ εἶδους, στὴν ὁποῖα δὲν συγκρίνεται ἐπὶ μέρους εἰκόνα μὲ ἐπὶ μέρους ἔννοια, ἀλλὰ στὴν ὁποῖα πρωτοαποκαλύπτεται ἡ ὁλότητα τῶν ἰκανοτήτων τοῦ θυμικοῦ στὴν ἀληθῆ τῆς κλειστότητα. Παρατηρεῖται στίς πρῶτες σειρὲς τῆς «Κριτικῆς τῆς Αἰσθητικῆς Κριτικῆς Ἰκανότητος»: «Ἡ σύλληψη ἑνὸς σκόπιμου οἰκοδομήματος μὲ κανονικὲς ἀναλογίες (εἴτε εὐκρινῶς εἴτε ἀσαφῶς ἀναπαριστώμενου) μὲ τὴ γνωστικὴ ἰκανότητα εἶναι κάτι ἐντελῶς διαφορετικὸ ἀπὸ τὴ συνείδηση αὐτῆς τῆς παράστασης μὲ τὴν ἀντίληψη τῆς εὐαρέσκειας. Ἐδῶ ἡ παράσταση ὀνόματι συναίσθημα τοῦ ἡδέος καὶ τοῦ ἀηδοῦς, συσχετίζεται ἐντελῶς πρὸς τὸ ὑποκείμενο καὶ μάλιστα πρὸς τὴ ζωὴ ποῦ νοιώθει αὐτὸ μέσα του, πράγμα ποῦ θεμελιώνει μίαν ἐντελῶς ιδιαίτερη ἰκανότητα τοῦ νὰ διακρίνουμε καὶ νὰ κρίνουμε, ἢ ὁποῖα δὲν συνεισφέρει τίποτε στὴ γνώση παρὰ μόνον ἀντιπαράθετε στὴ σύνολη ἰκανότητα τῶν παραστάσεων τῆ δεδομένη παράσταση τοῦ ὑποκειμένου. Αὐτῆς τῆς ἰκανότητος συνείδηση ἀποκτᾷ τὸ θυμικὸ συναισθανόμενο τὴν κατάστασή του»³⁷⁸. Στὴν ἐμπειρικοθεωρητικὴ κρίση ἢ μεμονωμένη, παροῦσα ἐντὸς μου ἐμπειρία, διατελεῖ στὸ σύστημα τῶν ἐμπειριῶν (πραγματικῶν ἢ δυνατῶν), ἢ δὲ ἀντικειμενικὴ τιμὴ ἀλήθειας αὐτῆς τῆς μεμονωμένης ἐμπειρίας πρωτοπροσδιορίζεται ἀπ' αὐτὴ τὴ

378. Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἰκανότητος 1 (V, σελ. 272).

σύγκριση. Στην αισθητική κατάσταση ή μεμονωμένη παρούσα έποπτεία ή η παρούσα έντυπωση κάνει όλες τις ικανότητες που μου χαρίζουν έντυπώσεις και παραστάσεις να λικνίζονται άμεσα μαζί της. Ένώ εκεί ή ένότητα της έμπειρίας και του άντικειμένου της στην έργασία της κατασκευής έννοιων πρέπει να χτιστεί γνώρισμα προς γνώρισμα, στοιχείο προς στοιχείο, τὸ τελειωμένο έργο τέχνης ὀρθώνει τώρα με μιᾶς εκείνη την ένότητα διάθεσης, ή ὁποία για μᾶς είναι ή δίχως μεσιτείες έκφραση της ένότητας του ἐγώ μας, της συγκεκριμένης ζωής και ἐαυτοῦ που νοιώθουμε μέσα μας.

Σ' αὐτή τή νέα σχέση ή ὁποία συνάπτεται μεταξύ του καθ' ἑκαστον και της ὁλότητας, ἔγκειται λοιπόν για τὸν Κάντ και τὸ κλειδί για τή λύση του προβλήματος της μορφής της καθολικότητας που πρέπει να προσαφθει στην αισθητική κρίση. Ὅτι ή τελευταία πρέπει να ἔμπερικλείει κάποιο εἶδος καθολικότητας προκύπτει ἀπό τή συνάφεια με τήν ὁποία προσεγγίζει τὸ θεμελιῶδες ζήτημα της αισθητικῆς, διότι περατώνοντας και ἔμβαθύνοντας τήν ἔννοιά του του ἀπριορικού ἀντιμετωπίζει πρώτα τὸ πρόβλημα της αισθητικῆς κριτικῆς ικανότητας. Ταυτόχρονα ὅμως ἤδη ή συμπεριφορά της συνήθους συνείδησης παρέχει ἐδῶ τήν ἄμεση ἐπίρρωση της ἀξίωσης καθολικῆς ἐγκυρότητας τήν ὁποία ἐγείρει ή κρίση καλαισθησίας. Σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὸ αισθητηριακά εὐχάριστο, ὁ καθένας ἐπιφυλάσσεται αὐτοῦ ὡς περιορισμένου ἀποκλειστικά στο πρόσωπό του, ἀφοῦ είναι θεμελιωμένο σ' ἓνα «προσωπικό συναίσθημα». Ἀντιστρόφως ἔχει ἀπεναντίας τὸ πράγμα ὅσον ἀφορᾶ τὸ κάλλος. «Θά ἦταν γελοῖο ἂν κάποιος με κάποια ἰδέα για τήν καλαισθησία του, ἔβαζε στὸν νοῦ του να δικαιολογηθεῖ λέγοντας: αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο (τὸ οἰκοδόμημα που βλέπουμε, τὸ ρούχο που φοράει ἐκεῖνος, ή συναυλία που ἀκοῦμε, τὸ ποίημα που ἐκτίθεται στην κρίση μας) είναι καλαισθητο για μένα. Διότι δὲν εἶν' ἀνάγκη να τὸ ὀνομάσει καλαισθητο ἂν ἄπλᾶ και μόνο τοῦ ἀρέσει. Ἐρέθισμα και εὐχαρίστηση μπορεῖ να τοῦ

προσφέρουν πολλά πράγματα, κανείς δὲν νοιάζεται γι' αὐτό. "Όταν ὅμως λείπει κάτι καλαισθητό, προϋποθέτει καὶ σ' ἄλλους τὴν ἴδια αὐτὴ εὐαρέσκεια: δὲν κρίνει μόνο γιὰ λογαριασμό του ἀλλὰ γιὰ τὸν καθένα καὶ μιλάει γιὰ τὸ καλαισθητό σὰν νὰ ἦταν ιδιότητα τῶν πραγμάτων. Λέει συνεπῶς: "τοῦτο τὸ πράγμα [Sache] εἶναι καλαισθητό" καὶ τὴ συγκατάθεση ἄλλων πρὸς τὴν κρίση του εὐαρέσκειας τὴν περιμένει ὄχι ἐπειδὴ τάχα τοὺς βρῆκε πολλές φορές νὰ συγκατατίθενται στὴν κρίση του, ἀντιθέτως τὴν ἀξιώνει ἀπ' αὐτούς. Συνεπῶς δὲν μπορούμε νὰ πούμε ὅτι ὁ καθένας ἔχει τὴν εἰδική του καλαισθησία. Αὐτὸ θὰ σήμαινε ὅτι δὲν ὑπάρχει κἀν καλαισθησία, δηλαδή δὲν ὑπάρχει αἰσθητικὴ κρίση ἢ ὅποια νὰ δικαιούται ν' ἀπαιτεῖ τὴ συγκατάθεση τοῦ καθενός»³⁷⁹. Κι ὅμως ἐκεῖνη ἡ καθαρὴ ἀξία τὴν ὅποια ἀξιώνει τὸ αἰσθητικὸ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ συγχέεται μὲ τὴ δηλωσιμότητά του ἐκ γυμνῶν ἐννοιῶν, ὅπως ἔκανε ἡ γερμανικὴ αἰσθητικὴ τῆς ἐποχῆς τοῦ διαφωτισμοῦ σχεδὸν συλλήβδην (διότι ὁ Γκόττσετ καὶ οἱ Ἑλβετοί³⁸⁰, π.χ., συμφωνοῦσαν σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο). Τὸ κριτικὸ μέλημα ἐπὶ τοῦ παρόντος συνίσταται μᾶλλον στὴ σύλληψη τοῦ πῶς εἶναι δυνατὴ μία καθολικότητα, ἢ ὅποια ὅπως καὶ νὰ ἔχει περιφρονεῖ τὴ μεσίτευση τῆς λογικῆς ἔννοιας. Ἐχει ἤδη

379. Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἱκανότητος 7 (V, σελ. 281 κ.κ.).

380. [Σ.τ.Μ.]: Ἀπλὰ «Ἑλβετοί», λόγῳ τῆς καταγωγῆς τους, καλοῦνται οἱ αἰσθητικοὶ αὐτοὶ θεωρητικοὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ 18ου αἰῶνα (Bodmer, Breitinger, Hettner), οἱ ὅποιοι καταφέρονται κατὰ τῶν αὐστηρῶν κωδίκων τοῦ γαλλικοῦ κλασικισμοῦ καὶ τοῦ Γκόττσετ ποὺ ἐκπροσωποῦσε αὐτούς τοὺς τελευταίους. Στρέφονται ἔτσι ὑπὲρ τῶν κανόνων τῆς φαντασίας καὶ τῆς ἔμπνευσης καὶ βλέπουν τὸ αἰσθητικὸ τους ἰδανικὸ νὰ πραγματώνεται σὲ κάθε ἔργο τέχνης ποὺ ἔχει στοιχεῖα παθητικότητας καὶ μεταφορᾶς, π.χ. στὴν ἀγγλικὴ λογοτεχνία καὶ στοὺς Μύθους τοῦ Αἰσώπου. Πρόκειται, βέβαια, γιὰ μία «ὑπερερμηνεία» τοῦ Αἰσώπου, ἀφοῦ ἡ ἄμεση παραπομπὴ τοῦ ἰδανικοῦ τῶν Ἑλβετῶν εἶναι μᾶλλον τὸ ροκοκό. Στὴ μετεξέλιξη τῶν Ἑλβετῶν κι ὄχι τοῦ Γκόττσετ βρίσκεται καὶ ἡ καντανιῆ αἰσθητικὴ.

λοιπόν δειχθεί ότι από την αισθητική διάθεση και μέσα σ' αυτήν ὀρθώνεται μία ἄμεση σχέση τοῦ ἐκάστοτε διδόμενου μεμονωμένου περιεχομένου τῆς συνειδήσης πρὸς τὴν ὁλότητα τῶν ἰκανοτήτων τοῦ θυμικοῦ. Ἡ αισθητικὴ κατάσταση ἀφορᾷ ὅπωςδῆποτε ἀποκλειστικὰ τὸ ὑποκείμενο καὶ τὴ ζωὴ πού νοιώθει μέσα του, δὲν παίρνει ὅμως αὐτὸ τὸ συναίσθημα σ' ἓνα μεμονωμένο κι ὡς ἐκ τούτου τυχαῖο στοιχεῖο, ἀλλ' ἀντιθέτως στὸ σύνολο τῶν στοιχείων του. Μόνο ἐκεῖ ὅπου εἶναι δεδομένη ἡ ἀπήχηση τοῦ ὅλου στὸ ἐπὶ μέρους καὶ στὸ καθ' ἕκαστον βρισκόμαστε στὴ ἐλευθερία τοῦ παιχιδιοῦ καὶ νοιώθουμε αὐτὴ τὴν ἐλευθερία. Συνάμα ὅμως μόλις πού φτάνουμε μ' αὐτὴ τὴν αἴσθηση ν' ἀποκτοῦμε πλήρως τὴν ἴδια τὴν ὑποκειμενικότητα. Ἐὰν πρόκειται γιὰ τὴν αισθητηριακὴ ἀντίληψη, τότε τὸ ἐκάστοτε ἐγὼ δὲν ἔχει ἄλλη διέξοδο νὰ τὴν ἀνακοινώσει σ' ἓνα ἄλλο ἐγὼ παρά μόνο τοποθετώντας καὶ προσδιορίζοντάς τὴν στὴ σφαῖρα τοῦ ἀντι-κειμενικοῦ. Τὸ χρῶμα πού βλέπω, ὁ ἦχος πού ἀκούω, ὑποτίθεται ὡς κοινὸ ἀγαθὸ τῶν γινώσκοντων ὑποκειμένων, ἀφοῦ καὶ τὰ δύο τους ἀναδιατυπώνονται, χρησιμοποιούμενων τῶν ἀρχῶν τοῦ ἐκτασιακοῦ καὶ βαθμιαίου μεγέθους, ὑπὸ μορφή κυμάτων, τὰ ὁποῖα εἶναι μὲ ἀκρίβεια ἀναγνωρίσιμα καὶ μετρήσιμα. Ὅμως μ' αὐτὴ τὴν ἐφαρμογὴ στὴ σφαῖρα τῆς μέτρησης καὶ τοῦ ἀριθμοῦ, ἡ ὁποία εἶναι ὅρος τῆς ἐπιστημονικῆς ἐξαντικειμενίσεως, τὸ χρῶμα καὶ ὁ ἦχος ὡς τέτοια ἔχουν ὅπωςδῆποτε πάψει νὰ ὑφίστανται. Τὸ εἶναι τους ἐκλύεται ὑπὸ θεωρητικὴ ἔννοια στὸ εἶναι καὶ στὴ νομοτέλεια τῆς κίνησης. Μ' αὐτὸν ὅμως τὸν τρόπο ἡ μέθοδος τῆς καθολικῆς «ἀνακοίνωσης», ἔτσι ὅπως ἀσκεῖται στὴ θεωρητικὴ ἔννοια, ἔχει ἐξαφανίσει κατ' οὐσίαν τὸ περιεχόμενο, τὸ ὁποῖο προέχει ν' ἀνακοινωθεῖ, ἀντικαθιστώντας το ἀπὸ ἓνα ἀπλὰ ἀφηρημένο σημεῖο. Τὸ γεγονός ὅτι τὸ χρῶμα κι ὁ ἦχος, πέραν ὅσων σημαίνουν ὡς φυσικὰ στοιχεῖα, εἶναι καὶ βιώματα ἐνὸς ὑποκειμένου πού ἀντιλαμβάνεται καὶ συναισθάνεται, ἐξαιρεῖται ἐντελῶς μ' αὐτὸ τὸν τρόπο προσδιορισμοῦ. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο

επέρχεται τὸ πρόβλημα τῆς αἰσθητικῆς συνειδήσεως. Αὐτὸ πὺ ἰσχυρίζεται τούτῃ ἢ συνείδηση εἶναι μία καθολικὴ ἀνακοινωσιμότητα ἀπὸ ὑποκείμενο σὲ ὑποκείμενο, ἢ ὅποια ἔτσι δὲν ἔχει ἀνάγκη οὔτε μέσῳ τοῦ ἐννοιολογικὰ ἀντικειμενικοῦ νὰ διαθεῖ οὔτε ν' ἀφομοιωθεῖ ἐντὸς του. Στὸ φαινόμενο τοῦ κάλλους συμβαίνει τὸ ἀκατάληπτο, κάθε ὑποκείμενο νὰ παραμένει θεωρώντας ὁ ἑαυτὸς του καὶ νὰ εἶναι βυθισμένο στὴν ἴδια του τὴν ἐσωτερικὴ κατάσταση, τὴ στιγμὴ πὺ θεωρεῖ ἑαυτὸ ἀπελευθερωμένο ἀπὸ κάθε τυχαῖο ἐπιμερισμὸ καὶ ὡς φορέα ἐνὸς συνολικοῦ συναισθήματος, τὸ ὅποιο δὲν ἀνήκει πιά σὲ «τοῦτο» ἢ σὲ «κεῖνο».

Τώρα μὸλις καταλαβαίνουμε τὴν ἔκφραση: «ὑποκειμενικὴ καθολικότητα», τὴν ὅποια δημιουργεῖ ὁ Κάντ γιὰ νὰ χαρακτηρίσει τὴν αἰσθητικὴ κρίση. Ἡ «ὑποκειμενικὴ καθολικότητα» εἶναι ὁ ἰσχυρισμὸς καὶ ἢ ἀξίωση μίας καθολικότητας τῆς ἴδιας τῆς ὑποκειμενικότητας. Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ «ὑποκειμενικοῦ» συνεπῶς δὲν ἐξυπηρετεῖ στὸν περιορισμὸ τῆς ἀπαίτησης τοῦ αἰσθητικοῦ νὰ ἰσχύσει, ἀλλὰ ἀντιθέτως στὸν χαρακτηρισμὸ μίας ἐδῶ τελούμενης ἐπέκτασης τοῦ πεδίου ἰσχύος. Ἡ καθολικότητα δὲν κάνει «κράτει» ἐμπρὸς στὰ ὑποκείμενα ὡς ἄτομα, διότι ὅσο κι ἂν αὐτὰ τὰ ὑποκείμενα ζοῦν τὴ ζωὴ τους ὄχι μόνον ἀντιλαμβανόμενα μὲ παθητικὸ αἰσθητηριακὸ τρόπο ἢ ποθοῦντα «παθολογικά», ἀλλ' ἀντιθέτως καταφέρνουν νὰ ἀνάγονται στὸ ἐλεύθερο παιχνίδι τῶν δυνάμεων τῆς φαντασίας, ἄλλο τόσο δραστηριοποιοῦν συνολικά σ' αὐτὸ τὸ παιχνίδι μία καὶ τὴν αὐτὴ οὐσιαστικὴ θεμελιώδη λειτουργία. Σ' αὐτὴ τὴ λειτουργία ἢ ὅποια συγχροτεῖ τὸ ἐγὼ γιὰ πρώτη φορὰ στ' ἀλήθεια ὡς ἐγὼ, κάθε ἐγὼ εἶναι συγγενὲς πρὸς τὸ ἄλλο καὶ συνεπῶς μπορεῖ ἐκεῖνη νὰ τὸ προὑποθέτει σὲ κάθε ἄλλον. Τὸ καλλιτεχνικὸ συναίσθημα παραμένει συναίσθημα τοῦ ἐγῶ: ἀκριβῶς ἐδῶ ὅμως εἶναι συγχρόνως καθολικὸ ἐγκόσμιο καὶ ἔμβιο συναίσθημα. Ὁ «ἑαυτὸς», αὐτοαντικειμενοποιούμενος σ' ἕνα μῶρφωμα τῆς αἰσθητικῆς φαντασίας, ἀπελευθερώνεται ἀπὸ τὴν ἀτομικότητά του. Ἡ ἀτομικὴ, μοναδικὴ συγ-

κίνησή του όμως δεν έχει διαχυθεί μέσα στο μόρφωμα αλλά συνεχίζει να υφίσταται —πουῦ ἄλλου;— μέσα σ' αυτό ἀκέραιη και κοινοποιεῖται χάριν τῆς μεσολάβησής του σ' ὄλους ἐκείνους οἱ ὅποιοι εἶναι ἱκανοὶ νὰ τὸ νοιώσουν καθαρὰ. Ἔτσι τὸ ὑποκειμένο στέκει ἐδῶ σ' ἕναν καθολικὸ ὁ ὁποῖος ἐν τούτοις εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὸς ἀπὸ τὸν φορέα τῆς ιδιότητος τοῦ νὰ εἶναι κάτι πράγμα, στὸν ὁποῖο μᾶς μεταθέτει ἡ φυσικοεπιστημονικὴ θεώρηση. Τί διακρίνει τὴν πληρέστατη περιγραφή ἑνὸς τοπίου ὅπως αὐτὴ ἀσκειῖται μὲ ἔννοιες τῆς περιγραφικῆς φυσικῆς ἐπιστήμης ἀπὸ τὴν καλλιτεχνικὴ ἀναπαράσταση στὸν πίνακα ἢ στὸ λυρικό ποίημα; Τίποτ' ἄλλο ἀπὸ τὸ ὅτι σ' αὐτὴ τὴν τελευταία ὅλα τὰ γνωρίσματα τοῦ ἀντικειμένου, ὅσο εὐκρινέστερα καὶ σαφέστερα διαφαίνονται, τόσο μὲ μεγαλύτερη ἔνταση ἀποδεικνύονται ταυτόχρονα γνωρίσματα ψυχικῆς συγκίνησης, ἢ ὁποῖα μεταβαίνει στὸν θεατὴ μέσῳ τῆς ζωγραφικῆς ἢ λυρικῆς διάπλασης. Ἐδῶ ἡ ἐσωτερικὴ κίνησις ἀπορρέει στὸ ἀντικείμενο μόνο γιὰ νὰ ξαναεισπραχθεῖ ἀπ' αὐτὸ δυνατότερη καὶ καθαρότερη. Ὅπως τὸ ἐγὼ ὅταν βρίσκεται στὴν κατάστασις τῆς αἰσθητικῆς θεώρησης δὲν προσηλώνεται στὴν ἐκάστοτε παράστασή του ἀλλ' ἀντιθέτως, ὅπως λέει ὁ Κάντ, τὴν «ἀντιστηρίζει στὴ σύνολη ἱκανότητα τῶν παραστάσεων», ἔτσι κι ἐδῶ τοῦ ἀποκαλύπτεται ἕνας νέος κόσμος, ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι τὸ σύστημα τῆς ἀντικειμενικότητος ἀλλὰ τὸ σύμπαν τῆς ὑποκειμενικότητος. Ἐγκλειστο σ' αὐτὸ τὸ σύμπαν βρίσκει τὸ ἐγὼ τὸν ἑαυτὸ του ὅπως καὶ τὴν ἀτομικότητα ὅλων τῶν ἄλλων. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἡ αἰσθητικὴ συνείδησις λύνει τὸ παράδοξο μέλημα νὰ ὀρθῶναι ἕνα καθόλου τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι ἀντίθετο τοῦ καθ' ἕκαστον ἀλλὰ τὸ καθαρὸ του ἀντίστοιχο, ἐπειδὴ δὲν βρίσκει τὴν πλήρωσι καὶ τὴν ἀναπαράστασή του πουθενά ἄλλου παρὰ σ' αὐτὸ.

Κι ἔτσι λύθηκε καὶ τὸ ἐρώτημα τῆς «καθολικῆς ἀνακοινωσιμότητος», ἢ ὁποῖα δὲν ἐπιτρέπεται ὅμως νὰ εἶναι «καθολικὴ ἀποδειξιμότησα». Ἐπειδὴ στὴν αἰσθητικὴ συμπεριφορὰ ὁ κρίνων ἐν ὄψει τῆς εὐαρέ-

σκείας πού αφιερώνει στο αντικείμενο νοιώθει έντελῶς ἐλεύθερος, δὲν μπορεί νὰ ἀνεύρει ἰδιωτικούς ὄρους ὡς λόγους τῆς εὐαρέσκειας ἀπὸ τοὺς ὁποίους τὸ ὑποκείμενό του νὰ γοητεύεται. Συνεπῶς πρέπει νὰ τῆ δεῖ νὰ θεμελιώνεται σ' ὅ,τι μπορεί νὰ προϋποθέσει σ' ὁποιοδήποτε ἄλλον. Συνεπῶς πρέπει νὰ πιστεύει ὅτι ἔχει λόγους νὰ ἀποδίδει στοὺς πάντες μία παρόμοια εὐαρέσκεια. «Θὰ μιλήσει συνεπῶς γιὰ τὸ κάλλος σὰν τὸ καλαισθητὸ νὰ ἦταν ιδιότητα τοῦ πράγματος καὶ ἡ κρίση λογικὴ (δηλαδή σὰν νὰ ἀποτελοῦσε γνώση τοῦ αντικειμένου μέσῳ ἐννοιῶν τοῦ αντικειμένου), ἐπειδὴ ἔχει, ὅπως καὶ νὰ τὸ κάνουμε, τὴν ἐξῆς ὁμοιότητα μὲ τὴ λογικὴ κρίση: νὰ μπορεί νὰ προϋποτεθεῖ ἡ ἐγκυρότητά της γιὰ τοὺς πάντες, μολονότι εἶναι ἀπλὰ καὶ μόνο αἰσθητικὴ καὶ περιέχει ἀπλὰ μία σχέση τῆς παράστασης τοῦ αντικειμένου πρὸς τὸ ὑποκείμενο. Ὅμως αὐτὴ ἡ καθολικότητα δὲν μπορεί οὔτε ἀπὸ ἐννοίες νὰ ἐκπηγάξει... Ἐδῶ μπορεί νὰ δεῖ κανεὶς ὅτι στὴν κρίση τῆς καλαισθησίας δὲν ἀξιῶνται τίποτε παρὰ μία τέτοια καθολικὴ φωνὴ ἐν ὄψει τῆς εὐαρέσκειας δίχως μεσολάβηση ἐννοιῶν, ἡ δυνατότητα μίας αἰσθητικῆς κρίσης ἄρα, πράγμα πού συγχρόνως νὰ μπορεί νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἐγκυρο γιὰ τοὺς πάντες. Ἡ κρίση καλαισθησίας ἡ ἴδια δὲν ἀξιῶνει τὴν ὁμοφωνία τῶν πάντων — διότι τοῦτο μπορεί νὰ τὸ κάνει μόνο μία λογικὰ καθολικὴ, ἀφοῦ μπορεί καὶ δίνει λόγους. Φρονεῖ ἀπλὰ αὐτὴ τὴν ὁμοφωνία τῶν πάντων ὡς περίπτωση τοῦ κανόνα, λόγῳ τοῦ ὁποίου ἀναμένει τὴν κύρωση νὰ προέλθει ὄχι ἀπὸ ἐννοίες ἀλλὰ ἀπὸ τὴ συγκατάθεση ἄλλων»³⁸¹.

Μ' ἓναν νέο τρόπο καὶ σὲ έντελῶς διαφορετικὴ συστηματικὴ συνάφεια ἔφτασε συνεπῶς τώρα ὁ Κάντ στὸ κυρίως ζήτημα πού βρίσκεται στὸ ἐπίκεντρο ὅλων τῶν αἰσθητικῶν πραγματεύσεων τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνα. Μπορεῖ ἀπὸ δεδομένα ἔργα τῆς τέχνης, ἀπὸ κλασικὰ πρότυπα καὶ ὑποδείγματα, νὰ ἐξαχθεῖ ἄραγε ἓνας κανόνας, ὁ ὁποῖος νὰ

381. Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἰκανότητας 6, 8 (V, σσ. 280, 285).

προδιαγράφει συγκεκριμένους αντικειμενικούς όρους της δημιουργίας, ή μήπως ἐδῶ κυριαρχεῖ ἀπλᾶ ἡ ἐλευθερία τῆς «φαντασίας», ὃ ὁποῖα δὲν δεσμεύεται ἀπὸ κανέναν ἐξωτερικὸ κανονισμό; Ὑπάρχει ἄραγε ἐννοιολογικὰ καθορίσιμος νόμος καλλιτεχνικῆς δημιουργίας ἀπὸ τὸν ὁποῖο, μὴ θέλοντας νὰ χάσει τὸν σκοπὸ τῆς ἡ δημιουργία δὲν μπορεῖ νὰ ξεφύγει, ἢ μήπως ἐδῶ ἐπαφίενται ὅλα στὴ δημιουργικὴ αὐθαιρεσία τοῦ ἰδιοφυοῦς ὑποκειμένου, ἢ ὁποῖα προχωρεῖ ἀπὸ μία ἄγνωστη γραμμὴ ἐκκίνησης σ' ἓνα ἄγνωστο τέρμα; Αὐτὰ τὰ ζητήματα, τὰ ὁποῖα κυκλοφοροῦν συνεχῶς στὸν δέκατο ὄγδοο αἰῶνα μὲ τίς πιὸ ἐτερόκλητες μορφές, διασαφήνισε καὶ ξεκαθάρισε ὁ Λέσσιγγ γιὰ τὴν ἐπικράτεια τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς δίνοντας ἓναν διαλεκτικὸ τύπο. Ὁ ἀγῶνας μεταξύ ἰδιοφυΐας καὶ κανόνα, μεταξύ φαντασίας καὶ λόγου εἶναι, σύμφωνα μὲ τὰ διδάγματα τῶν κρίσιμων πραγματεύσεων τῆς Δραματολογίας τοῦ Ἀμβούργου, ἄνευ ἀντικειμένου. Διότι ἡ δημιουργία τῆς ἰδιοφυΐας δὲν προσκτᾶ μὲν κανόνα ἐκ τῶν ἔξω, εἶναι ὅμως ἡ ἴδια αὐτὸς ὁ κανόνας. Μέσα τῆς ἀποκαλύπτεται ἐσωτερικὴ νομοτέλεια καὶ σκοπιμότητα, ἢ ὁποῖα ὅμως πουθενὰ ἀλλοῦ πέρα ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο καὶ καθ' ἕκαστον μὸρφωμα τῆς τέχνης δὲν παρίσταται καὶ δὲν διαμορφώνεται, παρὰ στὸ συγκεκριμένο καὶ ἀτομικὸ καλλιτεχνικὸ μὸρφωμα τὸ ἴδιο. Ὁ Κάντ δίχως ἐνδοιασμοὺς συντάσσεται πρὸς αὐτὴ τὴ λύση τοῦ Λέσσιγγ, αὐτὴ ὅμως τὸν παραπέμει ἐκ νέου σ' ὅλο τὸ βάθος καὶ σ' ὅλη τὴν καθολικότητα τῶν ἐρωτημάτων τὰ ὁποῖα συνοψίζονται στὴ σκέψη τῆς αὐτονομίας τοῦ πνεύματος. Ἡ «ἰδιοφυΐα», ὅπως ὀρίζει κι αὐτός, «εἶναι τὸ ταλέντο (φυσικὸ χάρισμα), τὸ ὁποῖο δίνει στὴν τέχνη τὸν κανόνα». «Διότι κάθε τέχνη προϋποθέτει κανόνες διὰ μέσου τῆς θεμελίωσης τῶν ὁποίων πρωτοπαρίσταται ἓνα προῖον ὡς δυνατό, ἂν πρόκειται νὰ λέγεται τεχνητό. Ἡ ἔννοια τῆς καλῆς τέχνης ὅμως δὲν ἐπιτρέπει νὰ παράγεται ἡ κρίση περὶ καλαισθησίας τοῦ προῖόντος τῆς ἀπὸ κάποιον κανόνα ὃ ὁποῖος ἔχει ὡς προσδιοριστικὸ λόγο μίαν ἔννοια...

Ἔτσι ἡ καλὴ τέχνη δὲν μπορεῖ νὰ ἐπινοήσῃ τὸν κανόνα τῆς, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο θὰ φτιάξῃ τὸ προϊόν τῆς. Ἐπειδὴ τώρα ὁπωσδήποτε δίχως κανόνα πού νὰ προηγεῖται ποτέ δὲν μπορεῖ ἓνα προϊόν νὰ ὀνομαστῇ τέχνη, πρέπει ἡ φύση τοῦ ὑποκειμένου (μέσω τῆς διάθεσης τῶν ἱκανοτήτων αὐτοῦ) νὰ δώσει στὴν τέχνη τὸν κανόνα, δηλαδή ἡ καλὴ τέχνη εἶναι δυνατὴ μόνο ὡς προϊόν τῆς ἰδιοφυΐας»³⁸². Ἔτσι προκύπτει ἐδῶ ἡ ἀντικειμενικὴ ἐνότητα τοῦ μορφώματος ἀπὸ τὴν ἐνότητα τῆς «διάθεσης». Ἡ ἰδιοφυΐα καὶ ἡ πράξη τῆς βρίσκονται στὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο ἀλληλοπαρεισφύρου ἀξεδιάλυντα ἡ ὕψιστη ἀτομικότητα καὶ ἡ ὕψιστη καθολικότητα, ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ἀναγκαιότητα, ἡ καθαρὴ δημιουργικότητα καὶ ἡ καθαρὴ νομοτέλεια. Σὲ κάθε γνώρισμα τῆς ἐπίδρασῆς τῆς εἶναι ὅπως δι' ὅλου «αὐθεντικὴ» καὶ ἐν τούτοις ὅπως δι' ὅλου «ὑποδειγματικὴ». Διότι ἀκριβῶς ἐκεῖ ὅπου βρισκόμαστε στὸ πραγματικὸ ἐπίκεντρο τῆς προσωπικότητας, ὅπου αὐτὴ δίχως ὅποιαδήποτε ἐξωτερικὴ πρόθεση δείχνει καθαρὰ τὸν ἑαυτὸ τῆς καὶ ἐκφράζεται στὸν ἀτομικὸ-ἀναγκαῖο νόμο τῆς δημιουργίας τῆς, πέφτουν ὅλα τὰ τυχαῖα ἐμπόδια τὰ ὁποῖα προσιδιάζουν στὰ ἄτομα στὴν ἐξαιρετικὴ ἐμπειρικὴ τους παρουσία καὶ στὰ ἐξαιρετικὰ ἐμπειρικά τους διαφέροντα. Βυθιζόμενῃ σ' αὐτὴ τὴν πέρα γιὰ πέρα προσωπικὴ σφαῖρα ἡ ἰδιοφυΐα, βρίσκει τὸ μυστικὸ καὶ τὴ δύναμη τῆς «καθολικῆς ἀνακοινωσιμότητας» καὶ παρὰ τὴν ἐξαντικειμενίση αὐτῆς τῆς θεμελιώδους ἱκανότητας δὲν παριστάνει κάθε μεγάλο ἔργο τέχνης. Τὸ ἔργο τῆς ἰδιοφυΐας παρέχει τὴν ἀπολύτως μοναδικὴ ἔνδειξη μίας μοναδικῆς στὸν χρόνο ψυχικῆς διαδικασίας ἡ ὁποία ποτέ δὲν ἐπιστρέφει μὲ τὸν ἴδιον τρόπο, φτάνοντας συνάμα μ' ὅλον τοῦτο, ὡς ἰδιαίτατο «ὑποκειμενικὸ» συναίσθημα, μέχρι τὴ βαθύτατη σφαῖρα τῆς καθαρῆς ἐγκυρότητας καὶ τῆς ἄχρονης ἀναγκαιότητας. Κι αὐτὴ ἡ ὕψιστη μορφὴ ἀνακοίνωσης

382. Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἱκανότητας 46 (V, σελ. 382).

είναι συγχρόνως ή μοναδική πού βρίσκεται στις διαταγές τής ιδιοφυΐας. Άν προσπαθούσε νά μās μιλήσει άλλιώς άπ' ό,τι στην άμεση διαμόρφωση του έργου, θά ήταν επειδή ήδη άποκόπηκε άπό τό έδαφος όπου ριζώνει. Συνεπώς ό,τι είναι και σημαίνει ή ιδιοφυΐα ως «φυσικό χάρισμα» δέν μπορεί νά αναχθεϊ σ' έναν καθολικό τύπο και νά διατυπωθεϊ μ' αύτό τόν τρόπο ως προδιαγραφή, αντιθέτως ό κανόνας πρέπει, έφ' όσον είναι ύπάρχων, νά αφαιρεθεϊ άπό τήν πράξη, δηλαδή άπ' τό προϊόν, τό όποιο έξυπηρετεϊ ως ύπόδειγμα όχι ώστε νά τό μιμηθεϊ κανείς άλλα ώστε νά εμπνευσθεϊ κανείς άπ' αύτό. Κι έδω γίνεται άποδεκτη άπό τόν Κάντ ή άρχή του Λέσσινγκ, ότι μία ιδιοφυΐα μπορεί νά αναφλεγεϊ μόνο άπό μία ιδιοφυΐα. «Οί ιδέες του καλλιτέχνη έρεθίζουν όμοιες ιδέες του μαθητή του άν ή φύση έχει προικίσει τό θυμικό του με όμοιες αναλογίες ίκανότητων». Αυτές οί «άναλογίες» είναι οί όποιες, δημιουργούσης τής ιδιοφυΐας, σημαίνουν τό πραγματικό της γεννητορικό κίνητρο. Κι άπ' αύτή τή σκοπιά διακρίνεται πιά και ή καλλιτεχνική παραγωγικότητα άπό τήν έπιστημονική. Ή ρήση του Κάντ ότι στις έπιστήμες δέν μπορεί νά ύπάρξει ιδιοφυΐα³⁸³, μπορεί ν' αξιολογηθεϊ σωστά εάν τηρήσει κανείς κατά νου ότι τόν Κάντ δέν τόν μέλλει έχθόντας όλα τουτα ή ψυχολογική διαφορά των άτομων άλλα ή συστηματική διαφορά σημασιών των επικρατειών τής κουλτούρας. Τό άνίσως ισχύει και για τόν έπιστήμονα πού κάνει μία ανακάλυψη, πώς «μία περίπτωση στέκει για χίλιες», τό εάν κι έδω πλάι στην έννοιολογική σύγκριση του άτόμου είναι έφικτή και δρā μία ένορατική προδιαίσθηση του συνόλου, είναι ζητήματα πού δέν γίνεται ν' άπαντηθούν έδω με βεβαιότητα. Ή κρίσιμη διαφορά συνίσταται στο ότι όλα όσα ύποτίθεται ότι ισχύουν ως έπιστημονικές συλλήψεις, στο μέτρο πού όφείλουν ν' ανακοινώνονται και νά θεμελιώνονται, δέν διαθέτουν άλλη μορφή άπ'

383. Βλ. Κριτική τής κριτικής ίκανότητας 47 (V, σελ. 383 κ.κ.).

ἐκείνη τῆς ἀντικειμενικῆς ἔννοιας καὶ τοῦ ἀντικειμενικοῦ συμπερασμοῦ. Ἡ προσωπικότητα τοῦ δημιουργοῦ πρέπει νὰ σθησθεῖ ἐὰν εἶναι νὰ διατηρηθεῖ ἡ ὑλικότητα τοῦ συμβάντος. Ὁ ἕνας καὶ μοναδικὸς ποὺ δὲν ὑπόκειται σ' αὐτὸ τὸν διαχωρισμὸ εἶναι ὁ μέγας καλλιτέχνης, διότι ὅ,τι δίνει, πρωτοπροσλαμβάνει τὴν πραγματικὴ καὶ ὑψιστὴ ἀξία του ἀπ' αὐτὸ ποὺ αὐτὸς εἶναι. Δίνει τὸν ἑαυτὸ του ὄχι ἐπιδιδόμενος σὲ κάτι τὸ ὁποῖο διατελεῖ χάριν ἑαυτοῦ ὡς ἀπομονωμένη καθ' ἑλὴν ἀξία, ἀλλὰ δημιουργεῖ σὲ κάθε ἐπὶ μέρους ἔργο μόνο μία νέα συμβολικὴ ἔκφραση κάθε μοναδικῆς θεμελιώδους σχέσης, ἡ ὁποία εἶναι δεδομένη στὴ «φύση» του, στίς «ἀναλογίες τῶν ἰκανοτήτων τοῦ θυμικοῦ του».

Ἀπὸ ἱστορικὴ ἄποψη αὐτὴ ἡ καντιανὴ θεωρία περὶ ἰδιοφυΐας σημαίνει μία μεσολάβηση ἡ ὁποία περατώνεται μεταξὺ δύο διαφορετικῶν πνευματικῶν κόσμων, ἀφοῦ συμμερίζεται ἀπ' ἐνὸς μὲ τὴ θεμελιώδη ἀντίληψη τῆς ἐποχῆς τοῦ διαφωτισμοῦ ἕνα προσδιορίζον μοτίβο, διαλύοντας ἀπ' ἐτέρου ἐκ τῶν ἔνδον τὸ ἐννοιολογικὸ σχῆμα τῆς φιλοσοφίας τοῦ διαφωτισμοῦ. Ἡ θεωρία τοῦ Κάντ περὶ τῆς ἰδιοφυΐας ἔγινε ἱστορικὴ ἀφετηρία ὄλων ἐκείνων τῶν ρομαντικῶν εἰκαζουσῶν μεταμορφώσεων τῆς ἔννοιας τῆς ἰδιοφυΐας, στίς ὁποῖες ἀποδόθηκε στὴν παραγωγικὴ αἰσθητικὴ φαντασία μία σημασία ἀπολύτως γεννητορικὴ τοῦ κόσμου καὶ τῆς πραγματικότητας. Ἡ θεωρία τοῦ Σέλλινγκ για τὴ διανοητικὴ ἐποπτεία ὡς θεμελιώδη ὑπερβατολογικὴ ἰκανότητα, ἡ θεωρία τοῦ Φρίντριχ Σλέγκελ [Schlegel] για τὸ ἐγὼ καὶ για τὴν «εἰρωνεία», σ' αὐτὴ τὴν πορεία ἀναπτύχθηκαν. Αὐτὸ ὅμως ποὺ διαχωρίζει τὴν ἴδια ἀντίληψη τοῦ Κάντ ἀπὸ ὅλες αὐτὲς τίς δοκιμὲς μιὰ για πάντα εἶναι ἡ μορφή καὶ ἡ τάση αὐτῆς τῆς ἔννοιας ἀπριορικότητας. "Ὅτι ὁ ἀπριορισμὸς του εἶναι κριτικὸς ἀπριορισμὸς δικαίωεται καὶ στὸ ὅτι ἐδῶ τὸ a priori δὲν ἀνάγεται σὲ μία καὶ μοναδικὴ θεμελιώδη ἰκανότητα τῆς συνείδησης ἀλλὰ τηρεῖται αὐστηρὰ ἐπιμερισμένο στίς εἰδικές του ἐφαρμογές." Ἐτσι για τὸν Κάντ ἡ ἔννοια τοῦ «λόγου», ὅπως τὴν ἀνέπτυξε ὁ δέκατος ὄγδοος

αίωνας, επεκτείνεται στη βαθύτερη έννοια της «αυτενέργειας» της συνείδησης. Αυτή η έννοια όμως δεν αναλώνεται σε καμμία μεμονωμένη επίδοση της συνείδησης και δραστηριότητα της συνείδησης, όσοδήποτε τέλεια κι αν είναι. Η αισθητική αυτενέργεια της φαντασίας δεν μπορεί συνεπώς εδώ να γίνει, όπως στον ρομαντισμό, έσχατη θεμελιώδης και ένιαία αρχή, αφού η ουσιαστική πρόθεση κατευθύνεται στο να τη διακρίνει αυστηρά κι αμετάκλητα από τη λογική αυτενέργεια της κρίσης κι από την ηθική της βούλησης. Όλη η κλίμακα των βαθμών «υποκειμενικότητας» κι «άντικειμενικότητας», την οποία φτιάχνει ο Κάντ και η οποία προσλαμβάνει το σημαντικότερο συμπλήρωμά της και το οικείο της πέρας μόλις στην Κριτική της κριτικής ικανότητας, αυτό το έργο εξυπηρετεί. Το Είναι του φυσικού νόμου, το δέον του ηθικού νόμου δεν επιτρέπεται να προδοθεί χάριν του παιχνιδιού της φαντασίας, αλλά απ' την άλλη αυτό το παιχνίδι διαθέτει μία οικεία του αυτόνομη επικράτεια, στην οποία δεν επιτρέπεται να επέμβει αξίωση της έννοιας ούτε ηθική προστακτική.

Ο περιορισμός της έννοιας της ιδιοφυΐας στην τέχνη επέχει την ουσιώδη σημασία της στο ότι υποβοηθεί στην καθαρή έκφραση αυτής της σχέψης. Η έννοια των «ωραίων επιστημών» προσέλαβε στο δεύτερο μισό του δεκάτου ογδόου αιώνα επικίνδυνη βαρύτητα κι επέκταση. Αυστηρότερα και βαθύτερα πνεύματα όπως ο Λάμπερτ³⁸⁴, ο οποίος έλαβε θέση σχετικά σ' ένα γράμμα του στον Κάντ από το έτος 1765, δεν κουράζονταν να την αντιμετωπίσουν επιμένοντας στον ακριβή έννοιολογικό ορισμό ως θεμέλιο κάθε επιστημονικής γνώσης. Όμως στην εκλαϊκευτική φιλοσοφία παραμένει εν τούτοις ως χαρακτηριστικό γνώρισμα ή ανάμειξη των επικρατειών. Ο νεαρός Λέσσιγκ παρατήρησε κάποτε

384. Βλ. το γράμμα του Λάμπερτ στον Κάντ, στις 13 Νοεμβρίου 1765 (τόμος IX, σελ. 42).

ἀπέναντι σ' αὐτὸ τὸ ρεῦμα τῆς ἐποχῆς καὶ τῆς μόδας ὅτι οἱ πραγματικοὶ «πνευματώδεις» [beaux-esprits] εἶναι συνήθως οἱ πραγματικοὶ ρηχοὶ νόες. Ἐδῶ σῦρει τὸ αὐστηρὸ ὄριο ἢ θεωρία τοῦ Κάντ περὶ ἰδιοφυΐας. Ὅ,τι κι ἂν ἐφευρίσκει ὁ ἐπιστημονικὸς νοῦς, ἰδιοφυΐα χάριν τούτου δὲν μπορεῖ ν' ἀποκληθεῖ «διότι αὐτὸ ἴσα-ἴσα μπορούσε νὰ τὸ μάθει, βρίσκεται λοιπὸν στὸν φυσικὸ δρόμο τῆς ἔρευνας καὶ τοῦ στοχασμοῦ κατὰ κανόνες καὶ δὲν διακρίνεται κατ' εἶδος ἀπ' ὅ,τι μπορεῖ μιμητικὰ νὰ προσκτηθεῖ μὲ ἐργατικότητα». «Ἐτσι ὅλα ὅσα εἶπε ὁ Νεύτων στὸ ἀθάνατο ἔργο του Ἄρχές τῆς φιλοσοφίας τῆς φύσης³⁸⁵ μπορεῖ κανεὶς νὰ τὰ μάθει. Δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ μάθει νὰ γράφει ποιήματα μὲ πνεῦμα, ὅσο διεξοδικὸς κι ἂν εἶναι οἱ προδιαγραφές τῆς ποιητικῆς κι ὅσο ἐξαιρετὰ τὰ ὑποδείγματα αὐτῆς. Ἡ αἰτία εἶναι ὅτι ὁ Νεύτων θὰ μπορούσε νὰ ἐπαναλάβει κι ἐμπρὸς σὲ κάθε ἄλλον τελείως ἐποπτικά, ὥστε νὰ κάνει κι ἐκεῖνος τὸ ἴδιο, ὅλα τὰ βήματα πού εἶχε νὰ βαδίζει ἀπὸ τὰ πρῶτα στοιχεῖα τῆς γεωμετρίας ξεκινώντας, μέχρι τὰ μεγάλα καὶ βαθιά του ἐπιτεύγματα. Οὔτε Ὅμηρος ὅμως οὔτε Βήλαντ [Wieland] μπορεῖ νὰ δείξει πῶς ξεπετάγονται ἢ πῶς συναντιοῦνται οἱ φαντασιώδεις κι ὅμως πλήρεις νοημάτων συνάμα ἰδέες τους στὸν νοῦ τους, γιὰ τὸν λόγο ὅτι δὲν γνωρίζουν οὔτε οἱ ἴδιοι καὶ συνεπῶς οὔτε σὲ ἄλλον μπορούν νὰ τὸ διδάξουν. Στους τομεῖς τῆς ἐπιστήμης διακρίνεται λοιπὸν ὁ μέγιστος ἐφευρέτης ἀπὸ τὸν μέτριο μιμητὴ καὶ μαθητευόμενο μόνον ὡς πρὸς τὸν βαθμὸ, ἀλλὰ εἰδοποιῶς ἀπ' ἐκεῖνον τὸν ὁποῖο ἡ φύση ἔχει προικίσει γιὰ τὴν καλὴ τέχνη»³⁸⁶. Ἀκόμη πῶ σημαίνουσα γίνεται αὐτὴ ἡ ἀποψη περὶ «ἀσύνηδης» δημιουργίας τῆς καλλιτεχνικῆς ἰδιοφυΐας ἐκεῖ ὅπου δὲν ἐμπερικλείει τόσο τὴν ἀντίθεση μὲ τὴ θεωρητικὴ θεμελίωση, ὅσο μᾶλλον τὴν ἀντίθεση μὲ τὴν «πρό-

385. [Σ.τ.Μ.]: Πρόκειται γιὰ τὸ ἔργο τοῦ NEWTON, *Philosophiae naturalis principia mathematica* (1688).

386. *Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἱκανότητος* 47 (V, σελ. 383 κ.κ.).

θεση» του πόθου και της πράξης. Και απ' αυτή τή σκοπιά ή θεωρία του Κάντ υπερβαίνει τή μεθοδολογία του φιλοσοφικού συστήματος και αγγίζει τὰ ουσιώδη προβλήματα κουλτούρας της εποχής. Στη θεωρία του Μπάουμγκαρτεν, ή οποία περιέχει τήν πρώτη διάπλαση της αισθητικής σέ αυτόνομη επιστήμη, ή έννοια του καλαισθητου υπάγεται σ' εκείνη του τέλειου. Κάθε καλαισθητο είναι τελειότητα, τέτοια όμως που δέν αναγνωρίζεται στην καθαρή έννοια αλλά συλλαμβάνεται έμμεσα και μόνο στην αισθητηριακή-εποπτική εικόνα. Η σύνολη γερμανική ακαδημαϊκή φιλοσοφία κυριαρχείται απ' αυτή τήν άποψη, ή οποία αναπτύσσεται περαιτέρω και τοποθετείται σ' ένα καθολικό μεταφυσικό θεμέλιο από τον Μέντελσον. Πέραν τούτων επιδρά ως και στους κύκλους της ίδιας της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Ακόμη κι ό «καλλιτέχνης» του Σίλλερ αποτελεί κάτι περισσότερο από μία ποιητική αναδιατύπωση και εφαρμογή των ιδεών του Μπάουμγκαρτεν. Η κριτική του Κάντ αποτελεί και σ' αυτό τó σημείο ακόμη ξεκάθαρο ιστορικό όριο. Η «σκοπιμότητα δίχως σκοπό», τήν οποία βλέπει νά πραγματώνεται στο έργο τέχνης, αποκλείει τόσο τήν κοινότοπη έννοια της ωφέλειας όπως και τήν ιδανική έννοια της τελειότητας. Διότι κάθε έννοια τελειότητας προϋποθέτει ένα αντικειμενικό μέτρο, προς τó όποιο συσχετίζεται και συγκρίνεται τó έργο τέχνης, και ή παράσταση μίας τυπικής αντικειμενικής σκοπιμότητας δίχως σκοπό, δηλαδή της σκέτης μορφής μίας τελειότητας (έντελώς δίχως ύλη και έννοια έναρμονιστέου), θά ήταν όντως αντίφαση³⁸⁷. Έτσι ήταν ό ήθικος ριγοριστής Κάντ που πρώτος διέρρηξε τις σχέσεις του προς τήν κυρίαρχη ήθική νοησιοκρατία. Όμως δέν υπάρχει έδω παράδοξο, αντιθέτως μάλλον τó αναγκαίο συμπλήρωμα και ή ακριβής κύρωση της ίδιας της θεμελιώδους του ήθικης άποψης. Όπως έδραιώνει τó δέον στην καθαρή έννοια του λόγου και προσπάθησε νά κρα-

387. Κριτική της κριτικής ικανότητας 15 (V, σελ. 296 κ.κ.).

τήσει μακριά του κάθε έκκληση προς τὸ «ἠθικὸ συναίσθημα», πρὸς τὴν «ὕποκειμενική» ἀντίληψη καὶ συμπάθεια, ἔτσι καὶ πρέπει ἀπ' τὴν ἄλλη πλευρὰ νὰ τηρηθεῖ ἡ αἰσθητικὴ πλευρὰ τοῦ συναισθήματος καὶ νὰ μὴν προδοθεῖ χάριν τῆς λογικῆς καὶ ἠθικῆς ἔννοιας. Ὁ ἀποκλεισμὸς τοῦ ἠδέος καὶ τοῦ ἀηδοῦς ἀπὸ τὴ θεμελίωση τῆς ἠθικῆς δὲν σημαίνει, ὅπως φαίνεται τώρα, τὴν ἀπόλυτη ἀπόρριψή τους, ἀντιθέτως κρατάει ἀνοιχτὸ τὸν δρόμο πρὸς μία νέα ἐξαντικειμένηση κáνοντας ἐφικτὴ μία ἄλλη εἰδικὴ μορφή «καθολικότητας», τὴν ὁποία ἐπιδέχονται τὸ ἡδὺ καὶ τὸ ἀηδές. Ἔτσι ἡ ὑπέρβαση τοῦ ἠθικοῦ ὠφελιμισμού καὶ ἠδονισμού πρωτοστρώνει τὸν δρόμο στὴ σκέψη τῆς αὐτονομίας καὶ τοῦ αὐτοσκοποῦ τῆς τέχνης. Ἡ ἔννοια τῆς «εὐαρέσκειας δίχως συμφέρον» γιὰ τὸ κάλλος τῆς φύσης καὶ τῆς τέχνης θεωρούμενη καθαρὰ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό της δὲν ἀποτελεῖ ἐντελῶς νέα τάση στὴν ἐξέλιξη τῆς αἰσθητικῆς. Ἔχει σχεδιαστεῖ ἤδη ἀπὸ τὸν Πλωτῖνο καὶ ἀναπτύχθηκε ἀνεξάρτητα στοὺς νεώτερους χρόνους ἀπὸ τὸν Σέιφτσμπιουρ, ἀπὸ τὸν Μέντελσον καὶ τὸν Κάρλ Φίλιππ Μόοριτς [Moritz] στὸ ἔργο του *Περὶ τῆς εἰκαστικῆς μίμησης τοῦ κάλλους* [*Über die bildende Nachahmung des Schönen*]. Ὁμως ἡ συστηματικὴ θέση ποὺ τῆς προσδόθηκε στὴ θεωρία τοῦ Κάντ πρῶτα, τὴν ἔκανε νὰ μπορέσει νὰ ξεδιπλώσει τὴν πραγματικὴ της σημασία: τὴν ἔκανε νὰ θεμελιώσει ἀπέναντι στὴ φιλοσοφία τοῦ διαφωτισμοῦ καὶ στὴν ποιητικὴ τοῦ διαφωτισμοῦ οὔτε λίγο οὔτε πολὺ μία νέα ἔννοια τῆς οὐσίας καὶ τῆς πρωταρχῆς τοῦ πνευματικοῦ.

Τὴν ὕψιστη σύνθεση μεταξύ τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς αἰσθητικῆς του θεμελιώδους ἀρχῆς ὁμως ὁ Κάντ τὴν προσέγγισε μόλις στὸ δεύτερο μέρος τῆς *Κριτικῆς τῆς Αἰσθητικῆς Κριτικῆς Ἰκανότητος*, στὴν «Ἀναλυτικὴ τοῦ Ὑψηλοῦ»³⁸⁸. Στὴν ἔννοια τοῦ ὕψηλοῦ τὴν ἴδια, τὸ αἰσθητικὸ

388. [Σ.τ.Μ.]: Μία ἐναλλακτικὴ μετάφραση γιὰ τὸν ὄρο «ὕψηλό» στὴν καντιανὴ αἰσθητικὴ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ὁ ὄρος «ἐπιβλητικό», στὸν ὁποῖο μπορεῖ μάλιστα

καί τὸ ἠθικὸ διαφέρουν συνάπτουν ἓναν νέο δεσμὸ κι ὄλο καί πιὸ ἀναγκαῖα ἀποδεικνύεται ἐδῶ ταυτόχρονα ἡ κριτικὴ διάκριση τῶν δύο ὀπτικῶν. Στὶς διερευνήσεις οἱ ὁποῖες ἀποσκοποῦν πρὸς τοῦτο ὁ Κάντ κινεῖται καί πάλι στὸ οἰκεῖο του, προσωπικὰ ὄντως καταδικὸ τοῦ ἔδαφος. Στὴν «Ἀναλυτικὴ τοῦ Καλαίσθητου» νοιώθει κανεὶς μέσα ἀπ' ὅλη τὴν αὐστηρότητα καί λεπτότητα τῆς ἀνάπτυξης τῶν ἐνοιῶν ἀπροσδόκητα κατὰ ξένο, ὅταν ἡ ἔρευνα ἀφήνει τὴν καθαρὰ ἐπὶ τῶν ἀρχῶν ἐπικράτεια καί στρέφεται πρὸς τὶς συγκεκριμένες ἐφαρμογές, διότι ὁ Κάντ παραμένει τυφλὸς ἐμπρὸς στὴν πληθωρικότητα τῆς ἀτομικῆς καλλιτεχνικῆς ἐποπτείας. Ἀπεναντίας ἡ «Ἀναλυτικὴ τοῦ Ὑψηλοῦ» δείχνει ὅλα τὰ στοιχεῖα τοῦ καντιανοῦ πνεύματος καί ὅλες ἐκεῖνες τὶς ιδιότητες οἱ ὁποῖες, ὄντως τέλειες καί στὴν εὐτυχέστατη ἀμοιβαία ἀλληλοεισχώρηση, εἶναι χαρακτηριστικὲς τόσο γιὰ τὸν ἄνθρωπο ὅσο καί γιὰ τὸν συγγραφέα. Ἐδῶ βρίσκεται ἡ αὐστηρότητα τῆς καθαρῆς ἀνατομίας τῶν ἐνοιῶν παντρεμένη μὲ τὸ ἠθικὸ πάθος, τὸ ὁποῖο συνιστᾷ τὸν πυρῆνα τῆς προσωπικότητος τοῦ Κάντ. Ἐδῶ συνδέεται τὸ μάτι γιὰ τὴν ψυχολογικὴ λεπτομέρεια, τὸ ὁποῖο ἀπέδειξε ὅτι εἶχε ὁ Κάντ ἤδη στὶς προκριτικὲς Παρατηρήσεις περὶ τοῦ συναισθήματος τοῦ κάλλους καί τοῦ ὑψηλοῦ, μὲ τὴ γενικὴ «ὑπερβατολογικὴ» ἐποπτεία, τὴν ὁποία ἀπὸ τότε εἶχε ἀποκτήσει γιὰ τὸ σύνολο τῆς συνειδήσεως. Μπορεῖ νὰ ἀνακαλέσει κανεὶς εὐκρινέστατα τὴ θέση πού καταλαμβάνει τὸ πρόβλημα τοῦ ὑψηλοῦ ἐντὸς τοῦ ὅλου συστήματος τῆς κριτικῆς αἰσθητικῆς ἀνασκοπώντας τὴν ἰδιάζουσα σχέση

νὰ θεωρηθεῖ ὡς δεδομένη κάποια ἀντίθεση πρὸς τὸ «ῥαῖο-καλαίσθητο» ἡ ὁποία ἄλλωστε εἶναι στὴν πρόθεση τοῦ ἴδιου τοῦ Κάντ: Τὸ φαράγγι τῆς Σαμαριάς εἶναι «ὑψηλὸ-ἐπιβλητικόν», ἐνῶ τὸ λιμάνι τῆς Σύμης εἶναι «ῥαῖο-καλαίσθητο»· τὸ κτίριο τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης στὴν Ἀθήνα εἶναι «ὑψηλὸ-ἐπιβλητικόν», τὸ κεντρικὸ κτίριο τοῦ Πανεπιστημίου ἀπέναντι τοῦ «ῥαῖο-καλαίσθητο»· ὁ Γύζης εἶναι σχεδὸν πάντοτε «ὑψηλὸς-ἐπιβλητικὸς», ἐνῶ ὁ Λύτρας ζωγραφίζει «ῥαῖα-καλαίσθητα». Λανθασμένη βρίσκω ὅμως τὴ χρῆση τοῦ ὅρου «ὑπέροχο» ἀντὶ τοῦ «ὑψηλοῦ».

ή όποία συστάθηκε μεταξύ τών θεμελιωδών ίκανοτήτων τής συνείδησης. Από ένα ελεύθερο παιχνίδι «φαντασίας» και «νοῦ» ὄφειλε νά προκύπτει αὐτό τὸ φαινόμενο. Ὁ «νοῦς» ὅμως δὲν σήμαινε σχετικὰ τὴν ικανότητα τής λογικῆς σύλληψης και κρίσης ἀλλὰ τὴν ικανότητα τοῦ περιορισμοῦ ἀπολύτως. Αὐτὸς ἦταν πού ἐπενέβη στὴν κίνηση τής φαντασίας κι ἔβαλε νά γεννηθεῖ ἀπ' αὐτὴν μία κλειστὴ μορφή³⁸⁹. Ἐξ αὐτοῦ ὅμως προκύπτει αὐτομάτως ἓνα νέο ἐρώτημα. Συνιστᾷ ὁ περιορισμὸς οὐσιαστικὸ στοιχεῖο τοῦ αἰσθητικοῦ ἐν γένει, ἢ μήπως ἴσα-ἴσα τὸ ἀπερίοριστο παριστᾷ ἀντιθέτως ἴδια αἰσθητικὴ ἀξία; Μήπως ἡ σκέψη τοῦ ἡμιτελοῦς και τοῦ μὴ τελέσιμου μάλιστα εἶναι ἴσα-ἴσα ἀπ' τὴν πλευρὰ του στοιχεῖο θεμελιώδους αἰσθητικῆς σημασίας; Ἡ ἔννοια τοῦ ὑψηλοῦ δίνει τὴν ἀπάντηση σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα. Διότι ἡ ἐντύπωση τοῦ ὅτι κάτι εἶναι ὑψηλὸ ὄντως γεννᾶται ὅπουδὴποτε ἀντιμετωπίζουμε ἓνα ἀντικείμενο, τὸ ὁποῖο ξεπερνᾷ ὅλα τὰ μέσα τής σύλληψῆς μας ἀπολύτως, και τὸ ὁποῖο συνεπῶς δὲν μπορούμε νά συνοψίσουμε ὡς κλειστὸ ὅλον οὔτε στὴν ἐποπτεία οὔτε στὴν ἔννοια. «Ἵψηλὸ» καλοῦμε ὅ,τι εἶναι ἀπολύτως μεγάλο – εἴτε πρόκειται γιὰ τὸ μέγεθος τής ἔκτασης και μόνο ἢ γιὰ τής δύναμης: γιὰ τὸ «μαθηματικά» ἢ «δυναμικά» ὑψηλό. Στὰ ἀντικείμενα ὡς τέτοια ὅμως δὲν μπορεῖ νά ὑπάρξει τέτοια σχέση, καθὼς κάθε ἀντικειμενικὴ μέτρηση και ἐκτίμηση μεγεθῶν δὲν εἶναι παρὰ σύγκριση μεγεθῶν κατὰ τὴν ὁποία, ἀνάλογα μὲ τὸ μέτρο πού ὑπόκειται, τὸ ἴδιο περιεχόμενο χαρακτηρίζεται πότε μικρὸ, πότε μεγάλο και ἔτσι τὸ μέγεθος τὸ ἴδιο ἐκλαμβάνεται πάντοτε ὡς καθαρὴ ἔκφραση μίας σχέσης σκέψης και μόνο, ὄχι ὅμως ὡς ἀπόλυτη ποιότητα οὔτε συνάμα ὡς ἀπαράλλακτη αἰσθητικὴ «οὐσία». Ὁ τελευταῖος ὀρισμὸς διαφαίνεται ὅταν τὸ μέτρο τοῦ «ἀντικειμένου» μετατοπιστεῖ στὸ «ὑποκείμενο», ὅταν δὲν ζητεῖται πιά σ' ἓνα μεμονωμένο πράγμα ἐν χώρῳ και ἐν χρόνῳ, ἀλλὰ

389. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 459.

στην ολότητα τῶν λειτουργιῶν τῆς συνειδήσεως. Ἐὰν τώρα σ' αὐτὴ τὴν ολότητα ἀντιπαραταχθεῖ κάτι τὸ «ἀπροσμέτρητο», τότε δὲν βρισκόμαστε πιά ἐμπρὸς στὴν ἀπεραντοςύνη τοῦ ἀριθμοῦ καὶ μόνο, ἢ ὅποια στὸ κάτω-κάτω δὲν εἶναι παρὰ ἢ κατὰ βούληση ἐπαναληψιμότητα τῆς διαδικασίας ἀρίθμησης, δηλαδὴ σημαίνει μία ἐπ' ἀόριστο πρόοδο· ἀντιθέτως, τότε προκύπτει ἀπὸ τὴν ἄρση τοῦ περιορισμοῦ γιὰ μᾶς ἕνας νέος θετικός προσδιορισμὸς τῆς συνειδήσεως.

Ἔτσι γίνεται ἐδῶ αἰσθητὴ ὁλότητα καὶ ἀλήθεια τὸ ἄπειρο, τὸ ὅποιο, ὅταν ἡ θεωρητικὴ θεώρηση προσπαθοῦσε νὰ τὸ συλλάβει ὡς δεδομένο ὄλον, ἐξατμιζόταν ἐμπρὸς τῆς ὡς διαλεκτικῆς ἰδέας. «Ἵψηλό», ἐννοεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ τώρα ὁ Κάντ, «εἶναι ὅ,τι συγκρινόμενο μὲ κάθε τι ἄλλο τὸ κάνει νὰ εἶναι μικρό». «Ἐδῶ βλέπουμε εὐκολὰ ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ δοθεῖ στὴ φύση κάτι πού, ἂν καὶ παραεῖναι μεγάλο γιὰ νὰ τὸ κρίνουμε, νὰ μὴν μποροῦσε νὰ ἀπαξιωθεῖ μέχρι τὸ ἀπείρως μικρὸ θεωρούμενο ὑπὸ μία ἄλλη σχέση. Ἀντιστρόφως δὲν μπορεῖ νὰ δοθεῖ κάτι πού, ἂν καὶ παραεῖναι μικρό, νὰ μὴν μποροῦσε συγκρινόμενο μὲ ἀκόμη μικρότερα μέτρα νὰ ἐπεκταθεῖ γιὰ τὴ φαντασία μας ἕως τὸ παγκόσμιο μεγαλεῖο. Τὰ τηλεσκόπια μᾶς ἔδωσαν πολὺ ὕλικὸ γιὰ νὰ κάνουμε τὴν πρώτη παρατήρηση, τὰ μικροσκόπια γιὰ τὴ δεύτερη. Τίποτε λοιπὸν ἀπ' ὅ,τι μπορεῖ νὰ εἶναι ἀντικείμενο τῶν αἰσθήσεων δὲν μπορεῖ νὰ κληθεῖ ὕψηλό ἀπ' αὐτὴ τὴ σκοπιά. Γιὰ τὸν λόγο ὅμως ἴσα-ἴσα ὅτι στὴ φαντασία μας βρίσκεται μία ὁρμὴ προόδου ἐπ' ἄπειρον, στὸν λόγο μας ὅμως μία ἀπαίτηση ἀπόλυτης ολότητος σὰν ἀπαίτηση ἐμπράγματης ἰδέας, ἐκείνη ἢ ἴδια ἢ ἀκαταλληλότητα τῆς ἰκανότητάς μας νὰ ὑπολογίζουμε τὰ μεγέθη τῶν πραγμάτων τοῦ αἰσθητηριακοῦ κόσμου εἶναι γι' αὐτὴ τὴν ἰδέα τὸ ξύπνημα τοῦ συναισθήματος μίας ὑπεραισθητῆς ἰκανότητος μέσα μας. Κατ' ἐξοχὴν μεγάλη εἶναι ἡ χρῆση ὀρισμένων ἀντικειμένων τὴν ὅποια κάνει ἡ ἰκανότητα τῆς κρίσεως ὑποδοθητικὰ τοῦ τελευταίου (συναισθήματος) φυσικῶ τῶ τρόπῳ, ὄχι ὅμως τὸ ἀντικείμενο τῶν αἰσθή-

σεων. Κάθε άλλη χρήση απέναντί της είναι μικρή. Ύψηλή καλεῖται συνεπῶς ἡ διάθεση τοῦ πνεύματος διὰ μιᾶς ὀρισμένης παράστασης ἢ ὁποῖα ἀπασχολεῖ τὴν ἐπισκοποῦσα κριτικὴ ἰκανότητα, τὸ ἴδιο ὅμως τὸ ἀντικείμενο δὲν καλεῖται ὑψηλό... Ὑψηλό εἶναι ὅ,τι ἀκόμη καὶ γιὰ νὰ νοηθεῖ ἀποδεικνύει μία ἰκανότητα τοῦ θυμικοῦ ἢ ὁποῖα ὑπερβαίνει κάθε μέτρο τῶν αἰσθήσεων»³⁹⁰.

Μετατοπίζοντας τὸν λόγο ποὺ κάτι εἶναι ὑψηλό ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα στὴν «πνευματικὴ διάθεση», ἀνακαλύπτοντάς το ὄχι ὡς ποιότητα τοῦ εἶναι ἀλλὰ ὡς ποιότητα τῆς θέασης, πρωτοαναβιάζεται αὐτὸ πράγματι στὴ σφαῖρα τῆς αἰσθητικῆς ἐπισκόπησης. Αὐτὴ ἡ σφαῖρα ὅμως δὲν συνορεύει πιά, ὅπως στὴ θεώρηση τοῦ κάλλους, μὲ τὴν ἐπικράτεια τοῦ νοῦ καὶ τῆς ἐποπτείας, ἀλλὰ μὲ τὶς ιδέες τοῦ λόγου καὶ τὴν ὑπεραισθητὴ τους σημασία. Ἐνῶ ἡ φαντασία κρίνοντας μὲν τὸ καλαίσθητο ἐμπλέχθηκε σ' ἓνα ἐλεύθερο παιχνίδι μὲ τὸν «νοῦ», κρίνοντας δὲ ἓνα πράγμα ὑψηλό, συσχετίζεται μὲ τὸν λόγο γιὰ νὰ παραγάγει μία θυμικὴ διάθεση, «ἢ ὁποῖα ἀνταποκρίνεται καὶ εἶναι συμβατὴ μ' ἐκείνη ἢ ὁποῖα θ' ἀποτελοῦσε ἐπίδραση συγκεκριμένων ιδεῶν... στὸ συναίσθημα»³⁹¹. Κάθε προσδιορισμὸς τοῦ λόγου προορίζεται γιὰ τὸν Κάντ νὰ ἀφομοιωθεῖ στὴ μία καὶ μοναδικὴ ιδέα τῆς ἐλευθερίας, ἢ ὁποῖα εἶναι καὶ τὸ μόνιμο ὑπόστρωμα τῆς χρήσης μας τῆς κατηγορίας τοῦ ὑψηλοῦ. Μόνο ἀπὸ μία ἰδιάζουσα ὑποκλοπὴ μεταβάλλεται σὲ κατηγορήματα δεδομένων πραγμάτων τῆς φύσης αὐτὸ ποὺ στὴν πραγματικότητα ἀνήκει στὸ συναίσθημα τοῦ ἑαυτοῦ μας καὶ τοῦ νοητοῦ μας μελήματος. Προτοῦ ἀναλύσουμε βαθύτερα καὶ εὐφρονήσουμε, πρέπει ὅπωςδήποτε νὰ ἐξαφανιστεῖ αὐτομάτως αὐτὴ ἡ ἐπίφαση. «Τίνος θὰ τοῦ πήγγαινε ἄπλαστες ὄρεινές μάζες σωριασμένες τὴ μία πάνω στὴν ἄλλη σὲ δεινὴ ἀταξία μὲ

390. *Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἰκανότητος* 25 (V, σελ. 321 κ.κ.).

391. *Ὁ.π.*, 26 (V, σελ. 327).

τις πυραμίδες τους από πάγο, ή τή θολή άνταριασμένη θάλασσα κ.λπ. νά τά άποκαλέσει ύψηλά; "Όταν όμως τò θυμικό, μέ τò νά άφήνεται θεωρώντας τήν κρίση του, και άδιακρίτως τής μορφής τού παίρνει αύτή, νά τò παρασύρουν ή φαντασία κι ένας λόγος, ó όποιος συνδεόμενος μέ τή φαντασία χωρίς συγκεκριμένο σκοπό, δέν κάνει άλλο από τò νά τήν έπεκτείνει, [όταν μ' αύτόν τόν τρόπο, λοιπόν, τò θυμικό] βρίσκει όλη τήν ισχύ τής φαντασίας κατώτερη τών ιδεών της, τότε κρίνοντας αισθάνεται ήδη έξυψωμένο... Μ' αύτό τόν τρόπο ή φύση στήν αισθητική μας κρίση δέν κρίνεται ύψηλή ως υποβάλλουσα τάχα φόβο, αλλά έπειδή άνακαλεί μέσα μας τήν ικανότητά μας (ή όποία δέν είναι φύση) νά βλέπουμε όλα όσα μās μέλλουν (άγαθά, ύγεια και ζωή) ως μικρά και συνεπώς τή δύναμή της (στήν όποία βέβαια υποτασσόμαστε ως πρòς αύτά τά πράγματα) για μās και τήν προσωπικότητά μας ανεξαρτήτως αύτών ως κράτος στο όποιο δέν είναι άνάγκη νά υποταχθούμε, εάν διακυβεύονται ύψιστες άρχές μας καθώς και ή τήρηση ή ή καταπάτησή τους. "Έτσι ή φύση ονομάζεται εδώ ύψηλή έπειδή έξυψώνει τή φαντασία στήν παράσταση τέτοιων περιπτώσεων στις όποιες τò θυμικό μπορεί νά αισθητοποιήσει στòν έαυτό του τò ύψος τού οικείου του προορισμού επάνω κι από τή φύση άκόμη»³⁹².

Αύτή ή κριτική λύση τού προβλήματος τού ύψηλου έμπερικλείει πάντως συνάμα, άν θεωρηθεί εύκρινέστερα, ένα νέο κριτικό έρώτημα. Διότι σχετιζόμενο πρòς τήν ιδέα τής αυτονόμησης και τής ελεύθερης προσωπικότητας, μοιάζει πια τò ύψηλό, άποδεδυμένο από τή φύση, νά υπάγεται έντελώς στήν επικράτεια τού ήθικου. "Ο ιδιάζων αισθητικός του χαρακτήρας όμως και ή αυτόνομη αισθητική του αξία θά είχαν τόσο στήν πρώτη όσο και στή δεύτερη περίπτωση άναιρεθεί. "Όντως και ή περάτωση τής άνάλυσης τού Κάντ δείχνει άμέσως πόσο κοντά

392. *Κριτική τής κριτικής ικανότητας* 26, 28 (τόμος V, σσ. 327 κ.κ., 333 κ.κ.).

σ' αυτό τὸν κίνδυνο βρισκόμαστε ἐδῶ. Διότι ἡ ψυχολογία τοῦ ὑψηλοῦ μᾶς γυρνᾶει πίσω σ' ἐκείνη τὴ θεμελιώδη συναίσθηση τοῦ δέους, τὴν ὁποία ἤδη ἀναγνωρίσαμε ἐδῶ ὡς τὴν καθολικὴ μορφή στὴν ὁποία μᾶς παρίσταται ἡ συνείδηση τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Στὸ φαινόμενο τοῦ ὑψηλοῦ ἀναγνωρίζουμε ἐκείνη τὴ μείξη ἡδέος καὶ ἀηδοῦς, ἀντίστασης καὶ ἐθελοντικῆς ὑποταγῆς, μείξη πού συνιστᾶ τὸν πραγματικὸ χαρακτήρα τοῦ συναισθήματος δέους. Σ' αὐτὸ νοιώθουμε ταυτόχρονα ὡς φυσικά, πεπερασμένα ὑποκείμενα πού τὰ λειώνει τὸ μεγαλεῖο τοῦ ἀντικειμένου, ὅπως καὶ νοιώθουμε ἀφ' ἑτέρου καὶ ἐξυψωμένοι πάνω ἀπ' ὅ,τιδήποτε τὸ πεπερασμένο καὶ ὑπὸ ὄρους, ἔχοντας ἀνακαλύψει ὅτι αὐτὸ τὸ μεγαλεῖο ριζώνει στὴ συνείδηση τοῦ νοητοῦ μας ἔργου καὶ στὴν ἰκανότητά μας νὰ ἔχουμε ἰδέες. Θεμελιούμενο ὅμως τὸ ὑψηλὸ στὸ ἴδιο θεμελιώδες συναίσθημα στὸ ὁποῖο ἄλλωστε θεμελιώνεται τὸ ἠθικὸ, μοιάζει νὰ ἔχουμε ὑπερβῆ ἤδη αὐτομάτως τὴν ἐπικράτεια τῆς «ἀνευ συμφέροντος εὐαρέσκειας» καὶ νὰ ἔχουμε καταπατήσει τὴ σφαῖρα τῆς βούλησης. Ἡ δυσκολία ἡ ὁποία θρῖσκεται ἐδῶ μπορεῖ νὰ ἀρθεῖ μόνο συλλαμβάνοντας ὅτι ἡ «ὑποκλοπὴ» μὲ τὴν ὁποία νοοῦμε στὸ ὑψηλὸ ἕναν ὁρισμὸ τοῦ ἑαυτοῦ μας ὡς προσδιορισμὸ τοῦ φυσικοῦ ἀντικειμένου, δὲν ἐξαφανίζεται οὔτε ὅταν ἔχει ἀναγνωριστῆ ὡς τέτοια. Αἰσθητικὴ παραμένει ἡ ἐποπτεία μας μόνον ὅταν βλέπει τὸν αὐτοπροσδιορισμὸ τῆς πνευματικῆς μας ἰκανότητος ὄχι καθ' ἑαυτὸν καὶ δι' ἑαυτὸν ἀλλὰ μέσω τῆς φυσικῆς ἐποπτείας, ὅταν ἐπισκοπεῖ τὸ «κένδρον» στὸ «ἔξω» καὶ τοῦτο σ' ἐκεῖνο. Ὅπως ἀκριβῶς ἡ οὐσία τῆς αἰσθητικῆς θεώρησης ἐν γένει, ἔτσι καὶ ἡ οὐσία ἐκείνης τῆς θεώρησης, ἡ ὁποία βρίσκει τὴν ἔκφρασή της στὸ ὑψηλὸ, συνίσταται γιὰ μᾶς σ' ἕναν τέτοιον ἀμοιβαῖο ἀντικατοπτρισμὸ τοῦ ἐγὼ καὶ τοῦ κόσμου, τοῦ τί νοιώθουμε γιὰ τὸν ἑαυτὸ μας καὶ τί γιὰ τὴ φύση. Ἐδῶ παρουσιάζεται μίᾳ μορφή ἐμφύχωσης τῆς φύσης, ἡ ὁποία τελικὰ ὁδηγεῖ πέρα ἀπ' τὴν πλάση τῆς φύσης ὅπως αὐτὴ διακρινόταν ἀκόμη συμβολικὰ στὸ φαινόμενο τοῦ κάλλους, καὶ ἡ

ὅποια ξαναγυρίζει παρ' ὄλ' αὐτὰ πάντα στὴ φύση, γιατί μόνο σ' αὐτὴ τὴν ἀντίθεση καταφέρει νὰ συλλάβει τὸν ἑαυτὸ της. "Ἐτσι μόνο προσλαμβάνει ἡ ἀπειροσύνη τῆς φύσης, ἡ ὅποια πρὶν ἦταν σκέτη σκέψη, τὴ συγκεκριμένη της ἀλήθεια πού τὴ νοιώθει κανεὶς, ἐπειδὴ ἡ φύση καθορᾶται στὸν ἀντικατοπτρισμὸ τῆς ἀπειροσύνης τοῦ ἐγώ.

Ἡ πρόταση ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή στὴν Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ικανότητας ὅτι σ' αὐτὴν πρέπει νὰ ἐπιδειχθεῖ «ὁ λόγος τῆς ἐνότητας τοῦ ὑπεραισθητοῦ τὸ ὁποῖο ὑπόκειται στὴ φύση μ' ἐκεῖνο πού περιέχει πρακτικὰ ἢ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας», μόλις τώρα προσέλαβε τὴν ἐντελῶς καθορισμένη σημασία της. Καὶ συλλαμβάνουμε τώρα πιά γιατί ἐδῶ προστέθηκε ἀμέσως ὁ περιορισμός, ἡ ἴδια ἢ ἔννοια, ἡ ὅποια σημαίνει αὐτὴ τὴν ἐνότητα, νὰ μὴν φτάνει οὔτε θεωρητικὰ οὔτε πρακτικὰ σὲ γνώση, ἄρα νὰ μὴν ἔχει ἰδία ἐπικράτεια, ἀλλὰ νὰ ὀφείλεται σ' αὐτὴν ἀπλὰ καὶ μόνο ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸν τρόπο σκέψης σύμφωνα μὲ τις ἀρχές τῆς μίας [γνώσης] πρὸς ἐκεῖνον σύμφωνα μὲ ἀρχές τῆς ἄλλης [γνώσης]³⁹³. Γιὰ τὸ πῶς ἡ ἐνότητα τοῦ «ὑπεραισθητοῦ λόγου» καταφέρει νὰ διασπᾶται μὲ τρόπο ὥστε νὰ μᾶς παρουσιάζεται τὴ μία στὸ φαινόμενο τῆς φύσης, τὴν ἄλλη ὑπὸ τὴν εἰκόνα τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ ἠθικοῦ νόμου, δὲν μᾶς ἐπιτρέπεται κἂν νὰ εἰκάζουμε, πόσο μᾶλλον νὰ «ἐξηγοῦμε» θεωρητικὰ. Ὅμως ἀκόμη κι ἂν ἀντικρούουμε κάθε εἰκασία σχετικὰ, πάντα παραμένει ὑφιστάμενο ἓνα ἀδιάφουστο φαινόμενο, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἡ θεώρηση τῆς φύσης κι ἐκεῖνη τῆς ἐλευθερίας συνάπτουν ἐντελῶς νέα σχέση ἢ μία μὲ τὴν ἄλλη. Αὐτὸ τὸ φαινόμενο εἶναι ἐκεῖνο τῆς καλλιτεχνικῆς σύλληψης. Κάθε αὐθεντικὸ ἔργο τέχνης εἶναι πλήρως αἰσθητηριακὰ προσδιορισμένο καὶ μοιάζει νὰ μὴν ἀπαιτεῖ παρὰ τὴν παραμονὴ του στὰ πλαίσια τοῦ αἰσθητοῦ. Κι ὅμως ὅλα ὑπερβαί-

393. Βλ. Εἰσαγωγή τῆς Κριτικῆς τῆς κριτικῆς ικανότητας, ἀρ. II (τόμος V, σελ. 244).

νον ἐξ ἀνάγκης αὐτὰ τὰ πλαίσια. Τὸ ἔργο τέχνης περιέχει ἓνα τμήμα καθαρὰ συγκεκριμένης καὶ προσωπικῆς ζωῆς καὶ παρ' ὄλ' αὐτὰ ἀνατρέχει σ' ἓνα βάθος στὸ ὁποῖο τὸ συναίσθημα τοῦ ἐγῶ ἀποδεικνύεται συγχρόνως ὡς συναίσθημα τοῦ σύμπαντος. Θεωρούμενο ἐννοιολογικῶς ἴσως αὐτὸ νὰ ἰσοδυναμεῖ μὲ θαῦμα. Σ' ὅλα ὅμως τὰ ὑψιστα δημιουργήματα τῆς τέχνης (ἄς σκεφτοῦμε μόνο, π.χ., τὰ ὑψιστα ποιητικὰ δημιουργήματα τοῦ Γκαίτε) αὐτὸ τὸ θαῦμα ὄντως συντελεῖται, ἔτσι ὥστε τὸ ἐρώτημα περὶ τῆς «δυνατότητάς» του κατ' ἀνάγκη νὰ πνίγεται. Ἀπ' αὐτὴ τὴ σκοπιά —ἀλλὰ μόνο ἀπ' αὐτή— παραπέμπει τὸ γεγονός τῆς τέχνης σὲ μία νέα ἐνότητα «αἰσθητοῦ» καὶ «νοητοῦ», φύσης καὶ ἐλευθερίας, δίχως ἐμεῖς νὰ τὴ διαλύουμε σὲ ἀφηρημένο διαλογισμό. Ἡ τέχνη εἶναι μάλιστα ἡ ἔκφραση καὶ ἡ ἄμεση ἐγγύηση αὐτῆς τῆς ἐνότητας. Ὁ δρόμος ἀπ' τὸν ὁποῖο φτάνουμε ἐδῶ στὴ σκέψη τοῦ ὑπεραισθητοῦ ἀντιστοιχεῖ συνεπῶς πέρα γιὰ πέρα πρὸς τὸν καθολικὸ κριτικὸ μίτο, ἀφοῦ δὲν ξεκινῶμε μὲ τὴν «οὐσία» τοῦ ὑπεραισθητοῦ τὸ ὁποῖο θὰ κατατηρήσουμε κατόπιν στὶς καθ' ἕκαστον ἐκδηλώσεις του, ἀλλὰ ἡ ἰδέα του γενᾶται γιὰ μᾶς ἐφ' ὅσον συνενώσουμε τὶς βασικὲς κατευθύνσεις, τὶς δεδομένες στὴν ἴδια τὴ συνείδηση, καὶ τὶς ἀφήσουμε νὰ τέμνονται σ' ἓνα «φαντασιακὸ εἰκονικὸ σημεῖο», σ' ἓνα σημεῖο πέραν τῆς δυνατῆς ἐμπειρίας.

Καὶ ἡ θεωρία περὶ «ὑπεραισθητοῦ ὑποστρώματος» τῆς φύσης καὶ τῆς ἐλευθερίας κατευθύνεται συνεπῶς ὄχι πρὸς ἓνα πρωταρχικὸ πράγμα ἀλλὰ πρὸς τὴν πρωταρχικὴ λειτουργία τοῦ πνευματικοῦ, ἡ ὁποία ξανοίγεται ἐμπρὸς μας στὸ αἰσθητικὸ, προσκτώντας νέο νόημα καὶ νέο βάθος. Διότι ἡ «καθολικὴ ἀνακοινωσιμότητα», ἡ ὁποία ἀπαιτεῖ γιὰ λόγου τῆς κάθε αὐθεντικῆς αἰσθητικῆς κρίσης, μᾶς παραπέμπει σὲ μία θεμελιώδη συνάφεια στὴν ὁποία ἀνήκουν ὡς τέτοια τὰ ὑποκείμενα ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς τυχαῖες ἀτομικὲς τους διαφορὲς καὶ στὴν ὁποία ἄρα δὲν παρουσιάζεται τόσο ὁ νοητὸς λόγος τῶν ἀντικειμένων ὅσο μᾶλλον ὁ νοητὸς λό-

γος τῆς ἀνθρωπότητας. «Αὐτὸ εἶναι τὸ νοητό», κατακλείει ὁ Κάντ αὐτὴ τὴν ἔκθεση, «πρὸς τὸ ὁποῖο ἀποβλέπει ἡ καλαισθησία, στὸ ὁποῖο δηλαδὴ οἱ ἴδιες οἱ ἀνώτερες γνωστικὲς μας ἰκανότητες ἐναρμονίζονται, καὶ χωρὶς τὸ ὁποῖο δὲν θ' ἀνέκυπταν παρὰ ἀντιφάσεις μεταξύ τῶν φύσεων τοὺς ἂν τις συγκρίνει κανεῖς μὲ τὶς ἀξιώσεις πού ἐγείρει ἡ καλαισθησία. Μπορώντας το αὐτό, ἡ κριτικὴ ἰκανότητα δὲν θεωρεῖ ἑαυτὴν ὑποταγμένη σὲ μία ἑτερονομία τῶν νόμων τῆς ἐμπειρίας, ὅπως συμβαίνει εἰδᾶλλως ὑπὸ ἐμπειρικὴ ἔννοια: ἐν ὄψει τῶν ἀντικειμένων μίας τόσο καθαρῆς εὐαρέσκειας αὐτονομοθετεῖται ἔτσι ὅπως κάνει ὁ λόγος ἐν ὄψει τοῦ πόθου καί, τόσο ἐξ αἰτίας αὐτῆς τῆς ἐσωτερικῆς δυνατοῦτητας τοῦ ὑποκειμένου, ὅσο κι ἐξ αἰτίας τῆς ἐξωτερικῆς δυνατοῦτητας μίας σύμφωνης πρὸς αὐτὸ φύσης, θεωρεῖ τὸν ἑαυτὸ της ὡς σχετιζόμενο πρὸς κάτι στὸ ὑποκείμενο τὸ ἴδιο καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ, πού δὲν εἶναι οὔτε φύση οὔτε ἐλευθερία κι ὅμως συναρμοσμένο μὲ τὸν λόγο τους, δηλαδὴ μὲ τὸ ὑπεραισθητό. Σ' αὐτὸ τὸ ὑπεραισθητὸ συνδέεται ἡ θεωρητικὴ ἰκανότητα μὲ τὴν πρακτικὴ σὲ ἐνότητα μὲ τρόπο κοινὸ καὶ ἄγνωστο». Αὐτὸς ὁ «ἄγνωστος τρόπος» εἶναι γνωστὸς τουλάχιστον στὸ μέτρο πού μπορούμε νὰ σημάνουμε συγκεκριμένα τὴν καθολικὴ ἔννοια γένους στὴν ὁποία ἐδράζεται ἡ σύνδεση. Καὶ πάλι εἶναι ἡ ἔννοια τῆς αὐτονομίας, ἡ ἔννοια τοῦ νὰ νομοθετεῖ κανεῖς τὸ πνεῦμα του, πού ἀποδεικνύεται ὡς τὸ ἐπίκεντρο τοῦ καντιανοῦ συστήματος. Ἐπειδὴ αὐτὴ ἡ ἔννοια στὸ αἰσθητικὸ διανύει νέα ἐπιβεβαίωση καὶ νέο φωτισμό, γι' αὐτὸ καὶ ὀδηγοῦμαστε ἀπ' αὐτὴν καὶ σ' ἓνα βαθύτερο στρώμα «νοητοῦ». Ἀπὸ τὴν αὐτονομία τοῦ καθαρῶ νου καὶ τῶν καθολικῶν νόμων του προέκυψε ἡ φύση ὡς τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐπιστημονικῆς ἐμπειρίας. Ἀπὸ τὴν αὐτονομία τοῦ ἠθικοῦ προέκυψε ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ αὐτοπροσδιορισμοῦ τοῦ λόγου. Καὶ οἱ δύο ὅμως δὲν στέκουν ἀπομονωμένες, ἀντιθέτως ἀλληλοσυσχετίζονται κατ' ἀνάγκη, ἀφοῦ ὁ κόσμος τῆς ἐλευθερίας δέον ὅπως ἐπηρεάζει τὴ φύση, δέον ὅπως ἱκανοποιεῖ τὶς ἀξιώσεις της στὸν ἐμπειρικὸ κό-

σμο τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν πραγμάτων. Ἡ φύση πρέπει συνεπῶς νὰ μπορεῖ νὰ νοεῖται τουλάχιστον καὶ ἔτσι, «ὥστε ἡ νομοτέλεια τῆς μορφῆς τῆς νὰ ἐναρμονίζεται τουλάχιστον μὲ τὴ δυνατότητα τῶν σκοπῶν πού πρέπει νὰ διαδραστοῦν μέσα σ' αὐτὴν δυνάμει νόμων τῆς ἐλευθερίας». Κάθε δοκιμὴ ὅμως νὰ τὴ νοήσουμε ὄντως ἔτσι ἔρχεται διαρκῶς ἀντιμέτωπη στὴν καθαρὰ θεωρητικὴ ἐπικράτεια μὲ τὴν ἀντινομία μεταξὺ αἰτιότητας κι ἐλευθερίας. Ὅσο μακριὰ κι ἂν θέλουμε νὰ πᾶμε, σὲ τελικὴ ἀνάλυση στέκουμε μονίμως ἐμπρὸς στοῦ «χάσμα πού δὲν μπορεῖ ν' ἀγνοηθεῖ», τὸ ὁποῖο χάσκει ἀνάμεσα στὴν ἐπικράτεια τῆς ἔννοιας τῆς φύσης ὡς τοῦ αἰσθητοῦ καὶ στὴν ἐπικράτεια τῆς ἔννοιας τῆς ἐλευθερίας ὡς τοῦ ὑπεραίσθητοῦ³⁹⁴. Ἡ καλλιτεχνικὴ ἀποψη μᾶς πρωτοδείχνει ἐδῶ ἓναν νέο δρόμο. Ἐνῶ ἡ ἀντικειμενικὴ ἄρμονία φύσης κι ἐλευθερίας παραμένει μέλημα πού δὲν περατώνεται ποτέ, ἐνῶ οἱ κατευθύνσεις τῶν δύο αὐτῶν τέμνονται στοῦ ἄπειρο καὶ μόνο, ἡ πλήρης ὑποκειμενικὴ τους ἐνότητα, πάντως, πραγματώνεται ἤδη ἐντὸς τῆς σφαίρας τῆς ἴδιας τῆς συγκεκριμένης συνειδήσης, στοῦ συναίσθημα καὶ στὴ δημιουργία τῆς τέχνης. Ἐδῶ, στοῦ ἐλεύθερο παιχνίδι τῶν θυμικῶν ἱκανοτήτων, ἡ φύση μᾶς ἐμφανίζεται σὰν νὰ ἦταν ἔργο τῆς ἐλευθερίας, σὰν νὰ διαπλαθόταν καὶ διαμορφωνόταν σύμφωνα μὲ μία σύμφυτη μέσα τῆς σκοπιμότητα, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ τὸ ἐλευθέρως δημιουργημένο, τὸ ἔργο τῆς καλλιτεχνικῆς ἰδιοφυΐας μᾶς ἐμπνέει ὡς κάτι τὸ ἀναγκαῖο κι ὡς ἐκ τούτου ὡς μόρφωμα τῆς φύσης. Ἐτσι συναρμολόζουμε ἐδῶ ὅ,τι ὡς πρὸς τὸ γυμνό του εἶναι εἶναι χωρισμένο καὶ πρέπει νὰ μείνει χωρισμένο, σ' ἓναν νέο τρόπο θεώρησης, τῆς ὁποίας ὁπωσδήποτε τὸ ἰδιάζον περιεχόμενο μένει ὑφιστάμενο γιὰ μᾶς μόνον ὅταν ἀντιστεκόμαστε στὸν πειρασμὸ νὰ τὸ μεθερμηνεύσουμε ὡς αὐτόνομο τρόπο θεωρητικῆς γνώσης τοῦ πραγματικοῦ. Τὸ «ὑπεραίσθητὸ ὑπόστρωμα», στοῦ ὁποῖο μᾶς παραπέμπει ἡ κρίση

394. Βλ. *Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἱκανότητος*, Εἰσαγωγή II (V, σελ. 244).

καλαισθησίας, δὲν ἔχει συνεπῶς μ' ὅποιονδήποτε τρόπο καλυφθεῖ ἀπὸ ἔννοιες πέραν τῶν φαινομένων, στὸ μέτρο πού αὐτὰ εἶναι ἀντικειμενικά φυσικά φαινόμενα, ἀντιθέτως εἶναι ἄμεσα ἐγγυημένο λόγω ἰδιάζουσας συμπεριφορᾶς τῆς ἴδιας τῆς συνειδήσεως, ἢ ὅποια διακρίνεται ἀπὸ τὴ συνείδηση τῆς ἐννοιολογικῆς καὶ νομικῆς γνώσεως τὸ ἴδιο εὐκρινῶς καὶ χαρακτηριστικὰ ὅπως καὶ ἀπ' αὐτὴν τοῦ καθαροῦ προσδιορισμοῦ τῆς βούλησης. Ἐπαξ καὶ διαπιστωθεῖ αὐτὴ ἡ συμπεριφορὰ καθαρὰ καὶ δίχως διαφορούμενα στὸ ὑποκείμενο, ὅπωςδήποτε αὐτὸ τὸ ἀποτέλεσμα δρᾷ ἀναδρομικὰ καὶ στὴν εἰκόνα τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας. Τὸ ἄρμονικὸ παιχνίδι τῶν ἱκανοτήτων τοῦ θυμικοῦ εἶναι πού δίνει στὴ φύση τὴν ἴδια τὸ περιεχόμενο τῆς ζωῆς: ἡ αἰσθητικὴ κριτικὴ ἱκανότητα καθίσταται τελεολογική.

5.

Τὸ ὡς τώρα ἀποτέλεσμα τῆς Κριτικῆς τῆς κριτικῆς ἱκανότητας συνοψίζεται στὸ ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ σκοποῦ ὑπέστη πιά ἐκείνη τὴν ἀνάπλαση ἢ ὅποια ἀντιστοιχεῖ στὴν καντιανὴ «ἀλλαγὴ τοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι». Ὁ σκοπὸς δὲν εἶναι ἀντικειμενικὰ δρωσα δύναμη τῆς φύσεως στὰ πράγματα καὶ πίσω ἀπ' τὰ πράγματα, ἀλλὰ πνευματικὴ ἀρχὴ συνάρθρωσης ἢ ὅποια ἐπιφέρει τὴν κρίση μας στὸ σύνολο τῶν φαινομένων. Ὡς τέτοια ἀρχὴ ἔχει καταδειχθεῖ ὁ σκοπὸς τόσο στὴ σκέψη τῆς «τυπικῆς σκοπιμότητας» ὅσο καὶ στὴν ἀρχὴ τῆς «αἰσθητικῆς σκοπιμότητας». Ἀντιμετωπίσαμε τὴν «τυπικὴ σκοπιμότητα» στὴν ἄρθρωση τῆς φύσεως ὡς συστήματος ἐπὶ μέρους νόμων κι ἐπὶ μέρους φυσικῶν μορφῶν, γιὰ τὴν κριτικὴ διερεύνηση ὅμως ἡ τυπικὴ σκοπιμότητα δὲν ἀποτέλεσε τόσο νέο στοιχεῖο τῶν ἰδίων τῶν φαινομένων ὅσο μᾶλλον ἑναρμονισμό τῶν φαινομένων μὲ τις ἀξιώσεις τοῦ νοῦ μας. Ἡ αἰσθητικὴ διαμόρφωση τὸ ἴδιο ἄμεσα τοποθετήθηκε μέσα στὴν πραγματικότητα. Ὅσο βαθύτερα καὶ καθαρότερα ὅμως συλλαμβανόταν, τόσο εὐδια-

κριτότερα φαινόταν μέσα της ότι η ένότητα του Εΐναι, την οποία ὀρθώνει ἐμπρός μας, δὲν μπορεί νὰ εἶναι παρά ἀντανάκλαση τῆς ένότητας τῆς «διάθεσης» καὶ τοῦ συναισθήματος πού νοιώθουμε μέσα μας, κι αὐτὸ ἀκριβῶς διατείνεται. Τώρα ὅμως γεννᾶται τὸ ἐρώτημα ἂν μ' αὐτὲς τὲς ἐκδηλώσεις τῆς ἰδέας τοῦ σκοποῦ ἔχει ἐξαντληθεῖ καὶ τὸ σύνολο τῆς ἐπικράτειας ἐφαρμογῆς του. Νὰ ὑπάρχει μήπως τρόπος θεώρησης στὸν ὁποῖο ὁ σκοπὸς νὰ μὴν ἐκφράζει μόνο σχέση τοῦ δεδομένου φαινομένου πρὸς τὸν «θεατῆ», στὸν ὁποῖο ἀντιθέτως ὁ σκοπὸς νὰ θεωρεῖται ἀντικειμενικὰ ἀναγκαῖο στοιχεῖο τοῦ ἴδιου τοῦ φαινομένου; Καὶ στὸ μέτρο πού ὑπάρχει τέτοια θεώρηση; ποιά εἶναι καὶ πῶς μπορεί ἄραγε νὰ θεμελιωθεῖ καὶ νὰ δικαιολογηθεῖ κριτικά;

Ἡ ἰδέα τῆς σκοπιμότητας διακρίνεται ἀπ' ὅλες τὲς ἄλλες κατηγορίες ὡς ἐκείνη μέσῳ τῆς ὁποίας ἐπιρρωνύεται, ὅπου αὐτὴ ἐμφανίζεται, ἓνα νέο εἶδος «ένότητας τοῦ πολλαπλοῦ», μία νέα σχέση διαμορφωμένου ὅλου πρὸς τὰ ἀτομικά του ἐπὶ μέρους στοιχεῖα καὶ τοὺς ἐπὶ μέρους τοῦ ὅρου. Ἔτσι στὴν ἔννοια τῆς τυπικῆς σκοπιμότητας ἡ σύνοψη τῶν ἐπὶ μέρους φυσικῶν νόμων νοήθηκε ἔτσι ὥστε αὐτὴ ἡ ἔννοια νὰ μὴν ἀποτελεῖ ἀπλὰ συνονθύλευμα ἀλλὰ σύστημα τὸ ὁποῖο «ἐξειδικεύεται» σύμφωνα μ' ἓναν συγκεκριμένο κανόνα. Ἔτσι στὸ αἰσθητικὸ συναίσθημα ἀνακαλύφθηκε μία ὁλότητα τῆς συνείδησης καὶ τῶν ἰκανότητων της, ἡ ὁποία προέχει καὶ ὑπόκειται σὲ κάθε ἀνατομία τῆς συνείδησης σὲ ἀτομικές, ἀλληλοαντιτιθέμενες «ἰκανότητες». Σὲ κάθε ἓναν ἀπ' αὐτοὺς τοὺς τρόπους θεώρησης τὸ ὅλον περὶ τοῦ ὁποίου πρόκειται, παρατηρεῖται ὡς νὰ μὴν συντίθετο ἀπὸ τὰ μέρη του ἀλλὰ ὡς νὰ ἦταν τὸ ἴδιο ἢ πρωταρχὴ τῶν μερῶν καὶ ὁ λόγος τῆς συγκεκριμένης ἀμετακλητότητάς τους. Αὐτὸ τὸ ἴδιο ὅλον ὅμως ἦταν στὴν ἀρχὴ καθαρὰ ἰδεατῆς φύσης: ἦταν προϋπόθεση καὶ ἀξίωση πού ὁ λογισμὸς μας θεώρησε ἑαυτὸν ἀναγκασμένο νὰ συνεπιφέρει στὰ ἀντικείμενα, πού ὅμως δὲν προχώρησε ἢ ἴδια ἄμεσα στὴ διάπλαση αὐτῶν τῶν ἀντικειμένων

για ν' ἀφομοιωθεῖ ἀδιάσπαστα σ' αὐτά. Ὑπάρχει ὅμως μία ἐπικράτεια γεγονότων καὶ προβλημάτων στὴν ὁποία συντελεῖται ἐπίσης ἐκείνη ἢ ἰδιάζουσα μετάβαση κι ἐντὸς τῆς ὁποίας ὁ σκοπὸς συνεπῶς δὲν μοιάζει νὰ ἀντιπαρατίθεται ὡς γυμνὴ ἀρχὴ τῆς ὑποκειμενικῆς θεώρησης ἀλλὰ ὡς μὲν ὅπως καὶ περιεχόμενο τῆς ἴδιας τῆς φύσης. "Ὅπου δὲν νοοῦμε τὴ φύση ὡς σύνοψη μηχανικῶν-αἰτιατικῶν νόμων οἱ ὅποιοι ν' ἀρθρώνονται βαθμιαῖα ἀπὸ τὸ καθόλου ὡς τὸ ἐπὶ μέρους καὶ τὸ καθ' ἕκαστον, ἀλλὰ τὴ συλλαμβάνουμε ὡς ἓνα ὅλον μορφῶν ζωῆς [Lebensformen], αὐτὸ τὸ βῆμα ἔχει γίνεи. Διότι τὴν ἔννοια τῆς ζωῆς χαρακτηρίζει τὸ ὅτι σ' αὐτὴν γίνεται ἀποδεκτὸ ἓνα εἶδος ἐπίδρασης ποὺ δὲν πηγαίνει ἀπὸ τὴν πολλότητα στὴ ὁλότητα ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ὁλότητα στὴν πολλότητα, ὄχι ἀπὸ τὰ μέρη στὸ ὅλον ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ὅλον στὰ μέρη. Ἐνα φυσικὸ συμβάν καθίσταται γιὰ μᾶς ἔμβια διαδικασία ἔαν δὲν τὸ νοοῦμε ὡς γυμνὴ διαδοχὴ διαφορετικῶν ἀτομικοτήτων, ὅπου ἢ μία ἀκολουθεῖ τὴν ἄλλη, ἀλλὰ ἂν ὅλες αὐτὲς οἱ μερικότητες εἶναι γιὰ μᾶς ἐκφράσεις ἑνὸς συμβάντος καὶ μίας «οὐσίας», ἢ ὁποία ἀποκαλύπτεται μέσα τους μόνο σὲ πολλαπλὲς ἐκδοχές.

Ἡ κατεύθυνση πρὸς μία τέτοια ἐνότητα τῆς οὐσίας σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀπλὴ ἐκτύλιξη δεδομένων ἀδιαφόρων τὸ ἓνα γιὰ τὸ ἄλλο εἶναι ὅ,τι ἀποτελεῖ γιὰ μᾶς τὸν χαρακτήρα τῆς «ἐξέλιξης». Ὅπου ὑπάρχει ἀληθινὴ ἐξέλιξη δὲν διαμορφώνεται ἓνα ὅλον ἀπὸ τὰ μέρη ἀλλὰ ἐκεῖ περιέχεται ἤδη μέσα τους ὡς κατευθυντήρια ἀρχή. Ἄντι τοῦ μονότονου βηματισμοῦ τοῦ προτερόχρονου καὶ τοῦ ὑστερόχρονου στὸν ὁποῖο κάθε παρελθούσα στιγμή καταπίνεται ἀπὸ τὴν παρούσα καὶ χάνει χάριν αὐτῆς συνάμα τὴν παρουσία της, νοοῦμε στὸ φαινόμενο τῆς ζωῆς κάτι τὸ ἀμοιβαῖα ἐπαλλάσσει καθ' ἕκαστον στοιχείων ἔτσι ὥστε τὸ παρελθὸν νὰ διατηρεῖται στὸ παρὸν καὶ νὰ εἶναι ἐνεργὴ καὶ ἀναγνωρίσιμη ἤδη καὶ στὰ δύο ἢ ῥοπή τῆς μελλοντικῆς διάπλασης. Αὐτὸ τὸ εἶδος συνάφειας εἶναι ποὺ συνήθως ὑποσημαίνουμε μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ὄργανισμοῦ. Στὸν

όργανισμό, σύμφωνα με τὸν ὀρισμὸ πού ἔδωσε σχετικὰ ἤδη ὁ Ἀριστοτέλης, τὸ ὄλον εἶναι πρὸ τῶν μερῶν, διότι δὲν ὀφείλεται ἐκεῖνο σ' αὐτὰ ἀλλὰ ἀντιθέτως αὐτὰ σ' ἐκεῖνο. Ἡ ἐπὶ μέρους φάση τοῦ βίου προσλαμβάνει τὴ σημασία τῆς μόνο στὴν ὁλότητα τῶν ἐκδηλώσεων τῆς ζωῆς στὴν ὁποία ἀνήκει· κατανοεῖται ὄχι στὸ μέτρο πού τὴν ξεκόβουμε ἐμεῖς ἀπὸ τὸ συμβάν ὡς αἰτιακὸ ὄρο ἀλλὰ στὸ μέτρο πού τὴ θεωροῦμε ὡς «μέσο» τὸ ὁποῖο παρίσταται «ὑπὲρ» ἐκείνης τῆς ὁλότητας. «Σ' ἓνα τέτοιο προϊόν τῆς φύσης κάθε μέρος, παριστάμενο μόνο λόγω ὄλων τῶν ὑπολοίπων, νοεῖται καὶ ὡς χάριν τῶν ἄλλων καὶ τοῦ ὄλου ὑπάρχον, δηλαδή ὡς μέσο [Werkzeug] (ὄργανο). Αὐτὸ ὅμως δὲν ἀρκεῖ (διότι θὰ μπορούσε νὰ εἶναι καὶ μέσο τῆς τέχνης...) ἀλλὰ [πρέπει νὰ νοηθεῖ] ὡς ὄργανο πού παράγει τὰ ἄλλα μέρη (συνεπῶς κάθε ἓνα τὰ ἄλλα ἀμοιβαῖα), πράγμα πού κανένα μέσο τῆς τέχνης δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι, ἀλλὰ μόνο τῆς φύσης ἢ ὁποία παρέχει κάθε καθ' ἑλὴν μέσο (ἀκόμη κι ἐκεῖνα τῆς φύσης). Καὶ μόνο τότε καὶ γι' αὐτὸ τὸν λόγο ἓνα τέτοιο προϊόν, ὡς ἐνόργανο καὶ αὐτοοργανωμένο ὄν, θὰ μπορεῖ νὰ ἀποκληθεῖ σκοπὸς τῆς φύσης»³⁹⁵. Ἐφ' ὅσον τώρα λοιπὸν ἡ ἰδέα τοῦ σκοποῦ δὲν συσχετίζεται πρὸς τὴ σχέση τῶν γνωστικῶν καὶ θυμικῶν μας ἰκανοτήτων ἀλλὰ ἐποπτεύεται ἄμεσα συγκεκριμένα καὶ ὡς ἀντικείμενο συνάμα, γενᾶται ἡ ἰδέα τοῦ ὀργανισμοῦ: «πράγματα ὡς σκοποὶ τῆς φύσης εἶναι ἐνόργανα ὄντα».

Κι ὅμως ἀκόμη κι αὐτὴ ἡ καθαρὰ ἐξαντικειμενισμένη ἀντίληψη μπορεῖ νὰ παρασύρει σὲ παρανόηση. Δὲν κάνουμε ἐδῶ μεταφυσικὴ τῆς φύσης ἀλλὰ κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἰκανότητας. Τὸ ἐρώτημα συνεπῶς πού τίθεται δὲν εἶναι ἂν ἡ φύση θέτει σκοποὺς γιὰ ὀρισμένα ἐκ τῶν προϊόντων τῆς οὔτε ἂν ἡ δημιουργικὴ τῆς δραστηριότητα καθοδηγεῖται ἀπὸ μία πρόθεση συνειδητῆ ἢ ἀσυνειδητῆ στὴν ἴδια, ἀλλὰ τὸ ἂν ἡ κρίση μας εἶναι ἀναγκασμένη νὰ λάβει καὶ νὰ παραδεχθεῖ μία ἴδια «μορφὴ πρά-

395. Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἰκανότητας 65 (V, σελ. 451 κ.κ.).

γματος» ἢ ὁποῖα νὰ διακρίνεται καὶ νὰ πηγαίνει πέρα ἀπ' ἐκείνη τοῦ σώματος τῆς ἀφηρημένης μηχανικῆς. Καὶ ἐδῶ πρέπει κατ' ἀρχὴν νὰ διαπιστωθεῖ ὑπὸ τὴν ἔννοια τῆς ὑπερβατολογικῆς μεθόδου ὅτι αὐτὴ ἢ λήψη, ὅποια καὶ νὰ εἶναι ἡ ὀριστικὴ ἐτυμηγορία περὶ τῶν δικαίων της, ὡς καθαρὸ γεγονός εἶναι ἀδιάψευστη. Οὐτε τῆ σκέψη τῆς ὀργανικῆς ζωῆς ἀπὸ τῆ σύλληψή μας τῆς φύσης μπορούμε νὰ σβήσουμε οὔτε στὴ σύλληψή μας τοῦ πνευματικοῦ εἶναι τὸ γεγονός τῆς βούλησης ἢ τῆς αἰσθητικῆς ἐποπτείας καὶ διάπλασης νὰ προσπεράσουμε. Ἡ διάκρισι δύο τρόπων ἐπίδρασης —ἐνός μηχανικοῦ-αἰτιακοῦ κι ἐνός ἐσωτερικοῦ-ἐνσκοποῦ— ἀνήκει στὴν ἴδια τὴν εἰκόνα τῆς φύσης πού πρέπει νὰ σχεδιάσουμε κατὰ τοὺς ὅρους τῆς γνώσης μας. Ὡς τέτοια συνιστᾶ, ὅπως κι ἂν ἀπαντήσουμε τὸ μεταφυσικὸ ἐρώτημα, ἓνα καθεστῶς γνωστικῆς συνειδήσεως τὸ ὁποῖο ἀξιώνει τὴν ἀναγνώριση καὶ τὸν ὀρισμὸ τῆς διάκρισης. Ἡ ἀντίθεση μεταξὺ τοῦ συμβάντος ὅπως μᾶς παρουσιάζεται σ' ἓναν ὠρολογιακὸ μηχανισμό ἀφ' ἐνός καὶ σ' ἓνα ἔμβιο σῶμα ἀφ' ἐτέρου ἀπαντᾶται ἄμεσα στὸ φαινόμενο καὶ ὡς φαινόμενο. «Σ' ἓνα ρολοὶ τὸ ἓνα μέρος εἶναι μὲν τὸ μέσο τῆς κίνησεως τοῦ ἄλλου, ἓνα γρανάζι, ὅμως δὲν εἶναι τὸ ποιητικὸ αἶτιο τῆς ὑπαρξῆς τοῦ ἄλλου. Τὸ ἓνα μέρος παρίσταται μὲν χάριν τοῦ ἄλλου, ὄχι ὅμως λόγῳ τοῦ ἄλλου... Ἀφοῦ συνεπῶς τὸ ἓνα γρανάζι στὸ ρολοὶ δὲν παράγει τὸ ἄλλο, πόσο μάλλον τὸ ἓνα ρολοὶ ἄλλα ρολόγια ὥστε νὰ μεταχειριστεῖ γι' αὐτὸ ἄλλα ὑλικά (νὰ τὰ ὀργανώσει). Γι' αὐτὸ καὶ δὲν ἀντικαθιστᾶ ἀπὸ μόνου του τὰ μέρη πού τοῦ ἀποσπάσθηκαν, οὔτε ἰσοφαρίζει τὸ ἐλάττωμά του στὶς ἀρχές ὑποβοηθούμενο ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα, οὔτε αὐτοβελτιώνεται ὅταν δὲν λειτουργεῖ σωστά, πράγματα πού ἀντιθέτως μπορούμε νὰ τὰ περιμένουμε ἀπὸ τὴν ἐνόργανη φύση. Ἐνα ἐνόργανο ὄν δὲν εἶναι ἄρα ἀπλᾶ μηχανὴ διότι αὐτὴ ἔχει μόνου κινητικὴ δύναμη. Αὐτὸ ὅμως ἔχει μορφοποιούσα δύναμη μέσα του καὶ μάλιστα τέτοια ὥστε νὰ τὴν ἀνακοινώνει στὰ ὑλικά πού αὐτὲς δὲν ἔχουν... μία διαιωνιζόμενη ἄρα μορφοποιητικὴ δύναμη, ἢ ὁποῖα δὲν

μπορεί νά ἐξηγηθεῖ ἀπὸ τὴν ἰκανότητα κίνησης (τὸν μηχανισμό) καὶ μόνο». Ἔτσι ἓνα δέντρο παράγει κατὰ πρῶτον ἓνα ἄλλο δέντρο σύμφωνα μ' ἓναν γνωστὸ φυσικὸ νόμο καὶ συνεπῶς αὐτοπαράγεται ἔτσι ἐκ νέου ὡς πρὸς τὸ γένος. Κατὰ δεύτερον αὐτοπαράγεται καὶ ὡς ἄτομο, ἀφοῦ αὐξάνει καὶ ἀνανεώνει διαρκῶς τὰ καθ' ἕκαστον μέρη του. Καλώντας ὁμως συνήθως αὐτὴ τὴν τελευταία δράση ἀπλὰ καὶ μόνο «ἀνάπτυξη», ὅπως καὶ νά 'χει, πρέπει νά ἔχουμε κατὰ νοῦ ὅτι διακρίνεται ἐντελῶς ἀπὸ κάθε ἄλλη αὐξηση μεγεθῶν σύμφωνα μὲ ἀπλῶς μηχανικούς νόμους, διότι ἡ ὕλη τὴν ὁποία προσλαμβάνει τὸ φυτὸ διαπλάθεται ἀπ' αὐτὸ σ' ἓνα εἶδοποιὸ ἰδιάζον ποιόν, ἀποτελεῖ δηλαδὴ μία ἐκ νέου καὶ περαιτέρω διαμόρφωση τοῦ εἶδους του, ὅχι ἀπλὴ αὐξηση τῆς μάζας καὶ τοῦ ποσοῦ του³⁹⁶. Τὸ φυσικὸ ἀντικείμενο τὸ ὁποῖο ἦταν προσδιορισμένο ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ καθαροῦ νοῦ, ἀπὸ τὴν ὑπόσταση, τὴν αἰτιότητα καὶ τὴν ἀλληλεπίδραση ἀπλὰ ὡς μέγεθος, προσλαμβάνει ἐδῶ κατὰ συνέπεια γιὰ πρώτη φορά μία ποιότητα ἰδιάζουσα γι' αὐτό, πού τὸ διακρίνει ἀπ' ὅλα τὰ μορφώματα καὶ ἡ ὁποία ὁμως δὲν εἶναι ἰδιότητα τοῦ εἶναι του, ὅσο μᾶλλον ἰδιότητα τοῦ γίγνεσθαι του, καὶ ὑποδηλώνει τὴν ἀτομικὴ κατεύθυνση αὐτοῦ ἀκριβῶς τοῦ γίγνεσθαι.

Ἔτσι προσλαμβάνουν ἐδῶ τὰ ἀτομικὰ φαινόμενα τῆς φύσης μία νέα σημασία, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ πλουτισμὸ καὶ ἐμβάθυνση τοῦ ἰδίου τους περιεχομένου, δὲν λαμβάνει ὁμως διόλου ὑπ' ὄψιν τῆς κανέναν ξένο σκοπὸ πού βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὰ ἴδια. Διότι ὅπως καὶ στὴ θεμελίωση τῆς αἴσθητικῆς, ἔτσι καὶ ἐδῶ προέχει ἐκ νέου ἡ ἐφαρμογή, αὐστηρὰ καὶ πλήρως, τῆς ἰδέας τῆς «σκοπιμότητας δίχως σκοπὸ». Αὐτὸ τὸ ἔργο ἀποδεικνύεται τόσο πῶ ἐπείγον ὅσο μεγαλύτερη εἶναι σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἡ συνειδητὴ ἀντιπαράθεση τοῦ Κάντ πρὸς τὴν ἐποχὴ του. Ἡ σύνολη τελεολογία τῆς

396. Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἰκανότητος 64, 65 (V, σελ. 448 κ.κ.).

έποχης του διαφωτισμού χαρακτηρίζεται από την έκτεταμένη σύγχυση της ιδέας της σκοπιμότητας μ' εκείνη της κοινής ωφελιμότητας. Ήδη στον Βόλφ δὲν κατάφεραν τὰ βαθύτερα στοιχεία της έννοιας του σκοπού του Λάιμπνιτς νὰ ξεφύγουν ἀπὸ μία πεζὴ θεώρηση της χρησιμότητας καὶ ἀπὸ ἕναν ὑπολογισμό της χρησιμότητας. Ἡ οἰκουμενικὴ μεταφυσικὴ της θεοδικίας χάθηκε ἤδη ἐδῶ σ' ἐκείνη τὴ στενόμυαλη καὶ σχολαστικὴ μικρόνοια, ἡ ὁποία τὸ μόνο πού ἤξερε σὲ κάθε ἀτομικὸ γνώρισμα τοῦ παγκόσμιου οἰκοδομήματος ἦταν νὰ ἀνιχνεύει τὸ πλεονέκτημα γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ συνεπῶς τὴ σοφία καὶ ἀγαθότητα τοῦ δημιουργοῦ. Τὸ ἴδιο τὸ φῶς τοῦ ἡλίου καταντᾶει στὸν Βόλφ νὰ ἐπιδέχεται μία τέτοια τελεολογικὴ «δικαιολόγηση»: «τὸ φῶς της ἡμέρας», παρατηρεῖ κάπου, «συνιστᾶ μεγάλο κέρδος γιὰ μᾶς, διότι μ' αὐτὸ μπορούμε μὲ ἄνεση νὰ ἀσχολούμαστε μὲ τὰ ἔργα μας ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα τὸ βράδυ ἢ δὲν γίνονται καθόλου ἢ τουλάχιστον ὄχι τόσο ἄνετα καὶ μὲ ἀρκετὸ κόστος»³⁹⁷. Στὴ γερμανικὴ λογοτεχνία ὁ Μπρόκες [Brockes], ὁ ποιητής, ἀπέκτησε αὐτὴ τὴν ἀντίληψη καὶ διάνοια. Ήδη ὁ νεαρὸς Κάντ ὅμως της ἀντιπαρτέθηκε μὲ εὐθυμὴ εἰρωνεία πού μαρτυρεῖ ἀνωτερότητα, ὅσο κι ἂν τὸν ἀπασχολοῦσε καὶ τὸν ἐρέθιζε ἀπὸ τὴ Γενικὴ ἱστορία της φύσης καὶ θεωρία τοῦ οὐρανοῦ τὸ πρόβλημα της τελεολογίας της φύσης. Καὶ ἐδῶ προσέφευγε κατὰ προτίμηση στὴν περιπαικτικὴ ρήση τοῦ Βολταίρου ὅτι ὁ Θεὸς μᾶς ἔδωσε ἀσφαλῶς μύτες ὄχι γι' ἄλλον λόγο παρά γιὰ νὰ μπορούμε νὰ φοράμε γυαλιά³⁹⁸. Ἡ Κριτικὴ της κριτικῆς ἰκανότητας ἀνατρέχει σ' αὐτὸ τὸν δικαιωμένο ἄνδρα δίχως νὰ τὸν ἀναφέρει. Ὅμως ὄχι λιγότερο καθαρὰ καὶ ἀμετάκλητα ὑπερβαίνει τὴ θετικὴ θεμελιώδη ἐνόραση τοῦ ντεϊσμοῦ τοῦ Βολταίρου. Ὁ κόσμος δὲν θεωρεῖται πιά μηχανικὸς ὥρο-

397. Πρὸβλ. KREMER, *Die Theodizee in der Philosophie und Literatur des 18. Jahrhunderts*, Βερολίνο 1909, σελ. 95.

398. Πρὸβλ. τόμο II, σελ. 138.

λογιακός μηχανισμός ό οποίος βρίσκει τήν τελευταία του εξήγηση στον κρυμμένο μηχανικό «ώρολογιοποιό», διότι ή μεταφυσική μορφή τής κοσμολογικής απόδειξης του Θεού έχει αναγνωριστει καθώς κι αυτή τής τελεολογικής απόδειξης ως καταπίπτουσα. Ή αν όμως ό λόγος είναι περί μίας σκοπιμότητας τής φύσης, τότε αυτό δέν μπορεί νά σημαίνει τήν παραπομπή ενός έξωτερικού υπερβατολογικού λόγου, από τόν όποιο αυτή εξαρτάται, αλλά από μία παραπομπή και μόνο στη δική της έμμενη δομή. Αυτή ή δομή είναι ένσκηνη έφ' όσον σ' αυτήν ή σχετική σκοπιμότητα παραμένει αυστηρά διαχωρισμένη από τήν έσωτερική σκοπιμότητα, ή όποια δέν απαιτεί άλλον τόπο σύγκρισης έξόν από τό ίδιο τό φαινόμενο και τή δόμηση τών μερών του. Σ' ό,τι αφορά τήν πρώτη, τή σχετική σκοπιμότητα, είναι αυτομάτως ξεκάθαρο ότι ή απόδειξη της παραμένει σε κάθε περίπτωση προβληματική. Διότι και υπό τόν όρο ακόμη ότι αποδεικνύαμε ότι ένα καθ' έκαστον φαινόμενο τής φύσης ή ή φύση ως όλον είναι χάριν ενός άλλου αναγκαία και απαιτείται τελεολογικά, τί μας έγγρατάται τήν αναγκαιότητα αυτού του ίδιου του άλλου; Ή αν θελήσουμε νά τό θεωρήσουμε αυτοσκοπό, θά εισάγαμε έτσι ένα έντελώς νέο σταθμό, επί του προκειμένου όχι επιτρεπτό ούτε χρήσιμο. Ή έννοια ενός κάτι τι ως αυτοσκοπού ανήκει, όπως δείχνει ή θεμελίωση τής καντιανής ήθικης, όχι στην επικράτεια τής φύσης αλλά σ' αυτήν τής έλευθερίας. Ή αν παραμείνουμε στη φύση δέν υπάρχει αντιθέτως διαφυγή από τό πλαίσιο τών σχετικοτήτων. «Βλέπει κανείς εύκολα ότι ή έξωτερική σκοπιμότητα (τό πόσο σύμφερο είναι ένα πράγμα για άλλα) θά μπορούσε νά θεωρηθει έξωτερικός σκοπός τής φύσης μόνο υπό τόν όρο, ή ύπαρξη εκείνου, για τό όποιο καθ' αρχήν ή απομακρυσμένα είναι εκείνο σύμφερο, νά είναι χάριν έαυτης σκοπός τής φύσης. Ήπειδή όμως αυτό δέν μπορεί ποτέ νά καταγνωσθει με γυμνή θεώρηση τής φύσης, έπεται ότι ή σχετική σκοπιμότητα, κι αν ακόμη δίνει ύποθετικά ένδείξεις σκοπών τής φύσης, δέν δίνει τό δικαίωμα έκφορας απόλυτων τελεολογικών κρί-

σεων»³⁹⁹. Ἡ ἰδέα τοῦ αὐτοσκοποῦ ὡς αὐταξίας παραμένει συνεπῶς ὑπὸ τὴν αὐστηρή της ἔννοια περιορισμένη στὴ σφαῖρα τοῦ ἠθικοῦ, στὴν ἰδέα τοῦ ὑποκειμένου τῆς βούλησης. Στὴν ἐπικράτεια ὅμως τῆς ἀντικειμενικῆς ὑπαρξῆς διαθέτει μὲ τὸ φαινόμενο τοῦ ὄργανισμοῦ (ὅπως πρὶν μ' αὐτὸ τοῦ ἔργου τέχνης) μία συμβολικὴ ἀπέικαση. Διότι ὅλα τὰ μέρη τοῦ ὄργανισμοῦ κατευθύνονται σὰν πρὸς ἓνα καὶ μοναδικὸ κέντρο. Αὐτὸ τὸ κέντρο ὅμως ἡρεμεῖ ἐν ἑαυτῷ καὶ συσχετίζεται συνάμα μόνον πρὸς τὸν ἑαυτό του. Τὸ καθεστῶς καὶ ἡ ἀτομικὴ μορφή τοῦ ὄργανισμοῦ εἶναι ἀμοιβαίως ἐπαλλάσσοντα: τὸ ἓνα μοιάζει νὰ ὑφίσταται μόνον χάριν τοῦ ἄλλου.

Ἐδῶ ὅμως γεννᾶται συνάμα ἓνα νέο ἐρώτημα ἀπέναντι στοῦ ὅλον τῆς αἰσθητικῆς θεώρησης. Μεταξὺ τῆς ἔννοιας τοῦ φυσικοῦ κάλλους καὶ ἐκείνης τῆς φυσικῆς νομοτέλειας δὲν κατέστη δυνατὸ νὰ ὑπάρξει διαμάχη. Διότι ἡ ἐγκυρότητα τὴν ὁποία ἀπαιτοῦν οἱ δύο τους εἶναι ἐντελῶς διαφορετικοῦ εἴδους. Ἡ αἰσθητικὴ συνείδηση κατασκευάζει γιὰ τὸν ἑαυτό της τὸν δικὸ της κόσμον καὶ τὴν ἐξυψώνει πάνω ἀπὸ κάθε σύγκρουση καὶ σύγχυση μὲ τὴν ἐμπειρικὴ «πραγματικότητα», ὀρθώνοντάς την ὡς κόσμον τοῦ «παιχνιδιοῦ» καὶ τῆς «ἐπίφασης». Στὴν τελεολογικὴ κρίση ὅμως, τὴν ὁποία ἐκφέρουμε γιὰ τὴ φύση καὶ τὰ μορφώματά της, αὐτὴ ἢ διέξοδος εἶναι φραγμένη, διότι αὐτὴ ἢ πρώτη ἔχει ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ ἀντικείμενο μὲ τὴν κρίση ἐμπειρίας καὶ γνώσης. Μπορεῖ ὅμως ἡ φύση νὰ σημαίνει γιὰ τὸν κριτικὸ φιλόσοφο κάτι ἄλλο πιά ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐμπειρίας, τὸ ὁποῖο ἐκτίθεται στὶς κατηγορίες τοῦ μεγέθους καὶ τῆς πραγματικότητας, τῆς αἰτιότητας καὶ τῆς ἀλληλεπίδρασης, καὶ τὸ ὁποῖο ἐξαντλεῖται στοῦ σύνολο αὐτῶν τῶν μορφῶν; Μοιάζει οὔτε παρατητὸ νὰ εἶναι κάτι ἀπ' αὐτὸ τὸν προσδιορισμὸ ἀντικειμένου ἐμπειρίας, οὔτε πρόσθετο σ' αὐτόν. Ποιὸ εἶναι λοιπὸν τὸ νόημα τοῦ νὰ ἐμφανίζεται τώρα ἢ ἰδέα τοῦ σκοποῦ μὲ τὴν ἀξίωση νὰ διορθωθεῖ ἢ νὰ συμπληρωθεῖ ἢ ἔννοια

399. Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἰκανότητος 63 (V, σελ. 446).

της αιτιότητας; Θυμόμαστε ότι η αρχή της αιτιότητας υπό την κριτική της έννοια δὲν σημαίνει παρά τὸ ἀναπόδραστο μέσο ἐξαντικεμένησης τῆς χρονικῆς ἀκολουθίας τῶν φαινομένων. Ἡ αιτιακὴ συνάρθρωση τῶν φαινομένων δὲν ἀναγιγνώσκεται ἀπὸ τῆ διαδοχῆ τους ἀλλὰ ἀντιστρόφως ἡ ἀντικειμενικὴ εὐταξία τῶν στοιχείων της ἐν χρόνῳ προσδιορίζεται μονοσήμαντα ἀπὸ τὸ ὅτι ἐφαρμόζουμε τὴν έννοια τοῦ αἰτίου καὶ τοῦ αἰτιατοῦ, τοῦ ὄρου καὶ τοῦ ὑπὸ ὄρους σὲ μία δεδομένη ἀκολουθία ἀντιλήψεων⁴⁰⁰. Τηρώντας κατὰ νοῦ αὐτὸ τὸ πόρισμα, ἀναγνωρίζουμε ὅτι δὲν ὑπάρχει δυνατότητα ἐξαιρέσης κάποιου εἰδικῷ πεδίου τῆς φύσης ἀπὸ τὴν περιεκτικὴ τοῦ παντός ἐγκυρότητα τῆς ἀρχῆς τῆς αιτιότητας. Διότι μόλις γίνει αὐτό, τὸ πεδίο τοῦτο θὰ ἐξοριζόταν ἀπὸ τὴ μία καὶ μοναδικὴ ἀντικειμενικὴ τάξη τοῦ χρόνου, δὲν θὰ ἦταν πιά «συμβάν» ὑπὸ τὴν ἐμπειρικὴ έννοια τοῦ ὄρου. Ὅσο κι ἂν ὑποτίθεται συνεπῶς πῶς ἡ ἀνάπτυξη τὴν ὁποία ἀποδίδουμε στὸν ὄργανισμό εἶναι καὶ παραμένει τέτοιο συμβάν, ἄλλο τόσο πρέπει δίχως περιορισμούς νὰ νοεῖται ὑπαγόμενη στὸν θεμελιώδη νόμο τῆς αιτιακῆς συναρμογῆς. Κάθε ἐπὶ μέρος διάπλαση ποὺ ἐμφανίζεται σὲ μία ἐξελικτικὴ διαδοχὴ πρέπει νὰ εἶναι ἐξηγήσιμη ἀπὸ τὰ προηγηθέντα κι ἀπὸ τοὺς ὄρους τοῦ περιβάλλοντος. Κάθε προσδιορισμὸς τοῦ παρόντος δεδομένου ἀπὸ κάτι ποὺ δὲν εἶναι ἀκόμη δεδομένο ἀλλὰ μέλλον, πρέπει ἐδῶ νὰ ἀποκλείεται. Μόνο τὸ προηγούμενο θέτει ὑπὸ ὄρους καὶ προλαμβάνει τὸ ἐπόμενο, διότι σ' αὐτὴ τὴ μορφὴ του ἐν γένει ὑπὸ ὄρους πρωτοσυγκροτεῖται τὸ ἀντικειμενικὸ φαινόμενο μίας μονοσήμαντης χρονικῆς διαδοχῆς. Σ' αὐτὴ τὴ σύλληψη τῆς φύσης δὲν ὑπάρχει χῶρος γιὰ τὴν παραδοχὴ ἑνὸς ἐπὶ μέρος συνόλου δυνάμεων ποὺ ἐκπληροῦν σκοπούς, διότι ἐδῶ δὲν ὑφίσταται κενὸ στὸ ὁποῖο νὰ μπορεῖ νὰ τρυπώσει ἡ νέα ἰδέα.

400. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 279 κ.κ.

Προκύπτει άμέσως άπ' αυτή τή συνάφεια ότι ό σκοπός για τόν Κάντ ώς έπί μέρους άρχή τής εξήγησης τών φυσικῶν φαινομένων —εΐτε τής «άνόργανης» εΐτε τής «όργανικῆς»— δέν μπορεί νά διαμφισβητηθεΐ. Ύπάρχει μόνο μία άρχή και ένα ιδανικό τής εξήγησης τής φύσης κι αυτή εΐναι προσδιορισμένη άπό τή μορφή τής μαθηματικῆς φυσικῆς. "Ένα φαινόμενο ἔχει «εξήγηθεΐ» εἰάν αναγνωρίστηκε και προσδιορίστηκε ώς πρὸς ὅλα του τὰ καθ' ἕκαστον στοιχεῖα ὡς μέγεθος κι ὅταν ἡ ἐμφάνισή του μπορεί νά συναχθεΐ ἀπὸ καθολικούς νόμους μεγέθους καθῶς κι ἀπὸ τή γνώση ὀρισμένων σταθερῶν, οἱ ὁποῖες διακρίνουν τὴν ἐπὶ μέρος περιπτώση. Τὸ ὅτι αὐτὴ ἡ συναγωγή δέν μπορεί ποτὲ ἀληθῶς νά περατωθεΐ, τὸ ὅτι κάθε ἀτομικὴ περιπτώση και κάθε ἀτομικὴ μορφή ἐμπεριέχει ἀπεριόριστη περιπλοκὴ, ἰσχύει ἐπίσης στὸν ἴδιο βαθμὸ. Διότι κι ἐκεῖ ὅπου ἡ ἀνάλυση τῆς μαθηματικῆς φυσικῆς ὄντως δέν εἶναι ἀκόμη τέλεια, πρέπει κατ' ἀρχὴν νά ἰδωθεΐ ὡς ἐπιδεχόμενὴ τελειοποίησης, ἂν δέν εἶναι νά ἐκπέσει ἐντελῶς τὸ ἀντικείμενο περὶ τοῦ ὁποῖου πρόκειται ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς φύσης, ἀπ' ὅ,τι τέλος πάντων σκιαγραφεῖται ἀπὸ τὸν νόμο τῆς διατήρησης τῆς ὕλης και τὰ σχόλιά του. Ἡ διάλυση ὄλων τῶν συμβάντων σὲ ἐξισώσεις μεγεθῶν, ἡ μεταμόρφωση τοῦ «όργανισμοῦ» σὲ «μηχανισμό» εἶναι ἄρα, και ἀπέναντι σὲ κάθε ἐμπόδιο τῆς παρούσας γνώσης μας, τουλάχιστον τηρητέα ὡς ἀπαραίτητὴ ἀξίωση. Ἡ Κριτικὴ τῆς Τελεολογικῆς Κριτικῆς Ἰκανότητος δέν ἀφήνει διόλου ἀμφιβολίες οὔτε ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ πόρισμα. Ξεκινάει ἀμέσως μὲ τὴ διαπίστωση ὅτι στὴ «γενικὴ ἰδέα τῆς φύσης», ὡς σύνοψη τῶν ἀντικειμένων τῶν αἰσθήσεων δέν ὑφίσταται λόγος παραδοχῆς ὅτι πράγματα τῆς φύσης ἀλληλοεξυπηρετοῦνται ὡς μέσα πρὸς ἐκπλήρωση σκοπῶν και ὅτι ἡ δυνατότητά τους μόνο μ' αὐτὸ τὸ εἶδος αἰτιότητος εἶναι, τάχα, ἐπαρκῶς κατανοητὴ. Διότι οὔτε a priori ἀπαιτητὸ ἢ συλληπτὸ εἶναι αὐτό, οὔτε ἡ ἐμπειρία μπορεί ποτὲ νά μᾶς ἀποδείξει μία τέτοια μορφή αἰτιότητος, ἀφοῦ θὰ ἔπρεπε νά προηγῆται μία ἐκλογίκευση ἡ ὁποία

βάζει μὲν τὴν ἔννοια τοῦ σκοποῦ στὸ παιχνίδι τῆς φύσης τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ δὲν τὴ δανείζεται ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα καὶ τὴ γνώση περὶ αὐτῶν ἐκ τῆς ἐμπειρίας, χρειάζεται ἄρα πιὸ πολὺ τὴν ἔννοια τοῦ σκοποῦ, κáνοντας τὴ φύση διανοητὴ κατ' ἀναλογία πρὸς ἓναν ὑποκειμενικὸ λόγον τῆς συναρμογῆς τῶν παραστάσεων μέσα μας παρὰ γνωρίζοντάς τὴν ἐξ ἀντικειμενικῶν λόγων»⁴⁰¹.

Ἄν ὅμως τοῦτο ἦταν τὸ ὀριστικὸ συμπέρασμα, τότε ἡ ἔρευνα θὰ εἶχε ἀπλὰ ἐπιστρέψει ἐκεῖ ἀπ' ὅπου ξεκίνησε. Διότι αὐτὸ ἦταν δὰ τὸ ἐρώτημα ποῦ ἐτίθετο κατὰ τὴν ἀνάλυση τῆς αἰσθητικῆς σκοπιμότητας τοῦ «θυμικοῦ» καὶ κατὰ τὴ διερεύνηση τῆς «τυπικῆς» σκοπιμότητας ὑπὸ τίς ἔννοιές μας, μήπως δηλαδὴ ἡ ἰδέα τοῦ σκοποῦ συμμετέχει τουλάχιστον ἔμμεσα στὸ χτίσιμο τοῦ κόσμου τῆς ἐμπειρίας καὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς κι ὡς ἐκ τούτου ἐπέχει κάποιου εἶδους «ἀντικειμενικῆς» ἐγκυρότητας. Ἄν τῆς ξεκόψουμε αὐτὴ τὴν τελευταία, τότε ἡ τελεολογία τῆς φύσης ὅπωςδήποτε δὲν συνιστᾶ νέο πρόβλημα. Μόνον ἓνας δρόμος συμφιλίωσης μεταξὺ τῶν φαινομενικῶ ἀσυμβίβαστων ἀξιώσεων τῆς ἀρχῆς τοῦ σκοποῦ καὶ τῆς ἀρχῆς τῆς αἰτιότητας θὰ ὑπῆρχε: Τὸ νὰ συνάπτεται καὶ νὰ συνίσταται ἡ σχέση τῆς ἰδέας τοῦ σκοποῦ πρὸς τὴν ἐμπειρία μὲ τὴ μεσολάβηση τῆς ἴδιας τῆς ἔννοιας τῆς αἰτιότητας, εἶναι ὁ μόνος τρόπος ποῦ εἶναι διανοητὸ τὸ νὰ παραμείνει μὲν ἡ ἀρχὴ τῆς αἰτιότητας μοναδικὴ συγκροτητικὴ θεμελιώδης ἔννοια τῆς φύσης καὶ τῆς ἐμπειρίας, κατέχουσα ὅμως τῆς ἰδέας τοῦ σκοποῦ ἀμείωτα αὐτόνομη τὴν ὡς ἄνω σχέση τῆς πρὸς τὴν ἐμπειρία. Τότε λοιπὸν καὶ μόνον τότε θὰ ἀνευρισκόταν ἐδῶ νέο πεδίο δραστηριότητας γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ σκοποῦ, ἂν αὐτὴ ἡ ἔννοια δὲν ἔννοεῖ νὰ ἀντιπαρατεθεῖ πρὸς τὴν αἰτιακὴ ἐξήγηση ἀλλὰ νὰ προωθήσει καὶ νὰ ὀδηγήσει αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν ἐξήγηση. Κι ἐδῶ βρίσκεται ὄντως ἡ ἀληθινὴ καὶ νόμιμη χρῆση τῆς. Ἡ

401. Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἐκάνότητας 61 (V, σελ. 438 κ.κ.).

ἀρχή τοῦ σκοποῦ δὲν εἶναι συγκροτητικῆς ἀλλὰ ρυθμιστικῆς σημασίας· δὲν ἐξυπηρετεῖ τὴν ὑπέρβαση τῆς αἰτιακῆς ἐρμηνείας τῶν φαινομένων ἀλλὰ μᾶλλον ἀντίστροφα τὴν ἐμβάθυνση καὶ ὀλόπλευρη ἐφαρμογή της. Δὲν ἀνθίσταται σ' αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία ἀλλὰ τὴν προετοιμάζει ἐπισημαίνοντάς της τὰ φαινόμενα καὶ τὰ προβλήματα στὰ ὁποῖα πρέπει αὐτὴ νὰ πάρει ἐμπρός. Ὅμως τὸ ὅτι ἐντὸς τῶν φαινομένων τῆς ὀργανικῆς φύσης μία τέτοια προετοιμασία εἶναι γόνιμη καὶ μάλιστα ἀπαραίτητη, εἶναι εὐκόλο νὰ δειχθεῖ. Διότι, ὅσο ἀδιανόητη κι ἂν εἶναι ἡ ἀπόρριψή της, ἡ ἄμεση ἐφαρμογή τῆς αἰτιακῆς ἀρχῆς καὶ τῶν καθολικῶν αἰτιακῶν νόμων δὲν βρίσκει ὅμως ἐδῶ κατ' ἀρχὴ κανένα περιεχόμενο μπροστὰ της στὸ ὁποῖο νὰ μπορεῖ νὰ ἀσκηθεῖ. Οἱ νόμοι τῆς μηχανικῆς καὶ τῆς φυσικῆς δὲν ἀφοροῦν «πράγματα» τῆς φύσης ἔτσι ὅπως αὐτὰ προσφέρονται ἄμεσα στὴν παρατήρηση, ἀντιθέτως μιλοῦν γιὰ «μάζες» καὶ «κέντρα μάζας». Τὸ ἀντικείμενο πρέπει νὰ εἶναι ξεγυμνωμένο ἀπ' ὅλη του τὴν παρεμπόπτουσα συγκεκριμένη ἀμετακλητότητα, πρέπει νὰ ἀναχθεῖ στὶς καθαρὲς ἀφαιρέσεις τῆς ἀναλυτικῆς μηχανικῆς ἂν εἶναι νὰ ὑφίσταται ἡ δυνατότητα νὰ ὑπαχθεῖ ὑπὸ τοὺς ἴδιους νόμους. Ἐκεῖ ὅμως ὅπου ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ τὴ φύση ὄχι ὡς κινούμενη μάζα, ὅπως στὰ φαινόμενα τῆς ὀργανικῆς φύσης, ἀλλὰ ὡς ὑπόστρωμα τῶν ἔμβιων φαινομένων, ἐκεῖ ὅπου ἡ μορφή τῆς φύσης ἀποτελεῖ στὴ σύνολη ἐσωτερικὴ της συμπλοκὴ τὴν ἀρχικὴ μας πρόθεση, ἐκεῖ, προτοῦ κὰν νὰ προκάμουμε ν' ἀσχοληθοῦμε μὲ τὴν αἰτιακὴ συναγωγὴ τοῦ καθ' ἕκαστον, πρέπει κατ' ἀρχὴ ἐντελῶς περιγραφικὰ νὰ ἐπισημανθεῖ ἐκεῖνο τὸ ὅλον στὸ ὁποῖο ἀπευθύνεται τὸ ἐρώτημα, καὶ νὰ δοθεῖ ἔμφαση σ' αὐτό. Ἀπὸ τὴν καθολικὴ σύνοψη τῆς χωροχρονικῆς παρουσίας στὴν ὁποία ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τὸ πᾶν μπορεῖ νὰ συνδέεται μὲ τὸ πᾶν, πρέπει νὰ ἀποκοποῦν κάποιες ἐπιλεγμένες εἰδικὰ προσδιορισμένες ἀκολουθίες, τῶν ὁποίων τὰ μέλη ἐπιδεικνύουν ἰδιαίτερο συναρταρισμὸ πρὸς ἄλληλα. Αὐτὴ ἡ λειτουργία εἶναι πού πληροῖ τὴν ἔννοια τοῦ σκοποῦ. Δὲν ἐξυπηρετεῖ ὅπως

οί θεμελιώδεις έννοιες τής μαθηματικῆς φυσικῆς τήν «παραγωγή» ἀλλά τήν «ἐπαγωγή», ὄχι τήν «ἀνάλυση» ἀλλά τή «σύνθεση», διότι πρῶτα δημιουργεῖ τις σχετικὲς δλότητες, τις ὁποῖες ἀργότερα μπορούμε νὰ ἀνατάσουμε στὰ καθ' ἕκαστον αἰτιακὰ στοιχεῖα καὶ τοὺς αἰτιακοὺς τοὺς ὅρους. Ἡ διαδικασία τῆς ὄρασης πρέπει νὰ ἐξηγηθεῖ σ' ὄλες τῆς τις λεπτομέρειες αἰτιακὰ, ἡ δομὴ τοῦ ὀφθαλμοῦ ὅμως ἐρευνᾶται ὑπὸ τῆ σκοπιᾶ καὶ τὴν προϋπόθεση ὅτι ὁ ὀφθαλμὸς εἶναι «προορισμένος νὰ βλέπει» ἂν καὶ δὲν κατασκευάστηκε μὲ πρόθεση γι' αὐτό. Ἔτσι δίκαια ἡ τελεολογικὴ κρίση, τουλάχιστον προβληματικά, ἔρχεται πρὸς τὴν ἔρευνα τῆς φύσης, ἀφοῦ ἡ έννοια τῆς σύνδεσης μορφῶν τῆς φύσης κατὰ σκοποὺς εἶναι τουλάχιστον «μία ἀκόμη ἀρχὴ ὑποταγῆς τῶν φαινομένων τῆς φύσης σὲ κανόνες, ὅπου οἱ νόμοι τῆς αἰτιότητας κατὰ τὸν γυμνὸ μηχανισμό τῆς δὲν ἐπαρκοῦν... Ἄν προϋποθέταμε ἐντὸς τῆς φύσης ἀπεναντίας αἰτίες ποὺ ἐνεργοῦν μὲ πρόθεση, δηλαδὴ ἂν τοποθετούσαμε ὡς θεμέλιο τῆς τελεολογίας ὄχι ἀπλῶς μία ρυθμιστικὴ ἀρχὴ γιὰ νὰ κρίνουμε ἐμεῖς τὰ φαινόμενα στὰ ὁποῖα νὰ μπορούσε νὰ νοηθεῖ ὡς ὑποτασσόμενη ἡ φύση σύμφωνα μὲ τοὺς ἐπὶ μέρους νόμους τῆς, ἀλλὰ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο καὶ μία συγκροτητικὴ ἀρχὴ τῆς συναγωγῆς τῶν προϋόντων τῆς ἐκ τῶν αἰτιῶν τους, τότε ἡ έννοια ἐνὸς σκοποῦ τῆς φύσης δὲν θ' ἄκουγε πιά στὴν ἐπισκοποῦσα ἀλλὰ στὴν ὀρίζουσα κριτικὴ ἰκανότητα, κατόπιν ὅμως ὄντως δὲν θ' ἀνῆκε κἀν κυριολεκτικὰ στὴν κριτικὴ ἰκανότητα... ἀντιθέτως θὰ εἰσῆγε ὡς έννοια λόγου μία νέα αἰτιότητα στὴ φυσικὴ ἐπιστήμη τὴν ὁποῖα δανειζόμαστε μόνο ἀπὸ τοὺς ἑαυτοὺς μας τοὺς ἴδιους καὶ προσάπτουμε σ' ἄλλα ὄντα δίχως ἐν τούτοις νὰ θέλουμε νὰ τὰ δεχτοῦμε ὡς ὁμοειδῆ μὲ μᾶς»⁴⁰².

Αὐτὴ εἶναι λοιπὸν ἡ κριτικὴ λύση τὴν ὁποῖα δίνει ὁ Κἀντ ὑπὲρ καὶ κατὰ τοῦ σκοποῦ. Ἡ έννοια τοῦ σκοποῦ στὴ συνήθη μεταφυσικὴ του

402. Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἰκανότητας 61 (V, σελ. 438).

έρμηνεία είναι ὄντως τὸ «ἄσυλον ἀγνοίας» [asylum ignorantiae], ὅπως τὴ χαρακτηρίζει ὁ Σπινόζα, εἶναι ὅμως κατὰ τὴν καθαρὰ ἐμπειρική χρῆση τῆς πολὺ περισσότερο τὸ μέσον γιὰ μία ὄλο καὶ πιὸ πλούσια καὶ ἀκριβῆ γνώση τῶν συναφειῶν καὶ τῶν δομικῶν σχέσεων τῆς ὀργανικῆς φύσης. Ὡς «γνώμονας τῆς ἐπισκοπούσας κριτικῆς ἱκανότητος», ὑποβοηθητικός τῆς γνώσης τῶν φυσικῶν νόμων στὴν ἐμπειρία, δὲν χρησιμεύει στὸ νὰ «συλλάβουμε ἀπλὰ τὴν ἐσωτερικὴ δυνατότητα τῶν φυσικῶν μορφῶν, ἀλλὰ στὸ νὰ κάνουμε ἀπλὰ γνωριμία μὲ τὴ φύση κατὰ τοὺς ἐμπειρικούς τῆς νόμους»⁴⁰³. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο διχάζεται ὁ μίτος τῆς διερεύνησης καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ἐξήγησης τῶν ἐπὶ μέρους φυσικῶν φαινομένων. Πρέπει νὰ ἔχει κανεὶς ἐδῶ κατὰ νοῦ ὅτι στὴν ἴδια τὴν ἔννοια τῆς φυσικῆς ἐξήγησης ὅπως τὴν κατανοεῖ ὁ Κάντ δὲν προσδιάζει τίποτε πιά ἀπ' ἐκεῖνο τὸ μυστικιστικὸ θάμβος, μὲ τὸ ὁποῖο τὸν περιέβαλλε ἡ ἀξίωση καὶ ἡ ἐπιθυμία νὰ εἰσχωρήσει «στὸ ἔνδον τῆς φύσης», ὅτι ἀντιθέτως κάνει τὸ σκαρίφημα μίας ναὶ μὲν ἀπαραίτητης καὶ συνολικῆς, πλὴν καθ' ἕκαστον λογικῆς λειτουργίας τῆς γνώσης. Κάθε αἰτιακὴ ἐξήγηση τοῦ ἑνὸς φαινομένου ἀπὸ τὸ ἄλλο ἀναλύεται τελικὰ στὸ ὅτι τὸ ἕνα προσδιορίζει τὴ θέση τοῦ ἄλλου ἐν χώρῳ καὶ ἐν χρόνῳ. Δὲν κατανοεῖται μ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὸ «πῶς» τῆς μετάβασης ἀπὸ τὸ ἕνα στὸ ἄλλο, ἀντιθέτως διαπιστώνεται μόνον τὸ γεγονὸς τῆς ἀναγκαίας συνοχῆς τῶν στοιχείων στὴν ἐμπειρικὴ ἀκολουθία. Καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ σκοποῦ παραιτεῖται, ὅταν χρησιμοποιεῖται ὑπὸ κριτικὴ ἔννοια, ἀπὸ τὴν ἀποκρυπτογράφηση τοῦ μυστικοῦ αὐτῆς τῆς μετάβασης, ταξινομεῖ ὅμως τὰ φαινόμενα γύρω ἀπὸ ἕνα νέο κέντρο καὶ τοποθετεῖ ἔτσι μία ἄλλη μορφή τῆς ἀμοιβαίας τῆς συναρμογῆς. Ὅσο καὶ ἂν προχωρεῖ ἡ αἰτιακὴ συναγωγὴ καὶ ὅσο ἀπεριόριστο χῶρο καὶ ἂν τῆς δίνουμε, αὐτὴ τὴ μορφή οὔτε νὰ τὴν παραμερίσει οὔτε νὰ τὴν ἀχρηστεύσει μπορεῖ ποτέ. Διότι ἐντὸς τῶν φαινομένων τῆς

403. Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἱκανότητος 69 (V, σελ. 463).

ζωῆς μπορεί ὅπως ὅποτε καθαρά αἰτιακά νὰ δειχθεῖ πῶς τὸ ἐξῆς μέλος τῆς ἐξέλιξης γίνεται καὶ γεννᾶται ἀπὸ τὰ προηγούμενα. Θὰ φτάνουμε ὁμως τελικά, ὅσο μπορούμε ἐδῶ νὰ ἀναδράμουμε, σὲ μία ἀρχική κατάσταση τῆς «ὀργάνωσης», τὴν ὁποία πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε ὡς προϋπόθεση. Ἡ αἰτιακὴ θεώρηση μᾶς διδάσκει τοὺς κανόνες σύμφωνα μὲ τοὺς ὁποίους ἡ μία δομὴ μεταβαίνει στὴν ἄλλη. Τὸ ὅτι ὁμως εἶναι ἐν γένει διαθέσιμοι τέτοιοι ἀτομικοὶ «βλαστοί», τὸ ὅτι ὑπάρχουν πρωταρχικές, εἰδοποιῶς ἀλληλοδιαφοροποιούμενες διαμορφώσεις, οἱ ὁποῖες υποβαστάζουν τὴν ἐξέλιξη, δὲν καταφέρνει νὰ τὸ κάνει πλέον κατανοητὸ παρὰ μόνο νὰ τὸ ἐκφέρει ὡς γεγονός. Ἡ ἀντινομία μεταξὺ τῶν ἐννοιῶν σκοποῦ καὶ αἰτίας ἐξαφανίζεται λοιπόν, ἐφ' ὅσον νοοῦμε αὐτὲς τίς δύο ὡς δύο διαφορετικὲς τάξεις, μὲ τίς ὁποῖες προσπαθοῦμε νὰ χορηγήσουμε ἐνότητα στὴν πολλαπλότητα τῶν φαινομένων. Ἀντὶ τῆς διαμάχης μεταξύ δύο θεμελιωδῶν μεταφυσικῶν παραγόντων τοῦ συμβάντος ἐμφανίζεται τότε ἡ ἐναρμόνιση μεταξύ δύο ἀλληλοσυμπληρωνόμενων «γνωμόνων» καὶ ἀξιώσεων τοῦ λόγου. «Ἐὰν πῶ ὅτι πρέπει νὰ κρίνω μέσα στὴν ὑλικὴ φύση ὅλα τὰ συμβάντα, πράγμα πού συμπεριλαμβάνει καὶ ὅλες τίς μορφές, ὡς προϊόντα τῆς, σύμφωνα μὲ τὴ δυνατότητά τους ὡς πρὸς ἀπλῶς μηχανικοὺς νόμους, δὲν ἐννοῶ μ' αὐτὸ ὅτι εἶναι δυνατὰ ὡς πρὸς τοῦτο μόνο (ἀποκλείοντας κάθε αἰτιότητα ἄλλου εἶδους), ἀντιθέτως ὑποτίθεται ὅτι δείχνω ἀπλὰ πῶς ὀφείλω ἀνὰ πᾶσα στιγμή νὰ ἐπισκοπῶ αὐτὴ τὴ δυνατότητα κατὰ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἀπλοῦ μηχανισμοῦ τῆς φύσης καὶ συνεπῶς νὰ διερευνῶ αὐτὸ τὸν μηχανισμό ὅσο μπορῶ διότι δίχως νὰ ὑπόκειται αὐτὸς τῆς διερεύνησης δὲν μπορεῖ καν νὰ ὑπάρξει ὄντως γνώση τῆς φύσης. Αὐτὸ δὲν ἐμποδίζει τώρα τὸν δεῦτερο γνώμονα... νὰ ἀνιχνεύει καὶ νὰ ἐπισκοπεῖ μία ἀρχὴ σὲ μερικές μορφές τῆς φύσης (καὶ μὲ τὸ ἔναυσμα αὐτῶν καὶ σ' ὅλη τὴ φύση ἀκόμη), οὔτε τὸν ἐμποδίζει νὰ ἐπισκοπεῖ τίς μορφές, πράγμα πού διαφέρει ἐντελῶς ἀπὸ τὴν ἐξήγηση ὡς πρὸς τὸν μηχανισμό τῆς φύσης, συνιστᾶ δηλαδὴ τὴν ἀνίχνευση τῆς ἀρχῆς τῶν

τελικῶν αἰτίων. Διότι ἡ ἐπισκόπηση κατὰ τὴν πρώτη ἀρχὴ δὲν αἴρεται μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, ἀντιθέτως μᾶλλον ἐπιβάλλεται νὰ παρακολουθεῖται ὅσο γίνεται ποῖο μακριά. Ἔτσι ὅμως δὲν ἐννοεῖται ὅτι ἐκεῖνες οἱ μορφές δὲν εἶναι τάχα δυνατές σύμφωνα μὲ τὸν μηχανισμό τῆς φύσης. Ἀπλὰ ὁ ἰσχυρισμὸς συνίσταται στὸ ὅτι ὁ ἀνθρώπινος λόγος ἀκολουθώντας τες καὶ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ποτὲ δὲν θὰ μπορέσει νὰ ἀνεύρει τὸν μοναδικὸ λόγο γιὰ ὅ,τι ἀποτελεῖ τὴν εἰδοποιὸ διαφορά ἐνὸς φυσικοῦ σκοποῦ, θ' ἀνεύρει ὅμως ἐνδεχομένως ἄλλες γνώσεις φυσικῶν νόμων»⁴⁰⁴.

Ἡ κριτικὴ συμφιλίωση ἡ ὁποία προκύπτει ἐδῶ μεταξύ τῆς ἀρχῆς τοῦ σκοποῦ καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ μηχανισμοῦ, ὑπάγει καὶ τὶς δύο στὸν ὅρο νὰ εἶναι μόνο διαφορετικὲς τάξεις τῶν φυσικῶν φαινομένων, παραιτούμενες ταυτόχρονα ὅμως καὶ ἀπὸ τὸ νὰ ξετυλίγουν δογματικὰ μία θεωρία περὶ τῆς ἔσχατης πρωταρχῆς τῆς ἴδιας τῆς φύσης καὶ περὶ τῶν ἀτομικῶν μορφῶν μέσα της. Σ' ἓνα τέτοιο ἐγχείρημα θὰ ἔπρεπε τόσο ἡ ἔννοια τοῦ σκοποῦ ὅσο καὶ ἡ ἔννοια τοῦ αἰτίου νὰ ἀποτυγχάνουν. Διότι ἡ ἔννοια ἐνὸς ὄντος τέτοιου ὥστε δυνάμει τοῦ ἀποσκοποῦντος νοῦ του καὶ τῆς ἀποσκοπούσας βούλησής του νὰ εἶναι ὁ θεμελιώδης λόγος τῆς φύσης, εἶναι μὲν ὑπὸ τὴν τυπικοαναλυτικὴ ἔννοια δυνατὴ, ὄχι ὅμως ἀποδείξιμη ὑπὸ τὴν ὑπερβατολογικὴ ἔννοια. Διότι, ἐφ' ὅσον αὐτὴ ἡ ἔννοια οὔτε μπορεῖ νὰ συναχθεῖ ἀπὸ τὴν ἐμπειρία οὔτε καὶ γι' αὐτῆς τὴ δυνατότητα εἶναι ἀπαραίτητη, ἡ ἀντικειμενικὴ της πραγματικότητα δὲν μπορεῖ νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἀπὸ τίποτε. Ὡς πρὸς τοῦτο ἡ ἔννοια τοῦ σκοποῦ, ὅταν πρόκειται γιὰ τὴ διερεύνηση τῆς φύσης, παραμένει μονίμως «ξένο σῶμα μέσα στὴ φυσικὴ ἐπιστήμη», τὸ ὁποῖο ἀπειλεῖ νὰ ἄρει τὸν σταθερὸ βηματισμὸ τῆς μεθόδου της καὶ νὰ παραπλανήσει τὴν ἴδια τὴν ἔννοια τῆς αἰτίας ὡς πρὸς τὴ θεμελιώδη της σημασία τοῦ νὰ σκαρώνει γιὰ τὴν ἐπιστήμη μία σχέση ἐντὸς τοῦ φαι-

404. Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἰκανότητος 70 (V, σελ. 465 κ.κ.).

νομένου⁴⁰⁵. Από την άλλη πλευρά πρέπει εν τούτοις και η ιδέα της αιτίας, συναισθανόμενη το ουσιαστικό της έργο «να συλλαβίζει φαινόμενα για να μπορεί να τὰ διαβάξει ως έμπειρίες», να παραιτείται της αξίωσης να μπορεί να διαμεσολαβεί μία πραγματική σύλληψη τῶν πρώτων και ἀπολύτων «λόγων» τῆς ὀργανωμένης ζωῆς. Διότι ἤδη ἐντὸς τῶν φαινομένων τῶν ἰδίων ἡ ἄπειρη περιπλοκή πού ἐπέχει γιὰ μᾶς κάθε ὀργανική μορφή τῆς φύσης παραπέμπει ἀμέσως στὸ ὄριο τῶν δυνατοτήτων τῆς αιτιότητας. «Εἶναι ἄρα ἐντελῶς βέβαιο ὅτι δὲν μπορούμε νὰ γνωρίσουμε κἂν ἐπαρκῶς τὰ ὀργανικὰ ὄντα καὶ τὴν ἐσωτερικὴ τους δυνατότητα σέτα με μηχανικὲς ἀρχές τῆς φύσης, πόσο μᾶλλον τοὺς ἐαυτούς μας. Καὶ μάλιστα τόσο βέβαιο ὥστε νὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ εὐθαρσῶς ὅτι εἶναι ἀταίριαστο γι' ἀνθρώπους νὰ βάζουν με τὸν νοῦ τους καὶ μόνο μία τέτοια προσπάθεια, ἢ νὰ ἐλπίζουν ὅτι θὰ σηκωνόταν κάποτε, ἄς ποῦμε, ἓνας Νεύτων ὁ ὁποῖος νὰ κάνει κατανοητὴ τὴ γένεση ἑνὸς χορταριοῦ σύμφωνα με φυσικοὺς νόμους, τοὺς ὁποίους νὰ μὴν συνέταξε πρόνοια. Ἀντιθέτως αὐτὴ ἡ σύλληψη πρέπει νὰ διαψευθεῖ γιὰ τὸν ἀνθρώπο. Ἀκόμη κι ἂν μπορούσαμε ὅμως νὰ εἰσχωρήσουμε ὡς τὴν ἀρχὴ πού διέπει τὴ φύση κατὰ τὴν ἐξειδίκευση τῶν γνωστῶν σὲ μᾶς καθολικῶν τῆς νόμων, καὶ τότε πάλι δικὴ μας κρίση θὰ ἦταν νὰ προσμετρήσουμε ἀνίσως δὲν μπορεῖ κἂν νὰ ὑπολανθάνει ἐπαρκῆς λόγος τῆς δυνατοτήτας ὀργανωμένων ὄντων δίχως τῆς γένεσής τους (τοῦ μηχανισμοῦ τους δηλαδή) νὰ ὑπόκειται πρόθεση. Ποῦ νὰ τὸ ξέραμε ἐμεῖς ἄλλωστε αὐτό; Ἐκεῖ ὅπου προέχουν κρίσεις τοῦ καθαροῦ λόγου, πιθανότητες δὲν λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν»⁴⁰⁶. Ὅπως δὲν ἔδω μπορούμε νὰ δοκιμάσουμε μήπως οἱ δύο παράλληλες γιὰ μᾶς γραμμὲς τέμνονται «στὸ ὑπεραισθητό». Μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ὑπερβατικὸς «λό-

405. Πρβλ. *Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἱκανότητος* 72 καὶ 74 (V, σσ. 467 κ.κ. καὶ 474 κ.κ.).

406. *Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἱκανότητος* 75 (V, σελ. 478 κ.κ.).

γος», στον οποίο εδράζεται ο κόσμος τῶν φαινομένων, ἔχει τέτοιο ποιόν ὥστε νὰ πρέπει νὰ προκύπτει ἀπ' αὐτὸν σύμφωνα μὲ καθολικούς νόμους καὶ συνεπῶς δίχως νὰ ἐπεμβαίνει κάποια αὐθαίρετη πρόθεση μίᾱ συλλήβδην σκόπιμη εὐταξία τοῦ σύμπαντος. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, στοῦ Λάιμπνιτς, π.χ., τῆ μεταφυσικῆ τῆς προκατεστημένης ἁρμονίας, ἐπιχειρεῖται ἡ συμφιλίωση τοῦ βασιλείου τῶν τελικῶν αἰτίων μ' ἐκεῖνο τῶν ποιητικῶν αἰτίων, τῆς ἔννοιας τοῦ Θεοῦ μὲ τὴν ἔννοια τῆς φύσης. Γιὰ τὸν Κάντ ὡστόσο καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, τὸ «ὑπεραισθητό» δὲν σημαίνει τόσο τὸ ὑπόστρωμα καὶ τὸν ἔσχατο ἐξηγητικό λόγο τῶν πραγμάτων, ὅσο μᾶλλον τὴν προβολὴ ἑνὸς ἀπροσέγγιστου στὴν ἐμπειρία στόχου πέρα ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς ἐμπειρίας. Κανεὶς δὲν δυσχυρίζεται ἐδῶ θεωρητικῆ βεβαιότητα περὶ τῆς ἀπόλυτης πρωταρχῆς τοῦ εἶναι, μόνο ἡ κατεύθυνση ὑποδεικνύεται, τὴν ὁποία πρέπει νὰ τηρήσουμε ἐφαρμόζοντας τίς θεμελιώδεις μεθόδους τῆς γνώσης μας. "Ὅτι ἡ συμφιλίωση τοῦ μηχανισμοῦ καὶ τῆς τελεολογίας εἶναι ἴσως δυνατὴ στοῦ ὑπεραισθητό, καταφάσκεται βέβαια πρὸ πάντων ἀπὸ τὸ ὅτι ὀφείλουμε ψύχραιμα νὰ κάνουμε χρῆση καὶ τῶν δύο μεθόδων γιὰ τὴν ἴδια τὴν ἐμπειρία καὶ γιὰ τὴ διερεύνηση τῆς συνάφειας τῶν φαινομένων της, ἀφοῦ ἡ κάθε μιά τους εἶναι ἀναγκαία καὶ ἀναντικατάστατη ἐντὸς τοῦ πλαισίου ἰσχύος της. Ἡ μεταφυσικῆ ἐπικαλοῦταν γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὴ σκοπιμότητα τῆς φύσης πότε τὴν ἄψυχη ὕλη ἢ ἕναν ἀναίσθητο Θεό, πότε τὴν ἔμβια ὕλη ἢ ἕναν ζωηρὸ Θεό. Γιὰ τὴ σκοπιὰ τῆς ὑπερβατολογικῆς φιλοσοφίας ὅμως δὲν ἐναπομένει τίποτε ἀπέναντι σ' ὅλα αὐτὰ τὰ συστήματα παρὰ μόνο «νὰ ἀποστασιοποιηθοῦμε ἀπ' ὅλους αὐτοὺς τοὺς ἀντικειμενικούς ἰσχυρισμούς καὶ νὰ στοχαστοῦμε κριτικὰ τὴν κρίση μας ἀπλὰ σὲ σχέση πρὸς τὴ γνωστικὴ μας ἰκανότητα, γιὰ νὰ προσδώσουμε στὴν ἀρχὴ της μίᾱ ἂν καὶ ὄχι δογματικῆ, πάντως ἐπαρκῆ ἐγκυρότητα γνώμονα»⁴⁰⁷.

407. Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἰκανότητος 72, σημ. (V, σελ. 470).

‘Υπ’ αὐτὴ τὴν ἔννοια ἰσχύει κι ἐδῶ ὅτι ἡ ἐνοποίηση τῆς ἀρχῆς τοῦ σκοποῦ καὶ τῆς ἀρχῆς τῆς αἰτίας «δὲν μπορεῖ νὰ στέκει ἐπὶ τῇ βάσει μίας ἐξήγησης [Explikation] τῆς δυνατότητας ἑνὸς προϊόντος κατὰ δεδομένους νόμους γιὰ τὴν ὀρίζουσα κριτικὴ ἱκανότητα, ἀλλὰ ἐπὶ τῇ βάσει μίας ἐκθεσῆς τῆς [Exposition] γιὰ τὴν ἐπισκοποῦσα καὶ μόνον»⁴⁰⁸. Στὴν τελευταία δὲν ἀποφαινομάστε ἀπὸ ποῦ προέρχεται ἡ «φύση» καὶ ποῦ πηγαίνει, θεωρούμενη ὡς πράγμα καθ’ ἑαυτό, ἀλλὰ διαπιστώνουμε σ’ αὐτὴν τίς ἔννοιες καὶ γνώσεις ποῦ γιὰ μᾶς εἶναι ἀναπόδραστες, γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὸ ὅλον τῶν φαινομένων ὡς ἐνότητα κλειστῆ στὸν ἑαυτὸ τῆς καὶ συστηματικὰ ἀρθρωμένη.

Ἔτσι ἴσα-ἴσα ἐκεῖνη ἡ ἀρχὴ ἡ ὁποία ἔμοιαζε ἡ πλέον προορισμένη νὰ φτάσει βαθιὰ στὰ ὑπερβατικὰ ἔργα καὶ ἔλλογα κάθε ἐμπειρίας, τόσο πιὸ βαθιὰ μᾶς γυρνᾷ στὴ δομὴ τῆς ἐμπειρίας, φωτίζοντας ὄχι αὐτὰ τὰ ἔργα ἀλλὰ μᾶλλον τὴν πληθώρα καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἴδιου τοῦ φαινομένου. Ἡ πραγματικότητα, ἡ ὁποία θεωρούμενη ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς αἰτιότητας καὶ τοῦ μηχανισμοῦ φαινόταν προϊόν ἐκ καθολικῶν νόμων, διαπλάθεται γιὰ τὴν ἀρχὴ τοῦ σκοποῦ καὶ διὰ τῆς ἀρχῆς τοῦ σκοποῦ ὡς ὅλον ἐμβίων μορφῶν. Ἐδῶ ταυτόχρονα γίνεται διακριτὴ ἡ συνάφεια καθὼς καὶ ἡ ἀντίθεση ποῦ ὑπάρχουν μεταξὺ τῶν δύο ἐκδοχῶν τῆς ἰδέας

408. Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἱκανότητας 78 (V, σελ. 491). [(Σ.τ.Μ.): Τὸ χωρίο εἶναι ἰδιαίτερα διαφωτιστικὸ γιὰ τὸ τί ἐννοεῖ ὁ Κάντ μὲ τὴν ὀρίζουσα καὶ τί μὲ τὴν ἐπισκοποῦσα κριτικὴ ἱκανότητα. Πρβλ. σχετικὰ καὶ τὸ ἐξῆς χωρίο ἀπὸ τὴν ἀποκαλούμενη «Jäsche-Logik» (KANT, *Λογικὴ*, σελ. 98) στὸ ὁποῖο καὶ στηρίζω τὴ μεταφραστικὴ μου ἐπιλογή τῆς «bestimmende Urteilkraft» ὡς «ὀρίζουσας κριτικῆς ἱκανότητας»: «Ἡ εὐκρινὴς συνείδηση τοῦ περιεχομένου μίας ἔννοιας προωθεῖται ἀπὸ τὴν ἐκθεση καὶ τὸν ὀρισμὸ τῆς». Τὸ δίδυμο τῆς ἐκθεσης μίας ἔννοιας δὲν καλεῖται στὴ *Λογικὴ*: «Explikation... für die bestimmende Urteilkraft», ἀλλὰ ἀπλούστερα «Definition». Τὸ δίπολο εἶναι ὁμως τὸ ἴδιο μ’ αὐτὸ ποῦ ἀπασχολεῖ τὸν Κάντ στὸ χωρίο ποῦ παραθέτει ἐδῶ ὁ Κασσίρερ.]

τοῦ σκοποῦ στὴν αἰσθητικὴ καὶ στὴν τελεολογία τῆς φύσης. Καὶ ἡ αἰσθητικὴ κρίση σήμαινε ἀπέναντι στὴν πραγματικότητα τοῦ καθαροῦ νοῦ καὶ τῶν καθολικῶν του νόμων πλήρη ἀνατροπὴ· κι ἀπ' αὐτὴν ἀνακαλύφθηκε καὶ θεμελιώθηκε μία νέα μορφή τοῦ εἶναι μέσα σὲ μία νέα λειτουργία τῆς συνείδησης. Ὅμως ἡ ἐπικράτεια ἡ ὁποία προέκυψε μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἀνεξάρτητη, ἀντιστάθηκε κι ἐδῶ γιὰ νὰ μὴν χάσει τὴν ἀνεξαρτησία καὶ τὴν ἰδιορρυθμία τοῦ προορισμοῦ της: ὡς αὐτάρκης καὶ ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο κεντρομόλος κόσμος τοῦ «παιχνιδιοῦ» διαχώρισε ἑαυτὸν ἀπὸ τὸν κόσμο τῶν ἐμπειρικῶν πραγματικοτήτων καὶ τῶν ἐμπειρικῶν σκοπῶν. Στὴν τελεολογικὴ θεώρηση τῆς φύσης καὶ τῶν ὀργανισμῶν ἀπεναντίας δὲν περατώνεται τέτοια διάκριση, ἐδῶ λαμβάνει ἀντιθέτως χώρα μία διαρκὴς ἀλληλεπίδραση μεταξὺ τῆς ἔννοιας τῆς φύσης τὴν ὁποία σχεδιάζει ὁ νοῦς, κι ἐκείνης τὴν ὁποία ὀρθώνει ἡ τελεολογικὴ κριτικὴ ἰκανότητα. Ἡ ἀρχὴ τοῦ σκοποῦ ἡ ἴδια ἀνακαλεῖ τὴν αἰτιακὴ ἀρχὴ καὶ τῆς ἐντέλλεται τὰ μελήματα τῆς. Δὲν μπορούμε νὰ θεωρήσουμε σκόπιμο ἕνα μὴ ὁμοίωμα δίχως νὰ ἐμπλακοῦμε σὲ ἔρευνες περὶ τῶν λόγων τῆς γένεσής του, ἀφοῦ ἡ δῆλωση ὅτι χρωστάει τὴ γένεσή του σὲ μία πρόθεση τῆς φύσης ἢ τῆς πρόνοιας στερεῖται νοήματος, ἀφοῦ εἶναι καθαρὰ ταυτολογικὴ καὶ ἀποκρούει ἀπλὰ τὸ ἐρώτημα⁴⁰⁹. Ἔτσι πρέπει νὰ καταβληθεῖ τουλάχιστον ἡ προσπάθεια νὰ τηρήσουμε τὴ σκέψη τοῦ μηχανισμοῦ καὶ νὰ τὴν παρακολουθήσουμε ὅσο γίνεται, ἂν καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ εἴμαστε βέβαιοι ὅτι ποτὲ δὲν θὰ φτάσουμε σὲ ὀριστικὴ κατακλείδα τοῦ ἐρωτήματος μ' αὐτὸ τὸν τρόπο. Γιὰ τὴ γνώση ὅμως αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ διαρκὴς προσωρινότητα εἶναι πού σημαίνει τὴ γονιμότητά της. Τὸ μυστικὸ τοῦ ὀργανικοῦ βίου ναὶ μὲν δὲν θὰ λυθεῖ ποτὲ ἀφηρημένα καὶ καθαρὰ ἐννοιολογικά, ἢ γνώση ὅμως καὶ ἡ ἐποπτεία τῶν ἀτομικῶν μορφῶν τῆς φύσης θὰ ἐπεκτείνεται καὶ θὰ ἐμβα-

409. Βλ. *Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἰκανότητος* 78 (V, σελ. 489 κ.κ.).

θύνεται διαρκῶς. Παραπάνω ἀπ' αὐτὸ ὅμως οὔτε ἀνήκει στὶς δυνατότητες τοῦ «γνώμονα τῆς ἐπισκοπούσας κριτικῆς ἰκανότητος», οὔτε ἀπαιτεῖ κι ἡ ἴδια πιὸ πολλά, διότι ὁ στόχος τῆς δὲν συνίσταται νὰ λύσει τὰ «πάγκόσμια αἰνίγματα» ὑπὸ τὴν ἔννοια ἑνὸς μεταφυσικοῦ μονισμοῦ, ἀλλὰ νὰ ὀξύνει τὴ ματιὰ γιὰ τὸν πλοῦτο τῶν φαινομένων τῆς ὀργανικῆς φύσης ὅλο καὶ περισσότερο καὶ νὰ τὴν κάνει νὰ εἰσχωρεῖ ὅλο καὶ πιὸ πολὺ στοὺς ἐπιμερισμοὺς καὶ στὶς λεπτομέρειες τῶν φαινομένων τῆς ζωῆς καὶ τῶν ὄρων τους.

Φτάνοντας σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὁ Κάντ τὰ καταφέρνει συνεπῶς νὰ ἀντιπαρατάξει τὴν ἀρχὴ τῆς φιλοσοφίας του στὴν ἀρχὴ τῆς παραδεδομένης μεταφυσικῆς μὲ ὑψιστὴ μεθοδολογικὴ ὀξυδέρκεια καὶ αὐτοσυνείδηση. Ἡ ἀντιπαράθεση μεταξύ «ἐννοιολογικοῦ» κι «ἐποπτικοῦ» νοῦ, στὴν ὁποία ἀνέτρεχε ἤδη ἡ Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου, προσλαμβάνει ἐδῶ νέα, ἀκόμη πιὸ περιεκτικὴ σημασία. Γιὰ ἕναν ἀπόλυτα ἄπειρο κι ἀπόλυτα δημιουργικὸ νοῦ —ὅπως ἦταν ἐκεῖνος ἐκ τοῦ ὁποίου ἡ μεταφυσικὴ συνάγει τὴ σκοπιμότητα τῶν φυσικῶν μορφῶν καὶ τῆς φυσικῆς τάξης— ἡ ἀντίθεση μεταξύ «δυνατοῦ» καὶ «πραγματικοῦ» στὴν ὁποία εἴμαστε δεσμευμένοι παρ' ὅλη μας τὴ γνώση, θὰ ἐξέπιπτε. Διότι γι' αὐτὸν ἡ ἀπλὴ λήψη τῆς νόησης καὶ τῆς βούλησης θὰ ἐμπεριέκλειε συνάμα τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀντικειμένου. Ἡ διάκριση μεταξύ νοητοῦ καὶ πραγματικοῦ, μεταξύ «τυχαίου» καὶ «ἀναγκαίου» εἶναι θὰ ἐστὲρεῖτο σημασίας γιὰ μία διάνοια τοῦ εἶδους αὐτοῦ. Διότι γι' αὐτὴν στὸ πρῶτο παρατηρούμενο μέλος τῆς ἀκολουθίας ὄντων θὰ περιεχόταν ἤδη ἡ ὁλότητα αὐτῆς τῆς ἀκολουθίας καὶ τὸ ἰδανικὸ καὶ πραγματικὸ ὄλον τῆς δομῆς τῆς⁴¹⁰. Γιὰ τὸν ἀνθρώπινο νοῦ ἀπεναντίας ἡ σκέψη μίας τέτοιας ἐπισκόπησης σημαίνει μία ἰδέα ἀπολύτως ἀπροσέγγιστη. Διότι δὲν τοῦ ἔχει χάριστεῖ νὰ συλλαμβάνει τὸ ὄλον παρὰ χτίζοντας προιόντως τὰ

410. Πρὸβλ. σχετικὰ ἀνωτέρω, σελ. 411 κ.κ.

μέρη και στήνοντάς τα εμπρός του. Ἡ θέση του δὲν εἶναι στὴ γνώση τῶν πρώτων καὶ πρωταρχικῶν λόγων τοῦ ὄντος ἀλλὰ στὴ σύγκριση τῶν ἀτομικῶν ἀντιλήψεων καὶ στὴν ὑπαγωγή τους σὲ καθολικούς κανόνες καὶ νόμους. Κι ἐκεῖ ἀκόμη ὅπου παρακολουθεῖ τὸν δρόμο τῆς καθαρῆς παραγωγῆς, ὅπου μοιάζει νὰ συμπεραίνει τὸ ἐπὶ μέρους ἀπὸ τὸ καθόλου, προσλαμβάνει τὴν ἀναλυτικὴ καθολικότητα καὶ μόνο ἢ ὁποῖα προσιδιάζει στὴν ἔννοια ὡς τέτοια. «Ὁ νοῦς μας ἔχει δηλαδὴ τὴν ιδιότητα κατὰ τὴν ἐτυμολογία του, π.χ. περὶ τοῦ αἰτίου ἐνὸς προϊόντος, νὰ μεταβαίνει ἀπὸ τὸ ἀναλυτικὸ καθόλου (ἐννοιῶν) στοῦ ἐπὶ μέρους (τῆς δεδομένης ἐμπειρικῆς ἐποπτείας), ὅπου ὅμως ἐν ὄψει τῆς πολλαπλότητας τῆς τελευταίας δὲν ὀρίζει τίποτε ἀλλὰ ἀναμένει αὐτὸ τὸν ὀρισμὸ χάριν τῆς κριτικῆς ἰκανότητος ἀπὸ τὴν ὑπαγωγή τῆς ἐμπειρικῆς ἐποπτείας (ὅταν τὸ ἀντικείμενο εἶναι προϊόν τῆς φύσης) στὴν ἔννοια. Μποροῦμε ὅμως νὰ διανοηθοῦμε κι ἕναν νοῦ ὁ ὁποῖος, ἐπειδὴ δὲν εἶναι ἐννοιολογικὸς ὅπως ὁ δικός μας ἀλλὰ ἐνορατικὸς, μεταβαίνει ἀπὸ τὸ συνθετικὸ καθόλου (τῆς ἐποπτείας ἐνὸς ὄλου ὡς τέτοιου) στοῦ ἐπὶ μέρους, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ ὅλον στὰ μέρη, καὶ στὸν ὁποῖο, καθὼς καὶ στὴν παράστασή του τοῦ ὄλου, δὲν ἐμπεριέχεται ἡ τυχειότητα τῆς σύνδεσης τῶν μερῶν. Σ' αὐτὸ τὸν νοῦ ὀφείλεται μία καθορισμένη μορφή τοῦ ὄλου, τῆς ὁποίας χρῆζει ὁ νοῦς μας, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ μεταβῆ ἀπὸ τὰ μέρη ὡς καθολικὰ νοητοὺς λόγους σὲ διαφορετικὰς δυνατὰς μορφὰς ὡς συνέπειες, οἱ ὁποῖες πρέπει νὰ ὑπαχθοῦν στὰ μέρη.... Ἄν λοιπὸν ἀντὶ τῆς δυνατότητος τοῦ ὄλου ὡς ἐξαρτώμενου ἐκ τῶν μερῶν, ὅπως ἀρμόζει στὸν ἐννοιολογικὸ μας νοῦ, φανταστοῦμε, δεδομένου τοῦ ἐνορατικοῦ (πρότυπου) νοῦ, τὴ δυνατότητα τῶν μερῶν (ὡς πρὸς τὸ ποιὸν καὶ τὴ σύνδεσή τους) ὡς ἐξαρτώμενα ἀπὸ τὸ ὅλον, αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἔτσι ὥστε σύμφωνα μὲ τὴν ἴδια ἰδιαιτερότητα τοῦ νοῦ μας τὸ ὅλον νὰ περιέχει τὸν λόγο τῆς δυνατότητος τῆς συναρμογῆς τῶν μερῶν (πράγμα πού θὰ ἦταν ἀντίφαση στὸν ἐννοιολογικὸ τρόπο γνώσης), ἀλλὰ ἔτσι

ὥστε ἡ παράσταση ἑνὸς ὅλου νὰ περιέχει τὸν λόγο τῆς δυνατότητας τῆς μορφῆς του καὶ τῆς οἰκειάς συναρμογῆς τῶν μερῶν. Ἄφου ὅμως τὸ ὅλον θὰ ἦταν αὐτομάτως αἰτιατό (προϊόν), τοῦ ὁποίου ἡ παράσταση θεωρεῖται αἰτία τῆς δυνατότητάς του, ἐνῶ τὸ προϊόν μίας αἰτίας, ὁ προσδιοριστικὸς λόγος τῆς ὁποίας εἶναι ἡ παράσταση τοῦ αἰτιατοῦ της, καλεῖται σκοπός, ἔπεται ὅτι συνεπεία τοῦ ἐπὶ μέρους ποιοῦ τοῦ νοῦ μας φανταζόμαστε προϊόντα τῆς φύσης ὡς δυνατὰ σύμφωνα μ' ἓνα ἄλλο εἶδος αἰτιότητας ἀπ' ἐκείνη τῶν φυσικῶν νόμων τῆς ὕλης, δηλαδή σύμφωνα μ' ἐκείνη τῶν σκοπῶν καὶ τελικῶν αἰτιῶν καὶ μόνο, καθὼς καὶ ὅτι αὐτὴ ἡ ἀρχὴ δὲν ἀφορᾷ τῇ δυνατότητα τέτοιων πραγμάτων καθ' ἑαυτὰ (θεωρούμενων ὡς φαινομένων) κατ' αὐτὸ τὸ εἶδος παραγωγῆς, ἀλλὰ μόνο κατὰ τῇ δυνατότητα τοῦ νοῦ μας νὰ κρίνει τὰ πράγματα... Κι οὔτε εἶναι κὰν ἀναγκαῖο νὰ ἀποδεικνύουμε ὅτι εἶναι δυνατὸς ἓνας τέτοιος “νοῦς ἀρχέτυπος”, μόνο νὰ ὀδηγηθοῦμε, παρὰ τὶς ἀντιρρήσεις τοῦ ἐννοιολογικοῦ μας καὶ χρήζοντος εἰκόνων νοῦ (“νοῦ ἐκτύπου”) καθὼς καὶ τῆς τυχαιότητος ἑνὸς τέτοιου ποιοῦ, σ' ἐκείνη τὴν ἰδέα (ἑνὸς “νοῦ ἀρχετύπου”), ὅτι δηλαδή δὲν περιέχει ἀντίφαση»⁴¹¹.

“Ὅλοι οἱ κανονισμοὶ οἱ ὁποῖοι ἔχουν θεσπιστεῖ μέχρι τώρα ἀπὸ τὴν Κριτικὴ τοῦ καθαρῶν λόγου συμβάλλονται ἐδῶ σ' ἓνα σημεῖο. “Ὅλες τοὺς οἱ ἔννοιες καὶ προϋποθέσεις συνενώνονται γιὰ νὰ ὀρίσουν εὐκρινῶς καὶ σαφῶς τὴ θέση ἢ ὁποία προσιδιάζει στὴν ἰδέα τοῦ σκοποῦ στοῦ ὅλον τῆς γνώσης μας. “Ὁ Κάντ φτάνει ἐδῶ νὰ ἐκθέσει τὰ ἀληθινὰ καὶ ἔσχατα ἔγκρατα, τὰ ἴδια τὰ θεμέλια τοῦ διανοητικοῦ του οἰκοδομήματος. “Ὁ Σέλλινγκ ἔλεγε γι' αὐτὲς τὶς προτάσεις τῆς Κριτικῆς τῆς κριτικῆς ἐκάνότητας ὅτι ἴσως ποτὲ νὰ μὴν συνωθήθησαν ὅσο ἐδῶ τόσο πολλὰς ἐμβριθεῖς σκέψεις σὲ τόσο λίγα φύλλα. Ταυτόχρονα ὅμως φαντάζονται ἀπὸ μία νέα πλευρὰ ὅλες οἱ δυσκολίες οἱ ὁποῖες περιβάλλουν τὴ θεωρία τοῦ Κάντ

411. Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἐκάνότητας 77 (V, σελ. 486 κ.κ.).

για τὸ «πράγμα καθ' ἑαυτὸ» καὶ τὴν ἀντίληψή του περὶ τοῦ «νοητοῦ». Ἀποκόπτομε ἐδῶ ἀπὸ τὴ συνολικὴ θεώρηση ἀρχικὰ τὸ κατακλειστικὸ συμπέρασμα, τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζει τὴ μεθοδολογικὴ κατεύθυνση τῆς διάκρισης μεταξύ «νοῦ ἀρχετύπου» καὶ «νοῦ ἐκτύπου», μεταξύ «πρωτύπου» νοῦ ἀφ' ἑνὸς καὶ διαμεσολαβημένου, χρήζοντος εἰκόνες ἀφ' ἑτέρου. Τὰ δύο μέλη αὐτῆς τῆς ἀντίθεσης δὲν τοποθετοῦνται ἀντίπαλα ὡς ὑπάρχοντα, δὲν ἀποσκοπεῖται μέσα τους μία διαφορὰ πραγματικῶν πραγμάτων, ἀντιθέτως εἶναι νὰ δημιουργηθοῦν ἀπλῶς δύο σημεῖα προσανατολισμοῦ, στὰ ὁποῖα νὰ μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται καὶ νὰ στηρίζεται ἡ ὀρολογία τῶν εἰδοποιῶν γνωστικῶν μέσων μας, τῆς σημασίας καὶ τῆς ἐγκυρότητάς τους. Αὐτὸ τὸ ἔργο μπορεῖ νὰ διευκολυνθεῖ γιὰ κάποιον ὁ ὁποῖος σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, πλᾶι στὸν συστηματικὸ προσανατολισμὸ προσλαμβάνει τὸν ἱστορικὸ προσανατολισμὸ. Δύο θεμελιώδεις ἀντιθετικὲς ἀντιλήψεις καὶ ἐκτιμήσεις εἶναι τίς ὁποῖες ὑφίσταται ἡ ἔννοια τοῦ σκοποῦ στὴν ἱστορία τῆς μεταφυσικῆς. Ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ βρίσκεται ἡ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλη, ἀπὸ τὴν ἄλλη τοῦ Σπινόζα. Ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ θεωρεῖται ὕψιστη μορφή ἐνδεδειγμένης γνώσης καὶ σύλληψης τοῦ ὄντος, ἀπὸ τὴν ἄλλη «ἀνθρώπινος» τρόπος γνώσης, ὁ ὁποῖος ἐπενθίθεται μὲ ἀπάτη τῆς φαντασίας στὰ ἴδια τὰ πράγματα καὶ στὴ διάπλασή τους. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὁ σκοπὸς σημαίνει «τὸ τί ἦν εἶναι», τὸν ἔσχατο νοητὸ πρωταρχικὸ λόγὸ τοῦ κάθε εἶναι καὶ γίνεσθαι. Γιὰ τὸν Σπινόζα εἶναι μᾶλλον ἀπλᾶ συστατικὸ τῆς φαντασίας μας μὲ τὸ ὁποῖο συσκοτίζουμε καὶ θολώνουμε τὴν καθαρὴ εἰκόνα τοῦ εἶναι, τὴν εἰκόνα τῆς ὑπόστασης, ἡ ὁποία παράγει μὲ γεωμετρικὴ ἀναγκαιότητα τὸ ὅλον τῶν τρόπων τῆς. Μεταξύ αὐτῶν τῶν δύο ἀπώτατων πόλων κινεῖται ἡ συνολικὴ ἐξέλιξη τῆς μεταφυσικῆς. Ἡ ἐσωτερικὴ ἐλευθερία τὴν ὁποία κέρδισε ὁ Κάντ ἀπέναντι στὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης ἀποδεικνύεται ἄρα ἐκ νέου στὸ ὅτι ὁ Κάντ ἀρνεῖται ὁμοίως καὶ τίς δύο τυπικὲς λύσεις, οἱ ὁποῖες εἶχαν προταθεῖ ἐδῶ γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ σκοποῦ. Ὁ

σκοπός δὲν εἶναι γι' αὐτὸν οὔτε ἡ θεμελιώδης ἔννοια τοῦ «νοῦ ἀρχετύπου», ὅπως γιὰ τὸν Ἄριστοτέλη, οὔτε ὅπως γιὰ τὸν Σπινόζα μὴ μῶρφομα τοῦ «νοῦ ἐκτύπου», ὁ ὁποῖος δὲν προσεγγίζει τὴν ἀληθῆ θεά τοῦ ὄντος. Ἡ θεώρηση τοῦ σκοποῦ γεννᾶται μᾶλλον μὲ μία ἄλλη σχέση, ἡ ὁποία προκύπτει ὅταν ὁ ὑπὸ ὄρους καὶ πεπερασμένος νοῦς μας ἐγείρει τὴν ἀξίωση νὰ εἶναι ἄνευ ὄρων, ἀπὸ μία ἀντίθεση δηλαδή ἡ ὁποία ὀπωσδήποτε εἶναι δυνατὴ μόνο ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ τρόπου γνώσης μας, ἀλλὰ συνάμα ἀποδεικνύεται ἐξ ἄλλου ἀναπόδραστη καὶ ἀναγκαία ὑπὸ τίς ὑφιστάμενες πιά προϋποθέσεις αὐτοῦ τοῦ τρόπου γνώσης. Ὁ σκοπός συνεπῶς οὔτε προῖόν τῆς «ἀπόλυτης» νόησης εἶναι οὔτε καθαρὰ «ἀνθρωπομορφικὸ» εἶδος παράστασης, τὴν ὁποία ἀφήνουμε πίσω μας στὴν ὑψιστὴ ἐνορατικὴ γνώση ὡς γυμνὴ ὑποκειμενικὴ πλάνη. Ἀντιθέτως ἡ ἴδια ἡ «ὑποκειμενικότητά» του εἶναι καθολικῆς φύσης: εἶναι τὸ ὑπὸ ὄρους τοῦ «ἀνθρώπινου λόγου» τοῦ ἴδιου, ὁ ὁποῖος βρῖσκει ἐδῶ τὴν ἔκφρασή του. Ἀπὸ τὸν ἀντικατοπτρισμὸ τῆς ἐμπειρίας στὴν ἰδέα, ἀπὸ τὴ σύγκριση τῆς μορφῆς τῆς κατηγοριακῆς μας νόησης μὲ κάθε ἄλλον τύπο κατανόησης, τὸν ὁποῖο μᾶς κραδαίνει ὁ λόγος ἀξιῶνοντας συστηματικὴ ἐνότητα καὶ πληρότητα τῆς χρήσης τοῦ νοῦ, ἔπεται ἡ ἔννοια τοῦ σκοποῦ. Καὶ ἡ ἰδιαιτερότητά της καὶ ὁ μεθοδολογικὸς της ἐπιμερισμὸς παραγνωρίζονται ἄρα ὅταν σ' αὐτὸ τὸν συσχετισμὸ ἀκυρώνουμε τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο μέλος. Ἄν σταθοῦμε στὴν ὀπτικὴ γωνία τοῦ ἀπόλυτου καὶ πρότυπου νοῦ, κάθε ἐφαρμογὴ τῆς ἔννοιας τοῦ σκοποῦ χάνει τὸ ἔδαφος κάτω ἀπὸ τὰ πόδια της. Διότι ἡ σκοπιμότητα εἶναι κατὰ τὸν ὀρισμὸ τοῦ Κάντ ἡ «ἐννομη τάξη τῆς τυχαιότητος»: γιὰ ἓναν τέτοιον νοῦ ὅμως ἡ ἔννοια τοῦ τυχαίου θὰ ἦταν δίχως περιεχόμενο. Διότι γι' αὐτὸν, τὸν περιλαβόντα τὸ μεμονωμένο καὶ τὸ ὅλον, τὸ ἐπὶ μέρους καὶ τὸ καθόλου σὲ μία ἀχώριστη πνευματικὴ ματιὰ, ἡ ἀντίθεση μεταξύ «δυνατότητας» καὶ «πραγματικότητας» στὴν ὁποία εἴμαστε κολλημένοι δυνάμει τῶν θεμελιωδῶν νόμων τοῦ τρόπου γνώσης μας, αἴρεται. Γι'

αὐτὸν μόνο ἢ ἀπολύτως ἐνιαία ἀκολουθία τοῦ εἶναι θὰ ὑφίστατο, ἢ ὅποια καὶ στὴ σκέψη ἀκόμη δὲν θὰ ἀνεχόταν τίποτε οὔτε παραπλεύρως οὔτε ἐκτὸς ἐαυτῆς. Ἡ σύγκριση μίας πλειοψηφίας δυνατῶν περιπτώσεων ἢ ὅποια συνιστᾷ τὴν προϋπόθεση κάθε κρίσης σκοποῦ, θὰ ἐξέλειπε ἐδῶ. Ἐκεῖ ὅπου κυβερνᾷ ἡ σύλληψη ὅτι τὸ ὄλον τῆς πραγματικότητος δὲν *μπορεῖ* νὰ εἶναι ἀλλιῶς ἀπ' ὅ,τι ὄντως εἶναι, ἐκεῖ ὁ ἰσχυρισμὸς ἐνὸς ἐπὶ μέρους προτιμώμενου σκοποῦ αὐτοῦ τοῦ ἴδιου εἶναι χάνει τὸ νόημα καὶ τὸ δίκιο του⁴¹². Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ δὲν ἔχει διόλου εἰπωθεῖ ὅτι ἡ

412. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὁ Κάντ ἀποτελεῖται ἔμμεσα καὶ τὴν κριτικὴ πού ἀσχεῖ στὴ *λειβνίτεια ἀντίληψη τῆς ἔννοιας τοῦ σκοποῦ* καὶ στὴ μεταφυσικὴ ἢ ὅποια θεμελιώνεται στὸν Λάμπνιτς ἐπ' αὐτοῦ. Στὴ Θεοδικία τοῦ Λάμπνιτς εἶναι ὁ νοῦς τοῦ Θεοῦ ὁ ὁποῖος ἐπιλέγει μεταξύ τῶν ἀπειρῶν «δυνατῶν κόσμων» καὶ «ἐπιτρέπεται νὰ ὑπάρξει» ὁ ἄριστος ἐξ αὐτῶν. Τὸ βασικὸ ἐλάττωμα αὐτῆς τῆς ἀντίληψης ὑφίσταται κατὰ τὸν Κάντ στὸ ὅτι μία «ὑποκειμενικὴ» ἀντίθεση, ἢ ὅποια προσκολλᾶται στὴ μορφή τῆς γνώσης μας, ὑποστασιοποιεῖται ἐσφαλμένα καὶ εἰσάγεται στὸ ἴδιο τὸ ἀπόλυτο. Τὸ ὅτι ἡ «δυνατότητα» τῶν πραγμάτων γιὰ μᾶς δὲν συμπίπτει μὲ τὴν πραγματικότητά τους ἐδράζεται στὸ ὅτι στὸν τρόπο γνώσης μας ἡ σφαῖρα τοῦ νοῦ κι αὐτὴ τῆς ἐποπτείας, ἢ ἐπικράτεια τοῦ «νενοημένου» καὶ τοῦ «δεδομένου» δὲν εἶναι τοῦ ἴδιου πλάτους, στὸ ὅτι συνεπῶς ἐδῶ *μπορεῖ* νὰ νοηθεῖ ὡς δυνατό κάτι τὸ ὁποῖο στὴν ἐποπτεία δὲν θρῖσκει ἀντίστοιχο οὔτε περίπτωσι τῆς *πραγμάτωσης*. Γιὰ τὸν «ἐνορατικὸ νοῦ» ὅμως, ὁ ὁποῖος νοεῖ ὄρων καὶ ὄρα νοῶν, πρέπει, ἐφ' ὅσον συγχωρήσουμε ἔστω τὴν *ιδέα* ἐνὸς τέτοιου νοῦ, ἢ διαφορὰ δυνατοῦ καὶ πραγματικοῦ νὰ θεωρεῖται ὅτι ἔχει ἀρθεῖ. «Ἄν δηλαδὴ ὁ νοῦς μας ἦταν ἐποπτικός, δὲν θὰ εἶχε τότε ἄλλα ἀντικείμενα ἀπὸ τὸ πραγματικὸ ἔννοιας (πού ἀφοροῦν ἀπλὰ τῇ δυνατότητα ἐνὸς ἀντικειμένου) καὶ αἰσθητηριακές ἐποπτείες (οἱ ὁποῖες μᾶς δίνουν κάτι δίχως γι' αὐτὸ νὰ ὀφείλεται σ' αὐτὲς καὶ ἡ ἀναγνώρισί του ὡς ἀντικειμένου) θὰ ἐξέπιπταν... Οἱ προτάσεις ὅμως ὅτι τὰ πράγματα *μποροῦν* νὰ εἶναι δυνατὰ δίχως νὰ εἶναι πραγματικά... ἰσχύουν ὀρθότατα γιὰ τὸν ἀνθρώπινον λόγο δίχως καὶ νὰ ἀποδεικνύουν γι' αὐτὸ ὅτι αὐτὴ ἡ διαφορὰ ἔγκειται στὰ ἴδια τὰ πράγματα... Γιὰ ἕναν νοῦ στὸν ὁποῖο αὐτὴ ἡ ἀντίθεση (αἰσθητικότητος καὶ νόησης) δὲν ἐγκύπτει, αὐτὸ θὰ σήμαινε ὅτι ὅλα τὰ ἀντικείμενα πού γνωρίζω εἶναι (ὑπάρχουν), καὶ ἡ δυνατότητα ὀρισμένων, τὰ ὁποῖα δὲν ὑπάρχουν, δηλαδὴ ἡ τυχαιότητά τους, ἐὰν ὑπάρχουν... δὲν θὰ *μποροῦσε* νὰ εἰσέλθει στὴν παράστασι ἐνὸς τέτοιου

έννοια τῆς ἐμπειρικῆς πραγματικότητας, ὅτι ἡ νόησή μας γιὰ τὰ φαινόμενα, θά ἔπρεπε ἢ θά μπορούσε νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴ χρήση τῆς ἔννοιας τοῦ σκοποῦ. Διότι ἴσα-ἴσα αὐτὴ ἡ νόηση κινεῖται σ' ἐκεῖνο τὸν δυϊσμό τῶν λογικῶν καὶ τῶν ἐποπτικῶν συνθηκῶν, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν τὸ θεμέλιο τῆς ἐφαρμογῆς αὐτῆς τῆς ἔννοιας καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἐξέλθει ἀπὸ αὐτὸ τὸν δυϊσμό δίχως νὰ ἀλλοτριωθεῖ. Βρίσκεται μέσα στὴν ἀντίθεση τοῦ «καθόλου» καὶ τοῦ «ἐπὶ μέρους» καὶ νοιώθει ἐξ ἄλλου νὰ παρωθεῖται νὰ τὴν ξεπεράσει προῖόν. Ἡ μορφή αὐτοῦ τοῦ δοκιμασμένου ἀλλὰ ποτὲ ὀριστικὰ τετελεσμένου οὔτε μέχρι πέρατος ἀσκήσιμου ξεπεράσματος εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ σκοποῦ. Αὐτὴ εἶναι συνεπῶς ἀπαραίτητη γιὰ μᾶς. Δὲν μπορεῖ μὲ κανέναν τρόπο νὰ σθησεῖ ἀπὸ τὴ σύνοψη τῶν γνωστικῶν μας μεθόδων, ἰσχύει ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἀκριβῶς γιὰ αὐτὴ τὴν ἴδια τὴ σύνοψη καὶ μόνο, ὅχι ὅμως γιὰ κείνο τὸ «ἀπόλυτο» εἶναι, τὸ ὁποῖο πραγματεύεται ἡ μεταφυσικὴ στῆ συνήθη μορφή της. Ἡ ἰδέα τοῦ σκοποῦ καὶ τοῦ ὀργανικοῦ βίου πρωτοδίνει στὴν ἐμπειρία μας καὶ στῆ φυσικὴ μας γνώση τὴν ἰδιαζόντως οἰκειά, ἐμμενῆ ἀπειροσύνη· μετατρέπει τίς ὑπὸ ὄρους καὶ μεμονωμένες ἐμπειρίες σὲ ὀλότητα, σὲ ἐπο-

ὄντος. Αὐτὸ ὅμως ποῦ πέφτει στὸν νοῦ μας τόσο ὀχληρὸ στὴν προσπάθειά του νὰ μμηθεῖ μὲ τίς ἔννοιές του τὸν λόγο, εἶναι μόνο ὅτι, ὡς ἀνθρώπινου νοῦ, τοῦ εἶναι πληθωρικό (δηλαδὴ ἀδύνατο γιὰ τοὺς ὑποκειμενικούς ὄρους τῆς γνώσης του) ἐκεῖνο ποῦ μεταβάλλει τὸν λόγο σὲ ἀρχή, ὡς ἀνήκοντα στὸ ἀντικείμενο» (Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἐκάνότητας, σελ. 76). Στὴν πραγματικότητα ἐδῶ μόλις ξεπερνιέται, ὅπως βλέπομε, ἡ λειβνιτιανὴ θεοδικία, ἐφ' ὅσον εἶναι ὅχι τόσο τὸ συμπέρασμα της ὅσο μᾶλλον ὁ ἰδιαίτερος λόγος τῆς ζήτησῆς της, ἐναντία στὸν ὁποῖο κατευθύνεται ἡ κριτικὴ ἔφοδος. Στῆ λειβνιτιανὴ ἐφαρμογῇ τῆς ἔννοιας τοῦ σκοποῦ στὴν ἰδέα τοῦ «ἄριστου ὅλων τῶν δυνατῶν κόσμων» προσάπτει καὶ ὁ Κάντ ἕναν ἀνθρωπομορφισμό, δὲν εἶναι ὅμως ἀνθρωπομορφισμὸς ψυχολογικοῦ, ἀλλὰ «ὑπερβατολογικοῦ» εἶδους αὐτὸς τὸν ὁποῖο ἀνακαλύπτει μέσα της κι ὁ ὁποῖος συνεπῶς κατὰ τὸν Κάντ μπορεῖ πᾶ νὰ ὀρθωθεῖ ὀριστικὰ ὅταν ὀλοκληρωθοῦν ἡ ὑπερβατολογικὴ ἀνάλυση καὶ τὰ συμπέρασματά της.

πτεία ενός ζώντος ὄλου, ἀλλὰ συνιστᾶ ταυτόχρονα τὸ ὄριο αὐτοῦ τοῦ ὄλου διδάσκοντάς το ὡς ὄλον φαινόμενων. «Ἐφησυχάζοντας ἐν τέλει στὸ πρωτοφαινόμενο», εἶπε κάποτε ὁ Γκαίτε, «σὲ τελικὴ ἀνάλυση παραιτοῦμαι καὶ μόνο. Παραμένει ὅμως μεγάλη ἡ διαφορὰ μεταξύ τοῦ νὰ παραιτοῦμαι στὰ ὄρια τῆς ἀνθρωπότητας ἢ ἐντὸς ἐνὸς ὑποθετικοῦ περιορισμοῦ τοῦ στενόμυαλου ἀτόμου πού εἶμαι». Γιὰ τὸν Κάντ τὸ φαινόμενο τοῦ ὀργανικοῦ βίου καὶ ἡ ἰδέα τοῦ σκοποῦ μέσα στὴν ὁποία τὸ φαινόμενο ἐκφράζεται γιὰ τὴ γνώση μας, εἶναι τέτοιο πρωτοφαινόμενο. Τὸ φαινόμενο δὲν εἶναι οὔτε ἡ ἴδια ἡ ἔκφραση τοῦ ἀπολύτου οὔτε ἐκείνη ἐνὸς ἀπλᾶ τυχαίου καὶ ἀναιρέσιμου ὑποκειμενικοῦ περιορισμοῦ τῆς κρίσης, ἀλλὰ ὁδηγεῖ ὡς τὰ ἴδια τὰ «ὄρια τῆς ἀνθρωπότητας», γιὰ νὰ τὰ συλλάβει ὡς τέτοια καὶ νὰ σεμνυθεῖ μέσα τους.

Ἀπὸ τὴν ὀλότητα αὐτῶν τῶν ἀφηρημένων συλλογισμῶν ὅμως μεταποιζόμεστε ἀμέσως καὶ πάλι στὴ μέση τοῦ βασιλείου τῆς ἐποπτικῆς θεώρησης τῆς ἴδιας ἐφ' ὅσον ὁ Κάντ τὸ βάζει σκοπὸ νὰ ἐπαληθεύσει τὴ θεμελιώδη ἀποψη, τὴν ὁποία προσέκτησε στὴν κριτικὴ τῆς ἔννοιας τοῦ σκοποῦ, βάσει τῶν γεγονότων τῆς ἴδιας τῆς φύσης καὶ βάσει τῆς καθ' ἕκαστον ἐρμηνείας τῆς. Ἡ σύνθεση τῆς ἀρχῆς τοῦ σκοποῦ καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ «μηχανισμοῦ» καὶ ἡ ἀλληλοδέσμευσή τους μὲ ὄρους, ἡ ὁποία πρέπει νὰ προϋποτεθεῖ μεταξύ αὐτῶν τῶν δύο ἐντὸς τῆς ἐμπειρίας, παρουσιάζεται σὲ ἄμεση σαφήνεια καὶ εὐκρίνεια στὴν καντιανὴ ἔννοια τῆς ἀνάπτυξης. Ἡ ἀνάπτυξη ἡ ἴδια εἶναι ἔννοια σκοποῦ, ἀφοῦ προϋποθέτει μίαν «χαραγμένη μορφή», ἓνα ἐνιαῖο «ὑποκείμενο» τῶν φαινομένων τοῦ βίου, τὸ ὁποῖο αὐτοσυντηρεῖται σ' ὅλες τὶς μεταβολές ἀναδιαπλαθόμενο. Ἀλλὰ πρέπει συγχρόνως σ' ὅλες τὶς ἀτομικὲς τῆς φάσεις, ὅσο αὐτὲς συνιστοῦν ὑποτίθεται ἓνα ἐν χρόνῳ τεταγμένο ὄλον, νὰ ἐξηγεῖται καθαρῶς αἰτιακά. Αὐτὴ ἡ ἀξίωση ἦταν ἤδη ἐξ ἀρχῆς γιὰ τὸν Κάντ τόσο ἀμετακίνητα ἰσχύουσα διότι ἦταν ὁ κόσμος τῶν κοσμικῶν φαινομένων, διότι ἦταν συνεπῶς ὁ ἴδιος ὁ κόσμος τοῦ «μηχανισμοῦ»

ἐκεῖνος βάσει τοῦ ὁποίου ἀντιμετώπισε τὴν ἰδέα τῆς ἀνάπτυξης κατ' ἀρχὴν στὴ σύνολή της σημασία. Στὴν πρώτη του νεανικὴ δοκιμὴ νὰ διαπιστώσει τὸ ὅλον τῆς φυσικοεπιστημονικῆς του κοσμοεικόνας, ἡ γενικὴ θεωρία τοῦ οὐρανοῦ ἔγινε ξάφνου καθολικὴ ἱστορία τῆς φύσης τοῦ οὐρανοῦ. Ἰπ' αὐτὴ τὴ σκοπιὰ προέκυψε ὄχι μόνο μία πληθώρα νέων κατ' ἕκαστον ἀποτελεσμάτων ἀλλὰ, πράγμα πού εἶναι ἀποφασιστικὸ ἀπὸ φιλοσοφικὴ σκοπιὰ, ἓνα νέο ἰδανικὸ γνώσης, τὸ ὁποῖο ἀντιπαρατέθηκε στὴν κυρίαρχη μέθοδο τῆς συστηματικῆς ταξινομήσεως ὑφισταμένων φυσικῶν μορφῶν ὅπως αὐτή, π.χ., πραγματοποιήθηκε στὸν Λειναῖο. «Ἡ φυσικὴ ἱστορία, τῆς ὁποίας ἔχουμε ἀκόμη σχεδὸν ὀλοκληρωτικὴ ἔλλειψη», χαρακτήριζε αὐτὸ τὸ ἰδανικὸ ὁ Κάντ σ' ἓνα ὕστερο γραπτὸ γιὰ τὴ διαφορὰ μεταξύ ἀνθρώπινων φυλῶν, «θὰ μᾶς δίδασκε τὴ διαφοροποίηση τῆς μορφῆς τῆς Γῆς, ὅπως κι αὐτὴν τῶν πλασμάτων τῆς Γῆς (φυτῶν καὶ ζώων), διαφοροποίηση πού ὑπέστησαν ἀπὸ φυσικὲς μεταναστεύσεις, καθὼς καὶ τὰ ὑποεῖδη πού ἐξ αὐτοῦ τοῦ λόγου ἀνεφάνησαν ἀπὸ τὸ πρότυπο τοῦ ἀρχικοῦ γένους. Ἰποθέτουμε ὅτι θὰ ὀδηγοῦσε ἓναν μεγάλου ἀριθμοῦ διαφορετικῶν κατὰ τὰ φαινόμενα εἰδῶν σὲ φυλὲς τοῦ ἴδιου ἀκριβῶς γένους καὶ θὰ μετέτρεπε τὴν πρὸς τὸ παρὸν τόσο καθιερωμένη συστηματικὴ σχολὴ περιγραφῆς τῆς φύσης σὲ φυσικὸ σύστημα τοῦ νοῦ»⁴¹³. Ἦδη ἐδῶ βγαίνει ἡ θεμελιώδης σκέψη ὅτι ἡ φύση συνέχεται κατὰ πρῶτον σὲ καθαρὴ καὶ συνοπτικὴ ἐνότητα γιὰ τὸν νοῦ μόλις, ἀντὶ τοῦ νὰ τὴ συλλάβουμε ὡς ἀπολιθωμένο εἶναι παρακείμενων μορφῶν, τὴν παρακολουθήσουμε στὸ διαρκές της γίγνεσθαι. Ἡ Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἰκανότητος δίνει νέο εὖρος καὶ βάθος σ' αὐτὴ τὴ σκέψη, δημιουργώντας τὴν καθολικὴ κριτικὴ θεμελίωσή της μὲ τὴν «ἀρχὴ τῆς τυπικῆς σκοπιμότητος». Ἐδῶ φαίνεται ὅτι κατανοοῦμε κάθε ἐπὶ μέρους πολλαπλότητα μόνο στὸ μέτρο πού νοῶντας, τὴ νοοῦμε

413. Βλ. τόμο II, σελ. 451.

ώς προερχόμενη από μία αρχή ή οποία «αυτοεξειδικεύεται» και στο μέτρο που τὸ νὰ κρίνουμε τὸ πολλαπλὸ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς γνωστικῆς μας ἰκανότητας ἔτσι κι ὄχι ἀλλιῶς, ἀποτελεῖ τὸ ἀπαραίτητο μέσο μὲ τὸ ὁποῖο αὐτὸ κάνει τὴ δομὴ του κατανοητὴ καὶ διαφανή. Ἄν ἐφαρμόσουμε αὐτὸ τὸ λογικὸ συμπέρασμα στὴ θεώρηση τῆς φυσικῆς παρουσίας, φτάνουμε ἔτσι ἄμεσα σὲ μία νέα ἔννοια τῆς φύσης, ἡ ὁποία δὲν παραθέτει ἀπλὰ εἶδη καὶ κλάσεις, σὰν ἐκεῖνο τοῦ Λιναίου, οὔτε ἀλληλοδιαχωρίζει αὐτὰ μὲ στέρεα, ἀμετάβλητα γινωρίσματα, ἀλλὰ ζητεῖ νὰ κάνει διακριτὴ τὴ συνοχὴ τῆς φύσης στὸ ἐνδιάμεσο μεταξύ τῶν εἰδῶν.

Τώρα καταλαβαίνουμε ὅτι δὲν ἦταν μὲ κανέναν τρόπο ἰδιοφυῆς «αρετῆς» [σύλληψη] ἀλλὰ ἀναγκαία συνέπεια ἀπὸ τὴ μεθοδολογικὴ του προϋποθέσεις γιὰ χάρη τῆς ὁποίας ὁ Κάντ ἀποδέχεται αὐτὸ τὸ αἶτημα στὴν *Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἰκανότητος* καὶ προσπαθεῖ νὰ τὸ ἐπεκτείνει σ' ὅλη τὴν ἐπικράτεια τῶν φυσικῶν μορφῶν. Ξεκινᾷ μὲ τὴν καθολικὴ ἀξίωση κάθε «φυσικῆς ἐξήγησής», ἡ ὁποία ἔχει γι' αὐτὸν ἤδη προϋποθεθεῖ μὲ τὴν ἔννοια κίολας καὶ μὲ τὴ μορφή τῆς ἐπιστημονικῆς ἐμπειρίας. «Ὁ λόγος ἔχει ἀπεριόριστο συμφέρον νὰ μὴν βλέπει καταρρέοντα τὸν μηχανισμό τῆς φύσης στὰ προϊόντα της καὶ νὰ μὴν τὸν προσπερνᾷ ἐξηγώντας την, διότι δίχως αὐτὸν δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει κατανόηση τῆς φύσης τῶν πραγμάτων». Ἄν καὶ ὁμολογεῖται ἀπέναντί μας εὐθέως ὅτι ἓνας ὑψιστος ἀρχιτέκτονας δημιουργήσε ἄμεσα τὴς μορφῆς τῆς φύσης, ἔτσι ὅπως αὐτὲς εἶναι ἀνεκαθεν ἐκεῖ, ἢ ὅτι προκαθόρισε ἐκεῖνες οἱ ὁποῖες προϋούσες διαμορφώνονται συνεχῶς σύμφωνα μὲ τὸ ἴδιο μοτίβο, ἡ γνώση μας τῆς φύσης δὲν ἔχει οὔτε κατ' ἐλάχιστο προαχθεῖ ἐξ αὐτοῦ, διότι τὸν τρόπο δράσης ἐκείνου τοῦ ὄντος καθὼς καὶ τὴς ἰδέες του οἱ ὁποῖες περιέχουν, ὑποτίθεται, τὴς ἀρχὲς τῆς δυνατότητας τῶν φυσικῶν ὄντων, δὲν τὰ γινωρίζουμε, οὔτε πὸς μποροῦμε νὰ ἐξηγήσουμε τὴ φύση ἐξ αὐτῶν ἀφ' ὑψηλοῦ (a priori)». Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ τὸ νὰ λαμβάνουμε γνώση τῆς ἀρχῆς τῶν σκοπῶν πού ἔχουν τὰ προϊόντα τῆς φύσης ἔχει διαπι-

στωθεῖ, ἀπὸ τίς μέχρι στιγμῆς ἐκθέσεις, τὸ ἴδιο ἀναγκαῖος «γνώμονας τοῦ λόγου», ἀφοῦ, μολονότι τὸν τρόπο γένεσής της δὲν μᾶς τὸν κάνει πιὸ καταληπτό, εἶναι πάντως «εὐρετική ἀρχή» τῆς διερεύνησης τῶν ἐπὶ μέρους νόμων τῆς φύσης. Ἄν καὶ οἱ δύο ἀρχές ἐνός καὶ τοῦ ἰδίου πράγματος τῆς φύσης ἀλληλοσποκλείονται ὡς ἀρχές τῆς ἐξήγησης καὶ «παραγωγῆς», ἐν τούτοις εἶναι ὡς ἀρχές τῆς «ἔκθεσης» πέρα γιὰ πέρα συμβατές. Ἡ γνώση μας ἔχει τὴν ἄδεια καὶ τὸ λειτούργημα νὰ ἐξηγεῖ μηχανικὰ ὅλα τὰ προϊόντα καὶ συμβάντα τῆς φύσης, ἀκόμη καὶ τὰ πιὸ σκόπιμα, μέχρι νὰ φτάσει στὰ ὅρια τῶν ἱκανοτήτων μας, ὅπου καὶ ἐν ὄψει αὐτῶν τῶν τελευταίων σεμνύνεται νὰ ἀγγίξει τέλος πάντων μία πρωταρχικὴ «ὀργάνωση», γιὰ τὴν ὁποία δὲν εἶναι πιά κατανοητὸ ἓνα μηχανικὸ ἀλλὰ ἓνα τελεολογικὸ «γιατί». Ἐπειδὴ ὅμως δὲν ἐπιτρέπεται νὰ σταματήσουν τὰ ἐρωτήματα προτοῦ προσεγγισθεῖ αὐτὸ τὸ σημεῖο, ὑπόσχεται δόξα ἢ διάσχιση τῆς μεγάλης δημιουργίας ὀργανικῶν φύσεων μέσῳ μίας «συγκριτικῆς ἀνατομίας», γιὰ νὰ δοῦμε μήπως βρίσκεται μέσα της κάτι πού νὰ μοιάζει μὲ σύστημα καὶ μάλιστα σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς γένεσης. «Ἡ συμφωνία τῶν πολλῶν γενῶν ζῶων πρὸς ἓνα συγκεκριμένο σχῆμα τὸ ὁποῖο μοιάζει νὰ μὴν ἔγκριται μόνο στὴν κατασκευὴ τῶν ὀστῶν τους ἀλλὰ καὶ στὴν τάξη τῶν ὑπολοίπων μερῶν, ὅπου θαυμαστὴ ἐνότητα τοῦ σκελετοῦ μπόρεσε καὶ δημιουργήσει, βραχυνομένων τῶν μὲν καὶ ἐπιμηκουμένων τῶν δέ, συμπτυσσομένων τούτων καὶ ἐκπτυσσομένων τῶν ἄλλων μερῶν, μία τόσο μεγάλη ποικιλία εἰδῶν, ἀφήνει νὰ περάσει μία, ἂν καὶ ἀδύναμη, ἀκτίδα ἐλπίδας στὸ θυμικόν, ὅτι ἐδῶ ἴσως νὰ μπορούσε νὰ γίνῃ κάτι μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ μηχανισμοῦ τῆς φύσης, δίχως τὴν ὁποία [ἀρχή] δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει καμμία φυσικὴ ἐπιστήμη. Αὐτὴ ἡ ἀναλογία τῶν μορφῶν στὸ μέτρο πού αὐτές, παρ' ὄλη τὴ διαφορὰ τους, μοιάζουν νὰ φτιάχνονται μ' ἓνα κοινὸ πρότυπο, ἐνισχύει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ὑπάρχει πράγματι γενετικὴ συγγένεια μεταξύ τους ἐκπορευόμενῃ ἀπὸ μία κοινὴ μήτρα, πλη-

σιάζοντας βαθμιαία τὸ ἓνα γένος ζώου στὸ ἄλλο, ξεκινώντας ἀπ' ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο ἡ ἀρχὴ τῶν σκοπῶν μοιάζει νὰ διατηρεῖται περισσότερο, δηλαδή μὲ τὸν ἄνθρωπο, μέχρι τὸ χταπόδι κι ἀπ' αὐτὸ ὡς τὰ βρῦα ἀκόμη καὶ τὰ καλάμια καὶ τέλος ὡς τὴν κατώτερη παρατηρούμενη ἀπὸ μᾶς βαθμίδα τῆς φύσης, ὡς τὴν ὠμὴ ὕλη, ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ τὶς δυνάμεις τῆς ὁποίας σύμφωνα μὲ μηχανικούς νόμους (ὅμοιους μ' ἐκείνους σύμφωνα μὲ τοὺς ὁποίους ἐπιδρᾷ αὐτὴ σὲ σχηματισμούς κρυστάλλων) μοιάζει νὰ κατάγεται σύμπασα ἡ τεχνικὴ τῆς φύσης, ἡ ὁποία μᾶς εἶναι τόσο ἀκατανόητη σὲ ἐνόργανα ὄντα, ὥστε πιστεύουμε ὅτι ἀναγκάζομαστε νὰ ἐπινοήσουμε μία ἄλλη ἀρχή. Ἐδῶ εἶναι στὸ χέρι τοῦ ἀρχαιολόγου τῆς φύσης, ἀπὸ τὰ ἐναπομείναντα ἔχνη τῶν παλαιότατων ἐπαναστάσεών της, μὲ κάθε γνωστὸ ἢ ὑποτιθέμενο ἀπ' αὐτὸν μηχανισμό της, νὰ τοποθετήσῃ τὴ γένεση... κείνης τῆς μεγάλης οἰκογένειας πλασμάτων. Μπορεῖ νὰ βάλῃ τὴ μήτρα τῆς Γῆς, τῆς Γῆς πού μόλις βγῆκε ἀπὸ τὴ χαώδη της κατάστασι (ὅμοια μὲ μεγάλο ζῶο) νὰ γεννᾷε στὴν ἀρχὴ πλάσματα μορφῆς λιγότερο σκόπιμης, καὶ τοῦτα νὰ γεννοῦν ἄλλα, τὰ ὁποία διαμορφώνονται πιὸ προσαρμοσμένα στὸν τόπο γένεσής τους καὶ στὶς ἀναμεταξύ τους συνθήκες, ὥσπου αὐτὴ ἡ μήτρα ἢ ἴδια, ἀπολιθωμένη, ἀποστεωθεῖ καὶ περιορίσει τὶς γεννήσεις της σὲ ὀρισμένα εἶδη πού ἀπέχουν πολὺ ἀπὸ τὸ νὰ ἐκφυλίζονται.... Ὅμως πρέπει ὁ ἀρχαιολόγος αὐτὸς νὰ προσάψῃ σ' ὅλα τοῦτα τὰ πλάσματα μία σκόπιμη θεμελιώδη ὀργάνωσι, εἰδᾷλλως εἶναι ἐντελῶς ἀδιανόητη ἡ δυνατότητα τῆς σκόπιμης μορφῆς τῶν προϊόντων τοῦ βασιλείου τῶν ζώων καὶ τῶν φυτῶν. Ἔτσι ὅμως ἀπλᾶ μετατόπισε τὸν ἐξηγητικὸ λόγον καὶ δὲν μπορεῖ νὰ περηφανεῖται ὅτι ἀνεξαρτητοποίησε τὴ γένεση ἐκείνου τοῦ δεύτερου βασιλείου ἀπὸ τὸν ὄρον τῶν τελικῶν αἰτίων»⁴¹⁴.

414. Γιὰ τὴ συνάφεια βλ. *Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἰκανότητος* 78-80 (V, σσ. 489-99).

Ὁφείλαμε νὰ παραθέσουμε αὐτὲς τὶς καντιανὲς φράσεις, ὅσο διάσημες κι ἂν εἶναι ἀπ’ ἀλλοῦ, σ’ ὄλη τους τὴν ἔκταση, διότι πέρα ἀπὸ τὶς θεμελιώδεις φυσικοεπιστημονικὲς συλλήψεις οἱ ὁποῖες προλαμβάνονται σ’ αὐτὲς, ἐκφράζεται σ’ αὐτὲς ἀκόμη μία φορὰ ὁλος ὁ χαρακτήρας τῆς καντιανῆς σκέψης. Ἡ ὀξύτητα τῆς ἀτομικῆς παρατήρησης καὶ ἡ συνθετικὴ δύναμη τῆς φαντασίας, ἡ τόλμη τῆς ἐνόρασης καὶ ὁ κριτικὸς τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἐκφέρεται προσεκτικὰ ἡ κρίση, ὅλα τοῦτα συνενώνονται σ’ ἓνα σημεῖο. Ὡς «περιπέτεια τοῦ λόγου» ἐμφανίζεται στὸν Κάντ ἡ σκέψη μίας ἐνιαίας γενεαλογικῆς καὶ ἐξελικτικῆς σειρᾶς τῶν ὀργανισμῶν.⁴¹⁵ Ἦταν ὅμως, ὅμοια μὲ τὸν Γκαίτε, ἀποφασισμένος νὰ ξεπεράσει θαρραλέα αὐτὴ τὴν περιπέτεια ἐφ’ ὅσον μπορούσε νὰ ἐμπιστεύεται σχετικὰ τὴν πυξίδα τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας. Συνέλαβε, προτοῦ ξεκινήσει τὸ ταξίδι, τὸ ὄριο πού εἶχε τεθεῖ γι’ αὐτό. Εἶδε ἐξ ἀρχῆς καθαρά καὶ εὐκρινῶς ἐμπρὸς του τὶς «Ἡράκλειες Στῆλες», οἱ ὁποῖες σηματοδοτοῦσαν τὸ «μηδὲν πέραν τούτου» [nihil ulterius]⁴¹⁵. Ἡ ἐξέλιξη δὲν εἶναι γι’ αὐτὸν μεταφυσικὴ ἔννοια ἡ ὁποία ἀνατρέχει μέσα στὴν ὑπερβατικὴ πρωταρχὴ τοῦ εἶναι καὶ ξανοίγει μέσα του τὸ μυστήριο τῆς ζωῆς, ἀντιθέτως εἶναι γι’ αὐτὸν ἡ ἀρχή, δυνάμει τῆς ὁποίας πρωτοπαρίσταται πλήρως γιὰ τὴ γνώση μας ὄλη ἡ πληθώρα καὶ συνάφεια τῶν φαινομένων τῆς ζωῆς. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ρωτᾶμε ἀπὸ ποῦ κατάγεται ἡ ζωὴ, ὅταν βλέπουμε ἐμπρὸς μας μὲ ἐποπτικὴ καθαρότητα καὶ ἐννοιολογικὴ εὐταξία τὴν ὁλότητα τῶν μορφῶν τῆς ζωῆς καὶ τὴν κατ’ ἀναβαθμούς συνάρθρωσή τους. Αὐτὸ πού ἐκφράζεται καὶ πάλι σ’ αὐτὸ τὸ πόρισμα ἀπὸ μία καινούργια πλευρά, εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ βαθύτερα χαρακτηριστικὰ τῆς καντιανῆς θεωρίας. Ἡ Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἱκανότητος διατηρεῖ αὐστηρότατα τὸν δυϊσμὸ «πράγματος καθ’ ἑαυτὸ»

415. Πρβλ. σχετικὰ *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου*, 1η ἔκδοση, σελ. 395 (III, σελ. 661).

καί «φαινομένου». Ἄλλα καί πάλι αὐτός ὁ δῆμιος μεσολαβεῖται ἀπὸ τῆ σκέψη ὅτι τὸ «πράγμα καθ' ἑαυτὸ» κατὰ πρῶτον, θεωρούμενο ὡς ἰδέα, τελειοῖ ἀληθῶς τὴν ἔννοια τῆς ἴδιας τῆς ἐμπειρικῆς πραγματικότητος. Διότι ἡ ἰδέα ἐξασφαλίζει, πρώτη αὐτή, τὴ συστηματικὴ πληρότητα τῆς χρήσης τοῦ νοῦ, στὴν ὁποία τὰ ἀντικείμενα μᾶς δίνονται ὄχι ὡς μεμονωμένες λεπτομέρειες οὔτε ὅμοια μὲ ἀποσπάσματα τοῦ εἶναι, ἀλλὰ στὴ συγκεκριμένη τους ὁλότητα καί στὴ συλλήβδην διαρκῆ τους συναρμογή. Ἔτσι ἡ Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἰκανότητος διατηρεῖ τις θεμελιώδεις προϋποθέσεις τῆς καντιανῆς σκέψης, ἐνῶ συγχρόνως τις ἐξάγει ἀπὸ τὴν ὡς τώρα ἐπικράτεια ἐφαρμογῆς τους. Ἡ δίκη τὴν ὁποία ἄγει ὁ Κάντ κατὰ τῆς προκριτικῆς μεταφυσικῆς, ἔφτασε ἐδῶ στὸ πέρας της. Ἡ Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἰκανότητος ἐπιβεβαιώνει τὴν ἐτυμολογία τὴν ὁποία ἀνακοίνωσαν ἡ Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου καί ἡ Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου ἐναντία στὴ δογματικὴ μεταφυσικὴ. Κι ὅμως εἶναι ἄλλη σχέση ἐκείνη τὴν ὁποία συνῆψε τώρα ἡ κριτικὴ φιλοσοφία πρὸς τὴ μεταφυσικὴ. Διότι τὴν πέτυχε στὴν καταδικὴ τῆς ἐπικράτεια καί ἀναμετρήθηκε μαζί της στὸν ὀρισμὸ καί στὴ λύση ἐκείνων ἀκριβῶς τῶν θεμελιωδῶν προβλημάτων τὰ ὁποῖα μοιάζουν ἀπὸ παλιὰ νὰ ὑπόκεινται ἰδιαζόντως στὴ μεταφυσικὴ. Ὅπως δὲν ἔχει ἀποστεῖ ἐδῶ ἀπὸ τὸ πλαίσιο τῆς «ὑπερβατολογικῆς φιλοσοφίας», ἀπὸ τὸ γενικὸ μέλημα ν' ἀναλυθοῦν τὰ περιεχόμενα καί τὰ μέσα τῆς γνώσης. Ὅπως κατάφερε νὰ διαπιστώσει τὸ περιεχόμενο τοῦ ἠθικοῦ ἀπλὰ καί μόνο καταδεικνύοντας τις ἀναγκαῖες καί καθολικὰ ἔγκυρες ἀρχές κάθε περίπτωσης ὅπου κρίνουμε ἠθικά, ἔτσι κατάφερε κιόλας νὰ μὴν προσεγγίσει τὸ πρόβλημα τῆς τέχνης κι ἀκόμη τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς, παρὰ μὲ τὴ μεσολάβηση μίας κριτικῆς τῆς αἰσθητικῆς καί τῆς τελεολογικῆς κριτικῆς ἰκανότητος. Ἀκόμη εὐκρινέστερα ὅμως διαφαίνεται τώρα ὅτι μ' αὐτὴ τὴ στροφή, ἡ ὁποία εἶναι θεμελιωμένη στὴν οὐσία τῆς καντιανῆς μεθοδολογίας, ὁ πλοῦτος τῆς ἐποπτικῆς πραγμα-

τικότητας οὔτε νὰ μαραζώσει οὔτε νὰ ἐξατμισθεῖ πρόκειται σ' ἓνα σύστημα γυμνῶν ἀφαιρέσεων, ὅτι ἀντιθέτως ἡ πρωταρχικὴ ἔννοια τῆς γνώσης ποὺ ἔχει ὁ Κάντ, ἔχει ὑποστῆ ἔδῳ μία ἐπέκταση καὶ ἐμβάθυνση, ἡ ὁποία τῶρα πιά τοῦ δίνει πράγματι τὴ δυνατότητα νὰ συνοψίσει τὸ ὅλον τῆς φυσικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς καὶ νὰ τὸ συλλάβει ἐκ τῶν ἔνδον ὡς ἐνιαῖο ὄργανισμὸ τοῦ «λόγου».

ΕΒΔΟΜΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ
ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΓΡΑΦΤΑ ΚΑΙ ΑΓΩΝΕΣ
Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΕΝΤΟΣ ΤΩΝ ΟΡΙΩΝ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ ΚΑΙ ΜΟΝΟ
ΚΑΙ Η ΔΙΑΜΑΧΗ ΜΕ ΤΗΝ ΠΡΩΣΣΙΚΗ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ

Ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τῆ δόμηση καὶ τὴν ἐξέλιξη τοῦ καντιανοῦ συστήματος στὴ θεώρηση τοῦ ἐξωτερικοῦ βίου τοῦ Κάντ, τὸν βρίσκουμε νὰ ἔχει παραμείνει μετὰ ἀπὸ τὴν περάτωση τῆς Κριτικῆς τῆς κριτικῆς ἰκανότητος ἐκεῖ πού τὸν εἶχαμε ἀφήσει μία δεκαετία πρωτύτερα. Τίποτε δὲν ἄλλαξε ἀπὸ τὴ διαγωγή τοῦ βίου τοῦ Κάντ καὶ ἀπὸ τὴ σχέση του πρὸς τὸν κόσμον καὶ τὸ περιβάλλον του σ' αὐτὴ τὴν ἐσωτερικὰ τόσο ταραγμένη καὶ γόνιμη ἐποχῇ. Εἶναι σὰν ὅλα τὰ συμβάντα καὶ κάθε πρόοδος νὰ μεταφέρονται στὸ ἔργο τοῦ Κάντ καὶ νὰ ἀποσύρθην ἀπὸ τὸ πρόσωπό του. Ἀφ' ὅτου εἶχε συνειδητὰ καὶ μεθοδικὰ διακριβώσει γιὰ τὸν ἑαυτό του τὴ μορφή μὲ τὴν ὁποία διάβαινε ἡ ἐξωτερικὴ του παρουσία, τηροῦσε αὐτὴ τὴ μορφή μὲ σχολαστικὴ ἀκρίβεια καὶ κανονικότητα μέχρι κεραίας. Τὸ 1783 μετακόμισε γιὰ τελευταία φορὰ κι ἔπιασε τὸ σπίτι στὴν τάφρο τοῦ κάστρου, ὅπου ἔμεινε ὡς τὸν θάνατό του. Ἡ διαρρύθμιση αὐτοῦ τοῦ σπιτιοῦ μᾶς εἶναι γνωστὴ καὶ οἰκεία ἀπὸ τὶς περιγραφές τῶν πρώτων βιογράφων τοῦ Κάντ. Εἶχε ὀχτὼ δωμάτια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὅμως ὁ Κάντ χρησιμοποιοῦσε μόνο δύο, ἓνα γραφεῖο κι ἓνα ὑπνοδωμάτιο. «Μπαίνοντας στὸ σπίτι», παραδίδει ὁ Χάσσε [Hasse], «κυριαρχοῦσε εἰρηνικὴ σιωπὴ... Ἀνεβαίνοντας τὴ σκάλα ἔστριβε κανεὶς ἀριστερὰ ἀπὸ τὸν ἐντελῶς ἀπλό, ἀστόλιστο καὶ συχνὰ ἀνάερο προθάλαμο σ' ἓνα μεγαλύτερο δωμάτιο, πού ἦταν ἡ καλὴ ἢ κάμαρη ἀλλὰ δὲν εἶχε νὰ δεῖξει ὁμορφιά. Ἕνας καναπές, μερικὲς καρέκλες μὲ λινὰ καλύμματα, μία βιτρίνα μὲ κάμποσα πορσελάνινα σκεύη, ἓνα γραφεῖο στὸ ὁποῖο κλείδωνε τ' ἀσημικὰ καὶ ὅσα χρήματα τοῦ βρίσκονταν, ἦταν, πλάι σὲ μία θερμάστρα καὶ μία κονσόλα... ὅλα τὰ ἐπι-

πλα πού κάλυπταν ένα μέρος τῶν λευκῶν τοίχων. Κι ἔτσι ἔμπαινε κανεὶς ἀπὸ μία ἐντελῶς ἄθλια πόρτα στὸ ἐπίσης φτωχικὸ Σάν-Σουσι⁴¹⁶, στὴν ἐπίσκεψη τοῦ ὁποῖου προσκαλεῖτο νὰ σπρώξει τὴν πόρτα μὲ ἕνα χαρμόσυνο “περάστε!”... “Ὅλο τὸ δωμάτιο ἀπέπνεε ἀπλότητα καὶ σιωπηρὴ ἀπομόνωση ἀπὸ τὸν θόρυβο τῆς πόλης καὶ τῶν ἐγκοσμίων». Δύο τραπέζια τὰ ὁποῖα συνήθως ἦταν φορτωμένα μὲ βιβλία, ἕνας ἀπλὸς καναπές, μερικὲς καρέκλες κι ἕνα κομμὸ ἀποτελοῦσαν ὅλη τὴν ἐπίπλωση τοῦ χώρου, τοῦ ὁποῖου μοναδικὸ στόλισμα ἀποτελοῦσε μία εἰκόνα τοῦ Ρουσσώ πού κρεμόταν στὸν τοῖχο⁴¹⁷. Ὁ Κάντ ἔμεινε πιὸ πολὺ ἀπὸ πρὶν κλεισμένος στὸ σπίτι, ἀφ’ ὅτου ἀποφάσισε τὸ 1787 νὰ μὴν πηγαίνει πιά στὴν ταβέρνα πού εἶχε κάνει μεσημεριανὸ στέκι γιὰ τὸν κύκλο του, πράγμα πού ἦταν καὶ ἡ μοναδικὴ διασκέδαση τῶν χρόνων τῆς νεότητάς του καθὼς καὶ ὡς μαγίστρου, κάνοντας ὁ ἴδιος τὸν ταβερνιάρη. Ὅπως δὴποτε τὴν ἀνάγκη γιὰ κοινωνικότητα δὲν τὴν ἀπαρνιόταν ἔτσι. Σχεδὸν καθημερινὰ δεχόταν γιὰ τραπέζι μερικοὺς ἀπὸ τοὺς φίλους του μὲ τοὺς ὁποῖους περνοῦσε τὸ μεσημέρι συζητώντας ζωηρὰ καὶ δίνοντας ἐρεθίσματα. Ἰδίως στὰ νεώτερα στὴν ἡλικία μέλη τοῦ καντιανοῦ κύκλου αὐτῆ ἡ πνευματώδης καὶ χαρούμενη τράπεζα ἔμεινε ἀξέχαστη. Ἔλεγε γι’ αὐτὴν ὁ Παῖρσκε, ὁ μαθητὴς καὶ συνάδελφος τοῦ Κάντ στὸ Πανεπιστήμιο Καϊνιξβέργης, ὅτι ἐδῶ ὁ Κάντ ξόδευε ἕναν ἀπροσμέτρητο πλοῦτο ἰδεῶν, ὅτι ἐξέφερε χιλιάδες ἰδιοφυῶν σκέψεων, τίς ὁποῖες κατό-

416. [Σ.τ.Μ.]: Sans-souci: Ἡ φράση εἶναι γαλλικὴ (= ξεγνοιασιά) καὶ δόθηκε ὡς ὀνομασία στὸ ροκοκὸ ἀνάκτορο τοῦ ὁποῖου τὸ κεντρικὸ συγκρότημα περατώθηκε τὸ 1747 κατόπιν παραγγελίας τοῦ Φρειδερίκου τοῦ Μέγα στὸ Πότσνταμ, κοντὰ στὸ Βερολίνο ἐπιβλητικὸ καὶ μὲ ἐντυπωσιακοὺς κήπους ἀποτελέσε τὴ βασικὴ κατοικία τοῦ βασιλιᾶ ἀλλὰ καί, γιὰ μία ἐποχὴ, τὸν τόπο ὅπου φιλοξενήθηκε ἀπὸ τὸν τελευταῖο ὁ Βολταῖρος.

417. Βλ. HASSE, *Letzte Äußerungen Kants von einem seiner Tischgenossen*, Καϊνιξβέργη 1804, σελ. 6 κ.κ.

πιν μόλις πού θυμόταν. «Σ' αὐτόν», προσθέτει, «ἔβλεπε κανείς πόσο συγγενείς ἦταν μεταξύ τους ἢ παιδικότητα καὶ ἢ ἰδιοφυΐα. Τὸ πνεῦμα του ἔφερε πέρα ἀπὸ τὸν ἐξοχότατο καρπὸ καὶ ἀναρίθμητο ἀνθό, ὁ ὁποῖος ἦταν συχνὰ χαρὰ καὶ ὠφέλεια τῆς στιγμῆς»⁴¹⁸. Πλῆθος τῶν πλουσιότατων προσωπικῶν ἐρεθισμάτων παρέμεινε μ' αὐτὸ τὸν τρόπο σὲ στενότατο κύκλο, ἐπειδὴ ὁ Κάντ πρόσεχε νὰ τηρεῖ ἓναν κανόνα κοσμικοῦ βίου, τὸν ὁποῖο εἶχε ὁ ἴδιος καθορίσει γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, ὁ ἀριθμὸς τῶν ὁμοτράπεζῶν του νὰ μὴν εἶναι κάτω ἀπὸ τρεῖς οὔτε ὅμως νὰ ξεπερνάει τοὺς ἑννέα. Ὅσο κι ἂν δὲν εἶχε μὲν ποτὲ μαγικούρικη ἢ ὑποχόνδρια τάση πρὸς μοναξιά, προστάτευε ὅμως μὲ συνειδητὴ πρόθεση τὸν ἑαυτὸ του ἀπὸ τὴν ἐπέλαση τοῦ ἔξω κόσμου. Ὁ ἴδιος ἔσυρε τὸ ὄριο μέχρι τὸ ὁποῖο δεσμευόταν καὶ δεχόταν ἐπειμβάσεις ἀπ' αὐτόν, τηρώντας κι ἐδῶ τὸν βασικὸ του κανόνα τῆς «αὐτονομίας» ὡς τὰ πιὸ μικρὰ καὶ κοντινά.

Αὐτὸ τὸ γνῶρισμα τοῦ χαρακτήρα τοῦ Κάντ ἐξέχει ἰδίως ἀπέναντι στὸ νέο στοιχεῖο τὸ ὁποῖο μπήκε στὴ ζωὴ του ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '80. Μόλις τώρα εἶχε ἀναγνωριστεῖ ἡ σημασία τοῦ Κάντ γιὰ τὰ γράμματα σ' ὅλη τῆς τὴν ἔκταση καὶ μ' ὅλα τὰ προτερήματα καὶ τὰ ἐλαττώματά της. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Ἐπιστολῶν γιὰ τὴν καντιανὴ φιλοσοφία [*Briefe über die Kantische Philosophie*] τοῦ Ράινχολτ, οἱ ὁποῖες δημοσιεύθηκαν τὰ ἔτη 1786 καὶ 1787 στὸν Γερμανικὸ Ἐρμῆ [*Deutscher Merkur*] τοῦ Βήλαντ, ἀπὸ τὴν ἴδρυση τῆς Γενικῆς ἐφημερίδας τῶν γραμμάτων τῆς Ἰένης [*Jenaische Allgemeine Literaturzeitung*] ἀπὸ τοὺς Σῦτς [*Schütz*] καὶ Χούφελαντ [*Hufeland*], ἡ ὁποία ἐξελίχθηκε γρήγορα σὲ ὄργανο οὐσιαστικὰ τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας, ἡ νίκη στὴ Γερμανία ἔχει δοθεῖ στὴν καντιανὴ φιλοσοφία. Γιὰ πολὺν καιρὸ ἀκόμη θὰ ἔχει ν' ἀντιπαλεῖται μὲ παρανοήσεις καὶ ἐπιθέσεις ἀντιπάλων κάθε εἶδους. Αὐτὲς οἱ μάχες ὅμως θεμελιώνουν καὶ ἐπιβεβαιώνουν ἀπλὰ ἐκ νέου τὴ θέση

418. Πρὸς ἀνωτέρω, σελ. 73.

τὴν ὁποία θὰ καταλαμβάνει στὸ ἐξῆς στὸ σύνολο τοῦ γερμανικοῦ πνευματικοῦ βίου. Ὅλες οἱ παραδοσιακὲς δυνάμεις καλοῦνται νὰ καταταγοῦν τώρα πιά ἐναντίον της. Σχεδὸν δὲν ὑπάρχει μορφή καὶ βαθμίδα πολεμικῆς ἢ ὁποία νὰ μὴν ἐκπροσωπεῖται ἐδῶ. Ἀπὸ τὰ πεζὰ ἀστεῖα τοῦ Νικολάι [Nicolai] ὡς τίς, τουλάχιστον ὡς πρὸς τὴν πρόθεση ἐμβριθεῖς, ἐνστάσεις τῆς φιλοσοφίας τῆς σχολῆς τοῦ Βόλφ, ἢ ὁποία εἶχε δημιουργήσει ἓνα δικό της ὄργανο στὸν χῶρο τῆς βιβλιογραφίας μὲ τὸ Φιλοσοφικὸ περιοδικὸ [*Philosophisches Magazin*] τῆς Χάλλης, ἰδρυμένο ἀπὸ τοὺς Ἐμπερχαρτ [Eberhard] καὶ Μάας [Maas], βρίσκονται ἐδῶ ὅλες οἱ ἐκδοχὲς τῆς κριτικῆς. Ἡ ἐκλαϊκευτικὴ φιλοσοφικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ κατεύθυνση τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Βερολίνου συμμαχεῖ ἐνάντια στὴν καντιανὴ θεωρία μὲ τοὺς «μυημένους» καὶ τοὺς ψυχανεμισμένους νέων μεταφυσικοθηρησκευτικῶν ἀποκαλύψεων. Ὁ «ὑγιὴς ἀνθρώπινος νοῦς» καὶ ἡ θέση τῆς φιλοσοφικῆς «ἐνόρασης» συνασιζοῦνται γιὰ ν' ἀποκρούσουν τὴν «οἴηση» τῆς ὑπερβατολογικῆς φιλοσοφίας. Τίποτε δὲν μεταβάλλουν ὅμως ὅλ' αὐτὰ τὰ ἀντικινήματα ὡς πρὸς τὴ διάδοση καὶ τὴν ὀλοένα καὶ δυνατότερη ἐπενέργεια τῆς καντιανῆς θεωρίας. Ἡ καντιανὴ φιλοσοφία ἀντέχει, ἂν καὶ θὰ σχισθεῖ σύντομα κι ἡ ἴδια σὲ διαφορετικὲς ἐρίζουσες κατευθύνσεις, ἢ κάθε μία ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀξιώνει νὰ εἶναι ἡ μοναδικὴ ὀρθὴ καὶ ἔγκυρη ἐρμηνεία τῆς θεμελιώδους σκέψης τῆς κριτικῆς τοῦ λόγου. Ἐτσι ὅμως κι ὁ Κάντ βρέθηκε ἀντιμέτωπος μὲ ὄλο καὶ μεγαλύτερες ἐξωτερικὲς ἀπαιτήσεις ποὺ ἀπέβλεπαν νὰ τὸν ἐξορίσουν ἀπὸ τὸν βίον τῆς ἐκλογῆς του καὶ τῶν φιλοσοφικῶν του συγγραφικῶν σχεδίων καὶ νὰ τὸν ἐξαναγκάσουν νὰ δώσει μία καθορισμένη ἐξήγηση στὴ μάχη ἢ ὁποία δινόταν γιὰ χάρη του. Ἐν γένει ὁ Κάντ περιφρόνησε ὅλες αὐτὲς τίς προσπάθειες, παραέβλεπε εὐκρινῶς ἐμπρὸς του τὸν δρόμο ποὺ ἔπρεπε νὰ διατρέξει καὶ παραέπαιρνε στὰ σοβαρὰ τὸ ἔργο ποὺ εἶχε νὰ ἐκπληρώσει, γιὰ νὰ δεσμευθεῖ νὰ ἐπαναλαμβάνει καὶ νὰ ἐρμηνεύει τὰ παλιότερα ἔργα του, πράγμα ποὺ ἀξίωναν ἀπ'

αυτόν. "Όπου, όπως συνέβη με τις κριτικές των Φέεντερ και "Εμπερ-
 χαρτ, πίστευε ότι διέκρινε συνειδητή παραμόρφωση τῆς θεμελιώδους
 γνώμης ἀπέναντι στη φιλοσοφία του, τότε όπωςσδήποτε τὴν ἐδίωκε με
 ἀπαρέγκλιτη και ἀνελέητη αὐστηρότητα. Ἐν γένει ὅμως πίστευε στα-
 θερά ὅτι ἅπαξ και ἡ συζήτηση τοποθετηθεῖ στο ὀρθό σημείο, τὸ νόημα
 τοῦ βασικοῦ κριτικοῦ προβλήματος θὰ προκύψει ἀφ' ἑαυτοῦ ὄλο και με
 μεγαλύτερη βεβαιότητα ἀπὸ τὴν ἔριδα τῶν γνωμῶν. Ἐξ ἄλλου, ὅσο
 ἀμετακίνητη κι ἂν ἦταν ἡ αὐτοπεποίθησή του γιὰ τὸ περιεχόμενο και
 τὴν ἀξία τῆς θεωρίας του, ἦταν σχεδὸν ἀναίσθητος τῆς ἀγωνίας γιὰ
 προσωπική φήμη και ὑστεροφημία. Ὁ «συγγραφικὸς οἴστρος», τὸν
 ὁποῖο με τόσο ἐμμονή ἀπέκρουσε στη μακρὰ ἐποχὴ προετοιμασίας και
 ὠρίμασης τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαρῶ λόγου, οὔτε τώρα τὸν εἶχε συνε-
 πάρει. "Εμοίαζε σχεδὸν σὰν νὰ μὴν μπορούσε νὰ ταυτιστεῖ ἀμέσως με
 τὸν ρόλο τοῦ διάσημου συγγραφέα τὸν ὁποῖο εἶχε τώρα προσλάβει.
 Ἐκεῖνα τὰ γνωρίσματα τῆς παιδικότητας, στὰ ὁποῖα ἐμφαίνει ὁ Παῖρσके
 στὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Κάντ και τὰ ὁποῖα ἔβρισκε νὰ συγγενεύουν πολὺ
 με τὴν ἰδιοφυΐα του, ἐξέχουν ἐδῶ κατὰ θαυμαστὸ τρόπο. Ὁταν ὁ Σῦτς
 διαπραγματευόταν μαζί του γιὰ μία συνεργασία με τὴν Ἐφημερίδα τῶν
 γραμμάτων τῆς Ἰένης δὲν εἶχε λόγια νὰ ἐκφράσει τὴν ἐκπληξή του γιὰ
 τὴ μετριοφροσύνη τοῦ Κάντ, ὁ ὁποῖος ὄχι ἀπλὰ μόνο δῆλωσε ὅτι πα-
 ραιτεῖται αὐτοβούλως τῆς συγγραφικῆς ἀμοιβῆς, ἀλλὰ και προσφέρ-
 θηκε νὰ δώσει πρὸς δοκιμαστικὴ ἐπεξεργασία τὴ βιβλιοπαρουσίασή του
 τῶν Ἰδεῶν τοῦ Χέρντερ και ν' ἀφήσει τὸν σύλλογο, ὁ ὁποῖος ἦταν ἰδρυ-
 τικὸς φορέας τῆς Ἐφημερίδας τῶν γραμμάτων, ν' ἀποφασίσει ἂν θὰ
 τὴ δεχόταν πρὸς δημοσίευση⁴¹⁹. «Ὁ Κάντ», ἐξηγεῖ πάλι ὁ Παῖρσके σ'

419. Πρβλ. τίς ἐπιστολές τοῦ Σῦτς, τῆς 23ης Αὐγούστου 1784 και τῆς 18ης Φε-
 βρουαρίου 1785 στὸν Κάντ (τόμος IX, σσ. 257 και 260). «Τὴ βιβλιοπαρουσίασή
 σας τοῦ Χέρντερ», γράφει ὁ Σῦτς στὴν τελευταία ἐπιστολή, «θὰ τὴν ἔχετε ξανα-

Ένα γράμμα στὸν Φίχτε, «εἶναι ὑπόδειγμα μετριόφρονος συγγραφέα, συναισθάνεται τὸ μεγαλεῖο του λιγότερο ἀπ' ὅποιονδήποτε. Συχνὰ τὸν ἀκούω νὰ κρίνει εὐγενῶς ἕναν ἀντίπαλο. Μποροῦν λοιπὸν καὶ νὰ μὴν τοῦ ἐπιτίθεται σὰν καλόγεροι καὶ προσωπικά»⁴²⁰. Τέτοια φύση δὲν ἀπεσπᾶτο ἀπὸ ἐπιτυχίες ἢ ἀποτυχίες οὔτε βῆμα ἀπὸ τὴν πορεία της. Σ' ὅλη τὴ σταδιοδρομία τοῦ Κάντ ὡς συγγραφέα δὲν ὑπάρχει ἔνδειξη ὅτι τὸν ἄγγιξε ποτὲ ἔγνοια γι' αὐτά, οὔτε ὅτι τὸν ἐπηρέασε μὲ κάποιον τρόπο στὴ διανοητικὴ του ἐξέλιξη.

Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο δὲν παρακολουθοῦμε τὴν καθολικὴ ἱστορικὴ ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε ἡ καντιανὴ θεωρία οὔτε τὴν ἀναμόρφωση τὴν ὁποία ὑπέστη συνάμα ἡ ἴδια. Ἐὰν ἀναφερθοῦν σύντομα μόνο ὀρισμένες ἀτομικὲς μαρτυρίες οἱ ὁποῖες μιλοῦν γιὰ τὴν ἐπίδραση τῆς νέας θεωρίας σὲ ἄτομα. Ἡ γνωστὴ ρήση τοῦ Φίχτε ὅτι ὀφείλει στὴν καντιανὴ φιλοσοφία ὄχι μόνον τὶς θεμελιώδεις πεποιθήσεις ἀλλὰ καὶ τὸν χαρακτήρα του, ἀκόμη καὶ τὴ ζέση νὰ ἔχει χαρακτήρα, εἶναι τυπικὴ σχετικὰ. Ἐκφράζει περιεκτικότερα μίαν ἐντύπωση ἡ ὁποία διαδιδόταν καὶ ἐξυψωνόταν συνεχῶς, κυρίως μετὰ ἀπὸ τὴ δημοσίευση τῶν ἠθικῶν γραπτῶν τοῦ

κοιτάζει τώρα λοιπὸν στὸ ἀνάτυπο. Ὁ ἀπροκατάληπτος κριτὴς θὰ τὴ θεωρήσει ἀριστούργημα ἀκρίβειας... Θεέ μου, κι ἐσεῖς φτάσατε νὰ γράφετε ὅτι θὰ παραιτηθεῖτε ἀπὸ τὰ συγγραφικὰ ἐὰν κ.λπ. Φτάσατε νὰ πιστεῦτε ὅτι μίαν βιβλιοπαρουσίαση σὰν τὴ δική σας δὲν θὰ ἦταν ἀρεστή! Μοῦ ἤρθαν, χωρὶς νὰ θέλω, δάκρυα διαβάζοντάς το. Τέτοια μετριοφροσύνη ὑπὸ ἐνὸς ἀνδρὸς ὅπως ἐσεῖς! Δὲν μπορῶ νὰ περιγράψω πῶς ἔνοιωσα. Ἦταν χαρὰ, φόβος καὶ ἀπόγνωση μαζί, ἡ τελευταία ἰδίως σκεφτόμενος τὴν ἔλλειψη μετριοφροσύνης μερικῶν λογίων αὐτοῦ τοῦ αἰῶνος, οἱ ὁποῖοι δὲν θ' ἄξιζαν νὰ λύσουν τὰ κορδόνια τῶν παπουτσιῶν ἐνὸς Κάντ».

420. Βλ. *Fichtes Leben und Briefwechsel*, ἐκδ. ἀπὸ τὸν J. H. Fichte, II, σελ. 447. [(Σ.τ.Μ.): Ἡ ἀρνητικὴ ἀναφορά στοὺς μοναχοὺς, προφανῶς ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς πρωσοικῆς κοινῆς γνώμης, ὅπως θὰ ἀναφερόταν κανεὶς σὲ μᾶς σήμερον σὲ φανατικούς ζηλωτές: Γιὰ τὶς μεταρρυθμισμένους ἐκκλησίες —καὶ στὴν Πρωσσία μόνον τότες ὑπῆρχαν— ὁ μοναχισμὸς δῆλωνε φιλαυτὴ καὶ ἀλαζονικὴ αὐτοαγιοποίηση.]

Κάντ. Ἡ καντιανὴ ἀλληλογραφία δίνει τὶς πιὸ ποικίλες ἐνδείξεις σχετικὰ. Σ' ἓνα γράμμα τῆς 12ης Μαΐου 1786 περιγράφει ὁ εἰκοσάχρονος γιατρός Γιόχαν Μπένγιαμιν Ἔρχαρτ [Erhard] πῶς, παρωθούμενος κατ' ἀρχὴν ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νὰ ἀντικρούσει τὴν καντιανὴ φιλοσοφία, ἐμβάθυνε στὰ γραπτὰ τοῦ Κάντ, μέχρις ὅτου αὐτὰ νὰ τὸν αἰχμαλωτίσουν ἐντελῶς καθὼς εἰσχωροῦσε βαθύτερα. «Πρὶν ἀπὸ μισὸ χρόνο ἡ φήμη τῆς Κριτικῆς σας μὲ κέντρισε κι ἄρχισα νὰ τὴ διαβάζω. Ποτὲ στὸ παρελθὸν δὲν ἔπιασα βιβλίο στὰ χέρια μου μὲ τέτοια λύσσα· ὁ διακαέστατος πόθος καὶ ἡ προσευχή μου ἦταν νὰ σὰς πετάξω ἀπ' τὸ ἄλογο γινόμενος ἰππότης. Ἡ ὑπερφάνειά μου εἶναι πού φταίει γιὰ τὴν τύφλωσή μου. Διότι ὅσο σκεφτόμουν ὅτι εἶναι ὁ Κάντ ὁ ὁποῖος μοῦ ἐκμηδενίζει τὴν ἐλπίδα τοῦ μελλοντικοῦ μου συστήματος, τόσο ἐπαναστατοῦσαν τὰ ἐσώψυχά μου κατ' αὐτοῦ, συνειδητοποιώντας ὅμως ὅτι ἡ ἀλήθεια μοῦ τὸν εἶχε προορίσει γιὰ νὰ μὲ καθοδηγήσει ἀπὸ μία ἀνεμοδαρμένη γῆ, ὅπου ἤθελα νὰ ἀνεγείρω γιὰ τὸν ἑαυτό μου ἓνα παλάτι γιὰ νὰ προστατευτῶ, σὲ ἓναν παραδείσιο τόπο, ὅπου διαρκῆς ἀνοιξὴ δὲν θὰ μ' ἐξαναγκάζει νὰ ζητῶ ἀσφάλεια κάτω ἀπὸ ἓναν σωρὸ πέτρες, γαντζώθηκα πάνω του καὶ βεβαιώθηκα ὅτι δὲν θὰ μοῦ ἀποτραβήξει τὸ χέρι του... Ἡ Μεταφυσικὴ τῶν ἡθῶν σας ὅμως μὲ συμφιλίωσε ἐντελῶς μαζί σας, ἓνα συναίσθημα εὐδαιμονίας διαπερνᾷ ὅλα μου τὰ μέλη ὅσο σκέφτομαι τὶς ὥρες πού τὴν πρωτοδιάβαξα»⁴²¹. Καὶ στὴν αὐτοβιογραφία του ὁμολόγησε ὁ Ἔρχαρτ ὅτι ὀφείλει στὰ ἠθικὰ ἔργα τοῦ Κάντ μία «ἀναγέννηση τοῦ σύνολου ἐσωτερικοῦ τοῦ ἀνθρώπου»⁴²². Καὶ γιὰ τὸν Ράινχολτ αὐτὸ τὸ στοιχεῖο ἦταν πού τὸν συνέδεσε γιὰ πάντα μὲ τὸν Κάντ. Ὅταν στὰ ὕστερα γραπτὰ του ζητεῖ πρὸ πάντων νὰ ὀρίσει τὴν

421. Βλ. Ἐλληλογραφία, IX, σελ. 299.

422. Βίος καὶ ἀξία σκέψεως τοῦ γιατροῦ Γ. Μπ. Ἔρχαρτ [*Leben und Denkwürdigkeiten des Arztes J. B. Ehrhardt* (sic)], ἐκδ. von Varnhagen von Ense.

Ύψιστη θεωρητική ἀρχή τῆς ὑπερβατολογικῆς φιλοσοφίας, εἶναι πρακτικά καὶ θρησκευτικά κίνητρα τὰ ὁποῖα κατ' ἀρχὴν τὸν ὀδηγοῦν σ' αὐτήν. Ἐδῶ ἐγκαθίστατο γι' αὐτὸν ἡ «μόνοια μεταξὺ μυαλοῦ καὶ καρδιάς», τὴν ὁποία μάταια ζητοῦσε ὡς ἐκείνη τὴ στιγμή. Κι ἓνας ἄνδρας σὰν τὸν Γιούνγκ-Στίλλινγκ [Jung-Stilling] ἀκόμη, τὸν ὁποῖο δὲν ὀδήγησε στὴν καντιανὴ θεωρία καμμιά βαθύτερη ἀνάγκη γιὰ μεταφυσικὲς εἰκασίες, βρῆκε ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη καὶ ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴ τῶν Ἐπιστολῶν γιὰ τὴν καντιανὴ φιλοσοφία τοῦ Ράινχολτ τὴν πρόσβαση πρὸς αὐτή. Κι εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς ρωμαλέας καὶ ὀλόπλευρης ἐπιδρασίης της, ὅτι κι αὐτὸ τὸ λιτὸ καὶ συνεσταλμένο πνεῦμα τόλμησε νὰ ἐκφέρει τὴ ρῆση ὅτι ἡ καντιανὴ θεωρία σύντομα θὰ ἔχει τελέσει «μία πολὺ μεγαλύτερη, πιὸ εὐλογημένη καὶ γενικότερη ἐπανάσταση ἀπ' ὅ,τι ἡ μεταρρύθμιση τοῦ Λουθήρου»⁴²³. Παντοῦ διαφαίνεται πῶς ἡ θεωρία τοῦ Κάντ προτοῦ καλὰ-καλὰ διασχισθεῖ καὶ προσκτηθεῖ πλήρως ἀπὸ θεωρητικὴ πλευρά, ἔγινε ἀντιληπτὴ ἀμέσως ὡς νέα δύναμη ζωῆς, ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν μπορούσε κάποιος ν' ἀποταχθεῖ. Ἐπειδὴ ἡ κριτικὴ φιλοσοφία εἶχε μπεῖ σὲ γερὰ θεμέλια, γι' αὐτὸ κι ἡ οὐσιαστικὴ ἱστορικὴ της δυναμικὴ ἔμεινε ἀμείωτη παρὰ τὴ διαμάχη τῶν καντιανῶν σχολῶν, ἡ ὁποία ἔμοιαζε πιὸ ἐπικίνδυνη ἀπ' ὅλες τὶς ἐχθρικές ἐπιθέσεις. Ὁ στόχος τοῦ συστήματος εἶχε εὐκρινῶς καταρτιστεῖ στὴν ὑπερβατολογικὴ θεωρία περὶ ἐλευθερίας: ὑπῆρχε ἡ πίστη ὅτι τοῦτος μπορεῖ νὰ τηρηθεῖ, ἀκόμη κι ἂν ὁ δρόμος ὁ ὁποῖος ὀδηγοῦσε σ' αὐτὸν ἔμοιαζε νὰ χάνεται ἐδῶ κι ἐκεῖ στὸ σκότος καὶ στὴ διαλεκτικὴ ἀνακατωσοῦρα.

Γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Κάντ δὲν ὑπῆρχε ὅπωςδὴποτε χωρισμὸς αὐτοῦ τοῦ εἶδους μεταξὺ τοῦ πορίσματός του καὶ τῆς μεθόδου του, μεταξὺ τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν ἐφαρμογῶν της. Γι' αὐτὸν κάθε μέρος

423. Βλ. ἐπιστολὴ τοῦ Γιούνγκ-Στίλλινγκ στὸν Κάντ, τῆς 1ης Μαρτίου 1789 (IX, σελ. 378).

ἐντὸς τοῦ συστήματος ἔθετε ὑπὸ ὄρους καὶ στήριζε τὸ ἄλλο. Καὶ στὸν βολικὸ καὶ συνήθη χωρισμὸ θεωρίας καὶ πράξης, μὲ τὸν ὁποῖο ἡ γερμανικὴ ἐκλαϊκευτικὴ φιλοσοφία ζητοῦσε νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὸν «ριγορισμὸ» τῆς ἠθικῆς του, ἀντιπαρετέθηκε δριμύτατα μὲ μία πραγματεία κατὰ τοῦ Γκάρφε ἀπὸ τὸ ἔτος 1793⁴²⁴. Πάντως, ἀφοῦ μὲ τὸ πέρασ τῆς Κριτικῆς τῆς κριτικῆς ἰκανότητος τελειώθηκε πιά ἡ θεωρητικὴ θεμελίωσις τοῦ συστήματος, προτιμᾷ κι ὁ Κάντ νὰ στρέφεται στὰ ἄμεσα ζωτικὰ ἐρωτήματα ποὺ συντάρασσαν τὴν ἐποχὴ. Εἶναι τώρα πρὸ πάντων τὰ πολιτικὰ προβλήματα ποὺ εἰσέρχονται περισσότερο ἀπὸ πρὶν στὸ ἐπίκεντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος. Τὸ δοκίμιον κατὰ τοῦ Γκάρφε ὁ Κάντ τὸ χρησιμοποιεῖ γιὰ νὰ ἀναπτύξει ἐν συνεχείᾳ τοῦ μεμονωμένου ζητήματος, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ξεκινάει, ἓνα πλήρες σχέδιον τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς του θεωρίας περὶ δικαίου. Καὶ οἱ μικρότερες ἀκόμη πραγματεῖες τοῦ Κάντ, οἱ ὁποῖες δημοσιεύονται αὐτὴ τὴν ἐποχὴ στὴ Βερολινέζικη μηνιαία [*Berlinische Monatsschrift*] εἶναι παντοῦ διάσπαρτες μὲ παρατηρήσεις γιὰ τοὺς ἐπὶ μέρους πολιτικοὺς συσχετισμοὺς καὶ συμβάντα τοῦ καιροῦ. Ὁ κριτικὸς φιλόσοφος, ὁ ὁποῖος μόλις περάτωσε τὸ σύνολο τοῦ θεωρητικοῦ του οἰκοδομήματος, γίνεται ἀρθρογράφος. Δὲν ἀρκεῖται νὰ διατυπώσῃ ἀφηρημένες διδασκαλίαι καὶ ἀξιώσεις, ἀντιθέτως νοιώθει τὴν παρόρμησιν νὰ κάνει τὴ σύνδεσιν μὲ τὰ πρακτέα τῆς ἡμέρας καὶ νὰ ἐπέμβῃ στὴ διάπλασιν τῆς συγκεκριμένης πραγματικότητος, μολοντί μόνο διαφωτίζοντας καὶ διδάσκοντας. Θεωρούμενη ἀπ' αὐτὴ τὴ σκοπιὰ ἡ δραστηριότητα τοῦ Κάντ στὸν χωρὸ τῶν γραμμάτων ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, ἐμφανιζόμενη μὲ τὴν πρώτη ματιὰ ἀμφιταλαντευόμενη ὅσο καὶ πολύπλευρη, προσκτᾷ ἀμέσως στερεὸ καὶ

424. Περὶ τῆς κοινοτοπίας: « Ἄς εὐσταθεῖ στὴ θεωρία, γιὰ τὴν πράξιν πάντως δὲν κάνει » [*Über den Gemeinspruch: «Das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis»*], *Ἔργα*, VI, σελ. 355 κ.κ.

ένιαϊο επίκεντρο. Ὁ Κάντ συμμαχεῖ μὲ τὴ φιλοσοφία τοῦ διαφωτισμοῦ ἀπὸ τὸ Βερολίνο, ἡ ὁποία μὲ τὴ Βερολινέζικη μηνιαία ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Μπῆστερ [Biester] κατεῖχε τὸ κυρίως ὄργανό της, γιὰ νὰ κηρύξει τὸν πόλεμο κατὰ τῆς πολιτικῆς καὶ πνευματικῆς ἀντίδρασης στὴν Πρωσσία, τῆς ὁποίας τὶς θέσεις ἀναγνώρισε πρωτύτερα καὶ ὀξύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλον. Ὅσα τὸν χώριζαν στὴ φιλοσοφικὴ του θεμελιώδη ἀντίληψη ἀπ' αὐτὸ τὸν διαφωτισμό, ὁ ἴδιος τὰ ἔβλεπε νὰ ἔρχονται σὲ δευτέρη μοῖρα ἐμπρὸς στὸ πρακτέο πού εἶχαν κοινὸ πιά. Ἦδη τὸ 1784 εἶχε προσπαθῆσει στὴν Ἀπάντηση τοῦ ἐρωτήματος: «τί εἶναι διαφωτισμός;» νὰ συνοψίσει ὅλα τὰ αἰτήματα πού συνωθοῦνταν γύρω ἀπ' αὐτὴ τὴν ἐτικέττα καὶ νὰ προσδιορίσει τὴ βαθύτατη ἐνιαία τάση. Ἡ ἔννοια τοῦ διαφωτισμοῦ σκιαγραφεῖται ἐδῶ μέσφ τῆς κριτικῆς ἔννοιας τῆς αὐτονομίας, θεμελιώνεται καὶ διασφαλίζεται σ' αὐτὴν. «Διαφωτισμός εἶναι ἡ ἔξοδος τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴ χειραγώγησή του γιὰ τὴν ὁποία ὁ ἴδιος φταίει. Χειραγώγησις εἶναι ἡ ἀνικανότης χρήσης τοῦ νοῦ μας δίχως καθοδήγησις ἄλλου. Φταῖμε οἱ ἴδιοι γι' αὐτὴ τὴ χειραγώγησις ὅταν ἡ αἰτία της δὲν ἔγκειται σὲ ἔλλειψη νοῦ ἀλλὰ ἀπόφρασις καὶ τόλμης νὰ κάνουμε χρῆσις τοῦ νοῦ δίχως τὴν καθοδήγησις κάποιου ἄλλου. Εὐφρόνει θαρρῶν! [Sapere aude!] Ἔχε τόλμη νὰ κάνεις χρῆσις τοῦ δικοῦ σου νοῦ! Αὐτὸ εἶναι τὸ σύνθημα τοῦ διαφωτισμοῦ»⁴²⁵. Ξεκινώντας ἀπ' αὐτὴ τὴ σκέψις καὶ ἀπ' αὐτὴ τὴ βασικὴ διατύπωση ὁ Κάντ ἀντέκρουσε ἀμέσως ὅλα τὰ αἰτήματα νὰ μετατραπῆ ἡ κριτικὴ φιλοσοφία σὲ βοηθητικὴ ἐνὸς «ἀνορθολογισμοῦ» ὁ ὁποῖος, κάνοντας τὸ συναίσθημα καὶ τὴν πίστη στοιχεῖο κάθε μὰ κάθε θεωρητικῆς σύλληψης, ἀπειλοῦσε τελικὰ νὰ ἄρει τὰ θεμέλια τῆς θεωρητικῆς ἔννοιας τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς βεβαιότητος. Διαπρύσιος καὶ ἄτεγκτος στρέφεται ἐδῶ κατὰ τῆς φιλοσοφίας τῆς πίστης τοῦ Φρ. Χάινριχ

425. Ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα: «τί εἶναι διαφωτισμός;», 1784, IV, σελ. 169.

Γιακόμπι [Jacobi]. Κι ἐδῶ συναρμύζει τὴν ἐννοιολογικὴ ἀνάλυση, στὴν ὁποία ἀποκαλύπτει τὴ διαφορὰ τῆς ἔννοιας τῆς πίστης στὸν Γιακόμπι ἀπὸ τὴ δική του θεωρία περὶ «ἔλλογης πίστης», μὲ μία πολιτικὴ συνάμα προοπτικὴ καὶ καταγγελία. Ἡ ἔκθεση τῆς κριτικῆς τῆς γνώσης ἀπολήγει σὲ μία προσωπικὴ προειδοποίηση καὶ ἀποστροφή. «Ἄνδρες πνευματικῶν ἱκανοτήτων καὶ ἐλευθέρου φρονήματος! Τιμῶ τὰ τάλαντά σας καὶ ἀγαπῶ τὴν ἀνθρώπινή σας εὐαισθησία. Σκεφτήκατε ὅμως ἄραγε, τί κάνετε καὶ ποῦ θὰ καταλήξουμε ἂν ἐπιτίθεστε στὸν λόγο; Ἄναμφίβολα θέλετε ἡ ἐλευθερία τῆς σκέψης νὰ διατηρηθεῖ ἀκέραιη, διότι χωρὶς αὐτὴν καὶ οἱ ἐλεύθερες πτήσεις τῆς εὐφυΐας σας θὰ λάμβαναν σύντομα τέλος... Φίλοι τοῦ ἀνθρώπινου γένους καὶ τῶν ἱερῶν καὶ ὁσίων του! Ἰποθέστε ὅ,τι σᾶς φαίνεται πιὸ ἀξιόπιστο κατόπιν ἐνδελεχοῦς καὶ ἀδέκαστου ἐλέγχου, εἴτε γεγονότα εἴτε λόγους τοῦ λογικοῦ. Ὅμως μὴ ἀρνεῖστε στὸν λόγο ὅ,τι τὸν κάνει ὑπέρτατο ἀγαθὸ ἐπὶ τῆς γῆς, τὸ προνόμιο δηλαδὴ νὰ εἶναι ἡ ἔσχατη λυδία λίθος τῆς ἀλήθειας! Εἰδάλλως, ἀνάξιοι αὐτῆς τῆς ἐλευθερίας, θὰ τὴν ἀπολέσετε σίγουρα καὶ θὰ βάλετε τὴ λαίμαριά αὐτῆς τῆς δυστυχίας στὸ ὑπόλοιπο, ἄθῳ μέρος [τῆς ἀνθρωπότητας], τὸ ὁποῖο εἰδάλλως θὰ ὀρθοφρονούσε χρησιμοποιοῦντας τὴν ἐλευθερία του κατὰ νόμους καὶ συνεπῶς ἔνσκολα γιὰ τὸ καλύτερο στὸν κόσμο!»⁴²⁶ Σὲ τόσο φορτικὸ προσωπικὸ πάθος σπάνια ἀνυψώθηκε τὸ ὕφος τοῦ Κάντ. Νοιώθει κανεὶς μ' αὐτὰ τὰ λόγια ποῦ γράφτηκαν τὸ ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ Φρειδερίκου τοῦ Μέγα, πόσο εὐκρινῶς εἶδε ὁ Κάντ νὰ ἐπέρχεται τὸ νέο καθεστῶς, τὸ ὁποῖο ἐκφράστηκε λίγο ἀργότερα ἀνακηρύσσοντας τὸν Βέλλνερ [Wöllner] ὑπουργὸ καὶ ἐκδίδοντας τὸ πρωσσικὸ διάταγμα περὶ θρησκείας.

Ἔτσι γιὰ τὸν σχεδὸν ἐβδομηχοντούτη Κάντ δὲν ὑπῆρξε, μετὰ ἀπὸ μία δεκαετία εὐρύτατης καὶ βαθύτατης πνευματικῆς παραγωγικότη-

426. Τί σημαίνει: «προσανατολιζομαι στὴ σκέψη;», 1786, IV, σελ. 363 κ.κ.

τας, ούτε στιγμή ήρεμίας, αντιθέτως αναγκάζοταν να εμπλέκεται συνεχώς σε νέους αγώνες, τους οποίους είχε να πολεμήσει προς διαφορετικές κατευθύνσεις. Προείχε από τη μία πλευρά να αποκρούσει παρανοήσεις και παραμορφώσεις της φιλοσοφίας του, οι οποίες απειλούσαν να την εκκενώσουν του ιδιάζοντος περιεχομένου της και να την απαξιώσουν ως προς την ειδική της αξία. Ένω ή κρατούσα φιλοσοφική σχολή⁴²⁷ είδε κατ' αρχήν στο πρόσωπο του Κάντ τον «κονιορτοποιητή του παντός», όπως ένοιωθε και έλεγε με ειλικρίνεια ο Μέντελσον, αυτή ή κρίση σιγά-σιγά έκανε χώρο για ένα άλλο συναίσθημα και μία άλλη τακτική. Η πρώτη έντύπωση της γυμνής άρνητικότητας της κριτικής φιλοσοφίας αδυνάτισε καθ' όσο εμφανιζόταν όλο κι εύκρινέστερα το καταφατικό της περιεχόμενο, τουλάχιστον έμμεσα στην επίδρασή της. Τώρα έπρεπε να δοκιμασθεί τουλάχιστον ή πρόσληψη αυτού του περιεχομένου, όσο λίγο κι αν κατάφερνε κανείς να το ιδιοποιηθεί στ' αλήθεια καθ' ύλην, μέσα από τις δεδομένες ιστορικές κατηγορίες και σχηματοποιήσεις. "Όπως εξίσωναν την Κριτική του καθαρού λόγου, όταν πρωτοεκδόθηκε, με τον Μπάρκλεϋ, όπως ο Χάμαν έβλεπε στον Κάντ «τον Πρώσο Χιούμ», έτσι πλήθαιναν και οι φωνές οι οποίες παρέπεμπαν στη συγγένεια του καντιανού και του λείβνιτιανού ιδεαλισμού. "Όμως ή ίδια ή θεωρία του Λάιμπνιτς δέν λήφθηκε εδώ διόλου με την πραγματική καθολικότητα και τó βάθος της, αντιθέτως ιδώθηκε μέσω της βολφιανής φιλοσοφίας και υπό τó φώς των γνωστών έγχειριδίων μετα-

427. [Σ.τ.Μ.]: Δέν έννοείται εδώ φυσικά ó μεσαιωνικός σχολαστικισμός, αλλά ή σύγχρονη με τόν Κάντ κυρίαρχη εκλαϊκεύτικη ρασιοναλιστική σχολή περί τήν Άκαδημία Έπιστημών του Βερολίνου. Συχνά βρίσκει κανείς σε Γερμανούς συγγραφείς τó ουσιαστικό «Schulphilosophie» αναφερόμενο όχι επικριτικά στον σχολαστικισμό αλλά ούδέτερα σε νεώτερες σχολές. Ό Φίχτε για παράδειγμα τó αποδίδει στον καντιανισμό.

φυσικῆς πού προέκυψαν ἀπὸ τῆ σχολῆ τοῦ Βόλφ. Μεταφράζοντας ἀντίστροφα τὰ καντιανά πορίσματα στὴ γλῶσσα αὐτῶν τῶν ἐγγχειριδίων, ἔμοιαζαν αὐτὰ νὰ ἀπεκδύονται κατ' ἀρχὴν τὴν παραξενოსύνη τους καὶ νὰ ἐντάσσονται στὸ πλαίσιο γνωστῶν παραστάσεων. "Ὁμως ὅλο καὶ περισσότερο θορυβεῖτο τώρα τὸ κοινὸ γιὰ τὸ πόσο ξένιζαν οἱ μορφές καὶ οἱ τύποι μὲ τοὺς ὁποίους ἐπένδυε ἡ ὑπερβατολογικὴ φιλοσοφία ἕνα γνωστό, ὡς πρὸς τὰ οὐσιώδη του κεντρικὰ σημεῖα, ἀποτέλεσμα. "Ὅλες οἱ θεμελιώδεις μεθοδολογικὲς διακρίσεις τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαρῦ λόγου, ἡ ἀντίθεση αἰσθητικότητας καὶ νοῦ, ἡ διαφορὰ ἀναλυτικῶν καὶ συνθετικῶν κρίσεων, ἡ ἀντιπαράθεση ἀπριορικοῦ καὶ ἀποστεριορικοῦ ἐπλήγησαν ἀπ' αὐτὴ τὴν κρίση. Ἀποκομμένες ὡς ἀτομικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴ συνολικὴ συστηματικὴ συνάφεια, στὴν ὁποία ἀνήκουν καὶ στὴν ὁποία πρωτοπροσλαμβάνουν τὴν οἰκεία τους εὐστάθεια καὶ σημασία, σφραγίστηκαν ἔτσι μὲ τὸν χαρακτήρα ἐπὶ μέρους θεωρημάτων, ἕνα ἀνάλογο καὶ ἀντίστοιχο τῶν ὁποίων εὐκόλα ἀνευρισκόταν σὲ διανοητικούς κόσμους ξένους. Οἱ κριτικὲς διερευνήσεις τὶς ὁποῖες διατύπωσαν οἱ "Εμπερχαρτ καὶ Μάας στὸ Φιλοσοφικὸ περιοδικὸ τοῦ ἔτους 1788-89 γιὰ τὰ θεμελιώδη ζητήματα τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαρῦ λόγου, βρίσκονται παρὰ τὴν ἐπίφαση ἐπιστημονικῆς αὐστηρότητας καὶ ἐμβρίθειας πού παριστάνουν, πέρα γιὰ πέρα σ' αὐτὴ τὴν κατεύθυνση. Ὁ Κάντ στρέφεται κατ' αὐτῆς τῆς μεθόδου μὲ ὀξύτητα καὶ λύσσα πού θυμίζουν τὴν πολεμικὴ του κατὰ τοῦ Φέεντερ. Αὐτός, στοῦ ὁποίου τὸ πνεῦμα ἡ κριτικὴ φιλοσοφία ἦταν ζῶσα καὶ μόνο ὡς τέτοιο ὅλον διανοητῆ, δὲν κατάφερε νὰ δεῖ σ' αὐτὸ τὸ αὐθαίρετο καὶ ἀποσπασματικὸ εἶδος ἀντιμετώπισης παρὰ τὴ «σχεδὸν ἐσκεμμένη» νόθευση καὶ παρερμηνεία της. Ἀπὸ καθαρὰ ψυχολογικὴ ἄποψη χωρὶς ἄλλο ἀδικοῦσε ἔτσι τοὺς ἀντιπάλους του. Δὲν κατάφερε νὰ μπεῖ στὴ λόγῳ σχολῆς καὶ εἰδίκευσης στενότητα τοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαί τους ὅπως καὶ ἔτεινε νὰ τοὺς καταλογίσει μᾶλλον δυσμένεια παρὰ ἐλαττωματικὴ νοημοσύνη.

Τόσο πιό πολὺ ἔνοιωθε ὅμως τώρα πιά τὴν ὀρμὴ νὰ συνοψίσει στὸν ἀναγνώστη τῆς πολεμικῆς του κατὰ τοῦ Ἐμπερχαρτ ὅλες τὶς κεντρικὲς οὐσιώδεις ἔννοιες τοῦ συστήματός του καὶ νὰ τὶς φωτίσει διαδοχικά. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη ἡ πραγματεία *Περὶ μίας ἀνακάλυψης κατὰ τὴν ὁποία κάθε νέα κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου ὑποτίθεται ὅτι εἶναι ἐκ τοῦ περισσοῦ λόγῳ μίας παλιότερης*, συνιστᾷ ἕναν σκελετὸ ὃ ὁποῖος πλησιάζει ὡς πρὸς τὴν καθαρότητα καὶ περιεκτικότητα τὰ *Προλεγόμενα*. Ὁ εἰδικὸς χαρακτήρας ὃ ὁποῖος ἀποδίδεται στὴν αἰσθητικότητα σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν νοῦ, ἡ μεθοδολογικὴ ἰδιαιτερότητα τῆς καθαρῆς μορφῆς τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου, τὸ νόημα τοῦ *a priori* καὶ ἡ ἀντίθεσή του πρὸς τὸ ἔμφυτο, ὅλ' αὐτὰ ἐμφανίζονται ἀκόμη μίᾳ φορὰ πλήρως προσδιορισμένα κι ἔτσι προκύπτει σὰν ἀφ' ἑαυτῆς ἡ ἀπόδειξη ἐκείνης τῆς ἀθηντικότητας τοῦ συστήματος ποὺ κρίνει μοναχῆ, ἡ ὁποία δὲν προσμετῶνται κατὰ τὸ σύνολο τῶν πορισμάτων του ἀλλὰ κατὰ δύναμη καὶ ἐνότητα τοῦ δημιουργικοῦ στοχαστικοῦ μοτίβου του⁴²⁸.

Ἐνῶ ἡ πολεμικὴ κατὰ τοῦ Ἐμπερχαρτ παρουσιάζει ἀκόμη μίᾳ φορὰ ὅλη τὴν ἐνέργεια τοῦ ἐριστικοῦ ὕφους τοῦ Κάντ, ἡ ἄμυνά του κατὰ μίᾳς ἐπίθεσης τοῦ Γκάρφε, ἡ ὁποία ἀκολούθησε σύντομα, πῆρε ἕναν πολὺ πιὸ ἥπιο τόνο. Ἦταν ἡ μοίρα αὐτοῦ τοῦ εὐγενοῦς καὶ ἀγαπητοῦ ἀνθρώπου, ὃ ὁποῖος ὅμως ἦταν πολὺ μέτριος στοχαστής, νὰ διασταυρῶνεται μὲ τοῦ Κάντ τοὺς δρόμους. Ὁ Κάντ τὸν εἶχε συγχωρήσει ἀμέσως γιὰ τὴ συμμετοχὴ του στὴ διαβόητη βιβλιοπαρουσίαση τῆς *Κριτικῆς τοῦ καθαρῶ λόγου* στὶς *Λόγιες Ἀναγγελίες τοῦ Γκαίτινγκεν* [*Göttingische Gelehrten Anzeigen*], ὅπου ἀνοιχτὰ κι ἐλεύθερα τάχθηκε ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐναντίον του. Ὅμως καὶ ἡ *Θεμελίωση τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἡθῶν* δὲν μπορούσε παρὰ νὰ προκαλέσει τὸν ἀντίλογο τοῦ Γκάρφε: Ἡ αὐστηρότητα τῆς καντιανῆς ἠθικῆς ἀντέφασκε τόσο στὴ συμφιλιωτικὴ

428. Βλ. τόμο VI, σσ. 3-71.

του φύση που άπεχθανόταν κάθε δξύτητα και αντίθεση, όσο και στη διάνοια που θεράπευε ή εκλαϊκευτική του φιλοσοφία. Όπωςδύποτε δέν στρεφόταν τόσο πολύ άμεσα κατά τής αρχής τής κριτικής ήθικής όσο κατά τής δυνατότητας νά συντελείται αύτη χωρίς περιορισμούς. Παραδεχόταν εκών άκων τόν κανόνα, για νά αξιώσει και νά καταστήσει άμέσως ισχύουσα ενάντια του τήν «έξαιρέση». Για τόν Κάντ όμως δέν υπήρχε ως πρός τούτο ούτε παρέκκλιση ούτε συμβιβασμός: και ή σιωπή συμβιβασμός θά του φαινόταν. «Στους γέροντες μ' άρέσει», έγραφε ύστερότερα, δοθείσης άλλης ευκαιρίας, ο Γκαϊτε στον Σίλλερ, «ότι επαναλαμβάνουν συνεχώς τις αρχές τους και με κάθε ευκαιρία χτυπάνε στο ίδιο σημείο. Ό νεώτερος πρακτικός άνθρωπος κάνει καλά ν' άγνοεί τους αντιπάλους του. Ό γεροντότερος θεωρητικός δέν αφήνει νά περάσει κανενός ο άγαρμπος λόγος. Άς τó τηρήσουμε κι έμεις έτσι στο μέλλον»⁴²⁹. Ός τέτοιον «άγαρμπο λόγο» θεώρησε ο Κάντ τήν κοινοτοπία περί τής αντίθεσης μεταξύ θεωρίας και πράξης. Άπέναντι στο άνευ όρων τής ήθικής απαιτήσης τήν όποία εγείρει ή κατηγορική προστακτική δέν υπάρχει σωτηρία στους όρους που τίθενται δήθεν στις έμπειρικές δυνατότητες εφαρμογής του ήθικου νόμου. «Σε μία θεωρία ή όποία θεμελιώνεται στην έννοια του καθήκοντος είναι έντελώς άβάσιμη ή έγνοια μήπως τó καθήκον είναι μία κενή ιδεατή έννοια. Διότι δέν θά ήταν καθήκον νά άποσκοπούμε μία κάποια επένεργεια τής βούλησής μας, αν αύτη δέν ήταν έφικτή και στην έμπειρία (είτε έντελώς είτε και νοουμένη ως διαρκώς προσεγγίζουσα τήν έντέλεια). Και γι' αύτη τή θεωρία και μόνο πρόκειται στην προκειμένη πραγματεία. Διότι γι' αύτήν, σκανδαλωδώς για τή φιλοσοφία, όχι σπάνια εκφέρεται ή επιφύλαξη πώς, ό,τι κι αν ευσταθεί στα πλαίσιά της, για τήν πράξη είναι, λέει, άκυρο, και μάλιστα μ' ένα ύφος περιφρονητικής ύπεροχής, γεμάτο αλαζονεία,

429. Γκαϊτε στον Σίλλερ, 27 Ιουλίου 1798.

πού με την εμπειρία θέλει να αναμορφώσει τον λόγο τον ίδιο ως προς ό,τι αυτός θεωρεί ζήτημα ύψιστης τιμής του, και πού λένε με δοκασισοφία ότι μπορούν με μάτια τυφλοπόντικα καρφωμένα στην εμπειρία να δούν πολύ μακρύτερα και ασφαλέστερα, παρά με μάτια που έχουν γίνει κτήμα ενός όντος που φτιάχτηκε για να περπατεί όρθο και να κοιτάει τον ουρανό. Αυτός ο γνώμονας, πού 'γινε πολύ κοινός στη λογάδικη και άπραγη εποχή μας, προξενεί τη μεγαλύτερη βλάβη. Διότι εδώ έχουμε να κάνουμε με τον κανόνα του λόγου (στά πρακτικά), όπου η αξία της πράξης εδράζεται έντελώς στο αν είναι ενδεδειγμένη για τη θεωρία που υπόκειται αυτής και όλα είναι χαμένα όταν οι εμπειρικοί και συνεπώς τυχαίοι όροι της συντέλεσης του νόμου γίνονται όροι του ίδιου του νόμου κι έτσι νομιμοποιείται να κυριαρχεί επί της χάριν έαυτης ύπαρχουσας θεωρίας μία πράξη, ύπολογισμένη ως προς την πιθανή απόληξή της σύμφωνα με την ως τώρα εμπειρία».

Προς τρεις κατευθύνσεις κατατίθεται αυτή η αδιάσειστη απαίτηση της καθαρής θεωρίας έναντι όλων των ειδικών όρων, οι οποίοι προέρχονται από το εμπειρικά συγκεκριμένο υλικό της εφαρμογής: στη σχέση της ήθικης θεώρησης του υποκειμένου, ή οποία απευθύνεται στη διάπιστωση των έγκυρων γνωμώνων και μόνο για το ήθικό πράττειν του ατόμου. Στη σχέση της προστακτικής του δέοντος προς την παρουσία του κράτους και προς το κρατικό σύνταγμα και τέλος υπό την κοσμοπολιτική εκείνη έννοια, ή οποία επεκτείνει την ιδέα της ήθικης οργάνωσης του δικαίου στο σύνολο των επί μέρους έθνικων και κρατικων ολότητων και τη διευρύνει έτσι σε ιδανικό καθολικά έγκυρου διεθνους δικαίου. Από πρώτη σκοπιά ή έκθεση δεν χρειάζεται παρά να επαναλάβει τους όρισμούς που είχαν δώσει ή Θεμελίωση της μεταφυσικής των ήθων και ή Κριτική του πρακτικού λόγου περί της σχέσης μεταξύ της «υλης» του πόθου και της καθαρής «μορφής» της βούλησης. Όμως κάνει ένα βήμα παραπέρα στην επικράτεια των συγκεκριμένων και ψυ-

χολογικῶν προβλημάτων τοῦ ἀτόμου, τηρώντας ὄχι μόνο τὴν καθαρὴ ἐγκυρότητα τοῦ ἠθικοῦ νόμου ὡς τέτοιου, ἀλλὰ τὴν ὄντως ἐπενέργειά του κατὰ τὴν ἐφαρμογὴ στὴν ἀτομικὴ περίπτωσι. Κι ἐδῶ δείχεται λοιπὸν ὅτι ἡ ἀπόφασι λαμβάνεται πλήρως ὑπὲρ τῆς «μορφῆς» καὶ κατὰ τῆς «ὔλης», ὑπὲρ τῆς καθαρῆς «ιδέας» καὶ κατὰ τοῦ ἐμπειρικοῦ συναισθήματος τοῦ ἡδέος καὶ τοῦ εὐδαιμονισμοῦ. Οἰκεία γιὰ τὴν ἔννοια τῆς εὐθύνης δὲν εἶναι μόνο ἡ μόνη ἀληθῆς κανονιστικὴ σημασία ἀλλὰ καὶ ἡ μόνη ἐνεργὸς δύναμις κινήτρου. Ἡ ἔννοια τοῦ κινήτρου ὄχι μόνο εἶναι «στὴ συνολὴ τῆς καθαρότητος» ἀσύγκριτα ἀπλούστερη, καθαρότερη, γιὰ τὸν καθένα καταληπτότερη καὶ φυσικότερη πρὸς πρακτικὴ χρῆσι ἀπ' ὅ,τι ὁποιαδήποτε ἄλλη παρμένη ἀπὸ τὴν εὐδαιμονία καὶ ἐν ὄψει τοῦ ἀναμειγμένου μέσα τῆς κινήτρου, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν κρίσι τοῦ κοινότητος ἀκόμη ἀνθρώπινου λόγου εἶναι πολὺ ἰσχυρότερη, πιὸ ἐπίμονη καὶ μεγαλύτερη ἐπιτυχία ὑποσχόμενη ἀπ' ὅποιοιδήποτε παροτρυντικὸ λόγο δανεισμένον ἀπ' αὐτὴ τὴν τελευταία ἀρχή⁴³⁰. Ἐνῶ ἐδῶ πρόκειται γιὰ ἐπέκτασι καὶ μόνο τῶν θεμελιωδῶν ἠθικῶν συλλήψεων τοῦ Κάντ στὴν ἐπικράτεια τῆς παιδαγωγικῆς, μὲ πραγματικὴ διεύρυνσι καὶ τοῦ γενικοῦ θεωρητικοῦ πλαισίου ἔχουμε νὰ κάνουμε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὅπου ὁ Κάντ στρέφεται πρὸς τὴ θεώρησι τοῦ κρατικοῦ βίου. Ἐδῶ βρίσκεται ἐμπρὸς σὲ μία νέα ἀπόφασι ἐπὶ τῆς ἀρχῆς: τὸ ἐρώτημα τῆς σχέσις «θεωρίας» καὶ «πράξις» διαπλάθεται σὲ εἰδικὸ ἐρώτημα περὶ τῆς σχέσις μεταξὺ ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς.

Ὁ Κάντ στέκεται ὡς πρὸς τὴ θεμελιώδη πολιτικὴ του ἀντίληψι πέρα γιὰ πέρα στὸ ἔδαφος ἐκείνων τῶν ιδεῶν οἱ ὁποῖες εἶχαν βρεῖ τὴ θεωρητικὴ τους ἔκφρασι στὸν Ρουσσώ καὶ τὴν ὁρατὴ πρακτικὴ τους ἐπενέργεια στὴ Γαλλικὴ Ἐπανάστασι. Βλέπει τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάστασι

430. Περὶ τῆς κοινοτοπίας: «Ἄς εὐσταθεῖ στὴ θεωρία, γιὰ τὴν πράξι πάντως δὲν κάνει», Ἔργα, VI, σσ. 359, 369.

νά επαγγέλλεται πώς τὸ καθαρὸ δίκαιο τοῦ λόγου θὰ γίνει ἔργο. Διότι γι' αὐτόν, τὸ ἰδιάζον πρόβλημα κάθε ἀνεξαιρέτως πολιτικῆς θεωρίας συνίσταται στὸ ἐρώτημα τοῦ ἂν εἶναι ἐφικτὸς ὁ συμβιβασμὸς διαφορετικῶν ἀτομικῶν βουλήσεων σὲ μία συνολικὴ βούληση, ὅπου ὅμως ἡ αὐτονομία τῶν ἐπὶ μέρους βουλήσεων δὲν θὰ αἴρεται ἀλλὰ θὰ ἐπιδέχεται, ὑποτίθεται, ἐγκυρότητας καὶ ἀναγνώρισης ὑπὸ μία νέα ἔννοια. Κάθε θεωρία περὶ δικαίου καὶ κράτους, κατανοούμενη φιλοσοφικά, δὲν ἐπιτρέπεται συνεπῶς νὰ ἐπιδιώκει παρὰ νὰ λύνει τὸ ζήτημα τοῦ πῶς ἡ ἐλευθερία τοῦ κάθε ἀτόμου, λόγω ἀναγκαιότητας ἀπορρέουσας ἀπὸ ἓναν ἀναγνωρισμένο νόμο τοῦ λόγου, ὀφείλει νὰ αὐτοπεριορίζεται κατὰ τρόπο τέτοιον, ὥστε νὰ ἐπιτρέπει καὶ νὰ θεμελιώνει τὴν ἐλευθερία κάθε ἄλλου. Ἔτσι ἡ θεωρία τοῦ Κάντ γιὰ τὸ δίκαιο καὶ τὸ κράτος τηρεῖ παντοῦ τις καθολικὲς προϋποθέσεις τοῦ 18ου αἰῶνα: τὴν ἰδέα τῶν ἀναπαλλοτρίωτων θεμελιωδῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν ἰδέα τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου. Ὅχι ἄδικα εἶπε ὁ Φρίντριχ Γκέντς [Gentz] γιὰ τὸ δοκίμιο τοῦ Κάντ κατὰ τοῦ Γκάρφε ὅτι περιέχει «τὴν πλήρη θεωρία τῶν τόσο συχνὰ ἐπικροτούμενων καὶ τόσο λίγο κατανοούμενων δικαίων τοῦ ἀνθρώπου... τὰ ὁποῖα προκύπτουν ἀπὸ τὸν σιωπηλὸ καὶ μετρίοφρονα λογισμό τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου δίχως καθόλου θόρυβο, σὲ μορφή στερούμενη μὲν ἐπιδεικτικότητας, ἀλλὰ πέρα γιὰ πέρα ἐντελῆ»⁴³¹. Ὅπως δὲν ἔχει ὁ Κάντ ἀμφιβολία γιὰ τὸ ὅτι δὲν αἴρεται ὁ μεθοδολογικὸς δυῖσμός μεταξὺ εἶναι καὶ δέοντος μὲ τὸ νὰ ἀπαιτεῖ τὴν ἐνότητα τῆς θεωρίας τοῦ δημοσίου δικαίου καὶ τῆς πολιτικῆς πράξης, τὴ διάπλαση τοῦ πραγματικοῦ βίου τοῦ κράτους σύμφωνα μὲ τὴν ἰδέα τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου. Ἡ ἴδια ἡ θεωρία εἶναι ἐδῶ καθαρὴ θεωρία τοῦ δέ-

431. FRIEDRICH GENTZ, «Nachtrag zu dem Rasonnement des Herrn Prof. Kant über das Verhältnis zwischen Theorie und Praxis», *Berliner Monatsschrift*, Δεκεμβρίου 1793.

οντος, ἡ ὁποία καταφέρνει μέσα στο ἐμπειρικό εἶναι, ὅσο τέλεια κι ἂν τὸ νοήσει κανεὶς, νὰ βρίσκει διαρκῶς μία ἔκφραση ἀπλὰ ὑπὸ ὄρους καὶ σχετική. Μόνο ἡ ἀπαίτηση πραγμάτωσης εἶναι ἄνευ ὄρων καὶ ἀδέσμευτη ἀπὸ ἐμπόδια ἐν χρόνῳ κι ἐν χώρῳ, ἐνῶ ἡ ἐκπλήρωση τῆς ἀπαίτησης παραμένει πάντοτε περιορισμένη. Οὔτε ἡ ἔννοια τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου σηματοδοτεῖ ἄρα ἓνα γεγονός τετελεσμένο σὲ κάποιο παρελθόν ἢ πρακτέο σὲ κάποιο μέλλον, ἀλλὰ ἀπλὰ καὶ μόνο ἓνα μέλημα τὸ ὁποῖο ὅμως εἶναι χρήσιμο καὶ τηρητέο ὡς σταθμὸ γιὰ νὰ κρίνουμε τὸ γεγονός. Ἕνας «συνασπισμός» ἀτομικῶν βουλήσεων, ὅπως γίνεται ἐδῶ ἀποδεκτὸς θεωρητικά, δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἔχει λάβει κάποτε χώρα, ἔτσι ὥστε νὰ ἔπρεπε, ἄς ποῦμε, νὰ ἀποδειχθεῖ πρῶτα ἀπὸ τὴν ἱστορία τὸ ὅτι ἓνα ἔθνος συνῆψε μία τέτοια πράξη παραδίδοντας σὲ μᾶς μία ἀσφαλῆ μαρτυρία περὶ τούτου, προφορική ἢ γραπτή, προτοῦ νὰ θεωρήσουμε πῶς δεσμευόμαστε ἀπὸ ἓνα τέτοιο ἀστικό σύνταγμα. «Πρόκειται μᾶλλον γιὰ μία σκέτη ἰδέα τοῦ λόγου, ἡ ὁποία ὅμως ἔχει τὴν ἀδιαμφίβολή της (πρακτική) πραγματικότητα, ἥτοι νὰ δεσμεύει κάθε νομοθέτη νὰ θέτει νόμους ἔτσι, ὥστε νὰ μπορούσαν αὐτοὶ νὰ ἔχουν ἐκπηγάσει ἀπὸ τὴν ἐνωμένη βουλή ἐνὸς ὁλόκληρου ἔθνους καὶ νὰ βλέπει κάθε ὑπῆκοο, στὸ μέτρο πού αὐτὸς θέλει νὰ εἶναι πολίτης, σὰν νὰ συνέπλεε μὲ μία τέτοια βουλή. Διότι αὐτὴ εἶναι ἡ λυδία λίθος τοῦ ἂν οἱ κοινοὶ νόμοι, μηδενὸς ἐξαιρουμένου, συνάδουν πρὸς τὸ δίκιο [Rechtmäßigkeit]». Ἐκεῖ ὅπου ἀντιθέτως αὐτὸς ὁ κανόνας δὲν πληροῦται, ἐκεῖ ὅπου ὁ αὐθέντης [Souverän] ξιππάζεται ἐνδύομενος δίκαια [Rechte] πού εἶναι ἀσυμβίβαστα μὲ τὸ δίκιο, ὅπως ὅποτε ἐκεῖ οὔτε ὁ καθένas ἀπὸ μόνος του, οὔτε τὸ ἐμπειρικό συλλογικὸ ὄν τοῦ ἔθνους ἔχει δίκαιο βίαιης ἀντίστασης. Διότι ἡ παραχώρηση ἐνὸς τέτοιου δικαίου θὰ σήμαινε τὴν ἄρση τοῦ γεγονότος λόγου στὸν ὁποῖο ἐδράζεται κάθε κρατική τάξη. Ἡ αὐθεντία τῆς κεφαλῆς τοῦ κράτους ὡς de facto πλήρωμα, πρέπει νὰ μείνει ἄθικτη. Οὔτε ὅμως ἡ καθαρὴ θεωρία οὔτε οἱ καθολικὰ ἔγκυρες ἠθικὲς ἀρχὲς παύουν νὰ ἔχουν

τήν ἀπαίτηση νὰ μὴν παρεμποδίζονται ν' ἀνακοινώνονται καὶ νὰ ἐκτίθενται δίχως περιορισμούς. Ἡ ἀντίσταση ἢ κατὰ τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, ἢ νομιμοποιούμενη ἀλλὰ καὶ ὑπὸ ὀρισμένους ὅρους ἀναγκαία καὶ ἐπιβεβλημένη, εἶναι συνεπῶς καθαρὰ πνευματικῆς ὑφῆς. Σὲ κάθε συλλογικὸ ὄν πρέπει νὰ κυριαρχεῖ ὑπακοή ὡς μηχανισμὸς τοῦ συντάγματος τοῦ κράτους ὅπως προστάζουν οἱ νόμοι, ἀλλὰ συγχρόνως πνεῦμα ἐλευθερίας καὶ συνεπῶς δημόσιας κριτικῆς τῶν ὑφισταμένων θεσμῶν. Τὸ δίκαιο ἀντίστασης ποὺ παραχωροῦν στὸν πολίτη ὀρισμένες θεωρίες περὶ δημοσίου δικαίου ἐξατιμίζεται στὸν Κάντ σὲ «ἐλευθερία τῆς πέννας» καὶ μόνο. Αὐτὴ ὅμως πρέπει νὰ μένει ὡς «τὸ μοναδικὸ παλλάδιον τῶν δικαίων τοῦ λαοῦ», ἄθικτη καὶ ἀπὸ τὸν αὐθέντη⁴³².

Ἀναγνωρίζει ἐδῶ κανεὶς ἐκ νέου τὸν διπλὸ χαρακτήρα τοῦ ἀγῶνα στὸν ὁποῖο περιπλέχθηκε ὁ Κάντ σ' ὅλη αὐτὴ τὴν περίοδο. Ξεκινáει μὲ τὴν υπεράσπιση τῆς καθαρότητος καὶ τῆς ἀπεριόριστης ἐγκυρότητας τῆς ἐννοίας του τοῦ καθήκοντος. Αὐτὴ ἢ υπεράσπιση ὅμως τὸν πάει πίσω στὸ καθολικὸ ἐρώτημα τῆς σχέσης μεταξὺ ἠθικῆς θεωρίας καὶ πράξης. Προτοῦ διαπιστωθεῖ καθαρὰ καὶ μονοσήμαντα ποῖο ἀπὸ τὰ δύο στοιχεῖα εἶναι ἐδῶ τὸ σταθμὸ καὶ ποῖο τὸ σταθμιζόμενο, ἂν εἶναι τὸ πραγματικὸ ποὺ ὀφείλει νὰ προσφέρει κανονιστικὲς ὑπηρεσίες στὴν ἰδέα ἢ ἡ ἰδέα στὴν πραγματικότητα, δὲν μπορούσε νὰ γίνεῖ ἀπὸ μεθοδολογικὴ ἀποψη οὔτε βῆμα πρὸς τὰ ἐμπρός. Τὸ περιεχόμενο αὐτῆς τῆς ἐτιμηγορίας ὅμως εἶναι γιὰ τὸν Κάντ ἐξ ἀρχῆς καθορισμένο δοθειςῶν τῶν πρώτων κριτικῶν του προϋποθέσεων. Ὅπως στὰ θεωρητικὰ ἢ γνώση δὲν συμμορφώνεται πρὸς τὸ ἀντικείμενο ἀλλὰ τὸ ἀντικείμενο στὴ γνώση, ἔτσι καὶ τὸ καθαρὸ δέον δίνει ἀπέναντι στὸ ἐμπειρικὰ ὑπαρκτὸ καὶ πραγματικὸ τὸν μίτο ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον. Λαμβάνοντας μ' αὐτὸ τὸν τρόπο θέση ὑπὲρ τῆς ἀνεμπόδιστης ἐφαρμοσιμότητος τῆς θεωρίας ὡς τέτοιας,

432. Ὁ.π., τόμος VI, σσ. 380-90.

ὁ Κάντ ὀριοθετεῖ συνάμα ὀριστικὰ ἔτσι τὸ πεδίο τῶν μέσων τῆς. Ἡ θεωρία παραμένει ἐντὸς τῆς ἐπικρατείας τῆς: ἐθελουσίως δὲν ἀσκεῖ ἔναντι τῆς ἀντιστεκόμενης καὶ ἀντιδρώσας πράξης κανένα μέσο βίας μετερχόμενη τῶν μέσων τοῦ λόγου καὶ μόνον. Συγχρόνως σκιαγραφεῖται τὸ κατὰ πόσο ἡ ἐπιστήμη μετέχει τοῦ βίου τοῦ κράτους, τόσο θετικὰ ὅσο καὶ ἀρνητικὰ. Ἡ ἐπιστήμη σ' ὅλες τις μορφές τῆς ἐξωτερικῆς τῆς ὑπαρξῆς καὶ ὀργάνωσης δὲν μπορεῖ ν' ἀποστεῖ τῆς ἰσχύος καὶ τῆς καθοδήγησης τοῦ κράτους. Ἰποτάσσεται ὅμως σ' αὐτὲς μόνον ὑπὸ τὸν ὄρο τὸ κράτος ἀπὸ τὴν πλευρὰ του νὰ ἀφήσει ἄθικτο τὸ δικαίωμά τῆς νὰ ἐλέγχει καὶ νὰ κρίνει ἐπὶ τῆς ἀρχῆς ὅλους του τοὺς θεσμούς. Ἔτσι γιὰ τὸν Κάντ διευρύνεται τὸ γενικὸ ἔργο: ἐκεῖ πού ἦταν ἔρευνα περὶ τῶν θεμελιωδῶν ἐρωτημάτων τοῦ συστήματος καὶ ἀπὸ ὑπεράσπιση τῆς καθαρότητος τῆς μεθοδολογίας του, καθίσταται ἐρώτημα περὶ τῆς θέσης τῆς φιλοσοφικῆς θεωρίας στὸ σύνολο τῆς πνευματικῆς κουλτούρας τοῦ ὁποίου ἀτομικὰ καὶ μόνο μέρη εἶναι ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ θρησκεία, ὁ κρατικὸς καὶ νομικὸς βίος. Ἡ ἀνάγκη νὰ ὀριοθετοῦνται συνεχῶς ἐκ νέου τὰ ὄρια τῶν καθ' ἕκαστον «ἰκανοτήτων» τῆς συνείδησης καὶ νὰ ἐπιτηρεῖται ἡ ἀκριβὴς τους τήρηση, συνενώνεται μὲ τὰ ἰδιαιτέρα ἐρεθίσματα πού παρεῖχε ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη ἢ πολιτικὴ κατάσταση γιὰ τὸν Κάντ. Προτρέξαμε ἐδῶ νὰ μιλήσουμε γιὰ τὴν πραγματεία τοῦ Κάντ κατὰ τοῦ Γκάρφε, ἡ ὁποία δημοσιεύθηκε τὸ 1793, διότι ὄντας τὸ πέρας μίας ἰδιαιτέρας διανοητικῆς ἐξέλιξης σηματοδοτεῖ εὐκρινέστατα τὴ γενικὴ τάση τῆς. Τώρα ὅμως πρέπει νὰ ἐπιστρέψουμε πίσω ὥστε νὰ ἀκολουθήσουμε τὴ διαδρομὴ πού εἶχε πάρει ἡ φιλοσοφικὴ καὶ ἀρθρογραφικὴ δραστηριότητα τοῦ Κάντ μετὰ ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Φρειδερίκου Β'.

Δύο χρόνια μετὰ ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Φρειδερίκου ὁ Τσέεντλιτς παραιτήθηκε ἀπὸ τὴ θέση του ὡς ὑπουργοῦ ἐπὶ θρησκευτικῶν καὶ ἐκπαιδευτικῶν ζητημάτων. Ἡ θέση ἀνατέθηκε «λόγω ἰδιαιτέρας ἐμπιστοσύνης»

τοῦ νέου βασιλιᾶ στὸν Γιοχ. Κρίστοφ Βέλλνερ [Wöllner], τὸν ὁποῖο κάποτε ὁ Φρειδερίκος, σὲ μία σύντομη παρατήρηση πού τηρήθηκε στὰ πρακτικά, εἶχε κατονομάσει «ἀπατεῦνα καὶ μηχανορράφο τραγόπαπα». Ὁ Βέλλνερ πάντως ξεκίνησε τὴν ἄσκηση τῶν καθηκόντων του ἐκδίδοντας τὸ γνωστὸ «διάταγμα περὶ θρησκείας», τοῦ ὁποῖου συνέχεια ἔμελλε νὰ ἀποτελέσει ἡ ἔκδοση ἐνὸς διατάγματος περὶ λογοκρισίας καὶ ὁ διορισμὸς μίας εἰδικῆς ἐπιτροπῆς λογοκρισίας γιὰ ὅλα τὰ ἔντυπα πού δημοσιεύονταν στὴν Πρωσσία. Προεῖχε ὁ μὲ ὅλα τὰ μέσα τοῦ κράτους ἀγώνας τῆς καθεστωτικῆς ὀρθοδοξίας κατὰ τοῦ ἐλευθεριάζοντος πνεύματος καὶ τοῦ διαφωτισμοῦ. Τὸ διάταγμα περὶ θρησκείας ἐξασφάλιζε γιὰ τοὺς ὑπηκόους τὴν ἀνοχὴ τῶν θρησκευτικῶν τους πεποιθήσεων «στὸ μέτρο πού ὁ καθένας πληροῖ ὡς καλὸς πολίτης τοῦ κράτους τὰ καθήκοντά του, κρατεῖ ὅμως τὴν ἐκάστοτε δική του γνώμη γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ φροντίζει νὰ μὴν τὴ διαδώσει ἢ προσηλυτίσει ἄλλους, παραπλανώντας ἢ κλονίζοντάς τους ὡς πρὸς τὴν πίστη τους». Δύο χρόνια ἀργότερα, στίς 9 Δεκεμβρίου 1790, τὸ διάταγμα συμπληρώθηκε μὲ μία διακοίνωση ἡ ὁποία στάλθηκε στίς ὀλομέλειες ὑπάγοντας τὴν ἀκαδημαϊκὴ κρίση τῶν ὑποψηφίων τῆς θεολογίας σ' ἓνα αὐστηρὰ προκαθορισμένο σχῆμα⁴³³. Τὰ πιστεύω τοῦ κάθε ὑποψηφίου ἔπρεπε νὰ διαπιστωθοῦν κατόπιν αὐστηρῆς ὑποβολῆς ἐρωτήσεων καὶ κάθε ἓνας τους ἔπρεπε νὰ ὑποχρεωθεῖ στὸ τέλος τῆς ἐξέτασης διὰ χειραψίας νὰ μὴν παραβεῖ τὰ ὅρια αὐτῶν τῶν πιστεύω ἐξασκώντας τὰ καθήκοντά του ὡς διδασκάλου καὶ ἱεροκέρυκα.

433. Πιὸ πολλὰ γιὰ τὸ διάταγμα περὶ θρησκείας καὶ τὸ καθεστὼς τοῦ Βέλλνερ βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ DILTHEY, «Der Streit Kants mit der Zensur über das Recht seiner Religionsforschung», *Archiv für Geschichte der Philosophie*, τόμος III· στὸν FROMM, *Kant und die preußische Zensur*, Hamburg und Leipzig 1894, καὶ στὸν EMIL ARNOLDT, *Beiträge zu dem Material der Geschichte von Kants Leben und Schriftstellertätigkeit in Bezug auf seine «Religionslehre» und seinen Konflikt mit der Preußischen Regierung*, 1898 (*Gesammelte Schriften*, ἔκδ. τοῦ Schöndörffer, τόμος IV).

Γιὰ νὰ κατανοήσουμε πλήρως τὴν ἐντύπωση πού ἔκαναν ὅλα αὐτὰ τὰ μέτρα στὸν Κάντ πρέπει νὰ θυμηθοῦμε τὴ θέση του ἐκ νεότητος, ἀφ' ὅτου εἶχε διαμορφώσει σταθερὴ καὶ αὐτόνομη πεποίθηση περὶ θρησκευτικῶν πραγμάτων, περὶ κάθε ζητήματος ὁμολογίας πίστεως καὶ ἐκκλησίας. Ὅταν ὁ Λαφάτερ τὸν παρακάλεσε τὸ 1775 νὰ τοῦ γράψει τὴ γνώμη του γιὰ τὴν πραγματεία του *Περὶ πίστεως καὶ προσευχῆς*, ὁ Κάντ τοῦ ἀπάντησε μὲ χωρὶς διόλου περιστροφές καὶ μὲ ὕψιστη ἐλευθεροφροσύνη: «Ξέρετε ἄραγε», τοῦ ἔγραφε, «σὲ ποιὸν ἀπευθύνεστε σχετικῶς; Σὲ ἓναν ὁ ὁποῖος δὲν γνωρίζει μέσο, τὸ ὁποῖο νὰ ἀξίζει τὴν ἔσχατη στιγμή τῆς ζωῆς, πέρα ἀπὸ τὴν καθαρὸτατη εἰλικρίνεια σὲ σχέση μὲ τίς πιὸ κρυφές ἔννοιες τῆς καρδιάς καὶ ὁ ὁποῖος μαζί μὲ τὸν Ἰωβ θεωρεῖ ἔγκλημα τὴν κολακεία τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ἐσωτερικεὺση ὁμολογιῶν πίστεως τίς ὁποῖες ἴσως νὰ ἔξανάγκασε ὁ φόβος ἐνῶ τὸ θυμικὸ δὲν συμφωνεῖ ἐλεύθερα πισστεύον. Διακρίνω τὴ διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὴν εὐαγγελία πού ἔχουμε γιὰ τὴ διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ καί, γιὰ νὰ ξεκαθαρίσω τὴν πρώτη ἀπὸ τίς προσμεξίεις, ζητῶ πρωτίστως νὰ ἐξαγάγω τὴν ἠθικὴ διδασκαλία ξεκομμένη ἀπ' ὅλα τὰ φραστικὰ τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ θεμελιώδης διδασκαλία τοῦ Εὐαγγελίου, ὅ,τι ἀπομένει μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο ἡ βοηθητικὴ διδασκαλία... Ἄν ὅμως ἡ διδασκαλία τῆς ἀγαθῆς βιωτῆς καὶ τῆς καθαρότητος τῶν ἐνοιῶν [Gesinnungen] (πιστεύοντας ὅτι ὁ Θεὸς μ' ἓναν τρόπο πού δὲν εἶναι κὰν ἀνάγκη νὰ γνωρίζουμε, θὰ συμπληρώσει ἀσφαλῶς τὰ ὑπόλοιπα... *δίχως τίς λεγόμενες λειτουργικὲς ἐπικλήσεις, στίς ὁποῖες ἀνέκαθεν συνίστατο ἡ μαγία τῆς θρησκείας*) διαδοθεῖ κάποτε ἐπαρκῶς ἔτσι ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ τηρηθεῖ μέσα στὸν κόσμο, τότε πρέπει νὰ φύγουν οἱ σκαλωσιές, ἀφοῦ ὑπάρχει τὸ κτίσμα... Ὅμως ὁμολογῶ ἐλεύθερα ὅτι ἐν ᾧ τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας τὰ γραπτά μας τῆς Καινῆς Διαθήκης δὲν θὰ μπορέσουν ποτὲ νὰ φτάσουν τὸ κύρος ὥστε νὰ μπορούσαμε νὰ τολμήσουμε νὰ παραδοθοῦμε μὲ ἀπροσμέτρητη ἐμπιστοσύνη σὲ κάθε τους γραμμὴ καὶ κυρίως, ὡς ἐκ τούτου,

νά καταρρακώσουμε τὸ στέρεξιμο τοῦ μοναδικοῦ ἀναγκαίου, τῆς ἠθικῆς πίστεως, δηλαδή, τοῦ Εὐαγγελίου, τῆς ὁποίας ἡ ἐξοχότητα ὀφείλεται ἀκριβῶς στὸ ὅτι ἡ ζέση μας γιὰ τὴν καθαρότητα τῆς ψυχῆς μας καὶ τὴν εὐσυνειδησία μίας καλῆς βιωτῆς συντείνουν στὸ νὰ βλέπουμε ἀνά πᾶσα στιγμή ἐμπρὸς μας τὸν ἱερό νόμο ὁ ὁποῖος μᾶς ἔχει φυλαγμένη καθεμία, καὶ τὴ μικρότερη ἀκόμη, ἀπόκλιση ἀπὸ τὴ θεία βούληση ὡς καταδικασμένη ἀπὸ ἓναν ἄτεγκτο καὶ δίκαιο κριτῆ, πράγμα ἐνάντια στὸ ὁποῖο οὔτε τὸ νὰ ὁμολογοῦμε πίστη, οὔτε τὸ νὰ ἐπικαλούμαστε θεῖα ὀνόματα. οὔτε τὸ νὰ λειτουργοῦμαστε βοηθά... Τῆς θεμελιώδους διδασκαλίας τοῦ εὐαγγελίου οἱ ἀπόστολοι λοιπὸν σαφέστατα προέταξαν τὴ βοηθητικὴ διδασκαλία του καί... ἀντὶ νὰ δοξολογήσουν τὴν πρακτικὴ θρησκευτικὴ διδασκαλία τοῦ Ἁγίου Διδασκάλου ὡς τὴν οὐσιώδη, δοξολόγησαν τὴ λατρεία τοῦ ἴδιου αὐτοῦ τοῦ Διδασκάλου καὶ ἓνα εἶδος ἐπίκλησης τῆς εὐνοίας μέσῳ κολακείας καὶ ἐπαίνων του, ἃν κι αὐτὸς μὲ τόση ἐμμονὴ καὶ τόσο συχνὰ μιλοῦσε ἐνάντια σ' αὐτά»⁴³⁴.

Μία τέτοια «θρησκεία τῆς ἐπίκλησης εὐνοίας», τὴν ὁποία καυτηρίαζε ἀνεκαθεν ὡς τὴν οὐσία τῆς θρησκευτικῆς μανίας, ἔβλεπε ὁ Κάντ τώρα πιά ρητὰ ν' ἀναγνωρίζεται καὶ ν' ἀπαιτεῖται ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ κράτους. Τὴν ὑπερβατικὴ σημασία τῆς «ἐπίκλησης εὐνοίας» περὶ τῆς ὁποίας γίνεται ἐδῶ λόγος, ἀπειλοῦσε νὰ πλευρίσει ὑπὸ τις δεδομένες συνθῆκες ἢ πολὺ ἀπτή σημασία πού παίρνει ὁ ὅρος στὴν πολιτικὴ πρακτικὴ. Ἀπὸ τώρα πιά δὲν κουραζόταν ὁ Κάντ νὰ καταγγέλλει αὐστηρότατα ὅ,τι ἀντιλαμβανόταν ὡς διαφθορά, συγχρόνως θρησκευτικὴ καὶ κρατικὴ. Κάθε μία σχεδὸν ἀπὸ τις σύντομες πραγματεῖες τις ὁποῖες ἔδινε στὴ Βερολινέζικη μηνιαία ἀφορᾶ, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, σ' αὐτὸ τὸ θεμελιώδες καὶ κεφαλαιῶδες θέμα⁴³⁵. Ἡ παραπομπὴ στὸ βιβλίον Ἰώβ τὴν

434. Ἐπιστολὴ στὸν Λαφάτερ, τῆς 28ης Ἀπριλίου 1775 (IX, σελ. 132).

435. Σ' αὐτὸ ἴδιον ὁ Arnoldt ἔχει δικαίως ἐπιστήσει τὴν προσοχὴ (ὁ.π., σελ. 107 κ.κ.).

ὅποια περιέχει ἤδη ἡ ἐπιστολὴ στὸν Λαφάτερ μοιάζει νὰ ἦταν συνήθης σ' αὐτὴ τὴ συνάφεια. Τώρα τὴ δούλεψε περισσότερο παρουσιάζοντας τὴν προφανῆ ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἰλικρινῆ ἀπορία καὶ ἀπελπισία τοῦ Ἰώβ ὡς κατανοοῦντος τὸ θεῖο τῆς ἐγκόσμιας τάξης, καὶ ἀντιδιαστῆλλοντάς τες πρὸς τὴν εἰκόνα τοῦ «κόλακα τοῦ Θεοῦ» καὶ ἐπιδαφιλεύοντας αὐτὴ τὴν εἰκόνα μὲ γνωρίσματα τὰ ὅποια προέρχονταν εὐδιάκριτα ἀπὸ τοὺς τότε Πρώσους κρατοῦντες καὶ εἶναι κομμένα καὶ ραμμένα γι' αὐτούς. «Ὁ Ἰώβ», λέει ἡ πραγματεία *Περὶ τῆς ἀποτυχίας ὄλων τῶν φιλοσοφικῶν δοκιμῶν στὴ θεοδικία*, «μιλάει καταπῶς σκέφτεται καὶ νοιώθει, καταπῶς θὰ ἐνοιωθε μᾶλλον καὶ κάθε ἄνθρωπος εὐρισκόμενος στὴ θέση του. Οἱ φίλοι του ἀντιθέτως μιλοῦν σὰν νὰ τοὺς ἄκουγε ἀπὸ μία μεριά ὁ κρατῶν τὰ ἔργα τοῦ ὁποίου δικαιολογοῦν, ἐπιθυμώντας μὲ τὴν κρίση τους νὰ ἔχουν τὴν εὐνοιά του μᾶλλον παρὰ τὴν ἀλήθεια. Αὐτὴ τους ἡ πανουργία νὰ ἰσχυρίζονται κατ' ἐπίφαση πράγματα γιὰ τὰ ὅποια ὅμως ἐνοιωθᾶν ὅτι δὲν τὰ κατάλαβαν, καὶ νὰ ὑποκρίνονται μία πεποιθήση τὴν ὅποια στὴν πραγματικότητα δὲν ἔχουν, συγκρινόμενη μὲ τὴν εὐθεία ἐλευθεροφροσύνη τοῦ Ἰώβ, ἡ ὅποια ἀπομακρύνεται τόσο πολὺ ἀπὸ ψευτοκολακεῖες ὥστε αὐτὸς νὰ μοιάζει σχεδὸν ἄμετρος, ἀποβαίνει πολὺ ὑπὲρ τοῦ τελευταίου». Ἀκόμη πιὸ ἀπροκάλυπτα παραπέμπει ὁ Κάντ στὶς ἐνοιχοῦσες σ' αὐτὴ τὴν ἀντίθεση συνθῆκες τῆς ἐποχῆς πιὸ κάτω στὸ δοκίμιο αὐτό: «Στὸν Ἰώβ προφανῶς θὰ ἐπιφυλασσόταν ἄσχημη μοῖρα ἀπὸ κάθε δικαστήριον δογματικῶν θεολόγων, κάθε σύνοδο, κάθε ἱερά ἐξέταση, κάθε σῶμα λειτουργῶν ἢ κάθε ἀνώτατο δικαστήριον τοῦ καιροῦ μας – ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα καὶ μοναδικό⁴³⁶. Εἶναι λοιπὸν μόνο ἡ ἀνάταση τῆς καρδιάς κι ὄχι ἡ προτίμησις τοῦ ὑπολογισμοῦ, ἡ εἰλικρίνεια νὰ ὁμολογήσει ἀνυπόκριτα τίς ἀμφιβολίες του καὶ ἡ ἀπέ-

436. Ὑπονοεῖ τὸ Ἀνώτατο Δικαστήριον τοῦ Βερολίνου τὸ ὁποῖο προεδρεύοντος τοῦ Σπάλντινγκ [Spalding] ἀντιτάχθηκε σφοδρὰ στὰ μέτρα τοῦ Βέλλνερ.

χθεια νὰ παριστάνει πεπειθήσεις πού δὲν νοιώθει... : αὐτὰ τὰ χαρίσματα εἶναι πού στοῦ πρόσωπο τοῦ Ἰώβ ἔδωσαν τὴν ἐτυμηγορία τῆς θείκης δικαστικῆς ἀπόφασης ὑπὲρ τοῦ εἰλικρινοῦς ἀνδρὸς καὶ κατὰ τοῦ θρησκευτικοῦ κόλακα». Μία «καταληκτικὴ παρατήρηση» στρέφεται εὐκρινῶς κατὰ τοῦ νέου κανονισμοῦ τοῦ Βέλλνερ περὶ ἀκαδημαϊκῶν κρίσεων καὶ κατὰ τῆς διὰ χειραψίας ἐπισφραγιζόμενης ὑποχρέωσης τήρησης τῆς προτεσταντικῆς ὀρθοδοξίας τῆς πίστης, ἡ ὁποία προβλεπόταν, σύμφωνα μ' αὐτόν, ἐνάντια σὲ κάθε «ἐκβιασμὸ τῆς φιλαλήθειας», ἐνάντια στοῦ «πνευματικὸ βασανιστήριον» [tortura spiritualis] σὲ πράγματα γιὰ τὰ ὁποῖα ἐκ τῆς φύσεως τοῦ ἀντικειμένου δὲν εἶναι ποτὲ δυνατὴ θεωρητικοδογματικὴ πεποίθηση. "Ὅποιος δίνει ἐδῶ διαβεβαίωση πίστης ἐπειδὴ τὸ ἀπαιτοῦν ἀπ' αὐτόν, δίχως ἔστω νὰ ρίξει μία ματιὰ μέσα του ἂν ἔχει συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του ὡς ὄντως διατεινομένου αὐτοῦ, ἢ ἔστω ὡς τοῦτο τὸν βαθμὸ, «ψεύδεται πρὸ ἐξομολογητοῦ ὄχι μόνο ψεῦδος ἀσυνεπέστατο, ἀλλὰ καὶ ἀναιδέστατο, διότι ὑπονομεύει τὸ ὑπόβαθρο κάθε ἐνάρετης πρόθεσης, τὴν εἰλικρίνεια. Εἶναι εὐκόλα προβλέψιμο τὸ πόσο σύντομα τέτοια τυφλὰ καὶ ἐξωτερικὰ πιστεύω (τὰ ὁποῖα πολὺ εὐκόλα συμβιβάζονται μὲ ὁμοίως ἀναληθῆ ἐσωτερικὰ) ἀποφέροντας μέσα κατοχῆς, συνεπιφέρουν σιγὰ-σιγὰ ἓνα κάποιο σφάλμα στὸν τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι καὶ τοῦ πιὸ κοινοῦ ἀκόμη ὄντος»⁴³⁷. Πιὸ ὀριστικὴ καὶ ἀνεπιφύλακτη ἐκδήλωση τοῦ Κάντ γιὰ τὴ νέα κατεύθυνση τὴν ὁποία ἔβλεπε νὰ παίρνουν «τὰ κοινὰ» δὲν θὰ ἦταν δυνατὴ. Μόνο τὸ ὄνομα τοῦ Βέλλνερ, ἀδιάφορο γιὰ τὸ ζήτημα, ἀποσιωπήθηκε ἐδῶ, ἐνῶ ὁ τελικὸς στόχος καὶ οἱ συνέπειες τῆς πολιτικῆς του ὀρθώθηκαν τόσο εὐκρινῶς ὡς προειδοποιητικὰ σήματα ὥστε ἀπ' αὐτὴ τὴ σκοπιὰ δὲν μπορούσε πιά νὰ ὑφίσταται διόλου ἀμφιβολία οὔτε παρανόηση.

437. Γιὰ τὴ συνάφεια βλ. *Περὶ τῆς ἀποτυχίας ὄλων τῶν φιλοσοφικῶν δοκιμῶν στὴ θεοδικία* (1791), *Ἔργα*, VI, σσ. 132-8.

Λόγω αὐτοῦ καὶ μόνο ἡ σύγκρουση μεταξύ τοῦ Κάντ καὶ τῶν κρατούντων κύκλων τῆς τότε Πρωσσίας ἦταν ἀναπόφευκτη καὶ προβλέψιμη πολὺ καιρὸ προτοῦ πράγματι ξεσπάσει. Ἡ κυβέρνηση ἄφησε κατ' ἀρχὴν τὸν Κάντ στὴν ἡσυχία του. Ἴσως νὰ φοβήθηκε νὰ ἐπιτεθεῖ στὸν διάσημο συγγραφέα ὁ ὁποῖος σὺν τοῖς ἄλλοις ἀπολάμβανε τὴν προσωπικὴ ἐμπιστοσύνη τοῦ βασιλέως καὶ ἔγινε ἀποδέκτης εἰδικῆς διάκρισης τοῦ τελευταίου στὶς τελετὲς ἀπ' ἀφορμῆς τῆς ἐνθρόνισης στὴν Καϊνιξβέργη. Ὁ Κήζεβεττερ [Kiesewetter], ὁ ὁποῖος στάλθηκε ἀπὸ τὸ Βερολίνο στὴν Καϊνιξβέργη μὲ μοναδικὸ σκοπὸ νὰ μελετήσει τὴν καντιανὴ φιλοσοφία, ὑπηρετήσε μετὰ ἀπὸ τὴν ἐπιστροφή του στὴν αὐτὴ ὡς δάσκαλος τῶν παιδιῶν τοῦ βασιλιά καὶ ἀνέπτυξε σφοδρὸ ζῆλο κάνοντας κοινὸ κτῆμα τὴν κριτικὴ φιλοσοφία, τὴν ὁποία βέβαια κατανοοῦσε καὶ παρέφραζε μὲ τρόπο ἐκλαϊκευτικὰ ἰσοπεδωτικὸ καὶ μόνο. Οἱ καθ' ὕλην ἀντιθέσεις ὅμως ὅλο καὶ περισσότερο ἀπαιτοῦσαν καθαρὲς ἀποφάσεις. Μία αἴτηση πλήρους ἀπαγόρευσης τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ Κάντ λεγόταν ὅτι ὑποβλήθηκε στὸν βασιλιά ἤδη τὸν Ἰούνιο τοῦ 1791 ἀπὸ τὸ μέλος τοῦ Ἀνωτάτου Δικαστηρίου Βόλτερσντορφ [Woltersdorf] – σύμφωνα μὲ φῆμες ποὺ ἀναφέρει ὁ Κήζεβεττερ, χαρακτηρίζοντάς τες ὅμως ὁ ἴδιος ἀναξιόπιστες, σὲ μία ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Κάντ. «Εἶναι τώρα σωματικὰ καὶ ψυχικὰ ἀδύναμος», ἔγραφε ὁ Κήζεβεττερ γιὰ τὸν βασιλιά, «κάθεται μὲ τίς ὤρες καὶ κλαίει. Ὁ Μπίσοφσβερντερ [Bischofswerder], ὁ Βέλλνερ καὶ ὁ Ρήτς [Rietz] εἶναι ποὺ τυρανιοῦν τὸν βασιλιά. Περιμένουν νέο διάταγμα περὶ θρησκείας καὶ ὁ ὄχλος ψιθυρίζει ὅτι θέλουν νὰ τὸν ἐξαναγκάσουν νὰ πηγαίνει στὴν ἐκκλησία καὶ στὸν μυστικὸ δεῖπνο⁴³⁸. Γιὰ πρώτη φορὰ νοιώθει τώρα ὅτι ὑπάρχουν πράγματα τὰ ὁποῖα δὲν

438. [Σ.τ.Μ.]: Κι ὄχι βέβαια «νὰ κοινωνάει», ἀφοῦ στὴν προτεσταντικὴ ἐκκλησία πρόκειται γιὰ μία συμβολικὴ τελετὴ ἀνάμνησης τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου κι ὄχι γιὰ τὴ «μετάληψη τῶν ἀχράντων μυστηρίων».

μπορεί κανείς ἄρχων νὰ διατάξει καὶ πρέπει νὰ φυλάγεται μήπως ἀνάψει ἢ σπίθαι»⁴³⁹. Παρὰ ταῦτα ὁ λογοκρίτης ποὺ διορίστηκε ἀπὸ τὸν Βέλ-λνερ, Γκόττλιπ Φρίντριχ Χίλλμερ [Hillmer], ὅταν τοῦ ὑποβλήθηκε τὸ δοκίμιο τοῦ Κάντ *Περὶ τοῦ ριζικῶς κακοῦ στὴν ἀνθρώπινη φύση* ἦταν κατ' ἀρχὴν ἀναποφάσιτος ἀκόμη ἂν θὰ ἀρνεῖτο τὴν ἄδεια ἐκτύπωσης. Ἄφησε τελικὰ νὰ δημοσιευθεῖ στὸ τεῦχος Ἀπριλίου τῆς Βερολινέζικης μηνιαίας, καθησυχάζοντας τὸν ἑαυτό του μὲ τὴ σκέψη ὅτι: «ἀφοῦ μόνο βαθυστόχαστοι λόγιοι διαβάζουν τὰ καντιανὰ γραπτὰ...». Ἦδη ὅμως ἡ συνέχεια αὐτῆς τῆς πραγματείας, τὸ δοκίμιο *Περὶ τοῦ ἀγῶνα τῆς ἀρχῆς τοῦ ἀγαθοῦ μ' ἐκείνην τοῦ κακοῦ γιὰ τὴν ἐξουσία ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου*, τὸ ὁποῖο, θεωρούμενο συγγενὲς πρὸς τὴ βιβλικὴ θεολογία ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό του, ἀναγνώστηκε αὐτὴ τὴ φορὰ κι ἀπὸ τὸν λογοκρίτη τῆς θεολογίας Χέρμες [Hermes], σκανδάλισε σ' αὐτὴ τὴν κρούση κι ἐπιβλήθηκε ἀπαγόρευση ἐκτύπωσής του. Μία διαμαρτυρία τοῦ ἐκδότη τῆς Βερολινέζικης μηνιαίας, Μπῆστερ, στὴν ὑπηρεσία λογοκρισίας καὶ στὸν βασιλιὰ ἔμεινε ἐπὶ ματαιῶν. Ὁ Κάντ ἔπρεπε νὰ δοκιμάσει νὰ τὸ δημοσιεύσει ἀλλιῶς, ἐκτὸς κι ἂν ἤθελε νὰ τὸ παρατήσει ἐντελῶς, κι ἔτσι συμπληρώνοντας τὰ δύο δοκίμια ποὺ προορίζονταν γιὰ τὴ Μηνιαία μὲ δύο ἀκόμη κεφάλαια ἐξέδωσε τὸ Πάσχα τοῦ 1793 τὸ σύνολο ὡς αὐτόνομη μονογραφία μὲ τίτλο *Ἡ θρησκεία ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ λόγου καὶ μόνο [Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft]*. Εἶχε πρωτύτερα ρωτήσει στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ στὴν Καινιξβέργη ἂν θεωρεῖ τὸ ἔργο συγγενὲς πρὸς τὴ «βιβλικὴ θεολογία» κι ἂν συνεπῶς ἀξιώνει νὰ λογοκριθεῖ⁴⁴⁰. Ὅταν ἡ ἀπάντηση βγήκε ἀρνητικὴ ἀπευθύνθηκε στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἰένης, ὥστε νὰ

439. Βλ. τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Κήζεβετερ στὸν Κάντ, τῆς 14ης Ἰουνίου 1791.

440. Βλ. σχετικὰ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Κάντ στὸν Στόντιν [Stäudlin] τῆς 4ης Μαΐου 1793.

τοῦ χορηγηθεῖ συστατική ἐπιστολή ἐνὸς ἐπιστημονικοῦ σώματος γιὰ τὸ γραπτό. Ὁ τότε κοσμήτορας, Γιούστους Κρίστιαν Χέννινγκς [Hennings], χορήγησε τὸ τυπωθήτω [imprimatur]⁴⁴¹.

Ἄν θεωρήσουμε, προτοῦ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὴν περαιτέρω μοῖρα τοῦ ἔργου, τὸ καθ' ὕλην περιεχόμενό του, πρέπει κατ' ἀρχὴν νὰ τονιστεῖ ὅτι ἡ Θρησκεία τοῦ Κάντ δὲν μπορεῖ νὰ μετρηθεῖ μὲ τὸ ἴδιο μέτρο πού μετριούνται τὰ κριτικά θεμελιώδη καὶ κύρια ἔργα του. Δὲν βρίσκεται στὴν ἴδια σειρὰ μὲ τὰ γραπτὰ τῆς θεμελίωσης τοῦ συστήματος, μὲ τὴν Κριτική τοῦ καθαροῦ ἢ τοῦ πρακτικοῦ λόγου, μὲ τὴ θεμελίωση τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἡθῶν ἢ μὲ τὴν Κριτικὴ τῆς κριτικῆς ἰκανότητος. Ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ λοιπὸν τὸ καντιανὸ σύστημα δὲν ἀναγνωρίζει διόλου τὴ φιλοσοφία τῆς θρησκείας ὡς πλήρως αὐτόνομο μέλος τοῦ συστήματος, ὡς ἰδιάζοντα τρόπο θεώρησης ἐδραζόμενο σὲ αὐτόνομες καὶ ἀνεξάρτητες προϋποθέσεις. Μία τέτοιου εἴδους ἐγκυρότητα, ὅπως αὐτὴ ἀργότερα ἀξιώθηκε γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ θρησκευολογία ἰδίως ἀπὸ τὸν Σλάιερμαχερ [Schleiermacher], εἶναι ξένη στὸν Κάντ, διότι τὸ περιεχόμενο τῆς φιλοσοφίας του τῆς θρησκείας ἀποτελεῖ γι' αὐτὸν μόνον ἐπιβεβαίωση καὶ παρακείμενο σχόλιο τοῦ περιεχομένου τῆς ἠθικῆς του. Ἡ θρησκεία «ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ λόγου καὶ μόνο», αὐτὴ δηλαδὴ πού οὔτε ἔχει ἀνάγκη οὔτε δικαιούται νὰ γνωρίζει τὴν ἔννοια τῆς ἀποκάλυψης, δὲν ἔχει ἄλλο οὐσιαστικὸ περιεχόμενο ἀπὸ αὐτὸ τῆς καθαρῆς ἠθικῆς: παριστάνει αὐτὸ τὸ περιεχόμενο ἀπλὰ ὑπὸ ἄλλη σκοπιὰ καὶ μὲ μία συγκεκριμένη συμβολικὴ ἐπένδυση. Θρησκεία γιὰ τὸν Κάντ εἶναι ἡ «γνώση τῶν καθηκόντων μας ὡς θεϊκῶν προσταγῶν». Ἡ ἔννοια τοῦ καθηκόντος βρίσκεται συνεπῶς κι ἐδῶ στὸ κέντρο, ἀπλὰ ἡ θεώρηση τῆς πρωταρχῆς της καὶ τοῦ λόγου γιὰ τὸν ὁποῖο εἶναι ἐγκυρη παίρνει ἄλλη κα-

441. Ἡ χορήγηση ἀδείας ἐκτύπωσης ἀπὸ τὸν Χέννινγκς ἀποκαλύφθηκε μόλις ἀπὸ τὸν Ἄρνολτ (ὁ.π., σελ. 31 κ.κ.).

τεύθυνση ἀπ' ἐκείνην πού παίρνει στή θεμελίωση τῆς ἠθικῆς. Ἄντι νὰ θεωρηθεῖ ἡ ἔννοια τοῦ καθήκοντος καθαρά ὡς τὸ ἐξ αὐτῆς σημαίνόμενο καὶ καθ' ὅσα ἐπιτάσσει, συνοψίζουμε ἐδῶ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐντολῆς στήν ἰδέα ἑνὸς ὕψιστου ὄντος, τὸ ὁποῖο νοοῦμε ὡς αὐτουργὸ τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Ἐνας τέτοιος ἐλιγμὸς εἶναι ἀναπόφευκτος γιὰ τὸν ἄνθρωπο διότι κάθε ἰδέα, καὶ ἡ ὕψιστη ἀκόμη, ὅπως αὐτὴ τῆς ἐλευθερίας, γίνεται γι' αὐτὸν καταληπτὴ μόνο «σχηματοποιούμενη». Γιὰ νὰ κάνουμε στοὺς ἑαυτοὺς μας καταληπτές ὑπεραισθητές ποιότητες, ἔχουμε πάντα χρεῖα μίας συγκεκριμένης ἀναλογίας μὲ φυσικὰ ὄντα καὶ δὲν μπορούμε νὰ στερηθοῦμε αὐτὴ τὴ «σχηματοποίηση τῆς ἀναλογίας»⁴⁴². Ἐδῶ δὲν εἶναι κραταιὰ μόνο μία ἰδιαιτερότητα τῆς αἰσθητηριακῆς-ἐποπτικῆς μας φύσης, ἡ ὁποία πρέπει νὰ φανταστεῖ καὶ κάθε τι τὸ πνευματικὸ στὴ μεταφορὰ τοῦ χωροχρονικοῦ, ἀλλὰ συγχρόνως –πράγμα πού γιὰ τὸν Κάντ πρωτόγινε ἐντελῶς εὐκρινές μὲ τὴν περάτωση τῆς Κριτικῆς τῆς κριτικῆς ἰκανότητας– καὶ μία θεμελιώδης τάση τῆς καθαρῆς αἰσθητικῆς μας συνείδησης⁴⁴³. Ἄν καὶ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο δὲν κατανοοῦνται ἀπλά

442. *Θρησκεία ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ λόγου καὶ μόνο*, 2ο μέρος, ἀπόσπασμα 1ο (*Ἔργα*, VI, σελ. 205 κ.κ., σημείωση).

443. Ἰδίως εὐκρινῶς διαφαίνεται αὐτὴ ἡ ὀπτικὴ ἐκεῖ ὅπου ὁ Κάντ ἀντιπαρθέτει τὴ δική του σκοπιὰ τῆς ἠθικῆς πίστης τοῦ λόγου πρὸς τὴ σκοπιὰ μίας θρησκείας τοῦ συναισθήματος καὶ μόνο. Διότι τὸ συναίσθημα ἔχει γι' αὐτὸν θετικὴ καὶ δημιουργικὴ σημασία μόνο γιὰ τὴ δόμηση τοῦ αἰσθητικοῦ κόσμου. Ἀπὸ δῶ πιά προκύπτει γι' αὐτὸν ἡ δυνατότητα μίας μεσολάβησης ἡ ὁποία δὲν ἀπορρίπτει ἀπαραίτητα τὸ στοιχεῖο τὸ ὄντως γόνιμο καὶ νέο ἀπέναντι στὴ φιλοσοφία τοῦ διαφωτισμοῦ τοῦ δεκάτου ὀγδοῦ αἰῶνα, ὅπως π.χ. περιεχόταν στὴ φιλοσοφία τοῦ συναισθήματος τοῦ Γιακόμπι, ἀλλὰ τοῦ δίνει μίαν ἐντελῶς διαφορετικὴ ἑρμηνεία καὶ ἐφαρμογὴ. «Γιατὶ ὅμως ὅλη αὐτὴ ἡ ἔριδα», ἀποφασίζει στὴν πραγματεία του *Περὶ ἑνὸς νεωστὶ ἐγεγρόμενου σοβαροῦ τόνου στὴ φιλοσοφία [Über einen neuerdings erhobenen vornehmen Ton in der Philosophie]* (1796), «μεταξὺ δύο μερῶν τὰ ὁποῖα κατὰ βάση ἔχουν μίαν καὶ τὴν αὐτὴ ἀγαθὴ πρόθεση, δηλαδὴ νὰ κάνουν τοὺς ἀνθρώπους σοφοὺς καὶ δίκαιους; Πολὺς θόρυβος γιὰ τὸ τίποτα, ἀσυμφωνία ἐκ παρεξηγήσεως, στὴν

ψυχολογικά οι ικανότητες πού οδηγούν στη φυσική και καταφατική θρησκεία, αλλά και δικαιολογούνται κριτικά, πρέπει πάντως να ασκηθεί επιμελής έλεγχος να μὴν παριστάνουν υπερφίαλα ὅτι εἶναι αὐτόνομες.

ὅποια δὲν ὑπάρχει χρεία συμφιλίωσης ἀλλὰ ἀμοιβαίων ἐξηγήσεων καὶ μόνο... Ἡ πεπλοφοροῦσα θεὰ ἐμπρὸς στὴν ὅποια κλίνουμε καὶ οἱ δύο μας τὸ γόνυ εἶναι ὁ ἠθικὸς νόμος μέσα μας στὴν ἀπρόσβλητή του μεγαλειότητα. Ναὶ μὲν ἀκοῦμε τὴ φωνή της, καταλαβαίνουμε μάλιστα καὶ τὴν ἐντολή της, στὸ ἄκουσμα ὅμως ἀμφιβάλλουμε ἂν ἡ φωνὴ προέρχεται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, ἀπὸ τὴν ἄσκηση ἐξουσίας τοῦ ἴδιου του τοῦ λόγου, ἢ ἂν ἀπὸ κάτι ἄλλο τοῦ ὁποίου ἡ οὐσία εἶναι ἄγνωστη σ' αὐτόν, καὶ μιλάει στὸν ἄνθρωπο μέσῳ αὐτοῦ τοῦ ἴδιου του τοῦ λόγου. Κατὰ βάση θὰ ἦταν ἴσως καλύτερο νὰ περιφρονήσουμε αὐτὴ τὴ διερεύνηση, ἀφοῦ εἶναι ἀπλῶς εἰκάζουσα, καὶ ὅ,τι ἐναπόκειται σὲ μᾶς παραμένει πάντα (ἀντικειμενικά) τὸ αὐτό, εἴτε ἂν ὑπόκειται ἢ μία ἀρχὴ εἴτε ἡ ἄλλη. Ἡ διδακτικὴ μέθοδος ἐννοιολογικῆς διασάφησης τοῦ ἠθικοῦ νόμου μέσα μας κατὰ τὸν τρόπο τῆς λογικῆς σχολῆς εἶναι ἄλλωστε ἡ μόνη φιλοσοφικὴ, ἐκείνη ὅμως τοῦ νὰ προσωποποιῶμε ἐκεῖνο τὸν νόμο καὶ νὰ κάνουμε τὸν ἠθικὰ προστάσσοντα λόγο πεπλοφοροῦσα Ἴσιδα (μ' ὄλο πού δὲν τοῦ προσάπτουμε ἄλλες ιδιότητες ἀπ' ὅσες βρίσκονται μὲ τὴν ἄλλη μέθοδο) εἶναι αἰσθητικὸς τρόπος τοῦ νὰ φανταζόμαστε τὸ ἴδιο ἀκριβῶς ἀντικείμενο, τοῦ ὁποίου [τρόπου] μπορεῖ κανεὶς νὰ μετέλθει ἀφοῦ πρῶτα ἡ φιλοσοφία καταφέρει νὰ ξεκαθαρίσει τὶς ἀρχές, ὥστε νὰ ζωηρέψουν αὐτὲς οἱ ἰδέες μέσῳ αἰσθητηριακῆς, ἂν καὶ μόνο ἀναλογικῆς παράστασης· μὲ κάποιον κίνδυνο βέβαια πάντοτε μήπως καταλήξουν παραληρηματικὸ ὄραμα, τὸ ὁποῖο εἶναι ὁ θάνατος κάθε φιλοσοφίας» (Ἔργα, VI, σελ. 494 κ.κ.). Ἡ μεγαλύτερη δυσκολία στὸ νὰ δοθεῖ στὴ θρησκεία μίαν ὄντως αὐτόνομη θέση στὸ σύνολο τῆς ὑπερβατολογικῆς κριτικῆς καταδηλώνεται ἐδῶ μὲ τρόπο πολὺ χαρακτηριστικόν. Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό της ὀφείλει νὰ συμπίπτει, ὡς θρησκεία τοῦ λόγου, μὲ τὴν καθαρὴ ἠθικὴ, ἀπὸ τὴν ὅποια διακρίνεται μόνο ὡς πρὸς τὴ μορφή της: ὡς πρὸς τὴν «προσωποποίηση» αὐτοῦ ἀκριβῶς τοῦ περιεχομένου. Αὐτὴ ὅμως ἡ μορφή ἢ ἴδια δὲν τῆς προσιδιάζει, ἀλλὰ ἀντιθέτως ἀνάγεται —ἀκόμη κι ἂν παραβλέψει κανεὶς τὴν καθολικὴ, καθαρὰ θεωρητικὴ σημασία τῆς ὑπερβατολογικῆς «σχηματοποίησης» πού εἶχε ἀναπτύξει ἡ Κριτικὴ τοῦ καθάρου λόγου—στὴν αἰσθητικὴ θεμελιώδη λειτουργία τῆς συνείδησης. Τὸ θρησκευτικὸ δὲν μοιάζει ἄρα κατὰ τὶς καντιανὲς προϋποθέσεις ἰδιάζουσα καὶ αὐτόνομη ἐπικράτεια τῆς συνείδησης, ἀλλὰ μόνον νέα σχέση τὴν ὅποια συνάπτουν οἱ ἀπὸ πρὶν προσδιορισμένες καὶ ἀλληλοριοιηθετούμενες ἐπικράτειες καὶ «ικανότητες».

Ὁ πρόλογος κιόλας τῆς πρώτης ἔκδοσης τῆς *Θρησκείας* τὸ λέει, ὅτι ἡ ἠθική, ὡς θεμελιωμένη στὴν ἔννοια τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἐλευθέρου κι ὡς ἐκ τούτου καὶ αὐτοδεσμευομένου ἀπὸ τὸν λόγο του σὲ ἄνευ ὄρων νόμους ὄντος, δὲν χρειάζεται οὔτε τὴν ἰδέα ἐνὸς ἄλλου ὄντος ὑπεράνω του γιὰ νὰ ἀναγνωρίσει τὸ καθῆκον του, οὔτε ἄλλο ἐλατήριο πέρα ἀπ' τὸν νόμο γιὰ νὰ τὸ λάβει ὑπ' ὄψιν. Εἶναι τουλάχιστον φταιξίμο τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου ὅταν ἔχει τέτοια ἀνάγκη, ἡ ὁποία ὅμως καὶ μὲ τίποτ' ἄλλο δὲν μπορεῖ νὰ ὑποκατασταθεῖ, ἀφοῦ ὅ,τι δὲν ἐκπηγάξει ἀπὸ τὸν ἴδιο καὶ τὴν ἐλευθερία του δὲν ἀποτελεῖ ὑποκατάστατο τῆς ἐλαττωματικῆς του ἠθικῆς. Ἡ ἠθικότητα «δὲν ἔχει λοιπὸν διόλου ἀνάγκη τῆς θρησκείας γιὰ νὰ βοηθηθεῖ (οὔτε ἀντικειμενικά, πράγμα πού ἀφορᾷ τὴ θέληση, οὔτε ὑποκειμενικά, πράγμα πού ἀφορᾷ τὴ δεξιότητα), ἀλλὰ δυνάμει τοῦ καθαρῶν πρακτικοῦ λόγου ἐξαρκεῖ ἡ ἴδια στὸν ἑαυτό της»⁴⁴⁴. «Ὅπου παραγνωρίζεται αὐτό, ὅπου στὸν θρησκευτικὸ τρόπο τοῦ νὰ φανταζόμεστε πράγματα ἐπιτρέπεται ἔστω ἡ παραμικρὴ ἐπιρροή στὴν κατ' ἐξοχὴν θεμελίωση τῆς ἠθικότητας, τότε αὐτὸ δὲν γίνεται μόνο χάριν τῆς καθαρῆς θεμελιώδους ἰδέας τῆς ἠθικῆς, ἀλλὰ καὶ χάριν τῆς ἴδιας τῆς θρησκείας, κι ἐκεῖ ἡ λατρεία τοῦ Θεοῦ διαστρέφεται σὲ «κολακολατρία» [Afterdienst]⁴⁴⁵.

Ὁ Κάντ τηροῦσε κατὰ νοῦ αὐτὴ τὴ σκέψη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού ἐκδηλώθηκε σχετικὰ στὴν ἐπιστολὴ του στὸν Λαφάτερ. Καὶ ἡ *Θρησκεία* θεωρεῖ ὅτι εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν «θρησκευτικὴ μανία» ὅταν ὁ ἄνθρωπος βάζει μὲ τὸν νοῦ του ὅτι πέρα ἀπὸ τὴν ἀγαθὴ βιωτὴ μπορεῖ νὰ κάνει καὶ κάτι ἄλλο γιὰ νὰ γίνεῖ ἀρεστὸς στὸν Θεό. «Ἄγαθὸ» ὅμως μπορεῖ νὰ

444. VI, σελ. 141.

445. [Σ.τ.Μ.]: Ἴσως μοῦ συγχωρεθεῖ ὁ νεολογισμὸς ἐκ τῶν λέξεων «κόλακας» καὶ «λατρεία», πού ὁμολογοῦμένως τόσο ἄσχημα ἦχει. Ὁ ὄρος τοῦ Κάντ εἶναι τὸ ἴδιο νεολογικὸς καὶ ἔχει ἐπὶ πλέον βωμολοχικὸ συμπαραδηλούμενο.

ονομάζεται τὸ πράττειν μας, ὅταν θεμελιώνεται καθαρά στὴν ἀρχὴ τῆς αὐτονομίας καὶ ὅταν συνεπῶς κατὰ τὴν ἀναγνώριση τοῦ νόμου ὡς τέτοιου ἀγνοεῖται ἡ εἰδικὴ σχέση πρὸς τὸν «νομοθετῆ». Ἐλιγμοὶ τῆς ἐξωτερικῆς συμπεριφορᾶς, ὅποια καὶ νὰ εἶναι αὐτή, δὲν βοηθοῦν νὰ ξεπεραστεῖ ἓνα ἔλλειμμα ὡς πρὸς τοῦτο τὸ θεμελιώδες φρόνημα. «Μία φορὰ νὰ περάσει κανεὶς στὸν γνώμονα μίας λατρείας δῆθεν ἀρεστῆς στὸν ἴδιο τὸν Θεό, ἡ ὁποία στὴν ἀνάγκη τὸν κατευνάζει ἀλλὰ δὲν εἶναι καθαρὰ ἠθικὴ, τότε καὶ στὸν τρόπο του νὰ τὸν λατρεύουμε μηχανικὰ δὲν ὑπάρχει οὐσιαστικὴ διαφορὰ πού νὰ δίνει προτεραιότητα στὸν ἓναν ἢ στὸν ἄλλον. Ὅλοι εἶναι ἴσης ἀξίας (ἢ μᾶλλον ἀπαξίας) καὶ εἶναι διακοσμητικὸ καὶ μόνο τὸ νὰ θεωροῦμε ἑαυτοὺς πιὸ περιούσιους ἢ ἔχουμε πιὸ λεπτὴ ἀπόκλιση ἀπὸ τὴν ἀποκλειστικὴ διανοητικὴ ἀρχὴ τῆς αὐθεντικῆς λατρείας, σὲ σύγκριση μὲ ὅσους φταῖνε γιὰ δῆθεν ὠμότερη κατὰπτωση στὴν αἰσθητικότητά. Τὸ ἂν ὁ κατανύκτης παίρνει σύμφωνα μὲ τὰ εἰωθότα τὸν δρόμο γιὰ τὴν ἐκκλησίαν ἢ κάνει προσκύνημα στοὺς ἅγιους τόπους τοῦ Λορέττο ἢ τῆς Παλαιστίνης, τὸ ἂν λέει μὲ τὰ χεῖλη τίς τυποποιημένους του προσευχὰς ἢ, ὅπως ὁ Θιβητιανός, ... τίς ἀποστέλλει μὲ τὸν τροχὸ τῆς προσευχῆς στὰ οὐράνια ὑπουργεῖα, ἢ ὅποιο ὑποκατάστατο τῆς ἠθικῆς λατρείας τοῦ Θεοῦ κι ἂν ὑπάρχει, ἴδια εἶναι ὅλα καὶ ἴσης ἀξίας. Τὸ ζήτημα ἐδῶ δὲν εἶναι τόσο ἡ διαφορὰ τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς ἀλλὰ τὸ πᾶν εἶναι ἡ ἀποδοχὴ ἢ ἡ ἀπόρριψη τῆς μοναδικῆς ἀρχῆς τοῦ νὰ γινόμαστε ἀρεστοὶ στὸν Θεὸ ἀποκλειστικὰ μὲ ἠθικὴ συνείδηση ἐκδηλωνόμενῃ ζωηρὰ μὲ πράξεις κι ὄχι φαινομενικῇ. Εἰδεμὴ ἄς τοῦ γινόμαστε ἀρεστοὶ μὲ εὐσεβῆ παιχνίδια καὶ ἀδράνεια»⁴⁴⁶.

Τὸ δύσκολο μεθοδολογικὸ πρόβλημα πού συνάπτεται πρὸς τὴ θρη-

446. *Θρησκεία ἐντὸς τῶν ὁρίων κ.λπ.*, μέρος τέταρτο: «Περὶ λατρείας καὶ κολακωλατρίας ὑπὸ τὴν κυριαρχία τῆς ἀρχῆς τοῦ ἀγαθοῦ ἢ Περὶ θρησκείας καὶ παπαδαριοῦ», ἀπόσπασμα 2ο (VI, σελ. 320 κ.κ.).

σκέια και ἡ ἰδιάζουσα διαλεκτική πού τῆς προσιδιάζει διαυγάζεται ἀμέσως σ' αὐτή τῆ συνάφεια. Ἀπό τῆ μία πλευρά ἡ αἰσθητηριακή «σχηματοποίηση» εἶναι ἀδιάσπαστη ἀπὸ τὴν οὐσία τῆς θρησκείας, ἐνῶ συνάμα τῆ θέτει ἡ οὐσία τῆς θρησκείας. Ἡ θρησκεία θά ἔπαυε νὰ εἶναι ὁ ἑαυτός της ἂν ἤθελε νὰ παραιτηθεῖ ἀπ' τῆ σχηματοποίηση. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὅμως ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ στοιχεῖο σημαίνει γι' αὐτὴν μία διαρκῆ διακύβευση τοῦ βαθύτατου καὶ πρωταρχικότατου περιεχομένου της: στὸ μέτρο πού τοῦ παραδίδεται ἄκριτα βλέπει νὰ διαστρέφεται στὸ ἀντίθετο τῆς βασικῆς της τάσης. Νοιώθουμε νὰ βρισκόμαστε ἐμπρὸς στὴν ἐναλλακτικὴ λύση, εἴτε νὰ διαλύσουμε τὴ θρησκεία καθαρὰ στὴν ἠθικὴ καὶ νὰ τὴν ἐξαφανίσουμε ἔτσι ὡς αὐτόνομο μόρφωμα, εἴτε νὰ τὴ διατηρήσουμε πλάι της, ἐξ ἀνάγκης ὅμως πάλι αὐτὴν κι ὄχι ἄλλην. Διότι ἡ ἀπαγωγή καὶ θεμελίωση τοῦ ἠθικοῦ νόμου οὔτε αἰσθητηριακὸ στήριγμα ἀνέχεται οὔτε ὑπερβατικὸ «συμπλήρωμα»: κάθε «ἐτερόνομο» στοιχεῖο πού ἐγκρίνουμε πρέπει κατ' ἀνάγκη νὰ τὸ ἐχμαιεῖται αὐτὴ ἡ θεμελίωση. Ἡ λύση αὐτῆς τῆς ἀντινομίας βρίσκεται γιὰ τὸν Κάντ καὶ πάλι στὸν αὐστηρὸ διαχωρισμὸ ἐμπειρικοῦ καὶ νοητοῦ, τοῦ δεδομένου καὶ τοῦ παραδεδωμένου. Τὸ πέρασμα τῆς καθαρῆς θρησκείας τοῦ λόγου στὴν καθαρὴ ἠθικὴ ἀξιώνεται, ἀλλὰ δὲν περατοῦται ποτὲ στὸν κόσμον τῶν ἱστορικῶν φαινομένων καὶ πράγματι δὲν μπορεῖ καν νὰ περατωθεῖ μέσα του. Τὸ σημεῖο τομῆς πού ζητοῦμε καὶ στὸ ὁποῖο πρέπει νὰ στηριχτοῦμε βρίσκεται στὸ ἄπειρο. Αὐτὸ δὲν τὸ κάνει γιὰ μᾶς μὲ κανέναν τρόπο φανταστικὸ σημεῖο, μᾶλλον σηματοδοτεῖ αὐστηρὰ καὶ ἀκριβῶς τὴν κατεύθυνση τῆς ὁποίας δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀποκλίνει ἡ θρησκευτικὴ ἐξέλιξη ἂν δὲν θέλει νὰ χάσει τὸν στόχο της. Ἡ θρησκεία πρέπει, ἐκεῖ ὅπου ἐμφανίζεται στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα, νὰ ἀποδεχτεῖ τὶς μορφές οἱ ὁποῖες καὶ μόνο ἀναλογοῦν σ' αὐτὴ τὴν πραγματικότητα. Πρέπει, γιὰ νὰ εἶναι ἀνακοινώσιμη, νὰ προσηλωθεῖ σὲ αἰσθητηριακὰ σημεῖα τῆς ἀνακοίνωσης. Δὲν χρῆζει στερεῶν ἐξωτερικῶν τάξεων καὶ

δεσμῶν αὐτοῦ τοῦ κοινοῦ βίου γιὰ νὰ ἐπιδράσει στὸν κοινὸ βίον. Ἔτσι στὴν ἐμπειρική της παρουσία καθίσταται ἐξ ἀνάγκης ἐκκλησία. Ὅμως καὶ σ' ἐκείνη τὴ μορφή παρουσίας βυθίζεται μόνο γιὰ νὰ τὴν ἐπεκτείνει καὶ νὰ τὴν ξεπερνᾷ ρωτώντας. Ἡ σκέψη τοῦ τί εἶναι ἡ θρησκεία ὡς πρὸς τὸ καθαρὸ της «καθ' ἑαυτὸ» πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζει συνεχῶς ἐκ νέου τοὺς ἐπὶ μέρους ἔγχρονους καὶ περιορισμένους τρόπους ἐμφάνισης. Ξανὰ καὶ ξανὰ ἢ κατ' ἐξοχὴν της «θεμελιώδης διδασκαλία» πρέπει νὰ διαπιστώνεται καὶ νὰ καταξιώνεται ἀπέναντι στὴν ἀπλή «βοηθητικὴ διδασκαλία». Ἔτσι ὁ ἀγὼνας μεταξύ τοῦ ἄπειρου περιεχομένου στὸ ὁποῖο στοχεύει καὶ στοὺς πεπερασμένους τρόπους στοὺς ὁποίους καταφέρει νὰ τὸ συλλάβει καὶ μόνο, διαιωνίζεται σὲ κάθε μία ἀπὸ τίς βαθμίδες καὶ τίς φάσεις της. Εἶναι ὅμως ἀκριβῶς αὐτὸς ὁ ἀγὼνας στὸν ὁποῖο ἔχει τὸν κοινωνικὸ της βίον καὶ τὴν ἱστορικὴ της ἐπίδραση. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ὁ Κάντ παρατηρεῖ, ὅπως κι ὁ Λέσσιγγ, τίς «καταφατικὲς» θρησκείες ὡς στοιχεῖα καὶ σημεῖα περάσματος στὴν «παίδευση τοῦ ἀνθρωπίνου γένους». Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ἀξιώνει ἀπ' αὐτές, ἀντὶ ν' ἀπολιθώνονται σὲ μία στενὴ δογματικὴ, νὰ ἀναγνωρίζουν χάριν ἑαυτῶν τὸ μέτρο τῆς ἠθικῆς θρησκείας τοῦ λόγου κι ἔτσι ἀσφαλῶς νὰ προετοιμάζουν καὶ τὴ δική τους ὑπέρβαση καὶ διάλυση.

Τὸ γενικὸ θέμα τῆς καντιανῆς θρησκευολογίας ἔχει δηλωθεῖ ἔτσι παρὰ τὸ ὅτι ἡ καθαρὴ περάτωση καὶ τέλεση αὐτοῦ τοῦ θέματος στὴ θρησκεία ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ λόγου καὶ μόνο συναντᾷ ὅπωςδήποτε ποικίλα ἐμπόδια. Αὐτὰ βρίσκονται κυρίως στὸν ἰδιαιτέρο χαρακτήρα τοῦ ἔργου τὸ ὁποῖο δὲν δίνει μὲ κανέναν τρόπο πλήρη ἔκθεση τῶν καντιανῶν θεμελιωδῶν στοχασμῶν περὶ φιλοσοφίας τῆς θρησκείας ἀλλὰ θέλει ἀπλὰ νὰ παραστήσει, παίρνοντας ὡς παράδειγμα μία καθορισμένη προϋποτιθέμενη δογματικὴ, πῶς, ἐμβαθύνοντας καὶ μεθερμηγνύοντας, ἀπὸ ἓνα σύστημα δεδομένων προτάσεων πίστεως ἀντλεῖται μία σύνοψη καθαρὰ «ἐλλογων» ἠθικῶν θεμελιωδῶν ἀληθειῶν. Ὅμως ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ

σύρονται όπωσδήποτε έντελώς καθορισμένα όρια μ' αυτή τήν εφαρμογή τής κριτικής θεωρήσης. "Όχι ότι ή τελευταία ήθελε έν γένει να παρατήρει τήν αρχή της· έκ τών πραγμάτων άσκει όμως αυτή τήν αρχή σ' ένα υλικό, τό όποιο ύποδέχεται ως δεδομένο άπ' έξω. Η Θρησκεία έντός τών όρίων του λόγου και μόνο προσλαμβάνει έτσι πέρα για πέρα τόν χαρακτήρα ένός συμβιβαστικού έργου. Παρουσιάζει ένα στερεό καθεστώς δογμάτων για να άποφλοιώσει καθαρό τό ήθικό περιεχόμενο τό όποιο βρίσκεται κρυμμένο μέσα σ' αυτό τό δογματικό κάλυμμα. "Ό,τι μοιάζει να άντιτίθεται σ' αυτό τό περιεχόμενο είτε άποκλείεται τής «ουσίας» τών θεωρούμενων διδασκαλιών πίστης ως κατοπινή νόθευση, είτε μεθερμηνεύεται με μία έννοια δύναμει τής όποίας μπορεί να ένταχθει κάπως στη μέθοδο τής συνολικής πραγμάτευσης⁴⁴⁷. "Έτσι δέν διακαθορίζεται μόνο ένα κατά βούληση και τυχαίο σημείο έκκίνησης για τή θεωρήση, αλλά άπ' αυτή τή στήριξη σ' ένα δεδομένο δογματικό πλαίσιο μοιάζει να γίνεται άνεκτός και να επανεισάγεται κι ένας σχολαστικισμός ό όποιος μετά άπό τή θεωρητική θεμελίωση τής Κριτικής του καθαρού λόγου μπορούσε να θεωρείται ξεπερασμένος. Πρέπει να φυλαχθεί κανείς να μήν αρχίσει να έξηγει προπετώς αυτό τό έλάττωμα, τό όποιο καθ' έαυτό είναι προφανές, μιλώντας για καθαρά τυχαίους περιορισμούς τής προσωπικότητας και του χαρακτήρα του Κάντ. Δέν ήταν έπ' ουδενί άπλά φοβισμένη σκέψη που τόν έκανε έδω να τηρήσει έφεκτική στάση. Η έξωτερική έγνοια για τίς κρατικές και έκκλησιαστικές αυθεντίες ίσως να όδήγησε σε όρισμένες άπροσδιοριστίες και μερικές κρυπτικές έκφράσεις, ό πυρήνας τής σκέψης όμως δέν θίχτηκε

447. Με ιδιαίτερη όξύτητα έχει τονιστεί αυτός ό συμβιβαστικός χαρακτήρας τής Θρησκείας έντός τών όρίων του λόγου και μόνο άπό τόν ΤΡΕΛΤΣ [Troeltsch], στου όποίου τίς καθ' έκαστον διεξοδικεύσεις παραπέμπω έδω: «Das Historische in Kants Religionsphilosophie», *Kant-Studien* IX (1904), σελ. 57 κ.κ.

ἀπ' αὐτό. Ὁ Κάντ δὲν ἀντιμετώπιζε ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τὴν παραδοσιακὴ θρησκεία ἀλλιῶς ἀπ' ὅ,τι εἶχε ἀντιμετωπίσει τὴν παραδοσιακὴ μεταφυσικὴ. Τὸν ἔμελλε ὅμως ἐδῶ κάτι ἄλλο, διότι τὸ «γεγονός» μίας καθορισμένης θρησκείας εἶναι ὑπὸ πολὺ αὐστηρότερη ἔννοια ἀπ' ὅ,τι αὐτὸ τῆς μεταφυσικῆς, στὴν ὁποία κάθε ἐπόμενο σύστημα μοιάζει νὰ ἐκμηδενίζει τὸ προηγούμενο, δεδομένο ὡς ἱστορικὸ γεγονός σχετικὰ διαρκές καὶ παραμόνιμο ὡς πρὸς τὰ βασικά του γνωρίσματα. Αὐτὴ τὴν ἐμπειρικὴ γεγονότῃτα πρέπει νὰ λαμβάνει ὡς δεδομένη κι ἐκεῖνος πού ἀποσκοπεῖ νὰ τὴν ξεπεράσει ἰδεατὰ. Ἡ ἰδεατότητα προσαρμόζεται στὸ δεδομένο, ὄχι γιὰ νὰ τὸ δικαιολογήσει πάσῃ θυσίᾳ, ἀλλὰ πάντως γιὰ νὰ καταδείξει τὸ σημεῖο μέσα του, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ξεκινώντας μπορεῖ αὐτὸ νὰ ξεπεράσει τὸν ἑαυτὸ του ἀναπτύσσοντας τοὺς ἰδίους «ὀρθολογικοὺς» βλαστοὺς πού προϋποτίθενται μέσα του. Ὁ Κάντ ἀκολουθεῖ ἐδῶ ἀπλὰ μίαν μέθοδο τὴν ὁποία χρησιμοποίησε σύνολος ὁ διαφωτισμὸς σὲ πλήρη ὑποκειμενικὴ εἰλικρίνεια. Ἀποδεικνύει ἐκεῖνη τὴν εὐστροφία τοῦ νὰ ξεχωρίζουμε μεταξὺ «ἐξωτερικοῦ» καὶ «ἐσωτερικοῦ», τῆς ὁποίας ὁ Λέσσιγκ ἔκανε ρητὰ ξεχωριστὴ καὶ εὐφημὴ μνεῖα στὴν ἀνάλυση καὶ κρίση του τῆς θεολογίας τοῦ Λάιμπνιτς. Κι αὐτὸς προσπάθησε νὰ ἀνάψει φωτιὰ μ' αὐτὸ τὸν πυρόλιθο, δὲν ἔκρυψε ὅμως τὴ φωτιὰ του στὸν πυρόλιθο⁴⁴⁸. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ἡ Θρησκεία ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ λόγου καὶ μόνο δὲν ἀνήκει τόσο στὰ φιλοσοφικὰ παρά μᾶλλον στὰ παιδαγωγικὰ του ἔργα. Ἐδῶ μίλησε ὡς παιδαγωγὸς στὸν λαὸ καὶ στὴν κυβέρνησή καὶ συνεπῶς ἔπρεπε τουλάχιστον νὰ ξεκινήσει τόσο μὲ τὴ μορφή τῆς λαϊκῆς πίστεως ὅσο καὶ μὲ τὴ μορφή τῆς ἐπικρατοῦσας θρησκείας τοῦ κράτους. Ὁ κριτικὸς τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι δὲν κατέστη μὲν ἐδῶ ἔξαφνα δογματικὸς, ἀλλὰ ὅπωςδὴποτε ἔγινε «καταφατικὸς» ὑπὸ τὴν

448. Βλ. ΛΕΣΣΙΝΓΚ, *Λάιμπνιτς περὶ τῶν αἰώνιων τιμωριῶν* [*Leibniz von den ewigen Strafen*], Ἔργα (ἔκδοσις Lachmann-Muncker), τόμος XI, σελ. 461 κ.κ.

κατ' ἔξοχὴν ἔννοια τοῦ ὄρου: ἄφησε τὸ ὑφιστάμενο καθεστῶς κατ' ἀρχὴν τουλάχιστον ἄθικτο, ἀφοῦ δὲν τὸν ἔμελλε νὰ γκρεμίσει ἀλλὰ νὰ χτίσει, γιὰ νὰ τὸ ἀναδιαμορφώσει σιγά-σιγά ἐκ τῶν ἔνδον κατὰ τρόπον τέτοιον ὥστε νὰ προσλάβει νέα διάπλαση πιὸ ἐνδεδειγμένη στὶς ἀξιώσεις τοῦ καθαρῦ λόγου. Κι ὅμως ὁ Κάντ προσωπικὰ ἦταν πλήρης ἐκείνης τῆς αἰσιοδοξίας τοῦ λόγου ἀπέναντι στοῦ ἱστορικοῦ φαινόμενο, ἡ ὁποία προσιδίαζε καὶ στὸν Λέσσιγκ καὶ στὸν Λάιμπνιτς. Θεωροῦσε τὴν ἐπιβίωση κιάλας τοῦ χριστιανισμοῦ διὰ μέσου τῶν αἰώνων ὡς ἀπόδειξη τοῦ ὅτι μέσα του ὑπάρχουν κατ' ἀνάγκη στοιχεῖα σημασίας μὲ ἀπολύτως καθολικὴ ἐγκυρότητα. Διότι δίχως τὴ διαιωνίζουσα δύναμη τῶν θεμελιωδῶν μοτίβων τῆς καθαρῆς ἠθικῆς θρησκείας τοῦ λόγου οὔτε αὐτὸ τὸ καθεστῶς του οὔτε ἡ διάρκειά του θὰ ἦταν κατανοητά.

Μὲ τούτα στέκουμε ἄλλωστε συνάμα ἐμπρὸς στοῦ δεῦτερο στοιχείου τῆς καντιανῆς θρησκευολογίας, στοῦ ὁποῖο ἀποκαλύπτεται τόσο τὸ εὖρος τοῦ πρωταρχικοῦ της σχεδίου ὅσο καὶ τὸ ἐμπόδιο στὴν περάτωση αὐτοῦ τοῦ τελευταίου. Ἡ θρησκεία τοῦ λόγου, ὅπως τὴν κατανοεῖ ὁ Κάντ, δὲν παραπέμπεται στὴ σχέση της πρὸς τὴν ἱστορικὴ ἐμπειρία μὲ κάποιον τρόπο ἐκ τῶν προτέρων πρὸς συγκεκριμένη ἱστορικὴ μορφή τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου καί, πολὺ περισσότερο, δὲν περιορίζεται σ' αὐτήν. Στὴ βιβλικὴ θεολογία ἀντιστοιχεῖ στοῦ πεδίου τῶν ἐπιστημῶν μία φιλοσοφικὴ θεολογία, ἡ ὁποία γιὰ νὰ ἐπικυρώσει καὶ νὰ ἐρμηνεύσει τὶς προτάσεις της χρησιμοποιεῖ τὴν ἱστορία, τὶς γλῶσσες, τὰ βιβλία ὄλων τῶν ἐθνῶν, ἀνάμεσά τους καὶ τὴ Βίβλο, πάντοτε ὅμως ὡς μεμονωμένο ἔξοχο παράδειγμα⁴⁴⁹. Πλαί σ' αὐτὴν μποροῦν ἄρα ἀπροκατάληπτα νὰ ἀναφερθοῦν οἱ Βέδες, τὸ Κοράνι, ἡ Ζενταβέστα καὶ νὰ τοὺς καταλογιστεῖ ἴσο δικαίωμα νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν καὶ νὰ ἐλεγχθοῦν. Πρόκειται

449. *Θρησκεία ἐντὸς τῶν ὁρίων* κ.λπ., Πρόλογος στὴν πρώτη ἔκδοση (VI, σελ. 147).

ὅμως ἐδῶ γιὰ τὸν Κάντ γιὰ ἓνα δίκαιο ποῦ ἀποδίδεται θεωρητικά, τὸ ὁποῖο ἐκμηδενίζεται καὶ πάλι στὴν καθ' ἑξοχὴν πρακτικὴ ἐξάσκηση τῆς θεμελιώδους σύλληψης. Γιατὶ ἡ σύνολη θρησκευτικὴ γραμματεία ἐκτὸς τοῦ χριστιανισμοῦ ἀξιολογεῖται ἀπὸ τὸν Κάντ κατὰ βάση μόνο ὑπὸ τὴν ἀνθρωπολογικὴ, ὅχι ὑπὸ τὴν ἠθικοθρησκευτικὴ ἔννοια. Τὴν ἀντιμετωπίζει μὲ τὴ στάση τοῦ γνώστη, ὁ ὁποῖος ἐνδιαφέρεται γιὰ κάθε ἐξωτικὸ φαινόμενο, ποῦ ὅμως δὲν ἀγγίζεται ἀπ' αὐτὸ ἐσωτερικά. Ἀπέναντι στὸν ἰουδαϊσμό ὅπως δι' ὅλου καὶ στὴν Παλαιὰ Διαθήκη ὁ Κάντ εἶναι ἐξ ἀρχῆς τόσο προκατειλημμένος ὑποκειμενικά, ὥστε νὰ μὴν βλέπει πουθενὰ στὴ θρησκεία τῶν προφητῶν καὶ τῶν Ψαλμῶν ἄλλο ἀπὸ μία συλλογὴ νόμων καὶ ἐθίμων «κατὰ τὸ εἰωθός». Ἐδῶ ὅμως —ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ πόσο δίκαιες καὶ τὸ πόση ἀξία ἔχουν τέτοιες καθ' ἑκάστον κρίσεις ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό τους— διαφαίνεται συνάμα ἓνας ἰδιάζων μεθοδολογικὸς φαῦλος κύκλος ὁ ὁποῖος περιέχεται στὴ θεώρηση τῆς φιλοσοφίας καὶ ἱστορίας τῆς θρησκείας ἀπὸ τὸν Κάντ. Τὸ ἠθικὸ μέτρο τηρεῖται ὡς καθολικὰ ἔγκυρο καὶ ἀντικειμενικὸ κριτήριον τῶν καθ' ἑκάστον θρησκευτικῶν μορφῶν. Στὸν τρόπο ὅμως ἐφαρμογῆς του μιλάει ἀναμφίβολα τὸ ὑποκειμενικὸ συναίσθημα καὶ βίωμα. Ἐπειδὴ ἀπὸ τὴ νιότη του ἀνατράφηκε βέβαιος γιὰ τὸ ἠθικὸ ἔργο τῶν γραφῶν τῆς Καινῆς Διαθήκης, τὸ ἐρώτημα περὶ τοῦ μοναδικοῦ καὶ ἀπαράμιλλου περιεχομένου τους ἔχει γιὰ τὸν Κάντ ἐξ ἀρχῆς ἀπαντηθεῖ. Ἡ ὀρθολογικὴ ἀνάλυση ὄφειλε ἐδῶ νὰ διαβεβαιώσει καὶ νὰ ἐρμηνεύσει καθ' ἑκάστον, ποῖο γενικὸ πόρισμα ἦταν γι' αὐτὸν ἤδη ἐκ τῶν προτέρων σαφές. Ὄντως πουθενὰ δὲν βρισκόμαστε τόσο εὐκρινῶς ὑπὸ τὸ κράτος τῶν πρώτων εὐσεβιστικῶν ἐντυπώσεων τῆς νεότητος ὅσο στὴ Θρησκεία τοῦ Κάντ. Διότι ἀκριβῶς ὁ εὐσεβισμὸς ἦταν ὁ ὁποῖος ἐκύρωσε καὶ πάλι ἀποφασιστικὰ ἐκείνη τὴν ἀρχὴ τῆς «ἠθικῆς» ἐρμηνείας τῆς γραφῆς στὴν ὁποία ἐδράζεται καὶ ἡ θρησκευσιολογία τοῦ Κάντ. Καὶ στὸν Μεσαίωνα θεβαίως αὕτη ἡ μορφή ἐρμηνείας ἦταν ἤδη, μεταξύ ἄλλων, γνωστὴ καὶ οἰκεία.

Ἡδὴ ὁ Θωμᾶς Ἀκινάτης [Thomas de Aquino] κάνει μία συστηματικὰ σαφῆ καὶ ὀριστικὴ διάκριση μεταξύ τοῦ «ἀλληγορικοῦ νοήματος» [sensus allegoricus], τοῦ «ἀναγωγικοῦ νοήματος» [sensus anagogicus] καὶ τοῦ «ἠθικοῦ» ἢ «μυστικοῦ νοήματος» [sensus moralis/mysticus] ἑνὸς χωρίου τῆς Γραφῆς. Στὸν εὐσεβισμό αὐτὸ τὸ εἶδος ἐρμηνείας τῆς Βίβλου εἶχε ἐπὶ πλέον προσλάβει ἐκεῖνο τὸ εἶδοποιὸ προτεσταντικὸ χάραγμα, μὲ τὸ ὁποῖο ἐπέδρασε στὸν Κάντ. Συνεπαρμένος ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ ἄνευ ὄρων πρωτείου τοῦ πρακτικοῦ λόγου ζητοῦσε τώρα λοιπὸν πίσω ἀπὸ κάθε οἰκειὸ του θρησκευτικὸ σύμβολο τὴν ἀποκλειστικὰ ἠθικὴ σημασία. Ὁλόκληρο τὸ πλαίσιο προτεσταντικῶν δογμάτων: τὸ δόγμα τῆς ἔκπτωσης καὶ τῆς λύτρωσης, τῆς ἀναγέννησης καὶ τῆς δικαίωσης μέσῳ τῆς πίστεως, προσμετρῶνται μ' αὐτὴ τὴν πρόθεση. Ὁ Κάντ κατέχει τὴν ἀπόλυτη ὑποκειμενικὴ βεβαιότητα ὅτι ἡ θεμελιώδης καὶ καθοδηγητικὴ ἰδέα τῆς θρησκείας του τοῦ λόγου πρέπει νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ κατέχει πλήρως αὐτὸ τὸ πλαίσιο καὶ νὰ τὸ πληροῖ μὲ τὸ ἔργο της. Γι' αὐτὸν ὅμως ἀκριβῶς τὸν λόγο δὲν φιλοδοξεῖ νὰ τὸ ξεπεράσει, ἀφοῦ εἶναι σίγουρος ὅτι μπορεῖ πλήρως νὰ ἐπιδείξει τὴν ὀλόπλευρη ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχῆς του μέσα στὸ πλαίσιο.

Ὅντως ἡ σύνολη ἀνάλυση καὶ κριτικὴ τῶν δογμάτων ποὺ κάνει ἡ θρησκεία συγκεντρώνεται ἐξ ἀρχῆς σ' ἓνα σημεῖο. Ἡ θεωρία τοῦ Κάντ περὶ τοῦ «ριζικῶς κακοῦ» στὴν ἀνθρώπινη φύση, ὅπως καὶ ἡ ἐκδοχὴ του τῆς διδασκαλίας περὶ τῆς προσωπικότητας τοῦ Χριστοῦ, ἡ ἐρμηνεία ποὺ δίνει στὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα καθὼς καὶ στὴν ἰδέα τῆς δικαίωσης, ἡ ἔννοιά του περὶ βασιλείας τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἀντιθετικὴ του διάκριση μεταξύ νόμων καθαρὰ ἠθικῶν ἀφ' ἑνὸς καὶ «κατὰ τὸ εἰωθὸς» ἀφ' ἑτέρου, ὅλα τοῦτα ἀφοροῦν ἓνά καὶ μοναδικὸ θεμελιῶδες φιλοσοφικὸ ἐρώτημα καὶ σ' αὐτὸ βρίσκουν τὴν ἀληθινὴ τους ἐνότητα. Παντοῦ σ' αὐτὲς τὶς θεωρίες πρόκειται κατὰ τὸν Κάντ γιὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα καὶ γιὰ ἐπὶ μέρους ἀναπτύξεις τῆς ἔννοιας τῆς ἐλευθερίας. Ἡ

ἐλευθερία καὶ ἡ ἀντίθεση μεταξύ «έτερονομίας» καὶ «αὐτονομίας», μεταξύ αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ κόσμου, εἶναι τὸ πρωταρχικὸ γεγονός στοῦ ὁποῖο παραπέμπουν ὅλες οἱ θεμελιώδεις θρησκευτικὲς διδασκαλίαι σὲ συγκεκρικαλυμμένη καὶ συμβολικὴ μορφή. Ἡ μέθοδος τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας ἀποσκοπεῖ ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους νὰ κάνει αὐτὴ τὴ συνάφεια ὁρατὴ. Στὴν προσπάθεια πού ἐγινε νὰ συρθεῖ ἕνα σαφὲς ὄριο μεταξύ τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας καὶ τῆς καντιανῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας, σηματοδοτώντας τὴν ἔννοια τῆς λύτρωσης ὡς τὸ εἰδοποιῶ περιεχόμενο τῆς πρώτης, ἀντιτάχθηκε ὁ δίκαιος ἰσχυρισμός, ὅτι τὸ μοτίβο τῆς λύτρωσης δὲν σημαίνει γιὰ τὴ φιλοσοφία τῆς θρησκείας τοῦ Κάντ παρὰ μία ὀρισμένη σκιαγράφηση τοῦ προβλήματος τῆς ἐλευθερίας. Ὁ Κάντ δὲν γνωρίζει οὔτε ἀνέχεται «λύτρωση» ὑπὸ τὴν ἔννοια μίας ὑπερφυσικῆς θείας ἐπέμβασης, ἡ ὁποία νὰ ὑποκαθιστᾷ τὴ δική μας πράξη ὡς ἠθικῶν ὑποκειμένων, ἀντιθέτως βλέπει σ' αὐτὴν μᾶλλον τὴν ἔκφραση τῆς διανοητικῆς πράξης τῆς ἴδιας, δυνάμει τῆς ὁποίας ἡ αὐτονομία τῆς καθαρῆς βούλησης καὶ τοῦ πρακτικοῦ λόγου παίρνει ὑπὸ τὴν ἐξουσία της τὶς ἐμπειρικῆς, αἰσθητηριακῆς ὁρμές⁴⁵⁰. Ἔτσι ἡ ἐλευθερία παραμένει καὶ γιὰ τὴ θρησκευσιολογία τοῦ Κάντ συγχρόνως τὸ μοναδικὸ μυστήριο καθὼς καὶ ἡ μοναδικὴ ἐξηγητικὴ ἀρχή. Φωτίζει τὸ κατ' ἐξοχὴν νόημα καὶ τὸν στόχο τῶν διδασκαλιῶν τῆς πίστης. Ἀλλὰ γιὰ τὴν ἴδια ὁπωσδήποτε δὲν ὑπάρχει πιά, γιὰ λόγους πού παρουσίασε ἡ κριτικὴ ἠθικὴ, περαιτέρω θεωρητικὴ «ἐξήγηση». Ὅ,τι καταφέρνουμε νὰ κάνουμε ἀπέναντί της συνίσταται μᾶλλον στοῦ νὰ τὴ συλλαμβάνουμε στὴν «ἀσυλληπτότητά» της⁴⁵¹. Ὅμως

450. Βλ. σχετικὰ KUNO FISCHER, *Geschichte der neueren Philosophie*, 4η ἔκδοση, τόμος V, σελ. 289 κ.κ., καὶ τὶς ἐνστάσεις πού ἐγείρει ὁ Troeltsch (ὁ.π., σελ. 80 κ.κ.) κατὰ τῆς ἀποψης τοῦ Φίσερ.

451. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 386 κ.κ.

διαπιστώνοντας κι αναγνωρίζοντας μ' αυτό τόν τρόπο τὰ ὅρια τῆς θεωρητικῆς μας σύλληψης δὲν ὀδηγοῦμαστε καὶ ἀπλὰ σ' ἓνα μυστικιστικό σκότος, διότι ὅσο κι ἂν εἶναι ἀδύνατη ἡ ἐρώτηση ἑνὸς «γιατί», ἑνὸς περαιτέρω «λόγου» τῆς ἐλευθερίας, αὐτὴ ἡ ἴδια μαζί μὲ τὸ περιεχόμενό της εἶναι ὅμως δεδομένη ὡς κάτι τὸ ἀπολύτως βέβαιο καὶ ἀναγκαῖο ἀξιούμενο ἄνευ ὄρων ἀπὸ τὸ δέον. Ἡ θρησκεία ὅπως καὶ ἡ ἠθικὴ ἐκφράζουν, ἡ καθεμιὰ τους στὴ γλώσσα της, αὐτὸ τὸ περιεχόμενο, τὸ ὁποῖο ὅμως κατὰ βάση παραμένει ἓνα καὶ τὸ αὐτό, ἀφοῦ κι ὁ ἠθικός νόμος ὁ ἴδιος ἓνας μόνον εἶναι ὡς πρὸς τὴν οὐσία του, μ' ὅσους τύπους κι ὅσα σύμβολα κι ἂν προσπαθοῦμε νὰ τὸν ἐκφράσουμε.

Ἔτσι κι ἡ καντιανὴ φιλοσοφία τῆς θρησκείας μοιάζει, παρ' ὅλες τὶς ἐμπλοκὲς ποὺ ἐνέχει, νὰ κυριαρχεῖται ἀπὸ μία ἐνιαία συστηματικὴ θεμελιώδη σκέψη, ἐνῶ στὸ βιβλίον τοῦ Κάντ γιὰ τὴ θρησκεία αὐτὴ ἡ ἐνόητα μπορεῖ ὅπωςδὴποτε νὰ παρασταθεῖ μόνον ὑπὸ ὄρους καὶ ἀνεπαρκῶς. Εἶναι ἄρα κατανοητὸ ὅτι καὶ ἡ πρώτη ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε ἡ θρησκεία ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ λόγου καὶ μόνον ἦταν πέρα γιὰ πέρα διαφορούμενη. Οἱ δύο πόλοι μεταξύ τῶν ὁποίων κινεῖτο ἡ κρίση τοῦ ἔργου γίνονται ἀμέσως ὄρατοὶ ἂν ἀντιπαραθέσουμε τὴν ἐντύπωση ποὺ εἶχε ὁ Γκαίτε ἀπὸ τὸ ἔργο πρὸς τὴν κρίση τοῦ Σίλλερ. Ὁ Γκαίτε ἀποστράφηκε μὲ ἀπέχθεια τοῦ βιβλίου, στὸ ὁποῖο κατάφερε νὰ δεῖ ἀπλὰ τὸν Κάντ νὰ ἐνδίδει στὴν προτεσταντικὴ ἐκκλησιαστικὴ ὀρθοδοξία καὶ δογματικὴ. Πικρόχολα παρατηρεῖ σ' ἓνα γράμμα στὸν Χέρντερ ὅτι ὁ Κάντ διαπράττει ὑβρὴ «κλερώνοντας» τὸν φιλοσοφικό του τριβῶνα «μὲ τὸ στίγμα τοῦ ριζικῶς κακοῦ... μήπως καὶ προσελκύσει καὶ τίποτε Χριστιανοὺς νὰ φιλήσουν τὴν ἄκρη». Ὁ Σίλλερ ἀπενάντίας, ὁ ὁποῖος συναισθηματικὰ δὲν ἀποστρεφόταν κατ' ἀρχὴν λιγότερο τὴ θεωρία περὶ «ριζικῶς κακοῦ», πιάστηκε στὸ τέλος στὰ θέληγτρα τοῦ καντιανοῦ ἐννοιολογικοῦ ὀρισμοῦ καὶ τῆς ἀπόδειξης. Διότι δὲν μποροῦσε παρὰ ν' αναγνωρίσει ὄντως κι

ἐδῶ, ἂν καὶ ἰδιαζόντως ἐπικαλυμμένη, τῇ θεμελιώδη σκέψῃ τῆς καντιανῆς θεωρίας τῆς ἐλευθερίας, τὴν ὁποία εἶχε ἀπὸ καιρὸ οἰκειοποιηθεῖ ἐσωτερικά. Κι αὐτὸς ὁπωσδήποτε ἐξέφραζε ἀπέναντι στὸν Κέρνερ [Körner] τὴν ἔγνοια μήπως ἡ καντιανὴ θεμελιώδης τάση παρερμηνευόταν: ἐνῶ ἡ πρόθεση τοῦ Κάντ ἦταν ἀπλὰ νὰ μὴν πετάξει τὸ ὑφιστάμενο κι ὁ ἴδιος κατανοοῦσε χάριν τούτου ὅτι τὰ πορίσματα τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ ἔπρεπε νὰ προσαρμοστοῦν στὸν λόγο τῶν παιδιῶν, ἡ κυρίαρχη δογματικὴ θὰ ἐκταμίευε τὸ σύνολο καὶ θὰ τὸ καταχρῶταν γιὰ τοὺς σκοποὺς της – λέγοντας κατὰ συνέπεια ὅτι ὁ Κάντ δὲν ἔκανε παρὰ «μπαλώματα στὸ σαπισμένο κτίριο τῆς βλακειάς». “Ὅσο σκεπτικιστικά κι ἂν ἔκρινε ὅμως τὴν ἐπίδραση τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας, τόσο καλὰ πίστευε ἐν τούτοις ὅτι εἶχε καταλάβει τὸ κατ’ ἐξοχὴν της περιεχόμενο. Ἀπέναντι στὸ περιεχόμενο τῶν δογμάτων πίστευε ὅτι μπορούσε νὰ διαπιστώσει στὸν Κάντ μία πλήρως ἀνεξάρτητη πνευματικὴ στάση. Ὁ Κάντ ἦταν, λέει ὁ Σίλλερ, τόσο ἐλευθερόφρων ὡς πρὸς αὐτή, ὅσο καὶ οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι καὶ ποιητὲς μὲ τὴ μυθολογία τους⁴⁵². Σ’ ὅ, τι ἀφορᾶ τὴν ἴδια τὴν προτεσταντικὴ ἐκκλησιαστικὴ ὀρθοδοξία, δὲν μπορούσε νὰ αὐταπατάται οὔτε στιγμὴ ὡς πρὸς τὴν ἀγεφύρωτὴ ἀντίθεση στὴν ὁποία βρισκόταν ἡ καντιανὴ πεποίθησις πρὸς τὸ κρατικὰ προτιμώμενο καὶ ἀξιούμενο σύστημα. Ἡ κυβέρνησις προσπαθοῦσε ὁπωσδήποτε νὰ ἀποφύγει ἀκόμη τὴν ἀνοιχτὴ ἀντιπαράθεσις. Κι ὅταν ὁ Κάντ ἀκόμη δημοσίευσε ὡς βιβλίον τὴν πραγματεία πού εἶχε ἀπαγορευθεῖ ἀπὸ τὴ λογοκρισία, κατ’ ἀρχὴν δὲν κινήθηκε. Ἐν τούτοις ἤδη τὸ δοκίμιο τοῦ Κάντ ἐνάντια στὸν Γκάρφε, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1793, τὸ ὁποῖο ἐβγάλε ἐπικίνδυνες ἀναλογίες ἀπὸ τὴ γενικὴ ἠθικὴ γιὰ τὴν πολιτικὴν θεωρία, καὶ πού διατεινόταν, συνάγοντας ἀπὸ τίς πρώτες θεμελιώδεις ἐννοίες τοῦ φυσικοῦ δικαίου ὅτι

452. Γράμμα τοῦ Γκαϊτε στὸν Χέρντερ, 7 Ἰουνίου 1793· γράμμα τοῦ Σίλλερ στὸν Κέρνερ, 28 Φεβρουαρίου 1793.

ὄχι μόνο ἡ ἐλευθερία τῆς θρησκευτικῆς συνείδησης ἀλλὰ καὶ ἡ «ἐλευθερία νὰ γράφει κανεὶς» εἶναι μοναδικὸ παλλάδιον τῶν δικαίων τοῦ λαοῦ, ξυπνοῦσαν ἐκ νέου τὴν καχυποψία καὶ τὴν ἀνησυχία τῶν πολιτικῶν ἐξουσιῶν. Ὁ Κάντ προέβλεπε τὴν ἀντιπαράθεση, ἡ ὁποία ὅπωςδήποτε θὰ προέκυπτε, καὶ μολονότι δὲν πῆγαινε γυρεύοντας, περιφρονοῦσε πάντως τὴ φοβισμένη ἐπιφυλακτικότητα πού ὅπωςδήποτε θὰ μπορούσε ἀκόμη νὰ τὴν ἀποτρέψει. «Βιάζομαι, ἐρίτιμε φίλε», ἔγραψε τὸν Μάιο τοῦ 1794 στὸν Μπῆστερ στέλνοντάς του τὸ δοκίμιό του *Τὸ τέλος τῶν πάντων*, «νὰ σᾶς στείλω τὴν πραγματεία πού σᾶς ὑποσχέθηκα προτοῦ ἐπέλθει τὸ τέλος τῆς δικῆς σας καθὼς καὶ τῆς δικῆς μου συγγραφικῆς δραστηριότητος... Εὐχαριστῶ γιὰ τὸ νέο πού μοῦ ἀποστέλλετε καὶ πεπεισμένος ὅτι ἔπραξα πάντοτε κατὰ συνείδηση καὶ κατὰ νόμον παρατηρῶ τώρα ἡρεμῶς τὴν κατάληξη αὐτῶν τῶν παράξενων καμωμάτων. Ἄν νέοι νόμοι ἐπιτάσσουν ὅ,τι δὲν ἀντιτίθεται στὶς ἀρχές μου, μὲ τὴν ἴδια ἀκρίβεια θὰ τοὺς ἀκολουθήσω. Κι ἂν πᾶνε κι ἀπαγορέψουν τὴ γνωστοποίηση τῶν ἀρχῶν μου, ὅπως μὲ συνέπεια ἔκανα ὡς τώρα, τὸ ἴδιο θὰ συμβεῖ – κι οὔτε πού θὰ μὲ νοιάξει. Ἡ ζωὴ εἶναι σύντομη, κυρίως ὅ,τι πιά ἀπομένει προκεχωρηκότων 70 ἐτῶν. Γιὰ νὰ φτάσω στὸ τέρμα δίχως ἔγνοιες σίγουρα θὰ βρεθοῦν δύο μέτρα γῆς»⁴⁵³. Σαφῶς δὲν εἶναι πολεμικὴ διάθεση αὐτὸ πού ἐκδηλώνεται μ' αὐτὰ τὰ λόγια. Ὅμως ὁ ἐβδομηκοντούτης, αὐτὸς πού ἦταν ριζωμένος πλήρως μ' ὅλες του τίς συνήθειες καὶ μ' ὅλο του τὸν βίον στὴ γενέθλιά του πόλη καὶ πού εἶχε ἤδη πρὸ δύο δεκαετιῶν θεωρήσει τὴν ἀποφυγὴ κάθε ἐξωτερικῆς μεταβολῆς ὡς ἔνστικτο τῆς φυσικῆς καὶ πνευματικῆς του φύσης, εἶναι ἐν τούτοις τώρα ἔτοιμος ἀκόμη καὶ νὰ χάσει τὴ θέση του ὡς πανεπιστημιακοῦ διδασκάλου καὶ τὴν ἰθαγένειά του στὴν Πρωσσία, ἂν δὲν μπορούσε νὰ διατηρήσει ἀλλιῶς τὴν ἀνεξαρτησία του. Σ' ὅ,τι ἀφοροῦσε τὸ ἴδιο τὸ

453. Γράμμα στὸν Μπῆστερ, 18 Μαΐου 1794.

δοκίμιο πού ἔστειλε ὁ Κάντ στὸν Μπῆστερ, περιεῖχε καὶ πάλι τόσο εὐκρινεῖς ἐπισημάνσεις τῆς ἐπικαιρότητας καὶ τόσο πικρόχολες διδαχὲς κατὰ τῶν Πρώσων ἐξουσιαστῶν, ὥστε οἱ τελευταῖοι νὰ μὴν μποροῦν πιά νὰ κλείνουν τὰ μάτια. «Ὁ χριστιανισμός», ἔγραφε ἐδῶ, «πέρα ἀπὸ τὸ μέγιστο δέος πού ἀκαταμάχητα ἐμφυσᾷ ἡ ὁσιότητα τῶν νόμων του, ἔχει καὶ κάτι τὸ ἀξιαγάπητο... Ἐὰν κανεῖς τώρα καλοπροαίρετα προσθέτει στὸν χριστιανισμό κάποια ἀκόμη αὐθεντία (ἔστω τῆ θεία), τότε ἡ πρόθεσή του ἄς εἶναι ὅσο θέλει εὐμενῆς καὶ ὁ σκοπὸς ὅσο θέλει ἀγαθός: τὸ ἀξιαγάπητό του ἔχει εξαφανιστεῖ. Διότι εἶναι ἀντίφαση νὰ προστάσεις κάποιον ὄχι μόνο νὰ κάνει κάτι ἀλλὰ καὶ νὰ τὸ κάνει εὐχαρίστως... Εἶναι λοιπὸν ὁ φιλελεύθερος τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι —τὸ ἴδιο ἀπομακρυσμένος καὶ ἀπὸ τῆ δουλικότητα κι ἀπὸ τὴν ἀσυδοσία— ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὁ χριστιανισμὸς ἀναμένει ἀποτελέσματα γιὰ τῆ διδασκαλία του διὰ τῆς ὁποίας καταφέρει νὰ κερδίσει ὑπὲρ του τίς καρδιὲς τῶν ἀνθρώπων, τῶν ὁποίων ὁ νοῦς εἶναι φωτισμένος ἤδη ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ νόμου τοῦ καθήκοντός τους. Τὸ συναίσθημα τῆς ἐλευθερίας στὴν ἐκλογή τοῦ τελικοῦ σκοποῦ εἶναι ἐκεῖνο πού κάνει γι' αὐτοὺς ἀξιαγάπητη τῆ νομοθεσία... Ἐὰν συνέβαινε στὸν χριστιανισμό νὰ πᾶψει νὰ εἶναι ἀξιαγάπητος (πράγμα πού θὰ συνέφερε κιόλας, ἂν ὀπλιζόταν μὲ δεσποτικὴ αὐθεντία ἀντὶ τοῦ σεμνοῦ του πνεύματος) θὰ ἔπρεπε, ἐπειδὴ στὰ ἠθικὰ πράγματα δὲν ὑφίσταται οὐδετερότητα (οὔτε, πολὺ περισσότερο, συνασπισμὸς ἀντιθέτων ἀρχῶν), νὰ γίνεῖ ἡ ἀντιπάθεια καὶ ἀντίθεση κατ' αὐτοῦ ὁ κυρίαρχος τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι τῶν ἀνθρώπων...: Συναίμα ὅμως, ἐπειδὴ ὁ χριστιανισμὸς εἶναι προορισμένος μὲν νὰ εἶναι καθολικὴ θρησκεία τοῦ κόσμου μὲν, ἀλλὰ ὄχι εὐνοημένος ἀπὸ τῆ μοίρα νὰ γίνεῖ αὐτό, θὰ ἐπερχόταν τὸ (ἀπροσδόκητο) τέλος τῶν πάντων ἀπὸ ἠθικῆς σκοπιᾶς»⁴⁵⁴. Αὐτὲς οἱ προτάσεις ἔχουν συνταχθεῖ βεβαίως στὸ μαπαρόκ ὕφος τῶν γη-

454. Τὸ τέλος τῶν πάντων, Ἔργα, V, σσ. 422-4.

ρατειῶν τοῦ Κάντ, τὸ ἀληθινὸ τους νόημα ὅμως καὶ ἡ τάση τους δὲν μπορούσε ἐν τούτοις νὰ παρανοηθεῖ. Ἡ κυβέρνησις ἔπρεπε ν' ἀποφασίσει νὰ προβεῖ κατὰ τοῦ ἀντιπολιτευτῆ πού τῆς ἔκανε τὴ ζωὴ δύσκολη, ὁ ὁποῖος σιγά-σιγά ὅλο καὶ περισσότερο ἔβγαινε ἀπὸ τὸ πλαίσιο τῶν «βαθυστόχαστων λογίων», στὸ ὁποῖο ἐκείνη τὸν πίστευε ἀσφαλῶς ἀπομωνωμένο κατ' ἀρχήν, στρεφόμενος μάλιστα ἐναντίᾱ τῆς μὲ τὰ ὄπλα τῆς λαιδορίας καὶ τῆς σάτιρας. Ἔτσι κοινοποιήθηκε στὸν Κάντ τὴν 1η Ὀκτωβρίου 1794 ἡ γνωστὴ βασιλικὴ κοινοποίησις στὴν ὁποία τοῦ καταμαρτυρεῖται ὅτι ἀπὸ καιρὸ κάνει κατάχρησις τῆς φιλοσοφίας του «πρὸς παραμόρφωσις καὶ ἐξύβρισις ὀρισμένων κεφαλαίων καὶ θεμελιωδῶν διδασκῶν τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ» καὶ γιὰ νὰ ἀποφύγει νὰ πέσει στὴ βασιλικὴ δυσμένεια ν' ἀποφύγει νὰ δώσει στὸ μέλλον ἀφορμὴ γιὰ παρόμοιες ἐπικρίσεις: «ἐν ἐναντίᾱ περιπτώσει ἀναμείνατε ἐπὶ ἐμμονῇ Ἰμῶν ἀσφαλῶς δυσαρέστους συνεπειᾶς»⁴⁵⁵.

Ἡ στάσις τοῦ Κάντ ἀπέναντι στὶς κατηγορίες καὶ τὶς ἀπειλές πού τοῦ ἀπαγγέλθηκαν ἐδῶ εἶναι γνωστὴ. Πρῶτα ἀντέκρουσε στὴν ἀπολογητικὴν του ἐπιστολὴν τὴν ἐπίκρισις ὅτι ὡς δάσκαλος τῆς νεολαίας, στὶς ἀκαδημαϊκὰς του παραδόσεις δηλαδὴ, ὅπως ὁ ἴδιος τὸ κατανοοῦσε, ἀνέμειξε ποτὲ κρίσεις τῆς Βίβλου καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ, ἐπικαλούμενος σχετικὰ τὸν χαρακτήρα τῶν ἐγχειριδίων τοῦ Μπάουμγκαρτεν ἐπὶ τῇ θάσει τῶν ὁποίων δίδασκε πάντοτε καὶ τὰ ὁποῖα ἀπὸ μόνον τους ἀπέκλειαν μία τέτοια σχέσις. Καὶ στὸ βιβλίον του, λέει, δὲν μίλησε ἐπ' οὐδενὶ «ὡς δάσκαλος τοῦ λαοῦ», ἀλλὰ στόχευε ἀποκλειστικὰ σὲ μία «συζήτησις μεταξὺ πανεπιστημιακῶν λογίων», ὥστε τὸ βιβλίον νὰ πρέπει νὰ θεωρεῖται ἀκόμη καὶ ἀκατανόητο καὶ ἄβατο γιὰ τὸ κοινόν. Μία «ταπεινωσις» τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τῆς Βίβλου, ἡ Ἐρησκεία του δὲν μπορούσε,

455. Βλ. τὴ βούλα κατὰ γράμμα στὸν Πρόλογον τῆς Ἔριδας τῶν πανεπιστημιακῶν σχολῶν (Ἔργα, VII, σελ. 316).

λέει, επίσης να περιέχει, και για τὸν λόγο ὅτι σ' αὐτὴν τὸ μοναδικὸ θέμα ἀποτελεῖ ἡ ἐξέλιξη τῆς καθαρῆς θρησκείας τοῦ λόγου, ὅχι ἡ κριτικὴ ἱστορικὰ ὀρισμένων μορφῶν πίστεως. Κατὰ τὰ λοιπὰ δὲν ἄφησε, λέει, ἀμφιβολία στὸ μέτρο πού ἀσχολήθηκε μὲ τὸ εἰδικὸ περιεχόμενον τοῦ χριστιανισμοῦ, γιὰ τὸ ὅτι ἀναγνωρίζει μέσα του τὴν πληρέστατη ἱστορικὴ ἔκφραση τῆς καθαρῆς πίστεως τοῦ λόγου [Vernunft]⁴⁵⁶. «Σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ δεύτερο σημεῖο», κλείνει ἡ καντιανὴ ἀπολογία, «ν' ἀποφύγω στὸ μέλλον νὰ δώσω ἀφορμὴ παρόμοιας (καταγγεληθείσας) παρὰ μὲν ἄλλου πρὸς τὸν πῶς ἀσφαλῆ τρόπο νὰ διαλύσω καὶ τὴν παραμικρὴ ὑποψία σχετικά, τὸ νὰ δηλώσω μὲ κάθε ἐπισημότητα ὡς πιστότατος ὑπὸ τῆς Ἰμετέρας Βασιλικῆς Μεγαλειότητος ὅτι στὸ ἐξῆς θὰ παραιτηθῶ ἐντελῶς κάθε δημόσιας παρουσίας πού ἀφορᾷ τὴ θρησκεία, εἴτε τὴ φυσικὴ εἴτε τὴ ἀποκεκαλυμμένη, τόσο σὲ παραδόσεις ὅσο καὶ σὲ γραπτὰ»⁴⁵⁷.

Ἔτσι ὁ Κάντ ἀνταπαντώντας πρὸς τὴ βασιλικὴ διαταγὴ ἐνδίδει στὴν πράξη στὶς ἀξιώσεις τῆς κυβέρνησης ὡς πρὸς κάθε σημεῖο, ζητώντας νὰ βρεῖ γιὰ τὸν ἑαυτὸ του μία δικαιολογία αὐτῆς τῆς ὑπαναχώρησης μόνο στὸ ὅτι τὴν περιορίζει σὲ μία διανοητικὴ αὐτολογοκρισία στὴ διάρκειά τῆς βασιλείας καὶ τοῦ βίου τοῦ Φρειδερίκου-Γουλιέλμου Β'. Ἡ ἐπιπρό-

456. [Σ.τ.Μ.]: Μιλώντας ἐδῶ ὁ Κάντ γιὰ τὸν χριστιανισμό ὡς «πίστη τοῦ λόγου» ἐννοεῖ λογικὴ πίστη μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀκαδημαϊκῆς λογικῆς ὅπως αὐτὴ ἐφαρμόζεται στὴ «λογικὴ θρησκεία» τὴν ὁποία εὐαγγελίζεται. Σαφέστατα ὁ ὅρος «Vernunft», τὸν ὁποῖο χρησιμοποιοῖ, δὲν παραπέμπει στὸν «Λόγον» τοῦ Κατὰ Ἰωάννη Εὐαγγελίου 1, γιὰ τὸν ὁποῖο ἔχουν προταθεῖ δύο μεταφράσεις στὰ Γερμανικά: «Wort» (=λέξη) στὴ μετάφραση τοῦ Λουθήρου (1522) καί, στὴν ἐποχὴ μας πιά, «Logos» ἀπὸ τὴ μεταρρυθμιστικὴ Παλαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία. Ἔτσι δὲν μπορεῖ νὰ ἰδωθεῖ ἡ ἐδῶ προσφερόμενη ἀπολογία τοῦ Κάντ ὡς ἀδυνατίσμα τῆς πρωταρχικῆς σκληρῆς τοῦ θέσης, ἀντίθετα: ὁ Κάντ ἀνάγει ἐδῶ τὸν χριστιανισμό στὴ «λογικὴ θρησκεία».

457. Βλ. Ἔριδα τῶν πανεπιστημιακῶν σχολῶν (Πρόλογος), Ἔργα, VII, σσ. 317-21.

σθετη παρατήρηση ότι στο έξής δεσμεύεται να σιωπήσει στα θρησκευτικά ζητήματα «ὡς πιστότατος ὑπήκοος τῆς Μεγαλειότητάς Του», ὑποτίθεται, ὅπως ἐξηγεῖ κατόπιν ὁ ἴδιος ὁ Κάντ, ὅτι περιέχει ρητὰ αὐτῆ τῆ συνυποδήλωση. Αὐτὴ ἡ στάση συχνὰ ἔτυχε δριμέος φόγου. Ὅμως αὐτὲς οἱ ἐπικρίσεις ἀστοχοῦν τις περισσότερες φορές ὡς πρὸς τὸ κατ' ἐξοχὴν ἀποφασιστικὸ σημεῖο. Ἐὰν ὁ Κάντ ἔχοντας συνείδηση καὶ συναίσθηση τοῦ φιλοσοφικοῦ ἔργου ζωῆς πού εἶχε ἀκόμη ἐμπρὸς του — ὁ ἴδιος δὲν θεώρησε αὐτὸ τὸ ἔργο ποτὲ περατωμένο καὶ παραπονιέται ὀγδοηκοντούτης ὅτι σημαντικὰ μέρη του εἶναι ἀκόμη ἡμιτελῆ—, ἐὰν λοιπὸν εἶχε ἀποφασίσει νὰ παρατήρει τὸν ἀγῶνα ἐνάντια στὸ καθεστῶς τοῦ Βέλλνερ, ἐπειδὴ αὐτὸς ὁ ἀγῶνας θὰ τὸν ἐξαντλοῦσε ἀπὸ τὴν καλύτερη ἐναπομένουσα σ' αὐτὸν δύναμη νὰ ζήσει καὶ νὰ ἐργαστεῖ, θὰ ἦταν στενοκέφαλο καὶ μικρόψυχο νὰ θέλει νὰ βρεῖ τὸ δίκιο του ἀπ' αὐτόν. Εἶναι τὸ θεμελιῶδες δικαίωμα τῆς μεγαλοφυΐας νὰ καθορίζει μόνη τῆς τὸν δρόμο τῆς καὶ τὰ ἔργα τῆς λόγῳ μίας ἀτομικῆς ἀναγκαιότητας ἢ ὁποῖα συνάμα εἶναι ἡ ὕψιστη καθ' ὕλην ἀναγκαιότητα. Καὶ θὰ παραμένει κοντόθυρη καὶ ἄγωνα ἢ λήψη ἐνὸς ἐξωτερικοῦ, ἀφηρημένου ἐπιστημονιστικοῦ μέτρου ἀντὶ αὐτοῦ τοῦ ἐσωτερικοῦ. Ἄν συνεπῶς ὁ Κάντ θυσιάζε τώρα τὴ δραστηριότητά του ὡς ἀρθρογράφος ἢ τὴν κρατοῦσε γιὰ πιὸ εὐνοϊκὲς ἐποχές, ὥστε νὰ κερδίσει χῶρο καὶ σχόλη ὥστε ν' ἀντιμετωπίσει τὰ ἄλλα προβλήματα πού τοῦ ἀντιστέκονταν ἀκόμη, τότε κάθε παράπονο σχετικὰ θὰ ἐστερεῖτο βάσης. Ὅμως ἡ στάση του ἀπέναντι σὲ ὅσα τοῦ καταμαρτυρεῖ ἢ κυβέρνηση ἔχει ὅπωςδῆποτε ἓνα γνώρισμα πού δείχνει πῶς δὲν ἀντιμετωπίζει πιά μὲ πλήρη ἐσωτερικὴ ἐλευθερία ἐκλογῆς τὴ διαμάχη, τὴν ὁποία τόσο εὐκρινῶς εἶχε προβλέψει καὶ στὴν ὁποία τόσο ἀποφασισμένα εἶχε ἀνταποκριθεῖ. Ὅπωςδῆποτε ἀποφασιστικότερα ἀποστρεφόταν ἀπὸ τὴν ἰδέα νὰ ἀνακαλέσει, ἔστω καὶ γιὰ τὸ θεαθῆναι. «Ἀνάκληση καὶ ἄρνηση τῶν ἐσωτερικῶν μας πεποιθήσεων», γράφει σὲ μία ἀπὸ τίς σημειώσεις του ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, «εἶναι κατάπτυστο. Ἡ

σιωπή όμως σέ μία περίπτωση όπως ή παρούσα είναι καθήκον του ύπη-
κόου. Κι αν ακόμη όλα όσα λέγονται είναι αναγκαιώς αληθή, τὸ νὰ λέ-
γεται κάθε ἀλήθεια δημοσίως δὲν εἶναι τάχα γι' αὐτὸ τὸν λόγο καὶ
καθήκον». Κι ἐδῶ ἐξισοροποῦσε συνεπῶς, μὲ τὸν αὐστηρὸ καὶ μεθοδικό
του τρόπο, τὴν ἐπικράτεια καὶ τὸν ὄγκο τῶν ἀτομικῶν καθηκόντων.
Ἵποτίμησε ὅμως, πέρα ἀπὸ τὰ προσωπικὰ δικαιώματα ποὺ ἔδωσε στὸν
ἑαυτό του ἔναντι τῶν κυρίαρχων πολιτικῶν ἐξουσιῶν, τουλάχιστον τὴν
προσωπικὴ ἰσχὺ ποὺ ὄντως κατεῖχε ἀπέναντί τους. «Ἐὰν οἱ ἰσχυροὶ τοῦ
κόσμου», ἔγραψε αὐτὴ τὴν ἐποχὴ στὸν Σπέενερ [Spener], «βρίσκονται
σὲ κατάσταση μέθης, εἴτε αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ μία ἀνάσα τῶν θεῶν εἴτε
ἀπὸ ἓναν λαϊκὸ χορὸ»⁴⁵⁸, τότε πρέπει νὰ συμβουλέψει κανεὶς ἓναν Πυγμαῖο,
ἂν ἀγαπάει τὸ τομάρι του, νὰ μὴν μπλέκεται στὴ διαμάχη τους, κι ἄς
τοῦ τὸ πεί μὲ τὴν πιὸ ἀβρῆ καὶ σεβαστικὴ πειθῶ, κυρίως ἐπειδὴ ἐτοῦτοι
δὲν θὰ τὸν ἀκούσουν κἀν, ἄλλοι ὅμως, ποὺ εἶναι οἱ καλοθελητάδες, θὰ
τὸν παρεξηγήσουν. Σήμερα πέρασαν 4 ἐβδομάδες ἀφ' ὅτου ἔγινα ἐβδο-
μῆντα ἐτῶν. Τί ἰδιαίτερη ἐπιρροὴ μπορεῖ νὰ ἐλπίζει κανεὶς νὰ ἔχει σὲ
ἄνδρες πνεύματος στὴν ἡλικία μου; Καὶ στὸν χυδὴν ὄγκο; Θὰ ἦταν χα-
μένη, βλαπτικὴ μάλιστα δουλειὰ γιὰ ὅποιον καταγινόταν μαζί της. Σ'
αὐτὸ τὸ ὑπόλοιπο μίας μισῆς ζωῆς οἱ γέροντες ἄς ἔχουν ὡς σύμβουλο τὸ
“δὲν ἔλειψαν οἱ ἥρωες στὸν καιρὸ μας” [non defensoribus istis tempus
eget] καὶ νὰ κοιτάξουν ποῦ φτάνουν οἱ δυνάμεις τους, πράγμα ποὺ σχεδὸν
δὲν ἀφήνει ἄλλη ἐπιθυμία ἀπ' αὐτὴν τῆς ἡσυχίας καὶ τῆς εἰρήνης»⁴⁵⁹.
Τὸ εἰρωνικὸ ὑπονοούμενο σ' αὐτὲς τὶς προτάσεις εἶναι ὀφθαλμοφανές.

458. [Σ.τ.Μ.]: Διορθῶν τὸ «Mufette» τοῦ πρωτοτύπου, ποὺ δὲν δίνει νόημα, σὲ
«Musette». «Παλαιογραφικὰ» ἐξηγεῖται τὸ σφάλμα καθὼς στὴ γοτθικὴ γραφὴ ποὺ
χρησιμοποιοῦσε ὁ Κάντ, τὸ καλλιγραφικὸ πρὸς τὰ ἄνω ἐπιμηκυμένο «s», μὲ τὴ
χαρακτηριστικὴ του παλαιογερμανικὴ μορφή, εὐκόλα παρανοεῖται ὡς «f».

459. Ἐπιστολὴ στὸν Σπέενερ, 22 Μαρτίου 1793.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὅμως δείχνουν ὅπωςδήποτε ὅλη τὴ φυσικὴ ντροπαλοσύνη καὶ συστολὴ τοῦ μοναχικοῦ λόγιου καὶ διανοητῆ ὁ ὁποῖος ἔνοιωθε ὄλο καὶ βαθύτερο τρόμο γιὰ κάθε ἐμπλοκὴ στὰ «ἐμπόρια τῶν κοσμικῶν κύκλων». Δὲν ἦταν ὁ φόβος μήπως χάσει τὴ θέση του τὸ κρίσιμο γιὰ τὸν Κάντ. Τὴν πιθανότητα ν' ἀναγκαστεῖ νὰ παραιτηθεῖ ἀπ' αὐτὴν τὴν εἶχε ἀντιμετωπίσει καὶ στὸ παρελθόν, δίχως αὐτὸ νὰ ἐπηρεάσει τὴ στάση του. Ἀκόμη πιὸ ξένο τοῦ ἦταν κάθε ἐσφαλμένο δέος ἐμπρὸς σὲ τίτλους καὶ οἰκότητα: «Ὅλες οἱ μαρτυρίες γιὰ τὴν προσωπικὴ του ἐπικοινωνία μὲ τὸν βασιλιὰ Φρειδερίκο Γουλιέλμο Β', τὸν ὁποῖο ἔπρεπε νὰ προσφωνήσει στὴν Καινιξβέργη κατὰ τοὺς ἑορτασμοὺς τῆς ἐνθρόνισης ὡς πρῦτανος τοῦ Πανεπιστημίου, ἐξαίρουν τὴ χαλαρότητα καὶ τὴ φυσικὴ του ἐλευθεροφροσύνη πού ἀπέδειξε ἐκεῖ. Ὅμως ὡς πρὸς τὸν ρόλο πού εἶναι σὲ θέση νὰ παίξει τὸ ἄτομο στὸ σύνολο ἐνὸς κρατικοῦ ὀργανισμοῦ, ὁ Κάντ σκεπτόταν ἀρκετὰ μετριοφρόνως. Ἐδῶ τὸν συγκρατοῦσε ἐκεῖνος ὁ σκεπτικισμὸς ὁ ὁποῖος ἀπὸ νωρὴς τὸν ἔκανε νὰ ἀπορρίψει κάθε ἄμεσα πρακτικὴ δραστηριότητα ἀναμόρφωσης. Σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὴ θεωρία τῆς ἠθικότητας, τῆς θρησκείας καὶ τοῦ δημοσίου δικαίου, πίστευε ὅτι τὴν εἶχε φέρει μέχρι τοῦ σημείου ἀπὸ τὸ ὁποῖο μπορούσε αὐτὴ νὰ κερδίσει σιγά-σιγά καὶ βαθμιαῖα προοιῦσα, τὴν ὄλο καὶ πιὸ ἐκτεταμένη ἐπιρροή της στὴν «πράξη». Δὲν αἰσθανόταν ὅμως τὴν κλήση νὰ βάλει ἄμεσα καὶ ἐνεργὰ χέρι σ' αὐτό. Βεβαίως ἀπὸ ἀντικειμενικὴ σκοπιὰ ἀναμφίβολα ὑποτιμοῦσε τὴν ἐπιρροή πού θὰ μπορούσε ν' ἀσκήσει ἡ προσωπικότητά του, διότι δὲν ἦταν ἀκόμη διόλου σὲ θέση νὰ ἀποκτήσει πλήρως γενικὴ ἀποψη καὶ νὰ ἐκτιμήσει τί σήμαινε ἡ φιλοσοφία του ἤδη ὡς ἰδεατὴ δύναμη στὸν σύνολο γερμανικὸ ἐθνικὸ βίο. Ἐδῶ συνίσταται ἴσως τὸ πραγματικὸ ἐλάττωμα καὶ σφάλμα στὴ θέση πού ἔλαβε ὁ Κάντ ἀπέναντι στὴ διαταγὴ τῆς Πρωσσοικῆς Κυβέρνησης. Γιὰ νὰ τὸ ἀποφύγει ὅμως θὰ ἔπρεπε νὰ ἔβλεπε ἀφ' ὑψηλοῦ τὸ ἱστορικὸ του περιβάλλον μὲ ἐντελῶς ἄλλα μέτρα, ἀπ' ὅ,τι θὰ μπορούσε ποτὲ νὰ κάνει ὁ Κάντ· θὰ ἔπρεπε νὰ

προσάψει στο πρόσωπό του μία δύναμη άμεσης επιρροής για την οποία όμως ποτέ δὲν θεώρησε ἑαυτὸν ἐπαρκῆ.

Ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς φιλοσοφικῆς εἰκασίας ὅμως ἡ σκέψη τοῦ Κάντ παραμένει προσανατολισμένη πρὸς τὰ πολιτικά θεμελιώδη προβλήματα ποὺ ὑφίστανται τώρα νέα επέκταση καὶ ἐμβάθυνση. Τὸ ζήτημα περνáει ἀπὸ τὸ σύνταγμα τοῦ κυρίαρχου κράτους στὴν ἰδέα τῆς κοινωνίας τῶν ἐθνῶν, τὴν ὁποία ὁ Κάντ ζητεῖ νὰ θεμελιώσει στὸ ἔργο του: *Πρὸς τὴν αἰώνια εἰρήνη* [*Zum ewigen Frieden*] (1795), διακριβώνοντας τὶς ἀπαραίτητές τῆς ἐμπειριοϊστορικές προϋποθέσεις. Ὑπὸ μεθοδολογικῆ ἔννοια ὅμως ἔπρεπε ὅλες οἱ σειρές σκέψεων οἱ ὁποῖες συναρμόσθηκαν ἐδῶ νὰ ὀδηγοῦν πρὸς ἓνα ἐνιαῖο θεμέλιο τὸ ὁποῖο δὲν εἶχε ἀκόμη μέχρι τώρα ὑπαχθεῖ σὲ αὐτόνομη καὶ ἐξαντλητικὴ πραγμάτευση ἐντὸς τοῦ κριτικοῦ συστήματος. Ἡ καντιανὴ ἀντίληψη περὶ κράτους ἐδράζεται στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Κάντ ἀντιλαμβάνεται τὴν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας· ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας ὅμως δὲν ἐπαρκεῖ ἀπὸ μόνη τῆς γιὰ νὰ συγκροτήσει τὴ συγκεκριμένη ἔννοια τοῦ κράτους. Ὅταν τὸ κράτος πιστὸ στὴν ἰδεατὴ του ἀποστολὴ παραπέμπει στὴ σφαῖρα τῆς ἐλευθερίας, τότε ἀνήκει ὡς ἐκ τῶν πραγμάτων καθεστῶς καί, ὡς πρὸς τὴν ἱστορικὴ του πραγμάτωση, μᾶλλον στὴ σφαῖρα τοῦ καταναγκασμοῦ. Ἔτσι εἶναι στὴ μέση μίας ἀντίθεσης στὴν ὁποία ἓνας ἀπὸ τοὺς οὐσιαστικούς του προορισμούς εἶναι αὐτὸς τοῦ μεσολαβητῆ ὁ ὁποῖος ἐπιτυγχάνει προόδους. Ἡδῆ ἡ Ἰδέα γενικῆς ἱστορίας ἐν ὄψει τοῦ κοσμοπολιτισμοῦ [*Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht*]⁴⁶⁰ εἶχε ἐπισημάνει αὐτὴ

460. [Σ.τ.Μ.]: Κι ἐδῶ, ὅπως καὶ σὲ μία-δύο περιπτώσεις ἀκόμη, ἀποκλίνω ἀπὸ τὴ συνήθη μετάφραση τῶν τίτλων τοῦ Κάντ. Τὸ δοκίμιο ποὺ ἀναφέρεται ἐδῶ μεταφράστηκε τὸ 1971 ἀπὸ τὸν Ε. Π. Παπανοῦτσο μὲ τὸν τίτλο: *Ἰδέα μίας γενικῆς ἱστορίας ἀπὸ κοσμοπολιτικὴ ἄποψη*. Προφανῶς δὲν εἶναι ἡ «ἄποψη» ποὺ ἀφορᾷ ἐδῶ τὸν Κάντ ἀλλὰ ἡ «πρόθεση» [Absicht] νὰ ἐγκαθιδρυθεῖ ἓνα καθεστῶς κοσμοπολιτισμοῦ στὴ γῆ.

τή συνάφεια. "Όμως τῆς ἔλειπε ἀκόμη ἓνα σημαντικὸ στοιχεῖο μὲ τὸ ὁποῖο γίνεται σαφέστατη καὶ ἀκριβέστατη ἡ ἐννοιολογικὴ ἔκφραση τῆς ἀντιπαλότητος μεταξύ καταναγκασμοῦ καὶ ἐλευθερίας καὶ ἡ συναρμογὴ μεταξύ αὐτῶν τῶν δύο. Στὴν ἔννοια τοῦ καταναγκασμοῦ βρίσκεται ἡ ἀναγκαία προετοιμασία καὶ προϋπόθεση τῆς ἔννοιας τοῦ δικαίου [ἀπὸ νομικῆς σκοπιᾶς]. Διότι κατὰ τὸν Κάντ τὸ ἠθικὸ καθῆκον διακρίνεται ἀπὸ τὸ νομικὸ ἀκριβῶς ἐπειδὴ τὸ πρῶτο δὲν ρωτᾷ μόνον γιὰ τὴν ἴδια τὴν πράξη ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ πρὸ πάντων γιὰ τὸν ὑποκειμενικὸ «γνώμονα» καὶ τὸ ἐλατήριον, ἐνῶ τὸ νομικὸ καθῆκον ἀφαιρεῖ ἀπὸ κάθε θεώρηση τοῦ εἶδους γιὰ νὰ κρίνει ἀπλᾶ καὶ μόνον τὴν πράξη ὡς τέτοια στὸ ἀντικειμενικὸ καθεστῶς καὶ πλήρωμά της. Ἡ ἀπλή συμφωνία ἢ μὴ συμφωνία μίας πράξης μὲ τὸν νόμον, δίχως νὰ λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν τὰ ἐλατήριά της, εἶναι πού συνιστᾷ τὴ «νομιμότητά» της, ἐνῶ ἡ «ἠθικότητά» της εἶναι ἐξασφαλισμένη μόνον ὅταν ταυτόχρονα εἶναι δεδομένο τὸ ὅτι προκύπτει ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ καθήκοντος ὡς τοῦ ἐνός καὶ μοναδικοῦ ἐλατηρίου. Ἡ τελευταία συμφωνία εἶναι πού μπορεῖ, ἐπειδὴ ἀφορᾷ κάτι τὸ καθαρὰ ἐσωτερικόν, νὰ εἶναι ἐντεταλμένη καὶ μόνον, ἢ πρώτη εἶναι πού ταυτόχρονα μπορεῖ καὶ νὰ ἐπιβληθῆ καταναγκαστικά. Ἡ δυνατότητα ἐξωτερικοῦ καταναγκασμοῦ μίας πράξης ἔχει ληφθεῖ ἄρα μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἴδιου τοῦ [κατὰ νόμον] δικαίου. Τὸ «αὐστηρὸ δίκαιο», κατὰ τὸ ὁποῖο δὲν λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν κάποια συνεργία ἠθικῶν ἐννοιῶν, μπορεῖ καὶ πρέπει «νὰ παρασταθεῖ ὡς ἡ δυνατότητα ἐξαντλητικοῦ ἀμοιβαίου καταναγκασμοῦ, συνάδοντος μὲ τὴν ἐλευθερία τοῦ καθενὸς κατὰ καθολικοὺς νόμους». «Ἔτσι ὅπως λοιπὸν τὸ δίκαιο ἐν γένει ἔχει ὡς ἀντικείμενον μόνον ὅ,τι ἐκ τῶν πράξεων εἶναι ἐξωτερικόν, ἔτσι καὶ τὸ αὐστηρὸ δίκαιο, ἐκεῖνο δηλαδὴ πού δὲν εἶναι προσμειγμένο μὲ τίποτε τὸ ἠθικόν, εἶναι πού δὲν ἀξιώνει ἄλλους καθοριστικούς λόγους τῆς προαίρεσης ἀπὸ τοὺς ἐξωτερικούς. Διότι εἶναι συνάμα καθαρὸ καὶ ἀπρόσμεικτο μὲ ὁδηγίες ἀρετῆς. Αὐστηρὸ (στενὸ) δίκαιο μπορεῖ λοιπὸν νὰ

ονομάζει κανείς μόνο τὸ ἐντελῶς ἐξωτερικό. Αὐτὸ λοιπὸν βασίζεται μὲν ἀποκλειστικὰ στὴ συνείδηση τῆς δέσμευσης τοῦ καθενὸς κατὰ τὸν νόμο, δικαιούται ὅμως καὶ μπορεῖ νὰ προσδιορίζει τὴν προαίρεση κατὰ τὸν νόμο ἂν εἶναι καθαρὸ, δὲν ἐπικαλεῖται αὐτὴ τὴ συνείδηση ὡς ἐλατήριο, ἀλλὰ ριζώνει γι' αὐτὸ τὸν λόγο στὴν ἀρχὴ τῆς δυνατότητας ἐνὸς ἐξωτερικοῦ καταναγκασμοῦ, ὁ ὁποῖος μπορεῖ νὰ ὑφίσταται μαζί με τὴν ἐλευθερία τοῦ καθενὸς σύμφωνα με καθολικοὺς νόμους... Δίκαιο καὶ ἄδεια καταναγκασμοῦ σημαίνουν λοιπὸν τὸ ἴδιο. Ὁ νόμος ἐνὸς κατ' ἀνάγκη πρὸς τὴν ἐλευθερία τοῦ καθενὸς συνάδοντος ἀμοιβαίου καταναγκασμοῦ ὑπαγόμενου στὴν ἀρχὴ τῆς καθολικῆς ἐλευθερίας εἶναι συνάμα ἡ κατασκευὴ ἐκείνης τῆς ἔννοιας, δηλαδὴ ἡ παράστασή της σὲ μία καθαρὴ ἐποπτεία a priori κατ' ἀναλογία πρὸς τὴ δυνατότητα ἐλευθέρων κινήσεων τῶν σωμάτων, ὑπαγομένων στὸν νόμο τῆς ἰσότητος δράσης καὶ ἀντίδρασης. Ἔτσι λοιπὸν ὅπως στὰ καθαρὰ μαθηματικὰ δὲν συνάγουμε τίς ιδιότητες τοῦ ἀντικειμένου τους ἄμεσα ἀπὸ τὴν ἔννοια ἀλλὰ μπορούμε νὰ τίς ἀνακαλύψουμε μόνο κατασκευάζοντας τὴν ἔννοια, ἔτσι καὶ ἐδῶ δὲν εἶναι τόσο ἡ ἔννοια τοῦ δικαίου ὅσο μᾶλλον ὁ ὑπαγόμενος σὲ καθολικοὺς νόμους, συνάδων μ' αὐτὴν, συλλήβδην ἀμοιβαῖος καὶ ἴσος καταναγκασμὸς στὸν ὁποῖο ὀφείλεται ἡ παράσταση ἐκείνης τῆς ἔννοιας»⁴⁶¹.

Εἶναι αὐτὴ ἡ ἔκθεση τὴν ὁποία προσπαθεῖ νὰ δώσει ὁ Κάντ με τίς *Μεταφυσικὲς πρωταρχεὲς τῆς θεωρίας τοῦ δικαίου*, οἱ ὁποῖες κυκλοφοροῦν ἀρχεὲς τοῦ 1797. Ἀποτελοῦν τὸ τελευταῖο ἔργο ποῦ ἀνήκει ἀκόμη πέρα γιὰ πέρα στὸ πλαίσιο καὶ τὸν χαρακτήρα τῶν μεγάλων κεφαλαιδῶν συστηματικῶν γραπτῶν, ὀρθώνοντας γιὰ μία συγκεκριμένη ἀντικειμενικοπνευματικὴ πολιτιστικὴ ἐπικράτεια μία καθολικὴ ἀρχὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ὑποτίθεται ὅτι γίνεται κατανοητὴ ἡ ἰδιαιτερότητα καὶ ἡ

461. *Μεταφυσικὲς πρωταρχεὲς τῆς θεωρίας τοῦ δικαίου* [*Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*], Εἰσαγωγή Ε (VII, σελ. 33 κ.κ.)· πρβλ. Εἰσαγωγή III (VII, σελ. 19).

ἀναγκαιότητα τοῦ χτισίματός της. Ἦδη γὰρ τίς *Μεταφυσικῆς πρωταρχῆς τῆς ἀρετολογίας*, πού θ' ἀκολουθήσουν μέσα στοῦ ἴδιο ἔτος, αὐτὸ δὲν θὰ συμβαίνει πιά στὴν ἴδια κλίμακα. Διότι ἡ ἀρχὴ τῆς ἠθικῆς προβάλλει ἤδη ἐδῶ ὡς σταθερὸ θεμέλιο. Αὐτὸ περὶ τοῦ ὁποίου πρόκειται πιά εἶναι νὰ παρακολουθηθεῖ μέσα ἀπὸ μία πληθώρα ἐφαρμογῶν ὅπου ἡ ἔκθεση τοῦ Κάντ χάνεται μέσα σὲ μία κοπιώδη σχηματολογία καὶ σὲ μία ἀκανθώδη περιπτωσιολογία. Καὶ τὸ *ιδιωτικὸ δίκαιο*, ὅπως ἀναπτύσσεται στοῦ πρώτου μέρους τῶν *Μεταφυσικῶν πρωταρχῶν τῆς θεωρίας τοῦ δικαίου*, διαχωρίζοντας τὰ δικαιώματα σὲ ἰδιωτικά, ἐμπράγματα καὶ ἐμπράγματα ἰδιωτικά, δὲν εἶναι ἐλεύθερο ἀπὸ αὐτὴ τὴν ὄλο καὶ πιὸ κυρίαρχη τάση σχηματοποίησης, στὴν ὁποία ὑπάγονται καὶ ὑποτάσσονται τὰ συγκεκριμένα ἀτομικὰ ἐρωτήματα, ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις βίαια. Ἰδίως ἡ κατασκευή πού κάνει ὁ Κάντ τοῦ γάμου ὡς ἐμπράγματος ἰδιωτικοῦ δικαιώματος εἶναι χαρακτηριστικὴ ἀπ' αὐτὴ τὴ σκοπιά. Ἡ θεώρηση ἀνάγεται καὶ πάλι ἐποπτεύουσα πιὸ ἐλεύθερα τὰ περίξ, στρεφόμενη πιά καὶ πάλι στὰ ζητήματα τοῦ δημοσίου δικαίου: τοῦ ἐθνικοῦ καὶ τοῦ διεθνοῦς. Ὅ,τι ὁ Κάντ εἶχε πιὸ πρὶν ἐκθέσει σποραδικὰ στὶς σύντομες πραγματεῖες του, ὑπόκειται τώρα σὲ θεμελίωση καὶ συναγωγή ἀπὸ μία ἐνιαία θεμελιώδη σκέψη. Τὸ ζήτημα τῆς κυριαρχίας τοῦ ἄρχοντος καὶ τῆς καταγωγῆς της ἀπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ λαοῦ, ἡ ἐξ αὐτῆς ἐκπορευόμενη διάκριση τῶν ἐξουσιῶν καὶ ἡ ἀμοιβαία ὀριοθέτηση τῶν δικαιωμάτων τους ἐκτίθενται σὲ συστηματικὴ πληρότητα ἐνῶ συγχρόνως ὑποφώσκει μία σχέση πρὸς τὴν ἐμπειριοϊστορικὴ λεπτομέρεια. Ἡ μεθοδολογία στὴν ὁποία στηρίζεται ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὁ Κάντ μοιάζει ὅπωςδήποτε ἐκ πρώτης ὄψεως νὰ μὴν διαφέρει σὲ κανένα σημεῖο ἀπὸ τὸν τρόπο θεώρησης τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ὁ ὁποῖος ἐπικρατεῖ στὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου ὅλης τῆς ἐποχῆς τοῦ διαφωτισμοῦ καὶ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Ἡ θεωρία τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, κυρίως στὴ διαμόρφωση πού τῆς ἔδωσε ὁ Ρουσσώ, προϋποτίθε-

ται ἐδῶ παντοῦ ὡς ἔγκυρη. Ὅμως καὶ πάλι προβάλλει ἐκεῖνο τὸ γνώρισμα ποῦ γινόταν ὄρατὸ ἤδη στὴν πραγματεία ἐναντία στὸν Γκάρφε περὶ τῆς σχέσης θεωρίας καὶ πράξης καὶ ποῦ προσδίδει στὴ γενικὴ ἀντίληψη τοῦ Κάντ, στὰ πλαίσια τῆς ἐξέλιξης τῶν ἐκδοχῶν περὶ φυσικοῦ δικαίου, τὸ ἰδιαίτερό της χάραγμα. Τὸ κοινωνικὸ συμβόλαιο αἴρεται ἀπὸ τὴ σφαῖρα τοῦ ἐμπειρικοῦ καὶ τοῦ δῆθεν ἱστορικοῦ καθαρὰ καὶ πλήρως στὴ σφαῖρα τῆς «ιδέας». «Ἡ πράξη μὲ τὴν ὁποία ὁ λαὸς αὐτοσυγκροτεῖται ὡς κράτος, στὴν κυριολεξία ὅμως μόνο ἡ ἰδέα αὐτῆς, κατὰ τὴν ὁποία [ιδέα] μπορεῖ νὰ νοηθεῖ καὶ μόνο ἡ νομιμοποίηση τῆς πράξης, εἶναι τὸ πρωταρχικὸ συμβόλαιο σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ὅλος ὁ λαὸς (ὄλοι μαζί καὶ ὁ καθένας ξεχωριστά [omnes et singuli]) παραιτοῦν τὴν ἐξωτερικὴ τους ἐλευθερία, γιὰ νὰ τὴν ξανααναλάβουν ἀμέσως ὡς μέλη ἑνὸς κοινοῦ, δηλαδὴ τοῦ λαοῦ θεωρούμενου ὡς κράτους (σύμπαντες [universi]), χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ πει κανεὶς ὅτι τὸ κράτος, ὁ ἄνθρωπος στὸ κράτος, θυσιάσε ἕνα μέρος τῆς ἔμφυτης ἐξωτερικῆς του ἐλευθερίας σ' ἕναν σκοπὸ, ἀλλὰ ἐγκατέλειψε πλήρως τὴν ἄγρια ἄνομη ἐλευθερία γιὰ νὰ ξαναβρεῖ ἀκέραιη τὴν ἐλευθερία του ἐν γένει σὲ μία ἔννομη ἐξάρτηση, δηλαδὴ σὲ μία κατάσταση δικαίου, ἐπειδὴ αὐτὴ ἡ ἐξάρτηση ἐκπηγάζει ἀπὸ τὴ δική του νομοθετοῦσα βούληση»⁴⁶². Ἔτσι τὸ «νοητὸ» τῆς ιδέας τῆς ἐλευθερίας ἐγγυᾶται τὸ «νοητὸ» τῆς ἔννοιας τοῦ κράτους καὶ τοῦ δικαίου καὶ τὸ προστατεύει ἀπὸ τὸ νὰ συγχέεται μὲ κάτι τὸ καθαρῶς γεγονοτικό, τὸ ὁποῖο εἶναι θεμελιωμένο ἀποκλειστικὰ στὶς ὄντως ὑφιστάμενες σχέσεις ἰσχύος καὶ ἐξουσίας⁴⁶³. Ἡ κοινότητα τῆς κρατικῆς ὀργάνωσης στὴν ὁποία γίνεται ἀποδεκτὸ τὸ ἄτομο παραδιδόμενο ὡς ἄτομο δίχως ἐπιφύλαξη, ἐμπεριέχει ἐν τούτοις λόγῳ τῆς δικῆς της ἰδεατῆς φύσης μία ὀλότητα ἰδανικῶν ὄρων οἱ ὁποῖοι συνοψίζονται

462. *Μεταφυσικὲς πρωταρχεῖς τῆς θεωρίας τοῦ δικαίου* 47 (VII, σελ. 122).

463. *Γιὰ τὴ συνάφεια* πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 332 κ.κ.

στην πρόταση πώς ὅ,τι δὲν μπορεῖ ν' ἀποφασίσει σύμπας ὁ λαὸς γιὰ τὸν ἑαυτό του, δὲν δικαιούται οὔτε νομοθέτης νὰ τὸ ἀποφασίσει γιὰ λογαριασμό του⁴⁶⁴. Αὐτὸ τὸ καθολικὸ πνεῦμα τοῦ πρωταρχικοῦ συμβολαίου συνιστᾷ τὸ κατευθυντήριο νῆμα καὶ τὸν κανονισμό γιὰ ὅλους τοὺς ἐπὶ μέρους τρόπους διακυβέρνησης καὶ πολιτειακούς τύπους, πού «σιγά-σιγά καὶ ἀδιάκοπα πρέπει, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἑνὸς καὶ μοναδικοῦ νόμιμου συντάγματος, αὐτοῦ δηλαδὴ μίας καθαρῆς δημοκρατίας, νὰ μεταβληθοῦν πρὸς τὴν κατεύθυνση νὰ συμφωνοῦν ὡς πρὸς τὴ δράση τους, καὶ οἱ παλιοὶ ἐκεῖνοι ἐμπειρικοὶ (κατὰ τὰ εἰωθότα) τύποι, οἱ ὁποῖοι ἐξυπηρετοῦσαν στὸ νὰ ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ὑπακοή τοῦ λαοῦ, νὰ ἀναχθοῦν στὸν πρωταρχικό (ὀρθόλογο), ὁ ὁποῖος, μόνος αὐτός, κάνει τὴν ἐλευθερία ἀρχὴ καὶ μάλιστα ὄρο κάθε καταναγκασμοῦ, ἀναγκαῖον γιὰ ἓνα σύνταγμα δικαίου οὐσιαστικὰ πρὸς συμφέρον τοῦ κράτους καὶ στὸ τέλος ὀδηγούντα μάλιστα σ' αὐτὸ καὶ κατὰ τὸ γράμμα»⁴⁶⁵.

Ἐνῶ ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὰ γενικότερα θεμελιώδη ζητήματα τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου καὶ τοῦ κράτους, στὸ ἐπόμενο ἔργο του ὁ Κάντ ἐπιστρέφει στὶς προσωπικὲς ἐμπειρίες του κατὰ τὴ συγγραφικὴ καὶ φιλοσοφικὴ δραστηριότητά του μὲ τὴν ὑφιστάμενη κρατικὴ ἐξουσία. Ἐξωτερικὰ θεβαίως αὐτὴ ἡ σχέση εἶναι ἀδιόρατη, πλὴν τοῦ προλόγου τοῦ ἔργου. Συνιστᾷ ὅμως εὐκρινῶς τὸ κίνητρο πού γέννησε τὴ βασικὴ του ἰδέα καὶ πού ἐξηγεῖ τὸ ὅλο του χτίσιμο. Καὶ πάλι τὸ σύστημα τῶν ἐπιστημῶν καὶ ἡ συναρμογὴ καὶ εὐταξία τῶν κεφαλαϊκῶν του μερῶν εἶναι, πού ὁ Κάντ ἐπιχειρεῖ ἐδῶ νὰ διακριβώσει. Ἄντὶ ὅμως νὰ διερευνήσει τίς

464. *Μεταφυσικὲς ἀρχές τῆς θεωρίας τοῦ δικαίου* (VII, σελ. 135). Σχετικὰ μὲ τὴ θεωρία τοῦ δικαίου τοῦ Κάντ πρβλ. τῶρα ἰδίως ERICH CASSIRER, *Natur- und Völkerrecht im Lichte der Geschichte und der systematischen Philosophie*, Berlin 1919.

465. *Ο.π.*, σελ. 52· VII, σελ. 148 κ.κ.

ἐπιστῆμες ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό τους καὶ ὡς πρὸς τὶς καθ' ὕλην προϋποθέσεις τους, τὶς συλλαμβάνει τώρα ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς σχέσης τὴν ὁποία συνάπτουν πρὸς τὸ κράτος καὶ τὴν κρατικὴ διοίκηση. Δὲν εἶναι τόσο τὸ λογικὸ τους καθεστῶς ὅσο μᾶλλον ἡ λειτουργία τῶν τομέων τους, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἐδῶ τὸ ζήτημα καὶ γιὰ τὴν ὁποία ἀξιῶνεται μία στερεὰ ἀρχή. Ἡ ἔριδα τῶν ἐπιστημῶν ἔγινε λόγῳ τούτου τοῦ ἐλιγμοῦ τῆς θεώρησης *Ἐριδα τῶν πανεπιστημιακῶν σχολῶν* [*Der Streit der Fakultäten*]. Διότι τὸ κράτος ἔχει ἀνάγκη νὰ λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τὶς ἐπιστῆμες μόνο στὸ μέτρο πού συντάσσονται ἀπέναντί του ὡς ὀρισμένοι σύλλογοι μὲ στερεὲς ἀμοιβαῖες ὀριοθετήσεις, ὡς αὐτόνομα, ἱστορικῶ δικαίῳ ἐδραῖα σώματα. Μόνο σ' αὐτὴν τους τὴν ἐξωτερικὴ διαμόρφωση τὶς ἀναγνωρίζει ὡς μέλη τῆς δικῆς του ὀργάνωσης, γιὰ τὰ ὁποῖα ἀναλαμβάνει τόσο δικαίωμα ὑψηλῆς ἐποπτείας ὅσο καὶ καθήκον προστασίας. Ἔτσι ὁπωσδήποτε, ὑπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη, σύμπασα ἡ ἐπιστήμη ζυγίζεται καὶ τιμᾶται μόνον ἀναλόγως τῆς θέσης της ἐντὸς τῆς σύνολης πολιτικῆς ἱεραρχίας. Ἔτσι ἓνας ἐρευνητὴς ἐλπίζει ὅτι θὰ εἰσακουστῆ μόνο στὸ μέτρο πού μπορεῖ συνάμα νὰ ἀναγνωριστῆ ὡς ἐπιτετραμμένος καὶ ὑπάλληλος τοῦ κράτους. Ὄντως αὐτὴ εἶναι ἡ ἐρωτηματοθεσία πού ὁ Κάντ διατηρεῖ μέχρι τέλους στὴν *Ἐριδα τῶν πανεπιστημιακῶν σχολῶν*, ὅμως μέσα στὴ στεγνὴ ἐμβριθία μὲ τὴν ὁποία τὴ διεξάγει, νοιώθει κανεὶς εὐκρινῶς μία πνευματώδη ἐλευθερία, ἡ ὁποία παραπέμπει καὶ πάλι στὸ ὕφος τῶν καντιανῶν ἔργων τῆς νεότητος. Κι ἐδῶ ὅπως καὶ σ' ἐκεῖνα τὰ ἔργα, τὸ χιοῦμορ εἶναι μόνο ἡ ἔκφραση καὶ ἡ ἀντανάκλαση μίας ἐσωτερικῆς φιλοσοφικῆς αὐτοαπελευθέρωσης. Αὐτὴ ἡ αὐτοαπελευθέρωση, ὅπως ἦταν οἰκεία καὶ φυσικὴ στὸν Κάντ, συνίστατο στὸ ὅτι ζητοῦσε νὰ μεταβάλλει τὴν προσωπικὴ ἀντιδικία πού μόλις εἶχε ὑποστῆ μὲ ἀντίπαλο τὴν κρατικὴ ἐξουσία, σὲ μεθοδολογικὴ ἀντιδικία καὶ ὡς τέτοια νὰ τὴ συμβιδάσει. Παίρνοντας, ἐξεπίτηδες στενεύοντας τὸν διανοητικὸ του ὀρίζοντα, ἐντελῶς τὴ σκο-

πιά του πρακτικού πολιτικοῦ, ζητεῖ, ἀπ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ σκοπιά, νὰ καταδείξει τὰ δικαιώματα καὶ τὴν ἀπαραβίαστη ἐλευθερία τῆς φιλοσοφικῆς θεωρίας καὶ τῆς ἐπιστήμης. Μὲ τὴν ἀποδοχὴ τῆς στάσης καὶ τῆς πρόθεσης τοῦ πολιτικοῦ, διαφαίνονται ἐδῶ ἀπὸ παντοῦ ἡ πραγματικὴ ἄποψη καὶ τὰ πιστεύω τοῦ κριτικοῦ στοχαστῆ. Κι αὐτὴ εἶναι ἡ διττότητα ποὺ δίνει στὴν Ἔριδα τῶν πανεπιστημιακῶν σχολῶν ἐκείνη τὴν ἀνάμειξη εὐχαρῆς εἰρωνείας ἀφ' ὑψηλοῦ καὶ μετρημένης καθ' ὕλην σοβαρότητας· ποὺ συνιστᾷ τὸν ἰδιόζοντα χαρακτήρα τοῦ ἔργου.

Τὸ εἰρωνικὸ ὑπονοούμενο γίνεται ἤδη κατανοητὸ στὸν πρῶτο ὄρισμὸ ὅπου ὁ Κάντ, ἀκολουθώντας τὴν παράδοση, διακρίνει τὴ θεολογικὴ, τὴ νομικὴ καὶ τὴν ἱατρικὴ σχολὴ ὡς τὶς «ἀνώτερες» σχολές, ἀπὸ τὴν «κατώτερη» φιλοσοφικὴ σχολή. Ἡ καταγωγὴ αὐτῆς τῆς συνήθους διάκρισης εἶναι, ὅπως παρατηρεῖ, εὐδιάκριτη: προέρχεται ἀπὸ τὴν κυβέρνηση, ἡ ὁποία ποτὲ δὲν εἶχε νὰ κάνει μὲ μία γνώση ὡς τέτοια ἀλλὰ ἀπλὰ καὶ μόνο μὲ τὰ ἔργα ποὺ ἀναμένει νὰ προκύψουν ἀπ' αὐτὴ γιὰ τὸν λαό. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο καθιερώνει μὲν ὀρισμένες θεωρίες ἀπὸ τὶς ὁποῖες προσμένει ὠφέλιμη ἐπιρροή, δὲν καταδέχεται ὅμως νὰ κατασκευάσει ἡ ἴδια κάποια θεωρία. «Δὲν διδάσκει ἀλλὰ διατάσσει μόνο ὅσους διδάσκουν (ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ ἀλήθεια), ἐφ' ὅσον αὐτοὶ ἀναλαμβάνοντας τὴ θέση τους συμβλήθησαν μὲ τὴν κυβέρνηση. Μία κυβέρνηση ἡ ὁποία ἀσχολεῖται μὲ τὶς θεωρίες καὶ μὲ τὴ διεύρυνση ἢ βελτίωση τῶν ἐπιστημῶν, δηλαδὴ καὶ ἄρα θέλει αὐτοπροσώπως ἡ ἐξοχότης τῆς νὰ παριστάνει τὸν λόγιο, δὲν θὰ καταφέρει μ' αὐτὸ τὸν σχολαστικισμό παρὰ νὰ χάσει ἀπὸ μόνη τῆς τὸν ὀφειλόμενὸ τῆς σεβασμὸ καὶ εἶναι κατώτερο τῆς τιμῆς τῆς νὰ γίνεται ἴσα κι ὅμοια μὲ τὸν λαό (μὲ τὴν τάξη τῶν λογίων αὐτοῦ), ἀφοῦ ὁ λαὸς δὲν καταλαβαίνει ἀπὸ ἀστεία καὶ βάζει στὸ ἴδιο καζάνι ὅλους ὅσους ἀσχολοῦνται μὲ τὶς καθ' ἕναστον ἐπιστήμες». Ἰπ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ὑποχρεώνει δυνάμει τῆς νομιμοποίησης ποὺ τῆς δίνει ἡ ἐξουσία τὶς καθ' ἕναστον ἐπιστήμες νὰ τηροῦν ὀρισμένους κώ-

δικες, ἀφοῦ γι' αὐτὴν οὔτε μπορεῖ οὔτε εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑπάρχει «ἀλήθεια» παρὰ ὑπὸ τῆ μορφῆ αὐτῶν τῶν κωδίκων. Προβλέπονται λοιπὸν ὡς κανόνες καὶ κατευθυντήρια γήματα τοῦ θεολόγου ἢ Βίβλος, τοῦ νομικοῦ τὸ γενικὸ δίκαιο τῆς χώρας, τοῦ γιατροῦ ὁ ἱατρικὸς κώδικας. Ἡ ἀκριβὴς τήρηση αὐτῶν τῶν κανόνων εἶναι πού ἐξασφαλίζει στὴ θεολογία, στὴ νομικὴ καὶ στὴν ἱατρικὴ τὴ θέση τους στὸν δημόσιο βίον καὶ τίς ἀνακηρύσσει ἔτσι ἄξίες τοῦ τίτλου καὶ τῆς ποιότητος μίας «ἀνώτερης» πανεπιστημιακῆς σχολῆς. Μόνο πού ἡ ἴδια ἡ γνώση χάριν τῆς καθαρῆς γνώσης δὲν λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν σ' αὐτὴ τὴν ἱεράρχηση καὶ κατανομή, ἀφοῦ ἀπ' αὐτὴν δὲν εἶναι ἀναμενόμενο ἓνα οὐσιαστικὸ ἔργο γιὰ ἄμεσα πρακτικοὺς στόχους. Ἄν θελήσει νὰ τῆς δώσει κανεὶς ἀκόμη μία θέση, θὰ πρέπει νὰ ἀρκεσθεῖ στὴν ἐνδεδειγμένη γι' αὐτὴν βαθμίδα μίας «κατώτερης πανεπιστημιακῆς σχολῆς». Μέσα της ὁ λόγος παραμένει ἐλεύθερος καὶ ἀνεξάρτητος τῆς διαταγῆς τῆς κυβέρνησης, ἀλλὰ γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο μένει καὶ ἀνενεργὸς καὶ πρέπει μὲ σεμνότητα νὰ μὴν ἔχει ἐπιρροὴ στὴν πορεία τῶν πραγμάτων. Ὅ,τι ἀπὸ ἀντικειμενικὴ σκοπιὰ εἶναι ἀναπαλλοτρίωτό της δικαίωμα, τὴν καταδικάζει ἄρα στὴ συμβατικὴ ἐκτίμηση στὴν τελευταία θέση. Ἡ φιλοσοφικὴ σχολὴ βρίσκεται ὡς τέτοια ἐντελῶς ἐκτὸς τοῦ πλαισίου τῶν διαταγῶν καὶ ὑπακοῶν καὶ εἶναι τῆς φύσης τοῦ ἀνθρώπου, «αὐτὸς πού μπορεῖ νὰ διατάζει, κι ἂν ἀκόμη εἶναι ταπεινὸς δοῦλος ἐνὸς ἄλλου, νὰ βάζει μὲ τὸν νοῦ του ὅτι εἶναι ἀνώτερος κάποιου ἄλλου, ὁ ὁποῖος εἶναι μὲν ἐλεύθερος ἀλλὰ δὲν ἔχει καὶ κανέναν νὰ διατάζει»⁴⁶⁶.

Ἄπ' αὐτὴ τῆ διαφοροτικῆ λογοδότηση τῶν πανεπιστημιακῶν σχολῶν ἀπέναντι στὸ δίκαιο προκύπτει τώρα μία «νομικὴ διαμάχη» μεταξὺ τους: μία ἀντίθεση ἡ ὁποία βασίζεται στὴν ἴδια τους τὴν οὐσία καὶ ἡ

466. Ἡ ἔριδα τῶν πανεπιστημιακῶν σχολῶν, πρῶτο κεφάλαιο, Εἰσαγωγή (VII, σελ. 329).

ὅποια δὲν μπορεῖ ἄρα νὰ παραμεριστεῖ πλήρως μὲ κάποιον συμβιβασμό, ἀλλὰ θὰ παραμένει καὶ θὰ μαίνεται ἐξ ἀνάγκης. Ὡς μέρη καὶ μέλη τῆς κρατικῆς ἱεραρχίας οἱ «ἀνώτερες πανεπιστημιακὲς σχολές» παραμένουν διακαθορισμένες ἀπὸ τὸ πάθος τῆς ἐξουσίας καθὼς κι ἀπὸ τὸ πάθος τῆς γνώσης, ἐνῶ ἡ φιλοσοφικὴ σχολή, στὸ μέτρο πού ἐπιθυμεῖ νὰ παραμένει πιστὴ στὸ ἔργο της, ὀφείλει νὰ δέχεται ὅλες της τὶς διαταγὲς ἀποκλειστικὰ ἀπ' αὐτὸ τὸ τελευταῖο πάθος. Ἔτσι ἡ φυσικὴ τῆς θέσης εἶναι ἐκείνη τῆς ἀντιπολίτευσης, μίας τέτοιας ἀντιπολίτευσης πάντως πού εἶναι μάλιστα προωθητικὴ καὶ ἀπαραίτητη γιὰ τὴν εὐδοκίμηση καὶ τὴ θετικὴ πρόοδο τοῦ ὅλου. Ἡ φιλοσοφικὴ σχολὴ ἐκπροσωπεῖ τὴν αἰώνια διαμάχη τοῦ «ὀρθόλογου» ἐνάντια σ' ὅ,τι εἶναι ἀπλὰ καὶ μόνο «κώδικας κατὰ τὸ εἰθὸς», τοῦ ἐπιστημονικοῦ λόγου ἐνάντια στὴν ἐξουσία κι ἐνάντια στὸ παραδεδομένο. Σ' αὐτὴν της τὴ θεμελιώδη λειτουργία ἐπίσης δὲν ἐπιτρέπεται νὰ καταστέλλεται καὶ νὰ περιορίζεται ἀπὸ τὸ κράτος, ἐφ' ὅσον αὐτὸ κατανοεῖ σωστὰ τὴν ἴδια του τὴν ὠφέλεια καὶ τὸν ἴδιο του τὸν προορισμό. Τὸ κράτος δικαιούται νὰ ἀπαιτεῖ ἀπ' αὐτὴν, νὰ μὴν ἐπεμβαίνει ἄμεσα στὶς διοικητικὲς του ὑποθέσεις — ἀλλὰ μόνο αὐτό. Ἡ διδασκαλία καὶ κατάρτιση τῶν ἐπαγγελματιῶν πού χρειάζεται γιὰ τοὺς σκοποὺς του παραμένει ἀποστολὴ τῶν ἀνωτέρων σχολῶν, κι ἔτσι δὲν εἶναι τυχαῖο πού αὐτὲς βρίσκονται ὑπὸ τὴν ὑψηλὴ νομικὴ του ἐποπτεία. Ὅμως ὅπωςδήποτε καὶ τὸ κράτος δικαιούται ἀντίστροφα ν' ἀναμένει ἀπὸ τὰ μέλη τῶν ἀνωτέρων σχολῶν, νὰ μὴν ἐκφεύγουν ἀπὸ τὰ ὅρια πού τοὺς ἔχουν χαραχθεῖ. Μόλις ὁ βιβλικὸς θεολόγος ἐπικαλεσθεῖ τὸν λόγο γιὰ κάποιαν ἀπ' τὶς προτάσεις του, «ὑπερπηδᾶ (ὅπως ὁ ἀδελφὸς τοῦ Ρωμύλου) τὸ τεῖχος τῆς ἐκκλησιαστικῆς πίστεως, πού μόνη αὐτὴ χαρίζει τὴ μακαριότητα, καὶ χάνεται στὸ ἀνοιχτό, ἐλεύθερο πεδίο τῆς δικῆς του κρίσης καὶ φιλοσοφίας, ὅπου αὐτός, ἔχοντας ξεφύγει ἀπὸ τὴν πνευματικὴ κυβέρνηση, εἶναι ἐκτεθειμένος σ' ὅλους τοὺς κινδύνους τῆς ἀναρχίας». Τὸ ἴδιο κι ὁ νομικὸς ὡς διορισμένος δικαστικὸς

ὕπάλλληλος ὀφείλει νὰ ἐφαρμόζει ἀπλὰ ὅ,τι ὀρίζει τὸ ἰσχύον δίκαιο καὶ θὰ ἦταν ἀταίριαστο νὰ ἐννοοῦσε σώνει καὶ καλὰ πρὸ τῆς ἐφαρμογῆς ν' ἀξιῶνει ἢ νὰ κάνει τὴν ἀπόδειξη, ὅτι τοῦτο συναδεῖ πρὸς τὸν λόγο. Μόνο ἢ φιλοσοφικὴ σχολή, ὡς προστάτιδα τῆς καθαρῆς θεωρίας, δὲν μπορεῖ νὰ θεωρεῖ αὐτὴ τὴν ἀπόδειξη κατώτερη τοῦ ἐπιπέδου τῆς. Διότι μπορεῖ μὲν νὰ συμβεῖ ν' ἀκολουθήσει κανεὶς μίᾳ πρακτικῇ θεωρίᾳ ἀπὸ ὑπακοῆς, «τὸ νὰ τῆ θεωρήσει ὅμως ἀληθῆ ἐπειδὴ διατάχθηκε, δὲν εἶναι μόνο ἀντικειμενικά (ὡς κρίση πού δὲν κάνει νὰ εἶναι) ἀλλὰ καὶ ὑποκειμενικά (ὡς κρίση πού δὲν δύναται καν νὰ διατυπώσῃ ἄνθρωπος) παντελῶς ἀδύνατο»⁴⁶⁷. Ὅταν λοιπὸν διαφιλονικούμενα εἶναι ἡ ἀλήθεια καὶ τὸ ψεῦδος καὶ ὄχι ἡ ὠφελιμότητα καὶ ἡ βλαπτικότητα μίας θεωρίας, δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἀρχὴ ἀνώτερη ἀπ' τὸν λόγο. Ὁ μὲ ὅποιονδήποτε τρόπο περιορισμὸς τῆς αὐτονομίας του δὲν θὰ σήμαινε παρὰ τὴν ἀναίρεση τῆς ἴδιας τῆς οὐσιώδους ἔννοιας τῆς ἀλήθειας.

Ἦδη ἡ Ἐρησκεία τοῦ Κάντ παρουσίασε τὶς συνέπειες πού ἔπονται ἐξ αὐτοῦ γιὰ τὴν ἔριδα μεταξὺ Ἐρησκείας τοῦ λόγου καὶ ἐκκλησιαστικῆς πίστεως, μεταξὺ τῆς καθαρῆς φιλοσοφίας τῆς Ἐρησκείας καὶ τῆς βιβλικῆς ὀρθοδοξίας. Αὐτὸ πού ἐπιτελεῖ σχετικὰ ἡ Ἐριδα τῶν πανεπιστημιακῶν σχολῶν εἶναι μόνο ἡ συμπλήρωση καὶ ἐπικύρωση τῶν πρωιμότερων ἀναλύσεων, στὴν ὁποία ἀντηγεῖ παντοῦ ἡ ὑπενθύμιση τῶν μεμονωμένων φάσεων τοῦ προσωπικοῦ ἀγῶνα στὸν ὁποῖο ἀναγκάστηκε ἐδῶ νὰ ἐπιδοθεῖ ὁ Κάντ. Νέα στροφή παίρνει ἐν τούτοις ἡ θεώρηση, στρεφόμενη ὑπὸ τύπον ἔκθεσης τῆς ἔριδας μεταξὺ νομικῆς καὶ φιλοσοφικῆς σχολῆς, στὸ ζήτημα περὶ τῆς σχέσης μεταξὺ θεμελίων τοῦ συντάγματος τοῦ κράτους κατὰ τὸ φυσικὸ δίκαιο καὶ θεμελίων του πάλι, ἀλλὰ κατὰ τὸ θετικὸ δίκαιο. Εἶναι ἄραγε σύμπαν τὸ δίκαιο ἀπλὰ καὶ μόνο ἡ ἔκφραση τῶν πραγματικῶν ἐμπειρικῶν συσχετισμῶν δυνάμεως,

467. VII, σελ. 337.

διαλυόμενο ἔτσι σ' αὐτούς ὡς κατ' ἔξοχὴν λόγους του, ἢ μήπως συνεπιδρᾷ μέσα του ἕνας ἰδανικός παράγοντας, ὁ ὁποῖος ἀργὰ καὶ σταθερὰ κατισχύει καὶ ὡς πολιτικά δρῶν παράγοντας; Ἡ ἀπάντηση πού δίνεται σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα περικλείει γιὰ τὸν Κάντ, οὔτε λίγο οὔτε πολύ, τὴν κρίση γιὰ τὸ ἂν ἡ ἀνθρώπινη ἱστορία καὶ τὸ ἀνθρώπινο εἶδος βρίσκονται σὲ ἄνοδο καὶ διαρκῆ πρόοδο πρὸς τὸ καλύτερο ἢ ἂν τὰ δύο τους ἐμμένουν μὲ μικροὺς κλυδωνισμοὺς στὴν ἴδια βαθμίδα τελείωσης ἢ ἐκτίθενται κὰν ὀλοκληρωτικὰ στὴν παρακμὴ καὶ στὴν ὀπισθοδρόμηση. Ἄν προσπαθῆσει κανεὶς ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς σκέτης θεώρησης τῆς εὐδαιμονίας νὰ βγάλει ἀπόφαση σχετικά, τότε τούτη δὲν μπορεῖ παρά νὰ εἶναι τελικὰ ἀρνητική. Ἡ ἀπαισιοδοξία τοῦ Ρουσσώ ἀπέναντι στὸν πολιτισμὸ δικαιώνεται ἐδῶ ἀπολύτως. Ὁ εὐδαιμονισμὸς, ἐμφορούμενος ἀπὸ ἐλπίδες, μοιάζει νὰ μὴν εὐσταθεῖ καὶ νὰ ὑπόσχεται λίγα ὑπὲρ μίας προφητικῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας ἐν ὧσφι τῆς αἰδίας περαιτέρω προόδου στὴν τροχιά τοῦ ἀγαθοῦ⁴⁶⁸. Ἐδῶ ὅμως ἐπεμβαίνει ἀμέσως ὁ μεθοδολογικὸς ὑπολογισμὸς ὅτι καθαρὰ ἐμπειρικὰ τὸ πρόβλημα διόλου δὲν μπορεῖ νὰ ἀχθεῖ σὲ καθαρὸτητα καὶ λύση. Διότι εἶναι ἤδη παράδοξο τὸ ὅτι τίθεται τὸ ἐρώτημα περὶ τῆς ἠθικῆς προόδου τῆς ἀνθρωπότητας, ἀφοῦ ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὴ δοκιμὴ νὰ προβλεφθεῖ κάτι τὸ ὁποῖο ἐκ φύσεως δὲν μπορεῖ νὰ προβλεφθεῖ καὶ δὲν κάνει νὰ προβλέπεται. Ἡ μοίρα τοῦ ἀνθρώπινου εἶδους δὲν εἶναι μία εἰμαρμένη ἢ ὁποῖα τοῦ ἐπιβάλλεται ἀπὸ κάποια τυφλὴ «φύση» ἢ «πρόνοια», ἀντιθέτως εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα καὶ τὸ ἔργο τοῦ δικοῦ του ἐλεύθερου αὐτοπροσδιορισμοῦ. Στὴν ἐμπειρικοαιτιατικῆ ὅμως διαδοχῇ τῶν συμβάντων, στὴ γυμνὴ ἀκολουθία τῶν φαινομένων, πῶς νὰ παρακολουθήσει καὶ νὰ κάνει κανεὶς ὄρατὴ τὴν πορεία καὶ τὸν δρόμο πού παίρνει αὐτὸς ὁ διανοητικὸς προσδιορισμὸς; Ἐπειδὴ οἱ δύο αὐτὲς ἐπικράτειες δὲν μποροῦν νὰ ἀλληλοεπικαλυφθοῦν

468. VII, σελ. 394.

σέ κανένα σημεῖο πραγματικά, μία σχέση αὐτοῦ τοῦ εἶδους εἶναι δυνατή μόνο και μόνο ἂν ὁ κόσμος τῶν φαινομένων, ἢ πρόοδος δηλαδή τῶν συμβάντων τῆς παγκόσμιας ἱστορίας, ἐμπερικλείει τουλάχιστον ἓνα συμβολικό συμβάν, ἢ ἐρμηνεία τοῦ ὁποίου μᾶς ἀνάγει ἀφ' ἑαυτῆς και ἀναγκαῖα στοὺ βασιλικοὺς τῆς ἐλευθερίας. Ὑπάρχει ἄραγε τέτοιο ἱστορικό σημάδι, στοὺ ὁποῖο νὰ ἀρμόζει ἢ ἐλπίδα και ἢ προσμονή, τὸ ἀνθρώπινο εἶδος ὡς ὅλον νὰ βρῆσκειται σὲ διαρκῆ πρόοδο; Αὐτὸ τὸ ἐρώτημα ὁ Κάντ τὸ ἀπαντᾷ ἐπισημαίνοντας τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, ἢ ὁποία ἐδῶ πρέπει ὀπωσδήποτε νὰ κατανοηθεῖ ὄχι ὡς πρὸς τὴν ἐμπειρικὴ τῆς ἔκβαση και τὸ ἐμπειρικό της ὄφελος ἀλλὰ ἀποκλειστικά ὡς πρὸς τὸ ἰδανικό της νόημα και ὡς πρὸς τὴν τάση της. «Αὐτὸ τὸ δεδομένο δὲν συνίσταται τάχα σὲ σημαντικὲς πράξεις ἢ παλιοπράγματα ποὺ διέπραξαν ἄνθρωποι, διὰ τῶν ὁποίων ὅ,τι ἦταν μεγάλο γίνεται γιὰ τοὺς ἀνθρώπους μικρό και ὅ,τι ἦταν μικρὸ γίνεται μεγάλο, και ἔτσι σὰν μὲ μάγια παλιὰ ἀπαστράπτοντα κρατικά κτίρια ἐξαφανίζονται και ἄλλα ξεφυτρώνουν ἀντ' αὐτῶν ἀπὸ τὰ βάθη τῆς γῆς. Ὅχι: τίποτε ἀπ' ὅλα τοῦτα. Εἶναι ἀπλὰ ὁ τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι τῶν θεατῶν, ὁ ὁποῖος σ' αὐτὸ τὸ παιχνίδι μεγάλων κλυδωνισμῶν προδίδει δημόσια και ξεφωνίζει μία τόσο καθολικὴ και ὅμως ἀνιδιοτελεῖ συμμετοχὴ τῶν παικτῶν..., ἀποδεικνύοντας ὅμως ἔτσι ἓναν χαρακτήρα τοῦ ἀνθρώπινου γένους ἐν συνόλῳ (ἄρα καθολικότητα) και συνάμα ἓναν ἠθικό χαρακτήρα του τουλάχιστον στὴ φυσικὴ του καταβολή (ἄρα ἀνιδιοτέλεια), ὁ ὁποῖος ὄχι μόνο μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἐλπίζουμε τὴν πρόοδο πρὸς τὸ καλύτερο ἀλλὰ και εἶναι ὁ ἴδιος μία τέτοια πρόοδος ἐφ' ὅσον ἢ ἰκανότητά του ἐπαρκεῖ πρὸς τὸ παρὸν γιὰ κάτι τέτοιο. Ἡ ἐπανάσταση ἑνὸς λαοῦ πλούσιου τῷ πνεύματι ποὺ εἶδαμε στὶς μέρες μας νὰ ἐκτυλίσσειται μπροστὰ μας, εἴτε πέτυχε, εἴτε ἀπέτυχε, εἴτε ἦταν τόσο γεμάτη ἀπὸ δυστυχία και κτηνωδίες ὥστε ἂν ἓνας νουνεχῆς ἄνθρωπος εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἐλπίζει νὰ τὴν ἐπιτελέσει μὲ ἐπιτυχία στὴ δεύτερη δοκιμὴ νὰ μὴν ἀποφάσιζε ποτὲ νὰ κάνει

τὸ πείραμα μ' αὐτὸ τὸ τίμημα, αὐτὴ ἡ ἐπανάσταση, λέω, βρίσκει ὁμως στὸ θυμικὸ ὄλων τῶν θεατῶν (οἱ ὅποιοι δὲν εἶναι οἱ ἴδιοι ἐμπλεκόμενοι σ' αὐτὸ τὸ παιχνίδι) μίᾳ συμμετοχῇ στὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπιθυμίας, ἡ ὁποία συνορεύει μὲ τὸν ἐνθουσιασμό, καὶ ἡ ἴδια ἡ ἐκδῆλωση τῆς ὁποίας ἦταν συνδεδεμένη μὲ κίνδυνο, μίᾳ συμμετοχῇ τῆς ὁποίας ἡ αἰτία δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι μίᾳ ἠθικῇ καταβολῇ στὸ ἀνθρώπινο γένος». Στὴ βεβαιότητα αὐτῆς τῆς καταβολῆς θεμελιώνεται ἡ ἐλπίδα τῆς ἐξέλιξης ἐνὸς συντάγματος τοῦ φυσικοῦ δικαίου στὴ σχέση ἐκάστου ἀτόμου πρὸς τὸ κράτος καὶ στὴ σχέση τῶν καθ' ἕκαστον κρατῶν μεταξύ τους. Ἐνα φαινόμενο ὅπως ἦταν ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση δὲν ξεχνιέται πιά διότι ἀποκάλυψε μίᾳ ικανότητα μέσα στὴν ἀνθρώπινη φύση πρὸς τὸ καλύψτερο, πού ὁμοιά της δὲν θὰ εἶχε σκαρφιστεῖ κανεὶς πολιτικὸς ἀπὸ τὴ μέχρι τότε πορεία τῶν πραγμάτων καὶ πού μόνη της συνενώνει στὸ ἀνθρώπινο γένος φύση κι ἐλευθερία κατὰ ἐσωτερικὲς ἀρχὲς δικαίου. Τὸ ἰδανικὸ τοῦ κράτους ὅπως τὸ ἐνόησαν οἱ μεγάλοι θεωρητικοὶ τῆς κοινωνίας: ὡς ἰδανικὸ συντακτικῆς ὀργάνωσης συνάδουσας μὲ τὸ φυσικὸ δίκαιο τῶν ἀνθρώπων, μοιάζει τώρα νὰ μὴν εἶναι κενὸ κλωθογύρισμα τοῦ νοῦ, ἀλλὰ τὸ πρότυπο ἐν γένει κάθε ἀστικοῦ συντάγματος. Καὶ μ' αὐτὴ τὴ σύλληψη παύει κι ἡ «αἰώνια εἰρήνη» νὰ εἶναι ἀπλὰ ὄνειρο: «διότι ἡ ἰδρυση ἐνὸς κατὰ τὸ πνεῦμα αὐστηρὰ δημοκρατικοῦ καὶ ρεπουμπλικανικοῦ συντάγματος στὸ ἐσωτερικὸ παρέχει καὶ πρὸς τὰ ἔξω—ὅπως ἤδη τὸ ἔργο *Πρὸς τὴν αἰώνια εἰρήνη* ἔδειξε— τὴν ἐγγύηση γιὰ τὸ ὅτι ἡ πρόθεση νὰ καταπιέζεται ἕνας λαὸς ἀπὸ τὸν ἄλλο, καθὼς καὶ τὰ μέσα ἐπίτευξης αὐτῆς τῆς πρόθεσης ἀδυνατίζουν ὄλο καὶ περισσότερο, ἔτσι ὥστε ἡ προσέγγιση τῆς «κοσμοπολιτικῆς» κατάστασης νὰ τελεῖται προοδευτικὰ καὶ στὴν ἱστορία τῶν λαῶν»⁴⁶⁹.

469. Γιὰ τὴ συνάφεια βλ. τόμο VII, σσ. 391-404. Πρβλ. *Πρὸς τὴν αἰώνια εἰρήνη*, VI, σσ. 427-474.

Ἡ προοπτική πρὸς αὐτὸ τὸν στόχο τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας στὸν ὁποῖο ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας ὀφείλει νὰ βρῆσκει τὴ συγκεκριμένη τῆς πλήρωση καὶ τὴν ἐμπειρικοπολιτική τῆς πραγμάτωση, εἶναι ἡ κατακλείδα τῆς φιλοσοφικῆς δραστηριότητος τοῦ Κάντ. Ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας συνιστᾷ τὸ τέλος τῆς φιλοσοφίας του ὅπως εἶχε συστήσει τὴν ἀρχὴ καὶ τὴ μέση τῆς. Διότι αὐτὸ πού ἐπίκειται ἀκόμη στὴ συγγραφικὴ δραστηριότητα τοῦ Κάντ ὡς πρὸς αὐτὲς τὶς διερευνήσεις ἀποτελεῖ πιά μόνο λιτὴ γραμματολογικὴ τελευταία διαλογὴ, ἡ ὁποία δὲν προσθέτει πιά ἴχνος στὸ ἰδιαίτερο περιεχόμενο τοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος. Ἦδη τὸ τελευταῖο μέρος τῆς Ἔριδος τῶν πανεπιστημιακῶν σχολῶν, τὸ ὁποῖο πραγματεύεται τὴν ἔριδα τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς μὲ τὴν ἰατρική, εἶναι μόνο ἐξωτερικὰ ἐπένητο: στὴν πραγματικότητα πρόκειται σ' αὐτὸ τὸ δοκίμιο «περὶ τῆς ἰσχύος τοῦ θυμικοῦ νὰ ἐπικρατῆ τῶν νοσηρῶν του συναισθημάτων διὰ τῆς πρόθεσης καὶ μόνο» γιὰ ἓναν ἀριθμὸ χαλαρὰ συναπτόμενων διαιτητικῶν συμβουλῶν, τὶς ὁποῖες ὁ Κάντ εἶχε δοκιμάσει στὸν ἑαυτό του αὐτοενδοσκοπούμενος καὶ μεθοδικὰ αὐτοπαρατηρούμενος. Οὐτε ἡ Ἀνθρωπολογία ἀπὸ τὸ ἔτος 1798 εἶναι τρόπον τινὰ στὸ περιεχόμενο καὶ στὴ δομὴ ἐφάμιλλη τῶν πραγματικὰ συστηματικῶν κυρίως γραπτῶν. Συνοψίζει «ἀπὸ πραγματιστικὴ σκοπιὰ» τὸ πλούσιο ὑλικὸ τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας καὶ τῆς ἀνθρωπολογίας, τὸ ὁποῖο ὁ Κάντ συνέλεξε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μακρᾶς του ζωῆς ἀπὸ τὴ δική του παρατήρηση καὶ ἀπὸ ξένες πηγές, ἐμπλουτίζοντάς το συνεχῶς ἐκ νέου μὲ τὶς σημειώσεις καὶ τὴν προεργασία τῶν παραδόσεών του. Ἐκεῖνο τὸ ἔργο ἀπεναντίας, μὲ τὸ ὁποῖο πρωτίστως ταυτιζόταν ἐσωτερικὰ αὐτὸ τὸν τελευταῖο καιρὸ καὶ τὸ ὁποῖο ὁ ἴδιος θεωροῦσε ὡς ἄμεσα συγγενὲς τοῦ ὅλου τῆς συστηματικῆς του δουλειᾶς δὲν ἔφτασε πιά σὲ ὠριμότητα, ὅσο ἀνελλιπῶς καὶ ἂν προσπαθοῦσε ὁ Κάντ νὰ τὸ συνεχίσει ὡς τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του καὶ ὡς τὴν πλήρη σβέση τῶν σωματικῶν καὶ πνευματικῶν του δυνά-

μεων. Μὲ συνεχῶς ἀνανεούμενη προσπάθεια τῆς βούλησης στρεφόταν σ' αὐτὸ τὸ ἔργο περὶ τῆς *Μετάβασης ἀπὸ τὶς μεταφυσικὲς πρωταρχεῖς τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης στὴ φυσική*, τὸ ὁποῖο ἐπρόκειτο νὰ ὀδηγεῖ σὲ μία πλήρη καὶ κατακλειστικὴ σύνοψη τοῦ «συστήματος τῆς καθαρῆς φιλοσοφίας στὴ συνάφειά της». Οἱ βιογράφοι του μαρτυροῦν, συμφωνώντας ἐπ' αὐτοῦ, τὴν τόση ἀγάπη μὲ τὴν ὁποία περιέβαλλε αὐτὸ τὸ γραπτὸ γιὰ τὸ ὁποῖο συνήθιζε νὰ μιλάει «μὲ πραγματικὸ ἐνθουσιασμὸ» καὶ τὸ ὁποῖο δῆλωνε συχνὰ ὡς «τὸ σημαντικότερο ἔργο του»⁴⁷⁰. Ὅχι σπάνια πίστευε ὅτι βρισκόταν ἀμέσως πρὸ τῆς περάτωσης αὐτοῦ τοῦ «προεξέχοντος ἔργου», πίστευε ὅτι μόνο μία μικρὴ διόρθωση τοῦ χειρογράφου χρειάζοταν πιά ὥστε νὰ μπορέσει νὰ ἐκδώσει αὐτὸ τὸ «ὄλον πού περάτωνε τὸ σύστημά του»⁴⁷¹. Ἦταν ἀπλὰ φυσιολογικὴ αὐταπάτη τοῦ γέροντα πού τὸν παραπλανοῦσε νὰ κρίνει ἔτσι; Νοιώθει κανεὶς τὸν πειρασμὸ νὰ τὸ δεχθεῖ κοιτώντας τὴν ἐξωτερικὴ μορφή τοῦ χειρογράφου⁴⁷². Ἐπαναλαμβανόμενες ἄπειρες φορές ἐπιστρέφουν ἐδῶ

470. Βλ. GACHMANN [Jachmann], Τρίτη ἐπιστολή, σελ. 17 κ.κ.· BAZIANSKI [Wasianski], σελ. 95.

471. Πρβλ. HASSE, *Letzte Äußerungen Kant von einem seiner Tischgenossen*, Königsberg 1804, σελ. 21 κ.κ.

472. Μέρη τοῦ χειρογράφου ἔχουν ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν Ρούντολφ Ράικε [Reicke] μὲ τὸν τίτλο: «Ἐνα ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ Κάντ ἀπὸ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του», στὴν *Altpreußische Monatsschrift*, ἔτος 1882-84. Γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ σύνολου ἔργου πρβλ. τώρα ἰδίως τὴν παρουσίαση τοῦ ΕΡΙΧ ΑΝΤΙΚΕΣ [Adickes], *Kants Opus posthumum*, Βερολίνο 1920. [(Σ.τ.Μ.): Σήμερα δὲν εἶναι πιά ἀνάγκη νὰ βρεῖ κανεὶς τ' ἀποσπάσματα τοῦ Ράικε καὶ τὴν παρουσίαση τοῦ Ἄντικε, καθὼς τὸ σύνολο τοῦ ὑλικοῦ εἶναι δημοσιευμένο στοὺς πρὸ πρόσφατους τόμους τῆς ἐκδόσεως τῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν τοῦ Βερολίνου ἀλλὰ καὶ διαθέσιμο σὲ ἀγγλικὴ μετάφραση (FÖRSTER, E., ROSEN, M. (ἐκδ.), *Opus Postumum*, Cambridge 1995). Γιὰ μία φιλοσοφικὴ ἀποτίμηση τῶν ἀποσπασμάτων πρβλ. τὸ βιβλίον τοῦ E. FÖRSTER, *Kant's Final Synthesis*, 1999.]

πάντοτε οί ἴδιες προτάσεις καὶ φράσεις. Μπλεγμένα φύρδην-μείγδην ἀκολουθοῦν σημαντικά καὶ δευτερεύοντα τὰ μὲν τὰ δέ. Πουθενὰ δὲν ὑπάρχει ἐκπεφρασμένη συστηματικὴ πρόθεση καὶ αὐστηρὴ δόμηση καὶ πρόοδος τῆς σκέψης. Κι ὅμως, ὅσο περισσότερο διαβάζει κανεὶς, φαίνεται ὅτι τὸ πραγματικὸ ἐλάττωμα δὲν εἶναι τόσο τῶν σκέψεων ὅσο μᾶλλον τῆς ἔκθεσός τους. Εἶναι σὰν ἡ δημιουργικὴ αὐθεντικὴ δύναμη τῆς διάνοιας στὸν Κάντ νὰ ἄντεξε περισσότερο καιρὸ ἀπ' τὶς ὑπαγόμενές της δυνάμεις τῆς τάξης καὶ τῆς δόμησης. Ἡ μνήμη του φθίνει. Γράφοντας τὸ τέλος προτάσεων ἔχει ξεχάσει τὴν ἀρχὴ τους, τὸ χαρακτηριστικὸ μακροπερίοδο ὕφος του γίνεται χαῶδες. Κι ὅμως μέσα ἀπ' αὐτὸ τὸ χάος λάμπουν μεμονωμένες σκέψεις ἐκπληκτικῆς δυνάμεις καὶ βάθους, σκέψεις πού εἶναι ὄντως κατάλληλες νὰ ξαναφωτίσουν τὸ σύνολο τοῦ συστήματος καὶ νὰ τὸ κάνουν ὄρατὸ ὡς τοὺς ἔσχατους λόγους του. Κυρίως βρίσκονται ἐδῶ συλλήψεις γιὰ τὴ μεθοδολογικὴ σημασία τῆς ἀντίθεσης «πράγματος καθ' ἑαυτὸ» καὶ «φαινομένου», πού μάταια θὰ προσπαθοῦσε νὰ βρεῖ ἐφάμιλλης σαφήνειας κι ὀξύνοιας στὰ προηγούμενα ἔργα. Ἡ προσπάθεια νὰ ἐξαργυρωθεῖ τὸ διανοητικὸ περιεχόμενον τοῦ γερωντικῆς ἔργου καθ' ἕκαστον, μοιάζει ὅπωςδὴποτε νὰ παραμένει μᾶλλον κατ' ἀνάγκη γιὰ πάντα μάταιο, λόγω τῆς κατάστασης στὴν ὁποία βρίσκεται τὸ χειρόγραφο. Κι ὅμως, ὅσο βαθύτερα πηγαίνει κανεὶς στὰ ὡς τώρα δημοσιευμένα δείγματα τοῦ ἔργου, τόσο πιὸ μεγάλη γίνεται ἡ ὀδυνηρὴ θλίψη γιὰ τὸ ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Κάντ δὲν ἀξιώθηκε πιά νὰ βρεῖ αὐτὸ τὸν θησαυρὸ.

Τὸ ἔτος 1795 ἀκόμη ὁ Βίλχελμ φὸν Χουμπολτ ἦταν σὲ θέση νὰ πληροφορήσει τὸν Σίλλερ γιὰ εἰδήσεις πού ἔλαβε ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ ποταμοῦ Μέμελ, ὅτι ὁ Κάντ ἔχει ἕνα ἀπεριόριστο σύνολο ἀδούλευτων ἰδεῶν στὸ κεφάλι του, τὶς ὁποῖες ἔχει κατὰ νοῦ νὰ ἐπεξεργαστεῖ ὅλες σὲ μία ὀρισμένη σειρὰ, ὑπολογίζοντας ὅμως ὅπωςδὴποτε τὴ διάρκειαν τοῦ ὑπολειπόμενου ἀκόμη βίου του πιὸ πολὺ κατὰ τὸ ποσοδὸ ἐκείνου τοῦ ἀποθέ-

ματος παρά κατά τή συνήθη θνησιμότητα⁴⁷³. 'Ο ἴδιος ὁ Σίλλερ βρῆκε στὴν ἐναντία στὸν Σλόσσερ [Schlosser] κατευθυνόμενη Ἀνακοίνωση τῆς προσεχοῦς περάτωσης μίας πραγματείας γιὰ τὴν αἰώνια εἰρήνη στὴ φιλοσοφία [*Verkündigung des nahen Abschlusses eines Traktats zum ewigen Frieden in der Philosophie*], τὴν ὁποία ὁ Κάντ ἐξέδωσε τὸ ἔτος 1797, ἕναν φρέσκο καὶ πράγματι νεανικό ἄνεμο, τὸν ὁποῖο -ὅπως προσθέτει σ' ἕνα γράμμα του στὸν Γκαϊτε- θὰ μπορούσε νὰ καλέσει σχεδὸν αἰσθητικό. ἂν δὲν τὸν ἔκανε ν' ἀπορεῖ τὸ φρικῶδες τυπικὸ τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ὀνομάσει φιλοσοφικὸ ὕφος ἀπὸ καθέδρας⁴⁷⁴. 'Ο νεαρὸς κόμης τοῦ Πούργσταλλ [von Purgstall] ἐκθέτει ἀπὸ τὴν προσωπικὴ του ἐπαφὴ τὴ βαθειὰ ἐντύπωση ποὺ τοῦ ἄφησαν τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1795 οἱ παραδόσεις τοῦ Κάντ καὶ τὴ φωτεινότητα καὶ καθαρότητα ποὺ ἀπλώθηκε ἀπ' αὐτὲς σ' ὅλη του τὴ διανόηση, κι ὁ συναδέλφος τοῦ Κάντ, Παῖρσκει, μαρτυρεῖ σ' ἕνα γράμμα στὸν Φίχτε ἀπὸ τὸ ἔτος 1798 ὅτι τὸ πνεῦμα τοῦ Κάντ δὲν ἔχει ἀκόμη σβῆσει, ἂν καὶ δὲν ἔχει πιά τὴν ἰκανότητα τῆς διαρκοῦς διανοητικῆς ἐργασίας⁴⁷⁵. Καὶ στὴ διαχείριση προσωπικῶν ὑποθέσεων καθὼς καὶ στὴν τέλεση τῶν ἐπαγγελματικῶν του καθηκόντων ὁ Κάντ ἀπέδειξε πολλαπλὰ καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ὅτι ἡ παλιά του δύναμη θέλησης καὶ δράσης δὲν τὸν εἶχε ἀκόμη ἀφήσει. Τῶν παραδόσεων του εἶχε παραιτηθεῖ βέβαια μὲν μόλις πέρασε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1796. Μοιάζει πὼς γιὰ τελευταία φορὰ ἀνέβηκε στὴν καθέδρα στίς 23 Ἰουλίου τοῦ 1796⁴⁷⁶. Καὶ τὴν πλήρωση τῆς θέσης τοῦ πρύτανη ἀρνῆ-

473. Χοῦμπολτ στὸν Σίλλερ, *Ἀλληλογραφία* (ἔκδ. τοῦ Leitzmann), σελ. 153.

474. Σίλλερ στὸν Γκαϊτε, 22 Σεπτεμβρίου 1797.

475. *Fichtes Leben und literarischer Briefwechsel*, ἔκδ. ἀπὸ τὸν J. H. Fichte, II, σελ. 451.

476. Βλ. γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα τὸ ὕλικὸ στὸ ἔργο τοῦ ARNOLDT, *Beiträge zu dem Material der Geschichte von Kants Leben und Schriftstellertätigkeit*, καθὼς καὶ στὸ πόνημα τοῦ ARTHUR WARDA, στὴν *Altpreußische Monatsschrift*, τόμος XXXVIII, σελ. 75 κ.κ.

θηκε όταν του την ξαναπρότειναν και πάλι το έτος 1796, επιστημαίνοντας την ηλικία του και τη σωματική του αδυναμία⁴⁷⁷. Όταν όμως δύο χρόνια αργότερα προσπάθησαν να μειώσουν τις ευθύνες του μέσα στη σύγκλητο του πανεπιστημίου και να τοποθετήσουν στη θέση του έναν «άντιπρόσωπο» ο οποίος επρόκειτο να αναλάβει τα δικαιώματά του για λογαριασμό του και να τελει τα καθήκοντά του, αντιτάχθηκε με σκληρά λόγια και τεκμηριωμένη νομική απόδειξη ενάντια σε μία τέτοια πρόθεση⁴⁷⁸. Όπωςδήποτε το οδυνηρό συναίσθημα να βλέπει εμπρός του «τόν πλήρη λογαριασμό για την εξόφληση πραγμάτων που αφορούν το σύνολο της φιλοσοφίας» και να μην μπορεί πια να πετύχει αυτό τον στόχο, δέν τον άφησε πια μετά απ' αυτή την εποχή: ο ίδιος σ' ένα γράμμα του στον Γκάρφε το όνόμασε «ταντάλειο άλγος»⁴⁷⁹. Παρά την εσωτερική κλίση που τον έφερνε βίαια πίσω στο κύριο και θεμελιώδες πρόβλημα εκείνης της εποχής, στο πρόβλημα της «μετάβασης από τη μεταφυσική στη φυσική», τώρα πια απέριπτε ερωτήσεις για τις φιλοσοφικές του εργασίες συνήθως με καθαρή ευστροφία και ταπεινοφροσύνη. «Άχ τί νά 'ν' αυτό, τας σκευάς σύλλεξον [sarcinas colligere]! Μόνο αυτό μπορώ και σκέφτομαι τώρα πια» – έτσι εκφραζόταν συχνά σύμφωνα με τη μαρτυρία του Μπορόφσκι απέναντι σε φίλους⁴⁸⁰.

Είναι περιέργο γραμματολογικό φαινόμενο ότι για καμμία περίοδο του βίου του Κάντ δέν είμαστε με τόσο ακρίβεια και πληρότητα πληροφορημένοι όσο γι' αυτή την τελευταία. Στις εκθέσεις του πιστού φίλου και θεράποντός του, του ιερέα Βαζιάνσκι [Wasianski], οι οποίες

477. Γράμμα στον πρύτανη, της 26ης Φεβρουαρίου 1796, 'Επιστολές, Έκδοση της Ακαδημίας 'Επιστημών του Βερολίνου, III, σελ. 461 κ.κ.

478. Προς τη σύγκλητο, 3η Δεκεμβρίου 1797 (X, σελ. 330 κ.κ.).

479. Στον Γκάρφε, 21η Σεπτεμβρίου 1798 (X, σελ. 351).

480. BOROWSKI, *ό.π.*, σελ. 184.

συγκρινούν ακριβῶς διὰ τῆς ἀπλότητος καὶ ἡρεμῆς ἀπροκαταληψίας τους, μπορούμε νὰ παρακολουθήσουμε χρόνο τὸν χρόνο, σχεδὸν βδομάδα τῆ βδομάδα, τὶς καθ' ἕκαστον φάσεις τῆς διαρκοῦς κατὰπτωσης. Οἱ λεπτομέρειες αὐτῶν τῶν ἐκθέσεων βέβαια δὲν χρειάζεται νὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ περισσότερο, ἀφοῦ δὲν φτάνουν πέρα ἀπὸ ἓνα ἀπλὸ ἱστορικὸ ἀσθενοῦς. Παραδίδει ὁ Βαζιάνσκι τὴν ἔκφραση ἑνὸς «περιηγούμενου λογίου», ὁ ὁποῖος εἶχε ἐπισκεφθεῖ τὸν Κάντ περίπου δύο χρόνια προτοῦ πεθάνει, ὅτι δὲν εἶδε τὸν Κάντ ἀλλὰ μόνο τὸ περίβλημα τοῦ Κάντ⁴⁸¹. Ὅλο καὶ πιὸ πολὺ τώρα ὁ ἴδιος ὁ Κάντ ἔνοιωθε ὀχληρὲς τέτοιες ἐπισκέψεις, οἱ ὁποῖες συνέχιζαν νὰ τοῦ γίνονται ἀπὸ πολλοὺς ἐν μέρει ἀπὸ πραγματικὸ προσωπικὸ ἐνδιαφέρον, ἐν μέρει ἀπὸ περιέργεια καὶ μόνο. «Πάνω μου», συνήθιζε νὰ ἀποκρίνεται σὲ τέτοιους ἐπισκέπτες ὅταν τὸν κολάκευαν, «βλέπετε ἓναν ἀσθενικὸ καὶ ἀδύναμο γέροντα ποῦ ἔφαγε τὰ ψωμιά του». Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1803 δὲν μπορούσε πιά νὰ γράφει τ' ὄνομά του κι οὔτε νὰ φέρει σὲ πέρας πράγματα τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Τέλος ἄρχισε νὰ παραγνωρίζει ὅλους ὅσοι τὸν περιέβαλλαν. Μόνο τὰ βασικὰ γνωρίσματα τοῦ χαρακτήρα του παρέμεναν ἀναλλοίωτα, ἀκόμη καὶ φθινουσῶν τῶν διανοητικῶν του δυνάμεων. Ὅ,τι λέει σχετικὰ ὁ Βαζιάνσκι μπορεῖ νὰ γίνῃ τόσο πιὸ ἀνεκδοκίαιστα πιστευτό, ὅσο περισσότερο ἢ ἔκθεσή του συνάδει πρὸς τὸ ὕφος τῆς πιὸ ἀψιμύθιαστης ἀλήθειας περιφρονώντας κάθε καλλωπιστικὸ ρητορικὸ ἐπίθημα. «Κάθε μέρα», παραδίδει γιὰ τὴν ἐπαφή του μὲ τὸν Κάντ τὰ τελευταῖα χρόνια, «μοῦ ἀπέφερε κέρδος. Διότι καθημερινὰ ἀνακάλυπτα καὶ μία ἀξιαγάπητη πλευρὰ τῆς καλῆς του καρδιάς. Καθημερινὰ μὲ θεβαίωνα γιὰ τὴν ἐμπιστοσύνη του... Τὸ μεγαλεῖο τοῦ Κάντ ὡς λόγιου καὶ διανοητῆ εἶναι γνωστὸ στὸν κόσμον, δὲν μπορῶ νὰ τὸ ἀξιολογήσω. Ὅμως τὰ λεπτότατα γνωρίσματα τῆς μετριοφρονος καλοκαγαθίας του

481. WASIANSKI, σελ. 202.

κάνεις δὲν εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ τὰ παρατηρήσει ὅσο ἐγώ». « Ἰπῆρχαν πάντοτε ὀρισμένες στιγμές στὶς ὁποῖες μποροῦσε νὰ καταλάβει κανεὶς τί μεγάλο μυαλό ἦταν, μολονότι δὲν ἔλαμπε πιά τόσο ἐκθαμβωτικά ὅσο τότε, στιγμές στὶς ὁποῖες τόσο πιὸ πολὺ ἔλαμπε ἢ καλὴ τοῦ καρδιά. Στὶς στιγμές κατὰ τὶς ὁποῖες ἦταν λιγότερο καταβεβλημένος ἀπὸ ἀδυναμία, ἀναγνώριζε κάθε ἀγωγή πὺ ἀνακούφιζε τὴ μοῖρα τοῦ μὲ συγκινημένη εὐχαριστία πρὸς ἐμένα καὶ ἔμπρακτη πρὸς τὸν ὑπῆρῆτη του, τοὺς ἰδιαίτερα βαρεῖς κόπους καὶ τὴν ἀκούραστη πίστη τοῦ ὁποίου ἀντάμοιβε μὲ σημαντικὰ δῶρα». Εἶναι ἰδίως ἓνα περιστατικὸ ἀπὸ τὶς τελευταῖες μέρες τῆς ζωῆς τοῦ Κάντ πὺ διατήρησε ὁ Βαζιάνσκι, τὸ ὁποῖο κάνει εὐκρινέστερα ὀρατὴ τὴ διατήρηση τῶν λεπτῶν ἀνθρώπινων γνωρισμάτων τῆς προσωπικότητος τοῦ Κάντ ἀπ' ὅ,τι θὰ κατάφερνε νὰ κάνει κάθε ἔμμεση καὶ μόνο χαρακτηριστολογία. «Στὶς 3 Φεβρουαρίου», περὶπου μία βδομάδα προτοῦ πεθάνει ὁ Κάντ, «ἔμοιαζαν νὰ ὑπνώττουν καὶ νὰ ἔχουν ἀτροφῆσει ἐντελῶς ὅλα τὰ ἐλατήρια τῆς ζωῆς, διότι ἀπ' αὐτὴ τὴ μέρα στὴν οὐσία δὲν ἔτρωγε τίποτε πιά. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἔμοιαζε νὰ εἶναι πιά μόνο τὸ ἀποτέλεσμα ἑνὸς εἶδους κεκτημένης ταχύτητας 80 ἐτῶν. Ὁ γιατρός τοῦ συνεννοήθηκε μαζί μου νὰ τὸν ἐπισκεφθῆ μία συγκεκριμένη ὥρα καὶ ἐπιθυμοῦσε νὰ εἶμαι κι ἐγὼ παρών... Ὅταν τὸν ἐπισκέφθηκε κι ὁ Κάντ δὲν μποροῦσε σχεδὸν νὰ δεῖ τίποτε, τοῦ εἶπα ὅτι ἔφτασε ὁ γιατρός του. Ὁ Κάντ σηκώνεται ἀπὸ τὴν καρέκλα, δίνει στὸν γιατρό του τὸ χέρι καὶ κάτι λέει γιὰ “πόστο” [Posten], ἐπαναλαμβάνοντας αὐτὴ τὴ λέξη μ' ἓναν τόνο σὰν νὰ ἤθελε νὰ τὸν βοηθήσουν. Ὁ γιατρός τὸν καθησυχάζει λέγοντάς του ὅτι στὸ ταχυδρομεῖο [Post] ἔχουν ὅλα διευθετηθεῖ, ἐπειδὴ νόμισε ὅτι αὐτὴ ἡ ἔκφραση ἦταν τῆς φαντασίας του. Ὁ Κάντ λέει “πολλὰ πόστα, κουραστικὰ πόστα” καὶ μετὰ: “μεγάλη καλοσύνη” καὶ μετὰ: “εὐγνωμοσύνη”, ὅλα ἀσύνδετα ἀλλὰ μὲ αὐξανόμενη ζεστασιά κι ἔχοντας πλήρη συνειδήση τοῦ ἑαυτοῦ του. Μάντεψα πάντως πολὺ καλὰ τὴ διάνοιά του. Ἦθελε νὰ

πει ότι μ' όλα τὰ κουραστικά πόστα πού εἶχε καὶ κυρίως μὲ τὴν πρυτανεία, ἦταν μεγάλη ἡ καλοσύνη τοῦ γιατροῦ του νὰ τὸν ἐπισκεφθεῖ. “Ὁρθότατα” ἦταν ἡ ἀπάντηση τοῦ Κάντ, ὁ ὁποῖος στεκόταν ὄρθιος ἀκόμη, κι ἀπὸ ἀδυναμία σχεδὸν κατέρρευε. Ὁ γιατρός τὸν παρακαλεῖ νὰ καθήσει. Ὁ Κάντ διστάζει δείχνοντας ἀνασφαλῆς κι ἀνήσυχος. Παραεῖχα ἐξοικειωθεῖ μὲ τὸν τρόπο τοῦ σκέπτεσθαί του ὥστε νὰ πλανηθῶ ὡς πρὸς τὴν πραγματικὴ αἰτία τοῦ δισταγμοῦ τοῦ Κάντ νὰ ἀλλάξει τὴ στάση του πού τόσο τὸν κούραζε καὶ τὸν κατέβαλλε. Ἐπεσήμανα στὸν γιατρό τὴν πραγματικὴ αἰτία, δηλαδὴ τὸν λεπτὸ τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι καὶ τοὺς χρηστοὺς τρόπους συμπεριφορᾶς τοῦ Κάντ καὶ τὸν διαβεβαίωσα ὅτι ὁ Κάντ θὰ καθόταν ἀμέσως μόλις ἐκεῖνος, ὡς ξένος, καθόταν πρῶτος. Ὁ γιατρός ἔδειξε ν' ἀμφιβάλλει γιὰ τὸν λόγο αὐτόν, πείστηκε ὁμως εὐθύς γιὰ τὴν ἀλήθεια τῆς διαπίστωσής μου καὶ συγκινήθηκε σχεδὸν μέχρι δακρύων ὅταν ὁ Κάντ συλλέγοντας τὶς δυνάμεις του μὲ μία δύναμη ἐκ καταναγκασμοῦ εἶπε: “Τὸ συναίσθημα γιὰ τὸ τί εἶναι ἀνθρώπινο δὲν μ' ἔχει ἀκόμη ἐγκαταλείψει”. Νά ἕνας εὐγενῆς, λεπτός καὶ καλὸς ἄνθρωπος! εἶπαμε ὁ ἕνας στὸν ἄλλο μὲ μία φωνή».

Εἶναι τυχαία καὶ σὲ εἰδικὴ περίσταση γενόμενῃ ἔκφραση αὐτὴ πού μᾶς παραδίδεται ἐδῶ. Ἐχει ὁμως, ἂν τὴν παρατηρήσει κανεὶς στὸ σύνολο τῆς προσωπικότητος τοῦ Κάντ, καθολικὴ καὶ συμβολικὴ ἀξία. Οἱ βιογράφοι τοῦ Κάντ ἀφηγοῦνται ὅτι σὲ μία ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἤδη δυσκολευόταν νὰ παρακολουθεῖ συνηθισμένες καθημερινὲς συζητήσεις, τὸ χάρισμά του νὰ συλλαμβάνει καθολικὲς ἰδέες διατηρήθηκε ἀμείωτο: ἀπλὰ χρειάζοταν κανεὶς νὰ στρέψει τὴ συζήτηση πρὸς ἕνα γενικὸ θέμα φιλοσοφίας ἢ ἐπιστήμης γιὰ νὰ προκαλέσει τὴ ζωηρὴ του συμμετοχὴ. Ὅπως σ' αὐτὸ τὸ γνῶρισμα μαρτυρεῖται ἡ δύναμη καὶ διάρκεια τῶν θεμελιωδῶν θεωρητικῶν ἰδεῶν στὸ πνεῦμα τοῦ Κάντ, ἔτσι καὶ σ' ὅ,τι παραδίδεται ἀπὸ τὶς ἐκδηλώσεις τοῦ χαρακτήρα του στὰ τελευταῖα χρόνια ἀντικατοπτρίζεται καὶ πάλι ἡ παραμόνιμη καὶ κυρίαρχη κατεύ-

θυνηση τῆς βούλησός του. Ἦταν κι ἔμεινε, ἔτσι ἐκφράζεται ὁ Βαζιάνσκι, «ὁ ἀποφασιστικὸς ἄντρας, τοῦ ὁποῖου τὸ ἀδύναμο πόδι συχνὰ παρῆται, ποτὲ ὅμως ἢ δυνατὴ ψυχὴ του». “Ὅσο κι ἂν δυσκολευόταν συχνὰ νὰ πάρει μίᾳ ἀπλή ἀπόφαση ἀφορῶσα μίᾳ ἐπίκαιρῃ καὶ συγκεκριμένῃ κατάστασῃ, προσηλωνόταν ὅμως ἀκόμη καὶ ὑπὸ τίς δυσχερέστερες γι’ αὐτὸν περιστάσεις στὴν ἀπόφαση, ἅπαξ καὶ τὴν εἶχε λάβει καὶ εἶχε βρεῖ ὁ ἴδιος λόγους πού νὰ τὴ στηρίζουν, τυποποιώντας τὴν συνειδητὰ ὡς «γνώμονα». Καὶ δίπλα σ’ αὐτὴ τὴν ἐνέργεια καὶ συνέπεια θέλησης ἐμφαινόταν ἐπίσης ξανὰ καὶ ξανὰ ἢ ἰδιάζουσα τρυφερότητα τῆς προσωπικῆς του φκιασιᾶς. Ἡ Σαρλόττε φὸν Σίλλερ [von Schiller] ἔλεγε γιὰ τὸν Κάντ ὅτι θὰ ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα φαινόμενα τῆς ἀνθρωπότητος ἐν γένει, ἐὰν ἦταν σὲ θέση νὰ νοιώσει ἀγάπη: ὅμως ἐπειδὴ, λέει, αὐτὸ δὲν συνέβαινε, ὑπῆρχε ἓνα ἐλάττωμα στὴ φκιασιά του⁴⁸². Ὦντως ὁ Κάντ ποτὲ δὲν ξεπερνοῦσε στὴ σχέση του μὲ τοὺς πιὸ κοντινοὺς ἀνθρώπους τοῦ περιβάλλοντός του, μ’ ὄλο του τὸ ἀνιδιοτελὲς δόσιμο γιὰ τὸ ὁποῖο ἦταν ἰκανός, ἓνα συγκεκριμένο ὄριο πού καθόριζε ὁ «λόγος». Κι αὐτὴ ἡ κυριαρχία τοῦ λόγου, ἐκεῖ ὅπου πιστεύει κανεὶς ὅτι δικαιούται νὰ ἀναμένει καὶ νὰ ἀξιώνει μίᾳ ἄμεση ἐκδήλωσῃ τοῦ πάθους, εὐκόλα μπορεῖ νὰ ἐγείρει τὴν ἐπίφαση μίας ἀπρόσωπης ψυχρότητας κατὰ τὴν παρατήρησῃ ἀνθρώπινων πραγμάτων καὶ σχέσεων. Πράγματι ὅλα τὰ πάθη τοῦ «λειώνοντος εἴδους», ὅπως τὰ ὀνόμαζε ὁ ἴδιος, ἦταν ξένα στὴ φύση καὶ τὴ φκιασιά τοῦ Κάντ. Τόσο πιὸ πλούσιο καὶ λεπτὸ ὅμως ἦταν μέσα του ἀνεπτυγμένο τὸ πάθος τὸ ὁποῖο ὁ ἴδιος θεωροῦσε ὡς θεμελιῶδες ἠθικὸ πάθος καὶ στὸ ὁποῖο πίστευε ὅτι ἀναγνωρίζει τὴν κινουσα δύναμη γιὰ κάθε συγκεκριμένῃ ἠθικῇ πράξῃ. Ἡ σχέση του πρὸς τὰ ἄτομα καθοδηγεῖτο καὶ κυριαρχεῖτο ἀπὸ τὸ γε-

482. Πρὸς. σχετικὰ καὶ σ’ ὅ,τι ἀκολουθεῖ: O. SCHÖNDÖRFFER, «Kants Briefwechsel», *Altpreussische Monatsschrift* XXXVIII, σελ. 120 κ.κ.

νικό δέος πρό του ἠθικοῦ προσώπου καὶ τοῦ δικαιώματός του νὰ αὐτοπροσδιορίζεται. Αὐτὸ τὸ δέος δὲν παρέμεινε γι' αὐτὸν ἀφηρημένη ἀξίωση ἀλλὰ ἐπέδρασε μέσα του ὡς ἄμεσα ζῶν, κάθε καθ' ἕναστον ἐκδήλωση προσδιορίζον ἐλατήριο. Ἀπ' αὐτὸ τὸ γνῶρισμα πρόσκτησε ὁ Κάντ ἐκείνη τὴν «εὐγένεια τῆς καρδιάς», ἡ ὁποία, κι ἂν δὲν εἶναι ταυτόσημη μὲ τὴν ἀγάπη, εἶναι τουλάχιστον συγγενῆς μὲ τὴν ἀγάπη. Τὸ «συναίσθημά του γιὰ ὅ,τι εἶναι ἀνθρώπινο», τὸ ὁποῖο διατήρησε καὶ πραγμάτωσε ὡς τις τελευταῖες μέρες τῆς ζωῆς του, ἦταν ξεκομμένο ἀπὸ κάθε ὑπόβαθρο σκέτα συναίσθηματικό. Ἀκριβῶς ἔτσι προσκτοῦσε ἀπέναντι στὴν ἐποχὴ καὶ στὸ περιβάλλον του, ἀπέναντι στὸν αἰῶνα τῆς εὐαισθησίας τῆ δικῆ του ἰδιαιτερότητα. Ἡ στάση τοῦ Κάντ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους προσδιοριζόταν ἀπὸ τὸ καθαρὸ κι ἀφηρημένο μέσο τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Ἀλλὰ ἀκριβῶς σ' αὐτὸ τὸν νόμο τὸν ἴδιο ἀναγνώριζε καὶ τιμοῦσε ταυτόχρονα τὴν ὑψίστη δύναμη τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητος. Γι' αὐτὸ ἡ ἰδέα τοῦ ἀνθρώπινου καὶ ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας δὲν ἔμεναν γι' αὐτὸν περιορισμένες σ' ἓνα πολιτικοκοινωνικὸ καὶ παιδαγωγικὸ ἰδανικὸ, ἀλλὰ ἔγιναν μοχλὸς μὲ τὸν ὁποῖο κίνησε ὅλο τὸν πνευματικὸ κόσμον καὶ τὸν ἄφησε ν' ἀναπτυχθεῖ. Ἡ σκέψη τοῦ «πρωτείου τοῦ πρακτικοῦ λόγου» προκαλοῦσε μία ἀναμόρφωση τῆς θεμελιώδους σύλληψης τοῦ ἴδιου τοῦ θεωρητικοῦ λόγου: τὸ νέο συναίσθημα καὶ ἡ νέα συνείδηση τοῦ ἀνθρώπινου ὀδηγοῦσε σὲ μία καθολικὴ «ἀλλαγὴ τοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι», στὴν ὁποία ἡ συνείδηση ἔβρισκε κατὰ πρῶτον τὴν ἔσχατη καὶ ἀποφασιστικὴ τῆς θεμελίωσης.

Τὸ πρῶτὸ τῆς 12ης Φεβρουαρίου 1804 πέθανε ὁ Κάντ. Ἡ μεταφορὰ τῆς σοροῦ του κατέστη μεγάλη πάνδημη τελετὴ στὴν ὁποία ἔλαβε μέρος ὅλη ἡ πόλη κι ὁ πληθυσμὸς ὅλων τῶν νομῶν. Ἡ σορὸς του εἶχε ἐκτεθεῖ πιὸ πρὶν στὸ σπίτι του καὶ συνέρρευσε μεγάλο πλῆθος ἀνθρώπων «ἀνώτερων καὶ κατώτερων τάξεων», γιὰ νὰ τὴ δεῖ. «Ὅλοι ἔσπευσαν νὰ κά-

νον χρήση τῆς τελευταίας εὐκαιρίας... πολλές μέρες πήγαιναν νὰ προσκυνήσουν, ὅλες τὶς ὥρες... Πολλοὶ ἔρχονταν δύο καὶ τρεῖς φορές καὶ μετὰ ἀπὸ πολλές μέρες δὲν εἶχε πλήρως κορεσθεῖ ἡ περιέργεια τοῦ κοινουῦ». Ἡ κηδεῖα ὀργανώθηκε ἀπὸ τὸ πανεπιστήμιο κι ἀπὸ τοὺς φοιτητὲς οἱ ὁποῖοι δὲν ἤθελαν νὰ μείνουν πίσω στὸ νὰ ἀποτίσουν μία ιδιαίτερη τιμὴ στὸν Κάντ. Ὑπὸ τὸν ἤχο ὅλων τῶν καμπανῶν τῆς Καινιξβέργης ἡ σορὸς τοῦ Κάντ ἀναλήφθηκε ἀπὸ τὴν ἀκαδημαϊκὴ νεολαία στὸ σπίτι τοῦ ἀπ' ὅπου ἡ λιτανεῖα, τῆς ὁποίας χανόταν τὸ τέλος, ἀκολουθούμενη ἀπὸ χιλιάδες, ἔφτασε στὸν καθεδρικό-πανεπιστημιακὸ ναό. Ἐδῶ ἐτάφη στὴν καλούμενη «ἀψίδα τῶν καθηγητῶν», στὸ ταφικὸ σύμπλεγμα τοῦ πανεπιστημίου. Ἀργότερα κατασκευάστηκε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο μία ιδιαίτερη αἴθουσα, ἡ «Καντιανὴ Στοά» [Stoa Kantiana].

“Ὅσο λαμπροὶ κι ἂν ἦταν ὅμως οἱ ἐξωτερικοὶ τύποι κι ὅσο καθολικὴ κι ἂν ἦταν ἡ συμμετοχὴ κατὰ τὴ μεταφορὰ τῆς σοροῦ τοῦ Κάντ κι ὅσο καὶ νὰ συνενώνονταν σ' αὐτήν, κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Βαζιάνσκι, «τὰ εὐκρινέστατα ἴχνη τῆς καθολικῆς ἐκτίμησης, πομπῶδες τελετουργικὸ καὶ καλαισθησία», ὁ ἴδιος ὁ Κάντ εἶχε πάντως ἀποξενωθεῖ ἀπὸ τὸ περιβάλλον του καὶ τὴ γενέθλια πόλη του. Ἡδὴ τὸ ἔτος 1798, ἕξι χρόνια πρὸ τοῦ θανάτου του, ὁ Παῖρσκε εἶχε γράψει στὸν Φίχτε ὅτι ὁ Κάντ, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ δὲν εἶχε πιά παραδόσεις κι ἀφ' ὅτου εἶχε ἀποσυρθεῖ ἀπὸ κάθε κοινωνικὴ ἐπαφὴ μ' ἐξάιρεση τὴν ἐπαφὴ στὸν οἶκο τῶν Μότερμπυ, γίνεται σιγά-σιγά ἄγνωστος καὶ στὴν Καινιξβέργη⁴⁸³. Μόνο τὸ ὄνομά του ἔλαμπε ἀκόμη στὴν παλιά του δόξα. “Ὅμως τὸ πρόσωπό του ἄρχιζε νὰ ξεχνιέται ὅλο καὶ πιὸ πολύ. “Ὅλο καὶ περισσότερο ὑψωνόταν ἡ ἱστορικὴ ἐπίδραση τῆς φιλοσοφίας του καὶ ἀγεληδὸν διαδίδονταν καὶ τὰ πιὸ λεπτὰ σημεῖα τῆς φιλοσοφίας του. Ἡ

483. Γράμμα τοῦ Παῖρσκε στὸν Φίχτε, 2 Ἰουλίου 1798. Βλ. *Fichtes Leben und literarischer Briefwechsel*, ἐκδ. ἀπὸ τὸν J. H. Fichte, τόμος II, σελ. 451.

προσωπικότητά του όμως έμοιαζε ήδη τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του ν' ἀνήκει πῶς πολὺ στὴ μνήμη καὶ στὸν θρύλο παρά στὸ ἄμεσο ἱστορικὸ παρόν. Κι ἐδῶ ἀποκαλύπτεται ἓνα τυπικὸ γνῶρισμα μὲ τὸ ὁποῖο ἰδιάζει ὁ βίος τοῦ Κάντ καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ γι' αὐτόν. Διότι τὸ μεγαλεῖο καὶ ἡ δύναμη αὐτοῦ τοῦ βίου δὲν συνίστατο στὸ νὰ ξεδιπλώνει ὄλο καὶ πῶς πλοῦσια ὅλα τὰ προσωπικὰ καὶ ἀτομικὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα περιέχονται στὸ πνεῦμα καὶ στὴ βούληση τοῦ Κάντ, ἀλλὰ στὸ νὰ ὑπηρετεῖ ὄλο καὶ πῶς ἀπαρέγκλιτα καὶ ἀποκλειστικὰ τις καθ' ὕλην ἀξιώσεις, τὰ ἰδανικὰ προβλήματα καὶ μελήματα. Οἱ προσωπικοὶ τύποι τοῦ βίου καὶ τῆς ὑπαρξῆς δὲν ἐπέχουν καθαρὰ ὡς τέτοιοι αὐτόνομη αὐταξία. Ὅλη τους ἡ σημασία ἀναλύεται στὸ νὰ γίνονται ὑλικὸ καὶ μέσο τοῦ βίου τῆς ἀφρημένης διανόησης, ὁ ὁποῖος προχωρεῖ μὲ δικούς του νόμους καὶ δυνάμει τῆς ἐμμενοῦς ἀναγκαιότητάς του. Σ' αὐτὴ τὴ σχέση προσώπου καὶ πράγματος στηρίζεται ἡ σύνολη μορφὴ καὶ δομὴ τοῦ βίου τοῦ Κάντ - στηρίζεται ὅ,τι ἀποτελεῖ τὸ βάθος του κι ὅ,τι μπορεῖ νὰ ἐμφανιστεῖ ὡς τὸ ἰδιάζον του ἐμπόδιο καὶ ἡ στενότητά του. Τὸ πλήρες δόσιμο στοὺς καθαρὰ καθ' ὕλην στόχους μοιάζει ὀπωσδήποτε νὰ προκαλεῖ καθ' ἀνάγκη φτώχεια τοῦ συγκεκριμένου περιεχομένου καὶ τῆς ἀτομικῆς ποικιλίας τῆς ζωῆς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὅμως, ἀκριβῶς ἐδῶ πρωτοδιαφαίνεται ὅλη ἡ ἐπικρατοῦσα δύναμη τοῦ καθόλου, ἐκείνου τοῦ καθόλου τὸ ὁποῖο ἐκδηλώνεται τὸ ἴδιο, στοῦ Κάντ τὸν κόσμο τόσο τῶν σκέψεων ὅσο καὶ τῆς βούλησης, τόσο ὡς θεωρητικὴ ὅσο καὶ ὡς πρακτικὴ ἰδέα. Θυμόμαστε μὲ πόση δύναμη καὶ φρεσκάδα, μὲ πόση ἄμεση ὑποκειμενικὴ ζωηράδα ἐκφραζόταν ἡδη στὸ ξεκίνημα τῆς φιλοσοφικῆς καὶ συγγραφικῆς δραστηριότητος τοῦ Κάντ, ἡδη στὶς Σκέψεις περὶ τῆς ἀληθοῦς ἐκτίμησης τῶν ζωντανῶν δυνάμεων, ἡ θεμελιώδης κατεύθυνσή του. «Ἐγὼ κάνω κιόλας τὸ πλάνο μου», ἔγραφε ὡς εἰκοσιδυάχρονος, «γιὰ τὴν πορεία πού θέλω νὰ τηρήσω. Θὰ πάρω τὸν δρόμο μου καὶ τίποτε νὰ μὴν μ' ἐμποδίσει νὰ τὸν

συνεχίσω»⁴⁸⁴. Τώρα ἡ σκέψη τοῦ Κάντ εἶχε διαγράψει αὐτὴ τὴν πορεία πολὺ πιὸ εὐρέως ἀπ' ὅ,τι κι ἴδιος ὁ νεανικός του ἐνθουσιασμός κατὰφερε νὰ προβλέψει. Στὶς πιὸ ἐτερόκλητες κατευθύνσεις εἶχε ὀργωθεῖ ὁ δρόμος ἀπὸ τὸ καθ' ἕκαστον καὶ τὸ ἐπὶ μέρους στὸ ὅλον, ἀπὸ τὸ ἀτομικὸ στὸ καθόλου. Ἡ θεώρηση ξεκίνησε ἀπὸ τὸ κοσμολογικὸ καὶ κοσμογονικὸ πρόβλημα, μὲ τὰ ἐρωτήματα τῆς γένεσης καὶ τῆς εὐταξίας τοῦ κόσμου. Προεῖχε ἐδῶ κυρίως νὰ καθοριστεῖ νέα σκοπιά ἀπ' ὅπου νὰ κρίνει κανεὶς. Ἐπρεπε νὰ ξεπεραστεῖ ὄχι μόνον ἡ ἄμεση αἰσθητηριακὴ ἀντίληψη, ἡ ὁποία παραμένει προσδεδεμένη στὴ χωροχρονικὴ λεπτομέρεια, στὸ ἐκάστοτε ἐδῶ καὶ τώρα, ἀλλὰ καὶ ἡ μαθηματικοεπιστημονικὴ κοσμοεικόνα τοῦ Νεύτωνα ἔπρεπε νὰ συμπληρωθεῖ καὶ νὰ ἐμβαθυνθεῖ ἀποδεχόμενη τὸ ζήτημα τῆς χρονικῆς πρωταρχῆς τοῦ συστήματος τοῦ κόσμου κι ἔτσι δημιουργώντας συνάμα νέα διάσταση θεώρησης. Τώρα μόλις διευρύνονταν ὁ ἐμπειρικός-ἐπίγειος ὀρίζοντας σὲ ἀληθῶς εὐρὺ καὶ καθολικὸ ὀρίζοντα τῆς ἀστρονομικῆς ἔννοιας καὶ κρίσης. Ἀμέσως κατόπιν, στὶς προσπάθειες τοῦ Κάντ νὰ θεμελιώσει μία φυσικὴ γεωγραφία καὶ μία ἐμπειρικὴ ἀνθρωπολογία, διευρύνθηκε ἀντίστοιχα ἡ ἔννοια τῆς ἱστορίας τοῦ ἀνθρώπου, ἐφ' ὅσον αὐτὴ κατατάχθηκε καὶ ὑποτάχθηκε στὸ καθολικὸ πρόβλημα τῆς ἐξελικτικῆς ἱστορίας τοῦ ὀργανικοῦ, ὡς εἰδικὴ περίπτωση. Ἡ κριτικὴ ἐποχὴ τοῦ Κάντ διατηρεῖ συνεπῶς αὐτὴ τὴ θεμελιώδη τάση, μεταθέτει ὅμως τὸ κέντρο βάρους ἀπὸ τὸ «φυσικὸ» στὸ «πνευματικὸ», ἀπὸ τὴ φυσικὴ καὶ βιολογία στὴ λογικὴ καὶ ἠθικὴ ἐπικράτεια. Κι ἐδῶ ἀφοῦ δειχθοῦν τὰ καθολικὰ ἔγκυρα ἀπριορικὰ θεμέλια τῆς κρίσης καὶ τῆς πράξης καὶ συνειδητοποιηθοῦν πρῶτα εὐκρινῶς ὅλη ἡ δύναμη καὶ τὸ βάθος τῆς ἐγκυρότητάς τους, πρέπει νὰ διαπιστωθοῦν συγχρόνως καὶ τὰ ὄριά τους, πέρα ἀπ' τὰ ὁποῖα δὲν μπορεῖ νὰ προχωρήσει ἡ ἐφαρμογὴ αὐτῶν

484. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 60 κ.κ.

τῶν ἀρχῶν δίχως νὰ χαθεῖ στὸ κενό. Καὶ τὰ δύο στοιχεῖα, κι αὐτὸ τῆς θεμελιώσεως κι αὐτὸ τοῦ περιορισμοῦ, συμπερικλείονται ἄμεσα γιὰ τὸν Κάντ σ' ἓνα, ἀφοῦ μόνο συνδεόμενα ἀπὸ τὸν νοῦ καὶ τῆ βούληση μ' ἓναν καθολικὸ κι ἀναγκαῖο νόμο ἐγκαθίσταται ἡ ἀντικειμενικὴ τάξη τοῦ κόσμου τοῦ νοῦ καὶ τῆς βούλησης, στὴν ὁποία ἐδράζεται τὸ οὐσιώδες του περιεχόμενο.

Στὸν γνωστὸ παραλληλισμὸ ποὺ κάνει στὴν ἱστορία τῆς θεωρίας τῶν χρωμάτων μεταξὺ τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη, ὁ Γκαίτε ἀντιπαρέθεσε δύο θεμελιώδεις τύπους φιλοσοφικῆς θεώρησης. «Ὁ Πλάτων σχετίζεται πρὸς τὸν κόσμον ὡς ὄσιο πνεῦμα ποὺ τοῦ εἶναι ἀρεστὸ νὰ περνᾷ λίγο χρόνο σ' αὐτόν. Ἀπασχολεῖται μὲ τὸ νὰ τὸν γνωρίσει, ὄχι τόσο ἐπειδὴ δῆθεν τὸν προϋποθέτει ἤδη, ὅσο μᾶλλον γιὰ νὰ τοῦ ἀνακοινώσει φιλικὰ τί φέρνει μαζί του ὁ ἴδιος καὶ τί λείπει στὸν κόσμον. Εἰσχωρεῖ στὰ βάθη μᾶλλον γιὰ νὰ τὰ γεμίσει μὲ τῆ δική του οὐσία παρά γιὰ νὰ τὰ ἐξερευνήσει. Κινεῖται πρὸς τὰ ὕψη μὲ νοσταλγία νὰ μετᾶσχει καὶ πάλι τῆς καταγωγῆς του. Ὅ,τι ἐκδηλώνει ἀφορᾷ κάτι τὸ αἰώνια πλήρες, ἀγαθὸ, ἀληθές, ὡραῖο, τοῦ ὁποίου τὴν ἀξίωση φιλοδοξεῖ νὰ ἐγείρει σ' ὄλων τὰ στήθη... Ὁ Ἀριστοτέλης ἀπεναντίας στέκει ἀπέναντι στὸν κόσμον ὡς ἄνδρας ἀρχιτεκτονικός. Μιᾶς καὶ τοῦ ἴτι καὶ νὰ βρεθεῖ ἐδῶ, ἐδῶ θέλει νὰ δράσει καὶ νὰ ἐργαστεῖ. Πληροφορεῖται περὶ τοῦ ἐδάφους, ὄχι ὅμως πέρα ἀπ' τὸ ὑπόβαθρον ποὺ βρίσκει. Ἀπ' αὐτὸ ὡς τὸ κέντρο τῆς γῆς, τὸ ὑπόλοιπον τοῦ εἶναι ἀδιάφορον. Σέρνει ἓναν γιγάντιον κύκλον γιὰ τὰ θεμέλια τοῦ κτίσματός του, προσπορίζεται πανταχόθεν ὕλικα, τὰ κατατάσσει, τὰ ἐπισωρεύει καὶ ἀνεβαίνει πυραμιδοειδῶς στὰ ὕψη, ἐνῶ ὁ Πλάτων ὅμοια μὲ ὀβελίσκο, μὲ πύρινη ρομφαία μάλιστα, ζητεῖ τὸν οὐρανόν. Ὅταν ἐμφανίζονταν δύο τέτοιοι ἄνδρες, οἱ ὁποῖοι μὲ μία ἔννοια χαρίστηκαν στὴν ἀνθρωπότητα, ὡς χωριστοὶ ἐκπρόσωποι ἐξόχων ἰδιοτήτων ποὺ δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ συμβιβαστοῦν, ὅταν εὐτυχῶσαν νὰ ἀπολαύουν πλήρους παιδείας, νὰ ἐκφράζον ὅ,τι διαμορφώθηκε μέσα

τους κι όχι βέβαια σέ σύντομες λακωνικές προτάσεις ὅμοιες μέ χρησμούς μαντείου ἀλλά σέ διεξοδικά, περατωμένα, ποικίλα ἔργα, ὅταν αὐτὰ τὰ ἔργα παρέμεναν γιά τὸ ἄριστο τῆς ἀνθρωπότητος, καί λίγο ὡς πολὺ συνεχῶς σπουδάζονταν καί θεωροῦνταν, φυσικά ἔπεται ὅτι ὁ κόσμος στὸ μέτρο πού πρέπει νὰ θεωρεῖται αἰσθητικός καί διανοητικός, ἦταν ἀναγκασμένος νὰ παραδοθεῖ στὸν ἕναν ἢ στὸν ἄλλον, ν' ἀναγνωρίσει τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλον ὡς κύρη, δάσκαλο, ἀρχηγό».

Εἶναι χαρακτηριστικό γιά τὸ εὖρος καί τὸ βάθος τῆς φιλοσοφικῆς εὐφυΐας τοῦ Κάντ, ὅτι ὁ Κάντ ὡς πρὸς τὴ θεμελιώδη κατεύθυνση τοῦ πνεύματός του στέκει ἐκτὸς τῆς οἰκουμενικῆς ἀντίθεσης τῆς ἱστορίας τοῦ πνεύματος τὴν ὁποία ὁ Γκαϊτε ἐκφράζει ἐδῶ μέ τυπικὸ τρόπο. Ἡ ἐναλλακτικὴ λύση πού προτείνεται ἐδῶ δὲν διέθετε γι' αὐτὸν δύναμη οὔτε ἐγκυρότητα. Ἐντὶ τῆς ὡς τώρα κοσμοϊστορικῆς διαμάχης τῶν διανοητικῶν μοτίβων τῆς φιλοσοφίας, ἕνας νέος κοσμοϊστορικός συμβιβασμός παίρνει τὸν δρόμο του. Ἐνῶ ὁ Πλάτων κι ὁ Ἀριστοτέλης ἔμοιαζαν νὰ χαρίζονται στὸν κόσμο ὡς ἐκπρόσωποι χωριστῶν ἐπιστημῶν, ὁ Κάντ στὸ φιλοσοφικό του ἔργο ὀρθώνει μία νέα συνολικὴ ἔννοια ὅσων εἶναι δυνατὰ καί ἐφικτὰ στὴν ἀνθρωπότητα, συλλαμβάνουσα καί τελοῦσα, νοοῦσα καί πράττουσα. Ἴσως νὰ βρίσκεται ἐδῶ τὸ ἰδιαίτερο μυστικὸ τῆς ἱστορικῆς ἐπίδρασης πού ἄσκησε ἡ φιλοσοφία του. Μία παμπάλαια διχογνωμία πού διαπερνοῦσε τὴ σύνολη ἱστορία τῆς διάνοησης ἔμοιαζε τώρα νὰ ἔχει γιά πρώτη φορά ξεπεραστεῖ καί λυθεῖ. Διότι ὄντως στὸν Κάντ συναρμολογούνται καί ἀλληλοδιαπερνῶνται οἱ θεμελιώδεις τάσεις τῆς ὁποῖες ὁ Γκαϊτε ἀντιπαρέθεσε στὴ χαρακτηριστολογία τοῦ Ἀριστοτέλη καί τοῦ Πλάτωνα ἔτσι ὥστε οἱ δύο τους νὰ στέκονται ἐδῶ σέ τόσο τέλεια ἰσορροπία πού νὰ μὴν μπορεῖ νὰ γίνηται πιά λόγος γιά ἀμοιβαία προτεραιότητα τῆς μίας ἀπέναντι στὴν ἄλλη. Ὁ ἴδιος ὁ Κάντ ἔνοιωθε, κυρίως στὴ θεμελίωση τῆς ἠθικῆς του, πλατωνικός. Στὴ δὲ Κριτικὴ τοῦ καθαρῶν λόγου ἐξηγήθηκε μέ δύναμη κι

ἀποφασιστικότητα ὑπὲρ τοῦ δικαίου τῆς πλατωνικῆς «ιδέας» κι ἐνάντια σ' ὄλες τὶς ἐνστάσεις ἐναντίον τῆς, οἱ ὁποῖες πηγάζουν ἀπὸ τὴν «ὀχλοκρατικὴ ἐπίκληση τῆς δῆθεν ἐναντιούμενης ἐμπειρίας»⁴⁸⁵. Ὅταν ὁμως τὸ ρεῦμα τῆς ἡμέρας καὶ τῆς μόδας ζήτησε νὰ λάβει ἀντὶ τοῦ διαλεκτικοῦ καὶ ἠθικοῦ Πλάτωνα τὸν μυστικὸ θεολόγο, ὅταν ὁ Σλόσσερ ὑπ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ἐπαίνεσε τὸν Πλάτωνα ὡς τὸν φιλόσοφο τοῦ ὑπεραισθητοῦ καὶ τῆς «διανοητικῆς ἐποπτείας», ὁ Κάντ, μὲ ὄχι μικρότερη ἐνεργητικότητα, οἰκειοποιήθηκε τὸν «ἐργάτη» Ἀριστοτέλη, τὸν ὁποῖο θαρροῦσε πὼς μποροῦσε νὰ κοιτάει ἀφ' ὑψηλοῦ ἐκεῖνη ἢ «φιλοσοφία σοβαροῦ τόνου». «Κανενὸς ἄλλου δὲν μπορεῖ νὰ περάσει ἀπ' τὸ μυαλὸ νὰ παριστάνει τὸν σοβαρό, παρὰ τοῦ φιλοσόφου τῆς ἐποπτείας, ὁ ὁποῖος ἐκτίθεται ὄχι μὲ τὴν ἡράκλεια ἐργασία τῆς αὐτογνωσίας ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ πάνω, ἀλλὰ ἄνωθεν, ὑπεριπτάμενος τῆς ἐργασίας μὲ μία ἀποθέωση ποῦ δὲν τοῦ κοστίζει τίποτε. Κι αὐτὸ ἐπειδὴ μιλώντας γιὰ τὴ δική του θέαση δὲν ὑποχρεοῦται νὰ λογοδοτεῖ σὲ κανέναν». Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι ἀπεναντίας ἐργασία: διότι ὁ στόχος τοῦ μεταφυσικοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι σὲ κάθε περίπτωση νὰ ἀνατέμνει τὴ γνώση a priori στὰ στοιχεῖα τῆς, ἀνεξαρτήτως τοῦ ἂν καὶ μέσῳ τίνος τὸ πετυχαίνει, καθὼς καὶ ἡ ἀνάκτηση καὶ ἡ σύνθεσή τῆς ἀπ' αὐτὰ τὰ στοιχεῖα⁴⁸⁶. Ἐδῶ χαρακτηρίζεται μὲ μία καὶ μοναδικὴ λέξη ἢ διπλὴ κατεύθυνση τῆς ἔννοιας τῆς φιλοσοφίας στὸν Κάντ. Καὶ ἡ κριτικὴ φιλοσοφία ἀποζητεῖ τὸ «νοητὸ» ξεκινώντας ἀπὸ τὸ ἐμπειρικοαισθητηριακὸ καὶ βρῖσκει τὴν τελείωση καὶ τὴν πραγματικὴν περάτωσή τῆς στὸ νοητὸ πρῶτα-πρῶτα τῆς ιδέας τῆς ἐλευθερίας. Ὁ δρόμος πρὸς αὐτὸ τὸν στόχο ὁμως ὁδηγεῖ διὰ μέσου τῆς «ἡράκλειας ἐργασίας τῆς αὐτο-

485. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 375.

486. Βλ. *Περὶ ἐνὸς νεωστὶ ἐγειρόμενου σοβαροῦ τόνου στὴ φιλοσοφία* (1796), τόμος VI, σσ. 478, 482.

γνωσίας». Ἐδῶ συνεπῶς οὔτε «πτήσεις τῆς εὐφυΐας» οὔτε ἐπίκληση κάποιων ἐνορατικῶν φωτίσεων ἰσχύουν. Ἀντιθέτως ἐδῶ κυριαρχοῦν οἱ αὐστηρές ἀξιώσεις καὶ ἀναγκαιότητες τῆς ἔννοιας. Ἐδῶ δὲν ἀποφασίζει κάποιο ψυχολογικὸ ἢ μυστικιστικὸ ἄμεσο συναίσθημα προφάνειας ἀλλὰ ἀντιθέτως ἢ μεθοδικὰ τελούμενη ἐπιστημονικὴ ἀνάλυση καὶ ἢ «ὑπερβατολογικὴ παραγωγή» τῶν θεμελιωδῶν μορφῶν τῆς γνώσης. Τὸ γνήσιο νοητό, τὸ ὁποῖο «ὑπόκειται ὡς βάση» τῆς ἐμπειρίας, προσεγγίζεται τώρα στὴ διατράνωση καὶ ἐξασφάλιση, στὴν πλήρη κριτικὴ κατανόηση ἀκριβῶς αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς ἐμπειρίας. Ὁ ἴδιος ἀκριβῶς κόπος, ὁ ὁποῖος ὁδηγεῖ πέρα ἀπὸ τὴν ἐμπειρία στὸ ὑπεραισθητό καὶ στὴν «ιδέα», μᾶς ἀνάγει ἄρα ὅλο καὶ πιὸ βαθιὰ στὸ «γόνιμο βάθος τῆς ἐμπειρίας». Τώρα πιά ἀποδεικνύεται ὡς ἡ δύναμη τῆς ιδέας καὶ τοῦ ἰδεαλισμοῦ τὸ ἐξῆς: ὅτι καὶ τὰ δύο, ἀνυψωνόμενα πάνω ἀπ' τὴν ἐμπειρία, τότε πιά πρωτοπαρουσιάζουν πλήρως κατανητὰ τὴ μορφή καὶ τὸν δομικὸ τους νόμο. Ἡ ιδέα κατατείνει στὸ ἀπόλυτο καὶ ἄνευ ὄρων, τὸ κριτικὸ πιστεύω ὅμως βρίσκει ὅτι τὸ ἀληθινὸ ἄνευ ὄρων δὲν εἶναι ποτὲ δεδομένο ἀλλὰ πάντοτε παραδεδομένο καὶ ὅτι συμπίπτει ὑπ' αὐτὴ τὴν ἔννοια μὲ τὴν ἀξίωση τοῦ νὰ μᾶς παραδοθοῦν ὅλοι οἱ ὄροι. Ἄρκει ἄρα γιὰ νὰ προβοῦμε στὸ ἄπειρο νὰ πάρουμε ὅλες τὶς κατευθύνσεις ἐντὸς τοῦ πεπερασμένου. Ἡ ἐμπειρία ἢ ἴδια ὁδηγεῖ, πλήρως ἀνεπτυγμένη, σὲ «μεταφυσικὴ» – καθὼς καὶ ἡ μεταφυσικὴ ὑπὸ τὴν ὑπερβατολογικὴ ἔννοια δὲν θέλει νὰ παριστᾶ καὶ νὰ ἀποφαίνεται παρὰ τὸ πλήρες περιεχόμενο τῆς ἐμπειρίας. Ἡ ὁρμὴ πρὸς τὸ ἄνευ ὄρων εἶναι ἐγγενὲς καὶ ἰθαγενὲς στοιχεῖο τοῦ λόγου. Ὅμως ὡς τὸ ἔσχατο ἄνευ ὄρων μέχρι τὸ ὁποῖο μπορούμε νὰ εἰσχωρήσουμε ἀποδεικνύεται τὸ ἴδιο τὸ πλήρες σύστημα τῶν ὄρων τοῦ θεωρητικοῦ καὶ τοῦ πρακτικοῦ λόγου. Ὑπ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ἀλληλοπεριορίζονται καὶ ἀλληλοπροσδιορίζονται στὴ θεωρία τοῦ Κάντ ἢ ἔννοια τοῦ «διερευνησμοῦ» καὶ τοῦ «ἀδιερεύνητου». Κάτι τὸ ἀδιερεύνητο παραμένει ἀναγνωρισμένο, δὲν στέκει ὅμως πιά ὡς ἀπλή

ἄρνηση ἐκεῖ, ἀλλά γίνεται ρυθμιστικὸ τῆς γνώσης καὶ τῆς πράξης. Δὲν εἶναι πιά ἡ ἔκφραση ἑνὸς ἀνενεργοῦ κι ἀπέλπιδος σκεπτικισμοῦ, ἀντιθέτως θέλει νὰ δείξει τὸν δρόμο καὶ τὴν κατεύθυνση ποὺ πρέπει νὰ κινηθεῖ καὶ ν' ἀναπτυχθεῖ ὀλόπλευρα ἢ ἔρευνα. Ἔτσι στὰ ὅρια τοῦ ὄντως νοητοῦ, στὰ ὅρια τοῦ νοητοῦ τῆς ἀποστολῆς τοῦ λόγου, ὁ κόσμος τοῦ εἶναι μεταβάλλεται γιὰ μᾶς σὲ κόσμο τῆς πράξης. Σ' αὐτὴ τὴ νέα σχέση μεταξύ τοῦ ὑπὸ ὄρους καὶ τοῦ ἄνευ ὄρων, μεταξύ πεπερασμένου καὶ ἀπείρου, μεταξύ ἐμπειρίας κι εἰκασίας, ὁ Κάντ δημιούργησε ἀπέναντι στὸν Πλάτωνα καὶ στὸν Ἀριστοτέλη ἕναν νέο τύπο φιλοσοφικῆς σκέψης: ἡ κατ' εἶδος νεωτερικὴ ἔννοια τοῦ ἰδεαλισμοῦ, ἡ ὁποία εἶχε πρωτοθεθεῖ στὸν Ντεκάρτ καὶ στὸν Λάιμπνιτς, σ' αὐτὸν ἔφτασε σὲ συστηματικὴ τελειότητα καὶ πληρότητα.

ΓΛΩΣΣΑΡΙ ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΩΝ ΟΡΩΝ

Τὸ γλωσσάρι αὐτὸ ἀφορᾷ μόνο αὐστηρὰ ἐπιλεγμένους ὄρους, καὶ μάλιστα κατὰ τὴν τεχνικὴ σημασίαν στὴν ὁποία ἀπαντοῦν στὸ κείμενο, ὄχι πάντως ὅταν ἀπαντοῦν σὲ μὴ τεχνικὴ, μὴ θεματοποιημένη σημασία. Ἰδιαίτερη μέριμνα δόθηκε στὴν ἀπεικόνιση ὄρων ποὺ δὲν εἶναι τόσο καθιερωμένοι στὴν ἑλληνικὴ, θὰ βρεθοῦν ἐδῶ δηλαδὴ κυρίως ἀποδόσεις ποὺ προτείνονται ἀπὸ τὸν μεταφραστὴ ἀλλὰ καὶ ὀρισμένες ὄχι ἰδιαίτερα γνωστές. Προϋποτίθεται ὅτι, ὅποιος ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ ἄν οἱ ἀποδόσεις εἶναι δόκιμες, ἔχει ἤδη ἄποψη γιὰ τὶς πιὸ «τετριμμένες» μεταφράσεις, τὶς ὁποῖες ὁ μεταφραστὴς παραλαμβάνει ἀπὸ τὸν Εὐ. Παπανοῦτσο καὶ τὸν Ἄν. Γιανναρᾶ, τὶς ὁποῖες συνεπῶς δὲν χρειάζεται νὰ τὶς δεῖ κι ἐδῶ γραμμένες.

ΣΤ. Γ.

1. GERMANOELLHNIKO

Achtung: δέος	Bestand: καθεστῶς
Affekt: πάθημα	Bestimmtheit: ἀμετακλητότητα
Affekt: συναίσθηση	Bestimmungsgrund: καθοριστικός
Annehmlichkeit: βολή	λόγος
Antizipation: πρόληψη	Bewegtheit: εὐσυγκινησία
Apprehension: κατάληψη	bloßer, -es, -e: σκέτος, -η, -ο
Auseinander: ἐκτὸς ἀλλήλων	
Begehrung (-svermögen): πόθος	daseiend: παρ-όν
Beharrlichkeit: παραμονή	Dasein: παρουσία, ὕπαρξη
Beisammen: συνεῖναι	dasein: εἶναι παρόν
besonderer, -es, -e: ἐπὶ μέρους	eigentümlich: ἰδιάζων

einzeln: καθ' ἕναστον

Empfindung: αἴσθημα

Folge: ὅ,τι ἔπεται

Gebiet: ἐπικράτεια

Gebilde: μόρφωμα

Geformtheit: εὐμορφία

Geschmack: καλαισθησία

Gestaltung: διάπλαση

gleichartig: ὁμοειδής

Gliederung: συνάρθρωση

Glück: εὐτυχία

Glückseligkeit: εὐδαιμονία

Interesse: διαφέρον, συμφέρον

Lust: ἡδύ

Mangel: ἐλάττωμα

Nacheinander: διαδοχή

Ordnung: εὐταξία

Ordnung: τάξη

Rezeptivität: εἰσδεκτικότητα

sachlich: καθ' ὕλην

schön: καλαισθητό

Schönheit, Schönes: κάλλος

Schwärmerei: παραλήρημα

Setzung: λήψη

Sinne: αἰσθήσεις

spekulativ: εἰκάζων

Spontaneität: ἐνεργητικότητα

Unlust: ἀηδές

Urteilkraft, bestimmende: κριτική

ικανότητα, ὀρίζουσα

Urteilkraft, reflektierende: κριτική

ικανότητα, ἐπισκοποῦσα

Verbindung: σύνδεση

Vergnügen: εὐχαρίστηση

Verknüpfung: συναρμογή

Vernunft: λόγος

Verstand: νοῦς

Wahrnehmung: ἀντίληψη

Willensobjekt: ἠθελημένο

Willkür: τὸ κατὰ βούληση

willkürlich: κατὰ βούληση

Wohlgefallen: εὐαρέσκεια

2. ΕΛΛΗΝΟΓΕΡΜΑΝΙΚΟ

ἀηδές: Unlust	εὐτυχία: Glück
αἴσθημα: Empfindung	εὐχαρίστηση: Vergnügen
αἰσθήσεις: Sinne	
ἀμετακλητότητα: Bestimmtheit	ἡδύ: Lust
ἀντίληψη: Wahrnehmung	ἡθελιμένο: Willensobjekt
βολή: Annehmlichkeit	ἰδιάζων: eigentümlich
δέος: Achtung	καθ' ἕκαστον: einzeln
διαδοχή: Nacheinander	καθ' ὕλην: sachlich
διάπλαση: Gestaltung	καθεστώς: Bestand
διαφέρον: Interesse	καθριστικός λόγος: Bestimmungsgrund
	καλαισθησία: Geschmack
εἰκάζων: spekulativ	καλαισθητο: schön
εἶναι παρόν: dasein	κάλλος: Schönheit, Schönes
εἰσδεκτικότητα: Rezeptivität	κατὰ βούληση: willkürlich
ἐκτὸς ἀλλήλων: Auseinander	κατὰ βούληση (τὸ): Willkür
ἐλάττωμα: Mangel	κατάληψη: Apprehension
ἐνεργητικότητα: Spontaneität	κριτικὴ ἰκανότητα, ἐπισκοποῦσα:
ἔπετα (ὄ,τι): Folge	Urteilkraft, reflektierende
ἐπὶ μέρους: besonderer, -es, -e	κριτικὴ ἐκάνοτητα, ὀρίζουσα: Urteilkraft,
ἐπικράτεια: Gebiet	bestimmende
εὐαρέσκεια: Wohlgefallen	
εὐδαιμονία: Glückseligkeit	λήψη: Setzung
εὐμορφία: Geformtheit	λόγος: Vernunft
εὐσυγρινησία: Bewegtheit	
εὐταξία: Ordnung	μόρφωμα: Gebilde

νοῦς: Verstand	σκέτος, -η, -ο: bloßer, -es, -e
ὁμοειδής: gleichartig	συμφέρον: Interesse
πάθημα: Affekt	συναίσθηση: Affekt
παραλήρημα: Schwärmerei	συνάρθρωση: Gliederung
παραμονή: Beharrlichkeit	συναρμογή: Verknüpfung
παρ-όν: daseiend	σύνδεση: Verbindung
παρουσία: Dasein	συνεῖναι: Beisammen
πόθος: Begehrung (-svermögen)	τάξη: Ordnung
πρόληψη: Antizipation	ὑπαρξή: Dasein

Ὁ Ἔρνστ Κασσίρερ καταφέρνει νὰ παραγάγει ἐδῶ ἕνα εἰσαγωγικὸ ἱστοριοφιλοσοφικὸ κείμενο, βάζοντας ταυτόχρονα τὸν φιλοσοφικὸ του «ἥρωα», Κάντ, νὰ σηματοδοτεῖ μίαν φιλοσοφικὴν στάση, ἡ ὁποία καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴ πού ὁ συγγραφέας τῆς Φιλοσοφίας τῶν συμβολικῶν μορφῶν μελετᾷ τὴν καντιανὴν φιλοσοφία δὲν ἔχει χάσει τίποτε ἀπὸ τὴν ἐπιαιουρότητά της.

Ἡ σκοπιὰ τοῦ κειμένου, αἰσιόδοξα μοντερνιστικὴ, ἐμφαίνει σὲ μίαν ἔννοια διαφωτισμοῦ ὁ ὁποῖος δὲν περιορίζεται σὲ στενὰ ἱστορικὰ πλαίσια «κινήματος» παρά δρᾷ ἁιστορικά. Ἡ προσωπικότητα τοῦ Κάντ παρουσιάζεται ἀπλᾶ ὑποβοηθητικὰ ὥστε νὰ κατανοηθοῦν οἱ ἐννοιολογικὲς συνάφειες τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας.

Ὁ Κασσίρερ πραγματεύεται τὸ καντιανὸ ἔργο μὲ ἀναλυτικὴ διάθεση καθὼς καὶ μὲ ἀνεκτικὴ, ἀπροκατάληπτη κατανόηση ἀπέναντι στοὺς ἐπικριτὲς τοῦ Κάντ: «ἀκαδημαϊκοὺς» ἐκλαϊκευτὲς καὶ ρομαντικοὺς «Stürmer und Dränger».

ISBN 960-518-107-X

ΙΝΔΙΚΤΟΣ